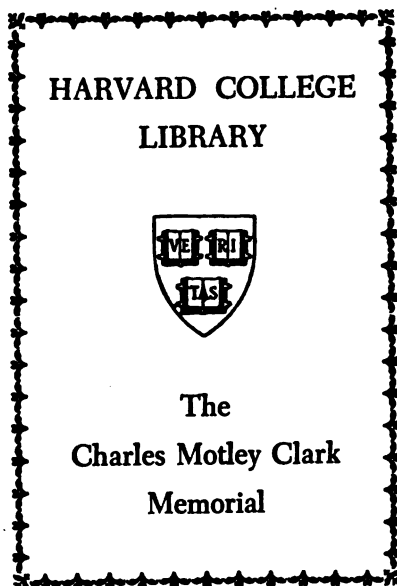
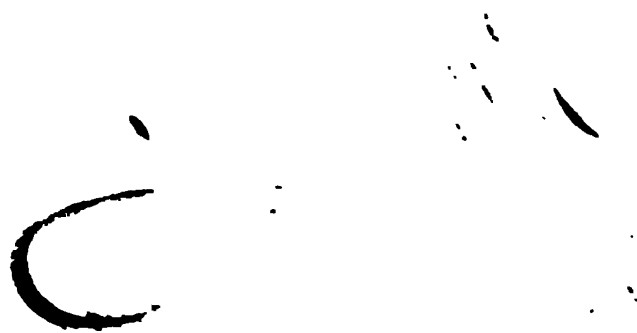

Ans 35423.1.5

*Pellegrini del
Vapori e Baci d'India*

AZ

AUSZTRIAI BIRODALOM

JELESEN

**A MAGYAR KORONA ORSZÁGAINAK
STATISZTIKAI KÉZIKÖNTVE.**

IRTA

DR. KONEK SÁNDOR,

EGYETEMI JOGTANÁR, MAGYAR TUD. AKAD. LEV. TAG.

PEST.

KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.

1865.

Aus 85428, 65

Die Statistik ist die unerlässliche Bedingung
um volkswirtschaftliche Theorien in der Praxis
anzuwenden.

ROSCHER. *Die Grundlagen der Nationalökonomie*
3-ik kiadás. Stuttg. 1858. (30. lapon).

Clark

ELŐSZÓ.

A statistika, Roscher helyes megjegyzése szerint, mintegy átmetszete a nép- és államélet folyamának. A beiszapolt medrü, rendetlen folyásu, hol szilaj természetével előre törő, hol szabad menetében gátolt, részben szabályozás alatt levő folyamnak átmetszeti ábráját készíteni, valamint nehéz, ugy háladatlan munka. Ez oka hosszú tünődésemnek az ausztriai birodalom statistikájának közzététele iránt.

Hogy mind a mellett éppen most fogtam e munkához, midőn a közviszonyok leginkább átalakuló félben vannak, midőn a szervezés hosszas műfolyama legkevésbé tekinthető befejezettnek, egyrészt onnan van, mivel már évek óta teljességgel hiányzik oly statistikai mű, mely az utolsó évtizeden át annyi változáson keresztül ment köz- és magánviszonyainkat megismertetné: égető szükség tehát némi vezérfonal a sűrű változások nagy tömkelegében; hódolok annál fogva a pillanatnyi szükségnek.

Másrészt erős meggyőződés, hogy egy uj korszak küszöbén állunk, munkám ennél fogva határátkö leendő, mely a multa és jövőre egyaránt mutat. A társadalmi és állami fejleményeknek korszerű átídomításába sikerrel, ugy hiszem, csak az folyhat be,

ki az átalakulás legközelebb megelőzött stadiumait tökéletesen ismeri.

E szerint a jelen munkánál kettős czélt tűztem ki magam elé, egyfelől kézikönyvet kívántam nyújtani az államvizsgálatokra és jogszigorlatokra készülő jogásznak, másfelől a birodalomnak, és a szent István koronája alatti országoknak legujabb viszonyait kívántam megismertetni mindazokkal, kik jövő sorsukra döntő befolyással leendnek. Amaz a bő anyagnak lehető szűk keretbe foglalását, emez minden állami intézménynek, minden fontosabb társadalmi mozzanatnak lehető részletezését igényli.

Ha e dualistikus feladatnál nem sikerült is a kettős czélt szerencsésen egyesíteni, vigasztalásomra szolgál, hogy a pályavégzett joghallgató kétségkívül annyi tapintattal birand, miszerint a lényegest fogja tudni megkülönböztetni a kevésbé lényegestől, és kiszemelni a számadatok tömegéből, mi a statistikai kép kiegészítésére mulhatlanul szükséges; a közviszonyokkal foglalkodó államférfitől pedig méltán el várható, hogy egy statistikai kézikönyvben nem fog többet keresni, mint a specialitások tovább tanulmányozására vezető források lelkiismeretes kijelölését.

A statistikai mű főbecsét nem a számok genialis csoportozásában, hanem élethű képpé árlátszó összeállításában keresvén, mindenek felett oda törekedtem, hogy a hol csak lehetséges vala, állításaimat hivatalos forrásból meritett, lehetőleg hiteles adatokra fektessem, iparkodtam mindenütt, gyakran nem kis fáradtsággal járó számműtétel fonalán, a használt adat valóságáról lehetőleg meggyőződni: hogy mind a mellett sokszor a kívánt adatok teljes hiányánál, kénytelen valék csak pusztá sejtlemen

sarkaló, többet kevesebbet valószínű adatokkal, vagy töredékekkel beérni, mondanom sem kell; de a ki az adatszerzés nehézségeit, fájdalommal legyen megmondva, különösen hazánkban, közelebb ismeri, méltányos leend a jelen munka hézagai, elnéző hiányai iránt.

Miután a statistikának egyik főhivatása bő anyagot nyújtani a nemzetgazdaság tudománynak, eddigi alapjainak kellő megerősítésére, és tanelméletének kívánt továbbépítésére, mindenütt igyekeztem a fenforgó társadalmi és állami viszonyoknak közgazdasági oldalát kiemelni. Ha ezen irányban kénytelen voltam sokhelyt a jelen állapotokat kevésbé kecsegtető színben feltüntetni, azt azon meggyőződésben tettem, hogy a statistikának főjellege a hűség, feladata nem a szépszinezés hanem a valóságnak visszatükröztetése.

Iparkodtam mind azon által a socialis bajokat, sem nem nagyítva, sem nem lefátyolozva, ha mindjárt meztelenül is de a helyzet komolysága sugalta higgadtsággal és mérséklettel bemutatni; a sajtó sebeknek őszinte ugyan de kiméletes feltárásától előbb várván felismerést és gyógyítási készséget, mint azoknak kiméletlen felszaggatásától.

A méltányló bírálat, melylyel szerencsés voltam a jelen munka egyes füzeteivel találkozni, ha mindjárt hajló voltam is azt a bírálóknak inkább jó akaratom mint a kivivott parányi credmény iránti kegyeletéből következtetni, nem csekély buzdításomra volt, hogy a felköltött közvárazakozásnak megfelelni és a fárasztó adatgyűjtés mellett csak lassabban haladhatott munkát minél gyorsabban befejezni siettem.

Annak daczára végül, hogy volt fáradozásaim Sissiphus-munka jellegét magokra öltik, kívánnom kell, hogy a jelen munkával úgy járjak mint nagynevű tudósunk Pray, ki statistikai munkához fogván akaratja ellen történetet irt; igen is a közügy érdekében kívánnom kell, hogy jelen munkám, nem a statistikai czélnak szem elől tévesztése, hanem az események sora által, jelesen a magyar kérdésnek szerencsés megoldásából az összes birodalmi köz-állapotoknak okvetlenül bekövetkezendő teljes átalaknlása folytán mielőbb és mi tartósabban egy letűnt korszak történetévé váljék.

April hó 1865.

A SZERZŐ.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ.

Az ausztria birodalom alaperői.

I. FEJEZET.

A TERÜLET.

	Lap
1. §. Az ausztriai birodalom geográfiai fekvése, külső alakzata és határai . . .	1
2. §. A birodalom és egyes tartományainak tértárgysága	7
3. §. A birodalom orográfiai viszonyai	18
4. §. A birod. hydrográfiai viszonyai. A) Álló vizek	17
B) A birodalom folyói vizei.	
5. §. A folyóvizek általán jelesen a Dunafolyam	21
6. §. A Duna mellékvizei jelesen a Tisza-folyam	27
7. §. A birod. többi folyóvizei	34
8. §. Ausztria csatornái	36
9. §. A birodalom ásványvizei	41
10. §. Az éghajlat	44

II. FEJEZET.

A NÉPESSÉG.

A) A birodalom általános népességi viszonyai.

11. §. A népszámlálási törvényhozás és a népösszeírás körüli eljárás	49
12. §. A birod. és egyes tartományainak általános és viszonylagos népessége . .	53
13. §. A nép növekvés, a be- és kivándorlás	57

B) A népességi mozgalmak.

14. §. A népmozgalom jelentősége és ennek meghatározására szolgáló kútforrásról	63
---	----

I. Az esketések.

15. §. Az esketési arány és életkornak befolyása	64
16. §. A protogam és palingam esketések	71
17. §. A társadalmi viszonyoknak és a tétéles törvényhozásnak befolyása az esketési arányra	74
18. §. A nemzetiség- és a vallás-különbösgnek befolyása az esketési arányra . .	76

II. A születések.

19. §. A születési arány egyáltalán	80
20. §. A törvénytelen születések számaránya	82
21. §. A holtanszülettek számviszonya	85
22. §. A nem szerinti és többes születések	87

III. A halálazások.

23. §. A halandósági arány egyáltalán	89
24. §. A gyermekhalandóság	91
25. §. A halandóság az időszak szerint	94

	Lap
26. §. A halálozás a kimulások okai szerint	95
27. §. A halandóságra különös befolyást vevő mozzanatok, lakhely, kereset, vallás, nemzetiség	100
<i>C) A birodalmi népesség állandó viszonyai.</i>	
28. §. A népesedés állandó viszonyainak értelmezése	104
29. §. A birodalmi népesség a nemi különbség szerint	105
30. §. Az életkor szerinti különbség	108
31. §. A polgári állapot szerinti különbség	111
32. §. A nemzetiség szerinti különbség	115
33. §. A vallás szerinti különbség	123
34. §. A kereset és foglalkozás szerinti különbség	127
35. §. A lakhely szerinti különbség	129
36. §. A tényleges tartozkodás szerinti különbség	136

MÁSODIK RÉSZ.

A birodalom közművelődése.

I. FEJEZET.

A Z ANYAGI MIVELTSÉG.

I. Szakasz. — A mezőipar.

37. §. A mezőgazdasági statistika feladata és annak a birodalombani forrásai . .	141
<i>A) A földművelés.</i>	
38. §. A termő és termőerő nélküli föld terjedelme a birodalomban és egyes részeiben	142
39. §. Az emberi szorgalom, mint a földművelés egyik tényezője	145
40. §. Az állami és társadalmi intézmények mint a termelés tényezői	150
41. §. A birtokviszonyokat rendező intézkedések	152
42. §. A földhitel és annak kielégítésére szánt intézetek	157
43. §. A gazdasági értelmiség fejlesztésére szolgáló intézmények	160
44. §. Gabonatermelés, gabona- és lisztforgalom, malomipar	165
45. §. Folytatás: rizstermelés, gumós és hüvelyes vetemények, keres. növények, kertművelés és gyümölcs termesztés	174
46. §. A szőlőművelés és borászat	179
47. §. Az erdőművelés és erdőszet	186
48. §. Az erdőszetre befolyást vevő természeti és álladalmi intézményekről . .	188

B) A baromtenyésztés.

I. A baromtenyésztés egyáltalán.

49. §. Marhatenyésztésünk állapota, jelesen szemközt a rétműveléssel és a rendelkezésre lévő takarmánnyal	195
---	-----

II. A baromtenyésztés egyes nemei.

50. §. A lótenyésztés	199
51. §. A szarvasmarhatenyésztés	204
52. §. A juhtenyésztés és gyapjútermelés	211
53. §. A kecske és sertés tenyésztés	217
54. §. Baromfi-, méhtenyésztés, halászat és vadászat	221

C) *Az Ausztria birod. mezőgazdasági iparnak nemzetgazdászati oldala.* Lap

55. §. A földérték, a mezőgazdaságjövedelem és mezői iparunk világforgalmi jelentősége	225
--	-----

II. Szakasz. — A bányaiipar.

56. §. A bányászatnak általános állapota az egész birodalomban és az arra befolyást vevő intézmények	231
57. §. A bányászatnak általános állapota az egyes tartományokban	237
58. §. Arany- és ezüsttermelés	242
59. §. A vasbányászat és a nyers-vas termelése	247
60. §. A kőszéntermelés	256
61. §. Higany-, réz-, ólom-, ón- és horganytermelés	263
62. §. Egyéb ásványok: nikel, piskolt, wismut, arsenik, kén, uran, chrom, volfram, barnakő, földgyanta és ásványfesték	267
63. §. A só	271
64. §. Föld- és kőnemek	278

III. Szakasz. — A műipar.

A műszorgalom állapota általánosan.

65. §. A nemesítő iparnak haladása az egész birodalomban és a keresk. mérlegre való befolyása	283
---	-----

Az ausztriai műiparra befolyást vevő állami és társadalmi intézmények.

66. §. A pénzérték ingadozásai és a hitel	286
67. §. A termelési költségekre befolyó intézmények: vám-politika, forgalom, associatio és képviselése az iparnak	290
68. §. Az iparos értelmiség fejlesztésére szolgáló intézmények	294
69. §. A törvényhozásnak az iparrai közvetlen kihatása	298

Az egyes iparágak statisztikai rajza.

I. Gépek, szállító-eszközök s különféle szerek gyártása.

70. §. A gépgyártás	302
71. §. Szállító-eszközök gyártása	305
72. §. Órák, mérnöki, műtői, természettani, mű- és zenészeti szerek gyártása	308

II. Az ásványipar termelényei.

73. §. Az agyagból való áruk készítése	311
74. §. Üvegyártás	314

III. A fémipar.

75. §. A vasipar	317
76. §. Folytatás: a kovácsolt vasból, valamint az aczél- és vasból való gyártmányok	320
77. §. Egyéb metallgyártás, réz-, ón-, horgany- és nemes fémekből gyártmányok	323

IV. Vegytani termelények gyártása.

78. §. Kén- és egyéb savak, széksó és szorosan vett vegyészeti cikkek gyártása	327
79. §. Műtani célokra szolgáló olajok, gyertya és szappangyártás	329
80. §. Égő- és gyúszerek gyártása	331

V. Táp- és fogyasztási anyagok gyártása,

81. §. Répacukor-gyártás	333
82. §. Szeszgyártás	336

83. §. Sörtermelés	Lap 339
84. §. Dohánygyártás	341

VI. A szövésipar.

85. §. A pamutfonás és szövés ipara	344
86. §. A len- és gyolcsipar	349
87. §. A gyapjuipar	354
88. §. A selyemipar	359
89. §. Csipke-, passománt- és különféle szőtt, kötött és varrott árúk	362

VII. Egyéb szerves anyagokat feldolgozó iparok.

90. §. A bőrgyártás	364
91. §. A papirgyártás	366
92. §. A faárúk gyártása, meg a szalma- és egyéb fonatok	368

VIII. A művészet-iparnemek.

93. §. A könyv-, kő- és réznyomdák	370
94. §. A taneszközök, térképek, szinnyomatási fényképek és rövid árúk előállításával foglalkozó ipar	372

IV. Szakasz. — A kereskedelmi ipar.

A) A birodalom külkereskedése.

95. §. A birodalmi külforgalomnak általános természete és legújabb fejlődése	374
--	-----

B) A tengeren való ausztriai kereskedés.

96. §. A tengeri forgalom és a tengeri hajózás mozgalmi	378
97. §. Az ausztriai kikötőknek részesülése a tengeri forgalomban	383
98. §. A kereskedelmi tengerészet, diszlobogó, fénytornyok, biztosító társulatok és tengerhajózási iskolák	386
99. §. A Lloyd és Dunagőzhajótársulat	389

C) A continentalis külkereskedés.

100. §. A continentalis határokon való forgalom a szomszéd államok részesülése szerint	392
--	-----

D) Az összes külkereskedés minősége szerint.

101. §. A külkereskedés a be- és kivitel főtárgyai és az egyes tartományok jutaléka szerint	396
---	-----

E) Transitó- és bizonytalan célú kereskedés.

102. §. Az átszállító kereskedés az árúk mennyisége, értéke és a vidékek szerint	400
103. §. A további elkészítés, vagy bizonytalan eladás végetti be- és kivitel	401

F) Dalmátországnak külforgalma.

104. §. Dalmáciának kül- és transitó-kereskedése	402
--	-----

G) A birodalom belkereskedése.

105. §. A birodalom magyar és nem-magyar tartományai közti áruforgalom	403
--	-----

H) A kereskedést előmozdító eszközök.

I. A közlekedés gyorsítására.

106. §. Az állam- és országutak	406
107. §. A vaspályaugy	408

	Lap
108. §. A postaügy	415
109. §. A távirati ügy	419

II. A hitel támogatására.

110. §. A csőd- és kereskedési törvények, a bukások, a suly- és mértékrendszer, meg a pénzegyzvény	431
111. §. Az ausztriai szabadalmazott nemzeti bank	424
112. §. A többi kereskedelmi bankok, a takarékpénztárak, a hitelkinálat és kereset közti aránytalanság	431

III. A forgalom közvetítésére.

113. §. Az árutőzsdék, consularisügy és a kereskedelmi társulatok	434
---	-----

IV. Az értelmiség fejlesztésére.

114. §. A kereskedelmi tanintézetek az ausztriai birodalomban	438
---	-----

II. FEJEZET.

A SZELLEMI MIVELTSÉG.

115. §. A szellemi miveltség fontossága egyáltalán és statisztikai feltüntetésének nehézségei	441
---	-----

I. A tanintézetek mint a szellemi miveltség főtenyezője.

116. §. Az elemi tanodák és a népoktatás állapotja a birodalomban és annak egyes részeiben	44
117. §. Az elemi tanodák confessionalis szempontból, a praeparandlik, az elemi oktatás költségei, meg a tan- _o dai kormányzat	447
118. §. A középtanodák; névszerint polgári iskolák	452
119. §. Gymnasiumok	454
120. §. A tudomány-egyetemek	460
121. §. Külön szakiskolák (jogakademiák, sebészet szülészet, állatgyógyászat-tanintézetek, keleti akadémia)	470
122. §. Az oktatástügyi tanács	473

II. A szellemi miveltség egyéb tényezői.

123. §. Tudományos és képző-intézetek és társulatok, névszerint a tudomány-akadémiák	474
124. §. A specifikus tudományos vagy irodalmi célokra törekvő intézetek és társulatok	477
125. §. A sajtó mozgalmái	480

III. A művészet mint a szellemi miveltség tényezője.

126. §. A művészeti tan- és képzőintézetek	483
--	-----

III. FEJEZET.

AZ ERKÖLCS-VALLÁSBELI MIVELTSÉG.

127. §. Az erkölcs-vallásbeli miveltség statistikájának lényge	485
128. §. A nevelő-intézetek, árvaházak, kisedővodák, bölcsődék, lelenczházak stb.	486
129. §. A közerkölcsiség egyéb tájmái és a birodalom bűnvádi statistikája	490
130. §. A szorosan vett vallásos miveltség szemközt a statistikával	495

A clerus viszonyai.

	Lap
131. §. A világi papság a róm. és örmény-katholikuskoknál	495
132. §. A szerzetesrendi papság	499
133. §. A görög-kath. és görög-keleti egyházi clerus	502
134. §. Mindkét felekezetű evangélika egyház	504
135. §. Az unitária egyház, meg a Mózes-vallás	506
136. §. A papjelöltek számára fenálló tanintézetek	507
137. §. A vallás és közoktatás budgetje	508
138. §. A vallásosság egyéb támjai	511
139. §. Az állam és egyházhatalom közti viszony	512

HARMADIK RÉSZ.

A birodalom szervezete.

I. FEJEZET.

AZ ALKATIDOM.

Bevezetés	515
---------------------	-----

I. Szakasz — Az államsfőhatalom.

140. §. Az uralkodóház, a trónörökösödési rend, nagykorúság, ideigl. kormányzás	516
141. §. A trónralépés módja, az uralkodó vallása, czimje, a birod. czimer	517
142. §. Az uralkodó udvartartása	519
143. §. A vitézrendek	521
144. §. A fejedelemné, az uralkodó család tagjai, meg az udvartartás évi költsége	524

II. Szakasz. — A népképviselő.

145. §. A birodalmi és országos népképviselő törvényes alapja	525
146. §. A birodalmi tanács	526
147. §. A német-szláv tartományok országgyűlése	529
148. §. Magyarország törvényhozó testülete	531
149. §. Erdély- és Horvátországnak törvényhozó testülete	534
150. §. Lomb. Velenczének tartomány rendi képviselő	536

II. FEJEZET.

A KORMÁNYIDOM.

Bevezetés	537
---------------------	-----

I. Szakasz. — A merő kezelési és tanácskozási közlegek.

151. §. A kabinetiroda, meg az államtanács	538
152. §. A miniszteri tanács	539

II. Szakasz. — A közigazgatási hatóságok.

I. A politikai igazgatás.

A) A központi hatóságok.

153. §. Az államminiszterium	541
154. §. A magyar kir. udv. kancellária	540
155. §. A magyar kir. helytartótanács	545
156. §. Az erdélyi és horvátországi kancellária, meg az erdélyi gubernium és a horvát helytartótanács	548

B) Országos hatóságok.

157. §. Az országos politikai hatóságok a német- szláv és olasz tartományokban .	549
--	-----

C) Községhatóságok.

158. §. A területi és megyei hatóságok	551
--	-----

D) Járási és községi organumok.

159. §. A járásbeli hivatalok szervezete	554
--	-----

160. §. A városi és községi szerkezet	556
---	-----

E) A politikai igazgatásnak némely eredményei.

161. §. A szegényügy körüli intézkedések és a pauperismus	561
---	-----

162. §. A biztosítási ügy, mint a pauperismus elleni óvszer	564
---	-----

163. §. A munka-öszön ébresztése és gyámolítása, meg a pillanatnyi szorultság esetében való segély	568
---	-----

164. §. A nyugdíjazási intézetek és egyletek, a közápoló meg a szegények intézetei	569
--	-----

165. §. A közegészségi ügy szervezete	571
---	-----

166. §. A rendőrség miniszteriuma	576
---	-----

F) A törvénykezés.

167. §. Az igazságügyi miniszterium	577
---	-----

168. §. A törvénykezés szervezése a nem magyar tartományokban	578
---	-----

169. §. A rendes polgári törvénykezés a nem magyar tartományokban	579
---	-----

170. §. A causalis instantiák; keresk.-bánya-tengerjogi, Elbe-vámi, consularis és hűbérjogi törvényhatóságok	581
---	-----

171. §. A büntető törvénykezés a nem magyar tartományokban	582
--	-----

172. §. A másod- és harmad folyamodásu törvényszékek a nem magyar tartomá- nyokban	584
---	-----

173. §. A polgári törvénykezés Magyarországon	585
---	-----

174. §. A külön törvényszékek és büntetőtörvénykezés Magyarországon	588
---	-----

175. §. Horvát-, Szláv- és Erdélyországnak törvénykezése	590
--	-----

176. §. Az ügyvédek és közjegyzők a birodalomban	592
--	-----

177. §. A polgári törvénykezés statistikája	594
---	-----

178. §. A bűnvádi statitika	598
---------------------------------------	-----

179. §. A birodalmi börtön és fegyházstatitika	603
--	-----

*G) A pénzügyi igazgatás.**I. A központi hatóságok.*

180. A pénzügyminiszterium és a közvetlenül alája rendelt organumok	604
---	-----

II. Az országos és kerületi hatóságok.

181. § A pénzügyi hatóságok, az országos pénztárak és pénzügyi ügyésszék	607
--	-----

182. §. A többi finánczhatóságok, jelesen a directadóztatás ügyeiben	609
--	-----

183. §. Az indirectadó és egyéb jövedékek kezelésére szánt közlegek	610
---	-----

*III. Az államháztartás.**A) Az ausztr. budget.*

184. §. A közjövdelem és kiadások általános kimutatása	611
--	-----

185. §. Az ausztriai államjövdelemforrásai egyáltalán	614
---	-----

*B) A közjövdelem források egyenként.**a) A directadók.*

186. §. A telekadó	615
------------------------------	-----

	Lap
187. §. A házbér- és épületesztályadó	617
188. §. A kereset- és jövedelemadó	618
b) Az indirect adók.	
189. §. Az indirect adók általán, névszerint a fogyasztási adó	619
190. §. A határvám-, só-, dohányjüvedék, bélyegdíjak és illetékek	620
191. §. A lotto-, posta-, utvámjüvedék és egyéb indirect adó	623
c) Államjavak, bánya- és pénzverésügy.	
192. §. Az államjavak és erdőségek	624
193. §. A kincstári gyár- és bányaüzlet, pénzverés és távírdauügy	625
d) Különféle bevételek.	
194. §. A különféle bevételek részletezése és évi nagysága	627
C) Az államkiadások.	
195. §. Az ausztriai egyévi államigénylet egyáltalán	628
196. §. A civiligazgatás és a bureaucratia	629
197. §. Magyarországnak a közbudgetben való részesülése	631
D) Az államadósság.	
198. §. Az államadósság keletkezése és mai állása	633
H) A hadügyi igazgatás.	
199. §. A hadügyi minisztérium a közvetlenül mellé és alárendelt organumokkal	635
200. §. Az országos katonai hatóságok	636
201. §. Az ausztriai hadsereg szervezete	637
202. §. A hadintézetek (Armeenstanalten)	639
203. §. A hadtörzs (Armee-Stab)	641
204. §. A katonai nevelő- és tanintézetek	642
205. §. A katonai érdemek kftüntetése	644
206. §. A katonai törvényszékek szerkezete	645
207. §. A katonai határörvidék szervezete	649
208. §. A hadügyi budget	651
I) A tengerészeti igazgatás.	
209. §. A tengerészet minisztériuma	652
210. §. Ausztriának tengeri hada	653
211. §. A tengerkikötői és egészségügyi ügy, jelesen a vesztegintézet szervezése	655
K) A közgazdászati igazgatás.	
212. §. A kereskedelem, ipar és közgazdászati minisztériuma	658
L) Az ellenörködés.	
213. §. A legfőbb számoló ellenóri hatóság	660
214. §. A központi statistikai bizottmány és az administrativ statistika igazgatósága	661
M) A külügyek és nemzetközjogi viszonyok.	
215. §. A külügyek és a cs. ház minisztériuma	663
216. §. A birodalom külképviseleése és más tartományok követségei a birodalomban	664
217. §. A birodalom külösszeköttetése; névszerint az államszerződése	666
218. §. A birodalom külső politikai rangja és államérdekei	668

AZ

AUSZTRIAI BIRODALOMNAK

STATISTIKAI KÉZIKÖNYVE.

ELSŐ RÉSZ.

Az ausztriai birodalom alaperői.

I. FEJEZET.

A T E R Ü L E T.

1. §. Az ausztriai birodalom geográfiai fekvése, külső alakzata és határai.

A történeti alapokon különfejlődött de a létszeres összefüggés kapcsa által egységes állammá összeforradt tartományoknak tömege, mely az ausztriai birodalmat képezi, Európának, ha legszélsőbb északától eltekintünk, jóformán közepét foglalja el. Ezen szerencsés geográfiai fekvés a közbirodalmat mind azon anyagi és szellemi művelődés s világhatalmi helyzet előnyeiben részesíti, melyek Europa közepét elfoglaló államvidékkel cultur-történelmi, valamint politikai tekintetben szükségkép karöltve járnak, szárazunk összes érdekei, a nyugati és keleti ép úgy mint az északi és déli Európának culturmozgalmai elkerülhetlenül Ausztria területén átvonulván, annak összes állami és társadalmi életköreit hatalmasan átrendgven és magát a birodalmat ellenállhatlan erővel belevonván a világtörténelmi haladások ropant áradatába.

A geográfiai fekvésre, tekintve az északi szélességet, a villafrancai stipulatiók és a zürichi békekötés folytán beállott térvészteség nem volt ugyan befolyással, a birodalom jelenleg is a 42° ($10' 5''$) és 51° ($3' 27''$) közt tehát úgy, mint ezelőtt csaknem 9 szélességi fokon át elterülven; de igen is érezhető a lombardiai veszteségnek a keleti hosszúságra való befolyása, itt a birodalmi terület csaknem egy egész geográfiai fokkal megkevesbülven, az ausztriai államterület keletfelé hosszában t. i. nem többé a Ferrótól számított 26° ($13' 52''$), hanem a 27° ($10' 25''$) és 44° ($1' 25''$) közt terjed el s így nem mint ezelőtt 18, hanem csak mintegy 17 fokon át huzódik. A legszélsőbb nyugati pont ezelőtt a hosszú tó melletti Angera (Lombardiában), jelenleg a Rajna folyam a bodeni tóba való beleszakadása környékén (Vorarlbergben Reineck feletti Altheim átellenében) keresendő, míg a legvégsőbb keleti pont (Chilischény Bukovinában), valamint a leg-

déli (az Ostrovizza határhegyfok Dalmathonban) és legészakiabb pont (Hilgersdorf környéke Északcsehországban) változatlanul ugyanazok maradtak.

Külső határa a birodalmi terület jobbára összefüggő hosszukás négyzetegyenlőkére képez, és csak egyik tartományával Dalmathonnal tér el szabályoszerű idomától; ezen az adriai tenger és török birodalom közt több mint 70 mrföldnyi hosszában, és legszélesebb részével alig 14, sőt Cattarónál éppen csak $\frac{1}{8}$ mfd szélességben délfelé nyúló keskeny földvonal, mint az államtestnek egyik elszagott tagja jelenkezik; Dalmathonnak ezen félreeső fekvése valamint e területnek és az előtte elnyúló számos szigeteknek a közös vámvidéktől való elkülönzését teszi szükségessé, úgy másrészt azt a közös életforgalom lüktetése alól is kivonja, miből culturéletnek lassu fejlődése némileg megfejtethő.

A birodalom többi alkatrészei létszerűen egymással összefüggve egybetömegtült egészet képeznek, szerves összefüggésükben csak itt-ott merülvén föl hézagok, melyeknek kitöltése még előnyösebb összesítés érdekében kívánatos ugyan lenne, mint például azon kanyarulat, melyet Bajorország Berchtesgadennál Salzburg és Tirol közt képez, vagy ama bemetszés, melyet Cseh és Morva közt a porosz Glaczi grófság okoz; nem különben kétségtelen, hogy a Bukovina és Erdély közzé becsövekelt moldvaországi, vagy az Unna vidéke belevonása nem keveset segíthetne az ausztriai terület helyesebb arondirozásán: mindamellett másrészt nagy nyomatóku azon előny, mely a birodalomra az által háramlík, hogy alkatrészei nincsenek körülvevő más államok területétől, sem pedig más európai államok birtokrészei nincsenek körülfollyva ausztriai földektől; egyedül csak két helyen szakasztja félbe idegen állambirtok az ausztriai terület folytonosságát; Dalmatiában t. i. az oszmán birodalom két ízben egész az Adriáig elnyulván, egy helyt mintegy másfél mérföld hosszú földnyelv (Slivno és Imolizza közt) a *Kleck* nevű török birtok terül el, míg a második félbeszakadás a Ragusa és Cattaroi kerületet (Vitagliana és Porto Rose közt) egymástól elválasztván, a $\frac{2}{3}$ mfdnyi *Sutorina* vidéket képezi; fennálló és a legközelebbi időben megújult államzerzódések szorosan határozván a fényes portának e vidékek feletti főhatalmi jogkörét és a török kormánynak a status quo ép fentartása iránti kötelezettségét.

A sokféleképen tagosított és szétfutó országok nagy tömegénél igen természetes, hogy Ausztria messzeterjedő határvonattal bír, és hogy több európai államokkal közvetlenül érintkezik; leghosszabbra nyulik e közvetlen érintkezés a török birodalommal, a mennyiben a dunai fejedelemségek és Szerbország is mint souzeranitás alá rendelt államok ahhoz számíttatnak, mert ezt esetben a határvonal 347., folyó geogr. mfdre nyulik, a mennyiben azonban a nevezett két védelmi terület mind önállóbb, jelesen forgalmi szempontból a magas kapuétől végképen eltérő kormányzati politikát követő államként jelenkezik, szükséges itt is a határvonalat részletezni, a fennebbi sommából t. i. 141 folyó mérföld az új alkotmányos idoma alatt fölvirulásnak induló Rumaniára és 52. mfd a birodalommal való sűrűbb-üzletre különösen utalt szerb fejedelemségre jön, míg a szorosabb érte-

lemben vett török tartományoknak (Bosnyák, Török-horvát, Hercegovina, Montenegrónak) összesen csak 153.₈ mfdnyi közös határszél jut. Ezek után leghosszabb az orosz birodalommal érintkezés 156.₄ folyó mfd-dal, meg a Bajorországgal 138.₈ és ezek után a többi államok sorakoznak, mire azonban a lombardiai veszteség és Olaszhonnak különalakulása tetemes befolyással lett, mint ez a következő sommás kimutatásból kitünik :

az orosz birodalom felé eső határszél	156. ₄	folyó geogr. mfd.
a szorosan vett török tartományok felé	153. ₈	"
a dunai fejedelemségek	141. ₀	"
Bajor királyság	138. ₈	"
Porosz birodalom	95. ₈	"
Olaszhon	60. ₁	"
Szász királyság	58. ₅	"
Szerb fejedelemség	52. ₈	"
Sveicz szövetség	27. ₉	"
Lichtenstein fdlmség	3. ₈	"
a bodeni tó	3. ₁	"

összesen : 891.₈ folyó geogr. mfd.

a helvetiai szövetség és az olasz állam irányában leginkább megváltozott a határszél hossza. Ha ezen continentalis határvonalat viszonyítatjuk a birodalom térnagyságához, kitünik, hogy minden 13.₁-ik □ mfd határszabó, mi elég kedvező mozzanat, miután elnézve a szárazföldi határral nem bíró Brittországtól, és a két egymástól szétvált alkatelemre szakított Porosz-hontól, a többi nagyobb hatalmasságok távol sem bírnak oly tagosított határral, miért is Ausztriában ily jelentékeny határvonal mellett számos érintkezési pontok kínálkoznak, valamint a sűrű forgalomra, úgy a különféle culturelemek gyorsabb beszívargására.

A *partfejlődés* is, tekintve az ausztriai tengerpart általános hosszát, csak kedvezőnek mondható, miután elnézve a számos szigetektől, (mint a quarneroi, Cherso, Lussin és Veglia szig., valamint a dalmatiai Arbe, Pago, Selve, Isola Grossa, Lissa, Lesina, Brazza, Meleda, Curzola stb.), melyek mintegy 334 folyó geogr. mfdnyi körülettel bírnak, *a part hossza* 257. g. mfdre terjed, és így arányítva a birodalom területéhez, *minden* 45.₇ □ mfd tengerrel ölelkezik; e tekintetben is a nagy hatalmasságok közül csak az óceán ölelte Nagybrittaniától, hol mint szigetországban már minden 6-ik mérföld a tengerrel határos, és Franciaországtól haladtatik fölül. De ezen bármennyire kecsegtetőnek látszó körülményből koránsem következtethetők ama nagy horderejű előnyök, melyek különben a kereskedés és forgalom elevenítésére, valamint az összes mivelődési ágak felvirágoztatására minden más viszonyok közt okvetlenül folyományoztak volna, mert azonkívül, hogy Ausztriát nem világtenger folyja körül, mely óceáni kihatását soha nem téveszti el az általa mosott partvidék sorsára, Ausztria csak tengeröböltől környeztetvén: a tengerközelségi jótétemény kiválólag a hosszúra lenyúló dalmát földvonalnak jutott osztalékul, mi nem csekély mértékben zsibbasztja el a különben e kedves szomszédságból

eredő hasznát, minthogy Dalmatia részint a birodalom zömétől való elszakadtsága és ebből származó elhagyottsága miatt, részint bérczes, nehezen megközelíthető partjai és az előtte csoportosuló szigettömeg miatt, részint gyér és a műveltség alantabb fokán álló népességének csekélyebb fogékonysága, részint helyesebb közlekedési eszközök, valamint emeltebb gazdasági élet egyéb előzményeinek teljes hiányánál fogva a világforgalmi közlegnek neki közvetlen osztályrészül jutott természeti adományát sem maga nem képes kellőleg kizsákmányolni, sem a többi ausztriai tartományokkal testvérileg meg nem osztani; mily más színben tünnék fel Ausztria culturtörténelme, ha a jótékony sors például Magyarhont vagy az iparosság különben is magasabb fokára vergődött Csehországot e természeti kedvezményben részesítette volna. Hason kedvezőtlen viszonyok az ausztriai vagy u. n. *illyr*, *katonai-örvidéki* és *velencei* partvidékeket sem engedik szerencsés tengeri fekvésük előnyeit úgy élvezni, vagy a többi társországgal úgy éreztetni, mint ezt a közforgalom érdeke igényelné. A birodalom eddigelé jobbára csak két tengerszeme, *Triest* és *Venecze* által örökösödött adriai uralma felett, *Fiuménak* csak felette szerény, és a többi, helylyel közzel igen alkalmas, kikötőknek még jóval alárendeltebb szerep jutván az adriai forgalom küzdterén, mint ez az egyes part-helyeknek maga helyén kimutatott tengerüzleti arányából világosan kitűnik. A tengeri határvonatról jő:

a dalmathoni partvidékre	156.,	folyó geogr. mfd.
az illyr vagy ausztriai partvidékre	62.,	„
a velencei „	23.,	„
a horvát s katonai határhoz „	14.,	„

együtt: 257., folyó geogr. mfd.

és viszonyítva a szárazföldi határhoz úgy aránylik mint 1: 3., mi figyelemre méltó körülmény a birodalmi közforgalom szárazföldi vagy tengeri voltának méltánylásánál. A *tengeri és szárazföldi határvonal egybefoglalva* (itt is számba nem véve a szigetek körületét) *1148 folyó mfdnyi* hosszat tesz, úgy hogy ehhez mérve a birodalom tértárgysága, már minden *10.-ik* □ *mfd határtiszabó*.

Azon *természeti* határokon kívül, melyeket az adriai tenger szab, Ausztria még egyéb a természetétől kijelölt, többet kevesebbet védett válaszfalakkal dicsekszik, névszerint a török birodalom és az ahoz számított tartományok ellenében az erdélyi Kárpáthegység és annak természeti erődvényekként kínálkozó számos szorosai, a Duna, Száva és a dinári alpesek kifutványai; Olaszhon felé a Pó, Minció és Tirol délnyugati havasai; Sveiczhon ellen e hegysorok és a bódeni tó; Bajorország irányában ezen tó és a nyugat-tiroli hegyfokok, valamint helylyel közzel a Saale, Salza, Inn és Duna folyamok, valamint a cseh erdőhát; Szász királyság felé az Érczhegység, a porosz szomszéd tartományok ellenében a cseh morvai határhegység, végre a muszka birodalom ellen csak némileg a *Visztula*, *San* és *Podhorcze* folyók szolgálnak természettrakta határu, Ausztria éppen ezen óriási államtesttel hosszúra nyúló érintkezésében természet nyújtotta védvek nélkül szűkülőködvén, míg ellenkezőleg több

beltartománya a közköze benyomuló hegyvonulatok által egymástól elszakítatnak, a belforgalom és élénkebb kereskedelmi üzlet nem csekély hátrányára, mint ez jelesen a magyar korona tartományaitól elzárt Galicziában, a havasoktól körülövedezett Tirol-grófságban vagy hason havas idomú Erdélyhonban legszembetűnőbben mutatkozik, ámbátor ezen forgalmi tekintetből korunk nagyszerű vívmányai által könnyen legyőzhető akadályokban másrészt még kűlháboru esetére is nem megvetendő hadászati pontok kínálkoznak.

A határszélek a szomszéd államok irányában jobbra *szerződvények* által szabályozvák, melyekben hol a határjelek pontosan megszabhatnak, hol a támadt villongások elintéztetnek, és határigazítás által a kölcsönös birtokviszonyok szerződésileg elrendeztetnek; a hová nem csak a régibb időkben kelt határtszabályzó kötések, mint a porosz birodalommal 1813. jun. 28., Oroszhonnal 1816-iki april 14. kötött, hanem újabb időkben is létrejött szerződvények sorakoznak; így a Bajorország felé eső határok jelesen a salzburgi hercezségtől (Scheitelbergtől kezdve) egész a bódeni tóig 1844. január 30. kelt, 1850. dec. 15. kiegészített s 1852. május 24. kihirdetett szerződéssel végleg megállapítottatott; ugyanazon ország és felső Ausztria közt a Dunatéren (Kreitelsteintől) lefelé huzódó határvonal 1852. május 14. jóváhagyott szerződvenynyel lön szabályozva, végre ugyan Bajorhon és Csehország közt a határvillongások 1862-ki jun. 24. kelt államszerződés folytán végképen elintéztettek és a kölcsönös területi, valamint a köz- és magánjogi viszonyok világosan meghatározottak. — Különösen érdekes azon határszabás, mely a birodalom és az olasz állam tartományai közt Franciaországgal és Szardíniával 1859. nov. 10. kötött szerződés fonalán következőkben megalapult, a határ t. i. a Garda-tón át déltiroltól kezdve Bardolino és Manerbaig e tó közepén, innen egyenes vonalban Peschiera várkörözetének a mondott tóval való érintkezéseig, innen e körzetet követve a Mincio völgyút hosszában Le-Grazieig, és onnan egyenes vonalban a Po melletti Scorzarolóig huzódik, mely ponttól kezdve a Pó völgye mellett megy a határ egész Luzzaraig, a honnan a határszabás ugyanaz maradt, mint az olasz háboru előtt létezett, egyuttal a szerződő felek által külön katonai bizottmány rendeltetett ki az e kikötés szerinti határjelek felállítására.

A *határnépeket* illetőleg, Ausztria nyugat és északnyugatról a polgárosultság, az anyagi és szellemi mivelttség felsőbb polczán álló, állami és társadalmi tekintetben Európa legmiveltsebb nemzetei közé sorakozó, rokontörzsű és érdekű germán népekkel érintkezik: mi valamint kölcsönös sűrűbb forgalmi üzletre, termékeny eszmecserére és ennél fogva bensőbb szellemi és anyagi összeolvadásra kedves alkalmul szolgál, ugy másrészt Ausztriának mint különben is a német szövetség egyik leghatalmasabb tagja és így az érdekközösség egyik meghívottabb képviselőjének a német szövetség és német-szláv örökös tartományai közti közös politikai, vám és forgalmi coalitio létesítésére irányzott politikáját sürgősen igényli. Kevésbé mutatkozik az érdekközösség Ausztriát dél és délnyugatról környező olasz állam részéről, itt daczára a homogen elem igényelte bensőbb egymáshoz-simulásnak, az utolsó hadjárat óta a kölcsönös érdekek mind szél-

jobb futván. A rokonnépektől lakott, és az óriási haladás gyorsaságában csaknem minden europai államot szerencsésen túlszárnyaló *Helvetiára* nézve a legutóbbi időkig az államintézményekben fenforgott nagy különbség nem engedé meg a forgalmi élet ama élénkülését, mely valamint mindkét állam érdekében kívánatos lenne, úgy jövőre, Ausztria időközben alkotmányos állammá válván és a szabad mozgalomnak mindinkább hódolván, bizton remélhető is. — Ellenben a külbefolyások ellen szorgosan elzárkozó orosz és az utolsó évtizedekben hanyatló *ozman* birodalomnak keleti s levantai kereskedésünk elsatnyulásában visszatükröző kevésbbé kecsegtető politikája nem képes ébresztőleg hatni Ausztria amugy is szunyadozó ereinek szerencsésb kifejtésére; ámbátor Rumanianak alakuló új államélete, valamint Szerbországban a társadalmi viszonyok mind nagyobb szilárdulása a viszonos érdek sugalta nagyobb bensőségre alapos reményt nyujtanak; a számos anyagi áldozatok, melyek a járványok és csempészet leküzdésére eddigelé szükségessé vált erélyes intézkedésekkel jártak, az ottani társadalmi és állami viszonyok jobbrafordultával tetemesen kevesbülendvén.

Különben Ausztriának a culturgazdag nyugat és culturszegény kelet közti fekvése egyik főemelttyűje világhatalmi hivatásának; szerencsés geográfiai fekvése által, tekintve jelesen Europa nagyszerű átmeneti forgalmát, nem csak anyagilag a helyzet teljes uralására, hanem szellemi tekintetben is mint a germán mivelttség átültetője és közvetítője a nyugat és keletnek áthidalására képessé tétetvén. Kedvező földrajzi fekvése által a birodalom a szorosan egybefűzött állam- és érdek-lánczolatnak amaz egyik legfontosabb szemévé válik, melyen át a nyugateuropai tartóztathatlanul tovairamló culturéletnek villanyos folyama kelet felé ömlik, és ezen *geográfiai fekvése által kitűzött magasztos feladatának kellő felismerésében és teljes méltánylásában leginkább keresendő Ausztriának világtörténelmi missiója.* b)

a) Ehez képest a déli és északi végpontok közti távolság ($141\frac{1}{2}$ folyó geogr. mfd) is ugyanaz maradt, és így a naphosszára nézve fenforgott egy órányi 14 első és 41 másodpercznyi különbség sem változott, holott a nyugati és keleti végpontok közti távolság, mely *Hain* szerint 185 folyó geogr. mérföldet tett, és ennek folytán a napkeletre fenforgott 1. óra 11 első- és 10 másodpercznyi különbözet a nyugati pontnak belébb esése által csakugyan némiképp módosult, mi a távirati intézménynél az időszámítás szempontjából nem minden jelentőség nélküli.

b) *Funks* : Oesterr. welthist. Mission. Hann. 1854. — Az Ausztriát illető statistikai irodalom egyes termelényeit nincs szándokunk itt tüzetesen elősorolni, egyedül némely munkákra utalunk, melyek a jelen kézikönyvvel különösen felhasználhattak, mint *Hain* Handb. der Statist. des oesterr. Kaiserstaates. Bécs 1853.; *Brachelli* Stat. d. oesterr. Monarchie Bécs 1857.; *B. Reden* Staatshaushalt. des oest. Kaiserstaates Darmst. 1853. *Wappaeus* Handb. d. Statist. stb. Lipcse 1859. s köv. években.; *Czörnig* Oesterreichs Neugestaltung 1858.; ugyanannak már több kiadásban megjelent Stat. Handbüchlein für die oest. Monarchie; hazai íróink művei közül a halhatatlan hírű *Schwartner* oly becses mint daczra korának még jelenleg is érdekes munkáján kívül, *Fényes* többrendű statist. művei, különösen annak ausztriai birod. statistikája czim alatt 1857-ben és ugyanezen czim alatt 1855-ben *Kauts* tanártól megjelent munka megemlítendő. Különben mindenütt a bécsi statistikai hivatal újabb kimutatásai és jobbára csak hivatalos táblázatokban, valamint az iparkamarák tudósításaiban foglalt hiteles adatok, jelesen a kösp. stat. bizottmány részéről legujabban megindított közlemények : Übersichtstafeln

sur Stat. d. oest. Monarchie Bécs 1868. s hason hivatalos dolgozatok vétettek alapul. A számos monografiák, bel- és külirodalmi közegek, egyes becses értékezések, mikből valami kölcsön vétetett, az egyes szakaszoknál lelkiismeretesen idézve vannak.

2. §. A birodalom és egyes tartományainak térnagysága.

A birodalom térnagysága, miután tartományai legtöbbjeiről részletes felmérésekből eredő s azért lehető legpontosabb adatok kínálkoznak, jóval biztosabban meghatározható, mint számos más tetemesen kisebb területű európai államoké; de ezen szabatosság az egyes tartományokra nézve koránsem egyenlő, hanem a szerint, a mint az állandó kataster és ezzel koröltve járó telekkönyvezés vagy végképen, vagy csak részben, vagy épen nincs is foganatba véve, ugy a térnagyság is hol nagyobb hol kisebb pontossággal, hol csak hozzávetőleg egyéb eszközök segítségével megállapítható.

A katasteri működések szerencsés haladása folytán a német, szláv és olasz tartományokban mindenütt a legalkalmasabb támpontok lelhetők a terület nagyságának biztos meghatározására, miután alsó és felső Ausztriában, Salzburgban, Steier, Karantán és Kraina hgghen, Istria és Triestben, Tirol grófságban, Cseh, Morva és Sléziában, Galiczia és Bukovinában, nem különben Lombard-Velencze és Dalmathonban nemcsak a háromszögelés, hanem az egyes birtokrészletek szerinti felmérések is megtörténtek, és a nyert térségi adatok felazólamlások folytán jobbára helyreigazítottak; e tartományoknak tértartalma ennélfogva biztosan kipuhatolható és a szerint, a mint az állandó kataster több és több koronaországot évenként tovább terjedt hálójába vont, ugy az eltérések a térnagysági adatokban is mindinkább megszűntek.

A magyar korona alatti tartományokban azonban nem kínálkozik ily biztos vezérfonal, jelesen Magyarországbán a telekadónak ideiglenes szervezése nem a birtokrészletek szerinti felmérésre lön fektetve, hanem különféle egyéb alkalommal, névszerint urbéri szabályozások, tagosítás, arányosítások s több effélék alkalmával kelt fölvételek, vagy azoknak hiányában a birtokosok bevallása vétetett alapul, s csak kivételesen itt-ott történtek felmérések és azok is csak nagyból egész dülők szerint; de hazánkra igen helyes pótszerül szolgálának ama jeles szerkezetű térképek, melyekkel, miután hazánk rónái, fájdalom, nagyon is gyakran európai hadjáratok színhelyeül szolgáltak, és így területi viszonyainknak kellő felismerése hadászati szempontból mulhatlan szükséggé vált, ép oly jelentékeny mérvben bővelkedünk a), mint ama társországok, melyek hazánk e közös sorsában részesültek. Névszerint biztos alapul e tekintetben szolgálhatnak a cs. k. tábori vezérkar által 1781—1784-ig foganatba vett trigonometriai felvételek alapján ugyanazon kar részéről ujabban eszközöltött pontos számítások, és pedig annál is inkább, minthogy azok a *Lipszky*-féle igen becses térképen sarkaló számoktól csak igen csekély mértékben (38 □ mfdel) eltérnek. Erdélyhonra nézve a tábori vezérkar által tervezett úttérképen kívül, *Lenk* altábornagytól katonai felvételek nyomán eszközölt kiigazítások annál biztosabb támpontul használhatók, minthogy a különben szintén elismert alaposaságu *Lipezky*-féle térkép szolgálta adatokkal, felette pa-

rányi (csak 8 mfdnyi) különbséggel, egészen összevágtnak. Végre a katonai határörvidék térnagysága egyedül Lypszkynek térképe után annál biztosabban meghatározható, miután az a mult század vége felé helyt nyert és 1801-ben kiigazított katonai felvételek eredményeivel teljesen összeűt; miért is ezen segédeszközökkel a bécsi statisztikai hivatal is él, midőn 1862- és 1863-bóli közleményeiben a magyar korona tartományainak térnagyságát adja.

Ezen elég biztos alapu és a hivatalos közleményekben is használt adatok folytán az összes birodalom 1859-ig 12131.⁷³ □ mfdnyi területtel bírt, és jelenleg letudatván Lombardiának azon része, melyről az ausztriai fejedelem a zürichi békekötés folytán lemondott és mely veszteség 369.¹³ □ mfdre tehető, az ausztriai császár államterülete 11762.⁸⁰ □ geogr. vagy 11253.¹¹ *ausztriai mérföldet tesz b*). Ennélfogva az utóbbi veszteség Ausztriának a többi európai államok közti sorozatán területi szempontból semmit nem változtatott, miután jelenleg is az európai államok sorában harmadik és a mennyire Svéd-Norvégia két külön ország gyanánt vétetik, második helyen szerepel, a nyomban utána következő Franciaország az ujabban annexioképen nyert Szabaudia és Nizza féle területtel együtt csak 9880, vagyis 1882 □ geogr. mfdel kisebb területtel bírván mint a lombardiai veszteség folytán leolvadt ausztriai államtérés; még a német szövetség is, mely egységes államtest gyanánt véve 11460 □ mfd területével közvetlenül Ausztriát követi, mintegy 300 □ geogr. mfdel mögötte marad; a roppant Muszkabirodalom irányában, melynek csak európai birtoka, oda értve Lengyel-királyságot és Finn-nagyfejedelemséget is, 99261 □ geogr. mérföldre elnyúlik, Ausztriának tértartalma öszetörpül ugyan, szomszédjának óriási földtömege csak Európában közel kilenczszer annyira rugván, de szemközt a többi európai államokkal felette jelentékeny szerepet visz, ugyanis egész Nagy-Britannia, belevéve annak európai mellékbirtokait is (5808), Poroszbírodalommal (5103) együtt, tehát két elsőrendű európai hatalmasság összesített területe nem üti meg Ausztriának földkiterjedését; sőt a német szövetségnek, Ausztrián és Poroszhonon kívüli 33 államtagnak területét (4480), az olasz államét (4670), Sveczhon (740), Belgium (535) és Németalföldnek (595) területét együttesen még mintegy 740 □ mfdel haladja felül.

A birodalom egyes tartományaira nézve 1848 után azon lényeges változás állott be, hogy némelyeknek alkatrészei előbbi összefüggésükből kiszakasztva hol saját országos hatóságokkal s ujabban külön törvényes képvisellel ellátott önálló országokká lettek, hol pedig más tartományokkal sajátzerü összeköttetésbe kerültek; legszembetűnőbb lett ezen változás a sz. István koronájához tartozó tartományokra nézve, ugyanis Magyarországtól nem csak a kapcsolt részek Horvátország mint önálló koronartartomány elválasztatott, és ahoz Zalamegye egyik alkatrésze a Muraköz csatoltatott, nemcsak az 1836: 21. t. cz. által törvényesen bekebeleztetett Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd megyék Kövár, és Zilah vidék (103 □ mfd) Erdélyhez utaltatott, hanem a temesi bánág és a legszorosabb értelemben Magyarhon egyik törzsmegyéje Bácsbodrog kihasítatván, ebből és a Szerémmegye ruma és illoki járásából (544 □ mfdel) Szerbvajdaság czim alatt önálló közigazgatási vidék alakított, úgy hogy az öt helytar-

tósági osztályra szakadt akkori magyar koronaország csak 3265 □ mfddel birt; de az 1860-ki oktoberi diploma és ennek folytán kelt utóbbi legfelsőbb elhatározásokkal ezen új tartományképzetek eltűntek, és sokban az 1848-ik év előtti állapot állíttatott vissza c); több időközben önálló lett koronatartomány legalább a politikai igazgatást illetőleg önállóságától megfosztatott, de 1861. ki martius 9. és 29. kelt l. f. elhatározásokkal a rövid időre megszüntetett tartományi hatóságok Bukovina, Slézia, Salzburg, Karantán és Krainára nézve újra felállíttattak; ennél fogva a birodalom jelenleg következő tartományokból áll, melyeknek tértagsága geográfiai mérőföldekben e következő:

1) *Ens alatti v. alsó ausztriai főhercegség*: a birodalom e bölcséjének területére nézve semmi változás nem állott be és jelenben is 360.⁰⁰ □ geogr. mérőfölddel bír.

2) *Ens feletti v. felső ausztriai főhercegség*, mitől az előbb egyik kerületét képezte Salzburg elválasztva lőn, és mely ezen kihatás után 217.⁹⁰ □ g. mfddel bír.

3) Az önálló tartományként alakult *salzburgi hercegség d)* 130.¹¹ mérőfölddel.

4) *Steier hercegség e)* előbbi kiterjedéssel, azaz 407.⁸⁴ mfddel.

Az *illyr királyság* collectiv neve alatt előbb főnállott laibachi és triesti (v. tengerparti) kormánykerületből három, mindannyi külön országos politikai hatósággal ellátott tartomány szakíttatott ki, t. i.

5) *Karantán hercegség f)* 184.¹² mfddel;

6) *Kraina v. Karniolia hgsz g)* 181.⁴² mfddel;

7) *Istriai örgrófság g)* (v. görz és gradiakai fejedelmített grófság istriai örgrófsággal és Triest város vidékével), melynek területe 145.¹⁰ mfdd. Mind a három tartomány Steier hgsz együtt mai nap is belső Ausztria neve alatt foglaltatik.

8) *Tirol fejed. grófság h)* a vele egyesült Vorarlberggel 532.⁶⁸ mérőfölddel.

9) A régi kiterjedésében megmaradt *Cseh királyság i)* 943.⁷⁰ mfddel.

10) *Morva örgrófság k)*; mely troppai és tescheni volt két kerületnek Slézia név alatti elválasztása után 403.⁷⁷ mfddel bír.

11) A mondott két kerületből önálló koronaország gyanánt alakult *Slézia hgsz l)* 93.⁵⁰ mfddel.

12) *Galiczia Lodomeriával m)*; továbbá a német szövetséghez kivételesen tartozó Osvieczim (Auschvitz) és Zator hgszgel és az 1815-dik évi bécsi fejedelmi gyűlekezet határozata folytán önálló köztársasággá alakult, de 1846-ban bekebelezetett *krakói* területtel, letudatván az e királyságnak ezelőtt czernoviczi kerületét tett Bukovina, 1425.⁷⁸ mfddel.

13) A most érintett kerületből keletkezett és önálló koronatartományt képző *Bukovina hgsz n)* 189.⁸³ mfddel.

14) A zürichi békekötés folytán azelőtt birt Lombardia királyság Mantua tartományának megmaradt egyik részéből és Velencze területéből álló *Lombard velenczei királyság* o) 456.₃₈ mfddel.

15) *Dalmát királyság* előbbi kiterjedésében 232.₃₈ mfddel.

16) *Magyarország*, miután az 1860. dec. 27. kelt l. f. elhatározással az egy évtizednél tovább önálló közigazgatási területképen szerepelt temesi bánság és szerbvajdaság, utóbb az Erdélyhöz csatolt volt három megye és két vidék, nem különben 1861. január 22. kelt l. f. határozattal a zalamegyei Muraköz visszakebeleztetve és így a szorosan vett Magyarhon az 1848-ki év előtti állapotba jobbra visszahelyeztetett: 3896.₃₈ mérfölddel.

17) Az 1850-ki ápril 7-éről való nyílt parancssal a birodalom önálló tartományai sorába léptetett *Horvát-törország*, mely a Magyarhonnak visszaadott Mura szigetén kívül, és a fennidézett l. f. elhatározással visszanyert Ruma és Illoki járással, valamint az előbb magyar, most horvát-tengerpartnak címezetteti szokott Fiume város és környékével együtt jelenleg 350.₁₈ mfddel bir.

18) *Erdély* nagyfejedelemség, az ottani katonai örvidéknek 1851. január 22. kelt cs. rendelettel lett megszüntetése, és a másutt említett 3 megye és két vidék visszaszolgáltatása után 997.₅₁ mfddel.

19) Végre a *katonai határörvidék* p) 609.₃₈ mfddel.

Az elősorolt adatokból kitűnik, hogy Magyarország magában véve nemcsak aránylag túlnyomó nagy területtel bir, miután az összes birodalmi térségnek közel egy harmadát veszi igénybe, és a négy legnagyobb tartománynak, jelesen Galiczia, Erdély, Csehország és a katonai örvidék letudtával, a többi fennemlített 14 ausztriai örökös tartomány területe együtt véve épen akkora (3892) mint az egy magyarországi, hanem hazánk tartartalma általában véve is felette jelentékeny, miután e tekintetben az önálló európai államok közt 8-dik helyen sorakoznék, földi terjedelme épen akkora lévén mint Bajorország (1388), Szász királyság (271), Vürtembergia (354), Helvetia (740), Belgiom (537), Németalföld (595), Hessenhomburg (5) és Reuss-Greicz (6), vagyis 8 európai souverain államnak egyesült területe. Még nyomatékosabb a területi felsőbbtség, ha a magyar korona tartományai a többi örökös tartományokkal párhuzamba tétetnek, ugyanis Magyar-, Erdély-, Horvát-törország és a katonai határörvidék 5853.₃₈ □ geogr. mfddet, a többi örökös tartományok együtt 5909.₂₁ □ geogr. mfddet foglalnak el, vagyis csak 28 □ mf. hiányával a magyar korona tartományai épen fele részét teszik az összes birodalmi területnek, és az európai államok közt még N. Brittanianak is sorakoznának, ez utóbbi, odaértve európai melléktartományait is (5808), mintegy 45 mfddel kisebb lévén, mint sz. István koronájának patrimoniuma.

a) Magyarország régebbi térképeiről, jelesen Appian, Sambucus, Gr. Marsili, Müller, névszerint Görög becses munkálatairól v. ö. Schwartner Stat. d. Kön. Ungarn Budán 1809. 61. és k. l. és Hunfalvy a magyar birod. természeti viszonyainak leírása című alantabb még említendő becses munkáját. Az egész birodalomra vonatkozó újabb felette jeles térképek közül csupán azon nagyszerű művet említjük, mely Schedá órnagy vezetése

alatt a katonai földrajzi intézet részéről 90 külön ramek metasetű és ritka pontosságú táblázatban: Generalkarte des oesterr. Kaiserstaates címe alatt megjelenik.

b) A területiösszmvisszonyok a bécsi központi statisztikai hivatal legújabb közleményein sarkalnak: *Tafeln zur Statistik d. oest. Monarchie neue Folge*; Bécs 1862, IV. köt. 1 füz.; melynek számeredményei egyre másra eltérnek az ugyanazon hivatalnak előbbi kimutatásaiban foglalt adatoktól, t. i. az 1859-ki közlemények szerint egész ausztriai birodalomnak térszámát Lombardiával együtt 11,593.88 ausztriai vagy 12120.88 geogr. □ mfíddel felvétellett, az utóbbi kimutatásunk alapján képző biztosabb számítás szerint pedig 11,606.88 ausztriai vagy 12131.78 geogr. □ mfíddet tesz, a különbség tehát 7.10 ausztriai vagy 10.88 geogr. □ mfídre rug.

c) Magyarország újabban területi szempontból sem lett egészen az 1848-ik év előtti állapotba visszaállítva, elnévse ugyanama közjogi viszonytól, mely a kapcsolt részek, jelesen Szlavonia, ezen hazánk hajdan Dráván túli kerülete iránt fenforgott, csak a Szerbvajdaság 1860. dec. 27. kelt l. f. elhatározással, továbbá Mura szigete 1861. jan. 21. és az Erdélytől visszakapcsolt részek, ugyanazon év jan. 27. kelt l. f. elhatározásokkal visszakebelezettek, de nem Fiume város és környéke is, mely az 1849-ki birod. alkotmánylevél és 1860-ki ápril 7-éről való cs. rendelettel horvát tengerpart neve alatt Horvátszlavoniához csatoltatott, ámbátor ezen előbb magyar tengerpartnak czimeztetni szokott terület mindenkor a legszorosabban vett Magyarországnak egyik kiegészítő részének tekintetett, mint ezt világosan rendeli az 1807: 4. törvénycsikk, mely így szól: „*Civitas Fluminensis portusque per Augustissimam Imp. et Reginam M. Theresiam peculiari Diplomate jam Regno incorporata praesenti articulo ad idem Regnum pertinere declaratur*,” miért is ugyanazon cikkben kormányzója magyar országgyűlési joggal felruházottat.

d) *Salzburg* a hajdan közvetlen birodalom alatt való salzburgi érsekségből keletkezett, mely a lunevilli békekötés folytán (1801) saecularisálva és a toskáni n. hgnek kárpótlásul átengedve, a pozsonyi békekötéssel Ausztriának, a bécsi békekötés folytán pedig Bajorországnak átengedve, de 1815-ben Ausztriához csatolva lón, kivéve némely részeit, melyek Bajorország mellett maradtak.

e) *Steier* hgy 955-b. külön örgrófság volt, mely mivel I. Ottokár Steyer városában született és úgy mint utódjai e városban székelv bajor grófok után Steyer nevét nyerte. 1180-ban I. Frigyes császártól hgséggé emeltetett és a gyermektelen VI. Ottokártól VI. Lipót habenbergi házból való hgre átruházottatott, ki azzal VI. Henrik császártól 1192. hűbéreleg megadómanyoztatván, ez időtől állandóan egybekapcsolva maradt Ausztriával.

f) *Karintia*, N. Károly utódai alatt külön határgrófság, de már 976-ban hgség volt, hercegei a vindusi örgrófság (Kraina) legnagyobb részét hatalmuk alá kerítették, az utolsó hercegek kihaltával II. Ottokár cseh királyra szállt, de midőn az tartományait a Habsburgiak irányában elvesztette, a hgség Menyhért tiroli grófnak adományoztatott, és e grófi család magvaszakadtával (1335) Krainával együtt Ausztriára szállt, annak hercegei, amugy is már egy század óta Karniolának nagy részét bírván és kraini hercegek címével élvén.

g) *Istria* egyes alkatrészei különböző időkben jutottak az ausztriai koronához, így *Triest* város és környéke 1380-ban önkénytes hódolási utján; Görz és Mitterburg grófság, valamint a *Castani* birtok 1500-ban a görzi grófok magvaszakadtával; a *gradiskai* grófság 1717-ben az *Eszenbergi* család kihaltával; a *velencei Istria* (Histerreich) a *quarneroi* szigetekkel a *velencei* köztársaság elosztásával a *campoformidói* békekötés és a bécsi fejedelmi congressus határozata folytán.

h) *Tirol* grófság egyes részei szintén különböző időkben és különböző jogcsim alapján szálltak az ausztriai koronára, legkiválóbb része *Margarét* (*Maultasche*) fejedelemszonytól hagyományoztatott 1363-ban; a *trienti* és *brizeni* püspökség (*Hochstift*), mindkettő már előbb az ausztriai szoverenitásnak némileg alávetve, 1808. történt saecularisatiojuk után végképen hatósága alá kerültek; végre a *vorarlbergi* uradalmak, mint a *bregenszi*, *feldkirchi* (*Montfort*), *bludenzi*, *sonnebergi* és *hohenembsi* grófságok jobbára vétel utján vagy mint megürült hűbérek szereztettek meg.

i) *Csehországban* a VI. században *Czech* mai Horvátországból való vezér alatt beköltözött szlávok által az előbbi lakók a *bojárok* (innen *Bojerheim* v. *Bóheim*)

kiüzetvén, legelől *Primisl*-házból való herczegek mint a német birodalom hűbéresei uralkodtak, 1061-ben IV. Henrik alatt királyságra és I. Fridriktől választófejedelmi rangra emeltetett. II. Ottokár alatt hatalmának tetőpontján állott, de unokája III. Wenczlávvval a *Primisl*-ház magvaszakadtával (1306) a luxemburgi ház választatott és 1440-ig uralkodott, alatta jelesen IV. Károly alatt Csehbon nagysága és hatalma fénykorát élte; ezental pedig jóformán Magyarországgal közös sorsa volt, rövid félbeszakadás után, melyben a néptől választott király ült trónon, állandón az ausztriai habzburgi házhoz kerülvén, jelesen II. Lajos a mohácsi ütközetben való elestével 1526-ban, a midőn a cseh korona is I. só Ferdinandra szállt, ki családjának örököségi jogát 1547-ben véglegesen megállapította.

k) *Morvaország* már a VIII-ik században nagy szláv monarchia volt, mely még a mai Magyarország és Ausztria nagy részére kiterjedt, jelesen a 871 körül uralkodott *Svatopluk* fejedelem alatt, de fia alatt romba dült, jelesen Arnulf német király megtámadása és a magyarok benyomulása folytán, mire a megmaradt morvai részek a cseh herczegek oltalma alá kerültek, és idővel tetemesen öregbülve, I. Frigyes alatt határörgrófsággá emelve 1293 óta külön helytartók által lettek kormányozva, utóbb a cseh koronával együtt az ausztriai háznak jutván.

l) *Szlezsiában* is a VI. században benyomuló szlávok által az óslakók (a Quadok, Lygiak) kiüzettek, de e tartomány a X-ik században a lengyel herczegek uralma alá jött, és 1163-ban II. Ulászló király fiaiban önálló fejedelmeket nyert, a honnan felső és alsó Szlezsiára való felosztása; utóbb még több fejedelmek közt széttagosítottván, a XIV. században a cseh király oltalma alá került, és mint a cseh korona hűbére, azzal együtt az ausztriai birodalom alkatrészévé vált; de Mária Terézia idejében a borosszlói, drezdai és hubertsburgi békekötés folytán (1742, 1746 és 1763) egész al-Szlezia és fel-Szlezsiának legnagyobb része Glatz grófsággal együtt a porosz koronára szállt, Ausztria csak a tescheni, troppai és jágerndorfi fejedelemségeket és a címre való igényt tartván meg.

m) *Galiczia* nem egyéb, mint a hajdan Oroszbirodalomhoz tartozott *Vörös-Oroszország*, mely János-láv két fia közt elosztatván, Halicz és Wladimir vagy Lodoméria nevet nyerte; a magyar királyok több ízben annak legnagyobb részét hatalmuk alá kerítették, sőt IV. Béla óta Zsigmond király uralkodásáig egészen a magyar koronához tartozott; 1390 után is, midőn Lengyelországhoz jutott, megmaradván a magyar királyoknak arra való igényük, miért is Lengyelország első felosztásánál (1772) Mária Terézia mint Magyarország királya arra szert tett. — A második felosztásban Ausztria nem részesült; de a harmadiknál (1795) még a krakói, sandomiri, lublini és podlachiai vajdaságok birtokába került, miből nyugat-Galiczia lett, de a bécsi békekötés nyomán (1809) a varsói hűségnek, sőt keleti Galiciának is némely részei Oroszországnak lettek átengedve, az utóbbiak a bécsi fejedelmi Congressus határozata folytán visszaszerezettek ugyan, de nem a nyugat-galicziai birtokok is, melyeknek csak egy kis része a krakói köztársaság felosztásával került vissza, a többi részek a muszka kezében maradván. Osvieczim és Zator 1815-ben a német szövetség alkatrészeivé azért jelentettek ki, mivel buzamosb ideig mint Szlezsiának tartozékai Csehbonnal együtt a német birodalomtól függtek.

n) *Bukovina* eredetileg Erdélyhonnak egyik kiegészítő része, 1482-ben V-ik István moldvai fejedelemtől elfoglaltatott s Moldvához csatolva, de 1774-ben az oroszoktól, kik azt meghódították, Ausztriának átengedve lón, mit a fényes porta 1777-ben szerződésileg elismert, az osztrák kormány pedig e szerzeményt nem Erdélyországhoz, hanem Galiciához csatolta, mitől csak legujabban választatott el.

o) *Lombard-Velence* királyság mai szerkezetében tulajdonkép a velencei volt köztársaság azon főrése, mely *terra ferma* név alatt a velencei Istriával és Dalmattonnal együtt a campoformioi békekötés folytán Ausztriának jutott kárpótlásul a francziának átengedett Németalföldről, melyet Ausztria az utrechti és rastadi kötésekben nyert és 80 évnél tovább birt, valamint ugyanazon alkalommal átengedett mailandi és mantuai hűségért, mely utóbbi 1707-ben szereztetett, és melynek egyes részei még jelenleg is a zürichi békekötés után Ausztriánál maradtak. *Dalmatia* már a X. században velencei felsőbbbség alá került, de 1357-ben a magyar korona, 1420. ujra Velence uralma alá jutott, a 16-ik században a törököktől elfoglaltatott, a karloviczi és passaroviczi békekötés folytán azonban ujra a velencei köztársaság birtokába került, mely-

lyel együtt az ausztriai birodalomhoz jutott, 1814-ben még a XIII. század óta fennállott *ragusai* köztársaság területe is csatoltatván hozzá.

p) *Magyarországnak* s kapcsolt részeinek, valamint Erdélyhonnak történelmi fejlődése jóval ismeretesebb, sem hogy a régibb területi alakulások csak körvonalozását is szükségesnek találjuk; a katonai határörvidék keletkezésének rövid történeti vázlata pedig annak közgazgatási szervezeténél fog szóba vétetni.

3. §. A birodalom orografi viszonyai.

A hatalmas heglánczolatok, melyek a birodalom legtöbb tartományain különféle irányban átvonulnak, azt határozottan hegyes idomuvá teszik. Helvetiából nyulnak át az *Alpesek*, mely hatalmas hegytömeg számos fő és mellék-vonulataiban a birodalom nyugati és déli részein keresztül gyűrődzik. — Északkeleti részein, Magyarország határszélein kigyózik le a *Kárpát-hegység*, ezen és Erdélyország déltájáig elmélyedvén, és sarjadékaik még a szomszéd orosz birodalom és Dunafejedelemségek területére is átbocsátván. Északnyugaton végre a csehmorva határhegyek húzódnak el, e két tartomány széleit mintegy beszegvén, úgy hogy a hegyek borította térség 4000 □ mfdnél többre rug, sőt a hegyes vidék terjedelme 8500 □ mfdnél többre becsültetik. a)

A szomszéd Sveiczthonból átcsapó *Alpesek* egyik ága *räthi* alpesek neve alatt Tirol grófságon át Salzburg határáig a jegesektől környezett Dreiherrnspitz csucsáig húzódik, mint *tirol*i alpesek e tartomány északvidékét elborítván; magas hátuk egyrészt természetes véd és választófalat képez Bajor és Helvetia felé, másrészt terjedelmes még a Brenner hegységen túl nyuló hómezőt szül, számos kifutványaival Tirolt a birodalom leghegyesebb tartományává alakítván. A *graubündeni* hegycsoport egyik kisarjadása Tirol és Lombardia határszéleit kerítvén, választófalul szolgál a birodalom és Olaszhon közt, további elágazásai azonban, jelesen a veltlini alpesek, már a birodalom területén kívül esnek. Az alpeseknek egy másik ága *tridenti* név alatt délkeleti Tirolt és északi Velenczét lepi el, legmagasabb kupjaiban *Cadori* alpesek nevét viselik. A központi alpesekhez továbbá még a Vorarlbergben szétágazó egyrészt a Rajna folyamig, másrészt az Inn és Ill-völgyig terjedő *algau*i alpesek is sorolandók. Mindezen előszámlált hegysoroknak legfőbb csucsai egyszersmind a birodalom legmagasabb pontjai, névszerint Tirolnak Lombard felé határán emelkedik a 12352 lábnyi *Örtles* csucs, körülvéve számos hegyfokoktól, melyek, mint például a *Schweinferjoch* (11838'), *Similauni* csúcs (11424') *Fürst*, *Glockthurm*, *Weitzenfeld*, *Ramsspitz* stb. mind 6 egész 10.000 lábbal emelkednek a tenger színe felett, büszkén tolván fel fejüket az örökös hó régiójába; egyáltalán Tirol mintegy 80 pontot tüntet fel a 6000 lábot meghaladó magassággal és még a *Brenner* hegyen átvezető ut is 4486 lábbal fekszik a tenger színe felett.

A Dreiherrnspitz nevű hegyfoktól Salzburg, felső Ausztria, Stiria és Karantán északi részén át az alpeseknek amaz ága vonul, mely *nori* alpesek neve alatt ismeretes, és egyrészt alsó Ausztriáig és Magyarorszáig, másrészt Karantánon át egész a Drávaig húzódik; egyes kifutványai különböző névalatt, (mintsalzburgi, trauni, murvölgyi, sölki, judenburgi, mar-kar-sau-

és fischbacheri alpesek) a nevezett tartományokat ellevén, azokra valószínűsége havasi tartomány bélyegét sűti, úgy hogy felső Ausztriában Salzburggal együtt mintegy 119 kup a 6000 lábat meghaladja, köztök 11 még a 9—10 ezer lábánál is magasabbra emelkedik, mint a sulzbachi velencei csucs (11622'), *Wiesbachhorn* (11317'), *Hochnarr* (10920'), *Ankogel*, *Brennkogel* stb. Stíriában 93 pont számíttatik, mely a 6000' magasságot eléri vagy tulazárnyalja, mint a *Thor-* vagy *Dachstein* (9490) *Hochgolling*, *Breber* csucs stb.; sőt Északkarantánban 126 hason vagy még nagyobb magasságu pont számíttatik, mint a *Gross-Glockner*, az Ortles után a birodalom legmagasabb hegye (11991'), *Peczek*, *Sonnenblick* stb. Mindezen elősorolt tartományok ezáltal havasi természetüknél fogva a baromtenyésztésre, jelesen a tehenészet és tejgazdaságra mintegy természetsszerűleg utalvák. Alsó Ausztriában, hol a *Schneebergen* kívül (6500) más jelentékenyebb magasságu hegyfokok nem igen találtnak, az alpesek halmokká lapulnak, melyeka bécsi erdőhátban, valamint a Bécs városa környékén levő Lipót és Kopaszhegységben végződnek nagyobb kisebb domborodásban egész a Dunáig huzódván le.

A tridenti alpesekhez sorakoznak a *karni* alpesek, melyek a *Pellegrino* hegyfoktól *Terglou* hegyig a Dráva és Száva közt terűlnék el, Tirol északkeletét és mellékágaikkal a velencei Belluno és Udine tartományokat borítván, több a 6000 lábat meghaladó kupokkal; egyik águk egész a katonai határörvidékig vonul le. A (9041') *Terglou* hegytől a *juli* alpesek fordulnak elő, melyek sem oly magas csucsokkal nem bírnak, sem szakadatlan lánczolatot nem képeznek; számos barlangok és földalatti üregek, mint péld. az ismeretes *adelsbergi*, vagy *Triest* melletti *Corniali*, természetani, kopár és meddő fölepezet, mint névszerint a *karazti* hegység jellemzik mezőgazdasági szempontból e mészalkatu hegysorozatot. Végre a *Zengg* melletti *Kleck* magas bérceztől dél és délkelet felé huzódnak a *dinari* alpesek, melyek a (5570') *Dinari* hegyen át a katonai örvidék és *Dalmathionon* keresztül gyűrődznek, több melléksoporttal, mint névszerint a nagy és kis *Kapella*, *Prologh*, *Vellebich* vagy u. n. *Morlákhegység*gel, hol *Herczegovina* ellen határt szabnak, hol meredek sziklafalakkal az *Adria* partjait beszegik.

II. A *Kárpát-hegység*, ezen a Duna bal partján ugyszólván az alpesek tövén emelkedő és északkeleti kanyarulatban Magyarország határszéleit kerítő, majd határozott keleti, utóbb déli irányban *Bukovina* és *Erdély-hont* ellepő hegytömeg csaknem kirekesztőleg ausztriai területen van, egyedül némely sarjait bocsátván az orosz birodalom és a dunafejedelemségek területére. E hegylánczolatnak következő ágait lehet megkülönböztetni:

a) a *kis Kárpátok*, melyek közel *Pozsony*hoz keletkezvén, Magyar- és *Morvaország* határán észak felé vonulnak és csekély magasságuak, egész vonalukban a 2000 lábat alig haladván meg;

b) a *Slezia* és *Galiczia* felé határhegyképen huzódó *Beszkidák*, melyek némely pontjaikban, jelesen a *jablunkai*, *lissia* és *babiagurai* hegyhátban már 4—5000 lábra emelkednek;

c) a *központi Kárpátok* vagy *Tátra-hegység*, örökös hótól ragyogó magas sziklacsucsaikkal Magyarország északvidékét, névszerint *Liptó* és

a havasi jellegű Szepesmegyét borítják el, főkupjaikkal mint az örökös hókoronával ékeskedő *lomniczi* tetővel (8360'), a *Kriván* (8216') és *jégvölgyi* csucscsal Magyarhon legemeltebb pontjait képezvén;

d) a magyar *érczhegyek*, vagy a központi Kárpátoktól délfelé kiágadzó, a Vág, Nyitra, Garan és Hernád folyók mentében mint *Fátra*, Hevesmegyében pedig mint *Mátra* elterülő, és a nógrádi hegyfokokban közel a Dunához halmokká ellapuló hegytömeg, mely mérsékelt magasság mellett kimerithetlen ércztelepzetek dus tárlatát és a magyar ásványkincseknek kedves lelhelyeit szolgáltatja;

e) a *kárpátderdőhát* Magyarhon és Galiczia közti határon szakadatlan hátgerinczénél fogva, mely csak két helyen jelesen Dukla felé a közlekedésnek nagyobb rést nyit, mindamellett, hogy magasabb kupokat nem igen mutathat fel, a forgalomnak jóval nagyobb akadályául jelenkezik, mint ugyanazon hegységnek egyéb részei;

f) végre az *erdélyi Kárpátok*, melyek Magyarországból és Bukovinából Erdélybe átszapnak, ezt minden irányban megfutván s reá a kifejtett havasi természet belyegét sűtvén; itt a Kárpátok újra alpesi jelleget vesznek magokra, sőt legmagasabb kupjaik Erdélynek kelet és dél-vidékén lelhetők, a Ruska Pajana, Gailuripi, Bucsecs, Büdös, Retyczat s egyéb csucokban 9000 lábot is meghaladván, és így a lomniczi tetőt is tetemesen tulszárnyalván. Erdélyhon beljét, jelesen a Maros és Körös közti térséget az erdélyi érczkárpátok foglalják el, melyek ép úgy mint a magyarországi érczhegyek, a legdusabb ásványerekkel, névszerint mesés gazdagságu sörétegekkel kedveskednek; a Kárpátok innen megint kétféle irányban Magyarország felé csavarodnak vissza, t. i. a most említett ásványkárpátok észak felé, a déli kárpátok pedig a Maros és Duna folyam közt egész a Temes folyóig és a katonai határörvidékig húzódnak el. b)

III. A *cseh-morvai* hegységek. Ezen az europai hercyni hegyrendszernek egyik részét tevő hegycsoportulat, több egymástól egészen elkülönzött hegysorokból áll; névszerint említendő a *morva-szláviai* hegytömeg Altvater nevű legmagasabb csucsal (4480'), a *Glac*-féle zord hegység, a *cseh-morvai* határhegység, az *óriási* hegysor Riesen- vagy Schneekoppe (5060') kupjával mint az egész hegylánczolat legmagasabb pontjával: a *Sudetták*, a *cseh-szász* határhegyek, az *Érczhegység*, mely Csehhon felé függőleges meredekséggel, ellenben Szász királyság felé lejtősen vonul el, a forrásdus *Fichtel* hegység, végre a Bajorország határán egész a Dunáig lehuzódó csekély magasságu *Cseherdőhát*, mely Csehország beljébe több ágakat bocsát, mint a zord *Brdy* és *Lissy* erdőt.

Statistikai szempontból a felemlített hegysorok sokhelytt mint természeti védfalak jelenkeznek, nevezetesen a Kárpátok által elzárkozott Erdélyhonra nézve, hol a néhány hegyszoros mint a vörös-toronyi, vulkáni, törcsvári, tömösi, osánczi, bodzai, ojtóz, gyimes és tölgyesi, melyek csekély haderővel könnyen védhetők lévén, különös hadászati érdekel bírnak, holott a Magyarország felé eső vaskapui, és a Bukovinába vezető borgoi vagy tihuczai szoros inkább mint közlekedési közegek forgalmi jelentőséggel bírnak.

Ezen kiterjedt hegylánczatok mellett tetemesb rónák is szemlélhetők; legterjedtebbek a magyar és galicziaiak; névszerint az egyik több mint 1200 □ mfdre terjedő magyar síkság a Mátra hegységtől és a keleti központi Kárpátok tövétől egyrészt, valamint az ugocsei hegyfokoktól a Duna és T-sza völgyén át egész az erdélyi Kárpátok és a temesbánsági hegyekig terül el, a tősmagyarország főszékhelyét képezvén, és még Szlavóniának, valamint a katonai végvidéknek is egy részére kiterjedvén; e nagy rónaság délfelé legmélyebb fekvéssel bír, és csak itt-ott domborodások s homoklánczatok, sehol azonban magasabb pontok nem mutatkoznak; e sík föld az alpesek kifutványai és a nógrádi hegyfokok által választatik el a másik nyugatra lévő magyar rónaságtól (deserta boiorum), mely a Duna jobb partján egész a Fertőig és a zala-vasmegyei földközi hegyekig húzódik, Posony, Komárom, Győr, Mosony, Soprony megyék területén át halmokkal völgyekkel váltakozva, mintegy 200 □ mfdet foglalván el. c)

Galicziában a Kárpátok tövétől egész a határszélig mintegy 1000 □ mértföldre terül el a nagy szarmatiai síkságnak ama előcsarnoka, mely habár itt-ott nagyobb domborodást tüntet fel, jobbára mégis merő rónaság; jóval kisebb az alpesek aljától a Pó felé vonuló rónaság, és még kisebbek a többi inkább hegyes idomú tartományokéi, névszerint Tirol, Salzburg és Erdélyben, hol csak a folyók mentében vagy a hegysorok közzé katlan-képen szoruló völgyek kínálkoznak, sőt még Cseh-Morvában, Bukovina és Dalmatiában is csak igen mérsékelt kiterjedésű rónákkal találkozni, egyedül még Alsó-Ausztriában a Tulni és Morva mező, valamint az u. n. Steinfeld, Felső-Ausztriában a welsi síkság, Stiriában a pettaui és gráci, végre Karantánban a klagenfurti rónák fordulnak elő mint jelentékenyebb lapályok; úgy hogy már ezáltal is a magyarországi és galicziai mezőgazdasági jelleg, a többi birodalombeli tartományok ellenében elég világosan ki van fejtve.

a) Az orográfiai viszonyok inkább a földrajz mint a statistikának tárgyát képezvén, itt csak rövid vázlata a főhegysorozatoknak adatik, geognostikai megismertetésüket illetőleg *Hain* i. m. és a geográfiai dolgozatokra utalunk; a mi statisztikai szempontból kiemelendő különben, még más helyütt, jelesen az őstermelésről, a bányászat és közlekedési eszközökről szóló szakaszokban fog érintetni; ott egyszersmind a birodalmi földtani intézetnek a földrétegek kellőbb megismertetésére irányzott törekvései és az e tekintetbeni haladások is fognak méltányoltatni.

b) Az összefüggő lánczatot képező hegytömegeken kívül vannak még az egyes tartományokban elkülönült hegyfokok, melyek minden összeköttetés nélkül látszanak lenni, mint például Magyarország dunántúli területében a zala- és veszprémmegyei hegyek, Badacson, Csobáncz, Somlyó stb. a vasmegyei Ság és számos egyéb különlevő hegyek. Mindezekről, jelesen földrajzi és földismei szempontból v. ö. *Hunfalvy* becses munkáját: A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása Pesten 1868. és 1864. 1-3 füzet, jeles egy munka, melyben a régebbi időkben történt felmérések és nagy szorgalommal gyűjtött geográfiai adatok épügy mint az újabb idők vívmányai különös gondnal és elismerésre méltó szakavatottsággal egybeállítva találhatunk.

c) Ezen a Duna folyam által kettéhasított kisebb rónaság egyik átmérője N.-Szombattól Körmendig mintegy 24, a másik Sz.-Mártontól a Fertőig mintegy 11 mfdet tesz, átlagos emelkedése pedig körülbelül 380 láb a tenger színe felett, míg a nagyobb rónának átmérője emelkedése alig tesz 350 lábat.

4. §. A birodalom hydrografi viszonyai

A. Álló-vizek.

A birodalom déli és délnyugati részeit az adriai tenger keríti; Ausztriát ezáltal a földközi tengeren mindinkább élenkülő világforgalom közvetlen részesévé tevén. E tengerből jelentékeny mélységgel bir ugyan, de nyugat felé lapos, alacsony partjai levén, feneke az olasz vizek lehordta iszap és fővényből képeződik, miért is partjait folytonosan lápok és zátonyok kísérik, melyek a Piave torkolatjától egész *Lido*-ig természeti védvül szolgálnak a tenger berohanásai ellen, innen hatalmas köttöltés (murazzi) huzódik le, mely Velenczét és a lagunákat a tenger árai ellen biztosítja, és két nyílásában a *Malamocco* és *Chioggia* kikötőket képezi; miután *Lido* kikötőnek a behomokosodás miatt folyton csökkent mélysége már nem vala képes nagyobb tengeri hajók befogadására, szükségessé vált a *malamoccoi* kikötőt oly karba tenni, hogy 20—24' mélység mellett e czélra szolgáljon, miért a torkolatja északi részén levő 1119 öl hosszú védtöltésnek kiépítése 1.700.000 forintnyi költséggel még 1838-ban lón elhatározva és 1840—55-ig foganatosítva, 1852-b. pedig annak déloldalán egy másik párhuzamban vele futó töltés félmillió forintnyi költséggel létesíttetni rendeltetett, miáltal Velencze és csatornáinak a tengerrel való szakadatlan és biztosított közlekedése eszközöltetett.

Északkelet felé Isonzon felül és még inkább kelet felé a partok mind magasabbra emelkednek, elszaggatott bércek, jelesen a vadregényes *Vellebit* és *Kapella* hegység zord meredek kőfalai az Adria hajjai ellen oly gátot emelnek, hogy Horvátországnak folyamai azokon át nem törhetnek, miért a tengernek feneke is e részben köves, többet kevesebbet koralloktól ellepott mészsziklákból való; a *triesti* öböl a töltéseknek (moli) 170 lábra lett meghosszabbítása után, valamint *Fiume* egy 120° hosszú töltés létesítése által az utóbbi időkben alkalmas kikötőkké váltak. Apály és dagály az adriai tengeren csekély mértékben érezhető ugyan: mindamellett a hatalmas hullámozás és gyakori szélvész (Bora) főleg őszkor és télen a hajózást nem kis mértékben veszélyeztetik, mi ellen a számos szigetek közt elnyúló többrendű csatorna, mint a morlakok csatornája, a novigrádi, pagoi, zarai, mazzoi, brazzai, curzolari, narentai stb. nem különben az itt aránylag csekély téren nagyobb számmal mint bárhol a világon kínálkozó alkalmas kikötők biztos menedékkül szolgálnak. Vize az adriai tengernek sódusabb mint az óceáné, mi, bár a tengeri sótermelés nálunk felette keskeny körben mozog, mégis igen fontos, miután bő alkalom nyílik bármikor e termelési ág tetemesb kifejtésére, a mint a kormány ezt szükségesnek vagy előnyösnek ismerné fel.

A birodalom számos tavakkal bir ugyan, de azok jobbára oly jelentéktelenek, hogy a magyarhoniakon és felső-ausztriaiakon kívül statisztikai nevezetességre alig tarthatnak igényt. Magyarhonban jelesen említendő a három megye (Veszprém, Somogy és Zala) közt elterülő, magyar tengernek nevezetelni szokott *Balaton* tó 10—12 mföldnyi hosszával és $\frac{1}{6}$ —2 mföld

szélességgel, (Tihanynál csak 4—500 öl széles), a szélein levő posványokkal együtt 23—24 □ mfdet borított el, de Sió vizének színe a Balaton északkeleti torkolatjánál legujabban lecsapoltatván, tükre 3'3" alábszállt, mi által vízborította partjai szép rétekké és legelőkké változtattak át s maga e víznek terjedelme szűkebbre (mintegy 16—17 □ mfdre) szorított. E tetemes vitzér a legutóbbi időkig távol sem használtatott oly forgalmi üzletre, melyre tekintve az általa egybekapcsolt három megye terménybőségét hivatva látezik lenni. 1847 óta hazánk nagy szelleme gróf *Széchenyi* által életbe léptetett gőzhajózási társulat részéről egy inkább hazafias lelkesedésből mint a vállalat nyereségéből fentartott „Kisfaludy” nevű gőzöstől járatik, mely Kenese, Füred és Keszthely közt fentartja a közlekedést csekély személy és még zsengébb áruszállítással. A Balatonnak a Dunával még jelentékenyebb szállítmányokra is legujabban lett helyreállítása, valamint az e vitzért kerítő buda-kanizsai vaspálya mind élénkülőbb forgalma magyar tengerünk eddigi tespedő hajózáti mozgalmaira is ébresztőleg fog kihatni, annak fontossága más tekintetben is, t. i. becses fogasai szülte jövedelmes halászatánál fogva nagyobb forgalmi élénkség mellett tetemesen öregbülendvén.

A *Fertő* tó Soprony- és Mosonymegye közt 5', □ mfdet foglal el, de csekély mélysége miatt csak csónakozásra használtatik. Az elismerésre méltó törekvések, melyekkel még Károly főhg mint a magyaróvári uradalom tulajdonosa és hg Eszterházy e tó vizeit az által gyarapítani iparkodtak, hogy azt a vele némileg összefüggő *Hansággal* Pomogynál különféle töltések és vízárkolatok által rendszeresb összeköttetésbe hozhatni, és így a *Hanságnak*, ezen uszó pázsitnak, felesleges vizeivel meggazdagíthatni vélték, siker nélkül maradtak, és így mai nap is ezen különben tetemes, sőt a *Hansággal* együtt közel 12 □ mérföldet elborító vitzér sem gazdasági sem forgalmi célokra nem szolgál a). Magyarhonnak egyéb tavai a Kárpát hegységen lévő u. n. tengerszemeken kívül, mint a *velencei tó* Fehérmegyében, a Szabadka határában lévő *palicsi* s ahhoz közel lévő *Vért* s *Ludas* tó és egyebek a Duna és Tisza hosszában inkább a lápok mint a tavak sorába valók; hasonlólag Erdélyhonnak tavai is vagy merő hegyi tavak mint a Csik Tasnád és Torna feletti *Sz.-Anna tava*, a *Mucséd*, *retyezdí*, *piricskei* tó, a kis és nagy *Jezure* stb, vagy olyanok, melyek inkább lápok természetével bírnak és a mezei gazdaszat érdekében lecsapolandók lennének, mint a Maros és Szamos közt elnyuló három három mérföldet tevő *Hódos* vagy *cezei tó*, a *méhesi*, *záhi* és *tóháti* tavak.

Lombardiával Ausztria leggazdagabb tó-tartományát vesztette, hol a hosszú tó, a comoi, luganói, a lago d'Iseo, d'Idro, di Varese és mások majd forgalmi, majd rétöntözési célokra sűrűen használtattak; a gőzösktől járt és ezelőtt gabona, olaj, só, vas, fa és más árucikkekben sűrű üzlettel birt hetedfél □ mfdnyi *Garda* tó (Benaco) jelenben csak egyik részével teszi Ausztria birtokát; a csempészkedés elleni óvatosságok ezen most már határvíznek forgalmát nem csekély mértékben zsibbasztván.

A többi tartományok közül még felső Ausztriában jelentékenyebb tavak vannak, mint a becses közlekedési eszközül szolgáló *traunai* vagy

gmundeni és a jóval kisebb *hallstätti* tó, az *Atter*, vagy *Kammer* tó, Salzburgban a *Wolfgang-Ober-* és *Waller*-tó; — a kraina-hgagi *czirkeniczi* tó (3 □ m.) inkább természettani tekintetben nevezetes, miután vize a mészalpesek tölcsergyanánti számos üregeibe szivárogván, medre gyakran kiszárad és vetésekre használtatik; különben Dalmáthonnak tavai is, mint a novigradi, karini, skordonai stb. rendszeren a nyáron át kiszáradnak és vetésekre használtatnak, az egy ($\frac{1}{2}$ mfdnyi) *vranait* kivéve. Különben Karantánban is több még gőzhajózásra is használt tavak találhatók, mint a *wörthi* vagy *klagenfurti*, az *ossiachi* és *mühlstätti* stb; ellenben az alsó-ausztriai *Erlaf*, a steierhggai *Grundel*, és csehországi *teschniszi* tó csekély terimüknél fogva alig említésre méltók, de ez utóbbi országban, valamint Galiciában annál több mesterséges, jelesen halnevelésre szolgáló tó találhatók, melyeknek némelyei, mint a rosenbergi, stankau, czeperkai stb. nagyságra még a természetes tavakkal is mérkőzhetnek. b)

De *lápok* és *mocsárokkal* is bővelkedik a birodalom, főleg magyar olasz és lengyel tartományaiban. Magyarhon a szomszéd tartományoknál alacsonyabb fekvéssel és messze terjedő csekély lejtőségű rónákkal bírván, valamint az onnan nyert havasi vizek, úgy az itten keletkező folyók lassu, csavargó folyásoknál fogva számos posványoknak adnak létet, melyek még az alacsony partu folyók koronkinti kiáradásai által is folytonosan táplálva honunk kövér agyagos földében állandóan meghonosultak; így a már fennebb érintett *Hanság*, mely közel 6 □ mfdnyi kiterjedésében a Fertő tavától egész Győrme gyéig húzódik el, c) jobbára csak sás és náddal, még azon részeiben is, melyek kaszálhatók, egyedül savanyu füvekkel kedveskedik, árjaival gyakran a szántóföldeket is elborítván. A Szatmárme gyében 4 mérföldnyi hosszában és 1—1 $\frac{1}{2}$ mfd szélességben elterülő *ecsed*i láp nagyobb részt merő posványság, a bereghme gyei *Szernye* vagy *gáthi* mocsár (18 ezer □ öllel), az ugocsame gyei *Feketeeger* mocsár (3000 holddal); e különálló lápokon kívül még ama messze mérföldekre terjedő mocsárok említendők, melyek a Tisza és mellékvei, vagy a Duna és mellékvei által képeztetnek, mint a 70,000 holdat, tehát közel 8 □ mfdet borító *Sárrét* Bihar, Békes és Szabolcs vármegyék közt, a bodroghközi *Hosszurét* stb., mikről azonban alantabb a tiszaszabályozásnál leendő szó; nem különben a torontálmegyeyi *Fekete*, és katonasörvidéki *Fejér* tó név alatti lápok és ingoványok. A mocsárok kiszáritására sok történt ugyan mind a magas kormány mind egyesek részéről, mire Torontálmegyének nagyobb részt végképen megszüntetett, hajdan mérföldekre terjedt mocsárai, továbbá az *alibunári* és *illancsai*, a *palacsai* és más mocsárok szolgálhatnak tanúsául, a *verseczi*, *berzavai*, *jarcseinai*, *bobottai* csatornák leginkább azoknak lecsapolására rendelvek; de még fényesebb eredményre vezetett ama egyszerű csatornázási és száritási munkálatoknak rendszere, melyek 1810-ben és a reá következő években a Sár, Kapos és Sió vizek szabályozására és a Duna árjának meggátlására az ottani közbirtokosok által fogantatva vétettek, és miknek folytán *Fényes* szerint mintegy 335,000 hold mocsáros vagy csak vízjárta táj a legtermékenyebb földdé változtatottát. Lombardvelence is terjedelmesebb mocsároknak színtere, az *Etsch*, *Brenta*, *Bachiglione*, *Gorzone*, *Livenza*, *Sile*, *Piave*, *Tagliamento* és egyéb

havas zuhanyok gyakori eláradásaiból tetemes térséget elfoglaló álló vizek és lápok keletkeznek, minek gátlására főleg a Valli grandi veroneisi és Ostigliesi kiszáritására a kormány részéről évenként jelentékeny summák fordítatnak, így például a 20 millió forintból, mely az egész birodalomban vízszabályozási, lecsapolási és védelmi munkálatokra 1850–55-ig kiadva lőn, csak *Velence* tartományra 8 millió forint jött, miből eléggé kitűnik, mily tulnyomó kedvezményben részesítették. *Galicziában* a *Visztula*, *San*, *Bug* és *Dniester* folyót szakadatlan mocsárok kísérik, úgy hogy csak az utólszor nevezett folyó körül mintegy 15 □ mfdnyi posványosság terül el, de szemközt a lombardvelencei tartománynyal ez ország, tekintve jelesen a vízi építkezéseket, eddigelé felette mostoha sorsban részesült, miután a különben is zsenge alapu mezei ipartól a legtermékenyebb földeket elvonó mocsároknak kiszáritása iránt a kormány még alig haladt tul a tervezések és helybeli kísérletek stadiumán, ezen országnak és *Bukovinának* összes vízei szabályozására és védgátok éptartására 1850–53 egészben a kezelési költséggel együtt nem több mint 233,000, 1857-ben pedig 77,000 p. f. fordítatván. A többi tartományokban is elég jelentékeny térségek hol állandóan víz alatt tartatnak, hol időszakonkénti áradások folytán víz alá kerülnek, minek a kormány az által törekszik elejét venni, hogy majd a folyók szabályozására kellő gondot fordít, mint *Tirolban*, hol az alább említendő *Ets* szabályozása által valami 2.850,000 □ ölnyi terület az eliszapolás továbbterjedése és 12 mill. ölnyi tér időszaki elöntözés ellen lőn biztosítva; majd a fennlévő posványok lecsapolása vagy csak szűkebb körre szorításáról gondoskodik, mint például az *Aquila* körüli lápok az ausztriai tengerparton, a *Narentát* környező mocsárok *Dalmátionban*, melyeknek kiszáritása 1849-ben vétetett munkába (1850–53 erre 21000 f. p. p. fordítatván), a *Salzburg* hggi *pinzgau* és *gasteini* völgyeket borító mocsárok, melyeknek kiszáritása 1823-ban vétetett foganatba, ez időtől egész 1853-ig e célra az ottani lakók hozzájárulásán kívül a kormány részéről 413355 p. forint fordítatott és 1852-ben határozatott, hogy a lecsapolási munka teljes végrehajtásáig még 15 esztendőn át évenként további 12000 frt. fordítassék.

a) A *Fertő* (*Lacus Peisonis*) az ókorban jóval kisebb kiterjedéssel birt, a rómaiak eresztekek segélyével vizeit kellőleg lecsapolván, utódjaik a *Bissenek* vagy *Bosniaiak*, kiktől mint új telepvényesektől a *Neusiedel* név látszik származottnak, a vízrekeszeket szintén jó karban tartották, de utóbb a vízművek elhanyagoltatván, a tó mind nagyobb terjedést nyert, oly annyira, hogy hat falu, mely még 1360 körül partjai mellett létezett, utóbb végképen elenyészett, és már *Sambucus* a tóról mint terjedelmes víztérről emlékezik meg. — Pontos felvételek szerint constatirozva van, hogy a *Hanságba* szakadó *Ikva*, *Riebnicz* és *Rába* folyócskák elvezetése és szabályozása, valamint az összeköttetési csatornák jó karbantartása által a *Hanság* egészen lecsapolható és ezáltal a *Fertő* is a jelen nagyság egy harmadára vezethető vissza és ennek folytán több mfdnyi termékeny föld lenne az őstermelésnek visszaadható. Jelenleg a *Fertőnek* csak gyógyhatályu vize két helyen fürdészeti célra használtatik, t. i. *Ruszt*on, hol jól berendezett kisebb fürdőintézet létezik, és *Holling* községben hol 1855-ben egy részvénytársulat szebb jövőt ígérő fürdőintézetet létesített.

b) A *bodeni* vagy *constanczi* tó $3\frac{1}{2}$ mfd hosszában érintvén a birodalom határát, csak részben tartozik Ausztriához, melynek egyedüli itteni kikötője, a *bregenzi*, egész 1848-ig annyira volt beiszapolva, hogy kisebb vizállásnál nem is vala használható, ez évben annak tágitása, kotró gépek általi mélyebbitése és kötöltéssel való kerítése vétet-

vén munkába, egész 1852-ig oly karba tétetett, hogy jelenleg minden időszakban bármiféle hajók által járható, egyzersmind az itt kikötött járművek a viharok ellen lehetőleg biztosítvák; az építkezésekre 1848—1853-ig több mint 89,000 forint fordított.

c) A *Hanság* tulajdonkép egy több láb mély és a Fertővel közlekedő vizen uszó mintegy három lábnyi vastag ingovány-földréteg, mely csak a partok felé és azon helyeken, hol folyóvizek, mint a Riebnitz vagy a kapuvári Rába, szakadnak bele, válik szárazfölddé, jelesen az utóbbi helyen 250 holdra terjedő erdőség, sokhelyt pedig kaszáló föld talál-tatik rajta.

B. A birodalom folyóvizel.

5. §. A folyóvizek általán, jelesen a Dunafolyam.

A természet becses adományai közt, melyekkel az ausztriai birodalmat oly sokféleképen elárasztva találjuk, szerencsés folyórendszere kitűnő helyet foglal el. A hajókázható folyóvizek nagy bőségében és az egyes tartományaira helyes elosztásában kedves természeti közegek kínálkoznak a birodalom dús kincseinek lehető legjutányosabb utoni árusítására. Folyamai segélyével Ausztria négy eurpai tengerrel érintkezik közvetlenül, ugyanis a Duna messzeterjedő vidéke és a Dniester által a *Feketetengerrel*, a Pó, Ets és némely partvizei utján a *Földközítengerrel*, a csak határszéleit (3½ mfd hosszában) érintő Rajna és az Elbe segedelmével az *Északi*, végre az Odera és Visztula folyam s mellékvei által a *Keleti* vagy *Balti* tengerrel. Ezen a birodalom testét és annak egyes tagjait mint annyi becses erek egyaránt átfutó vizek midőn egyrészt a külön tartományoknak egymással vízi uton való összeköttetését elősegítik, másrészt a távolabb fekvő részeknek is az eurpai tengerek culturelemeivel való érintkezését s így a birodalmi életkörözésbeni részesülését közvetítik, csak Istria örgrófság, és az ilyr tengerpart, Dalmáthon és helylyel közel a katonai örvidék részesítvék kevesbé e jótéteményben, ámbátor ezek is legalább több parti folyamok által közvetlenül közlekednek az adriai tengerrel. De egyik nagy hátrány, hogy kivéve az Ets folyamot, különben nagyobb folyóvizei egyikének sincsen teljes és kirekesztő birtokában, a másik jóval sajnosabb hátrány, hogy az Ets és Pón kívül többi folyóvizeinek torkolatja mind más hatalmasságok kezében van, pedig a folyamok fontossága *Roscher* helyes megjegyzése szerint minden mértfölddel növekszik, melylyel torkalatjukhoz közeledünk, noha e tekintethen is főleg újabb időkben eurpai szerződések által gondoskodva van, hogy a közép Europa közös birtokát tevő vizerek szűkkeblű politika emelte gátok által végképen alá ne kötes-senek, mind ezt a Dunára, nézve alantabb kimutatni alkalmunk leend.

A birodalom ezen természeti kincse azonban sok tekintetben még, parlagon hever, folyóvizei sem mezőgazdasági, sem iparossági, sem kereskedelmi célokra még nem használtatnak azon mérvben, mint azt a nemzetgazdasági érdekek sürgősen igénylik, Lombardiával pedig épen azon osztrák tartomány ment veszendőbe, mely még legjobban értette vízdús-ságát hasznosítani; e tartománnyal t. i. a birodalom hajókázható természetes vizeiben 55, mesterséges vizvonalaiban 21, együtt tehát 76 folyó mértföldnyi rövidséget szenvedett, és az összes birodalmi folyóvizek hajózható hossza jelenleg 974, csatornáié 86 s így összesen valamennyi viz-

ereinek hajózásra alkalmas vonala 1060 mfdre nyulik el (1859 előtt 1136) vagyis tekintve az egész területet, minden 11–12 □ mfdre egy folyó mérföld hajózható vztér esik.

I. A Duna, ezen a Volga után leghosszabb (Donauvörth-től, hol a gőzhajózás kezdődik, torkolatjáig 346 mfd), és tekintve szétágazó (14630 □ mfdnyi) terjedelmes vidékét a), leghatalmasabb, tekintve végre a hajzaitól érintett országoknak termelési viszonyait, változatos gazdagságát, nemzetiségi és cultur-állapotjait, legfontosabb folyama Európának, Passau alatt csap át a birodalom területére, és a két ausztriai főhercegséget 49 mfdnyi hosszában keresztülfolyván, Dévényen alól a magyar tartományok területére csavarodik át, azt egész Orsováig, hol a birodalom területét elhagyva, a román rónán át a Fekete-tenger felé hömpölyödik, 127 folyó mérföld hosszában hasitván, és a Száva felvételétől egész Orsováig (29 mfdre) a szerb fejedelemség ellen a birodalmi határt képezvén. Egész hosszából tehát a birodalomnak 176, és ebből jelesen a magyar tartományoknak 127 mfd jut b). Csak midőn Passau alól a birodalom határára lép, a vizgazdag Inn felvétele által válik hatalmasabb folyóvá, szélessége egész Pozsonyig 120–200 öl, mélysége 6–20' közt ingadoz, esése pedig nagy változatokkal átlag 2.75" száz-száz öltre, egyáltalán esése a folyamnak a birodalom határain belől felette változékony, miután fekvése Passaunál még 867 láb, Orsovánál ellenben csak 125 láb a tenger színe felett, a különbség ennél fogva 742 láb. A Dunát Passautól Pozsonyig elein mindkét, utóbb csak jobb oldaláról hegyek kísérik, miért medre négy helyen (mintegy 18½ mfdnyi hosszában) hegyek közé szorul, a hajzások akadályok eltávolítására főleg a Grein és Ipsz közt Felső-Ausztriában forogó és örvény (Strudel und Wirbel) név alatt ismeretes volt és általános rettenést okozott veszedelmek elhárítására a Hausstein nevű (12591 □ ölnyi) szirt villanydelejes erő segélyével egész 6 lábíg a víz színe alól szétrepesztette, és a szétszórott bércekkel a balparton volt vészteljes kanyarodás (Friedhof) elzárva, s ezáltal minden ezelőtt évenként annyi áldozatot kívánt veszély eltávoztatva lón, reménylhető lévén, hogy az örvénynél egy második hajzások csatornának munkába vett kivájása által az eddig nyomasztó késlekedéseknek is eleje leend véve. Ezen a téren, valamint Dévénytől egész a Rába folyó torkolatjáig Gönyő fölött, névszerint Gutor és Vének közt több helyeken számos mederjavítási, partvédelmi és töltési építkezések által különösen az utóbbi időkben a főbb akadályok jobbára meglettek szüntetve c), az utolsó évtizedben több tétetvén, mint ezelőtt 30 és több év során át, mi csak azon egyszerű adatból is kitünik, hogy míg 1818–49-ig e célra mintegy 7 mill. forint fordítottatott, 1850–61-ig, számba sem véve, hogy mai időben az előhaladott vízépítési művészet ugyanazon pénzerővel összehasonlíthatlanul nagyobb eredményeket képes előidézni, ugyane célra 6.500,000 forint lón felhasználva; ezen a téren leginkább a Bécs melletti ág kellő szabályozása és egy a városhoz közlebbi kikötőnek építése, ugy a birodalmi székváros, mint az összes forgalom érdekében figyelemre méltó kíváncsolom. — A Pozsony és Gönyő közt 10 mfdnyi tér, melyen a nagy esés (2.5"—1.50") hirtelen alászállván, a víz sebessége is felényire csökken, miért is a Duna három ágra szakad,

és a sokfelé tekerődő főmeder számos szigetek s zátonyoktól elborítva van, mint az egész folyómenet legelhanyagoltabb része tűnik fel; itt tehát a hajózás még számos akadályokkal kénytelen küzdelemmel, melyeknek eltávolítása már azért is felette kívánatos, minthogy e folyamat szabályozásával nem csak a forgalom nyerne nagy lendületet, akadékok nélküli közlekedésnél még a mostani üzletmennység mellett is évenként mintegy 900.000 forintnyi szállítványbér levén megtakarítható, hanem azonfelül egy több mfdre menő térség áradás ellen biztosítva és mintegy 10.000 holdnyi homoktér lenne átváltoztatható hasznos földekké.

Gönyőtől a Duna, miután a mosonyi és vágújhelyi ágával egyesült, elein heggyektől környezve, utóbb a nagy rónán mély vágásu medrében akadálytalanul veszi útját egész Báziasig; ezen 107 mfdre nyuló téren számos vizgazdag folyók, mint a Dráva, Száva és a Tisza ömölve bele, a hatalmas, helylyel-közzel egész 400 öl szélésbűlő vizér annál becsesebb közlekedési csatornát képez, miután kavicsos és főnyes ágya agyagos partok közé szorítkozván, kevés szabályozási munkálatokat igényel. Ezen a magyar tartományok birtokát tevő része a Dunának a 280 mfdre gőzősöktől járt mellékvízeivel magában véve is a legjelentékenyebb európai vizutak közt sorakoznék, mert habár a Duna csekélyebb esésénél fogva (0,35"—0,17" száz-száz öltre) némely helyen több ágakra szakadoz, ez nem szolgál annyira hajózási akadályul, minthogy a főágban mindig elegendő szélességű és mélységű viz találtatik, miért is e térnek általános szabályozása forgalmi szempontból kevésbé tűnik fel égető szükségnek, mindamellett a gyakori áradások ellen helybeli part és védtöltési munkálatok csakugyan szükségeseknek mutatkoznak, mint például az ujabban létrehozott átmetszések Bogyszló, Herczegásás és Batina mellett, miáltal a folyó menete megrövidítettén, a hajózás is segítve lön; de országos fontosságú kíváncsi, hogy ezen egész téren a nagyon elhanyagolt, sok helytt teljesen járhatlan vagy éppen hiányzó vontató utak a gőzhajózási vitelbér mérséklésére jótékonyan ható és annál mindig olcsóbb közönséges (evedző) hajózás érdekében mi előbb jó karba helyeztessenek d).

Báziason túl a Duna a Kárpátság déli ágán keresztülfuródván, hatalmas hegynyilásban leli mély ugyan, de sziklatalaju, szirtteljes medrét; ugyanis Orsováig hét helyen a bércek a folyam ágyát egész szélésben ellepik, azt csak kedvező vízállás mellett tevén járhatóvá akadály nélkül, mi annál figyelemreméltóbb, miután tapasztalás szerint az utolsó évtizedben a Duna közép-vízállása mind csekélyebbé, és azért a hajózási félbeszakadás tartama mind hosszabbá lön. Orsován túl egy mfdnyi távolságban a szerb és oláh birtok határán a Duna leghatalmasabb ellene a 3—500 öl széles, 1400 öl hosszú sziklahát emelkedik, mely bérctömeg *Vaskapu* neve alatt ismeretes, és csak 9 1/2 lábnyi vízállás mellett veszély nélkül áthaladható, itt a hajózási időszakban az utolsó előtti évtized átlaga szerint évenként 81, az utolsó évtizedben pedig átmérőleg 151 napra terjedvén a közlekedés megszakasztása e). Hazánk nagy szelleme, gróf Széchenyi, ki kora igényeit, mint senki más, helyesen felismerte, már 1832-ben mint kir. biztos fáradozott ezen akadályok legyőzésén, genialis főmérnökünk Váserhelyi Pál által nem csak a folyam e részét vízműtanilag vétetvén fel, hanem

általa a szükséges javítási tervzeteket kidolgoztatván, és azoknak nehéz foganatosítása iránti méltó sejtelmében Baziástól Orsováig egy kényelmes utat létesítettén, hogy a vízi közlekedés félbeszakadtával legalább tengelyen akadály nélkül folyhasson a személy- és áruszállítás üzlete. A mely stadionba a Duna e része nagy hazánkfia erélye által jutott, abban még mai nap is 30 haladás dúsévnék leforgása után találjuk, a gőzhajótársaság által eszközölt csak némely legsürgősb repszteséseken, *Pasetti* építészeti főigazgató által 1853. foganatosított új felvételek és ismételt tervezgetésen kívül eddigelé semmi sem történt ezen akadályok végleges megszüntetésére, daczára annak, hogy a párisi békekötés folytán 1856-ban létrejött kétrendű dunai bizottmánynak a hajózási akadályoknak és az orvoslási módnak feltüntetése tüzetes feladatául jutott, és daczára annak, hogy a parti államoknak az akadályok megszüntetésére való közös közreműködése nemzetközi elvül lón kimondva f). Pedig az egész dunai forgalomnak, sőt a monarchiának közérdeke ezen akadályok elhárítását sürgősen követeli, mert a miattok Uj-Moldovánál sekélyebb gőzösökre szükséges átrakódások, Drenkovától Jutz szirten alóli térig tengelyen, innen Orsováig nagyobb gőzösökön, ez állomástól végre Turn-Severinig megint szekereken eszközözendő tovaszállítások annyi költséget, a Vaskapunál évenként szenvedni szokott vízkárok annyi veszteséget okoznak g), hogy a dunai gőzhajótársaság kénytelenítettén e veszteségeket az egész folyam-forgalomra elosztani, oly felcsigázott díjszabásokkal él, hogy az ausztriai áruk Passau és Pest közti téren 25—200 száztóli magasabb vitelbért fizetnek, mint a Donauvörten és Passau közti térségen; a szállítási illetmények továbbá a Pest és Baziás közti akadálytalan folyó részen vízmentében még 100 percenttel magasabbak, mint a jóval vesződsegesebb dunavörth-pesti uton, sőt a Bécs Galaczig való szállitmányok 50—130 százalékkal magasabbra rugnak, mint a Tiszán vagy a Száván; egybevetve pedig más társaságok díjszabásaival, a dunai gőzhajó-társulatéi 26—45° -al magasabbak, mint a Rajnán, s 165—300 % -al nagyobbak mint az Elbe folyón, daczára hogy a Duna jóval nagyobb térfogatu gőzösöket képes elbírní, mint az érintett két európai folyam, s mindamellet a szabadalmazott dunatársaság még az állam részéről évenként tetemes pénzsommákkal segélyzendő. Mindennek szomorú, az összes birodalmi üzletre zibbasztólag kiható következménye, hogy a birodalom határszélein a dunai forgalom nem csak magában oly csekély, hogy a vaspályáktól beszegett Rajna tizszer sőt még az Elbenek ausztriai része majd nyolczszor nagyobb áru-forgalommal dicsekszik, hanem a forgalom utóbbi években még folyton csökken, úgy hogy az annyi ipar- és terménygazdag tartományokat érintő, Közép-Európát a levanti kereskedés gyúpontjával és a pontusi vidékekkel egrővidebb uton egybekötő Dunán 1862-ben gőzösökön, letudatván a sa-
-át szükségletű közsénszállítás, nem több mint 1.142,000 vámmázsa áru jhagya el a birodalom területét Orsován át, kevesebb tehát, mint ezelőtt a még épen nem szabályozott, csekélyterű ausztriai Visztula és San folyón közönséges hajókon tovaszállitattott h). Mindeza a fennebb érintett akadályok eltávolítására tervezett csatornáknak a sziklákon mintegy 4 mill. forintnyi költségen létesítendő átvágatását a birodalom valóban életkérdésévé teszi.

A Vaskapun túl a Duna egész a Feketetengerbe három ágban be-

szakadásáig, kivéve az egy Tultscha városa alatti némileg vészthozható szirtet, akadály nélkül csendesén (0,76" esés mellett) folydogál, ezen 120 mfd hosszú uton 3—500° szélesség és 15—50' mélység mellett vizellenesen még vitorlahajókra, a tengertől pedig mintegy 50 mfdre még a legnagyobb tengeri hajók befogadására is képes, és habár a Duna-Deltában való hajózás csak akkor fog minden nehézség nélkül folyhatni, ha a három torkolat közül főmedernek leginkább ajánlkozó és az európai Duna-bizottmány által is annak elismert 200° szélességű, 24—40 láb mélységű Sz.-György-csatorna körül a tervezett védtöltések létesítve lesznek i); mindazonáltal már jelenben is a Sulina-torkolatnál ugyanazon bizottmány által foganatba vett és 1861-ben befejezett védmunkálatok folytán mindazon akadályok jobbra már meg vannak szüntetve, melyekkel a forgalom ez előtt itt küzködni kénytelenült, vize e torkolatnak a véghezvitt javítási munkálatok által 9 lábtól 16—17 láb mélységre hozatván k).

a) Összehasonlítás végett közöljük, hogy a Duna után Európának legfontosabb folyamai, mint jelesen a Rajna csak 4080, a Visztula 3540 és az Elbe 2616 □ mfdre terjedő folyamvidékkel dicsekszik.

b) A Duna folyam Dévénytől Orsováig a magyar építészeti igazgatóság vezénylete alatt egy külön térképezési bizottmány (Mappirungs-Commission) által 1831—38. hydrotopografilag vétetett fel, és a 1"=500° nagyságban készített vizműtani és helyrajzi térképek úgy tekintve a felvételek terjedelmét és pontosságát, mint a technikai kivitel csinoságát, valódi műremeknek mondhatók, l. Czörnig Mittheil. stb. III. évfolyam, 7. füz. Legújabbán az államminisztériumtól Paselli min. tan. vezénylete alatt a Duna folyam remek térképe jelent meg 28 lapon 1 : 28.800 nagyságban kellő magyarázatokkal, és a dunaszabályozás történetét tartalmazó külön füzettel.

c) A pesti keresk. kamara 1860—62 évre szóló jelentése szerint a Remetelipót körüli parterősítésekre 1861-ben 20.805 f., 1862-ben 7555 f.; Szapnól 20,009 illetőleg 700 ft fordítottat; Pozsony melletti szarvasligetnél pedig és Győr mellett Szégyennél a parterődítési munkálatok 1862-ben vétettek eszközöbe, és az előbbieket 15890 frt. költséggel be is fejeztettek, az utóbbiakra pedig csak azon egy évben 34920 frt. adatott ki.

d) Az utolsó években közönséges hajókra átmérőleg évenként mintegy másfél millió mérő gabona Pestre, és 5—6' mill. mérő Győr és Mosony alá szállítatik; a forgalmi tüzet jelenleg még valami 500 nagyobb, 8000 mázsa térfogatu, és 200 kisebb (Bursellák) 2000 mázsa tértartalmu hajó által eszközöltetik, de ezen a gabona, fa és egyéb nyers terményekre legolcsóbb szállítási közeg mindinkább csökken, és az elpusztult vonóutak rossz állapotja miatt végül yedésnek indul.

e) A hét helyen mutakozó sziklatalajt képző bércztömegek összesen 2650 öl hosszúságra nyulnak, és e következők: Baziástól öt mérföldre van az első sziklahát Denka (400°), innen két mértföldre a (400°) Kosla és (250°) Dojka, innen egy mfdre Drenkovánál két összefüggő bércztömeg Izlas és Tachtalia (mintegy 930° hosszal), nem messze ezektől a Gräben nevű veszedelmes vízforgást okozó kanyarulat, és innen 1 1/2 mfdnyi távolságra Jutz nevű (330°) bérczhát létezik, közte és O-Gradina község közt a Kasan nevű 3300 öl hosszú hegyszorulat fordul elő, hol a szilaj Duna egyszerre 85 öltre összeszorítkozván 60—132 lábnyi mélységet nyer, függőleges sziklafalakból álló meredek bércpartjai jobbán a Trájan császár által, balrészén Széchenyink által kivájtott bámulatra ragadó út tűnik fel örök emlékképen. Mily jóval gyakoribb napjainkban ezen és a vaskapu-sziklaháton az akadálytalan hajózás megszokasztása, következő összehajózásból tűnik ki; a hajózási időszak alatt megakadt a közlekedés évenként:

A szirt neve	Az orsival vízmérő szerint 0. alatt	1844—54. évtized átlaga szerint	1855—62. nyolcz évi átlag szerint
Stenka	8'	—	20. s napon át
Kosla, Dojka	4'	5.7	31. s "
Izlas, Tachtalia, Jutz	5'	13. s	60. s "
Gräben	6'	22.7	87. s "
Vaskapu	8 1/2'	81.1	151. s "

Miből kitetszik, hogy az utolsó nyolcz évben a csekély vízjárás sokkal gyakrabban állott be, és huzamos ideig tartott, mint az előbbi évtizedben, úgy hogy a hajózási félbeszakadás a 7 szízes négyszer egész hatszor s még a Vaskapunál is majd kétszer hosszabbra terjedt, mint ezelőtt, az utolsó egy néhány száraz éven kívül még az erdőpusztítások, a mocsárok lecsapolása s a földek kimunkálása kétségkívül, valamint a Duna mellékveizeinek úgy maga a főágnak vizszíne alábbszállítására is tetemesen befolyván, mi csak egy új sürgős érv ezen akadályok csatornák segélyével mielőbbi eltávolítására.

f) A párisi békekötéssel (1856) a Duna és torkolatjára a szabad hajózás elve alkalmazva, és az ebbeli intézkedések, mint az európai nemzetközjognak egyik alkotórésze, garantiájuk alá lettek helyeztetve, egyuttal a dunatorkolatoknál szükséges munkálatok létesítésére a szerződő felektől összeállított európai bizottmány, és a riverain államok küldötteiből összetett bizottság hozatott létre, mely hivatva van a hajózási és folyamrendőri szabályokat kidolgozni, a bécsi congressuson hozott hajózási elvekkel összeütköző akadályokat megszüntetni, a folyó egész mentében a szükséges munkálatokat elrendezni és foganatba venni, végre az európai bizottmány eloszlásával a torkolatok és a Feketetenger hajózhatóságának éptartása felett őrködni. Az osztrák kormánytól ezzel nem mindenben egyezőleg kibocsátott hajózási okmányról maga helyén (a kereskedésnél) leendő szó.

g) Wex építési igazgató, ki mint a kormánytól kiküldött szakképes tag ezen hajózási akadályok mikénti orvoslása körül javaslatokat tett, az *Oesterreichische Revue* című folyóirat 1863-ki évfolyamában közölt és a szövegben követett tartalomdús cikkében adatokat közöl, melyek szerint a duna-gőzhajózárság 1859—62. az átrakodásra s komponon vagy szekereken való továbbállításokra 230.957, vagy egy évben átlag 57.714 a. é. forintot költött, mire a felektől átmérőleg 25.229 forint fizettetett be, úgy hogy évenként még tetemes felülfizetés terheli a társulattól, továbbá 8 évi átlag szerint (1855—62) a Vaskapunál szenvedett megkárosodások (Havarások) évenként 25.055 forintba rúgnak.

h) Ugyanazon szerző közleményei szerint a dunai gőzhajózársulat Ó-Orsovánál az ausztriai birodalomból kiindult hajóin 1855-ben egészben 1.870.000 és levonatván a szállított köszénmennyiség, 1.742,000 vámmázsa, 1862-ben ellenben csak 1.514.000, illetőleg 1.142,000 vámmázsa javak szállítottak, míg a Rajnát Mannheim mellett 1861-ben 9.316,000; 1862-ben pedig 11.015,000 vámmázsanyi árucikkek haladtak el; az Elben pedig az ausztró-szász határon át 1861-ben 8.549,000 és 1862-ben 8.740,000 m. portéka ment ki, sőt a Visztula csekély ausztriai részén, és csak a határszálen hajózhatóvá váló San-vizén 1852—57 átlag 2.458,000 mázsa javak jöttek forgalomba.

i) Miképen van, hogy a pesti keresk. kam. utolsó jelentésében a Sz.-György csatornának mélységét egyenlőképen a Kilia torkolatával 5—6 lábra teszi, midőn Wex, ki maga e csatornának főmedrül való elfogadását ajánlja és a dunai bizottmányt is e javaslatának elfogadására bírta, 24—40 lábnyi mélységűnek állítja, nem tudjuk, hanem ez utóbbi adat sokkal valóbbnak látszik. Mindenesetre a Sulina-torkolatnak töltésralaku szűkebbítése által kivívott nagyobb vízmélység csak akkor lenne biztosítottnak tekinthető, ha az eddig (4600 és 3000' hosszában) kiépített töltések egész a tengerbe meghosszabbítottának. Hogy a párisi békekötés folytán az orosz kezéből kivett Sulina-torkolat körüli eddigi gondoskodás már is serkentőleg hatott a forgalomra, már onnan is kitetszik, hogy míg rajta 1857-ben csak 288,500 tonna szállítottott, utjabban átmérőleg évenként 436,000, sőt 1860-ban 564,000 tonna, tehát csaknem 100%-al több lón szállítva; mi következő kimutatásból kiderül, a Sulinán átment:

Vitorla-hajó:

Gőzös:

	hajószám	tonna	hajószám	tonna
1857	1797	288508	141	47377
1858	2358	366007	150	52708
1859	2542	394858	162	60746
1860	3288	564336	203	72420
1861	2881	471036	204	77681

e forgalomban az ausztriai lobogó következő arányban részesült:

	A vitorlahajózásban:		A gőzhajózásban:		Egyáltalán:		
	hajószám	tonna	hajószám	tonna	hajó	— tonna	megnyiség.
1847—56. átlag	7.77	9.33	95.33	96.03	9.44	127.0	%
1857—60. "	5.04	8.91	69.57	82.39	9.36	18.31	"
1861-ben	5.00	9.44	63.73	79.10	8.44	19.00	"

k) Mint a dunahajózásra jótékonyan kiható építkezés különösen megemlítendő a kormány költségén Új-Pestnél 1000 öl hosszúságban és 1200 öl szélességben kiépített *téli kikötő*, mely 120,000 □ öl területével több mint ezer különféle járművek befogadására alkalmas. Az építés, melyre l. f. h. 1856-ban 493,604 pgó forint lön engedélyezve, oly gyorsan vétetett fogaratba, hogy már 1857-ki téli időben mindennemű járművek befogadására kész volt, és az illetmények lejjebb szállítottván, e kikötőnek mind haszonvetősége, mind jövedelmezősége emelkedett, így az 186³/. budgetben a bevétel 7800 fittal praeliminálva van, míg a kiadás csak 3800-al van felvéve. A dunai forgalomra különben az is élesztőleg kihat, hogy a fő-vámhivataloknál, jelesen Engelhardtsszellen (az első ausztriai vámmállomás a Duna mentében), továbbá a linzi, stein, bécsi, pozsonyi, győri, pesti, zimonyi és orsovai vámhivataloknál, ha mindjárt korlátozottabb tartu szabad raktárak léteznek, mi azonban legkevésbé sem teszi feleslegessé a pesti kerekak. kamara részéről oly melegen ajánlott és már is kilátásba helyezett szabad raktárnak Pest városában létesítését.

6. §. A Duna mellékvizei, jelesen a Tisza folyam.

A Duna mellékvizei és pedig *jobbról*:

1) Az *Inn*, mely Helvetiából átcsavarogván és Tirol grófság felső és alsó Innvölgyét átfolydogálván, miután Innsbruck alatt 1¹/₂ mfdre Hall körül hajózhatóvá vált, Kufsteinon felül a bajor területre csapát és csak a Saale vizével gazdagodott és 8¹/₂ mfdre hajózható *Salzach* felvétele után éri el ujra a birodalom határát, Ausztria és Bajorország közt egész Passau melletti torkolatjáig határt vonván; hajókázható hossza 19¹/₂ mfd, a forgalom azonban, ámbátor néhány év előtt Beraun és Schärding közt gőzhajózás is megindult, számos vízrohamok és homoktorlatok miatt sok nehézséggel küzdöklik, a partvédelmi és folyójavítási munkálatokra, az Inn, Sale és Salzachnál 1850—53. nem kevesebb mint 474,000 forint fordított, átlag tehát évenként 118,500 frt.

2) A steier hgból átcsapó a hallstädti és trauni tón átfolyó, Hallstadttól egész torkolatjáig 9³/₄ hosszában hajózható *Traun*.

3) A csak három-négy mfdre hajózható *Enns*, *Vökl*, *Agger* vizein kívül a Magyarhon és Ausztria közt határu szolgáló és Magyaróvár körül a Duna egyik ágába szakadó *Lajta*; a gyakori áradások ellen szolgáló mononymegyei három csatorna legkevésbé sem nyujt elegendő oltalmat.

4) A Duna egyik ágába Győr mellett ömledező 34 mfd hosszával bíró s Körmentől hajózható *Rába*; elhanyagolt állapotánál fogva kereskedelmi forgalomra, fájdalom, teljességgel nem használtatik.

5) Szintúgy a *Sió* vizét felvevő és 9—12' mélység mellett hajózásra igen is alkalmas *Sárvíz*, mely Bastánál a Dunával egyesül, legujabbig alig használtatott forgalmi czélokra, és csak a Sió vizének szabályozása után reménylhető kecsegtetőbb jövő.

6) A *Dráva* a), mely Tirolból Karantán és Steier herczegségen keresztül (Sauritsch mellett) Horvátország területére kanyarodik át, és Vilachtól tutajokkal, Legrádtól pedig a Steierországot megfutó és Juden-

burgtól hajózható *Mura* vizeivel gazdagodva a Dunába Eszéken alóli be-
szakadásáig 36 mfd hosszában nagyobb hajók által is járható; habár ezen
folyó szabályozása még 1784-ben vétetett munkába és a folyam hossza 62
átvágás által 10 mfd-dal rövidítettén, számos kanyarodás elenyészett,
mindamellet a műszerű szabályozás még távol sincs befejezve, és mind
Karantán, mely Gurk, Lavant és Gail vizeit a Drávába bocsátja, mind
Steier hsg, mind a terménygazdag Szlavónia és Horvátország, mind jele-
sen *Triest* városa érdekében van, hogy a gőzhajózás Legrádig akadályta-
lanul folyhasson, miután egy kis összeköttetési vaspálya által Kotorig Zi-
monytól az úruk a Dunán és Dráván mintegy 20 mérfölddel rövidebb vízi
úton a kottor-pragerhof-triesti pályán a tengerre szállíthatók, mint a
Száva folyón.

7) A *Száva*, b) mely a krajnai határoktól Horvátországon át a kato-
nai őrvidek területére átvergődvén, *Sziszékiq* (18 $\frac{1}{2}$ mfd hosszában) kö-
zönséges, innen pedig a 18 mfd-re (Károlyvárosig) hajózható *Kulpa* felvé-
tele után, egész a torkolatáig (Nándor-Fejérvár mellett) 87 mfd-re gőzha-
jók által járatik, és habár ezen jelentékeny hosszánál, valamint azon kö-
rülménynél fogva, hogy e birodalmi határfolyam a legbecsesebb közlekedési
eszköz Fiuménak a gazdag Bánság és az aldunai vidékkel való összeköt-
tetésére, nem csakély fontossággal bír, mégis eddigelé alig történt valami
a számos akadályok elhárítására, melyekkel itt a forgalom a sok kanyaro-
dás, a szabálytalan folyamág, a tetemes áradat, és a sok elmerült fatörzs
miatt folyton küzködni kényszerül, egyedül a Kulpán vétetett foganatba
nehány sziklarepesztés, és a Száva ágyának tisztítására itt-ott némi
figyelem fordittatik, a Károlyvárost Fiumével összekötő Ludovika-féle
műút is egy magántársulatnak műve.

Baloldalán a Duna felveszi:

1) A Morvahonból Magyarország határára kerülő és az ország szé-
lén egész Devényig lecsavarodó (Gödingtől) 17 mfd hosszában hajózható
Morvát, melyen csak tutajozás, nem pedig némi szabályozás mellett lehe-
tővé tehető hajózás, közvetíti az e vízérnek legkevésbbé sem felelő üzletét.

2) Hason viszonyok forognak fenn a még jóval fontosabb, hazánk
ércz- és terménydús felső vidékeit a Kárpát aljától a Dunáig (Gutánál és
a Vágduna által Komáromnál) regényes kigyódzásu sebes folyásban át-
futó *Vágra* nézve, mely ugy, mint mellékvizei, *Béla*, *Árva*, *Kisutcza*, *Re-
vucza*, *Thurócz* stb. minden élénk forgalom mellett, mely kedvező vizál-
lásnál Sellye és Farkasdig hajókon, tovább pedig csak kompokon üzetik,
távol sem tűntethetnek fel oly árúüzletet, melyre e becses vízér szilaj ter-
mészetének fékezése mellett képesítve és tekintve hazánk fa- s ásvány-
gazdag északát, természetszerűleg hivatva is volna.

3) Még szomorubb színben tűnik fel az üzlet a Vágdunába höm-
pölygő *Nyítrán*, vagy a regényes folyásu, de hol medrén tulcsapó, hol azt
elhagyó csakély vizü *Garan*, és a Szobb mellett a Dunával egyesülő, pusztán
fauszttatásra használatni szokott *Ipoly* vizén c).

A *Tisza*, ezen forrásaitól egész torkolatjáig tiszta magyar folyó, és a
Duna legjelentékenyebb mellékvize, egyszersmind Europa egyik legsaját-

ságosabb folyama, mely medrénél fogva oly csatornát képez ugyan, mely még a legszárazabb nyáron is akadálytalan hajózásra elegendő vízzel bír, de előbbi rendkívüli lassu folyása által oly hatalmas kanyarokat vetett, hogy Husztól, hol Máramarosmegyét elhagyja, egész Titelig, hol a Dunába szakad, 164 1/2 mfdnyi mederben kanyargott, míg a folyamvölgy vonala csak 85 1/2 mérföldet tesz d), úgy hogy a szabályozás előtt a folyam hossza csaknem még egyszer akkora volt, mint a folyam völgye, ehhez járulván még mind a főfolyam, mind számos mellékvizeinek szerfelett különböző eset-aránya, és ebből származó (a szabályozás által inkább még növesztett) áradási nagy képessége, és rendkívüli áradási gyorsasága e), főleg előbb gyakran igen váratlanul hágtat túl partjait s a védgátak elkészülte előtt mint hatalmas tenger borítá a nagy síkságot, egy több mint 200 □ geogr. mérföldet tevő termékeny területet tartván szeszélyes uralma alatt. A Tisza mellékvizei által, jelesen a *Szamossal* egyesült Kraszna, Túr és Batár által Szatmár, Ugocsa és Felső-Erdélyország vizeit, a *Bodrogot* képző *Latorcza*, *Szernye*, *Ung*, *Laborcz*, *Ondov*, *Tapoly* hegyi folyók által Bereg, Ung és Zemplén kárpáthegyi vizeit veszi fel, Kesznyéténél ismét a *Hernáddal* egyesült *Sajó* Abauj, Sáros, Szepes és Borsod vizeit, Csongrádnál Közép-Erdély és Bihar vizeit a *Körösökkel* egyesült *Berettyó* és *Ér* folyamok által, végre Szegednél a *Maros* által a hegyborította Dél-Erdélyhon sebes folyásu vizeit veszi fel, és míg e vizeknek esése egész 32''' száz-száz öltre emelkedik, addig a Tiszának 35 mfdnyi hosszában csak 8''' sőt 4''' száz-száz öltre, helylyel-közzel, jelesen Füredtől Szolnokig még a legnagyobb vízállás mellett is épen csak 1''' 2''', mi természetes szüleménye annak, hogy a Tisza Hnsztnál még több mint 505, ellenben a Dunába ömlésénél csak 218 láb a tengerszine feletti magassággal bír, mi eléggé megfejtethi minden tavaszi olvadás vagy egyéb nagyobb esőzés utáni hirtelen felduzzadását, és a 2.766,000 holdnyi ártérre kihatott nagyszerű pusztításait.

A tiszaszabályozás körül honatyáink 1791—1844. törvényhozásilag folytonosan gondoskodtak ugyan, sőt 1842- és 44-ben munkálkodó országos választmányok e főfontosságú ügygyel komolyan foglalkoztak is, de a megindításra nézve valósággal semmi sem történt, és csak halhatatlan öröszellemünk gróf *Széchenyi* ismert hazafias buzgalmának, és hazánk anyagi felvirágzását szíven hordozott boldogemlékü nádorunk *József* főherczeg az 1845-ki rendkívüli árvíz után a szabályozási mű gyakorlati szempontból felvételének köszönhető, ezen a continensen párját ritkító vízmunkálatnak tettleges életbeléptetése. Ugyanis *Széchenyink*nek sikerült a tiszavölgyi társulatnak szerencsés alakulása, és a szabályozási szervezetnek mind műtani tekintetben kitünő képességü hazai főmérnökünk Vásárhelyi tervezete folytán, mind a már két ez ügyben általa közrebocsátott irodalmi termelény által általán felköltött érdekeltség folytán megindított társulati belszerkezet fonálán a legbiztosabb alapokra való fektetése f); a több ízben, jelesen 1847-ben Pesten tartatott 3-dik nagy gyűlésen a szervezet véglegesen megállapítva és a nagy vizimunkának jövője örökre biztosítva lön; sőt két év alatt, miután a szabályozási költségekhez ő Felsége által a szabályozási munkálatok egész idejére a só felemelt árából évenkénti 100,000

ftnyi pénzsegélyzés ajánlatotott meg, és 400,000 ftnyi időleges kölcsön vétetett fel, 31,160 folyó öl töltés és 4914 öl átmetszés létesítettett és ezáltal mintegy 190.000 hold lett annyira mennyire ármentesítve.

Az 1848- és 49-k évi mozgalmak ez üdvös munkálkodást is félbeszakítottak, de 1850-ben új hévvel felkaroltatván, központi bizottmány állított fel a szabályozásnak a keresk. ministerium alatti műtani, köz- és magánjogi közvetlen vezénylesére; a vidéki társulatoknak belszerkezete csaknem előbbi alapokon éppen fenntartatott és mint főmérnök az ezen országos ügy körül mai napig lankadatlan ügyszeretettel és szakképességgel fáradozó hazánkfia *Herich* Károly neveztetett ki. — Ez vala az ujabban felébredt tevékenységnek egyik fényes korszaka, mely 1857-ig terjedt, midőn az időközben beállott újabb kormányrendezéssel a tiszaszabályozás is új stadiumba lépett, az előbbi központosítást a decentralisatio váltotta fel, jelesen a mellékfolyóknak és a tiszavölgyi társulathoz ezelőtt tartozott vidékeknek a közös kapcsolóból kiszakítása, a vezetés eddigi egysége és egybevágó működés helyett a szabályozások négy külön helytartósági osztály és három különböző ministerium általi vezetése és mindannyi megyei hatóságok alá rendelése, valamint a vidéki társulatok belszerkezetének átalakítása, végre a folyamnak 6 osztályra való szakítása rendeltetett el, mindannyi külön építő hivatalokkal.

De a rendkívüli pusztítások, melyeket az 1855-ki árvíz okozott, megérlelék a tiszavölgyi társulatoknak mindenünnen élénken érzett nagy gyűlésének létrejöttét és 1857-ben 14 még akkoron fennállott társulat képviselői tíz évi szünet után újra közgyűlésileg egybegyűltek, hogy a szabályozás közérdekeit érvényre juttassák, és sokféle viszonyok után sikerült főleg egy a nemzeti banknál kieszközlött 15 millió forintig terjedhető kölcsön megnyerése, és egyéb az ügy gyorsabb vezetésére célzott kívánalmak érvényesítése által a szabályozási munkálatokat azon mederbe vezetni, melyben sikerdusan jelenleg is mozognak; a folytonfolyó mű ilyformán már most biztosan haladván szerencsés befejezése felé.

A terv, mely szerint a szabályozás jelenleg foly, *Vásárhelyi* tervének és azt műtani átvizsgálás alá vett *Paleocapa* javaslatainak *Pasetti* ministeri tanácsos általi közvetítésén alapul; *Vásárhelyi* t. i. 101 átmetszés által a főfolyamnak nagyobb esést adni és a partokon emelendő töltések által a Tisza völgyét áradattól mentesíteni kívánta, míg *Paleocapa* hírneves vízmérnök kevesebb de a nagyobb kanyarokat átvágó átmetszéseket és partjától mindkét oldalra 200 öl távolságra erős, a legmagasabb vízállást $3\frac{1}{2}$ lábbal meghaladó töltéseket javasolt létesíttetni, *Pasetti* végre mindkettőnek előnyeit azáltal vélte összeegyeztethetni, hogy a *Paleocapa*féle töltéskészítési móddal a *Vásárhelyi* lehető legtöbb átmetszések ásatása egybeköttesse, és csakugyan eddigelé már mintegy 67 átvágás munkába vétetett és nagyobbbrészt helyreállíttatott; pedig az átmetszésekre, valamint a folyamágynak hajózási szempontból szükséges javításaira kívánt költségeket az állam, és csak annyiban viselik a közbirtokosok, a mennyiben ezen munkálatok által egyszersmind az ártér mentesítése vagy a vízjárta táj biztosítása eszközöltetik. Nem csekély lendületet nyert a szabá-

lyozási ügy az 1857-ki dec. 27. kelt l. f. elhatározással engedélyezett 15 mill. for. kölcsön által, melyre eddigelé a bécsi banktól mintegy 5.349,000 forint tétetett folyóvá záloglevelekben; ámbátor a kölcsöntűgy egységes vezényletének hiánya, annak nehéz kieszközlése, főleg pedig a visszafizetések rendezetlen foganatosítása nem keveset zsibbasztják e segélyezés jó-tékony kihatását g). Továbbá a védgátak éptartására irányzott töltés-rendszabály, mely 1858-ban létrejött, és azon intézkedés, miszerint nem csak a medertisztítások, hanem a védmunkálatok is mindinkább egyes vál-lalkozókra bízotnak, nem keveset tettek az egész óriási munkálatnak mily gyorsabb és sikeresebb létesülésére.

A pénzforrások a fennemlített kölcsönön kívül főleg ezelőtt a kor-mány évi dotációjából (1850—55. évi 100,000 utóbb 200,000 forint), az érdekelték minden lecsapolt vagy biztosított hold után egy-egy forintnyi járulékjából, és főleg 1856-ig a közbirtokosok szabadon ajánlott megadóztatásából folytak.

Mily nagyszerűek a Tisza szabályozása körül már eddig is véghez-vitt földhányások és egyéb vízi munkálatok, melyekkel még a suezi csa-torna világtársulatnak Europa közfigyelmét magára vont munkálkodása sem igen mérkőzhetik h), következő összeállításból tűnik ki, mely az 1846—1862-ig a Tisza völgyén kimozdított földnek köb-ülekben kifejtett mennyiségét számadatilag feltünteti:

	az államköltségéni átvágásoknál	az illető egyletek költségén készült töltéseknél
1846—1856 ig mintegy	349,242 köb-öl	1.378,055 köb-öl
1857—1859-ig „	267,064 „	1.416,865 „
1860—1862-ig „	315,763 „	601,087 „
összesen	932,069 köb-öl	3.396,007 köb-öl

föld mozdítottatott tova, és ezen földhányások folytán a Tisza már 1861 vé-gén 21 tökéletesen sikerült és további 13 eléggé megnyugtató szerkezetű átvágással birt, sőt 1862-ben 17 új átvágás készült és más 7 mélyebbre ásatott, úgy hogy az eddig létrejött átvágások által, melyek közül 20 már valami 20—70 lábnyi szélességgel bír, a folyam 15 mérfölddel már meg rövidítve lőn, és ha a munka hason gyorsasággal halad, az összes átvágá-sok nem sokára be lesznek fejezve; de a töltések körüli földhányások ujab-ban nem gyarapodtak oly arányban, ámbátor 1862-ben csak a töltések körüli földmunkálatok 293,227 köb-ölet tettek, úgy hogy ezelőtt csak két évben ennél nagyobb tevékenységre akadunk, holott ezek jobbára az egyes társulatok sajátjából és nem mint az előbbi években jobbára a nyert köl-csön erején teljesítették i). A védőtöltések körüli törekvés továbbá még abból is elég világosan kitetszik, hogy 1857—59-ig terjedő három évi idő-közben 213,199 folyóölnyi töltés készült el, mihez 1860-ban további 22,285 és 1861-ben még 14,145 öl járult, ámbátor az 1856-ki év végével még hátralékban maradt mintegy 4.483,000 köbölnyi földhányásokból egész 1862-ig alig fele rész vitetett valósággal véghez, még mintegy 2.400,000 köb-öl földmozdítás maradván hátra. k).

Az utóbbi időben különben nem csak új védművek létrehozására, hanem gyakran a már létrejötték javításaira is nem jelentéktelen földkihányások váltak szükségessé; így jelesen a Tisza és Maros közti igen termékeny rétek kiszáritása végett a töltéseknek 5 lábnyira emelése és erre 180,000 köb ölnyi földkihányások eszközlése vált szükségessé, mi 1862- és 1863-ban fogantatba is vétetett; nem különben sok helyett a csatornázás is megkezdetvén, a zsilipek építése szintén tetemes költségekbe kerül; mindazáltal ohajtandó lenne, hogy a már több év óta mutatkozó és 1863-b. tetőpontját elért, az ország leggazdagabb vidékeit a közinség martalékjává tett aszály egy általános vízvezetés és csatornázási rendszernek meghonosítására, valamint az egész tiszalapályon létesítendő erdők nevelésére vezetne.

Kereskedelmi szempontból a Tisza legnevezetesebb mellékveze az erdélyhoni *Aranyos* és *Küküllő* vizeivel meggazdagodott, hazánk terménydús vidékeit nedvesítő *Maros* folyó, melyen évenként több mint 150,000 mázsa áru, jelesen só, építő s tüzelő fa, gabona, dohány stb. Szegedig szokott szállíttatni. E víznek, jelesen az Arad és Szeged közti résznek szabályozása 1854-ben véglegesen lett elhatározva és munkába is vétetett, névszerint 13 átvágásnak ásása által az igen csavarodott folyam tetemesen fog megrövidítettetni és ezáltal valamint egyrészt a vízaratat és a jégmenet megkönnyebbítésével az elöntözés veszélyei kevesbítettetni fognak, úgy másrészt a hajózás is tetemes könnyebbséget nyerend. A szintén Tiszába szakadó Bégáról tovább a csatornáknál tétetik említés l).

A Feketetengerrel Ausztria még a *Dniester* által érintkezik, ezen Galicziában (Rozvadovtól Chotimig) egész az orosz határszélig 64 mfd hosszában, és az orosz területen még továbbá 90 mfdön hajózható, több gátszónai vizekkel, mint a Strij, Lomnicza, Sered, Podhorczivel egyesülő jelentékeny vizér, mely a múlt században még élénk forgalommal dicsekedett, jelenleg mocsáros partjai és iszapos medre mellett alig használtatik forgalmi célokra, pedig e folyó aránylag csekély költséggel csatorna segítségével a San folyóval és ezáltal a Feketetenger a Keletivel lenne összeköthető, ezen vállalat azonban, mely az ottani földérték emelésére és összes Galicziának nemzetgazdasági érdekeire felette jótékony hatással lenne, soha sem tudott az alkudozások stadiumából kiemelkedni.

a) A Drávának hydrograf-helyrajzi felvétele 1842—46. vétetett eszközlőbe.

b) Hydrografi térképezése 1840—45. eszközöltetett részletesen.

c) A Tiszán kívül a Dunába még az alantabb a csatornáknál előforduló *Temes* folyó szakad, és több birodalombeli víz egyesül még vele, de már a birodalom határain kívül, mint az Erdélyhonnál a déli Kárpátokon áttörő *Aluta*, továbbá a Bukovinából a dunai fejedelemségek területére átcsapó a Suczava, Moldava és Bisztricza vizeit felvevő *Serech*, végre még a Kárpát-erdőháton eredő, több bukovinai vizet felvevő s Sniatynától tuta,ozására használt *Pruth* folyó.

d) Más számítás szerint Tiszaújlahtól egész Titelig a folyam hossza 160, a termézetes medervonalé csak 78 mfd, tehát több mint még egyszer akkora volt az előbbi csavargós folyása. Vásárhelyinek eredeti terve szerint e vonal 65 $\frac{1}{4}$ mfdel lett volna megrövidítendő, tehát a Tisza közel oly hosszúra szorítandó, mely völgye természeti hosszával csaknem azonos.

e) Alig van vízmeder, mely a folyam hosszához képest oly mélységgel bírna, mint a Tisza, ugyanis

	szélessége	közép mélysége
Náménynál a Szamos beszakadásánál	61 öl	29 láb
Tokajnál a Bodrog	66 „	36 „
Kesznyésinél a Sajó	80 „	37 „
Csongrádnál a Körös	87 „	38 „
Szegednél a Maros	97 „	36 „
Titelnél végre	114 „	36 „

Áradásai nagy képességét különösen a legkisebb és legnagyobb vízszin közt mutatózó nagyszerű különbségek tüntetik fel, áradási nagy gyorsasága pedig eléggé tűnik ki azon észleletből, hogy nem ritkán 24 óra alatt Náménynál még 9', Tokajnál 4' árad, míg Csongrádnál 3' és Szegednél 2' 6'' a leggyorsabb áradat, pedig ezen gyors áradásnak másrészt hasonló gyors apadás felel meg. Mindezekről többet *Lónyay* a Tisza-szabályozás története című szakavatott székfoglaló értekezésében (Magy. akad. értesítő 1860. I. köt. III. sz.), melyben az e tárgyra vonatkozó bő irodalom is idézve található. — Részletesen e tárgyról mind történeti, mind statistikai bő adatok alapján még a pesti keresk. és iparkamara az 1854–62-re vonatkozó három rendű jelentéseiben értekezik, melyek jobbra a szövegben felhasználtattak. Legujabban pedig *Weisz* a szabályozás állapotját egész 1860-ig feltüntető becses Tisza-térképet adott ki 15 lapban, mihez egy külön kötet van csatolva: *Darstellung des Theissregul. Unternehmens v. 1846–60. v. Ritter Pasetti*, ki legilletékesebb e tárgyan, miután a tiszsa-szabályozás történetét mintegy maga átélte.

f) Nagy hazánkfia e fontos ügyben is szokása szerint előbb az eszméket törökdedt sajtó utján tisztába hozni: „Eszmetörések különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg“ és, Véleményes jelentés a Tisza-szabályozási ügy rendezéséről“ cím alatt megjelent két munkájában rakván le mindazon bő tapasztalásból merített bölcs javaslatokat, melyek jóformán mai napig képzik ezen nagy munkálatnak sarkelveit. Azután geniusának sajátlagos volt erélyével a megpendített eszmék testesítéséhez fogott, és nem utolsó érdeme, hogy neki oly időben, mikor még a megyei autonómia annyira nehezíté a külön hatóságok egy kalap alá hozását, oly időben, midőn az associatio elve nálunk még oly gyenge gyökeret vert, a tiszavölgyi társulat létrehozása oly szépen sikerült. Elmellőzvéen itt az első szervezet és a Tisza akkori 8 folyamszerkezetének körvonalzását, valamint a második szervezésnek, különösen a három tagból állott központi bizottmányának, mint a történet tárgyának, további taglalását, egyedül az utolsó rendezést fogjuk fővonalaisban megismertetni. A VI osztály, melyre a főfolyam felosztott, és melyek mai napig megmaradtak, e következők:

- I. osztály *Bereg* (T.-Ujlaktól Csapig),
- II. „ *Felső-Szabolcs* Bodrogközzel (Csaptól Tokajig),
- III. „ *Alsó-Szabolcs* (Tokajtól Füredig),
- IV. „ *Heves* (Füredtől Csongrádig),
- V. „ *Csongrád* (Csongrádtól a Bánátig),
- VI. „ *Bács* (le Tittelig).

A technikai ügyvezetésre Budán egy központi felügyelőség van. Minden osztály vízipítészeti tekintetben több járásokra oszlik, a felosztás iránti javaslatával a központi felügyelő, az iránt támadt nehézségek elintézése a ministeriumot illetvén; a járásban levő telkek birtokosai külön együletet képeznek, mely két évre választott 3–7 tagból s szintannyi rendkívüli tagból álló választmány által képviseltetik, a legtöbb adót fizető tagot illetvén az elnökség és az egyleti építő-hivatalnak vezénylése; a rendkívüli tagok fontosabb ügyeknél egybehivandók, mint a holdanként 3 frtnál nagyobb költséget igénylő építéseknel, az adakozási kulcs megalapítása vagy megváltoztatásánál stb. Az államköltségen létesítendő folyamjavítások hajózási szempontból és innen az átmetszések körüli indítványozás a központi felügyelőt illeti, az országos hatóság illetőleg a ministerium jóváhagyásának fenntartása mellett. — Elhatározott s jóváhagyott építkezések, ha az egylet azoknak fogyanatosítását elmulasztja, annak költségén hivatalból fogyanatosíttatnak, és a sikeres fogyanatosításról az osztálybeli építő-hivatalok felelnek; az építésekre szükséges telkek kijáratítás útján szerzeretnek; a megmaradó folyamagy az államé, mely azt a határosoknak illő ellentartozás mellett átengedi. Az egyes birtok-

kosok által fizetendő járulék a választmány által, tekintettel az egyesekre háromló előnyökre, hozatik javaslatba, és a megyei hatóságtól a netán felhozott ellenvetések tekintetbevételével megállapíttatik. Évenként októberben a költségvetés elkészíttetik és a kivetett summák behajtása, valamint a kormánytól nyert előlegek visszafizetése az adóhivatalok útján történik; mi végre a mentesített, mivelhető állapotba jutott térség évenként constatírozatik, a birtokosok és a holdak száma felvétetik és a szerint a kivetés lajstromai elkészíttetnek stb.

g) A pesti keresk. kamara mind az 1860-, mind az 1863-ban megjelent tudósításban a kölcsönügy helyesebb kezelése s egységes vezetése iránt szakavatottan felszólalt; jelesen utolsó tudósításában arra különösen figyelmeztetett, mily nagy rendetlenség állott be ez ügyben főleg azért, hogy a kölcsön visszafizetése és az egyéni kivetés az adóhivatalokra bízott, úgy hogy jelenleg sem a kezelő pénztárak, sem az egyes egyletek, sőt maga a bank sem tudja, hogy ki mennyivel tartozik; ugyanazon tudósításban közölt kimutatás szerint az 5.349,000 frt kölcsönben részestültek:

a török-szt.-miklósi egyesület	127,000	frt
» derzs-mindszenti »	121,000	»
» bereghi »	100,000	»
» bodrogközi »	1.601,400	»
» felső-szabolcsi »	780,000	»
» alsó-szabolcsi »	970,000	»
» hevesi »	87,000	»
» jász-kiséri »	999,500	»
» sártótápei »	189,700	»
» az eötvény-abádi »	170,000	»
» a bácsi »	253,000	»

h) Mily roppant mű a tiszta-szabályozás, már onnan is kitetszik, hogy midőn a *Rajna* folyam szabályoztatott és rajta 10 átmetszés történt, egész foliansok irattak össze e mű fontossága s nehézségeiről, pedig a Tiszán közel 100 átvágás és partjain mintegy 300 mfdre nyúló védtöltések létesítendők!

i) Nem megvetendők azon felvételek is, melyek csekélyebb vizállásnál a Tisza folyam térképezésére két ízben, névszerint 1842-ben és különösen 1858-ban vétettek eszközbe; ez utolsó évben a rendkívüli alacsony vizállásnál a felvétel egy nap (január 14) a folyam egész hosszában vala eszközölhető, mi által az előbbi felvévés sokban kiigazított, jelesen azon igen terjedt hibás vélemény helyreigazított, mintha a folyó talapja koronként emelkednék, legalább 1842 óta tehát 16 év során át semmiféle emelkedés nem mutatkozott.

k) A tiszta-szabályozásra az 186^{3/4}-ki budget szerint és pedig tekintve csak 12 hónapot, 1863-ki november elsejétől 1864-ki október utóljáig fel van véve

mint kezelési költség	4,593	frt.
épitkezésekre	37,506	»
átmetszésekre	360,000	»
a központi felügyelőségre	36,729	»
együtt	438,828	frt.

l) A Tisza mellékvizeinek, jelesen a 60 mfdnyi *Körösnek*, valamint az Erdélyhont befutó s 65 mfdre hajózható *Marosnak* a főfolyammal szükséges egybehangzó szabályozása, névszerint az előbb nevezett Körös vizeinek számos átmetszések általi fékezése, és a Maros torkolatjának Szeged alá vezetése iránt a szakértők, különösen már annak idején *Paleocapa* erélyesen nyilatkozott, és az összevágó szabályozás mellett a pesti keresk. kamara is ismételve felszólalt. A Maroson létező hajózási akadályok eltávolítására Magyarország határain belül 1861-ben 9799 frt és 1862-ben 9670 frt fordíttatott.

7. §. A birodalom többi folyó vizei.

A *Német-* vagy *Északi-*tenger forgalmában Austria, miután a határát érintő *Rajna* e tekintetben semmi jelentőséggel nem bír, csak az *Elbe*

folyam által részesül. Ezen európai folyam a cseh Óriás-hegyeken fakadván és Csehhon északi vidékeit félhold-alakban kerítvén, Pardubitztól tuta-jokkal, Melniktól pedig a 60 mfd hosszú és 42 mfdre hajózható *Moldva* felvétele után nagyobb hajókkal járható, Melniktól egész a szász határig $14\frac{1}{2}$ mfd hosszában élénk gőzhajózás és sűrű forgalomnak színtere. A hajózási szerződés, mely a parti államokkal 1821 és 1844-ben létre jött, a kormánynak kötelességévé teszi a megszabott egyforma és megfelelő vízmélység fentartásáról kellőleg gondoskodni; miért is szabályozása 1850. munkába vétetett és mind az Elbén mind a Csehhon iparos vidékeit hasító Moldvának leghibásabb pontjain a szükséges javítások megtétettek és a főbb akadályok lehetőleg eltávolítottak; a szabályozási és partvédelmi munkálatokra 1850—53-ig 686,000 ft., 1853—61 922796 ft o. é. költet-vén a). A szűkkeblű vámpolitika, mely daczára annak, hogy az ausztriai kormány már 1850-ben egész a szász határokig a vámokat végképen megszüntette, daczára az Elbét kísérő vaspályák fenyegetődző versenygésének, e folyam úterét egész a legújabb időkig csaknem végképen aláköt-tette, a parti államok részéről legközelebb elhagyatván, és 1863. évi július elsejével jóval mérsékeltebb, az előbbi vámok csaknem egy negyedére leszállított díjszabás lépvén életbe, reménylhető, hogy az elbei áruforga-lom hatalmas lendületet nyerend, mi e folyó fontosságát Ausztriára nézve is csak növesztheti.

A *Keleti-tengerrel* Ausztria egyrészt a vizgazdag Oppát és Osztravi-czát egyesítő *Odera* segélyével vesz részt ugyan, de ezen jobbára határvizek forgalmi szempontból keveset nyomnak. Jóval nagyobb jelentőségű ugyan-ezen összeköttetésre másrészt a *Visztula*, miután nem csak a főfolyam 48 mérföld hosszában (Zabrzeztől Chvalovice-ig) hajózható, hanem annak több mellékveze szintén mint becses forgalmi erek kínálkoznak, névszerint a magyar Kárpátokon áttörő Popraddal egyesülő s 5 mfdre hajókkal járható *Dunajecz*, a *Wisloka*, a csak a lengyel határszálen hajózási képességet nyerő *Bug*, de kivált a 31 mfdre hajózható *San*, bár mindezen hajdan élénk forgalmu vizeken szabálytalan voltak és elhanyagolt állapotjuknál fogva az árukörözés napjainkban távol sem felel meg a dúsföldű, gabona-gazdag ország őstermelési igényeinek.

Az *Ádriai-tengerbe* több ausztriai folyó ömlik, névszerint a *Pó*, mely a mint már másutt említettett, jelenleg Scorzarolótól kezdve Ausztriához tartozik. A kormánynak e folyam szabályozására és a hajózás elevenítésére irányzott folytonos törekvésének köszönhető, hogy miután a torkolatjának három főága (Sette, Tolle és Gnocca) gyakori változásoknál fogva főleg tengeri viharok idejében nem igen használható vala, egyik mellékága (Po di Levante) tetemesb költséggel oly karba tétetett, miszerint a tenger-rel akadály nélküli közlekedés még gőzösöknek is lehetővé vált, és hogy a parti államokkal kötött szerződések alapján a hajózási szabadság elve e vizen tetteleg foganatba vétetett. Még szembetünőbbek az ausztriai kormánynak a szinte az Adriába szakadó *Ets* s mellékvezei szabályozása körüli törekvései, ugyanis *Pasetti* ministeri tanácsos terve szerint a folyam hossza 6 átvágás által tetemesen megrövidítettett, a *Noce* és *Fersina* zuha-nyok medre kiépipítettett, s a többi hegyi vizek is kellőleg fékeztettek, ugy

hogy valami egy millió forintnyi költséggel mintegy $14\frac{8}{10}$ millió négyszög-öltre menő terület a beiszapolás és koronkinti eláradás ellen biztosítva, s a közlekedés az egész hosszában védgátokkal környezett folyamon könnyebbitve lett, mi által eltekintve mellékvizeitől (az Eisack és Lavistól) 41 mfdre terjedő vizut kínálkozik Dél-Tirolnak a tengerrel közvetlen összeköttetésére.

A *Brenta* és *Bachiglione* mindkettő nyolcz mérföldnél hosszabb hajózási képességgel hasonlólag ujabban beható szabályozás alá vétettek, miután gyakran sebes duzzadásuk és szabálytalan medrűknél fogva túlhágván partjaikat, Padua várost s környékét folytonos áradással fenyegették és a legtermékenyebb földtereket ismételve elöntötték; a szabályozás már 1847-ben vétetett munkába és csak 1853-ig közel egy millió forint lőn reá fordítva. — A *Piave*, *Tagliamento*, *Gorzone*, *Livenza* és *Sile* mind Velence-tartományban, hajózási vonaluk minden csekélysége mellett védműveik és folytonos szabályozásuk miatt tetemes költségeket igényelnek. Szintugy az ausztriai tengerpartvidéknek az Adriába ömlő vizei, mint az *Isonzo*, *Anfora*, *Natissa*, *Quieto* stb. csekély hosszúságúak, egyedül a tenger közelében összesen mintegy $11\frac{1}{2}$ mfd hosszában lévén hajózhatók. Dalmáthonban végre csak a *Narenta* bir némi jelentőséggel, mely a török határszéltől egész az Adriai tengerbe szakadásáig mintegy hatodfél mérföldre még tengeri járművek által is hajókázható, de a szomszéd telkeket folytonosan elöntöztvén és a már másutt említett narentai lápokat képezvén, szintén tetemesb szabályozási költségeket okoz; jóval jelentéktelenebbek a dalmáthoni Cicola, Kerka és Morpolazza merő partvizek.

a) Az Elbén az ausztriai kormány részéről a szerződésileg elvállalt köteleességek hű teljesítésében 1853—61-ig véghezvitt javítási munkálatok következőkből felismerhetők:

	folyó öl	költség forintokban
A Melnik-Raudnitz-i téren	4,144	161,229
A Raudnitz-Leitmeritz-i téren	2,039	124,079
A Leitmeritz-Aussigi »	5,478	252,274
Az Aussig-Tescheni »	3,446	344,163
A Teschen-Szászhatári »	527	41,033
Összesen : 15,634		922,778

8. §. Ausztria csatornái.

A birodalom természeti és mesterséges vízvonalai közt korán sincsen kellő arány, sőt Ausztria nem csak a természettől nyert becses vizeireivel szemközt, hanem általán véve is csatornák dolgában felette szegény, és még szegényebb, ha fontolóra vétetik, mily könnyű lett volna a fennlévő dus vizek segélyével tökéletes csatornarendszert létrehozni, és Europa legnevezetesebb tengereit vízműutak által egymással összekötni. E tekintetben Ausztria messze áll a nyugateurópai culturállamok mögött a) és nem csak hogy nincs gondoskodva kifejelett csatorna-hálózatról, mely által a birodalom szétfutó vízei könnyen összefüggő rendszerbe lettek volna hozhatók, hanem még csekély költséggel létesíthető oly vízvonalok is

hiányzanak, melyek a természet hagyta hézagok kipótlására, vagy a különben becses természeti vízkincsek megfelelőbb hasznosítására mulhatlanul szükségeseeknek mutatkoznak. Ily körülmények közt annál érezhetőbb azon tartománynak vesztesége, mely e tekintetben dicséretes kivételt tett. Lombardia elestével a birodalom hajózható csatornáiban több mint 21 folyó mérfölddel lőn megrövidítve.

Jelenleg valamennyi örökös tartományok közt, ha alsó Ausztriának kereskedelmi szempontból kevesebbé jelentékeny Bécs-Dunai csatornájától elnézünk, mely $1\frac{3}{4}$ mfd hosszában csak a birodalmi székváros belhajózáti forgalmára van szánva, egyedül *Velence* és *Magyarország* bir statisztikai fontosságú művizutakkal, bár itt is főleg hazánkban semmi arány nincsen a több száz mérföldre nyúló folyóvizek és a csak néhány mérfölddel beérő csatornák közt, a fenlévő művizvonalok is nem a kormány hanem magántársulatok által hozatván létre, csak ujabbán találkozunk az államigazgatás részéről e tekintetben is fokozottabb tevékenységgel.

Velence-tartományban a 9 mfd hosszú *Bianco* csatornán kívül, mely azonban tulajdonkép csak egyik ága az Ets folyamnak, ezzel különben is di *Loreo* oldalcsatornájával, másrészt a *Fossa Polesella* és *Cavanella* segítségével a Pó folyóval közlekedvén, különösen az *Adigetto* említendő, mely $9\frac{1}{2}$ mfd hosszú, 19—47 láb széles, az Ets által ápolgatva, *Scorlico* nevű kisebb csatorna által az előbb említett *Bianco* vízággal érintkezik, azzal utóbb (*Puntó Stromazzonál*) maga egyesülvén, s így általa a Pó és Ets közti közlekedés helyreállítatik; egyáltalán Velenczének mindannyi csatornái, hol ezen két folyónak egymásközi, hol mindkettőnek valamint a *Piave*, *Sile* s *Livenza* folyóknak a velencei lagunákkal összeköttetésére, hol a hajózásnak az utóbbiakban való könnyítésére, hol végre a *Bachiglione*, *Brenta*, *Tagliamento* és egyéb havasi zuhanyok túláradozó vizeinek befogadására szolgálnak, mind a nagyobb csatornák (mint a *Canale Bissato*, *novissimo*, di *Roncajette* stb), mind a kisebbek, jelesen a 16 másodrendű csatornák összesen $49\frac{1}{2}$ mfdnyi hajózás hosszával birnak b); miért is csak e tartományban vannak a mesterséges vízi utak felette kedvező viszonylatban a természeti vizekhez, ezekhez ugy aránylván mint 1 : 2.

Magyarországban kiváló fontosságú a Duna és Tisza rövidebb uton való egybeköttetésére magántársulat által 1793—1801-ig kiépített és 1845-ben az állam birtokába átment $14\frac{1}{2}$ mfdnyi hosszú *Ferencz-csatorna*, mely nem egész hosszában ujra ásatva lőn, hanem csak Ó-Verbászig ($8\frac{1}{2}$ mfd), innen a Csernabara mocsár kitisztitva medrül használtatott. Szélessége e csatornának 10 öl, úgy hogy a legnagyobb dunai hajók 8000—10000 mázsa teherrel rajta eljárhatnak, vizét öt zsilip tartja, de a két fő zsilipnek eredeti tervezése hibás lévén, a Duna és Tisza alacsonyabb vízállásánál ezelőtt benne oly kevés vala a víz, hogy a hajózás a forgalom nagy hátrányára gyakran megakadt, főleg miután e műút az 1848. és 49. mozgalmas években egészen elhanyagolva és így teljes eliszapolás veszélyének kitéve lett. A főhiba volt, hogy az egyik torkolatja Monostorszeg mellett a Duna egyik kanyarulatába vezetettett, a Duna pedig 1825 óta rövidebb utat vevén, a kanyarulatnak szeláttal magának a csatornának vize is mind

inkább fogyott, úgy hogy még a lehető legcsekélyebb 4' vizállás sem vala mindenkor elérhető, hozzájárult, hogy maga a zsilip kelleténél magasabbra volt fektetve. A mint e vizút a kincstártól átvétetett, annak javítása elhatározatott, de csak 1851-ben vétetett foganatba, ugyanis a csatorna Bezdánon át egész Battina átelleméig lön vezetve, hol a Duna jobb oldalán levő hegyfok, baloldalon pedig a kiépített *Ferencz József*-féle zsilip s egyéb védmunkák a Monostorszeg mellett elkövetett hibát teljesen helyreűtik c), a többi zsilipek és vízi építmények is kellőleg kijavittattak, és arra egész 1855-ig több mint fél millió forint fordittatott. Jóval jelentékenyebb leendő javítás, melyet a csatorna másik torkolatja Tisza-Földvárnál nyerend; 1853-ki jul. 22. kelt l. f. elhatározás folytán t. i. a *Béga* csatorna eddigi elhanyagolt állapotából kiemelendő és Klecktól kezdve Török-Becséig egész a Tiszáig egyik új medre kiásandó, ezzel tehát kapcsolatba hozatott a *Ferencz*-csatorna tiszta-földvári torkolatjának szintén Török-Becséig való áttétele, mi által szakadatlan víziút nyílnék meg úgy a Bánságnak, mint a tiszai és erdélyi vidékek dús terményeinek, melyen nemcsak a Tisza bármily vizállásánál a forgalom minden akadály nélkül folyhatna, és az áradatból eddig gyakran beállott fennakadások elkerülhetők, hanem a szállítási idő is a jelennek egy negyedével megrövidíthető lenne.

A *Béga*-csatorna t. i., mely b. e. Mária Terézia kormánya alatt (1777) ásatott, idővel oly karba jutott, hogy a nagy fejedelemasszony által eléretni szándékolt czélok, mai nap, tekintve főleg az általa érintett vidék mind élénkűlőbb forgalmát, alig valósíthatók többé; ugyanis sem a kostili zsilip, melyen csekélyebb vizállásnál a Temes vizei beeresztendők, sem a topoloveci zsilip, melyen áradatkor a felesleges vizek a Temesbe átbocsátandók, mai szerkezetűk szerint nem felelnek meg többé eredeti czéluknak; továbbá Temesvárnál, hol a fennlévő rekeszek majd a kincstári fausztatásra, majd az ott létező számos malmok hajtására használtatnak, és a csatorna vize e czélokra fordittatván, a hajózástól elvonatik, külön rekeszszel ellátott hajózási csatorna múlhatlan szűkeggé vált; Temesváron alól Kleckig a főcsatorna, mely eredetileg 10—14 ölnyi szélességgel birt, idővel mind nagyobb szélességet nyert (16—24°) partjai és mélysége sajnos rovására, úgy hogy a gabona Temesvártól lefelé csak magas vizállás mellett és jóval kisebb járműveken mint hajdan, szállítható; Klecktól Titeelig a *Béga* csavargó folyása, főleg pedig azon körűlmény kiszámíthatlan akadályokat szűl, hogy egy inérföldnyi hosszában a fehér mocsáron át a csatorna a Tisza vizeitől úgy elűtetik, hogy partjai egészen elenyésznek, a midőn a járművek csak poznákkal nagy veszűdséggel tölthetők tovább, viharos időben a csatornának e része egészen járhatlan. A fennebbi császari elhatározás tehát a *Béga*-csatornának a Tiszával rövidebb úton, jelesen Klecktól Török-Becséig ásandó új vonal általi összeköttetését kívánja létesíttetni, fennmaradván a *Bégának* Nagy-Becsereken át Titeelig való eddigi folyása.

A fennebb érintett s hol már eszkűzlött, hol a közel jövőben eszkűlendő javítások folytán, miután a *Béga*-csatorna, odaértve a *Béga* folyót, több mint 36 mfdnyi becses vizér, oly víziút állna rendelkezésre, melyen hazánk, jelesen a Bánság, ezen Közép-Európára nézve legtermészetesebbnek látszó élelemkamara, nagyszerű gabnakészletei a lehető legrövidebb

és legjutányosabb úton a Duna vidékére és innen az európai continens és az Adria felé lennének szállíthatók.

Mily fontos vizér a Ferencz-csatorna, már azon körülménynél fogva elég szembeszökő, hogy daczára előbbi hibás szerkezetének, a részvénytársulatnak nem megvetendő hasznot hajtott, hogy továbbá már előbb, míg a kincstár kezébe átment, rajta évenként 3 millió mázsánál többre rugó áruk és különféle javak elszállítottak, és hogy a partjait kísérő községek gyors virágzásnak indultak, jelesen Cservenka, mely néhány telepítvényből hirtelen 8000-nél több lélekből álló községgé fejlődött.

Habár a két mozgalmas év, midőn a Ferencz-csatorna mentében hűzódott le színtere az első harczias küzdelmeknek, és minek folytán a csatorna még elhagyottabb karba jutott, zsibbasztólag hatott forgalmi üzletére, úgy hogy 1850-ben az évi szállitmány 1.070,000 mázsára olvadt le, azóta, főleg azon időtől fogva, mióta a legkirivóbb műtani akadályok eltávolitvák, a forgalom is évről évre tetemesen emelkedett. Így 1861. különféle gabonanemekben és egyéb javakban mintegy 4.401,570 mázsa ment át e csatornán, és csak a Tisza szokatlan alacsony vizállása miatt 1862-ben a forgalom megint érezhetőleg alábbszállt, az ez évben átment áruk súlya csak 2.548,337 mázsára rugván d); miből illetményképen az előbbi évben 131,621 frt, az utóbbiban 78,924 frt a kincstárba folyt, ámbátor a magas kormány e vállalatot távol sem tekinti merő pénzforrásnak, mely fiscalis szempontból kiaknázandó, hanem méltányolván annak nemzetgazdasági fontosságát, csak oly díjilletményeket követel, melyek nem annyira hajózási taksáknak, mint a párisi békekötésben kimondott elvekhez képest inkább csak a vállalatba fektetett tőkének évi kamatjaiul tekintendők e).

Különben vannak Magyarorszáiban még egyéb csatornák, melyek teherhordó képességüknél fogva jelentékenyebb hajózási forgalomra nagyon is alkalmasak lennének, ámbátor e célra eddigelé nem igen használtattak, jelesen a *Sárvíz* vagy *Nádor* csatornája Veszprém-, Fehér- és Tolnavármegyében, mely a Siót és Kaposzt vele egybekötő szárnycsatornákkal együtt mintegy 23 mfdnyi hosszúsággal, 5—9 ölnyi szélességgel s 9—24 lábnyi mélységgel bír, és Simontornyától Batáig, hol a Dunába szakad, 500—1000 mázsával terhelt hajókkal járható. — A *Kapos*- vagy *Zichy*-csatorna, mely Somogy-, Baranya- és Tolnamegyékben több mint 15 mfd hosszában elterül, és Simontornyánál az előbb említett csatornával közlekedik, rajta 100—200 mázsányi hajók járhatnak, végre a *Sió*-csatorna Somogy-, Veszprém-, Tolna- és Fehérmegyék közt, mely a Balaton vizeit összeköttetésbe hozza a Dunafolyammal. Ezen gr. *Zichy* Ferencz kir. biztosnak ép oly tapintatos mint erélyes vezetése, és az érdekelt hazafias közreműködése mellett oly rövid idő alatt létrejött vállalat már is tanusítja, mily nagyszerű forgalom magva rejlik benne; alig néhány hó pördült le, hogy 1863. október 23-án a Balaton kifolyását elzáró töltés ünnepélyesen elbontatott, és a szabad kifolyás megnyittatott, és már az 1864-ki év tavaszán 1700 mázsa áručízik érkezett e csatornán a vasúti állomásra, ugyanannyi pedig úton volt, és rendszeres, nagyobb szállításokra komoly készülétek tétettek. Évtizedek óhaja így, egy jeles hazafi közérdekltséget és lelkesedést gerjeszteni tudott ügyvezetése által teljesült, és a gyors közle-

kedés eszközeiben oly szegény hazánk egy nagy jövőjű vízzel gazdagodott meg f).

A mocsárszáritó verseczi, berzavai, bobottai stb. csatornákról már másutt volt szó.

a) Ausztriának a többi európai elsőrangú hatalmasságok mögé maradása legjobban onnan tűnik ki, hogy b. Reden számítása szerint a mesterséges vízvezetők hossza úgy aránylik a tértagsághoz Europa öt első államaiban, jelesen:

Angolországban = 1 : 9.4

Poroszországban = 1 : 87.3

Franciaországban = 1 : 19.3

Oroszbirodalomban = 1 : 119.3

holott az ausztriai birodalomban, míg Lombardia birtokában volt, ez arány úgy állott = 1 : 109.3, jelenleg azonban úgy áll = 1 : 136.7, és ez arány csak akkor válik szembe-tünőleg kedvezőbbre, ha a Sió és egyéb magyar csatornák mint hajózásra szánt víz-vezetők hossza is számba vétetnek.

b) Velenczének csatornái hajózási hosszuk szerint e következők:

	folyó mfd.		folyó mfd.
Naviglio Adigetto	9. ³ / ₄	Canale Novissimo	4. —
Canale della Battaglia	2. —	Canali interni di Padova	— ³ / ₄
» Bisatto	4. ³ / ₄	Canale Piovego	1. ³ / ₄
» Bagnarolo	— ³ / ₄	» di Pontelungo	3. ³ / ₄
Naviglio Brenta	2. ³ / ₄	» Rivella	— ³ / ₄
Canale Brentella	1. ³ / ₄	» di Roncagetta	4. ³ / ₄
» Brancaglio	— ² / ₄	Navigazione Friulana (Fosseta, Revel- doli és Cava Zucherina)	4. ³ / ₄
Naviglio Bussé	1. ³ / ₄	Navigazione Lombarda (C. di Valle, Cavanella, d'Adige, di Loreo, di Po)	3. —
Canale di sta. Catterina	1. ¹ / ₄		
» Cagnola	— ³ / ₄		
» di Este	1. ¹ / ₄		
» di Mirano	— ³ / ₄		
		összesen:	49. ³ / ₄

c) A Ferencz-József-féle nagy zsilip, mely 1856-ik évi július hó 27. ünnepiesen beavattatott, Michalik ministeri építészeti felügyelő vezetése mellett egészen Betonból építettett; az első mű, mely Európában vizen kívül Betonból készült, és még az angol mérnökök közelismerését is kivívta, a zsilipnek 2600 □ ölnyi nagyszerű teste t. i. 1000 munkás segélyével 90 nap alatt egészen betonból öntetett, mi 800,000 pgó frtba került, minden más anyagból jóval több költségbe és összehasonlíthatlanul több időbe került volna, anélkül hogy hason tartóssággal birt volna, ezáltal egyszersmind a csatornának hajózhatósága minden körülmények közt biztosítva lón.

d) A Ferencz-csatornának forgalmi üzlete következő összevetésből kiderül:

	1844.	1850.	1861.	1862.
átment rajta rakott hajó . .	1062	371	862	608
» » üres hajó . .	839	266	655	417
» » terhelt talp . .	19	115	238	373
» » üres talp . .	—	3	115	120
	mázsa,	mázsa,	mázsa,	mázsa.
szállított gabona . .	2,891,900	838,000	2,032,000	1,134,000
só	233,500	76,500	75,900	31,046
			akó,	akó.
bor	56,700	19,300	53,218	39,837
dohány	68,600	1,900	—	—
gubacs, mérő	—	—	—	8,278
olaj, mázsa	—	—	2,031	607
tüzifa, öl	—	—	50,269	58,614
különféle szerek (mázsa)	—	—	7,073	6,325
» anyagok »	—	—	147,230	134,182

Legtöbb a szállítatni szokott gabona, és pedig az utolsó két évben előfordult :

		1861.	1862.
búza	mérő	1.226,416	824,614
kétszeres	»	18,858	12,486
kukoricza	»	558,050	74,647
borsó	»	15,523	5,805
repeze	»	13,900	2,490
árpa	»	41,660	5,920
zab	»	1.215,011	878,010
összesen:		3.089,418	1.803,922

e) A Béga-csatornán levő vízi építmények fentartására 1861-ben 21,939 frt és 1862-ben 27,579 frt lón fordítva, az 186³/₄-ki budgetben pedig e célra 11,154 frt és a rendkívüli építkezések végrehajtására továbbá 53,000 frt lett praeliminálva.

f) Az egyeseknek és társulatoknak, jelesen az ozorai malmat, mint a szabályozás főakadályát a közügy érdekében nemes készséggel áldozatul hozott hg *Esterháznak* a csatorna létrejötte körüli érdemei, valamint az egész tárgyalásmenetnek egyes részletei kellőleg kiemelvek gr. Zichy F. biztosi tudósításában; v. ö. „Pesti Napló“ 1864. évf. 129—131. számát.

9. §. A birodalom ásványvizei.

Ásványvizekkel is dúsan el van látva az ausztriai birodalom, melyek hol gyógyerejüknél fogva a legkülönbözőbb testszervi bajok orvoslására, hol különféle műtani célokra szolgálnak. Istrián és némileg Dalmáthionon kívül nincs a birodalomban tartomány, mely ezen természeti kincsekkel ne bővelkednék, de valamennyi közt e tekintetben is a magyar korona tartományai legdúsabban vannak megáldva; jelesen Magyarország a sinlődő emberiség üdülésére rendelt gyógykútak és forrásokban, valamint egyéb ásványvizekben oly gazdag, hogy tekintve főleg a források gyógyhatályát, változékos alkatelemeit és bőséget, nincs a világon ország, mely vele egykönnyen mérkőzhetnék; csak az előbb fennállott öt közgazg. kerületében 120 fürdőhely, és 595 oly gyógykút és ásványforrás számittatván, melyek ismeretesebbek és vegytanilag megvizsgáltattak, és mennyi gyógyforrás még egészen ismeretlen! Ha ezen a természettől oly bőkezűen nyert kincsek hasznosítására csak annyi történt volna, mennyi mulhatlanul szükséges, hazánk kimeríthetlen gyógyforrásaiban anyagi jóllétének egyik főfontosságú tényezőjét lelhetné, kivált északi vidékein, melyek különbeni szegénységüknél fogva arra látszanak különösen utalva lenni. Pedig e tekintetben még oly kevés történt, hogy legbecsesebb forrásaink alig ismeretesek, vagy legalább kellőleg nem használtatnak, legnagyobb részt azonban parlagon hevernek. Ismételt vegybontások eszközése és a nyert eredmények minél terjedelmesebb mértékbeni közzététele, a forrásoknak szakértő befoglalása, és idegen elemek befolyása elleni megóvása, állandó fürdői orvosoknak és a szükséges egészségi személyzetnek kirendelése, a fürdő-vendégek testi-lelki szükségleteik kellő és jutányos fedezéséről való gondoskodás, kivált a szükséges kényelem és lélekderítő eszközökről, megszabott orvosrendészeti utasítások és gyógykezelési szabályokról való gondoskodás, végre az ásványvizek szétküldése feletti szorgos örködés a magyar fürdőhelyek- és ásványforrásokat megérdemlennett hirbe hozhatnák; ily éber gondoskodás, jelesen az uradalom részéről, hogy mily lendületet adhat valamely gyógyhely emelésén, B.-Fürödünkön kívül Parád, Szobráncz, Erdőbénye, Tátrafüred, Ránk, N.-Várad, jelesül újabban Koritnicza és számos egyéb csak legújabban felvirulásnak induló gyógyhe-

lyeink eléggé tanusítják, valamint ellenkezőleg a legszükségesebb intézkedések teljes elhanyagolása mellett, hogy mikép közeledhetnek végnyatlás felé még a legismeretesebb gyógyhatályu források is, azt Ajnácskő, Várgede, Bikszád, felső Ruszbach, Visk, Kobola-Polyána, Tapolcza, a hirneves Szmerdzsonka és számos egyéb pusztulásnak induló gyógyvizeink szomoruan tanusítják a).

Ellenkezőleg *Csehbonban*, mely a birodalom tartományai közt Magyarország után gyógyforrásokban leggazdagabb, minden megtörténik, mi a természeti kincsek kellő kiaknázására akár fürdészeti, akár közgazdászati tekintetben kívánatosnak mutatkozik. miért valamint gyógyhelyei világhírűek, vendégeik tekintélyes létszámához az egész continens állítván ki a jutalékot, úgy ásványvizei is a világforgalom tárgyává emelkedtek. Első helyen említendő a vaspályahálóba belevont *Töplicz* (Schönau), 1858-ban 8959, 1862-ben 9256 fürdővendéggel; az európai hírű *Károlyfürdő* (Carlsbad) 1857. 8876, és 1862-ben 10720 fürdővendéggel, ugyanaz évben 253,587 korsó víz és 4019 font só küldetett; *Marienbad*, mely 1820-ban csak 507, ellenben 1857-ben 5034; 1862-ben 4438 vendégtől látogatott, ugyanaz évben vizeiből 540,245 korsó szétküldetvén; *Franzensbad* 1862. 4013 vendéggel és 267,839 korsó forgalomba bocsátásával, *Johannesbad*, *Liebwerta*, *Giessbühl*, továbbá a nagy forgalomba kerülő *püllnai*, *saidschitz*i és *sedliczi* keserű vizek, a *bilini* szikesavas forrás stb. — *Morvában* csak a *lukatschovitzi* iblanyos sósforrások emelendők ki különösen, 1859-ben 828 vendéggel, jobbra Magyarországból, Galiciából és Morva-Szléziából. *Galicia* gyógyforrásokkal bőven el van ugyan látva, jelesen 27 mint különös hatályuak vegytanilag ismeretesek, de a fürdőközönség előtt nem eléggé ismeretesek, úgy hogy még a régi korban már jó hirben állott *Szkló*, *Ivonitz* és *Szvoszovice* féle források is a belszülötteken kívül alig látogattnak. — Annál elhíredebbe megint Alsó-, Felső-*Ausztria*, *Salzburg* és *Tirol* némely gyógyvizei, jelesen *Baden*, *Altenburg*, *Pyraarton* kívül *Ischl* 1858-ban 2017 vendéggel; *Gastein* 1858-ban 2930 fürdővendéggel, *Hall* 1859. 1108; 1862. 1290 f. v.; nem különben a szintén látogatott *tirol*i *Hall*; — *Steier* hgségben az ujabban tüdőbajokra nézve méltán elhírhedt *Gleichenberg*, a *rohicsi* savanyuvíz és gyógyforrás átlag 2500 vendéggel, a *Neuhaus*, *Römerbad* és *Tüffer* fürdőhelyek. — Elnézve végre a karantáni, krainai, velencei inkább helybeli érdekekkel bíró gyógyvizekről, még a katonai őrvideki *Mehadiát*, jelesen a gyógyhatályukról ismeretes *Herkules*-féle fürdőt kívánjuk felemlíteni, 1858-ban 3004 fürdővendéggel jobbra a szomszéd dunai fejedelemségekből és Szerbiából. A *Gräfenbergben* *Prissnitz*től alapított és sokat látogatott hideg vízgyógyintézet, és ennek mintájára *Freienwalden*, *Freidenthal*, *Geltsberg*, *Liebwerta* és több más *ausztriai* helyeken berendezett hason gyógyintézetek, nem annyira a természeti gyógyforrások, mint a gyógyintézetek közt igényelhetnek helyet b).

a) Nem állithatni, hogy Magyarország gyógyvizei nem foglalnak el méltó helyet az irodalomban, a *Republicae Elzeviricae*-féle gyűjteményben (1634) foglalt: „de admirandis Hungariae aquis” féle értekezéstől kezdve le egész az utolsó időkig a bel- és külföldi irodalom sűrűen foglalkodott azokkal; jelesen dicsérletesen kiemelendő egyetemenk volt tanára *Tognio* e körüli buzgólkodása, ki ásványforrásaink megismertetését életfeladatául tűzvén ki, 11 évi szakadatlan munkálkodása folytán Magyarországbán

1000 külön helyen gyógyforrásokra akadt, (köztük 64 fürdővíz) és ernyedetlen szorgalmában 492 forrásnak vizeit vegybontás alá vette, sajnálható, hogy ő, ki azonfelül az e szakba vágó teljes irodalom birtokában vala, tanulmányainak dús eredményét soha közzé nem tette. E hézag kipótlására szolgál azon munka, melyet egyetemünk jelenleg más tanára Wachtel 1859-ben körebocsátott, ki is a központi kormánytól a magyarországi ásványvizek megvizsgálásával, és a mutakozó hiányok kijelölésével megbízatván, abbéli tapasztalatait nem csak tudósításképen a központi kormányhoz, hanem „Ungarns Kurorte und Mineralquellen“ című munkájában az olvasó közönséggel is közölte. E szakértelemmel írt és újmutatásul szolgáló munka után, melyben minden fontosabb ásványforrásunk részletesebben leírva, és a hiányok orvoslására szolgáló javaslatok elősorolva vannak, mi itt csak a főbb gyógyhelyeket és forrásokat fogjuk röviden érinteni, tüzetes megismertetésük iránt az idézett munkára utalván; földrajzilag különben a Magyarországi volt öt körületében levő ásványvizek Dr. *Linsbauer* Statist. des Medicinalstandes stb. von Ungarn, Bécs 1859. című becses munkájában is elősorolva.

A nevezetesebb gyógykútak és ásványvizek: *Sopron* megyében: a pecsenyédi s német-keresztúri savanyú, a lajta-pordányi és *balfi* kénvizek, ez utóbbi a Fertő tó partjain ujabban inkább látogatattik (1857. 245, 1858-b. 197 fürdővendég); *Vas* megyében: *Sóskút*, *Tarcsa* (1858. 256 fürdővend.); *Zala*ban: *B.-Fürdő* (évenként 60—80.000 üveg víz azokott szétküldetni, 1857-ben 1243; 1858: 1600 fürdővendég); *Hévíz* (Keszthelyen); *Baranyában*: *Harkány* (1857: 1400; 1858: 1800 f. v.); *Veszprém*ben: *M.-Sz.-László* és *Ugod*; *Esztergammegyében* az esztergami keserűvizek, a mogyorói és sári-sápi timósforr.; *Komarom* megye. a tatai és almási kénforr.; *Fehérv* megy. bodaki és az *alapi* keserűvizek; *Pest* megyében a budai ismeretes égényhév- és keserűvizek; *Heves*ben: *Parád* (ujabban mind látogatottabb, timsóvasas forrásaira nézve Britannián kívül páratlan egész Európában), környékén még számos források ismeretesek; *Borsod*ban a tapolczai, diósgyőri, szendrői, szalonnai, apátfalvai, jobbára keveset használt vizek; *Szatmár* megyében: bájfali kénforrások, a bikszádi savanyúvizek; *Bihar*ban: a n.-váradai fürdők, szalárdi és tenkei savanyúvizek; *Gömör*ben a ratkó-szuha, ajnácskői, baraccai, czakói, gortva-kis-falui, pocsevicszei, rimabrezói, várgedei, szutori, zuhai, jolsvai, nagyrőczei stb. *Szepe*sen: *Tátra*fürdő (1857: 400 f. v.); *Ujl*ublyó (111 f. v.), *Kamijonka*, *Baldóc*, *Béla*, *Lócsa*, *Ruszkincz*, *Szmerdzsonka*, *Felső-Ruszbach*, *Ganócz*, *Sivabrad*a stb. és a szomolnoki csementvizek stb.; *Sáros*ban a hajdan híresség *bátfai* források (1857. csak 350 családól, eselőtt kétszer annyitól látogatva, 1862: 765 f. v.), a híres *csigellaki* és még ismeretesebb *szőlői* forrás, melynek vize évenként több mint félmill. üveggel küldetik szét, azonkívül a kis-sárosi, sesavnikai, szemétei, szinyelipőczyi, alsó-sebesi, sóvári stb. források; *Abauj* megyében: *Ránk* (1857: 211 felektől látog.), telki-bányai és alsó-kékedi kénforrások; *Zemplén*ben: *Erdbénye* (1857: 1200 f. v.); *Turóc*ban a *hódjatuányi* hévíz (Gyógyászat e. i. évf. 15. sz.); *Ung*ban: *Szobráncz* (1857: 500 fél); *Bereg*ben: *Szólyva*; *Mármaros*ban a sokféle forrásokon kívül (mintegy 100) a nevezetes *Visk* fürdőhely (1834. már 800—1600 vendéggel; 1857: csak 240 fél); *Bocskorahó*, de jelesen *Suliguli* (évenként mintegy 30.000 üveg küldetik szét); *Nyitra* megyében a hideg kénforrás *Budöskő* vagy *Semrad* csodás gyógyhatályára nézve nem csak Európában, hanem az egész Continensen keresi párját, és mégis oly primitív állapotban van, hogy vendégei száma sajnálkozásig csekély, annál látogatottabb a már európai hírű, kelő szervezeti *Pöstyén*, kényegvényes fürdőhely, itt évenként átlag 1000 s több vendég keresvén és találván felüdülést; az óturai ásványvíz is megérdemelt hirben áll, nem különben a kis-béliczi és bajmóczyi fürdőhelyek is nagy jelentőségükhöz képest mind inkább emelkednek *Bars* megyében a már a XVI. században elhírhedt *Szkléno* és *Vichnye* nevezetes gyógyforrások léteznék, melyeknek eleje ujabban megint nagyobb virágzás felé halad, míg az utóbbi még igen sok kívánnivalót hagy, úgy hogy vendégei száma 500—600-ról legutóbb 236-ra leolvadt; *Zólyom* megyében számos kevésbé méltatni szokott becses forráson kívül különösen említendő *Szlidé*s, hazai gyógyhelyeink egyik legnevezetesebbike, akár forrásai győgyerejét, akár természeti szépségeit, vagy balneologiai külre rendezését és népességét tekintvük, a fürdővendégek száma évenként 7—800 közt ingadozván; még nagyobb látogatottsággal dicsekszik a trencsénmegyei Trencsén melletti *Teplüs*, évi 2—2500 vendéggel; elmállósza a hont-, nógrád-, árva- s turócsmegyei ásványvizeket és a keresettebb alsó-stubnyai fürdőhelyet, még csak *Liptó* megyében a magyar Balneologia két fénypontját képző fürdőhelyről akarunk említést tenni, a becses *vízincse*

szerint még kellőleg nem méltányolt *Lucski* és az utjabban különös kedvvel felkaroltott Marienbad pöttlékál rendelve látszó *Koritmica* forrásáról, ez utóbbi kecségetető kilátást nyújt hirtelen felvirulásra, vize 1857-ben csak 10,000, 1862-ben pedig 35,000 palaczkkal küldetvén szét, míg az előbbi megérdemelné, hogy belbecse jobban felismeretnék. A temesmegyei ivóvizei, az erdélyi *kis-czegei* és *türi* keserűvizek szintén már nagyobb hirre emelkedtek. Végre Horvátországban még a Varasd melletti *Toplika*, *Daruvár*, *Stubicza* és *Topuszeko* mint ismeretesebb és keresettebb gyógyforrások kiemelendők.

b) Az ausztriai gyógykútak, ásványvizek és fürdőhelyek többi közt részletesebben megismertetvük *Ewich* Prakt. Handb. über die Heilquellen u. Curorte. Berlin 1862. Statistikalilag és irodalmilag igen sok érdekes található *Spengler*: Balneologische Zeitung című folyóiratában (Wetzlar 1861 stb.) és ugyanattól utjabban *Löschner*-rel együtt Archiv für Balneologie (Neuwied 1863) cím alatt megindított folyóiratban. Hazánkban többi közt *Poor* szerkesztése alatt megjelenő *Gyógyászati* című folyóirat gyakrabban tartalmaz fürdészeti cikkekkkel szokott kedveskedni, névszerint egyetemünk e szakbani magántanára Dr. *Pete* tollából. Daczára annak, hogy Ausztria oly gazdag a külföld előtt is jó hirben álló gyógyforrásokban, ásványvizei a külforgalomban még távol sem bírtak kellő érvényre emelkedni; a német vámszövetség e tekintetben is Ausztriát tetemesen felülzárnyalván, így amaz természeti ásványvizeiből 1860-ban 79,070, Ausztria ellenben 1861-ben csak 42,359 és 1863-ban 48,047 vámmázsát vitt ki.

10. §. Az éghajlat.

Az ausztriai birodalom már szerencsés geográfiai fekvésénél fogva, (42—51 fok közt) távol épugy a merevesztő hidegségű északi sarktól mint az egyenlítő alatti tikkasztó hőségtől, egyáltalán igen kedvező égalji viszonyoknak örvendez; ugyanazon szélességi fokok közt terülvén el, mint Franciaország és déli vidékein az északspanyol és török birodalommal, valamint Oroszhon déltájaival közép- és északrészeiben pedig a német szövetség déli államaival egyenlő fekvéssel bírván. Mindamellet területének 9 szélességi fokon átnyúló nagy terjedelménél fogva még mathematicai éghajlatára nézve is három külön vidéket lehet megkülönböztetni, a délit a 42—46 fokig, mely egész Dalmátiát, Szlavóniát, a katonai örvidéket és Istriát, Velence királyságnak az északi pontokon kívüli részeit, Tirolnak déli csucsát, Magyar- és Erdélyhonnak egyik délivonalát magában foglalja; bor, tengeri és rizstermeléssel, sok helyt még déli gyümölcs és olajfatenyészéssel; a közép hőmérsék Reaumure szerinti + 9—10 fok, sőt néhol jelesen Dalmatia végsucsa felé Raguza és Cattaroban 12—13 fok. Ellentétje az északi vidék 49—51 fok közt magában foglalván egész Sléziát, Morvahonnak nagyobb részét, Cseh és Galicziát, déli tájainak kivételével, és Magyarhon észak-kárpát-vidékét; a közép hőmérséklet itt csak + 6 R.; a szőlőtő és tengeri rendesen már nem természetű, hanem minden gabonafaj, közönséges gyümölcs és len. Végre a közép vidék (46—49") a többi tartományokkal, mint a bor és tengeri honja, bár itt sok helyt még egyéb délvidéki termény is sikeresen előállítható, a közép hőmérték + 8 fok. — Az egyenlő foku görbvonulatok irányulata ennél fogva következő: a 11 foki vonal csak Dalmatiát éri, a 10 foki Déltirolból Padua és Rovigno városán át Fiumeig huzódik, a 9-ik foki Verona és Temesvárt érinti; a 8-ik foki isothermi vonal Bregencztől Morvamezön át Közép-Erdélybe átcsavarodik, a 7-ik foki Csehhonban Szazig emelkedik, onnan a Kárpát felé lehajlik és a hegység déli mentét kíséri, míg végre a 6-ik foki vonal a Sudetták fokozatos vidékét átmetszve, Galiczia közepén keresztül lekigyózdik egész a *Pruth* folyóig.

De a matematikai éghajlat a birodalom egyes tartományaiban sőt egyes helyein számos arra befolyást vevő tényezők behatása alatt nem keveset változik, és e tekintetben a szükséges adatok, melyek ezelőtt oly gyéren folytak, újabban mind magasabb mértékben kínálkoznak, miután a bécsi központi meteorologikus intézet mind továbbra terjeszti időjárási észlelődéseinek évről évre megtáguló hálóját; így 1862-ben már 106 figyelő állomáson időjárási észleletek legnagyobb pontossággal tétettek meg és legújabban a magyar tud. akadémia kebléből is indult ki ily meteorologikus intézet, mely vállvetve a birodalom többi intézeteivel, a természet törvényeinek ellesésére szolgáló időjárási adatok megszerzésén fáradozik.

Az *orografi* viszonyok sehol sem éreztetik klimatologikus befolyásukat annyira, mint a tulhegyes idomú ausztriai birodalomban; jelesen az Alpeseeknek Velence, Dél-tirol, Istria és Dalmáthorra nézve mentő fekvése, mely szerint az északi hidegebb levegőtől elzárják az utat, míg az Adria vizén áthűsített déli melegebb légjárásnak szabad tért engednek, leginkább varázsolja elő az itt uralgó valódi olasz éghajlat dus kellemeit, midőn ugyazon Alpések Karantán, Salzburgot, Felső-Ausztriát és Észak-Steierhont dél felől kerítvén, épen a melegebb légvonatot elzárják, ellenben az északról átcsapkodó hideg légkörözésnek tárt kaput nyitnak, úgy hogy e tartományokban jóval zordonabb az éghajlat, mint különben geográfiai fekvésük szerint jutna; Morvaország mely kelet és északról, valamint nyugatról védhegyektől körülövezve, csak dél felé nyílik lejtősen, még északi részeiben is jóval magasabb hőmérsékkel bír, mint a hason szélesség alatt levő cseh, galicziai vagy magyar vidékek, vagy az épen dél felől hegyektől körül folyt zord éghajlatu Slézia; Csehhon pedig leginkább a hegyek védte felsőbb völgyeiben, nevezetesen az Elbe rónáin legkellemesebb égaljjal, és legdusabb virányzattal dicsekszik. A Kárpátok, melyek Magyarországot észak és kelet felé védbástyák gyanánt veszik körül és a magyar síkság légmérésékletét tetemesen felfokozzák, Galicziára nézve épen az ellenkezőt idézik elő, mely az északi sarktól a szarmatiái nagy rónán átrohanó szeleknek kitéve, jóval alacsonyabb temperaturával és zordabb telekkel bír, mint több fokkal magasabban fekvő számos europai ország; de még dél-vidékeken is mint jelesen a katonai őrvidek károlyvárosi kerületében a Vellebit és Kapella hegységnek ezen idomító befolyása nagy mértékben érezhető; azonban a hegyeknek döntő behatása időjárási tekintetben sehol nem érezhető annyira mint Erdélyben s jelesen Tirolban; ez utóbbiban örökhő borította jégmezők olasz virányu völgyekkel ölelkezvén, itt-ott a rideg havasi sziklák közt örök tavaszu katlanok nyílnak meg, mint például Meran kies völgye; sőt a Garda-tó környékén az olajfák, selyemtenyészés és déli gyümölcs vidéke virul.

Valamint a hegysorok vonulata, úgy valamely vidéknek a tenger színe feletti fekvése is tetemes befolyást gyakorol a légmérésékletre, minden 110 ölnyi emelkedéssel a légmelege egy egész fokkal lejjebb szállván; ezen befolyás Steier, Karantán és Kraina hgség alsó és felső magasabb vidékeinél, nem különben Tirolban, főleg pedig a kevésbbé hegyes idomu Alsó-Ausztriában tapasztalható, a Dunavölgy kellemes, mérsékelt éghajlata szembetűnőleg eltérvén az emelkedettebb fekvésű többi részekétől; ugyanaz

okból Grác városának középhőmérve csekélyebb mint Bécs vagy a három fokkal közelebb az északi sark felé lévő Prága városáé, szinte azon viszonyban van Insbruck vagy Linz városa is Prágához képest; Felső-Magyarország magas fekvésű vidékeit még hó és jég lepi el, midőn az alantfekvésű alföldön a természet termő ereje már hatalmasan működik; ugyanazt tanusítja Lőcse, Késmárk és Selmeczbánya alacsonyabb középhőmérséklete, arányitva az északiabb fekvésű Prága, Brün vagy Troppau városokéhoz. — Erdélyben a Háromszék vidám területén három hóval korábban köszön be az aratás, mint a Bárczaságon, s míg az erdélyi föld egy helyen, péld. a Margitán s Marosszék havasain Island és Sziberia növényeit termi, Hunyadban a meleg ég ősterményei diszlenek; de kivált szembeszökő a termelésbeni késlekedés, melyet a tengerszine feletti magas fekvés szül ott, hol, mint Csechhonban, magas rónák hullámzó domborodásokkal váltakoznak, példaképen Marienbad környékén gyakran egy két hónappal későbbre esvén az aratás, mint más vidékeken.

A föld különböző emelkedettsége a légmérsékletben gyors változatokat és gyakori ugrásokat okoz, úgy hogy nem csak a birodalom felső pontjai közt mutatkoznak oly különbségek, miszerint déli részeiben már hónapokon át a tavasz kellemei a növénydus mezőkre mosolyognak, midőn északi részein még hó és fagy lebilincselve tartja a téli álomba ejtett természetet, hanem gyakran csekély távolságra a legnagyobb szélsőségek lehetségek, mire például a Kárpátság zord alján jeles Varbóczi bort szűrő Tornamegye, vagy a szakadatlan kies gyümölcsösnek mondható dunántúli kerület közepében kiemelkedő és a szőlőfürtöt sem érlelő Bakonyosság, vagy a zordon Likkában lévő olasz éghajlatú zermagnei völgy stb. szolgálhatnak tanuságul. A nyugat és kelet felé való fekvés is tetemes változást tesz a közép hőmérsékletben, amott egyenlő körülmények közt rendesen egy két fokkal magasabb hőmérséklet találtatván mint emitt, mit Prága és Lemberg, Marburg és Kolozsvár, N.-Szeben és Temesvár közti hőfoki különbség tanusít a).

A föld minősége is, kivált pedig az erdőknek nagy befolyása szintén tagadhatatlan, ez jelesen az erdőborította Kárpáthegységen, kivált Galiczia felé a jáslói, sanok és sandeczi kerületben, Horvátország több erdős vidékein, a bakonyi erdőháton és másutt érezhető, míg másrészt sok helytt az erdők gondatlan kiirtása más tekintetben az égalji viszonyokra felette káros befolyással volt, mint Dalmatiában s Karst vidékén, Istriában, és Magyarország több vidékein, ezáltal t. i. a szeleknek kitett föld megfosztva a kívánt nedvességtől, termő erejéből csaknem végkép kivetköztetve, és az aszály mesterségesen növelve lőn; a kopár, meddő földterületek sok helytt eldődeink a rengeteg erdők elleni oktan dulásainak szomorú hagyatéka, ez még becses ásványforrásaink lételet is könnyen kockáztatván.

A mi névszerint az évi esőzés mennyiségét illeti, az ausztriai birodalom némely részei évi dús esőzés mellett a vizenyős, mások mérsékelt évi esőmennyiség mellett a közepszerű nedves, még mások felette csekély évi lecsattanás mellett a határozottan száraz vidékek közé sorakoznak. — Bő esővel dicsekszenek az Alpesek körül elterülő havasi tartományok, nem

különben a hullámozó domborodásu, helyesen elosztott erdőkkel ellátott Cseh- és Morvaország, különösen pedig Velencze tartomány, hol az észak felé huzódó Alpeseken az Adria kipárolgásaiból képződő felhők megütőd-
vén, gazdag leverődés keletkezik, ez által Udine, Tolmezzo, Feltre környéke a birodalom legnedvesebb pontjaivá válnak; nem különben Galiczia, valamint Erdélyhon és Felső-Magyarország is az esőgazdag tartományok közé számíthatók, mindezekben az évi lecsattanás egész 28 hüvelykig emelkedvén; míg Felső-Kraina, Alsó-Karantán és Magyarország dunántúli kerülete, Horvátországgal és a katonai őrvidékkel középszerű nedvességgel birnak, az évi esőmennyiség 18 hüvelyk, mint a birodalom átlaga körül ingadozván, végre Közép- és Dél-Magyarország mintegy 14 hüvelyknyi szálladékkal, kivált pedig Istria és Dalmáthion évi 10—12 hüv. lecsattanással méltán esőszegény vidékeknek mondhatók; mindez döntő befolyással van a rétmivelésre és a mezőgazdaságot egész jellegére; az aszálynak hátrányos befolyása még Magyarország dús harmatja által sem levén mindig elhárítható b).

A tengernek befolyása Ausztia partvidékein épúgy érezhető, mint bármely tenger szomszédságában levő országban, az insularis éghajlat t. i. mérsékelt telek és hűsített nyarak vagyis a hőmérséklet nagyobb egyenlősége a birodalom tenger részeit is jellemezvén, így Velenczében például télen a középhévmérsék $+4.3$ fok, nyáron $+15.60$ és ennél fogva a különbözet csak 11.28 fok; Triest városában 14.30 fok, és ugyanaz a többi parthelyeken is tapasztalható, hol a maximum és minimum közti különbözetek jóval mérsékeltőbbek, mint continentalis fekvésű helyeken.

A szelek járását és hatályát illetőleg általános észlelet, hogy a birodalom északi vidékein a délnyugoti, déli részeiben ellenben az északkeleti szelek tulnyomók, orkánként dühöngő szelek leginkább az Adria vizein, jelesen a quarneroi öbölben ismeretesek, itt különösen a *Bora* hajózási szempontból, gyakran még a vetésekben is tetemes károkat szokott okozni, míg a *Sirocco*, a dalmát, istriai, velencei és dél-tiroli vidékeken (Föhn neve alatt) tikkasztó s kiszáritó lehetével gyakran az állatszervekre és növényvilágra káros kihatással van. Különben ezeknek a mezőgazdaságra való befolyásuk, ép úgy mint a fergeteg és egyéb légtüneményeké, még sokkal ismeretlenebb, semhogy további taglalásuk statistikai kézikönyvben szükségesnek látszhatnék. Földrengések, mint kivételes tünemények, leggyakrabban még Dalmatiában, főleg Stagno környékén, továbbá hófu-
tagok, hegyomlások és sziklászakadások, melyeknek legszokottabb színhelyei Tirol, Salzburg, Felső-Stiria és Karantán stb., a jegesek Tirolban 23, Salzburgban 5—6 □ mfdet foglalván el, statistikai tekintetben nem igen jöhetnek számba. Hogy különben az égálji viszonyok, daczára a lég-
mérsékletbeni gyakori és hirtelen ugrásoknak, daczára a számos tényezőktől feltételezett ellenséges befolyásoknak, legalább a növényéletre károsan ki nem hatnak, Ausztriának dús terménygazdagsága eléggé világosan tanúsítja; a klimatológikus káros befolyások legalább helyi-vel-közzel inkább az emberi életre érezhetőek, a fokozottabb mortalitas és morbilitas, valamint a magas koruak sok helytt csekélyebb aránya, csakugyan nagyrészt az égálji viszonyoknak levén tulajdonítható, nóha az idegen telepítvények-

nek gyors meghonosulása és hirtelen felvirulása tanúsága annak, miszerint az éghajlatnak életromboló befolyása óvatos életmód és a helybeli viszonyokhoz való bölcs alkalmazkodás mellett könnyen paralyzálható c).

a) Dr. Tormay szivességéből, ki fővárosunk időjáráti viszonyait már évek során át ép oly szakértelemmel mint ernyedetlen buzgalommal észleli, következő helyekről az 1859-ik évre vonatkozó hőmérséki adatokat közölhetjük, miből egyszersmind a változatos és a hőmérsék maximuma és minimuma közti különbséget kitűnik.

Reaumur szerinti fokokban:

A város neve	közép hőmérsék	maxi-mum	mini-mum	külön-bözet	A város neve	közép hőmérsék	maxi-mum	mini-mum	külön-bözet
Buda-Pest	+9.5	+27.4	-8.	35.4	Lőcse	+6.7	+25.3	-13.7	39.0
Bécs	+8.3	+23.7	-11.3	34.9	N.-Szombat	+8.7	+29.9	-16.4	46.3
Botzen	+10.1	+23.7	-9.4	33.1	Nyitra	+8.3	+27.4	-14.	41.4
Brassó	+6.4	+22.7	-15.0	37.7	Prága	+8.3	+28.3	-8.3	39.6
Brünn	+7.9	+29.	-15.	44.	Posony	+8.7	+28.	-9.0	37.7
Czernovitz	+6.4	+26.9	-13.4	40.3	Raguza	+13.3	+27.1	-1.3	28.4
Debreczen	+9.9	+29.	-12.	41.	Rosnyó	+6.9	+25.3	-14.3	40.4
Esztergam	+8.9	+28.3	-13.4	41.7	Salzburg	+8.1	+25.	-9.3	34.3
Gastein	+4.3	+22.3	-14.	36.6	Selmecz	+6.3	+24.3	-11.	35.6
Grac	+8.	+28.4	-13.4	41.8	Sopron	+8.1	+26.	-15.	41.
Kassa	+7.9	+23.7	-14.	37.7	Szeben	+7.3	+27.3	-19.3	47.1
Késmárk	+5.4	+24.4	-17.3	41.7	Szeged	+9.4	+27.4	-19.4	47.4
Krakó	+6.6	+23.3	-14.	37.3	Triest	+11.3	+27.7	-2.3	30.4
Laibach	+7.7	+22.1	-16.3	38.4	Troppau	+7.7	+27.3	-10.3	37.6
Lemberg	+7.4	+26.3	-12.7	39.0	Varasd	+8.3	+29.3	-13.3	42.6
Linz	+7.1	+26.4	-12.4	39.3	Velence	+11.3	+27.3	-4.3	32.1

E városoknak légmérésklete jóformán az egész vidékét képviselvén, látjuk hogy a magyar alföldön ez évben is a legnagyobb ugrások valának észlelhetők, Szegeden mind a 32 közlött város közt a legszembetűnőbb különbséget mutatkorván.

b) Érdekesekek Dr. Tormay ugyanazon városokra vonatkozó légsúlyi, párányomati, esőzési, széljárati stb. adatai, melyekből némelyeket következőkben összeállítunk, a százalékos törtszámok elhagyásával:

	eső nap	fügy-nap	szállá-dék.pár.	égi háb.	szél-vészek		eső nap	fügy-nap	szállá-dék.pár.	égi háb.	szél-vészek
Buda-Pest	78	60	17	11	2	Lőcse	145	94	30	32	46
Bécs	172	80	24	11	12	N.-Szombat	51	67	23	26	23
Botzen	70	64	22	18	3	Nyitra	92	58	30	5	—
Brassó	140	115	28	30	23	Prága	150	72	17	20	34
Brünn	231	92	25	23	24	Posony	210	63	28	22	22
Czernovitz	89	114	14	19	27	Raguza	84	2	64	4	7
Debreczen	115	86	28	8	7	Rosnyó	76	119	19	9	32
Esztergam	99	66	23	30	2	Salzburg	141	18	41	24	13
Gastein	155	122	29	18	4	Selmecz	64	98	32	30	8
Kassa	123	81	23	25	—	Szeben	117	107	25	17	16
Késmárk	79	119	24	1	2	Triest	107	16	43	5	—
Krakó	98	87	19	19	8	Troppau	—	163	25	74	20
Laibach	158	92	53	18	11	Varasd	110	36	33	23	2
Lemberg	178	98	24	24	—	Velence	103	21	20	8	—
Linz	169	100	28	30	13						

Ezen bár csak egy évről szóló kimutatás mégis érdekes következtetésekre lenne használható; számos meteorologiai adat különben a birod. geologiai intézet évkönyveiben található, általános statist. kézikönyv szűkebb keretébe azonban nem könnyen illeszthetők be.

c) Az időjáráti adatok tulajdonkép csak úgy birnak nyomatékkal, ha több évre vonatkoznak, azért érdekes legalább Buda-Pestnek öt évi adatait Dr. Tormay főorvo-

sunk és kórodai igazgatónak az 1863-ik évre vonatkozó becses tudósításából rövideden egybeállítani:

	közép hőmérsék	esős nap	esőszállad.	É. É.-K.	Szelek főiránya K. D.-K. D. D.-Ny. Ny. É.-Ny.			
1853	+9.0	108.	17.4	24	18	99	41	
1858	+8.6	76.	19.4	196	193	303	296	
1859	+9.0	89.	19.0	172	191	360	283	
1862	+9.4	120.	22.1	299	172	118	337	
1863	+10.1	113.	14.4	307	199	175	407	
átlag:	+9.4	101.	18.7	összesen:	998	773	1055	1864.

II. FEJEZET.

A NÉPESSÉG.

A. A birodalom általános népesedési viszonyai.

11. §. A népszámlálási törvényhozás és a népösszeírás körüli eljárás.

A népességnek, az állam és társadalmi élet e fő fontosságú egyik alkatelemének pontos meghatározása, és ennek folytán az anyakönyvek segélyével kiderítendő még fontosabb népesedési mozgalmaknak biztos kipuhatolása leginkább a népszámlálás szervezetétől függ, miért ez ügy körüli törvényhozás különös figyelmet igényel. Az ausztriai birodalomban már a mult század közepe táján találkozni a kormány ebbeli gondoskodásával, jelesen az 1753 és 54-ik évben az akkori németszláv tartományokra nézve kétrendű lélekösszeírás szabatott elé, melyeknek egyike az illető lelkészek, a másik a politikai hatóságok által volt eszközözendő; mint tárgya a felvételnek a tényleges népesség (population de fait) tüzetett ki, nem-, kor- és polgári állapot szerinti megkülönböztetéssel; az összeírás megkezdésére a polgári év kezdete, ismétlésére három évi időköz szabatott meg. Ez intézkedés értelmében az első népszámlálás 1754-ben csakugyan fogantatba vétetett a), ismétlése azonban a hetévi háboru miatt 1757-ben elmaradván, csak 1761-ben nyerhetett helyet, de ki nem elégitő eredménye a reákövetkező évben a felvételi mintázatok némi módosítását és a népmozgalom koronkinti szabályszerű kimutatásának elrendezését ezülte. Az ausztriai hadügynek 1769-ben történt átalakulása és az általános katonakötelezettségre fektetett ujonczozásnak bohozatala a lélekösszeírásnál is a katonai szempontot hozta előtérbe, és ismételt kísérletek után az 1777. dec. 15. kelt patenssel a fennevezett tartományokban és az időközben hozzájárult Galicziában a mindkét nemű lakók és az igás marhának a politikai hatóságok általi felvétele és a felvételeknek a katonai hatóságok általi átvizsgálása rendeltetett el; az összeírásban csak a filakóknál a hová tartozás, állás és kereset, valamint a kor vétetett tekintetbe, de a nőnemnél, papok, nemesek, honoratiorok, tisztviselők és izraelitáknál főleg az életkor egészen elhagyatott; 1781. april 21. udv. rendelettel határoztatott, hogy a számlálási művelet évenként (martiustól májusig) átvizsgáltassék

és a szerint a politikai hatóságnál és a hadjárási parancsnokságnál egy-egy példányban levő népszámlálási könyv kiigazítottasák.

Mig 1784-ben a katonailag összeirt tartományokban a népszámlálás ez eljárás szerint folyt, II. József azt a magyar korona tartományaira is kiterjesztette és Magyarországon hozzákapcsolt részeivel együtt 1785., Erdélyben pedig 1786-ban a népszám ugyanazon elvek szerint lön felvéve és 1786 és 1787-ben átvizsgálva; szintugy a számlálás Tirol grófságra is kiterjesztetett, melyben miután ujonczozás alá nem esett, a népösszeírás is, a mint az ujonczozással kapcsolatba jött, végképen elmaradt b).

De a szabadalmazott osztályok ezen az adó és katonamentességüket könnyen veszélyeztethető alkotmányellenes intézménytől idegenkedése és ennek folytán a történt intézkedéseknek a fejedelem általi visszavonása, főleg pedig II. Lipót alatt a magyar alkotmányos életnek történt visszahelyezése után az összeírásnak ismétlése mind a magyar korona tartományaiban, mind Tirol-grófságban elmaradt.

A jelen század első felében népszámlálási tekintetben a birodalom tartományai négy különböző csoportozatra oszlottak, t. i. az u. n. katonailag összeirt tartományokra, a hová Tirol-grófságon kívül a többi német-szláv tartományok (1846 óta Krakó területe is) sorakoztak, és melyekben az 1804. és 1817-ik évi pátens szerint 36 összeírási és hadtoborzási járásban a községbe való flakók (minőségük szerint is), katonai és polgári közlegek által kiválólág ujonczozási szempontból minden harmad évben felvétettek, illetőleg a felvételek kiegészítettek, és az idegenek külön táblázatokban összeállítattak. E tartományokra tehát a népesség száma iránt 1818—27-ig évről évre, de a katonaságon kívül, 1830—46-ig pedig minden három évről, hanem a hadsereg létszámára nézve is a szükséges adatok kínálkoznak.

A második csoportba tartoznak Tirol Vorarlberggel, Triest városa és vidéke, Dalmáthon és Lombard-Velence királyság, melyekben a népszám távol minden katonai céloktól, és azért katonai közlegek hozzájárulása nélkül az illető politikai hatóságok utján, és pedig 1838 óta évenként, a katonailag összeirt tartományokban elészabott eljárástól eltérő módon constatiroztatott. Magyarországon és melléktartományaiban, hol a rendek által már az 1791-ki országgyűlésen kilátásba tett külön népszámlálási törvény az 1802-ki országgyűlésen csakugyan létrejött és 1805-ben e törvény alapján a népösszeírás tisztán politikai közhatóságok közreműködésével fogamatba is vétetett c), de a papság és nemesség kihagyásával; azóta az egész népszámitási ügy parlagon hevertetett, ugy hogy egész 1850-ig hazánk népesedése jobbára csak a nem minden kifogás nélküli egyházi névtárak alapján legfeljebb hozzávetőleg vala meghatározható. Hason viszonyok forognak fen az e tekintetben hazánkkal egy kategóriába eső Erdélyhonra nézve, hol 1794-ben ugyan az adóajstromokból a nem kiváltságos osztályu lakók száma kiderítettett, 1829—31. pedig az egyes jurisdictiók által az adóköteles népesség felvétetett, sőt 1839. és 1844-ben a papság beadványaiból, valamint az anyakönyvekből kiigazított

népesedési kimutatások is készítettettek, mind ezen műveletek mindazonáltal felette hiányos voltaknál fogva csak megközelítő számokra vezethettek.

Végre a katonai határőrvidéken, mely e tekintetben a negyedik csoportot képi, az 1814. novemb. 3. kelt összeirási szabályrendelet fonálán a felvétel a többi tartományokban divatozott módozat és mintázatoktól eltérő eljárás és táblázatok szerint minden ötödik évben eszközöltetett és jelenleg is a népszám-felvételek e szerint minden ötödik évben vétetnek foganatba és évenként felülvizsgáltatnak, illetőleg kiigazítottatnak, az utóbbi törvények hatálya e vidékre ki nem terjedvén.

A központosítási rendszerrel 1850-ben a népszámlálási törvényhozás is a magyar korona tartományaira s Dalmáthóra kiterjesztetett, és azokban a katonailag összeirt tartományokkal együtt, hol 1846 óta új számlálás nem történt, ugyanazon elvek szerint katonai és politikai hatóságok közreműködése mellett általános népösszeírás indítottat meg, ugyanazon a kiváló katonai cél szabta irányzatok szerint, csak hogy még a nemzetiségek számára külön rovat nyittatott, melynek betöltésére azon elv tüzetett ki, hogy mindegyik saját vallomása, a kiskorúak pedig szüléikéi szerint a nemzetiségek egyikéhez beírassanak. A kevésbbé megnyugtató eredmény, melyet ezen csak 1851-ben befejezett, tehát kelletténél hosszabbra nyúlt számlálási műtétel az akkori viszonyok uralma alatt szült, a kormányt arra birta, hogy külön központi bizottmányt rendeljen ki a közigazgatás és tudomány igényeinek megfelelőbb népszámlálási miveletek kidolgozására és annak javalata folytán az 1857-ki márczius 23. kelt l. f. elhatározással a katonai végvidéken kívüli összes birodalomra kiterjedő népszámlálási törvény csakugyan keletkezett, mely szerint a népesség felvétele és azzal egyidejűleg eszközözendő összeírása a legfontosabb házi állatoknak rendszerint minden 6-ik évben az egyes tartományokban egyszerre és pedig azon év október végén mutatkozott állapot szerint tisztán politikai hatóságok utján akkép veendő foganatba, hogy a számlálási ügy a községi előjárókra, s csak ott, hol ez nem lehetséges, a járásbeli hivatalokra (szolgabíróságok) bízott, melyek részletes utasítások szerint a felvételeket az anyakönyveket vezető lelkészek közreműködése mellett november és december hónapokban okvetlenül véghezvinni tartoznának, ámbátor az első e szerint még ugyanazon évben kieszközölt népszámlálás e határidő alatt nem vala befejezhető d). A számlálási ügyhez kívánt nyomtatványok az állam költségén szereltetnek, a többi költségek pedig a községet terhelik. Az összeírás az összes népességre kiterjed, kivéve a katonai kötelék alatt s valóságos szolgálatban levő katonaszemélyeket s hozzájuk tartozókat, kik azonban az illető katonai parancsnokságok utján kimutatandók, és egyuttal gondoskodva van, hogy ily alkalommal a más államokban egy évnél tovább tartózkodó mind polgári mind katonai állásu ausztriai alattvalók ugyanazon évi október végével az illető követségek, consulságok vagy egyéb ügynökségek utján feljegyeztessenek, és létszámuk a számlálási eredmények kiegészítésére idején korán közöltessék.

Félreismerhetlen a haladás, melyet e törvény folytán az ausztriai népszámlálási ügy legujabban tett, ugyanis a katonai célok elejtése nem

csak a katonai közlegeknek a felvételekből való kizárásában, hanem az elészabott rovatok bőségében is érezhetővé teszi magát, melyeknek fogalmazásában a közigazgatás úgy mint a társadalmi élet s a tudományigényei egyaránt irányadókká lettek. A nőnemnek a filakósággal sok tekintetben azonosítása, a korosztályoknak nagyobb részletesítése, a polgári foglalkodások s keresetnemeknek megfelelő tekintetbe vétele stb. mindannyi jelességei ez újabb szabálynak, mely az előbbiektől az által is dicséretesen megkülönbözteti magát, hogy a községbe nem való, de ott tartózkodók, valamint az idegenek s külföldiek külön táblázatok szerint felvétetvén, ugyanazon műtétel fonalán mind a tényleges, mind a hovávalóság szerinti népesség (population du Droit) kideríthető. Csak sajnálható, hogy az idegenek táblázatai nem ugyanazon tartalmú rovatokkal láttattak el, úgy hogy a népességi viszonyok nem az egész tényleges, hanem csak az odaváló lakosságra kimutathatók; kevésbé sajnós, hogy a legutóbbi népszámlálási törvény a nemzetiségek mint némi önkény nélkül nehezen constatalható mozzanatnak felvételétől egészen elnéz, az 1850-ik évi eljárás főleg Magyarországon annak elmaradását, mint a nemzetiségi viszonyoknak merő tetszés szerinti eltorzítását kevésbé sajnósan tüntetvén fel. Az idézett törvény továbbá körülményesen megszabja az eljárást, mely szerint az egyes felvételi ívekből, és az idegenek táblázataiból, minden községre a járási hivataloknál őrzendő népszámlai könyv készitendő, miből hiteles kivonatok is adhatók, sőt azoknak megtekintése egyes magánosoknak is megengedhető; ugyanazon szabályzatban a további eljárás is foglaltatik, mely szerint az egész járások, kerületek (megyék), országok, sőt az egész birodalom összkimutatásai szerkesztendők.

a) Érdekes az 1754-ben volt első népszámlálásnak eredményét az 1762-ik évével egybevetve feltüntetni, ugyanis találtatott:

	1754.	1762.
Enns alatti Ausztriában	929,576	777,277
Enns fölötti „	430,339	417,085
Steier herczegségben	696,606	495,514
Karantánban	271,924	259,911
Kraina, Görz és Gradiškában	446,901	300,420
Tirolban	396,499	—
Csehországban	1.941,284	1.669,008
Morvában	867,222	834,561
Sléziában	154,207	135,795

az utóbbi évben tetemesen kevesebb nép derítettett ki, mi ily kezdetleges stadiumban könnyen megmagyarázható.

b) Múltán az 1785- és 86-ik évi összeírás az első és hosszú időre az utolsó is volt, mely csaknem az egész birodalomra, jelesen a magyar tartományokra kiterjedt, érdekes annak eredményeit itt közölni, találtatott:

	1616k.		1616k.
Alsó-Ausztriában	1.001,788	Tirolban	681,631
Felső-Ausztriában	619,220	Csehországban	2.745,016
Steier hgben	819,449	Morva-Sléziában	1.580,980
Karantánban	294,104	Galiczia-Bukovina	3.277,087
Krainában	412,409	Magyarhonban	7.044,462
Illyr tengerparton	139,558	Erdélyben	1.416,035

ha ezekhez még az összeírás alá nem került tartományoknak népessége, jelesen az ausztriai előtartományoké (352,829), a katonai őrvideké (650,000), Mantua és Mailandé

(1.340,000), végre Belgiumé (2 millió) hozzászámíttatik, a birodalom akkori népszáma 24 $\frac{1}{2}$ millió főre rugott.

c) Az 1805-ki összeírás szerint találtatott 3.759,526 fi- és 3.796,394 nőlakó, együtt tehát 7.555,920 lélek, mihez adatván a nemesség (325,894), a papság (15,600), sorkatonaság (64,000), *Schwartner* jeles munkájában ugyanazon év népességét szokott élczes modorával minden statisztikai nyeglelég nélkül (a magyar határőrvidéken és Erdélytől kapcsolt részekén kívül) kerek számmal 8 millió fővel véli felvehetni.

d) Hogy a népszámlálás, tekintve a birodalom nagy terjedelmét, népeinek különbségeit, és az egyes tartományokban a különböző viszonyok sajátosságait, oly rövid idő alatt nem vala létesíthető, igen megbocsátható, ha fontolóra vétetik, hogy habár mintegy 12,000 egyén foglalkodott ez ügygel, azok több hónapokon át folytonosan igénybe lettek véve. Már az előkészületek körül rendkívüli nehézségek mutatkoztak, ugyanis a számlálási törvénynek és az utasításoknak 12 élő nyelvre hű fordítása, a 22 millió ivre terjedt nyomtatványok az államnyomda általi idején-koráni kiállítása (mintegy 157,000 ft költséggel) nem kevés nehézséggel járt. A számlálás körül foglalkodott egyéneknek járt napdíjak és utazási illetmények egészben mintegy 750,000 ft-ra rugtak. Ha mindezekhez hozzávételük, hogy a nyert eredmények mindenütt hatóságilag megrostáltattak, a feltűnő eltéréseknél új felvételek és helyreigazítások eszközöltettek, akkor nem csodálhatni, hogy az 1857-ki népszámlálás végeredményei hivatalosan csak 1859-ben tétettek közzé e czim alatt: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand von Oesterreich nach der Zählung v. 31. Oktob. 1857. Wien 1859.*

12. §. A birodalom és egyes tartományainak általános és viszonylagos népessége.

Az 1857-ik évi népszámlálás szerint Ausztriának összes akkori népessége a szolgálatban levő hadsereghez tartozók nélkül 37.129,867 főre rugott, miből ha a Lombardiával elesett 2.691,900 lélek letudatik, 34.437,964 főnyi népesség maradt, úgy hogy e tekintetben érezhetőbb lett a lombardiai veszteség a birodalomnak a többi európai államok irányábani állására, mint területi szempontból; mert míg utóbbi tekintetben nem változott annak az európai államok sorábani helyzete, népesedési tekintetben csakugyan megváltozott, ezelőtt közvetlenül az orosz birodalom után második, jelenleg azonban csak Franciaország után, tehát harmadhelyen sorakozván, még ha az időközbeni növekvéssel a népesedés 1861-ben 35.646,000 vagy a haderő beszámításával 36 $\frac{2}{10}$ millió főre is tétetik, Franciaországtól túlszárnyaltatik, mely 1861-ik év végén, beleértve a hadsereg létszámát is, 37.472,000 főnyi népességgel dicsekedett.

Miután az 1857-dik évi népszámláláskor Magyarország még azon csonka állapotban vétetett fel, melybe a Szerbvajdaság kihatása és némely részeinek Erdélyhon- és Horvátországhoz csatlása által jutott, az 1860-ik évi Diploma folytán pedig régi területszerkezetébe visszahelyeztetve lón, a nyert számeredmények is ezen visszanyert területéhez alkalmazása vált szükségessé, a következő kimutatásban tehát a népszám már a magyar korona tartományai jelen területi állapotjára vonatkozik a).

A birodalomnak 1857-ben kiderített népszáma, tekintve a tényleges vagyis az együttesen jelen volt népességet, következőleg oszlik el az egyes tartományokra:

a tartomány neve:	általános népesség:	viszonyítva a területhez egy-egy geog. □ mfdön:
Alsó-Ausztria	1.681,697	4669 lélekkel
Felső-Ausztria	707,450	3246 „
Salzburg	146,769	1127 „
Stiria	1.056,773	2590 „
Karantán	332,456	1764 „
Kraina	451,941	2491 „
Görz, Gradiska, Istria,		
Triest városával	520,978	3589 „
Tirol Vorarlberggel	851,016	1597 „
Csehország	4.705,525	4985 „
Morvahon	1.867,094	4623 „
Slézia	443,912	4747 „
Galiczia	4.597,470	3232 „
Bukovina	456,920	2410 „
Magyarország	9.890.436	2541 „
Horvát-Tótország	892,516	2548 „
Erdélyhon	1.923,592	1928 „
Katona-örvidék	1.061,969	1741 „
Lombard-Velencze	2.444,952	5355 „
Dalmatia	404,499	1740 „
összesen:	34.437,964	
ahhoz a külföldi várőrségen		
kívüli hadsereg:	579,989	
együtt:	35.017,953.	

Az általános népszámra nézve tehát a fennebbi kimutatás szerint szintén Magyarországot illeti az elsőbbség; és a magyar korona tartományainak összes népessége 13.768,513 főre rugván, elvitázhatlan ugyan azoknak a többi birodalomrészek feletti túlsúlya, de mégis kisebb mint területi szempontból, mert míg térnagyságuk közel 50 százalékát teszik az összes birodalmi területnek, általános népszámuk nem egészen 40 százalékát képi az összbirodalmi néptömegnek, és ez okból tekintve a társadalmi és államélet ezen fontos tényezőjét, a magyar korona országai összege a többi európai államok közt sem sorakoznék oly magas helyen, mint tekintve földje kiterjedését, népszámunk szerint a török birodalom után csak a 9-ik helyet foglalhatván el.

A nagy pontossággal vezetetni szokott népmozgalmi feljegyzések után, melyek egész 1860-ig az összes birodalomra nézve kínálkoznak, az általános népszám a következő két évre is némi biztossággal kipuhatható, mely a bécsi statist. hivatal legújabb közleményei szerint 1858-ik év végén a hadseregen kívül 34.826,584 és az 1859-ik év végén 35.286,513 főre tehető, ezen tényleges népességnek constatirozása szükséges, hogy a népeseési mozgalmak e két évre meghatározhatók legyenek, és ebből a magyar korona tartományaira 1858-ban 13.903,509, a reá következő évben 14.078,896 fő esik, és így hacsak ugyanannyi növekvés vétetik a következő

évekre is, melylyel t. i. a népszám 1858-ról 1859-re öregbült, az 1864-ik évben a magyar birodalom népe 14.780,000 és az összes ausztriai birodalomé legalább 36.876,000 fővel vehető fel.

Tekintve a *belterjes* népességet, a birodalom oly változatosságot tanusít, mint nem könnyen más tekintetben; a népesség sűrűségére nézve, főleg ha az egyes tartományok további közigazgatási felosztását, jelesen a kerületeket s megyéket vesszük szemügyre, 7—8 különböző csoportozatot lehet felismerni; átlag az egész birodalomban, az 1857-ki népszámlálás folytán, egy-egy geogr. □ mfdön 2928 lélek találtatik, és e tekintetben még inkább érezhető Lombardiának, ezen a birodalomnak legsűrűebb népességű volt tartományának elvesztése, mely átlag 7250, sőt némely részeiben, mint Lodi, Crema, Pavia és Milano tartományában mérföldenként épen 10—14,000 lélektől lakatik, míg tehát Ausztria ez országot birta, átlag minden □ mfdre 3060 lélek esett, és így a belterjes népességre nézve Ausztria távol sem foglalja el ugyanazon helyet, mely azt általános népszámára nézve illeti, miután nem csak Belgiumtól (8753 l. egy mfd.), Németalföldtől (5599), Britanniától (5055), Franciaországtól (3797) és Porosz birodalomtól (3625), hanem a legtöbb német szövetségi államtól is megelőztetik, a porosz és Ausztrián kívüli német birodalomban átmérőleg 4022 lélek számíttatván egy □ mfdnyi területen; igaz, hogy ha az 1864-ik évre valószínűleg található 36.876,000 főnyi népességet vesszük fel, a belterjes népesség is tetemesben javul, mert akkor jelenleg mintegy 3135 jó egy geogr. mérföldre, de még úgy is a fenn elősorolt államok mögött és pedig szembetűnőleg hátraáll.

A legsűrűebb népesség a birodalom délnyugoti és a szász-porosz határszélen húzódó északi vidékein lelhető; Velencze valamennyi ausztriai országok közt legnépesebb, némely részeiben, mint Velencze és Padua tartományban 7000-nél több, és még a leggyéresebb népű északi részeiben is, mint Belluno és Udine tartományban mérföldenként 2500—3700 lélektől lakatván; az iparos Csehonnak északi részei, mint a königgrätzi, bunzlau, jicini kerület 6183—6323, sőt a leitmeritzi 7168 lelket mutatnak fel egy-egy □ mfdön; szintoly jelentékeny belterjes népesség mutatkozik a hasoniparu Morva-Sléziában, míg Alsó-Ausztriában a kedvező számviszony kiválólag a birodalmi székváros befolyásának szüleménye; Galiczia, kivéve a Kárpátok felé terjedő és a szomazéd magyar megyék népesedési viszonyához közeledő Sanok, Sambor és Stry kerületeket, általán kedvező viszonylagos népességgel bír, mindenütt 3—4000 lélek találtatván egy-egy mfdön. De ezen különböző fokozatokban 3800—7000 lelket és azonfelül egy mfdön tartalmazó csoportozatba a birodalombeli igazgatási vidékeknek alig egy ötöd része tartozik, míg több mint három ötöde 2—3800, mint a birodalomnak átlaga közt ingadoz, és különféle árnyéklatokban három osztályba csoportozik; ide különösen tartozik Magyarország, mely ezerint valamint sok más tekintetben a birodalom átlaga képződik, hazánk legnépesebb vármegyéi, Nyitrán kívül (3835), a dunántúli kerületeiek, jelesen Győr (3772), Soprony (3543), Vas (3174), Zala (3064); nem különben a tiszántúliak, mint Békés (3032), Csongrád (3112), Torontál (3128) stb., legritkább népességűek a Kárpát tövéen elterülő megyék: Árva (1913),

Zólyom (1793), Liptó (1766), Bereg (1933), Ung (1783), Szabolcs, de kivált Máramarosmegye, mely még ezer lélekkel sem bír egy-egy mfdön (970), sőt e tekintetben valamennyi ausztriai közigazg. kerületek közt a legcsekélyebb belterjes népességet tünteti fel b). Horvát-Szlavonia e tekintetben egy vonalon áll Magyarországgal, és mindketten átlag Steierhggel hason viszonyuak, de jóval gyérebb a népesség Erdélyhonban, főleg a magyarok és székelyek földén (1800—1900), míg a szászoké legalább a 2000-et meghaladja. — A katonai örvidék politikai s társadalmi, Dalmatia pedig természeti szerkezeténél fogva általán felette csekély népességgel bírnak (1740 l. egy mfd.): míg végre az alpesi tartományokban, jelesen Karantánban, Tirolban (1597) és különösen Salzburgban a leggyérebb népességgel találkozunk, ez utolsó országban, letudatván a városi lakosság, csak 996 lélek esik egy mfdnyi térségre; úgy hogy megint egy jó ötöde Ausztriának ezen csakugyan ritka népességű tartományok kategóriájába való. A belterjes népességnél a körüllevő szomszéd vidéknek tetemes befolyása különösen észrevehető, így a szomszéd olasz területek és a sűrű népességű szász-porosz határvidékek nem keveset hatnak ki a velők érintkező ausztriai kerületekre; valamint a galicziai Stry, Sanok és egyéb Kárpát felé eső kerületei egyrészt és a magyar északkeleti megyék közt másrészt szembevetődő az összefüggés, mi igen természetes, miután a sűrű vagy gyér népesség épen csak nagyobb habár államilag össze nem való területeken képződik. Minden esetre elnézve némely nagyobb városok szülte sűrűségi szigetekről és a fenebb érintett kecsesgetőbb viszonyu vidékektől, a népességnek erősebb gyarapodása a birodalom legtöbb vidékein nem csak hogy aggodalmakat nem kelthetne, hanem inkább mind az őstermelés, mind jelesen a vagyonosság egyéb tényezőinek érdekében nagyon is kívánatosnak mutatkozik.

a) Miután az 1857-ki összeírásakor Magyarország akkori kiterjedése szerint véte-tett fel, azért az 1860-ban visszakertült részek népszáma külön-külön volt kiszámítandó, és hozzáveendő, miért e kiszámításban eltérnek egymástól Czörnig és Göhlert adatai, habár az összes magyar birodalomra nézve mindkettőnek adatai összevágának, így Czörnig szerint esnék:

Magyarországra	9.900,785 lélek
Horvát-Tótországra	876,009 »
Erdélyhonra	1.926,797 »
Katonai örvidékre	1.064,922 »

tehát együtt szintén: 13.768,513 lélek,

de Göhlert kiszámítása, melynek részleteit a stat. közlemények III. köt. 1. füz. annak idejében közlöttem, mint az egyes részletek által igazolt, helyesebbnek látszik, miért is ennek adatait mi is követjük; ezt Hunfalvy is teszi, de csak a katonai örvidékre nézve tér el, arra nézve Czörnig adatát követve, és azért csakis összeadási hiba lehet, ha mégis a magyar birodalom összes népét, mint mi, szintén 13.768,513 főre teszi, mert az ő adatai egybeadva helyesebben 13.771,466 főnyi népességet adnak. — Még nagyobb eltérésekre akadni az 1850-ik év előtti időben, midőn majdnem minden szerző más más adatokat közöl, sőt a bécsi statistikai bureau is akkoriban csak valószínű számokra támaszkodhatott. Hazai statistikusunk Fényes, kire még a hivatalos bécsi források is rendesen hivatkoztak, 1846-ik évre Magyarországnak népességét az Erdélytől visszakupcsolt részekkel együtt, odaértve Horvát-Tótországot és a katonai örvidéket is, és a hadsereg létszámát

12.038,399

Erdélyhonét pedig 2.085,640

együtt tehát 14.119,039 lélekkel számítja fel; Hain ministeri titkár igen jeles

statist. munkájában ugyanazon 1846-ki évre a magyar birodalom népességét 14.400.118 főre becstüli, sőt *Springer* bécsi egyetemi tanár már 1887-ben valószínűtlen számítás útján a magyar korona tartományainak népszámát 14.805.195 lélekben állapítja meg, igaz, hogy ugyanezen adatok szerint az összes birodalomnak népessége is már 1887-ben 35.898.000 főre rugott volna, többre tehát mint 1857-ben, mi, ha mindjárt az időközben beállott lombard-vesztesség számba is vétetik, a közbeeső 20 évi időszakra nem épen kecsértető népnövekvésre mutatna; valószínűleg azonban, valamint az előbb keringett adatok jobbra túlmagasan még a valóság felett emelkedtek, úgy az utolsó felvételek megint némiképp a valóság mögött maradtak; ámbátor az igen pontosan vezetett népmozgalmi adatokra fektetett számműtételek már ismételve kiderítették, hogy nemcsak az 1857-ki, hanem még az 1850-ki összeírás számeredményei is jóval helyesebbeknek mutathosznak, mint ez közönségesen feltételeztetik, legalább a bécsi statist. hivatal, mely előbb az 1850-ki összeírás tévelyeit 6%-ra tette, későbbi pontosabb számítások fonalán azon meggyőződésre jutott, hogy az eltérés jóval csekélyebb, és hogy az 1850- és 57-ki népszámlálás bizonyossági tekintetben jóformán egy vonalon állnak.

b) Mintán sokaktól vitatott állítvány, hogy a magasabb műveltségű államokban a népsűrűségi eltérések keskenyebb térré szorítvák, mint a műveltség alantabb fokán álló, vagy csak a fejlődés korát élő országokban, hol e tekintetben a legnagyobb ugrások észlelhetők, annak idején az 1857-ki népszámlálásból meritett adatokból iparkodtam azon igen terjedt nézetet megcáfolni, mintha nálunk a népesség egyenlőtlenebb mérvben lenne felosztva mint a birodalom többi tartományaiban; az 1860-ki akadémiai értesítőben (I. köt. IV. sz.) épen az ellenkezőt derítettem ki, nálunk az egyes megyék és járások viszonylagos népességében mutatkozó maximum és minimum közti különbségből épen az ellenkező derülven ki, úgy hogy hazánkban a népesség egyenlőbb mértékben van felosztva az ország egyes részeire, mint számos birodalmi tartományban; mely alkalmal egyúttal számadatilag kimutattam, hogy ha a Kárpát-erdőhát hosszában levő némely megyétől elnézünk, de hol minden telepítési törekvés addig hajótörést fog szenvedni, míg a bányamivelésnek hathatósabb felvirágztatása és a félreeső vidékeknek a közlekedés közhálózatába való belevonása által a keresetnek bővebb alkalom nem fog nyújtani, a midőn belterjűleg is gyorsan fogna emelkedni a népszám: a többi részekben jobbra oly viszonylagos népességgel dicsekszünk, minővel a cultura felsőbb polczán álló országok is méltán beérhetik. — A népsűrűségnek a termő földtelephes való arányosítását, mint gyakran hibás következményekre vezető műveletet készakarva elejtettük.

13. §. A népnövekvés, a be- és kivándorlás.

Valamint a természetiv erőiben egyáltalán, úgy jelesen az emberi nem szaporodásában nincs megállapodás, s a gondviselés bölcs elintézése szerint mindenütt a népesség hullámzásaiiban folytonos növekvés észlelhető, csak hogy a népesség a különböző állami és társadalmi viszonyok uralma alatt nem egyenlő mérvben emelkedik, hanem hol magasabb hol csekélyebb arányban, az e tekintetben mutatkozó fokozatok, főleg az állandóan észlelhető gyors vagy lassu gyarapodási arányzatok a közjólétnek, az ép vagy kóros nemzetgazdászati állapotoknak legbiztosabb fokmérője. Ha az adatok hosszabb időszakból meritvék, akkor a rendes és szabályszerű népesedési folyamannak törvényét vagyis a szabályos növekedési arányt tüntetik fel, mert hosszabb időközben az egyik másik évben felzavart egyensúly más években fokozódni szokott productivitása által rendesen helyreütköztetik, ha pedig az adatok rövidebb időre, egy vagy több évre vonatkoznak, a kedvező és kedvezőtlenebb népmozgalmi tényezőknek jótékony vagy káros befolyását annál szembetűnőbben tüntetik fel. Mind a két mód tehát tanulságos, és azért valamely állam népesedési hullámzásainak kellő megbíráására a hosszabb és rövidebb időszakokból meritett

számadatok egybevetendők, mi legbiztosabban vezet mind az állandó népesedési törvénynek felismerésére, mind a rendkívüli mozzanatok előnyös vagy hátrányos befolyásának helyes méltánylására.

A népesség évi növedéke megint kétféle uton tudható meg, vagy a koronkinti népszámlálások eredményeinek összevetése, vagy az évi születéseknek a halálozások feletti túlnyomóságának számbavétele által, kellő tekintettel azonban a be- és kivándorlások által előidéztetni szokott évi hullámzatokra. E két különböző uton nyert számeredmények nem mindig ütnék össze, főleg ott nem, hol a népszámlálások közt hosszabb és nem egyenlő időszakok terülnék el, s így jelesen az ausztriai birodalomban, hol 1850 után csak megint hét év múlva ment végbe új népszámlálás, és hol 1850 előtt csak a katonailag összeirt tartományokban szabályosan megújult összeírásokra akadni, a számlálási eredmények nem oly biztosak, mint a születések többletéből meritett adatok, habár az 1850—57-ig beállott növekvésnek az egyik és másik módon lett kiszámításánál az egész birodalomra nézve csaknem ugyanazon számeredmény nyertett, de annál nagyobb különbségek merültek fel az egyes tartományokra nézve, némelyeknél a differentia egész 9 százalékgig emelkedvén a).

A német-szláv és olasz tartományokban tizenhat rendes haladási év átlaga jóformán mint az egész birodalomnak azon időre vonatkozó növekvési aránya vehető fel, a mondott tartományokban t. i. 1831—47. a népesség átmérőleg évenként $0_{,99}$, tehát nem egészen egy százalékkal gyarapodott, 1850—53. a már valamennyi tartományokat egybefoglaló birodalomban $0_{,948}$, 1854—57-ig $0_{,98}$, végre a két utolsó (1858. és 59.) évben $1_{,068}$ volt az egyévi népnövekvés. De ezen utolsó időszakban az egyes évek igen eltérnek egymástól, így a cholera pusztításaitól bélyegezett 1855-ik évben növekvés helyett $0_{,9}$ százaléki csökkenés állott be, a reá következőkett évben is a gyarapodás csak $0_{,678}$ -li volt, de 1857-ben a gyorsabb emelkedés némileg helyreütötte a két megelőzőt év veszteségét, mert ez évben már $1_{,248}$ -lival öregbült a birodalom néptömege; az utána következett 1858-ik évben ez arány megint leszállt $0_{,928}$ -ra, hogy 1859-ben újra valamivel emelkedjék, ez évben $1_{,158}$ -li növedék mutatkozván.

Egybefoglaltatván az utolsó három időszak, a népességi növekvés az utolsó évtizedben (1850—59) csekélyebb arányt tüntet fel mint az előbbi évtizedekben, t. i. $0_{,968}$ szemközt az előbb mutatkozott $0_{,998}$ -el, mi teljes öszhangzásban van a népesedési főtényezőknek, főleg az esketési és halandósági viszonynak az utóbbi évtizedben félreismerhetlenül beállott rosszabbulásával, mint ezt alantabb tüzetesen meg fogjuk mutatni.

Tekintve a tartományok sorát, azt találjuk, hogy a népnövekvés legmagasabb arányokat tüntet fel a keleti és kelet-északi vidékeken, nyugatfelé mindinkább csökkenvén, tehát ugyanazon irányban fogyván, melyben a propagatív erő nyilvánulása is mind gyöngébbnek mutatkozik, miből a népnövekvésnek természetes összefüggése a születési viszonyokkal világosan kitűnik; de az északi tartományok is daczára a tömött népességnek elég jelentékeny gyarapodást tanusítanak, és ezt a fokozottabb iparosságon

és Galiciánál nyilván a bevándorlások kihatásán kívül a szláv nemzetekben félreismerhetlenül észlelhető erősebb szaporodási képességből megfejlhetni; valjón a havasi tartományokban mutatókozó felette parányi növekvés, sőt a Salzburgban állandóan felmerülő fogyatkozás közgazdasági okokon kívül még a német lakók mérsékeltbb propagationalis hajlamában keresendő-e, legalább is kétes, miután a magyar birodalombeli német lakók közt, kik különös kedvező vagyoni viszonyoknak örvendeznek, lassabb gyarapodás épen nem észlelhető; a havasi tartományok e sajátzerűsége jóval inkább tehát az ott szűktermő erejű földjük a csekély iparuk mellett mutatókozó kevésbé kedvező eszetési és születési arányból, a forgalmi élet ottani pangásából és az egész vidéknek bevándorlástól teljesen érintlenül maradásából következtethető.

A magyar korona tartományai, mint sok másban, e tekintetben is középuton járnak, a növekvés a birodalom átlaga körül ingadozván. Az egyes tartományokban t. i. a három év (1857—59) átlaga szerint következő szaporodási arányok mutatkoznak :

	1857—59.	1851—46.
Dalmáthonban	1.77 ⁰ / ₁₀₀	1.19
Galicziában	1.66 „	0.83
Bukovinában	1.53 „	1.70
Sléziában	1.45 „	0.74
Horvát-tótországbán	1.38 „	—
Csehthonban	1.33 „	0.76
Istriában	1.15 „	0.83
Morvában	1.11 „	0.52
Erdélyben	1.06 „	—
Magyarországbán	1.03 „	—
Lombard-Velenczében	1.70 „	0.98
Alsó-Ausztriában	0.65 „	0.97
Krainában	0.64 „	0.53
Katonai örvidéken	1.59 „	0.89
Karantánban	0.89 „	0.46
Stíriában	0.88 „	0.74
Tírolban	0.85 „	0.44
Felső-Ausztriában	0.15 „	0.23
Salzburgban	0.06 „	0.06
az egész birodalomban	1.06	0.99

E két időszak egybevetéséből b) némely tartományokra ujabban hol fokozottabb, hol mérsékeltbb növekvési arány foly, és ugyanez áll szemközt az 1850—57-ig terjedő időszakokkal is, mely a fennebbi 16 évi időkörről csaknem ugyanazon aránylatokat mutat fel; hogy jelesen Cseh, Morva és Slézia tömör népességük, fejlettebb mezei és műiparuk mellett, noha ez országokból legtömegesebb a kivándorlás, mégis oly tetemes évi növekvést tanusítanak, mindenesetre az ottani szorgalmas népnek a fennelevő keresetforrások kiaknázásában dicséretes törekvésére mutat, nem épen rendkívül dúsz föld mellett csak az ernyedetlen munkásságnak a felköltött vállalkozási szellemnek sikerülhetvén hason szaporodási arányt feltüntetni; hogy Galícia

és Bukovinának népessége oly gyorsan emelkedik, miszerint bekebeleztetésük óta majdnem megkettőztetett, a bővelkedő természeti kincsek és rokonelemű néprajok a szomszéd orosz birodalomból átszivárgása eléggé megfejtethetik. Hogy a magyar korona tartományaiban végre a népesség a birodalom közép számaránya szerint növekszik, az arra mutat, hogy itt a szaporodás ment a be- és kivándorlás árjaitól, egyedül a belső gazdasági életből folyó belterjes népfejlésnek természetes szüleménye, míg ellenkezőleg a dalmáthoni minden más tartományét felülszárnyaló magas növekvési arány jobbra egyéb külokok összetalálkozásából magyarázandó, miután zaenge kormányilag bármennyire ápolt cultur-csirái, alig fejthetnék meg ezen populationistikai rejtélyt.

A népességi hullámzás, melyet a be- és kivándorlások okoznak, Ausztriában pontosan meg nem határozható, egyrészt mivel e mozzanat az egész birodalomra nézve kellőleg szemmel nem tartatik, másrészt, mivel még a nem magyar tartományokban is csak az engedély mellett kivándorlók, nem pedig az ausztriai törvényhozás értelmében u. n. jogosítlan kivándorlók is, és az előbbieket is csak 1850 óta jegyeztetnek fel pontosan; e feljegyzések folytán c) a német, szláv és olasz tartományokból engedély mellett *kivándorolt* :

1850-ben	565 egyén	1856-ban	2847 egyén
1851 „	923 „	1857 „	2877 „
1852 „	1234 „	1858 „	2153 „
1853 „	4719 „	1859 „	1451 „
1854 „	7161 „	1860 „	2165 „
1855 „	4030 „	1861 „	2619 „

együtt tehát 32,744, vagy átlag évenként 2730, ha ezekhez a magyar tartományokból hozzávetőleg ugyanazon időszakra becsült 30,000 kivándorolt hozzászámíttatik, mi évenként a magyar tartományokra 2500 szülőföldjét elhagyó egyént eredményezne d), és ha az 1849—56-ig feljegyzett bevándoroltak szerint egy-egy évre átmérőleg eső 845 bevándorló, az összesen évenkénti 5230 kivándorlótól levonatik, marad évi veszteségként 4385 személy, azaz ennyivel többet adózik évenként a birodalom a külföldnek, mint onnan nyer, megjegyezve, hogy itt a jogosítlan mint meg nem határozható kivándorlási esetek nincsenek számba véve. — Tekintve az egyes tartományokat, különösen Csehországban legnagyobb a kivándorlási hajlam, azután a különben havasi hazájához ragaszkodó tirolai nép közt, majd Morva és Felső-Ausztriában, mint következő kimutatásból kitetszik, a fennebb mondott 32,744 kivándorlóból esik :

Csehhonra	23169	Lombard-Velenczére	598
Tirolra	1967	Salzburgra	294
Morvára	1855	Stiriára	208
Felső-Ausztriára	1802	Istriára	121
Sléziára	966	Dalmatiára	80
Alsó-Ausztriára	908	Karantánra	69
Galicziára, Bukov.	667	Krainára	40.

A nőnem az egyes években 42—49%-el vett részt a kivándorlásban,

a gyermek-, valamint az aggastyánkor pedig, az előbbi egész 25%-ig, az utóbbi egész 6%-ig van képviselve, főleg oly években, midőn tömeges kivándorlásoknál egész családok nagyjuk-aprajuk egyaránt odahagyják szülőföldjükhöz szokott tűzhelyét, hogy messze távolságban sok küzdelem árán más hazát szerezzenek magoknak. A velők vándorlott vagyon felett csak 6 tartományról kínálkoznak adatok, mik szerint e hat tartományból ez alkalommal 5.400,000 forint folyt ki. — Hogy a bevándorlások Ausztriába, daczára az itt még fejletlen nagy természeti kincsek mellett kínálkozó keresetbőségnek, még oly parányi mérvben foglalnak helyt e), világos tanúsága annak, hogy az 1858-ik évi decemb. 23. k. császári rendelet, melylyel a magyar korona tartományaiban létesülendő mezőgazdasági letelepitések különös kedvezményekben részesítettnek, eddigelé nem igen látszott még vonzó erővel bírni, legalább nem a külföld irányában; a magyar birodalom határain belől e kedvezmények folytán létrejött telepitések felől legalább hivatalosan mi sem lévén köztudomásra juttatva f).

a) A bécsi statist. hivatal közleményei szerint (Taf. g. Stat. új folyam, III. k. 1861.) a birodalom népessége 1850—57. a számlálási eredmények egybevetése után 3.33%-al, a népmozgalmi eredmények szerint 3.33%-al növekedett volna, mely két adat jóformán összevág, de például:

	a népszámlálási eredmények szerint:	a népmozgalmi	különbség:
Bukovinában	19.93%	10.37%	9.41%
Alsó-Ausztriában	9.34 "	9.44 "	6.99 "
Ausztr. tengerparton	— 4.33 "	+ 2.49 "	6.84 "

stb.; legkisebb eltérések a magyar tartományokban mutatkoznak:

Magyarország előbbi öt helyt. osztályában	3.33%	4.37%	0.33%
Szerb-Vajdaságban	7.33 "	7.47 "	0.61 "
Horvát-törzserországban	— 0.49 "	— 0.23 "	0.17 "
Erdélyhonban	4.77 "	5.33 "	0.39 "

nyilván, mert itt a ki- és bevándorlások kevésbé zavarják a két különböző számításnak összehasonlítását.

b) A mint azonban más más időszakok vétetnek alapul a népszaporodás kiszámítására, úgy más más arányok tűnnek fel, így a bécsi stat. hivatal más alkalommal az 1837—49-ki időszakból a többi örökös tartományokra nézve a szövegben közölt arányoktól némileg eltérő eredményekhez jutott, t. i. ez időközben átlag évenkénti növekedésnek mutatkozott:

Bukovinában	1.75%	Csehországban	0.33%
Alsó-Ausztriában	1.33 "	Velenczében	0.31 "
Galicziában	1.33 "	Sléziában	0.33 "
Katonai örvidek	1.33 "	Krainában	0.33 "
Dalmatiában	1.31 "	Stíriában	0.79 "
Istriában	0.33 "	Karantánban	0.33 "
Lombardiában	0.37 "	Tirolban	0.33 "
Morvában	0.33 "	Felső-Ausztr.	0.33 "

és Salzburgban 0.33% csökkenés, az egész birodalomra azonban átmérőleg e szakra nézve is 0.33%-li növekedési arány tűnt fel, ez tehát méltán a birodalmi nép növekedésének határozottan kifejezett aránya' gyandni vehető. A szerint, a mint valamely néppusztító mozzanat, például cholera-járvány az egyik-másik országban többet-kevesebbet belterjes erővel hatályos, a szerint azon ország nép növekedési rendes aránya is módosul, így Magyarország előbbi 5 kerületében 1856-ban a cholera különösben dühöngvén, ez éven a népesség 1.16%-al megfogyott, és 1858-ban is, miután a megelőzőtt évben több

okoknál fogva az esketések száma hanyatlott, szintén szegényebb szaporodási arány mutatkozott, t. i. 0.74%; hogy jelesen 1863- és még inkább 1864-ben érezhető lesz a fogyatkozás, szemközt az aszályszűle közinséggel, magától értetik, és nemzeti kötelesség lenne ezen szomorú jelenséget statisztikailag constataálni.

c) A be- és kivándorlások statistikájára előbb Ausztriában kevés figyelem fordítatott, innen a nagy eltérések, névszerint az előbbi időkre vonatkozó adatokban, míg egyrészt állítatik, hogy a bevándorlások 1819—45-ben a kivándorlásokat 186,111 lélekkel múlták felül, más közlések szerint már 1828—37-ki évekre átlag 908 be- és 1108 tehát évenként 200-al több kivándorló felveendő; *Kolb* (Handb. der vergl. Statistik, 1862) a bevándorlások eseteit nyilván magasra veszi, de ellenkezőleg még túlzóbb, a mit *Frantz* (Handb. der Statist. Breslau, 1868) e tekintetben állít, ő t. i. a születések feleslege után beállandott és a népszámlálás által valóban talált népnövekvés kösti differenciát egyenesen a kivándorlások rovására teszi, és vitatja, hogy Ausztriából 1837 óta egész 1857-ig legalább 1.208,181 személylyel több vándorolt ki mint be! míg a szövegben közölt adatok szerint ezen 20 év alatt legfeljebb 87,700 kivándorlóval több lett felvehető, és ha mindjárt a jogosítvány nélkül távozottakat ugyanannyira tennők, ez legfeljebb 174,000 egyént tenne, holott a magyar tartományokba bevándoroltak épen nincsenek számbavéve. A birodalom lakói jobbra úgy ragaszkodnak szülőhelyük rugé-
hez, hogy nem lehet képzelní, miszerint évenként több mint 60,000 hátat fordítana honának! v. ö. *Legoyt* l'emigration europeenne. Paris. 1863.

d) A szövegben közölt adatok *Schimmer* egyik cikkéből merítvék (Oester. Wochenschrift, 1863. évf. 36. sz.); ő a magyar tartományokból, főleg Erdélyből a székelyek kivándorlását a mondott 12 évre 25—30,000-re becsüli. Érdekes, mit ő ez alkalommal *Göhlert* után a külföldön tartózkodó ausztriai alattvalók (tehát nem kivándorlók) felett közöl, miszerint t. i. mintegy 18,000 a német szövetségi-államokban, 40,000 az Oláh- és Moldva-fejedelemségben, 10,000 a többi török tartományokban, csaknem ugyanannyi Oroszthonban, 2000 (?) Olaszországban, 1000 Schweiczthonban, 500 Franciaországban, és egy consularis tudósítás szerint mintegy 80,000 az észak-amerikai államszövetségben tartózkodnék; ugyanott ausztriai alattvalóktól, jelesen magyaroktól alapított némely gyarmatról tétetik említés.

e) A bevándorlások a nem magyar tartományokba következőleg számíttatnak:

1849-ben	613	<i>Kolb</i> szerint	675
1850 »	719	» »	904
1851 »	754	» »	964
1852 »	824	—	—
1853 »	1266	—	—
1854 »	856	» »	4598 ?
1855 »	877	» »	4000 ?
1856 »	852	—	—

Összesen: 6761

f) A kedvezmények, melyeket az idézett cs. rendelet kilátásba tesz, bizonyos feltételekhez kötve, hogy t. i. a helybelileg összefüggő telepítvény tulajdonul szerzett legalább 1000 ausztriai holdnyi termő földön keletkeznek, legalább 50 családra való lak-házakkal, a telepvényeseknek továbbá ugyanazon nemzetiségű és vallásuaknak kell lenniök, és a termő földnek legalább fele része az egyes házaknak javadalmaszásul és pedig mindegyiknek legalább 8 hold juttatandó. — Mint kedvezmény nyújtatik a telekadótól mentesség 6 évre, az építendő házak adómentessége 15 évre, a telepvényeseknek személyes adó- és közmunkáktól mentessége szintén 15 évre; a gyarmatközségeknek az állandó katonai beszállásolástól való megkímélése 10 éven át; az okmányok továbbá, melyek a telepvény megszerzésére, felosztására stb. vonatkoznak, bélyegmentesek; külföldről jövő telepvényesek, maguk s külföldön született fiaik katonamentesek, s holmijuk valamint a magukkal hozott barom, gazdasági készületek s szerszámok után nem fizetnek vámot, és ha a birodalomban elismert vallásfelekezetek valamelyikéhez szólnak, a szabad vallásgyakorlás biztosittatik nekik, stb. l. b. t. l. 1858. é. f. 242. számát.

B. A népesedési mozgalmak.

14. §. A népmozgalom jelentősége és annak meghatározására szolgáló kútforrásról.

A nép anyagi jóléte, a közgazdászati viszonyok kedvező volta, sőt még a kulturai haladások is semmiben sem nyernek hivebb kifejezést, mint a népesedési mozgalmakban; valamint viszont a közbajok, politikai megrázkodások, különféle válságok sehol sem éreztetik magukat oly gyorsan és oly szembetűnően, mint a népesedésnek felzavart folyamában, miért is a népesedési mozgalmak ép vagy kóros volta méltán a társadalmi és állambeli viszonyok hol kedvező, hol kedvezőtlen befolyásának fokmérője.

Az utolsó évtizedben a birodalom népesedési mozgalmi nem a legkecsegtetőbb színben tűnnek fel; az évi események ritkulása s ennek folytán a törvényes születések fogyatkozása, a törvénytelen ágyuaknak folytonos szaporodása, kivált pedig a halandóságnak emelkedése azon sajnos jelenségek, melyek e korszak népmozgalmait jellemzik, hogy miféle tényezők folytak erre be, minden egyes viszonyról külön lesz megmutatva. — Biztos számadatokon nyugvó igen vigasztaló észlelet, hogy *a magyar korona alatti tartományok a népesedési mozgalmak s a népelet fejlődése legtöbb mozzanataira nézve jóval épebb, egészségesebb viszonyoknak örvenednek*, mint a birodalom bármely tartománya, és hogy jelesen a magyar tartományok ebbeli kedvezőbb viszonyainak köszönhető, hogy az egész birodalomnak népmozgalmi statistikája még kedvezőtlenebb színben nem jelenkezik, a más tartományokban felmerülő kevésbé kedves tünetmények a magyar tartományok kedvezőbb mozzanataival sokkal mérsékeltebben, mint ez a magyar és többi örökös tartományok, valamint az előbbi és utóbbi korszak közötti folytonos párhuzamból önként fog kiderülni. E kedvező tapasztalásnak főoka pedig e tartományok belerején s népeinek sajátlagos szívósságán kívül leginkább ez országoknak a mostohább befolyások által sem oly könnyen megrázkódtható mezőgazdasági jellegében keresendő; ugyanazon sorsú tartományok közt mindenkor abban mutatkozván nagyobb ruganyosság és szerencsés népefejlődés, melynek productivitása az anyaföldben gyökeredzván, a külső hatások hatásai alatt nem szenved annyit, mint a leginkább műiparra vagy kereskedelemre utalt országok.

A népmozgalmi adatokra biztos támpontok kínálkoznak az *anyakönyvi* kivonatokban. Az *anyakönyvi* ügy t. i. a nem magyar örökös tartományokban már II. József idejében lőn végelegesen szervezve a), az 1784. febr. 20. kelt patenssel a születési, esketési és halálozási könyvek pontos vezetése minden lelkesznek szoros kötelességévé tétetett és eziránt határozott szabályrendeletek bocsáttattak ki, melyek 1815-ben és a reákövetkezett években az utóbb szerzett tartományokra is kiterjesztettek; az akatholikuskoroknál, kiknek *anyakönyveit* előbb a katholikus plebánus vezette, 1829 óta, jelesen pedig 1849-ki jan. 30. kelt min. rend. folytán saját vallásközösségi lelkeszeik kezelik azokat ugyanazon szabványok szerint, mint a katholikus lelkeszek; az izraelitákra nézve ezen ügy az egyes ko-

ronaországokban, mint Alsó-Ausztriában, Csehországban, Galiciában stb. külön-külön szabályoztatott. Magyarországon 1851-ben körülményes utasítás jelent meg, mely szerint a héber vallásközségekben itt is a népesedési lajstromok vezetendők, miután már 1850-ben a katolikus lelkészek részére is a szükséges intézkedések megtétettek, hogy a könyvek vezetésében nagyobb egyformaság és megfelelőbb eljárás foglaljon helyt. Végre külön szabályrendeletek léteznek, melyek szerint úgy az állandó és mozgó hadsereghez, (militia stabilis et vaga), valamint a katonai és polgári kórdák, szül- és lelelenczházakhoz s egyéb közintézetekhez tartozó egyének, tekintve a népesedési mozgalmakat, kellő nyilvánosságban tartandók. — A mintázatok pedig, melyek szerint az anyakönyvi kimutatások készítendők, az egész birodalomra nézve újabb, a tudomány és a közigazgatás igényeinek megfelelőbb szerkezetet nyertek, a számos előbb elhanyagolt népesedési mozzanat feltüntetésére szolgáló egészen új vagy csak bővített rovatokkal ellátott táblázatok legelőször 1851-ben jöttek alkalmazásba, miért is a birodalom népesedési statistikáját csak az 1852 óta lefolyt évtizedre fogjuk fektetni, ez évtől kezdve már a magyar tartományokban is mind az anyakönyvek vezetésében, mind az időszakos kimutatásokban ugyanazon szabatossággal és lelkiismeretes eljárással találkozhatni, mint a többi örökös tartományokban, csak sajnos, hogy 1859-re Horvát-Szlavón, és 1860- és 1861-re még a többi magyar tartományok kimutatásai hiányzanak, mi azonban az arányzatra nem lesz befolyással, miután a százalékok kiszámításánál, tekintve e két évet, mindenütt csak a többi tartományok népessége vétetett alapul.

a) Az anyakönyvek vezetésére vonatkozó szabályrendeletekről tüzetesen értekeznek: *Pfeger*, Die Matriken der Katholiken, Akatholiken und Israeliten, Bécs 1835; *Mil-lauer*, Die Matriken der Akatholiken, Prága 1830; és *Stubenrauch*, Handb. der oest. Verw. Gesetzkunde, Bécs 1852, I. k. 154. s köv. §§.; *Récsi* közigazg. törv. stb. Hazánk ebbeli történetét lásd *Schwartner* i. m. 93. s köv. lapjain, miből kitétni, hogy hazánkban már a reformatio idejében anyakönyvek léteztek, csak hogy nem minden püspökmegyében kezeltettek egyforma gondnal; de nem áll másrészt azon igen terjedt vélemény sem, mintha e fontos ügyre egyáltalán kellő figyelem nem fordított volna, csak hogy az eljárás egyformasága és az anyakönyvi eredményeknek összeállításai hiányoztak. — Sajnos, hogy a közjogi viszonyoknak az 1860-ki októberi Diplomával bekövetkezett fordultával az 1851 óta rendszeresen beadatni szokott kimutatások összeállításában új hénáz támadt, melyet kitölteni a leendőfélben levő magyar statist. hivatalnak egyik legutóbb teendője leendő.

I. Az eseketések a).

15. §. Az eseketési arány és az életkórnak befolyása.

Az eseketések, melyeknek évi hullámszáma leghivebb tükre a kedvező vagy mostoha életviszonyoknak, egy évnél csapásai rendszeren a reakövetkező év eseketési arányában levén felismerhetők, az utolsó évtized alatt (1852—1861), valamint az ausztriai birodalomban egyáltalán, úgy jelesen a magyar korona tartományaiban szembetűnőleg csökkentek, csak 1856-ban és 1860-ban észlelhető a megelőzőtt évhez mért tetemes növekedés, miután a legközelebb előtte való években, jelesen 1855-ben a cholera-jár-

vány pusztításai és 1859-ben az olasz háború okozta válságnál fogva e két évben a csökkenés tetőpontját érte el, de a mint az e két esztendőn át szenvedett veszteség némiképp helyreépültnek látszott, megint az apadás felé irányulati mutatkozik, úgy hogy az egész 10 évi időkört tartós csökkenés jellemzi, mert míg a nem magyar tartományokban 1830—47-ig átlag 119, lélekre, 1848—50-ig már 117 lélekre jött évenként egy esketés, az utolsó évtizedben (1852—61) az egész birodalomban átlag csak 121 lélekre volt egy új esketés számítható; ámbár ez évtized nyolcz első évében a magyar korona tartományainak ebbeli számviszonya is bennfoglaltatik, mi az arányt előbb kedvezőbbre fordíthatta volna, miután a magyar birodalomban jóval kecsesgetőbb házassági arány mutatkozik, mint a többi örökös tartományokban, mert míg a magyar tartományokban 8 évi átlag szerint évenként 108 lélekre jő egy esketés, a birodalom nem magyar részeiben csak 128 lélek után számíttatik egy házassági frigy b).

Az évi esketések folytonos gyérülése úgy az összes birodalomban, mint a magyar tartományokban, még jobban kitetszik a következő összeállításból; előfordult t. i. évi esketés:

	az egész birodalomban	a megelőzőtt évhez képest	a magyar tartományokban	az előbbi évhez képest
1852-ben	339,789	6,9% fogyatkozás	157,408	5. % növekvés
1853 „	306,644	10,5 „ „	126,006	20. „ fogyatk.
1854 „	279,202	8,9 „ „	117,541	6,7 „ „
1855 „	245,389	4,9 „ „	113,292	3,8 „ „
1856 „	314,451	8,1 „ növekvés	146,496	29,1 „ növekvés
1857 „	301,524	4,1 „ fogyatkozás	133,986	8,5 „ fogyatk.
1858 „	298,612	0,9 „ „	125,625	6,3 „ „
1859 „	259,395	13,1 „ „	111,855	11. „ „
1860 „ }	177,484	20. „ növekvés }	?	
1861 „ }	172,293	2,9 „ fogyatkozás }	a magyar tartom. nélkül.	

Ebből csakugyan, ha két évet kiveszünk, folytonos csökkenés tűnik ki, és pedig a cholera-járványtól jellemzett 1855-ki évben az 1851-ik szabályszerű évhez mérve több mint 30%, 1859-ben pedig, midőn az olasz hadjárat zsiбbasztólag hatott ki, ugyanazon szabályos évhez képest 26% fogyatkozás állott be, de a reákövetkező években annál gyorsabb emelkedés észlelhető, főleg a cholera utáni évben a magyar tartományokban egész 29%-ig emelkedő gyarapodás tapasztalható, mi világos jele annak, hogy agronomikus országokban a járványok okozta veszteség még hamarabb helyreüthetik, mint iparos országokban; kár, hogy ki nem mutatható, hogy mennyivel szaporodtak az esketések 1860-ban a magyar tartományokban, hihetőleg még nagyobb mérvben mint a többi örökös tartományokban, hol 20%-li növekvés mutatkozott c).

Tekintve az egyes tartományokat, általános, hosszú évek során át tett tapasztaláson sarkaló észlelet, hogy a házassági arány keletről nyugotra, és délről észak felé mind inkább csökken, míg a nőnemnek számbeli túlnyomósága a finem felett épen ellenkező arányban fogy, mi igen természetes szüleménye a nők társadalmi lételének, miután csak a férfi léphetvén

önállólag házasságra, a nő ellenben várni kénytelen, míg jó, ki elveszi; ott, hol a finem aránylag nagyobb számmal jelenkezik, rendszerint több házassági frigy is szokott köttetni. A legcsekélyebb esketési arány a mostohább föld és fejletlen ipar mellett a külön családkör s háztartás megállapítását, valamint a socialis önállóságot biztosító keresetet nehezítő alpesi tartományokban lelhető, midőn ellenkezőleg a katonai örvidéken és Horvát-Szlavoniában, hol a házközösség intézménye folytán a házasságkötés meg van könnyítve, a legnagyobb esketési arány található; míg a szorosan vett Magyarországon a föld nagyobb termékenysége, és sok helytt főleg a magyar alföldön, népe nagyobb vagyonoossága gyakoribb egybekeléseknek természetes tényezői; ellenben Erdélyhonban kifejtett havasi jelleménél, a forgalmi élettől való félreeső fekvésénél, csekélyebb iparossága és más egyéb okoknál fogva még az általános birodalmi aránynál is mostohább viszony észlelhető d).

Különben az esketési arányra különféle tényezők hol kedvezőleg, hol csökkentőleg folynak be, jelesen a *kor* és az *állapot*, melyben a házasságok nagyobb részt köttenek, nem különben az általános *halandósági arány*, a társadalmi *szükségletek* mérése, és a *fő élelmi cikkek piacci ára*, valamint a kereset, jelesen a *napszám nagysága*; a *közérkölcstől*, a *tételes törvényhozás*, a *nemzetiségi és vallásbeli* különbözetek stb., melyekről a szükségeket rövideden itt feljegyezzük.

I. Az *életkor*, melyben a házasságok jobbra köttenek, nagy jelentőségű mozzanat; a korai úgy mint az elkészt házasságok egyaránt az állam és társadalom érdekein kívül esnek, amazok a házasság együttlétnek tartamát rövidítvén, és gyakran az e fontos lépésre kívánt érett megfontolás hiányánál fogva magát a házassági boldogságot is kockáztatván; emezek a gyermek nevelését lehetlenítvén, gyakran még a nemzést is kérdésbe tevének. — Mindenesetre azonban, hol a fiatalabb kor nagy mérvben képviselve van úgy a vőlegények mint a menyasszonyok soraiban, ott könnyebb az önálló keresetre való jutás, könnyebb a család fenntartása, és azért a *fiatal korbani esketések nagy száma rendszerint épebb közgazdászati viszonyokra mutat*, hacsak patriarkális intézmények, mint jelesen a házközösség a katonai örvidéken, vagy ősi szokás, a mezőgazdaságnál szükségelt új munkaerőnek ez uton való megszerzése, vagy a törekvés ezáltal az ujjonczozástól megszabadulhatni, vagy egyéb társadalmi okok e tünetment másként nem magyarázzák; kétségtelen tehát, hogy a fiatalabb koru egyének közt létrejönni szokott törvényes összekeléseknek számaránya fellette fontos, abból levén megítélhető a propagatív erő hatálya, mi a nép-növekvésnek egyik főjelentőségű tényezője.

A magyar korona tartományaiban a fiatal kor jóval emeltebb arányban szerepel az esketéseknél, mint a birodalom többi részeiben, és a kedvezőbb viszony, mely e tekintetben legalább a vőlegényekre nézve újabban mutatkozik, leginkább a magyar tartományok befolyásának tulajdonítható, mert míg 1830—47-ig a birodalom nem magyar részeiben, de odaértve a katonai örvidéket, mely a legfeltünőbb számaránnyal bír, az évenként eskettetett vőlegények közt 31,4% a 24-ik éven alól volt, az 1852—59-ig

terjedő korszakban ez arány 33,7%-ra emelkedett, és a menyasszonyok közt az előbbi 18 évi időszakban 26,4, az utóbbi időszakban 25% még a 20-ik évet túl nem haladta, míg ugyanazon utóbbi 8 évnek átlaga szerint a magyar tartománybeli vőlegények közt a 24 éven alóliak 50,4, a 20 évnél fiatalabb menyasszonyok 44,8 százalékkal szerepelnek, tehát a magyar tartományokban az utolsó évtizedben 17 százalékkal több férfi és közel 20 százalékkal több nő a 24-ik illetőleg 20-ik év előtt lépett házasságra, mint a birodalomban általán véve; még nagyobb pedig a különbség szemközt a többi örökös tartományokkal, hol átlag csak 24—25 száztólja a vőlegényeknek egész a 24-ik évig, és 17—18 %-ja a menyasszonyoknak egész a 20-ik évig való életkorban találhatik, úgy hogy a magyar tartományokban épen még egyszer annyi vőlegény és jóval több, mint még egyszer annyi menyasszony jut ily fiatal korban esketéshez.

E tekintetben is tapasztalható, hogy az utóbbi időben évről évre, a mint az esketések egyáltalán, úgy az e fiatal korban bekövetkezések is megritkulnak, mi mindenesetre nehezebb időkre mutat, így az évenként esketettek közt volt:

	vőlegény egész a 24-ik évig		menyasszony egész a 20-ik évig	
	ausztr. birod.	magyar tart.	ausztr. birod.	magyar tart.
1852-ben	39,1	59,4	31,9	48,4
1853 „	36,9	55,1	30,3	47,8
1854 „	35,2	45,7	29,1	42,9
1855 „	33,4	43,0	28,4	40,9
1856 „	35,6	51,3	29,2	44,2
1857 „	33,8	49,6	26,9	40,6
1858 „	30,1	52,0	23,8	39,7
1859 „	25,7	47,1	21,0	35,0

És ha mindjárt a nagy különbség, mely e tekintetben a birodalom magyar és nem magyar részei közt fennforog, némileg azáltal mérsékelte-tik, hogy a 25—30 éves férfiak és 21—24 éves nőszemélyek közt a többi tartományok esketési lajstromai magasabb procentuatiót tanusítanak, mint a magyar birodaloméi, mégis mind a két korosztály együtt véve jóval kedvezőbb arányt tüntet fel a magyar tartománybeli esketettek javára; mert egész 30 évesek a magyar tartománybeli vőlegények közt átlag (1854—57) évenként 71,3% (vagyis több mint két harmada), a többi tartományiakéi közt csak 53,4, vagyis közel 18 száztólival kevesebb, az egész 24 évesek a magyar birodalmi menyasszonyok közt 65, (majd két harmadrész), a többi tartományokban 43,7% vagyis közel 22 százalékkal kevesebb szerepel, és így a magyar korona alatti tartományokban 100 hajadon közt 22-nek több valószínűsége van, hogy még a 24 év eltelte előtt fejkötő alá fog kerülni, mint a többi örökös tartományokban, mi azonkívül, hogy nagy vigaszul szolgálhat a sok leánynyal megáldott magyar szülőknek, mindenesetre egyik örvendetes oka a törvénytelen ágyuakra nézve nálunk tapasztalható és alantabb tüzetesen szóba kerülendő kedvezőbb arányviszonyok.

A magyar korona tartományaiban a fiatal koru esketésekre észlel-hető magas arány azonban leginkább a katonai örvidékek tulajdonítható,

miután itt egy neme a communismusnak létezik, mely szerint az egész ház tartozván gondoskodni mindegyik tagja fenntartásáról, a kereset-közösség a fiatalabb korban esketéseket valamint lehetségessé, úgy kívánatossá teszi, azért itt évenként tízszer több házasság jő létre ily korban, mint az alpesi tartományokban; utána aránylag legtöbb ily egybekelés a szorosabban vett Magyarországon fordul elő, aránylag kevesebb Horvát-Szlavóniában és még kevesebb Erdélyben, átlagos számítás szerint t. i. van az évenként esketett

	völegények közt: egész a 24-ik évig	menyasszonyok közt: egész a 20-ik évig
Katonai örvidéken	65.2 %	51.7 %
Magyarországon	52.0 „	48.8 „
Horvát-Szlavóniában	45.9 „	40.3 „
Erdélyben	43.9 „	32.4 „

A többi örökös tartományok közt még Bukovinában, Galiczia-, Dalmáthion- és Lombardiában stb. gyakoriabbak a korábbi egybekelések, midőn ellenkezőleg a legkevesebb ily összeadás az alpesi tartományokban számíttatik, és minthogy a fiatal koruk magasabb részesülése az általános esketési arányra is annyiban növesztőleg foly be, hogy ott a házassági frigynek felbomlásával úgy az özvegyiségre jutott fiatalabb férfinak is meg vágya van újra házasságra lépni, mint a fiatalabb korban özvegygyé lett nő is mindig még kapósabb, azért az ausztriai tartományok a fiatalabb korbeli esketésekre nézve csaknem ugyanazon rendben sorakoznak, mint az általános esketésre nézve e), és azért a palingam-házasságok is leggyakoribbak a magyar és előbb nevezett kelet-északi tartományokban, mint ez alább tüzetesen ki van mutatva.

Az elkésett házasságok valamint a magyar, úgy a birodalom nem magyar tartományaiban csak kivételképen fordulnak elő, legfeljebb a havasi tartományokban, Felső-, Alsó-Ausztriában, Morvában és a katonai örvidéken a 60 évet meghaladott férfiak és az 50 éven túllevő asszonyok még 2 százdtólinal magasabb arányban szerepelnek az esketési lajstromokon. De ennél jóval fontosabb a korkülönbség, mely a házasulandók közt egymáshoz viszonyukban fennforog: a magas koru férfi és igen fiatal nő közti egybekelés mindenesetre abnormitás, de még nagyobb abnormitás az igen fiatal koru férfi és hajlott koru nő közti egyesülés, itt is ott is a házasság az emberi méltósághoz mért magasabb céljai alig érethetvén el; míg az egyenlő korban, főleg az erőfejlődés stadiumában kötött házasságnál a nemzési tehetség hatályosabban működvén, épebb és életrevalóbb ivadékokra való biztosabb kilátás nyílik, míg továbbá az erőhanyatlás szakában ugyan, de legalább egyenlő koruak közti házasság sem tartható annyira visszateteszőnek, minthogy ez esetben a házas élet inkább csak a kölcsönös gyámolításra s rendezettebb háztartásra, mintsem gyermeknemzés és nevelésre látszik irányozva lenni.

A magyar birodalomban a házasságok legnagyobb részt egyenlő, vagy egymástól csak keveset eltérő koruak közt kötöttek; így több évi átlag szerint a 24 éven alóli völegényeknek több mint négy ötöde hason-

vagy fiatalabb nőszemélylyel szövetkeznek; a 24—30 éves, vagy a tetterő teljében házasulandó férfiak több mint háromnegyed része; a 30 és 40 év közti férfiak két ötöde; a 40 és 50 éves vőlegényeknek éppen egy harmada, végre az 50—60 éves férfiak egy negyede korukon alól, de ahhoz közel, vagy ugyanazon színvonalon álló nőkkel kötik a házassági frigyét, úgy hogy jobbra 10 évi korkülönbség mutatkozik a nő javára, sőt még a 60 évet meghaladott vőlegényeknél is, kikben a házasság élet iránti fogékonyság még ki nem halt, tapasztalhatni, hogy pályatársukat rendszeren az 50 évet meghaladott asszonyok közt keresik, úgy hogy bizvást állíthatni, miszerint *a korosztályok egyenlősége egyik főjellemzője a magyar tartományokbeli egybekeléseknek*, mi, valamint physiologiai szempontból figyelemre méltó kedvező tünet, úgy tekintve az özvegy- és gyermekbiztosítást is, felette örvendetes társadalmi jelenség f).

a) E tárgyról, valamint az összes népesedési mozgalmakról többet találni „a magyar birodalom népesedési mozgalmai” című cikkemben, a statist. közlemények III. köt. I. füzetében, mely külön nyomatban is megjelent. — Ezen, valamint a további §§-ban az 1858- és 59-ik adatokban Horvát-Szlavonia, az 1860- és 1861-iekben az összes magyar tartományok hiányzanak, kivéve a katonai határ-örvidéket, mi azonban a százalékok kiszámításánál és minden egyéb viszonyításnál szem előtt tartott, minden ily esetben a nevezett tartományok általános népszáma sem vétetvén tekintetbe; szintűgy említendő, hogy egész 1856-ig a katonai, onnan pedig a naptári év használtatik: az 1855-ki évben ez által kiesett két hónap t. i. november- és decembernek adatai azért a hivatalos táblázatokban külön vannak kimutatva, de mi azoktól, mint nem sokat nyomóktól mindenütt elnéztünk.

b) Mily különbség létezik a birodalom magyar és többi tartományai közt, tekintve a házassági arányt, következő kimutatásból kitetszik; *egy esketés t. i. álmérőleg jő:*

	az egész ausstr. birod.	magyar tartom.	többi tartom.	
1852.	106	85	124	lélekre.
1853.	112	107	127	»
1854.	135	115	127	»
1855.	137	119	152	»
1856.	107	98	119	»
1857.	113	103	122	»
1858.	116	111	119	»
1859.	139	131	143	»
1860.	120	?	120	»
1861.	125	?	125	»

c) Daczára az esketési arány ujjabani rosszabbulásának, mégis az ausztriai birodalom e tekintetben kevés európai államtól haladtatik felül; így *Wappaeus* 15 európai státusnak a legutóbbi évtized adatain alapuló átlaga szerint azt találja, hogy általán 123. lakóra egy esketés jó, névszerint pedig:

Franciaországban csak	126. lakóra
Norvégiában	» 129. »
Német-alföldön	» 130. »
Svédhonban	» 138. »
Belgiumban	» 145. »
Bajorországban	» 151. »
ellenben Angolhonban már	118. »
Poroszországban	115. »
s a dán és szász királyságban	121. »

úgy hogy e két utolsó állam Ausztriával egyenlő, Angol- és Poroszország pedig határozottan kedvezőbb esketési aránynyal bír, mint Ausztria.

d) Az esketési arány szerint következőleg sorakoznak az egyes tartományok; egy esketés jött:

neve a tartom.	1830—47. átlag	1857.	1858.	1859.	neve a tartom.	1830—47. átlag	1857.	1858.	1859.
Kat. örvid.	87 lélekre	62	81	88	Istria	127 lélekre	124	117	149
Horvát-Tót.	?	76	76	?	Szlécia	129	110	104	134
Magyarhon	?	103	108	148	Dalmát	187	106	105	128
Galiczia	105	106	102	131	Stiria	147	154	162	163
Bukovina	109	118	141	128	Fel.-Ausztia	151	161	144	145
Lomb.-Vel.	116	118	115	147	Kraina	151	161	176	179
Morva	120	120	123	154	Tirol	159	168	162	154
Cseh	124	121	113	145	Karantán	191	225	223	210
A.-Ausztia	125	121	124	134	Salzburg	192	213	209	190
Erdélyhon	?	125	140	182	a birodalom:	119.3	113	117	139

Ezen összeállítás világosan mutatja, hogy a legmostohább esketési arány a *kavasi tartományokban* lelhető, de világos egyszersmind, hogy az arány évről évre változik; Dalmáthorra inkább az utolsó évekből való adatok látszanak illeni, ott is mint déli tartományban, magasabb házassági arány találtatván. Sajátszerű, hogy Magyarországon az olasz hadjárat jóval érezhetőbben folyt be az esketések ritkítására, mint a cholera-járvány, az egész évtizeden át nem számíttatván oly kevés esketés, mint 1859-ben.

e) A fiatal koru esketésekre nézve következőleg sorakoznak a birodalom egyes tartományai, mire nézve csak az 1830—47-ki átlagot és egyenkint az utolsó három évet vesszük fel:

24 évig való vőlegény volt :

	1830—47.	1857.	1858.	1859.		1830—47.	1857.	1858.	1859.
Katonai örvidék	60.3	69.3	67.7	68.3	Szlécia	23.3	15.3	13.3	13.3
Magyarország	?	52.1	47.7	38.4	Dalmát	21.3	28.3	26.1	21.3
Horvát-Tót.	?	55.3	?	?	Kraina	25.3	21.3	17.3	12.1
Erdélyhon	?	47.3	44.3	47.3	Stiria	21.3	15.3	13.3	10.1
Bukovina	44.3	36.3	33.3	31.3	Felső-Ausztia	16.3	9.3	8.7	7.3
Galiczia	39.7	29.3	28.3	19.3	Alsó-Ausztia	15.3	7.3	7.3	7.1
Istria	31.7	23.3	23.3	17.3	Karantán	15.3	14.3	13.3	13.3
Lomb.-Velence	32.3	27.3	31.3	20.3	Tirol	12.3	10.3	8.3	7.3
Cseh	24.3	18.3	16.3	14.3	Salzburg	11.3	7.1	5.3	7.3
Morva	24.3	16.7	13.3	14.0					

ebből kitetszik, hogy a vőlegényeknél a fiatalkor évről évre gyengébb aránnyal jelenkezik, és egyedül Dalmáthóban növekvés, minden más tartományban és pedig helyilekkel igen szembetűnő apadás mutatkozik, főleg a két Ausztriában, Tirol- és Salzburgban, Krainában, Cseh- és Morvában stb.; mindenütt tehát a házassági viszonyok rosszabbulása kézzelfoghatólag tapasztalható, kivált az olasz hadjáratról jellemzett 1859-ik évben; még nagyobb csökkenése lelhető e viszonylatnak az esketett nők közt, mire azonban a hivatalos táblázatok részleteire utalunk.

f) Idézett értekezésemhez négy táblázat van csatolva, melyekből a korosztályok közti egyenlőség a magyar tartománybeli esketett személyek közt magából szembetűnik, ugyanott az 1854—57-ig előfordult esketéseknel talált legfiatalabb és legkorosabb vőlegények és menyasszonyok legifjabb és leghajlottabb életkora számszerint ki van mutatva, itt csupán az egy 1857-ki, mint az utolsó évtized egyik legnormalisabb évének adatait közöljük, mik szerint a korosztályok az esketéseknel következő százalékokkal képviselvék:

az 1857-ben esketett férfiak közt volt %:

	egész 24 évig;	25—30;	31—40;	41—50;	51—60;	60-on felül
a birodalomban	33.3	27.7	24.3	8.3	3.3	1.3
magyar részeiben	49.3	23.3	15.3	7.3	3.3	1.3
nem magyar részeiben	21.3	30.3	31.3	10.3	4.3	1.3

az esketett nők közt pedig:

	egész 21 évig;	21—24;	25—30;	31—40;	41—50;	50-an felett
a birodalomban . .	26.9	25.4	24.1	16.4	5.5	1.7
magyar részeiben .	40.6	25.0	17.1	10.7	4.7	1.7
nem magy. részeiben	16.0	25.8	29.7	20.9	6.1	1.5

16. §. A protogam- és palingam-esketések.

Tekintve az *állapotot*, melyben a házasság kötetik, kívánatos, hogy mennél több első ízben kötött, u. n. *protogam*-házasság létesüljön, mert mennél nagyobb arányban fordulnak elő protogam-házasságok szemközt a másod- vagy ismételt ízben kötött u. n. *palingam*-házasságokkal, annál inkább lehet a házasság együttlét hosszabb tartamára vagyis a házassági frigynek átlagos hosszasan idejére következtetni, mi kétségkívül magán- s közérdekeknek fogva igen ohajtandó, mert mennél hosszabbra nyúlik a házasszövetség köteléke, annál biztosabban remélhető nemcsak a gyermekek nevelése, hanem állandó ellátása, teljes emancipatiója, az árvák nem esnek mások terhére, és a patriarkális hajlam is inkább fejlesztetik s fenntartatik.

A palingam-házasságok magasabb aránya azonban nem épen feltétlenül kedvezőtlen viszony, hanem gyakran természetes következménye az általában magas házassági aránynak, főleg pedig a fiatal korúak közti házasságok emeltebb arányának; mert a hol egyáltalán sokan lépnek házasságra, ott természetesen az elhunytak között is aránylag több házasság fog előfordulni és ennél fogva ott az özvegyiségre jutott felek ismételt házasságra fognak kelni, annál is inkább ott, hol egyáltalán a házasságok rendszerint fiatalabb korban szoktak kötteni, mert ott, valamint az életben maradt özvegy férfi hajlóbbr és képesebb leendő újra házasságilag szövetkezni, úgy a fiatalabb korában özvegyiségre jutott nők is másod házasságra több kilátás nyílik; midőn ellenben a hajlott korban kötteni szokott házasságoknál a másod házasságra való lehetőség mind inkább elenyészik. Miután pedig a magyar tartományokban egyáltalán magasabb házassági arány van, mint a többi örökös tartományokban, különösen miután nálunk az esketéseknél a fiatal kor csaknem 20%-al erősebben van képviselve, mint a birodalom többi részeiben, igen természetes, hogy itt a palingam-házasságok számaránya is nagyobb, mint a birodalom nem magyar tartományaiban, a nélkül hogy ez mostoha tüneménynek volna mondható, miután daczára ennek, a házasságok átlagos tartama nem sokkal rövidebb, mint a monarchiában általán véve.

Másrészt azonban a protogam-házasságok magasabb aránya határozottan kedvező tünemény, mert jele annak, hogy sokan első ízben jutnak házasságra, kivált pedig ezen aránynak állandó emelkedése biztos fokmérője a házassági hajlam és lehetőség fejlődésének, midőn viszont a protogam-esketések folytonos csökkenése épen az ellenkezőre mutat.

Természetes, hogy a magyar tartományokban, miután az évi esketések közt több másodízbeni házasság fordul elő, mint a nem magyar tarto-

mányokban, az első izbeni esketésekre csekélyebb százalék esik, és több évek átmérője szerint az évi esketések közt van

	palingam-házasság	protogam-házasság
a birodalom nem magyar tartom.	81. ₃ %	18. ₄ %
magyar tartományokban	74. ₀ „	26. ₀ „

épen a mennyivel több palingam-házasság van nálunk, annál kevesebb a protogam. De e viszony csak akkor világos, ha részletezve kimutatattatik, hogy hány oly esketés fordul elő, mely úgy a férfi mint a nőre nézve első egybekelés, hány esetben vesz el özvegy férfi hajadon leányt, hány esetben megy özvegy asszony nőtlen legényhez, és végre hány esetben mindakét fél már özvegyiségre jutott egyén. Mert csak az első esetben, midőn nőtlen férfi hajadon leánynyal adatik össze, fordul elő a protogam-házasságnak legtisztább neme, míg oly esketés, melynél legalább az egyik fél már özvegy állapotban levő személy, csak az egyik félre nézve protogam, a másakra nézve pedig palingam-egybekelés, végre mindkét fél özvegy állapotú lévén, tiszta palingam-házasság keletkezik; e tekintetben több évi átlag szerint az esketések közt van:

	tiszta protogam	tiszta palingam	özv. férfi hajad. leánynyal	özv. asszony nőtlen férfival
az összes birodalomban	67. ₈ %	11. ₃ %	14. ₇ %	6. ₂ %
a magyar tartományokban	64. ₈ „	16. ₅ „	13. ₈ „	5. ₁ „ a)

Valamint pedig a tiszta protogam-házasságok számaránya az egész birodalomban legújabbban növekedett, úgy a magyar tartományokban is, és pedig az összes esketésekből jött a tiszta protogam-házasságokra:

	1855.	1856.	1857.	1858.	1859.
az ausztriai monarchiában	63. ₃ %	67. ₆	71. ₅	72. ₀	70. ₄
a magyar tartományokban	59. ₇ „	67. ₀	69. ₈	68. ₁	65. ₇

mi arra mutat, hogy itt a mostohább külbefolyások kevésbé tartóztatják vissza a házasulni készülődket e frigy kötésétől, mint másutt, mi a magyar tartományok mezőgazdasági jellegéből könnyen megtehető, különben a növekvés vagy apadás e tekintetben is karöltve jár az általános esketési arány javulásával vagy roszabbulásával. Igen természetes továbbá, hogy általán jóval több özvegy férfi lép ismételt házasságra, mint özvegy nő, a férfi lévén az, ki maga keresi hitvestársát, míg a nő várni kénytelen, mig nem találkozik, ki őt hitvesül választja, miért a protogam-házasságok aránya még magasabbra emelkedik a nőnemnél, főleg ott, hol különben is a nők már első izben sem épen fiatal korban lépnek házasságra; ha tehát a házasulókat nemre elkülönítjük az ausztriai birodalomban és a magyar tartományokban, következő eredményre jutunk, több évi átlag szerint van:

	protogam-házasság		palingam-házasság	
	finemnél	nőnemnél	finemnél	nőnemnél
az ausztriai birodalomb.	74. ₀ %	82. ₅ %	26. ₀ %	17. ₅ %
a magyar tartományokban	69. ₈ „	78. ₅ „	30. ₀ „	21. ₇ „

Ebből kitetszik, hogy a magyar tartományokban mintegy 4—5 %-li nagyobb a valószínűség, hogy az özvegyiségre jutott nő újra férjhez kerül,

mint a birodalomban egyáltalán, sőt a többi örökös tartományok irányában e valószínűség egész 12°/_o-ig emelkedik b).

A palingam-házasságok az esketett párok életkorához való viszonylata legjobban tetszik ki onnan is, hogy a birodalom egyes tartományai az ismételt házasságok számarányára nézve is épen úgy sorakoznak, mint az esketett felek életkorára nézve, csakhogy ellenkező irányban, az ismételt izbeni esketések oly mértékben gyérülven, a mint az esketett felek életkora emelkedik, miért is az alpesi tartományokban a vőlegények és menyasszonyok magasabb koránál legkevesebb, a katonai örvideken ellenben az ellenkező oknál fogva legtöbb palingam-házasság számíttatik; ez utóbbiban a nők közt háromszor, a férfiak közt kétszer annyi ismételt házasságra lépven, mint amott, mi azonban nagyrészt a házközösség intézményéből könnyen megfejtethető; miből egyszersmind az alpesi vidékeken tapasztalható magasabb arány a protogam-házasságokra is könnyen megmagyarázható.

Az esketési aránynyal karöltve jár a házassági kötelék középtartama, mely több évi adatok fonalán az egész birodalomban átlag 20 évre tehető c), csak a keleti és ennél fogva jelesen a magyar tartományokban nyulik valamivel rövidebbre, t. i. 18—19 évre, mi részint a nagyobb halandóságnak szüleménye, melynél fogva több házasság is népesítven a halottak lajstromát, aránylag több házassági szövetség is bontatik szét a halál által, részint onnan magyarázható, hogy mindakét felekezeti evangélikus lakók legnagyobbbrészt a magyar tartományokban találattván, itt az elválások aránylagos száma is nagyobb, mint a többi örökös tartományokban d).

a) Más európai államok irányában a palingam-esketések nagy számaránya úgy a birodalomban egyáltalán, valamint különösen a magyar tartományokban még inkább szembeszökik, így Wappaeus szerint több évi adatok alapján jó

	tiszta protogam-esketésre	tiszta palingam-esketésre	özvegy férfi hajadonnal	özvegy nő nőtlennel
Svédhonban	84.7%	2.1	8.3	4.7
Franciaországban	83.6 „	3.4	9.3	3.7
Norvegiában	83.4 „	2.3	9.6	5.1
Angolhonban	81.3 „	4.6	9.1	4.3
Belgiumban	80.6 „	2.7	11.4	5.6
Németalföldön	78.3 „	4.8	11.6	5.6
Dánhonban	78.1 „	4.3	11.9	7.3
Bajorhonban	77.4 „	1.3	14.3	6.6
átlag:	82.3%	3.6	9.9	4.3
Austriában:	67.3 „	11.3	14.7	6.3

b) Hogy nálunk 100 első izben házassult legényre csak 107, a monarchiában általán pedig 110 pártás nő jó, természetes megfejtését épen azon több mint 8%-nyi különbségben leli, melylyel a magyar özvegyek inkább mint a birodalom többi részeiben másodizben férjhez jutnak. Valamint azon körülmény is, hogy a magyar tartományokban a protogam-házasságok a finemnél csekélyebb arányt tüntetnek fel, nem annyira kedvezőtlen tünemény, mert ez arány csak a palingam-házasságokhoz való viszonyításnak szüleménye, holott más uton megmutatható, hogy nálunk e tekintetben nem létezik mostohább viszony, mint a többi tartományokban, a fennlevő házasságok létszáma e viszony kedvező volta mellett szólván, miről többet alantabb.

c) Az egyes tartományokban a házasságok középtartama következő:

	1857.	1858.	1859.		1857.	1858.	1859.	
Alsó-Ausztriában .	23.6	23.1	22.6	év	Morvában	21.8	22.3	25.1 év
Felső-Ausztriában .	24.4	24.3	23.7	»	Szléziában	20.8	20.3	20.1 »
Salzburgban	24.6	23.1	23.8	»	Galicziában	18.6	18.6	18.3 »
Stíriában	21.9	22.6	22.4	»	Bukovinában	19.6	20.7	24.1 »
Karantánban	24.6	24.8	24.1	»	Dalmatiában	20.3	19.4	22.8 »
Krainában	22.4	23.3	23.6	»	Lombard-Velenczében	23.1	23.1	22.6 »
Istriában	23.4	23.7	24.4	»	Magyarországon	21.1	19.4	20.1 »
Tirolban	22.4	21.9	22.3	»	Erdélyben	17.6	22.1	22.3 »
Csehhonban	23.3	23.1	22.9	»	Katonai őrvideken . . .	18.3	18.1	19.3 »

d) A házassági frigy középtartama két úton számítható ki, vagy tekintettel a kötött és felbontott házasságokra, vagy a nélkül; ez utóbbi mód szerint, mely szerint az ausztriai arány is kitudatott, Angol-, Hannovera-, Szász- és Norvégországban hasonlótartamuk a házasságok, míg másutt több évre terjed a középtartam, jelesen Franciaországban 24, Svéd- és Belgiumban 22, Bajorországban 21, ellenben Dániában 19, Poroszországban és Németalföldön csak 18 évre. *Wappaeus* i. m. 311. l.

17. §. A társadalmi viszonyoknak és a tételes törvényhozásnak befolyása az esketési arányra.

Hogy a társadalmi szükségletek fokozottabb mérve, és ez okból a főélelmi cikkek piaci ára, valamint a keresetnek, jelesen a napszámnak nagysága idomító befolyással vannak az esketési arányra, egyrészt a népesebb városok eltérő esketési aránya mutatja, azok oly országokban, melyek magas esketési aránnyal bírnak, rendszeren csekélyebb, a gyöngébb esketési arányu országokban ellenben emeltebb arányt tanusítván; mert az előbbi esetben a kifejtett mezőgazdasági jellegű síkon bővebb, a városokban ellenben csekély iparosság mellett csak szűk kereset kínálkozik, míg megfordítva, az iparúzó tartományokban a népesebb városokban több és könnyebb szerzési alkalom és így a házassulásra magasabb inger található a). Még inkább kitűnik pedig e befolyás a gabonaáraknak az évenkénti esketésekkel való egybevetéséből, így az utolsó évtizedben a gabonának legmagasabb ára csakugyan az esketések legcsekélyebb számával, és viszont annak legalacsonyabb piaci ára az esketések maximumával találkozik, jelesen 1855-ben a legmagasabb gabonaárnak b) ugyanazon évben a legkisebb esketési szám és az 1851-ki legkisebb gabonaárnak a legnagyobb esketési szám felel meg, úgy hogy már ezen egy észlelet képes az élelmi szerek piaci ára és a házassulások számváltozásai közti viszonyosságot eléggé feltüntetni c).

A tételes törvényhozásnak növesztő vagy csökkentő befolyása inkább csak közvetve teszi magát érzhetővé; mindaz, mi a népvagyonosságot, a köz- és társadalmi jóllétet előmozdítja, az évi esketésekre is legalább közvetve gyarapítólag, annak ellenkezője pedig sorvasztólag folyván be; de lehetnek kormánybeli intézkedések, melyek arra közvetlenül is kihatnak, így a birodalomban ez leginkább a katonai örvidéken tapasztalható, hol, mint már másutt említettett, a házközösség szervezése tényleg annyira szaporítja az évi esketéseket, hogy e vidék mindenben eltérő népessésmozzanatokat tüntet fel. — Hogy a hadsereg kiegészítését szabályzó törvény azon rendelete, mely a katonaköteleseket az eltelet 22-ik év előtt a

házasságtól eltiltja, csökkentőleg hat az évi esketésekre főleg ott, hol a házasságok jobbra fiatalabb korban szoktak köttetni, Magyarország szolgálhat tanuságul, hol legalább részben e tilalomból magyarázható, mikép 1859-ben a 24 éven alól esketett vőlegények számaránya 47.₃ százaléktól 1858-ban 36.₄ százalékra, tehát 11.₄ %-al szállt le, noha nem tagadhatni másrészt, hogy ez évben, mint fennebb mutattuk, az esketések száma egyáltalában is 11 százalékkal megapadt. De sehol sem érezhető inkább e befolyás, mint a *hadsereg* esketési viszonyánál, itt t. i. a többféle megszorításoknál, melyek úgy a közlegények, mint a tisztek részére fennállanak, hét évi (1851—1857) átlag szerint évenként 2730 esketés fordulván elő, csak minden 239 lélekre esik egy esketés *d*); ugyanazon megszorításokból megmagyarázható, hogy katonai esketéseknél nem csak a vőlegények, hanem kivált a menyasszonyok a magasabb korosztályokban jóval szembetűnőbb arányokat tanusítanak, mint a polgári lakosságnál. Szintügy tapasztaljuk, hogy a palingam-házasságok a hadsereghez tartozóknál jóval ritkábban fordulnak elő, mint a polgáriak közt, mi természetes következménye annak, hogy egybekelésük katonai személyeknél egyáltalán előhaldtabb korban szoktak létrejönni.

a) *Pest* városa azonban ettől eltérőleg még jóval magasabb esketési arányt tanusít, mint az országban különben mutatkozik, itt jelesen 1862-ben 1517 esketés számíttatván, már minden 88 lakóra, 1863-ban pedig 1365 esketés mellett minden 98 lakóra egy új házassági frigy jött. (Dr. *Tormay* összeállításai szerint). Franciaország, Belgium, Németalföld, Svéd- és Dánhon városaiban is emeltebb esketési arány mutatkozik, mint ugyanazon ország síkföldén, holott Poroszország például, vagy a szász királyság városaiban az ellenkező észlelhető.

b) A birodalomban átlag volt piaczi ára :

	a búzának	a rozsának	
1851-ben	3 ft. 88 kr.	2 ft. 47 kr.	egy bécsi mérője
1862 »	3 » 85 »	3 » 11 »	»
1863 »	4 » 55 »	3 » 38 »	»
1864 »	5 » 81 »	4 » 36 »	»
1865 »	6 » 4 »	4 » 43 »	»
1866 »	5 » 48 »	3 » 62 »	»
1867 »	4 » 43 »	2 » 80 »	»
1868 »	4 » 32 »	2 » 62 »	»
1869 »	4 » 46 »	2 » 96 »	»

c) Érdekesek e tekintetben azon statisztikai vizsgálódások, melyek *Wappaeus* anynyiszor idézett beces munkájában az 1846-ik évre vonatkozólag foglalvák; miután a mondott évben csaknem egész Európában szűk termés és ennek folytán a reakövetkezett évben általános drágaság volt, azért 1847-ben Angol-, Francia-, Poroszországban, Németalföldön stb. egy egész évtizeden át legkevesebb esketés fordult elő, ugyanez az ausztriai birodalomban is észlelhető volt, itt is az 1842- egész 1861-ik évig terjedő tíz évi időközben a mondott drágasági évben a legalacsonyabb esketési arány mutatkozván, mert míg átmérőleg ez évtizedben 119 lakóra jött egy esketés, az 1847-ik évben csak 136 lakóra volt egy új házassági frigy számítható.

d) *Schimmer* : Biotik der k. k. oest. Armea. Bécs, 1868. czimű munkájában a hadsereg népesedési statistikája tüzetesen tárgyalva találta, az ott közölt adatok fonalan az 1861—57-ig esketett katonai egyének korosztályaira nézve, egybevetve a polgáriak közti aránnyal, következő átlagos arányviszonylatok mutatkoznak:

	a hadseregnél	a polgáriak közt
<i>völégény</i> . egész 24 évig	8.9 %	36.6 %
24—30 »	53.1 »	26.6 »
30—40 »	36.7 »	23.6 »
40—50 »	5.3 »	8.3 »
50—60 »	1.0 »	3.3 »
60-on felül	0.1 »	1.3 »
<i>menyasszony</i> egész 20 évig	12.3 »	30.3 »
20—24 »	24.9 »	23.9 »
24—30 »	36.9 »	23.3 »
30—40 »	22.1 »	15.4 »
40—50 »	3.3 »	5.4 »
50-en felül	0.4 »	1.7 »

18. §. A nemzetiség- és a valláskülönbségnek befolyása az esketési arányra.

Tekintve azon befolyást, melyet a *nemzetiség* és a *vallásfelekezeti* különbség a házassági arányra vesz, az előbbi tényezőnek befolyása feljegyzéseink alapján annál kevésbé deríthető ki, miután a nemzetiségi viszonyok maguk is csak valószínűségeken gyökereznek, az esketett személyeknél pedig a nemzetiség éppen fel sem jegyeztetik; onnan pedig, hogy bizonyos vidéken az egyik vagy másik nemzet leginkább honol, távol sem lehet biztosan következtetni, hogy a házasulandók is éppen azon nemzetből valók, miután még a tömegestül egy néptől lakott vidéken, főleg a magyar tartományokban, nemcsak egyes másajku lakók, hanem egész szigetek a másajkuakból találhatók. Valamivel biztosabban lehet a *valláskülönbségnek* befolyását kimutatni, miután e mozzanat minden esketésnél pontosan feljegyeztetik, de itt is azon nehézség forog fenn, hogy a vallásfelekezetbeliek számaránya csak az 1857-ki évre vonatkozólag tudatik biztosan, midőn a népszámlálás az egyes hitsorsosok létszámát pontosan constatározta, az azóta való növekvés pedig éppen nincsen tudva, de miután az 1857-ik év az esketésekre nézve is egyik a legszabályosabbak közül való, ez évben talált számadatokból a hitfelekezetek házassági arányára méltán lehet következtetni, és pedig ez évi adatok szerint a legnagyobb esketési arány úgy az egész birodalomban, mint a magyar tartományokban a görög nem egyesülteknél található, t. i. 197 illetőleg 93. lélekre egy esketés, nyilván a jobbára csak ó-hitűektől lakott katonai határ-örvidék és egyáltalán a keleti tartományok mint a göröggyházának főszékeinek különben is magas esketési aránya miatt, noha nem tagadhatni, hogy a keleti egyház hívei közt különben is a patriarkális érzet, és így a házassági hajlam is inkább kifejtve találtatik; ugyanazon okokból a görög egyesülteknél is kedvező arány mutatkozik. A többi hitfelekezetek közt legnagyobb esketési arány észlelhető a helvét hitűeknél, a birodalomban egyáltalán 108, a magyar tartományokban 104 reformátusra esvén egy esketés, míg az ágostai hitvallásuk közt a birodalomban 111, a magyar tartományokban 108 Luther-tanítását követőre számítható egy esketés; hogy a római katolikusoknál a magyar tartományokban már 100, az egész birodalomban ellenben csak 116 kathol. lélek után van egy esketés, könnyen onnan magyarázható, hogy a birodalom többi katolikus lakói leg nagyobb tömegben éppen az alpesi

tartományokban vagyis ott fordulnak elő, hol másutt érintett okoknál fogva különben is a legkedvezőtlenebb esketési viszonyok fordulnak elő. Az unitariusoknál 115—118 e vallásból valóra jó egy esketés, de legmostohább viszony van az *izraelita* lakóknál, hol, tekintve az egész birodalmat, csak 290, és még a magyar tartományokban is csak 204 zsidó lakóra számítható egy új házassági frigy, vajjon ezen gyér esketési számviszony valószínű-e, vagy csak az esketési lajstromok még kevésbé pontos vezetésének és hiányos feljegyzéseknek szüleménye-e, nehéz meghatározni; hogy a nem magyar tartományokban épen csak 400 lélekre jó egy esketés, ez nem szolgálhat támpontul, miután még kifolymánya azon sokféle akadályoknak, melyek amott, főleg Cseh-, Morvahonban és Galicziában ezelőtt a törvényhozás által a zsidó házasságok elé gördítették, minden esetre a csekély esketési, és mint látni fogjuk, gyöngébb születési arány mellett, mely a zsidó lakosságnál kétségkívül mutatkozik, propagatív erejük, elnézve a bevándorlásoktól, leginkább ama különös kedvező halandósági viszonyból magyarázható, mely náluk egyáltalán található, miről többet alantabb a).

A vallásfelekezetek szerinti házassági arány még jobban meg lenne bírálható azon növekvés vagy fogyatkozás szerint, melyet szemközt az esketések általános emelkedésével vagy apadásával, évről évre tanusít, de az utolsó évi adatok szerint itt semmi állandóság, semmiféle törvényszerűség nem mutatkozik b), hanem az egyes felekezeteknél az évi egybekelések hol csekélyebb hol magasabb arányban gyarapodnak vagy csökkennek, mint az esketések általán véve, csak a helvét hitvallásuaknál, legalább a magyar tartományokban, folytonos és állandó öregbülés észlelhető, ugyanez a magyar tartománybeli izraelitáknál is mutatkozik, mi azonban hihetőleg az anyakönyvek mind pontosabb vezetésének természetes szüleménye. Mindezekből méltán következtethetni, hogy noha a keleti és evangélika egyház hivei közt nagyobb házassági hajlam mutatkozik, minélfogva a törvénytelen ágyuak száma is azoknál jóval csekélyebb, ez inkább azon tartományoknak egyéb társadalmi viszonyaiból magyarázható, hol ezen egyház hivei legnagyobb számmal jelenkeznek, mint a hitvallásnak közvetlen behatásából, mi legjobban onnan tűnik ki, hogy az arány, mely a különféle vallásu esketések esik, csaknem teljesen azonos azon aránnyal, melyet ugyanazon vallásu hitsorsosok az összes népesség ellenében tanusítanak; legalább a magyar tartományokban ezen arányok teljesen összevágának, egyedül a *görög nem egyesült* esketéseknel másfél százalékkal *magasabb*, a *zsidó* esketéseknel ellenben másfél százalékkal *csekélyebb* házassági arány találtatik, mint e két felekezetnek az általános népesség közti számviszonyok szerint jutna c); mi fennebbi észrevételünket igazolja, de egyzersmind tanuságul szolgál, hogy a *hitvallás magában véve semmi különös befolyást nem vesz a házasságok akár szaporítására, akár kevesítésére d).*

Vallás szempontjából különösen érdekes a *vegyes házasságok száma*, mi iránt a birodalmi kimutatások kimerítő tudósítást adnak. A *vegyes házasságok* számaránya a magyar tartományokban szembetűnőleg magasabb, mint a birodalom többi részeiben, nemcsak mivel itt az egyes hitfelekezetek túlnyomóbb számmal szerepelnek, hanem kivált azért, mivel itt közjogi szempontból a polgárjogok telje a törvényesen elfogadott vallásfelekeze-

tekkel már régtől fogva testvérileg meg lévén oaszta, és a különböző hit-sorsosok ugyanazon geográfiai területen benső összefüggésben egymás mellett békességesen élven, azoknak egybekelése ellen nem emelkednek a másutt fennforgó társadalmi akadályok, úgy hogy 8 évi átlag szerint (1852—59) az egész birodalomban évenként köttetni szokott 3782 vegyes házasság több mint három negyedrészre, t. i. 2850 a magyar tartományokra esik, és míg az összes birodalomban ezen átmérő calculus szerint minden 78-ik, a nem magyar örökös tartományokban éppen csak minden 176-ik esetetés, a magyar tartományokban már minden 45-ik esetetés vegyes természetű e). Hogy a nagyobb bensőség egyáltalán a vallásbeli különbözethez is mind inkább kiegyengeti, és a hitfelekezeti idegenkedést mind jobban elenyészteti, mutatják még világosabban az ausztriai hadseregek esketési viszonyai, hol éppen minden 32-ik esetetés vegyes vallású, a közös katonai kötelék mellett a vallásbeli különbözethez még jobban, mint másutt, hát-terbe szorulván.

Legritkábbak a keleti és az evangélika egyház hivei közti egybekelések, míg az előbbieket jóval nagyobb, ámbar szinte mérsékelt mértékben a római katolikusokkal szövetkeznek, leggyakoribbak ellenben az evangélikusok és katolikusok közti egybekelések, és pedig rendszerint több katolikus nő megy evangélikus férjhez, mint kathol. vőlegény az evangélikus nőszemélyek közt választja élettársát, ez leginkább a magyar tartományok statistikájából kimutatható, hol hat évi átlag szerint évenként mintegy 1078 katolikus vőlegény evangélikus menyasszonnyal, ellenben 1088 evangélikus vőlegény kathol. menyasszonnyal házasságilag szövetkezik, míg ellenben csak 20 evang. nő megy ó-hitű férfihez és 15 görög nem egye-sült vallású nő eskettetik evangélikus vőlegénnyel f).

Az esketési arányra még különben némi befolyást vevő társadalmi és állami tényezők, mint például a nép jelleme, keresetneme, életmódja, erkölcsisége, szellemi műveltsége stb. vagy az égalji g) és közegészségi viszonyok stb. annál kevésbé jöhetnek szóba, minthogy ezeknek szabályszerű kihatása még egyrészt igen problematikus, másrészt feljegyzéseink fonalán egyáltalán még ki nem deríthető.

a) A nagyobb megfontolás és óvatosság, mely az izraeliták minden vállalatait jellemzi, nyilván a házasságkötésben is egyik szerepívő momentum, úgy hogy könnyelműen kötött vagy túl kora házasságok náluk igen ritkák, mi párosulva a társadalmi helyzetük-ből folyó azon nehézséggel, melylyel az önállóságra való jutás jár, némileg megfejteti az esketési arány gyöngébb voltát.

b) Az esketések valláskülönbség szerinti hullámsága a magyar tartományokban, következő összeállításból kiderül, volt esketés:

	1855.	az előbbi évhez képest	1856.	az előbbi évhez képest	1857.	az előbbi évhez képest
római kathol. .	56,274	— 0.1 %	74,474	+32.3 %	65,867	—12.3 %
görög „ .	11,114	— 5.3 „	14,280	+28.5 „	13,158	— 8.0 „
g. n. egyesült .	22,541	—15.6 „	28,638	+27.3 „	26,176	— 8.4 „
ágostai hitv. .	6,917	— 5.3 „	9,563	+38.3 „	9,377	— 2.3 „
helv. hitv. .	14,461	+ 2.7 „	17,322	+19.7 „	17,512	+ 1.1 „
unitarius .	403	+ 2.3 „	402	— 0.3 „	424	+ 5.4 „
izraelita .	1,532	+ 3.3 „	1,767	+11.7 „	2,022	+14.4 „
összesen .	113,292	— 3.4 %	146,496	+29.3 %	133,986	— 8.3 %

c) Hogy az esketési arány a különböző felekezeteknél a vallásfelekezetbeliek általános arányával összeesik, következő az 1857-ki évre vonatkozó magyar tartományokbeli összeállításból derül ki; jött t. i.

	a népesség közt általában	az esketések közt
a római katolikusokra . . .	48.8 %	48.7 %
a görög és örmény kathol. . .	10.8 »	9.8 »
a görög nem egyesültekre . .	18.8 »	19.6 »
az ágostai hitvallásuakra . .	7.4 »	7.0 »
a helvét " . . .	18.4 »	18.1 »
az unitáriusokra	0.2 »	0.3 »
a mózesvallást tartókra . . .	3.0 »	1.5 »

tehát csak a görög nem egyesültekénél valamivel magasabb, a zsidóknál valamivel csekélyebb arány.

d) Ugyanazt vitatja Wappaeus is hazánkfra Horn ellenkező állítása irányában, ez utóbbi t. i. vitatja, hogy a *protestáns* államokban egyáltalán magasabb esketési arány mutatkozik, mint *katholikus* országokban, de elnézve attól, hogy okoskodása egy Franciaországra vonatkozó téves adaton nyugszik, számba kell venni, hogy protestánsok közt a magasabb arány könnyen a gyakoriabb elváltásoknak kifolymánya, holott a katolikusoknál az elvált felek új házassága nem bocsáttatnak.

e) A vegyes vallású esketések számviszonyai a birodalomban és magyar tartományaiban e következők, kötetett t. i. *vegyes házasság*:

	a birodalomban	a magy. tartományokban	százalék
1852-ben	3957	2842	72 %
1853 »	3362	2657	79 »
1854 »	3733	2664	72 »
1855 »	4215	3291	78 »
1856 »	3863	2933	76 »
1857 »	3702	2802	76 »
1858 »	4122	3103	75 »
1859 »	3805	2505	76 »
átlag:	3782	2850	75 %

f) Következő kimutatás szerint egybekelt a magyar tartományokban:

	katholikus vőlegény	gőrg n. egyesült vőlegény	evangelikus vőlegény			
	gőrg n. egyesült menyasszonnyal	evangelikus menyasszonnyal	katholikus menyasszony.	evangelikus menyasszony.	katholikus menyasszony.	gőrg n. egye- sült menyasszony.
1854.	184	939	179	32	976	14
1855.	182	1296	164	23	1213	24
1856.	141	1059	217	13	1207	10
1857.	163	1137	197	19	1136	11
1858.	124	1078	157	16	1142	21
1859.	132	963	159	18	852	9
átlag:	146	1078	179	20	1088	15

g) Az égalji viszonyoknak az évi esketésre való befolyása, jelesen az által, hogy némely tartományokban korábban, másokban későbbben áll be a testi és szellemi erők fejlődése, és hogy ezáltal a korábbi házasságok lehetősége többet-kevésőbbet a természetből előmozdítatik, ez, mint sok más tényezőnek befolyása, eddigi adataink segítségével teljes biztossággal ki nem deríthetők; ki ezen érdekes tárgy bővebb tanulmányozásával kíván foglalkodni, annak Wappaeus Allg. Bevölkerungs-Stat. II. részét (1861) és az abban bőven idézett irodalmi műveket ajánlhatjuk. Hogy még a félelem és reménység is az esketésekre hol növesztő-, hol apasztólag folyhat be, Ausztriára nézve például *Becher* (Stat. Übers. d. Bev. 1847.) mutatja, hol 1830-ban a cholera-tól pusztító félelemből sokkal kevesebb házasság köttetett, mint 1832-ben, bár ez évben a járvány még mindig dühöngött, nyilván mert a népesség jobban megismerkedve vele már, inkább neki batorodott.

II. A születések.

19. §. A születési arány egyáltalán.

Az évi születések magas aránya, jöllehet a nép fokozottabb propagatív erejére mutat, magában véve még nem feltétlenül kedvező társadalmi tünemény, hacsak karöltve nem jár kedvező halandósági viszonyokkal és ha a született magzatok életrevalók is; mert ellenkező esetben a születések szaporasága inkább társadalmi baj, a nagy gyermekhalandóság tetemes veszteséget okozván úgy emberéletben, mint az első nevelésre fordított pénztőkékben. Kétségkívül jóval kedvezőbb valamely népre, ha évenként kevesebben születnek ugyan, de egyúttal kevesebben halnak is meg; miért a születési arány csak viszonyítva a halandósági aránnyal bír tulajdonképeni jelentőséggel. Mindamellett a születési arány magában és általában véve is nem csekély statist. érdekel bir, főleg összehasonlítva a más államokban mutatkozó hasonarányokkal, és tekintettel arra, hogy miféle arány létezik az élve és holtan szülöttek, valamint a törvényes házasságból valók és törvénytelen ágyúk közt. Mindenesetre a törvényes házasságból élve szülött gyermekek állandóan emelkedő számaránya kedvező jelenségnek tekintendő, mert az esketések folytonos gyarapodására mutat.

Az ausztriai birodalomban egyáltalán igen magas születési arány mutatkozik, úgy hogy kevés európai állam mérközhetik vele e tekintetben; ugyanis az 1850—59-ig terjedő nyolcz évi időszak átlaga szerint már 24., lélekre egy újszülött esik a); e kedvező számarány leginkább a magyar tartományoknak szüleménye, miután itt aránylag jóval több születés fordul elő évenként, mint a többi örökös tartományokban, úgy hogy ugyanazon 8 évi átlag szerint a magyar korona tartományaiban már 22., lélekre, ellenben a többi birodalmi részekben átmérőleg csak 26 lélekre számítható egy újszülött b).

Volt t. i. az egész birodalomban és annak magyar és nem magyar részeiben újszülött egyáltalán:

évszám.	az összes birodalomban általán esik egy újszülött		a magyar tartományokban általán esik egy újszülött		a többi örök. tartományokb. általán esik egy újszül.	
1852.	1.498,303	24 lélekre	621,213	21 lélekre	877,090	26 lélekre
1853.	1.482,352	25 »	600,300	22 »	882,052	26 »
1854.	1.392,738	26 »	541,872	25 »	850,866	27 »
1855.	1.232,230	27 »	562,389	24 »	669,841	30 »
1856.	1.327,607	25 »	579,170	23 »	748,437	26 »
1857.	1.458,642	23 »	632,749	21 »	825,893	24 »
1858.	1.411,076	24 »	577,510	23 »	833,566	24 »
1859.	1.475,662	23 »	602,485	22 »	873,167	23 »
1860.	—	—	—	—	815,098	25 »
1861.	—	—	—	—	824,860	24 »

A születések ennél fogva azonképen gyarapodnak vagy csökkennek, a mint az előttevaló évben az esketések számaránya emelkedett vagy lejjebb szállt, miből egyrészt a házassulás és születési arány közti természetes összefüggés, másrészt pedig az világlik ki, hogy ugyanazon okok, melyek

az évi eseketéseket gyarapítják vagy apasztják, ugyanazon módon a születések általános számára is kihatnak. Ez oknál fogva tekintve az egyes tartományokat, a születések is ép úgy mint az eseketések keletről nyugatra, és délről észak felé mindinkább fogynak, az alpesi tartományokban e tekintetben is a minimum észlelhető.

A birodalom nem magyar részeiben az általános születési arány újabban nemcsak hogy nem emelkedett, hanem határozottan rosszabbra fordult c); mi természetes következménye az eseketési arány hanyatlásának, és a fogvatkozás még szembetűnőbb, ha csupán a törvényes születések vétetnek tekintetbe, mert a törvénytelen ágyuak száma az utolsó évtizedben jóval gyorsabban növekedett, mint a törvényes származásuaké, és még azon években is öregbült, melyekben a törvényes születésekben érezhető csökkenés állott be, miről többet a következő §-ban.

a) Kevés európai állam dicsekszik hasonló magas születési aránnyal, mint Ausztria egyáltalán, így *Wappaeus* közlései szerint 10 évi átlag szerint találjuk, hogy :

a százsz királyságban egy újszülött jó	24. s lélekre
Würtembergában	» » » 24. » »
Poroszthonban	» » » 25. » »
Bajorországban	» » » 28. » »
Német-alföldön	» » » 29. » »
Angolhonban	» » » 30. » »
Norvegiában	» » » 30. » »
Dánhonban	» » » 30. » »
Hannoverában	» » » 31. » »
Belgiumban	» » » 32. » »
Francziországban	» » » 35. » »

b) Hogy a magyar tartományoknak befolyása kedvezőbbre alakítja az összbirodalom ebbeli viszonyát, már onnan is kitetszik, hogy az 1842—51-ki adatok szerint a birodalomban csak 25. s lélekre, most ellenben már 24. s lélekre jó egy születés. — *Pest* városában 1862- és 1863-ban már 20 lélekre jött egy újszülött.

c) Hogy az egyes tartományokban a születési arány az utóbbi időben rosszabbra fordult, következő egybeállításból kiviláglik, jött általán egy újszülött:

	1830—47. átlag	1857.	1858.	1859.
Bukovinában	21. s lélekre	21 lél.	24 lél.	23 lél.
Galicziában	22. »	21 »	21 »	20 »
Csehországban	25. »	24 »	24 »	25 »
Velenczében	25.1 »	28 »	28 »	24 »
Morvában	25.1 »	24 »	25 »	25 »
Sléziában	25.3 »	24 »	24 »	23 »
A.-Ausztriában	25.4 »	23 »	25 »	25 »
Istriában	26. »	26 »	25 »	23 »
Stiriában	29. »	30 »	32 »	30 »
Krainában	30. »	31 »	31 »	30 »
Dalmatiában	31. »	29 »	25 »	24 »
Tirolban	31. »	33 »	34 »	32 »
F.-Ausztriában	32. »	32 »	33 »	32 »
Karantánban	33. »	32 »	34 »	32 »
Salzburgban	33. »	34 »	35 »	33 »

Galicziában tehát ép úgy mint a katonai őrvideken, sőt Magyarországon is majdnem két százalékkal több gyermek születik évenként, mint az alpesi tartományokban.

20. §. A törvénytelen születések számaránya.

A *törvénytelen* születések számviszonya főjelentőségű társadalmi momentum. A házasságon kívüli magzatok számnövekvése, főleg ha az állandóan, évről évre emelkedő arányban mutatkozik, mélyen rejlő socialis bajokra mutat, mi magát borzasztóan az által boszúlja meg, hogy a társadalmat folytonos veszélylyel fenyegeti, mert nemcsak hogy a törvénytelen ágyból való gyermekek közt az anyai ápolás hiányánál fogva roppant a halandóság, közülök aránylag sokkal többen, mint a törvényes ágyiak közül, már holtan jöven a világra; de a kik fen is maradnak, mint nem az anyai őrszellem éber felügyelete alatt felserdült, hanem mint a hideg világban, melybe gyermekkorukban kitaszítva, hiában keresnek érettek melegen dobogó keblet, nevelés és szivképzés nélkül felnőtt egyének a társadalomhoz semmiféle vagy csak igen laza kötélekkel csatolt néposztályt képeznek, kik keveset törődnek azon társas köröknek érdekeivel, melyek bennök nem tudtak maguk iránt érdeket gerjesztetni, tehát vészteljes tágitása a társaslet kötelekeinek, egyik sajnos következménye a törvénytelen szülöttek szaporodásának.

Miután pedig a mindenkinek keblébe ültetett nemesebb hajlamok az embert rendszerint méltóságához mért házaseletre önkényt vezetik, a törvénytelen származásuak aránytalan nagy létszáma mindenesetre visszás társadalmi intézményeket sejtet, azoknak folytonos növekvése pedig, a hol az nem általános erkölcsomlásnak kifolymánya, mostoha, súlyos időkre mutat, a törvényes egybekelések nehezülésével a természeti ösztönök mindinkább házasságon kívül keresvén kielégítést, mi a családi élet nem kis felforgatásával jár, és a társadalom erkölcsi alapjának megingatására vezet.

Az ausztriai birodalomban e tekintetben lehető mostoha viszonyok észlelhetők, a törvénytelen gyermekeknek már azelőtt is magas aránya az utóbbi években nemcsak nem csökkent, hanem még akkor is tetemesen növekedett, midőn a születések általános száma alábbszállt, így:

	az újszülöttek	a törvénytelen ágyiak
1856-ban az előbbi évhez képest	7.7 % -al növek.	8.3 % -al növ.
1857 „ „ „	9.9 „ „	19.7 „ „
1858 „ „ „	0.6 „ fogyatk.	3.3 „ „
1859 „ „ „	4.5 „ növek.	4.1 „ „

és ennél fogva a törvénytelen születésekre az utolsó évtizedben évről évre magasabb százalékarány esik, jelesen:

1852-ben	8.1 %	1856-ban	9.0 %
1853 „	8.2 „	1857 „	11.4 „
1854 „	8.6 „	1858 „	11.4 „
1855 „	8.2 „	1859 „	11.6 „

vagyis minden 7—8 törvényes születésre egy törvénytelen esik.

E tekintetben a magyar korona tartományaiban határozottan kedvezőbb viszony létezik, mert bár itt is az utolsó időben évről évre fokozódik

emelkedő sajnos növekvés tapasztalható a), mégis köztük és a többi örökös tartományok közt oly nagy a különbség, hogy ezekben átmérőleg és aránylag kétszer-háromszor több gyermek születik házasságon kívül, mint nálunk, sőt az alpesi vidékeken, hol e viszony a legsötétebb színben mutatkozik, jelesen *Karantánban* a százalék egész 40%-ig felzökken, úgy hogy ott minden 1., törvényes születésre már egy törvénytelen jő. A magyar birodalom kedvezőbb viszonya más okokon kívül különösen azon körülménynek tulajdonítandó, hogy egyrészt a katonai határőrvidék az általános arányt tetemesen mérsékli, e vidéken a már ismeretes okokból a legkedvezőbb arány találtatván (1—1,3%), másrészt pedig a szorosabban vett Magyarország szintén kedvező aránylata, t. i. 3—5%, onnan is van, hogy aránylag kevesebb nagy és népes várossal birunk; mert fővárosokban, hol mozgóbb népesség, idegenek nagy száma, és a fi- és nőnembeli lakosság számos oly osztályai találtatnak, melyekre nézve a házasságkötés nehezítve van, mint a napszámosok, cselédek, gyárakban dolgozó leányok stb., hol továbbá nagyobb katonaság és egyéb nőtlenségre utalt filakók nem csak mértékben növesztik a névtelen apák sorait, hol rendesen felettebb erkölcsiség, és magasabb társadalmi igények a törvényes egybekeléseknek útjában vannak, hol végre a házasságra lépő személyek, jelesen tisztviselők, kereskedők stb. jobbára csak előhaladtabb korban kötik e frigyet, és még számos egyéb társadalmi tényezők mostohál folynak be, rendesen a törvénytelen ágyuakra nézve mindenütt szembetűnő magasabb arányokkal találkozni, így míg a törvénytelen születések az egész birodalomban 1851—57-ig átlag 8., 1858—59-ig 11. százalékkal szerepelnek, a birodalmi fővárosokban azokra átlag 40., illetőleg 44 percent esik b), és e tekintetben Magyarország fővárosa *Pest* is komolyabb szint ölt magára, itt t. i. a törvénytelen ágyuak, ámbátor az országban általán csak 4—5%-al jelenkeznek, az 1851—57-ki időkör átlaga szerint 25., sőt 1858—59-ig épen 36,7%-al szerepelnek, úgy hogy már több mint egyharmada az évi születéseknek a házasságon kívüliekre jő c).

Hogy a törvénytelen születések keletről nyugatra és délről észak felé épen azon mértékben növekszenek, a mint az évi esketések ugyanez irányban gyérülnek, és hogy az egyes országokban ezen viszony utóbbi időkben érezhetőleg rosszabbra fordult, következő összeállításból világosan kitet-szik; a törvénytelen ágyuakra jött évenként:

	az 1851—57-ig terj. idész. százalék	az 1858—59-ki időszakban százalék	egy törvénytelen
Karantánban . .	37,1	40,1	1,3 törvényes szülöttre
Alsó-Ausztriában .	27,5	29,5	2,4 „ „
Stiriában . . .	26,1	28,3	2,5 „ „
Salzburgban . .	25,4	28,4	2,5 „ „
Felső-Ausztriában	20,8	22,4	3,5 „ „
Csehhonban . .	14,8	16,9	4,9 „ „
Sléziában . . .	13,1	15,9	5,3 „ „
Morvában . . .	13,0	15,4	5,5 „ „
Krainában . . .	8,7	10,9	8,1 „ „
Galicziában . .	8,4	12,1	7,2 „ „

az 1851—57-ig terj. idosz.		az 1858—59-ki időszakban	
százalék		százalék	egy törvénytelen
Bukovinában . . .	8. ₃	11. ₆	7. ₆ törvényes szülöttre
Istriában . . .	8. ₀	8. ₆	10. ₆ „ „
Tirolban . . .	5. ₃	5. ₆	16. ₇ „ „
Horvát-Szlav. . .	4. ₈	?	— „ „
Erdélyben . . .	3. ₉	6. ₂	15. ₁ „ „
Magyarországban	3. ₄	5. ₆	16. ₇ „ „
Lomb.-Velenczében	3. ₀	3. ₆	26. ₄ „ „
Dalmatiában . .	2. ₈	3. ₆	26. ₄ „ „
Katonai érvidék .	1. ₃	1. ₄	67. ₀ „ „
átlag:	8. ₉ %	11. ₄ %	7. ₆ törvényes szülöttre

De a népesebb városokban is e viszony mind búsabb színben jelenkezik, ugyanis jött a törvénytelen születésekre:

a város neve	1851—57. átlag	1858—59. átlag	a város neve	1851—57. átlag	1858—59. átlag
Grác	67. ₄ %	64. ₆ %	Czernovicz	34. ₅ %	40. ₄ %
Olmütz	65. ₈ „	70. ₂ „	Krakau	27. ₇ „	29. ₅ „
Lincz	62. ₂ „	63. ₂ „	Triest	27. ₆ „	29. ₀ „
Klagenfurt	61. ₉ „	65. ₈ „	Troppau	25. ₆ „	28. ₆ „
Lemberg	50. ₂ „	56. ₂ „	Pest	25. ₅ „	36. ₇ „
Bécs	49. ₅ „	50. ₈ „	Innsbruck	25. ₅ „	36. ₀ „
Prága	48. ₈ „	50. ₅ „	Buda	20. ₂ „	26. ₃ „
Salzburg	43. ₄ „	47. ₁ „	Temesvár	16. ₁ „	22. ₂ „
Brün	36. ₅ „	48. ₁ „	N.-Szeben	14. ₃ „	20. ₅ „
Laibach	36. ₄ „	38. ₂ „	Velence	14. ₂ „	15. ₆ „
Zágráb	35. ₀ „	?	Zára	13. ₅ „	18. ₀ „
a fővárosokban átmérőleg:				40. ₆ %	44. ₀ %

Miután e viszony az 1860- és 1861-ik évben is, tekintve a többi örökös tartományokat, legkevésbé sem javult, mind a két évben a törvénytelen ágyúakra 13.₇% esvén, bizvást felvehető, hogy jelenleg az egész birodalomban átmérőleg a törvénytelen ágyból valók az összes újszülötteknek 12 százalékát képezik, mely tekintetben az ausztriai birodalom jóval kedvezőtlenebb arányt tanusít, mint az európai államok legtöbbjei, sőt Nagy-Britanniában, daczára a sűrű népességnek, daczára a keresetforrások nagyobb kimerülésének, daczára a terjedt pauperismusnak, csak 6.₅% vagy aránylag csak fél annyi törvénytelen születésű találtatik, mint a birodalomban, szintűgy a lazabb erkölcsűnek tartatni szokott francia nép-nél is kedvezőbb viszony találtatik, a frank birodalomban a törvénytelen születésekre 7.₁%, Belgiumban 8.₆%, Porosz birodalomban 7.₂, sőt Németalföldön épen csak 4.₇% esvén d).

a) A törvénytelen születések általános és viszonylagos száma az utolsó 8 évben e következő volt:

	a közbíróadalomban:			magyar tartomány:		nem magyar tart.:	
1854.	119,410	8.4 %		20,240	8.7 %	99,170	11.4 %
1855.	100,600	8.3 %		21,090	8.7 %	79,560	11.3 %
1856.	118,962	9.4 %		24,180	4.3 %	94,782	12.7 %
1857.	151,995	11.4 %		33,799	5.3 %	118,196	14.3 %
1858.	159,974	11.3 %		35,414	6.1 %	124,560	14.9 %
1859.	169,935	11.3 %		40,875	6.7 %	129,560	14.3 %
1860.	—			—		102,360	13.7 %
1861.	—			—		114,284	13.7 %
átlag:		10. %			5. %		14. %

Hogy a tételes törvényhozás ezen viszonyra is nemcsak közvetve, hanem közvetlenül is kihat, leginkább azon körülmény mutatja, miszerint az izraelita lakosság közt, bár azoknál a törvénytelen születések különben jóval ritkébbak, az előbb név szerint Galiciában fenállott megszorítások alatt egész 80 százalékgig törvénytelen ágyból valók fordultak elő, mint ezt Krakó és Lemberg városára nézve még a hivatalos közlemények is tanúsítják.

b) Más európai államokban is a városi népességnél a törvénytelen születések jóval emeltebb mértékben szerepelnek, mint a sikon, de korán sincs oly roppant számarány, mint az ausztriai városokban; így *Wappaeus* után a törvénytelen ágyuak

	a városokban:	a sikon:
Franciaországban . . .	15.1 %	4.3 %-kal vannak,
Belgiumban	14.3 %	5.3 %
Svédhonban	27.4 %	7.3 %
Hannoverban	17.4 %	9.0 %
Poroszországban . . .	9.3 %	6.6 %
Dánhonban	16.0 %	10.0 % stb.

c) Tagadhatlan, hogy a népben elterjedt közvélemény, szokások és előítéletek nem keveset tesznek a törvénytelen születések hol gyarapítására, hol ritkítására, így a havasi lakók Ausztriában ebben nem találnak megszügyenítő szennyet; míg a morlakok és déli népek egyáltalán azt gyaláznak és megbecsztelenítésnek tartják, az elesett nőt, személyt az egész község szégyenére válván; miért a szeplőtlen erkölcs megóvása az egyeseknek úgy mint az egész községnek inkább szívükön fekszik, mint ott, hol ezen épen fen sem akadnak.

d) Félreismerhetlen a városoknál, főleg a birodalom valamennyi városai körül a legmostohább viszonyt feltűntető Olmücznél az ottani nagyobb katonai őrségnek tagadhatlan nagy befolyása, ugyanazon tényező még másutt is, jelesen Temesvár, Zágráb, Lincz, Buda-Pest, Lemberg és egyéb városokban magát érezhetővé tevén, melyeknek ebbeli aránya oly annyira elüt ugyanazon ország általános arányától; ezzel karöltve jár amaz észlelet is, hogy a hadsereg saját feljegyzéseiben a törvénytelen születések feltűnő szerény mértékben szerepelnek, természetesen, miután az ebbeli jutalék rendszeren a város polgári lakossága rovására esik; ámbátor másrészt nem tagadható, hogy erre más elemek is tetemes befolyást vesznek, mint a lelelczházak létezése péld. Grácz, Bécs, és más városokban, a városi szellem, a sikon még épebb erkölcsisztaságnak álmiveltéséig folytán háttérbeszorulása, stb.; mindenesetre hogy Magyarország fővárosa is a birodalom többi népesebb városai szembeötlőbb arányához mind közelebb jár, sőt hogy a magas arány még folyton nő, 1863-ban már 37 % levén szomorú tanúsága annak, hogy a magyar népben legalább a vidéken még eredeti épségben fennmaradt idegenkedés a törvénytelen közszülésektől, a fővárosban mindinkább eltűnik.

21. §. A holtanszülettek számviszonya.

Tekintve az újszülettek *életrevalóságát*, nagyfontosságú a *holtanszülettek* számaránya, ebből egyrészt a nagyobb-kisebb gondra következtethetni, mely a megszülemlő magzatra fordítva lőn, másrészt a szülés folyamának többé kevesebb szabályszerű természetére következtetés vonható.

E tekintetben az ausztriai birodalomban egyáltalán, de különösen a magyar korona alatti tartományokban, szemközt a populationistika általános törvényeivel, oly igen kedvező viszonyok mutatkoznak, hogy méltán sejtethetni, miszerint a feljegyzések e tekintetben nálunk még többnyire hiányosak, ámbátor nem tagadható, hogy a magyar tartományokban a kedvező házassági arány kivált azon körülménynél fogva, hogy a házasságok jobbra fiatalabb korban és egyenlő korosztályuk között kötődnek, a szülöttek is több életrevalósággal bírnak, mihez járul még, hogy a magyarországi anyáknak természetszerűbb életmódja, és a mezőgazdaságtól körüli foglalkozásuk, mint ez falun általán tapasztalható, kedvezőbb viszonyokat eredményez.

Általán az egész birodalomban a holtanszülöttekre az összes újszülöttek csak 1., egész 1,7 %-ja esik, mi határozott kedvezőbb viszony, mint más európai államban, hol rendszeren 100 szülöttre 4—5 holtanszülött számítatik a), és a magyar tartományokban még az általános viszonytól is kedvezőbb arány mutatkozik, itt épen csak 0,9—1,0 százalék esvén a holtanszülöttekre: szemközt pedig a birodalom többi nem magyar tartományaival, hol már 2—3 százalékkal szerepelnek, még kedvezőbb e viszony, mi egyszersmind igen természetes következménye azon körülménynek, hogy nálunk a törvénytelen születések ritkábbak, mert ezek közt mindenütt több holtanszülött fordul elő, mint a törvényes ágyuk között, egyrészt mivel a nem férjes nő csak legritkább esetben fogja tilos viszonyának váratlan gyümölcsét oly ápolásban részesíteni, mint a törvényes anya, másrészt mivel a törvénytelen születéseknél ezen körülmény, vajjon a gyermek élve vagy holtan született-e, jóval pontosabban szokott feljegyeztetni, minthogy a házasságon kívül levő szülőbányának nagyon is érdekében fekszik e tényálladékot kétségtelenül constatiroztatni, nehogy gyanuba ejtessék, vagy épen kellemetlen bűnvádi nyomozásba keveredjék, míg a törvényes szülők kevésbé találják érdekükben ezt lelkiismeretesen bevallani, sőt gyakran a holtan lett születés készakarva elpalástoltatik, és a holtanszülöttre legalább a szükségbeli keresztség reádatik, hogy ezáltal az áldott földön való eltemetetés neki biztosittassék, miben főleg a köznép nagy vigaszt talál. Mindezen okoknál fogva az osztrák birodalomban is a törvénytelen ágyuk között a holtanszülöttek jóval magasabb arányban szerepelnek, mint a törvényes születések között, átlag t. i. 3—3,2 %-al és némely, főleg az alpesi tartományokban, hol legtöbb törvénytelen gyerek fordul elő, 4—5,8 százalékkal b).

a) Így Wappacus szerint Poroszországban 3,8, Franciaországban 3,8%, Norvegiában 4, a szász és dán királyságban 4,8%, Belgiumban 4,8, Németalföldön 4,8 százaléka az újszülötteknek holtan születik.

b) A holtanszülöttek általános és viszonylagos létszáma az utolsó 5 évben e következő:

	a közbirodalomban: általán százalékokban		a magyar tartományokban: általán százalékokban	
1855-ben	18,111	1,4%	5,305	0,9%
1856 »	19,960	1,5 »	5,465	0,9 »
1857 »	28,591	1,6 »	6,453	1,0 »
1858 »	24,030	1,7 »	6,298	0,9 »
1859 »	25,003	1,7 »	7,218	1,3 »

vajjon esen folytonos növekvés szüleménye-e az általános születési viszonylat rosszabbulásának, vagy pedig annak, hogy a feljegyzések e tekintetben is évről évre pontosabbakká válnak, nehéz meghatározni, mindenesetre a birodalom és kivált a magyar tartományok e kedvezőbb viszonya mellett szól azon észlelet is, hogy minden gyér népességű országban kevesebb holtan szülött szokott számíttatni, azoknak száma a nép megstürűsödésével folyton emelkedvén.

22. §. A nem szerinti és többes születések.

Az újszülöttek *nemét* illetőleg, ez társadalmi szempontból nem bir ugyan kiváló gyakorlati fontossággal, de élettani és populationistikai szempontból felette érdekes, miután az eddig ismert világon bárhol tett észleletek folytán mindenütt azon egy állandó és bámulatos egyformaságban felmerülő számviszony mutatkozik az újszülött fi- és leánygyermek között, miszerint csaknem mindenhol 100 leányra 106 gyermek jó, és a holtanszülöttek közt a finem még jóval emeltebb mérvben van képviselve, közönségesen 100 holtanszülött leányra 130 holtan szülött gyermek számíttatván. Ezen szabályosság az ausztriai birodalomban is úgy régebben valamint újabb időben egyaránt nyilvánul a), sőt a házassulók kedvező körviszonyánál fogva, mely annak nagy részében, névszerint a magyar tartományokban uralg, e törvényszerűség még pregnánsabb kifejezést nyer, itt a finem túlnyomósága még valamivel magasabb arányban jelenkezhvén, így 100 leányszülöttre

1852—54-ig átlag	106. ₆	fiszülött jött,
1855—57 „ „	106. ₆	„ „
1858—59 „ „	106. ₃	„ „
1860—61 „ „	106. ₄	„ „

ellenben a holtanszülöttek közt 100 leányra

1852—54-ig átlag	135. ₇	holtanszülött fi jött,
1855—57 „ „	135. ₄	„ „
1858—59 „ „	132. ₄	„ „
1860—61 „ „	130. ₀	„ „

legkifejlettebb mértékben mutatkozik a fiszületéseknek e túlszárnyalása a birodalom azon részeiben, hol a házasságok magasabb korban szoktak köttetni, vajjon miféle physiologikus okokon alapszik e tünetény, vajjon miért szerepel több gyermek a holtanszülöttek közt, és áll-e ez összhangzásban a gyermekek közti általán nagyobb halandósággal, és magyarázható-e ez a finemnek zsengébb korában való kényesebb szervéből, szóval vajjon a finemnek általános túlnyomósága az összes születéseknél a propagativ-képesség egyenletlenségéből-e, vagy a fiörökös utáni fokozottabb vágyból, vagy a szülők korkülönbségéből megfejthető-e, vajjon vesznek-e erre az égalji, nemzetiségi, polgárkereseti s egyéb társadalmi viszonyok és mily befolyást, azt megfejteni a természetbuvárok dolga, a statistikus feladata csak a megkívántató adatokat szolgáltatni e tény constatirozására. Eddigelé legalább nem sikerült, daczára a sokféle beható vizsgálódásoknak, a természet e titkainak kulcsát eltalálni.

A *többes születéseknél* a finem valamivel kevésbbé túlnyomó, mint az egyszerű születéseknél, jelesen több évi adatok szerint az ikerszületéseknél

a finem csak 3—4%-al mulja felül a leányszülötteket, és még csekélyebb a túlsúly a hármas vagy négyes születéseknél, ez utóbbiak azonban oly kivételesen fordulnak elő, hogy inkább a természet játéka közé sorolandók, és azért számba sem vehetők. De a kettős és hármas születések elég jelentékeny számmal szerepelnek a birodalomban, főleg a magyar tartományokban, melyek e tekintetben is a többi örökös tartományokat tetemesen felülhaladják, ebben is népünk erőteljesb kifejlése nyilvánulván; ugyanis az egész birodalomban 1855—57-ig 81., és 1858—59-ig 86. egyszerű születésre egy ikerszületés jött, míg a magyar tartományokban már 77—78 egyszerű születésre egy ikerszületés számítható, tehát nálunk kedvezőbb viszony van, mint a statisztikusok általán szokták felvenni, hogy t. i. 80—85 egyszerű születésre egy többes születés vehető fel rendszerint; szintúgy gyakoribbak nálunk a hármas születések is, mert míg az összbirodalomban 1852—54-ig 4674, 1855—57-ig pedig 4823, végre 1858—59-ig csak 6150 születésre jött egy hármas születés; a magyar tartományokban átlag már 4530 egyszerű születésre számítható egy három gyermekkel megáldott többes születés b).

A bizonyos időben született gyermekek számából viszonyítva az ugyanazon időközben kötött házasságokhoz, szokás következtetni, hogy a házasságok miféle valószínű átmérőleges *termékenység*gel bírnak; ámbár ezen számítás mód nem minden kifogás nélküli, és az ezúton nyert eredmények sok tekintetben illusoriusok, lássuk mégis, micsoda eredményekre vezet úgy az összes birodalomban, mint a magyar korona tartományaiban. Az egész birodalomban az 1852—57-ki átlag szerint egy-egy házasságra 4., gyermek jönne, a két utolsó évi (1858—59) adatok szerint pedig 4., míg a magyar tartományokban az előbbi időközben 4., az utóbbiban ellenben 4. gyermek számíttatnék egy házasság után; és igen valószínű, hogy a magyar tartományokban az átlagos termékenység nagyobb, mint a többi örökös tartományokban, a mennyiben ott az aránytalanul sok törvénytelen gyermek e viszonyra szükségképen csökkentőleg foly be, de épen a nagy változatok, melyek e tekintetben az egyik évről a másikra, és az egyes tartományokban különbözőleg mutatkoznak, a számeredmények alaposságát nagyon is kétségbe helyezik c).

a) Hosszu évek során át tett tapasztalatok szerint a törvénytelen ágyuak közt a finem kevésbé túlnyomó, mint a törvényes házasságból valók közt, mert úgy a régibb, mint a legújabb évekből nyert ritka összehangzásu eredmények szerint évenként 100 törvénytelen ágyból való leánymagzatra csak 104 egész 104. gyermek (és nem mint a törvényesek közt 106 fiu) esik; sőt még a holtanszülettek közt is, dacára annak, hogy azok közt a gyermekek egyáltalán nagyobb mértékben szerepelnek, mégis tapasztalható, hogy a törvénytelen ágyból való holtanszülettek közt a finem gyengébben van képviselve, mint a törvényes származásu holtanszülettek közt, mert az előbbieknél a finem 35—36, az utóbbiaknál legfeljebb 24—25 %-al haladja felül a nőnemet. — Többrendű észleletek folytán továbbá a nagyobb és népesebb városokban a születéseknél csekélyebb a nemkülönbségi arány, mint a sikon, s ez nemcsak az 1830—47-ki időköz, hanem az utóbbi évtized átlaga szerint kimutatható, a finem azokban közönségesen csak 4—5 %-nyi túlsúlylyal bírván, mi Pest városára nézve is *Tormay* városi főorvos összeállításából kitűnik, csak az 1863-ik évben volt nagyobb a túlsúlyozás, 100 leányszülöttre 105. fiu esvén.

b) A többes születések általános és viszonylagos létszáma e következő volt, és pedig kettős születés:

	a birodalomban:			a magyar tartományokban:		
	általán	81. a egyszerű születésre.		általán	77. a egyszerű születésre.	
1855.	15,008	81. a	egyszerű születésre.	7,235	77. a	egyszerű születésre.
1856.	16,612	79. a	»	7,408	78. a	»
1857.	17,843	81. a	»	5,058	78. a	»
1858.	16,214	87. a	»	6,584	86. a	»
1859.	17,048	86. a	»	7,258	82. a	»

Tekintve a nemkülönbséget a kettős születéseknél, inkább egyenlő neműek, mi következő összeállításból tűnik ki; a magyar tartományokban volt:

			két fiú;	két leány; egy fiú, egy leány.	
1855-ben	7,235	kettős születésnél	2,280	2,098	2,862
1856 »	7,408	»	2,258	2,207	2,943
1857 »	5,058	»	2,471	2,378	3,209

tehát mind a három éven át jóformán a kettős születések kétharmada olyan volt, hogy az ikerszülettek egymeműek voltak, míg a hármas születéseknél inkább már a vegyes neműek vannak túlnyomólag képviselve, mi ugyanazon három évi időközre vonatkozó kimutatásból kiderül, volt t. i. a magyar tartományokban:

	hármas születés általában	három fiú	három leány	született: két fiú, egy leány	két leány, egy fiú
1855.	122	28 esetben,	24 esetben,	35 esetben,	40 esetben,
1856.	131	30 »	20 »	50 »	31 »
1857.	138	33 »	22 »	46 »	37 »

közel tehát két harmada vegyes nemű, de a hármas születések is már a kivételesek közé tartozván, ebből semmi következtetés nem vonható. — Négyes születés az egész birodalomban 1855-ben 4, 1856-ban 9, 1857-ben 4, 1858-ban 6, és 1859-ben három fordult elő, a magyar tartományokra ezekből évenként egy-egy, csak az utolsó évre jött két négyes születés, utánok legtermékenyebb e tekintetben Velence tartomány, hol 1858-ban egy születés volt öt élő gyermekkel!

c) Szokás még a születéseket megkülönböztetni az időszak szerint, melyben előfordulnak, hogy így számadatilag kiderüljön, miszerint szaporodási tekintetben az emberi nem ép úgy ki van téve az időszakai befolyásoknak, mint akár a növényvilág, akár bármi állati szerv; mindezekről többet olvashatni idézett értekezésemben, hol kimutatni törekedtem, hogy *Villermé* azon állítása, miszerint az esketéseknek az egyes hónapokra való aránylagos eloszlása semmiféle befolyással nem bír a születések számviszonyára, a magyar tartományok ebbeli adatai által megczáfoltatik, nálunk a körülmények csakugyan a dolog természetében fekvő tetemes befolyása levén a születéseknek az egyes hónapok szerinti növekedésére vagy apadására. Szintúgy iparkodtam megmutatni, hogy *Engel* genialis statistikuskának azon állítása sem áll, legalább a magyar tartományokban nem, hogy földmivelő népeknél aránylag kevesebb születés fordul elő, mint ipartűző népeknél, a jobbára őstermeléssel foglalkodó magyar tartományokbeli népeknél és sz. István koronájának túlnyomó agronomikus országaiban határozott magasabb születési arány találtatván, mint az ausztriai birodalom legiparosabb tartományainak bármelyikében, mert példaképen, míg egyrészt a magyar tartományokban átlag 22—23 lélekre esik egy újszülött, az ipardús Morvaországban csak 26, Csehországban 27, sőt Széziában épen 29 lélekre kerül egy újszülött.

III. A halálozások.

23. §. A halandósági arány egyáltalán.

Ha a születési arány magában véve nem mindig biztos fokmérője a prosperitásnak, miután lehet, hogy a magas születési arány nem épen kedvező társadalmi állapotoknak kifolymánya, mint például ha sok törvénytelen ágyból való, holtanszület, könnyelműségből vagy túlkorán kötött

házasságokban nemzett gyermekek növesztik a születési arányt, úgy hogy bizonyos körülmények közt épen mérsékeltőbb születési arány inkább a prosperitas mellett tanuszkodhatik: a halálozásnál megfordítva azt állíthatni, hogy a halandósági arány magában véve is már biztos fokmérője az általános jóllétnek vagy ellenkezőjének, miután a halandóságot felfokozó okok közt alig képzelhető egy is, mely más tekintetben a társadalom javára lehetne; minden, a mi a népéletet megrövidíti, a mi a lakók sorait megtizedeli, anyagi és szellemi tekintetben mindig pozitív veszteség, miért is a mérsékelt halandósági arány általán kedvező, ellenben magas, főleg pedig évről évre állandóan növekvő halandósági arány feltétlenül kedvezőtlen socialis mozzanatnak tartható. Az emberi életet kurtító vagy sűrű halálozást okozó minden tényező rendesen visszas társadalmi állapotok szüleménye, de még a rendkívüli tünemények is, melyek csak kivételesen hatnak pusztítólag, mint a járványok, szűk termések, hadjáratok, stb. legáltalább is sajnos bajoknak tekintendők.

Tekintve az általános halandóságot Ausztriában, szemközt Európának legtöbb cultur-államaival, igen magas aránynyal találkozunk, ugyanis elnézve a holtanszülettektől, az utolsó évtizedben átlag már 30 lélekre, sőt oda értve a holtanszültött gyermekeket is, már minden 29 lélekre számítható egy haláleset; és épen a népesedési mozgalmak ezen legfontosabb tényezőjére nézve a magyar korona tartományai határozottan mostohább viszonyt mutatnak, mint akár a birodalom egyetemleg, akár annak többi alkatrészei különvéve, sőt ez utóbbiak irányában még szembetűnőbb a magyar tartományok halandósági aránya, miután azokban az 1852—59-ki átlag szerint 27.₈, a többi örökös tartományokban ugyanazon időközben átmérőleg csak 32.₂ lélekre jött egy haláleset.

A *halálesetek* általános és viszonylagos száma az utolsó évtizedben, elnézve a holtanszülettektől, az egész birodalomban és annak egyes alkatrészeiben következő összeállításból vehető ki, volt t. i. haláleset:

	az összes birodalomban			annak magyar tartom.			nem magyar tartom.		
	általán	egy haláleset jö	lélekre	általán	egy haláleset jö	lélekre	általán	egy haláleset jö	lélekre
1852.	1.141,256	32	437,294	30. ₅	703,962	32. ₈			
1853.	1.208,229	29	525,234	26. ₀	712,995	32. ₁			
1854.	1.347,276	27	555,193	24. ₅	792,083	29. ₁			
1855.	1.525,497	22	648,300	20. ₈	877,197	22. ₉			
1856.	1.072,928	31	460,181	30. ₀	612,747	32. ₅			
1857.	1.017,027	34	443,902	31. ₀	573,125	35. ₆			
1858.	1.072,174	32	470,367	28. ₅	601,807	34. ₅			
1859.	1.051,799	33	430,959	32. ₄	620,840	34. ₀			

Ezen kimutatásból kitűnik, hogy a halandósági viszony is évről évre kedvezőtlenebb alakot vett magára, és tetőpontját a Cholera tömeges pusztításaitól bélyegezett 1855-ik évben éri el. Az egyes tartományokat tekintve, azt tapasztaljuk, hogy a *halandóság szintén keletről nyugatra és délről észak felé azon irányban csökken, melyben a születések megritkulnak a),* mi természetes következménye annak, hogy a mostoha halandósági arány jobbára a magas gyermekhalálozásnak szüleménye; de ezen irányulat a ha-

landóságnál sem oly határozott sem oly szabályos, mint a születéseknél, jelesen három ausztriai tartomány ettől tüzetesen eltér, t. i. *Erdély, Bukovina és Dalmáthion*, melyek, bár az első kettő keleti, az utolsó déli tartomány, a legkecsegtetőbb halandósági viszonyynal dicsekednek, nyilván a románok és a dalmáthoni lakók közt sajátzerű ethnografi okokból általán tapasztalható kedvezőbb halandósági viszonymnál fogva b).

a) A halandósági arány az egyes tartományokban az 1830—47-ki átlag és az 1857—59-ki egyes években e következő; egy haláleset jó:

	1830—47. átlag	1857. lélekre	1858. lélekre	1859. lélekre
Galicziában	26.3	36	33	31
Katonai határörvid.	26.3	27	25	25
Alsó-Ausztriában	27.3	29	30	31
Magyarországban	—	28	26	30
Valenczéban	29.0	34	36	31
Morvában	31.1	34	33	37
Horvát-Szlavon.	—	31	—	—
Sléziában	32.4	40	36	38
Salzburgban	34.0	39	36	32
Stíriában	34.3	35	36	35
Istriában	35.7	38	36	33
Felső-Ausztriában	35.0	40	34	33
Tirolban	36.0	39	36	35
Bukovinában	36.3	40	39	36
Karantánban	36.3	36	38	37
Krainában	37.7	40	36	34
Erdélyhonban	—	41	38	41
Dalmatiában	45.0	54	44	45

átmérőleg: 30.4 34 32 33

Ebből kitűnik, hogy a halálozásoknál igen nagy eltérések, sőt valóságos ugrások észlelhetők az egyes tartományokban, legnagyobb egyformaság még Karantán, Stíria, Istria, Tirol és F.-Ausztriában mutatkozik, de határozott állandósággal a legkedvezőbb viszony Dalmátiában s utána Erdélyhonban, mindkettőben pedig magas születési arány mellett; a legkedvezőtlenebb halandósági arány ellenben a katonai határvidéken, Alsó-Ausztria- és Magyarországon jelenkezik.

b) Más államokkal párhuzamozva, még inkább kitűnik Ausztria kedvezőtlen halandósági aránya, ugyanis egy évtized adatain alapuló újabb felvételek szerint jó egy haláleset:

Poroszországban . . .	33.3 lélekre	Franciaországban . . .	41.7 lélekre
Szász királyságban . . .	34.1 »	Angolhonban	43.9 »
Bajorországban . . .	34.6 »	Dánhonban	45.0 »
Német-alföldön . . .	36.3 »	Svédhonban	46.7 »
Hannovera és Belgium	40.1 »	Norvégiában	51.8 »

24. §. A gyermekhalandóság.

A *gyermekhalandóság* az kiválólag, mely a birodalom halandósági arányát egyáltalán kedvezőtlenebbé teszi, mert a százezer koruak mindenütt leginkább népesítik a halottak lajstromait. A természet rendes folyama szerint is az ember létele első korában, mint gyöngye, érzékeny s kényes növény, leginkább ki van téve a végpusztulásnak; a legnagyobb anyai gond mellett is tömérdek sok magzat mindenhol már élete legelső szakában hal el, hát még a hol különféle ellenséges elemek befolyása az ember-

élet kurtításában magát érezhetővé teszi, hol szűk termés, élelemdrágaság s inség apasztja a szoptató anya silányan táplált emlőit, hol járványok tizedelik meg még a felserdültek sorait is, hol általán nehéz idők járnak, mert ott legelsőbbben is a fiatal világpolgár taszittatik le az élet ama keskeny hidjáról, melyen a mostoha viszonyoknál fogva még a felnőttek sem igen férnek meg; a gyermekhalálozás tehát még a legszabályosabb társadalmi körülmények közt is magas arányokat tüntet fel, minden rendkívüli emelése azonban ezen különben is nagy aránynak, társadalmi bajokra mutat, a fiatal hajtasok a törzs ellen mért csapások alatt előbb fonyadván el, mint maga a megsérült, de ily sebek ellen már érzéktelenebbé vált törzs.

Az ausztriai birodalomban egyetemleg, de kivált a magyar tartományokban magas születési arányuknál fogva a gyermekhalálozás is jóval szembetűnőbb, mert míg *Wappaeus* több államokban hosszú évek során át tett tapasztaláson sarkaló állítása szerint az évenként születésüktől egész az első év eléréséig meghalálozni szokott gyermekek, oda nem értve a holtanszülötteket, az egy évben előforduló összes haláleseteknek rendesen 25,5%-ját teszik, a magyar tartományokban (az 1855—59-ki átlag szerint) 31 egész 32 százalékkal szerepelnek, tehát aránylag 6—7 perczenttel több gyermek van évenként a kimultak közt, mint másutt a). A magyar tartományoknak és némikép az összes birodalomnak gyermekhalálózása még inkább szembetűnik, ha az egész ötödik évig évenként kimulni szokott gyermekek számaránya vétetik tekintetbe, mig t. i. *Wappaeus* szintén számos európai állam adatain alapuló állítása szerint a születéstől egész az ötödik év betöltéséig évenként meghalálozni szokott magzatok az összes elhunytaknak közönségesen 40 százalékját teszik, az ausztriai birodalomban átlag több mint 47, sőt a magyar tartományokban közel 50 százalékát vagyis fele részét teszik az összes elhunytaknak b).

Ha ezen magasabb procentuatio magából folyó egyik következménye a birodalmi magas születési aránynak, és ennél fogva természetes, hogy miután a birodalomban általán, jelesen a magyar tartományokban sok gyermek születik, sok gyermek meg is hal, még a legpolgárosultabb államokban is a szülöttek számával a gyermekhalálozás is gyarapodván, nem lehet másrészt tagadni, hogy a birodalomban, jelesen a magyar tartományokban nagyobb a csecsemők közti halandóság, mint más államokban, mi leginkább annak az évi születésekhez való viszonyításából kiderül, t. i. az egész birodalomban az egy évben újszülötteknek csaknem *egy kilenczed* része már az első hónapban, *egy negyed* része pedig a születés első évében hal el, és kevéssel több mint fele része az újszülötteknek az ötödik évet túléli, vagy még pregnánsabban kifejezve, minden 2,3—2,4-ik szülött még az ötödik év eltelte előtt mulik ki c), — és e tekintetben a magyar tartományok és a birodalom többi részei közt nincs nagy különbség, világos tanuságául annak, hogy szülötteink nem csekélyebb életrevalósággal bírnak, mint a birodalom többi részeiben, és hogy a magyar tartományokbeli látenszólal nagyobb gyermekhalálozás csak onnan van, hogy itt aránylag több gyermek jó világra, sőt e tekintetben, főleg egész az első évig, az alpesi tartományok jóval magasabb arányokat mutatnak.

Hogy a törvénytelen ágyból szülöttek közt nagyobb a halandóság,

már másutt érintetett, de itt adatokkal bebizonyítandó, mert az egész birodalomban átmérőleg a törvényes származásnak csak 23—24 százaléka, ellenben a törvénytelen szülöttek 33—34 százaléka az első év alatt szokott meghalálozni, vagyis a házasságon kívül szülöttek közül 10 százalékkal több ezen legzsengőbb korban szokott kimulni, és így míg csak minden negyedik törvényes, már minden harmadik törvénytelen gyermek születése első évében hagyja el az élet szinpadát d).

Tekintve az elhunytak *nem-különbségét*, a közbiradalomban úgy mint a magyar tartományokban amaz általános észlelet teljes igazolást talál, mely szerint a finem az elhunytak közt egyáltalán, jelesen pedig a zsengebb korban túlnyomólag van képviselve, e különbség egész az ötödik évig oly szembevetendő, midőn 100 elhunyt leánygyermekre 113—114 kimult fiu számíttatik, hogy ezáltal nemcsak a fizületésekben általán tapasztalt túlsúly végképen kiegyenlítettetik, hanem mivel a finemnek e túlszárnyalása még azon felül egész a 15-ik évig eltart, e korban mindig még 6—7%-al több fiu, mint leány halván el, a nem-arány épen az ellenkezőbe csap át; a 15-ik évtől kezdve azonban egész a 45-ik évig a nőnembeliek túlsúlyra vergődnek, nyilván azért, mivel ez életkorban a szülésnek és egyéb női bajoknak inkább esnek áldozatul; a 45-ik évtől kezdve egy ideig a két nem a halálozásra nézve egyensúlyban van, azonban csakhamar megint a finemből kerül ki a határozott többség, mely a legmagasabb korig tart, mi azonban a finemre nézve kevésbé kedvezőtlennek tartható, miután épen azt tanúsítja, hogy aránylag több férfi éri el a zöld öregséget; átlag véve a magyar tartományokban a finem a halálozásnál 7—7.8 százalékkal mulja felül a nőnemet, mi által a gyermekek gyakoriabb születése folytán támadt túlnyomósága a finemnek több mint kiegyenlítve van e).

a) A születéstől fogva bezárólag egész az első évi életkorig a magyar tartományokban évenként kimult gyermekek általános és viszonylagos száma a következő; meghalt egész az első évig:

	általán	az összes elhunytaknak
1855-ben	149,055	23. százaléka
1856 "	140,341	30. " "
1857 "	150,827	34. " "
1858 "	153,029	32. " "
1859 "	149,060	34. " "

itt is tehát folytonos növekvés észlelhető, mi a magyar tartományok halandósági arányának általános rosszabbulását könnyen megfejtethi.

b) A születéstől egész bezárólag az ötödik évig elhunyt gyermekek általános és viszonylagos száma e következő:

	a birodalomban:		a magyar tartományokban:	
	általán	az összes elhunytakhoz képest	általán	az összes elhunytakhoz képest
1855.	587,552	38.8 %	268,928	41.8 %
1856.	488,121	45.4 "	220,861	47.9 "
1857.	506,879	49.8 "	231,108	52.0 "
1858.	536,602	50.0 "	246,613	52.4 "
1859.	549,912	52.3 "	238,374	54.1 "

tehát itt is folytonos növekvés, illetőleg rosszabbulás.

c) Hogy az ausztriai birodalomban a gyermekhalandóság még viszonyítva is nagyobb, mint más európai államokban, a más államokban talált aránylatok összehasonlításából

kiderül; ugyanis Wappaeus közlései szerint a gyermekhalandóság viszonyítva az évi születésekhez és pedig beleértve a holtanszülötteket, holott ezek nálunk nem jönek tekintetbe, következő államokban olyformán mutatkozik, hogy egész az ötödik évig elhaló gyermekek az újszülöttek:

Poroszországban	33.9	Angolországban	30.9 százalékát teszik.
Német-alföldön	33.1	Dánbbonban	26.4 „ „
Belgiumban	31.7	Svédországban	26.6 „ „
Franciaországban	31.4	Norvégiában, stb	21.9 „ „

d) Az elhunytak korát illetőleg a magyar tartományokban 1855–57-ki átlag szerint az egyes korosztályok az összes elhaltak közt következő aránylatokkal szerepelnek, 10,000 elhunyt közt van:

születéstől egész az 5-ik évig	4718	55 évtől — 60 évig	439
5 évtől — 10 „	562	60 „ — 65 „	406
10 „ — 15 „	296	65 „ — 70 „	312
15 „ — 20 „	292	70 „ — 75 „	219
20 „ — 25 „	300	75 „ — 80 „	149
25 „ — 30 „	345	80 „ — 85 „	74
30 „ — 35 „	354	85 „ — 90 „	35
35 „ — 40 „	386	90 „ — 95 „	13
40 „ — 45 „	323	95 „ — 100 „	8
45 „ — 50 „	415	100 éven felül	3
50 „ — 55 „	347	ismeretlen kora	5

ebből azután, főleg viszonyításban az évi születésekhez készíthető az elhalási sorozat, valamint a lakók közép élettartamát, és születéskor már számítható valószínű élethosszát kimutató táblázat, mi iránt a kívánt adatok és összeállítások lehettek t. i. értekezésem 122. és köv. lapjain.

e) A nemi arány az elhunytak egyes korosztályai közt a magyar tartományokban az 1855- egész 1857-ki triennium átlaga szerint következő, 100 elhunyt nőnembelire esik:

a születéstől egész 5-ik évig	113.9	a finemből való
az 5 évtől — 15 „	106.1	„ „
15 „ — 25 „	94.3	„ „
25 „ — 45 „	97.3	„ „
45 „ — 65 „	106.3	„ „
65 „ — 85 „	103.9	„ „
85 „ — 100 fel.	110.9	„ „
ismeretlen kora	135.9	„ „

átlag: 107.9

sajátszerű, hogy az évenként kimúlók közt 85 perczenttel több férfi van, kinek kora ismeretlen, mint nő, holott közönségesen azt tartják, hogy inkább a nők szeretik ignorálni, vagy csak felejtetni életkorukat.

25. §. A halandóság az időszak szerint.

Az időjárás- s az éghajli viszonyoknak a halandóságra jóval döntőbb befolyásuk van, mint az évi születésekre, minthogy e tekintetben az ember egészen a természet uralma alatt áll, nem lévén hatalmában ezen ellenséges befolyások alól végképen kiszabadulni, vagy azokkal szembe szállni; holott a születések mégis inkább az ember akaratától függenek, a szaporodási ösztön a körülmények szerint kellőképen fékezhető lévén, miért is a haláleseteknek az egyes évszakokra való eloszlása, és az e tekintetben mutatózó hullámzások nem csekély érdekekkel bírnak a). Több évi tapasztalatok szerint a birodalomban, jelesen a magyar tartományokban rendes körülmények közt aránylag legtöbb halálestet a téli és őszi időben, legkevesebb

a nyári szakban fordul elő, míg járvány idejében épen a nyári hónapokban van a halálnak legdúsabb aratása, a nagy hőségben a járványok belterjessebb erővel lépven föl, így az 1853—57-ki időköz átlaga szerint a magyar tartományokban

a téli hónapokra az összes haláleseteknek	25,9 %-ja
a tavaszi „ „ „	25,8 „
a nyári „ „ „	22,8 „
az őszi „ „ „	26,0 „

jött, mi jóformán összevág az általános tapasztalásokkal, más európai államokban is télen aránylag több halván el, mint a többi évszakokban, nyilván azért, mivel a nagyobb tömegeket képző szegény sorsuak inkább szenvednek a kemény hideg, mint a nagy hőség sorvasztó hatása alatt, kivált pedig azért, mert a gyermekhalálózásnál rendszeren téle esik a legnagyobb osztalék, pedig a csecsemőknek minden halálozási viszony idomítására tetemes szerep jut; szitúgy másutt is rendszeren nyárra esik a halálesetek minimuma, és a magasabb jutalék, mit nálunk a tavaszi és őszi szak felmutat, azon változatoknak tulajdonítható, melyek a magyar tartomány e két időszakát többnyire jellemzik b).

a) Habár az emberi organismus, tekintve a halandóságot, ép úgy mint minden állati szerv a természet törvényeinek feltétlenül alá van vetve, mégis a halálozási hullámzatokra is a szilárd emberi akaratnak, főleg pedig a mivelttség haladásának kétségtelenül van, ha mindjárt csak közvetített befolyása; így csak példaképen a halandóságot legérezhetőbben növesztő egyik tényezőnek t. i. a légmérsékleti hirtelen változásoknak sorvasztó hatásai, legalább indirect úton, a földnek kimivelése, a mocsárok lecsapolása, a lakásokban, a ruházatban s ételmezésben gyógytani igények szerinti javítások, jelesen a kormány részéről létesítendő orvosrendészeti intézmények által tetemesen paralyssalhatóak.

b) Érdekes e tekintetben Pest városa halandóságát megvizsgálni, itt épen a nyári szakban rendszeren legnagyobb a halálozás, így péld. 1863-ban a téli szakra 21,5 %

a tavaszi „	27,3 „
a nyári „	30,1 „
az őszi „	21,1 „ esett,

nyilván a hagymáz, vérhas és egyéb kóralakoknak a nyári szakban járványias fellépése miatt.

26. §. A halálozás a kimulások okai szerint.

Tekintve a halálozás okait, legfőbb érdekléssel bir annak kimutatása, hogy mennyi áldozatot igényelnek évenként a járványok, miután legtöbb kóralak, a mint járványos jelleget vesz fel, nemcsak hogy tömeges pusztításokat szokott előidézni, hanem időjárástól ismételt újulás folytán valamely országban rendszeren meg is honosul, évről évre megújítván öldöklő hatását. Elnézve a Cholera-járványtól, mely csakugyan az utóbbi időben, mint a birodalomban meghonosult kór nem jelenkezik, a többi járványokra nézve a magyar tartományok jóval mostohább viszonyokat tüntetnek fel, mint akár a birodalom többi részei, akár Európának legtöbb államai, ugyanis míg a birodalomban általán az összes haláleseteknek csak mintegy 4 százaléka esik a járványáldozatokra, a magyar tartományokban azok 6—7, sőt a szorosán vett Magyarországon egész 9 százalékkal szerepel-

nek, és az utolsó 6 évben (1854—59) az egész monarchiában a Cholera és himlőn kívüli járványoknak martalékul eseteknek közel 60 százaléka a magyar tartományokra jő; sőt a Cholera is nálunk nemcsak 1854- és 55-ben, hanem az utána való években is aránylag jóval több áldozatot igényelt, mint a többi örökös tartományokban, az 1854- egész 1859-ig terjedő hat évi időközben az egész birodalomban hányaszékelés folytán elhunyt 296,305 egyén közt 179,195 magyar tartománybeli fordulván elő, vagyis a hat évi összes birodalmi Cholera-áldozatok több mint két harmadrésze a magyar korona tartományaira jőven a).

Az általános járványokon kívül, mi alatt különféle kóralakok értetnek, melyek járványos jellemet öltvén magukra, tömeges pusztításokat okoznak, mint hagymáz, vérhas, skarlát, és különféle gyermek-kórnekem, még a *himlő* is a magyar tartományokban feltűnően több áldozatot ragad el, mint a birodalom többi részeiben, mert míg ezekben átmérőleg évenként 4725 ember hal meg himlőben, a magyar tartományokban 12,152, vagy közel háromszor annyi mulik ki himlőben, miről még a himlőoltásnál többet b).

A *nehéz szülés* következtében úgy a szülő anyák, mint a megszületett gyermekekre nézve bekövetkezni szokott halálesetek a hivatalos felvételekben külön rovatok szerint mutatvák ki, miknek tanúsága szerint a magyar tartományokban megint jóval kedvezőtlenebb viszonyok mutatkoznak, mint Ausztria többi részeiben; ugyanis megint több évi átlag szerint a magyar tartományokban még általán véve is több szülő anya hal el, mint a többi ausztriai tartományokban együtt véve, amott évenként 2709, emitt 2398, de a nehéz szülés folytán meghalt gyermekek száma a magyar tartományokban évenként csak 3426, a többiekben 6973, tehát még egyszer annyira rug c), nyilván, mert azokban mégis a holtanszülött gyermekek száma pontosabban jegyeztetik fel mint nálunk, hol hihetőleg sok a születés folytán már holtan, vagy csak halva szülött gyerekek a születés után meghalálozott gyerekek közé soroltatik, a honnan azután némileg megmagyarázható, hogy miért nálunk a feltűnő nagy gyermekhalálozás mellett mégis oly feltűnő csekély a holtanszülöttek számaránya.

A *helyi betegségek d)*, a hová az endemikus bajok sorolandók, a nélkül azonban, hogy közelebb meghatározva lenne, hogy miféle specifikus kórnekem értendők ezalatt, külön rovatot képeznek hivatalos feljegyzéseinkben, és e rovat alá sorolt halálesetek rendszeren az összes halálozásoknak 3—4 %-át teszik, míg a legnagyobb tömege az évenként kimultaknak közönséges betegségek czége alatt van bemutatva, úgy hogy évenként 80—88 százalék ezen általános czimre jő, holott a külső erőszak folytán, és így nem a természet rendes folyama által bekövetkezni szokott halálesetek egyáltalán a birodalomban szerény mértékben szerepelnek ugyan, mindamellett újabban erre nézve is tetemesab rosszabbodás észlelhető, főleg a magyar tartományokban, hol, kivált tekintve a valódi erőszakoskodás folytán beállani szokott kimulásokat, szembetűnő kedvezőtlenebb viszonyok észlelhetők, mint a birodalom többi részeiben, mert ha a különféle szerencsétlenségek és balesetek folytán bekövetkezett halálesetekről elné-

zünk, melyek nem mindig elkövetett erőszak szüleményei, hanem jelesen csak az *orgyilkolások*- és *agyonütéseket* vesszük szemügyre, a magyar tartományok nem csak aránylag, hanem általán véve is a többi osztrák tartományokat tetemesen felülhaladják, ugyanis hat évi átlag szerint nálunk évenként 590 személy agyonüttetik vagy meggyilkoltatik, míg a birodalom többi részeiben évenként átmérőleg csak 423 egyén mulik ki ily erőszakos halállal e), míg a szerencsétlenségekből eredt meghalálozások aránylag egyformán jelenkeznek itt is, ott is, a birodalom többi részeiben is, jelesen a hegyes vidékeken, mint Steier, Karantán, Tirolban stb., valamint a tengerparti vidékeken, gyakoriabbak levén az efféle balesemények, az összes nem betegség által és így nem rendes úton bekövetkezni szokott halálesetek az egész birodalomban, odaértve az öngyilkolásokat, kivégzéseket, és még az ismeretlen okból kimulásokat is, évenként átmérőleg 12—13,000-re számíthatók, úgy hogy csak mintegy 80 valamely betegség következtében beállott halálesetre egy ily rendkívüli módon történt kimulás vehető f).

De még szomorubb a magyar és nem magyar tartományok közti párhuzam, tekintve a *kivégzetteket*, erre nézve oly határozott kedvezőtlen a mérleg, hogy míg a hat évi időkörben (1854—59) a többi birodalmi tartományokban összesen csak 94 személy végeztetett ki, a magyar tartományokban ugyanazon időkörben nem kevesebb mint 362 személy mult ki hóhérek alatt, vagyis amott átmérőleg évenként csak 15, nálunk 60 vagy éppen *négyszer annyi* a Themis boszuló karja által fosztatik meg életétől, mi társadalmi viszonyaink egyik igen szomorú commentárja.

Végre a halálozás okai közt nagy fontossággal birnak még az *öngyilkolások*, ezeknek statistikája egyik hű tükre a társadalmi, politikai és művelődési viszonyoknak. Nagy és folyton növekvő száma az öngyilkásoknak, rendesen nyomasztó közgazdászati állapotra mutat; a fiatalabb korban vagy a női világ körében gyakoriabb öngyilkolások elhanyagolt vagy ferde nevelésre, vallásos érzület hiányára mutatnak, míg végre messze előhaladt korban öngyilkolások sokasága éppen különös válságra mutat, csak hatalmas okok indíthatván arra a sir küszöbén állót, hogy amugy is már csak rövidre szabott életpályája hátralevő kis részét bűnös kezekkel megkurtítsa. — Az egész birodalomban a többször említett 6 évi időkör átlaga szerint évenként 1659, vagyis tekintve az általános népszámot, csak minden 20,760 lélekre számíttatik egy öngyilkos, és még ennél is kedvezőbb arány találtatik a magyar tartományokban, hol átmérőleg évenként 539 egyén magán erőt vevén, éppen csak 25,543 lélekre egy öngyilkos fordul elő, valamivel kedvezőtlenebb pedig ez arány a birodalom többi tartományaiban, hol évenként 1120 öngyilkos találtatik, vagyis egy 18,455 lélek után, mire nyilván az ottani közgazdászati viszonyoknak, jelesen az iparos vidékek társadalmi helyzetének jelentékeny befolyásuk van g). — Tekintve az öngyilkosok *nemi különbségét*, az egész birodalomban 25%, vagy éppen egy negyed részük a nőnemből való, valamivel csekélyebb mértékben szerepel a nőnem a többi tartományok, de annál nagyobb mérvben a magyar tartományok öngyilkosai közt, amott 22, imitt 28%. Tekintve az életkort h), az öngyilkosok közt valamint másutt, úgy a magyar tarto-

mányokban is aránylag legtöbb fordul elő 20—30 éves, midőn a pezsgő vér, a felfokozott indulatok és a túlhevülő képzelődésből könnyen beálló életuntság, mint hatalmas tényezők működnek; az öngyilkosok összázámának egy negyedrészé e korra esvén; de a 30—40 évesek közül is hatalmas contingens kerül ki (több mint 22%), nem megvetendő ama jutalék is, melyet a 40—50, meg az 50—60 évesek állítanak, sőt még a 60 évtől egész a 80-ik éven felül levő aggastyánok közel tizedrészét képzik az öngyilkosoknak, és még nagyobb mértékben vannak képviselve a többi tartományok öngyilkosai közt (közel 14%-al), mi megint válságosabb socialis állapotokra mutat. Általán azonban állíthatni, hogy a birodalmi, névszerint a magyar tartománybeli öngyilkolások hivatalos feljegyzései tetemesen a valóság mögött maradnak, számos önkénytes kimulások kiméletesen elpalástoltatván és természetes halálozás szüleményeképen bejegyeztetvén i).

a) A himlőn kívüli járványoknak általán, jelesen a Cholérának az utolsó hat évben martalékul esett személyeknek száma a köz- és magyar birodalomban e következő:

	járványok egyáltalán		Cholera folytán	
	közbirodalomb.	magyar tartom.	birodalomb.	magyar tartom.
1854.	43,921	25,948	7,469	3,352
1855.	45,818	26,360	281,322	169,762
1856.	30,118	16,399	2,501	1,799
1857.	26,372	16,404	1,563	1,326
1858.	30,965	21,083	1,706	1,486
1859.	29,198	16,479	1,744	1,470
Összesen:	206,392	122,678	296,305	179,195
		vagy 59.4%		67.3%

b) Himlőben halt el:

	a magyar tartom.	nem magyar tartom.	az egész birodalomb.
1854.	16,562	5,415	21,977
1855.	12,806	8,116	20,922
1856.	7,276	3,246	10,522
1857.	10,091	2,326	12,417
1858.	15,584	4,184	19,768
1859.	10,594	5,067	15,661
Összesen:	72,913	28,354	101,267
átlag:	12,152	4,726	16,878

Sajátszerű, hogy a mint a Cholera egy évben pusztítóbban dühöngött, úgy a reá következő években a himlőáldozatok meggyérültek, mi összhangzásban áll másutt is történt tapasztalásokkal, v. ö. *Frantz* i. m. 142. l.; különben hogy a birodalomban a himlő jóval több áldozatokat követel, mint más államokban, onnan kitetszik, hogy míg Ausztriában átlag 1.33 %-je az elhunytaknak himlőben mulik ki, a porosz birodalomban (1851—60) átlag csak 0.73% a himlőnek martalékja.

c) A nehéz szülés folytáni halálozások statistikája az utolsó 6 évben e következő:

	a magyar tartományokban		a nem magyar tartományokban	
	szülő anya	született gyermek	szülő anya	született gyermek
1854.	2,760	3,760	2,341	8,726
1855.	2,932	3,457	2,109	5,380
1856.	2,718	3,195	2,345	7,650
1857.	2,930	3,622	2,647	6,242
1858.	2,614	3,342	2,605	6,345
1859.	2,301	3,181	2,341	7,495
Összesen:	16,255	20,557	14,388	41,838
átlag évenként:	2,709	3,426	2,398	6,973

d) A helyi betegségek az egész birodalomra nézve nincsenek részletezve, ez csak egyes városokra nézve történik ott, hol — mint fővárosunkban — a község főorvosa oly szorgalmasan gyűjti és ép oly készségesen közli az ide vágó adatokat. Dr. Tormay közlései szerint az 1858-, 1859-, 1862- és 1863-ik évi feljegyzések nyomán e négy évi időköz átlaga szerint Pest városában meghaltak középszámmal:

holtan született	301 vagyis 5. %	hők hurutban	128 vagyis 2. %
agghórbán	151 » 2. »	hagymázban	157 » 3. »
himlőben	66 » 1. »	vérhasban	50 » 0. »
kanyaróban	84 » 1. »	tüdőlobban	237 » 4. »
vörhenyben	70 » 1. »	tüdőgumóban	908 » 17. »

ezen utolsó kóralak évről évre nagyobb terjedelemben és hatálylyal lép fel, jelesen e négy év alatt 52% gyarapedett, úgy hogy 1858. 649,

1859. 700,

1862. 1146,

1863. 1237 egyén a gumóbetegségnek esett

áldozatul, vagyis az összes ez évben elhaltaknak éppen egy ötöde tuberculákban mult ki.

e) Az agyonverettél vagy különben meggyilkoltatott személyek statistikája következő sajnós számadatokat tünteti fel; ily módon kimult:

a magyar tartományokban: a többi örökös tartományokban:

1854.	465 egyén	445 egyén
1855.	466 »	428 »
1856.	627 »	404 »
1857.	701 »	379 »
1858.	662 »	421 »
1859.	617 »	464 »

összesen: 3,538 egyén

2,541 egyén

átlag: 590 »

428 »

f) A különböző erőszak, vagy szerencsétlenségek, öngyilkosságok, kivégzések vagy ismeretlen okok folytán való kimulások általános statistikája következő:

a magyar tartományokban: a többi örökös tartományokban:

1854.	5,086	8,420
1855.	5,678	7,991
1856.	5,184	6,954
1857.	5,384	6,608
1858.	5,791	7,131
1859.	5,988	7,528

összesen: 33,089

44,627

átlag: 5,506

7,486; összesen: 12,942.

g) Az öngyilkosságok statistikája a szóban levő hat évi időközben következő számadatokat mutat fel; volt öngyilkos:

	a magyar tartom.	nem magyar tartom.	az egész birodalomb.
1854.	487	1,151	1,638
1855.	534	1,221	1,755
1856.	523	1,181	1,704
1857.	534	1,085	1,619
1858.	596	1,063	1,659
1859.	559	1,024	1,583
összesen:	3,233	6,725	9,958
átlag:	539	1,120	1,659

h) Az életkornak az öngyilkosok közti képviselése a magyar tartományokban következő arányokat tanúsít, van t. i. az öngyilkosok közt:

15 éven aluli	1. »	40—50 éves	18. százalékkal
15—20 éves	6. »	50—60 »	13. »
20—30 »	25. »	60 éven felül	9. »
30—40 »	22. »	ismeretlen kora	4. »

a túlfatalt valamint a túlhalott korbani öngyilkások némely szembetünő esetei a hivatalos kimutatásokban külön jegyesvék föl, de ily kivételes abnormitások nem jöhetnek latba, 34 millió népességnél egyes excentricitások keveset nyomván.

i) Ha az ausztriai feljegyzések teljesen biztosak, a birodalomban jóval kevesebb öngyilkolás fordulna elő, mint legtöbb európai államban, ugyanis *Wappacus* szerint sok évi átmérő szerint évenként számítottak:

Dánhonban . . .	369	öngyilkolás vagyis egy	3,911 lakóra
Szász királyságban	383	„ „ „	4,946 „
Hannoverában .	206	„ „ „	8,851 „
Poroszországban	1,789	„ „ „	9,277 „
Norvégiában . .	151	„ „ „	9,290 „
Franciaország.	3,594	„ „ „	9,956 „
Svédhonban . .	223	„ „ „	14,852 „
Belgiumban . .	242	„ „ „	17,863 „

27. §. A halandóságra különös befolyást vevő mozzanatok, lakhely, kereset, vallás, nemzetiség.

A halandóságra különféle tényezők tetemes befolyást vesznek, jelesen:

I. A *lakhely*; természetes, hogy népesebb városokban magasabb halandósági arány található, mint a sikon, a közelebb egymás mellett lakó városiak közt a járványok jobban elterjednek, és valamint a sűrű gabona közt, bővebb köztök az aratás, a légkörözés és jó iható vízbeni hiány, a városi foglalkodások, gyárüzlet, a visszás életmód, főleg pedig a törvénytelen gyermekek aránytalan nagy száma, a nehéz betegeknek a városi kórodákba való vándorlása, a nagy gazdagság mellett tátongó roppant szegénység s nyomor és számos egyéb momentumok a halandóságot tetemesen felfokozzák, főleg ha közrendészeti és egészségügyi intézkedésekről nincsen kellőleg gondoskodva; és ez okon az ausztriai fővárosokban borzasztó halandóság uralkodik a), így már az 1830—47-ki átlag szerint egy haláleset jött évenként:

Klagenfurt városában	32.0	lélekre
Innsbruck „	31.6	„
Gratz „	28.9	„
Laibach „	28.7	„
Brünn „	27.1	„
Velence és Linz	25.3	„
Prága „	25.1	„
Bécs „	22.3	„
Zára „	20.9	„
sőt Lemberg „	már 18.6	„

holott *Páris* városában csak 38., *Londonban* pedig, ezen egész országok népességét túlhaladó lélekszámú világvárosban, csak 41.2 lélekre számítható egy haláleset, mily roppant a különbség! b)

2. A *vagyoni állapota*, a polgári kereset és foglalkodás. Mily romboló hatással bír az ember életére a nyomor és inség, ez a birodalom általános adataiból ki nem deríthető, itt csak az egyes vidékek szerint részletezett számok adhatnának kellő felvilágosítást, főleg oly vidékekről,

melyekben, mint például az óriási vagy érczhegységi területen általános a szegénység, vagy egyes városok szegényektől lakott részei felőli tapasztalatok c), de ily nyomozások nálunk még jobbára hiányzanak, ép oly kevéssé lehet a keresetmódnak és a foglalkodásnak életrövidítő kihatását nálunk feltüntetni d), mire legfeljebb csak egyes kórházakról szóló adatok állnak rendelkezésre, egyedül egy életmód van, melynek halandósági viszonyai szabatosabban meghatározhatók, t. i. a katonaságéi. — A hadsereg-nél a dolog természete szerint mindenütt magasabb halandóság mutatkozik, mint a polgári lakók közt, nemcsak hadjáratok, hanem béke idején is, mire a laktanyákban sűrűbb egymás melletti lakás, a katonai kórodák belszerkezete, jelesen pedig az ausztriai birodalomban az égalji viszonyok különbsége tetemes befolyást vesz, a Galicziába menesztett olasz tartományi ember, vagy a Pó rónáira áthelyezett német vagy magyar ép úgy érezvén az idegen klimának behatását, mint az Algiriába áthelyezett észak-franciaországi katona, — miért a birodalmi hadsereg-nél jóval nagyobb a halandóság, mint a polgári lakók közt, t. i. az 1851—57-ki átlag szerint 57., egyénre jő egy haláleset, míg a polgári állapotuknál a 20—40 évi életkoruak közt csak 74., egyénre esik egy haláleset, vagyis az ausztriai hadsereg halandósága egy teljes negyedrésszel nagyobb, mint a polgárlakosságé. De tekintve más európai államok hadseregeit, az ausztriai kedvezőtlenebb halandósági arányt tanusít, mi következő összeállításból kitűnik: 1000 valóságos szolgálatban levőre:

a francia hadsereg-nél évenként 17—19 haláleset		
az olasz, illetőleg piemonti	„	16 „
a belgiumi	„	13 „
az angolországi	„	9. „
a poroszthoni	„	8. „

az ausztriai birodalomban ellenben 18. haláleset számított; rövidebb hadszegődés, jobb tartás, főleg pedig a kaszárnya-életnek megfelelőbb szervezete, nem csekély mértékben ritkítja a halálozást, hiszen péld. az orosz birodalomban a hadsereg-nél a halandóság egész 38-ra megy 1000 legény után e).

Elmellőzve itt ama különbségeket, melyek a katonaság és a polgárság halálozásai közt, úgy tekintve a gyermekhalálozást, mint a többi mozzanatokat, fennforog, csak azon nagy különbségre akarunk utalni, mely valamely erőszak, jelesen kivégzés és öngyilkolás folytán bekövetkező kimulások közt fenforog. Általán a hadsereg-nél 1000 haláleset közt 43, ellenben a polgárosztályoknál csak 17 külerőszaknak szüleménye, névszerint a kivégzetteknek száma a hadsereg-nél, a katonai büntető törvénykönyv jóval nagyobb szigoránál fogva *négyeszer akkora*, mint a polgári lakosságnál, és még feltűnőbb a katonai öngyilkosok túlnyomósága, a nem katonai lakók közt 1000 elhunyt férfi közt csak 2., ellenben a hadsereg-nél 24., öngyilkos számítottván, úgy hogy aránylag majd *tizenkétszer* több öngyilkolás fordul elő a fegyveres erő képviselői, mint a nép egyéb osztályai közt, noha nem tagadhatni, hogy amazoknál az öngyilkolások hitebben és pontosabban szoktak feljegyeztetni, mint emezeknél, mégis katonai személyeknél fokozottabb becsületérzet, büntetéstől félelem, főleg pedig köny-

nyen megmagyarázható életuntság hatalmasabb rugók gyanánt jelenkezik, és az öngyilkások számát tetemesen felcsigázzák.

3. Hogy *járványok, hadjáratok, szűk termések*, és egyéb *csapások* a halandóságot hatalmas mértékben emelik, már a fenebbiekben kimutattuk, de a tapasztalás tanusítja, hogy ily megtizedelés után legközelebb következő évben rendesen a normalis állapotnál is kedvezőbb halandósági viszony szokott beállni, a természet az emberéletben szenvedett veszteségeket nemcsak megkettőztetett productivitás, hanem mérsékeltebb halálozás által is helyreütni törekedvén, így például a Cholera pusztításaitól bélyegezett 1855-ki évben 1.525,497 halt el a birodalomban, ellenben a reá következő évben csak 1.072,928, úgy hogy ha az előbbi sommából a Cholera folytán meghalt 281,322 le is vonatik, mégis 1856-ban még 171,247 egyénnel kevesebb hunyt el, mint 1855-ben, és e csökkenés még az 1857-ik éven át is tartósan mutatkozik, úgy hogy számba véve még a születéseknek e két éven át beállott gyarapodását, a Cholera szülte veszteség már a legközelebbi két esztendő által több mint kópótolva volt f).

4. A *vallás- és nemzetiségnek* befolyása az emberélet folyamára, az újabb hivatalos közleményekből épen ki nem vehető, minthogy e mozzanatok nem vétetnek többé tekintetbe, hanem Hain az 1845—50-ki időkörből meritett tapasztalása után bizton állithatni, hogy a *hitvallás mint olyan, semmiféle lényeges befolyást nem gyakorol a halandósági arány nagyságára*; mindamellet a *mózesvallásuak* közt valamint más államokban, úgy a birodalomban is aránylag legkedvezőbb viszonyt tanusítanak, azoknál csak 50 lélekre egy haláleset, tehát több mint egy egész százalékkal kedvezőbb viszony találtatván, mint a birodalom egyéb hitvallásu lakói közt, és épen a mérsékeltebb halálozásban rejlik e néptörzsek hatályosabbnak látszó propagatív ereje g). Jóval nagyobb befolyással látszik bírni a nemzetiség, a külön törzsu népek csakugyan nem egyenlő vitalis erővel levén felruházva, de erre névszerint újabb időkben a kívánt számadatok teljesen hiányozván, minden combinatio merő conjecturalis statistikára vezetne, mit gondosan elkerülni a való statistika érdeke méltán kíván h).

a) *Bécs városa halandósága* iránt az utóbbi évtizedről felette tanulságos adatokat közöl Dr. Glatter hazánkfia, ki előbb Pestmegye főorvosa, jelenleg Bécs városa külön statisztikai hivatalának főnöke: „Beitrag zur ärztlichen Topographie Wiens im Jahre 1862.“ czimű dolgozatából kitétnik, hogy valamennyi európai fővárosok közt, az egy Pétervárt kivéve, Bécsben legnagyobb a halandóság, t. i. 1000 lakóra 40. haláleset, holott London városában 22—23, Párisban 24, Berlin és Hamburgban 36 haláleset számítatik 1000 lélek után. Még borzasztóbb *Pest* városa halandósága, ugyanis főorvosunk Dr. Tormay szerint kimult:

1852.	4668 egyén vagyis	19 lakóra egy haláleset
1853.	4488 „ „	24 „ „ „
1855.	8092 „ „	16 „ „ „
1862.	5593 „ „	24 „ „ „
1863.	6117 „ „	23 „ „ „

vagyis átlag minden 21 lakóra egy elhunyt!

b) Összehasonlításul, mennyivel kedvezőbb halandósági viszonyok találhatók más európai államok városi népessége közt, ide igtatjuk *Wappaeus* után, hogy egy haláleset számítottatik:

Franciaország városaiban átlag	31. lélekre
Németalföld	» » 35. »
Belgium	» » 34. »
Svédország	» » 28. »
Dánhon	» » 37. »
Würtembergia	» » 30. »
Szász királyság	» » 31. »
Hanovera	» » 38. »
Poroszország	» » 27. »

Ha mindjárt a nagy gyermekhalandóság, mely Ausztriában létezik, a birodalmi városok kedvezőtlen halandósági viszonyát némileg megfejtí, másutt is a városokban nagyobb levén a gyermekhalandóság, mint a síkon, úgy hogy péld. a gyermekhalandóság

	a városokban:	a síkon:
Franciaországban	35. %	28. % tesz
Poroszországban	36. »	29. » »
Németalföldön	36. »	28. » »
Szász királyságban	39. »	36. » »
Svédhonban	38. »	24. » » stb.

mégis a főok az ausztriai városok visszasz. építési és lakási módjában keresendő, lásd alantabb 35. §. d) jegyz.

c) Érdekesekek e tekintetben *Quetelet sur l'homme et le développement des ses facultés*, Paris. 1835. és egyéb jeles munkában, továbbá Benoiton, *Villermé*, Morgen, Chadwick, Ebrington, különösen pedig *Casper die wahrscheinliche Lebensdauer des Menschen*, Berlin. 1835. és egyéb dolgozataiban közölt adatok, jelesen érdekes azon eredmény, melyre az utolszor nevezett szerző jutott, tekintve a vagyonos és szegény osztályuak elhalandósági sorát, szerinte t. i. 1000 egyidejűleg született közt él még:

a vagyonosok szegények közl:			vagyonosok szegények közl:		
az 5 éven túl	943	655	az 50 éven túl	557	283
a 10 » »	938	598	a 60 » »	398	172
a 20 » »	866	566	a 70 » »	235	65
a 30 » »	796	486	a 80 » »	57	9
a 40 » »	695	396			

a vagyonos vagy módos osztályuaknál tehát a közép élettartam = 50, a szegény soruaknál = 32 év.

d) A keresetnemek és foglalkodások szerinti halandóság körül igen szép tanulmányokat tettek: *Neufville* Lebensdauer und Todesursachen 22. versch. Stände stb. Frankfurt, 1855.; *Escherich Hygienisch statist. Studien über die Lebensdauer in versch. Ständen des Königr. Baiern*, 1854.; *Marc d'Espine* és mások.

e) A katonaság halandóságával ujabbban több statisztikus és orvos tüzetesebben foglalkodik, a francziák közt kiemelendő Dr. *Boudin*: *Statistique de l'état sanitaire et de la mortalité des armées* stb. Paris, 1846.; és Dr. *Berillon*: *Statistique des Causes de Décès* stb.; az angolok közt, hol az főleg a krimi hadjárat óta a legbehatóbb tanulmányozásnak tárgyát képi, Graham, Balfour és Bryson felette becses dolgozatai említendők; a belg statisztikusok közt ez ágban jeleskedik Dr. *Meyne*: *Elements de Statistique medicale militaire*, 1859.; Poroszországban legújabbban a berlini stat. hivatal genialis főnöke Dr. *Engel* igen becses dolgozattal lépett fel: *Die wichtigsten Resultate einer vergl. Statistik der Gesundh. u. Sterblichk. d. civil u. militärbev. im preuss. Staate*. Berlin, 1868.; Ausztriában *Schimmer* már másutt említett Biotik stb. című munkája.

f) *Frantz* i. m. erre vonatkozólag mondja: Seuchen, sowie überhaupt alle in ausserordentlicher Weise die Sterblichkeit mehrernden Calamitäten erscheinen als Gewitter, welche die Atmosphäre des Bevölkerungslebens reinigen, sie sind grossartige Dejectionsmittel, welche die Vorsehung in ihrer Weisheit zur Prävention anderer noch schlimmerer Übel, also der Menschheit nur zum Heile sendet. Nach der Wirksamkeit dieser Reinigungsmittel tritt wieder die normale, die völlig gesunde Bewegung der Bevölkerung in Leben und Sterben ein. stb.

g) Dr. Glatter: Die Lebens-Chancen der Juden és Jahresbericht über die sanit. Verh. des Pest-Piliser Komit. 1858. Még érdekesebb azonban Dr. Tormay főorvosunk összeállítása, mely szerint 10 évi adatok alapján Pest városában a zsidók kedvező halandósági viszonyai leginkább a zseme koruak és a hajlott magas koruak közt szembe-
tűnők, ezen kimutatás szerint átlag elhalnak:

	a keresztények közt:		a zsidók közt:	
	fi-	nőnemből	fi-	nőnemből
a szül. —5 évig	52.4	53.4	33.4	31.7 %
ellenben 70—75 »	1.4	1.9	2.9	4.3 »
75—80 »	1.4	1.1	3.4	2.4 »
80—85 »	0.4	0.7	2.9	1.9 »
85—90 »	0.1	0.3	1.7	1.9 »
90—95 »	—	—	1.3	0.9 »
95—100 »	—	—	0.8	0.9 »
100 éven felül	—	—	0.4	0.4 »

tehát a zseme koruak közt jóval kevesebben halnak el, míg a magas korban levő elhunytak nagy aránya arra mutat, hogy sokkal többen közülük zöld öregségre jutnak, mint a keresztények közt, kétség kívül ennek egyik főokozója az izraelitákat egyáltalán jellemző mérsékletes életmód.

h) A halandóságnak a születési arányhoz való viszonyításából a valószínű életartam kiszámítható, de mi ezen inkább specialis célokra szolgáló számmutételtől az okból elnézünk, nehogy túlféles számok által a népesedési viszonyok képét elhomályosítsuk, úgyis ezen jobbra életbiztosítás alapjául szolgáló adatok a hivatalos táblázatokban részletesen foglaltatván, mikből többször idézett értekezésemben a magyar tartományokra nézve külön elhalási sorrendet és halandósági táblázatot igyekeztem összeállítani, többet különben e tárgyról rövideden egybefoglalva találhatni: *Kolb* Handb. der vergl. Statistik. Lipce, 1862. 427. és köv. lapjain. Szintoly feleslegesnek tartjuk a népesség megkettőztetése időpontjának kiszámítására irányzott statisztikai törekvésekről említést tenni, ezen kevés gyakorlati hasznót hajtó és rendesen az események által meghazudtoltatni szokott számműveletek inkább a politikai jövőndölések országába valók, és tekintve a jelen társadalmi viszonyokat, keveset nyomnak; Ausztriára nézve ezekkel behatólag és tüzetesen foglalkodik *Hain*: Handb. der Statist. des oesterr. Kaiserstaates. Bécs, 1852. jeles munkájának I. része utolsó fejezeteiben.

C. A birodalmi népesség állandó viszonyai.

28. A népesedés állandó viszonyainak értelmezése.

A népesség *állandó viszonyai* alatt azon társadalmi különbségek értetnek, melyek valamely ugyanazon tér és időben együtt levő néptömegben annak mintegy állandó ismervéül felmerülnek, és nem azon értelemben neveztetnek állandóknak, mintha teljességgel meg nem változnának, hanem csak ellentétben a népesség folytonos hullámzását feltüntető adatokkal; az állandó viszonyok t. i. a népösszegnek mintegy átmetszetét nyújtván, nem oly mozgók, mint a népesedés folyamat kísérő mozgalmi adatok. — Ausztriában e viszonyok nem a valóságos, vagy *tényleges*, hanem a jog- vagy törvényes *hovátartozás szerinti népességre* vonatkozólag vannak feltüntetve, ez utóbbi nem a jelen tartózkodás tetteles állapotán, hanem a hovávalóság jellegén sarkalván.

Ámbátor a hovátartozás fogalma igen ingatag, és annak különféle értelmezése nem csekély mértékben változtatja meg az a szerint eszközölt számlálás eredményét, Ausztriában mindazonáltal ezen habozásnak némileg eleje vétetett, részint gondosabb eljárás, részint az által, hogy elvé-

pen kimondatott, miszerint mindenki, a kiról a fölvétel alkalmával nincs kimutatva, hogy máshová való, a tetteges tartózkodás helyére valónak tekintendő. Ha mindjárt alaposan gyanítható, hogy mindamellett e tekintetben számos tévedés csúszott be, és hogy a hovátartozás szigorúbb jogászi megvizsgálásánál a talált belhoni lakosság nyilván csekélyebbre rugna, de ez annál kevesebbet nyom, miután a belföldi és tényleges népesség közt valamint a birodalomban általán, úgy különösen a magyar tartományokban nem nagy különbség forog fenn, a más országban tartózkodó külszázágiak nem épen oly jelentékeny számmal szerepelvén; természetesen, hogy a különböző viszonyok csakis az 1857-ki népszámlálás eredményezte népességre nézve mutathatók ki, mert habár a legujabb ausztriai népesség számmutétel után kipuhatható, az állandó viszonyok változatai ez úton nem egy könnyen állapíthatók meg; találtatott pedig az 1857-ki összeírásakor Lombardia letudtával és a hadsereghez tartozókon kívül 34.108,364 főnyi bellakosság a), holott a tényleges népesség 34.437,964 főre rugott, tehát csak 329,600 főnyi különbség, még jóval csekélyebb a különbség a magyar tartományok jog szerinti és tényleges népessége közt, amaz 13.667,868, emez 13.768,513 főre rugván, és így csak 100,645 főnyi különbség forogván fenn.

Az állandó viszonyok közt, melyek szerint a belhoni népesség tekintet alá jöhet, következők emelendők ki különösen: a) a *nem*, b) az *életkor*, c) a *polgári állapot*, d) a *nemzetiség*, e) a *vallás*, f) a *kereset és foglalkodás*, végre g) a *lakhely* szerinti különbség, mindezekről a szükségeseket külön-külön felhozandjuk.

a) E szám valamivel eltér b. *Czörnig* Handb. stb. adatától, mely szerint a birodalom belhoni lakossága a hadseregen kívül 34.109,481 főre rugna, a különbség onnan van, hogy Lombard-Velenczére a hivatalos kimutatásokban 1117 fővel kevesebb van felvéve és mi a hivatalos adatokat követjük.

29. §. A birodalmi népesség a nemi különbség szerint.

A természetnek megállapított, hosszú évek során át tett tapasztalások által igazolt rendje szerint csaknem minden államban a nőnem határozott többségben van, daczára annak, hogy mindenütt jóval több gyermek mint leány születik. A nagyobb halandóság, mely főleg a zsege korban inkább a fi- mint leánygyermek sorait ritkítja, és utóbb is számtalan viszályoknál fogva, melyeknek a zajló élet viharai közt a család fentartásáról gondoskodó férfiak nagyobb mértékben ki vannak téve, mint a csendesebb élet élvezre utalt nők, a finemet inkább megtizedeli, úgy hogy a születésnél mutatózó számbeli túlnyomósága ezáltal annyira kiegyenlítetik, hogy a két nem közti eredeti aránytalanság lassanként az egyensúlyozás állapotából az ellenkező, t. i. a nőnemi túlszárnyalás stádiumába átcsapong; mi az által is elősegítettik, hogy a kivándorlási viszketeg a szokott tüzhelyét könnyebben odahagyó férfit inkább szállván meg, mint a család mentő angyalául teremtett asszonyt, a polgári kötelék szétbontása is gyakoribb a finembeliek, mint a nők részéről, és így ezáltal is a honn maradtak közt a nőnem túlsúlyra vergődik.

Mennél jobban közeledik a két nem közti arány az egyenlőség felé, annál kedvezőbb viszony áll be, mert a nőnemnek a finem fölötti túlszáma csökkenésével növekszik a férjhezmenésre és így a hölgy rendeltetésének megközelítésére való kilátás, emelkedik az esketési arány, és ennek folytán mindazon kívánatos társadalmi állapotok idéztetnek elő, melyek kedvező házassági viszonyoknak szükségképeni kifolymányai.

Az ausztriai birodalomban, ha a katonai kötelék alá tartozó egyének is tekintetbe vétetnek, a két nem igen közel jár az egyenlőséghez, mert azoknak beletudtával csak 0.4%-nyi túlsúly mutatkozik a nőnem részéről, holott elnézve a hadseregtől, a nőlakosság átlag az egész birodalomban 4., százalékkal haladja felül a filakosságot. Ha mindjárt a hadsereg jóformán a számból ki nem hagyathatik, mégis ha a birodalom egyes országai közt fenforgó különbségeket akarjuk feltüntetni, attól egészen el kell néznünk, minthogy a katonaságnak az egyes tartományok és vidékekre való eloszlása sem nem egyforma, sem nem állandó, és azt annál inkább el lehet hagyni, mivel ezáltal az egyes országok közt fenforgó különbség semmi-ben sem változik.

Azon általános népesedési észlelet, hogy a nőnemnek a finem feletti túlnyomósága északról dél felé, és nyugatról kelet felé mindinkább fogy oly annyira, miszerint a legdélibb és legkeletiebb országokban a finem határozott többségre szokott vergődni, Ausztriában a legpregnansabb mértékben leli igazolását, ugyanis itten az észak és nyugat felé eső tartományokban a nőnem feltűnő többségben, a dél és kelet felé levő részekben ellenben kisebbségben van, míg a két szélsőség közti közeget elfoglaló magyar tartományokban a két nem közt szerencsés mérlegezés és egyenlőség felé irányulás észlelhető; így Sléziában a nőnem több mint 12, Morvában több mint 10, a többi észak- és nyugati tartományokban 7—10 százalékkal mulja felül a finemet, a keleti fekvésű Bukovinában, és az inkább dél felé levő Istria- és Tirolban teljes egyenlőség van, míg Lombard-Velenczében és Dalmatiában a finem képi a majoritást, azokban 100 nő-lakosra 97—98 filakos esvén, úgy hogy a nőnem 2—3%-li kisebbségben van. A magyar korona tartományaiban átlag a nőnembeliek csak 2.4%-nyi túletilylyal bírnak, de itt is a fennebbi észleletet annyiban megerősítve találjuk, a mennyiben legkeletiebb részében, t. i. Erdélyben, és a déliebb Horvát-Szlavóniában még jóval mérsékeltbb túlszárnyalási arány létezik, sőt a legdéliebb fekvésű katonai határorvidéken a nőnem megint határozott kisebbségben van, és az egyes ausztriai tartományok e tekintetben következőleg sorakoznak; jó t. i. *nőszemély*:

100 filakóra		100 filakóra	
Sléziában . . .	112.2	Stiriában . . .	107.0
Morvában . . .	110.3	Galicziában . . .	106.1
Karantánban . . .	109.3	Krainában . . .	105.6
Salzburgban . . .	109.3	Magyarországban	103.2
Csehhonban . . .	108.3	Erdélyben . . .	101.9
Alsó-Ausztriában	107.2	Horvát-Szlavon. .	101.3
Felső- „	107.1	Istriában . . .	100.9

	100 filakóra		100 filakóra
Tirolban . . .	100. ₉	Dalmatiában . .	97. ₆
Bukovinában . .	100. ₁	Katonai őrvideken	97. ₄
Venczében . . .	98. ₆		

A tartományok tehát jéformán ugyanazon sorban következnek egymásután, mint az esketési arányra nézve, csakhogy megfordított irányban, mi-ből e két viszony közti okozatos összeköttetés magától szembeszökik. — A geográfiai fekvésnek ez arányba való befolyása még ugyanazon egy tartomány határain belől is tapasztalható, így például Galicziában általán a nőnem 6.₄%-al túlnyom, de az észak-nyugat felé terjedő krakói igazga-tási területen e túlszám 10.₁%-ra emelkedik, ellenben a kelet-délfelé el-nyúló leembergiben 4.₄%-ra száll le, így továbbá Tirolban a nembeli egyenlőség csak a déli fekvésű trienti kerületnek szüleménye, miután a többi három kerületben 3—4%-nyi túlnyomóság mutatkozik; ugyanezt Magyarország egyes megyéire nézve is tapasztalhatni, így az északi meg-yeekben, Árva-, Liptó-, Szepes-, Abaujban stb. 7—8%-li női túlszám van, ép úgy a nyugatra eső megyékben, Győr-, Mosony-, Soprony-, Veszprém- és Vasban az átmérőnél magasabb százalék, ellenben a keleti Máramaros- és Krassó-, vagy déli Békés-, Csanád- és Arad megyékben a nőlakók ha-tározott kisebbségben vannak. — Hogy erre a nemzetiségnek is némi befolyása van, igen hihető, de nehezen constatirozható, mindazonáltal ugy látszik, hogy a német, cseh és lengyel törzsiüknél a nőnem határozottab-ban túlemlkedik, mint a magyar, oláh és déli szláv törzsiüknél, és miután mindezeknél a fészületéseknek túlszárnyalása egyenlően mutatkozik, ezen különbség csak a finemnek a halálozásnál nagyobb-kisebb megkimeléséből, vagy a filakosságnak mozgékonyabb természetéből magyarázható, mi a birodalomban mindenfelé elterjedt cseh és tótokra nézve csakugyan áll, a honn-maradók közt természetes jóval több nő mint fizemély maradván vissza; miről többet maga helyén a).

Nagyobb városokban, főleg virágzó gyár- és iparüzlettel, a nőbéli népességnek túlsúlya még érezhetőbb, mint kisebb helyeken vagy a síksá-gon. A kereseti könnyűség, mely népesebb városokban úgy tekintve a szolgálati viszonyt, mint a gyári munkákat, a női világnak nyílik, azoknak a környékből való odacsődülését idézi elő, mi Ausztria városaiban is ta-pasztalható, így az 1857-ki népszámlálás szerint 100 filakóra jött:

Salzburgban .	128. ₇ nőlakó	Kassán . .	114. ₄ nőlakó
Troppauban .	125. ₄ „	Pozsonyban	112. ₆ „
Grácban . .	123. ₆ „	Temesvárott	110. ₉ „
Linczben . .	122. ₂ „	N.-Szebenb.	108. ₄ „
Klagenfurtban	120. ₆ „	Buda-Pesten	107. ₆ „
Innsbruckban	120. ₄ „	Sopronyban	107. ₂ „
Laibachban .	117. ₆ „	N.-Várad .	104. ₃ „
Bécsben . .	114. ₂ „		

stb. — Hogy Salzburgban, Troppau és más városokban nagyobb a női túlsúly, mint náluknál jóval iparosabb városokban, egyrészt onnan van, mivel e helyeken a nőszemélyzetnek mégis bővebb kereset kínálkozik, mint az ottani szegény síkon, másrészt mivel e helyeken kevés idegen tar-

tozkodik, azok pedig nem szerint a feljegyzésekben el nem különöztetvén, az arányszázalékot tetemesen influálják, így például Bécs és Pest városában jóval magasabb túlszárnyalási arány lenne, ha az itt tartozkodó idegenek is nem szerint elkülönözve vétetnének tekintetbe.

a) Hogy a birodalom egyes tartományaiiban is a két nem közti egyensúly helyreállítására való irányulat mutatkozik, különböző időszakok következő összeállításából vehető ki, jött 100 fi egyénre nőszemély:

	1830—38. átlag szerint	1839—47. átlag szerint	1851. népszámlálás szerint	1857. népszámlálás szerint
Csehországban	113.9	113.9	110.1	108.9
Morvában	112.1	111.4	111.4	110.9
Sléziában	111.5	111.8	111.9	112.2
Krainában	110.5	110.1	107.6	105.6
Karantánban	109.3	109.6	113.9	109.3
Stíriában	108.9	106.1	108.6	107.9
Felső-Ausztriában . . .	108.9	106.8	109.9	107.1
Salzburgban	107.5	107.4	111.1	109.3
Alsó-Ausztriában . . .	106.9	103.7	109.7	107.3
Galicziában	105.4	105.9	106.1	106.4

A túlszárnak csökkenése azonban sem nem egyenlő, sem nem állandó, és hát ha újabb a filakók közül többen tudtak a népszámlálás alól kivonulni, azt elkerülni csakis a legényeknek levén érdekében, hát ha ellenkezőleg a keresetnek honn szűkülésével újabb többen ragadják meg a vándorbotot s másutt ütik fel sátrukat, hiszen a távollevő filakók nagyobb-kisebb számától nagyon is függ a honn maradt nőlékók túlszárnyalása, a nélkül, hogy ezáltal mindig a nemi arálynak rosszabbulása vagy javulása alaposan lenne következtethető.

30. §. Az életkor szerinti különbség.

Az életkor szerinti különbség társadalmi és állami tekintetben különös figyelemre méltó mozzanat. Minden életkornak sajátos tehetségei, hajlamai s szükségleteihez képest hol tevételes hol szenvedételes szerep jut az élet színpadán, az egyes korosztályok keresetképessegek, többé-kevésbé gyümölcsöző természetök szerint majd mint a közczélok valósisítását előmozdító hatályos tényezők, majd mint a társadalom és az állam segélyét igénybe vevő elemek jelenkeznek. Az életkor egyes szakaiiban bontakoznak különféle erők és igények, melyek úgy nemes tetteknek, mint a szenvedélyek tusáiból eredő büntényeknek válnak rugóivá. Miután pedig a fejlettebb korfokozatokkal bizonyos kötelességek járnak az állam és társadalom irányában, azért az aránykülönbség, mely valamely népnél a különféle koruak közt fennforog, némileg fokmérője lehet az állam természet és véderejének.

Az ausztriai birodalomban a legutóbbi népszámlálás ezen előbb kevésbé méltatott fontos tényezőre kellő figyelemmel volt, és az életkor szerinti különbség az 1857-ki adatok fonalán biztosabban mint valaha constatirozható; ezen adatok szerint t. i. a birodalom kelet- és nyugatrészei, főleg alpesi tartományai közt ama nagy különbség észlelhető, hogy az előbbieken a fiatalabb korosztály jóval magasabb mértékben találtaik képviselve, mint az utóbbiakban, sőt a teljes erő és productiv tevékenység korában levők aránylagos száma is amazokban nagyobb, mint az utóbbiak-

ban, míg ellenkezőleg a hanyatlás szakában levők, valamint az aggyastyánkoruak a nyugat- és északi tartományokban túlsúlyllyal bírnak, ugyanis e tekintetben következő arányviszonylatok mutatkoznak, az összes belhoni népesség közt (elnézve a hadseregtől) képviselve van:

	az összes birodalomban	magyar tartományokb.	nem magyar tartományokb.
a gyermekkor (0—14 évig) .	32.7 ⁰ / ₀ -al	35.3 ⁰ / ₀ -al	31.3 ⁰ / ₀ -al
a felserdülés kora (14—24 évig) .	20.4 „	20.3 „	20.5 „
a teljes érettség és tetterő kora (24—40)	23.7 „	24.1 „	23.5 „
az erőhanyatlás kora (40—60) .	17.8 „	15.9 „	18.8 „
az aggyastyánkora (60-on felül) .	5.4 „	4.4 „	6.0 „

A gyermekkor ennél fogva, mely rendszerint még nem képes saját munkásság által a fenntartására fordított tőkét kamatostul visszatéríteni, a magyar tartományokban jóval magasabb arányban szerepel, mint a többi birodalmi részekben, nálunk négy percenttel több serdületlen koru találattván, mint amott, s általában több mint Európa legtöbb államaiban, hol az egész 15 évig valók rendszeren a népességnek 33⁰/₀-ját képzik. E tünemény a propagatív erő nagyobb hatályának, jelesen a magasabb születési arálynak természetes kifolymánya, a gyermekkor ezen túlsúlya még a birodalom mindazon tartományaiban mutatkozván, hol — mint például Galiczia és Bukovinában — erősebb szaporodási hajlam észlelhető; és így nálunk egyrészt az ifju sarjadékból aránylag több találattatik ugyan, kik a társadalom és állam jövő támaszai gyanánt ígérkeznek, de másrészt több is van, kik épen e zsenge korban még folytonos beruházásokat és nevelési gondoskodást igényelnek a).

Az ifjuság költői szép korát élők egyaránt vannak képviselve az egész birodalomban, épen *ötöd része* a népességnek a felserdülés korában állván, de a teljes fejlettség szakára nézve, midőn a ruganyos erő tetőpontján álló férfiú és nő a társadalom és állam iránti tartozásait legsikeresebben lerója, mely korszakban az akaratszilárdság, a testi és lelki erők legmagasabb fokra emelkedvén, az anyagi és szellemi productivitás is legnagyobb, a magyar tartományok megint felülmulják a birodalom többi országit, aránylag csaknem egy százalékkal több olyan találattván nálunk, ki a physikai és lelki erő teljével bír, mint a többi tartományokban, mely felülkerekedés elvitázhatlan kedvező mozzanatnak tekintendő.

Az erőhanyatlás korában megint a birodalom többi népei vergődnek túlsúlyra, ezek közt aránylag majd három százalékkal több számittatván, kik a 40- és 60-ik év közt vannak, mint a magyar tartományokban, és miután e korosztályuaknál is, főleg az e korban levő férfiaknál a tetterő, a testi-lelki tehetség még teljes épségben szokott lenni, és a többi tartományok ebbeli túlnyomósága épen a finemre nézve mutatkozik, e körülmény sokban kiegyenliti az előbb említett korosztályuaknál a magyar tartományok részéről mutatkozó túlsúlyból eredő előnyös elsőbbséget.

Az elaggott koraakra nézve is a birodalom többi részei túlhaladják a magyar korona tartományait, és a mennyiben a zöld öregségre való jutás

egényleg véve különös kegyelemnek tekintetik, társadalmi szempontból pedig az aggastyánok nagyobb száma kedvezőbb életfeltételekre, hosszabb élettartam és egyáltalán kedvezőbb socialis viszonyokra mutat, a magyar tartományoknak ebbeli kisebb aránya kedvezőtlen momentumnak tartandó, annál is inkább, minthogy még az egész birodalomban talált számarány (5.4%) jóval kisebb, mint Europa legtöbb cultur-államaiban, hol átlag 8 százalék a 60 évet meghaladott aggkoruakra esik b). — Ha mindjárt e kedvezőtlen viszony az által némileg megfejtethető, hogy a magasabb percentuatio mellett, mely a zsenge koruakra esik, természetesen a hajlott koruakra szükségképen annyival kisebb percentuatióknak kell esnie, mindamellett a magas koruaknak a birodalmi, jelesen a magyar tartományokbeli lakók közt lelhető kisebb száma a fennebb kimutatott kedvezőtlenebb halandósági aránynyal tagadhatlan összeköttetésben áll.

Ha az egyes korosztályuak *nem* szerint elkülönítve vétetnek tekintetbe, azon már másutt említett meggyőződésre jutunk, hogy mivel több fi- mint leánygyermek születik, a finem egész a 6-ik évig felülhaladja a nőnemet, de ezen évtől kezdve a gyermekek nagyobb halandóságánál fogva a nőnem felülkerekedvén, egész a 40-ik évig mindig túlszárnyalja a finemet, de ez évtől kezdve, minthogy a szülés és gyermeknevelés által igénybe vett nők közt e korban nagyobb a halandóság, újra a finem kezd túlsúlyra vergődni, mely túlszárnyalás a 60 éven túliaknál tetőpontra emelkedik, rendesen tíz *százalékkal* több a 60 évet meghaladott férfi mint nőszemély találatván c).

a) Ausztriának a többi európai államokkal való egybevetése a korosztályozás tekintetében felette nehéz, miután más osztályok szerint történt a felvétel, hogy mi okból, ezt idézett értekezésemben bővebben megfejtettem, mivel t. i. az ausztriai felvételek ebben a belhoni törvényhozás igényeit követik; általán tapasztalható, hogy az európai államokban a születéstől egész 15 évig valók a népeességnek 33.4%-át; a 15—20 évesek 9.7%-át; a 20—60 évesek 48.8%-át; a 60—70 évesek 4.9% és a 70 éven felüliek 2.9%-át teszik. — Az inproductivitás kora azonban, mely a születéstől egész a 15-ik évig, és a 70-ik éven felül szokott vétetni, nem egyforma a különböző státusokban, és helyesen csak úgy puhatolható ki, ha ezen arányok a közép élettartamhoz viszonyítatnak, miszerint *Wappaeus* közlései folytán az inproductivitás kora Britanniában 46, Svédhonban 44, Belgiumban 43, Franciaországban ellenben 41 százalékot tenne.

b) Az életkor szerinti különbségre nézve a nem magyar tartományoknál azt találjuk, hogy az alpesi vidékeken, hol a legkisebb propagatív erő mutatkozik, aránylag legkevesebb fiatal korú lakos találatik, a serdületlen korúak péld. Salzburgban és F.-Ausztriában csak 25.4%-al vannak, tehát 7 perccel az átmérő alatt; hogy a 14—24 évesek közt is az alpesi vidékeken 2—3 perccel kevesebb van, mint átlag, talán onnan is van, mert ott az ujonczozás és az összeírás elől könnyebben menekülhetnek, hogy ezen oknak némi befolyása lehet, onnan is következtethető, mert valamennyi ausztriai tartományok közül e korú legtöbbször a katonai határvidékeken találatik, mivel ott sem ok, sem mód nincsen az összeírásnak kitérni; a 24—40, valamint a 40—60 évi korban levőknél nincs nagy különbség a tartományok közt, de van az elaggott koruakra nézve, az alpesi tartományokban 8—9%-al szerepelvén, mi által közelebb járnak más európai államokhoz; van pedig:

	Franciaországban:	Belgiumban:	Ausztriában:
0—15 évig	27.3 %	34.8 %	32.7 %
16—25 „	17.1 „	17.9 „	20.4 „
26—40 „	22.7 „	20.8 „	28.7 „
41—60 „	26.4 „	18.8 „	17.8 „
60-on felül	10.1 „	8.8 „	5.4 „

c) A magyar tartományok közti nemkülönbség az egyes korosztályok szerint következő összeállításból kitűnik; 1867-ben találtatott:

	finemből	nőnemből	100 finembelre jött 90. nőnembeli
születéstől — 6 évig	1.183,805	1.171,898	
6 éven felül — 14 „	1.211,081	1.269,559	104. „
14 „ „ — 24 „	1.338,615	1.436,060	107.3 „
24 „ „ — 40 „	1.583,615	1.707,826	107.8 „
40 „ „ — 60 „	1.114,643	1.054,763	94.6 „
60 „ „	320,801	286,002	90. „
összesen:	6.751,860	6.916,008	102.4
	13.667.868		

Miből világos, hogy habár a magyar tartományok összes lakói közt a nőnem csak 2.9 % -al magasul ki, a 14—40-ik életkorig több mint 7 $\frac{1}{2}$ -nyi túlnyomóság van, ellenben 0—6-ig és 40-en felül a nőnem határozott kisebbségben van. — Ezen észlelet különbe-
teljes ellentétben van azon populationistikai eredményekkel, melyekhez Wappaeus 11 eu-
rópai állam adatai folytán jut, s mely szerint a szegze koruk közt csakélyebb a finemnek,
a 60 éven felülieknél pedig annál hatalmasabb a nőnemnek túlsálya, mert szerinte 100
fiakóra jó:

0—20 évig	97—99 nő	60—70 évig	117 nő
20—40 „	102—106 „	70—80 „	117 „
40—50 „	101 „	80—90 „	134 „
50—60 „	106 „	90 éven felül	155 „

mi épen ellentéte a magyar tartománybeli adatoknak.

31. §. A polgári állapot szerinti különbség.

A polgári állapot alatt a népességnek azon tulajdonsága értetik, mely szerint a nőtlen, a házasság és az özvegy állapotok egymástól elkülönítve vétetnek szemügyre, és a népességnek e jellemző állapotok szerinti osztályozása kiváló érdekekkel bír, mert belőle nem annyira az évi események mozgalmái, mint inkább a bizonyos időben fennálló házasságok mintegy átmetszete derül ki, már pedig az állandó házasságoknak az összes népességhez mért aránylag nagy vagy csakély száma kedvező vagy kedvezőtlen társadalmi és állami mozzanatot képez, mivel a házassági élet és abból származó család alapja minden keresztény államnak. A házasságok biztos és becsületes kereset utáni törekvésükkel, a rend és csend fenntartására irányzott hajlamuk, valamint a törvény és a kormány iránti tiszteltettségükkel fogva a társadalmi és államrendnek legbiztosabb oszlopai, — mihez járul, hogy a családi élet mentő és nemesítő befolyása miatt valamint jogbátorlétű ügy közérkölsiségi szempontból is az emberi nem tökélyesbülésének egyik hatályos rugójául jelenkezik, miért a törvényes házasságok magas számaránya feltétlenül kedvező jelenség.

Az ausztriai birodalomban, tekintve a házasságban élők számát, egyáltalán kedvező aránylat mutatkozik, miután átlag az összes népességnek 36 százaléka házasságban él, mely tekintetben Európa legtöbb államait jóval felülhaladja a), de egyes tartományai közt ebben is nagy különbség merül fel, ugyanis ott, hol kedvezőbb esketési arány letezik, hol a nőnemnek a finem feletti túlnyomósága csakélyebb, hol bővebb kereseti források kínálkoznak, a fennlevő házasságok számaránya is feltűnő magasabb, mi jelesen a magyar tartományokra nézve áll, szemközt a birodalom többi tartomá-

nyaival, mert a magyar korona tartományjaiban száz egyén közt négygyel több törvényes házasságban él, mint a közbirodalomban egyáltalán, és majd héttel több, mint a nem magyar tartományokban, amazokban a házasság életük 40, emezekben csak 33,4 százalékát tevé az összes népszámlálást, mi következő összeállításból legvilágosabban tűnik ki; az 1857-ki népszámlálás szerint t. i. a népességből esik:

	a közbiro- dalomban	a magyar tar- tományokban	nem magyar tartományokban
a nőtlen állapotukra . .	58 %	54 %	60,5 %
a házasságban „ . .	36 „	40 „	33,4 „
az özvegy „ . .	6 „	6 „	6,1 „

Első pillanatra tehát szembejön a házasságok sokasága a magyar tartományokban, mi egyrészt az önállóságra való jutásnak és a családfenntartásnak mezőgazdasági viszonyainknál fogva nagyobb lehetőségéből, a magyar népnek a patriarchalis élet iránti erősb vonzódásából, a síkságon szeplőtlenebb alakban található erkölczisztaságból, valamint a két nem közt létező helyesebb egyensúlyból, másrészt és pedig kiválólag a magyar nép főfoglalkozásából, a korábbi házasságkötésre készített mezei iparoságból könnyen megfejtendő; és csakugyan a magyar tartományok határain belül is, a mint a felhozott okok hatályosabban működnek, a mint t. i. az önálló háztartásnak megállapítása könnyebbé, a mezei ipar mint főfoglalkozás kizáróbbá és a nőnemnek a finem fölötti túlszáma gyöngébbé válik, úgy a fennlevő házasságok számaránya is növekszik, úgy hogy a temesi bánságot képző megyékben, valamint a kelet- és déli megyékben vagy a katonai határörvidéken a fennebbi arány 42—45-re emelkedik, míg az észak- és nyugoti megyék az átlag mögött maradnak, ez arány ott csak 37—39 százalékot tevé.

Annál inkább tapasztalni ezt a birodalom észak- és nyugoti, főleg alpesi tartományjaiban, hol — mint Salzburg és Karantánban — a filakóknak épen csak 24 százaléka, Tirolban 25, Stiriában 28, Krainában 29, F.-Ausztriában 31, és Sléziában 32 házasságban él, úgy hogy a magyar tartományokban 100 filakos közt 8—16-al több házasságban élő találunk, mint a nevezett tartományokban; pedig a filakók közt aránylag mindig több nő, mint a fehér személyek közt férjezett nő találunk, mert ha a házasságösszetételben élők nem szerint külön b) vétetnek szemügyre, akkor:

	a finemnél	a nőnemnél
az öszbirodalomban	36,4 % nők férfiak	35,3 % férjezett nők
a magyar tartom.	40,2 „ „ „	39,8 „ „ „

találunk, tehát a finembeliek közt aránylag mindenütt több házasságban találunk, mivel a nőnemnek társadalmi helyzeténél fogva, mint már másutt említettett, a házasságkötésnél jobbra csak a férfit illeti a kezdeményezés; egyedül a katonai határörvidéken a házközösség folytán némi kivételek fordulván elő.

A mint a házasságkötést könnyítő vagy nehezítő okok túlnyomóbbak, a szerint a házasságok száma is hol magasabb hol alacsonyabb szokott lenni, miért is a magyar tartományok népesebb városaiban aránylag keve-

sebb házasságok találhatók, mint különben az országban vagy az illető megyékben, holott a birodalmi egyéb tartományok fővárosaiban éppen az ellenkező tapasztalás tehető, mert a magyar tartományokban a városi élet egyrészt magasabb socialis igényletek és az élelmi cikkek drágasága, másrészt a kisebb helyeken a mezőgazdasázból nyíló bővebb kereset irányában a szűkebb városbeli források nehezítik a házasságkötést, míg ellenkezőleg a többi örökös tartományokban a mezőgazdaság után folyó soványabb kereset ellenében a városokban az ipar és kereskedelem által kínálkozó bővebb kereseti alkalom a házasságkötéseket elősegíti; hozzájárul, hogy a házasságritkító némely okok, mint a városokban lehető laza erkölcsök és különféle alkalom házasságon kívüli élvekre a magyar birodalmi városoknál a síkság irányában hatályosabbnak mutatkoznak, mint a többi ausztriai tartományoknál, hol — mint másutt láttuk — még a síkon is kisebb az idegenkedés a házasságon kívüli közösködéstől c).

És mivel a fennlevő házasságoknak ép úgy mint az évi esketéseknék számaránya oly szoros összefüggésben van a társadalmi és közgazdasági viszonyokkal, mindkettő számarányának újabban tapasztalható csökkenése d) a közgazdasági viszonyok sülyedésére mutat, és csakugyan ha a többi tartományoknak ebbeli arányát, mint ez 1857- és 1827-ben mutatkozott, mely évben utólszor e mozzanat felvétetett, egymással összevetjük, azt találjuk, hogy újabban a filakók közt 2—4 százalékkal kevesebb házasságban élő találhatók, sőt még a magyar korona tartományainál is 1850 óta e tekintetben 1—2%-li rosszabbulás vehető észre, elvitázhatlan tanúságul annak, hogy az idők nehezebbekké válván, az esketési arány leszálltával a fennlevő házasságok száma is megkisebbedett e).

A tetemes különbség, mely a magyar és nem magyar tartományok közt a házasságok életüket illetőleg fennforog, egyedül a nőtlen állapotnak rovására esik, a magyar tartományokban a mennyiben több házasság létezik, annál kevesebb nőtlen számíttatván, mert az özvegy állapotban levők, kik ez arányviszonyra szintén befolyhatnának, egyenlő számról jelenkeznek itt is, ott is, mely egyenlőség a magyar tartományok különben szaporább házasságai mellett csak onnan magyarázható, hogy sok özvegy állapotú ismételve házasságra lép, mint ezt a palingam-esketésekről szóló fennebbi szakaszban megmutattuk; de ha az özvegyeket a nem szerint külön tekintjük, egyenlő számú fiözvegyek mellett a magyar tartományokban aránylag (majd egy percenttel) több özvegyasszony találhatók, és ezek nálunk egyáltalán majd háromszor akkora számmal vannak mint a fiözvegyek, amazok részéről a palingam-esketések a dolog természete szerint nem oly gyakoriak levén, mint az özvegyesgre jutott férfiak részéről f).

a) Más európai államokban a házasságok rendesen csekélyebb aránnyal jelenkeznek, Wappaeus 19 európai államban tett vizsgálódások folytán azon eredményre jutott, hogy átlag 84.4% házasságtalálhatók, és csak Franciaországban létezik Ausztriánál magasabb arány, t. i. 88.4%, de Angolhonban 83.3, Poroszthonban 83, Svéd-Norvégiában 82, Belgiumban 80.3, Németalföldön 80.3, Bajorországban 88.3 stb.

b) A házasságok életük nem szerint elkülönítve már más arányokat tüntetnek fel, jelesen a finemnél a nőtlen és házasság, a nőnemnél ellenben az özvegy állapotnak magasabb százalékokat tanúsítanak; így a magyar tartományokban volt 1857-ben:

	a finemből:		a nőnemből:	
	általán	százalékokb.	általán	százalékokb.
nőtlen, hajadon . . .	8.816,456	56.3	3.558,330	51.3
házass. állapotú . . .	2.716,922	40.3	2.756,922	39.3
özvegy „ . . .	218,482	3.3	601,356	9.3
Összesen:	6.751,860		6.916,008	

holott az ösbirodalomban e tekintetben következő átlagos arányviszonylatok mutatkoznak, van általán:

a finemből		a nőnemből	
nőtlen . . .	60.3 %	hajadon . . .	56.3 %
nős . . .	36.3 „	férjezett . . .	35.3 „
özvegy . . .	3.3 „	özvegyné . . .	8.3 „

tehát a magyar tartományok nőszemélyei közt ötödfél százalékkal több férjnél levő és ellenkezőleg öt százalékkal kevesebb pártás nő található, mint az összes birodalomban átlag véve. — Az, hogy a fennebbi kimutatás szerint a magyar tartományokban több férjezett nő, mint nős férfi van felvéve, holott e két számnak tulajdonképp tökéletesen összevágónak kellene lennie, éppen nem valami rendkívüli tünemény, és ez másutt is előfordul, miután egyrészt számos asszonynak férje vagy az állandó hadseregben van alkalmazva, vagy úgy lappang, hogy az összeírást elkerüli, másrészt mivel sokkal több férfi mint nő tagadja el házasságát, a nők csak az asszony czéje alatt vergődhetvén nagyobb socialis függetlenségre, hitebben vallják be vagy éppen költik a reájok mindenkor előnyösebb házassági frigyét.

c) Hogy csakugyan a magyar tartományok városaiban kevesebb, a többi tartományokéban ellenben több házasság található, mint az illető megyében vagy országban, következő egybeállításból önként kiderül; van a filakók közt házasság:

Buda-Pesten . . .	36.7	Pestmegyében . . .	41.3 %
Soprony városában . . .	36.3	Sopronymegyében . . .	38.3 „
Pozsony „ . . .	35.3	Pozsony „ . . .	38.3 „
Kassa „ . . .	38.3	Abauj „ . . .	39.1 „
N.-Várad „ . . .	39.1	Bihar „ . . .	42.3 „
Temesvár „ . . .	38.3	Temes „ . . .	44.1 „
Zágráb „ . . .	35.3	Zágráb „ . . .	42.3 „
ellenben:			
Bécs városában . . .	34.3	U. W. Wald ker. . .	33.1 %
Linz „ . . .	35.3	Felső-Ausztriában . . .	31.3 „
Salzburg „ . . .	29.1	Salzburg hgségben . . .	24.3 „
Grác „ . . .	33.3	Stiriában . . .	28.7 „
Klagenfurt . . .	28.7	Karantánban . . .	24.3 „
Laibach „ . . .	33.3	Krainában . . .	29.3 „
Insbruck „ . . .	27.3	Tirolban . . .	25.3 „ stb.

d) Hogy a házasságok számaránya újabban a birodalom legtöbb tartományaiban hanyatlott, következő összeállításból tűnik ki; volt t. i. 100 belföldi filakos közt házasság:

	1877-ben	1857-ben
Alsó Ausztriában	36.3	34.3
Felső-Ausztr. Salzburggal	32.3	31.3
Stiriában	32.3	28.7
Illyr királyságban	32.3	30.3
Csehthonban	35.3	35.3
Morvában	37.1	35.3
Sléziában	35.3	32.3
Galicziában Bukovinával	36.3	35.3

továbbá:

	1850-ben	1857-ben
Magyarországon	43.1	40.3
Horvát-Szlavóniában	40.7	40.3
Erdélyben	42.3	39.3

e) Mily tetemes befolyást vehet a házasságok számarányára a tételes törvényhozás, legjobban a hadseregnél mutatkozó ebbeli viszonyból kitetszik, hol — mint másutt említettük — már az esketési arány feltünteteti e befolyást, de még jobban szembeeszteti azt az állandó házassági frigyek csekély száma, ugyanis az 1857-ki felvételek szerint az összes hadseregnél a házások csak 8 százalékkal szerepelnek.

f) Másutt is több fi- mint nőüzveggy találtatik, csak hogy a túlnyomóság nem akkora mint nálunk, így *Woppeus* 19 állam átlaga után azt találja, hogy átmérőleg 100 fiözveggyre 206 özveggy nő számítható, de Skótiában 271, Svédhonban 266, Dánhonban 262, Poroszországban 246 stb.

32. §. A nemzetiség szerinti különbség.

Az orosz birodalmon kívül nincsen Európában állam, mely néprajzi tekintetben oly tarka vegyületű, mint Ausztria; területén négy főtörzs és több apró nemzetiségek találkoznak, ritka szívóssággal ragaszkodván féltékenyen őrzött nemzeti intézményeikhez. A birodalom kelet felé fekvésénél fogva kedves szinpada levén a népvándorlások idejében Ázsiából átömlött népfajoknak, ezek a római és kelt népektől másutt hagyományozott cultur-elemek hiányánál fogva nem olvadhattak úgy egybe, mint például a francia, olasz, spanyol és más európai nyugoti államokban, hol a nivelírozó cultur-élet egybeforrasztó befolyása alatt a legkülönbözőbb alkat-elemek idővel homogen nemzettestté alakultak; Ausztriában ellenkezőleg a különféle nemzetek elszigeteltségükben hiven megtarták eredeti típusukat, a kiegyenlítési törekvések elleni folytonos küzdelem és a kölcsönös tusakodások alatt a nemzeti érzet mindinkább megerősbulvén, sőt a számos kültényező által felkeltött s folyton szított autonóm nemzetiségi öntudat még az apróbb néptörzseknél is mind kizáróbb jelleget öltvén magára.

Ausztria ezen mozaik természete mellett még azon előnyt is nélkülözi, hogy úgy mint a muszka birodalomban egy főnemzetiség lenne, mely tömeges fellépésével a többiek felett határozott túlnyomósággal birna, mert ha mindjárt a szláv törzs egyetemleg véve a birodalom népei közt viszonylagos többséggel bir, de az ahhoz tartozó észak- és déli szlávok közt nyelvre, vallásra, miveltségre, sőt még törzsbeli rokonszenvre is oly szétfutók a nemzeti érdekek, hogy öncsalódás nélkül azokat nem lehet egy testü-lelkü nemzetnek tekinteni; hozzájárul, hogy az egyes néptörzsek még geografilag sem képeznek egy compact testet, a különböző nyelvvidékek sok helytt egymásba folyván, nagyobb-kisebb kiterjedésű idegen nyelvszigetek által sokféleképen szeldeltetvén, és nemcsak egész tartományok, kerületek, megyék vagy járáások, hanem még az egyes községek szűk határain belül is több nemzetiség osztozkodván a közös osztalékul jutott területben.

Ha ily körülmények közt már magában véve is nehéz az egyes nemzetek számerejét pontosan meghatározni, e nehézség még az által öregbül, hogy az utolsó népszámláláskor e mozzanat fel sem vétetett, az 1850/-ki összeírás pedig mint a magyar tartományokra nézve első ebbeli kísérlet az akkori viszonyoknál fogva különös hitelre alig tarthat igényt; szintúgy azon a bécsi statistikai hivatal részéről történt összeállítások sem állják ki a tudomány és a tapasztalás bírálatát, melyek báró Czörnig által egy nagy-

szerű ethnografi térrajz készítésére 1846—51. történt nyomozások alapján az 1857-ki népszámlálás eredményeihez mért különös számműtétel útján jöttek létre a), mert még feltéve a kinyomozott alapoknak helyes voltát is, a csalódás abban rejlik, hogy az egyes nemzetekre nézve az általános népszámhoz arányított egyforma gyarapodás vétetett fel, pedig a külön nemzetiségek számereje nemcsak a belterjű propagatív erő rendes működése, hanem egész nemzedékeknek szülei nemzetiségéből való kivetköztetése és átnemzetesítése útján külterjüleg is hol emelkedik, hol alábbzár.

Szemközt ezen határozatlansággal nehéz a birodalomnak, jelesen a csaknem valamennyi népágból jutalékot nyert magyar tartományoknak hű ethnografi ábráját szolgáltatni, és e feladatot csak annyiban közelíthetjük meg, ha az 1857-ik évre számmivelet fonalán kitudott adatokat korábbi hivatalos felvételekkel és magán szerzők közleményeivel egybevetve, szem elé állítjuk. Lássuk legelől az általános rajzot, és majd utána minden egyes nemzetiséget külön-külön, miben azonban legkevésbé fogjuk *Hain* saját-szerű osztályozását követni, ki négy törzst vesz fel, t. i. a *német, szláv, román* törzst, ehhez mint nyugati románokat az olasz, friauli és ladini népeket, nem különben mint keleti románokat az oláhokat sorolván, és végre az *ázsiai törzst*, a hová a magyar, örmény, cigány és izraelita lakókat utalni jónak látja.

Az 1857-ik évre vonatkozó adatok szerint lenne a hadseregen kívül:

	a közbirodalomban:		a magyar tartományokban:	
	általán	százalékokban	általán	százalékokban
német . . .	7.739,725	22. ₇	1.484,948	10. ₉
cseh, morva, tót	6.016,742	17. ₆	1.631,732	11. ₉
lengyel . . .	2.117,148	6. ₂	—	—
oros (ruthén)	2.697,980	7. ₉	424,263	3. ₁
szlovén . . .	1.163,533	3. ₄	54,779	0. ₄
horvát . . .	1.310,510	3. ₆	1.198,964	8. ₇
szerb . . .	1.407,701	4. ₂	993,861	7. ₂
bolgár . . .	24,030	—	24,030	0. ₂
magyar . . .	4.876,634	14. ₂	4.869,234	35. ₆
olasz . . .	2.524,200	7. ₄	887	—
friauli . . .	416,723	1. ₂	—	—
ladinus . . .	14,498	—	—	—
oláh . . .	2.595,453	7. ₆	2.416,874	18. ₀
albaniai . . .	3,175	0. ₂	2,175	—
görög . . .	2,255		450	—
örmény . . .	15,286		9,864	—
cigány . . .	143,150	0. ₅	143,150	1. ₀
izraelita . . .	1.040,021	3. ₀	412,702	3. ₀
	34.108,364	100. ₀	13.667,868	100. ₀

A *szláv törzs*, ha egyes ágazatai együttesen vétetnek tekintetbe, 14.737,644 főre rug b) vagyis az összes népességnek 43.₂ százalékát képi, geografilag véve pedig a birodalmi terület 40 százalékát szláv elemtől la-

katik; de a főtörzs két minden tekintetben, még geográfilag is különböző osztályra szakad, t. i. az *északi* és *déli* szlávokra, mindegyike megint több külön nemzetiségekre oszolván.

Az *északi* szlávokhoz tartoznak:

1) a *csehek*, *morvaiak* (horakok, podhorakok, hanakok) és *tótok*; a csehek Csehország közepét, jelesen a prágai, tabori és csaslai kerületet és morvaországi hradisch kerületet lakják legnagyobb tömegben, mihez a chrudimi, píseki és iglói kerület járul egész 90 százaléknyi aránynyal; általában Csehországban a népesség 61, Morvában 71 és Sléziában 20 százalékát teszik, különben kisebb nyelvszigeteket képeznek még A.-Ausztriában, a gácsországi zolkievi kerületben, Krassó megyében, Horvát-Tótországban és a katonai határőrvidéken; a *tótok* tömegítve Észak-Magyarországban fordulnak elő, jelesen Zólyom-, Liptó-, Trencsin-, majd meg Árva-, Thuróc-, Nyitra- és Sáros megyében (60—97%-al), azután Bars-, Hont- és Szepes megyében több mint fele, Gömörben közel fele, és Pozsonymegyében két ötöde, Nógrádban $\frac{1}{2}$ -a a lakóknak tótajkuak; a többi északi és északkeleti megyékben, mint Zemplén-, Ung-, Abauj megyékben 16—23 százalékkal szerepelnek c), ellenben a déli megyékben, kivéve Békést, és az ország szívében, Pestmegyén kívül, tótközségek csak szórványilag lelhetők, milyenek például a Bihar-, Arad-, Szabolca- és Szathmár megyében vagy Ujvidék környékén és a szerb-bánsági végvidéken levő tót-telepvények d).

2) A *lengyelek*, a hová még a kárpát-hegyi *goralok*, a sikon levő *ma-zurdok*, és *lachok* (Wasserpolaken) sorakoznak, Slézia keleti és Galiczia nyugati és északi részeit lakják, legtömörebben a krakói, bochniai és előbbi wadowiczi kerületben, egyáltalán a krakói közigazgatási területen a népességnek 85, ellenben a lembergi területen csak mintegy 20 százalékát tévén, ezenkívül csak még Czernovicz városában jelentékenyebb számmal, egybeütt pedig sehol sem jelenkeznek.

3) A *ruthenek* (kis oroszok) leginkább Galiczia keleti és déli vidékeit foglalják el, Stry, Kolomea, Stanislaw és Sambor kerületekben több mint három negyede a lakóknak ruthen, és általában az egész lembergi közigazgatási területen épen két harmadát teszik a népességnek, míg Bukovina lakosságának csak két ötöde ruthen ajku. Magyarországon, hol az oroszok még a számüzött litvániai herczeg Keriaticovics vezénylete alatt a XIV. században települtek le, és előbb egész Felső-Magyarországban el voltak terjedve, de még jelenleg is nagyobb tömegekben az északkeleti megyékben székelnek, névzerint Mármaros-, Bereg-, Ugocsa- és Ungh megyékben több mint fele része, Sáros és Zemplénben 27—29%-ja, Szepesben 12%-ja a lakóknak e nemzetiségből való, nagyobb-kisebb nyelvszigeteket még Szabolcs-, Szathmár- és Borsod megyében képezvén, és szórványilag mint telepvényesek még Bács- és Hont megyében találhatván e). Ide számítandók még a nagy oroszok törzséből való *lipovanok*, kik Bukovina némely helységeinek (Biela-kiernica, Klimoutz és Lipoveni) kirekesztő lakosságát teszik, és elszórva e herczegség más helyein is előfordulnak.

A *déli* szlávok egyes ágazatai:

r
u
57
e
s
u
z
c
il
sü
lä
57-

no
l
(r
n
t

[The main body of the page contains several paragraphs of text that are almost entirely illegible due to extreme horizontal line noise and scanning artifacts.]

Ausztriából, melyeknek lakossága kizárólag német ajku, a szintén majd kirekesztőleg németektől lakott Alsó-Ausztrián át egyrészt Cseh- és Morvaország felé vonul, az előbbi tartományban a délnyugot- és északi határszálen hol szélesebb hol keskenyebb övben elfutván és a szomszéd német államok homogen elemével összevegyülván, másrészt Magyarország felé nyomul, itt majd a magyar majd a szláv nyelvvidék közé beékelve levén, míg ellenkező irányban a steierországi bruck és gráci kerületen át (98—100%) Karantánba és Tirolba csap át, ez utóbbinak innsbrucki, brixeni és bregenczi kerületét csaknem kizárólag uralma alá hozván; északon végre Sléziában, mely fele részben németektől lakatik, határt ér, csak igen csekély mértékben hatván ki egész Galicziáig. A magyar korona tartományaiban, jelesen Magyarországon a Dunán túli megyék főszékei a német-ségnek, Mosonymegye lakóinak épen két harmada, Soprony és Vasnak több mint egy harmada, Baranya és Tolnának épen egy harmad része német ajku, ezen kívül az északi vidékre bányamivelés végett még első királyaink alatt behívott németek ivadékai, valamint a temesi bánság benépesítésére behívott gyarmatosok jelentékenyebb számmal vannak, névszerint Szepes-, Torontál- és Temesmegyében 27—32%-al, Bácskában 23, Barsmegyében 12, Somogy-, Szathmár- és Aradmegyében nyolcz-nyolcz százalékkal stb. k); végre Erdélyhonban mint külön jogositványokkal ellátott nemzet az ország dél- és délnyugoti részeit lakják, míg Horvát-Szlavoniában, a katonai örvidéken valamint Lombard-Velenczében (a sette és tredici communi) csak igen mérsékelt arányban szerepelnek, egyáltalán a német törzsrre az egyes birod. tartományokban az 1857-ki adatok következő százalékos arányokat vesznek fel l):

Felső-Ausztriában	100. %-al	Magyarországban	12.4%-al
Salzburgban	100. „	Erdélyhonban	10.4 „
Alsó-Ausztriában	97.9 „	Bukovinában	8.4 „
Karantánban	71.4 „	Krainában	6.8 „
Stiriában	63.4 „	Katonai örvidéken	3.6 „
Tirolban	60.6 „	Galicziában	2.4 „
Sléziában	50.8 „	Horvát-Szlav.	2.0 „
Csehhonban	36.9 „	Istriában	1.8 „
Morvában	25.7 „	Velenczében	0.5 „

Számerőre harmadhelyen áll a magyar törzs, mely összefüggő compact tesben Magyarország messze nyúló síkságai felett uralg, a Tisza egész mentében és a Duna közép folyama körül elterülő lapályokban tisztelvén tulajdonképi szülőföldjét; a magyarság, Erdélyhont kivéve, olyképen gyűlűvén, a mint a domborodások fokoként hegyekké emelkednek, ezek közé leginkább a szláv, német és oláh népek nyomulván. Ha a magyar elemnek egyik előnye a lakhelyül kiszabott terület continuitása geografi tekintetben, másrészt nem kisebb előnye a néprajzi összevalóság, mely fokozottabb mértékben élteti a nemzeti önérzetet; a magyar törzs t. i. nem úgy a mint a szláv több ágakra elforgácsolódik, melyek centrifugalis erővel a főtröztől szétírányulnak, hanem a magyar, jász és kún, a palócz és székely csak egy nyelvű, jellemű és érzetű nemzetet képez, honnan e népfajnak szívóssága és ruganyos életrevalósága megfejtethető. A két testvér-

háza kívül csak Horvát-Szlavóniában és a katonai határvidéken némely kisebb nyelvszigetekkel, egyébként pedig még csak Bukovinában székeltek telepítette összefüggő vidékkel dicsekedvén, Andrásfalva, Haddikfalva, Istensegits és Fogad-Isten mindannyi magyar telepvények. Az 1857-ki adatok szerint volna:

		a népszámhoz képest
Magyarországban .	4.333,987 magyar vagyis	44. %
Erdélyben	517,577 „ „	26. „
Horvát-Szlavóniában	12,770 „ „	1. „
Katonai őrvideken .	4,900 „ „	0. „
Bukovinában . . .	7,400 „ „	1. „
együtt	4.876,684	

holott az 1846-ki hivatalos felvételek már 5.419,000 főnyi magyarságot eredményeztek m).

Az *olasz törzs*, a mennyiben még a friauli és ladinus népek hozzászámíttatnak, tekintve számerejét, közvetlenül a magyar után következik, és a birodalom délnyugoti részeiben terül el, jelesen Velenczét Udine tartományon kívül, és Tirolban a trienti kerületet csaknem kizárólag olaszok lakják (mindenütt több mint 99%), Istria őrgrófság nem annyira görcei kerületében, hol csak Gradótól Monfalconeig a partvidéken huzódik le keskeny olaszvonal, mint inkább az istriai kerületben vannak jelentékenyebb számmal, nem különben a quarneroi szigeteken és Dalmáthonban, főleg a forgalom főhelyein, mint Zara, Spalato, Sebenico, Ragusa városában, Lesina, Curzola és a többi dalmáthoni szigeteken, Triest, Fiume, Zeng városában s az Adria többi parthelyein. A friauliak vagy furlanusok, ezen a kelet-római és szláv, valamint német elemek keverékéből keletkezett népfaj Udine tartományt majd kizárólag, Görce és Gradiaka vidékét (Cervignano, Cormons stb.) túlnyomólag lakják; míg végre a *ladinusok* a rhät-római népnek ivadéka a régi latinnal rokon nyelvvel és sajátlagos nemzeti typussal, csak Tirol grófság brixeni kerületében, jelesen a grödni, abtei és ennebergi völgyben találhatók.

Az *oláhok* vagy Dako-románok a birodalom kelet- és délkeleti részeit szemelik ki tevékenységük teréül; Erdélyhonban, hol általán közel 60 százalékat képzik az összes népességnek, ez arány sok helyett egész 90%-ig emelkedvén, összefüggő testben jelenkeznek és nyelvvidékük a szomszéd dunafejedelemségek homogen elemeivel mintegy összefoly, onnan Magyarország határos megyéibe áthuzódik, és Krassómegyének lakossága több mint négy ötödrészben e törzsből való, Temesmegyében valamivel több mint fele része, Bácsamegyében két ötöde, Arad- és Biharmegyében pedig két harmada a lakóknak oláhok; de Szathmárt is egy harmadában, Mármarosot több mint negyedrészen románok népesítik, míg Békésmegyében, Csanádban csak 12, és némely más magyarországi megyékben még kisebb arányszázalékkal beérik n); holott a szerb bánsági katonai őrvideken megint egész 36, és Bukovinában éppen 40 százalékgig emelkednek; Istriában és Krainában azonban csak szórványilag egy-két telepvényen találhatók.

Az eddig említett főtörzseőkön kívül vannak még a birodalomban kisebb néptörzsek, mint:

a) az *albániaiak*, kik hol *clementinusok* neve alatt a péter-váradi ezredjárás két községében (Herkovcze és Nikincze) találhatók, mint 1737-ben Clemens vezérük alatt oda költözködött albani népnek eldődeik eredeti típusát hiven megtartott ivadéakai, hol mint *skipetarok* Zara környékén (Borgo-Erizzoban) tartózkodnak.

b) A *macedo-oláhok* vagy u. n. *zinzárok* és a *görögök* Erdélyen kívül csak nagyobb kereskedelmi városokban találhatunk, számuk, mely még az 1846-ki felvételekben 10,000-el szerepel, az 1857. kimutatásokban 2255-re leoladt.

c) Az *örmények* összetömegülve csak Erdélyországban jelenkeznek, hol Szamosujvart és Erzsébetvárost valamint Gyergyó-Sz.-Miklóst kirekesztőleg lakják, azonkívül még Galiczia- és Bukovinában és Magyarországon délkeleti, jelesen Arad-, Békés-, Bihar-, Mármáros- s más megyékben csak elszórva egyes letelepülésekben többnyire mint bérlők élőködnének.

d) A *czigányok* a birodalomban nagyobb mérvben képviselvek, mint legtöbb európai államban, főfészük az erdélyországi oláhlakta vidékek, sok helyett a népesség 5—6 százalékát képezvén, és Magyarországon is ott jelenvén legnagyobb számmal, hol az oláh vagy a szláv elem túlnyomóbb, miért Arad-, Bihar-, Temes-, Torontál-, meg Nógrád-, Hont-, Bars-megyében s másutt is nagyobb-kisebb számmal lézengnek; számuk, mely az 1846-ki felvételek által csak 93,000-re tétetik, az 1857-ki felvételek szerint 143,150 főre rugna, daczára a reájok sorvasztólag ható csendőri intézmény időközbeni keletkezésének; és ezen szám a magyar korona tartományaira úgy oszlanék el, hogy Magyarországnak 62,200

Horvát-Szlavon. 1,570

Erdélyhonnak . 79,360

és a kat. végvidéknek 20 jutna.

Végre Ausztriában még sajátzerüleg az *izraeliták* is ethnografilag külön nemzetiségképen szoktak felhozatni, holott a zsidó lakosság jobbára azon vidék tulnyomó nemzetéhez szokott szítni, melyen tartózkodik, úgy hogy ép oly tiszta magyar, mint német vagy lengyel zsidósággal találkozhatni, de miután az izraeliták nemzetiségük szerinti osztályozása még a birodalomban sehol sem nyert helyet, vallásuk szerinti különbségről pedig a legközelebbi szakaszban szó leend, itt azokról többet nem teszünk említést o).

Ausztria néprajzi képének kiegészítésére még a hadsereghez tartozók nemzetiségi viszonyait kell futólag szemügyre vennünk, már csak azért is, mivel ebből kitünik, hogy Ausztriának minden nyelvű és faju népei egyaránt szolgáltatják ahhoz a reájuk eső jutalékot, az 1857-ki adatok szerint lenne a hadseregnek:

	általán	százalékokban			általán	százalékokban	
		katonaságnál	öss. népesség.			katonaság.	öss. nép.
német	150,200	24.	22.	lengyel	42,500	7.	6.
cseh, tót	116,000	19.	17.	ruthen	54,500	9.	7.

	általán	százalékokban			általán	százalékokban	
		katonaságnál	össz. népesség.			katonaság.	össz. nép.
szlovén	20,000	3.3	3.4	oláh	47,500	7.3	7.3
horvát	26,500	4.4	3.3	örmény	845	0.1	—
szerb	30,500	5.0	4.3	czigány	2,950	0.3	0.3
magyar	70,500	11.7	14.3	izraelita	9,850	1.7	3.3
olasz	33,000	5.4	7.4				

miből az derülne ki, hogy csak a magyar és olasz nép, valamint az izraeliták képviselve kisebb mérvben a hadseregnél, mint különben, holott a többi nemzetek viszonylag magasabb jutalékot szolgáltatnak, mint nekik az össznépeség irányában jut.

a) A néprajzi kétrendű munka, mely b. Czörnig által hosszú évek során át tett nyomozások fonalán megindított, következő cím alatt jelent meg: Ethnographische Karte der oest. Mon. Bécs, 1855., és Ethnogr. d. oest. Mon. stb. Bécs, 1857. s követk. Azoknak nyomán Ficker adott ki színezett térképekben egy népesedési rajzt: Bev. d. oest. Mon. 1860, melyen kis képekben a nemzetiségi árnyéklatok is színezve feltüntetve, de azok inkább műtani, mint statisztikai értékkel bírnak.

b) Az 1846-ik évi hivatalos felvételek alapján a szláv ösztörzs kerek számmal 15.282,000 főre rugna, t. i. 5.897,000 cseh és tót,

2.183,000 lengyel,

3.160,000 ruthen,

1.153,000 szloven,

1.288,000 horvát,

1.584,000 szerb és

24,000 bolgár.

c) A magyarországi tótok az 1857-ki adatok szerint 1.613,944 főre rugnának, míg Fényes azoknak számát 1.722,000-, az 1846-ki felvételek 1.804,000-re teszik.

d) A hornyakok (hegyi tótok) némileg törzsbeli típusuk megőrzése által válnak el az inkább megcsehesedett tótoktól, míg a megtótosodott németek és oroszok *czopákok*- és *sotakoknak* szoktak elnevezetni.

e) Dr. Biedermann: Die ungar. Ruthenen, ihr Wohngebiet stb. Innsbruck, 1862. e népfajnak statist. föld- és népismeji rajzát adja és azokat 500.000 főre becsüli. Az 1857-ki adatok a magyarországi rusnyákokat ellenben 423,873, Fényes 459,000, és az 1846-ki hiv. felvételek 471,000 főre teszik.

f) Magyarország vindus fajú lakói az 1857-ki adatok szerint 52,379 főre rugnak, Fényes azokat 44,500 és az 1846-ik évi hivatalos felvételek 49,600 főre becsülik.

g) A hivatalos kimutatásokban megkülönböztetnek szerb és szlovén-horvátok, a mint az egyik- vagy másikkal inkább vegyülve jelenkeznek, különben az 1857-ki adatok szerint a magyarországi horvátok 120,092, az 1846-ki hivatalos felvételek szerint ellenben csak 81,000 főre rugnának.

h) Az illyr vagy szerb nemzet földrajzi szempontból még különféle tájelnevezés alatt fordul elő, mint jelesen morlások, dalmatinusok, ragusiak, bochesek, szlavoniták és Magyarországon, a mennyiben a katolikus vallást tartják, sokácok és bunjevácok — A magyarországi szerbek száma az 1857-ki adatok szerint 397,954, az 1846-ki hivatalos felvételek után pedig 472,060-ra üt. Hogy az előbb fennállott szerb vajdaságban csakugyan nem a szerb nemzet volt még a relativ többség sem, következő, az 1857-ki adatokon nyugvó összeállításból kiderül, számított ez évben a mondott közigazgatási területen:

oláh 422,815

szerb 380,699

német 368,168

magyar 267,706 stb. stb., tehát még a relativ többség is az oláhoké.

i) A birodalom németajku lakói nagyobb részt a felső, és csak kisebb részben az alsó német nyelvcsaládhoz tartoznak; az előbbi a tájnyelvi árnyéklatok szerint 7 különböző ágra szakad, t. i.: a) a *bajor-ausztriai*, hova a két Ausztria, Salzburg, Stiria, Ka-

rantán, a délkeleti Cseh- és Dél-Morvában, valamint a Gotschee vidékén és Vas-, Sopronymegye német lakói (Hienzek) tartoznak; b) a *bajor-allemani*, a hova a tiroli németek, a mocchani, és Velencze 20 községének lakói sorolhatók; c) az *alleman-ewdó* ág, t. i. a vorarlbergiek és mosonmegyiek (Heidebauern); d) a *frank* ág, a cseh erdőbáton és Eger vidékén levő németek (Freibauern); e) a *felső-szász* ág, melyhez az ércshegyi német lakók tartoznak; f) a *sléziai*, hová az Óriás és Iser hegység lakói a schön-bengutlerék, és felső magyar vidéken, jelesen Gömör-, Hont-, Árva-, Thurócsmegyében lakozó németek sorolhatók (u. n. Krikehayok, németproniai, grüdniai, Metzenziefiek). Ellenben a magyar bányavárosok lakói, a szepesmegyei németek és erdélyi szászok, mint az al-szász dialectust követők, az alsó németiség körébe valók.

k) A magyarországi németek száma az 1857-ki adatok szerint 1.321,714, Fényes felvételei szerint 1.136,000 és az 1846-ki hivatalos összeállítások után 1.188,000 főre rug, ez utóbbi adatok szerint a birodalom összes német lakossága 7.917,000 főből állna.

l) A birodalmi fővárosokban kétséggel a német elem túlnyomóbb, még azon országokban is, melyek más nemzetiségek szinpadát teszik, nagyon kétes azonban, vajjon és mennyiben az e tekintetben a hivatalos tabellákban felállított aránylatok a valóságnak megfelelnek, legalább a magyar birodalmi városokra nézve azokat egyenesen túlzottaknak mondhatni, ugyanis e közlemények szerint lenne

Soprony városa népességéből	97.0 %	német	ajku
N.-Szében	»	»	»
Pozsony	»	»	»
Buda-Pest	»	»	»
Temesvár	»	»	»
Kassa	»	»	»

ellenben:

Prága városa népességéből	33.1 %	német	ajku
Lemberg	»	»	»
Triest	»	»	»

m) Fényes még az 1846-ik évben a tágasabb értelemben Magyarországra (t. i. Erdélyen kívül) 4.744,899 magyart vesz fel, és *Hunfalvy* i. é. úgy vélekedik, hogy ugyanazon szerző közelebb jár a valósághoz, midőn újabban a magyarok számát 6.555,124-re becsüli, mely összegből 832,900 Erdélyre esnék. Minden támpont hiányánál azonban nehéz a tényleges állapot valódi constatirozása, és hacsak a conjecturalis statistika ösvényére nem akarunk vetemedni, legtanácsosabb a jövőtől elvárni az eddig keringő hivatalos és nem hivatalos adatok helyeslését vagy meghazudtolását; sajnos mindenesetre, hogy a magyar akadémia oldalán levő statist. bizottmány részéről e tekintetben történt dicseretes kísérlet ez egyszer megnyugtató eredmény nélkül maradt.

n) A magyarországi oláhok száma az 1857-ki adatok szerint 1.171,676. Erdélyhon ugyanazon évi adatok folytán következő ethnografi térrajzot mutatna:

oláh	=	1.104,322
magyar	=	517,577
német	=	200,364 stb.

o) A külön nemzetek jellemrajzától, mint tulajdonlag az ethnographiának tüzetesebb feladatától annál is inkább elnézhetünk, minthogy a nemzeti typus sajátosságai és a fő jellemvonásoknak csak körvonalozása nem elegendő a nemzetiségek külön igényeinek, életnyilvánulásainak, szükséglet- és kíválmáinak állambölcsészeti kellő méltánylására; a bel-nemzeti életfejemények alapos és beható elemzése, valamint a nemzeti külön érdekek részletesebb taglalása pedig e kézikönyv körén kívül esik; e tekintetben a röpirati, főleg korunkbani irodalom oly gazdag, hogy a nemzeti jellemek még hű fényképezése is egy statist. kézikönyvben teljességgel feleslegessé válhatik.

33. §. A vallás szerinti különbség.

Az ausztriai birodalom valamint tekintve népei közt a törzsbeli származás és nyelvre, úgy *vallásra* nézve fennforgó különbségeket is, heterogen elemeknek tarka vegyülete; lakói közt minden fő vallásfelekezet és

pedig jelentékeny arányban lelven képviselőt; de midőn ethnografi szempontból egy nemzet, még az egy közös törzs alá vont szláv népek sem vergődhetnek abszolút többségre, a különféle hitvallások közt a *római katolikus* nemcsak általános majoritással, hanem határozott túlsúllyal bír, még az összes birodalmi népességnek egyetemleg véve is jóval több mint két harmad része a római egyház hívei, kik azonfelül földrajzilag véve is oly compact tömegben jelenkeznek, hogy a tartományok legtöbbjei tiszta katolikus jellegűek; másként van ez a magyar korona tartományaiban, hol a többi hitvallások tetemesen magasabb mérvben képviselvék, ámbátor azokban még együttesen véve is a katolikusok közel fele részét teszik a lakosságnak, és még határozottabb túlsúlyra vergődnek a szorosan vett Magyar- vagy a csaknem kizárólag katolikus Horvátországban; az általános és viszonylagos számerő, melyben az egyes vallásbeli hitsorsosok mind az egész birodalomban, mind jelesen a magyar korona területén szerepelnek, következő összeállításból kivehető; az 1857-ki adatok szerint a belhoni népesség közt, oda nem értve a hadsereget, van:

	az összbirodalomban:		a magyar tartományokban:	
	általán	viszonyítva a népességhez	általán	viszonyítva a népességhez
római katolikus .	23.528,657	69.0 %	6.585,704	47.0 %
görög katolikus .	3.468,257	10.0 »	1.381,044	10.0 »
örmény » .	9.413		5,991	
görög nem egyesült	2.577,456	8.0 »	2.445,638	17.0 »
örmény » .	3,008		1,030	
ágostai hitvallásu .	1.202,420	3.0 »	1.008,540	7.0 »
helvét » .	1.926,426	5.0 »	1.828,048	13.0 »
unitarius	49,203	0.0 »	49,039	0.0 »
Mózes vallásu . .	1.040,021	3.0 »	412,702	3.0 »
egyéb felekezeti	3,508	—	97	—
együtt	34.108,364		13.667,868	

Tekintve az egyes vallásfelekezeteket, a *római katol. egyház a)* Tirol-, Kraina-, Salzburg-, Stiria-, Lombard-Velenczében úgy szólván kizáró, több mint 99%-ja a népnek e vallást tartván, közel a kizárólagos viszonylathoz a két ausztriai hgségben, Karantán-, Istriában, Morva- és Csehhonban található arány (94—98), míg Sléziában 85, Dalmáthouban 81 és Galicziában 45% jut e vallásbelieknek. A magyar korona tartományai közül a katolikusok túlsúlya legpregnansabb Horvát-Szlavoniában (88.0), maga Magyarországon pedig 52.0%, vagy több mint fele része a népességnek a katolikus hitet vallja, a katonai végvidéken csak 42, sőt Erdélyhonban épen csak 10.0 percent katolikus számíttatik, úgy hogy ezen tartomány, valamint Bukovina hgség, hol csupán 9.0%-li arány mutatkozik, aránylag legkevesebb római katolikusoktól lakatik.

A *görög katolikus* egyház leginkább az orosz és oláh nemzetbeliek közt leli híveit, s azért ott nyer legnagyobb képviselőt, hol e két nép, főleg a ruthenek tömegesen lakoznak, jelesen dél- és délkeleti Galicziában, hol átlag több mint két harmada a lakóknak e valláshoz szít, továbbá Magyarország északkeleti vidékein, jelesen Máramarosmegye több mint három negyed, Beregh-, Ugocsa-, Unghegye több mint fele részben görög-katolikusoktól lakatván, továbbá Erdélyhon oláhlakta tájai, itt a

XVII. században Teofilus püspök alatt a papság és világiak tömegesen az Unióra reáállván, miért mai nap is ez ország népei 31 százalékkal az egyesült görög egyház hivei; különben még csak Bukovinában és a katonai végvidéken jelenkesnek nagyobb számmal, míg örmény-katholikusok jobbra csak Galicziában és Erdélyben, csekély mértékben Magyarország- és Bukovinában találtnak.

A görög nem egyesült egyház főjuttalékát az oláh és szerb nemzet kebeléből nyervén, ott terjed el leginkább, hol e két nemzet tömegesen előfordul, mint a katonai örvidéken, Krassó-, Temes-, Arad- és Biharmegyében, Bukovinában, Dalmáthon Cattaro és Zara kerületében, valamint Szlavoniában, a többi tartományok és vidékeken csak azon mértékben, a mint a nevezett két nemzet elemei többet-kevesebbet oda szivárogtak; míg az örmény nem egyesült hitvallásuk Bukovinán kívül csak Temesvár-, N.-Szeben városában és némely forgalmi főhelyeken tartózkodnak.

A ágostai hitvallás legnagyobb elterjedést a szláv és német ajkuak közt talál, miért e felekezetbeliek leginkább Felső-Magyarországban Liptó- (43%), Zólyom- (36), Gömör- (39), Hont-, Nógrád-, Árva-, Thuróc-, Nyitra-, Sáros- (23—27), a német ajku Szepes- (22), Soprony-, Mosony-, Vasmegyében, valamint az erdélyhoni szászok területén (egész 29%), nem különben Morva-, Slézia- és Karantánban magasabb arányban lelhetők; vannak azonban magyar ajku vidékek is, hol ez egyház sok követőt számít, mint Békes-, Csanád-, Győr-, Veszprém- és Tolnamegye, sőt alig van a birodalomban tartomány, melyben legalább szórványilag Luther hive ne találtnék.

A helvét hitvallásuk főszékhelye összeesik a tösmagyarság főszékeivel, annyira, hogy a reformatus egyház közönségesen magyar eklésiának is nevezetik, a szorosan vett Magyarország lakói közt egyáltalán 16 százalék e hitet vallván; a hol tehát a két testvérházában a magyar elem tömegesebben fellép, ott e hitfelekezet is sűrűbb csoportokban megjelenik, jelesen Bihar- (79), Szabolcs-, Borsod-, Pestmegyében, Jászkúnságban, Szathmár-, Békes-, Csanád-, Komárommegyében stb., de felső, észak és keleti megyékben is, mint Zemplén-, Ungh-, Gömör-, Szepes-, Bars-, Hontban stb.; a többi ausztriai tartományok közül Kálvin tana csak Cseh-, Morvában jelentékenyebb számú követőkkel dicsekszik, chrudimi és iglaui kerületben a reformátusok egész 5%-ig emelkedvén.

Az unitarius egyház hivei összecsoportulva csak Erdélyben, a mózes-vallásuk ellenben elszórva az egész birodalomban fordulnak elő, kivéve Felső-Ausztriát, Salzburgot, Karantánt, Krainát és Stiriát, hol épen nem, és Tirolt, Dalmáthont, Triesten kívüli Istriát és a katonai határörvidéket, hol oly csekély számmal vannak, hogy százalékos tekintetbe semjöhethetnek b). Legsűrűbben vannak Galiczia keleti és délkeleti részeiben a zloczovi kerületben, a népesség 15, a leMBERGI közigazg. vidék többi kerületében 8—11 százalékát képezvén; hason magas aránnyal a határos magyar megyékben is jelenkeztvén, jelesen Zemplén- és Unghmegyében (10%), Mármaros- (9), Ugocsa-, Beregh-, Szabolcs- (8) és Sárosban (7%); de tótlakta

tájakon is emeltebb számerővel találhatunk, jelesen Nyitra megyében (9%), Gömör- (7), Pozsony-, Trencsin- (5), Árva megyében stb.; Cseh-, Morvában is legtöbb kerületben a mőzeshitűek a lakosság 2—3%-át teszik, de legnagyobb aránylatokat tüntetnek fel Galiczia, Magyar-, Csehország smás tartományok ama városaiiban, melyek a főforgalom és kereskedelmi üzlet gyűpontjai, így

Lemberg városában a mőzesvallásnak 40,5%-al vannak.

Krakó	„	„	„	37,8	„	„
Czernovicz	„	„	„	21,8	„	„
N.-Várad	„	„	„	15,8	„	„
Buda-Pest	„	„	„	14,5	„	„
Pozsony	„	„	„	14,5	„	„
Prága	„	„	„	10,7	„	„
Temesvár	„	„	„	9,8	„	„
Kassa	„	„	„	5,4	„	„
Triest	„	„	„	4,8	„	„
Bécs	„	„	„	2,1	„	„

Valamint a népesebb városok kosmopolitikus természetűknél fogva, úgy a birodalom minden alkatelemeiből keletkező hadsereg is vallásfelekezeti tekintetben még kockásb természetű, mint a nagy birodalom általán véve, itt is úgy mint a fővárosokban az összes felekezetek szűkebb keretbe összeszorittatván; van pedig a hadsereg közt az 1857-ki adatok fonálán:

	általán	százalékokban	
		a katonaságnál	az össz. birod.
római katolikus .	438,912	72,8 %	69. %
görög s örmény kath.	59,019	9,7 „	10,2 „
görög s örm. n. e.	41,180	6,8 „	8,5 „
ágostai hitv. . .	16,411	2,7 „	3,3 „
helv. hitv. . . .	37,359	6,1 „	5,8 „
unitarius . . .	1,667	0,3 „	0,2 „
Mőzes vallásu . .	9,850	1,7 „	3,0 „
más felekezeti . .	447	0,1 „	—
	<u>604,845</u>		

E szerint csak a római katolikusokra és a helvét hitvallásuakra jó a hadseregnél magasabb osztalék-arány mint különben, mi — minthogy a helvét hitvallás leginkább a magyar nemzet közt terjedt el — ellentétben látszik lenni az előbbi szakasz végén tett azon észrevétellel, mintha a magyar nemzet a hadseregnél csekélyebb mértékben volna képviselve, mint különben a birodalmi népek koszorujában, és nyilván a fennebbi adat közelebb jár a valósághoz és hihetőleg a hadseregnél is ép úgy mint az egész birodalomban, a néprajzi osztályozás kevésbé hű látszik lenni, mint a valás szerinti csoportozás.

a) A r. katolikusok általános száma az 1857-ki összeírás szerint következőleg oszlik el az egyes tartományokra:

	r. katholikussal		r. katholikussal
Magyarország . . .	5.188,018	Istria	502,729
Csehország	4.601,335	Kraina	466,788
Lombard-Velencze . .	2.446,066	Kat. végvidék . . .	448,708
Galiczia	2.072,683	Slézia	396,843
Morvahon	1.784,593	Dalmatia	337,800
Alsó-Ausztria	1.350,684	Karantán	307,642
Steier hgység	1.004,919	Erdély	228,095
Tirol	864,889	Salzburg	140,132
Horvát-Tótország . .	720,893	Bukovina	49,726
Felső-Ausztria	673,404		
		Összesen	23.528,657

b) A mózesvallásnak [1857-ik év szerinti száma az egyes tartományokra követ-kezőleg oszlik el:

Galiczia	448,973	Lombard-Velencze . .	6,423
Magyarország	393,105	Horvát-Tótország . .	5,041
Csehön	86,339	Istria	3,713
Morva	41,529	Slézia	3,280
Bukovina	29,187	Tirol	548
Erdély	14,152	Kat. végvidék	404
Alsó-Ausztria	6,999	Dalmatia	318

míg Felső-Ausztriában 4 és Stiriában 6 lett felvéve, együtt tehát 1.040.021.

34. §. A kereset és foglalkozás szerinti különbség.

A népességnek *kereset és foglalkozás* szerinti elkülönzése a mily fontos társadalmi és közgazdászati tekintetben, ép oly nehéz annak kiderítése, főleg nagyobb és népesebb államokban. Az ausztriai birodalomban csak a legutóbbi népszámláláskor tétetett meg ez irányban az első kísérlet, úgy hogy előbb minden támpont hiányzott vagy hozzávető meghatározására annak, hogy mikép oszlik meg a birodalom és egyes tartományainak lakossága, tekintve a keresetnemi különbségeket a); de erre biztos adatok népösszeírás fonálán legkevésbé sem nyerhetők, mivel a népszámlálás leginkább csak az általános népszám kipuhatólására levén irányozva, mind-azok, kik többnemű kereset után élnek, csak egyszer és pedig főfoglalkozásuk szerint szoktak tekintetbe vétetni, holott a sokoldalú keresetmódok tökéletes visszatükröztetésére a különféle kereset után élők mindannyiszor külön lennének szemügyre veendőek; hozzájárul, hogy a lakók az egyik vagy másik foglalkozás alá sorolásánál az illetők egyéni felfogásának igen tág tér nyílik, főleg tapasztalhatni ezt az 1857-ki e tekintetben legelső volt összeírásnál, úgy hogy az egyes foglalkozásokra nézve más úton, névszerint a telek-, épület-, keresetadó alapján a pénzügyi ministerium részéről történt összeállítás folytán nyert adatok gyakran igen messze eltérnek a népszámlálás eredményezte adatoktól.

Ezen oknál fogva, jelesen pedig azért, mert a keresetforrások szerint az ausztriai népek közt fennforgó különbözetek helyesebben ott fognak szóba vétetni, hol az őstermelésről, a műipar és kereskedésről, vagy a közhatósági szervezetről, a közegészségi ügyről, a vallás s erkölcsi műveltség-ről szó leend, ezen mozzanatot itt behatóbban nem tárgyaljuk, hanem csak a számeredményeket általán és viszonyítva úgy közöljük, mint azok az egész birodalomra (Lombardia és a hadseregnek letudtával) és jelesen a magyar korona tartományaira 1857-ben találtattak; felvétellett t. i.:

	a birodalomban általán	a magyar tartományokban általán	viszonyítva a népszámbhoz
egyházi személy	57,959	19,608	0.3 %
hivatalnok	165,070	52,798	0.4 „
az állandó hadsereg köteléke alá nem tartozó katonaszemély . .	140,948	66,560	0.4 „
író s művész	36,646	12,571	0.1 „
ügyvéd és jegyző	9,099	3,345	0.1 „
egészségügyi személyzet . . .	27,984	7,267	0.1 „
földbirtokos	2.999,096	1.365,466	10.0 „
háztulajdonos és tőkepénzes . .	715,840	171,273	1.3 „
gyáros és iparüző	672,373	227,279	1.7 „
kereskedő	127,150	42,443	0.3 „
hajós és halász	54,628	7,394	0.3 „
segédmunkások: a mezei iparnál	3.447,741	902,411	6.4 „
„ a műipar körül	1.115,316	182,733	1.3 „
„ a kereskedésnél	96,427	24,345	0.3 „
egyéb szolgáló személy	892,855	376,919	2.3 „
napzámos	2.270,309	764,255	5.3 „
14 éven felüli egyéb férfi . .	1.281,700	649,713	4.3 „
nők és gyermekek	19.851,480	8.791,886	64.1 „

Elnézve azon keresetnemektől, melyek — mint fennebb érintetett — helyesebben másutt fognak szóba vétetni, itt csak a két utolsó tételről kívánunk némelyeket megjegyezni; mindenesetre feltűnő, hogy a 14 éven felüli filakosságból az egész birodalomban 3., a magyar tartományokban pedig éppen 4. századtól minden keresetmód nélkül van felvéve, kevésbé feltűnő, hogy a külön kereset nélküli nők és gyermekek a magyar tartományokban jóval magasabb arányt tüntetnek fel, mint akár a birodalomban általán véve, akár különösen a többi örökös tartományokban; míg t. i. azokra a monarchiában általán a népességnek 58. százaléka esik, a magyar korona tartományaiban 64. % -al szerepelnek, vagy közel két harmada a magyar tartományokbeli népességnek nem saját, hanem mások, t. i. a családapa vagy házfőnök keresetéből él; ez egyrészt onnan magyarázható, mivel itt különben is a serdületlen koruak száma aránylag nagyobb, mint a birodalom egyéb részeiben, de különösen az által megfeythető, hogy e tartományok tulnyomó földmivelői jellegénél a nők és gyermekek a mezőgazdaságot körül csakugyan és pedig gyakran igen gyümölcsözőleg foglalkodnak, a nélkül azonban, hogy mint külön keresetűek számba vétetnének, mi egészen másként van ott, hol tulnyomólag a műipar vagy kereskedelmi üzlet képi a nép főfoglalkozását, mert ott a nők és gyermekeknek külön keresete jobban szembetűnik, mint a mezei gazdálkodásnál, hol azoknak külön keresménye a közös keresettel összefoly, azért a katonai végvidéken például, hol a nőknek csakugyan tetemes részük van a közös háztartáshoz tartozó földek kimunkálásában, valamennyi tartományok közt aránylag legtöbb kereset nélküli nőszemély van felvéve, holott azok talán sehol sem osztozkodnak a kereset közös terheiben inkább, mint éppen a határörvidéken. Különben a nagyobb vagy kisebb arányosztalékból, mely a kereset

nélküli nőszemélyekre esik, azon ország súlyosb vagy kevésbé súlyos kereseti viszonyaira méltán következtethetni, és csakugyan az alpesi és más mostohább földü tartományokban a külön kereset nélküli nőszemélyek száma feltűnően kisebb, mint bő keresetforrással kedveskedő tartományokban, így az 1857-ki adatok fonalán a 14 éven felüli nőszemélyek közt külön kereset nélkül találtatott:

	Felső-Ausztriában csak 19 százalékkal	
	Stiriában „	27 „
	Salzburg és Tirolb. „	33 „
	Sléziában „	37 „
	Krainában „	38 „
	Karantánban . . . „	39 „
	Alsó-Ausztriában „	40 „
ellenben:		
	Magyarországban . .	54 százalékkal
	Erdélyhonban . . .	61 „
	Horvát-Szlavoniában	63 „
és a katonai határőrvidéken	65	„

a) Állami szempontból a népességnek a keresetforrások szerinti osztályozása újabban talán nem oly fontosságunak tartandó, mint hajdan, midőn még szükségesnek látszott az egyes foglalkodásokat a mindenhatónak képzelt kormánynak folytonos gyámkodása és pártoló őrkdése alá helyezni; napjainkban a szabadelvűebb nemzetgazdasági irányvezetek szerint, a polgári keresetnemek terén is a kereslet és kínálat természetes egyensúlyozásának tana, és az ebből folyó üzletszabadságnak sarkelve mindinkább utat törvén magának, a keresetmódok közti aránylatok inkább socialis, mint állami érdekekkel bírnak. — Az 1857-ik év előtti időszakban e mozzanat csak hozzátétőleg volt megállapítható, és az illető adatokat báró *Reden* és mások dolgozatai ösvényén helyesen összeállítva találhatni: *Kautz* „ausztriai birodalom statistikája“ című munkájában.

35. §. A lakhely szerinti különbség.

A *lakhely* szerinti különbség nem csekély fontosságú tárgy a népesedés terén. Nagy s népesebb városok rendszerint a gyári és forgalmi üzlet gyűpontjai, tehát a műszorgalom és kereskedelmi iparnak megannyi jelképei. Népesebb városokban kisebb térségen sűrű népesség mozogván, élénkebb pénzforgás s fokozottabb vállalkozási szellemnél fogva pezsgőbb életmozgalmak nyilvánulnak, főleg miután a főbb városok egyszersmind induló- és nyugpontjai az országot megannyi erekként átfutó vasutaknak. Népesebb városokban hamarabb létrejönnek ama nagyszerű tudományos és művészeti gyűjtemények, tan- s képző intézetek, könyvtárak, muzeumok, athaeneumok, tudós egyesületek stb., valamint az erkölcs és izlést nemesítő intézmények, melyek a szellemi s aesthetikai műveltségnek mind annyi hatályos emeltyüi; nagyobb városokban még a napi sajtó mozgalmi és az irodalom hullámmázai is hatalmasabb lüktetésekben jelenkeznek, úgy hogy a nagyobb városok rendszerint a muzsák és gráciák legkedveltebb székhelyei, és azért azoknak számaránya közönségesen a kulturai élet egyik fokmérőjéül tekintetik a).

Ezen ismerv azonban a birodalom mivelődési állapotainak kellő fel-

ismerésére nem egészen alkalmas, miután a birodalomban levő városok csekély száma távol sem áll arányban anyagi s szellemi cultur-életével, így az utolsó népszámláláskor egészben csak 878 város vétetett fel, és ennél fogva csak minden 13—14 □ mérföldre jő egy város, mely tekintetben Ausztria Európának legtöbb cultur-államai mögött áll; e szegénység mindazonáltal leginkább onnan van, hogy főleg a keleti tartományokban nagy ingatagság létezik az iránt, hogy tulajdonkép mi tartható városnak, mi nem. A magyar korona tartományaiban 1848 előtt csak a szabad kir. városok voltak oly kiváló helyzetben, hogy köztük és a többi uri hatalom alá tartozott községek közt lényeges különbség létezett; a szabad kir. városoknak száma pedig mindenkor csekély vala, mivel közjogi viszonyainknál fogva részint a szabad kir. városok politikai túlstúlyának korlátozása, részint a jobbággyi kötelék miatt valamely helynek városi rangra való emelése különös nehézségekkel járt, de statistikai szempontból már akkor is semmi ok nem forgott fenn, miért nem lettek volna más kiváltságos helyek is, mint a püspöki és egyéb szabadalmazott városok valódi városoknak tekintendők, miután népszámra és a lakók főfoglalkodására nézve gyakran jóval inkább igényt tarthattak városi elnevezésre, mint a csekély népű és kizáró földmivelői jellegű kisebb sz. kir. városok, péld. Ruszt, Korpona, Modor stb. De itt nehéz volt a határvonalat szabatosan kitzíni, miután valamely község városi jellemének megítélésére szolgáló legalkalmasabb ismérv, t. i. az iparosság tulnyomó képviselése, nem vala egész biztossággal alkalmazható, a kifejtett iparos jelleg ép oly kevésbé ismertető jele a magyar, mint a többi birodalmi kisebb városoknak; innen azután a magyarhoni városokat illetőleg annyi eltérés a régibb statistikusok közt.

De jelenleg is, miután e viszonyok jobbra már megszűntek, ugyanazon habozás létezik, sőt minthogy a jobbággyi viszony megszűntével számos község rendezett tanácsccsal ellátatott és így a szab. kir. és egyéb városok közti különbség inkább elenyészett, jelenleg még nehezebb más mint a törvényhozás útján biztosan meghatározni, hogy mit kelljen városnak venni, mit nem; innen fejthető meg, honnan van az, hogy az utolsó népszámlálásnál a magyar korona tartományaiban csak 127 város vétetett fel b), holott az 1850/-ki összeírás alkalmával még 149, tehát 22-vel több város találtatott, pedig a magyar mezővárosok legtöbbjei, tekintve népességüket, sokkal inkább igényt tarthatnának a városi díszes elnevezésre, mint a birodalom egyéb tartományaiban, daczára parányi népszámuknak, városként szereplő helységeknek legtöbbjei. Miért nem csoda, ha ily korlátolt és semminemű biztos elvekhez nem ragaszkodó felfogás mellett a városok száma valamint a birodalomban egyáltalán, úgy jelesen a magyar korona területén jóval csekélyebbre üt ki, mint a mennyi a városi elnevezésre való jogosultságnak törvényképeni kellőbb kifejtése mellett valóban található lenne.

Követve mindazonáltal az e tekintetben eddigelé legalább egyedül irányadásul szolgálható 1857-ki adatokat, azt találjuk, hogy legtöbb városi czímmel dicsekvő község Csehonban találtatik, t. i. 355, úgy hogy minden 2—3 □ mfdre egy város esik, szintűgy Morva és Slézia is aránylag sok várossal dicsekszik (89 illetőleg 26), minden 3—4 mérföldre egy

város számíttatván, mi kétségkívül azon tartományok kifejtett iparosságának is egyik szüleménye, bár azoknál is úgy mint még inkább Istoriában, hol szintén kedvező arány található, a városok nagyobb száma részben a régibb kornak történeti hagyománya; különben a többi főleg alpesi tartományokban e tekintetben is kedvezőtlen viszony mutatkozik, Stiriában csak minden 20, Tirolban 23, sőt Salzburgban éppen 43 □ mfd után egy város számíttatván. A magyar tartományokban a fennebb közlött korlátoltabb szám mellett 46 □ mfdre egy város jőne, és közülök legszegényebb a katonai határőrvidék, hol 12 város mellett éppen csak 50—51 mfdnyi területen lelhető egy város c).

A városok hiányát némikép a *mezővárosok* pótolják, melyek a birodalomban aránylag nagyobb számmal találhatók, mint bármely európai államban, az utolsó népszámláláskor 2264 vétetett fel, legnagyobb részt a magyar tartományokban, melyekre nem kevesebb mint 861 esik, továbbá még Galiczia (234) és Csehország (223) is, de különösen Alsó-Ausztria számos mezővárossal bir, ez utóbbi 227 mezővárost számítván, aránylag leggazdagabb, azonban csak a magyarországiak birnak oly jelentékeny népességgel, hogy a városi czimre jóval előbb jogosítvák, mint legtöbb alsó-, felső-ausztriai, steier- vagy cseh-morvai alig 2000 főn túl emelkedő népességű városok, így Holdmező-Vásárhely 42,500 főnyi népességével a birodalmi városok közt 14-ik helyen, még mindig mezőváros szerény czége alatt szerepel, így Csaba, Szentés, Makó 26—27 ezer, Békes, Nagy-Kőrös, Félégyháza, Cegléd, Szarvas 19—20 ezer, N.-Becserek, N.-Kikinda, Zenta, Mezőtúr, Jászberény, Nyiregyháza, Miskolcz, Bösörmény 17—18 ezer, Gyöngyös, Szolnok, Halas, Pápa, Kalocsa, D.-Földvár, Kardszag, N.-Kanizsa 12—16 ezer lélekkel birnak, és mennyire túlnyomó e tekintetben Magyarország szorosabb értelemben véve, már onnan is kitetszik, hogy egy maga 110 mezővárossal bir, melyek 5000-nél több lélektől lakatnak, míg a többi birodalmi tartományok összesen véve csak 20 ily népes mezővárossal dicsekedhetnek.

Falu hely az egész birodalomban az utolsó összeíráskor 66,367 számíttatott, úgy hogy átlag minden □ mérföldre 5—6 helység jő; e tekintetben az egyes tartományok közt nagy a különbség, míg egyrészt az ipardús Csehhonban majdnem 3000-nél több helység találhatik mint egész Magyarországon, úgy hogy minden □ mfdre ott 13—14, nálunk csak 2—3 helység jő, mi által a városi és mezei lakók közti kölcsönös érintkezés és csereüzlet felette meg van könnyítve, a nélkül, hogy az egyes helységekre túlpárányi lélekszám esik, Csehhonban minden lakhely átlag 366 lélektől lakatván: másrészt az alpesi tartományokban feltűnő sok helység találhatik, úgy hogy Karantánban minden □ mfdön 15, Krainában 18, sőt Felső-Ausztriában éppen 30 helység találhatik d), de azok oly gyér népességgel birnak, hogy egy-egy lakhelyre csak 16—17 ház és 108—140 lélek esik, mi a közrendészet, a szükséges felügyelet, a községi szükségletek fedezése szempontjából, jelesen külön tanodák, jegyző, lelkész, orvos stb. tartására nézve nem kevés hátrányokkal jár, midőn ellenben Alsó-Ausztriában, hol szintén 12—13 helység számíttatik minden mérföldön, de a lakhelyek úgy mint Csehhonban átlag 362 lélektől lakatnak, a faluk soka-

sága inkább az elterjedt iparüzletnek kedves szüleménye; hason viszony Morva- és Sléziában is létezik, melyek minden mérföldön 7—8 helységgel birnak, mikben átlag 5—600 főnyi népesség találtatik, úgy hogy itt is a városi és mezői lakók közti sűrűbb forgalom és ennek folytán élénkebb ipar és kereskedelmi üzlet lehetővé válik. A magyar korona tartományai-ban ellenben, melyek e tekintetben, az egy Bukovinát kivéve, a birodalom valamennyi tartományai közt utolsó helyen sorakoznak, összesen 16,706 vagyis minden □ mfdön 2,3 faluhely számittatik; de az egyes helységek oly népesek, hogy Magyarországon átlag 170 lakház és több mint 1000 lélek jó minden egyes helységre, sőt a magyar nép lakta faluhelyek rendszeren oly népesek, hogy például Oroszháza 12,663 főnyi népességgel bir, és egyáltalán Csanád- és Békésmegyében a legnépesebb faluk találhatók, mint Mező-Berény (9660 l.), Tót-Komlós (8575), Batonya, Endrőd, Szeghalom, Ócsöd, Kevermes mind 6—7 ezer lélekkel; Mindszent Csongrád-megyében 9163 lélekkel, valamint számtalan egyéb hely 4—5 ezer lélekkel; és e tekintetben a birodalom tartományai épen megfordított irányban úgy sorakoznak egymásután, hogy a helységek létszámának növekvésével aránylag azoknak terjedelme és népessége folytonosan csökken e).

Az épületek valamint a lakfeleknek általános és viszonylagos száma távol sem bir oly statistikai fontossággal f), mint a városi és mezői lakók közti arány és a városi népességnek a síkon levők irányábani növekvése. Azon határozatlanságnál, mely a városok iránt fennforog, ez arányviszonynak pontos meghatározását is nem keveset nehezíti, ha mindamellet az öt ezernél többtől lakott városokon kívül még azon mezővárosoknak népessége vétetik tekintetbe, melyek szintén öt ezernél több lakóval birnak, a városi népesség az egész birodalomban közel 5 millió főre vagyis az összes népesség 14, százalékára tehető, mely tekintetben Ausztria nemcsak Angolországtól messze túlszárnyaltatik, hol már több mint fele-része a népességnek városokban lakik, hanem még számos más európai államok mögött marad, Dánhon és Hannovera közt sorakozván g). A városi népesség a birodalomban átlag véve évenként mintegy 3 százalékkal növekszik h), mely tekintetben a városi elem gyors és a mezői lakosság lassu gyarapodása közt igen szembetűnő a különbség. A gyarapodás azonban kevésbé belterjes, miután a természetszerű népszaporodás t. i. az évi születéseknek a halálozások feletti túlnyomóságából a városokban rendszerint csekélyebb, mint a síkon, hanem inkább külterjes; a városok mint az ipar, kereskedés, nagyobb pénzforgalom, és szellemi életmozgalmak fő gyűlhelyei ellenállhatlan vonzerővel birnak a városokat környező síkságra, a honnan számos munkaerő, valamint a socialis élvezeteket keresők nagyobb számmal szivárognak oda.

Népszámlálási adatok fonalán a birodalmi városokban az idegenek vagyis oda nem tartozók átmérőleg mintegy 30 százalékra tehetőek, és ez arány 20 és 50 % közt ingadoz, legnagyobb természetesen azon városokban, melyek mint Pest, Brünn, Bécs, Prága, főforgalmi és iparüzleti helyekként szerepelnek. A síkságról a birodalmi városokba költözők száma egy-egy évben átmérőleg 150,000 főre tehető, úgy hogy 1850 óta, mely évben az ausztriai népesség egyáltalán nagyobb folyamba jött, mai

napig közel 2 millió ember olvadt bele a városi elembe bevándorlás útján, mi a síkságra nézve, mely azonfelül flakóiból évenként mintegy 70,000, a legszebb korban állót ujonczozás által vesz, nem csekély veszteség, mely csak emeltebb propagatív erő által pótolható helyre.

A városi népesség emelkedése azonban nem egyaránt mutatkozik i), azon városok, melyek kedvezőbb geográfiai fekvéssel bírnak, mint Prága, Brünn, Pest, Temesvár, melyek a vaspályai hálózat mindannyi csomópontjai, az utolsó hét év óta, t. i. 1850—57-ig 3—4%-nyi növekvést tanusítanak, sőt még oly városok is, melyek előbb csak lassu gyarapodást vettek, mint például Troppau és Laibach, mióta a közlekedési hálózatba belevonattak, szintén gyors emelkedést mutatnak, míg másoknál a népnövekvés azon körülménynek tulajdonítható, hogy az illető városok, mint péld. Klagenfurt, Czernovicz, N.-Szeben, Zágráb s mások újabban országos hatóságok székeivé váltak. — Egyáltalán 1830 óta, elnézve a csehországi kivételes gyarapodást tanusító Karolinenthal városától és Teplicz hírneves gyógyhelytől, Pest, Szeged és Fiume, Czernovicz, a morvahoni Sternberg, Teschen, a gácshoni Kolomea és csehországi Budweis, Jungbunzlau és Rumburg városainak népszáma megkettőztetett; több mint 50 százalékos gyarapodás észlelhető még Görcz, Baden, Bécs-Ujhely, Olmütz, Schönberg, Prosznicz, Znaim (Morvában), Eger, Brüx, Cseh-Leipa, Leitmericz, Pardubitz, Pilsen, Pisek, Reichenberg, Schlan (Csehországban), Stry, Zaleszcz, Tarnov (Galicziában), Szabadka, Körmöcz-, Selmeczbánya, Soprony és Pécs magyarországi városokban. Ellenben a birodalom székvárosában, és még inkább Triestben a 7 utolsó éven át igen mérsékelt növekvés, sőt Idria, Hallein és Wicliczka bányavárosokban, Brody, Debreczen k) és Brassó kereskedelmi városokban, valamint a morvahoni Freiberg és Hollschau, gácshoni Brzezan és Kenty, a magyarországi Kis-Márton és Komárom, erdélyhoni Károly-Fehérvár, az istriai Rovigno és néhány velenczetartománybeli városban valóságos hanyatlás állott be, mely pangás vagy csökkenés okai hol merő helybeli, hol az általános közgazdászati viszonyokból fejthetők meg l).

a) Minél jobban kap lábra az iparszabadság elve, annál kevésbbé köti ugyan magát az ipar s gyári üzlet a város szűk teréhez, hanem faluhelyeken és síkságon is mindenütt ott üti fel sátrát, hol lételeének legkedvezőbb előzményeit leli, mindamellett azonban ritkán nélkülözi soká valamely iparos vidék, vagy épen ipargazdag hely a díszesebbnek tartatni szokott városi czimet, hanem rendszeren, mihelyt valamely község iparossága által kellőleg kinövi magát, azonnal városrá váló megkeresztelése be szokott következni; miért jelenleg is még mindig jellemző marad a város és nem város közti különbség és közönségesen a városok nagyobb számából mai nap is az anyagi s szellemi cultura magasabb fokozatára történik következtetés.

b) A 127 városból az 1857-ki összeírás szerint Magyarországra 88, Horvát-Tótországra 9, Erdélyre 18 és a katonai örvidekre 12 esik, holott Fényes már 1846-ban maga Magyarországra, Erdélyen kívül, 126 várost vesz fel, t. i. 53 szabad kir., 12 katonai, 8 püspöki, 16 székesi és 38 nagyobb kiváltságos helyet; jóval biztosabb mérv kínálkozik újabban azon körülményben, vajjon az illető község rendezett tanácsccsal bír-e vagy sem, már pedig első bírósághoz járva eljáró rendes városi tanácsccsal ellátott község még a legszorosabb értelemben vett Magyarországon is 142 számíttatik, tehát legalább is ezek lettek volna városokul felveendőek, úgy hogy akkor hazánkra 54-el több város jó, mint a mennyi a hivatalos felvételek szerint városi rangra jogosítva lenne; e tekin-

tetben csakugyan kívánatos, hogy a jövő országgyűlés ez ügyet elvileg a törvényképen elintézné.

c) Az 1857-ki összeírás alkalmával talált városok, mezővárosok, faluhelyek, lakházak és lakfelek száma következő összeállításból kivethető:

tartomány:	város:	mezőv.:	falu:	lakház:	lakfél:
a magyar tartományokban .	127	861	16,706	2,254,174	2,952,079
Csehország	355	223	12,274	620,202	1,186,180
Galiczia	85	234	6,271	760,181	1,040,949
Lombard-Velenceze	32	164	2,620	452,266	494,182
Alsó-Ausztria	35	227	4,380	171,493	350,673
Morvaország	89	191	3,027	271,411	440,027
Stiria	20	96	3,420	177,601	204,821
Tirol	22	33	1,522	184,923	177,387
Felső-Ausztria	15	99	6,434	109,160	160,460
Istria	27	15	969	79,766	107,186
Kraina	14	17	3,195	73,286	99,383
Slézia	26	6	669	58,158	96,423
Bukovina	4	6	326	83,612	93,469
Dalmatia	14	44	983	58,740	77,988
Karantán	11	27	2,856	50,140	65,826
Salzburg	3	20	724	24,858	31,052
összesen .	878	2264	66,367	5,406,907	7,577,595

Lombard-Velenczének városokbani szegénysége ugyanazon okokon sarkal, mint a Magyarországé.

d) A faluhelyek számarányát illetőleg következőleg sorakoznak a birodalom tartományai, egy-egy ☐ mfdre esik faluhely:

Felső-Ausztriában	30.8	Istriában	6.8
Krainában	18.4	Salzburgban	5.8
Karantánban	15.8	Galicziában	4.4
Csehhonban	13.4	Dalmatiában	4.4
Alsó-Ausztriában	12.7	Tirolban	3.0
Lombard-Velenczében	9.9	Kat. végvidéken	3.0
Horvát-Szlavoniában	9.3	Erdélyben	2.5
Stiriában	8.7	Magyarországban	2.4
Morvában	7.8	Bukovinában	1.8
Sléziában	7.4		

e) A birodalom egyes tartományai, tekintve a lakhelyek népességét, következőleg sorakoznak, jó t. i. egy-egy lakhelyre:

	lakház:	lakos:
Bukovinában	248	1360
Magyarországban	170	1032
Erdélyhonban	166	799
Galicziában	115	698
Lombard-Velenczében	95	632
Tirolban	85	540
Sléziában	83	633
Dalmatiában	82	389
Morvában	82	564
Istriában	79	515
Katonai őrvideken	66	597
Stiriában	50	298
Csehhonban	48	366
Alsó-Ausztriában	37	362
Horvát-Szlavoniában	36	285
Salzburgban	33	197
Krainában	23	140
Karantánban	17	114
Felső-Ausztriában	16	108

e sorozat tehát megfordítva csaknem ugyanaz, mint a megelőzőtt jegyzetben a faluhelyek számarányát illetőleg.

f) Mindamellett a lakók a lakházakra való elosztása, tekintve a népesebb városokat, közegésségi szempontból csakugyan kiváló érdekel, és ebben azt tapasztaljuk, hogy Ausztria fővárosaiban az emberek jóval sűrűbben összetömegtelve laknak, mint a nyugot-európai cultur-államokban, így a 30 ezernél több lakóval bíró városokban egy-egy házra jó:

Angolhonban	6 lakó	Franciaországban	15 lakó
Belgiumban	7 »	Ausztriában	18 »
Hollandiában	8 »	Poroszországban	19 »

még nagyobb e különbség a 100,000 léleknel többel bíró városokra nézve, mert ezekben egy-egy házra jó:

Angolhonban	6.7 lakó	Franciaországban	19 lakó
Belgiumban	7.4 »	Ausztriában	23 »
Hollandiában	9.4 »	Poroszországban	36 »

Mily nagy különbség Angolország és Ausztria közt, sőt míg Manchester, Liverpool, Birminghamban 5-6, London városában csak 7, Brüsszelben 9, Haagban 7, Párisban 35 lakik egy házban, Bécsben átlag 50, Prágában 41, Pesten 29 lakik egy házban! lehet ezek után még csodálkozni, hogy az osztrák városokban oly nagy a halandóság. A birodalmi városok és köztük magyar fővárosunk is, elég sajnosan, nem úgy mint London, Páris és más fővárosok új és új szomszéd helységeknek a város határába való beleolvasztása, hanem a szó legszorosabb értelmében fölfelé emelkednek; inkább a fennlevő épületek a légbe ereszkedése, mint a városi terület külfelé való terjedése által állván be a városi népszám növekvése.

g) A városi népességre esik:

Nagy-Britanniában	50.3 %	Poroszországban	28.4 %
magában Angolhonban	51.8 »	Franciaországban	27.8 »
Hollandiában	36.1 »	Belgiumban	26.6 »
Szász királyságban	35.4 »	Dánhonban	21.8 »
Bajorországban	30.4 »	Hannoverában	18.7 » stb.

h) E városnépességi növekvés a valóságot nyilván felülszárnyalja; miután alig van európai állam, melynek összes városi lakossága évenként 3%-al gyarapodnék, így a népesség emelkedik:

a városokban egyáltalán: a fővárosokban:

Franciaországban	1.5 %-al	2.1 %-al
Britanniában	1.8 »	2.8 »
Poroszországban	1.3 »	1.8 »
Belgiumban	0.8 »	1.1 »

Pest városának népessége Dr. Tormay szerint 1853—63-ig 109,000 lélekről 135,000-re emelkedett, és így ez évtizedben esztendőnkint 2.4%-al gyarapodott volna.

i) A városi népesség az ausztriai birodalomban még magasabb mérvben gyarapodhatnék, a nélkül, hogy ez legkisebb aggodalmat szülhetne, mert a birodalmi városok még távol sem dicsekszenek oly nagyszerű népességgel, mint Nyugat-Európa legtöbb cultur-államaiban, így az 1857-ki adatok szerint Bécs városával együtt csak 4 város több mint 100,000; 9 város 50—100,000; 213 pedig 5,000—50,000 lélekkel bír, holott 652 városban még 5000 főnél is kisebb népesség található. Az 1857-ki adatok szerint a katonasárga nélkül van:

Bécs városában	476,222 lakó	(1861 : 514,000)
B.-Pest »	186,945 »	
Prága »	142,582 »	(1861 : 152,811)
Velence »	118,172 »	
Lemberg »	70,384 »	
Triest »	65,000 »	
Grác »	63,176 »	(1861 : 66,022)
Szeged »	62,700 »	
Verona »	59,169 »	

Brünn városában	58,800 lakó	(1861 : 59,906)
Buda (különvéve)	55,240	»
Padua városában	53,584	»
Szabadka	53,499	» stb.

az egyes tartományokban levő városok népszámát külön elősorolni nem találom helyén, ez földrajzba, nem statistikába való. — Statistikai tekintetben jóval érdekesebb következő párhuzam; több mint 80,000 lélektől lakott város van:

Angliában	48	Ausztriában	20
Franciaországban	32	Poroszországban	15

az összes népességből 30 ezernél többel bíró városokban

Angliában	32 %	Poroszországban	7.3 %
Franciaországban	8 »	Ausztriában	4. » lakik.

k) *Debreczen* városa, mely *Schvarthner*-től még népesebbnek állíttatik, mint Pest városa, 1802-ben ott 27,563, itt 26,283 lélek számíttatván, és melyre *Fényes* 55,065 főnyi népességet vesz fel, az 1850-ki összeírásnál 30,906, az utolsónál 36,283 fővel jegyeztetett fel, nyilván mivel *Fényes* szélesebbre teszi a város határát, mint az összeírás.

l) V. ö. Die Städtebevölkerung in Oesterreich, von J. Goshlert, oesterr. Wochenschr. 1863. 26. sz.

36. §. A tényleges tartózkodás szerinti különbség.

A tényleges tartózkodás szerinti különbség fokmérője a népesség kisebb-nagyobb mozgékonyosságának; a szerint t. i. a mint valamely községben, járás-, kerület- vagy országban több vagy kevesebb más községből, járás-, kerület- vagy országból való tartózkodik, a szerint továbbá, a mint valamely ország lakói közül többen-kevesebben másutt tartózkodnak, azon ország népessége nagyobb-kisebb mozgóságot és forgalmi tevékenységet tanúsít. E két elem tehát, t. i. a belhoni lakók közötti távollevők és az ott tartózkodó idegenek számaránya nem csekély érdekel bir.

Bármennyire is csonkák és össze nem vágók a) e tekintetben az utolsó népszámláláskor kiderített számeredmények, és bármennyire is másként ütnének ki az egész birodalomra talált számadatok, ha a hovávalóság szigorubb jogi fogalmazásán sarkalnának, mindamellett az e tekintetben a birodalom egyes tartományai közt fennforgó különbségek, vagy az egyes tartományokban előbbi időszakokhoz képest mutatkozó változatok a nyert eredményekből elég megnyugtatólag kivehetők.

Hogy valamennyi tartományok közt *Salzburgban* aránylag legtöbb belföldi másutt tartózkodik, már annak, mint felette szegény hegyvidék természetéből könnyen sejthető, mindkét nemű lakói jelentékeny mértékben kényszerülvék fenntartásukról mostoha szülőföldjük határain kívül gondoskodni; utána *Csehország* és *Alsó-Ausztria* sorakozik, az előbbi, miután köztudomású tény, hogy a csehek vándorlási hajlamuknál fogva nemcsak a közszolgálat minden fokozataiban, hanem a legkülönbébb iparvállalatoknál, jelesen napszámosokként is sűrűen alkalmaztatják magukat, és ez nemcsak az utolsó évtizedben mutatkozik feltűnőbb mértékben, hanem Csehön a néprajok koronkinti eregetésében már ezelőtt is minden ausztriai tartományon túltett; *Alsó-Ausztrián* pedig *Bécs* városa idézi elő nagy vonzerejével a hatalmas néphullámozást. Hason viszony létezik még *Sléziában*, *Morvában*, *Karantánban* és *Felső-Ausztriában*, mindenütt a

föld mostohasága és a népesség sűrűsége indítván kifelé számos elemet. Mig másrészt a keleti és déli tartományokban gyéresebb népesség, inkább a talajhoz kötött foglalkozás, kedvezőbb belszerkezeti viszonyok, és hely-lyel-közzel a szülőföldhöz ösztönszerűleg nagyobb ragaszkodás miatt a belföldiek közt csekély mozgóság létezik.

Azon átalakulás, mely újabban az egész birodalom közgazdasági életére beállott, miszerint a terménygazdaság helyébe a pénzgazdaság lépett, a népességet is gyorsabb folyamba hozta, erre a közlekedési eszközök gyarapulása is tetemes befolyást vevén, úgy hogy némely tartományokban a távollevő belföldiek számaránya 1857-ben négyszer ötször akkorának mutatkozott, mint az 1831—1846-ki időközön átlaga szerint b), és még a magyar korona tartományaiban is, bár azok e tekintetben egyáltalán mérsekeltebb arányokat tanusítanak, az utolsó népszámlálásnál az 1850-kihez mérve, némi növekvés észlelhető; magától érthető, hogy a távollevők közt a nőnem egyáltalán kisebb mértékben szokott képviselve lenni, mint a fi-nem, de az alpesi tartományokban igen parányi a két nem közti különbség, tanuságul annak, hogy a socialis fennállás nehézségei még a nőnem-belieket is kénytetik másutt keresni fenntartásuk otthon nem kínálkozó közegeit, Alsó-Ausztriában pedig a két nem azért áll oly közel egymáshoz, mivel a birodalmi székváros vonzó hatását ép oly mértékben gyakorolja a szolgálati viszonyban számos iparvállalatoknál könnyű alkalmazást nyerve női, mint a más okokból oda kívánczó férfi világra; és mindenesetre a nő-beli népesség mozgósága újabban hason, sőt néhol még gyorsabb növeke-dést mutat, mint a filakossága.

Tekintve a *helyet*, hol a távollevők tartózkodnak c), általán azt ta-pasztaljuk, hogy jobbra ugyanazon tartomány más községében, cseké-lyebb mértékben más ausztriai tartományban és még csekélyebb mérvben külföldön tartózkodnak, ugyanis az 1857-ik évben számlált belföldieknek jóval több mint két harmadrésze (69.4%) ugyanazon koronaország más községében, egy negyedrésze más ausztriai tartományban és csak mintegy 20-ad része (5.4%) találtatott külföldön. — Más birodalmi tartományok-ban aránylag legtöbb sléziai, morva- és krainai, nyilván a házaló kereske-dés miatt, és galicziai fordul meg; míg külföldön aránylag legtöbb Dal-máthonból, hihetőleg a tengeri kereskedelem miatt, Bukovina- és Erdélyből a Dunafejedelemségekkel való sűrű érintkezésnél fogva, végre Tirol- és Lombard-Velenczéből találkozni, az utóbbiaknak a bajor, olasz királyság és Helvetia erre kedves alkalmul szolgálván. — Legtöbb ausztriai lakó a tör-rök birodalomban tartózkodik (1857 : 49,564), mi részint a közel szom-szédságból, részint onnan magyarázható, hogy itt, hol az ausztriai consu-lok joghatósága alatt állanak, úgy a köz- mint saját magánérdekükben inkább mint másutt, szemmel tartatnak, sőt van az ozmán és muszka biro-dalomban számos oly ausztriai alattvaló, kik semmi községhez nem tarto-znak, és azért az egyes tartományoknál számba sem vétettek, mint jelesen sok izraelita, kik az ausztriai alattvalóságot csak magasabb jogvédelem végett szerzik meg d).

Az egyes tartományokból távollevő belföldi lakosság számarányával némileg összhangzásban van az egyes tartományokban *tartózkodó vidékiek*

számviszonya, mely kettőnek mindenben pontosan össze kellene vágnia, mint ez másutt érintetett, de igen közel fekvő okoknál fogva az egyes tartományoknál gyakran nagyon is elüt egymástól, nagyjából azonban a viszonylatosság e két tényező közt félreismerhetlen, így az egyes tartományokban tartózkodó vidékieknél is tapasztalni, hogy többnyire ugyanazon tartomány, csak hogy más községből származnak, átlag az egész birodalomban azokra 70% esvén, szintűgy a más tartományból valókra 25, és a külföldiekre valamivel több mint 4% esik, csaknem épen annyi külföldi tartózkodván itt, a mennyi belföldi külföldön időz; elmellőzve az egyes tartományok részleteit, itt csak a magyar korona tartományait kívánjuk közelebb megismertetni; az 1857-ki népszámláláskor találtatott:

a magyar tartományok-
ból való

a két Ausztriában és

Salzburgban . . .	38,411
Stiriában	6,202
Karantán s Krainában . . .	902
Istriában	1,174
Tirolban	118
Csehhonban	1,719
Morva- és Sléziában . . .	3,498
Galiczia- s Bukovinában . .	1,333
Dalmáthonban	125
Lombard-Velenczében . . .	257

összesen: 53,739

a magyar kor. tartom. volt:	5,959 két Ausztria és Salzburgból
	5,022 Stiriából
	3,987 Karantán- s Krainából
	959 Istriából
	605 Tirolból
	17,277 Csehhonból
	10,484 Morva- és Sléziából
	12,190 Galiczia- s Bukovinából
	1,038 Dalmatiából
	1,932 Lombard-Velenczéből

59,453

tehát jóval több más tartománybeli időzött itt, mint azokban magyar tartománybeli, és Alsó-Ausztriát kivéve, hol — névszerint Bécs városában — Sz. István koronájának mindenkor felette sok alattvalója számittatott, és a szomszéd Stíriát kivéve, a többi birodalmi részekben magyarországiak csak gyéren fordulnak elő, ellenben a jutalék, melyet a magyar tartományok vidéki elemeihez Cseh, Morva, Slézia és Galiczia szolgáltat, együttesen közel 40,000-re rug.

Természetes, hogy — mint már az előbbi szakaszban érintve volt — legkeresettebb szinpada a vidékieknek a forgalom és pezsgőbb élet gyújtóját képző népesebb városok, és e tekintetben is újabban tetemes gyarapodás észlelhető, csaknem minden tartományban a vidékiek és idegeneknek beömlése 1850—57-ig érezhetőleg öregbülvén, és miután a külföldre vagy a többi örökös tartományokra eső osztalék jóformán ugyanaz maradt, ezen növekvés egyedül a tartományok saját alkatelemei fokozottabb mozgóságának szüleménye, mi kétségkívül az összes közigazgatási élet átalakulásából folyó gyorsabb és hatalmasabb népkörözésre mutat; — minden országban és így a magyar korona tartományaiban is, a mint jobban terjednek a vas-sínek, a mint inkább ébrednek a szunyadozó iparerők, úgy a röghöz ragaszkodó sokaság is mind sebesebb folyásba kerülvén.

a) Hogy e mozzanatra nézve az utolsó népszámlálás részletei legkevesebbé sem vágnak össze, onnan tetszik ki, hogy minden országról külön átnézet készítettett, melyben ki van mutatva, hogy az ezen országba valók közül hányan vannak távol és miféle

országban tartózkodnak azok, és ebben, ha a felvételek egész pontossággal mentek volna végbe, oly összehangzásnak kellene lennie, hogy péld. a Magyarországnál kimutatótt itt tartózkodó csehországiak számának azon számmal kellene megegyeznie, mely Csehországnál az oda való, de Magyarországnál tartózkodó csehoniakra nézve fel van véve stb. stb., de ezen számok sehol nem vágnak egybe, mi oly nagyszerű miveletnél, milyen az utolsó népszámlálás volt, nem is feltűnő, és e miatt a nyert eredmények tanulmányos párhuzamokra, és a különbsétek feltüntetésére mégis teljes megnyugtatóssal felhasználhatók.

b) Az 1831-ben és 1857-ben az egyes birodalmi tartományokra nézve a két különböző nem szerint mutatkozott arányviszony következő összeállításból vehető ki; volt t. i. távol 100 belföldi

	fiak köztül:		nőleak köztül:	
	1831.	1857.	1831.	1857.
Alsó-Ausztriában . . .	4.7	13.9	4.1	12.0
Felső-Ausztriában . . .	3.0	12.4	1.4	11.4
Salzburgban . . .	2.3	15.1	1.1	14.7
Stíriában . . .	3.1	7.6	2.0	6.1
Karantánban . . .	5.3	12.7	3.3	10.3
Krainában . . .	4.3	10.6	0.6	5.9
Istriában . . .	1.3	7.3	0.1	4.6
Csehbonban . . .	4.6	14.6	1.3	11.6
Morvában . . .	3.7	11.3	1.3	7.3
Sléziában . . .	3.3	14.6	0.5	10.1
Galicziában . . .	1.6	4.3	0.6	3.3
Katonai örvidéken . . .	1.3	2.3	0.3	0.9
továbbá:	1850.	1857.	1850.	1857.
Magyarországban . . .	2.3	3.4	1.1	2.0
Horvát-Tótországban . . .	2.3	3.3	0.6	1.3
Erdélyben . . .	1.9	3.1	0.9	1.3

de valamint a magas arány nagyobb mozgóságra, a csekély arány nagyobb mozdulatlanságra mutat, úgy az előbbi nehezebb időknek signaturája is lehet, többen kénytelenül a vándorbohoz nyulni, mint terjedtebb jólét mellett szükséges vagy csak kíváncsatos lenne.

c) A helyet illetőleg, a hol az egyes tartományokból távollevők tartózkodnak, itt az általános számok közöltetnek, melyek e tekintetben 1857-ben találtattak, voltak t. i. az összes birodalmi népességből távol:

	ugyanazon tartományban:	más ausztriai	külföldön:
Alsó-Ausztriában . . .	139,381	16,531	8,233
Felső „ . . .	57,936	16,118	1,603
Salzburgban . . .	17,444	2,634	683
Stíriában . . .	54,894	11,647	178
Karantánban . . .	29,886	4,715	74
Krainában . . .	17,963	15,410	488
Istriában . . .	16,467	6,346	886
Tirolban . . .	49,527	12,338	11,079
Csehbonban . . .	406,779	150,863	15,113
Morvában . . .	83,652	69,272	1,071
Sléziában . . .	19,264	30,876	1,781
Galicziában . . .	126,810	34,993	10,387
Bukovinában . . .	6,253	1,336	4,720
Dalmáthonban . . .	3,750	1,723	10,691
Lombard-Velenczében . . .	64,374	16,765	13,771
Magyarországban . . .	210,685	83,241	5,135
Horvát-Tótországban . . .	12,878	4,702	1,268
Erdélyben . . .	33,389	4,055	17,205
Katonai örvidéken . . .	6,077	9,384	1,398
összesen:	1,357,409	492,929	105,754
vagyis:	69.4%	28.3%	5.4%

Mindenen számok természetesen csak relativ és nem abszolút értékkel és érdekekkel bírnak. Ezzel karöltve találtatott mint a községhez nem tartozó vidéki:

	ugyanazon tartományból:	más ausztriai	külföldről:
az egész birodalomban	1.632,775	596,320	100,098
vagyis:	70.1%	25.6%	4.3%

d) Ámbátor a külföldön tartózkodó ausztriaiak kimutatása 1857-ből már azért is hiányos, mert a követségek és consulságok útján csak azok lettek összeállítva, kik a népszámlálás kezdete előtt legalább már egy év óta kinn tartózkodtak, mindamellett a magyar tartományokra vonatkozó ebbéli kimutatást ide igtatjuk, a magyar tartományokból távol találtatott 1857-ben, és pedig:

<i>Európában:</i>	török birodalomban . . .	23,244
	orosz " . . .	305
	német államokban . . .	279
	Franciaországban . . .	61
	Görögországban . . .	44
	Olaszthonban . . .	37
	Dániában . . .	36
	Britanniában . . .	24
	Helvetiában . . .	15
	Spanyolországban . . .	6
	Svéd-Norvégiában . . .	4
	Belgiumban . . .	1
<i>Amerikában</i> . . .		26
<i>Afrikában</i> . . .		2
<i>Ázsiában</i> . . .		1
	összesen .	24,085

Hogy e számadatok, elnézve attól, miszerint a külföldön levő ausztriai katonaságok közt magyar tartományokból valók is találtaknak, a valóságnak meg nem felelnek, alig szükséges bővebben motiválnunk, egyszerű összevetése ezen adatoknak a fennebb 13. §. d) jegyzetében közlöttekkel eléggé feltűnteti azoknak több mint kétes voltát.

MÁSODIK RÉSZ.

A birodalom közművelődése.

I. FEJEZET.

Az anyagi műveltség.

I. SZAKASZ.

A mezői ipar.

37. §. A mezőgazdasági statistika feladata és annak a birodalombani forrásai.

A nyers termények előállítására irányzott közfoglalkodásnak három külön főágát különböztethetni meg: a *földművelést*, a *baromtenyésztést*, és a *bányaművelést*; az őstermelés két előbbi ága a *mezői ipar* közös nevét viseli, és a velők karöltve járó iparnemekkel együtt a mezői gazdaság tag terét képezik. Miképen működnek közre a *természet*, az *emberi szorgalom* és a *tőke* a társadalmi és állami életnek főjavait, a műiparnak alapját és a közvagyonosságnak egyik legbiztosabb talpkövét tevő nyers anyagok előállítására, mily termő erő rejlik magában a földben, az emberek vállalkozó és termeszto tevékenységében, valamint a tőke productiv hatályában, mennyiben járulnak a termelények kiállításához azoknak szaporítása és értékesítéséhez a társadalmi és állami intézmények, általuk hogyan fokozódnak vagy szibbadnak el a mondott három főtenyezőnek termelési törekvései, azt hiven ecsetelni a mezőgazdasági statistikának főfeladata.

Ezen feladatnak nagy fontossága és terjedelme már magában sejteti a nehézségeket, melyekkel pontos mezőgazdasági statistikának küzdenie kell; melyek még azáltal tetemesen öregbülnek, hogy az erre kívánt adatok még legkevesebb európai államban állnak teljesen megnyugtatólag rendelkezésre. Az ausztriai birodalomban az állandó kataster körüli folytonos gondoskodás már legtöbb tartományra nézve elég kecsegtető alapú adatokat szinre kerített ugyan, valamint a birtok-átruházások alkalmával helyt nyerni szokott becslések, és az indirect adó kivetésére eszközöltetni

szokott nyomozások is szintén igen becses adatokat hoznak színre, de a termelés nagysága körüli számadatok még jobbára csak becseten gyökereznek, és innen annyi eltérés a közleményekben a). Sajnos, hogy a bécsi statisztikai hivatal ebbeli hivatalos közléseiben sem a forrásokat nem nevezi meg, melyekből adatait meríti, sem az ösvényt meg nem jelöli, melyen az adatok kitudásában haladt. B. Czörnig a birtok-átruházásoknál több évek során át használt értékszabásból kipuhatolván a termelények mennyiségét és pénzértékét, jóformán ugyanazon eredményekhez jutott, melyek a katasteri működésből következtetett számadatokból folynak, és e körülmény némileg megnyugtathat bennünket a keringő adatok valósága iránt, főleg minden habozás nélkül azok középszámok gyanánt alkalmazhatók az egyes tartományok közt e tekintetben is fennforgó különbözetek kellő feltüntetésére; és a mi magukban az adatokban netalán hiányos, az a közforgalom adataiból könnyen kipótolható, miért mindenütt kiegészítésül a legújabb időkig terjedő, lehető legbiztosabb forgalomüzleti adatokat fogjuk szemügyre venni, és a hivatalos közleményekkel, a hol csak lehet, magánszerzők eltérő adatait párhuzamozni.

a) Hain i. m. nagy szorgalommal egybeállította az egyes tartományokra vonatkozó mezőgazdasági adatokat, hol követve a kataszter eredményeit, hol egyéb felmérések fonalán; b. Czörnig kétrendű munkájában az egyik-másik tartományra nézve, jelesen pedig az egyes művelési ágak és a termelés mennyiségére és becsértékére nézve Hain adataitól tetemesen eltér, és Czörnig adatait a bécsi központi stat. bizottmány 1863-ban kiadott átnézeti kimutatásaiban egészben elfogadta, holott a statisztikai hivatal 1862-ben megjelent táblázatok V. füzetében az 1859-ik évre vonatkozólag Czörnig adataitól sokban eltérő számokat közöl, melyek nézetünk szerint annnyival a valóságnak megfelelőbbek, minthogy egyrészt az illető tartományok máshonnan ismeretes gazdasági viszonyaival inkább látszanak megegyezni, másrészt a termelés becslésül jobbára a mai viszonyainkhoz mért piaci árak vétettek alapul; miért a szövegben jobbára ezen hivatalos táblázatokban foglalt számadatok követvék, és szerintők a százalékos arányok kiszámítvák. Kivonatilag az e viszonyokra vonatkozó adatok mind Hain mind Czörnig, mind végre Fényes után helyesen egybefoglalva találhatók: *Hunfalvy* „Magyarország viszonyainak stat. vázlata” című értekezésében.

A. A földművelés.

38. §. A termő- és termőerő nélküli föld terjedelme a birodalomban és egyes részeiben.

A mezőgazdasági ipar egyik főtenyezőjéül jelenkezik maga a természet; lényeges egyik közreműködése már azon termőerő fokozatában rejlik, melylyel az anyaföldet nagyobb-kisebb mérvben felruházta, és e tekintetben tapasztaljuk, hogy a birodalom egész fölezetéből mintegy 9596 □ ausztriai mfd vagyis az ösztterületnek 85.3%-a termőerővel bíró és 1656 □ mfd vagy az ösztterségnek 14.7%-a pedig termőerő nélküli, és csaknem ugyanazon arányviszonylat a magyar korona tartományaiban mutatkozik, hol átlag 84.1% termő és 15.9% terméktelen, tekintve pedig az egyes tartományok sorát, a termőerővel bíró területre eső százalék legnagyobb Alsó-Ausztriában, Slézia és Morvában, legcsekélyebb Salzburg-, Erdély, Bukovina és kivált Tirolban, mint a következő összeállításból kiderül a):

tartomány neve	a termőföld általán				a termőföld általán		
	ausztr. □ mfd.	%-kban			ausztr. □ mfd.	%-kban	
Alsó-Ausztria .	343. ₂	99. ₇		Galiczia .	1192. ₈	87. ₅	
Slézia	86. ₁	96. ₇		L.-Velencze	376. ₃	86. ₃	
Morva	372. ₄	96. ₅		Magyarorsz.	3132. ₅	86. ₈	
Dalmatia . . .	214. ₂	96. ₄		Csehlon .	776. ₅	86. ₀	
Istria	129. ₇	94. ₀		Salzburg .	102. ₃	82. ₅	
Kraina	159. ₈	92. ₄		Kat. őrvid.	464. ₁	80. ₀	
Stiria	359. ₀	92. ₀		Erdély .	826. ₁	78. ₃	
Horvát-Tót . .	290. ₀	91. ₁		Bukovina .	133. ₀	73. ₄	
Felső-Ausztria .	184. ₉	88. ₈		Tirol . .	294. ₈	57. ₈	
Karantán . . .	157. ₈	87. ₈		összesen .	9596. ₃	vagyis	

95.963,000 ausztriai hold termő, 16.560,000 hold pedig termőerő nélküli terület b).

Valamint azonban a termőerő nélküli föld nem épen teljesen meddő s végképen haszonvehetlen, úgy viszont a termő föld nem teljesen kimunkált s valóban gazdaságilag használt terület is, ugyanis az előbbiből tetemes mennyiség hol mint építkezési térségek c), hol mint országútak, csatornák, halas tavak, kőfejtések, bányatelepek, s más jövedelmes célokra használatnak, hol még gazdasági célokra szánvák, úgy hogy még telekadó alá vonatott földjövédelmet is nyújtanak, a hová különösen a *nádlások* sorolhatók, melyek az egész birodalomban 612,890 holdat vagyis 61.₂ ausztriai □ mfdet tesznek, miből a magyar tartományokra 35.₂ □ mfd esik, és b. Czörnig azokat a kataster nyomán egyenesen a termő föld közé sorolja d).

De másfelől a termő föld sem egész kiterjedése szerint valóban gazdaságilag használt terület, mert elnézve attól, hogy a birodalom legnagyobb részében divatozó háromfordulatu gazdasági mód mellett tetemes része a szántóföldeknek évenként pihentetik, mintegy 17 százalék ugarnak hagyatván e), a termő földnek csaknem egy harmadrésze erdőkből áll, melyek nem mindenütt viselik magukon valóságos mívelés nyomait, főleg nem ott, hol — mint a Kárpáthegységen kivált Erdélyben — még rengeteg őserdősegek terülnek el; szintúgy a termőerővel diszló földfelület közt a messzeterjedő legelők is szerepelnek, melyek bár igen is használhatók, de gazdasági szempontból a kimunkált földek közé legkevésbé sem sorolhatók, mert ha a termő telepzetet tovább elemezzük, azt találjuk, hogy van:

	az összbirodalomban			a magyar tartom.	
	általán	%-ban		általán	%-ban
szántóföld . .	3524. ₂ □ mf.	36. ₈		1707. ₇	36. ₂
szőlő	127. ₇ „	1. ₂		65. ₈	1. ₄
rét és kert . .	1360. ₉ „	14. ₂		712. ₂	15. ₁
kaszáló	1511. ₀ „	15. ₈		740. ₈	15. ₇
erdő	3051. ₄ „	31. ₉		1486. ₁	31. ₈
rizsföld . . .	11. ₈ „	0. ₁		—	—

miből kitűnik, hogy a magyar tartományok arányviszonyai jóformán

ugyanazok, mint az egész birodalomban, mert ebben a birodalom átlaga leginkább a magyar terület középszámai szerint képeződik.

A föld minőségét illetőleg általános vázlatképen felemlithetjük, hogy a két ausztriai herczegség a Duna mentében legtermékenyebb röggel bír, ellenben a déli és észak-nyugati vidéken, hol már az Alpesek benyomulnak, csak a kopár csúcsok közé szoritkozó vidám völgyek jó görönyűek, a neustädti, és welsi sívótér, a Widra és Laufen körüli táj egészen meddő földek, Felső-Ausztriában lápok és ingoványok is (mint Pyhra, Ebensee, Ebenzweier táján) a természetstől nem csekély térségeket vonván el; a havasi természet még inkább Salzburgban mutatkozik, hol a jég és hómezők, helyiely-közzel terjedt sziklatömegek minden termelési törekvést megghusitanak, a völgyek azonban kitűnő termőerővel bírnak; még szembe-tűnőbb azoknak befolyása Tirolban, melynek valamennyi tartományok közt a természeti adományok közül legkisebb osztalék jutott, míg a hasonló mértékben hegyekborította Erdélyben kitűnő termékenységű terjedt völgyrónák kínálkoznak, mint a Marost és Szamost kíséző rónák, a Csik-, Háromszék, Bárczaság stb. Steier és Karántán hgségben a felső vidék tetemesen különbözik azoknak alsóbb részeitől, bár amott is igen termékeny rétegek terülnek el, mint a vidám Mürz és Mura völgye, a villachi róna, a Gail völgye, mégis az alvidéken jóval nagyobb termőtehetség észlelhető, jelesen a Lavan, Jaun völgye, a klagenfurti rónaság, Krappfeld táján stb. Kraina hgség ellenben és Istria a Karstvidéken kopasz bérczek és kopár földterületekben jóval gazdagabb, bár itt is sok helytt, mint Wip-pach környékén, Laibachtól a Száva folyóig, Görz és Gradiska határán terjedt termő telepzetek vonulnak el; de a déli részben, nevezetesen a quarneroi szigetekben mostohák a földviszonyok. Velenczében a havasi vidék csekély termőerőt mutat, a zuhanyok itt kavicsot és elmorzsolódott bércrészeket rakván le, gyakran terjedt meddő földrészek a mezei iparnak útját szegik, míg az Ets, Pó mentében és délnyugat felé dús erejű földek terülnek el. Cseh-hon az ércz, óriási hegység és cseh erdőhát magaslatán egészen terméktelen, de többi részeiben nagyobb-kisebb termőerővel felruházott térségekkel dicsekszik, legtermékenyebb részei az Éger és közép Elbe folyam medrét kíséző telepzetek; jóval több termőerejű röggel, és itt-ott kitűnő termékenységgel találkozni Morvahonban, névszerint a Thaya és Morva folyók mentében, legáldottabb földje pedig az ország szívében lelhető az u. n. *Hanna* vidékén; míg a szomszéd Sléziában összehasonlítlanul kedvezőtlenebb földviszonyok lelhetők, csak az óriási hegyektől egész Galicziáig húzódik le keskeny földvonal, mely nagyobb termékenységgel dicsekszik; ellenben a szomszéd Galiczia, kivéve a Kárpát alját, valamint némely homokos, köves és mocsáros térségeket, általán igen jeles görönynyel van ellátva, kivált észak-keleti részeiben; de kövér lapályokban valamennyi tartományok közt Magyarország leggazdagabb, itt főleg az alföldön a természet oly bőkezűen osztogatta adományait, hogy a termőerő sehol az egész birodalomban nem működik oly hatályosan, mint a szerencsés vegyületű, őserejű, sokhelytt még szűz talaju magyar lapályokon, bár itt is gyakran messzeterjedő homokláncolatok, melyek egész a Ferencz-csatornáig lehúzódnak, valamint a dunán-

túli televénydús területben is néhol mérföldeket elborító futó-homok minden természetési törekvésnek ellentállanak, és egyáltalán Magyarhonban úgy, mint még inkább a katonai határvidéken e tekintetben is nagy változatosság létezik, hol keleten jóval nagyobb termékenység kínálkozik, mint nyugat vagy délfele, a károlyvárosi terület legterméktelenebb, a varasdi ellenben leggazdagabb földdel dicsekszik, a szerb bánsági vidék pedig valamennyi közt legáldottabb röggel bír, mindamellett itt is terjedt homok-sivatagok mintegy 7 □ mérföldet borítanak el. Valamennyi tartományokról azonban állíthatni, hogy a jótékony természet fokozottabb termőképesség által mindenütt tetemesen közreműködik a mezeti iparnak hathatós gyámolítására.

a) Miután egy □ ausztriai mérföld épen 10,000 katasztrális hold (1600 □ öllel számítva), legtanácsosabb a gazdaságilag használt földek terjedelmét ausztriai mérföldek szerint meghatározni, mivel így egyúttal a holdak száma is tudatik, a mennyi t. i. az ausztriai mfd, annyi tizezer hold van.

b) Tekintve Európa egyéb cultur-államai, Ausztria termő felületének számáránál, mint sok más tekintetben középúton jár, így a termő földre jó:

		ellenben	
Szászkirályságban	96.6 %	Poroszthonban	84.3 %
Hannoverában	96.3 »	Olaszthonban	82.3 »
Hessen n. hgségben	96.1 »	Meklenburgban	81.3 »
Württembergben	94.3 »	Oroszthonban	79.3 »
Nassauban	94.3 »	Dánthonban	76.4 »
Franciaországban	92.3 »	Német-alföldön	74.3 »
Angolthonban	89.1 »	török birod.	71.3 »
Badenben	88.3 »	Sveiczthonban	69.3 »
a kisebb német államokban	87.6 »	Svéd-, Spanyol- és	
Belgiumban	85.4 »	Görögországban	53.3 » stb.

v. ö. Brachelli: Die Staaten Europas stb. Brünn. 1864. 171. l.

c) Az állandó kataszter szerint az építési térek következő terjedelemmel bírnak:

	holdal		holdal
Csehthonban	4.730,000	Bukovinában	490,000
Morvában	2.020,000	Sléziában	470,000
Alsó-Ausztriában . .	1.770,000	Karantánban	470,000
Stiriában	1.590,000	Istriában	400,000
Felső-Ausztriában . .	930,000	Dalmátiában	320,000 stb.

d) Némely vidékeken a fahiány miatt csakugyan a nádlások nagyobb jövedelmet nyújtanak, mint haszonterjedelmű kaszálóföldek, mint például a temesi bánságban, hol a nád sokhelytt pótolja a fa hiányát, de az annál sajnosabb, miután egy náddal borított holdra rendszeren 6 hold teljesen haszonvehetlen lép és ingovány esik, melyek kipárolgásaikkal a levegőt megvesztegetik, kiszáritva ellenben a legtermékenyebb szántóföldekké válhatnak.

e) Az ugarozás, egy elhagyott gazdasági álláspontnak e szüleménye, az európai cultur-államok közt csak még a kisebb német statusokban jelenkezik oly terjedelemben, mint Ausztriában, ellenben Poroszthonban csak 10, sőt Helvetiában például épen csak 3—4 % -ja a szántóföldeknek hagyatik ugarban. Angliában végre az ugarra nem több mint 2.4 % számíttatik.

39. §. Az emberi szorgalom, mint a földmivelés egyik tényezője.

A birodalom lakóinak nagy része a mezeti iparral foglalkodik, az 1857-ki összeírás szerint egészben mintegy 16.956,925 egyén annak szánja magát,

úgy hogy az összes népesség 48.⁰/₀-ja az őstermelésben leli főfoglalkodását a) és ezen arány a magyar tartományokban 52.⁰/₀-ra emelkedik, míg a német ausztriai tartományokban 41.⁰/₀-ra olvad le. *Hain* statist. kézikönyvében számműtétel alapján a birodalmi agricol népességnek létszámát jóval magasabbra teszi, ő t. i. a földbirtokosok és segéd munkások családtagjainak tekintetbe vételével a mezei iparral közvetlenül foglalkodók általános számát 29 millió főre becsülván, a lakosság épen *három negyedrészét* az őstermelésben keresetet lelőnek állítja, névszerint a katonai örvideken azoknak számarányát 90 ⁰/₀-ra, a magyar tartományokban és Krainában 87, Galicziában 85, Stíriában 84⁰/₀-ra stb. becsüli. — De nem a gazdák száma, hanem a földipar minősége, a belterjű szorgalom és értelmiség az, mi a termelés főtényezője szerint szerepel. E tekintetben az egyes tartományok közt nagy a különbség, mely leginkább az általán elterjedt gazdasági módban tükröződik vissza. Míg a *váltó-gazdaság* Lombárd-Velenczében, Tirolban, Steier, Karantán és Kraina hgség legnagyobb részében, sőt még nagyrészt Istíriában is általán terjedt, a többi tartományokban csak kivételesen fordul elő, rendszeren nagyobb uradalmak és földbirtokokon; a *hegyi gazdaság*, mely mellett a telkek felváltva mint szántóföldek és rétek használatnak, az alpesi tartományokban, jelesül Salzburg, Steier és Karantán hgségben honos; Morvában a *legelő-gazdaság* divatoz, mely szerint bizonyos évek során át a telkek hol eke alá kerülnek, hol mint kaszálók szolgálnak; míg végre a hegyes vidékeken sokhelytt az égetés szokásos, és mesterségesen növelt pagonynak termelénye a csalt és galyak elégtetnek és hamuja a föld termékenyítésére fordítatik, így például Steier hgségben mintegy 16 mill. holdnyi szántóföldön a hegyi, 15 mill. holdon az égetési, végre 1.600,000 holdon a legelő-gazdaság üzetik, Morvahonban több mint 10 millió hold a legelő-gazdaság szerint miveltetik, Felső-Ausztriában mind a három mivelési mód mintegy 6 mill. hold, Alsó-Ausztriában közel 9 mill. hold szántóföldeken divatoz.

Legnagyobb része a tartományoknak mindazonáltal az ősi háromnyomásu gazdasághoz nagyobb-kisebb szívóssággal ragaszkodik, az ugarozás azonban hol szűkebb, hol tágasb körben mozog, sőt sokhelytt, kivált a magyar korona területén semmi határozott rendszerhez nem kötött szabad gazdálkodási móddal találkozni, mely majd a helybeli viszonyok természetén gyökerezve, okszerű gazdaság jellegével bír, majd csak terv nélküli kapkodás, s a magyar gazdasági egyesület a helyes vetés-forgás követelményeinek teljes elhanyagolásában, névszerint az ugartartásnak alföldi gazdáink részéről végelejtésében méltán keresi az 1863. évi aszályosság és terméketlenségnek egyik főokát. — Általános tapasztalás, hogy ott, hol a földkincsek szűk marokkal osztogatvák, az ernyedetlen szorgalom üti helyre a természet fukarságát, míg a téjjel-mézzel folyó gazdag vidékeken a lakók jobbra elmulasztják a természeti productivitást még emeltebb szorgalommal felfokozni, miért épen azon tartományokban esik a productiv földterületre legmagasabb arányszázalék, melyek legkevésbé sem a természettől kitüntetett országok sorába valók.

Az emberi tevékenység és vállalkozó képesség mindazonáltal a különböző társadalmi és állami intézményeknek hol fejlesztő, hol zsibbasztó

befolyása alatt majd nagyobb-kisebb ruganyosságot, majd tespedésnek induló elsatnyulást tanúsít, s általán véve a gazdasági iparosság a birodalom még egy tartományában sincsen annyira kifejtve, hogy a mezőgazdasági állapotok megnyugtatóknak mondhatók, mindenütt még terjedt földterületek is egészen parlagon hevernek, a mivélés alá kerültek pedig legtöbb tartományban a földterményekből alig szolgáltatják felét, néhol még harmadrészét sem annak, mit okszerű gazdálkodás, helyes forgás-vetés, kivált megfelelő baromtenyésztés mellett lehetne előállítani. Legnagyobb törekvést és szorgalmat fejt ki az olasz és német lakosság, majd a magyar és északi szláv törzs, jóval csekélyebb az a déli szláv népeknél, jelesen a dalmát- és horvátországi lakóknál, míg az oláh népnél a sok tekintetben kezdetleges állapotok jobbára a kellő szorgalom és munkásság hiányának közvetlen szüleményei. Nem téveszthető azonban szem elől, hogy azon nagyszerű átalakulás stadiumában, melybe a birodalmi őstermelés a föld-felzabradulás folytán lépett, a bontakozóféltben levő productiv erők még sokféle természeti és mesterkelt akadályokkal kénytelenek küzdelem, melyek csak idővel győzhetők le, eltávolítva azonban jelenleg még alig sejtethető jövedelmezőségű termelésnek hatályos tényezőivé válnak.

Igy jelesen az urbér-vizony szabályoztával az előbb csaknem teljesen hiányzott helyes *bérrendszer* mindinkább útát kezd törni magának. Míg ezelőtt csak az olasz tartományokban nyugodott a mezei gazdálkodás kiválólag bérrendszeren, de hol a szegény sorsu Colonok inkább csak mint felesék, a földtermények legnagyobb és legjobb részét a tulajdonosnak kénytelenek átengedni, maguk felette szerény osztalékkal beérve, nyomorteljes életet tengve, sem beruházásokat, sem okszerű kísérleteket vagy földjavításokat nem tehetnek, hol tehát épúgy mint az istriai tengerparton, Dalmatiában és Dél-Tirolban inkább csak árnyoldalai lehetők a bérrendszernek: újabban mind Cseh-Morvában, mind különösen a magyar tartományokban a kibérlés ép elvei mind nagyobb jelentőségre és érvényre emelkednek b); a nyert tulajdonjog által anyagi és szellemi tekintetben teljes önállóságra vergődött paraszttrendből indulván ki ama magasabb vagyoni állásával fokozottabb értelmiséget egybekötő gazdasztály, mely az oktatott, tehetősebb bérlőknek legkedvesebb növeldeje c).

A mező-gazdasági iparosság nagyobb-kisebb foka továbbá azon szorgalom vagy közönyösségben tükröződik vissza, melyet a birodalom különböző népei a *trágya* gyűjtése, valamint a föld termékenységet fokozó különféle pótszerek használása körül kifejtene. És e tekintetben csak az alpesi vidékek, és Cseh-Morvahonnak szorgalmas népei részéről tapasztalható kellő figyelem és gondoskodás, ellenben mindenütt másutt, nevezetesen a természetből megáldott országokban megbocsaáthatlan gondatlanság, oly annyira, hogy míg *Hain* számítása szerint csak a szántóföldek és szőlők évenként mintegy 3000 millió mázsa trágyát igényelnének, a birodalmi jelen baromállomány után csak 2212 millió mázsa trágya nyerhető, tehát feltéve, hogy mindenütt a trágya gyűjtése körül egyenlő gondtal és figyelemmel járnak is el, még távol vagy annyi sem gyűjthető, a mennyi — eltekintve egyéb mivélési ágaktól — pusztán az eke alá vett telkek ellátására kívántatnék d); mennyire rug pedig a vesztesség, midőn

még a remélhető mennyiségnek oly tetemes része a szabadban való legeltetés, az istállózás teljes elhanyagolásánál, valamint a trágyával való nem törődésnél fogva veszendőbe megy. E gondatlanság a birodalmi mezőgazdasázt legstőtébb oldalának méltán mondható; különösen sajnos ama tékozlás, mely még a nagyobb birtokosok részéről is a trágyalé körül jobbra tapasztalható, az állati vizelet fel nem használása által évenként legalább 80 millió mázsa trágyaérték veszendőbe megy, melylyel mintegy 8 millió mázsa gabona lenne termelhető; de az állatok sűrű ürülékeivel is legnagyobbbrészt jelesen Magyarországon oly primitív modoru kezelés honos, a composzttrágyakészítés még oly annyira kivételes, hogy a trágyakezelés, termelés és használás hiánylataiban leginkább rejlik a birodalombeli föld termékértékének más cultur-államokéi mögött maradása; Hoffmann után egy-egy ausztriai holdnak tiszta haszna Ausztriában csak 4., forintra, ellenben Poroszthonban 4.,, Franciaországban 6., és a mintaszerű gazdászat klasszikus honában Angolországban 11., forintra rugván. De hogy az állati trágya körüli ily gondatlan eljárás mellett még az egyéb trágyázási szerek is, mint guano, mész, só és számos anyagok (Poudrette) még oly kivételesen jönnek alkalmazásba, mindenesetre sajnosan arra mutat, hogy a birodalom áldott földjének ős termőereje még felette csekély mértékben istápoltatik a természet erőivel való közreműködésre rendelt emberi cselekvőség részéről.

Nagyobb törekvés mutatkozik a természeti erők kiaknázására a kézimunkának gépek és erőművek általi helyettesítésében; a megváltozott gazdasági viszonyok, jelesen a megszüntetett robotok elesése a földbirtokosokat az utolsó évtizedben inkább mint valaha kényszerítvén, hogy a gazdasági munkák végrehajtásánál a műtani erőket különösen vegyék igénybe, és csakugyan 1863-ban az egész birodalomban a mezőgazdasázt körül alkalmazásban volt álló és mozgó gőzerőművek száma már 358-ra ugrott 3284 lóerővel, holott 1852-ben az egész birodalomban a mezei iparnál csak 9 gőzerőmű használtatott; legtöbb van hazánkban, mert a 358-ból csak Magyarországra 194 jött 1603 lóerővel e) és e tekintetben az egyes koronaországok így sorakoznak:

	gőzgép	lóerő		gőzgép	lóerő
Magyarország	194	1603	Bukovina	2	18
Lombard-Velencze	138	1476	Morvaország	2	11
Csehország	8	64	Galiczia	1	8
Horvát-Tótország	8	58	Slézia	1	6
Istria	4	40			
			összesen:	358	3284

Ebből hivatalos adatok fonalán világosan tűnik ki, hogy mennyire törekszik Magyarország a hiányzó emberi munkát a mezőgazdasázt terén gépek erejével helyrepótolni, és mennyire túlszárnyalja e tekintetben a birodalom minden többi tartományait, melyeknek többjeiben, mint névszerint a két ausztriai hgségben Salzburggal együtt, Tirolban, Steier hgségben, Karantán és Krainában, valamint Dalmáthonban a mezei ipar körül egyedül egy gőzgép sem foglalkodik!

Az emeltebb agronomikus iparnak egyik elvitázhatlan tanúsága to-

vábbá a kísérleti telepványeknek örvendetes gyarapodása, melyeken különféle növények és termelényekkel ujmutatásul szolgáló termelési és honosítási kísérletek történnek, és a nyert eredmények szaklapok útján közzétételnek; 1862-ben az egész birodalomban már 27 efféle kísérleti álmás számíttatott.

Mint a mezőgazdaság érdekeinek egyik hatalmas emeltyüje, a meny-nyiben az jobbára a magániparnak vagy csak az önszegélyzésnek közvetlen kifolymánya, még a tűz-, víz- és jégverési károk ellen kölcsönösen biztosító társulatok jelenkeznek, mivel ezek segélyével a termelési ösztön a biztossági érzet által tetemesen felfokoztatik, a szenvedett elemi csapásokból eredő termelési hiány szerencsésen helyreépíttatik, és a productiv erőök felzavart egyensúlya önmagától helyreállittatik; ily kölcsönös biztosító társulat a birodalom német-szláv tartományaiban 7 van, melyek 1861 végén 348,857 résztvevő tagot számítottak, és melyeknél több mint 323 millió forintnyi érték volt biztosítva, a kármentesítési öszlet ugyanazon évben 1.572,462 forintra rugott (147,918 frt kezelési költséggel) f). A többi biztosító társulatok, melyek részvényeken alapszanak, még más különféle biztosítási nemekre és ágakra terjedvén, helyesebben másutt fognak szóba kerülni.

Az associatio különben, a tömegtermelés e varázsvesszeje, a mezei ipar terén az ausztriai birodalomban még épenséggel nem hatályos, azért a földjövédelmet oly bámulatosan emelő de csak egyesült erővel létesíthető melioratiók nálunk még csak mint szép eszmék az édes álmok tündérvilágában röpdösnek; még a gyakorlati példák, melyek kivételesen itt-ott adatnak, sem igen találunk utánzásra; ilyen ajánlásra méltó intézkedés például a prágai ipar- és keresk. kamara részéről az, hogy külön mérnököt alkalmazott, ki az alagsövezést az illető birtokos kívánatára mindenütt külön díjazás nélkül létrehozni, és ez irányban mindenfelé buzdítólag hatni tartozik, miért csakis Csehország azon egy birodalmi tartomány, hol az *alagsövezés* figyelemreméltó kiterjedést vett, pedig a birodalomban évenként mintegy 25 millió darab alagsöő készíttetik, és hazánk egyhelyütt túlvizenyös, másutt feltünőleg vízszegény telkein helyes alagsövezés által könnyen lenne segíthető, ha az érdekközösség egész vidékek birtokosaiban az egyesülés érzetét kelthetné, és okos belátás, párosúlva jóakarattal és kitartással, engedné, hogy e téren is az associatio hatályossá váljék. — Még *földöntözési* tekintetben is az egyesült erő gyakran pótolhatja a társadalmi vagy állami intézkedések hiányát, ámbátor ez ama tér, mely előleges törvényhozási gondoskodást, jelesen a vizek használata körüli jogelvek törvényképeni megállapítását szükségképen feltételezi; miért igen örvendetes, hogy hazánkban az országos kormánysszék részéről a vízijog szabályozása körül a szükséges előkészületek fogamatlā vétetnek, melyeknek fonalán a vízhasználati jogot a többi örökös tartományokban fennlévő szabályelvek szerint rendező országos törvény annak útján és módján fog keletkezhetni.

a) Poroszországban a mezei ipar körül foglalkodók a népesség 45.8%-ját, a közép német államokban 59.8%, Helvetiában 67.8%, Franciaországban 52.8%-ját tessik.

b) Mily felette jótékony hatással van főleg az üzlettőkében szegény országokban a helyesen alkalmazott *bérendszer* a javak mind jövedelmezőségének mind értékének emelésére, a bányakincstári javakon meghonosított általános kibérlés tanúsítja v. ö. Vergl. Uebers. des aerar. Montanwesens és Schwarzer : Geld u. Gut in Neusöterr. 40 és k. l. Mennyiben lehetne a nevezett szerző által javaslatba hozott külön praeparandiák segélyével egy minden tekintetben megfelelő bérlőosztály kiképzését közhatóságilag előmozdítani, mennyiben kell ellenben ez intézménynek magából a viszonyok természetéből önjerejűleg kifejlődnie, az egyike a még teljesen meg nem fejtt társadalmi és állami kérdéseknek; mindenesetre a még tetemesen szaporítandó gazdasági tanintézeteknél megnyitandó ily gyakorlati tanfolyamok a bérendszernek gyorsabb és biztosabb fejlődését nem csekély mértékben elősegíthetnék.

c) A czernoviczi iparkamara 1862-ik évről való jelentése szerint az egy hold szántóföld, mely mintegy 30 év előtt csak 3—4 frton volt kibérelve, jelenleg 20—25, sőt Czernovicz környékén 36 ftot hoz bérlet útján, még jobban emelkedett a terjedt uradalmak bérleti jövedelme, mire példák vannak ugyanazon tudósításban.

d) Pedig, hogy ha a birodalmi állattenyésztésből eredő évi jövedelmet viszonyítjuk az évenként felhasználtatni szokott takarmányhoz, azt találjuk, hogy még legtöbb, sőt sok esetben egyedüli haszna a marhatartásnak a nyert ganéjban rejlik; mert ha Hoffmannal veszünk, hogy a birodalmi marha évenként 1000 milliom mázsa szénaértéket fogyaszt el (Francz, mint alantabb meg lesz mutatva, 908 mill. mázsát vesz fel), melynek pénzürtéke legalább is 400 milliom forint, minden haszon pedig, mit a marhatenyésztés husban, zsiradékban, tejben, bőrökben stb. szolgáltat (a selyemgubókat természetesen oda nem értve), csak 432 milliom forintba becsülhető, világos, hogy sok esetben a tiszta haszon csak is a nyert trágyában lelhető, melynek értéke a fennebbi 432 mill. forintba nincsen befoglalva.

e) A magyarországi (locomobile) önmozgó gőzerőművek következőleg vannak alkalmazva

cséplőgépeknél	163	1259 lóerővel,
gőzmalmoknál	27	232 »
arató-gépeknél	2	32 »
turfatéglavetésnél	2	80 »

Összesen : 194 1603

f) A kölcsönös biztosító társulatok ellen, melyek mindenesetre a károk ellenőrzése szempontjából nagyobb biztosítékot nyújtanak, mint a részvények alapján létre jönni szokott egyesülések, közönségesen azon kifogás tétetik, hogy az évi illetmény bizonytalansága károsan kihat az amugy is annyi véletlenséggel küzdeni kénytelen gazdálkodásra, miért érdekes itt közölni, mennyi esett 1861-ben minden egyes résztvevő tagra évi illetményül; jött ugyanazon évben minden biztosított 100 frt érték után :

az első ausztriai társulatnál	62 kr.
a felső ausztriai »	30 »
salzburgi »	15 »
a középausztriai » (Grácban)	34 »
a tiroli (vendi) »	46 »
a csehországi »	46 »
a morva-sziléziai »	57 »

Magyarországban szintén vannak a kölcsönösségre alapított biztosító társulatok mint péld. a győri, mely 1862-ben 90 taggal birt, a tiszamelléki. stb.

40. §. Az állami és társadalmi intézmények, mint a termelés tényezői.

Mind azon állami és társadalmi intézmények, melyek által akár a termelés útjában levő és a productiv erőök természeti fejlődését gátló akadályok eltávolíttatnak, akár pedig a fejlesztés tényleg elősegíttetik, és így a termelés tevőlegesen felfokoztatik, akár végre a terményeknek értékesítése

megkönnyébbítették, a termelésnek mind annyi tényezőit képzik; mindezekben a termelésre ösztönző hatalmas rugók kínálkoznak; és habár ezeknek többjei tisztán társadalmi téren a kormány közvetlen befolyása nélkül is keletkezhetnek és keletkeznek is, mindazonáltal azon szoros összefüggés miatt, mely társadalmi és állami momentumok közt létezik, és azon körülménynél fogva, hogy alig van társadalmi kör vagy socialis életfunctio, melyre az államigazgatás nem venne és pedig leggyakrabban döntő befolyást: e kettő közt a demarcationalis vonal alig szabható meg, miért hatályosságuk statistikai feltüntetésénél is csakugyan mindakét tényezőnek közreműködése együttesen és egyszerre szemügyre veendő.

Azonkívül, hogy minden kedvező nemzetgazdasági intézkedésnek, vonatkozzék az a műipar, kereskedés vagy a szellemi élet felvirágoztatására, azonkívül hogy minden az anyagi és erkölcsi jólét emelésére irányzott állami és társadalmi cselekvőségnek egyszersmind üdvös kihatása is van a mezei iparra, vannak oly intézkedések, melyek közvetlenül az iparosság felvirágoztatására czélozván, és a kölcsönös viszonyosságnál fogva, mely az állam és társadalom minden körözeit átlengeti, szintén nem tévesztik el a többi életkörökre való jótékony kihatásukat.

Ezen közvetlen intézkedések közt első vonalon sorakoznak a birtokviszonyt szabályzó, szoros értelemben vett *agrariái törvények*; továbbá a föld-hitel élesztésére és szilárdítására, valamint a jelzálogos kölcsönök olcsóbbá tételére vonatkozó intézkedések, azok által a természetök versenyképessége tetemesen növesztetvén; nem különben a mezőgazdasági értelmiség fejlesztésére és gyarapítására levő állami és társadalmi intézmények; a magasabb intelligencia hol közvetlenül nagyobb és megfelelőbb termelésnek bő forrásául, hol csak közvetve becses eszközül jelenkezvén az associatio szellemének e téren is hatalmas ébresztésére.

Mindezen a productiv erőknél majd első kibontakoztatására, majd csak gyorsabb és biztosabb fejlesztésére irányzott kormánybeli vagy társadalmi intézkedésekről, a mennyiben általánosak és az összes őstermelésre kiterjednek, itt külön fogunk szólni, míg az egyes mívelési ágakat, péld. a ló- vagy szarvasmarhatenyésztést stb. istápoló rendeletek ez ágakat tárgyazó szakaszoknál, és a műipar vagy kereskedés előmozdítására közvetlenül törekvő, de egyuttal a mezei iparon is lendítő intézkedések, mint például, melyek a közlekedésnek és így a termények elárusításának könnyítésére szolgálnak stb., az e keresetágakat elemező részben szóba fognak vétetni.

Ha mindjárt nem tagadható, hogy a birodalmi mezőgazdaság terén ujabbán mindenütt észlelhető szembetűnő felvirulás egyrészt a kormány hő ápolásának vagy csak erőlyes közigazgatási gyámolításnak köszönhető, mindazonáltal valamint sajnos, hogy az 1849-ben létesített külön földmívelői ministerium utóbb megint megszüntetve, és a földipar érdekeinek szemmeltartása előbb a belügyi, azután az államministerium teendői közé soroltatva lett, csak legujabbán a keresk. és közigazdasági ministerium létesítésével megint remélhető lévén, hogy a mezőgazdasági érdekek előbbi alárendeltebb helyzetükből ki fognak emelkedni, úgy sajnos, hogy a közvetlen államsegély, melyben a mezei ipar eddigelé részesítettet, felette

szerény körben mozog; a kitűnőleg földmivelő államnak tartatni szokott nagy birodalom összes földmivelői állambudgetje 1860-ban 270960, 1861-ben 150857, sőt 1862-ben épen csak 147807 forintot tartalmazván, mely felette parányi somma még feltűnőbben összetörpül, ha e tulszerény öszlet az összes, ugyanazon évben 457 milliom forintra rugott államkiadásokhoz viszonyittatik; igaz, hogy ha azon pénzsommák is tekintetbe vétetnek, melyek az egyes tartományokban e célra az országos alaphól fordítatnak, egészen más eredmények állnak elő, ugyanis b. Czörnig szerint az e célra 1862-ben volt országos költség az egész birodalomban nem kevesebbre mint 23.412,447 forintra rugott, de mégis a birodalmi költségvetésből a mezei iparnak eddig juttatott felette szerény osztalék kívánatosasá teszi, hogy ezen rovat mind nagyobb dimensiokat vegyen, annál is inkább, miután minden kiadás ez irányban amugy is nem egyéb, mint egy idővel dúsan kamatozó merő előlegezés.

Szintoly sajnos, hogy Ausztriában hiányzanak a kormány ama közelei, melyek kiválólag a mezőgazdasági érdekek képviseltetésére hivatnak. Mert ha mindjárt az ipar és kereskedelmi kamarák legtöbbjei, jelesen a magyarországiak e hiány érzetében a tónyleges viszonyok helyes felfogásával a mezei ipar kívánalmait szemügyre venni és érvényre juttatni el nem mulasztják, ez mégis koránsem pótolhatja helyre a Belgországi példájára létesítendő, és még az őstermelés érdekeinek kellő méltánylásában minden iparkamarán túltevő pesti kamara által is többbizben már javaslatba hozott külön *gazdasági kamarákat*, melyek által a közhatóságok a gazda közönsséggel közvetlen érintkezésbe jöhetnének, és melyek által valamint a közhatósági rendeletek legrövidebb uton és lehető leghatályosabb módon lennének foganatosíthatók, ugy másrészt a mezőgazdák igényei és óhajatai legbiztosabb és legcélszerűebb uton a magas kormánynak tudomására lennének juttathatók.

41. §. A birtokviszonyokat rendező intézkedések.

A birodalom birtokviszonyainak sőt egész gazdasági életének gyökeres átalakulása a már 1848-ban Lajtán innen és túl az illető képviselő testületek által elvileg kimondott, utóbb pedig császári rendeletek alapján foganatba vett teljes *földtehermentesítés* folytán állott be a). E nagyszerű műfolyam által a birtok az előbbi bilincsek alól kiszabadulván, a merő haszonvétel szabad tulajdonjoggá változott át; a nagyobb birtokokon a robotra utalt gazdálkodás kényszerítettén a szabad munkával, értelmiséggel és tőkével szövetkezni, előbbi tespedéséből kiemelkedett, ebből egyúttal terjedt bérletrendszer fejlődén ki, a kisebb birtokokon pedig a szabad rendelkezés szülte belterjes mívelésmód és okszerű gazdálkodás vált lehetővé, a lekötött erő mindenütt hatalmasan kibontakozott és a földbirtoknak rég viselt békói alóli kiszabadulásával az összes birodalomban, de kivált a magyar tartományokban az előbb általános volt terménygazdaságból az átmenet a pénzgazdaságba szerencsésen eszközöltetett; roppant társadalmi forradalom, mely a népelet minden rétegeit ugyan hatalmas lüktetésekben átlengé, különösen azonban a mezőgazdasági iparnak eddig

nem ismert lendületet kölcsönzött azáltal, hogy egyrészt az összes agráriai törvényhozás új alapokra lőn fektetve, másrészt a telekkel egyszersmind a mezei iparnak minden egyéb tényezői teljesen felszabadultak.

A földtehermentesítés elve a német-szláv tartományokban az 1849-ki márczius 4. és 1850-ik évi sept. 25. kelt cs. patensekkel vétetett foganatba, melyekkel a kölcsönös jogviszonyok rendezése, a kárpótlások kipuhatolása, valamint a megállapított kármentesítések mikénti teljesítése körül az iránytadó alapelvek elészabvák; mindezeknek foganatosítására külön országos bizottságok kirendeltettek, és miután tisztükben eljártak és a kölcsönös igényeket véglegesen tisztába hozták, eloszlattak, egyedül azon igazgatóságok hagyatván fel, melyek a tehermentesítő alapok kezelésére szintén minden országban külön felállítottak, és melyeknek feladatuk a tehermentesítő kötvények kiállítása, átíratása, kisorsolása stb.

A német-szláv tartományokban a jobbágyi és uradalmi viszonyból folyt személyes tartozások ingyen, a birtokviszonyon alapult különböző terhek ellenben csak illő kárpótlás mellett töröltettek el, minden egyéb állandó vagy a tulajdonfelosztás iránti szerződésekből származott tartozások pedig megválthatóknak kijelentettek mérsékelt közepes piaci árak szerint, a robotoknál pedig kellő tekintettel a kényszerített munkának a szabad munkához való értékarányára kipuhatolt kárpótlások egy harmadrészen maguk a jogosított volt földes urak által, a másik harmadrészen ellenben a volt jobbágyok által viselendő, és csak egy harmadrészen az országos alapból teljesítendő, míg a magyar tartományokban, hol ezen egész ügy az 1853-ki márczius 2-án és Erdélyhonra nézve 1854-ki június 21-kén kelt cs. nyiltparancsok által, lőn rendezve, az egész kárpótlási somma az országos alapot terheli, mely az egyenes országfejedelmi adó után e célra külön kivetett adópótlékokból keletkezik, úgy hogy e tekintetben a magyar tartományok lakóira jóval magasabb adóteher nehezült, mint a szláv-német tartományokban. Az urbéri tartozások utáni kárpótlás a jobbágytelkek szerint osztályként megállapított országos bizottságok által lőn kipuhatolva, és szintugy itt is a többi nem urbéri viszonyon sarkalló teljesítések megválthatóknak kijelentettek, ugy azonban, hogy azokért a kárpótlás egyetül a kötelezett által eszközendő. Együttal a közös legeltetési, faizási jog szabályoztatott, és mind az alsóbb papságnak a felhagyott egyházi tizedért, mind az annak jogos birtokába került világiaknak országos költségen teljes kárpótlás nyujtatott, és a többi örökös tartományokban is az 1853-ki jul. 5. kelt cs. patenssel a még feumaradó földterhek és szolgalmak megváltása iránt a kívánt intézkedések megtétettek, minden egyes tartományban ezen szolgalmak rendezése és megváltására külön bizottságok alakittatván. c)

A földtehermentesítés szülte államadósság az 1860-ik év végén egészben 570,803.774 forintra rugott, mire ugyanazon év végéig 513.881,660 frt értékű tehermentesítő kötvények kiállitva lettek, mikből letudatván az addig kisorsolás alá került, vagy börzeszerüleg visszavásárolt kötvények, ugyanaz év végén 488.830,230 forint értékkel maradtak forgásban; azokból névszerint a magyar tartományokra 220.490,440 forint esvén. d)

A földbirtoknak egyik további terhe a nem magyar tartományokban az 1849-ki március 7. kelt nyiltparancssal lőn megszüntetve, melylyel a földesurak vadászati joga kellő szabályozást nyert, végre a még fennmaradt hűbéri kötelékből folyó terhek is legujabban legalább részben az áltál szüntek meg, hogy a hűbérviszony az 1862-ki decz. 17. kelt bir. törvény folytán Lombard-Velencze királyság minden hűbərbirtokára nézve, a többi német-szláv tartományokban pedig a paraszt és szabadon eladható hűbérekre nézve elenyészettnek, és a főtulajdonjog illő kárpótlás mellett megválthatónak kijelentetett.

Nem csekélyebb befolyással van a birtokviszonyok szabályozására jelesen Magyarországon a már 1836 : 6. s 10. törv. czikk által elrendelt 1848. törvényképen szabályoztatott, végre az 1855-ki aug. 30. és 1857. május 17. kelt l. f. elhatározásokkal életbe léptetett urbéri törvényszékek részéről foganatra vett *tagosítása és összesítése a telkeknek*, vagyis a legelő elkülönzése és a határok szabályozása; de ezen minden egyes birtokosra nézve valóságos életkérdésnek vehető, honunk összes gazdasági életébe mélyen beható roppant birtokalakulási processus távol sem folyt le azon gyorsasággal, melyet az általa alapjában megrendített mezei iparunk fontos érdekei, birtokviszonyaink megszilárdulása, sőt az egész ország oekonomikus létezése sürgősen követel e); sem az urbéri törvényszékek fenállása alatt 1856—60-ig, sem azoknak ez évben történt megszüntetése után a tagosítás és kihatás életfontosságú ügye nem azon mértékben haladván elő, mint szükséges lenne, hogy a telkek a tulajdonjog ily bizonytalanságánál fogva végképen ki ne szivassanak, és mezőgazdaságunk e nyűg alatt végképen el ne pusztuljon. f)

A birtok *nagysága* szintén idomító befolyást vesz a mezőgazdaságra. A birodalom határain belül e tekintetben is a szélsőségek ölelkeznek, túl összetömegült nagybirtok mellett szerfelett feldarabolt, alig egy család fentartására elég birtokrészletekkel találkozni; a legnagyobb eldarabolás Vorarlbergben g) és általán Tirolban, L. Velenczében, az ausztriai tengerparton, Krajnában és azon tartományokban található, melyek habár csak rövid időre a tagosításnak kedvező franczia törvényhozás uralma alatt állottak, míg Salzburgban, Karantánban, Galicziában és némikép Magyarhonban a tömeges birtoktestek túlnyomóbbak. A túlságos szétदारabolás ellen az ausztriai törvények a minimum megszabásával kellőleg gondoskodtak h), míg a maximum kevésbé van korlátolva; a földek egy kézbeni összehalmozása ellen, a mennyiben a holt kézről szólott törvények a concordatum folytán elenyésztek, egyedül a hitrebizott javak körüli megszorításokban némi gát emelkedvén. Hogy mily arány létezik a nagy- közép és kisbirtokok közt, az okból nehéz meghatározni, mivel ugy a birtokosok létszámára, mint a birtokrészletekre nézve keringő adatok egymástól tetemesen eltérnek i), de ha csupán a telekadó alá tartozó földbirtok és az adókiivetés alapjául vett birtokosok száma vétetik sinórm értékül, az egész birodalomban egy egy birtokosra 15, ausztriai hold esik és a katonai határörvidéken kívül, hol a házközösség rendszerénél fogva 48 hold jó minden birtokosra, legnagyobb holdosztalék jut a salzburgi, bukovinai, karantáni birtokosoknak; névszerint egy birtokosra esik :

	az összes föld- birtokot tekintve.	a telekadó alatti birtokot tekintve.
L. Velenczében	7. ₆ hold.	6. ₈ hold.
Morvaországban	9. ₆ „	9. ₄ „
Az ausztriai partvidéken	10. ₇ „	11. ₀ „
Alsó-Ausztriában	10. ₇ „	11. ₁ „
Csehországban	12. ₁ „	11. ₆ „
Krainában	13. ₉ „	13. ₈ „
Sziléziában	14. ₀ „	13. ₈ „
Steierországban	17. ₃ „	16. ₆ „
Felső-Ausztriában	17. ₆ „	16. ₁ „
Erdélyben	17. ₆ „	13. ₈ „
Horvát-tórországon	18. ₆ „	17. ₀ „
Magyarországban	20. ₆ „	18. ₀ „
Galicziában	24. ₀ „	22. ₃ „
Bukovinában	— „	27. ₂ „
Karantánban	28. ₈ „	24. ₉ „
Salzburgban	47. ₃ „	37. ₀ „

A parcellák száma az egész birodalomban 83.050,275-re rugván, egy birtokosra átlag 13 birtokrészlet jő, mely tekintetben a birodalomban nagyobb parcellirozás mutatkozik, mint sok más európai államban; mennyiben azonban a földbirtoknak parcellákkénti megoszlása legalább Magyarországra nézve, melyre 20.834,538 birtokrészlet fel van véve, kevésbé felel meg a valóságnak, ezen amugy is kevés gyakorlati fontossággal bíró mozzanat további következtetésekre aligha felhasználható.

A *birtokszerezési* képességnek akadályai hol az összes állampolgároknak a törvények előtt elvképen kimondott egyenlősége, hol az izraelita lakókra ezelőtt fenállott korlátozásoknak az 1860. febr. 18. kelt cs. rendelettel lett megszüntetése által szerencsésen eltávolítottván, ezzel a mezőgazdaság is nem megvetendő lendületet nyert; egyedül a katonai őrvideken van a birtokképeség névszerint a törzsföldekre nézve meg szorítva; itt csak oly egyének szerezhettek földeket, kik a határőrszolgálatra magokat lekötélezték, mint ez e vidék sajátlagos szerkezeténél alantabb tüzetesen meg van mutatva, de itt is az 1850-ik évi május 7. kelt alaptörvény folytán a merő haszonvételi jog teljes tulajdonjoggá átváltoztatva, és így a szabad rendelkezés számos ezelőtt fenállott korlátozásoktól megszabadítva lön.

Nem ugyan közvetlenül a birtokrendezésnek, mint inkább az összes kereseti viszonyoknak és számos társadalmi mozzanatoknak egyik szüleménye az egyes országokban divatozó *napszám* nagyobb kisebb mértéke és a napszámok *munkabére*; mi nem maradhat szó nélkül, miután ez fellelő fontos egyik tényezője a terményárak képződésének. E tekintetben ugy a tapasztalás, mint hivatalos nyomozások fonalán azt találjuk, hogy valamennyi tartományok közt Magyarországon legmagasabb a napbér; sőt annak minimuma a Bánságon kívüli Magyarországon épen kétszer

akkora mint Csehországban, vagy Galiczia és Bukovinában, sőt csaknem háromszor akkora mint Felső-Ausztriában, Morva, vagy Sziléziában k); mi figyelemre méltó körülmény a telek utáni tiszta jövedelem kipuhatólásánál.

a) Tirol-Dalmáthionban és Lombard-Venecziában a jobbágyi és földesuri viszony soha nem létezett, amott a parasztlend mindenkor birtokképeességgel bírván, emitt a tulajdonosok földjeiket u. n. Colonoknak a termény néhányadéért időleges bérbe adván, miről többet a § szövegében.

b) Az urbéri viszonyok szabályozását tárgyzó pápens elemzése, a megszüntetett és fenmaradt jogosítványok és tartozások bővebb taglalása nem annyira a statisztika mint a magyar magán és közjog vidékébe valók: itt inkább ama nemzetgazdasági előnyök számadatilag fellennének tüntetendők, melyek e nagyszertű műtétből már eddigelé is folyományoztak, de fájdalom, erre a kívánt adatok még jobbra hiányoznak, és a nyert eredmények leginkább még a javak értékében mutatkozó nagy különbszettekben tükrözdenek vissza, mint az alantabb a földértékről szóló szakaszban meg lesz mutatva. Különben a földterhermentesítés egyes műveleteit, tekintettel az egyes tartományokra, még statisztikai szempontból is tüzetesebben tárgyalja Csörnig: Oesterreichs Neugestaltung 1858. 486. s köv. lapjain.

c) Die Grundentlastung in Oesterreich Wien 1857. című hivatalos kimutatás szerint a német-azláv tartományokban (Bukovinán kívül) a mondott évig terhermentesítési tárgyalás alá került:

38.587,940 nap kézi munka,	
30.173,725 „ írás munka,	
4.067,495 forint értékű dézma,	
2.176,269 mérő gabonatarozások,	
3.707,005 forint határozott illetmények,	
2.143,911 forint birtokváltozási illetékek, mi által	

58,975 jogosított, és 8.272,200 tartozásra kötelezett egyénre nézve az előbbi birtokviszony megváltoztatva lón; a kinyomozott kárpótítás 292.884,625 forintra és a kinyomozási költség 3.908,594 forintra rugott.

d) A földterhermentesítésből keletkezett államadósság részletei 1860. év végén e következők:

a kipuhatólt terhermentesítési töke	= 493.780,679 ft.
a jövedék-hátralékok tőkésítése	= 77.023,095 »
erre 1860. végeig kiadott kötvény	= 513.581,660 »
ugyanaddig kisorsolás alá került	= 11.363,130 »
börzesszerűleg visszavásároltatott	= 13.888,300 »

a kisorsolás Magyarországon 1857-ik évi október 31-ével vette kezdetét, és úgy, mint a többi örökös tartományokban 40 év leforgása alatt befejezendő.

e) A birtokviszonynak az ország számos községeiben rendezetlen állapota, főleg az 1863-ik évi aszály által előidézett általános legelőhiány már sokféle panaszt támasztott a megyei hatóságok azon az urbéri és telekkönyvi nyílt parancsokon sarkaló intézkedéseik ellen, melyekkel a szántóföldek bizonyos részének ugarban hagyását megállapító és az azoni legeltetést szabályzó helyhatósági szabványok hatályon kívül helyezettven, a földeknek a tulajdonos általi korlátlan használatára rendeltetik el; a panasz alapjául a gyakorlat és azon körülmény hozatván fel, hogy a nem tagosított, igen apró és az egész határban szétzórott birtokrészekben a legelőhiány miatt a váltó gazdaság nem lévén eszközölhető, az ugarban-hagyás parancsoló szükségnek mutatkozik, de hogy ezen ugarföldekben a legeltetés merőben azáltal válik lehetlenné, hogy az illető birtokos v. bérlő azt minden módon kizsákmányolván, a legeltetést teljességgel lehetlenné teszi. Mindannyi hatalmas érv a tagosítás és legelő-elkülönbéztetés fogantatásának mi nagyobb gyorsítására.

f) Felette sajnos, hogy a határrendezés és tagosztály ügymenetét feltüntető Statistikanak teljes hiányával vagyunk; egyes kísérletek és töredék-közlések nem hiányoznak ugyan, jelesen munkás statisztikusunk *Galgócsy* e fontos ügy körül is dicsegetesen fáradozott, gazd. statistikájában e tárggyal behatóan foglalkodván. A statist. közleményekben is idevágó tudósítások foglalvák, de kikerekített képét ez úgy állásának

legkevebbe sem szolgáltatják. Érdekes e tekintetben *Lónyay Menyhért* „a birtokrendezések előhaladása” című értekezése (statist. közlem. V. köt. I. füz.), mely szerint az urbéri törvényszékek működési ideje alatt végítéltileg befejezett 164 tagosítási ügyön kívül, a magyar kir. kúria részéről 1861-ki szeptember hótól egész 1862-ik év végeig 71 bérletságos urbéri egyesség, és 227 urbéri pörben harmadbíróági ítélet hozott; ugyanazon czikkben az arányosítási, rendezési, váltásági stb. perek egyes esetei valamint a községek névszerint elősorolva, melyeknek birtokviszonyai ekkép rendezettek; bár ily becses közlemények szakadatlanul folytatnának, és az elszórt adatok egy egészszé egybe forrasztatnának!

g) Vorarlbergben némely birtok alig 30 frt. értékkel bir; annál jelentékenyebbek a magyar uradalmak, melyekről részletesebben és szakértőleg értekezik *Galgóczy* többször idézett munkájában.

h) A birodalom német-szláv tartományaiban számos udv. rendeletek a paraszttelkeknek egy negyedrészen alóli elapródzást tiltják, és mint minimumot a sikon oly birtokot vesznek fel, melyen 40 mérő gabna vethető 1787. jun. 16. 1790. okt. 29. 1805. aug. 16.; 1808. oktob. 22, 1812. nov. 19. stb. és 1850. márcz. 23. (b. t. l. 120); — Magyarországon az 1836 : 5. a három bánsági megyén kívül, hol nyolczadtelkek is törvényesen megengedtetnek, a telkeknek $\frac{1}{4}$ -en alóli eldarabolásátszintén megtiltja, sőt 1836-ban a paraszttelkekre nézve a maximum is szorosan meg van határozva; v. ö. *Wenzel* a magyar és erdélyi magánjog Pest, 1868 I. 365. és k. l.

i) A földbirtokosok száma az 1857-ki népszámlálás szerint 3.005,196, ugyanazon évről szóló telekadókiivetés szerint ellenben 6.479,592 főre rúgna, míg a telekadó alatti földterület 102.098,107 ausztriai holdat tenne; a földbirtokosok számából a magyar tartományokéira a népszámlálás szerint 1.365,466, az adókiivetés után 2.658,387. esnék.

k) A hivatalos táblázatok szerint a napbér minimuma volt átlag :

	1858.	1859.
Magyarországban	94 kr.	92 kr.
Katonai örvidéken	80 »	80 »
Horvátótországban	79 »	75 »
Dalmátországban	84 »	88 »
Istriában	70 »	78 »
Alsó-Ausztriában	66 »	70 »
Steier, Karantán, Salzburgban	61 »	63 »
Csehhonban	46 »	47 »
Nyugot-Galicziában	47 »	44 »
Kelet-Galicziában	35 »	34 »
Felső-Ausztriában	33 »	36 »
Morvában	38 »	39 »
Sziléziában	33 »	38 » stb. stb.

42. §. A földhitel és annak kielégítésére szánt intézetek.

A föld felszabadulásával, a robotok megszűntével, és annak folytán legtöbb helyen a külterjes gazdálkodásmódnak a belterjessel szükségessé vált felcserélésével a forgó, jelesen a pénztőkék iránti szükséglet mind magasabbra emelkedett, és az olcsóbb földhitel iránt régtáplált óhajtasok mind általánosabbak lettek. Az egész birodalomban egyedül Galiczia dicsekedett a rendektől alapított és kezelt külön földhitelintézettel, mely azerény üzletkörében alig vala képes ezen egy tartomány hiteligenyeit kielégíteni a). A földhitelbankok utáni vágygyal létesülésüknek lehetősége is az által megkönnyebbült, hogy a telekkönyvi ügy a magyar tartományokra is kiterjesztetvén, a fenállhatásuknak egyedüli biztos és szilárd alapja itt is megszerezve lön. Az élenkül érzett szükségnek némiképp az által lett megfelelve, hogy 1855-ki oktob. 12. kelt l. f. elhatározással a

bécsi nemzeti bank 35. (40) milliom forintnyi alappal külön jelzálogos osztály létesítésére lön feljogosítva; e célra egyuttal következő jogkedvezményekben részesítettven : 1) nincsen kötve a törvényes kamatlábihoz; 2) követeléseit valósitására mindazon jogelönyökkal bir, melyek a galicziai hitelintézetnek 1841. nov. 3. szölo paténssal nyujtattak b); 3) az e célra szánt alapot ötszörösen meghaladó mennyiségü zálogleveleket kibocsáthat; 4) a közeégi, alapítványi, közintézeti, söt árva és letéteményi vagyon ily záloglevelekbe fektethető, miután érettök nem csak a jelzálogos jószágok, hanem a banknak összes ingó és ingatlan javai kezéskednek; 5) a záloglevelek a bécsi tőzsdén árjegyzékeltetnek, és ott áruba bocsáthatók; 6) maga a bank azokat leszámítolás utján vagy egyébként beválthatja, azokra kölcsönt adhat stb.; végre azoknak másra való átruházása illetékmentesen történhetik, stb.

A nemzeti bank jelzálogos osztálya 1856-ki julius elsejével kezdte hitelmüködését, és

1862 végén volt 1474 kölcsönvétel 58.679,000 forinttal

1863 „ „ 1650 „ 62.319,000 „

a forgalomba bocsátott záloglevelek pedig 37., mill. frt.

A kölcsönadásnál azonban főtekinet van a nagyobb birtokra (5000 frt a minimum) mi legjobban onnan tünik ki, hogy az 1862-ki év végén számított kikölcsönözésekből a mezei telkekre egyáltalán esett 49.205,762 forintból 47.851,287 a nagy, és csak 1.354,475 frt a kis birtokra jött, ugy szintén az 1863-ik év végén a mezei telkekre egyáltalán 51.444,960 forinttal kiadva volt kölcsönből 50.108,825 f. a nagyobb, és csak 1.336,135 frt a kisebb birtokra esett. A kölcsönadásnál legnagyobbbrészt a magyarországi, alsó ausztriai és galicziai birtokosok részesítvék. c)

Hogy a nemzeti bank ezen osztálya nem képes a birodalombeli terjedt birtoknak tetemes hiteligenyeit teljes mértékben kielégíteni, magától értetik, miért ezentúl is főleg a kisebb birtokosokból álló gazdaközönség részéről külön országos földhitelintézetek szükségé élénktül éreztetett, és a mindjárt közelebb megismertetendő magyarországin kívül legujabban Ausztriában is hason intézet keletkezett, mely 1864. jun. 1. kelt ministeri rendeletek alapján csak immént kezdte meg hitelmüködését.

A magyar gazdaközönségnek olcsó hitel megszerzésére nézve rég táplált ohajtása elvileg ugyan már az 1848 : 14. t. cz. által, tényleg azonban csak az 1862-ki aug. 20. l. f. elhatározással létesített s helyesen kidolgozott alapszabályokkal ellátott magyar földhitelintézet keletkezése által ment teljesezésbe; ezen a magyar földbirtokosok hitelegylete 1863. október 1-én kezdte áldásadás müködését, melyben az országos alaptól nyert 500,000 frtnyi előlegezés által hatályosan elősegítve lön. A kölcsön vagy záloglevelekben adatik, melyek hol bizonyos névre, hol a bemutatóra szölnak és összefüggőleg a kölcsön rendes törlesztésével kisorsolás utján legfölebb 34 $\frac{1}{2}$ év alatt beváltatnak, és évi 5 $\frac{1}{2}$ % -el kamatoznak; vagy az intézetnek oly kötelezvényeiben, melyek a záloglevelek minden előnyeivel és biztosítékaival birnak, de kisorsolás alá nem jönnek, hanem 5—10 év alatt lejárnak és évi 6% kamatot nyujtanak. Azonfölül az intézet betételeket fogad el, melyekért 6—12 hóra szölo utalványokat szölgálat ki, és

az ilyképen befolyó pénzek (1863-ik év végeig 1,055,300 ft) arra is fordíthatók, hogy az egyleti tagbirtokosoknak különösen szigorított jelzálogi biztosíték mellett rövidebb időre (3—6 óra) apróbb kölcsön adassék.

A jelzálogi kölcsön közönséges biztossága a magyar földhitelintézet hitelezői részére még az által tetemesen felfokozódik, hogy a fizetés elmulasztása esetében teljes kielégíttetésüket még a tartalékalapból is igényelhetik, mely az alapítók által biztosítékképen aláíratott összegből (1,677000 ft), a nyert előlegből, és számos rendes járulékokból, névszerint a kölcsön felvételénél fizetendő 1% illetményből képeződik; a hitelezőknek továbbá jogában áll, ha a tartalékalap nem volna elegendő követeléseik valószínűsítésére, az adósok solidaritása folytán az intézetet elzárólt bármely földbirtok ellen annyiban végrehajtást intéztetni, a mennyiben azon birtok a hitelintézet követeléseivel terhelve van; úgy hogy a még le sem járt tőkeadósságok is minden időben és minden intézeti hitelező kártalanítására igénybe vétethetnek.

A magyar földhitelintézet, melynek főcélja önségély és öntevékenység által emelni a mezőgazdasági hitelt, egész szervezésében azon van, hogy lehető legnagyobb biztosíték mellett úgy hosszabb mint rövidebb időre szükségelt kölcsön a legjutányosabb módon közvetíttessék, minden még kisebb birtokú gazdának is a kölcsönnek olcsó megszerzése és könnyű visszafizetése lehetővé tétessék, miért míg egyrészt a birtok becsülésénél kellő óvatossággal eljár, zálogleveleknél az érték csak felerészeig, hitelevényeknél annak csak 15—25 perczentjeig pénzt kölcsönözvén és amazoknál 1%-nyi, emezeknél a lejárat idejéhez mért mérsékelt törlesztési illetményt vevén, másrészt a kölcsönzés malasztjában minden birtokost részesít, kinek birtoka legalább 2000 ftot megér, és egy egy jószágtestre 100 fttól kezdve egész 250,000 ftig kölcsönöz; így tehát a falusi gazdaközönségre époly tekintettel van, mint a nagy földbirtokra. Az intézeti ügyek vezetése szintoly biztos mint egészséges alapra fektetve van, ugyanis a közgyűlésen, elnökség és igazgatóságon kívül, még az egylet alapítói s egyéb tagjai közül alakított külön felügyelő tanács van a pénzkezelés feletti szigorú őrködéssre; a vidéken pedig az egyes megyékben az egyleti tagokból álló külön bizottmányok rendezvék, melyek a becsléseknél, lezárolásoknál, végrehajtásoknál, és minden egyéb alkalomnál, az egylet érdekében közbenjárnak. Különben az intézetnek czél szerű szervezése mellett már azon szép eredmények is szólnak, melyeket istápolva az ország minden hatóságai s intézetei, jelesen takarékpénztáraink előzékeny közreműködésétől fenállása rövid ideje alatt kivívnia sikerült, a kiadott jelzálogi kölcsön működésének csak néhány hónapra terjedő első stadiumában már 3 millió forintnál többre rugván, és záloglevelei a tőzsdéken igen kecsesgető árfolyammal jegyzékeltetvén.

Hogy mindezen intézetek még távol sem felelnek meg a földhitel iránt fenforgó nagy szükségletnek, már onnan is kitűnik, hogy az igazságügyi ministerium részéről 1858-ban eszközölt telekkönyvi felvételek alapján az összes ausztriai fekvőségeken jelzálogilag nyugvó terhek nem kevesebbre mint 1.476.729,883 forintra ruagnak, mely öszletben a magyar

tartományokbeliek közül csak azon summák szerepelnek, melyek már rendes telekkönyvbe bevezetett javakra vonatkoznak, úgy hogy Magyarország birtokára csak 91.983,000 frt jelzálogos terhek lettek felvéve, holott még Felső-Ausztria 193.923,000, Stiria 113, Morvaország 114, sőt Alsó-Ausztria 231 és Csehország éppen 294 millió forinttal fel van véve, és mennyire nagyobbak hazánk földhiteligényei, mint a nevezett tartományokéi!

a) A galicziai rendi hitelintézet jelzálogos kölcsönei 1856-ik év végén 13.401,000 p. p. frt. activ állapottal bírtak.

b) E jogkedvezményeknél fogva a bank a lejárt kamatokat minden bírói eljáráson kívül akép hajtathatja be, mint a hátralékban maradt adótartozások szoknak behajtani; a tőke visszakövetelése eseteiben a kezénél lévő okiratok alapján azonnal a végrehajtást eszközölteti, és ily alkalomnál nincsen kötve a bírói becsléshez, ingóságoknál azoknak becslését a lezálogolás vagy elárvereztetéssel egyidejűleg szorgalmazhatja stb.

c) Tekintve az egyes tartományokat, a két utolsó évi kölcsönkimutatás következő adatakat tüntet fel; a kölcsönadásban részesültek:

	kölcsön	1862-ben. pénzösszet keresszámmal		kölcsön	1863-ban. pénzösszet keresszámmal
Magyarország . . .	645	33.919,000	frt.	661	34.981,000
Alsó-Ausztria . . .	418	9.035,000	»	511	10.439,000
Galiczia	284	4.678,000	»	326	5.654,000
Cseh	33	4.043,000	»	34	4.100,000
Morvaország . . .	31	3.744,000	»	35	3.680,000
Horvát-törország .	7	1.560,000	»	10	1.439,000
Stiria	12	821,000	»	22	914,000
Erdély	14	327,000	»	17	320,000
Bukovina	10	236,000	»	14	385,000
Ilyr királys. . . .	8	217,000	»	10	300,000
Szilézia	11	110,000	»	9	98,000
Felső-Ausztria . .	1	8000	»	1	9000
Összesen :	1474.	58.679,000.		1650.	62.319,000.

d) A brüsseli banque de credit foncier annyiból említendő, itt a mennyiben a birodalom határain belüli főügynöksége útján tetemes befolyást veend a birodalmi, jelesen magyar földhitel igényeinek nagyobb mérvben való kielégítésére, e társulatnak célja lévén: fekvő javakat, bármily kiterjedésűek, összevásárolni és vagy egészben vagy kisebb részletekben olyformán eladni, hogy a vételár lefizetése annuitások útján is történhessék; továbbá nagyobb területű jószágokat hosszabb időre haszonbérbe venni, és művelendő telkeket szerezni, hogy a tudomány és tapasztalat követelményei szerint kellőleg kimunkáltatva, újra elárussíttassanak.

43. §. A gazdasági értelmiség fejlesztésére célzó intézmények.

A mezei iparnak elvitázhatlan egyik főtényezője a magasabb *értelmiség* és gazdasági *szakképzettség*, mely majd elméletileg külön szaktanodák, majd gyakorlati uton a különféle gazdasági egyesületeknek erre irányzott törekvései által eszközölhető. A gazdasági tanintézetekre nézve a birodalom a legutóbbi időkig a többi európai culturállamok mögött maradt, sőt a felsőbb tanintézetek száma e század elején magasabb volt, mint utóbb, a) a gróf Fesztetics alapította keszthelyi Georgicon is, melyből annak idejében hazánk annyi értelmes gazdái indultak ki, az utolsó két évszá-

zed alatt végképen elenyészvén. A legutóbbi időben azonban e tekintetben is új korszak támadt, a megváltozott köz és magánjogi viszonyok által a magasabb gazdasági értelmiség iránti szükségérzet hatalmasan felkeltetvén; részint új szaktanodák alapítása, részint a fennlévőknek korszerű átalakítása körül napjainkban több történik mint ezelőtt évtizedeken át; így jelesen az 1818-ban Albert főherczeg alapította s 1850-ben kétévi tanfolyamu felsőbb gazdasági államtanintézetét átalakult *magyaróvári* tanintézet, mely számos taneszközeivel és gyűjteményeivel, 200 holdra terjedő kísérleti és szemléleti telkeivel újabb szervezése folytán a birodalom legelső gazdasági tanintézetévé vált, mely évről évre nagyobb látogatottsággal dicsekszik, tanulóinak száma 1860-ban 131. 1861-ben 136 és 1862-ben 147-re rugván b). Miután pedig ezen egy tanintézetnek elégtelenségénél fogva egyéb felsőbb tanintézeteknek hazánk határai közti létesítése szönyegre került, országunk egyes községei oly szép buzgalmat és törekvést tanusítottak, oly nemes ajánlottakat tettek, hogy nehéz vala a választás; a magyar gazd. egyesület a Felső-Magyarország vidékén létesítendő gazd. és erdészeti tanintézet székhelyeül Rimaszombatot, az áldozatkész Igló és Eperjes városait pedig alsóbb földmives iskolák székeül ajánlja; legújabban pedig 6 fősége 1864. jun. 3. kelt l. f. elhatározással a *Keszthelyen* újra megnyitandó felsőbb gazd. tanintézet javára a budai várépítési alapból 60,000 forint utalványozni, és ezen tanintézetnek mielőbbi megnyitását elrendelni, egyuttal pedig a Debreczen városában valamint Felső-Magyarország részére tervezett hasonló tanintézet iránti felterjesztést sürgetni kegyeskedett.

A *kőrösi* gazdasági és erdészeti tanintézet csak 1860. keletkezett két külön tanfolyammal, az egyik a magasabb gazdasági és erdészeti képzettség eszközzésére három tanpályával, a másik mint földmives tanoda a kisebb gazdabirtokosok gyakorlati kiképeztetésére szintén három évi tanfolyammal; különféle kísérleti és gyakorlatszemléleti czélokra ezen intézet 632 hold felett rendelkezik, és tanulóinak száma 1864-ben a felsőbb folyamban 28, az alsóbb folyamban pedig 29. összesen 57-re rugott, és ezen kétféle intézet, melyen az oktatás horvát nyelven foly, nem fogja eltéveszteni a Horvátország gazdasági értelmiségének gyorsabb fejlesztésére való jótékony kihatását.

A birodalom többi részeiben felsőbb gazdasági tanintézet, mely az összes gazdasági tanulmányokat felkarolná és magasabb kiképeztetésnek lenne szánva, eddigelé egy sincs, hanem jobbra csak alsóbb tanintézetek, u. n. *földmives iskolák*, és pedig azok is igen mérsékelt tanulószámmal, egyedül még a csehországiak tesznek e tekintetben is dicséretes kivételt, ámbátor azokon is a tanuló ifjuság újabban előbb csökkenést mint örvendetes gyarapodást tanusít, ugyanis a birodalom nem magyar tartományai-ban következő földmives-iskolák léteznek:

	a tanulók száma		
	1860.	1861.	1862.
a neuaigeni Alsó-Ausztriában	15	—	—
a grossaui „ „	47	55	61
a gráci Stíriában	25	16	18
a laibachi Krainában	5	5	5

	a tanulók száma		
	1860.	1861.	1862.
a rabini Csehországban	58	49	50
a liebwardai „	96	113	107
a brünni (gyümölcsenyésztésre)	18	18	—

továbbá még a dublanyi és czertichori Galicziában.

Helyes földtani ismeretek terjesztésére jótékonyan hat az 1849. dec. 1. életbe léptetett *birodalmi geologiai intézet* is főleg az által, hogy nem csak a különféle földrétegeket tudományosan megvizsgálni, pontos geologiai térképeket készíteni, a talált érczeket s ásványokat palaeontologilag egybegyűjteni, hanem a különféle földnemeket még vegybontás alá is venni és egyes alkatelemeik szerint megismertetni törekszik, a szerzett bő tapasztalások, melyek külön évkönyvekben közzé tételnek, az értelmesebb gazdának mindannyi ujjmutatásul szolgálhatván a földkimunkáltatás körül a tudomány elvei szerint mikénti eljárásban, és ezért mind a mondott birodalmi intézet, mind hason célra az egyes tartományokban fenálló külön földtani társulatok c) nem csekély lendületet adnak a telek belső természetével való megismerkedésre különösen utalt földiparnak.

A gazdasági ismeretek terjesztése és az összes mezei ipar érdekeinek szellemi és anyagi tekintetben hathatós képviselése még különösen azon számos *fő és fiókegyesületek* által eszközöltetik, melyek a birodalom minden tartományaiban, az egy katonai határörvidéket kivéve, hol már régebben, hol különösen az újabb korban keletkeztek és majd terménykiállítások elrendezése, majd szakképes egyéneknek utaztatása, majd és kiválólag a szaklapok és gazdasági, jelesen népszerűen kidolgozott munkák szerkesztése által a mezőgazdasági érdekek érvényesítésére törekszenek. A magyar korona területén kívül a birodalom minden többi tartományában legalább egy főegyesület, továbbá két kerületi, 56 járási és 148 fiókegylet létezik; az országos gazdasági egyletek 1861-ben következő tagokkal bírtak :

a bécsi . . .	1027 taggal.	a görcki . . .	572 taggal.
a linczi . . .	2441 „	az insbrucki . . .	290 „
a salzburgi . . .	612 „	az udinai . . .	226 „
a gráci . . .	5555 „	a veronai . . .	174 „
a klagenfurti . . .	943 „	a krakói . . .	681 „
a laibachi . . .	1066 „	a prágai . . .	582 „

végre a Brünn városában lévő morvasziléziai társulatnak gazdasági osztálya 100 és a 11 járás és fiókegylete 2807 taggal.

A *magyarországi gazdasági egyesület* gróf Széchenyi alkotó szellemének egyik kedves szülöttje, mely az általa az 1826-ki országgyűlés alatt alapított pályafuttatási társulattól 1828-ban a tagok szaporodtával lótenyésztő, utóbb állattenyésztő társaság, végre 1835-ben gazdasági egyesület czíme alatt bontakozott ki, és az alapszabályilag kitűzött czél-
nak, t. i. a hazai mezőgazdaság minden ágának a jövedelmezés és kifej-
lés lehető legmagasabb fokára való emelésének valóításán páratlan haza-

fias buzgalommal törekedett és még inkább jelenben törekszik. Ez egyesület, miután tevékenysége az 1848 és 1849-ik évi mozgalmak folytán megszakadt és egyleti élete teljes pangásba jött, 1858-ban újabb szervezetű alapszabályai megerősítése után új életre és eddig nem ismert cselekvőségre ébredt, és ezen újból történt szervezése első évében 171 alapító taggal 74,911 frtnyi alapítványi összeggel, valamint 265 évdíjas rendes tag gyámolásával kezdte meg nagy feladatú működését, és oly általános pártolásra talált, hogy 1863-ik év végén már 471 alapító tag után 160,433 frtnyi alapítványi tőkével és 802 évdíjas rendes tag csatlakozása mellett fejezte be első hatévi cyclusát. A szakosztályok, melyekben leginkább pontosul össze az egyletnek főműködési tevékenysége, ujabban másképp szerveződtek, a mennyiben t. i. a mezőgazdasázt némely fontosabb ágaira nézve e fontossághoz képest külön és önálló szakosztályok alakítottak, miért jelenleg 6 különszakosztály létezik t. i. a) a közgazdasági és statisztikai; b) földmívelési és állattenyésztési; c) kertészet, selyemtenyésztés és méhészeti; d) szőlőmívelési és borászati; e) gazd. gépészet, technológiai és építészeti; f) végre az erdészeti szakosztály. Hogy miként iparkodott ezen egyesület minden fontosabb hazai közügyet felkarolni, az őstermelés érdekeit minden irány felé hazafias buzgalommal érvényre juttatni, mennyiben sikerült neki az országban egy évtizeden tovább elnémult törvényes képviselőt hivatását tekintve hazánk anyagi érdekeit annyira mennyire kipótolnia, ezt feltüntetni nem statisztikai kézikönyvnek feladata, elég itt csak rövideden felemlíteni, hogy a gazdasági ismeretek terjesztésére az 1837—1848 Magyar Gazda czim alatt indított folyó irat, utóbb Gazdasági Lapok czime alatt ép oly tartalomdús mint tapintatos szerkesztés mellett jelent meg, és jelenben is folytatattik. A palotai *Istvántelek* e 150 holdnyi becses szerzemény hármas irányban való értékesítésén, hazafias adományok segítségével e hármas célra való felszereltetésén jelenleg fáradozik e), ehhez a magas kormány is jelentékeny öszlettel (10,000 frttal) járulván. Mennyiben egyáltalán a magyar gazdas. egyesület a magyar kir. Helytartó tanácstól a legutóbbi időben minden a mezei gazdaságra vonatkozó ügyben meg szokott hallgattatni, és mennyiben javaslatai felsőbb helyen készséges figyelembe vételre méltattatnak, még alantabb az egyes mívelési ágaknál alkalmunk leendő bővebben kimutatnunk. Itt továbbá csak azon örvendetes észlelet érintendő még, hogy a magyar gazdasági egyesület valamint ezelőtt a 13 fenállott fiókegyesület központja volt, úgy jelenben is, hol az 1848 után szintén elenyészett fiókegyesületek hamvaiból mindannyi külön megyei gazdasági egyesületek szaporán kikelnek, ezekkel való folytonos és közvetlen érintkezés által a magyar gazdasági egyesületi életnek kedves központját képi, melyből a szerencsés eszmék és javالاتok mint közös gyüpontriból kifelé sugárlanak, és mely felé a megyei egyesületek külön törekvései visszafolynak az anyagi érdekek egységes őszhangzatos vezénylesének nem csekély javára.

Különben az egyleti ügy hazánk határain belül ez irányban is legujabban előbb nem ismert fejlődést nyert, csaknem minden megyében a mezei ipar összes érdekeinek képviselésére külön egyletek hol már vég-

leg alakultak, hol közel alakulásnak indultak, melyek mindannyian vidékük gazdasági kincseit majd terménykiállítások rendezése által, majd egyéb uton megismertetni, azokat telhetőleg értékesíteni, a productiv erőket hatályosabban kifejteni, és a hazai anyagi és szellemi dústényezők segítségével az általános jólétben lendíteni törekcszenek. A nálunk már létező külön gazdasági egyesületek tagjaik az 1862-ik évre hivatalosan kipuhalt számával együtt betűsorozat szerint e következők;

az abaujmegeyi . . . 400 taggal.	nyitramegeyi . . . ? taggal.
bars „ . . . 370 „	pozsony „ . . . ? „
békés „ . . . ? „	somogy „ . . . ? „
csongrád „ . . . 571 „	szatmár „ . . . 434 „
fehér „ . . . ? „	szepes „ . . . 173 „
győrvidéki . . . 200 „	tolna „ . . . ? „
hevesmegeyi . . . 498 „	ugocsa „ . . . 72 „
heves (T. Sz. Miklós) 143 „	vas „ . . . 500 „
mosonymegeyi . . . ? „	zala „ . . . 250 „
nógrád „ . . . 363 „	zemplén-ungh. . . 80 „

a sajátvidékinek borsod és gömörmegyei külön egyletekre való megoszlása pedig leendő félben van.

Horvátország gazdaszati érdekeinek szemmeltartására az 1841-ben alapított horvát-szlavoni külön gazdasági egyesület van hivatta, mely 9 főkegyleteinek buzgó közreműködése mellett szintén felette üdvös befolyást vesz az ottani sokféle tekintetben igen becses, de nagyrészt még szunyadozó productiv erők gyorsabb kibontakoztatására, részint a 9 holdnyi kísérleti állomásán való gyakorlati kísérletek, részint a horvát nyelven szerkesztett szaklap által az értelmiség kifejtésére és nagyobb szorgalomra buzditólag hatni igyekvén; mutatkozik is elég élénk részvét, miután ez egyesület 1864-ben 78 alapítón kívül már 652 rendes tagot számított.

a) Hazánk hajdan még több más hanem fájdalom, csak ephemer-létű tanintézeteknek szinhelye vala, mint például a szarvasi, rohoncsi, n. körösi, zeleméri stb. v. ö. *Galgócsy* mezőg. statist. 38. §-át.

b) E tanintézetben fenállásától egész 1850-ig midőn államintézetté vált mintegy 800 tanulótl számított, innen pedig következő volt a tanulók száma, mindenkor a tanév téliszakát tekintve:

1851	=	58
1852	=	94
1853	=	98
1854	=	113
1855	=	110 stb.

c) Ilyen például a Brún városában lévő Werner-féle egylet 126 taggal, ilyen a pesti földtani egylet 151. taggal.

d) Mennyit nem köszönhet csak a statistika is a magyar gard. egyesület éber törekvéseinek, mely többi közt a nagyobb uradalmak statistikai leírásának megindításával oly becses statist. forrást nyitott, eltekintve is attól, hogy ez mily buzditólag és serkentőleg hat minden más még hátramaradt uradalomra!

e) A népszertű naptár kiadásával az egyesület utóbb felhagyott, habár ezen még 60,000 példányban is kelt mezei naptárak által helyes gazdasági ismeretek nem kis

mértékben terjesztettek a magyar gazdaközönség közt, újabban megint a gazd. kis tükör 30,000 példányban való kiadása elhatároztatott.

f) Az Istvántelek következő hármas irányban értékesítetteti van rendelve: 1) Hogy az egyesület e telken *földmives-iskola*t állítson, jóra való munkavezető cselédek, béresek és telkes vagy u. n. parasztgazdák nevelésére; mi végett a teleknek eke alá vehető részéből mintegy 70 holdon *gyakorlati gazdaság* lesz rendezendő, mely okszerűen vezetve tanuságos példát nyújtson hason természetű homokos talajon való gazdálkodásra. 2) A teleknek egyharmada, (mintegy 50 hold), mely tiszta homok vagy vizenyős, s így eke alá nem vehető, *gazdasági fatermelésre*, különösen *eperfatermesztésre* fordítandó, hogy az oly fontos selyemtermelési népipar fejlesztésére részint az eperfacsemeték nagybani terjesztésével, részint a földmives-iskola növendékeinek a selyemhernyó tenyésztésében adandó oktatás által mód és alkalom nyujtassék és egyúttal a selyemhernyófaj tenyésztésével honosítási kísérletek tétessenek. 3) A teleknek eke alá vehető részéből mintegy 30 hold *kísérleti térül* rendelendő, a dohánymiveléssel, a homoktalajban nem eléggé constatizott takarmány és iparnövényekkel, valamint a homoktalajra számított különféle vetésforgásokkal, különféle trágyaszerekkel, végre különféle gazdasági eszközök és gépekkel való gyakorlati kísérletek eszközzésére.

44. §. Gabonatermelés, gabona- és lisztforgalom, malomipar.

A gabonatermelés nemcsak a belföldi élelmezés, hanem a külforgalom szempontjából is kiváló fontossággal bír; miért legelőször a szántóföldek statistikája tüntetendő fel. Az egyes tartományok a gabonatermelésre nem fordítanak egyenlő figyelmet, aránylag legtöbb szántóföld az északi tartományokban található, mint ez következő összeállításból kitűnik; arányitva a tartomány összes termő földéhez van szántóföld:

általán			általán		
□ ausztr. mfd.; %-ban			□ ausztr. mfd.; %-ban		
Morvaország .	196. ₁	52. ₇	Bukovina .	35. ₈	26. ₉
Csehország .	388. ₈	50. ₁	Erdély . . .	216. ₁	26. ₉
Slézia . . .	41. ₆	48. ₃	Stiria . . .	72. ₇	20. ₃
L.-Velence .	176. ₅	47. ₀	Istria . . .	24. ₁	18. ₃
Galiczia . .	555. ₃	46. ₅	Karantán .	23. ₇	15. ₀
Alsó-Ausztria	139. ₆	40. ₇	Kraina . .	23. ₆	14. ₇
Magyarország	1265. ₂	40. ₄	Salzburg . .	11. ₇	11. ₄
Felső-Ausztria	736. ₁	40. ₀	Dalmatia . .	24. ₄	11. ₄
Horvát-Tótorsz.	89. ₁	30. ₇	Tirol . . .	28. ₆	9. ₇
Katon. őrvid. .	137. ₂	29. ₆	összesen:	3524. ₂	36. ₈ a)

Ebből kitetszik, hogy az alpesi tartományokban, továbbá Dalmát-honban, Erdély- és Bukovinában mily csekély a szántóföldek kiterjedése úgy általában mint jelesen viszonyitva a termő földfelülethez; de az egész birodalomra nézve az arány nem csak magában véve, hanem különösen a rétek és kaszálók irányában, főleg tekintve más európai államokat, igen magas, és épen ezen a rétek rovására való aránytalanság, és ennek egyik természetes kifolymánya t. i. a baromtenyésztésnek elhanyagolása, mint alantabb tüzetesen meg lesz mutatva, egyik legsötétebb árnyoldala az ausztriai, névszerint magyar gazdaságnak; különben legtöbb helytt a szántóföldek már nagyobb mérvben takarmányi növények termelésére

vagy egyéb gazdasági célokra használatnak, sehol nem annyira, mint Lombard-Velenczében, hol csak legkisebb részben találtnak tiszta szántóföldek, azok mintegy 140 mfdnyi területen hol szederfákkal, hol szőlőkkel, hol vegyülve mindkettővel lévén beültetve b).

A gabonatermelés a birodalomban nagy jelentőséggel bír, bár az évi közepes termés csak becslés alapján határozható meg, és az adatok e tekintetben a szerint ingadoznak, a mint a holdankénti termőképesség hol többre, hol kevesebbre becsültetik, mindamellett a hivatalos közleményekben felvett mennyiségek annyival inkább szolgálhatnak kalauzul, mint-hogy az egyes tartományok közti arányviszonylat meghatározására még akkor is alkalmasok, ha mindjárt felvesszük, hogy nem mindenben felelnek meg a valóságnak.

Főszerepvivő a *búza*, mely leginkább Magyarországon és pedig oly mértékben termesztetik, hogy hazánk épen felerészét állítja ki az összes birodalmi búzának, és habár valamennyi gabnafajok közt a búza leginkább ajánlkozik világforgalmi céloknak, és noha hazánk minden vidéke, kivéve az egy Kárpátalját, búzaföldben felette gazdag, mégis óhajtható, hogy a francziák kárán okulva, a magyar gazdák túl ne trekedjenek a telkek teljes kiszivására vezető búzavetések szerfeletti kiterjesztésén; jelenben a birodalmi mintegy 49 millió mérő búzához maga Magyarország 24, millió, és a magyar korona ösztartományai 27, millió mérővel járulnak, mihez még az is járul, hogy kétszeres csakis a magyar tartományokban termeltetik, és pedig évenként mintegy 16 millió mérővel, míg a többi tartományok közt búza még csak Csehországban (6 mill. mérő) és Morvában (3 mill.) nagyobb mértékben termesztetik. *Róza*, bár hazánk főleg észak és nyugati vidékein szintén jelentékeny mennyiségben fordul elő, mégis a magyar tartományoknak nem szerez oly túlnyomó-ágot, mint a búza, mert e gabonafaj a német-szláv tartományokban főtlápláléki cikket képezvén, ott mint főgabonanem szintén figyelemreméltó mennyiségben állittatik elő, a 77 millió mérőre becsült birodalmi rozstermésből 28, mill. a magyar tartományokra, 14 mill. Csehországra, közel 10 mill. a kis Morváországra, 7 mill. Alsó-Ausztriára, 5, mill. Galiciára stb. — esvén.

A *tengeri* ellenben, ezen megbecsülhetetlen gabnafaj, mely akár mint cemberi tápszer, akár mint takarmány, akár mint a papirgyártásnak csak legújában nagyban használatni szokott anyaga tekintetik, a birodalmi mezőgazdaság terén nagyszerű szerepre annyival inkább látszik hivatva lenni, minthogy Csehország, Szlovénia és Nyugat-Tirol kivételével mindenütt, még az Óceán színe feletti 2500—3000 lábnyi magasságban is sikeresen termesztetik, megint a magyar korona tartományainak oly túlsúlyt szerez, hogy több mint három negyede az összes birodalmi termésnek itt állittatik ki; a 48, millió mérőhez, mennyire a termés egy évben becsültetik, a magyar korona területe 38, milliót szolgáltatván; itt különösen az oláh- és szerb lakta vidékeken termeltetik, jelesen maga Magyarországon 26, millió, Erdélyben 6, millió, Horvát-Szlavóniában 3, millió, és a katonai őrvideken 1, millió mérővel. Különben még Lombard-Velence is tetemes mennyiséget állít elő (3, millió), itt a Colonok a termesztett búzát rendszeren a tu-

lajdonosnak engedvén át, maguk számára tengerit természetnek; a tengeri továbbá még Steier hgségben, de kivált Bukovinában fő termelési ágat képez, a románok úgy mint az olaszok a tengeri lisztnek mindenek fölött elsőbbséget adván (Polenta, mamaliga) c).

Árpa hol mint emberi tápszer, hol takarmánynövényképen, hol végre sertermelés végett főleg Cseh-, Morva- és Galicziában, de elég jelentékeny mértékben termesztetik Magyarországon is, kivált északi és déli vidékein; a 45 millió mérőre becsült birodalmi árpaterméshez a magyar tartományok 19,3 millió, Csehország 8,3, Galiczia közel 8, Morvahn 3,4, Alsó- és Felső-Ausztria külön-külön másfél millió mérővel járulnak; az egész összegből mintegy 10 millió mérő serfőzésre fordittatik.

Zab, mely nemcsak mostohább vidékeken a föld fukarságánál fogva, hanem mint abrak kövér lapályokon is termesztetik, Galiczia messzenyulók térein, Cseh, Morvában, Ausztriában, de kivált megint a magyar tartományokban nagyobb tömegben szerepel; a 87,3 millió mérővel felvételni szokott birodalmi összmenyiségből 35,3 millió mérő a magyar tartományokra, 13,3 mill. Csehországra, közel 11 mill. Galicziára, 8 mill. Morvára és 8,3 mill. a két Ausztriára számítatik, holott Velenczében, Dalmatiában, az ausztriai partvidéken és a havasi tartományokban csak jelentéktelen mennyiségekben termeltetik.

A többi szintén becses tápszerű szolgáló gabonafajok, nevezetesen köles, pohánka (tatárka, hajdina) stb. csak az alpesi, jelesen szlovén elemű tartományokban, Stiriában, Krainában, de Galiczia- és Morvában is nagyobb mennyiségben termesztetnek; a magyar korona területén az észak-kárpát és dunántúli vidéket, valamint Horvát-Szlavóniát kivéve, e gabnanevűkre még nem fordittatik annyi figyelem, mennyit — tekintve a termelés lehetőségét és az okzerű váltógazdaság kívánalmait — méltán megérdemelnének; a birodalomnak évi 10,3 millió mérőre becsült össztermeléséből a magyar tartományoknak csak mintegy 2 mill. mérő jutván d).

A felemlített gabnanevek együttvéve tehát 335 millió mérő szemes ételt egy évi terményképen eredményeznek e), mi hivatalos becslés alapján 862 millió forintnyi értéket képviselne, mint a következő összeállításból kiderül; termesztetik évenként:

	az egész birodalomban:		a magy. korona tart.:
	menyiség	penzérték	mérő
búza	49.103,000 mérő	191.959,000 frt.	27.922,000
rozs	77.200,000 „	229.471,000 „	28.927,000
kétszeres	16.414,000 „	63.994,000 „	16.414,000
tengeri	48.854,005 „	108.618,000 „	38 338,000
árpa	45.304,000 „	100.070,000 „	19.320,000
zab	87.966,000 „	131.136,000 „	35.862,000
egyéb	10.358,500 „	36.769,000 „	2.130,000
együtt:	335.197,500 mérő	862.018,000 frt.	168.893,000

A gabonának e nagy mennyisége nem csak a belszükséget teljesen fedezi, hanem kivitelre is belterjesb gazdálkodás mellett tetemessé válható

összeget szolgáltat, sőt a birodalom, jelesen Magyarország mint kintülőleg agricultur-állam, hivatva lenne Nyugot-Europa rendes élelemkamarájává válni. E nagyszerű hivatás napjainkban mindinkább úgy belfelé öntudatos felismerés, mint külfelé kincseinkkel való megismerkedés által érvényre látszik jutni, legalább az utóbbi években, különösen 1861-ben a gabonakivitel eddigelé nem ismert lendületet nyert *f)* és csak 1863-ban a nagy szárazság folytán némileg apadt, mint következő hivatalos adatokon nyugvó összeállításból kitűnik; a fennebb érintett gabnenemekből a birodalom határain át *kiszállítottat*:

1841—50-ig átlag évenként .	1.381,823	vámmázsa
1851—60-ig „ „ .	2.568,208	„
1861-ik évben	8.737,661	„
1862-ik „	8.381,760	„
1863-ik „	4.241,943	„ <i>g)</i>

Igaz, hogy újabban a behozatal is szembetűnőleg öregbült, de távol sem oly mértékben, mint a kivitel; ugyanis ugyanazon gabnanemekből *behozottat*:

1841—50-ig átlag évenként . .	1.719,562	mázsa
1851—60-ig „ „ . .	3.698,957	„
1861-ik évben	2.206,201	„
1862-ik „	2.409,974	„
1863-ik „	2.312,751	„

s így míg egyrészt még a két utolsó évtizedben a birodalmi gabonaforgalom szenvedőlegesen állott, a bevitel rendesen felülhaladván a kivitel, másrészt a legutolsó három évben kül-gabonaforgalmunk szembetűnőleg cselekvővé vált, 1861- és 1862-ben 6 és több millió mázsával több menvén ki a birodalomból, mint külföldről bejött, sőt még az aszálytól bélyegezett 1863-ik évben is a kivitel még egyszer akkora volt, mint a bevitel *h)*.

Hogy pedig a birodalmi kivitel leginkább magyar gabnával eszközöltetik, következő összeállításból derül ki; a pesti ipar- és keresk. kamara kimutatása szerint t. i. tekintve a fel- és lerakodási állomásokat a dunagőzhajó-társaság járművein, közönséges evező hajókon és a buda-trieszti pályán a magyar gabnából következő mennyiségek lettek kifelé szállítva:

	1861-ben	1862-ben
gőzösökön	5.527,474 mérő	3.935.320 mérő
közöns. hajókon	5.828,656 „	4.120,340 „
együtt:	11.356,130	7.055,660
a vaspályán	2.402,754 v.mázsa	1.534,155 v.mázsa <i>i)</i> ;

természetes, hogy ezen öszletek nagy része a többi örökös tartományokban maradt, melyek ebbeli hiánylatukat magyarországi termelényekkel fedezik *k)*, így a közbensői vámsorompók fennálltaig maga Magyarország évenként mintegy 5 millió mérő rozsértékű gabonát szállított a többi birodalmi részekbe *l)*.

A gabnatermeléssel karöltve jár a *malomipar*, mely újabban a birodalom legtöbb tartományaiban oly örvendetes fejlődést nyert, mint nem

egy könnyen bármely más iparág, és e tekintetben különösen iparszegény hazánk jeleskedik, hol főleg a kereskedelmi malmászat évről évre nagyobb virágzásnak indul. Van pedig Magyarországon az 1863-ik évi hivatalos adatok fonálán összesen 22,132 malom, 30,106 őrlőkővel; és azok közt van:

147 gőzmalom	7966 szárazmalom
71 mű „	476 szél „
9173 patakmalom	4301 hajó „ m);

úgy hogy tekintve a gőz- és műmalmoknak általános és viszonylagos nagy számát, egy ausztriai tartomány sem mérkőzhetik hazánkkal. Iparmalmászatunk különben, tekintve a belső üzletrendezést, három csoportozatot képez, létezik t. i. a finom vagy tulajdonképeni műmalmászat, a hová a Buda-Pesten levő 8, a velencei „Anna“ című, a kis-szállási, debreczeni „István“ és más gőzmalomok sorolhatók; a malmászat ezen neme leginkább alapította meg a magyar lisztnek külföldön is általán kivivott és valóban megérdemlett jó hírnevét, jelesen hazánk legrégibb műmalma, a pesti hengermalom, felette becses örleményeivel már is meghódította a világforgalom piaczeit, a mennyiben sikerült egyrészt a magyar liszt jóságának, tisztaság- és szépségének a világtiállításokon a külföld elismerését kivívni, másrészt pedig fővárosunk többi iparmalmait is hason gondos eljárásra indítani; a második csoportozatba a francziához rokon bécsi rendszer szerint szerkesztett műmalmok valók, mint péld. a szegedi, mely különösen kiviteli kereskedelemre van szánva; míg az utolsó csoporto. a parasztmalmászat szerint szerkesztett malmok képzik, mint például a szabadkai, bajai, s. b. A magyarországi megyék közül Aradmegye legtöbb gőz- és műmalommal bír, t. i. Arad városával együtt 18, azután Bács-Bodrog 9, Somogy 8, Fehérmegye 7, szintannyival bír Veszprém- és Temesmegye, hol azonfelül még Temesvárott 3 gőzmalom létezik; a szabad kir. városok közül még Pozsony 5, Pécs 3, Soprony, Kőszeg és Szeged két-két, Győr, Kassa, Kecskemét, N.-Várad, Szabadka, Bazin, Breznóbánya és Versecz egy-egy gőz- vagy műmalom birtokában van; az összes magyar malmokon évenként egyre-másra 60 millió mérő gabona őrltetik fel n).

Horvát-Tótországban Fiume legközelebbi környékén két nagyobb-szerű malomvállalat létezik, mely mindegyik, noha csak vízerővel dolgoznak, világforgalmi jelentőséggel bír, t. i. az egyik az 1830-ban alapított Stabilimento commerciale di farina (Zakaljon), melynek jobbára bányási búzából készülő 2—250,000 mázsa örleményei rézben még Braziliába, Egyiptomba, Kelet-Indiába és Dél-Afrika kikötőibe is szállítatnak; a másik mintegy 90.000 mérő gabnát évenként felőrlő malom (Podbadanjon) készítményéinek egy részét szintén Alexandria és Dél-Amerika felé indítja; a zidaneci és károlyvárosi műmalmok hasonlólag mind belsejre mind forgalmi üzletükre nézve jelesek. A sok vízimalom mellett azonban, melyekből csak Szlavóniában 489 létezik, újabban mind több és kiváló szerkezetű gőzmalom jő létre; jelenleg Horvátországban 8 van, névszerint az 1860-ban alapított, évenként 100,000 mérő gabnát feldolgozó varasdi, a csak 1862-ben létrejött 200,000 mérő feldolgozó zágrábi, az 1853-ban részvények útján keletkezett nagyszerű fumei, a kisebb ponsali, és négy szlavóniai (Eszéken, Nuster, Verőcze és Vukováron), mely utób-

biak évenként több mint 228.000 mássa lisztet és 900 mássa keményítőt gyártanak o).

A többi örökös tartományokban is a bérimalmászatnak a kereskedelmivé való, habár lassabb átalakulása tapasztalható, névszerint az ipar minden ágaiban magasabb polczra vergődött Csehonban, hol a prágai keresk. kamara kerületén kívül 37 gőz- és mőmalom áll működésben, mikből az iparos reichenbergi kamarai kerületre 21 esik, hol egyáltalán 2157 malmon évenként mintegy 700.000 mázsányi különféle őrlemények állítatnak elő. Alsó-Ausztriában a lisztipar szintén virágzó karban van, a Bécs városában és környékén levő 5 mőmalmon kívül 540 kereskedelmi és 1935 bérimalom számíttatik és az előbbieket évenként mintegy 3 millió mérőt őrlönek fel; Felső-Ausztriában a klein-münchenimőmalomemelendő ki, mely 1860-ban 166,000 mérő gabonát őrlött fel; továbbá a laibachi, rovignoi, és még két más gőzmalom említendő Istriában, melyeknek őrleményei hasonlólag kifelé még Braziliába is szállítatnak. A kifejtett iparu Sléziában is őrvendetes haladást tesz a malomüzlet, e kis tartományban már 1856-ban 15 amerikai mőmalom számíttatott, míg ellenkezőleg Lombard-Velencze a mőmalmászatban érezhetőleg hátramaradt, az ottani malmonokon jobbra csak a helybeli szükségletre kívánt lisztmennység állítatván elő: kivéve az amerikai rendszer szerint építetett veronai mőmalmot, és azon zuzmalmonkat, melyek e tartományban a rizs őrlésére nagyobb számmal léteznek, és melyek közül különösen egy a belgrendszer szerint szerkeztett malomvállalat Treviso városában nagyobbserű forgalmi üzlettel is bir.

A lisztiparnak ezen őrvendetes emelkedése mellett igen természetes, hogy a *lisztforgalom* is oly gyarapodást tanusít, mint nem egykönnyen más ausztriai készítmény, míg t. i. a bevétel egyfelől csak jelentéktelenül emelkedett, a kivétel, jelesen az utolsó években hirtelen növekvést tanusít, ugyanis a közös vámterületbe

	bevitetett :	onnan kivitelett :
1840—50 átlag 55,900	186,000 mássa liszt.
1851—60 „ 158,900	311,000 „ „
1861-ik évben 273,000	797,000 „ „
1862 „ „ 178,000	880,000 „ „
1863 „ „ 318,900	740,000 „ „

Az aszálytól látogatott Magyarországnak szűk termése 1863-ban a nagyobb bevittet eléggé indokolja, míg másrészt ugyanazon évnek az előbbihez képest nem épen feltűnő kivitteti csökkenése legfényesebben tanusodik a birodalmi malomiparnak életrevalósága mellett, az összes birodalmi kivittet ezen szűktermésű évben is mintegy 6 millió forintnyi értékre rugván. Különben lisztünk jelesen a magyarországi keresett őrlemények emeltebb forgalmának ugyanaz áll útjában, mi annyi más nyers terményeinknek forgalmára oly zsibbasztólag kihat, t. i. a magas szállítási bér belföldi vaspályáinkon, miről azonban maga helyén szó leendő p).

Mindezekből kitűnik, hogy az ausztriai birodalom nemcsak a gabona és liszttermelő, hanem a gabonát és lisztet kivivő europai államok közt is

igen tekintélyes helyet foglal el, miután még az e tekintetben legkevesebb kedvező 1863-ik évben több mint 18 millió forint ára gabona és liszt szállítottatott kifelé, sőt az összes kerti és mezei termények egyetemleges kivitele 1862-ben 42.391,000 és 1863-ban 28.315,000 forinttal ki van mutatva, miben a magyar korona tartományainak kétség kívül tetemes, ha mindjárt adatilag nem constatiozható, részük van q).

a) Összehasonlítás végett közöljük *Brachelli* legújabb munkája után, hogy az egész termőföldről szántóföldekre esik : %

Meklenburg Schwerinben	67.6	Würtembergiában	46.6
Dánhonban	63.6	Bajorhonban	44.4
Belgiumban	58.1	ellenben	
Szász királyságban	54.6	Németalföldön	28.4
Poroszhonban	53.6	Oroszthonban	22.6
Franciaországban	50.6	Sveiczthonban	22.1
Spanyolhonban	49.6	Görögországban	20.6
Angolországban	47.6	Svédhonban	12.6 stb.
Olaszthonban	47.6		

b) *Hoffmann* szerint a szántóföldül használt 35.474,000 hold következőleg használtatik fel az egyes művelési ágakra, jelesen .

gabnaneműek termesztésére	22.800,000 hold
takarmány	6.000,000 »
burgonya	1.310,000 »
répa és káposzta	500,000 »
dohány	58,000 »
len	500,000 »
olajnövények	110,000 »
komló és egyéb iparnövények termesztésére	10,000 »
ugarban van évenként	4.186,000 »

c) A folytonos kísérletek, melyek a kukoriczapi- gyártással *Diamant* vezérlése alatt előbb Temesvár melletti Oláh. Sz. Mihályon, utóbb a kincstári államnyomda hírneves igazgatója *Auer* udv. tanácsos vezénylete alatt a schlöglmühli papirgyárban folytak, elvégre szerencsés eredményre vezettek, és sikerült nem csak a kukoriczaszalmából a rongypapírral hasonoltságú papírnemeket, hanem még egyéb becses fonási és tápanyagot nyerni, oly annyira, hogy hazánk fővárosában már egy részvénytársulat alakult a tengerinek e hármias iránybani értékesítésére; sőt Magyaróvárott már mintegy 9 év óta évenként növény segélyével valami 24,000 akó gőz készítettik, mely a legjobb malátasörrel fényesen ki állja a versenyt, mi legjobban onnan tűnik ki, hogy ezen kukoricza-sörből évről évre nagyobb mennyiségek nem csak a Bánságba, hanem még Szilézia és Galicziába, sőt Triest felé is szállítottatnak; v. ö. *Austria* című hetilap 1864. évfoly. 6. számát.

d) A londoni kiállítás alkalmával, hol hazánk Ceres-adományai oly tekintélyes helyet foglaltak el, hogy gr. *Zichy* Henrik szakértő tudósítása szerint Tasmania és Algírja terményei után legbecesebbeknek ismertettek el, Magyarország gabnatermelésének rövid statistikája is lón kiállítva, de az abban foglalt adatok messze maradnak a való mögött, mi egy rövid párhuzamból ezen és a bécsi statist. iroda hivatalos közleményei közt önkényt kiderül, *Magyarország t. i. állag egy évben termeszt* :

	a londoni kiállítás küldeményeihez csatoltatott kimutatás szerint:	a bécsi statistikai hivatal szerint:
buzából	14.656,000 mérőt	24.476,000 m.
rozsból	15.321,000 »	22.796,000 »
kukoriczából	14.506,000 »	26.415,000 »
árpából	15 950,000 »	16.984,000 »
zabból	24.909,000 »	29.577,000 »
más gabnanemből	3.285,000 »	706,000 »
hát a kétszeresből	? ? »	18 885,000 »

Összesen : 88.626,000 mérőt

134.832,000 m.

tebát a hivatalos statisztika 46 millió mérővel, vagyis több mint 50 percenttel többet vesz fel, (Taf. z. Stat. Neue Folge 1862 IV. köt. V. füz.): sőt az 1855–57-ik évre vonatkozó közlemények még ennél is többet számitanak, t. i. 137 millió mérőt; v. ö. *Hunfalvy* i. é. 27. l.; a fenebbi adatokról többet lásd stat. közlem. IV, köt. 1. füzetében.

e) *Brachelli* szerint (fennidézett legujabb munkája után az összes gabonatermelés kerékszámokban becslhető névszerint:

Orosz birodalomban	860 mill.	ausztriai mérőre.
Franciaországban	350	»
Nagybritanniában	212	»
Poroszországban	200	»
a többi német birodalom	207	»
Spanyolországban	150	»
Olaszországban	106	»
Svéd Norvégiában	49	»
Dánországban	47	»
Belgiumban	38	» stb.

f) Érdekes e tekintetben *Bontoux* röpirata »Magyarország és Europa élelmezése« 1861. Vannak ugyan, kik az ellenkezőt vitatják, jelesen *Hoffmann* adatilag, kimutatja, hogy a termés jelen nagysága mellett mi sem marad a kivitelre, mert szerinte a 337 millió mérőből a vetőmagra 68.4 mill. mérőt, takarmánytermesztésnél 3 mill., szesz, sör, élesztő és keményítőgyártásra 9.3 mill., a gazdas. marha részére 6.3 mill. mérő levonandó, és letudatván a többi állatok táplálására kívánt 20 mill. mérő, és hulladéokra (korpára, malomporra) 41 mill. mérő, maradna mint tiszta lisztet adó gabna csak 125 millió mérő, miből 101 millió magok a természetők által, a többi 24 millió a más kereset után élők által fogyasztatik, úgy hogy a jelenlegi általán 337 millió mérőre becsült gabnatermelésnél a kivitelről szó sem lehetne, és csak rendkívül bő termésű években maradhat kivitelre is, de igen nagy kérdés, mennyiben alaposak számadásai?

g) A kivitel a három utolsó évben következő alkatrészekre oszlik; a birod. határon kiment:

	1861.	1862.	1863.
buza és tönköly	5.829,297	5.051,961	1.863,085 v. m.
roza, kétszeres, tengeri, küles és pohánka	1.668,794	1.413,877	1.429,060 »
árpa, zab, maláta	1.239,568	1.915,922	949,798 »

összesen: 8.737,661 8.881,760 4.241,943 v. m.

Ebből kitetszik, hogy a külforgalomban főszerepívő a buza, mert jobbára csak is buza vagy tönköly kerestetik más európai államok részéről, A belforgalomra nézve csak annyi állítható, hogy a Bánságnak ujabban számos magyar megyékben támadtak hatalmas vetélytársai, jelesen Nyitra, Pozsony, Somogy és Baranya megyékben. A vaspályák terjedtével több kiváltságos gabnaforgalmi hely sokat veszített előbbi jelentőségéből, jelesen Mosony és Győr városa, az utóbbiba vontató hajókon 1863-ban *Jellinek* szerint nem több mint 1.443,000 mérő gabona szállított. Különben az összes gabonaforgalom legjobban a vaspályák és egyéb szállítási vállalatok tiszteletéből vehető ki, így b. Czürnig ezen uton az 1861-ben forgalomba jött gabnamennyiséget 51.3 millió mázsára teszi; *Das oesterr.* Budget V. füz. 575. l.

h) A dalmáthoni bevétel, mely 1862-ben 315,751 és 1863-ban 322,987 mázsára ment azért nem igen jöhet tekintetbe, mert ezen mennyiségek jobbára a birodalom többi tartományából kerülnek oda, míg a kivitel a dalmát vámtérletből azon oknál fogva nem igen jöhet tekintetbe, mivel igen jelentéktelen, így mindakét évben a kivitel az 5000 mázsát alig multa felül.

i) *Jellinek* Magyarország gabnaforgalma című értekezésében (Stat. közlem. III. köt. 2. füz.) következőre becsüli hazánk jelen ebbeli forgalmi üzletét:

hajózás által	12.083,454	pozs. mérő
déli vaspályán Triest felé	2.284,360	» »
» másfelé	747,764	» »
államvaspályán	4.058,105	» »

összesen: 19.123,683 pozs. mérő mintegy

74.3 millió frt. értékben.

k) V. ö. *Halm* i. m. 53. lapján ez iránti további indokolt statisztikai okoskodásait.

l) Magyarországból a többi örökös tartományokba szállított 1841—50-igi átlag szerint évenként

buza	1.700,000 mássa	6.360,000	frt. értékben
rozs	335,000 »	900,000 »	»
árpa	224,000 »	560,000 »	»
zab	540,000 »	1.000,000 »	»
tengeri	200,000 »	560,000 »	»

együtt : 2.999,000 mássa 9.380,000 frt. értékben
azonfelül még mintegy 37,000 mássa liszt 146,000 frt értékkel.

m) A magyar kir. Helyt. tanács az 1863-ik évben Magyarhonban működésben volt malmoknak kimutatását szives volt a magyar tud. akademia stat. bizottmányával közölni, és ez által közlönyének 5 köt. II. füzetében közzé lett téve, mi annál örvendesebb, miután erre vonatkozólag eddigelé semminemű közlemény szinre nem került: ezen kimutatás szerint a mondott évben legtöbb öröklő volt működésben Bácsme gyében (1833), azután Pestme gyében (1498), Bihar (1818), Torontál (1277), Nyitra (1184), Zala (1004), Baranya (983), Temes (853), legkisebb ellenben Esztergom me gyében (141). ámbátor e megye is három gőzmalom birtokában van.

n) A budapesti és velencei gőzmalomok évi feldolgozását a pesti ipar és keresk. kamara másfél millió méré gabonára becsüli; a Pannonia című nagyszerű gőzmalom vállalat jelenleg (1864) csak létezőlő félben van.

o) Sajátságos országos baj, hogy a malmok is a magyar tartományokban oly gyakran a lángok martalékaivá válnak, így a zákalji 1862. martius hóban, a podbudányi 1863. február-hóban égett le, ép úgy mint sok magyarországi. A horvát malmokkal részint nagy obbszerű sütőkemenczék, jelesen kétszersült készítésére, részint tésztagyarak állanak összeköttetésben, melyek nem csak a belsűkséglelet teljesen fedezik, hanem készítményeiket Német-, Olasz-, Törökország, sőt Brazília felé is indítják.

p) Malomiparunk felvirágozhatására szükséges lenne, hogy a liszt utáni szállítási illetmények a gabonavitelbérrel kiegyenlittessenek, mert ha a különbség a kettő közt, mint ez a déli vaspályán mai napig van, jelentékeny, akkor az ország beljében is a malmok nem versenyezhetnek a tengerpart-vidéken lévő és jobbára magyar gabonát feldolgozó malmokkal, miután ezek örleményeiket tetemesen olcsóbban szolgáltatathatják, mint a máshonnan oda kerülő és a nagy szállítási díjak által megdrágított malomipari czikkek.

q) A malmászatnak az egész birodalomban, de kivált Magyarországon a legutolsó évtizedben mutatkozó örvendese emelkedése legszembetűnőbben a malmoknál 1852-ben és 1863-ban alkalmazásban volt gőzerőművek párvonalzásából tűnik ki hivatalos adatok folytán t. i. a lisztmalmoknál működésben volt:

	1852.		1863.	
	gőzerőmt	lóerő	gőzerőmt	lóerő
Alsó-Ausztriában	4	141	13	362
Steier hggben	—	—	2	30
Krainában	—	—	2	24
Istriában	3	78	3	78
Csehhonban	5	120	36	724
Morvaországban	4	79	19	313
Sziléziában	—	—	8	80
Galicziában	—	—	19	480
Bukovinában	—	—	1	70
Magyarországon	13	276	133	2840
Horvátországban	1	16	7	274
Erdélyhonban	—	—	2	84
Kat.-örvidéken	—	—	4	42
Dalmátországban	—	—	2	28
Lomb. Velenczeben	2	46	2	126
Összesen : 32		755	253	5505

Ezen kis kimutatás egyrészt a nagy túlnyomóságot szembeszökőleg tünteti fel, mely hazánkat a többi örökös tartományok felett illeti, másrészt világosan mutatja, hogy habár a birodalmi tartományok legtöbbjei ez iparágban szintén szép előhaladást tanusítanak, egy sem olyant, mint Magyarország, hol a lisztmalmoknál alkalmazott gőzerőművek létszáma és erőképesége egy évtizeden át több mint tízszer annyira emelkedett; egyedül Tirol grófság és Felső-Ausztria Salzburggal együtt még nem foglalnak helyet a lisztiparnál gőzerőt használó ausztriai tartományok közt.

45. §. Folytatás. Rizstermelés, gumós és hüvelyes vetemények, keresk. növények, kertmivelés és gyümölcstermesztés.

Rizstermelés Lombardia elestével jelenleg csak Velence királyság területén üzetik nagyban, itt is az e növény igényelte vízbőségéből keletkező egészségellenes kipárolgások miatt a termelés bizonyos vidékekre szoríttatván; azonkívül még Istria és Magyarországban fordul elő, a görcei keresk. kamara kerületében évenként mintegy 42,000 mérő állittatik elő, ámbátor erről, valamint hazánk termeléséről, hol a torontálmegyei Topolya pusztán évenként mintegy 2000 mázsa nyeretik a), a legutóbbi hivatalos táblázatokban említés sem tétetik, azokban egyedül a velencei rizstermelés évi 489,000 mázsával szerepelvén, hogy mindamellett a beltermesztett rizs a birodalmi szükséglet teljes fedezésére elegendő, az utolsó két év forgalmából világosan kitetszik, ugyanis:

	1862.	1863.
behozott a közös vámvidékbe	56,311	53,990
kivitetett a közös vámvidékből	93,656	129,919
tehát több vitetett ki: 37,345		75,929

mázsával, miért semmit nem nyom, hogy a dalmát vámterület e növényből csak bevitelt mutat fel, a mondott két évben 34,506 illetőleg 41,186 mázsa kerülván behozatalra, miután ezen mennyiségek nyilván a birodalmi kivitelből kerülnek ki.

A gumósnövények közt Amerika becses adománya, az élelmezés, marhahizlálás és szeszégetés tekintetéből egyaránt fontos *burgonya* főszerepvivő ugyan, de teljes méltánylást még nem vivhatott ki magának a birodalom minden részeiben, nevezetesen nem a déli és alpesi tartományokban; a magyar korona területén is csak a szorosan vett Magyarországon, jelesen észak és nyugati vidéken nagyobb terjedtségnek örvendez, valamennyi tartományok közt azonban Galiczia, Cseh, Morva, Szézia és mindkét Ausztria aránylag legtöbb burgonyát termeszt, az összes birodalmi egy-egy évben 89.173,000 mérőre becsült terméshez a magyar tartományok 17⁶ millió (maga Magyarország 16⁷, mill.), Galiczia 24¹, Csehön 19³, Morva közel 13, Szézia 3⁷, Alsó-Ausztria mintegy 3, és Felső-Ausztria harmadfél millió mérővel járulnak; és minthogy ötödfél mérő burgonya tápképességre nézve egy mérő rozsszal azonosítható, a fennebbi mennyiség által 21—22 millió mérő rozs helyre pótolhatnék; az évről évről termésnek pénzértéke 151.594,000 forintra becsültetik.

A burgonya után legterjedtebb gumósnövény a *répa*, melynek minden faja a birodalomban, ha mindjárt nem oly arányban is, mint a répá-

nak gazdasági rendszerükben kitűnő helyet engedő Angolhonban, de elég jelentékeny mennyiségben természetnek, különösen Cseh, Morvaországban, Galicziában, Ausztriában és németek lakta magyar tájakon, hol általános szokás a földeket aratás után e növénynyel, jelesen fejér vagy tarlórépával bevetni, mi hogy a magyar vidékeken is minél jobban meghonosuljon, elhanyagolt baromtenyésztésünk érdekében csak kívánni lehet; sárga és vörös répa nem csak kerti művelésképen, hanem nagy táblákban forgalmi cikk gyanánt is előállittatik, legnagyobb fontossággal azonban a *burgundi répa* bir, de arról többet alantabb a cukoriparnál; az összes répa-termés a birodalomban átlag 37.692,000 mérőre hivatalosan becsültetik 12 mill. forintnyi értékkel: ezen mennyiségből, a magyar korona tartományainak 18 mill., Csehmorvának 10. mill. mérőnyi osztalék jut.

Hüvelyes veteményekben is a birodalom gazdag, némely tartományok e tekintetben méltán elhírhedtek, mint Alsó-Ausztria (Stockerau vidéke), Cseh és Morvaország és a magyar Szepesség (kivált Lőcse tája). Az összes évi 6.273,000 mérő terméshez a magyar tartományok 2. mill. vagy egyharmadrészt, és csaknem ugyanannyit szolgáltat Cseh-Morvaország jutalékul, a többi tartományok közül még csak Galiczia mint főtermelő jelenkezik, ellenben az alpesi és olasz tartományok felette szerény adalékokkal szerepelnek. A hüvelyes vetemények évi nyeresége 35 millió forintnál magasabb értékre tétetik.

A *kereskedelmi* növények közt, elnézve a len és kendertől, miről a leniparnál szó leend, eltekintve továbbá a dohánytól, mely a dohánygyártás és monopoliummal kapcsolatosan fog tárgyalatni, főleg a *komló*, a *repcze* és egyéb *olajos* növények birnak kiváló gazdasági fontossággal. A *komlónak* fő és csaknem egyedüli termelő országa a birodalmi tartományok közt *Csehország*, névszerint az Éger völgye, Saaz városa és környéke e tekintetben jeleskedik c), annak és — Auscha vidékének komlója még külföldön is, névszerint Angol és Franciaországban keresett cikket képez; a hivatalos közlésekben Csehhonnak komlótermése 52,000 mázsára becsültetik, holott az égeri keresk. kamara csak a saazi kerületét 50—60,000 mázsára teszi, és hogy a hivatalos becslés hihetőleg a valóság mögött marad, az évi kivitelből következtethető, miután a többi tartományok alig jöhetnek tekintetbe, melyek e növényt inkább kísérletképen termesztik, egyenkint alig többet állítván ki mint 1000—1200 mázsát, úgy hogy az egész birodalmi komló termés hivatalosan 59,762 bécsi mázsára tétetik, a kivitel alá kerülő komló tisztán cseh termelénynek vehető, kiszállított pedig 1861-ben 20,102, 1862-ben 13,013 és 1863-ban 28,453 mázsa: tekintettel ennél fogva a belszükségletre, valószínűbb, hogy maga Csehország évenként mintegy 70,000 mázsát állít elő d).

A *repcze*, mely az ausztriai, jelesen a magyar földipar egyik főtényezőjeül látszik hivatva lenni, a birodalomban évről évre nagyobb lendületet nyer ugyan, azonban sem a repcze sem a lenmagtermelés, Csehhont kivéve, nem foglalja el azon helyet, melyre főleg a magyar dús termőerejű talaj mellett emelkedhetnék, a földnek elégtelen előkészítése, hiányos trágyázás, a magnak gondatlan kezelése teszi, hogy a bántási repcze Eu-

ropa valamennyi haszontermelényei mögött áll, szintugy a lenmagtermelés sem mennyiség sem minőség szempontjából nem felel meg az itten különben kedvező előzményeknek; főhiba pedig, hogy a föld ereje szakadatlan egymásutáni termelés által okszerűtlen kimerítettik, és ha csak a némely felsőbb megyékben ujabbban felkapott repcetermelés nem segített volna a kiszivott alföldnek silány termésén, az ujabbban amugy is tetemesen hanyatlott termés még nagyobb mérvben csökkent volna, ugyanis a magyarországi repcze 600,000 mérőtől 1860-ban mintegy 400,000 mérőre szállt le 1862-ben e), az egész birodalomban pedig a repczemag mintegy 1.200,000 mérőre becsültetik, midőn a kender és lenmag 2.035,000 mázsára tétetik, miből 1.121,000 mázsa a magyar tartományokra számítatik. De még elhanyagoltabb az olajütés ipara, főleg hazánkban, hol tíz százalékkal kevesebb olaj nyeretik, mint Csehországban, ugy hogy kénytelenek vagyunk prágai olajjal élni f); habár e tekintetben Csehhon, Alsó-Ausztria, Galiczia és más osztrák tartományok jelesebb szerkezetű olajmalmokkal birnak, itt is még sok kívánnivaló van, és a birodalom egyáltalán az olajtermelés szakában nem tündöklök, mi már azon körülményből tűnik ki, hogy az olajos növények jobbára nyersen kerülnek kiviteli forgalom alá, így péld. repcze, len és kendermag, más egyéb olajos növényből 1860-ban 702,363 mázsa, 1861-ben 339,919, 1862-ben 448,019 és 1863-ban 289,606 mázsa ment kifelé, míg másrészt az olajokból felette jelentéktelen kivitel mellett tetemes mennyiségek évenként külföldről hozatnak, így példaképen csak az utolsó két évben olajakból és pedig 1862-ben 429,070, 1863-ban pedig 498,781 mázsa hozatott be, miért ez utóbbi évben több mint 12 millió forinttal adóztunk a külföldnek, nem is nyom sokat, hogy péld. ugyanazon évben Dalmátiából 95,000 mázsa mintegy 2. mill. forintnyi értékben szállítottatott kifelé, mert ez öszlet levonása után is elég nagy summák szivárognak külfelé e czikkért, mert sem Dalmatia, sem L. Velencze, sem a quarneroi szigetek vagy az ausztriai tengerpart 45,000 holdra menő olajfaültetvényeikkel nem képesek a birodalom belszükségletét fedezni, összes évi termelésük faolajban csak 84,200 mázsára becsültetvén, míg a birodalmi len- és dióolaj mintegy 300,000, és a repcze olajé hivatalosan 179,000 mázsára becsültetik g). Mindenesetre sajnos, hogy nálunk a sajtolási hulladékok, és az olajlepények sem használatnak akár trágyázásra, akár marhaeleségül, ugy mint ez másutt, péld. Poroszországban vagy Németalföldön a legjobb sikerrel történik h).

A *kerti gazdaság* a birodalomban csak kivételesen, népesebb és fővárosok, jelesen Bécs körül lévén honos, a kerti vetemények is egyedül anynyiban birnak statistikai jelentőséggel, a mennyiben nem annyira kertekben mint szántóföldeken tömeges productionnak vagy külforgalom tárgyai, mint például a birodalom minden tartományaiban, de kiválsólag Magyarhonban és Galicziában nagyban természetni szokott *káposzta*, melyből a birodalom egy évben 59 millió Schilinget (= 30 fej) több mint 80 millió frt értékben állit ki, miből 25 millió a magyar tartományokból és 22 milliom Schiling Gácsahonból kerül ki. A kerti veteményekből különben ugy fris mint szárított állapotban elég tetemes mennyiségek kivitelre kerülnek, így 1863-ban valami 221,000 mázsa fris, és csak 14,657 mázsa

elkészített jelesen comprimált főzelék ment kifelé, még ugyanaz évben 227,000 mázsa fris, 60,800 mázsa pedig szárított konyhaeledel került a birodalomba, mi eddigi kerti gazdaságunk zsongéb volta mellett szól.

A gyümölcs-tenyésztés Alsó- és Felső-Ausztriában Cseh és Morvában megfelelő, itt a gyümölcsfa nemesítése párosulván a gyümölcs sokaságával, az országutak mindenütt gyümölcsfákkal beszegevék i). Tirol, Steierhgg, és Lavant völgye Karantánban szintén okszerű gyümölcstermesztésnek székei. Magyarország e tekintetben is már a jótékony természettől oly dúsan felszereltetett, hogy némely vidékeken csak csekély gond mellett, mely e különben fontos gazdasági ágra fordittatik, messze terjedő természeti gyümölcsösök ajánlkoznak k); jelesen az egész Tisza és Szamoshat, Szatmár, Bereg, Ugocsa, s más keleti megyékben, hol úgy mint a Szeremsgben, szilvások terjedt erdők késsürösödnek, a Balaton melléke, Baranya megye stb.; de a sokhelyt mint jelesen Gömörmegyében Jolava, Csetnek, Rozsnyó táján vagy az aszalványaival nyereséges kereskedést üző Soprony környékén l) gondos és okszerű gyümölcsfa-tenyésztésre akadni, és a mint a tagosítás jobban előrehalad, a mint a vassinek hálója inkább szétnyulik, úgy az értelmeseb gyümölcstermesztés is napról napra inkább elterjed m); az összes birodalomnak 8.874,000 mérőre becsült évi gyümölcs-nyereményhez a magyar tartományok közel felét (4., mill.) Csehmorvahan pedig együttesen harmadfél milliom mérőt szolgáltatván. Borostyán- és gesztenyeerdők leginkább Lomb. Velencze és Dél-Tirolban terülnek el (együtt mintegy 53,000 holdon), de vannak Magyarországon is Sopron-megyében Fraknó, Kismarton táján, továbbá Vas- és Zala-megyében, Horvátországban és Istriában is gyönyörű gesztenyések, miért az évi 153 ezer mérőre becsült birodalmi gesztenye-terméshez Lomb. Velenczén kívül (66,000 mérő) leginkább hazánk állítja ki a fűjutalékot, évenként mintegy 32,000 mérőt. De míg a közönséges gyümölcsből annyi állítatik elő a birodalomban, hogy nemcsak belsziüksége teljesen fedezve van, hanem kivitelre is tetemes öszletek maradnak, például 1863-ban 200,000 mázsa fris és 146,000 (más éveken 160—180,000) mázsa aszalt gyümölcs hagyván el a birodalom határát: a déli, főleg finomabb gyümölcs, mint törökszilva, malagafürtök, mandola stb vagy egészen hiányzanak, vagy oly csekély mértékben termeltetnek, hogy ezekre, sőt még a közép-finom délgyümölcsre nézve is (narancia, citrom, füge stb.) bár ezeket L. Velencze, az ausztriai tengerpart és Dél-Tirol nagyobb mértékben termeszt, külföldre szorulunk, így 1862-ben 298,715, 1863-ban pedig 322,092 v. mázsa déli gyümölcs hozatott be, mire egy évben 2—3 millió forint foly ki a birodalomból; mindez elegendő érv volna a gyümölcsnek egyáltalán belterjesb és okszerűebb termesztésére, valamint a déli, úgy a többi ausztriai tartományokban. Sajnos, hogy hazánk dinnyetermése, mely csakugyan statistikai jelentőségre vergődött, adatilag ki nem mutatható, miután a több száz holdon tenyésztetni szokott sárga, és görög dinnyék, főleg az elhírhedt hevesi és csányiak, csakugyan jövedelmes üzleti tárgyat képeznek; legalább Szlavoniából az eszéki keresk. kamara tudósítása folytán évenként mintegy 100,000 darab dinnye szokott el szállíttatni.

a) Hajdan Magyarország több vidékén, jelesen még e század elején Temes- és Torontalmegye öt kincstári birtokán, névszerint: Gattáján, Dentán, Omoron, Új-Pécsett rizs termeltetett, némelyek szerint valaha 18,000 mássára is ment volna az egy évi aratás, v. ö. *Schwartner* i. m. 284. és köv. l.

b) A sopronyi keresk. kamara tudósítása szerint 1859-ben a kamarai kerületben 1,693,000 mérő burgonya termeltetett.

c) *Saas* városában a komlóművelés emelésére külön egylet létezik, és a városbeli termelény csak hiteles megjelölés mellett kerül forgalomba.

d) V. ö. Ausztria czimű heti folyóirat 1854-ki évfolyam 204. számát; továbbá *Zeitschrift d. preuss. Stat. Bureau* 1860. és 1862. évi és *Vichbon* Zollvereins-Statistik; felvételik, hogy Bajorország 130,000, Ausztria 62,000, Poroszthon pedig 39,000 máss. komlót termesztének, ellenben Angolhon 250,000, és a kis-Belgium 50,000 mássát, sőt *Brachelli* szerint az előbbi 500,000 az utóbbi 70,000 mássát termelne.

e) A repczének évi termés mennyisége nagyon az időjárástól függ, azért annak meghatározása igen ingatag, például *Korizmics* azt 1861-ki évre körülbelül 1 millió mérőre teszi; *Stat. közl.* IV. köt. 1. füz. 78. l. A gazdasági lapok 1864-ki évfolyam 12. számában pedig Magyarország repczetermése a lefolyt 8 év alatt, de az illető forrásra való minden hivatkozás nélkül, következőleg adatik:

	mérő:		mérő:
1856. . . .	mintegy 600,000	1860. . . .	mintegy 1,400,000
1857. . . .	" 2,000,000	1861. . . .	" 800,000
1858. . . .	" 300,000	1862. . . .	" 200,000
1859. . . .	" 800,000	1863. . . .	" 150,000

az átlagos termés ennél fogva 800,000 mérő lenne; csak sajnos, hogy nem tudni, miféle alapokon nyugszik ezen a szöveg adataitól annyira eltérő közlés.

f) Belföldi olajgyáraink egyik jelentékenyebbike a Pest közelében levő *rákospalotai*, mely évenként mintegy 150—160,000 mérő repczét feldolgoz, és valami 40,000 mássa olajt és 70—80,000 mássa olajpogácsát állít elő, a repczepogácsának ára mássánként közönséges években 1 ft, 50—1 ft, 60 kr. szokott lenni, de 1863-ban a takarmányhiány miatt 27 ft. 30 krra felszökött!

g) A londoni kiállításról szóló tudósításhoz (*Arenstein* hazánkfutótól szerkesztve Bécs 1863.) csatolt adatok szerint, az évi repczelaj-termelés 500,000, a lenolajé 200,000 és faolajé 100,000 mássára menne.

h) Egyéb kereskedelmi növények, mint a festőanyagú növények, péld. a festőcsütleng, buzár, szömörce, safrány stb. bár sokhelyt nagy mennyiségben vadon nő, sőt az utóbbi Alsó-Ausztriában még külön gondnal és pedig nagyban termesztetik, sem ezek, sem más keresk. növények, mint a mustár, édesgyökér, nágy, a különféle gyógy-növények stb. nem emelkedtek még statisztikai jellegű jelentőségre.

i) Így példaképen Csehországból csak egy évben (1857.) 300,000 mássa fris és aszalt gyümölcs került kivitel alá; és a gyümölcsfák száma ugyanez országban már azon időtájtban 10,671,000-re tétetett.

k) Hogy a magyar tartományokban, daczára kertészetünk még felette zsenge voltának, a különféle főzeléknekem, mint a zöltségek, olasz, csipkés virágos-káposzta, s számos egyéb a növények országából való eledel nagyban termesztetik, tanúsággal szolgálhat azon körülmény, hogy míg a közhensői vámsoromp fennállott, innen évenként 5876 mássával több főzelék szállított a többi örökös tartományokba, mint onnan nyeretett, pedig spárgával és egyéb finomabb kerti veteményekkel még jelenleg is Alsó-Ausztria, jelesen Bécs kertészei tartják hazánk fővárosát. Gyümölcs és dióból pedig 1841—50-ig Magyarországból évenként átlag 54,000 mássa került a többi birodalomba, mi 180,000 forinttal nevelte hazánk évi kiviteli jövedelmét; és a közhensői vámsorompók megszűntével kétségkívül még élénkebbé vált ezen közös csereüzlet, e mennyiséget újabban, hol a gyümölcs-tenyésztésben nálunk tagadhatlan haladás állott be, nyilván még tetemesen felfokozta.

l) A sopronyi keresk. kamara tudósítása szerint a kamarai kerületben 1857-ben 62,496 mérő, 1858-ban 59,193 és 1859-ben 47,158 mérő gyümölcs és gesztenye termesztetett.

m) Hogy a kertészet, jelesen a gyümölcsfa-tenyésztés iránti hajlam hazánkban is mindinkább ébredezni kezd, már a sok egyesület is tanúsítja, mely ez irányban hol már fennáll, hol folytonosan keletkezik; így hivatalos kimutatások szerint 1862-ben, következő egyesületek léteztek e célra: a pesti kőbányai kerti részvénytársaság 608 taggal, a pécsi kertészeti társulat 300, a debreczeni 147 taggal, a nezsidéri gyümölcsfa-tenyésztő-egyesület 97 taggal, továbbá a székesfehérvári, mármaroszigeti kertészeti egyletek stb.; számba sem vétetvén, hogy a gazdasági egyesületek is társulati működésüket ez irányban mindinkább kifejték

46. §. A szőlőmivelés és borászat.

A bortermelés, akár a nagy üzleti tőkét, melyet igényel, akár a vele foglalkodó számos néposztály keresetét, akár végre termelényeinek úgy jelentékeny pénzértékét, mint a világforgalomra való képességét tekintsük, a birodalmi földipar egyik legfontosabb ágát képi. Ausztria mind szőlőültetvényei terjedelmére, mind borai mennyisége és minőségére nézve Francziaország után első bortermelő állam Európában, és a mélyen beható közérdekek, melyek a birodalmi nemzet-egyesülés ezen főjelentőségű tényezőjéhez csatolva, a közfigyelmet kiváló mértékben igénylik. Ugyanis, tekintve a szőlőmivelés geográfiai terjedelmét, szőlőültetvények, kivéve Felső-Ausztriát s Salzburgot, Galiciát és Sileziát, hol a szőlőtől épen nem honos, kivéve továbbá Karantánt és Bukovinát, hol alig 100 hold találtatik szőlővel beültetve, kivéve végre Csehont, hol a 4447. holdnyi szőlők a többi mívelési ágak közt csaknem eltűnnek, a többi tartományban mindenütt nagyobb kisebb mértékben előfordulnak, általán véve legtöbb Magyarországon, viszonylagosan pedig a termőföld területéhez legtöbb Lomb.-Velence és Dalmáthionban, és e tekintetben az egyes tartományok ekkép sorakoznak; van szőlőföld holdakban:

	általán :	arányítva :		általán :	arányítva :
Lomb.-Velence	222,648	5.9%	Tirol . .	47,894	1.8%
Dalmatia . .	120,078	5.6 „	Stiria . .	54,655	1.5 „
Istria	32,197	2.4 „	Kraina . .	16,768	1.1 „
Alsó-Ausztria .	78,814	2.3 „	Morva . .	47,894	1.1 „
Horváltót . .	57,124	1.9 „	K.-Határ .	49,611	1.9 „
Magyarország .	504,776	1.6 „	Erdély . .	46,989	0.5 „

Az egész birodalomban tehát a szőlőföld kiterjedése az utolsó hivatalos adatok szerint 1,277,797 holdat a) vagy is az összes termőfelületnek 1.9%-kát tenné, oda nem értve a számos szőlőtőkét, melyekkel sok helyt, mint fennebb mondtuk, a szántóföldek és sok helyt még a rétek is ellepve.

A bortermés átlagos mennyiségére nézve igen eltérnek a koringó hivatalos és nem hivatalos adatok, a szerint, a mint a föld productivitása hol magasabbra hol csekélyebbre tétetik; az 1859-ki évre vonatkozó hivatalos táblázatok az egész birodalomra 29,811,000 és hazánkra 14,203,000 akót vesznek fel, holott Hain, Brachelli, és mások Magyarhonra 22—23 millió és az egész birodalomra 41 millió akóra becsülik az átlagos bor-szüretet. b) Még magasabbra rugnak a régibb úgy hivatalos mint magán-kutforrásokból fakadó adatok, c) de vagy a középtermés kelletinél magasabbra tétetett, vagy, a mi valószínűbb, a szőlőmivelés azóta, főleg a

fogyasztási adó behozása alatt szűkebb körre szorítkozott, mi gazdasági szempontból csak kívánatos lehet, miután Magyarhonnak ebben, mint sok más gazdasági czikkben az vala mindenkor főgyöngesege, hogy inkább a szaporításra, mint a nemesítésre irányozta főfigyelmét, holott a belterjes, inkább a minőségre ügyelő gazdálkodás mindenütt, de kivált a világforgalomnak szánt bornál még jövedelmezőség szempontjából is jóval ajánlatóbb, mint a külterjes, de silány termelényű gazdálkodás. d)

A bortermelés minőségét illetőleg, már maga a szőlőmivelés körül két különböző eljárás honos a birodalom egyes vidékein, az olasz, mely szerint a szőlőtő a kedvező egyj befolyása alatt magasra növesztetik, a fűrtök a fák lombjai alatt vagy lugosokon megérlelvén, e mívelési mód Lomb.-Velenczében, Déltirolban, Istriában, és némileg, de itt tetemesen módosítva Dalmatiában divatoz; míg a többi tartományokban karóra fűzve a fűrt közelebb a meleget viaszasugárzó talajhoz jobban megérik, a leggondosabb, és elég okszerű szőlőmivelés Ausztriában, Steierheggben, de hazánk számos vidékén is található, mi névszerint azon becses termelényben mutatkozik, melyben Magyarországnak oly tetemes gazdasági kincse fekszik. Ugyanis jelenben is királya a boroknak a világhírű Tokai, mely Zemplénmegye kárpát legdélibb hegyfokán az u. n. *Hegyalján* (5—6 □ mfdnyi területen) terem (Tokaj, Mád, Tarczal, Sárospatak stb.), ámbátor ujjabb időkben a hegyaljai borászatot végpusztulás fenyegette, az ottani birtokos közös törekvésének sikerült e bajt voltaképen elhárítani és hazánk ezen aranybányája uj virulásnak megy elejé; e) vetélytársa az aradmegyei ritka zamatu és édességű *ménesi* aszúbor, mely czég alatt az egész vidéknek, névszerint Paulis, Gyorok, Kuvin, Kladova, Világos helységek bora kel; a jó hír régisége szerint harmadhelyen sorakozik a *ruszti* aszúbor Sopronymegyében, melynek egyéb borai is jó híren állanak; de alig van megye, mely egyik másikkal jeles bornemmel nem dicsekedhetnék, a vörös borok legjelesbjei a burgundihoz hasonló és ujjabban különösen keresett *szegszárdi*, melynek termelése és forgalomba hozatalára néhány év előtt külön társulat keletkezett, a *villányi* Baranya (boranyja) megyében, a hevesmegyei *egri* és *visontai*, a *budai*, jelesen *sashegyi* stb., a fehér borok közt a talajnak sajátlagos zamatjáról ismeretes *somlyói*, a balaionmellékiek névszerint a nagyobb figyelmet érdemlő, ritka jelességű *badacsonyi* Zalamegyében, a biharmegyei *érmelléki*, bakatori; a külföldön különösen ismert *neszmélyi*, a pestmegyei *szadai*, *cömöri*, tótfalusi, *kőbányai*, a fehérvármegyei *váli*, simortornyai, a nóg ádi *pecenzi*, *váraljai*, a pozsonymegyei *pracsai*, diósi, az aradmegyei elhírhejt *magyaráti* stb. sőt nem lenne hossza vége a jelesebb borfajoknak, ha minden vidéknek főleg még kevésbé ismeretes nagybecsű italait kivannók felsorolni, f) hiszen még felső Magyarország: an is mennyi sokféle jeles borok állittatnak elő, mik alig ismeretesek, midőn még a tornamegyei Varbócz és környékének termelényei sem igen ismertetnek, holott az itt készítettnei szokott ürmös és aszúbor kitünő helyet foglal el Bachus országában g). Horvátországban, melynek borai igen szeszesekek és kellő kezelés mellett tartósak is, szintén felette becses borfajok találtatnak, névszerint a Szerémségben a Fruska Gora hegylánczon Illoktól Karloviczig, hol a karloviczi név alatt forga-

lomba kerülő ürmösök készülnek; a fehér borok közt a guscervaczi, moslavini, goljaki és bukováci jelesebbek és keresetebbek is.

Ausztria többi tartományainak némely borfajai is megérdemlett hirben állanak, és tetemes forgalmi cikket képeznek, névszerint Alsó-Ausztriának különös gonddal kezelt termelényei, mint a vöslau, gumpoldskirchni, nussdorfi, grinzinger, klosterneuburgi, bisambergi stb.; Steierheggenben a radkersburgi, littenbergi, kerschbacher, stb. Morvában a bisenzi, blattniczi, poleschovitzi, sőt Csehországban is a még IV. Károly idejében Burgundból oda hozatott, de korunkban mind nagyobb hanyatlásnak induló melniki és csernoseki csekély mennyiségű borok még most is öröklött híreket némileg fentartják. A tiroli és velencei borok csak igen középzerűek, szintugy a valamivel jobb fajta krainai és istriai borok, de a dalmáthoniak megint tekintve dús szesz tartalmukat, tűzők és zamatajukat oly jelesek, hogy a cattaroi marzamin, a fehér és vörös moscato és refosco, a raguzai malvasia, a sebenicoi mareschino, az almissai muskatály, a lesinai prosecco, és több egyéb becses faj már jelenleg is a kivitelben nevezetesebb szerepet játszik, okszerűebb szőlőmivelés és pinczekezelés mellett pedig a magyar borokkal a világ borkereskedési uralmában osztozkodhatnának.

Sennyi sok és ennyi jeles termelények mellett az ausztriai birodalom, névszerint a magyar tartományok a legujabbig időkig nem tudtak a szenvedőleges forgalom békáiból kibontakozni, s némi jelentőségre vergődni, csak az utolsó két évtizedben, midőn a szőlőkórság dél és nyugat Európa ültetvényeit egynehányszor érezhetően elpusztította, fordult a közfigyelem hazánk borai felé; és hazánkfiak dicséretes buzgalommal kezdék felkarolni a jó alkalmat, mely borainknak a világ piaczaiban rést tört, különösen a magyar gazdasági egyesület szokott hazafias készséggel minden eszközt felhasznál, hogy borászatunkat itt az országban emelje, kinn pedig elismerésre juttassa, *így nemcsak saját budai szőlőiskolájában a legjelesebb fajok tenyésztéséről és azokkal való kísérlettelről, valamint vinczellérek gyakorlati kiképzetéséről gondoskodik, nemcsak a londoni világkiállításra, kivált pedig a hamburgi terménykiállításra szánt hazai boraink szigorú bíraltatása és megrostálása által azok iránt külföldön jó véleményt kelteni, hanem Korizmics kiküldetése által mind a levantai kereskedésben, mind jelesen Angolhonban azoknak biztos piacot szerezni törekedett, legutóbbi időkben pedig szakértők Franciaországba és a Rajna vidékére való utaztatása által az okszerűbb szőlőmivelés és helyes boriparnak műtani elveit és fogásait itt meghonosítani igyekszik; Dr. Entz egyik kiküldöttjük ebbeli tapasztalatai abban pontosulnak össze, hogy elnézve az itt különösen ajánlható szőlőfajtától, a bor és pinczekezelésnél szükséges lenne, hogy a bor tökéletesen végezze be erjedését, mielőtt pinczébe kerül, hogy továbbá a borhoz levegő semmikép ne érjen, és hogy soha se hagyassék salakjával hosszabb érintkezésben; *tökéletesen kiforrott és minden salaktól megszabadított borok előállításában rejlik a borkereskedési talánynak egyszerű megfejtése, valjon az többszöri lefejtés által vagy egyéb módon eszközözendő, helybeli viszonyoktól és a körülményektől függ, mert a magyar bor, mely anyagára nézve jobb még a francia**

bornál, forgalomba bocsátva, csak akkor vesztí színét, fényét, és zamatját, ha idő előtt pinczékbe lerakva, a mint melegebb temperaturába kerül, kénytelen a félbeszakasztott erjedés folyamát folytatni. Nem lévén tisztünk borászati szabályokkal kedveskedni, itt csak megemlítjük, hogy a szőlőfajok gondos kiszemelésével, a mustak tiszta kezelésével, a pinczészet körüli helyes eljárással okvetlenül még a kereskedelmi forgalomnál rendületlenül követendő hü és lelkiismeretes üzekeredésnek vagy a még annyira hiányzó keresk. *szilárdságnak* kell párosulnia, ha akarjuk, hogy borainknak a világ piaczai kézségesen és maradandó sikerrel megnyiljanak!

A birodalmi kivitel különben még a legutóbbi időben is, fájdalom, feltűnő csekély, alig megfogható, hogy ily roppant borkincsek mellett a kivitel nem sokkal nagyobb, mint a külföldi borok behozatala, ugyan is a közös vámterületnek ebbeli üzlete következő volt :

		bevitel :	kivitel :
1841—50.	átlag évenként	474,068	194,588 vám mázsa
1851—60.	„ „	656,537	180,240 „
1861.	évben	104,125	201,394 „
1862.	„	176,254	170,469 „
1863.	„	158,695	214,122 „

Egész 1863-ig tehát, csak az egy 1861-ki év kivételével, folytonosan több bor került be mint ki, és az utolsó évnél kiviteli többlete is oly jelentékeny volt, hogy midőn Ausztria ugyanez évben a külföldi borokra 1,021.685 ftot költött, saját boraiért 1,748,000 ftot vett be, tehát csak 700,000 ft az egész felülkivitel, holott például Franciaország 1860-ban 88 millió forintára való borokat adott el a külföldnek. Igaz, hogy Dalmathonból felette csekély behozatal mellett tetemes mennyiségű borok kifelé szoktak szállíttatni, mint jelesen 1863-ban 287,986 mázsa 1,155,000 ft értékben, de ezzel együtt is a birodalom activ borkereskedése még a 2 millió forintot sem üti meg.

A mi tüzetesen a magyar borkereskedést illeti, *l)* az a mult században, főleg Lengyelország felé virágzó volt, *m)* de már a jelen század elején elsatnyult oly annyira, hogy elmés statisztikusunk *Schvartner* már 1802-re nézve aranykorának letűnte felett szokott élczes modorában panaszkodik, a többi ausztriai tartományokkal azonban még mindég jelentékeny maradt, daczára annak, hogy az akkori vámpolitika annyira megnehezítette borainknak a Lajtán és többi osztrák határon való átkelését, miszerint a magas kiviteli vámok még külföldi forgalmunkat is csaknem végtönkrejutás felé vezeték, *n)* mind a mellett még 1802-ben a többi örökös tartományok felé mintegy 2,381,000 p. ft érő borokat indítottunk, 1819—1827-ig évenként átmérőleg mintegy 300,000 mázsa 1831—40-ig 138,000; 1841—50. csak 110,000 mázsa bortadtunk el a többi örökös tartományoknak, és 1843—47-ig évenként mintegy 800,000 ftal többet vettünk be az ausztriai tartományokba menesztett borainkért, mint mennyit onnan nyert italokra költöttünk; mennyire rugjon jelenleg a közben-sői vámsorompók megszűntével hazánk a testvér tartományokkal csere-

üzlete, adatilag ki nem mutatható, de hogy az a vámsorompók eltávolításához kötött volt vérmes remények mögött maradt, vagy azon egy körülményből következtethető, hogy Pest városának, mint a borkereskedésnek jelenleg inkább mint valaha gyupontjának ebbeli forgalma még a legutóbbi időkben is túlszerény körben mozog, így 1860-ban 16 itteni főborkereskedő csak 79,581 akót szállított kifelé, 1861-ben 18 szab. borkereskedő 121,250, és 1862-ben 19 átviteli borkereskedő 110,451 akót indított külfelé.

Hogy Angolország, mint egyik legjobb borvevő Európában, a magyar borokra nézve is kíváncsi piacnak mutatkoznék, kétséget sem szenved, de a nagy szívósság mellett, melylyel az angolok mint mindenben, úgy szeszese italaikra nézve is az eddigi szokáshoz ragaszkodnak, az angol fogyasztó közönségnek meghódítása, a francia borok győzelmes kiszorítása, és tartós kelendőségnek teljes biztosítása csak úgy lesz sikeresen kiviható, ha jeles minőségű, testes és angol ízlés szerint kezelt boraink egyforma és változatlan szolgáltatása mellett, azoknak olcsóbb szállíthatásáról gondoskodva leendő, o) valamint a német szövetség fogyasztó helyein csak az átmeneti vámdíjak megszüntetése vagy legalább tetemes mérséklése által, úgy a többi külföld jelesen észak és nyugat Európának piacain, csak a vitelbér lejjebb szállítása mellett remélhető, hogy a magyar borok a francziákkal diadalmasan ki fogják állani a most még igen egyenlőtlen versenyt, p) ahhoz pedig kormánybeli intézkedéseken kívül mindek fölött a tőkének és értelmiségnek nagyobb szerű associatioja mulhatlanul szükséges.

a) *Hain* szerint a szőlőültetvények jóval nagyobb terjedelműek, szerinte t. i. Magyarországon 859,400 hold, Horvát-Szlavóniában 144,800, Erdélyben 102,600 és a katonai örvideken 48,100 az összes magyar koronai területen tehát 1,154,400 hold vagy csaknem még egyszer annyi szőlővel lenne beültetve, mint a mennyi az utolsó hivatalos kimutatásokban felvételtek, mik szerint a magyar összes tartományok szőlőföldje csak 658,500 holdra rugna A horvát 1864. évi kiállításról szóló tudósítás Horvát-Tótországnak szőlőültetvényeit 131,598 holdra vagy több mint kétszer akorrá teszi, mint a hiv. tabellák.

b) Az 1855—57-re vonatkozó hiv. tabellákban a magyar és temesvánsági bortermés 15. millió akóval, az összes birodalomé 35.4 millióval ki van mutatva: az 1859-ki adatok szerint az egyes tartományok következő adagokkal járulnak az összertermeléshez:

	akóval:		akóval:
Alsó-Ausztria	2,788,000	Dalmátia	1,897,000
Stíria	1,962,000	L.-Velence	2,619,000
Kraina	522,000	Magyarorsz.	14,208,000
Istria	779,000	Horvát-Tót.	1,784,000
Tirol	1,692,000	Erdély	496,000
Morva	378,500	Kat.-Örvidek.	657,000

c) *Schvartner* a magyar bortermést a valószínű fogyasztás alapján 14,257,000 akóra becsüli 99 millió forintnyi értékkel, sőt habózás nélkül b. *Lichtenstern* értékbecslését hiasi elfogadhatónak, ki azt 110 millió forintra vagy éppen annyira teszi, mint akkoriban az egész ausztriai birodalomnak rendes állam jövedelme; míg jelenleg az összes birodalom bortermése hivatalosan csak 125 millió forintra becsültetik; sajátságos mindenestre, hogy *Schvartner* helyes statist. tapintata már egy fél század előtt a magyarországi bortermelést annyira becsülte, mennyivel még a mai hiv. felvételekben szerepel.

d) A boradó egyformasága, habár közvetve a silány boroknak termesztését megszorítja is, rendesen csak oly borok termesztetvén, melyek az egyenlő adót megbírhathat-

ják, még is sok tekintetben sujtó lehet, főleg oly vidékeken, hol egyáltalán nem forgalmi, hanem tisztán fogyasztási célra könnyebb bornemek állíttatnak elő; miért is a többi örökös tartományok közül, hol általában a nem zártvárosokra nézve 1 ft, 40 kr. és a hadi pótlékkal 1 ft, 68 kr. fizettetik akójától Steier, Karantán, Kraina, Istria és Tirol némely vidékeire mérsékeltebb illetmények elészabváik (Bir. törv. I. 1864. évf. 161. l.) A gyümölcs-bor, mely legnagyobb mérvben Felső-Ausztria Salzburg és Tirolban készítettetik akónként 35, illetőleg 42 kr. fizet fogyasztási illetményül, a bormustól a boradó illetéknek $\frac{3}{4}$ e jár; különben a zárt városokba való bevitelnél jóval magasabb díjak fizetendők nevezetesen Bécs városában, hol csak az országfejedelmi adó 2 ft, 88 kr. minden akó után.

e) A sajnos hanyatlásnak indult hegyaljai borászati kincsünk őriztetésére és nagyobb értékesítésére fennlévő hegyaljai bormivelő egyesület, mely külön szőlő-iskolai pénzalap segítségével a Hegyalja közepén létesítendő szőlő-iskola, tokaj-hegyaljai-album kiadása és egyéb eszközök által ezen vidék borászati érdekein hatalmasan lendíteni törekszik, 1863-ki okt. 25. volt közgyűlésen uj 6 évre szerencsésen megalakult: és a német vámszövegettséggel célba vett vámrendezés iránt a felső-magyarországi borkereskedés érdekében jeles memorandummal lépett fel leginkább.

f) A merő gyakorlat nem lévén elégséges a boroknak az elmélet és műtan igényei szerinti helyes kezelésére, igen öröndetes, hogy hazai pinceszettünknek tudományos alapa fektetése végetti kísérletek a pesti felreáltanoda laboratoriumában megtétnek, az ott vegybontás alá vett 150 különféle fajnál jelesen az alkohol- és cukor-tartalom iránt szerzett tapasztalások, és ebből levont figyelmeztetések a pesti keresk. kamara 1860—62-ki évről való jelentésében kivonatilag közölve v. ö. 18 és k. l.

g) A legjelesebb magyar borok és borvidékek többi közt ép oly szakavatottsággal mint részletességgel megismertetvük: *Galgóczy* „Magyarország borászata” czimű értekezésében v. ö. Statist. közlem. II. köt. II. füz. 222. l.

h) *Brachelli* legujabb munkájában az egyes európai államok bortermelését mennyiség tekintetéből ekkép osztályozza; szerinte

Franciaország	70,600,000	ausztriai akót termel
Ausztria	40,000,000	„ „
Olasz-Királyság	35,900,000	„ „
Spanyolország	35,400,000	(?) „
Portugallia	8,500,000	„ „
Porosz- és a többi- Németország	4,000,000	„ „
Pápai birodal.	2,400,000	„ „
Orosz birodal.	2,100,000	„ „
Helvetia	2,014,000	„ „
Görögország	1,240,000	„ „
Belgium	5,000	„ „

i) A magyar gazdas. egyesület az utóbbi időben eddig nem ismert erélyt fejtett ki a szerény jelennel bíró de annál nagyobb jövőre emelhető hazai borászat körül, ugyan is a bortermesztésre, jelesen hazánk boriparos viszonyaira vonatkozó ujabbkori nézetek, javaslatok és jelentések névszerint *Dunlop* és *Douglas* jelentései, Korizmicz a rajnai szőlőmivelés iránti észleletei stb. egy füzetben együttesen kiadatni, továbbá a magyar szőlőhegyeknek szakértő megismertetése és leiratása eszközöltetni, végül egy pénzörre és közhitelre nézve egyaránt tekintélyes országos borkereskedelmi társulat létesítése iránti közgyekezet az egylet befolyásának teljes súlyával istápoltatni határozottatott, v. ö. az egyes jegyz. 1863. jun. 8. — Időközben ezen országos bormivelő-egyesület már az alakulás stadiumába lépett, alapszabályai felsőbb megerősítés végett az országos kormányzék elé terjesztetvén, és reménylünk, hogy teljes siker koronázzandja ezen üdvös célzatu törekvéseket.

k) A vinczellérek gyakorlati kiképeztetésére Budán lévő intézet példájára hason intézet keletkezett Keszthelyen is a dunántuli vinczellér- és kertész-kepénde neve alatt magánrészenyek útján, mely 12 növendékkal 1862-ben kezdte dicséretes működését, és a m. kormány erélyes istápolását méltán kiérdemelné, addig is, mig a Keszthelyen létesítendő országos gazdasági tanintézetbe bele fogna olvadni. Hogy különben szőlőmivelésünk és borászatunk szerencsésebb kifejlése a magyar Helytartótanács figyelmében

nem csekély mértékben részesül, már azon egy körülményből tűnik ki, hogy általa legközelebb az országos alapból segélypénz engedélyeztetett Jagócsi Péterfy a szőlőszet és borászat e jeles szakemberének a rajnai és franciaországi szőlőmivelés és borkelés tanulmányozása végetti kiküldetésére, ki is e tisztben szakavatottan eljárván, ebbeli tapasztalatit mind elméletileg a gazd. egyesület közlönyeiben lerakni, mind gyakorlatilag érvényre juttatni ernyedetlenül törekszik. Ugyanazon kormányzék számos más alkalomnál is jelesen akkor tanúsította, hogy mennyire fekszik szíven borászatunk, midőn a magyar gazd. egyesületet felhívta, hogy a szüretelési idő meghatározásának módja és egyforma szőlőhegyi szabályzatok tervezete iránt figyelemmel az 1840 : 9. t. cikkére szakértő véleményt adjon. A többi örökös tartományok közül is egyikben másikkban a vinczellérek gyakorlati kiképzetéséről gondoskodva van, így péld. 1859-ben *Klosterneuburgban* egy bor- és pinczekezelési iskola keletkezett; v. ö. Mitth. aus d. Geb. d. Statistik X. évf. II. füz. 18. l.; van különben Steier hercegségben is jelesen *Leibnitzon* efféle szőlőmivelési tanoda, de növendékei száma csak 4–6. A szőlőmivelés emelésére különben azon egyletek is hatnak, melyek a gyümölcsstenyésztés és kertmivelés végett az egyes tartományokban fennállanak, mint a Bécsben lévő kertészeti társulat (1861-ben 294 taggal), a gránczi (215 taggal) a triesti (289 taggal), a prágai (678 taggal) ugyanott a pomologikus egylet (126 taggal) és a morvasziléziai társulatnak kertészeti osztálya (354 taggal). Hazánkban a már másutt említett kertészeti társulatokon kívül, vannak még külön borászati egyesületek, mint a zemplén hegylajai szőlő- és bortermelő-társulat (300 taggal), a sopronyi borterm. társ. (110 taggal) a modori szőlőmivelői egy. (26), a pozsonyi szőlőgazdasági, a szegszárdi borkereskedő részvény-társaság, az alakuló félben lévő érmelléki borászati társulat, a neszmélyi és más effélék. Gyakorlati és elméleti tekintetben borászati és szőlőmivelési gazdaságunkra különösen jótekonnyan hat a gazd. egyesületnek a vidékek szerint gyűjtött szőlőfajokból alakult budai szőlőiskolája, melynek főfeladata, hogy a kipróbált legjobb fajokat tenyészesse, és azokból az országnak elegendő csemetékkel szolgálhasson.

l) V. ö. *Galgóczy* borkereskedésünk czimű cikkét *Statist. közlem. III. köt. II. füzetében*.

m) Mennyire lenne kívánatos, hogy az európai Cultur beömlések ellen gondosan elzárkozó orosz birodalom újra meg nyílne az onnan végkép kiszorított borainknak, már csak onnan is kitetszik, hogy az idegen borok és egyéb italoknak behozatala, daczára elzárkozottságának, 1860-ban 15 millió és 1861-ben 15,751,000 forintra adagott.

n) A magyar bortermés és kereskedés történetére vonatkozó igen becses adatok *Schwartner* i. m. találhatók, hol az e tárgynak akkori időből bő irodalma is érintve van, mi különben kedves és mulattató olvasmányképen is ajánlható.

o) Épen az angol népnek a szokotthoz való ragaszkodása kedves biztosíték lenne kereskedelmi összeköttetésünk tartóssága iránt, a mint sikerülne Angolhonnal szabályszerű és rendszeres keresk. érintkezésbe juthatni, pedig arra napjainkban több kilátás nyílne mint valaha, miután nemcsak a második londoni kiállítás, hanem különösen az angol kormány meghagyásából 1862-ben a bortermelő országok beutaztatására kiküldött volt *Douglas* borkereskedőnek parlamenti határozat folytán kinyomtatott kedvező tudósítása által is az angol borászati világnak figyelme különösen a magyar termelésekre irányozva lett, melyekről a mondott tudósító saját tapasztalása után azt állítja, hogy a magyar borok több testtel és erővel bírnak, mint a burgundi vagy rajnai borok, és hogy ennél fogva az angol izlésnek inkább megfelelőének, ha csak valódi eredetiségükben közvetlenül maguktól a természetóktól megszerezettnek. Hogy idegen borok az angolok összekötésektől való minden csüggeése mellett, ha mindjárt lasan, de biztosan utat törhetnek maguknak, következő érdekes összeállításból kivehető, a szokott bornemeknek és idegen tartománybeli boroknak fogyasztása Angolhonnban a 8 utolsó évben következő arányban nyert helyt; fogyasztattak százalékok szerint :

	gyarmati :	francia :	portugall :	spanyol :	canari s madeira :	sicilliai :	egyéb tár- tományai :
	b o r o k :						
1855.	3.5%	7.5	35.1	40.4	0.5	4.4	7.4
1856.	4.5 "	8.3	34.7	39.5	0.6	3.9	7.7
1857.	6.5 "	8.8	32.7	39.4	0.5	3.2	8.6
1858.	10.5 "	8.5	28.5	39.5	0.5	3.2	8.3

	gyarmati :	francia :	portugali :	spanyol :	canari s madetra :	siciliali :	egyéb tar- tományi :
			b o r o k :				
1859	10.8 %	9.8	27.7	39.8	0.4	3.8	8.8
1860	5.8 »	15.8	24.1	40.4	0.4	2.7	11.8
1861	3.8 »	21.8	23.8	36.8	0.8	2.4	12.8
1862	2.1 »	20.7	22.1	39.8	0.8	2.4	12.7

Miből kitűnik, hogy legtöbb spanyol borok kerülnek fogyasztás alá, és ezeknek behozatala a 8 éven át egyforma volt, míg a portugalliaké 35 százaléktól 22-re olvadt le, a francia boroké ellenben 7 százalékról 20-ra emelkedett, egyéb tartományok jutaléka is 7 percenttől 12-re emelkedett, de még jelenleg is az angol borszükséglet több mint két harmad részében spanyol portugiziai termelék által fedestetik, jöllehet azok 150 percenttel magasabb vámost fizetnek, mint a francia italok: azért nem szabad ugyan túlvérmes reményekkel magunkat kecsgetetnünk, de kitartás mellett a győzelem el nem maradhat.

p) Mily hátrányosan hatnak a németvámszövetségbeli magas beviteli vámkorrendes borkivitelünk megállandosítására, onnan tetasik ki, hogy például 1858-ban felső szeremsegi borok egyenesen Németországba szállítottak, és habár ott árlejtés utján akonként 28 frt 50 krral adattak el, ez oly kevésse előnyösnek találtatott, hogy további kiviteli kísérletek elmaradtak, és Szlavoniának 600,000 akóra becsült boraiból jelenben alig megy több kifelé mint átlag évenként 2000 akó. Örvendetes jelensége különben a magyar borok a német államok felé ujabbban mind nagyobb keletének ama tetemesb szállitmánya gróf Nádasdy Lipót gyorok ménesi jeles borsainak, mely legközelebb (1864) Würtenbergiába vette útját, akója az ottani főbirtokosoktól készségesen 96 forinttal fizettetvén.

47. §. Az erdőmivelés és erdészet.

Az ausztriai birodalom erdőtelkekben oly gazdag, hogy tekintve a fát termő talajnak geográfiai terjedelmét, tekintve különösen az erdőseégeknek általános kiterjedését, kevés európai állam mérkőzhetik vele; ugyanis daczára annak, hogy az erdőterület a birodalom több tartományában az utóbbi időkben tetemesen megkevesebült, még jelenleg is több mint 30 és fél milliom hold borittatik erdőktől, vagy is az összes birodalmi erdőállomány 3051 □ ausztriai mfdre s így többre terjed mint Helvetia, Belgium, Német-Alföld, Görögország és Szász királyságnak egyesített államterülete, közel egyharmad része a birodalom termő földjének erdőkre esvén. Az egyes tartományok közül csak Lomb. Velencze, Dalmáthon és Istria e tekintetben szegények, mi annál sajnosabb, minthogy az ausztriai kereskedelmi és hadi tengerészet érdeke épen ezen tengerrel szomszéd tartományokban tetemesb fabőséget igényelne, különben az egyes tartományok viszonylagos erdőbőségük vagy is azon arány szerint, mely az egész termőföldből az erdőterületre esik, következőleg sorakoznak :

általán ausztr. mfd.	%	általán ausztr. mfd.	%
Tirol 148.0	50.3	Slezia 27.4	33.0
Stiria 175.4	49.0	Bukovina 42.0	31.7
Karantán 72.7	46.3	Cseh 231.3	29.3
Kraina 70.3	44.0	Galiczia 346.8	29.1
Horv.-Tót 125.3	43.3	Magyarorsz. 841.7	27.0
Erdély 356.8	43.1	Morva 100.0	26.3
Salzburg 40.0	39.3	Istria 31.7	24.3
Alsó-Ausztr. 127.0	37.0	Dalmatia 47.3	22.3
Felső- „ 67.0	36.0	Lomb. Velencze 36.3	9.7
Kat. őrvid. 162.7	35.0		
		Összesen : 3051.4	316.3

Aránylag legerdősbb tartomány ennél fogva tirol grófság, több mint fele része termő felületének erdőktől borítottván, holott Velenczben a termőföldnek még egy tized részét sem teszik, itt valamint Dalmatiában a velencei köztársaság vizsás gyarmat politikájának bűneit a jelen nemzedék sinli, és daczára a kormány dicséretes törekvéseinek, melyek főleg az istriai Karszt vidék fával való beültetésére irányozvák, az előbbi erdőirtási dűh égalji és gazdasági tekintetben még soká lesz érezhető. Magyarországon több mint egy negyed része a termő telepzetnek erdőség, legfőbb vidékei Árva, Liptó, Thuróc, Máramaros és Trencsén megye, továbbá Zemplén, Ung, Ugocsa és Beregh megyék felső vidéke; Krassó, A rad és Biharnak Erdélylyel határos kelet és északkeleti részei; de Baranya, Somogy, Vas, kivált Veszprém megye is bővelkednek erdőségekben. Jóval gazdagabb azonban Horvátország, kivált pedig Szlavonia, az ország termő földjének több mint két ötöde erdőtalaj^{b)} és azon körülmény, hogy fája aránylag legkönnyebben szállítható az Adriára, sokban kiegyenlíti a tengerpart fátlan voltából keletkező hátrányokat; hasonlagzadagsággal dicsekszik Erdélyhon, hol minden kíméletlen erdőgazdaság mellett még rengeteg és erdők találhatók nagy mértékben; hazánkban, jelesen a Kárpátvidéken le egész Krassóig jobbra fenyvesek terülnek el, melyek különben Baranya és Vas megyében is előfordulnak, míg a szelidebb hegyes vidékeken a bükk és tölgy van elterjedve, névszerint Krassó és Somogy igen szép bükkösökkel dicsekednek; lapályosabb helyeken leginkább a terepélyes cser és tölgy diszlenek, ámbátor kisebb mennyiségben vagy vegyülve más fánemekkel az ihar-, eger-, köris- és hársfa csaknem mindenütt található.

Az egy évi fatermésnek mennyisége iránt szétágaznak az adatok, míg egy felől Hain azt 35., millió (36 hüvelyk hasábu) ölre becsüli, báró Czörnig egy holdra átlag csak $\frac{3}{4}$ ölet számítván 24 millió ölet vesz fel, az 1859-ki évre vonatkozó hivatalos táblázatok végre 28.719,000 ölre becsülik az évi fanyereményt mintegy 98., millió frt értékben, mi-ből a magyar korona területére 12.382,000 öl esnék c).

És ily terjedt erdőállomány, ennyi fakincs mellett a birodalom számos vidékén faszűkség van, mindenütt még a rengeteg erdővel bővelkedő vidékeken mint a gazdag bükkerdeitől nevét nyert Bukovinában is a fa ára folytonosan emelkedik, sokhelyt már szédelgő magasságra rugván, főleg a fő és népesebb városokban, úgy hogy péld. Bécs városában a kemény fának öle 22—23 ft, de a sikon is mind két Ausztriában a Salzburgban átlag 13 forint, Tirol és Velenczében 10—11 frt, a többi tartományokban 8—9 forint egy egy ölnek átmérő piaci ára. Különösen vannak oly faszegény vidékek, hol mint jelesen a magyar alföldön szalmával, kukoriczakkoróval, sőt szárított ganéjjal kell a tüzelő fa hiányát pótolni; sokhelyt pedig fahiány miatt a legjövődelmesebb iparvállalatok, névszerint vashámorok, üvegghuták és egyéb ipartelepvények szünetelni vagy az üzlettel véggépen felhagyni kénytelenek, a fának magas ára különben is sok vidéken iparczikkeinket elűtvén a külföldiekkel való nyereséges versenyzés lehetőségétől, úgy hogy a tüzelőfából az évi behozatal csaknem ugyanakkora mint a kivitel; mintán

1862-ben 5 millió köbláb be- és 5₈ mill. kivitett

1863- „ 4₈ „ „ „ 5₈ „ „

de annál jelentékenyebb az építő- és műfának kivétele, mert e tekintetben volt

1862-ben 6₇ mill. köbláb a be- és 64₄ mill. a kivitel

1863- „ 5₉ „ „ „ 59 „ „

ugy hogy együttesen véve a különféle fanemek, azon kevés birodalmi czikkek egyike, melyek jelentékenyül több pénzt szivárogtatnak be, mint ugyanazon javakért kifoly, mert a mondott két utolsó év mindegyikében 21—23 millió forinttal több folyt be a kiszállított fáért, mint a mennyivel a külföldnek az onnan ide szállított fanemekért adóztunk.

a) Az erdőterület általános nagyságát illetőleg Ausztria az európai államok közt harmadhelyen sorakozik, de tekintve a viszonylagos erdőbőséget, több más jelesen a német államok legtöbbjeitől haladtatik felül, van t. i. ausztriai holdakban

	általán	viszonyítva a termő földhöz
Orossbirodalomban	299.370,800	43 ₈ %
Svéd Norvégiában	71.089,950	82—97 „
Franciaországban	15.635,587	176 „
Poroszországban	11.059,601	26 ₈ „
Spanyolországban	7.654,000	16 ₈ „
Olaszországban	6.815,000	18 ₈ „
N.-Britanniában	1.938,000	2—5 „

a német államok közt péld. aránylag több erdővel bírnak :

Hessen vál. fejed.	hol az erdők a termő földnek	44 %
Nassau hgg	„ „ „	42 „
Schwarzburg fdségek „	„ „ „	39 „
Szászmeiningen „	„ „ „	38 „
Baden hegg „	„ „ „	37 „
Bajorország „	„ „ „	35 „

teszik stb. v. ö. *Brachelli die Staaten Europas* Brünn 1864.

b) A Zágrábban 1816-ik évi augusztus hóban rendezett kiállításról szóló tudósítvány az u. n. három egyesült országnak erdőállományát következőleg adja:

Horvát-Szlavóniában	1.362,561 hold
Horvátszlavon kat. végvidéken	1.194,255 „
Dalmatiában	475,592 „

a három egyesült országnak : 3.032,408 hold

c) *Hunfalvy* i. cz. a magyar tartományok fafogyasztását ekkép számítja : tüzelésrefejenkint $\frac{1}{4}$ ölével évenként legalább 10₈ millió öl, a szerszámok s építkezésekre fél, és bányászatra, vasutak, telegrafok, gyárakra stb. 3 mill. összesen tehát 14 mill. szükségeltetik; az évi faszaporodást pedig az állami erdőkben tapasztalható utánnövést vevén sinormértékül, melyekben holdankint 0₈₈ öl az évi utánnövés, 8.119,469 öltre becsüli, úgy hogy az évi fogyasztás az ő számítása szerint majd 6 millió öllel haladná felül a rosz erdei kezelés mellett várható évi faszaporodást, mely hiánylatnak pótlására legalább 60 millió mássa köszén kívántatnék; holott jelenleg a magyar tartományok csak 10 millió mássa köszönnet szolgáltatnak!

48. §. Az erdőszetre befolyást vevő természeti és álladalmi intézményekről.

Hogyausztriai birodalomban természeti nagy fabősége mellett sokhelyütt valóságos fahiány mutatkozik, onnan magyarázható, mivel számos

tényező erre zsiibbasztólag hat ki, míg más részt számos álladalmi intézmény serkentő befolyása tagadhatlan, így nevezetesen :

1) *Az erdők földrajzi aránytalan elosztása*; az erdők jobbára összetömegtve oly vidékeken fordulnak elő, a hová a könnyű közlekedés jótéménye még ki nem hat, a legszebb szálfa, a legbecsesebb törzsök gyakran szállítási lehetőség teljes hiányából vagy épen nem, vagy csak primitív gazdasági viszonyok közt igazolható pazarlással járó hamúszir előállítása által értékesíthető a), innen azután a földbirtokosoknak szakértő kezelés iránti közönyösség, innen az irtási viszketeg; mily serkentőleg hat e tekintetben a vaspályahálózatnak az erdős vidékre való elterjedése, a pozsonyszeredi vonal szolgálhat élő tanúsággul b). Az ausztriai tartományok közül még legkedvezőbb geográfiai elosztás Csehországban található, hol az erdők jobbára a nagyobb földbirtokokon más miveltési ágakkal szerencsésen váltakoznak, és hol pagonyok s mesterséges fanevelésről telhetőleg gondoskodva van. A fátlan vidékek beültetése különben a birodalom legtöbb részében teljesen elhanyagolva van, különösen Magyarországon, noha országos törvényeink erről üdvösen intézkednek, mire azonban kevésbé a puszták kényszer c) mint egyedül az iskola utjáni buzdítás, az ültetésnek a községek körében a tanoncok általi foganatosítása, jelesen a praeparandiákban a tanítójelölteknek fatermelés, kivált gyümölcsfatermesztésre való oktatása vezethet, mi főleg ott, hol a tagosítás megtörtént, a községek részéről annál biztosabban várható, miután jobbára mindenütt egyuttal külön fahiskola szokott létesíttetni. A Karszt kopár vidék befásítására az államigazgatás részéről külön jutalomdíjak tűzettek ki, melyek bizonyosan meghozandják a várt gyümölcsöt; hazánkban a futóhomok lekötésére és faültetésekre irányzott törvényeink szigorú, foganatosítása a fahiányon segíthetne, de csak is akkor, ha az ültetvények megóvására egyuttal nagyobb gond és figyelem fordíttatnék.

2) *Az okserű erdőmiveltés csekély terjedtsége*. Cseh, Morva, Slezia Felső-Ausztria és Salzburgon kívül, hol megfelelő erdőkezelés honos, más tartományokban még igen kivételesen leginkább csak nagyobb földbirtokosoknál akadni czélszerű erdőszetre; a kincstári erdőkben is legalább a német-szláv tartományokban példás kezeléssel találkozni, pedig még igen jelentékeny az állam birtokában maradt erdőállomány, mely mintegy 546 □ ausztriai mfdet tesz, miből a magyar korona területére 361., mfd esik, d) kivált a katonasíri erdők, hol az összes erdőség az államé; a közalapítványok birtokát tevő és 66., □ mfdre nyuló erdőkben is némileg megnyugtatóbb miveltési mód honos, de annál szomorúbb gazdálkodás található a bányamiveltésre szánt és nem kevesebbet mint 123 □ mfd elfoglaló bányászati erdőkben, hol gyakran a könnyelműséggel határos fafogyasztás magát a bányasírt is tetemesen veszélyezteti.

De magánbirtokosok, különösen a községek és közbirtokosságok erdeiben gyakran valóságos erdőpusztításokra bukkanni e), és leginkább a minden elővigyázat és tekintet nélküli legeltetés az, mely sok erdőt árnyéktalan mezővé és kopársággá változtatja át. Mily nagy gazdátlan-ság létezik az erdők körül, főleg a magyar tartományokban, már azon tete-

mes hamúzsir-mennyiségből tűnik ki, mely itt évenként előállítatik, így még 1841—50-ig évenként átlag 42,400 mázsa szállított a többi örökös tartományok felé, de hogy ezen termelés még napjainkban is, noha a jóval olcsóbb és műtani czélokra alkalmasabb sziksóval nehéz a verseny, még igen jelentékeny, a pesti keresk. kamara utolsó tudósításából kivehető, mely szerint az e czikkbeni forgalom 1859—62 nagyobb vala mint máskor öt hat év alatt, hiszen még 1863-ban az egész birodalomból több mint 36,000 v. mázsa külföldre szállítva lőn, és ezen kivitelhez, valamint a birodalomnak 100,000 mázsára becsültetnizsokott össztermeléséhez hihetőleg a magyar korona tartományai legtekintélyesb adaggal járulnak, mert a magyarországinál lehető még szerencsétlenebb gazdálkodás pusztítja Horvátót és Erdélyországnak erdeit is f).

Rendszeresb erdőmivelés eszközlésére a nem magyar tartományokban 1852-ik évi dec. 5. külön erdőtörvény hozott és 1853. kezdetével hatályba léptetett, mely a birodalmi, községi és magánerdőkre az erdőgazdászati szabályokat tüzetesen megszabja, az erdőtelkeknek a faültetés-től elvonását, vagy más czélokra való fordítását, továbbá az erdőpusztításokat, vagy azoknak káros kezelését tetemesb pénzbírságok alatt tiltja, és az ujonnan kivágott erdőrészeknek valamint a régibb kopárságoknak bizonyos idő alatti beültetését elrendeli, mely egyuttal az erdei szolgalmakat, különösen a legeltetést szabályozza, az erdőrészek jókarbani tartásának módját megszabja, mely kivált a faüsztatás ügyét kelleg rendezi, az erdőégések és rovarkárokról czélszerűen intézkedik, továbbá az erdővédszolgálatot pontosan meghatározza, végre az erdőtulajdon ellen intézett kihágások valamint az erdei károk megtérítése körüli eljárást részletesen elészabja g). Ezen törvény utóbb a magyar tartományokra is kiterjesztetett, hol az az 1858-ki évvel vált kötelezővé; de az oktoberi Diploma folytán megint hatályból kiléptetett. Vannak azonban országos törvények, jelesen az 1807 : 20 és 21 t. cz. valamint az 1840 : 9. czikke, melyek kelleg erélylyel fogamatba véve elegendő védelmet és biztosítékot nyújthatnának; ugyan is azokban az erdei pusztítások fogalma pontosan értelmeztetik h), továbbá az erdei szolgalmakra elvképen kimondatik, hogy a fiatal vágásokban a legeltetés tilalmas, mig a sarjadékfa csuosa azon magasságot el nem éri s nem oly erős, miszerint a marhák által le ne legeltessék, melyek által továbbá az erdei zárlat kelleg szabályoztatik és a közhatóságok ama joggal ruháztatnak fel, hogy az erdők fentartására ügyeljenek és így kiválólag a pusztításokat telhetőleg akadályozzák; ezen valóban üdvös törvények tehát addig is, mig az országgyűlésen korunk igényeinek megfelelőbb törvény létre jöhet, a hatályból kiléptetett erdőtörvény hiányát teljesen kipótolhatják, csak czélszerűen kezeltesenek, és jelesen a községi erdőkre sikeresen alkalmaztassanak, mert megváltozott bir. okviszonyaink közt különösen a községek erdeire nézve szigorú felügyelet és bizonyos üzleti terv megszabása elutasíthatlan szükségnek mutatkozik. De épen a megváltozott birtokviszonyok biztos kilátásba teszik, hogy a magyar jog történetében annyira szereplő irtványok törvénykönyvünk lapjairól végképen el fognak tűnni. Nem csekély lendületet nyert a német-szláv tartományok erdőgazdasága végre azon törvény által

is, mely az erdei szolgálmak megváltásmódját szabályozván (1853. jul. 5.) az okszerű erdőmivelés egyik fő akadályát szerencsésen eltávolítja.

3) Az erdőgazdászati szakképzettségnek eddig csekély mértékben volt elterjedése. E hiányon ujabban a tanintézetek megfelelő szervezése által tetemesen segítve lőn, ugyanis a *mariaBrunni* tanintézet 1852. apr. 27. l. f. elhatározás nyomán olyképen lett ujja szervezve, hogy két évi tanfolyamban nem csak az erdőszetigazgatósági szolgálatra, hanem minden magasabb erdőszeti állomásra kívánt szakismeret ez intézetben elsajátítható; 1862-ben 83 hallgatót, számított; a *selmeczi Akademia* külön erdőszeti tanfolyammal bir, mely sziv tén a magasabb erdőszeti kiképeztetést közvetíti, ezenkívül csak alsóbb erdőszeti iskolák léteznek, jelesen az 1863-ban átalakított *Weiswasser*-féle Csehhonban, mely már 1862-ben 70 tanulóval dicsekedett, az *ausseei* Morvahonban (1862: 47 tanulóval) a csak egy két növendékkel bíró *leobeni*, *freisteini* és *lanachi* Steierheggen; azonkívül sokhelyt a földmivelési tanodákkal erdőszeti folyam van egybekapcsolva mint péld. *Körösön* Horvátországban, *Dublanyon* Galiciában stb. A szakbeli képzettség megbírálására még 1850-ben mind a magasabb alkalmazásra igényt tartó erdőgazdák, mind az alárendelt szolgálatra készülő erdővéd és műtani segédszemélyzet számára külön államvizsgálatok szabattak elé és e célra Buda-Pesten is külön bizottmány rendeltett ki i).

Az erdőgazdászati ismeret-kör tágitására, jelesen a kölcsönöstapasztalatok közlésére szakavatott kísérletek megtevésére, időszaki értekezletek tartására a birodalom több tartományaiban és hazánkban is ujabban külön erdőszeti egyesületek keletkeztek, mint Bécsben a birodalmi erdőszegylet (1861-ben 459 taggal), a gráci (156 taggal), a csehországi (1220 taggal) és a morvasziléziai társulatnak erdősz osztálya (810 taggal). Hazánkban is keletkezett külön magyar erdőszeti egylet, mely 1862-ben már 1031 tagból állott és felváltva más más magyar városban tartani szokott összejövések, és ez alkalommal szőnyegre kerülő értekezések, s általános eszmecsere utján valamint külön szaklap szerkesztése által hatatos eszközül mutatkozik hazai erdőszetünk mindjunktól ohajtott felvirágoztatására.

Szakértő erdőszeti kezelésre jótékonyan még azon körülmény is kihat, hogy a felügyelő és vezénylő hatóságok ujabban e célnek megfelelőbb szervezetet nyertek, névezerint Tirol grófságban, hol az 1856-ki april 19. kelt cs. rendelettel az összes erdőigazgatási államgépzet uj alapokra lőn fektetve, de más tartományokban is, hol uj igazgatóságok felállitattak, hol a bányák vagy sőjővedék és államjavak részére fenállott igazgatóságok külön erdei igazgatóságok czimével, és ezzel járó hivatalos terdők hatáskörével felruháztattak, mint például a wieliczka, két ausztriai, magyarországi szigethi, nagy bányai és szomolnoki, kolozsvári s egyéb erdőszeti igazgatóságok.

4) A fa kiműléseivel tüzelésre szolgáló pótszereknek még felette csekély mértékbeni felhasználása. Ez jelesen a gyepfőzetre nézve áll, miből terjedt rétegek találhatók ugyan a birodalom csaknem minden tartományában,

de a műtani mivelés valamint e becses tüzelőanyagnak bányászati célokra való felhasználása csak igen szerény körben mozog, *k*) még Csehországban is, hol a reichenbergi iparkamara kerületében (Niemes, Wartenberg, Karlsberg, Fridrichswald, Iserwiese stb.) évenként mintegy 32 mill. darab téglá nyeretik, hol továbbá a budweisi kamarai kerületben mintegy 4—5 millió darab nyeretik és a chlumetzi szénné átváltoztatva épügy mint a Radostin táján évenként előállíttatni szokott 8—9 millió téglá vastermelésre használtatik, mind a mellett még ez országban is sokhelyütt névszerint a cseherdőháton elterülő gazdag turfatelepek egészen parlagon hevernek. Galicziában csak Tlumacz táján létezik szabályszerű turfaásás, az itt évenként nyeretni szokott mintegy 10 millió darab téglá az ottani czukorgyárban elhasználtatik, míg a Bug és Dniester közt különösen az országhatárán Árva megye szélén elterülő Bory nevű telep, mely jóformán a leghatalmasabb turfamező az egész birodalomban, eddigelé épen nem használtatik; ép oly kevéssé használtatnak Bukovinában a Pruth, Szeret és Suczava folyó mentében vagy az Erdélyhonban elnyúló gazdag rétegek, mind a két tartományban a fának aránylag nagy olcsósága a szabályszerű turfatermelésnek útjában állván; Tirolban, hol szintén terjedt turfatelepek léteznek (Bieberwicz, Lermos, Voldöpp, Seefeld környékén) ugyanazon oknál fogva a gyeptőzre kevés figyelem fordítatik; jóval több gonddal üzetik e termelési ág felső és alsó Ausztriában, amott évenként 2—3 millió téglá vettetik (Pürstlig, Rohrbach, St. Peter stb. táján) és részben már a sófőzésnél is használtatik; emitt Gutenbrunn, Moosbrunn, Mitterbach, Schwarzenau környékén : Krajna és Karantánban is és pedig annyira mennyire használt turfatelepek léteznek. Magyarországon, mely számos láp és mocsárai mellett gazdag turfa-telepzetekkel bir *l*), hasonlólag még felette csekély gond fordítottatik azoknak műszabályszerű kizsákmányolására, így például a dunántuli kerületben, hol hatalmas rétegek kínálóznak, csak két helyen van jelentékenyebb turfaásás t. i. Sz. Miklóson (évenként 200,000 mázsa) az ottani czukorgyár számára és Mosony városa környékén (mintegy 7—8 mill. téglá) a m. óvári téglavetések használatára, Árva megyében Stanic és Jablonka mellett a 2—9 láb mélységű és jeles minőségű rétegek szintén mivelés alá vétettek ugyan, de távol sem oly mértékben, mint ez lehetséges és közgazdászati szempontból kívánatos lenne. Legsajnosabb azonban, hogy még azon tartományokban is, hol, mint L. Velenczében a nagy fahiány és a tüzelő anyagok magas ára miatt a gyeptőzeg különösen becses hézagpótlónak ajánlkoznék, az elég nagy terjedtségben kínálkozó turfarétegek még végképen parlagon hevertetnek.

Nem megvetendő végre azon mellékjövedelem sem, melyet az erdők nyújtanak, elnézve ugyan is a makkoltatástól az évi *gubacstermelés* jelentékeny pénzértéket képvisel, az egy évben a birodalom összes erdeiben átmérőleg szedetni szokott gubacs 500,000 mázsára becsülitetik, mi legalább 3 mill. forintnyi értékkel bir; legtöbb gubacs gyűjtetik Szlavoniában és azután Magyarországon, amott kedvező évben olykor 100,000 köből; a pesti kamara tudósítása szerint a magyar gubacstermelés 1861-ben 150,000 köbölre rugott (egyegy köből 8—16 frt) *m*) az egész birodalomból azon-

ban 1863. csak 17,196 mázsa szállított ki, míg másrészt 22,800 mázsa hozatott be, úgy hogy daczára szép tölgyeseinknek, e czikkre nézve is kénytelenek vagyunk a külföldnek adózni; mint mellékjövedelem továbbá körülbelül 4 millió mázsa cserháj, 250,000 mázsa terpentín és más gyantanevek, nemkülönbön kátrány, tapló, alom és egyéb melléktermelények jelenkeznek, úgy hogy b. *Czörnig*a birodalmi erdők évi jövedelmét, tekintettel a mellékjövedelemre is, összesen 68 és fél millió forintba becsüli; de miután a legutóbbi hivatalos felvételek csak az évi fanyereményt 98,5 millió forintba teszik, a mellékes haszonvételek pedig mintegy 16 millió forintba becsülhetők, az összes erdei jövedelem egy-egy évben helyesebben mintegy 115 millió forintban lenne megállapítandó.

a) Így például Szlavóniában, mely terjedt tölgyeseiben oly gazdag kincscsel bir, hogy ebbeli gazdagsága 800 millió köblábra becsültetik, közlekedés hiányánál fogva a 80—100 éves legszebb törzsek csak 2—4, legfeljebb 5 frttal fizettetnek. A legszebb tölgyfának öle szállítással együtt csak 5—7 forint, ritkán 8—10 frt, sőt gyakran egy-egy öl még 5 forinton alul is kel; — v. ö. az 1864-ik évi kiállításról szóló tudósítást (37. l.).

b) Az erdőmivelés eddigi elhanyagolásának egyik főoka még a fausztatásnak kevésbé megfelelő elrendezése, csak az alpesi tartományokban van arról jobban gondoskodva. Különbön a fakeskedés nálunk leginkább csak a folyók, jelesen a Tisza, Szamos, Körös és Berettyó által közvetítetik, Tiszaujlak, Tiszafüred, Szolnok, Sziged, Lippa, Arad és Makkó az e folyók mentében a főarakodó helyek; a Duna völgye felé a Vág meg a Garan és Ipoly vizén szállítatják Felső-Magyarországnak még mindig nagy fakincse, jelesen Hradek, Rózsahegy, Zsolna, Vágújhely, Szered, de kivált Komárom mint főarakodóhelyek szerepelnek, ez utóbbi legnagyobb mérvben viszi a fa-, különösen az épületfakeskedést le egész a török szélekig. *Korizmic*s Stat. közl. IV. k. 1. f.

c) Hogy a kényszer maga czélra nem vezet, hangosan szóló bizonyosság hazánk országutainak 1855-ben nagy költséggel eszközölt, rosszul foganatosított, s azért tönkre jutott kiültetései. Legtöbb azonban várható a *közülteményi felügyelőségektől*, melyeknek szervezése 1864. márcz. k. udv. rendelettel vétetett foganatba.

d) *Czörnig*, Das oest. Budget für 1862. stb. A stat. közl. III. köt. 2. füzetében ellenben a forrás megemlítése nélkül az összes állami erdősegek kiterjedése csak 323,5 és a magyar koronai területbelieké 174 mfdre tétetik.

e) Az ipar és keresk. kamarák tudósításaiban az erdőpusztítások miatti panaszok álló rovatképen jelenkeznek, így például a görcei kamara 1858. évi jelentéséből kitűnik, hogy az erdőpusztítások folytán, az ottani erdőkben holdonkint alig néhány száz fatörzs található, mi által a hegyek megfosztatván fakoronájuktól, a völgyek mind inkább a hóomlásoknak kitétetnek, és a kamara sürgősen javálja, hogy a földbirtokosok úgy mint Carso vidéken mindenütt a kietlen kopár tájak beültetésére egyesüljenek; még hangosabban panaszkodik a temesvári kamara, mely szerint az erdők mestereges mívelése egészen elhanyagolva, a természetes utánnövés pedig közös faizás, legeltetés és egyéb szolgalmak által, maga az erdőállomány végre önkényes vágások által veszélyeztetve van, olyannyira, hogy az évenkénti fanövekvés alig 0,40 ölet tesz egy-egy hold után; afa ára pedig még az erdők szomszédjában is 16—20 frtra felszökent, és a kamara e czélra különösen a Maros és Béga szabályozását sürgeti. — És csak ímént emlegették hirlapjaink a székelyföldi erdőpusztításokat, jelesen azénégésé körüli gondatlan eljárásból támadt és az egész vidékre károsan kihatott erdőégéseket; különben a magyar kir. Helytartótanács 1864-ki márcz. 2. 9795. szám a. erélyes körrendelettel intézett az ország minden hatóságaihoz az erdőégések meggátlása és az égések mikénti gyors oltása iránt.

f) A hamuszirtermelés a birodalom minden tartományaiban ujabban évről évre inkább csökken, így Galiciából például még két évtized előtt évenként 20,000 mázsa vitetett ki, jelenleg pedig a sanoki és jasloi kerületben évenként csak mintegy 3000,

a szlוצovi, tarnopoli, és cszortkovi kerületben 9000 mázsa állítatik elő, sőt a rzeszovi ker. mely előbb néhány ezer mázsát szolgáltatott, most alig 400 mázsát termel. Az eszéki keresk. kamara 1860. évi tudósításában egyenesen mondja, hogy azon mértékben, a mint a fának más módóni árusítása könnyebül, a hamuzsirtermelés csökkent, és a keresett szlavóniai hamuzsírbelől jelenleg alig több mint 1500 mázsa kerül forgalomba, hajdan több mint tízszer annyi. Így továbbá Alsó-Ausztria 11 főzöintézetében csak 2800 mázsa termeltetik; agráczki ker. kamara kerületében levő 23 főzöde közül a magas faárak miatt már csak 13 áll működésben, de azoknak termelénye is 1859-ben 458 mázsára olvadt le; egyedül Magyar- és Erdélyhonban még virágzó e termelési ág, mely a brassói ker. kamara 1854—56-ki tudósítása szerint különös haladásnak indult, és a sopronyi kamara kerületében évenként mintegy 8000 mázsa készítettik. Különben hazánkban is már az utolsó előtti évtizedben a hamuzsirtermelés lejjebb szállt, mert míg a forgalmi lajstromok szerint 1831—40-ig évenként 55,800 mázsa ment ki a többi örökös tartományok felé, a kivétel az 1841—50-ki évtizedben átlag 42,400 mázsára szállt le.

g) Teljes elismeréssel megemlítendő az 1858-ki nov. 10. kelt cs. rendelettel az erdőgazdaság érdekében történt ama kegyes intézkedés, mely szerint a Felső-Ausztria Salzburg, Steier és Tirol erdeire nézve előbb fenállott és az erdei regáljogon sarkalt különféle állami fentartott jogok minden kárpótítás nélkül felhagyattak, és ez által az erdőbirtokosoknak szabadabb tevékenységi tér készségesen megnyitott; valamint azon gondoskodása is a magas kormánynak, melylyel még nemzetközi viszonyaiiban is az erdei kihágásoknak útját szegni törekszik, mint ez nevezetesen a Szászkirálysággal 1855-ben kötött államszerződvény fonálán történt.

k) Az 1807 : 21. t. cz. egyenesen mondja, hogy erdőpusztítás az : ha a vágás nem áll arányban az utánnövészel; ha oly időben és módon vágatik, hogy a hajtásoknak el kell veszniök; ha a vágás megtétetvén, a sarjadzás megóvásáról a rendes módok által nincsen gondoskodva; ha végre az erdők oly helyen irtatnak ki, mely más haszonvéltre nem alkalmas. — A törvény egyéb rendeletei is elég támpontokat nyújtanak érellyes hatósági intézkedésekre, mi által egyelőre a közszükségletnek meg volna felelve; v. ö. a Magyar Gazd. Egyes. jegyzőkönyvét (1868. jun. 2.) A horvát udvari kancellária részéről is 1863-ki szeptember hóban az erdők okszerűebb kezelésére irányzott rendelet bocsátott ki.

i) A felsőbb erdőszeti vizsgálatok a keresk. és közgazdasági minisztériumtól közvetlenül kirendeltetni szokott bizottmányok előtt tartatnak, míg az erdővéd és műtani segédszemélyzet számára előszabott vizsgálatok közvetlenül az országos politikai hatóságok intézkedései alá esnek. Az utolsó három évben a felsőbb erdőszeti államvizsgálatok 36 külön bizottmány előtt tartattak és ez idő alatt az államvizsgálatot kiállotta, és pedig :

1861-ben	77 jelölt, közülök	20 nem képesítettnek találtott,
1862 „	96 „ „	17 „ „ „
1863 „	102 „ „	18 „ „ „
összesen : 275		50 vagyis 18%

a jelölteknek évenkénti növekvése, és a visszautasítottaknak csökkenése mindenesetre örvendetes jelenségek.

Az alsóbb erdőszeti államvizsgáknál, melyek Csehország öt helyén, továbbá Bécs, Linz, Salzburg, Brünn, Troppau és Lemberg városában a három utolsó éven át esztendőnként, Grácz, Klagenfurt, Krakó és Csernovicz városokban kétszer, Pozsony, Kassa, Soprony, Temesvár, Kolozsvár és Laibach városokban egyszer tartattak, összesen megvizsgáltattak, és pedig :

1861-ben	326 jelölt, közülök	24 visszavetettett,
1862 „	388 „ „	27 „ „
1863 „	388 „ „	24 „ „
összesen : 1097 „		75 „ vagy is 7%

tehát itt is örvendetes növekvés, legtöbb jelölt Csehországra esik, 227—265; asztán Morvahonra (45—59). stb. Mind a csehországi mind a morvahoni erdőszeti tanintézet növendékei, tekintve az államerdőszeti szolgálatra és az államvizsgálatra való bocsáttatást, 1857-ben többféle kedvezményekben részesítették; innen a fenebbírintett

nagy jutalékja a vizsgálati jelölteknek, mi egyszersemind az ottani erdészet virágzása mellett szől.

k) *Schwarzer* szerint : Geld und Gut in Neu-Oesterreich, Bécs 1857. a birodalomban eddig ismeretes turfatelek tartalma legalább ezer millió köbölre tehető, a gyeptözegek súlyát úgy tekintve, mint az vizes részeivel együtt kiásatik.

l) Magyarhonban mintegy 69 különféle turfatelep ismeretes, legjelentékenyebbek az árvai fensík, a hanság, Fehérmegyében a Sárret, szintugy a Berettyó és Körös sárretjei Biharban, az ismeretes ecsedi láp és hosszurét stb. A Duna mentében pestmegyei Ócsa helységtől egész bácsmegyei Sz. István községig hosszú turfataraltalmu völgy vonul le, de sem ezen vidéken sem fővárosunk közelében levő rákosi és gubacsi pusztán az ott elszórva előforduló turfatelek nem aknáztatnak ki. Erdélyben a Büdös hegyén terjedt és jelentékeny mélységű turfatelek vonulnak el, szintugy Brassó városától északkelet felé Apátfalva mellett és sok más helyeken; v. ö. a k. kamara 1860. tudósítását.

m) Magyarországból, míg a közbelső vámvonal létezett, évenként, és pedig 1831—40-ig 152,000 mázsa, 1841—50-ig 134,000 mázsa gubacs szállított az ausztriai tartományokba, mi hazánknak egy évben 7—800,000 frttal jövedelmezvén, nem megvetendő cikke volt közbelső keresk. üzletünknek.

B. A baromtenyésztés.

I. A baromtenyésztés egyáltalán.

49. §. Marhatenyésztésünk állapota, jelesen szemközt a rétmiveléssel és a rendelkezésre levő takarmánnyal.

A baromtenyésztés, ezen az okszerű mezőgazdaságnak talpköve, az ausztriai birodalomban távol sem érte el a fejlődés azon fokát, melyre, tekintve a kedvező előzményeket és a tartományok legtöbbjeinek kifejtett agronom természetét, könnyen felemelkedhetnék, sőt épen a marhatenyésztésnek főleg az egyik-másik ágban kivált napjainkban szembetűnő elhanyagolása a birodalom mezei iparának Achilles-sarkát képezi. Ha mindjárt az egyik másik tartományban megnyugtatóbb is a baromnak ugy létszáma mint minősége, legtöbbszörre mégis tagadhatlan az e tekintetbeni hátramaradás más európai államok mögött, holott épen megfelelő marhaállomány leginkább a gazda ama biztos tartaléktőkéjét képi, mely őtet a termelés többi ágait érni szokott különféle csapásokért legelőbb kártalaníthatja, ugy hogy ezen a szükséges trágát, a kívánt munka- és vontató erőt szolgáltató élő tőkében a földmives lakosság önálló fentartásának gyakran egyedüli közegét leli.

A baromtenyésztés kevésbé megfelelő állapotja leginkább a hiányos rétmivelésnek, valamint a takarmánynövények természettségére fordítani szokott csekélyebb gondnak szüleménye; már az általános arány mely a réteknek a többi mívelési ágak közt jut, mutatja, hogy a rétmivelés nem részesül azon kiváló figyelemben, melyet méltán igényel; a rétek és kertek együtt véve az egész birodalomban a termőföldnek csak 14. százalékját képi, s egyedül azon részeiben található magasabb arányviszony, hol, mint az alpesi tartományokban, örökzöldelő rétekről már maga a természet gondoskodott, bár itt is, mivel a természet kellőleg nem istápoltatik, a föld őseréje mindinkább lankadni és a legelő silányulni kezd; a rétek kiterjedése és a termőföldhez való aránylása szerint az egyes tartományok következőleg sorakoznak :

Általán. ausztr. négyeség mftékben : %		Általán. ausztr. négyeség mftékben : %			
Bukovina . .	29. ₃	22. ₁	Horvát-Tótország 37. ₄	13. ₀	
Felső-Ausztria	36. ₁	20. ₀	Alsó-Ausztr.	44. ₁	12. ₉
Erdély . . .	157. ₅	19. ₁	Stiria	45. ₆	12. ₇
Krajna . . .	28. ₅	18. ₀	Karantán . . .	19. ₇	12. ₄
Kat. határv.	80. ₄	17. ₄	Istria	16. ₀	12. ₃
Tirol	56. ₁	15. ₀	Csehország . .	94. ₇	12. ₃
Velence . . .	45. ₈	15. ₃	Morva	33. ₀	8. ₉
Galiczia . . .	176. ₄	14. ₈	Slézia	6. ₆	7. ₈
Magyarorsz.	436. ₈	13. ₉	Dalmatia . . .	2. ₁	1. ₀
Salzburg . . .	13. ₈	13. ₅	Összesen : 1360. ₃	14. ₃	

Már e sorozat mutatja, hogy az jobbára csak a természeti adomány bősége, és nem a mesterséges rétmivelés fokozata szerint képződik, mert éppen azon tartományokban, melyek utolsó helyen sorakoznak, t. i. Cseh, Morva, Sléziában, némileg Alsó-Ausztriában is a mesterséges réttöntözés és az alagsövezés még leginkább előhaladt, és e tekintetben megint Lombardiának elvesztése igen érezhető, mely réttöntözésével páratlan volt az ausztriai tartományok közt, Velence tartomány a rétmivelésben korántsem foglalván el azon polczot melyre a szomszéd tartomány vergődött.

A mily csekély arányban vannak a rétek, époly túlaránynyal szerepelnek az egyéb *kaszáló-földek* és gyepezők, jelesen a *közlegelők*, és éppen ezen körülmény vala eddigelé leggyöngébb oldala az ausztriai mezőgazdaságnak, mert az alpesi és helylyel-közel a kárpátvidékeken kívül, hol a havasi legelők őstermőerejüknél fogva a mesterséges réteket jóformán helyreépítolják, a többi tartományokban csak igen zsenge hézagpótlót képeznek, főleg ott, hol mint Galicziában, a magyar tartományokban, sőt még Tirolban is, terjedt közlegelők nagy mértékben találhatók, melyeknek művelésére éppen semmi gond nem fordítottatik, és mint közbirtok, másnemű művelés alá sem igen kerülhetnek. De az utolsó évtized óta nem csak Stiriában, mindkét Ausztriában, Cseh, Morva és Sléziában, hanem a tagosítás haladtával a magyar tartományokban is a kihalított legelő részek mindinkább takarmányinövények mesterséges termesztésére felhasználtatnak, és lóhere, luczerna, bükköny, különösen mohar még hazánkban is évről évre nagyobb mennyiségben vettetik el, mi már onnan is kitetszik, hogy lóheremagból 1863-ban már 109,221 mázsa 2.184,000 forintnyi értékben a birodalomból kiszállítottatt, holott valami tíz év előtt annak alig fele része került kivitel alá. A *kaszálók* és *legelők* aránylagos nagysága szerint a birodalom egyes tartományai következőleg sorakoznak :

Általán. ausztr. négyeség méftekben : %			Általán. ausztr. négy es méftekben : %		
Dalmáthon .	125. ₄	58. ₁	Krajna . . .	35. ₄	22. ₃
Istria . . .	53. ₆	41. ₃	Bukovina . .	25. ₃	19. ₃
Salzburg . .	36. ₇	35. ₉	L. Velenceze .	67. ₆	18. ₀
Karintia . .	41. ₇	26. ₄	Magyarország .	538. ₀	18. ₁
Tirol	67. ₄	23. ₀	Kat. örvid. . .	79. ₈	17. ₀

	Általán. ausztr. négyesség mftékben :	%		Általán. ausztr. négyesség mftékben :	%
Stiria	59. ⁷	16. ₈	Galiczia	114. ₄	9. ₈
Horvát-Tótorsz.	32. ₅	11. ₂	Csehhon	61. ₆	7. ₈
Erdély	91. ₃	11. ₁	Alsó-Ausztr	24. ₅	7. ₉
Slézia	9. ₄	11. ₀	Felső- „	8. ₀	4. ₁
Morva	39. ₀	10. ₅	összesen : 1511	15. ₈	

A legelőre nézve tehát a birodalom tartományai egészen más sorozatban jelenkeznek mint a rétekre nézve, és hogy Dalmatia, valamint Istria az általános termőfelület aránylatánál oly magas helyen szerepelnek, a fentebbi kimutatásból könnyen megfejtethető, mert az előbbiben jóval több mint fele, az utóbbiban pedig több mint két ötödrésze a termőföldnek merő legelő, és ugyanazon okból Salzburg, Karintia, Krajna és Tiro terjedt kaszáló-földjük mellett annyira szerepelnek a bőséges termőföldde megáldott ausztriai tartományok közt, mely körülmény látszólagos termelési dúságukat természetesen nem keveset lejjebb szállítja a).

Az évi *szénatermelés*, tekintettel a rétek és kaszálók átlagos termőképességére, odaérve a sarjút és lóherét is, hivatalosan 444 millió mázsára becsültetik, mintegy 736 millió forintnyi értékkel, miből Magyarországra 132, az összes magyar tartományokra 183 millió mázsa számítatik b), vagyis az összes termelésnek csak 41 százaléka; az évi *szalma-mennyiség* pedig, mely nem csak mint alom, hanem takarmányképen is, bár nem kielégítőleg felhasználatik, az egész birodalomban 523 millió és a magyar korona országaiban 254 millió mázsára becsültetik, úgy hogy gazdag gabna aratásainknál fogva csakugyan majd fele része az összes birodalmi szalmának a magyar területből való.

Ha már annak megbirálására, valjon és mennyire elegendő a rendelkezésre levő takarmány mennyiség a fennlevő marha táplálására, az e célra felhasználtatni szokott hüvelyes veteményeket, burgonyát, szecskát zabot, takarmányi növényeket, valamint a tarló és ugarföldeken kinálkozó legelőt széna-értékűvé és a különféle baromnemeket szarvas-marhává átváltoztatjuk, azt találjuk, hogy az egész birodalomban 23.410.000 reducált marhadarab számára 908 millió mázsa széna értékű takarmány van c), úgy hogy átlag évenként 38 mázsa jut egy-egy reducált marhadarabnak, holott ugyanazon alapokon fekvő számadás szerint a német birodalmi államokban 44, Helvetiában 71, Poroszországban 72, és Angolországban *Legoyt* szerint éppen 74 mázsa, tehát közel még egyszer annyi takarmány jut minden egyes marhadarabnak mint Ausztriában. Mi marhatenyésztésünk hátramaradását eléggé világosan megmagyarázza, mert a többé kevesebb bőséges táplálás szerint képződik a marhának husossága, és ennél fogva a tenyésztett marha minősége is, és miután ezen adatok fonalán a birodalomban egy-egy darab reducált marhának naponként csak 10.₆ font szénaérték jut, három font szénaérték pedig egyenlő 100 font élő marhasúlylyal; ebből következik, hogy Ausztriában egy-egy reducált marhadarab átlag csak 355 fontot nyom, míg a német birodalom kisebb államaiban minden egyes darab 400, Schweiczthonban 648 és Poroszország-

ban 661 fonttal, vagyis átlag minden egyes marhadarab majdnem kétszer annyi súlyjal bír, mint a birodalombeli marhának egy-egy darabja. Menyire zaibbasztólag hat ki a só-egyedáruság baromtenyésztésünkre, és mikép törekszik a kormány legujabban az e célra nagyobb mértékben termelteni szokott olcsóbb só által e bajon segíteni, alantabb a bányamivelésnél fog szóba vétetni.

a) Ha a rétek és legelők együttesen vétetnek, az arányosztalék, mely az összes termőföldből jut, elég jelentékeny ugyan, mert épen 30 % tesz, holott Franciaországban a rétek 10, a legelők 18, együtt tehát csak 28 %-ját tesszik a termőföldnek, sőt Poroszországban épen csak 18 % jó a gyepmezőre, ellenben Angolhonban 47.5 %, Írthonban 61.5, sőt Skóthonban 74.5 % gyepföld; Helvétiaiban, mely nagyszerű és költséges rétöntözési vállalataival Europa csaknem minden államain túlsz, a gyepes föld 52, sőt az ok-szerű baromtenyésztés magasabb fokán álló Németalföldön épen 54 %-ját, vagy jóval többet mint fele részét teszi az összes termőföldnek.

b) *D. Hübler* Ber. d. Statist. Centralarch. s. utána *Franz* i. m. 249. l. a szénatermelést a telekadó alapjául szolgáló felvételek nyomán a rétek után 335 millió és a legelők után 78.5, együtt tehát 409 millió mázsára teszik, mi csak kevéssel eltér az 1859-ik évre vonatkozó és a szövegben követett hivatalos becsléstől.

c) *Franz* i. m. 255. és köv. lapján következő számadások alapján a szövegben említett eredményekre jut, ő t. i. felvévén, hogy egy darab szarvasmarha = $\frac{1}{2}$ lóval, 10 darab birkával, 4 darab sertéssel, 8 darab kecskével és 3 darab szamár vagy öszvérrel, azt találja, hogy a birodalomban az 1857-ki összeírás szerint e visszavezetés fonálán 23.410,354 darab redukált szarvasmarha találhatik; továbbá számítja, hogy Ausztriában a takarmányul felhasználta:

hüvelyes vetemény	16.000,000	mássa	szénaértékkel bir.
burgonya	29.875,500	"	" "
szecska	12.666,700	"	" "
lóhere és tak. növény	290.000,000	"	" "
zab	122.934,875	"	" "
az ugar föld	27.674,472	"	" "
rét és legelőföld	409,259,746	"	" "
együtt : 908.410,793	"	"	" "

E szerint nagy különbség van Ausztria és más államok közt tekintve az arányt, melylyel a takarmányul szolgáló különféle tápszerek az összes takarmánymennyiséghez járulnak, mi következő egybevetésből még világosabban tűnik ki; az összes takarmánymennyiségben t. i. szerepel:

	Porosz- honban :	Sveits- honban :	Német álla- mokban :	Ausztriá- ban :
a hüv. vetem	6.3 %	1.4 %	6.1 %	1.3 %
burgonya	7.2 "	4.9 "	8.7 "	3.3 "
szecska	40.3 "	0.7 "	11.3 "	1.4 "
tak. növény	16.7 "	8.7 "	17.9 "	32.0 "
zab	12.7 "	7.0 "	15.1 "	13.3 "
ugarföld	1.4 "	0.2 "	3.0 "	3.0 "
gyepmező	15.3 "	77.1 "	37.9 "	45.0 "

feltéve, hogy ezen adatok megközelítik a valót, Ausztriában Helvetia után legnagyobb mértékben a gyepmező szolgál alapul a marhatenyésztésnél, és valamint egyrészt örvendetes, hogy Ausztriában a takarmányi növények nagyobb mérvben fordulnak elő, mint az elősorolt államok bármelyikében, másrészt sajnos, hogy a szecska még oly csekély mértékben használtatik; remélhető azonban, hogy az 1860 ki rendkívüli szárazság a magyargazdákat is a takarmánynyal nagyobb gazdálkodásra fogta oktatni, és hogy a német államok, jelesen Poroszországnak e tekintetben példás takarékosága földmiveseink által mindinkább el fog sajátíthatni. — Különben *Hoffmann* szerint a holdankénti termelés a takarmányfélékben tesz :

Ausztriában	33	mázsát.
Poroszhonban	35	„
Franciaországban	41	„
Angolhonban	81	„
Mily nagy a különbség!		

II. A baromtenyésztés egyes nemei.

50. §. A lótenyésztés.

A lótenyésztés azon egyik ága a birodalmi marhatenyésztésnek, melyre legujabban úgy a magas kormány mint egyesek részéről nagyobb gond és figyelem fordíttatik. Ugyanis tekintve a lovak általános létszámát, a birodalom csak kevés európai államnak enged elsőbbséget, miután az 1857-ki összeírás alkalmával nem kevesebb mint 3.460,399 ló található, mi az 1850-ki összeírás eredményéhez képest, a midőn Lombardiával együtt egészben 3.229,884 darabszámított, 7., vagyis évenként körülbelül egy százaléknyi növekvést tüntet fel, mi, feltéve hogy mindakét felvétel ugyanazon alapokon nyugszik és a valósághoz egyformán közel vagy attól egyformán távol áll, mindenesetre jelentékeny gyarapodásnak mondható, mert ha nem gyorsabb, legalább is egyenlő az ugyanez időből való népszámnövekvéssel, holott rendszeren számítatik, hogy egy egy lónak tartása három ember élelmével felér. Nem is annyira a mennyiség, mint a minőség az, mely ellen méltán kifogás tehető, ez ágban is a földművesek törekvése a legutóbbi időkig inkább a darabszám növesztésére, mint a faj nemesítésére levén irányozva a).

A lovak általános és viszonylagos számát illetőleg valamennyi ausztriai tartományok közt Magyarország első helyen sorakozik, egyedül a terjedt legelőiben és a nagyban természetni szokott zab bőségében nagy-szerű lótenyésztés közegeivel bíró Galiczia, tekintve a föld kiterjedését, több lovat mutat fel egy-egy mérföldön, a többi örökös tartományok azonban, jelesen a havasiak, messze maradnak a magyar korona országai mögött, mi következő összeállításból kitünik; az 1857-ki összeírás szerint van:

a tart. neve	általán	egy-egy □ ausztr. mfdön
Galiczia	612,222	449 darab ló
Magyarország	1.569,823	421 „
Horvát-Tótország	130,359	389 „
Kat. őrvidek	207,451	356 „
Morvahon	130,486	338 „
Slézia	26,259	295 „
Alsó-Ausztria	85,602	246 „
Felső „	48,739	234 „
Csehország	188,586	209 „
Erdélyhon	187,422	196 „
Bukovina	33,915	187 „
L. Velencze	70,523	162 „
Stiria	62,290	160 „
Karantán	23,737	132 „

a tart. neve	általán	egy-egy	ausztr. mfdön.
Krajna	20,753	120	darab ló
Salzburg	12,830	104	„
Dalmatia	22,006	99	„
Istria	9548	70	„
Tirol	17,866	35	„ b)

Magyarországban ennél fogva aránylag több mint kétszer annyi ló találtatik, mint Csehországban, és háromszor-négyszer annyi mint az alpesi tartományokban; ámbátor tekintve az 1850-k-i összeírást a gyarapodás csekélyebb mint a birodalomban általán véve, miután a tagosítás folytán a közlegelő megszűkülése vagy teljes megszűntével az előbb létezett nagy számú magánménések legtöbbszei vagy végképen elenyésztek, vagy csak tetemesen megszorítottak; de a mely mértékben a tagosítás előhaladása az uri méneseket és azokban ezelőtt tenyésztett lovak állományát megfogyasztotta, úgy a lótenyésztésnek külterjedését és a parasztbirtokon való meghonosulását mind lehetőbbé tette, és így a szórványos tenyésztet szélesebb alapú valószínűs mezőgazdasági ággá vált c), csak kíváncsi lenne, hogy a mezei munkák igényelte izmos faj nálunk nagyban tenyésztetnék, miszerint a keleti marhavész és az utolsó szárazság folytán annyira megapadt szarvasmarhánk legalább tekintve az igás munkát ez uton helyreállítatnék.

Azon hegyes idomú tartományokban, melyek feltűnő csekély számú lovakkal bírnak, annál nagyobb gonddal tenyésztetnek az *összérek* d); legtöbb L. Velenczében, Dalmát, Istria és Tirolban, ugyanis az 1857-k-i összeírás szerint van *összévér*:

L. Velenczében	9535	Galicziában	1068
Dalmátiában	6318	Csehországban	92
Magyar tartományokban	2351	Karantánban	71
Tirolban	2109	a többi tartományokb.	216
Istriában	2021		

Összesen: 23,781 darab.

A lovak nemesítését illetőleg valamint hajdan úgy jelenleg sem hiányzanak e fontos gazdasági ág emelésére irányzott törekvések, mindamellett a legnemesebb belhoni fajok lassankint elkorcsosodás és végpusztulásnak indultak elé, névszerint a jeles erdélyi, és becses magyar fajt, melynek szelplőtlen fennmaradása már csak a kivételek közé tartozik, pedig még Mária Terézia idejében igen czélszerű intézkedések tettek a lótenyésztésnek a végelajulás előli megmentésére; a lótenyésztés ennél fogva azon időben már a kormány ápoló gyámolában részesült, midőn az östermelés többi ágai csaknem kirekesztőleg természetsszerű fejlődésükre hagytak. II. József ugyane czélból a mezőhegyesi katonai ménesintézetet létesítette e), hogy a különböző hágó állomásokon ingyen hágatás után a nemesebb vér terjedjen, és ugyane feladatot jutott a többi katonai méneseknek, melyek közt legnagyobb a radauczi Bukovinában (közel 300,000 holdnyi földekkel), a piberi (Steierheggben), ossiachi (Karantánban), a mezőhegyesi Csanádmegyében (27,886 hold telkekkel), végre a bábolnai a kisbéri fiókintézetrel f), melyek, bár főfeladatuk a pótlóva-

zásra szükséges lovak tenyésztéséről gondoskodni, mindazonáltal a nemesítés előmozdítását is eszközölni hivatvák. Nagy hazánkfia gróf Széchenyi a mindinkább hanyatlásnak indult lótenyésztésnek felvirágoztatását is szíven hordozván, a mai napig e téren sikeresen működő lóversenyintérsélatot hozta létre, minél fogva hazánkban lófuttatások már akkoron divatoztak, midőn a többi örökös tartományokban ez intézmény még egészen ismeretlen vala. De daczára mindezen igyekezeteknek, a lótenyésztés nem csak hogy a fejlődés azon fokára nem emelkedett, melyre a ritka mértékben kínálkozó kedvező előzmények szerint könnyen felvergődhetett volna, hanem az utolsó időben, főleg az 1848 és 49 után a köz és magángazdászati terén beállott nagy átalakulás folytán szembetűnő süllyedés lett érezhető, miért már 1850. és 1851-ben a közhatóságok útján erre vonatkozó adatok gyűjtettek, a hágtatásra rendelt intézetek új s megfelelőbb szervezetet nyertek, a hágtató állomások annyira szaporítottak, hogy már 1858-ban az egész birodalomban 605 állomás számított, mikből a magyar tartományoknak 220 jutott a megkívánt mennyiségű csödör és ménlovakkal, a dijnélküli hágtatás ezentúl is a magyar tartományokra nézve elvül megtartatván, csak a többi országokban 1863. óta mérsékelt díjak hozattak be. Különös lendületet nyert azonban a lótenyésztés az által, hogy 1857. jun. 17. kelt l. f. elhatározással Bécs, Pest, Pardubitz, Kolozsvár és Lemberg városában évenként tartandó lóversenyek rendeztetek el és e czélra külön császári versenydíjak három évre állapítottak meg, egyuttal pedig szintén három évre külön tenyészetű jutalomdíjak kitűzettek, melyek a birodalom különféle helyein a beltenyészetű kanczák és csikók után a gazdák közt lettek elosztandók. E hatalmasabb buzdításra számítva volt üdvös intézkedés oly sikeresnek bizonyult be, hogy 1860. feb. 6. kelt l. f. elhatározással további öt évre mind a 6400 darab aranyból álló versenydíjak és 600 $\frac{1}{2}$ a mezei gazdák serkentésére szolgáló jutalomdíjak, mind a 2664 aranyból és 86 arany árán szerzendő ezüstérmekből álló tenyészetű pályadíjak engedélyeztettek, mely utóbbiak a közhatóságok részéről a birodalom különböző helyein az arra méltóknak talált tenyésztők közt osztatnak ki. Hazánkban különben a lótenyésztés körül legtöbb ipart fejtenek ki a németek, jelesen a bácskai és torontálmezei gazdák, továbbá a magyarok lakta dunántúli megyék, különösen Somogy, Tolna, Fejér, Zala, Vas megye stb.; de Heves, Csongrád, Csanád, Békés, Szathmár és Zemplén megyékben is virágzóbb lótenyésztéssel találkozni. A többi tartományokban, jelesen Salzburgban és Felső-Ausztria déli részén. Steier, Karantán és Észak-Tirolban a nori fajta izmos, erős lovak kiváló gondnal tenyésztetnek, míg a lombard-velencei lovak egészen jelentéktelenek, itt minden faj a czélszerűtlen tartás miatt elkorcsosodván, még kevesebb gond fordítatik a lovak nemesítésére Istria-ban és Dalmáthionban, hol, valamint a szomszéd Krajnában, Horvát és katonai végvidéken túlnyomó a silányabb boszniai faj, mindezen tartományokban a lótartásra felette csekély gond fordítatván.

Hogy a lótenyésztés körül a legutóbbi időben mutatkozó kormánybeli gondoskodás nem maradt jótékony hatás nélkül, a külforgalom eléggé tanúsítja, míg t. i. 1847-ig a bevétel kevés kivétellel 1800 – 2000

darabbal haladta felül a kivitelt, sőt 1850-ben 6886-al több került be külföldről, ujabban a kivitel nem csak magában hanem különösen szemközt a behozatallal tetemesen emelkedett, így 1841—50. átlag évenként 9899, 1851—60-ig 9681, ellenben 1861. 13,033, 1862-ben 13,213 és 1863-ban 14,560 darab szállítottatott kifelé 1,092,000 ft értékkel, míg másrészt ugyanazon utolsó évben csak 6732 külföldi ló került a birodalomba 512,400 ftnyi értékben, a birodalom ebbeli üzlete annál fogva a legutolsó években cselekvővé vált, és bizton remélhető, hogy a tenyészet eddigi szép haladásának következetes folytatása mellett nem csak a belső szükséglet leendő teljesen fedezve, hanem a birodalmi jelesen a magyarországi lovak mind keresetebb kiviteli cikké válnak. *k)*

a) Hogy az ausztriai birodalom lovai viszonyítva a lakosság létszámához magas arányt tüntetnek fel, más európai államokkal való összevetésből legvilágosabban tűnik ki, ugyanis eltekintve B. Reden ebbeli adataitól, *Brachelli* többször idézett munkája fonálnál száz-száz lakóra számítható:

Orosz birodalomban	25.0 ló	Francziában	8.0 ló
Dán birod.	23.0 »	Német-Alföldön	7.0 »
Északi Németországban	12.0 »	Déli Németország	6.0 »
Svéd-Norvégiában	10.0 »	Belgiumban	6.1 »
Ausztriában	9.0 »	Svejcshonban	4.0 »
Poroszországban	9.1 »	Spanyolország	2.0 »
Brit birodalomban	8.0 »	Olaszországban	2.0 » stb.

b) A birodalmi és magyarországi lovak közt az 1857-ki összeírás szerint van :

	a birodalomban általán	%-ben :	magyarországon általán	%-ben :
mén és herélt ló	1,488,581	43.0	666,249	42.0
kancza „	1,396,719	40.7	626,725	39.0
egész 3 éves csikó	575,099	16.7	276,849	17.7
Összesen : 3,460,399			1,569,823	

A csikók számaránya tulajdonképi fokmérője az utánnövésnek, és azon körülményből, hogy Magyarországon aránylag egy egész százalékkal több csikó található mint az összbirodalomban átlag véve, valamint azon körülményből, hogy a csikók aránylagos száma az 1850-ki összeíráshoz képest mind a birodalomban mind Magyarországon tetemesen emelkedett, a csikók amott előbb csak 14.0, emitt 16.7%-~~os~~ jelenkezvén, méltán következtethető, hogy a lótenyésztés csakugyan az utolsó években egyáltalában, különösen pedig Magyarhonban nagyobb virágzásnak indult.

c) A közlegelőnek megazorítása valamint egyrészt szibbasztólag hatott főleg a nagyobb számmal volt u. n. vadmenésekre, ugy másrészt a tenyésztésre jótévéleg az által folyt be, hogy az istállózási rendszert általánosabbá tette; miután a tagosítás haladtával az istállózásnak okvetlenül helyre kell pótolnia az elesett közlegelőt.

d) Ugyanazon hegyes tartományokban a lovakat pótló *szamarak* is nagyobb számmal tartatnak, az utolsó hivatalos összeírás a fülesekett is figyelemre méltatván azoknak számát az egész birodalomban 88,283-al derítette ki, aránylag legtöbb van L.-Velenczében (24,868), Dalmatiában (17,758) és Istriában (11,701); Magyarhonban ugyanez alkalommal 24,571 darab vétetett fel.

e) II. József t. i. a 120 tagból álló magyar testőrsereget felényire szállította le, és miután 100 órért a magyar, 20-ért az erdélyi rendek által fejenként ezer forint fizetett, az ekkép megtakarított évi 60,000 forintot a mező-hegyesi — mint Schvartner elmésen mondja — lóseminarium felállítására fordította.

f) Vannak Ausztriában azonkívül még udvari ménesek is, névszerint *Kladub* és *Franzenhofen* Csehországban, és *Lippizán* s *Prüstraneggen* a Karst-hegyen; de ezek kevésbé a vidékbeli lovak nemesítésére, mint az udvartartáshoz kívánt lovak szolgáltatására rendelték. A Magyarországon fenálló magánménesek *Fényes* Ausztr. birod.

a díj vagy éremmel való kitüntetésre alkalmas tenyész-lovak hiányánál fogva nem került osztogatás alá :

1860-ban	36	díj	232	darab	†† és	159	érem.
1861 „	31	„	210	„	„	168	„
1862 „	29	„	137	„	„	169	„
1863 „	20	„	79	„	„	171	„

Mindezekből a tenyészetű pályadíjak és érmeknek serkentő kihatása számadatilag kitünik, míg t. i. egyrészt a pályázott és kitüntetésre méltóknak talált kanczák száma évről évre tetemesen emelkedett, az osztogatás alá nem jött díjak száma évről évre kevesbült, és hogy a ki nem osztott érmek száma az utolsó két évben valamivel öregbült, csak onnan magyarázható, mivel a kiosztandó érmek mennyisége egyáltalán az utóbbi időben tetemesen szaporított, mindenesetre, hogy szigorúbb bírálat mellett évről évre több pályázó kitüntetésre érdemesnek találtatott, ezen buzdító eszköznek üdvös volta mellett szívesen tanulmányozzuk.

k) Mint a lótenyésztéssel karöltve járó tanintézetek a külön létező patkoltatási tanodák említendőek névszerint a gráci, mely 1862-ben 15 növendéktől látogatattott, és a laibachi ugyanaz évben 13 növendékkel.

51. §. A szarvasmarhatenyésztés.

A szarvasmarhatenyésztés, noha mező- és nemzetgazdászati tekintetben jóval nagyobb jelentőségű a), mint a lótenyésztés, mégis annál elhanyagoltabb, és pedig úgy a birodalomban általán véve, mint különösen Magyarországon, mert míg a lótenyésztés, ha mindjárt nem tekintve a minőséget, de legalább a mennyiségre nézve teljesen megnyugtathatónak mondható, vágó-marháink sem számra, sem tenyészetre nézve nem felelnek meg akár a földmívelés, akár a népélelmezés, akár a tejgazdaság, akár végre a bőrripar igényeinek. Ugyanis tekintve a szarvasmarha létszámát, az 1857-ki hivatalos összeírásnál az egész birodalomban 14,257,116 darab találtatott, holott az 1850—51-ki felvételnél csak 10,410,484, sőt letudatván Lombardiának jutalékja épen 10 millió darab számított, úgy hogy azóta mintegy 60. évi gyarapodás észlelhető, és midőn 1851-ik évben 1045 darab jött egy ausztriai □ mfdre, az utóbbi adatok szerint ugyanazon térségre 1267 darab jut.

Az egyes tartományok a szarvasmarhára nézve egészen más sorozatban jelenkeznek, mint tekintve a lovak számát, ebben Magyarország nem csak hogy nem túlnyomó, hanem inkább a vele e tekintetben egyenlő viszonyu többi magyar tartományokkal csaknem utolsó helyen sorakozik, mi annál szembetűnőbb, ha a magyar és nem magyar tartományok ebbeli általános és viszonylagos számerejét párhuzamoszjuk, számíttatik t. i. szarvasmarha

	darab :	egy ausztr. mfdön :
a nem magyar tartományokban	8,610,162	vagy 1525
a magyar tartományokban	5,646,954	„ 1008

és az egyes országok következőleg sorakoznak :

	általán :	egy □ mfdön :
Felső-Ausztria	487,994	2346
Sl-zia	192,723	2163
Csehkon	1,835,802	2035

	altalán :	egy ☐ mfdön :
Galiczia	2,325,650	1705
Alsó-Ausztria	529,199	1538
Morvahon	586,267	1519
Salzburg	187,370	1511
Stiria	576,105	1477
L.-Velencze	596,794	1369
Karantán	230,114	1280
Bukovina	215,166	1188
Kraina	189,063	1092
Horvát-Tót.	356,622	1064
Magyarország	3,835,992	1029
Erdély	951,793	1000
Kat.-Határvid.	502,547	862
Tirol	432,692	850
Istria	110,448	800
Dalmatia	114,775	517
Összesen :	14,257,116	1267

De a számmennyiség mégis annyira mennyire megfelelő lenne b), ha csak mindenütt gondos tenyésztéssel járna karöltve, de e tekintetben nagy a hiány, kitűnő szép fajták csak az alpesi tartományokban, különösen Tirol, Salzburg, Felső-Ausztriában, Stiria és Karantánban lelhetők, hol a havasi gazdaság honos, bár itt is kevésbbé a vágó és ígás marha, mint a tehenészet kiváló figyelemnek tárgya, míg Alsó-Ausztriában, Kraina és L.-Velenczében, noha itt is a havasi gazdaság némileg honos sem a marha hizlalás, sem a tehenészet jelentékenynek nem mondható; Cseh- Morvahon és Slézia szintén csak a tejgazdaságra fektetnek különös súlyt, jelesen a kárpátvidékeken neme az alpesi gazdaságnak honol, míg Galiczia és Bukovinában inkább a vágó és ígás alá való marha neveltetik nagyobb gondal és meglehetősen számmal. Magyarországon, hol a czimeres ökrök valaha nem csak a főbirtokosok hanem a kisebb gazdáknak is büzkesége volt, a Tisza kövér lapályain a magas termet, hőszin fehérség, szép idomu szarv, igavonásra különös alkalmas volta, tartóssággal párosuló aránylagos könnyűség s gyorsaság, a külbefolyások elleni edzettség, végre különös hizékonyosság által magát jelesen megkülönböztető magyar faj tiszta eredetiségében mai napig fenmaradt, és hol nem csak a nagyobb uradalmak szép gulyáiban, mint például a biharmegyei körmösdi, sarkadi, gesztei, aradmegyei kis-jenői, a békés és csanádmegyei orosházi, kigyósi, gyomai, füzes-gyarmati és az ország számos részeiben még fennlevő egyéb gulyákban, hanem a nép közt is tiszta fajú, szépen növelt göbölők és ígásmarhára akadni, miben különösen Bihar, Arad, Békes, Szabolcs, Borsod és egyéb megyék jeleskednek c), az utóbbi időkben mindazonáltal a szarvasmarhatenyésztés szembetűnőleg hanyatlott d). Egyrészt a mindinkább felkapott juhtenyésztés nem keveset szorította meg a kevésbbé jövedelmezőnek látszott szarvasmarha nagybani nevelését, másrészt a tagosítás és legelő-elkülönbözés folytán megváltozott birtokviszonyok, a szaporodó haszonbérletek, feles gazdaságok szintén sorvasztólag hatottak ki

ez ágra e), a szabad legelőzési rendszertől az istállózási rendszerre szükségessé vált átmenet a legelő előkészületek, töke, és csak idővel szerezhető ügyesség hiányánál fogva csak lassanként történhetvén meg. Hozzájárult a fogyasztási adónak főleg az általi zsibbasztó befolyása, hogy a fiatal marha aránytalanul csekélyebb megadóztatás miatt kelleténél túl levágatik és fogyasztás alá vétetik, mi által az egész marha-állomány létele megtámadva van f); nem különben a súlyos adó által szűkebb térre szorított szeszegetés és répaczukorgyártásnak tengése is nem kis mértékben érezteti kártékony kihatását; mindezeknél pedig pusztítóbban hat a takarmány szűke, jelesen pedig a *keleti marhavész*.

Az ausztriai birodalom t. i. csaknem minden évben a *keleti marhavésznek* színhelye, jelesen keleti tartományaiiban. Ezen ragály által, mely nálunk eredetileg soha nem keletkezik ugyan, hanem Oroszországtól Moldva és Oláhországon át behurczoltatik, évenként tetemes gazdasági tőkék semmisíttetnek meg és egész vidékeknek földmívelése tönkre tétetik, kivált Magyar és Erdélyhonban, melyeknek e vész okozta veszteségben főosztályrészük van. Hivatalos feljegyzések folytán t. i. 1849—1863 (márczius végeig) az egész birodalomban 501,189 darab ragadtatott meg a keleti marhavész által, és azok közül 258,117 elesett, 235,167 pedig felüldült, további 8413 darab mint már beteg, 3163 ellenben mint gyanús bunkó alá vétetett; mindezen számokból legtöbb Magyarországra esik, hol ezen 14 év alatt 416,909 lebetegedett, és 204,786 darab martalékkul esett, úgy hogy csak Magyarhonban átmérőleg évenként 14,627 darab a marhavészről elragadtatik g), mi által több mint egy millió forintnyi töke megsemmisül, sőt az 1863-ik évben hivatalos adatok folytán épen 70,000 darab esett el marhadögben, mihez már a takarmány szűke miatt elhullott annyi ép barom járult. A pesti keresk. s ipar kamara számítása szerint az egész birodalomban az ebbeli évi veszteség 2.353,000 frtra rúgna, számba sem véve, hogy mennyi költséggel jár a zárlat fentartása, a beteg marhának gyógykezelése és a baromorvosi intézkedések foganatosítása, számban sem véve, hogy mennyi kár támad a tenyészet csökkenéséből, a munkaerő és trágyának megfogyatkozásából, a forgalom és szabad üzlet megszakadásából, úgy hogy tekintettel mindezen veszteségekre, a pesti kamara a vész okozta évi pusztítást 5 millió forintra, és tüzetesen Magyarországnak a három utolsó évtized alatt szenvedett veszteségét 100 millió forintra becsüli; kétségkívül Magyarországnak e veszteségben része van, mert míg az egész birodalomban a mondott 14 évi időkörben az összes szarvasmarhának 2,1%-ja hullott el marhavészben, Magyarhonban ugyanazon idő alatt 5,6 %, sőt az inficiált vidék marhaállományának 11,6 %-ja esett áldozatul, úgy hogy hazánk a keleti marhavészre nézve méltán a többi Európá védbástyájául tekinthető.

Enagyszerű baj eltávolítására multhatlanul szükséges 1) szigorubb határfelügyelet, nevezetesen Galiczia és Bukovina szélein; léteznek ugyan e részben erre szánt külön vesztegintézetek, de a veszteglési idő túlterjedése, a marhának a fennálló intézetekbeni költséges tartása miatt ez intézetek nem felelnek meg üdvös céljuknak, általuk inkább a csempészet mozdíttatik elő, úgy hogy bizvást felvehető, miszerint évenként legalább

annyi marha került át a birodalom határán csempészkedés mint rendes kereskedés útján, e tekintetben a veszteglés idejének kellő megszorítása és a vesztegintézeteknek olcsó marhatásra való felszerelése, de egyuttal a határszélen levő egyéb betörési állomásoknak szorgos szemmeltartása elutasíthatatlan teendőikül jelenkeznek h); 2) a daczára e felügyeletnek betört vésznek rögtöni és bizto- elnyomása, mire a baromorvos-rendészeti intézkedések pontos megtartása, a vész keletkezésének gyors felismerése, a gyanús vidéknek tökéletes elzárása, a megragadt marhának elkülönzése, különösen pedig a bunkónak nagyobb mértékbeni használata egyedüli óvszer; a tapasztalás mutatta, hogy míg Magyarországon a bunkó az 1850 ki rendelet folytán gyakrabban alkalmazva lett és a gyanús marha kellő kárpótlás mellett közhatóságilag leszuratott, a vész távol sem nyert oly terjedelmet, távol sem dühöngött annyira, mint utóbb, midőn ez eszköz legalább Magyarországon oly gyéren jött alkalmazásba, mert míg a többi örökös tartományokban a 14 év alatt csak 43,953 lebetegedett marha mellett 3108 darab csupa gyanúra bunkó alá került, a magyar korona tartományaiban 457,236 a véstől ellepett marhánál az egész 14 éven át csak 55 gyanús marha vágatott le közhatóságilag! de még a beteg marhából is a magyar tartományokban aránytalanul kevesebb szuratik le mint a többi tartományokban, mert ugyanazon időközben amott csak 3471, emitt közel 5000 darab államigazgatásilag bunkó alá vétetett. Mindezen bajokon segítve leendő a magyar kir. helytartótanács azon újabb intézménye által, melylyel 20 *járvány-főbizottmány* állittatott fel, melyek hivatvák a keleti marhavész elfojtására és tovább terjedésének meggátolására a szükséges rendelkezéseket azonnal megtenni s szigorú alkalmazásuk felett őrködni, különösen pedig a bunkózás körüli szabályokat foganatosítani, az e részbeni kártalanítási igényeket kipuhatolni s a megfelelő pénzüsszeget a marhatulajdonos részére lehető gyorsasággal kieszközölni, a hajóutakat kijelölni, a marhavásárokat rendezni, az egyes megyékben s sz. kir. városokban albizottmányokat kirendelni, s ezekkel közreműködve a vész végelnyomatását eszközölni; mi végett a főbizottmányok magokat közvetlenül az országos kormányzékkel érintkezésbe tehetik, a közhatóságoknak egyuttal meghagyatván, hogy a főbizottmányi elnököknek a marhavészre vonatkozó utasításait legpontosabban teljesíteni, és minden ez ügybeni jelentéseiket ugyanazon elnökökhez intézni szoros kötelességüknek ismerjék. A vész sikeres elfojtására, jelesen a bunkózás mily nagyobb mérvbeni alkalmazhatására 100,000 frt, a többi intézkedések létesítésével járó költségek fedezésére pedig 25,000 frt l. f. helyen engedélyezve, és hogy a marhatulajdonosok annál készebbek legyenek a ragály tovább hurczolását egyedül megakadályozható bunkózáshoz folyamodni, egy a bunkózás célját, a körüli eljárást, valamint a kárpótlás kiszolgáltatását tárgyazó népezerü oktatás kidolgozva lett. Végre ugyanez alkalmmal a járványszabványra vonatkozó és különféle időkben kelt rendeletek egybegyűjtve kiadattak a járásokban leendő minél terjedtebb kiosztás végett és a szarvasmarha egészségi állapotáról havonként beadandó jelentések ujra meghagyattak (H. T. 1864. június 5. 33,334). Ugyanazon orsz. kormányzék a forgalom szabályozása és minden vészgyanu eltávolítása végett a marhalevelek iránt már előbb intézkedett, az elészabott levélmin-

ták használatát ismételve szigoruan hagyván meg. 3) A községbeli marhaállománynak nyilvánosságban tartása, a marhavásárok és a baromkereskedés szabályozása, jelesen a szavatossági idő életbeléptetése, de kivált mindenkifelett ügyes, szakértő és kellőleg kiképezett baromorvosokról való gondoskodás is sokat segíthetne a bajon, mire megint állatgyógyintézeteinknek megfelelőbb szervezése, különösen a magyarországinak a bécsi tanintézet álláspontjára való emelése mutatkozik szükségesnek.

A szarvasmarhatenyésztésnek jelenleg kevésbé megfelelő volta egyrészt a marhahus magas árából, másrészt a külforgalmi üzletből következethető; Galicziát, Bukovinát és Erdélyt kivéve, hol nyilván a sok becsem-pészett marha mérsékli a hus piaci árát, a birodalom minden egyéb részeiben a marhahusnak fontja 18—20 kr., sőt az alpesi tartományokban és L.-Velenczében 20—25 kr. i), úgy hogy sokhelyt az államigazgatás szükségesnek találá nem csak az árszabással való felhagyás és szabad verseny megnyitása által közvetve, hanem közvetlenül is oda hatni, hogy a túlfelcsigázott husarak leszálljanak, jelesen mind Bécs városában, mind annak példájára Triest városában külön az államtól javadalmazott pénztár létesített, melyből a mézások olcsó kölcsönt nyernek, hogy a szükséges vágó-marhát készpénzen vásárolva, azt jutányos áron megszerezhesék és így husát is mérsékeltbb áron eladhassák. — A mi pedig a külforgalmat illeti, az utolsó két évtized alatt mindig jóval több vágó-marha hajtatott be mint innen kiment, így ökör és laka

	behajtatott :	kihajtatott :
1841—50. átlag évenként . . .	80,860	darab 32,470
1851—60. „ „ . . .	65,010	„ 33,748
1861-ik évben . . .	86,196	„ 47,538
1862 „ „ . . .	83,511	„ 39,431
1863 „ „ . . .	62,138	„ 35,913

Az utolsó évben a dunai fejedelemségekben és Szerbiában dühöngött marhavész, jelesen pedig a Magyarországnak az évi nagy takarmányszűke miatt a behozatal alábbszállt, annál is inkább, miután legtöbb magyar gazda kénytelen vala marhaállományát az elkerülhetlen minimumra megszorítani, úgy hogy igen sok belföldi barom levágtván, kevesebb külföldi került be, nyilván az idén (1864.) annál magasabbra fog az emelkedni, minthogy a támadt veszteségek helyre pótolandók; és hogy a tinók és bornyuk kivitele jóval jelentékenyebb mint a göbölők és felnevelt marháé (péld. 1863-ban 78,694 darab ment ki), csak megerősíti ama már fenebb tett megjegyzésünket, miszerint az utánnövésről való nem gondoskodás eléggé constálja a tenyésztésnek tagadhatlan hanyatlását.

Még elhanyagoltabb a *tehenészet*, és csak az alpesi tartományokban, meg Cseh- Morva- Sléziában találkozni virágzóbb tejgazdasággal, míg ellenkezőleg a magyar tartományokban szembetűnő a hátramaradás, majeros gazdaság még a főváros környékén is nélkülöztetvén; a magyar tartományoknak a birodalom többi részei mögötti maradása legjobban tűnik ki teheneiknek aránylagos csekély számából, midőn t. i. az utolsó összeírás alkalmával a magyar tartományokban csak 2,167,758 tehen találtatott,

vagyis 387 darab egy ausztriai □ mfdön, ugyanakkor a többi tartományokban 4,185,328 vagyis minden mfdön 740 s így aránylag csaknem kétszerannyi tehén számítottatott *k*), sőt Sléziában 1808, Felső-Ausztriában 1183, Csehhonban 1069, Morvában 900 darab jutott egy-egy mérföldre; innen van, hogy a tejgazdasági termelők leginkább ezen tartományokban, jelesen pedig Lomb.-Velencze és Tirolban legnagyobb nemzetgazdasági fontossággal bírnak, ugyanis az egész birodalomnak évi *tejmennyisége* tisztán a tehenészet után hivatalos felvételek szerint 100 millió akóra becsültetik 140 mill. frt. értékben, a vaj és turóé 3, mill. mázsára 106 mill. frt. értékkel, végre a sajté 2,387,000 mázsára 89 mill. frt. értékben. A sajtipar még jelenleg is L.-Velenczében legjelentékenyebb, noha Lombardia elvesztével a birodalmi sajtipar mennyiség és minőség szempontjából tetemes csorbát szenvedett; Velenczének évi sajtermelése hivatalosan 922,000 mázsára tétetik, mi évenként 35—36 millió forinttal neveli ez ország mezőgazdasági jövedelmét; Csehhonnak sajt-készítményei 356,000, Tirol grófságéi 176,000, és a magyar tartományokéi 168,000 mázsára becsültetnek, mindamellett idegen sajtból évenként több kerül a birodalomba, mint belföldi külfelé megy, főleg tetemesen emelkedett a külföldi sajtok behozatala, mióta Lombardia e'esett, mert míg 1841—50. átlag csak 6757; 1851—60. 19,407 mázsa sajt hozatott be, 1861-ben 29,667, 1862-ben 31,561, végre 1863-ban 33,192 mázsa került be közel egy millió forintnyi értékben, holott a két utolsó évnek ebbeli kivitele csak 11,417 illetőleg 13,817 mázsára rugott, úgy hogy e cikkért is 5—600,000 forinttal több foly ki a birodalomból, mint ugyanazon termeléséért a külföldről nyeretik.

a) A marha-, különösen szarvasmarhatenyésztés fontossága iránt *Frantz* i. m. így nyilatkozik: Die Wichtigkeit der Viehzucht und Viehhaltung für alle Kreise des Bevölkerungslebens ist noch lange nicht genug bekannt und gewürdigt . . . Stickstoffreiche Nahrung, vorzüglich Fleischkost, schafft muthige, entschlossene, energische Menschen, während stickstoffarme, vegetabilische Stoffe Sanftmuth und Ruhe, aber auch Kraftlosigkeit und Sklavensinn erzeugen. Viehzucht und Viehhaltung sind in ihrer Wirksamkeit für die Ernährung Mütter und Ammen der Bevölkerung, und wie diese durch die Erfüllung ihrer Aufgabe entscheidend für die Schicksale ganzer Generationen.

b) Hogy a szarvasmarhának létszáma viszonyítva a birodalmi népességhez elég jelentékeny, már azon körülményből is világlik ki, hogy a birodalom e tekintetben is a leggazdagabb európai államok közt foglal helyet, így *Brachelli* után száz-száz lakóra számítható:

Dán birodalomban . . .	80 darab	Sveiczban	37 darab
Norvegiában	64 »	Franciaország	34 »
Délnémetthonban	52 »	Középnémetthonban . . .	32 »
Britt birodal.	51 »	Poroszthonban	30 »
Svédthonban	51 »	Belgiumban	28 »
Északnémetthonb.	50 »	Portugalliában	16 »
Ausztriában	41 »	Görögország	16 »
Németalföldön	39 »	Olasz királys.	14 »
Orosz birodal.	38 »	Spanyolorsz.	12 »

c) A magyarhoni jelesebb gulyák névszerint elősorolvák *Galgóczy* t. i. m. 321, és k. l., hol a köznép részéről is ez ágban tanusíttatni szokott nagyobb kisebb tenyésztési gond statisztikailag kimutatva találhatik.

d) Szarvasmarha-tenyésztésünknek nem csak a legutóbbi, hanem már a megelőzőt évtizedbeni hanyatlása mellett hangosan tanuskodik azon körülmény is, hogy

fagyuból Magyarország 1831—40-ig átlag minden évben 13,000 mázsát, ellenben 1841—50-ig csak 10,000 mázsát szállított a közbelső vámsorompón át.

e) Gazdasági statistika teljes hiányánál fogva nem vagyunk ugyan képesek marhatenyésztésünk süllyedését számadatilag kimutatni, de, fájdalom, ez köz tudomásos szomorú valóság, hová lettek csak az egykor híres czifra alföldi gulyák? de felette sajnos, hogy legalább annak tudomásával nem bírunk, mi marhafajunk eredeti szépségének fentartására és helyes keresztezés általi nemesítésére itt-ott napjainkban is történik. — Van pedig a birodalomban három főfaja a szarvasmarhának, t. i. a *pustai* v. *keleti* faj, mely több alfajtákra és törzsnnyájakra oszlik, és a magyar tartományokban, Galiczia és Bukovinában honos, és mihez a birodalmi összes marha létszámnak csaknem fele része tartozik. E serény, szilaj, munkára termett marha nehezen hizik, de jó húst és aránylag sok fagyut ad, csekély tejelő képességgel bír ugyan, de a tej kitűnő és vajtartalmas; különben hazánk kárpátvidékein honos az u. n. *riska*, a dunamelléki nagyobb csirászatokban pedig leginkább a berni, schveiczi és mürczvölgyi fajtát tenyésztik; fővárosunkkal szomszédos rákosi majorban hollandi, Vasmegeében angol és skóthoni tehennel, a deregnyői tehenészetben mürczvölgyi, Magyaróvárott marienhofi bikákkal történtek ujabban sikeres kísérletek. — A második főfaj a *havasvidéki*, jelesen a tiroli, pinczgaui, mürczvölgyi, alsteierbeli s karantáni zsemlyeszintű és mariatelki vagy lavavölgyi törzsnnyájak, melyeket szép testalkatás, szapora növés, bő tejelőség és közepeszerű hizékonyság jellemez, szorosan véve azonban e fajok sem felelnek meg a mai kívánalmaknak, sőt gyakran még a középszertű igényeknek sem. A harmadik faj a közepmagaslati vidékeken, nevezetesen Cseh- és Morvaországban honos, és szintén sok helyütt elsatnyult és elkorcsosodott, sok helyen azonban, jelesen az Eger vidékén és Morvahonban jól vezetett keresztezés által tetemesen javult, és gondos bánás és párázás mellett más vidéken is tetemes költség nélkül nem sokára jó eredményre vezetne. Hogy miképen lehetne hanyatlott marhatenyésztésünkön mind az egyesek és községek, mind a kormány részéről sikeresen lendíteni, e nagyfontosságú kérdéssel most egy egyes gazdsínk és íróink, mint a gazd. egyesületek sűrűbben és komolyabban foglalkodnak mint valaha; különösen figyelemre méltó egyik tapasztalásdús és avatott tollú főbírtokos gazdánk *Lónyai Gábor* ide vágó cikke (a gazd. lapok 1864. évf. 3. sz.), melyben rövidden érintetik, mi lenne ez ügyben egy magas kormánynak, mint a megyei gazd. egyesületek s minden egyes marhatulajdonosnak legközvetlenebb teendője. Remélhető, hogy az 1863-ik évi pusztulás után a jó célzatu és gyakorlati irányu felszólalások nem fognak meddő javaslatok maradni.

f) Legujabban (1864-ik évi június hóban) magok a közhatóságok a magyar kormányzékhez fordultak a fiatal marha mérték-ten levágatásának administratív utoni gátlása végett; és intézkedés tétetett, hogy tekintettel erre a hatósági árszabásoknál legalább indirect uton e bajnak eleje vétéssék.

g) Hivatalos feljegyzések szerint az 1849—63. koronkint dühöngött marhavész pusztításai következőkből kivehetők:

A tartomány neve	megragadtatott: elesett:		agyonütöttetett beteg: gyanus:		vesztettség a marha- állományhoz arányitva
	d a r a b - s z á m :				
Alsó-Ausztria . . .	1374	704	549	618	0.4 %
Felső-Ausztria . . .	46	31	13	1	—
Stiria	29	11	18	16	—
Kraina	127	55	55	69	—
Ilyr tengerp. . . .	104	63	63	83	0.3 %
Csehhon	460	229	245	129	—
Morva	7290	4591	2027	1227	1.3 %
Slézia	386	229	131	—	0.3 %
Galiczia	32,128	22,861	1705	875	1.6 %
Bukovina	1990	1152	136	190	0.4 %
Magyarorsz. . . .	416,909	204,786	3449	55	5.6 %
Erdélyhon	89,434	22,147	22	—	2.1 %
Kat. örvid.	893	1291	—	—	0.3 %
összesen :	501,189	258,117	8413	3163	2.1 %

V. ö. Dr. Röll e tárgyra vonatkozó tartalmas értekezését Oesterr. Revue 1863. évf. V. köt. 218. l.

h) A marhavész miatt fennálló vesztégintézetek iránt szükségesnek mutatkozó reformra nézve v. ö. az előbbi jegyzetben idézett értekezést; mint vesztégállomások következők jelenkeznek: Podvoloczytka, Koczaczovka, Hustiatya, Brody-Radzivilov, Novosielicze, Zurin, Sinoritz, Teschnoritz és Kornoboncza mind Galiczia és Bukovinában. A forgalom szabályozására különben még 1863-ban új szigorúbb szabályok a magyar országos kormányzók részéről léptettek életbe.

i) A birodalmi városokban még jóval magasabbak a husarak mint az illető országban egyáltalán, így (1864. márczius hóban) Bécs városában fontja a marhahusnak 32 kr., Velence s Triesztben 30, Prágában 28, Innsbruckban 27, Brünn és Lembergben 26, Grácban és Buda-Pesten 26, Klagenfurtban és Salzburgban 23, Laibachban 22, Temesvár és Linzben 21, Zarában 18, Brassóban 16, Czernovicz városában 15 kr. stb.

k) Magyarországnak a tehenészetbeni hátramaradása a tej csekély mennyiségéből is tűnik ki, mely hivatalos felvételek szerint itt évenként előállítatik, t. i. 11.7 millió akó, míg Csehhonban 17 millió, Galicziában 12, sőt a kis L.-Velenczében 10., Stíriában 7., Tirolban 7 és a két Ausztriában hat-hat millió akóra tétetik az évi tej-productio; különben a birodalmi székváros sem dicsekedhetik nagy fogyasztáshoz mért majeros gazdasággal, sőt a drága takarmány folytán a városbeli majeroságok termelése inkább évről évre csökken, és az ottani iparkamara tudósítása szerint a naponként szükséges mintegy 34,000 pinthez a szomszéd tartományok, jelesen Morva, Stíria, Felső-Ausztria, és részben Magyarország valami 10,000-el járulnak; a vaj és egyéb zsiradéknak fogyasztása Bécs városában egy-egy évben körülbelül 40,000 mázsa ra rug, minek fedezéséhez szintén az előbb mondott tartományok és még Csehhon is járul.

52. §. A juhtenyésztés és gyapjutermelés.

A juhtenyésztés és azzal karöltve járó gyapjutermelés valamint a birodalom közigazdászati életének egyik főfontosságú tényezője, a táp- és fonásanyagban, nem különben a trágyában a mezei, mű és kereskedelmi iparnak szolgálván bő forrássául: úgy a birodalmi mezőgazdaságat kevés fénypontjainak egyike, mert a birkatenyésztés akár mennyiség akár minőség szempontjából tekintve, valamint a birodalmi gyapju úgy mennyiségre mint minőségre oly kincs, melyre nézve Ausztria büszkén megmérközhetik bármelyik vetélytársával, és nincs őstermelési ág, melyben a belipar oly magas fokon állana, mely legalább jelenleg nagyobb értékeket a bel- és külforgalomra szolgáltatna, mint a juhtenyésztés. a)

Mi már a mennyiséget illeti, ez összeírásaink hiányos voltánál statisztikailag alig mutatható ki, mert ha hivatalos felvételeink a birodalmi marhalétszám megállapításában egyáltalán a valóság mögött maradnak, ez különösen a birkák létszámára nézve áll, mi könnyen onnan is megfejtethető, hogy számos vándornyják legeltetés végett gyakran változtatván színlhelyüket egyik országtól a másikba, sőt sokszor a birodalom határain túl más európai államok területére, mint névszerint Erdélyhonból a havas- és felföldi sőt még bolgárországi legelőkre, Dalmathonból török földekre, L.-Velenczéből Tirolba és még Sveiczba hajtván, de még a honmaradók is szabad ég alatt tartatván, akarva nem akarva inkább kerülék el az összeíró hatóságok figyelmét, mint bármely más a nyilvántartás alól nem oly könnyen kiszabaduló baromnem; úgy hogy se az 1857.-ki, se az 1857-kor volt utolsó számláláskor nyert számadatok távolról sem felelnek meg a valóságnak, mi nem pusztán sejtelmek, hanem a talált birkaszámnak

az évi gyapjutermeléshez való aránytalanságán alapuló és ennél fogva indokolt állítás, a belfogyasztás és a külforgalom után megközelítőleg kipuhatolható évi gyapjunyeremény az összeírási eredménynek a tényleges birkaállomány mögött maradását és pedig szembetűnő mértékben feltüntetvén.

De ha az utolsó felvétel tekintve az általános számokat nem mindenképen megfelelő is, viszonylagos tekintetben mindazonáltal annyiban megfelelőnek és az egyes tartományok közti különbsézetek feltüntetésére alkalmasnak tekintendő, a mennyiben méltán feltehető, hogy a felvételi eljárás egyformaságánál fogva a nyert számadatok mindenütt egyformán a tényleges állapotoktól elütnek, és hogy ennél fogva az arányviszony az egyes tartományok közt ez által lényegesen nem módosul, miért itt az 1857-ki összeírás eredményeit általános és viszonylagos számokban adjuk; találatott t. i. követve a viszonylagos számerő szerinti sorozatot:

	általán :	egy ausztr. □ mfdön :
Dalmáthonban	815,632 darab,	3674 darab,
Istria tengp. vid. . . .	350,246 „	2538 „
Magyarországban	8,310,153 „	2229 „
Erdélyben	1,897,171 „	1988 „
Kat. határórv.	879,813 „	1509 „
Csehországban	1,269,942 „	1407 „
Morvahonban	469,244 „	1215 „
Sziléziában	105,050 „	1180 „
Alsó-Ausztriában	352,226 „	1024 „
Salzburgban	122,307 „	986 „
L.-Velenczében	390,777 „	900 „
Karantánban	152,993 „	849 „
Bukovinában	145,236 „	802 „
Felső-Ausztriában	150,640 „	724 „
Galicziában	810,832 „	600 „
Horvát- Tótorsz.	194,668 „	581 „
Tirolban	264,473 „	519 „
Stíriában	193,735 „	496 „
Krainában	82,068 „	474 „
összesen :	16,964,237 „	

és ebből a magyar korona tartományaira : 11,281,805 darab esnék.

Már e sorozat mutatja, hogy a birkatenyésztés még mennyiségileg véve is leggyöngébb lábon van az alpesi valamint a délnyugati vidékeken, és hogy Dalmáthon Istriával együtt a viszonylagos számra nézve első helyen sorakozik, semmit nem változtat azon, miszerint Dalmátország és az ausztriai tengerpart mindamellet a juhtenyésztés alantabb fokán álló birodalmi tartományok közé sorolandók, itt nem annyira a gyapju mint a huajuh tenyésztetvén, a nemesítésnek még felette kevés nyoma mutatkozik, és azért ha e két tartománytól eltekintünk, első helyen Magyarországgal találkozzunk, utána Erdélyhon, és a kormány folytonos gondoskodása alatt legalább a birkanemesítésben némi haladást tett katonai

örvidék következnek, úgy hogy Horvát- Tótország kivételével, mely e tekintetben is a testvérországok mögött félreismerhetlenül hátramaradt, a magyar korona tartományai nem csak tekintve az általános, hanem a viszonylagos számerőt is birkatenyésztésük terjedelmével a birodalom valamennyi országait tetemesen fölülzárnyalják. De már fennebb monadtott, hogy a hivatalos összeírásnál talált számmennyiség nem tekinthető a valóság mérőjeül, régibb és újabb Statistikusok ezt egyaránt elismerik, és Hain, b. Czörnig, Brachelli s mások a birodalom juhállományát legalább is 30 millió darabra teszik b), mely felvevésnél Magyarországra, tekintve a hivatalos összeírás szerint reá eső arányjutalékot, legalább is 15 millió darab számítandó, mi évi gyapjutermelésének jóval megfelelőbb mint a hivatalos felvétel szerinti adat. Ugyanis a birodalmi gyapjuterelés méltán 700,000 mázsára tehető, noha e tekintetben is a hivatalos tabellák, nem tudni mi alapon, jóval mérsékeltebb, de a forgalmi üzlet által semmikép nem igazolt adagot vesznek fel, azok szerint t. i. az egész birodalomban csak 481,100 mázsa gyapju állítatnék elő évenként (51 mill. frt. értékkel), míg b. Czörnig ezen évi termelést a belfogyasztás és kivitel fonálán jóval helyesebben 672,000 mázsára becsüli 56., millió frt. értékkel. c)

Kétséget nem szenved, hogy a ritka haladásnak induló, sőt a fejlődés gyorsaságára nézve az utóbbi években a legtöbb európai államokét tulzárnyaló ausztriai gyapjuipar, mint alantabb látni fogjuk, legalább is 6—700,000 mázsa gyapjut fogyaszt el, pedig e czikkből még mennyiségileg is jóval kevesebb kerül be a külföldről, mint innen kimegy, sőt a két utolsó évben 140—150 ezer mázsával több gyapjut adott el a birodalom a külföldnek, mint onnan nyert, miután hivatalos kimutatások szerint :

	a bevitel :	a kivitel :
az 1841—50-ki átlag szerint . . .	63,935	127,286
az 1851—60-ki „ „ . . .	187,866	191,463
1861-ben „ „ . . .	222,475	221,266
1862 „ „ „ . . .	212,260	367,072
1863 „ „ „ . . .	213,288	355,240

mázsára ment.

Valamint az egész birodalomra, úgy jelesen Magyarországra nézve a hivatalos táblázatok a gyapjutermelést kelleténél kevesebbire teszik, szerintök t. i.

Magyarország évenként csak . . .	210,500	mázsa
Erdélyország „ „ . . .	58,000	„
Katonai határv. „ „ . . .	26,300	„
Horvát- Tótorsz. „ „ . . .	5,200	„

az összes magyar koronai tartom. 300,000 „

gyapjut termelne d), ho'ott hazánkból 1841. egész 1850-ig átlag minden évben 220,000 mázsa gyapju szállított a többi örökös tartományokba, és ha csak felét ezen mennyiségnek a belfogyasztásra számítjuk, jóval igazolatbannak találjuk Fényesnek a valósághoz közelebb járó felvételét, mint a hivatalosét, mely szerint t. i. a magyarországi évi gyapjuterelés körül-

belül 340,000 mázsára rugna, mi minden juhdarabra átmérőleg 2—2½, fontot számítva csakugyan 15—16 millió birkát eredményez; mindenestre a pesti vásárok idejében és azon kívül az itteni piacon mutatkozó gyapjuüzlet, mely a pesti ipar és keresk. kamara szerint a három utolsó legkevésbébbé sem kecsgezte ő években, jelesen 1860-ban 140,000; 1861-ben 120,000 és 1862-ben 152,000 mázsára ment, a fenkimutatott országos termelés mellett szől; miben hazánknak oly gazdasági keresetforrása van mint kevés más termelvényben; az évi gyapjumennyiség legalább is 38—40 millió forintnyi tőkét képviselvén, és a rendes kivitel Ausztria többi örökös tartományai felé már az előbbi évtizedben átmérőleg minden évt. en 17—18 millió forinttal gyarapítván hazánk közvagyonosságát.

Ha mindjárt a tagosítás folytán a közlegelő hol teljes megszüntével, hol csak tetemes megszorításával, továbbá az amerikai háboru következtében egy tetemes vevőnek elestével, jelesen pedig a közforgalmi és iparossági válságoknál fogva, melyek az utolsó egynehány éven át az összes közgazdasági életre zsibbasztólag kihatottak, a birkák száma sokhelyt a Lajtán innen is túl is tetemesen leebb szállítottatt, mindazonáltal a legutolsó években újra és pedig tetemesen emelkedő kölforgalom ugy az élő állatokkal e), mint a gyapjuval méltán következteti, hogy a juhtenyésztés mai nap még szamilag véve sem áll hátrább, mint a birtokviszonyok átalakulása előtt állott.

A mi pedig a tenyésztés minőségét illeti, a birkák nemesítésében, mely Mária Terézia korában vette kezdetét, midőn a zágrábmegyei Mercopail pusztára szállított néhány száz darab Merinos előbb itt, majd Holics tájára áttéve a felső vidéken rakta le alapját nem egy nemesített juhászatnak, az ausztriai juhbirtokosok egész az utolsó időig lankadatlan szorgalommal haladtak elő, ugy h. gy kevés termelési ág nál mutatkozik oly kitartás, oly áldozatkészség és férfias küzdelem az ellenséges befolyásokkal, mint e téren f). A 40 kiállító, mely Ausztriát az utolsó londoni világkiállításán e szakban képviselte, félreismerhetlenül kimutatta, hogy sehol a birodalomban nem hódolnak feltétlenül a tömegíránynak, és hogy az u. n. Negretti-tenyésztés járványától a birodalom legtöbb juhászata még meglehetősen ment maradt, vagyis ama láz, mely minden birkából a legbeceseb és legsúlyosb mézsárszéki és egyuttal a gyapjunk absolut legnagyobb tömegét nyíró állatot vágyódik képezni, még nem igen ragadta meg tenyésztőinket, és daczára a túlfuonított juhnyájak csekélyebb jövedelmezésének g), az ausztriai, főleg a magyar főbirtokosok legfőbb súlyt a finom merino-gyapju termelésére fektetnek, a jelen pillanatnyi nagyobb haszon miatt ön saját és gyapjuiparosaink jövő tartós hasznát legkevésbébbé sem áldozván fel, mert csak is a finom bundákra nézve állhatják ki bátran mind birkagazdáink, mind gyapjufonóink a versenyt az alárendelt szőrű és közönségesebb gyapjura nézve már is alig legyőzhető külfölddel.

Nem is hiányzanak ez irányban a birkatenyésztőknek, kivált a főrendű birtokosok hazafias indulatát rugóul felhasználó buzditások, jelesen a magyar gazdasági egyesület részéről, névszerint hatályos ösztön az általa

életbe léptetett törzakönyv, melybe a nemesített juhnyájak beigtatnak, és mely ezentúl évről évre külön füzetekben mind magyar mind német nyelven fog kiadatni, hogy az k fonalán a szeplőtlen származású tenyészállatokkal gazdag nyájakkal mind a bel- mind a külföldi tenyésztők megismerkedjenek.

De valamint minden termelési ág nál úgy és pedig különösen a juhászatnál az egyoldalú irány soha nem felelhet meg a közgazdaságtan oly változatos igényeinek, s azért csak üdvösnek mondható, hogy a nemesített birkatenyésztés mellett nem csak a birodalom többi tartományaiban jelesen Galicziában, hanem Magyarországon is a pusztákon, s egyéb kisebb birtokterületeken szabad legelőn való középrendű tenyésztés mind nagyobb terjedelmet nyer, míg a paraszt és zsigaja birkatenyésztés napról napra szűkebb körre szorítkozik, a magyar tartományok területén e tenyésztés már csak Békésmegyében, a Bánságban h), Erdély és némiképp Horvát-Tótországban jelentékenyebb tömegben szerepelvén. Mert a mint az égalji és egyéb helybeli viszonyok, úgy a közforgalom igényei, jelesen azon körülmény, hogy az újabb műtani haladások mellett sok tekintetben a középfínomságu gyapju is már ép oly célirányosan feldolgozható, mint a jóval drágább túlfinom, és hogy a divatnak nagy változatossága mellett a középfínom gyapju inkább kerestetik, mindig előnyösnek tűntetik fel, ha a merinos-juhtenyésztés mellett a középfínomságu gyapjunak tömeges előállítása sem tévesztetik szem elől, kivált ott nem, hol a gazdasági körülmények inkább az utóbbit mint az előbbi javallják. Miért felette megnyugtató, hogy a birodalom általán, különösen Magyarország kellő figyelemmel a különböző gazdasági viszonyokra zordonabb hegyei közt hus- és tejjuhokat, nevezetesen a Kárpát zordonabb vidékén a durvább szövetekre alkalmas gyapja, nagy szaporasága, tejbősége s izletes husa által jeles *raczkafajt* i), ellenben gazdag legelőtérein, mint például a kemenesaljai buja takarmányföldön, vagy a tiszamelléki kövér lapályokon azon az angol south-downihoz hasonló fajt tenyésztik, mely jó fésűs gyapjuja mellett szép hizékony testalkattal bír.

A többi örökös tartományok közül leginkább Alsó-Ausztriában, Csehországban és mindennek fölött Morva és Sziléziában tanúsít a juhnesesítés feltűnő haladást, ez utolszor nevezett két tartományban a nemesítés jóformán legmagasabb polczon áll k); míg a fűgazdag tartományokban, hol inkább a husjuhtenyésztés túlnyomó, és Lombard-Velenczében, hol a kevésbé megfelelő bérletrendszer egyáltalán e tenyésztésnek útjában van, sem a hus sem a gyapjutermelés nagyobb gazdasági fejlettségre még nem vergődhetett. Hogy különben az ausztriai birodalom a birkatenyésztésben névszerint a finom gyapju termelésében magas fokra emelkedett, már azon körülmény is világosan tanúsítja, miszerint a kivitelben egyáltalán csak a finomabb gyapjunemek, ellenben a bevitelben jobbra csak a durvább nemek szerepelnek, mutatja ezt leginkább a nagy különbség a be és kivitel értékében, így 1863-ban a behozott 213,288 mázsa gyapju 14 millió, ellenben a kivitt 355,240 mázsa több mint 46 millió frt. értéket képviselt, vagyis míg a bekerült külföldi gyapjunak minden egyes mázsája átlag csak 66 forintot ért, a kivitt gyapjunak minden mázsája átlag 130 ftal

fizettetett, és hol van a birodalomban más nyers termény, mely úgy mint a gyapju 46 millió forintnyi általános kivitelt, és 32 millió *frt. kiviteli többletet* eredményezne!

a) *Csilchert* Róbert, az országszerte sőt hazánk határain kívül is hírneves *gutori* törzsnéjének birtokosa mint a londoni utolsó világkiállításon megjelent gyapju megbíráásával megbízva volt választmányi tag, az ausztriai juhtenyésztés és gyapjutermelés állapotja felett szakavatott jelentését 1868-ki jan. 8. adta be, mely úgy a nemzetközi kiállításról hivatalosan szerkesztett bő tudósításba, mint a magyar gazd. egyesület évkönyveibe egész terjedelme szerint felvétellett, és melyet mi is a szövegben csak néhány fővonalaí és iránynézetei szerint követtünk.

b) Hogy az 1857-ki összeírás eredménye csakugyan a való mögött maradt, már onnan is könnyen következtethető, hogy már 185°/₁-ki összeíráskor 16,801,000 és Lombardián kívül mintegy 16. millió juh találtatott, tehát 7 évi békés időközben a birkaállomány csak 260,000 darabbal öregbült volna, pedig már az 185°/₁-ki összeírásban *Hain* nem kisebb mint átlagos 10 száztóli számítási hibát talált. Ha a most már közönségesen 30 millió darabbal felvétetni szokott ausztriai juhmennyiséget a többi államokéval összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy a juhtartásban Ausztria, tekintve az általános létszámot, Európában a negyedik helyen sorakozik, viszonyítva azonban a népességhez, több államoktól meghaladtatik, egész Európának juhái mintegy 240 millió darabot tehetnek; jelesen :

		100 lakóra :
Angolhonban mintegy	50 millió, vagyis	172 birka
Orosz birod. »	44. »	72 »
Francia birod. »	34 »	95 »
Ausztriai birod. »	30 »	86 »
Spanyolhonban »	17. »	114 »
Porosz birod. »	17.4 »	94 »
Olaszország. »	8.1 »	37 »

stb. Az évi gyapjumennyiség egész Európában B. *Redentől* 5,094,000 mássára; *Elmer*-től 893,270,000 porosz fontra becsültetik; miből csak Brittországra 260 millió font esik. úgy hogy valami 70 millió fonttal egy maga többlet termel mint egész Ausztria, Németország, Belgium és Hollandia együtt véve, melyekre együttesen csak mintegy 196 mill. font jönne, mi okból a brit juhállomány is hol magasabbra hol kevesebbire tételtek, például *Elmer* azt 55 millió darab bundára teszi.

c) *Hain* a birodalmi gyapjutermelés mennyiségét, daczára annak, hogy a hivatalos összeírás szerinti juhállományt kevesli, mégis csak 403,237 mássára becsuli, jelesen a Magyarországtól épen csak 173,185 mássára teszi

d) A brassói iparkamara tudósítása szerint csak a kamarai területben évenként több mint 23,000 mássa gyapju állittatik elő, jelesen Brassó környékén 10 gyapjumosat létesik és az e város, valamint Diánsód és más délerdélyi helyek köré összpontosuló gyapjuipar jobbra az ott termelt gyapjut használja fel.

e) Juh, kecske és kos Magyarországból a többi örökös tartományokba 1841—50. átlag 190,000 darab szállított 565,000 *frt.* értékkel; az egész birodalomból pedig 1862-ben 109,748, és 1863-ban 154,605 darab, tehát 44,862 darabbal több szállított a külföldre.

f) Valamint a II. József császár idejében az akkori kor igényeihez képest helyes állambölcseséggel létrehozott prohibitív rendszer a birodalmi gyapjuipar és ez által hazánk juhtenyésztésének szerencsés felvirágztatásán hatalmasan lendített, a birkák nemeseitése egyszerre úgy egyes birtokosoknak valamint egész vidékeknek jelszavává válván, ép úgy jelenleg a mai korirány szerint mindinkább előkészülő szabad kereskedelmi rendszer tövös biztosíték lenne az elért fejlettség megállandósítására, sőt még magasabb fokra való hatányosítására. Hogy a szabad kereskedés szelleme azonban, ha ma holnap a birodalom közgazdászati vidékére tör, gyapjutermelésünkre bágyasztólóg vagy épen elfojtólóg ne hasson, a tenyésztőknek különösen azon téveszmétől kell óvakodniok, mintha a merino-juh kellőbb hasznosítására a tenyésztés inkább a gyapju és

hus mennyiségére mint a gyapju minőségére lenne irányzandó, vagy ama még hibásabb nézettől, mintha a két ellentétes irány, t. i. a gyapju magasabb nemessége és a tömeges hus- és gyapjutermelés egyszerre és ugyanazon egy tenyésztés mellett lenne elérhető.

g) Kétséget sem szenved, hogy a közép gyapjubirka tartása jóval jövedelmezőbb mint a finom nemesített birkáé, miután az előbbiekből egy anyabirka és tírt átlag 2 1/2 fontot szolgáltatván, mázsáját 100 fttal számítva, darabonként 2 ft, 50 krral fizet, míg az utóbbi átlag csak 1 1/2 fontot adván és mázsáját 175 fttal számítva, darabonként körülbelül 2 ft, 60 krt jövedelmez; ha már most a nagy különbség latba véte-tik, mely az egyrészt istállóban nevelt, elkényeztetett nemes birka költséges tartása és ápolása, másrészt a közönséges birkának kevésbé költséges eltartása közt fenforog, nem nehéz kitalálni, hogy kinek részén áll a nagyobb tiszta haszon; annál elismerés-re méltóbb tehát, hogy a főrendűek jelesen hazánkban a nagyobb költség által nem hagy-ják magokat elriasztatni a gazdaszat e nemes ágának világos áldozatok melletti fen-tartásától, ebben nem csupán becsületbeli s hazafias kötelezettséget, hanem maholnap okvetlenül érvényre jutandó saját gazdaszati érdeküket helyesen keresvén; mert min-nél inkább hagynak fel más államok követve a tömegtermelés irányát, a túlfinomított gyapju előállításával, annál magasabban kell árának emelkednie, és annál előbb kell a termelési költség és a tiszta haszon közti aránytalanságnak kevesebülnie, és hogy a fennebb felvett 175 ftt a finomgyapjura csak a közepes árnak vehető, már onnan is kitetszik, hogy még 1860–62-ig, hol a gyapjura nézve nem épen a legkedvezőbb piaci árfo-lyam kínálkozott, a legfinomabb egynyirettü gyapju mázsánként egész 220 fttal fizettetett.

h) A temesvári keresk. és iparkamara tudósítása szerint az ottani kamarai kerü-letben levő mintegy 2.200.000 darab birka mind közönséges (oláh) fajta, miután az electoral és merinójuhokkal tett tenyészeti kísérletek az ottani kövér legelön teljessé-ge-vel nem sikerültek.

i) A raczkafajból készül Felső-Magyarország jeles juhsajtja, névszerint a brinza; miképen lehetne raczkajuhunkat az angol Cotswald, Hampshire vagy Schropshire-fajjali keverés által testileg ugy mint husosság, és gyapjusság tekintetében átalakítani: lásd Czillehert megjegyzéseit.

k) Prága városában külön juhtenyészeti egylet létezik, mely 1861-ben 147 tag-ból állott.

53. §. A kecske- és sertéstenyésztés.

Habár erdővédelem szempontjából a kecsketenyésztés sokhelyt mint jelesen a Katonui-Határőrvidéken, Salzburgban, Karantánban stb. még közhatóságilag is megszorittatik, mindazonáltal az erdőpusztító kecske az egész birodalomban mindenütt, kivált hegyes vidékeken és a szegényebb sorsuak által és pedig jelentékeny mértékben tartatik. legtöbb aránylag Dalmáthóban. És ha meggondoljuk, hogy a házias és háztalan szellérek, valamiut a napszám után élő nagy része a falusi lakosságnak a kevés tar-tási költséget igénylő kecskében gyakran teljes kárpótlást és helyettesítést nyernek a nagyobb költség miatt nem eszközölhető tehéntartásért, csak-ugyan fontos közzgazdszati érvek követelik az erdők és a kecskék kimé-lésének lehető összeegyeztetését. Ha már, mint az előbbi szakaszban megmutattuk, a birkáknak összeírás utján talált létszáma meg nem felel a valóságnak, annál kevésbé lehet megfelelő a kecskéknak hivatalosan kiderített számereje, miután a tartást ellenző közhatósági intézkedések miatt még közelebb fekvő a gyakori eltitkolódzásoknak ezen esetben még indokoltabb gyanuja.

És csakugyan az 1857-ki összeírás szerint a birodalomban talált 1.517,825 darab nyilván csak felét képviseli a valóságos birodalmi kecske-

számnak, miután *Hain* a lehető legbiztosabb, helylyel közel az uradalmak részéről fogantatva vett számításokon nyugvó adatok fonálán azoknak számát már évek előtt Lombardián kívül 2.210,500 darabra becsüli, azóta pedig a tehenészetnek kétségtelen hanyatlása folytán a tejdús kecskék száma hihetőleg tetemesen emelkedett; a két forrás szerinti számok egymásmellé állítva, az egyes tartományokra nézve következő különbségeket tüntetnek fel:

az 1857-ki összeírás, <i>Hain</i> szerint:		
Alsó-Ausztriában lenne . . .	39,564	43,400
Felső- „ „ . . .	18,277	18,500
Salzburgban „ . . .	39,888	9200
Stíriában „ . . .	33,589	25,000
Karantánban „ . . .	34,232	17,300
Krainában „ . . .	23,852	7500
Istriában „ . . .	14,994	9600
Tirolban „ . . .	139,969	132,100
Csehthonban „ . . .	136,911	110,200
Morvában „ . . .	55,067	45,700
Sziléziában „ . . .	9369	19,400
Galicziában „ . . .	41,805	221,000
Bukovinában „ . . .	16,014	52,000
Dalmatiában „ . . .	424,087	399,400
L. Velenczében „ . . .	59,234	39,500
Magyarországban „ . . .	127,239	545,000
Horvát-Tótorsz. „ . . .	28,781	142,000
Erdélyben „ . . .	146,271	230,000
Kat.-őrvidéken „ . . .	128,682	143,700

a legnagyobb eltérések tehát, Galiciától elnézve, a magyar tartományoknál forognak fenn, a magyar korona területén t. i. a hivatalos kimutatás szerint csak 430,973, *Hain* becslése szerint ellenben 1.060,700 kecske élné szerény s kevéssel beérő életét a).

Népgazdasági tekintetben jóval fontosabb a *sértéstenyésztés*; akár az abból származó tápszert (hus és zsiradékot), akár a sörtét és egyéb iparanyagot, akár a virágzó kereskedelmi és hadi tengerészetrel mindenkor növekvő szükségletét a felfűstölt husnak tekintsük, akár végre szemügyre vesszük, hogy mennyivel jövedelmezőbbben értékesíthető számos gyártási hulladék ott, hol fejlettebb sértéstenyésztés honos; és ezen utolsó tekintetnél fogva virágzó tenyésztés nem csak oly országban lehetséges, mely, mint Ausztria, rengeteg tölgyesekkel bir, hanem Angolország és számos más ipardús állam tanúsága szerint ott is, hol terjedt szeszégetés, sörtérmelés, cukorgyártás vagy nagyszerű tehenészet szolgáltatják a becas hulladékokban a makkoltatást felérő és annál még olcsóbb hizlalási anyagot

Az ausztriai birodalom, mely némely tartományaiban, mint jelesen a magyar korona területén, terjedt tölgyesekkel és kukoriczaföldekkel, másokban, mint jelesen Galicziában, fejlettebb szeszégetéssel, még másokban, mint az alpesi tartományokban, révszerint Stíriában, meglehetősen tej-

gazdasággal, végre másokban, nevezetesen Csehországban, Morvában és Alsó-Ausztriában emeltebb cukor- és sörtermelési iparral a sertéstartás mind annyi kedvezőelőzményeivel bir, e hasznos állatnak tenyésztése csakugyan igen terjedt, mennyiségileg véve a birodalom akár sertései általános akár viszonylagos számát tekintjük, kevés európai államnak engedvén elsőbbséget b).

Az 1857-ik évi összeírás szerint, mely alkalommal a birodalom e döcögő lényei legelőször részesítették a hivatalos tekintetbe-vétel megtiszteltetésében, összesen 8.151,608 darab találtatott, mi már jóval inkább a valónak látszik megfelelni, miután Hain statisztikus egyéb hitelt érdemlő források után egy pár évvel előbb azoknak számát 7.401,000 darabra becsüli és több tartományoknál e két különböző uton kipuhalt számok csaknem teljesen összevágók, mint ez a következő, az általános számerő szerinti összeállításból derül ki; van t. i. sertés

	az 1857-ki összeírás,	Hain szerint:
a magyar tartományokban .	4.504,905	4.958,900
Galiczia- és Bukovinában .	771,560	785,000
Csehonban	577,244	244,300
Stiriában	545,921	300,000
Alsó-Ausztriában	444,442	112,300
Morva-Szléziában	407,839	281,200
Ilyria kir. és Tirolban . .	358,892	304,800
Felső-Ausztria és Salzb. .	261,824	97,600
Lombard-Velenczében . .	236,753	170,100
Dalmáthonban	42,218	30,400

Habár a magyar tartományok a legnagyobb általános létszámmal lépnek fel, több mint felét a birodalmi sertéseknek vallván sajátjuknak, mégis tekintve a viszonylagos számarányokat az örökös tartományok többjeitől, jelesen Stiria, Alsó-Ausztria, Cseh, Morva és Sziléziától tetemesen felülszárnyaltatik, és hogy épen e tartományokra nézve a hivatalos összeírás eredményei legszembetűnőbben térnek el a Hain-féle becslés adataitól, ez arra látszik mutatni, hogy e tartományokban a sertésenyésztés csakugyan a hulladékokban becses hizlalási anyagot nyújtó iparvállalatokkal egyenlően halad elő.

De hogy eltekintve is a tenyésztés minőségétől, melyről nem sok dicséretes mondható, minthogy a disznók a birodalombeli gazdák részéről kiváló figyelemre még épen nem méltattatnak, és a gondos keresztezés malasztja e baromnemre nálunk még alig jó alkalmazásba, még mennyiségileg véve sem felel meg a belfogyasztásnak, már onnanis kitetszik, hogy a bevétel minden évben a kivitelt tetemesen felülmulja, így

	darab sertés:	darab sertés:
1841—50-ig átlag	307,049 be és	107,578 kihajtatott
1851—60-ig „	517,240 „ „	93,690 „
1861-ben „	540,066 „ „	241,626 „
1862- „ „	464,103 „ „	187,770 „
1863- „ „	519,049 „ „	137,503 „

ugy hogy az utolsó évben szemközt 7.785,000 forintnyi beviteli értékkel csak 2 millió forintra menő kiviteli értékkel találkozunk, tehát egész 5., millió forintra emelkedő beviteli többlet c); igaz hogy az utolsó évben a kivitel különösen az 1861-ik évhez képest leginkább a miatt csökkent észrevehetőleg minthogy a vélt Trichnin-betegség miatt több állam magát indítottak érezte a birodalmi, jelesen a magyar sertésnek bevitelét egyenesen megtiltani, de az előbbi években is szintoly sőt még nagyobb különbség volt a behozatal és kiszállítás közt, és pedig mindenkor a kivitel rovására; az 1861-ik év, hol Hamburg és az északnémet államok az e boldog évben általán felkapott gabna forgalmunkon kívül e czikket is hazánk piacain kezdték keresni, fájdalom csak kivétel volt és annál nagyobb serkentésünkre lehetne ezen tenyésztési ágban is nagyobb iparkodásra, miután már is a prágai sódarok még hazánk fővárosában is sikeresen versenyeznek a kassai és nagyszombatiak által már előbb a nyeregből kiemelt hajdan hírneves debreczeniekkel. Hogy különben a sertések a magyarországi kivitel egyik nem megvetendő czikkét képzik, az előbbi évek közben fő forgalmából tűnik ki, miután 1841—50-ig az örökös tartományokból évenként átlag csak 13,000 darab sertés került ide (130,000 frt. értékben), ellenben innen átlag évenként 350,000 darab hajtattott oda átmérőleg 3,500,000 frt. értékben, számba sem véve az évenként 2—3000 mázsával oda került szalonát, sörtét stb. c).

b) Tekintve más európai államokat, melyekről a kecskeszám tudatik, mind ama déli, északi és közép-európai országokban a birodalomnál aránylag jóval több kecske tartatik, melyek hegyes idomúak, jelesen minden 100 lakóra *Brachelli* többször idézett munkája szerint jön:

Görögországban	160 kecske	Észak-Németthonban	8. kecske
Portugalliában	30. »	Közép-Németthonban	6. »
Norvégiában	23. »	Svédthonban	4. »
Spanyolthonban	20. »	Ausztriában	4. »
Helvetiában	15. »	Poroszthonban	4. »
Olaszországban	9. »	Francziaországban	3. » stb.

már azon körülményi is hogy a birodalom túlnyomó hegyes idomú, sejteti a hivatalos számlálás hiányosságát, és jóval előbb hihető, hogy nálunk legalább is a középnémetthoni arány honos t. i. 6; kecske minden száz lakosra, mi csakugyan a Hain kiszámította 2.278,000 darab kecskeállományt feltételezné.

b) Tekintve más európai államokat, a mennyiben a sertéseik felől keringő különben igen ingatólag adatok hiteltérdemlők, a birodalom aránylag disznódúsabb mint akár mely más ország, így *Brachelli* szerint 100 lakóra jó sertés:

Észak-Németthonban	27 darab	
Portugalliában	25 »	
Ausztriában	23 »	
Brittországbán	21 »	(6 mill. dar. mások szerint)
Oroszországbán	15 »	volna 8—10 mill. darab)
Porosz és Francziaországbán	14 »	(amott 2. » emitt 5 mill. d.)
Spanyol és Belgországbán	10 »	stb.

c) Nem is változtat e forgalom passiv természetén, hogy jóval több malacz megy ki a birodalomból mint külföldről oda kerül, mint például

1862-ben csak	10,735	vitetett be, és	35,112	ki
1863 » »	19,305	» »	39,520	»

mert azonfelül, hogy a csekély érték mellett a pénzbeli különbözet csak néhány ezer forintra megy, mi a sertésben érezhető beviteli többletet alig infuálhatja, épen a malaczok nagyobb kivitele nem kecségtető fényt áraszt a belhoni tenyésztésre, e barom-tenyésztési ágban is hiányozván az utánnövéről való szükséges gondoskodás,

d) Sajnos hogy asórtének ausztriai forgalma ki nem mutatható, a polgárosultsággal mindenesetre e cikk iránti szükséglet is emelkedik, melylyel az oroszbirodalom mai napig ura az európai piacoknak, Ausztria is annak egyik vevője, pedig a belfogyasztás könnyen a belföld által lenne fedezhető, mi jelesen a magyar tartománybeli kefekötési ipar érdekében lenne kívánatos, legalább a londoni műkiállításán ez iparág csak magyar és erdély kefekötők által volt képviselve.

54. §. Baromfi-, méhtenyésztés-, halászat és vadászat.

Az okszerű mezőgazdasátnak egyik elutasíthatlan követelménye azon mellékfoglalkodásoknak felkarolása és minél nagyobb mérvbeni kiaknázása, melyek által egyrészt a földipar jövedelmezősége tetemesen felfokozódik, másrészt a földmivelés és baromtenyésztésnél egyik másik évben felmerülő hiánylatok és veszteségek szerencsésen kipótoltatnak és mik által mindenesetre a gazdaközönségnek adóképesége szembevetően gyarapittatik. Ezen mellékfoglalkodások közé az alantabb a műiparnál szóba hozandó selyemtenyésztésen, szeszégetésen, czukor, sör és eczettermelésen kívül, kiválólag a *baromfi-* és *méhtenyésztés* sorolandó, melyeknek felvirágzása és folytonos emelkedése kétségkívül az okszerű mezőgazdaság előhaladására mutat.

A *baromfi-tenyésztés* a birodalomban igen terjedt; ugyanis Lomb. Velenczét, Istriát és Dalmáthont kivéve, minden egyéb tartományban, főleg a hol a földmivelés virágzóbb és ennél fogva nagyobb a takarmánybőség, e tenyésztés is nagyobb jelentőséggel bír; és a nemesítés, jelesen a cochinchinai tyukokkal való keresztezési kísérletek itt is mind inkább meghonosulnak. Báró Czörnig az összes birodalmi szárnyas állatok mennyiségét 60 millió darabra teszi 10—10½ millió forintnyi értékkel (Hain 100 millió forintra becsüli!), úgy hogy nem csak a tetemes belfogyasztás fedeztetik teljesen, hanem mind az élő baromfi, mind a tollak és tojás nem megvetendő bel és külforgalmi cikket képeznek; jelesen a pehely és ágytollaknak évről évre emelkedő kivitele a tenyésztés gyarapodása mellett szól, így a birodalom határain át

1841—50-ig átlag	22,288	mázsa toll szállított
1851—60-ig „	28,714	„ „ „
1861-ban „	42,716	„ „ „
1862 „ „	40,413	„ „ „
1863 „ „	43,879	„ „ „

mi egyegy évben mintegy 2.633.000 forintot folytat be a birodalomba és sokhelyt az ágytollak tisztítása gőzsegélyével nagyban történik, mint például Prága városában, hol egy ily vállalat 30 munkásnak keresetet nyújt, nem különben Raudnitz városában sőt hazánk fővárosában is gőzerővel dolgozó külön ágytolltisztító vállalat létezik. De a tojások is nem megvetendő gazdasági tőkét képeznek, legalább *Czörnig* és utána a hivatalos kimutatások a 2400 millió darab tojást, mennyit az egész birodalomra felvesznek, 10 millió forint értékűnek állítják.

Hogy Magyarországon különösen a dunántuli kerületben igen virágzó a baromfi-, kivált a tyuktenyésztés, már azon nagyszerű forgalomból tűnik ki, mely hazánk és a birodalom többi tartományai közt úgy élő

baromfival mint ágytollal foly, számos magyar megyei szelid szárnyas denaturalisálva mint stajer kappan szerepel, és a birodalom székvárosa leginkább magyar baromfival és tojással tartatik a), az előbb fenállott közbenő vámvonalon át a magyar tartományokból a többi örökös tartományokba 1841—50-ig évenként átlag 2.100,000 darab szárnyas állat szállítottatott 460,000 frt. értékben (közte mintegy 1.500,000 darab tyuk) és 8060 mázsa ágytoll 400,000 frt értékkel; úgy hogy e két cikk után csaknem egy millió forint folyt be évenként, sőt a tollakkal való kereskedelem ezelőtt nyilván az aczéltollak csekélyebb terjedtségénél vagy éppen nem létezésénél fogva, még élénkebb volt, 1831—40-ig átlag 10,100 mázsa szállítottván ki évenként b).

A *méhtenyésztés* leginkább Mária Terézia és II. József serkentései folytán honult meg a birodalom legtöbb részeiben, névszerint a magyar korona tartományaiban, és habár a mint a belföldi cukor- és különvegyületű gyertyák gyártása idővel emelkedett, a méhgazdaság hanyatlani kezdett, mindamellett jelenben is igen terjedt, és kivéve Tirolt, Salzburg és Felső-Ausztriát valamint némely zordonabb égaljú északi tartományokat, elég nagy jelentőségű, sőt ujabban az ausztriai méhészek egyesülése és azon buzditás folytán, mely ez egyletből különösen a Dzirzon-féle méhkasok meghonosítása körül az utóbbi években indult ki, az okszerű méhészet mind nagyobb terjedést és jövedelmezőbb alakot nyer, kivált Karantánban, Alsó-Ausztriában, Magyarország dunántúli kerületében, Szlavóniában stb. c), hol a sűrű pohánkavetések közt dúsan diaszlenek az évről évre szaporodó méhkasok, melyeknek száma az egész birodalomra nézve Hain által 1.408,000-re, ellenben báró Czörnigtől s utána a hivatalos közleményekben is 3 millióra tétetik; ugyanazon forrás szerint az évi méz és viasznyeremény 560,000 mázsára menne 11 millió frt értékkel, holott a legutóbbi hivatalos táblázatokban az 1858 és 59-ik évre vonatkozó ebbeli termelés jóval magasabbra tétetik, t. i. 563,570 mázsa méz és 92,900 mázsa viaszra összesen 17.945,000 frt értékkel d), melynek közel fele része a magyar tartományokra e-nék (262,700 mázsa méz és 46,300 m. viasz). Mindenesetre az előbbi évtizedekről fenlevő forgalmi lajstromok a magyar és többi ausztriai tartományok közti ebbeli üzlet iránt hazánknak ezen arányosztalékját csakugyan igazolják, mézből 14—18,000 mázsa (175—200,000 frt. érték) viaszból szintén 14—19,000 mázsa évenként adatván el a többi örökös tartományoknak. Különben a birodalmi méhgazdaság termelényei csak a belfogyasztásnak vannak szánva; cikkei a kiviteli tárgyak közt nem szerepelvén, de a bevétel is oly tetemesen csökkent, hogy míg hajdan egyedül az oroszbirodalomból 35—40,000 mázsa viasz hozatott be, az utóbbi kétévi öszbirodalmi viaszbehozatal csak 2700—3600 mázsára ment e).

A *halászat* már nem annyira a mezei ipar mellékfoglalkodása, mint inkább az őstermelésnek egyik önálló ága, főleg a *tengeri halászat*, mely azonban az ausztriai partvidékeken távol sem üzetik oly terjedelemben és oly haszonnal, mint ezt akár a birodalmi tengerpart hossza, akár az Adriának halbősége méltán sejtetné, szintűgy a folyó vizekbeni halászat is, miután hol csak csehbelileg szervezett halászok által, hol egészen szabadon,

de a magnak kimélése nélkül s dulásképen gyakoroltatik, a tógazdaság pedig Cseh, Morva, Sziléziát *f*), a két ausztriai főhercezséget és némileg Bukovinát kivéve, alig divatos valahol, a belszükséglettel semmi arányban nincsen, a mesterséges haltenyésztés végre még sehol sem emelkedett ki a jámbor ohajtások stadiumából *g*). A tengeri halászat eddigelé a só magas ára miatt nem tudott kellőleg kibontakozni, és az ármérséklés, mely az 1857-ki jul. 12. kelt l. f. elhatározással engedélyeztetett, nem fogja eltéveszteni a halászatra való jötevé kihatását. Istriaiban a tengeri halászat a fő-keresetet képezi, és itt ujabban csakugyan örvendetes emelkedés észlelhető, így 1854—56. a halászbárkák 420-tól 495-re és a fogott halmennyiség 25,200 mázsától 40,474 mázsára gyarapodott (köztök évenként mintegy 1000 mázsa sóshal és 11,573 mázsa szardella).

A tengeri és édes vizekbeni halászat évi nyeresége b. *Czörnigtől* 150,000 mázsára becsültetik mintegy 25 millió frt. értékben; a hivatalos táblázatok ellenben 145,000 mázsa halat vesznek fel 21 millió frt. értékkel, de hogy a halászat, kivált a tengeri legujabban nemcsak nem emelkedett, hanem inkább hanyatlott, már onnan is kivehető, hogy míg egyrészt a halászbárkák száma és tonnatérfogata ujabban csökkent, a külföldi halak behozatala inkább növekedett, így:

		halászbárka	tonnatér:	legénység:
1861-ben	volt	2604	10,696	8527
1862 „	„	2647	11,050	8695
1863 „	„	2482	10,396	—

külföldről pedig hozatott be 1862-ben 144,740 és 1863-ban 152,247 mázsa hal, miért 1.616,000 frt. folyt ki a birodalomból *h*), nem is változtat ezen, hogy Dalmáthion, melynek lakói szintén a tengeri halászatra mint főkeresetre utalvák, activ kereskedést űz, abból például 1863-ban 5853 mázsányi bevétel irányában 19,112 mázsa kerülvén ki, minthogy még Dalmatiában is a kiviteli többlet ujabban tetemesen megszökkent; 1844—50 átlag 533,000, jelenleg pedig csak 266,000 frtra menvén, mi legszólóbban mutatja, hogy a dalmát partvidéken a halászat inkább hanyatlásnak indul és hogy a sógyedárusság részéről érezhetőbb engedmények a halászat érdekében sürgősen szükségesek *i*).

A vadászat a birodalomban még a halászatnál is alárendeltebb szerepet játszik, bármennyire gazdagok is az egyes tartományok vadakban, és pompáznak egyes birtokosok nagyszerű vadasak és fáczánosokkal, a vadászat nálunk még nem emelkedett a nemzetgazdasági fontosság polczára, sem az élő vadakkal, sem a bőrökkel és prémekkel tekintélyesb külforgalom még nem fejlődhetvén; hozzájárul, hogy ez ágnek statistikai constatalása a csekély figyelemnél, mely erre fordítatik, feletto nehéz. B. *Czörnig* mindazonáltal a vadászat összes jövedékét 1.500,000 (a hivat. kimutat. 1.600,000) mázsára becsüli 25 mill. frt. értékkel *k*). Legnagyobb pontossággal szoktak még Csehországban a hajtó és egyéb vadászatok eredményei időszakilag közzététetni *l*), és ez országban egyáltalán a vadászat még legelőbb mondható nemzetgazdasági fontosságra vergődöttnek *m*), utána a magyar tartományok sorakoznak vaddús erdeik és mocsáraikkal;

legkisebb fontosságú ellenben azon tartományokban, hol a vadászatjog előbb egészen korlátlan volt, mint a német örökös tartományokban, hol azonban az 1848. sept. 7. és 1849. márcz. 7. kelt patenssel e jog szintén megszorítva és a községi birtok irányában kellőleg szabályozva lett. Mennyi terményt szolgáltat nevezetesen a vadak utáni bőrökben a birodalmi vadászat, annál nehezebben határozható meg, miután a szelid és vad állatok bőrei a forgalmi lajstromokban együttesen kimutatvák; mindkettőből pedig az 1854—63 terjedő legutolsó évtizedben az átlagos évi kivitel csak 24,158 vámmázsára ment szemközt egy 136,357 mázsára rugó átlagos évi bevittel, úgy hogy e czikkre nézve is több mint 6 millió forintra menő beviteli többlet mutatkozik, míg a magyarországi kivitel a többi örökös tartományokba (1841—50) átlag 21,000 mázsára ment 1. mill. frt. értékben, mindenesetre ohajtandó, hogy a magyar gazdas. egyesület részéről is komoly tárgyalás alá vett és véleményeztetett vadászjogi javaslat maga után mielőbb országos törvényt válnék.

a) Bécs városa, az ottani iparkamara tudósítása szerint, évenként mintegy másfél millió forintára többnyire magyar baromfit, és 50-60 millió tojást szokott fogyasztani.

b) A pesti iparkamara a magyarországi ágytollaknak Németország, Hollandia és Helvetia felé kivitelét évenként 12—15,000 mázsára teszi. A tagosítás folytán beállott legelőhiány, jelesen pedig az utóbbi időben több vidéken a szárnyas állatok közt uralkodott járvány ezen termelésnek hanyatlását, a pénzárfolyambani ingadozások pedig kivitelének csökkenését idézték elő, az orosz és lengyelországi tollszállítási versenynek nem csekély javára.

c) Az eszéki ipar kamara 1860-ra vonatkozó tudósítása szerint Szlavóniából évenként mintegy 4000 mázsa méz és 240 mázsa viasz kerül kivitel alá. A horvát-szlavdalmát kiállításáról szóló többször idézett tudósítás Horvátországra 21,600 mázsa méz és 3900 mázsa viasztermelést vesz fel.

d) *Hajn* szintén hivatalos nyomozások alapján a birod. méztermelést épen csak 93,720, a viaszét 32,200 mázsára teszi! ebből Magyarországnak 21,600 mázsa mézet és 8900 mázsa viaszt jutat, holott csak a sopronyi iparkamara kerületében 1859-ben az ott előforduló 52,211 méhkas után évi termelésül 8034 mázsa méz és 1336 mázsa viasz számláltatott. Hogy valjon Lőcse és Rozsnyó városában még most is a méhser oly mértékben készítették-e mint Schvartner állítása szerint e század elején, nem tudjuk, hanem alkalmasint az igazi sör a komló és árpalének e vidéken is nagyobb terjedtével a méhser eltűnt a Szepes és Gömörmegye statistikájából is.

e) Bécs városának évi viaszforgalma mely ezelőtt szintén valami 20,000 mázsára mehetett, ujabban a stearingyertyák mellett igen leszállt és napjainkban felette jelentéktelen.

f) Bécs városa, melynek piaczára évenként 16—20,000 mázsa hal kerül forgalomba, jobbra Cseh és Morvaországból láttatik el, e két ország terjedtebb tógazdaságuk mellett képesek lévén nevezetesebb mennyiségeket kifelé szállíthatni.

g) A bécsi keresk. kamara eziránt már többször tett javaslatokat, a salzburgi orsz. gazdasági társulat pedig a mesterséges haltenyésztés létesítésére legközelebb (1864) megtette az első lépéseket.

h) Tengeri halászatunk kevésbé megfelelő voltát a *halzsir* tetemes bevitelére is tanúsítja, évenként 42—49,000 mázsa halzsir hozatván be, mire szintén évenként több mint 1 millió forint költetik.

i) Magyarországból ezelőtt a többi örökös tartományokba évenként mintegy 76,000 forintára több hal és vízi állat szállítottatott, mint onnan nyeretett, azok közt becses fogasaink, dunai vizáink, kecsgeink stb. nem utolsó helyen szerepeltek. A havasi tartományok és Csehon pisztrángjai, több magyar megyének, mint Zala, Sáros,

stb. rákjai, a karansebesi csigák mindannyi kiviteli cikkek. Hajdan mind Magyar mind Horvátországban a *naddlyok* is nem megvetendő kereskedelmi cikket képeztek, Szlavoniában még mai nap mintegy 30 mázsa a kisebb és valami 900,000 darab a nagyobb fajtából szokott évenként gyűjtetni.

k) B. Czörnig t. i. minden 10 holdra egy nyulat. és egy vadszárnyast, minden 100 holdra egy őzt, 10,000 holdra egy szarvast, és 46,000 holdra egy vaddisznót számítván, a birodalomban 50 millió nyulat, 55 mill. darab vadszárnyast, 60,000 darab őzt, 3000 szarvast és 10,000 vadkant vél találhatónak, melyeknek hussúlyát 1.500,000 mázsára teszi.

l) Csehországban, hol a vadaskertek még valami 200,000 holdra terjednek, és a szabad vadászat (u. n. községi) még igen szűk körre szorítkozik, következő vadászati statistikával találkozunk; elejtetett:

	1859/60		1860/1	
	uradalmi:	községi:	uradalmi:	községi vadászat:
nemesvad	997	—	1166	7
dámvad	1577	—	1559	13
fekete vad	695	—	437	12
őz-vad	6800	—	6443	490
fácán	46,901	568	33,736	433
nyúl	426,107	71,143	333,633	59,450
fogoly	505,526	139,698	449,062	128,413

m) Vadakkal is Bécs városát Csehország tartja, a mintegy 400,000 forint ára évenként fogyasztás alá kerülő vadak jobbára Csehonból, részben még Morva és Stájerországból kerülven ki.

n) A ragadozó állatok elejtése inkább közrendészeti intézmény, miért nem is a vadászatot mint az őstermelés egyik ágát tárgyazó részbe való, hanem helyesebben a rendészeti közigazgatásról szóló részben fog szóba vétetni.

C. Az ausztriai birodalom mezőgazdasági iparának nemzetgazdasági oldala.

55. §. A földérték, a mezőgazdajövedelem és mezei iparunk viláfgazdasági jelentősége.

Azon nemzetgazdasági fontosság megbíralására, melylyel az összes mezei ipar a kitünőleg földmivelői jellegű birodalomban egyáltalán és különösen tekintve a többi főfoglalkodásokat és a köztvagyonosság egyéb forrásait bir: szükséges azon pénzértékeket statistikailag kideríteni, melyek általa előállítatnak; miután ebből ezen őstermelésnek productivitása, többé kevésbé jövedelmező volta, meg vagy meg nem felelő szervezete, és a földjövedelemben rejlő tőkének nagysága és tényleges kamatozási képessége, avval pedig egyuttal a mezei iparban keresetet lelő nagy néposztálynak közteherviselési képessége is legvilágosabban tűnik ki.

De a mily szép és szükséges e feladatnak számadatokkal megfejtése, ép oly nehéz is. Az alapok különbsége szerint, melyekre efféle kiszámítások fektetvők, a valóságtól többet kevesebbet eltérő számviszonyok szerint, melyek ezen számműtéssel kiindulási pontjául szolgálnak, a nyert eredmények is feltünőleg elütnek egymástól, és a hivatalos támpontok vagy teljes hiányánál, vagy gyanus voltánál fogva felette nehéz abban eligazodni, hogy a különböző eredményeknek melyike felel meg inkább a valóságos állapotoknak; mindamellet az egyesektől úgy mint a közigazgatás részéről tett ebbei kísérletek teljesen el nem mellőzhetők, miután azok

nyomán is mezőgazdaságunk úgy számos árnyéklata mint annak közgazdasági nyomatéka önkényt szembeszökik.

— ~~Báró Czörnig~~ a katasteri működések folyama alatt tett különféle nyomozások, továbbá az öt éven át előfordult birtokátváltások alkalmával eszközölt értékmegszabások, az indirect adók és jövedékek kezelésénél nyert eredmények és közvetlenül indított statisztikai vizsgálódások, valamint a mezőgazdasági gyakorlat segélyével, úgy a termő földnek értékét mint a földművelés és baromtenyésztés évi jövedelmét számokban kifejezni törekedett és nyomdokát e tekintetben a hivatalos felvételek is eddigelé követték, ö. t. i. az összes termő telepzetnek értékét, jelesen:

	holdonkint:	összesen:
a szántóföldekét . . .	150 frt.	5487 millió
a rétek és kertekét . .	160 „	2248 „
a szőlőkét	300 „	364 „
a legelők és kaszálókat .	50 „	776 „
az erdőkét	40 „	1265 „

összesen az egész termőföldét : 10,140 millió forintra

teszi a).

A földjövedelem pedig általa névszerint

	holdonkint:	összesen:
a szántóföldek után . . .	30 frt. —	1097.400,000 frt.
rétek és kertek „ . . .	20 „ —	281.000,000 „
szőlők „	70 „ —	85.000,000 „
kaszálók „	2 „ 20 kr.	36.200,000 „
erdők „	2 „ 10 „	68.500,000 „

az összes föld jövedelem tehát : 1.568.100,000 forintra

becsültetik b).

Az élő baromnak értékét, oda értve a szelid szárnyas állatokét meg a méhkasokét, ugyan azon szerző következőleg állapítja meg:

	darabonkint:	összesen:
a lovakét	80 frt.	280 millió
szarvasmarháét	40 „	600 „
juhokét	3 „	90 „
kecskéket	3 „	6 „
sertéseket	12 „	108 „
apró baromfiét	— 10 kr.	10 „
méhkasokét	4 frt	12 „

összesen : 1106 millió forint.

A baromtenyésztés szolgálta évi jövedelmet végre, számba véve a húst, tejet, bőroket, a fiatal marhát, gyapjút, a méz és viaszt, tojást, baromfit, és még a selyemgubókat, sőt a vadászat és halászat jövedelmét is, 525 mill. forintra teszi. A földjövedelem és a baromtenyésztése együtt véve tehát 2093 mil. forintra tétetik.

Ha ennél fogva a birodalmi mezőgazdaságban fekvő tőkét, t. i. a föld és baromállományának értékét vesszük, és hozzá még a gazdasági épü-

leteknek értékét (975 mill. frt.) meg a gazdasági készülétek és erőművek, valamint azoknak jó karbani tartását képviselő tőke értékét hozzászámítjuk (296 mill. frt.), b. Czörnig szerint az összes gazdasági álló tőke 12517 millió forintra rúg.

Maga b. Czörnig is elismeri, hogy ha egyrészt az alaptőkéhez még a tetemes s napjainkban mind magasabbra emelkedő üzleti s forgó tőke hozzászámítatik, másrészt a nyers jövedelemből az adó és egyéb közterhek levonatnak, kétségtelenül két kedvezőtlen momentum áll elő, az egyik t. i. amaz észlelet, miszerint *a mezőgazdaság Ausztriában eddigelé még aránylag nem igen tekintélyes tőkével dolgozik, a másik még leverőbb tapasztalás, hogy a mezői ipar csak igen mérsékelt jövedelmet nyújt*, mi azonos azzal, hogy egészben véve még nem emelkedett a magasabb fejlettség ama színvonalára, melyet a különben kedvező előzmények mellett elfoglalni lehetne, sőt, tekintve Ausztriának földmívelői hivatását, kell is hogy elfoglalja.

A mi magát a *földjövédelmet* illeti, ez, ha a mostani piaczi árakat vesszük sinórmértékül, magasabbra rúg ugyan, mint Czörnigtől vagy a bécsi közp. statist. bizottmány legujabb közlésében felvételik, mely utóbbi szerint 1580 mill. forintot tenne, mert ha az ujabbi forgalmi árak vétetnek alapul, mint ez a legutolszor megjelent hivatalos táblázatokban 1858 és 1859-re vonatkozólag történik, akkor az összes gazdasági brutto telekjövedelem: 2745 millió forint (vagyis 1160 millióval többre) megy c), de így is a tiszta jövedelem csekély; Czörnig t. i. a közterhekben és a termelési költségre a brutto jövedelemnek két harmadát letudandónak állítja, úgy hogy szerinte a földmívelési tiszta jövedelemre 525 mill. frt. maradna, mi éppen 5%-ja lenne a telekértéknek d); de nem sokkal magasabb kamatozás áll elő akkor is, ha mindjárt a legujabb magas piaczi árak szerint az előbb mondott 2745 millió forint vétetik mint a valódi egy évi földjövédlem, mert kétségkívül Czörnig keveset vett fel a közterhek és termelési költségre, és ha Hoffmann után, ki jóval helyesebben számít, mi is erre 77%-et számítunk e), akkor ezen nagynak látszó brutto jövedelemből is tiszta haszonképen csak 632 mill. forint vagy az üzlettőke nélküli merő földértéknek csak 6.3%-ja marad, miből egyszersmind világosan kitűnik, hogy az idegen tőkével dolgozó földbirtokosnak még 6 percentes kölcsön mellett is okvetlenül tönkre kell jutnia.

Ha végre mezői iparunk állását világforgalmi szempontból vesszük vizsgálóra, vagyis azt tekintjük, hogy a mezőgazdasági terményeknek a birodalom be és kiviteli forgalmában micsoda szerep jut, még az utolsó rendkívüli emelkedést tanúsított üzleti évekből is azon tapasztalás szerzhető, hogy mezőgazdaságunk terményei jobbra csak a belfogyasztásnak szánvák és hogy azt legtöbb irányban teljesen fedezi is; mert a bevétel összehasonlítva a kivitellel tanúsítja, hogy egészben véve egymást ellensúlyozzák, és hogy daczára az utolsó években mutatkozott néhány kedvezőbb constellatióknak, a nyers terményekkel való külforgalom jóformán stationarius; ugyanis elnézve a gyarmati áruktól, melyek közt ugyan több belföldön is termelhető vagy természetni szokott tárgy előfordul, mint déli gyümölcs, czukor stb., eltekintve továbbá a különféle

vegytani, festészeti és gerjedési szerektől, noha azok közt szinte belföldön előállíttatni szokott termelények szerepelnek, mint gubacs, makk, hamuzsir, festő növények stb., az összes mezei iparbeli termények

	bevitel:	kivitel:
1861-ben . . .	109.530,100 ft.	129.084,000 ft.
1862 „ . . .	128.020,000 „	133.377,000 „
1863 „ . . .	121.752,000 „	120.039,000 forintra

rugott, miből kitetazik, hogy a be és kivitel közt nem forog fenn nagy különbség, csak 1861-ben a magyar gabnának egyszerre felszökött kivitelénél a kiviteli többlet egész 20 mill. forintig emelkedett; igaz, hogy a mérleg a kivitel javára érezhetőleg megváltozik, ha a bevételnél a gyapottól elnézünk, mely minden évben 30—32 millió forintot kifolyat, és akkor ugyannyival túlelmedik a többi gazdasági cikkek kivitele, mi elég tanúság arra, mennyiben érdekében fekszik a monarchiának, de kivált Magyarországnak, hogy a pamutipar mindinkább a lenipar által helyettesíttessék.

Hogy végre lássuk, mely termelényekre nézve a birodalmi külkereskedés activ vagy passiv természetű, a fentebbi öszleteket elemezve úgy soroljuk elő, hogy minden egyes évben kitűnjék, mennyiben mülja felül a kivitel a bevittelt vagy viszont az egyes termelési ágakban, ebből magától tűnik szembe ama productív ágak belhoni állapotja; csak általán legyen még említve, hogy tekintve az összes birod. be és kivittelt, a mezőgazdasági cikkek a bevittelnél jóval magasabb aránnyal szerepelnek, mint a kivittelnél, mert

	a bevittelnél:	a kivittelnél:
1861-ben	46.4 %	41.7 %-ját tevék.
1862 „	49.0 „	41.4 „ „
1863 „	46.0 „	40.0 „ „

Elemezve pedig az egyes tárgyak szerint: ösztrák forintokban és kerékszámok szerinti értékekben:

		behozott:	kivittetett:	több behozott:	több kivittetett:
dohány és dohánygyártmány . . .	1861	2.728,700	588,800	2.139,910	—
	1862	4.937,699	663,676	4.274,023	—
	1863	4.611,360	1.096,120	3.515,240	—
kerti és mezei termények . . .	1861	12.907,000	46.078,600	—	33.879,000
	1862	11.947,000	42.391,000	—	30.444,000
	1863	13.339,000	28.315,000	—	14.976,000
állatok	1861	17.415,000	9.396,000	8.019,000	—
	1862	16.257,000	8.374,000	7.883,000	—
	1863	14.551,000	8.099,000	6.452,000	—
állati termények . . .	1861	7.522,000	4.619,000	2.903,000	—
	1862	10.216,000	4.263,000	5.953,000	—
	1863	9.606,000	6.525,000	3.081,000	—
olajok és zsiradékok	1861	13.391,000	3.795,000	9.596,000	—
	1862	14.947,000	1.938,000	13.009,000	—
	1863	16.981,000	1.302,000	15.679,000	—

		behozott:	kivetett:	több behozott:	több kivetett:
italok és étárak	{ 1861	2.237,000	3.934,000	—	697,000
	{ 1862	2.252,000	2.547,000	—	295,000
	{ 1863	2.077,000	3.049,000	—	972,000
tüzelő, építő és műfa	{ 1861	5.717,000	24.795,000	—	19.078,000
	{ 1862	5.851,000	31.736,000	—	25.885,000
	{ 1863	5.885,000	29.613,000	—	23.728,000
fonásra és szövésre való nyers anyag (pamut, gyapju, len, kender és selyem)	{ 1861	47.610,000	35.876,000	11.734,000	—
	{ 1862	61.610,000	41.461,000	20.149,000	—
	{ 1863	54.700,000	42.037,000	12.663,000	—

Miből világos hogy csak Ceres istennő szorosan vett adományai, t. i. a különféle mezei és kerti termények meg a fa szereznek a kivitelnek túlnyomóságot a bevétel felett, minden többi gazdasági tárgyakra a bevétel fölülmúlja a kivitelt; mennyire lenne pedig kívánatos s könnyű szerrel lehetséges is a dohány, italok és állatok rovatát az ellenkezőre átváltoztatni, mondanunk sem szükséges.

a) E szerint a termőföldnek minden egyes holdja átlag 100 forint értékkel bírna, holott Hoffmann azt a tiszta haszon után számítva 84 és az országban divatozó árak szerint épen csak 80 forintra teszi, és e tekintetben következő párhuzamot von : szerte a földérték holdonként :

	a tiszta haszon után :	az országban divatos árak szerint :
Ausztriában	84 frt.	80 frt.
Poroszban	98 »	139 »
Franciaországban	132 »	194 »
Angolban	230 »	624 »

b) E szerint tehát az egy holdnak átmérőleges nyers jövedelme 15 $\frac{3}{4}$ forint lenne, kevesebb tehát mint Hoffmantól felvételik, ki a brutto jövedelmet holdanként 18. forinttal számítván, a termelés értékét összesen 1800 millió forintra becsüli. B. Czörnig számítása következő felvételeken alapszik; felvesz t. i. holdonként :

	a termésmennyiség fejében :	az egység ára fejében :
buzánál	15 mérőt	3 frt. 20 kr.
kétszeresenél	13 »	2 » 30 »
rozsnál	12 »	2 » 10 »
árpánál	14 »	1 » 40 »
zabnál	20 »	1 » 5 »
egyéb gabnafajnál	15 »	2 » — »
rizstermelésnél	8 mázsát	10 » — »
hüv. veteménynél	10 mérőt	3 » — »
burgonyánál	90 »	— » 24 »
tengerinél	30 »	1 » 50 »
káposztánál	100 mázsát	— » 30 »
répánál	160—240 »	— » 15—20 kr.
len és kendernél	3—6 »	20 » — kr.
len és kendermag	10 mérőt	4 » 15 »
repczénél	10 »	5 » 30 »
dohánynál	10 mázsát	10 » — »
keresk. növény	10 »	10 » — »
szalmánál	23 »	— » 15 »
takarmány növényénél	30 »	— » 50 »

	a termésmennyiség fejében :	az egység ára fejében :
szénaérték		
az ugarföldeken	2 mázsát	— frt. 40 kr.
faolajnál	2.8 »	30 » — »
komlónál	4 »	60 » — »
gyümölcsnél	? mérőt	— » 50 »
főzeléknél	? mázsát	1 » 20 »
szénánál	24 »	— » 40 »
szénaértéknél	4 »	— » 40 »

c) A Czörnig-féle és az utolsó hivatalos tabellákban foglalt adatok közti különbség következő összeállításból még világosabban tűnik szembe; a termés értéke és pedig :

	B. Czörnig szerint :	a hiv. táblázatok szerint :
a cerealiáké	660.2 millió	862 millió
rózsé	4.8 »	4.8 »
hív. veteményeké	15.3 »	35.3 »
burgonyáé	50.0 »	151.6 »
káposztáé	28.0 »	31.0 »
répáé	18.3 »	12.3 »
len és kenderé	50.4 »	50.0 »
len és kendermagé	10.0 »	8.8 »
faolajé és repczemagé	13.0 »	9.9 »
dohányé	10.3 »	9.3 »
keresk. növényeké	2.1 »	— »
szalmáé	93.4 »	600.0 »
széna és szénaértéké	227.0 »	} 736.0 »
lőhere és takarm. növ.	157.3 »	
komlóé	2.1 »	3.7 »
főzelékeké	19.6 »	— »
gyümölcse	10.3 »	7.6 »
boré	140.0 »	125.3 »
szőlőé	52.0 »	} 98.3 »
erdei mellékterményeké	16.0 »	
összesen : 1580.8 »		2745.8 »

d) Épen azzal, hogy az 1560 millió forintra becsült brutto jövedelem letudatván, abból kétharmada (mint termelési költség) 525 mill forintnyi tiszta jövedelmet eredményez, Czörnig maga számítását igazolni törekszik; miután a kataszter szerint a tiszta földjövedelem 300 millió forinttal vétetik fel, a kataszter szerinti tiszta jövedelem pedig, mint Czörnig állítja, köztudomás szerint legalább is 75 %-el kisebb, mint a valóságban (?), tehát ha a kataszteri tiszta jövedelem ennyivel felemeltetik, épen 525 mill. frt. tesz.

e) A termelési költség *Hoffmann* szerint :

Ausztriában	77.3 »-ja az összes termésnek
Poroszhonban	67.1 »
Franciaországban	71.8 »
Angolországban	71.1 »

és csakugyan tekintve azt, hogy Ausztriában a töke meg a munka jóval drágább, mint a többi fennelisorolt három államban, a felvétel igazoltnak látszik. Dr. *Arenstein* a londoni 1862-ki nemzetközi kiállításról megjelent hivatalos tudósításhoz való bevezetésben az élelmiszerek előállítására irányzott évi termelésnek értékét, az abban keresetet lelők létszámát, és minden egyes munkásra eső évi osztalékot párhuzamban más államokkal következőleg adja :

	a termelésnek évi értéke :	a munkások száma :	egy munkásra esik :
Ausztriában	526.6 mill. frt.	5.886,000	90 frt.
Angolhonban	650 »	1.900,000	340 »
Franciaországon	581 »	6.162,000	94 »
Belgiumban	92.3 »	905,000	102 »
Poroszhonban	352 »	2.767,000	127 »

II. FEJEZET

A BÁNYAIPAR.

56. §. A bányászatnak általános állapota az egész birodalomban, és az arra befolyást vevő intézmények.

Az ausztriai birodalom valamint földje felületén dús termőerővel, úgy annak belsejében gazdag természeti kincsekkel tekintélyes mértékben el van látva. Kevés kivétellel majdnem minden tartományán át a legbecsesebb ércz és ásványtelepzetek hatalmas vonulatokban húzódnak el; érczgazdag erek ritka változatossággal ágadznak szét a birodalom messze nyúló területén, nyereséges bányamivelés bő forrásául kínálkoznak; és mégis a birodalmi bányászat, melynek csirái már az ókorban lelhetők, mely soha nem nélkülözé a kormány közvetlen istápolását, kivált nem a legutóbbi időben, koránsem tudott ama színvonalra emelkedni, melyet, tekintve az érczmivelésnek kedvező belföldi előzményeit, lehetne, sőt tekintve más államok bányáiparát, kellene elfoglalnia. A kívánt tőke, vállalkozó és társulási szellemnek hiánya, a közlekedési eszközöknek meg nem felelő vagy szerfelett drága volta, a magas munkabér és pénzügyi viszonyaink, kivált pedig a napjainkban annyira terjedt gyors meggazdagodási viszketeg, mely a hosszabb beruházásokat igénylő és lassan ugyan de bizonyon gyümölcsöző vállalatoktól idegenkedve, a pénzérőket inkább az inproductiv tőzsdei üzérkedés felé szívárogtatja, mind annyi kedvezőtlen momentumok, melyek a nemzeti vagyonosság ezen megbecsülhetetlen tényezőjének üterét hol végkép alákötik, hol csak gyorsabb fejlődését gátolják.

A mily magas helyen áll Ausztria az európai államok sorában, számba véve ércz s ásvány rétegei természeti bőségét, valamint bányatermelőneinek változékosságát: oly szerény szerepet visza a testvérországok közt, ha az évenként kiaknáztatni szokott érczeknek, főleg a világfontosságú vas és kőszéntermelésnek mennyiségét, vagy az összes bányaterményeknek daczára magas piaci áruknak csekély pénzértékét, vagy végre ezen őstermelési ágban biztos keresetelől munkásoknak létszámát vesszük az összehasonlítás fokmérőjeül. a)

Ugyanis tekintve az egyes tartományoknak *természeti gazdagságát*, mely a szerint, a mint a földnek műtani kikutatása a birodalmi geológiai intézet törekvései folytán évről évre tovább terjed, mind jobban szembe szökik, az istriai tengerpartot, Lombard-Velenczét és Dalmáthont kivéve, melyek érczszegényeknek mondhatók, a többi országok mind az áldottak közé sorolandók, kivált a magyar korona országai, melyek e tekintetben is a testvérországokat mesze hagyják magok után, nem különben Csehország, Morva és Szilézia, melyek a természeti adomány kedvezményével azonfölül az emeltebb bányáipar előnyeit kötik össze; míg Galiczia Bukovinával, és az alpesi tartományok legalább az egyik másik érczre

pazarul megajándékoztattak, a két ausztriai főhercegség végre és Tirol grófság előbb az ércszegény tartományok felé közelednek.

És ily természeti gazdagság mellett a bányatermelés egész évi értéke a sójövedéken kívül (mely, minthogy főrészen nem egyéb mint közadó, a többi bányászattal össze nem keverhető), jelenleg is csak 45—48 millió forint közt ingadoz, mi, ha mindjárt az előbbi évtizedekhez mérten folytonos emelkedés tapasztalható is — ezen pénzérték 1819—28-ig átlag 11, mill. forintra, 1829—38-ig 15, mill. 1839—48-ig 22, mill. végre 1850—59-ig 36 mill. 1861-ben 44, és 1862-ben 48, mill. forintra becsültetvén, — szemközt más Culturállamokéval mindazonáltal mindig még csekélynek mondható. b)

A *bányabirtokosok*, valamint a *bányamunkások létszáma* is ugy magában tekintve mint viszonyítva a fennlévő bányakincsek tömegéhez vagy más államok hasonlóságához, még felette jelentéktelen, ugyanis a magán bányabirtokosok száma az 1862-ik évben csak 3354, a bányamunkásoké 118,945 főre rugott c), és az utóbbiak gyarapodása az utolsó évtizeden át sem mondható tetemesnek, miután számuk például 1858-ban már 113,730-ra rugott és így az ötévi növekvés csak 4, % d). Mindamellett többrendű adatfonalán a birodalmi *bányászatnak habár lassú de folytonos és biztos haladása félreismerhetlen*. Így a bányászatnak *külterjes* gyarapodása mellett jelesen a bányáüzletre *adományozott földterületnek* évről évre való öregbülése szólni, mert:

1858-ik év végén kerek számmal	. .	287	mill.	□ öl
1860 „ „ „	. .	301,2	„ „	
1861 „ „ „	. .	341,5	„ „	
1862 „ „ „	. .	351,4	„ „	

volt a bánya és külmértékül adományozott térség, úgy hogy ezen öt éven át e tekintetben több mint 22 % növekvés észlelhető. Az adományozott összes bányamértékből jött :

a kincstárilag kezelt:	magánbánya-vállalatokra :
1861-ben 53,7 mill. □ öl v. 15,7 %;	287,8 mill. □ öl v. 84,8 %
1862-ben 55,9 „ „ 15,9 „	295,4 „ „ 84,1 „

vagyis a kormány közel 16 százalékkal részesül a birodalmi bányáüzletben, mely részesülésnek tetemes megszorítása valamint a bányáipar felvirágzása érdekében nemzetgazdasági, úgy az államháztartás érdekében finansziális szempontból felette kívánatos lenne. Ha a magánvállalatokra eső tér terjedelmét viszonyítjuk a bányabirtokosok létszámához, egy-egy birtokosra az egész birodalomban átlag 104,778 □ ölnyi bánya és hutaüzleti tér esik, de az egyes tartományok közt szembeütő eltérések tapasztalhatók, míg egyrészt azon tartományokban, hol a nemesércszelvényelés túlnyomóbb, melynél a kincstár egyáltalán inkább részesülve van, mint névszerint Magyar és Erdélyhonban, a magánbirtoknak a legkisebb osztalék jut (3241—257,000 □ öl), ellenben Felső-Ausztriában, valamint a Horvát-Szlavon kat. végvidéken, hol az ércz és ásványművelés kizárólag magánosok kezében van, és összesen csak 8, illetőleg 3 bányabirtokos létezik, a legmagasabb jutalék található (egy-egy birtokos 1.345,000, illetőleg

734,000 □ öllel); de Nyugat-Galicziában is, habár itt a kincstári üzlet jóval terjedtebb mint a magánbirtokosoké, ez utóbbiaknak aránylag igen csekély számánál fogva (26) az egyes bányabirtok oly terjedt (átlag 638,000 □ ölnyi), hogy ebben a krakói bányakapitányság egyik főokát találja az ottani bányászat szomorú állapotjának.

A szabad cserkészetnek mint a bányamivelésre vezető szükséges előzménynek szakonkinti terjedéséből is következtethető a vállalkozási hajlamnak és azzal karöltve a bányaiparnak fejleménye; de tekintetben jelesen 1862-ben nevezetes hanyatlás észlelhető, míg t. i. az 1861-ik év végén 19,522 szabadturzási telep számított, az 1862-ik év végén már csak 9049 telep maradt fenn, és a magánturzők száma 1831-re olvadt le az egész birodalomban, mi kétségkívül szüleménye az 1862. ápril 28. kelt törvénynek, melynél fogva minden előbb adómentes szabadturzástól évi 20 frt. adóilletmény szabatott elé. Valjon ezen mindenesetre igazolt illeték által csupán a szabad területnek azelőtt turzás ürügye alatt kellettén túl történt lefoglalásának eleje lett-e véve, vagy valjon nem lett-e egyzersmind a komolyabb mívelési hajlam is megkorlátolva, még biztosan nem határozható e).

Mindenesetre ugyanazon törvénynek ama másik intézkedése, mely szerint a bányamérték-illetményen kívül ezelőtt követelt *bányavám* jövőre meg lett szüntetve, és a bányajövedék úgy mint minden más keresetágé egyedül a jövedelemadó alá vonatik, nem fogja eltéveszteni az összes bányaiparra való jótékony kihatását, minthogy ez által még egyik maradéka a józan nemzetgazdászati elvekkel homlokegyenest összeütköző nyersajóvedelmi és természetbeni adónak meg lett szüntetve, és a nem jelentékeny államjóvedelem, mely a bányavámból évenként befolyt (1861-ben 898,232 frt., 1862-ben 756,505 frt.), a jövedelmi adó által több mint helyrepótolva leend, mely különben már ezelőtt is de csak annyiból volt fizetendő, a mennyiben többre ütött mint a bányavám fejében járt illetmény, úgy hogy mindenkor szövevényes számodásoknak helyt kellett adatni; mi jövőre egészen elesők a bányapolgárok nem kis megkönnyebbülésére, és a kincstárnak minden hátránya nélkül f).

A bányamívelésnek általános előhaladása továbbá az üzletnél alkalmazásba kerülő *készülékeknek* folytonos gyarapodásából, kivált pedig azon körülményből tűnik ki, hogy e téren is az emberi és állaterő mindinkább a természet egyéb erői, névszerint a gőz által pótoltatik, és azon arányban, a mint az előbbi elemekre épített régibb szervezetű gépek gyérülnek, azon arányban szaporodnak az utóbbiak, így volt

	szállító pálya		szállító és járgép			vizemelő gép			ember-
	vasból	fából	gőz-	viz-	állat-	gőz-	viz-	állat-	
	bécsi öl :		erőre :			erőre :			
1858.	222,499	399,761	149	90	235	167	113	48	335
1861.	347,576	407,339	206	90	160	212	143	17	392
1862.	383,001	392,757	208	91	236	203	153	36	372

Elmellőzve az egyes mívelési ágaknál külön szóba kerülő készülékeket, csak a használt *gőzerőművek* örvendetes gyarapodását kívánjuk feltüntetni,

míg t. i. 1852-ben az összes bányászatnál csak 111 gőzgép volt alkalmazva 1833 lóerővel, 1863-ban már 461-el találkozunk 10,581 lóerővel, tehát több mint négyszerannyi gép és közel hatszorannyi lóerő, leggyorsabb a fejlődés Cseh, Morva és Sziléziában, miről még többet alantabb.

Kétséggel a birodalmi bányászat legnagyobb lendületet nyert az 1854-ki május 23. általános kötelező erővel létre hozott *bányatörvény* által, mely egyrészt a bánya-regáljognak fogalmát tüzetesebben mint ezelőtt meghatározván, valamint a jogviszonyokat korszerűleg szabályozván, a minden tartományban ezelőtt még sokhelyt a középkor óta külön létezett bányarendtartásokból származott ingatag állapotoknak véget vetett, és több ezelőtt a regáljog alá nem tartozott ásványokat ez alá vonván, azoknak, névszerint a kőszénnek mítani mivelhetését lehetővé tette; másrészt pedig az egész bányaipart, mely földalatti és cosmopolitikus jellegénél fogva legkevésbé sincsen kötve egyes országok geográfiai határaihoz, a particularismus békói alól kiszabadítván, annak összhangzatos fejlődését vette eszközölbe; miért is elismerésre méltó, hogy e törvény intézkedései hazánkban az országbirói értekezlet által is legnagyobb részt érvényben hagyattak, csak hogy a földtulajdonosnak a kőszénre minden egyéb adományos felett engedett jogelsőbség a nemzetgazdasátnak követelménye szerint szénmivelésünk érdekében annak útján törvényhozással leendő még megszoritandó. A mondott bányatörvénykönyvnek egyik becses oldala még, hogy inkább csak elveket, mint casuistikát magában foglalván, a szabad mozgásnak, kivált a bányatársulati szellem és az egyleti tevékenység szabad fejlődésének lehető legtágasabb tért nyit, miért sehol Ausztriában az associatio nem mutatkozott termékenyebbnek mint épen a bányaipar terén, hol annak szüksége különben legégetőbb is vala. Eltekintve a többi tartományokban a csak egyes bányászati célokra keletkezett egyesületektől, itt csak a felsőmagyarországi bányapolgárság egyesülését említjük fel, mely a közös érzet olvasztásra irányzott és másutt érintendő egyleti törekvésein kívül az összes bányászatot azáltal lendített ujabbban hatályosan, hogy a bánya- és hutahivatalnokok számára külön nyugdíjalapot, a munkások számára két társpénztárt, továbbá közös turzási alapot hozott létre és a selmeczi bánya-akademián 4. ösztöndíjas növendék eltarásáról gondoskodik; 1860-ben keletkezett a felső-magyar vasiparosok egyesülete, és ugyanazon évben a Szepesmegyében, valamint Sárosmegye délnyugati és Abaujvár éjnyugati részeiben levő bánya- és hutatelepeket egybefoglaló első felvidéki bányakörület, 1862-ben pedig az északgömöri bánya és huta műveket egyesítő dobsinai bányavidék jött létre. Különben a testületi szellemnél fogva, mely a bányászok közt régtől fogva kifejelettebb, az egyesülés is legalább a munkások felsegélésére nézve mindig hatályosabbnak mutatkozott, mi leginkább a bányászati társaságok (Bruderladen) tekintélyes vagyoni állapotában tükrözdik vissza, az egész birodalomban ezen segélyző pénztárak 1861-ben 4,851,000 és 1862-ben 5,245,000 frtra rugó alappal bírtak, miből több mint fele rész (1862-ben 2,661,000 ft.) a kincstárilag kezelt bányatelepekre jött g), mi eléggé tanúsítja, hogy ezen ügy ott kellőbben szervezve és a kincstári művekben alkalmazott munkásokról helyesebben gondoskodva van, mint

a magán bányavállalatoknál, de azon körülmény, hogy a növekedés, melyet ezen pénztárak vagyontömege ujabban vett, leginkább a magán pénztárak részéről állott be, örvendetes tanúsága annak, miszerint az újabb bányatörvénykönyv örve alatt a társulási cselekvőség csakugyan ez irányban is kedvező fejlődést vesz h).

Elhallgatva ama többféle kormánybeli intézkedéseket, melyek az egyes bányaüzleti ágak gyorsabb felvirágoztatására ujabban létesültek és maga helyén szóba jönnek, itt még csak az összes bányaiparra kiható azon legfelsőbb elhatározásokat említhetjük még fel, melyek által egyrészt a Cseh, Morva és Szilézia tartományokban ezelőtt fenállott és az okszerű érczmiveléssel nem egyeztetethető földesuri bányatized illő kárpótlás mellett megszüntetve lett (1850. jul. 11.); másrészt a bányabírószági ügyek a bányahübéri és rendészeti teendőktől szorosan elválasztva, a bányapörökbeni bíráskodás önálló bányatörvényhatóságokra, a műtani vezetés ellenben valamint a bányaadományzási és a bányafelügyelési tisztség az 1850-ben már felállított, de innen egész alegujabb időkg ismételve ujja szervezett *bánya-kapitányságokra* átruháztatva lön. Hogy végül a már másutt említett erdei törvény és az erdei szolgalmak megváltását elrendező l. f. elhatározás (1853. jul. 5.), nem különben azon újabb intézkedés, melynélfogva az összes bányászati a közgazdászati ministerium alá rendeltetett, s mi által az erre külön fenállott ministerium megszüntetése némileg ellensúlyoztatott, a bányamivelésnek felvirágoztatására szolgálандnak, emlitenünk sem kell. Végre nem csekély lendületet nyer a bányászat a nagyobb szakképzettséget és tudományos készültséget közvetítő *bányászati tanintézetek* megfelelő szervezésétől. E tekintetben jóval inkább a magasabb kiképeztetést eszközölő *felsőbb tanintézetekről*, mint a bányászok, főleg a munkások gyakorlati oktatására szánt *alsóbb tanodákról* van gondoskodva. A bányászati tanügyben is hazánk egyik intézetét, névszerint a dicső emlékü Mária Teréziától alapított *selmeczi kir. akademiát* illeti a palmaig, mely bányászati és erdészeti tanfolyamában 1862-ben 227 tanulótól látogatva, a birodalom első bányaiskolája; azután van még Steierhghben *Leoben* városában egy felsőbb tanintézet, mely 1862-ben 105 tanulót számított, míg a csehországi hason-tanintézet *Příbrámban* ugyanez évben csak 25-től látogatott; a kevés számú alsóbb bányatanodák pedig még gyérebb látogatásnak örvendeznek, ugyanis a příbrami, windschachti Magyarországon és nagyági Erdélyben 1862-ben összesen csak 87 növendéket mutathattak fel, mi tekintve csak a jelenleg a birodalmi bányászatnál alkalmazott férfimunkások létszámát, felette zsenge, szerény jutalék.

a) A bányászat statistikájára nézve nem hiányzanak bő hivatalos források a legújabb időből; így jelesen a pénzügyi ministerium, melynek ressortjába ezelőtt a bányauügy is tartozott, már 1857-ben a bányakapitányságok az 1855-ik évre vonatkozó jelentéseit tette közzé, 1859-ben pedig az 1856 – 58. vonatkozó ebbeli tudósítások számos táblázatokkal bővitve, ugyanazon uton adattak ki. Az 1859-ik évre csak a mondott tudósításokból készített tabellák, és pedig még a finanszministerium által, 1860. és 1861-ik évre pedig a közgazdászati ministerium által, melyre a bányauügy vezetése időközben átruháztatva lön, tettek közzé. E tiszt azonban utóbb a központi statist. bizottmányra ment át, mely is az 1862-ki e tekintetben utolsó évre vonatkozólag az ebbeli adatokat, helyesebb rendszerben a Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik

czímű folyóirat X. évfolyam 4. füzetében közli. Csak sajnos, hogy ezen közlemények nem egészen összevágók az ugyanazon közp. bizottmány által csak valamivel előbb kiadott Übersichtstafeln stb. című munkában foglalt s szintén az 1862-ik évre vonatkozó adatokkal. Mi a szövegben a Mittheilungen-féle folyóiratban foglalt, mint valamivel később megjelent és a bányakapitányságok tudósításain nyugvó (azért nagyobb hitelességű) adatokat követjük, mit minden félreismerés elkerülésére megjegyezni szükségesnek véltük. Különbözik a magyar korona területének bányászata a fenebb idézett források után statistikailag igen jellemzően és átlátszóan megismerteti *Hunfalvy*: a magyar korona területének bányászata című értekezésében (Statist. közl. III. köt. II. füz.) B. *Hingenau* Studien über den Bergbau in Oesterr. 1864.

b) Nagy-Britanniában az érc és ásványtermelés 1858-ban 312 millió és 1860-ban 370 mill. forint értéket szolgáltatott, csak a köztén 162—200 mill. forint értéket képvisel, tehát 4—5-ször annyit, mint az ausztriai birodalom összes bányatermelényei együtt véve. — De még az annyival kisebb területű ércszegényebb Poroszbirodalom is nagyobb bányászati értéket állít elő mint Ausztria, ugyanis *Frantz* szerint a sótermeléssel együtt — a poroszthoni bányászat egy évben 119,1 millió, ellenben az ausztriaié, odaértve a sójövedéket is, csak 100,7 mill. forintnyi értéket eredményez, tehát 19 millió forinttal kevesebbet mint Poroszország.

c) Mennyivel több munkás foglalkodik a bánya- és hutatüzzellett más államokban, már onnan is kitetszik, hogy péld. egyedül Angolhonban Walissal együtt 1854-ben 303,977, Franciaországban (1856.) 343,640; Poroszországban (1857.) 174,342 bányamunkás számított; v. ö. *Kolb* és *Frantz* i. m.

Ausztriában	1860-ban	107,834
	1861 „	114,744
	1862 „	118,945 bányamunkás

számított, és ezen utolsó évben a munkások közt volt

		férfi :	nő és gyermek :
kincstári műheekben	23,038		2,473
magán	»	82,337	11,097
összesen :	105,375		13,570; a munkások

tehát 11.4 %-ja nők és gyerekekből állt, sőt a megelőzőtt évben hol 14,307 nő és gyermek számított, még egy egész százalékkal többet tettek (12.4 %). *Hain* csak becslés alapján a bányászat körül foglalkodók számát 119,000-re teszi.

d) Ausztria is az újabb időkben azon államok közt foglalt helyet, melyek a bányamunkásoknál gyakrabban mint egyéb munkásoknál előforduló sérülések és balesetek pontos statistikájával bírnak, miből a műtani vezénylés mivolta és számos egyéb intézmény iránt tanulságos következtetések vonhatók, ezen időszak kiutatások szerint volt :

	könnyű, sérülés :	nehéz,	halálos :	Összesen :
1856.	635	186	135	956
1857.	574	219	133	926
1858.	683	187	134	1004
1861.	727	191	141	1059
1862.	1220	192	188	1600

A tetemes növekvés főleg az utolsó évben, ha mindjárt némileg onnan is magyarázható, hogy ezen kimutatások is évről évre pontosabban és lelkiismeretesebben szoktak beadatni, a bányászatnak általán, különösen a köszénmivelésnek mind nagyobb kiterjedésből következtethető, mely kiterjedésénél fogva sokszor nem műtanilag képzett munkások is használatnak, kikben a szakképzettséggel egyezersmind a kívánt óvatosság is hiányozván, sajnos szerencsétlenségek gyakrabban állanak be, mint merőben gyakorlatilag kiképzett munkások alkalmazása mellett. Az 1862-ik évben előfordult megsérülések viszonyítva az ugyanazon évben számított bányamunkásokhoz 1.4 %-lit eredményeznek. De különösen feltűnő nagy a nehéz és halálos sérülések száma, mert ha egyedül a férfimunkásokat vesszük tekintetbe, miután a nagyobb veszélylyel járó nehezebb munkákra a nők és gyerekek nem igen szoktak használatni, az utolsó évben

minden 548-ik férfimunkás súlyosan, és épen minden 560-ik halálra sérült meg; a magyar korona területén lévő bányászok közt fordult elő sérülés:

	könnyű:	nehéz:	halálos:	összesen:
1856.	266	58	24	348
1858.	304	55	34	393
1860.	147	41	36	224
1862.	548	52	42	642

tehát itt is az utolsó évben feltűnő szaporodás.

e) Hogy a kormány a szabad turzásoknak megadóztatása által tisztán nemzetgazdasági czélt akart elérni t. i. a komoly szándoku bányáiparosok szabad turzók általi túlkorlátozásának meggátolását, már onnan is következtethető, hogy ezen adónem oly csekély jövedelmi águl ígérkezik, miszerint lehetetlen, hogy a fűscalis oldal legendő érvnek tekintett volna ezen adónem behozására, így 1862-ben nem többet mint 44,452 forintot jövedelmezett; igaz hogy ha a szabad turzások oly arányban tovább is szaporodtak volna, mint 1861-ig ezen közjöveldmi forrás jelentékenynyé válhatott volna, de ily szaporodást kellőleg fékezni csakugyan a higgadt bányamivelés jól felfogott érdekében fekszik.

f) Ezentúl tehát csak az egyenes adó egyik nemét képző bányatelepadó maradt fenn, t. i. 6 ft, 30 kr. minden bánya és külmérték után, mely czim alatt 1861-ben 157,077 ft. és 1862-ben 175,650 ft. folyt be a birodalmi kincstárba, és a jövedelemadó, mely 5 %-ját képi a bevallott bánya és hutaüzleti jövedelemnek; hogy ezen utóbbi a bányauzlet kárára ne üssön ki, az eljáró finánczközlgek részéről a bányatársulatok és egyes bányabirtokosok által beadandó jövedelmi vallomások iránti mértékletes és kiméletes eljárás szükségképen feltételeztetik.

g) A bányatárszpénztárak vagyoni állapota volt

	a kincstárilag kezelt:	magántársa- ládáknál:	összesen:
1862	2.661,557 ft.	2.583,605 ft.	5.245,162 ft.
1861	2.524,981 »	2.326,813 »	4.851,794 »

tehát 1862-ben több: 136,576 ft. 256,792 ft. 393,268 ft.

h) A társzpénztári vagyoni állapot körül mutatkozó hullámzások csak akkor lehetnének biztos fokmérője az önszegélyzési hajlam megerősülésének vagy elsatnyulásának, csak ugy lehetnének kifejezője annak, hogy miképen vétetnek az egyes pénztárak igénybe, haaz illető kimutatások egyaránt pontosak és teljeseek lennének, mit a magán pénztárakról koránsem lehet állítani, gyakran e kimutatások igen hiányosan vagy épen nem is küldetvén be; ez tehát mindig szem előtt tartandó, midőn az ebbeli adatokból a fenebbi irányban következtetéseket akarunk vonni; és ilyl fentartás mellett közöljük itt a magyar korona területén levő hason pénztárak időnkinti vagyonállását, mely volt

	a kincstári társzpénztáraknál:	magán	összesen
1856	1.020,579	686,786	1.607,348 ft. p. p.
1858	1.170,259	635,556	1.805,815 »
1860	1.077,702	234,546	1.312,249 » o. é.
1862	1.494,990	505,141	2.000,131 » »

57. §. A bányászatnak általános állapota az egyes tartományokban.

A szerint a mint a bányászat gyorsabb felvirulását gátló akadályok az egyes tartományok bányamivelését nagyobb vagy kisebb mértékben zsibbasztják, vagy pedig az azt előmozdító eszközök, mint jelesen a tőkepénzek nagyobb bősége, a közlekedésnek nagyobb könnyűsége, felköltött társulási szellem s általán emeltebb népiparosság, olcsóbb munkabér és fokozottabb vállalkozási képesség többet kevesebbet hatályosak, azon arányban az egyes tartományok is a bányáiparosság magasabb vagy alan-

tabb fokán állnak. Valamennyi tartományok közt legelső helyen áll *Csehország*, hol a természeti kiucsbőség karöltve jár kifejtett szorgalommal és vállalkozási törekvésekkel, hol az egyesülésnek sikerült az érczgazdag tereket majd egy bányavidékké összeolvasztani, majd csak vassinek által egymással egybeforrasztani, hol végre számos egyéb intézményen kívül a prágai Lotos nevű, úgy mint a reichenbergi természettudományi társulatok is jótékony befolyást vesznek a bányászat emelésére *a*); mindamellett sokhelyütt az ezüstre, nikel, kobalt és uranérczre irányzott bár helyes huta- és egyéb műhektől, valamint tekintélyes számú bányabirtokostól istápoltt művelés a szükséges üzlettőke hiányánál fogva feltűnő hanyatlásnak indul, és jelesen csak a vas és kőszéntermelés az mely szerencsés felvirulás minden előnyeiben részesül. Hason viszonyok jellemzik *Morva* és a kis *Szülézia* bányászatát is, hol, mint látni fogjuk, különösen a kőszéntermelés ritka fejlődést tanusít.

A magyar korona tartományaiban, habár természeti fém és érczgazdagságra nem csak a birodalmi testvértartományok közt hanem az összes európai államok sorában ritkítják párjukat, a bányászat koránsem mondható virágzóznak, sőt kivéve a vas és kőszéntermelést, melyek követve a világforgalom és a nemzetgazdászati átalakulás szülte áradatot, itt is a viszonyok hatalma által a haladás ösvényére sodortattak, a többi bányászat e században egész a legutóbbi időkig inkább szembetűnő hanyatlásnak indult, mint ez a következő szakaszokban az egyes ércz nemek folyton csökkent termelése alapján tüzetesen meg lesz mutatva *b*). Az általános, már fentebb érintett akadályokon kívül itt még különösen a bányáipar gyorsabb fejlődésének útjában vannak: a fém és érczek elszórtsága és hosszúra nyúló telepezetekben való előfordulása, és így a bányáiparnak még lassúbb jövedelmezése, kiválta a Bánságban, hol még az ottani bányatelepeken a tulajdonjog iránt a legujabbig fennforgott bizonytalanság *c*), továbbá itt, valamint egész Magyarországon mutatkozó nagy hiánya a munkásoknak, miután a miksaféle bányatörvény értelmében ezelőtt élvezett mentesség a katonáskodás és egyéb közterhek alól az újabb bányatörvény folytán elesvén, ezzel a testületi szellem és a bányamunkára való inger is elenyészett, a bányamunkások mindinkább azon lévén, hogy könnyebb, kevésbé veszélyes, mégis nyereségesebb keresethez jussanak. A napszám nagysága is felette nehezen leküzdhető termelési akadály, mely épen a bányamunkások előbb kasztaszerű szervezésének a szabad associatio alapjára lett fektetése után, oly országban, hol minden egyéb termelési ág nál annyi munkás kéz szükségeltetik, még kirívóbb lett, úgy hogy a temesvári keresk. kamara és az oraviczai bányakapitányság egyetértő jelentése szerint a bányamunka a Bánságban drágább, mint bárhol a birodalomban *d*).

Horvátországban noha a Zagoriában, az uszkoki és zágrábi hegyekben található nyomok után ítélve, Horváthonban már a rómaiak idejében és utóbb is bányaművelés honolt, és noha kutatások alapján műtanilag constátálva van, hogy jelesen Szlavónia gazdag arany, ezüst, és vas-lel-helyekkel bir, a csak a legutóbbi időben újra felkarolt bányaművelés még ép oly kevésbé bir valami jelentőséggel, mint a katonai határőrvideken

még később megkezdett bányászkodás, itt az elősorolt nehézségeken kívül még a tulajdonjog és a birtokképeség megszorításában, a népnek a hutaüzlet iránt épügy mint bármely iparág iránti közönyösségében, a végvidékszolgálat és a földmivelés által teljesen elfoglalt lakók közt a bányáiparra végleg hiányzó munkások nem létében, az alig haladható községi utak roszaságában, jelesen pedig a belföldi lakosság primitív miveltiségében, és abból származó csekély szükségletekben oly akadályok kínálkoznak, melyeket még a legjobb akaratnak és tőkével párosuló értelmiségnek sem igen sikerül legyőzni e).

Hason kedvezőtlen viszonyok jellemzik *Erdélyhonnak* is az őskori művelés nyomait inkább, mint bármely birodalmi tartomány feltüntető bányászatát, hol azonkívül, hogy itt még a másutt mind jobban meghonosuló vas és kőszéntermelés ez országnak a vasutügybeni árvasága miatt sem tud befészkelődni, régtől mivelt ezüst és egyéb nemes fémbányák névszerint a kincstár részéről sajnosan növekedő mértékben hagyatnak fel f), miért is itt a még mindig nagy számmal a régi időkből fennmaradt bányabirtokosok és munkások tekintélyesebb létszáma köztegyrészt és az adományzott bányauzleti tér közt másrészt semmi arány nem létezik, úgy hogy egy-egy birtokosra az egész birodalomban a legkisebb osztalék esik, egyenkint csak 3241 □ öl, mi már magában valóságos bányászati proletariatusra mutat.

Galicziában és Bukovinában a bányászat még szomorubb színben tűnik fel, mi azon csekély öszletben nyer legszólóbb kifejezést, melylyel ezen bányakincsekben különben gazdag két tartomány a birodalom összes termelési értékéhez járul, és az előbb nevezett tartományoknál elősorolt okokon kívül még azon körülményben leli természetes megfjtését, hogy a krakói területen és egész Nyugat-Galicziában a bányamivelés egynehány földbirtokos által akép monopolizáltatik, hogy egyesek száz és több bányamérték birtokában vannak, kik ezen nagy területet, melynek megfelelő mivelésére sem a kívánt tehetséggel, sem kellő akarattal nem birnak, sem magok ki nem aknázzák, sem másoknak versenyzését meg nem engedik; a dús kőszénrétegek nagyobb kizsákmányolásának pedig a porosz kőszén áll utjában, melylyel a galicziai a belföldi vaspályákon levő magas vitelbér miatt nem állhatja ki a versenyt; míg Kelet-Galicziában a szvozvici kincstári szentelep egyedáruskodó és kizáró jellegével, Bukovinában pedig azon körülmény sajnos elhagyatottságot szül, hogy az itt még néhány év előtt kedvező sikerrel s nem megvetendő nyereséggel működött nagyszerű bányavállalat legközelebb tönkre jutott, ellene az 1862-ik évben a kiegyenlítési eljárás indittatván; az üzlet tehát, mely már érezhető pangásban volt, jobbára meg lett szüntetve, pedig ha valamely ausztriai tartomány, úgy bizonyosan Bukovina, tekintve nagy érc- és fagazdagságát, valamint a szomszéd Moldva és Oroszországban kínálkozó kedvező piacz közelségét, nagyszerű bányauzletre hivatva lenne; holott a mostoha körülmények befolyása alatt a kirlibabai hutával az ezüst és ólom-mivelés abbanhagyatott, a rézmivelés pedig az előbbi termelés felére, a vasé végre annak, a mi előbb kiállittatott, egy negyedére olvadt le.

Miután az alpesi tartományokban a bányászatot békóba verő körül-

mények, jelesen a bányáknak a forgalmi helyektől való nagy távolsága, a vitás erdei birtokviszonyok, az újabb haladásoknak ignorálása stb., helyesebben ött fognak szóba vétetni, hol az e tartományok összes bányászati jóformán kimerítő ólom, vas és kőszéntermelés tárgyalatik, itt csak még Lombard-Velenczéről és Dalmáthonról említhetjük, hogy e két tartományban, valamint az istriai tengerparton a természeti szegénységgel a vállalkozói szellemnek és a bányászat iránti fogékonyság teljes hiánya oly anynyira karöltve jár, miszerint az itt mutatkozó zsenge csirája a bányáüzletnek még nem is érdemesíthető a tulajdonképeni és nemesebb értelemben vett *bányaipar* elnevezésére.

A mondottak után nem lesz nehéz eltalálni a sorozatot, melyet a birodalom egyes tartományai a bányászat terén kifejtett szorgalom foka és az elért eredmény sikere szerint elfoglalnak; minek még kézzelfoghatóbb szembetüntetésére itt az egyes tartományokat akkép állítjuk össze, hogy az utolsó évtized két egymástól távolabb eső évében az adományzott bányászatterre mutatók különbségei szerint, továbbá az 1862-ben volt bányatermeléki értékek, és ugyanezen esztendőben az áramított bányabirtokosok és munkások végre az 1863-ban alkalmazásban volt gőzerőművek szerint egymással összehasonlításba kerüljenek, mire nézve eleve még csak az megjegyzendő, hogy ha Dalmáthon és Istria nem is jelenkeznek épen a legutolsó helyen, miután azon sorozatot követjük, mely az 1862-ben adományzott volt bányamérték hossza szerint képeződik, azért mégis őket minden tekintetben illeti az utolsó hely;

	az adományzott bányamértékek hossza		az 1862-ik évben			az 1863-ban a bányáüzletnél használt	
	1862 □ öl	1856 □ öl	bánya birtokosok száma	bánya munkások száma	az összes bányatermelvények értéke o. é. frt.	gőzerővel	lőerővel
1. Csehország	138.393,039	98.953,735	1094	30390	11.628,247	225	4356
2. Magyarország	55 179,398	34.180,816	743	27660	11.623,633	26	454
3. Galiczia	43.871,951	44.408,958	41	3674	1.224,978	30	968
4. Steier hgsg	19.710,288	16.731,113	136	9064	6.951,660	14	253
5. Morvahn	17.439,186	13.692,620	54	6925	3.442,165	58	1720
6. Kraina	13.896,561	5.249,351	46	2411	1.141,481	1	60
7. Karantán	11.891,613	14.435,870	96	8005	4.338,015	6	90
8. Alsó-Ausztria	10.971,974	13.545,550	38	2277	856,633	12	159
9. Felső-Ausztria	10.760,991	10.714,219	8	932	316,187	—	—
10. Szilézia	9.678,541	7.806,092	20	6778	2.411,739	87	2593
11. Tirol grófság	5.031,772	5.351,189	21	1862	632,386	—	—
12. Erdélyország	4.412,436	3.185,083	997	12682	2.296,867	—	—
13. Horvát-Tótország	3.700,607	137,984	10	666	82,591	1	16
14. Katonai végvidék	3.404.600	346,136	18	1361	488,730	—	—
15. Salzburg hgsg	1.428,843	1.484,651	14	859	501,394	—	—
16. Dalmátia	476,672	?	6	100	27,039	—	—
17. Ausztr. tengerpartv.	437,354	324,457	4	363	76,571	—	—
18. Lombard-Velencze	430,852	?	6	1464	341,614	—	—
19. Bukovina hgsg	309,650	513,132	2	1192	182,243	1	12

Ha jelesen a bányatermelvények évi értékét, mint a bányáiparosság legilletékesebb kifejezőjét vesszük szemügyre, a tartományok egészen más

sorozatot követnek, e tekintetben is úgy, mint a fennebbi rovatok bármelyike szerint, *Csehszág*ot illeti az elsőbbség, sőt aránylag véve vele e téren egy birodalmi tartomány sem mérközhetik, és az ottani intensív művelést a bányabirtokosok és munkásoknak épugy mint a használt gőzerőművek összehasonlítlan nagyobb létszáma elvitázhatlanná teszi, és ugyanazon mozzanatok észlelhetők a morvasziléziai bányáipar körül, míg a csekély évi érték a bányászati terület terjedelme szerint különben oly magas helyen sorakozó Galicziában, Krainában, mindkét Ausztriában és Tirolgrófságban az e tartományoknak bányászati jelentéktelenségét elég szólnan szembe szökteti; a még parányibb termelésnek utolsó évi értéke továbbá Bukovina bányászatának feltűnő hanyatlását hangosan hirdeti; végre a csak néhány ezer forintra emelkedő érték, melyet a horvát-tótországi, az *istriai* és *dalmáthoni* bányauzlet szolgáltat, csakugyan teljesen igazolja fennebbi állításunkat, miszerint ezen különben is zsengekorú bányászkodás még a bányáipar becses nevét sem érdemli meg. Tekintve pedig a bányamérték hosszát Horvát-Tótországból és a katonai örvidéken 1856 óta a leggyorsabb növekvés és általában a cseh, morva, sziléziai, magyarországi, steierhgyi, de kivált a krainai bányászatnál mindenütt hol nagyobb hol kisebb térgyarapodás észlelhető; míg a karantáni, két ausztriai, salzburgi, tiroli, galicziai és bukovinai bányauzletnél még a bányamérték hosszára nézve is nagyobb kisebb mérvbeni csökkenés állott be g).

Mindezekből tanulságos következtetés, hogy a bányászat ama tér, melyen valamint egyrészt a köz és magántevékenységnek még legbővebb alkalom nyílik a fennlevő termelési akadályok elhárítására és józanabb alapok előteremtésére, ugy másrészt a tőkeberuházás és okszerű munka még a legkecsegtetőbb jövedelemmel igérkezik.

a) Jelenleg (1864. derekán) egy az országos muzeum és a prágai gazdasági egyesület természetani osztályából kiindult bizottmány a csehszóni földnek minden irányban (tehát bányászati irányban is) tudományos átvizsgálódásán fáradozik.

b) Az 1862-ki évben számos fém- és ércbányáknál mutatkozott termelési kesvelet egyrészt ez évnek a bányaművelésnél is hátrányosan érezhetővé vált nagy szárazságában keresendő ugyan, mely miatt különösen a vízemelő gépek működésükben tetemesen megakasztva voltak, mindazonáltal a termelés hanyatlására egyéb közgazdászati okok is félreismerhetlen befolyással voltak.

c) Az oraviczai, szászkaai, moldvai, dognácskaai, resiczai és bogszáni bányatelepeken már régóta fogva a kamara és az ottani bányabirtokosok közt a tulajdonjog iránt viszályok forogtak fenn, melyek hol a birtokosok hol a kamara érdekében időlegesen elintéztettek ugyan, de mindannyiszor ujra felmerülnek, főleg miután 1851-ben ministeri rendelet folytán a bányabirtokosok egyenesen telepítvényeseknek sorsára jutottak, és ezen álláspontot az államvasuti társaság is elfoglalta, melynek birtokába e bányahelyek 1857-ben átmentek, de 1859-ben a társaság azon telkekre nézve, melyek a bányahelyiségek határában foglaltatvák, földesuri jogairól lemondván, ezekre nézve legalább a további viszály megszűnt; v. ö. *Hunfalvy* fennebb idézett értekezését (Stat. közl. III. köt. II. füz. 168. lapját).

d) A kedvezőtlen mozzanatok nem csak zsibbasztó hanem egyenesen csökkentő befolyása a bányászati összes bányatermelés pénzértékének folytonos lejjebbzárulásából világosan tűnik ki, mely hivatalosan

1856-ban	1.691,238	pgó forinttal
1858 »	1.647,313	» » ellenben
1862-ben	1.612,626	ausztr. érték frttal ki van mutatva.

e) A közlekedés nehézségein még a Siszek-Steinbrücki vaspálya megnyitása által sincsen segítve, miután a magas szállítási díjak, 1 s — 1.7 kr. egy-egy v. mázsa vas után, az érczeknek nagyobb távolságra való nyereséges indítását, és így a bányavállalatoknak felvirulását lehetlenné teszik, pedig a csekély belföldi fogyasztás mellett csak is tetemes kivitel mellett remélhető, hogy a katonai végvidéki bányauzlet nagyobb lendületet vegyen.

f) Így csak példaképen 1858-ban Zernyest határában egy ólom ezüst, Csik-Bánfalva határában egy vas telep-, Csebe határában végre a körösbányai járásban az összes kincstári arany ezüst bányák hagyattak el.

g) A bányamérték nagysága a bányavállalatok terjedelmének legbiztosabb mérve ugyan, de nem egyedüli és feltétlen szakmérője a bányászat felvirulásának vagy hanyatlásának, mert ebben olykor egy évről a másikra felette szembetűnő ingadozások észlelhetők, mi jobbára onnan van, hogy felhagyott bányamértékek gyakran csak igen későn törültnének ki, de a feljegyzések is gyakran igen elkésnek, és a bányakönyvek vezetésében egyáltalán főleg Magyarországon csak idővel érhető el azon pontosság mely kívánatos, hogy a mértékek hosszából a bányászat terjeszkedésére teljesen megnyugtató következtetések vonathassanak.

58. §. Arany- és ezüsttermelés.

Az ércztermelési statistika Ausztriában inkább mint bármely európai államban az arany- és ezüstbányászattal kezdhető meg, mert akár a nemes érczeknek már jelenleg is kiaknáztatni szokott mennyiségét tekintjük, mely szerint Ausztria Oroszbirodalom után legelső és csaknem egyedüli aranytermő állam Európában és ezüst-kincseit illetőleg a leggazdagabb európai államok közt szerepel, akár a nemes fémrétegek hatalmánál fogva ez ágban rejlő nemzetvagyonosság szaporodási képességét, akár végre az arányt tekintjük, melylyel a nemes érczek évi értéke a többi bányatermelékek összértékéhez áll, méltán állithatjuk, hogy ezen bányászati ág az ausztriai birodalomban csakugyan nagy nemzetgazdasági fontossággal bír, és mindenesetre nagyobb, mint annak legtöbb európai államban tulajdonítható. Annál örvendetesebb, hogy épen ezen mivelési ágban legszembetűnőbb a magyar tartományoknak a többi testvérországok feletti túlsúlya, és hogy az e forrásból való jövedelemnek jövőre remélhető emelkedése leginkább a magyar korona területén levő bányák felvirágoztatásán nyugszik.

Az *aranytermelés*, mely 1848-ig folytonos és pedig az előbbi évtizedekhez mérten tetemes gyarapodást vett, az utolsó évtizedben hanyatlásnak indult, mely megint csak a legutóbbi időben új haladásnak engedett tért, ugyanis az egész birodalomban:

1819—28	átlag évenként	3939	bécsi márka	
1829—38	„	„	5895	„
1839—48	„	„	6161	„
1850—59	„	„	5958	„

arany termeltetett a), és daczára annak, hogy 1857. május 1 ével a kényszer végképen megszűnt, mely a nyers arany és ezüstérczek kincstári beváltása iránt előbb fennállott, és a magán bányauzlet ezáltal egy igen érezhető nyügtől megszabadulva kecségtető felvirágzást kilátásba helyezett, még 1860 és 61-ben is folytonos termelési csökkenés mutatkozott, mely csak 1862-ben csapott át az ellenkezőbe, miután

1860-ban	5680	márka arany
1861-ben	5654	„ „ végre
1862 „	6159	„ „ állítottatott

elő b), mi valamint a kizsákmányolt mennyiségre, úgy a képviselt értékre nézve teljesen megüti az 1848-ik évet megelőzőtt évtized átlagát, mert az aranytermelés évi értéke volt:

az 1819—28-ki átlag szerint:	1.517,326	forint
„ 1829—38 „ „ „	2.079,006	„
„ 1839—48 „ „ „	2.362,600	„
„ 1850—59 „ „ „	2.277,061	„
és 1862-ben „ „	2.335,932	„

A birodalmi tartományok közt első helyen sorakozik *Erdélyhon* Zalathna környékén levő s már rómaiak idejében elhírhedt bányáival, nemkülönben a termő aranyban mind nagyobb gazdagságot ta usító *Abrudbánya, Verespatak, Kis- és Nagy-Almás, Offenbánya, Csértés, Füzesd, Dorkura, Stanisa* és más helységek határaiban, azonfölül az aranymosatok mint Oláhpán táján az Aranyos, Maros, Szamos, Ompoly és más folyók mentében nem csekély adagokat szolgáltatnak; pedig Erdélyhonnak aranytermelése folytonos emelkedésben van, mert míg 1850—59 ig terjedő utolsó évtizedben átlag már 3378 márka nyeretett, legujabban ennél is jóval több állittatik ki, miután

1860-ban	mintegy	3200
1861-ben	„	4617
és 1862 „	„	4184

melés c).

Magyarországban, mely a barsmegyei *körmöczi*, hontmegyei *selmeczi* és szathmármegyei *nagy- és felsőbányai* ősmivelésű és dús tartalmu báoyával, valamint a többi habár kevésbbé gazdag lelhelyeivel, mint a lipótmegyei *boczaí* és *magurkai*, abaumjegyei *aranyvidékei*, pozsonymegyei *bazini*, mármarosmegyei *budfalusi*, valamint a szepesmegyei és bányasági aranytelepeivel és mosatai al csakugyan az aranygazdag országok sorába való, a termelés évről évre cökken, s míg a testvérhonban főleg a legutóbbi időben örvendetes haladás tapasztalható, hazánkban épen ellenkezőleg fogyatkozás állott be, miután az 1850—59 ki évtized átlaga szerint a magyarországi aranytermelés évenként 2392 márkát, ellenben

1860-ban = 2408

1861-ben 1962

végre 1862 „ 1899 márkát tett; igaz hogy ezen

öszet valamivel emelkedik, ha az Erdélytől visszakapcsolt részek évi termelénye is hozzá számittatnék, melyek *Kő-ősbánya, Boicza, Kapnikbánya* és *Ruda* határában szintén aranybányákkal bírnak, miknek jövedéke azonban még mindig Erdélyországnál szokott kimutatattatni; de azzal is még messze állna a hajdan volt aranytermelés mögött, hol 2600—2700 sőt egyszer-másszor még 3000-nél is több marka nyeretett; pedig a csökkenés leginkább a magánüzletnél állott be, miután a kincstári vállalatok inkább növekedést tanusítanak, valjon nem áll-e ez még is összeköttetésben a beváltási kényszer 1857-ben lett megszüntetésével?

A többi tartományok közül csak Salzburg hercegség és Tirol, de felette jelentéktelen adagokkal járulnak az összes termeléshez, névszerint *Salzburg*, mely dús bányatelepeinél fogva hajdan kis Perunak tartatott jelenleg *Rauris* völgyben és *Rathaus*-hegyen levő bányaiban csak 60—61 márkát szolgáltat évenként, még kevesebbet a tiroli Ziller völgyben levő *Zelli* műhek, melyek épen csak 15—20 márkával öregbitik a birodalom aranykincseit. A mi még az egyik másik tartományban csak melléktermény-képen nyeretik, nem bir statistikai fontossággal és azért említésre sem méltó d).

Az *ezüsttermelés*, melyre nézve a birodalom szintén az európai kincs-dús államok közt foglal helyet, folytonos és tartós gyarapodást tanúsít, mely csak a legutolsó évben szembetűnőleg alászállt, ugyanis

1819—28-ig átlag évenként	72,066	márka ezüst	
1829—38 „ „ „	93,483	„ „	
1839—48 „ „ „	97,513	„ „	
1850—59 „ „ „	118,898	„ „	
1860-ban ellenben „	121,375	„ „	
1861-ben „ „	120,536	„ „	
1862 „ végre „	112,565	„ „	nyeretett e).

Ezüstre nézve a magyar tartományok, különösen a szorosan vett Magyarország szintén oly érezhető túlnyomósággal bir ugyan, hogy több mint fele része az összes birodalmi ezüstnek hazánk bányáiból kerül ki, de egyszersmint Csehországban hatalmas vetélytársa van, és míg ez országban a termelés az utolsó két évtizeden át folytonos emelkedésben van, úgy hogy több mint megkettőztetve lőn, a magyarhoni ezüst bányászata nem csak stationarius maradt, hanem az utolsó öt hat év óta szembetűnően hanyatlik; ugyanaz Erdélyhonnak bányászatában is tapasztalható, azt is üzleti pangás sőt világos csökkenés jellemezvén; több tartomány-nak ezüsttermelése pedig ujabban csaknem végképen megszűnt, mint Steier és Bukovina hgágé, a katonai örvidéké stb., mint ez következő összeállításból világosan ki tűnik; az egyes tartományok szolgáltatnak bécsi finom márkákban:

	az 1831—40. 1860.	1861.	1862.
	átlag szerint:		
Magyarország	64,889	63,803	60,312
Csehország	22,554	49,269	53,134
Erdélyhon	6206	7048	5813
Tirolhon	664	1031	883
Salzburg	251	167	249
Bukovina	473	57	53
Steier	624	—	92
Katonai örvid.	477	—	—
Karantán	28	—	—

összesen : 96,166 121,375; 120,536; 112,565 f)
miből kézzelfogható, hogy egyedül a cseh-honi, különösen a pübrami bányaterület mutat örvendetes fejlődést, a hajdan híres joachimthali és az érczhe-

gyi műhek termelése teljes hanyatlásnak indulván és csak legujabban megkettőztetett erővel és áldozatkészséggel karoltatván fel, ellenben a magyarhoni selmeczi, körmöczi, szomolnoki, nagybányai, urvölgyi s oraviczi hirneves ezüstlelhelyek inkább tetemes visszamaradást mutatnak, főleg ha meggondoljuk, hogy Magyarország már 1846 és 47-ben 71—77,000 márkát, szintugy 1851 és 1854-ben több mint 74,000 márkát szolgáltatott; miért, míg egyrészt a Csehországnak ebbeli arányosztaléka tetemesen emelkedett, a magyarországi annival lejjebb szállt, mivel az összes birodalmi ezüsttermeléshez járult:

	1830—40 átlag	1860	1861	1862
Csehország . . .	23.4 % -al	40.8	44.0	42.1
Magyarország . . .	67.4 „	52.3	50.0	51.7

Erdélyhon dús aranybányái sok ezüstöt is tartalmaznak, jelesen Offenbánya, Magura, Abrudbánya, Kis és Kapnikbány határában stb. szintugy a salzburgi aranylelhelyek egyszersmind ezüstérczeknek forrásai is, Tirolban pedig a szakértőleg vezetett brixleggi kincstári huta legnagyobb részt szolgáltatja a Tirolból kikerülő ezüstöt; egyáltalán az ezüsttermelés nagyobbára a kincstári bányászatnak szüleménye; mert hogy az ezüsttermelés jóval kizáróbban a kincstár kezében van, mint az aranytermelés már következő összevetésből világossá válik; részesült:

	az aranytermelésnél		az ezüsttermelésnél	
	a kincstár: mag. vállalatok:		kincstár: mag. vállalatok:	
1831—40 átlag szerint	25.8 %	74.4 %	57.0 %	43.0 %
1860-ban . . .	51.5 „	48.5 „	84.5 „	15.5 „
1861-ben . . .	45.8 „	54.4 „	83.7 „	16.8 „
1862 „ . . .	39.2 „	60.8 „	85.8 „	14.7 „

Miből csakugyan kivehető, hogy míg az aranytermelésnél a magánipar az egy ideig elvesztett terrenumot újra meghódítani, és így a kincstárnak az aranybányászatban túlnyomóságát megszorítani törekszik, az ezüsttermelésnél ily törekvés a magánbányászok részéről épen nem tapasztalható, a magánbányászat csak 14 egész 15 száztólival vevén részt az összes ezüsttermelésben g).

A nemes fémekben ennél fogva több mint 5 milliom forint érték rejlik, ugy hogy a birodalmi nemzetvagyonosság az arany és ezüst évi nyeménnye által 6 millió forintot meghaladó növedéket nyer, miből közel négy millió forint a magyar korona területén levő nemes érczbányákra jő. h).

a) A hivatalos kimutatásokban egész 1858-ig arany és ezüstnél mindig a bécsi finom márka használtatott, ellenben 1859 óta a bécsi pénzverési font (Münzpfund) fordul elő, mely annyi mint fél kilogramm, és = 1.791618 bécsi márk. A szövegben az összehasonlítás könnyebbitése végett az utóbbi évek termelését bécsi márkokra visszavezettük, egy márkából 80.4 darab arany veretik (a koronanevű aranypénzről maga helyén szó leend) és egy márka finom arany előbb a kincstár részéről 366 frt. 53 ¹/₂ krrel váltatott be, a mosott arany minden latjáért 20 frt fizettetett. Egy font tiszta aranynak értéke végre 675 o. é. frt ezüstben.

b) Első pillanatra talán feltűnőnek látszhatik, hogy épen azon, és a reakövetkező

évben, midőn a kényszerített beváltás megszüntetve lett, az arany és ezüsttermelés az egész évtizeden át legkisebb volt t. i.

1857-ben csak 5444 márká arany és 106,789 m. ezüst

1858 „ „ 4941 „ „ „ 103,717 „ „

termeltetett, holott éppen az ellenkező lett volna várható, de ha meggondoljuk, hogy minden ily felszabadulás egy régi nyitg alól elein rendesen reactiót szokott szülni, és a szabadsághoz még nem szokottak azzal elein rendesen nem is tudnak élni, nagyon természetesen fogjuk találni, hogy sok termelt arany ezüst 1857 és 1858-ban, miután már nem kellett beváltatni, be sem vallatott, hogy így még a bányavám alól is kivonassék, de az annyival emelkedett termelés 1862-ben mutatja, miszerint az illetők csak hamar megszokják a szabadság örve alatt is az adó tárgyát híven bevallani.

c) Az arany és ezüst, valamint egyéb nem nemes érczek és ásványok, hogy miféle képletekben és rétegekben fordulnak elő, némely statistikai kézikönyvekben is szokott részletesen kitétetni (v. ö. például *Hoin* t. i. jeles munkájának a bányászatról szóló szakavatott czikkeit), de bármennyire is érdekes ez az egyes tartományok és vidékek geognostikai megismertetésére, mi azért elhagyandónak tartottuk, mivel ez földtani vagy földismereti kézikönyvbe való; a statistikának kevesebb a lehelyek vagy magoknak az érczvegyületeknek rajzával, mint inkább a nyert terményeknek értékesítéséhez kötött nemzetgazdasági érdekekkel kell foglalkoznia.

d) Hajdan Alsó-Ausztriában, valamint Stíriában és másutt is, ha mindjárt szerényebb mértékben, arany nyeretett, de a többi tartományoknak ebbeli jutalékja idővel annyira kevesbült, hogy jelenleg alig vehető többé számba, mi következő összeállításból tűnik ki; volt aranyból bécsi márká:

	1831—40 átlaga:	1850—59 átlaga:	1860.	1861.	1862.
Erdélyből	3352.5	3378	3200	3617	4184
Magyarországból	2320	2392	2408	1962	1899
Salzburgból	73	188	60	54	61
Tirolból	25		12	21	15
Stíriából	7.3		—	—	—
Karantánból	0.9		—	—	—
Csehországból	0.9		—	—	—
összesen:	5780	5958	5680	5654	6159

e) Az ezüsttermelés is 1859 óta nem márkokban hanem vámfontokban szokott kitétetni, miután a vámfont jelen pénzlábunk alapja, itt is egy font = 173,114 márk; egy-egy márk finom ezüst előbb 24 pgó forinttal lett beváltva, míg a font ezüst, mint-hogy belőle 45 frt veretik, éppen 45 ezüst forintnyi értékkel bír, és ennél fogva az egy évi ezüsttermelés:

1819—28-ig átlag évenként	1.816,063 frt. értéket
1829—38 „ „ „	2.357,552 „ „
1839—48 „ „ „	2.419,787 „ „
1850—59 „ „ „	2.944,853 „ „
1861-ik évben	3.033,345 „ „
1862 „ „ végre	2.829,345 „ „ szolgáltatott.

f) A nyers ezüsttel való közforgalom a következő volt: 1841—50 átlag évenként 791 mázsa; 1851—60 = 281; 1861-ben 1213; 1862-ben 163; és 1863-ban 254 mázsa hozatott be; a bevétel ennél fogva a pénznek árfolyama és az agio ingadozásai szerint igen változik, legtöbb került be 1856-ban, hol 4368 mázsa hozatott be, 1857-ben 3890 1858-ban 3501 stb.

g) A szövegben kimutatott ezüst-mennyiségen kívül még évenként néhány ezer mázsa ezüstércz szokott előállítani, így például 1861 = 38 '7 és 1862-ben 861 mázsa, mi valami 11—19,000 forint értéket képvisel, miután mázsája ezen szemléleti darabok-képen áruba bocsátatni szokott érczeknek = 10 frt. ezen csekély összeg azonban ugy mennyisége, valamint értéke szerint az összes termelésre alig folyván be érezhetőleg, el is mellőzhető.

h) Az 1862-ki évi arany és ezüsttermelésnek értéke következőleg oszlik meg az egyes tartományok közt:

	arany értéke :	ezüst értéke :
Magyarországra	720,662 frt.	1 470,497 frt.
Erdélyhonra	1.586,476 »	138,416 »
Csehországra	— »	1.185,095 »
Tirolra	5612 »	29,655 »
Salzburgra	23,182 »	6109 »
együtt : 2.335,932 frt.		2.829,771 frt
összesen : 5.165,703 frt.		

59. §. A vasbányászat és a nyers vas termelése.

A mezei, mű és kereskedelmi ipar felvirágzásának mulhatlan szükségességét feltételét képző vaskincsekkel a birodalom dúsan el van látva, mert Lomb.-Velenczét, Dalmáthont és Istriát kivéve, nincs tartomány, mely többé kevésbbé gazdag vaskőrétegekkel nem dicsekednék, és legtöbbjeiben a vastermelés kétségkívül szép haladásnak is indul; mindamellett sem az általános termelési fejlődésnek aránya, sem a kiaknázás évi mennyisége, sem különösen a nyers vasnak a termelési költség szerint képeződő piaci ára nem felel meg akár a belfogyasztás követelményeinek, akár a külföldi termelénnyel sikeres versenyzés igényeinek.

Tekintve a bányamérték hosszát, mely a vastermelésnek szárvan, az utolsó időkben nem csak gyors emelkedés, hanem elvitázhatatlan pangás, sőt egyik-másik évben pozitív csökkenés miután az e célra adományozott bányatér az egész birodalomban :

1856-ban	55.078,361	□ bécsi ölet tett
1857-ben	54.676,511	„ „
1858-ban	54.691,371	„ „
1861-ben	57.839,639	„ „
1862 „	56.631,353	„ „

E terménnyiségben a külmérték nincs ugyan befoglalva, de erre nézve a szakonkénti öregbülés vagy fogyatkozás azért nem mutatható ki, mert a hivatalos felvételekben egész 1862 ig a vasbányászat külmértéke nincsen elválasztva a többi ásványokétól, ez csak legelőször 1862-ben történt, midőn külmértékképen 12.858,274 □ öl van kimutatva, úgy hogy 1862-ben a vaskőbányászat összes terjedelme mind bánya mind külmérték fejében (Gruben und Tagmaassen) = 69.489,627 □ öl.

A friss és öntött nyers vas termelése következő arányban emelkedett:

	mássa :	növekvés:
1819—28-ig átlag évenként	1.456,660	— %
1829—38 „ „ „	2.068,526	42. „
1839—48 „ „ „	3.284,606	58. „
1850—59 „ „ „	5.028,187	52. „
1860-ban	5.581,338	11. „
1861-ben	5.641,481	1. „
1862 „	6.318,628	12. „

úgy hogy ezen félreismerhetlen gyarapodás szemközt a bányászati térségnek távol sem oly aránybani növekedtével méltán mint a termelés belter-

jes emelkedésének vagyis a vastermelés javulásának kétségtelen szüleménye jelenkezik a).

Az egyestartományok közt, tekintve az évi termelény abszolút nagyságát, első helyen Magyarország, utána Steierhgg és Csehország sorakoznak, de viszonylagos tekintetben Stiria. Karantán, Morva és Szilézia a többi országokat tetemesen felül szárnyalják, és ha az egyes tartományokat egy tömegben összecsoportosítva különvidékképen vesszük vizsgálóra, akkor a magyar korona területe utolsó helyen szerepel, volt t. i. az évi nyers vas-termelés:

	1860.	1861.	1862.
	m á z s a:		
az ausztriai német tartományokban	2.413,904	2.336,288	2.647,864
cseh-lengyel „	1.598,599	1.779,577	1.914,498
magyar korona alatti „	1.568,835	1.525,616	1.756,266
összesen:	5.581,338	5.641,481	6.318.628

A német tartományok közt legterjedtebb termeléssel bir a már romaiak idejében noricum ferrum-féle vasáról ismeretes volt *Stiria* b), de az egyes bányatelepek elszórtsága, és ez okból, valamint az általán még használtatni szokott faszén miatti költségesebb termelés teszi, hogy nem csak ama gyors felvirágzás nem tapasztalható mely ezen különben oly becses vaskövekkel bővelkedő országban lehetséges lenne, hanem az utolsó három évben hanyatlás állott be; eddigelé csak két nagyobbserű bányavidék keletkezett (a Voitsbergi és Eibiswaldi) hol a bányatelepek egyesült erővel közreműködnek; különben a vashányászat csak elszigetelt egyes birtokosok kezében van, kik korszerű ujitások s kísérletek eszközésére vagy megfelelőbb közlekedési eszközök létesítésére sem a szükség-üzletlőkével, sem a megkívánt szakértelemmel nem bírnak, még a legnagyobb bányavállalat a *Vorderbergi* (Fridau); a steierhgi összes vastermelés volt:

1856.	1.443,714 mázsa	1860.	1.469,485 mázsa
1857.	1.545,557 „	1861.	1.312,564 „
1858.	1.554,645 „	1862.	1.384,506 „

az utolsó esztendőben a 38 kohó közül 7 működésen kívül volt.

Utána következik *Karantán* hgg, hol hason viszonyok a vashányászat gyorsabb emelkedésének útját szegik, de itt a kisebb birtokosok associatio útján inkább egyesültek, és itt már 7 nagyobb bányavidék képeződött, itt továbbá jóval több nagyszerű vasműtelep létezik, számszerint 16, mely közül 6 több mint két harmadát az egész tartománybeli termelénynek állítja elő; azon körülmény, hogy itt is a vashányászat faszénon nyugszik, és a faszükséglet már jelenleg is annak $\frac{1}{3}$ -át felülhaladja, mi a jelen erdőmivelés mellett rendes utánnövésképen remélhető, a vastermelés nagyobb terjedését gátolja, az előállított mennyiség volt:

1856.	835,695 mázsa	1860.	658,049 mázsa
1857.	909,008 „	1861.	756,098 „
1858.	889,485 „	1862.	951,527 „ d).

Hasonló viszonyok közt teng a *krainai* vastermelés is, mely itt úgy mint a többi ausztriai tartományokban a vaspályafár-ulatoknak 1858. engedélyezett vámkedvezmény folytán el nem tagadható hanyatlásnak indult, a kisebb és elszigetelt vashányabirtokokon kívül van itt 6 nagyobb vállalat e), melyek valamint a válságot könnyebben kiállani tudták, úgy jelenleg is mind nagyobb fejlődést vesznek; termeltetett nyers vas:

1856.	83,668 mázsa	1860.	108,413 mázsa
1857.	91,220 „	1861.	113,735 „
1858.	119,441 „	1862.	120,431 „

A többi ausztriai német tartományok eddigelé csak igen szerény vashányászattal bírnak, még legnagyobb fejlődést tanusítanak az *alsó-ausztriaiak*, hol habár legújabbban szintén számos vaskötelepek felhagyattak, az olvasztóművek főleg a kincstári Reichenauban növekedő termést mutatnak; a nyers-vas évi mennyisége 49,307 mázsáról 1856-ban, 70450 mázsára emelkedett 1862-ben f), míg *Felső-Ausztriában* egy ott fennálló t. kohó romba dőlván, már régóta minden vashányászat végképen elenyészett; *Salzburgban* pedig ép úgy mint *Tirolban* jobbára csak a kincstári telepek foglalkodnak vastermeléssel, a magánüzlet épen felette szűk körre szorítkozik; Tirolban az 1862-ik évi 53,078 mázsára rugott nyersvastermelény egészen, a salzburgi ugyan azon évi 67,869 mázsa nagyobbbrészt a kincstár kezelése alatti bányauzletből kerülván ki g).

A cseh-lengyel tartományok csoportozatában különösen *Csehország* magasul ki, hol nagyszerű, a kor igényei szerint kellőleg felszerelt, a drágú faszén helyett hol gyepőzeget, hol barna és kőszén, hol ujabban kőszént felhasználó vasműtelepek nem keveset lendítenek a vashányászaton, kivált dícséretesen kiemelendő a *prágai vasipar egyesülete*, mely nem csak a kőszénbányákkal és az ország főváro-ával vassinek által összekötött *kladnoi* telepével kecsegtető kilátást nyújt, hanem az ország más vidékein is gazdag vaskőbányákat és hutaműheket hol tulajdonul megszerezvén, hol csak kibérelvén, tetemes befolyást vesz az összes vasipar szerencsés felvirágoztatására; de más nagyobb telepek is, melyek majd a kincstár, majd főurak birtokában vannak, nem keveset segítik e fontos ércz termelését telhetőleg emelni, ámbátor nagyában itt is a tüzelő szer drágasága, a bányáknak a kohók és olvasztó műhektől távolága, és az olcsóbb külföldi vassal eikeres versenyzésnek nehézségei gyorsabb fejlődésnek utjában vannak; mindamellet: Csehországnak vastermelése folytonos növekvést tanúsít, ugyanis termeltetett:

1856.	666,852 mázsa	1860.	920,687 mázsa
1857.	728,785 „	1861.	996,603 „
1858.	824,725 „	1862.	1.090,546 „

E mennyiségnek több mint két harmada a *prágai bányakapitányság* területén állítatik elő, mely a kohók legnagyobb számával is bír, és azokat folytonos működésben tartja, utána a *pilseni*, majd a többi kapitánysági területek sorakoznak; az egész országban 1862-ben 57 kohó számított, melyek közt ugyanaz évben 13 szünetelt h).

Morvaország vastermelése azon kedvező helyzetben van, hogy itt a

legújabb műtani haladások szerint szerkesztett nagyszerű műtelepek jobbra hatalmas tőkepenzesek birtokában lévén, a kohók vagy kizárólag vagy csak vegyülve kokeszszal dolgoznak, mint a híres *witkowitzi* és az Olmücz melletti *máriavölgyi* (mindkettő báró Rothschildé); a nagyüzletű *blanskói* (hg. Salmé), a *strazovitzi* (b. Reichenbaché), a *Stefanau* és *sőptai* (mindkettő a birodalom ismeretes vasutépítő *Klein* testvéreké); miért itt a külversenyzés nehézségei jelesen pedig az 1858-ban a vaspátyatársulatoknak adott vámkedvezmény által az egész birodalmi vasiparra mért súlyos csapások könnyebben voltak legyőzhetők, habár főleg az utóbbi körülménynek mostoha kihatása itt is a termelés csökkenésében vala észrevehető, mely csak ujabban megint tetemes növekvést tanusít, ugyanis termeltetett nyers vas:

1856.	482,489 mázsa	1860.	480,712 mázsa
1857.	502,886 „	1861.	599,936 „
1858.	567,914 „	1862.	619,551 „

A kis *Szilézia* is vastermelésének szép felvirágzását, daczára vaskövei ércszegénységének, leginkább azon körülménynek köszönheti, hogy a kor igényei szerint épített és kezelt vastelepei tekintélyes tőkepenzesek, nagyobbrészt *Albrecht főherceg* kezében vannak *k*), úgy hogy itt is a termelésnek számos akadályai könnyebben mint másutt leküzdhetők, kivált az öntött vasra, melyre nézve, mint alantabb látni fogjuk, *Sziléziának* *Cseh és Morvahonnal* együtt főszerep jut; a nyers vas termelése különben volt:

1856.	86,103 mázsa	1860.	95,470 mázsa
1857.	84,239 „	1861.	89,628 „
1858.	95,137 „	1862.	98,563 „

Az eddig említett tartományok ellentétjét *Galiczia* és *Bukovina* képezik, hol, mintán a vasműtelepek jobbra csak a kárpáthegyi erdők magasabb értékesítése végett keletkeztek, a szerint a mint a fa ritkul és a tüzelő szer távolabbról hozandó, mind nagyobb hanyatlásnak indulnak, mihez még az ottani vaskövek csekély ércztartalma és nagy elszórtsága, a bányászatnak többnyire a földmivelők által csak mellékes és nem szakértő üzése, a víz szűke, az üzleti tőke és könnyű közlekedésnek hiánya, végre az újabb műtani haladások teljes elhanyagolása mint arnyi csökkentő tényezők járulnak, miért nem csuda, ha itt a vámkedvezmények mostoha befolyása még jobban érezhető volt az amugy is zsengébb üzletű vastermelésre, mely egész *Galicziában* *Bukovinával* együtt volt:

1856.	86,709 mázsa	1860.	101,730 mázsa
1857.	108,512 „	1861.	93,410 „
1858.	143,019 „	1862.	105,838 „

úgy hogy az utolsó évben a 23 kohó közül 7 üzleten kívül volt.

A magyar korona területe mint sok más tekintetben, vasérczekkel is dúsan el van látva. jelesen *Felső-Magyarország*, és itt kivált *Szepes*, *Gömör*, *Torna és Abaujmegye*. — *Szepesmegyében* *Dobsinától* nyugatfelé oly hatalmas rétegek húzódnak le, hogy az itt felhalmozódott vaskőmennyeiség 200 millió mázsára becsültetik, míg az évi termelés jelenleg

800,000 mázsára rúg; Gömörben *Nagy-Rőcze és Jólsva* közt valamint *Rákos* helység mellett négy helyen hatalmas telepzetek vonulnak el, melyek 10–15 ölnyi szélességben igen becses barna vaskövet oly mennyiségben tartalmaznak, hogy a jelenleg 400,000 mázsára nyers vasra szükségelt érczanyag évekre biztosítva van, daczára annak, hogy a dús lelhelyek még csak legkisebb részükben vannak feltárva; Jólsva és Csetnek közt, továbbá Rosnyótól északnyugatra hasonló hatalmasságu vas-telepzetek terülnek el, melyek nem csak a gömörmegyei, hanem a borsodmegyei *diósgyőri* s más műtelepeket a szükséges nyers anyaggal bőven ellátják, de fejlődött is ezen, valamint az egész felsővidéken a vasipar, miután csak a kassai bányakapitányság területén 40 külön vasműtelep létezik ¹⁾, melyeknek némelye a nagyobbak közé sorolhatók ugyan, jobbára azonban csak középszerűek, miután itt is az olvasztó kemenczék magok a birtokosok által leginkább csak azért állitattak fel, hogy ez uton a terjedt erdei birtok jobban értékesíttessék, és miután vaskövek mindenkor olcsón szerezhetők, itt különösen azon viszony fejlődött ki, hogy sok bányabirtokosnak nincsen olvasztó kemenczéje, valamint sok hutatulajdonos létezik külön bányászat nélkül, és mindkettőnek különváló érdeke eddigél minden szorosabb egyesüléssel daczolt; sikerült azonban itt is napjainkban utat törni az associációnak és jelesen a *Rima-murányi* vasipar egylet mind Gömör mind Borsod és Nógrádmegyében terjedt bánya- és műtelepekkel bi-, melyek az ottani kőszénvidékkel helyes összeköttetésbe tétetvén, szép jövővel kecsegtetnek; nagyobb lendület azonban a felső-magyarországi vasiparra csak az ipoly-sajóvölgyi, valamint egy a Szepes megyét és a Vágvölgyet hasító, Jablunkán át Sziléziába vezető vasutól és még inkább a finomító műheknek az olvasztó telepek szomszédjában leendő létesítésétől és a fennlévők kellő szaporításától várható, mert így a finomított termelények, melyek nagyobb értékkel bírnak, kerülnének forgalomba, nem pedig, mint jelenleg, a nyers vas, mely jobbára külélel megy, és pedig oly olcsón, hogy a felső-magyarhoni nyers vas, daczára jeles minőségének, az egész birodalomban, a biharmegyeit kivéve, a legkisebb árkelettel bír.

Bihar és Aradmegyében nagyszerű vasipar minden előzményeivel szintén találkozni, sőt itt a természet mind vaskőről, mind erdőségekről és széntelepekről oly pazarul gondoskodott, hogy az egész birodalmi szükséglet nagyobbbrészt innen fedezhető lenne, a most létező mintegy 8 nagyobb vastelep 393,000 hold erdő felett rendelkezik és jelen szerkezetük szerint már 300,000 mázsára nyers vasat, korszerű átalakítás és üzlet-öregbités mellett pedig négyszer-ötszörannyit szolgálhatnának, holott 1862-ben a nagyváradi bányakapitányság egész területén nem több mint 34,000 mázsára termeltetett, tehát tizedrésze sem annak, mit csak mostani szervezetükben kiállítani képesek lennének.

A *temesi bánságnak* vastermelése, oda értve a bánsági örvidékét nagyszerű jörőnek megy elé, az ottani vasműtelepek oly testületek birtokába kerültek, melyek a műtani haladások minden igényeinek megfelelni, a termelést hatalmas pénzzerő és tekintélyes befolyások segélyével felfokozni, és a jeles minőségű mágnes-, barna- és vörös vaskövekben, valamint fa és kőszénben gazdag vidéknek természeti kincseit saját hasznukra teljes

mértékben kizsákmányolni képesek és készek is; ugyanis a *szászokai, dog-nácskai, bogsáni, resiczai aninai* és *steierdorfi* műtelepek az államvasut-társaságnak, a *nadrági* kohók a zsidóvári bányatársulatnak, a *ruskai, rus-kiczai* és *lunkányi* bányák a műtelepek végre egy főurak és tőkepénzesek-ből álló társulat tulajdonát képezik; és mennyire sikerült az itt nagyobb mérvben létesített építkezések és átalakítások folytán az évi termelést emelni, már onnan is kitűnik, hogy habár már 1856-ban a temesi bánság-nak és bánságikát. Őrvidéknek termelése 206,045 mázsára rúgott, 1862-ben 267,457 mázsára emelkedett, vagy közel annyira, a mennyi az említett telepek termelési képessége után 1858-ki év végén felvétellett és mely 1859. már túl is haladtatott m).

Mind ezek után bizton állithatni, hogy a magyarországi vashányá-szat, dacára a még számos ellentálló mozzanatoknak, ujabban örvendetes fejlődésnek indul, mi egyrészt a kohók, másrészt maga a friss és öntött nyers vas évi termelésének szaporodásából bizvást következtethető; így míg 1860-ban összesen 79 kohó számított, és azok közül ez évben 16 szünetelt, két évvel reá, t. i. 1862-ben már 85 kohó létezett, mik közt csak 15 szünetelt és az üzleti hetek száma is ehhez képest 2271-től 2622-re emelkedett; a vastermelés pedig következőleg fokozódott fel; termeltetett:

1856.	1.192,514 mázsa	1860.	1.368,885 mázsa
1857.	1.391,601 „	1861.	1.390,847 „
1858.	1.280,246 „	1862.	1.574,219 „ n).

Horvátországban csak két említésre méltó vasműtelep létezik, a *mod-ruspotoki* járásban lévő (Fridau lovag), mely ugyanazon birtokos *gradaczi* kohóját is a szükséges vasérczekkel látja el, és a sajnos pangásnak indult *rudai* (Klein testvéreké), miért is a nyersvasnak termelése ez országban a legutóbbi időben inkább csökkent, semhogy emelkednék, így termeltetett:

1856.	12,425 mázsa	1860.	16,192 mázsa
1857.	22,245 „	1862.	12,733 „
1858.	16,406 „	1863.	10,910 „

míg ellenkezőleg a horvátszlavón katonai Őrvidéken e tekintetben örven-detes felvirulás és termelési haladás észlelhető, jelesen a *petrovagorai* műtelepen (a topuskoji bányatársulaté), kevesebbé a *tergovei* telep részéről együtt 1862-ben már 39,058 mázsát szolgáltatottak, és így ha még a bán-sági vidéknek termelése is hozzá vétetik, az egész katonai határfőri terü-letnek nyers vasa 1862-ben már 84,356 mázsát tett.

Erdélyország végre bővében van mindazon kedvező tényezőknek, melyek egy hatalmas vashányászatnak mind annyi szükséges előzményei, az érczdús vasköveknek nagy bősége, kimerithetlen erdők és innen olcsó tüzelő szer, a műtelepeknek a bányákhoz való közelsége, és a termelény-nek a dunai fejedelemségekben nyíló kedvező piacza, noha másrészt a köz-lekedé-i eszközök hiányos volta, drága hitel és más akadályok itt is a gyorsabb fejlődést és azon törekvést tetemesen zsiabasztják, melyet ugy a kincstár mint magán-telep-birtokosok, de kivált a brassói bánya és huta egyeslet a vashányászat emelésében különösen azáltal kifejtene, hogy tur-

zás által új vaskőtelepzeteket feltárni, a régi szerkezetű olvasztó kemencéket újabbal felcserélni, és a drága faszenet égő ásványokkal helyre pótolni sietnek; mindamellett az előbb említett egyéb mostoha viszonyoknak elsatnyító befolyása túlnyomóbbnak mutatkozik, miután az egy ideig örvendtes fejleményt vett évi termelés a legutóbbi időben megint tetemesen lejjebb száll, így

1856.	50,697 mázsa	1860.	125,011 mázsa
1857.	80,268 „	1861.	94,201 „
1858.	102,081 „	1862.	84,958 „

termeltetett, holott csak a 8 nagyobb erdélyhoni vasműtelep 250,500 mázsára menő termelési képességgel bír o).

Az összes birodalmi nyers vas csak egy tizedrésze öntött, a többi *fris* vas, és az előbbinek termelése lassabban emelkedik mint az utóbbié, mi következő összeállításból tűnik ki; termeltetett:

	1856.	1862.	termelési növekvés.
<i>fris nyers vas</i> . . .	4.591,542	5.665,640	23,4 %
<i>öntött nyers vas</i> . . .	542,774	652,988	20,3 „

tehát 3 perccel nagyobb emelkedés a *fris* vasmál, öntött vas legtöbb Cseh-, Magyar- és Morvaországban állítatják elő, míg a többi tartományok csak szerényebb adagokat szolgáltatnak, jelesen az 1862-ik évi termelés szerint következőleg sorakoznak az egyes tartományok, termeltetett *öntött vas* :

	mázsa		mázsa
Csehországban . . .	245,630	Erdélyben	9589
Magyarországban . . .	121,711	Tirolban	9554
Morvahonban	108,359	Krainában	7705
Galicziában	46,135	Alsó-Ausztriában . . .	4823
Sziléziában	32,411	Salzburgban	4424
Stíriában	29,283	Horvát-Tótorszáiban .	2501
Katonai örvidéken . . .	18,150	Bukovinában	2317
Karantánban	10,396		
		összesen :	652,988

A mi az arányt illeti, mely az összes birodalmi vastermelésből a kincstárira esik, ez, a mint a magánipar jobban és jobban fejlődik, évről évre megkisebbsül ugyan, olyformán, hogy például

1860-ban a kincstár még 20,1 % -al
ellenben 1861-ben „ csak 17,4 „
és 1862 „ „ „ 16,3 „

járult az összttermeléshez; mindazonáltal még ezen utolsó évi arány is elég jelentékeny, és a kincstári részesülésnek még nagyobb megszorítása ugy nemzetgazdasági mint financiai szempontból csak kívánatos lenne, miután a kincstári vasműtelepek egyáltalán felette csekély tiszta jövedelmet nyújtnak, többjei pedig, mint az alsó-ausztriai és tiroliai, egyenesen veszteséget okoznak, és valamennyi kincstári vasművek 1862-ben 19.324.812 forintnyi brutto jövedelem mellett csak 601,471 frt. tiszta jövedelmet szolgáltatnak; mennyivel nagyobb lenne pedig mind a tiszta

haszon, mind maga a vastermelés, ha azok magántőkepenzesek vagy társulatok birtokába átmennének, mondanunk sem kell, és ebben rejlenék a nemzetgazdasági nyereség p).

Miután a birodalmi nyers vas a faszén és egyéb okoknál fogva költségesebb termelése miatt felette drága, úgy hogy 1862-ben egy-egy mázsája a frisitett vasnak a termelés helyén átlag 3 frt. 20 kr., az öntött nyers vasé pedig 6 frt. 17 krba került r), mely ára magas szállítási díjak mellett még tetemesen emelkedik, míg Brittországból a közönséges nyers vasnak vámmázsája 1 frt. 15—1 frt. 50 krral és még a veres vasköböl tiszta kokszzsal termelt vasé legfeljebb 1 frt. 75—2 frt. 25 krral fizetetik, belföldi vasunk magas piaci ára felette kártékony befolyást vesz nem csak a mű- hanem a mező iparra is; őstermelésünk egyáltalán a nyers vasnak költségesebb voltában igen sajnós gátot lel, melyen egyhamar még a védvámok lejjebb szállítása által sem segíthető, miután az 1858-ban némely vasúti társulatoknak nyújtott vámkedvezmények már az összes vastányaszatra oly zsibbasztó hatással voltak és a vasiparosok legtöbbjei, névszerint a felső-magyarországiak még a jelenlegi 37 kr. és 5 frt. 25 kr. közt ingadozó vámtételben sem vélnek elég ótalmat találhatni a jóval olcsóbb külföldi vasnak győztes versenyzése ellen; a mérsékeltbb vámmilletményeknél fogva, melyek a németvámszövetségbeli különben is becses és nálunk keresettebb vasneműekre szabvák, csakugyan legtöbb vas a német birodalomból hozatik be, így az utolsó két évben a nyers frisitett és öntött vasnak, valamint a vasból félgyártmányoknak, mint sineknek, acél sodrony, horgonyok, lánczok s különféle nyersen kovácsolt alkatrészeknek

	bevitel:	kivitel:
1862-ben	407,098	265,011 mázsára
1863-ban	477,049	244,984 „

rugott, az utolsó évi bevételből pedig 185,289 mázsá a német vámszövetségre jött, mi kétségkívül a mérsékelt vámoknak szüleménye. A belföldi nagy fontosságn vasbányászat érdekei ennél fogva a mű, mező és kereskedelmi iparnak, valamint az összes fogyasztó közönség jogosult igényeivel csak azáltal egyeztethetők, ha a magas kormány úgy mint a magánvállalkozók részéről minden elkövetetik, miszerint olcsóbb termelés, és ennek folytán a külfölddel sikeres versenyzés lehetővé váljék s).

a) Más európai államokkal párhuzamozva legjobban tűnik ki a birodalomnak ebbeli termelési csekélyisége, ugyanis *Friese Beitr zur Kenntniss des Oesterr. Bergwesens* szerint a vastermelés

N.-Brittaniában	73.7 millió vámmázsát tesz.
Franciaországban	17.3 „ „
Poroszországban	7.9 „ „
Belgiumban	6.0 „ „
Oroszbirodalomban	4.3 „ „

b) *Steierhggben* következő kincstári vasműtelepek léteznek: az *innerberger Hauptgewerkschaft* című bányapolgárság, a *mariazelli, neubergi, St. Stephan,* és *eibisvaldi* telepek, a magántelepek közt megemlítendők: az *eisenerzi* (egy bányatársulaté); a *zeltwegi* (gr. Henklé); a *muraui* (hg. Schwarzenbergé); a *kremsi* (gr. Merané); a *leobeni* (Mayré).

c) A nagyobb vasolvasztó műhek Karantánban e következők:

1) Lölling B. Dikmann

2) Greibach Gr. Egger

3) Hest

4) Movins

5) Eberstein

6) St. Johann

} Rauscher

} Gr. Christalnag

együtt 10 kohón évenként átlag
657,000 mázsa termeléssel.

7) Hirt és 8) Salvator a gurki püspöké; 9) Olsa gr. Thurné; 10) St. Gertrud, 11) Waldenstein és 12) St. Leonhard gr. donnersmarki Henklé; 13) Weidisch b. Silber-naglé; 14) Radentheim egy társulaté, 15) Gmünd gr. Lodroné; 16) Ragga Augustiné; — melyeknek termelési képessége 1.161,000 mázsára becsültetik.

d) Az utolsó évi növekedés leginkább azon körülménynek köszönhető, hogy a karintiai vaspályákhoz kívánt sinek és egyéb vasneműek ez országban lévő *prevali* és *buchseidi* nyújtó és pudling-műheknél, valamint a steierországi *zeltweginél* megrendeltet-tek, melyek jobbra karantáni nyers vasat dolgoznak fel; és hogy a fennebbi olvasztó műhek legujabban úgy szereltettek fel, hogy 1862-ben egy üzleti hétre 141 mázsával több esett, mint a legközelebb megelőzőtt évben; ugyanazon évben nem kevesebb mint 13.6 millió köbláb fuzén fogyasztott el; mindamellett a 24 kohó közül ez évben is 5 szünetelt.

e) A krainai nagyobb vasműtelepek e következők: 1) *Gradacz* (Fridaué), 2) *Porique* (gr. Larisché), 3) *Hof* (hg. Auersbergé); 4) *Feistritz* és 5) *Jauenburg* (b. Zoisé); 6) *Sova* (Buardé). A 13 kohó közül 1862-ben 3 működésben volt.

f) Az alsó-ausztriai vashányaművek közt három kiemelendő, 1) *reichenau* a kincstáré, 2) *pitteni* (Osterleiné) és 3) *Hotten* melletti (a rudolfvölgyi bányatársulaté); azonkívül a ferencvölgyi társulatéi, valamint a Rohrbach és kottauni bányatelepek, 1862-ben a fennemlített 3 vállalatnál 3 kohó volt működésben.

g) A tiroli kincstári vasműtelepek: a *jénbachi*, a *pillerseei* és *primöri*; a salzburgiak: a *werfeni*, *flachau* és *dienteni*; a magántelepek közt e hggben megemlítendők a *mauterdorfi* (Heupperé), és a *kandlbrucki* (hg. Schwarzenbergé).

h) A prágai bányakapitányság területén, melyen 1862-ben az ott felállított volt 19 kohó folytonos üzletben volt, a fővastelepek: a kincstári *straschitz*i, *franzenthali*, *karlschütte*- és *hollaubkai*; a hessen választófejedelemi *komorau* és *jineci*; a hg. Fürstenbergi *Neu-Joachimthal* és *Neuhütte*-féle; a hg. *Colorado* *mansfeldi Dobrisch* és *obecnici*, végre a legnagyobbüzlet vállalat a *kladnoi* a prágai egyleté; a *pilseni* kap. területén következők megemlítendők: 1) a *plassi* (hg. Metterniché), 2) a *sedlessi* (gr. Waldsteiné); 3) *aklabavi* (Rokiczánvárosé); 4) a *horomielitzi* (Pilsen városé); 5) *grünbergi* (hg. Auerspergé); 6) a *rozsmitali* (a prágai érseké); 7) a *břasi* (gr. Sternbergé); 8) az *uj-mitroviczi* (a prágai kaptalané); 9) a *ferdinandvölgyi* (hg. Trautmansdorffé) 10) a *wilkischeni* (a prágai egyleté) stb. Az *elbogeni* bányakap. területén főleg a cseh erdőháton és karlsbadi hegyvonulaton levő terjedt ugyan, de csekélyebb üzletű művek leginkább szenvednek a fadrágaság és az érc szegénysége alatt, a legjelesebb művek a *sorghofi* (megint a prágai egyleté), *plani*, *perlbergi*, *prommenhofi*, *schlackenverthi* stb. A *kuttenbergi* kap. területén bár 13 vastelep számítatik, az egyes vastermelők még nagyobb akadályokkal kénytelenek küzdeni; még legnagyobbak a *ransko* és *pellesi*, legcsekélyebb azonban a vastermelés a *kommotau*i területen, és az utolsó év termeléséhez az egyes kapitánysági területek következőleg járultak:

a prágai	784,545 mázsával	a kuttenbergi	77,585 mázsával
a pilseni	182,349 »	a kommotau	12,119 »
az elbogeni	83,918 »		

összesen: 1,090,546

i) A §. szövegében említett vasműheken kívül terjedt üzletű és jeles szerkezetűek még megemlítendők: a *friedlandi* (az olmtüzi érseké), a *janoviczi* (gr. Harraché); az *alajos* és *ádmávölgyi* (hg. Lichtensteiné); a *ronaldshütte*-féle; a *stiepanau* (gr. Mitrovskié); a *völkingsthal*i (b. Riese-Stallburgé); a *wrzsichti* (a brünni nemes nőszerezé). A 24 kohó közül, mennyi Morvahonban számítatik, 1862-ben 5 üzlet nélkül volt.

k) Albrecht főhegg vasművei e következők: 1) a *baschkai*, 2) Friedek melletti *lipinai*, 3) a Teschen melletti *trznici*, és 4) az *ustroni*. Ezen négy telepen 1858-ban

47,206 mázsa öntött, és 110,547 mázsa kovács-vasáru állítottatott elő 1. a mill. frt. értékkel. Azonfelül említendő még a német vitézrend birtokában levő *lajosvölgyi* és *hubertskirchi*, és a poroszlói püspökség tulajdonát képző *buchbergstali* vasműhek.

l) Hazánkban levő nagyobbyszerű vasműtelepek következők: a *kincstári diósgyőri*, melynek létele kérdésben forog, ha az ottani kohó megfelelőleg át nem alakították, és a vizerő a gőzerővel fel nem cseréltetik; v. ö. a budai bányakapitányság 1862-re vonatkozó tudósítását; a *hradeki* és *lubochnai*, melyeket Albrecht főherceg haszonbérben bir, mi által ugyan annak tulajdonát tevő sziléziai műhekkel termelési összekötetésbe kerültek; *hróniczi*, *libethányai* és *pojnikai* egyesült műtelep, részben közösen magánbirtokosokkal, a *tiszolczi*, *kobolapojdna* és *fejérpataki* stb. A magánvállalatok közül kiemelendők az *ozdi* és *málnapataki* telep, mindkettő a rima-murányi társulaté; a *szinobányai* (Kubinkáé); a *háromvizi* és *bujakovai* (Prihraday örököséik).

A nagybányai bányakapitányság körületében említésreméltó vasműtelepek: az *avasmojzesfalvai* (b. Vaceyé); a *petroszai* (Gálbony örököséi); a *vaskohi* (n.-váradai g. e. püspökségé); *borossebesi* (gr. Waldsteiné); az *új- és ó-deznai* (Török-családé); a *zimbrói* (Bodanovich-családé) stb.

m) A hivatalos táblázatok szerint 1859-ben már 291,510 mázsa állítottatott elő, tehát több mint mennyi 1858-ban termelési képesség fejében felvétellett (290,000 m.).

n) Ezen adatokban nincsen befoglalva a bánsági katonai őrvidéknek vastermelése, miután azzal együtt

	1856-ban	1.223,845 mázsát tett
	1857-ben	1.432,643 » »
	1858-ban	1.314,370 » »
ellenben	1845-ben	503,640 » »
	1846-ban	458,747 » »
	1847-ben	655,677 » » stb.

A zágrábi kiállítás feletti tudósítás szerint l. 44. l.

o) Erdélyhonnak említésreméltó 8 nagyobb vasműtelepei e következők: 1) a *govasdi* és 2) *poduroj* (mindkettő a bányakincstáré); 3) a *zalasdi* (gr. Bánfyé); 4) a *hátszassali* (Madersbach-családé); 5) a *magyar hermányi* (Zachariasé); 6) a *fülei* és 7) *sz. keresztbányai* (a brassói bányaegyesületé); 8) a *thoroczkoiai* (egyes birtokosok és társulatokéi).

p) A kincstári vastermelés az utolsó három évben következő volt:

	nyers frís:	nyers öntöttvas:	összesen:
1860.	1.016,984	109,624	1.126,608 mázsa
1861.	895,903	86,450	982,353 »
1862.	933,969	99,602	1.033,571 »

r) A termelés helyén uralgó árak az egyes tartományok szerint igen változnak, legalacsonyabbak a magyar tartományokban jelesen Erdélyben 2 ft—3 ft, 63 kr.; legmagasabbak Cseh-Morva- és Sziléziában, hol a minimum 4—5 ft és a maximum a frs vasnál egész 6 ftig az öntöttnél egész 10 forintig emelkedik; az ausztriai német tartományokban az átlagos ár 3 ft. 55 kr., mely egész 4 ft, 90 krig (mint maximum) emelkedik.

s) A nyers és öntött vason kívül a birodalomban még száz és néhány ezer vasérc állítottatott elő, jelesen 1861-ben 149,358 és 1862-ben 155,975 mázsa 23—28,000 frt. értékben.

60. §. A kőszén-termelés.

A vassal egyenlő, sőt sok tekintetben még nagyobb nemzetgazdasági fontossággal bir a *kőszén*, mely mai nap az ipar és forgalom fejlődésének valódi fokmérője. E becses égő ásványból is az ausztriai birodalomnak dúsan jutott, miután nincs tartomány, még Velenczét és Dalmáthont sem véve ki, mely legalább barnaszénből hatalmas rétegeket nem volna

képes felmutatni, a hiányos kutatási kísérleteknél azonban még hozzávetőleg sem sejthető, mily gazdag szénkincs rejlik a birodalom áldott földjében.

A széntermelés azon bányászati ág, mely akár az arra szánt bányatértség terjedelmét, akár a kül és belterjes művelés folytonos és tartós előhaladását, akár az évi termelés abszolút nagyságát, akár végre az eddigi gyarapodás gyorsaságát, és jövő fejleményének közelfekvő valószínűségét tekintsük, tekintélyesebb állást juttat a birodalomnak Európa culturállamai közt, mint akár a vas-, akár sok más ércz- és ásványművelés; ugyanis a bányatér következő fejlődést tanúsít :

	□ bécsi öl :
az 1856-ki év végén adományozva volt . . .	154.161,175
„ 1857 „ „ „ „ . . .	158.722,434
„ 1858 „ „ „ „ . . .	166.101,096
„ 1861 „ „ „ „ . . .	210.345,874
„ 1862 „ „ „ „ . . .	217.864,482

a barna és fekete szén termelése pedig következő arányban emelkedett :

	mázas :
1819—28. ig átlag évenként . . .	2,886,321 termeltetett
1829—38 „ „ „ . . .	4,759,026 „
1839—48 „ „ „ . . .	12,844,750 „
1850—59 „ „ „ . . .	40,406,695 „
1861-ben	72,593,242 „
1862-ben	81,294,382 „
1863-ban	81,676,805 „

eltekintve tehát az előbbi évtizedektől, csak 1851-től kezdve egész 1861-ig nem kevesebb mint 376 száztóli növekvés állott be, minővel ugyanazon időszakban egy európai állam sem dicsekedhetett *a*); igaz ugyan, hogy sok mulasztás helyrepótlandó, miután Ausztria Oroszországon kívül a többi főhatalmaságoktól e tekintetben is felette érezhető mérvben túlzárnyaltatott, de az utolérés e téren annál biztosabban és annyival előbb remélhető, minthogy a szénvidék jobbára nagy tőkepenészek, a minden versenyt könnyebben leküzdhető nagyszerű vállalatok közt oszlik meg, melyek a tömeges productio még további kifejtésében nem lelnek oly szűkkörű határt, mint az üzletszegény kisebb bányabirtokosok.

A kőszén-bányászatban *Cseh, Morvahon és Szilézia* a testvér tartományok közt oly túlsúlylyal bírnak, hogy jelenleg jóformán csak ezek képzik legalább a feketeszén termelésnek birodalmi gyupontját, míg a többi ausztriai német tartományokban leginkább csak a barna szén állíttatik elő tekintélyes mértékben, a magyar tartományok pedig az egyikben és másikkban is csak legujabban léptek hatalmas fejlődés stadiumába; az olasz tartományok végre még a barna szénre nézve is csak a zsenge gyermekkort élik *b*); ugyanis az utolsó előtti 1862-ik évnél termelése a birodalmi tartományok különböző csoportjaik közt következőleg oszlik meg; termeltetett ez évben :

	feketeszen :	barnaszén :	együttesen :
Cseh, Morva-Sziléziában . . .	36,426,971	15,715,264	52,142,235
a többi Ausztria némettartom. . .	884,620	15,138,742	16,023,362
a magyar korona területén . . .	5,791,069	4,730,948	10,522,017
Galiczia és Bukovinában . . .	1,956,375	218,315	2,174,690
L.-Velence és Dalmáthionban . .	—	432,078	432,078
összesen :	45,059,035	36,285,347	81,294,382

Csehszországban jelesen a *Buschtehradi* bányavidék főforrása a feketeszentermelésnek; e vidéknek, jelesen a *buschtehradi*, *kladnoi*, *brandeisi* és *rapiszi* hatalmas telepzetekben ő felsége V. Ferdinánd király, az államvasutttársaság és a prágai vas ipartársulat osztozkodnak, ezen vassinek által a kladnoi vasműtelepekkel, valamint a főforgalmi erékek összekötött vidéknek termelése évről évre öröndetes arányban emelkedik, nem különben a *pilseni* és *radnizi* bányavidéken is szép felvirulás észlelhető, habár ezen évi 12 millió mázsányi termelőképesseggel bíró és termelényeit az egész Mainai s Dunai vidéken le az alpesekig könnyen áruba bocsátható bányaterület koránsem mutat oly gyors fejlődést, mint mérsékeltébb vasuttszállítási díjak mellett lehetséges volna; hason nehézségek a *schatzlari*, *schvadoviczi* és *radovenczi* bánya-vidékeket is gátolják a különben szép haladásnak induló termelés még gyorsabb emelkedésében c); mert mennyire lendítőleg hat ez ágra a közlekedésnek megkönnyebülése, mutatja a tepliczi kerületnek barnaszéntermelése, mely a tepliczi vaspálya, az Elbefolyam, és a vasutttársulat részéről lejjebb szállított díjak segélyével ujabban ritka gyarapodást vett, úgy hogy a kommotaui bányakapitányság körületében évenként már közel 12 millió mázsa barna szén nyeretik; az egész fekete és barnaszéntermelés Csehbonban :

	mázsára :		mázsára :
1856.	19.755,988	1861.	34.395,316
1857.	20.630,299	1862.	37.427,295
1858.	23.739,097	1863.	39.353,164

rugott, úgy hogy ezen egynehány év alatt a kőszéntermelés több mint 84 százalékkal emelkedett.

Hason gyarapodást mutat *Morvaország*nak és azzal összekötetésben lévő *Sziléziának* kőszéntermelése, itt is jobbra nagyszerű vállalatok és helyes közlekedés rendkívüli lendületet adván a szén bányászatnak; mely kiválólag két helyen pontosult össze, t. i. egyrészt a *Rossitz*, *Zbeschau* és *Oslovan* táján (b. Sina, hg. Salm, Klein, stb. birtokában), másrészt *Ostrava* körül a morva-sziléziai határon innen is túl is; és ezen vidék az ausztriai széntermelés főcsomópontjának mondható, mert külön vaspálya által az északi vaspályatársulat *Privos*, *Hruschau* és *Michalkovicz* körüli bányái a báró Rothschild *Slidnau* és *Jeklowetz* melletti bányáival, valamint a gr. Wiloek, Zwierzina és Salm aknáival összekötetésben állnak, és ezen vasut még Karvin, Peterswald és Orlauig a gr. Larisch-Mönnich és Fürstenberg telepeihez fog vezetettetni, mi által terjedt vasuti hálózat segélyével az ostravi széntelep egy rendszeres egészszázé fog alakulni, mennyire gyara-

podott már eddig is Morva-Szléziának kőszénbányászata, következő összeállításból tűnik ki, termeltetett :

	mássa :		mássa :
1856.	7.960,703	1861.	13.373,004
1857.	9.493,009	1862.	14.714,940
1858.	10.120,358	1863.	14.705,610

itt is ennél fogva ily rövid idő alatt több mint 84 % növekvés.

A többi ausztria-német tartományok közül csak *Steier hgg.* és a két *Ausztria* sokatigérő jövőjü széntermeléssel dicsekszenek *d*), mely ellenben *Krainában* jelentéktelen, az *istriai* tengerparton és *Tirolban* felette zsenge, *Salzburgban* végre egészen hiányzik; a fennebb 16 millió mássával kimutatott 1862-ik évi termelésből jött

	mássa :		mássa :
Alsó-Ausztriára	2.381,226	Karantánra . .	1.819,273
Felső-Ausztriára	2.308,133	Krainára . . .	848,168
Salzburgra . .	—	Istriára . . .	237,892
Steier hggre . .	8.837,665	Tirolra . . .	86,974

A magyar koronatarományai közül csak Magyarország szerepel mint kőszéntermelő ország, miután Horváltót és Erdélyország csak igen szerény adagokkal járulnak hozzá, és pedig jobbra csak barna szénnel; a katonai végvidéken végre csak legujabban észlelhető némi nagyobb lendület. Magyarországon a fekete szénre két igen gazdag vidék kínálkozik, az egyik Baranyában Pécs körül, hol a várostól északra Szabolcs, Somogy és Vasas helységek határán át oly hatalmas széntelepek húzódnak, hogy csak a vasasi szénterület 686 millió mérőnyi tartalomra becsülnetik; mióta e bányavidéknek legnagyobb része a dunagőzhajózási társulat birtokába került, mely a pécs-mohácsi vasut segélyével saját bányatelepeit a forgalom főpiacziával összeköttetésbe hozni és más bányabirtokosok (névszerint Czvetkovics) termelényeit magának biztosítani sietett, a széntermelés eddig nem ismert fejlődést vett ugyan, de a mondott társulat oly egyed-áruí túlnyomóságot nyert, hogy a többi bányabirtokosok vele csak úgy fogják sikeresen kiállhatni a versenyt, ha a pécs-kanizsai vaspálya által számokra is fognak megnyitni a világnak most szűkkeblűen előttük elzárt piacai; miért a többi bányabirtokosok összesen véve jelenleg még egy hatodát sem állítják ki annak, mit a gőzhajó-társulat egy maga termel; 1862-ben ez utóbbi 2.864,622 a többiek együttvéve csak 436,105 mássát termelvén. A másik hatalmas és jeles szénképletű telep a szakuli völgyben *Rasitz*a, *Domán* és jelesen *Steierdorf* határában nyílik, e terület az államvasut társaság birtokába került, mely a legbecsesebb angolhoni fekete szénnel diadalmasan versenyző oraviczi égő ásványának az oravicza-bazisai vaspálya által a Duna vidékét és ezzel a világforgalom piacait biztosítani sietvén, a szénbányászatnak oly lendületet tudott kölcsönözni, hogy az előbbi 8—900,000 mássányi évi termelése már 2.277,000 mássáig emelkedett. — Egyebütt csak barna széntelepek vannak feltárva, de ezekben oly gazdag hazánk, hogy Borsod, Heves és Nográdmegyét egyfelől, Pest, Esztergam, Fehér- és Komárommegyét másfelől, hatalmas szénkép-

letek lelik el, úgy hogy a felsőbb megyékben a bükkhegység, az utóbb nevezett megyékben pedig a Vértes hegység köré dús szénvidék terül el, mely még Vas, Sopron és Zalamegyéig bocsátja le egyes kifutványait; névszerint *Borsod* megyében a *diósgyőri* koronajóságon lévő széntelep nagyszerű szerepre látszik hivatva lenni, miután ezen a mivelés alatt álló széntelepek közt eddigelé még legtávolabb kelet felé fekvő és Miskolcztól mint vasuti állomástól csak egy órányira eső bányamű arra látszik rendeltnek lenni, hogy az egész alföldet égő ásványnyal lássa el; nagyobb kizsákmányolását csak a miskolczi pályaudvarig való szállításnak nehézségei gátolják, miért itt egy összekötő vasutnak építése sürgős szükségnek mutatkozik; de a diósgyőri széntermelés már most is örvendetes fejlődést mutat, miután 1861-ben csak 40,000, a reá következő évben pedig 70,000 mázsa termeltetett; innen északra van az *edelényi* széntelep, mely az ottani cukorgyár számára szolgáltatja a szükséges tüzelő szert; kelet és nyugatra pedig jelesen *Lászlófalú*, *Tardona*, *Kazincz* és *Kaza* helységek határában sikeres turzsások folytán terjedelmes telepezetek tárattak fel, melyek többjei legujabban felső vidékbeli vasiparosok birtokába kerültek, kiknek szándokuk a Sajó völgy szén- és vaskincseit értékesíteni, mily lendületet adhatna ezen törekvéseknek a tervezett sajó völgyi vasut, emlitenünk sem kell. A már mivelésben lévő borsod és szomszéd megyei széntelepek a *centeri*, (Putnok mellett) *várkonyi* (az egri káptalané), a *tatai*, *ozdi*, *czépanyi*, *arlói* és *nádasdi* (mind a rima-murányi társulaté), melyek szabályszerű bányászkodás mellett 1862-ben már közel félmillió mázsa szénét szolgáltattak, jobbára az ozdi vasműhek részére. Egertől keletre még a szász-köburi uradalmon a *tardi* műtelep áll mivelés alatt, de csak felette szerény termeléssel, míg a *tapolczai* apátság birtokán, továbbá *Salgó-Tarján*, valamint a heves megyei *Bátor*, *Dorogháza* és *Bátöny* községek határában felmért telepezetek, úgy mint a gazdag nográd megyei szénretegek, melyeknek kizsákmányolását a Sz. István köszénbánya társulat tűzte ki magának feladatúl, az épülő félben lévő pest-losonczi és a tervezett pest-eger-miskolczi vasut létrehozásával a bányáipar oly termékeny tereül ígérkeznek, mely számos iparvállalatoknak becses forrásává fog válhatni.

Legelőhaladtabb a barnaszénmivelés Esztergammegyében, hol a *doroghi*, *tokodi*, *mogyorosi* és *bajóthi* telepek (Drasche birtokában), melyeknek ezene jobbára a tulajdonosnak Buda-Pesten lévő téglavetéseiben felhasználják, valamint gr. Sándor birtokán lévő *sárisápi* (annavölgyi) és azzal szomszédos *szolnoki* telepek újabb kutatások szerint, mélyen nyuló lerakódásaikkal leginkább a fővárosi fogyasztásra szánt barna szénét szolgáltatják, de hol a mivelés, épen mivel a fővárosi szükséglet még felette parányi, inkább pangó mint fejlődő félben van. Esztergammegyéből a szénképlet a szomszéd pest megyébe vonul át, hol azonban a régibb Sz. Iváni telep felhagyatván, egyedül a Budavárosa határához közel *Nagy-Kovácsi*-ban üzetik tényleges mivelés, mely eddigelé még csak igen zsenge ugyan, de közelségénél fogva hazánk fővárosához nagyszerű reményre jogosít. *Komárom* megyében *Zsemlye* község határában (gr. Eszterházyé) szintén szénbányászat üzetik, és termelénye a tatai cukorgyár által felhasználatik; Veszprém megyében *Szépár* helység határában és az *inotai* pusztán

(gr. Waldsteiné), Fehérmegyében a *gyóni* pusztán eszközlött turzások által szintén széntelepzetek fedeztettek fel. Vas megyében pedig a (hg. Eszterházytól kibérlett) bubendorfi műtelep van művelésben. A korra nézve hazánkban legelőször művelés alá került sopronymegyei *ujmesői* és *brennbergi* bányatelepek ellenben oly hanyatlásnak mennek elé, hogy 1862-ben már 116,000 mázsával kevesebbet szolgáltattak, mint a megelőzőtt évben e); míg ellenkezőleg a borsodmegyei *kosztolani* bányatelep (gr. Kegleviché) és a Sz. István kőszéntársulat nográdmegyei bányatelepei örvendtes haladásnak indulnak, ez utóbbiak 1862-ben 108,000 mázsával való termelési öregbülést mutatván, holott megint az egész kassai bányakapitányság területén csak Zemplénmegyében *Banszka* táján van egyedül egy kevés kilátással kecsegtető széntelep bányászatilag adományozva.

Mindezek folytán a magyarországi széntermelés, kivált a barna széné legujabban igen örvendtes fejlődésnek indul, ugyanis mindkettőből termeltetett:

	mázsa :		mázsa :
1856.	4.327,779	1861.	8.740,105
1857.	4.140,926	1862.	10.042,970
1858.	5.440,715	1863.	10.358,965

Erdélyhönban daczára annak, hogy a *Zsil* völgyében (közel az oláh határhoz) a legbecsesebb fekete szénnek ritka dússágu telepzeteti, másutt hatalmas barna szénrétegek lettek feltárva, a széntermelés, mely leginkább a brassói bánya és hutta részvénytársulat által üzetik, még felette zsenge, egészben 1863-ban csak 26,185 mázsa barna szén ásatott ki; a közlekedési eszközök, és szénfogyasztó vállalatok hiánya minden erre célzó bányászati törekvést megghusitván.

Horvátországban a fekete- és a barnaszénrétegek minden gazdasága mellett szintén felette zsenge termelés létezik, még legjelentékenyebb a *Ceriedolnje* és *Bogdán* határában lévő két telep, míg a sokhelyt szerencsés sikerrel történt turzások üzlettöke és a nyomorult utaknál a termelési jutányos elárusításának hiányánál fogva jobbra megint felhagyattak. A katonai határörvidéken ellenben mind a fekete mind a barnaszénbányászat folytonos fejlődést tanusit, jelesen a *drenkovai* telepen, melynek termelényei a Duna közelségénél fogva könnyebben áruba bocsáthatók és a dunagőzhajózási társulat által fel is használtatnak; az 1862-ik évben termelt:

	barna	feke te szénből
Horvátország	47,385	—
a katonai végvidék	212,961	126,367

mázsaát f).

Mindezekből világos, hogy a birodalom kőszénbányászata nagyszerű fejlődésének közegei csaknem minden tartományában bőven kínálkoznak, melyek azonban csak a szunyadozó termelési erők nagyobb mérvbeni kibontakoztatása, a vaspályahálózat kiegészítése és az iparosság sikeresebb felvirágoztatása után fognak hatályosokká válhatni g); mindaddig a birodal-
ni be- és kivitel egymást egyensulyozza, sőt a bevétel a kivitt jóval többször

mulja felül, mint ellenkezőleg, úgy hogy e czikkért is a külföldnek többel adózunk, mint onnan nyertünk, az utolsó évtized alatt, jelesen a legutolsó három év alatt a be és kivitel egyenlő arányban emelkedett, így a *kő és barnaszénből* volt:

	a bevétel mázsa	a kivétel mázsa
az 1841—50 átlag szerint . . .	800,108	913,400
az 1851—60 „ „ . . .	2.855,880	2.699,167
1861-ben	5.359,812	5.863,632
1862 „	6.011,686	6.279,681
1863-ban	6.869,339	6.467,423

a) *Tunner* osztálytanácsos összeállításai szerint az ásványos szén évi termelése tett bécsi mázsákban :

	1861.	1862.	növekedés :
N.-Britanniában	680 mill.	1,600 mill.	151 %
Poroszországb.	76 „	310 „	308 „
Belgiumban	100 „	171 „	71 „
Franciaországban	83 „	150 „	83 „
Ausztriában	17 „	81 „	376 „

b) A kőszénbányászatban az utolsó évtized alatt az egész birodalomban, jelesen Cseh, Morva és Sziléziában helyt foglalt örvendetes haladás a használt gőzerőművek gyors gyarapodásából is világosan tűnik ki, így a kőszéntermelésnél alkalmazva volt :

	1862. gőzgép :	1863. gőzgép :	1863. lóerővel :
Csehhonban	88	727	3,951
Sziléziában	34	631	2,585
Morvában	19	240	1,674
Magyarországb.	5	47	412
Galicziában	2	21	863
Stíriában	1	6	153
Alsó-Ausztriában	1	6	159
Karantánban	—	—	80
Felső-Ausztriában	1	10	—

miből egyszersmind Csehhonnak, Szilézia és Morvának e tekintetbeni túlsulya önként szembe szökik.

c) A szövegben már említettekén kívül Csehországnak nevezeteseb széntelepei e következők : a *wiklicsi* (gr. Fürstenbergé); a *karbitzi* (Saxonia társulaté); a *postelbergi* stb. (hg. Schwarzenbergé); a *schatzlári* (b. Silbersteiné); a *schvadoviczi* (hg. Schaumburg-Lippeé) stb.; a kincstáriak alantabb vannak elősorolva.

d) Alsó és Felső-Ausztriában jelentékenyebb széntelepek : a *zillingdorfi* és *gloggnitzi* (Drasche birtoka); *wolfeggvöklabrucki* (a traunvölgyi széntársulaté); a *Neunkirchen* táján lévők (Reyer és Schlické); Steierhggben a *lankovitzai*, *steyerggi*, *buchbergi* (malomtársulaté), Karantánban a *lieschali* (b. Dickmanné); stb.

e) *Schwariner* szerint a *breunbergi* szénbányákból 1798—1801. már 335,054 mázsa, sőt a reá következőt négy éven át (1802—1805.) 525,435 mázsa nyeretett.

f) A kőszénbányászatban a kincstár jóval csekélyebb mértékben részesül, mint a vasbányászatban; így az összes 1862-ik évi széntermelésből a kincstári telepekre nem több mint 2.732,000 mázsa esett vagy is az összes termelésnek csak 3.3%-ja; a kincstári kőszéntelepek e következők : a *szírowi* (Csehországban) a *javorszoi* (Galicziában), a *diógyőri* (Magyarországon), a *haringi* (Tirolban), az *urgenthali*, *fohásdorfi*, *eibiswaldi* *warthbergi* és *trifaili* (Steierhggben), végre a *radoboji* (Horvátországban). A kőszéntermelésnél b. *Hingenau* i. é. a kincstári tüzletet egészen elejtendőnek tartja, kivéve ha más bányamű közege gyanánt szolgál.

g) A birodalmi széntermelés még gyorsabb fejlődése nem keveset függ a belfogyasztás emelkedésétől; pedig e tekintetben a birodalom, jelesen annak fővárosa még igen messze áll más államok, jelesen Angolhon fővárosától, mi következő összeállításból tűnik ki; fogyasztatott mázsa között:

	1851	1852	1853	1854	1855
London városában	8.3 millió	8.4	8.5	4.3	5 millió
Bécs	58,660	64,000	58,000	89,000	112,000
vagyis százalékokban	1.3 %	1.4	1.4	2.5	2.7

61. §. Higany-, réz-, ólom-, ón- és horganytermelés

Higany (kéneső) Spanyolországban kívül a) nagyobb mérvben csak az ausztriai birod.-ban jelesen *Krajnahggbn* nyeretik; az *idriai* higanyműtelep, mely már a 16-ik század elején szabályos művelés alá, 1578-ban pedig a kincstár birtokába került, főelhelye ez ásványnak, mely még Magyarországon a szomolnoki bányaterületen rézvegyületben fordul elő, és Rosnyó környékén valamint Erdélyben Zalatnánál a Dumbrava hegyen cinoborból állittatik elő; a Velencei királyságban Agordo mellett lévő *vallatai* telep végre (a velencei bányatársulaté) csak 1854 óta szabályos művelés alá jött; dacára annak, hogy az idriai telepen a higanytermelés már több mint 300 év óta üzetik, az évi nyereség ujabban inkább csökkent, sem hogy emelkedett volna, így

1856.	4569 mázsa	1860.	4194 mázsa
1857.	7538 „	1861.	5010 „
1858.	4331 „	1862.	3819 „

termeltetett b), mi úgy az idriai mint a magyar termelés csökkenésének szüleménye, mi következő összevetésből derül ki, volt például az évi termelés:

	1857	1858	1862	1863
Krainában	5650	3067	2891	3621
Magyarországon . .	1510	704	522	503
Erdélyben	18	6	1	1
Velenczében	360	554	405	326
	7538	4331	3819	4451

Rézérczekkel szintén bővelkedik a birodalom jelesen Magyarországon, mely úgy szólván egy maga szolgáltatja az egész birodalmi réztermelést; Szepes, Zólyom, Gömör és egyéb felső megyék valamint a Bánság ez ércnek dús lelhelyei; és a *margitfalvi*, *iglói*, *szomolnoki*, *svedlér*, *gölniczbánya*, *metzenazéfi*, *óvizi*, *úrvölgyi*, *besztercze*, *libet* és *nagybányai*, valamint az *oraviczai*, *rézbányai*, *szászka* és *dogmácska* dús bányatelepeken kívül, a rézgazdag cementvizekből is a vasra való lerakódás után nyers réz tetemes mennyiségben nyeretik, Erdélyben *Balánbányán*, *Déva* és *Kazanest* határaiban találtnak rézbányák, ezenkívül csak Velence az *agordoi* gazdag és jó kezelt bányateleppel, továbbá Tirolgrófság a *küzbüel* és *brixlegg* kincstári s nehány magán rézműhellyel, végre Salzburg szerepel említésre méltó réztermeléssel, Bukovina és a katonai végvidéknek termelése még ezer mázsára sem emelkedvén, Csehonban végre még jelentéktelenebb az évi termelés. *Magyarországon*, dacára annak, hogy az

1861-ben alakult *mátrai* bánya-egyesületnek főtörekvése a rézbányászat emelésére irányozva van, daczára annak, hogy a már 1834 ben keletkezett felső-magyarországi bányatársulat több olvasztó mük létrehozása és több-nemű kísérletek által szintén ezen bányászati ágnek felvirágoztatása körül dicséretesen fáradozik, a réztermelés még is stationarius, sőt az előbbi évtizedekhez képest észrevehetőleg hátramaradt, [miután 1848 előtt mintegy 36—37000 mázsára ment, ellenben:

1856.	33,209 mázsára	1861.	30,495 mázsára
1857.	25,333 „	1862.	33,056 „
1858.	32,024 „	1863.	25,480 „

Ehez képest az egész birodalombeli réztermelés is ujabban tetemesen alábbszállt e) így

az 1829—38 átlag szerint évenként	50,275 mázsa
„ 1839—48 „ „ „	51,491 „
„ 1850—59 „ „ „	49,070 „
1861-ben	47,413 „
1862-ben	48,070 „
1863-ban	46,718 „

termeltetett d), mely csökkenés onnan magyarázható hogy a jobbára nagyobb mélységben lerakódó rézérczek kiaknázásánál a bányászatra általán mostohául befolyó viszonyok leginkább teszik magokat érezhetőkké e).

A rézbányászat hanyatlása és a belazükségletnek meg nem felelő volta az évenkénti bevitel nagyságából és folyton növekvő emelkedéséből is világosan tűnik ki, ugyanis nyers réz

1860-ban	25,692 mázsa hozatott be
1861 „	35,962 „ „
1862 „	43,463 „ „
1863 „	27,828 „ „

míg a kivitel csak 7—8000 mázsára rug, úgy hogy ez ásvány is daczára a birodalom nagy gazdagságának több pénzt folytat ki mint be f).

Az *ólomtermelés* is, ámbátor a birodalom oly gazdag ólomércz telepekkel bir mint nem egy könnyen más europai állam, és a karantán-krainai ólom, mely villachi név alatt kerül forgalomba, jeles minőségére nézve is bármely más europai állam termelényével fényesen kiállja a versenyt, ujabban mindjobban hanyatlik, minek főoka az ólomárak évről évre való lejobbszállása, az üzlettőkébeni fogyatkozás, főleg azon körülmény, hogy ezen ércztermelésnél is, a mint a felsőbb rétegek elszegényedése miatt mélyebbre kell lehetni, annál inkább érzeni a mostoha viszonyoknak sorvasztó kihatását; az egész birodalomban termeltetett ólom:

1856.	95,190 mázsa	1861.	122,121 mázsa
1857.	106,998 „	1862.	101,650 „ g).
1858.	95,744 „	1863.	95,626 „

Miután az ezüsttartalmu rézérczekről az ezüst rendesen ólmozás útján szokott elválasztatni, mely alkalommal *ólomtajt* (ólomgelét) nyeretik,

Csehországban pedig valamint Felső-Magyarországban, az ezüst jobbára rézvegyületben jelentkezik: az ott évenként melléktermelényképen előállított, különféle műtani célokra szolgáló ólomtájt elég jelentékeny mennyiségre rúg; névszerint annak az összes birodalombani évi termelése tett:

	mázsát		mázsát
1856-ban . .	24,840	1860-ban . .	22,627
1857 „ . .	28,022	1861 „ . .	34,576
1858 „ . .	26,791	1862 „ . .	29,914 h)

Daczára a birodalom nagy ólomgazdagságának, ez anyagból is több kerül ide külföldről, mint innen kimegy, miután egyedül az ólomtájt nál a kivitel erősebb, mint a bevétel, különben a nyers és öntött ólom s ólomgelétből:

	a bevétel	a kivitel
1862-ben 16,048 mázsára		5,085 mázsára
1863-ban 13,575 „		6,255 „ rugott.

A kevés európai államban lelhető ön is a birodalom területén, és pedig oly vidéken fordul elő, hol a különben minden kereset nélkül szűkölködő szegény érczhegyi lakosság épen az ön-bányászatra utalva lenne: annál sajnosabb, hogy az öntermelés, kivált az érczhegységen *Hengsterben Hirschenstand* és *Sauersack* határain szembetűnő hanyatlásnak indul, és csak *Goldenhöhe* táján, mely 1860-ban egy száz társulat birtokába került, látszik némileg emelkedni; még elhagyottabbak a karlsbadi hegységen, névszerint *Schlagenwald* és *Schönfeld* körüli bányák, szintugy a *Zinnwald* és *Graupen* környékén levő önmivelés is végelsatnyulást mutat, mindenütt a hajdan virágzott bányászatnak szomorú maradványaival találkozni; a termelés, mely 1839—48-ig évenként még 1222 mázsát tett,

1850—59-ig „ átlag	646 mázsára szállt le,
és 1860-ban megint . . .	1165 „ emelkedett,
de 1861-ben	1003 „ és
1862-ben	817 „ olvadt le; igen

leverő, hogy Ausztria, mely Angolhonon kívül i) egymaga ezen érczszel meg van áldva, annak mivélését annyira elhanyagolja, hogy még a bel-szükségletet sem képes fedezni; 1863-ban 7416 mázsa hozatván be külföldről, miért mintegy 445,000 frt folyt ki a birodalomból. Az associatio, és vállalkozói szellemnek ébresztése, jelesen a kincstári üzletek, ha szükséges, áldozatokkal való szélesítése menthetné meg egyedül a bőkere-setforrásul kínálkozó önbányászatot a fenyegetőző végelpusztulástól k).

*Horganyfém*ben és horganyérczben is gazdag a birodalom, főleg mióta a krakói köztársaság területe bekebelezve lett, mert abból legtöbb e területen találhatik, továbbá Karantánban, Stiria és Horvátországban; a hutásüzlet azonban itt is szembetűnőleg hátramaradt, és az összeütköző érdekek, tőke- és vállalkozásbani szegénység miatt a horganytermelés sem tud emelkedni; így a karinthiai érczek csak Krainában a sagori horganyhutában dolgoztatnak fel, mely egymástóli függés mindkettőnek hátrányára van; Horvátországba pedig, hol újabban Ivanec táján nagyobbserű horganyműhe létesítettett, a karinthiai fémek, a költséges szállítás végett, nem juttathatók, és így a karinthiai érczeknek nincs kelendőse, a horvát

hutának pedig nincsen feldolgozni való ércze; szintugy Galliziában is jobbra még hiányzanak a szükséges hutatelepek, miért az ottan ásatni szokott érczek nagyobb részt Poroszországba vitetnek további feldolgozásra, mindezen okoknál fogva, dacára annak, hogy a horganyérczek kiaknázása újabban elég szembetűnőleg emelkedett, a *horganytermelés* jóformán stationarius marad, mi következő összeállításból tűnik ki, termeltetett :

	horganyércz	horgany
1857 . .	93,496 mázsa	18,823 mázsa
1858 . .	105,654 „	28,209 „
1861 . .	268,150 „	25,451 „
1862 . .	216,856 „	24,713 „ 1),

tehát ezen ásványból is tetemes mennyiség, névszerint Poroszországból hozatik be, az utolsó két évben nyers öntött s sodrott horganyból

	a bevital	a kivital
1862-ben	69,073 mázsára	1768 mázsára
1863-ban	44,871 „	2476 „

ment, mi megint 440—500,000 frtot folytat ki évenként a birodalomból.

a) A spanyolországi almadiai műtelepek évenként mintegy 14—16,000 mázsa higanyt szolgáltatnak, tehát négyszer-ötösör annyit, mint az egész ausztriai birodalom.

b) Miután a kéneső mázasjának közepes ára 144 frt. 68 kr., az utolsó évi termelés 552,561 forintnyi értéket képviselt, holott előbb 7—800,000 forint értékkel bírt; mindamellett évenként tetemes mennyiség vitetik ki a birodalomból, például 1862-ben 4491 mázsa 449,000 frt értékben.

c) Báró *Reden* szerint a többi európai államokban a réztermelés következő lenne :

Angolhonban	406,000 mázsa.	Belgiumban	20,000 mázsa
Oroszbirodal.	112,000 „	Törökbirodal.	20,000 „
Németbirod.	97,500 „	Spanyolország.	12,000 „ stb.
Svéd-Norvég.	36,000 „		

d) Asonkívül termeltetett :

	részgálca mázsa	ért. fr.	részércs mázsa	ért. fr.
1861-ben	3890	94,000	120,163	19,553
1862-ben	5450	105,709	84,244	54,590

a részgálcáról különben még alantabb a savaknál szó leend.

e) Az utóbbi évi termeléshez az egyes tartományok következőleg járultak :

Magyarország	38,056 mássával	2,064,460 érték-forint
Erdélyhon	3,257 „	225,826 „
Velenze	4,004 „	232,566 „
Tirolgrófság	3,487 „	253,344 „
Salzburg	2,248 „	160,770 „
Bukovina	968 „	67,755 „
Katonai végvidék	944 „	60,392 „
Kraina herczegség	75 „	3,334 „
Csehország	31 „	1,680 „

összesen : 3.070,128 érték forint.

f) Angolországban b. *Reden* szerint 406,000 vámmázsa, Oroszbirodalomban 112,000 Poroszthonban 32,000, egész Európában 710,000 mázsa réz termeltetett.

g) Az 1862-ki ólomtermeléshez következőleg járultak az egyes tartományok :

Karantán . . .	62,786 mássával	Tirol . . .	2054 mássával
Magyarország .	22,389 »	Erdély . .	1674 »
Csehország . .	8,857 »	Velence . .	720 »
Kraina	8,188 »	Stiria . . .	82 »

legérzékenyebben csökkent a magyarországi ólomtermelés, mely :

1857-ben	81,892,
1860-ban	39,561 és
1861-ben	38,378 mássát tett, és így 16—17 ezer

mással megkevesbült.

h) Azonkívül még ólomércz is termeltetik, mely vagy mint ilyen áruba bocsátatik, vagy csak hutászás alá nem bocsátatik; 1861-ben például 29,884 mássa és 1862-ben 42,623 mássa, mint ólomércz van kimutatva.

Az ólom mássája 1861-ben 15 frt 69 kr.; ellenben 1862-ben 15 frt 60 kr.; az ólomtajté 14 frt 20 kr., illetőleg 18 frt 40 kron kelt; az ólomérczé végre 5 frt 79 kr. illetőleg 3 frt 44 kr. Miért az 1862-ki összes ólomtermelésnek értéke volt, és pedig :

az ólomé	: 1.585,688 forint
az ólomtajté :	401,002 »
az ólomérczé :	146,685 »

együtt : 2.138,370 forint.

i) Angolországban az ércstermelés egy-egy évben átmérőleg 123,540 mássára becsültetik.

k) Már azon körülmény is, hogy ónérczből aránytalanul több kerül forgalomba, mint hutaszertileg elkészített ón, ezen bányászati ágnak teljes hanyatlására mutat, így 1862-ben nem kevesebb, mint 15,000 mássa termelt ónércz van kimutatva, mi azonban, miután ennek mássája csak 15 krt ér, nem többel, mint 2250 frtnyi értékkel bírt, míg ellenben az ónnak mássája 84—94 firttal fizettetik, 1863-ban megint csak 605 mássa ón termeltetett.

l) Az 1862-ki horgany termeléshez járultak :

Galiczia .	16,987 mássával	Tirol . .	1,306 mássával
Krajna . .	5,520 »	Velence .	950 »

együtt : 24,713 mássa 285,342 frt értékben.

62. §. Egyéb ásványok : Nikel, piskolt, wismut, arsenik, kén, uran, chrom, volfram, barnakő, földgyanta és ásványfesték.

Nikel (álany) és kobalt (kékeny), mely mint fém, ércz és kékenykenyér (Nikel-kobalt-speise) az ipar terén mind nagyobb jelentőségre emelkedik a), csak Cseh- és Magyarországbán állittatik elő említésre méltó mennyiségben, amott Joachimsthal, emitt Dobsina táján levő bányákban, és bár hazánk ebbeli termelése ujabban szembetűnő gyarapodást vett, azon körülmény, hogy a Nikel-érczek árai az egyedáruság folytán, melyet az országban létező egy losonczy gyár üz, a kobalt-érczek árai pedig a Birminghamba való elszállítás költséges voltánál fogva igen nyomottak, a kobaltbányászat még gyorsabb fejlődésére zibbasztólag hat; hason viszonyok miatt a steier herczegségi Neu-Alpe-féle bányák is pangásnak indultak, egyedül még Salzburgban kecsegtet a leogangi bányatársulat dicséretes törekvései folytán e becses ásványnak műteni mivélése örvendetes kilátásokkal; termeltetett pedig nikel és kobalt-fém, ércz és kenyérből az egész birodalomban :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	2561	1860-ban . .	—
1857-ben . .	7143	1861-ben . .	5526
1858-ban . .	6334	1862-ben . .	7108 b).

A beltermelésnek elégtelensége a birodalmi bevételből tűnik ki, 1863-ban például csak 24 mázsányi kivitel mellett 155 mázsa hozatott be, 46,500 forint értékkel.

Szin- és nyerspiskolt, valamint piskolt-ércz (*Antimonium crudum* és *regulus*) megint csak Magyarországon nyeretik; Csehország hozzá csekély és még csekélyebb adaggal Alsó-Ausztria járul, hol a *Maltern* táján levő bányatelep csak legújabbán került oly művelés alá, hogy kecsegtető jövőre biztos kilátás nyílik; hazánkban Rosnyó, Magurka c) és jelesen Szomolnok táján honos e bányászati ág, s itt az *aranyidkei* kincstári huttán kívül magánbányabirtokok is az ércz olvasztásával foglalkoznak; az egész birodalmi termelés volt :

	1856.	1858.	1861.	1862.
Antim. regulus	2000	1126	3144	3445
„ crudum	1911	1400	2446	3456
piskolt-ércz	187	6405	5151	4158
összesen :	4098	8931	10741	11059

az utolsó évi termelésből 3010 mázsa Csehországra, 45 mázsa Alsó-Ausztriára, a többi mind Magyarországra esett.

Uran (sárgany), *chrom* (festeny), *volfram* (seleny) és *wismuth* érczek (keneny), valamint *barnakő* (mangan) még igen jelentéktelen mennyiségben termeltetnek, jobbra csak Cseh- és Magyarországon; szintugy az *arszenik* (mireny) is csak Csehországban és Salzburgban nyeretik d); mindezeknél nagyobb jelentőséggel bírnak a nem fémalkatu ásványok, jelesen a *kén*, *kénkövec*s és *grafit*. A *kén* jobbra kéntartalmu földből állittatván elő, leginkább csak két tartományban termeltetik nagyban, t. i. Galiciában a *szvoszoviczi* és Horvátországban a *radoboji* kéntelepen, mely mindkettő a kincstár birtokában van, miért is a kéntermelésnél tulnyomó a kincstári jutalék, más tartományokban pedig vagy a réz- és vasművelésnél mellékterményképen nyeretik, mint Velenczében az agordoi rézműtelepen, Salzburgban a mühlbacher és grossarlai rézbányákban, vagy a kénkövecből, mint jelesen Csehországban, mely valamennyi tartományok közt legtöbb kénkövecset ás, miből az ottani fejlettebb gyáripár nagyobb mennyiségben kénsavat készít, így *kénkövec*s, kénfém vagy *vaskovand* (Schwefelkies) nyeretett az egész birodalomban :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	106,430	1861-ben . .	143,886
1858-ban . .	65,621	1862-ben . .	149,899 e).

De daczára annak, hogy oly kéndús rétegek és kéntartalmu érczek kínálkoznak, a kéntermelés csak 1861-ben nyert rendkívüli lendületet, mely évben jelesen a magánbányászat ez ásvány termelésében ritka iparosságot fejtett ki a kincstári üzlet is, de csak a *szvoszoviczi* telepen

mutat szép gyarapodást; ellenben a horvátországi radoboji és a velencei agordói bányáknál a kéntermelés inkább stationarius; az egész birodalmi termelés volt :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	25,932	1860-ban . .	31,866
1857-ben . .	24,386	1861-ben . .	60,626
1858-ban . .	25,856	1862-ben . .	33,022 f)

mi az utolsó évben, mázsáját 7 frttal számítva, a kénkövecscsel együtt, melynek mázsája 28 kr, 274,681 forintot képviselt, és hogy azzal a bel-azükséglet koránsem fedezhető, onnan világos, hogy például 1863-ban 135,644 mázsa nyers kén hozatott be, miért 542,576 forint folyt ki a külföldre.

Grafit (irón) az ausztriai birodalomban éppen oly mennyiségben, mint jeles minőségben találhatik, de ezen becses ásvány a legutóbbi időkig sem belföldön nem használtatott fel kellőképen, sem külföldön nem volt úgy ismeretes, mint becses volta azt méltán megérdemli, az egész kivitel csak néhány kölni kalmárház által eszközöltetett. Az utolsó londoni világkiállítás e bajon azáltal segített, hogy a fogyasztó közönség ez alkalommal megismerkedett Ausztria e terményével, a bányabirtokosok pedig termelényök kész vevőire akadtak, s ennek kedves szüleménye lőn a termelésnek tetemes gyarapodása, kivált Alsó-Ausztriában, hol 1860 óta Taubitz és Brunnamwalde mellett két új bánya nyitott meg, a *marbachi*, *wollmersdorfi*, *raabsi* telepek pedig megkettőztetett szorgalommal műveltek, oly annyira, hogy még 1858-ban az összes alsó-ausztriai bányák 4985 mázsa irónt szolgáltatottak, 1862-ben már 14,528 mázsára emelkedett a termelés; szintoly gyors emelkedés mutatkozik Steierherczegség grafit-termelésében, és Cseh-, Morvaország és a *schwarzbachi g) mugraui, müglisci, altstadti* stb. telepeken, a kedvező viszonyokat a termelés nagyobbítására kizsákmányolni törekszenek, ámbátor az északamerikai hadjárat nem keveset zsidbasztja e czikkel való kiviteli forgalmat, mi legujabban magára a termelésre is csökkentőleg kihatott; így termeltetett :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	63,675	1860-ban . .	176,848
1857-ben . .	73,170	1861-ben . .	108,047
1858-ban . .	78,564	1862-ben . .	98,696 h)

mi azonban, mázsáját 66—73 krajczárral számítva, csak 65—80,000 forintot képvisel i).

Földgyanta névszerint *asfalt-kő*, bár több helyen találhatik, és *Tirol-ban*, kivált pedig *Dalmatidban* egy ideig emeltebb bányáiparral nyeretett is, hol *Seyssel*, *Bastennes* és *Valtravers* táján b. Rothschild és Ballatin bányatelepein e művelési ág szép haladásnak indult, de Olaszország felé szállítása ujabban megakadván, a termelés is tetemesen alábbszállt; így például 1858-ban összesen 19,422 mázsa, ellenben 1861-ben csak 5625, sőt 1862-ben éppen csak 2856 mázsa nyeretett 812 forint értékkel, úgy hogy e termelény lassankint egészen eltűnedezik a birodalmi bányászat atistikájából; annyival is inkább, minthogy Magyarország, a biharmegyeszt

földszurok is csak a helybeli használatnak és nem a forgalomnak szánva levén, alig akadályoztathatja meg ezen sajnos eltűnést. Annál nagyobb jelentőségre emelkedik a föld- vagy *kőolaj*, de miután az 1862. jan. 22-én kelt legfelsőbb elhatározás folytán, a *kőolaj*, a mennyiben világításra való olajak készítésére felhasználatik, nem tartozik többé a bánya-regal-jog alá, az a hivatalos kimutatásokban elő sem fordul többé; azért az ásványos olajak gyártása, mely legujabban eddig nem ismert kiterjedést nyert, nem egy könnyen kideríthető, csak mellékesen legyen említve, hogy Galiciában jelenleg körülbelül 20 petroleum-gyár dolgozik, mintegy 30,000 mázsa évi termeléssel; Erdély, hol Zeil vize s Zernest táján sok földolaj találtatik, Bukovinával együtt valami 10,000 mázsa *kőolaj* állít elő, Magyarországon Oraviczán van egy nagyobbserű gyár, a felső vidéken pedig, mely egyáltalán, különösen Máramarosmegye gazdag gyantaföldekben, csak most kezdenek *kőolaj*-forrásokat nyitni, mire nézve azonban minden biztos adat még hiányzik k).

Az ásványos festék-földekben is a birodalom, névszerint Magyarország elég gazdag ugyan, mindamellott az ásványfestékek termelése, miután mégis jóval drágábbak, mint a műtanilag sokkal olcsóbban előállítható egyéb festékek, egészen jelentéktelen. Az egész birodalomban 1861-ben 1160, és 1862-ben 2097 mázsa ásványfesték állítottatott elő, mihez Magyarország 1074, és Csehország 1023 mázsával járult; miért a birodalom ebbeli szükségletét is a külföldnek kell fedeznie, jobbra fostőnnövényekkel, miből például 1863-ban 8, millió forintára hozatott be.

a) Az *alányércz* egyik főalkatrésze a *packfong*, *alpacca* és *chinai ezüstnek*, a *kékenyélég* pedig (*kobaltorxyd*) az *üveg*, *porcellán* és *zománcz*nak egyik eleme.

b) Az 1862-ki termelés közt volt: 44 mázsa *nikel-fém*, mássáját 344 frt 72 krral számítva 15,210 frt értékkel, 429 mázsa *nikel-kenyér* à 47 frt 55 krral = 20,412 frttal; és 6635 mázsa *nikel* és *kobaltércz* à 22 frt 84 kr. = 151,563 frt; az egyes tartományok ehhez járultak, és pedig:

	fém vagy kenyér	ércz	együtt
Magyarország	345	5137	5482
Csehország	38	1498	1531
Steier hgség	68	—	68
Salzburg	32	—	32
Összesen : 478		6635	7108

holott azelőtt Magyarországon, és pedig:

1843-ban	1337 mázsa
1844-ben	1975 »
1847-ben	2813 »

termeltetett, miből az időközbeni haladás önkényt szembe tűnik.

c) Csak a *magurkai bányákban* mintegy 5200 mázsa *dárdany nyeretik*, miből évenként valami 1500 mázsa *szindárdany* készítettik. — A birodalmi termelés nem csak a belső szükségletet teljesen fedezi, hanem kivitelre való mennyiségeket is szolgáltat, így például 1863-ban 3982 mázsa *külföldre* szállítottatott 35,838 frt értékkel, anélkül, hogy ezen vegyészeti gyárányagból valami a *külföldről* hozatott volna be.

d) Az 1862-ki termelés következő mennyiségeket mutat:

	mennyiség	hel-hely	érték
Uran	214 mázsa	Csehország	118,000 frt
Chrom	18,388 »	Stíria, kat. végvidék	16,571 »

	menyiség	felhely	érték
Volfram	76 mázsa	Csehoraszág	284 frt
Vismuth	25 »	»	17,748 »
Barnakó	8518 »	Cseh-, Magyarorsz.	2,754 »
Arszenik	6925 »	Csehorz. Szalzburg	10,068 »

A *mireny* (arsenicum) Magyar- és Erdélyországban hol más érczek kíséretében, hol mint mirenykova sok helyen fordul elő ugyan, jelesen Tajován, Felsőbányán, Kapnikon, a Bánságban és Nagyágon, de hűtésilag sehol sem nyeretik; miért az üveggyártáshoz, zöldfesték termeléséhez, valamint több gyógyanyaghoz szükséges mireny, Salzburg és Szászországból kerül ide. — *Barnakóból* legbecesebb nemű Besztercebánya, a biharmegyei *Ponor* és aradmegyei *Zimbró* szolgáltat.

e) Az 1862-ki termelés a kénkövecsből az egyes tartományokra következőleg oszlik el:

Csehoraszágra esik . . .	86,008 mázsa kéneg
Magyarorsz. » . . .	58,101 » »
Steier hggre » . . .	3,214 » »
Sziléziára . . .	1,876 » »
Tirolra . . .	100 » »

a magyarországi vaskovand legtöbbnyire mindjárt helyben kénsavvá vagy vasgáliczsá dolgoztatik fel.

f) A két utolsó évi kéntermelés részletei a következők:

	1861 kincstári mágnátermelés	1862 kincstári mágnátermelés
Galicziában	20,323	22,715
Csehhonban	—	6969
Horvátorsz.	1,956	1,662
Velenczében	1,888	1,157
Magyarorsz.	96	101
Salzburgban	325	268
	24,588	25,908
	86,038	7119

g) A *schwarzbacher* grafittelepen (hg Schwarzenbergé) évenként 27,000 mázsánál több nyeretik; azonkívül a budveisi kamarai kerületben még 13 grafit-telep létezik.

h) Az utóbbi időkben az egyes tartományokban a grafit-termelésnél beállott szép emelkedés következő összeállításból tűnik ki legvilágosabban:

	1848	1860	1861	1862	1863
Alsó-Ausztriában	415	11,489	9,362	14,528	10,686
Stíriában	240	77,625	8,995	12,100	10,050
Karantánban	1,012	604	800	559	421
Csehoraszágban	29,547	50,795	60,859	45,661	83,778
Morvaországban	5,718	36,335	28,541	25,848	25,405
	36,927	176,848	108,047	98,696	130,339

i) A termeléssel aránylag a kivitel is emelkedik, így például 1863-ban már 111,008 mázsa irón szállított ki a birodalom határain át.

k) Az államvasutársaság bánsági birtokán ujabbban jelentékeny mennyiségű parafin és benzotartalmu palaolajat gyártat; v. ö. a pesti keresk. kamara tudós. 89. l. Nyilván a nagy kelendőség, melynek az ásványos olajak legujabban örvendenek, el fogja háritani az akadályokat, melyek miatt a körösmegyei Moslavina-járásban, valamint a pozsegamegyei csernek-járásban *Barindol* mellett levő naphtatelepek eddigelé nem igen tudtak prosperálni.

63. §. A só.

Tímsó. A birodalom némely tartományaiban, mint jelesen Magyar-, Cseh- és Morvaország több helyein termő tímsókból hűtésilag állit-

tatik elő, míg másutt, mint jelesen Steier-hercegrségben, sok helyen Csehországban és hazánkban is (Ujmezőn Sopronmegyében) a barnaszén-bányászatnál melléktermélnyképen, sőt még vegyészeti uton gyárilag is nyeretik. Magyarországon jelesen *Bereghmegye* a főtermelőhely, hol a pusztá-kerepesi, nagy-muhsályi és kovaszói bányákban a timsó egy régi s mai nap változatlanul megtartott eljárás szerint nyeretik, s munkácsi timsó név alatt forgalomba bocsáttatik; azon körülménynél fogva, hogy e termelény eladásával egy kereskedelmi ház meg van bizva, és az árak már évekre előre, szerződésileg meg vannak állapítva, valamint a pamut-ipar pangásából a timsó kelendőségére keletkezett nehézségeknél fogva, a bereghmegyei hatalmas timsókőrétegek nem úgy aknáztatnak ki, mint lehetne és kellene is, midőn másutt megint a kénsavas Ámoniakra vetett magas vám nem keveset akadályoztatja a timsónak mesterséges gyártását, miért az évi termelés csekély ingadozással inkább pangást, mint örvendétes fejlődést tanusít, egyedül Csehországban mutatkozik észrevehető emelkedés; egészben termeltetett:

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	26,589	1860-ban . .	32,616
1857-ben . .	24,417	1861-ben . .	40,929
1858-ban . .	27,867	1862-ben . .	44,456 a)

De már 1848 előtt a termelés egyremásra 35—36,000 mázsát tett, és ennél fogva a legujabbi emelkedés egyedül az előbbi állapot felé való irányulás, és hogy még a belsziükség sem fedezhető, azon körülményből tűnik ki, miszerint a bevétel rendesen felülmulja a kivitelt (1863-ban 4344 mázsa bevétel és 3970 mázsa kivitel).

Salitrom és széksó sok helyen, jelesen Magyarországon termő állapotban találattik, itt a Tisza és Berettyó közti mintegy 130 □ mfdnyi területen a lőporgyártásra szolgáló salitrom termeltetik, daczára azonban annak, hogy hazánk salitromdús telkein, jelesen Szabolcs- és Szathmár-megyében régenten oly mennyiségben állittatott elő salitrom b), hogy már 1802-ben a kincstár részéről a nagykállói, nyiregyházi és debreczeni főzödékből több mint 7000 mázsa a többi ausztriai tartományok felé szállittatott; daczára továbbá annak, hogy a kormány a magánipar érdekében az előbb fennállott államegyedáruságról lemondott, sőt jutalmak kitüzése, oktatás és egyéb serkentési eszközök által a termelést előmozdítani törekszik c), sem a salitrom-, sem ugyanazon téren, valamint hazánk egyéb posványos vidékein szintén termő állapotban kínálkozó és separtetni is szokott *széksó* finomítása nem tudott még a kezdetleges eljárás e só stádiumából kiemelkedni; a *széksó* Szeged, Kecskemét és Debreczen gyáraiban a belföldi szappan-főzödék, üveg-huták és czukorgyárak számára finomittatik ugyan, jelesen két jelentékenyebb vállalat létezik, az egyik Kecskemét mellett Bócsán, a másik Paks mellett Miklán; mindamellett a széksó-termelés, melynek hajdan Debreczen keresett szappanja köszönhető híret és keletjét, ujabbban a cseh- morvai gyárakban vegyészetiileg jóval olcsóbban előállittatni szokott, és az Angolhonból, hol nincsen só-egyedáruság, még olcsóbban ide kerülő soda irányában, mind csekélyebb mennyiségre olvadt le, úgy hogy jelenleg évenként alig több mint 6000 mázsa

termeltetik; mind ezen a természeti széksó termelését háttérbe szorító viszonyok mellett is, hazánk e kincse nyereségesen értékesíthető lenne, ha részvénytársulat útján a tudomány mai állásához mért és műtani elvek szerint szerkezett finomító-gyár létre jönne, mely, miután a söpörhető széksó mégis olcsóbb gyártási anyagul szolgál mint a só, mérsékelt beruházási töke mellett oly széksót lenne képes előállítani, mely a vegyészeti sóda csekélyebb árával diadalmasan kiállhatná a versenyt, és e cikknek külföldről való jelentékenyebb behozatalát tetemesen lejjebb szállíthatná, pedig 1863-ban külföldi sódából, noha minden mázsa után 42 kr. vám fizetendő, nem kevesebb, mint 146,969 mázsa hozatott be, mire 808,329 forint folyt ki a birodalomból d).

Vasgálicz, mely vaskovandból, vagy a kéntermelésnél melléktermé-
lény gyanánt nyeretik, különben úgy, mint a rézgálicz, meg a cement
vizek kipárologtatása útján is, tehát a rézbányászatnál állíttatik elő, az
ausztriai birodalomban jóval nagyobb mértékben volna nyerhető, mint
valóságosan termeltetik; jelenleg csak Csehország és Velence, mint ter-
melő-tartományok, szerepelnek, Istriából felette kevés, Magyarország- és
Erdélyből pedig, melyek hajdan szintén hozzájárultak, vasgáliczból épen
semmi sem kerülő ki; az egész birodalmi termelés volt :

	vasgálicz	rézgálicz	együtt
1861-ben . .	73,782	3890	77,672 mázsa
1862-ben . .	84,145	5450	89,595 „

holott például már 1842-ben 95,616 mázsa vas- és 5144 mázsa rézgálicz,
együtt tehát 100,760 mázsa állíttatott elő, mindamellett a fentebbi meny-
nyi ég nem csak a belszükséglet fedezésére elegendő, hanem a kivitel,
kivált a vasgáliczból, jóval mulja felül a bevitelt, így 1863-ban 8637 má-
zásnyi bevitel irányában 22,703 mázsára rugó kivitellel találkozunk.

A *konyhasó* ama fontos ásvány, mely az összes nemzet- és államgaz-
dászati életbe az által oly mélyen nyulik be, hogy egyrészt a só a föld
termékenyítés- és virágzó baromtenyésztésnek, valamint az iparosság
alapját tevő sóda és egyéb savak gyártásának egyik elmellőzhetlen köze-
gét képezvén, az olcsó só, mind a mezey mind a műiparnak elutasíthatlan
követelménye, másrészt pedig mint államegyedárusági tárgy, a közkinca-
tár érdeke, a productio kívánalmaival egyenes összeütközésben látszik
lenni. A birodalom azon európai államok egyike, mely e becses természeti
adománygyal pazarul meg lett áldva, sőt a később Ausztriának oly ki-
meríthetlen mesés kincs jutott, hogy geologiai kutatások szerint a földjé-
ben lerakott sótartalom nem kevesebbet, mint 69,258 millió mázsát tenne,
mi elegendő lenne egész Európának századokon át való ellátására, és e
tekintetben különösen Erdélyhon a többi testvértartományok közt oly
annyira magasul ki, hogy ez ország a földfelületig érő gazdag sórétegeivel
és 66,950 millió mázásnyi képességre becsült sókészletével nem csak
Európában, hanem az egész Continensen ritkítja párját e).

És ezen ritka természeti gazdagság mellett, mindamellett, hogy
kőson kívül a birodalom fött és tengeri só is termel, mely utóbbinak
szintén igen tág tere nyílnék, fiscalis érdekeknél fogva az évi termelés

csak 6 és 7 millió mázsa közt ingadozik, és a kormány csak legujabban a mezei és műiparnak olcsóbb sóra való igényeit az iparsónak nagyobb mérvbeni előállítására, valamint az iparos czélokra szolgáló külföldi sónak illetékmentes behozatalának készséges megengedése által méltatja kellő figyelemre.

Tekintve az évi termelést, a *köszől* legtöbb ásatik *Galicziában*, jelesen Wieliczka és Bochnia dús aknáiból, valamint Bukovina *Kacsyka* bányáiból, utána következik Magyarország máramarosmegyei Rónaszék, Sugatagh és Szlatina aknáival, majd Erdélyhon a marosujvári, thordai, kolozsi, deésaknai, vizaknai és paraidi kimerithetlen sótelepeikkel, míg Felső-Ausztria, Salzburg, Steierhség és Tirol eddigelé csak jelentéktelen mennyiségű kőst szolgáltatnak; az összes termelés volt :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	3.619,829	1862-ben . .	3.446,821
1858-ban . .	3.287,483	1863-ban . .	3.034,235

Főtt só főkép Felső-Ausztria, Salzburg, Steierhség és Tirol tartományokban a hallstadti, ischli, ebensee-i, halleini, ausseei és halli főződékekben nyeretik, nemkülönben Galiczia és Bukovina 14 főződjében, végre Magyarországnban a sárosszegyei sóvári aknáknban, melyekből hajdan kősó vágatott, de miután utóbb vízzel elborittatott, a só kazánokban főzetik, az egész birodalmi főttótermelés volt :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	2.377,357	1862-ben . .	2.355,100
1858-ban . .	2.276,494	1863-ban . .	2.263,594

A *tengeri* só részint a kincstári stagnoi telepen Dalmáthonban, részint az ausztriai tengerparton Pirano és Capod-Istriában, valamint a dalmátországi Pago és Arbe szigeteken levő magánsalinákban, részint végre Velence partvidékein termeltetik, és míg a dalmáthoni és istriai sótermelés idővel mindig jobban lőn megszoritva, ellenkezőleg a velencei, mely csak ujabban vette kezdetét, mindinkább emelkedik; és épen a tengeri só termelése az, melynek gyarapodása, valamint lehetséges, úgy tekintve a partvidékek különbeni szegénységét, és azért e czikkre, mint a kivitelnek egyik jövedelmes tárgyára való utaltságát, tekintve különösen a tengeri halászatnak érdekeit, kívánatos is lenne; termeltetett pedig :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	1.055,159	1862-ben . .	800,514
1858-ban . .	1.272,340	1863-ban . .	947,947

Végre a mezei ipar érdekében 1850-ben legelőször trágyázási és marhatenyésztési, utóbb pedig különféle gyárüzleti czélokra iparsó név alatt egyéb olcsóbb sónemek termelése vette kezdetét, és évről évre nagyobb terjedelmet nyer, így :

	mázsa		mázsa
1856-ban . .	141,368	1862-ben . .	456,685 f)
1858-ban . .	131,053	1863-ban . .	572,264

az 1862-ki termelésből 185,896 mázsa baromtenyésztési, a többi iparüzleti só g).

A sógyedárusság, kivéve L.-Velenczét és Dalmáthont, hol még a sóeladás is a kincstárnak fenn van tartva, csak a só termelésére és a külföldről való szabad behozatalára, nem pedig a sóüzletre is vonatkozik, mert a sóeladás szabad kereskedési ágnak kijelentetett, és a só árának megszabása, mely Magyarországra nézve azelőtt az országgyűlést illette, utóbb pedig egyedül a kormánytól vétetett eszközöbe, az 1861-k. febr. 26-án kelt patens értelmében végre a kormánytól a birodalmi képviselőlet hozzájárultával történik, egyedül a sónak első kézből, vagyis közvetlenül a kincstári raktárakból való megszerzésére vonatkozik, míg a piaci ár a felek egyezkedésétől függ *h*) és hogy e tekintetben könnyen keletkezhet veszedelemes egyedárusság lábra ne kapjon, egyrészt intézkedés vétetett, hogy a községeknek s uradalmaknak kellő biztosíték mellett a szükségelt sómennyiség hitelben adassék, másrészt a kormány egy külön magyarországi sóeladási társulattal szerződésre lépett, mely azonban a szállítási költségnek minden csak helybeli emelkedésénél is a só árának általános felemelése által inkább visszasán, mint jótékonyan hatott ki a sóárak szabályozására; miért is örvendetes, hogy a szerződés, melynek ideje legközelebb lejár, nem fog megújíttatni.

A baromtenyésztésre szolgáló só 1861. december 25-én kelt legfels. elhatározás folytán vaséleggel és nem mint azelőtt *tarnicsal* vegyülve, ezentúl minden kincstári sóhivatalnál mázsánként 1 frt—1 frt 60 kron megszerezhető *i*); az 1861-k. ápril 12-én kelt legfelsőbb elhatározással pedig igen mérsékelt árak szabattak meg az iparos célokra fordítandó sóra nézve, és egyuttal megengedettett, hogy a só mérsékelt áron való eladása, valamint a külföldi sónak illetékmentes behozatala nem pusztán a vegytani termelények előállítására szorítkozzék, hanem más iparnemek javára is megadassék, melyek nagyobb mennyiségű sót szoktak iparszerűleg feldolgozni, mint az üveg-, agyagműek-, szappan- és bőrgyártás stb. *k*)

Vannak különben vidékek, melyeknek lakói csekély mennyiségű sót egészen ingyen kapnak, mint az Ens fölötti és stiriai Salzkammergut lakói *l*), vannak más vidékek, hol bizonyos mennyiségű só mérsékeltebb áron szokott adatni, mint Istria és a quarneroi szigetek *m*), Dalmáthon, a kat. örvidék, Mármaros, Árva-, Liptó-, Turóc megye stb.; miért a sónak ily vidékről más vidékre való szállítása ellenőrködés alatt van, és ily alkalommal az árkülönbség kiegyenlítendő; másrészt államszerződések folytán tartozik a birodalom némely európai államoknak meghatározott mennyiségű sót vagy a termelési áron szolgáltatni, mint Bajorhonnak (évenként 30,000—200,000 mázsát), Oroszbirodalomnak (738,000 mázsát), Szerbfejedelemségnek (135,000 mázsát), Lichtensteini fejed. és Graubünden-Cantonnak; vagy csak mérsékeltebb áron, mint Hercegovina és Montenegro lakosságának. De viszont államszerződések folytán Ausztria évenként igen mérsékelt áron sicíliai tengeri sót nyer.

Az államegyedárusságnak egyik természetes következménye, hogy a sóvali külforgalom igen korlátolt határok között mozog, a be- és kivitel egyáltalán szerény mértékben fordul elő, és a kivitel távol sem haladja

felül azon arányban a bevittet, mint ez a birodalom s6gazdags6ga mellett lehets6ges 6s tekintve a birodalom kereskedelmi m6rleg6nek ig6nyeit kívánatos lenne; a kivittet m6g jobb6ra csak azon mennyis6gekre szorít-kozik, melyeket Ausztria, mint fennebb 6rintetett 6llamszerz6d6sek folyt6n tiszt6n a termel6si k6lts6g megt6rit6se mellett, vagy csak tetemesen m6rs6keltebb 6ron szolg6ltatni tartozik, a k6lf6ldnek mag6nipara m6g nem keresi az ausztriai s6t, mi6rt a kivittetben semmif6le lend6let vagy fejl6d6s nem mutatkozik; de a bevitteln6l tapasztalhat6, hogy a k6lf6ldi s6nak vegytani termel6kek el66llítás6ra illet6kmentesen megengedett behozatala a bevittet csakugyan tetemesen felebbsz6kteti, így a kivittet :

1860-ban 1.007,557 m6zs6ra	1862-ben 1.910,406 m6zs6ra
1861-ben 1.035,836 „	1863-ban 850,635 „

rugott, míg a bevittet p6ld6ul 1862-ben 509,465, 6s 1863-ban 630,005 m6zs6ra ment, mely bevittet t6bbletben legink6bb az aussigi vegy6szeti termel6ny-gy6r r6szes6lt.

Szintugy az egyed6rus6gnak sz6lem6nye, hogy a s6b6ny6sz6tn6l 6lland6n alkalmazott munk6sok sz6ma, valamint mag6ban v6ve csek6ly, 6gy 6vek 6ta v6ltoztatlan 6s ugyanaz, az 6sszes s6b6ny6sz6tn6l 13,000—13,250 munk6s lev6n 6lland6n elfoglalva; a sz6mukra lev6 k6l6n t6r6p6ntz6rak vagyont6k6je 1862-ben 396,375 frtra rugott. A munk6sok k6zt t6bb mint 3000 n6 6s gyermek van, azonfel6l a s6termel6s id6szak6ban m6g egy6b munk6sok szoktak napsz6mban dolgozni, de mennyire t6bb munk6s lelhetne ezen ipar6gban b6 6s tart6s keresetet, ha a financi6lis 6r6dek h6d6lva a nemzetgazd6sz6t ig6ny6inek, a jelen termel6snek a fennlev6 kedvez6 el6zm6nyek szerint lehet6 kiterjeszt6s6t engedn6k meg n)!

a) Az 1863-ik 6vi termel6s = 34,278 m6zsa. Az 1862-ki termel6sb6l j6:

	m6zsa	1866-ban
Csehorsz6gra	24,420	ellenben : 15,197
Magyarorsz6gra	11,072	„ 13,288
Morvaorsz6gra	8,372	„ 2,634
Steierhercegs6gre	5,086	„ 4,178
Als6-Ausztri6ra	377	„ 820
Istri6ra	179	„ 788

Tim- 6s g6llicsp6ld6b6l is az 6vi termel6s emelkedett ugyan, de kor6ntsem oly m6rt6kben, mint kívánatos lenne, így mindk6t nem6 pal6b6l volt :

	m6zsa	m6zsa
1866-ban	672,197	1860-ban
1867-ben	476,224	1861-ben
1868-ban	468,784	1862-ben

mi azonban csak 17—21,000 frt 6rt6ket k6pvissel, holott a tim-s6 6rt6ke 242—268,000 forintra rug.

b) Az 1848-ki 6v el6tt csak Debreczen t6j6n 3000, Szabolcsmegy6ben 5000 m6zsa salitrom 6llítottott el6.

c) Az 1864. febr. 20-6n kelt miniszteri rendelettel a salitrom k6szítés6hez sz6k-s6gelt s6 k6l6n6s v6mkedvezm6nyekben r6szesítettett.

d) A *cud6s6*, mely has6nk t6bb hely6n szint6n term6 6llapotban tal6ltatik, mi6ta mesters6gesen j6val olcs6bban k6szítettik, megsz6nt statistikai fontoss6ggal birni. Egy6lt6l6n ezen, valamint egy6b savak, mint k6n- 6s salitromsavak tulajdonk6p a gy6ri 6zletnek t6rgy6t k6pezv6n, helyesebben a m6liparn6l veend6k sz6ba, a t6rgy

rokonságánál fogva azonban itt megemlíthető, hogy a birodalomban is a savak termelése mindinkább emelkedik, mire már azon körülmény mutat, hogy a savakból tetemesen több vitetik ki, mint be, így 1863-ban kén- és salitromsavakból a bevétel 1661 mázsára ment, ellenben a kivétel 21,736 mázsára 180,729 frt értékkel, különben v. ö. a 78-ik 79-ik §-ot.

e) A geologiailag kipuhalt birodalmi kősmennyiség következőleg oszlik meg az egyes lelhelyekre :

Hall	tájára	esik	mássa 35 millió	Sóvár tájára	esik	mássa 50 millió
Hallein	»	»	200 »	Mármaros	»	1,149 »
Aussee	»	»	109 »	Vizakna	»	19,150 »
Hallstadt	»	»	417 »	Parajd	»	17,010 »
Ischl	»	»	15 »	Deésakna	»	14,440 »
Wieliczka	»	»	221 »	Thorda	»	14,200 »
Bochnia	»	»	26 »	Marosujv.	»	2,150 »
Keleti Galicziára	»	»	96 »			

összesen : 69,258 millió

Különben B. Czörnig a sótermelés évi mennyiségét a szövegétől eltérőleg így adja, termeltetett mássa :

	kő-,	főtt-,	tengeri-só
1856-ban . . .	4.171,789	2.723,157	1.186,616
1857-ben . . .	4.056,972	2.570,926	1.304,168
1858-ban . . .	3.882,072	2.626,017	1.413,004
1859-ben . . .	3.771,118	2.642,954	1.389,638

f) Az 1862-ik évi, összesen 7.059,120 mázsára rugó birodalmi sótermelés következőleg oszlik meg az egyes tartományok közt; termeltetett :

	kő-,	főtt-,	tengeri-	ipari- és
Felső-Ausztriában	6,935	943,126	—	64,261
Stíriában . . .	2,594	181,440	—	9,861
Tirolban . . .	3,347	226,747	—	41,168
Salzburgban . . .	1,028	265,599	—	5,840
Galiczia Bukov. .	1.357,848	608,054	—	202,796
Magyarországban .	1.063,356	130,134	—	91,019
Erdélyben . . .	1.011,713	—	—	41,745
Istriai tengerparton	—	—	408,772	—
Dalmatiában . .	—	—	144,983	—
Lombard-Velenczében	—	—	246,759	—

összesen : 3.446,100 2.355,100 800,514 456,685

Az 1863-ik évben . . . 3.084,235 2.263,594 947,947 572,264
a termelt sónak értéke 1862-ben 40.5 mill. 1863. 38.5 mil. frt volt.

g) A marhatenyésztési só termelésének koronkénti emelkedése következő összevetésből tűnik ki, termeltetett :

	1850-ben	1863-ban
Felső-Ausztriában . .	40,865 mássa	54,715 mássa
Stíriában . . .	— »	9,743 »
Tirolban . . .	4,545 »	— »
Galicziában . . .	8,489 »	62,194 »
Magyarországban . .	— »	59,244 »

összesen : 53,399 mássa 185,896 mássa

tehát 1862-ben három—négyzernél több mint 1850., de tekintve a birodalom marhaállományát, még mindig mondható, quid hoc pro tanta siti!

h) A kincstári só árak, a mint 1858-ban megszabattak, és 1859-ben rendkívüli pótlékkal öregbítettettek, a magyar tartományokra nézve a következők : a kősóanak ára Sóvárott 6 frt 90 kr.; Mármarosban és a sóeladási társulat részére egyáltalán 7 frt 47½ kr.; Szilágy-Somlyón 8 frt 16¼ kr.; Holicson 9 frt 20 kr.; Mitrovitsában, Zimonyban, Földvár- és Nagybányán 9 frt 48¼ kr.; ellenben az erdélyországi raktáraknál csak 4

frt 60 kr.; de legmagasabb Horváthországban, jelesen Terezovácson 10 frt 6 $\frac{1}{2}$ kr. egy-egy mázsája a kősonak; míg másrészt például London városában a legfinomabb hófehérségű kősonak egy-egy mázsája kicsinyben is csak 1 frt 24 kr. alával fizettetik. Angolhonnak nagyszertű ipara, virágzó baromtenyésztése és fejlett mezőgazdasága nagyrészt a mesés olcsóságu angol sönk sarkal.

i) Hogy mindamellett a marha és a trágyasó még oly csekély mértékben fogyasztatik, onnan van, mert nem egyenlő áron szokott eladatni, hanem a vidéknek a kincstári raktáraktól nagyobb kisebb távolsága szerint, hol magasabb hol alacsonyabb áron. Nagyobb terjedésének még a közbizodalmatlanság is áll utjában, holott tett vizsgálódások szerint a marhasó 97%, a trágyasó pedig 91% sótartalommal bír; erre nézve a gazdasági egyesületeknek feladata lenne egyrészt a balitéleteket legyőzni, másrészt módokat s utakat találni, hogy e sónemek piaci árára fennforgó különbözeteit kiegyenlítettessenek, nagyobb fogyasztás pedig bizonyosan nagyobb termelésnek főrugójául mutatkoznék.

k) A gyártásra való sönk ára a termelési helyek szerint következőleg szabott meg; a főtt-sónál 65 kr.—1 frtig; a tengeri sönál: 60—78 kr.; a kősonál 32 kr. — Valljon az egyik vagy másik iparág a mérsékeltébb áru só kedvezményében részesítendő-e vagy sem, és meghatározása azon anyagnak, melyekkel az iparos célokra rendelt só keverendő, hogy emberi élvezetre haszonvehetlenné váljék, a kereskedelmi minisztériumot illeti; mely például legujabban a húrok gyártására terjesztette ki az olcsóbb só megszerezhetését.

l) Az ingyen osztogattni szokott sómennyiség 1860-ban 16,357 mázsát tett, 1861-ben 14,984 mázsát, az 1862-ki évre ellenben 92,840 mázsá volt praeliminalva.

m) Istria és a quarneroi szigetek részére az 1862. jan. 8-án kelt legfelsőbb elhatározással a domesticális sönk elnevezettni szokott mérsékeltébb áru sönk mennyisége fejenként 12 fonttal, összesen 28,200 mázsával, és egy-egy mázsának ára 4 frt 50 kr. ban lón megállapítva. Különben a mérsékelt ár mellett az egész birodalomban eladott sómennyiség 1860-ban 250,066; 1861-ben 269,532 mázsára rugott.

n) A többi európai államok évi sótermelését b. Reden ekkép adja :

Angolország .	16.250,000 mázsával	Poroszország .	2.400,000 mázsával
Oroszbirod.	9.350,000 „	a többi német ál.	3.130,000 „
Franciaország	7.500,000 „	dunai fejedel.	450,000 „
Spanyolország	5.500,000 „	Görögország	230,000 „
Olaszország	4.680,000 „	Sveiczhon .	50,000 „
Portugalia .	3.950,000 „		

ugy hogy Ausztriával együtt egész Európában átlag 60 millió mázsá termeltetik évenként, miből tehát mintegy 10% az ausztriai birodalomra esnék.

64. §. Föld- és kőnemek.

A mily gazdag az ausztriai birodalom érczek- s ásványokban, épen oly gazdag a különféle föld- és kőneműekben; de ezek a bányaregaljog alá nem tartozván, hanem a magánipar tárgyát képezvén, statistikailag fel nem tüntethetők. A kereskedelmi és iparkamarák némelyei a kőfejtés terjedt üzletét szintén figyelemre méltatják ugyan, de a tudósításaikban foglalt adatok csak legkisebb részben ismertetik meg a birodalom e kincseit, miért is csak töredékekkel kedveskedhetünk; egyedül azon vidékekről tehetünk említést, melyekre nézve a mondott tudósításokban némi támpontok kínálkoznak, és csak azon föld- és kőnemekről, melyek némi nemzetgazdasági fontosságra vergődtek.

Az iparos czélokra szolgáló földnemek a birodalom csaknem minden részeiben lelhetők; jelesen *agyag- és porcellánföld, mező és súlypat*, valamint *tűzhatlan agyag* legtöbb tartományban találtatik, névszerint *Galicziában*, hol csak a krakói területen évenként mintegy 120,000 mázsa nyeretik; *Csehországban* (Dvoretz, Elhotten, Drewec, Lixicz, Ribnitz, Losau stb. táján); *Lomb.-Velenczében*, hol azért a terra cottai és kőedénygyártás legvirágzóbb; *Tirolban* (Schönbüchel, Maurach, Dornbirn); *Morvában* (Blansko, Bisztricz, Eibenschütz); *Magyarországban* a finomabb agyagárúk és porcellán gyártásához szükségelt anyag bőven találtatik ugyan, anélkül azonban, hogy észszerű kiaknázása által e sokat ígérő tér az iparbeli tevékenységnek eddigelé kellően megnyitott volna, így Zólyom megyében *Bimzdorf* kitűnő szépségű és jóságú agyaggal bir, de mint kamarai birtokon lévő, a magánipar előtt el van zárva; hasonlóan kitűnő anyagot szolgáltatnak a *dubriniczi* hegyek *Unghvártól* északra, mely a francia limoges-féle jeles agyaggal megmérkőzhetik, de mint kincstár tulajdonán lévő, szintén a magániparosság előtt el van veszve, jobb agyagképlésű földnemek találhatók még *Raddányon* Zemplén- és *Nagybaráthon* Bihar megyében, továbbá *Abaujan* (Telkibányán, Hollóházán stb.) s más megyékben; tűzhatlan agyagból pedig legtöbb nyeretik *Szalusánon* Rimaszombat mellett. Mindamellett herendi porcellángyárunk a sokhelyt nálunk is, különösen *Kassa* körül található mezőpatot *Steierherczegségből* kénytelen hozatni.

A közönséges fazekas-agyag különben Magyarország legtöbb vidékein nyeretik, de csak a helybeli szükséglet fedezésére, egyedül Bihar megye *Nagy-Rév* és *Sonkolyos* táján mivel oly agyagbányákat, melyeknek termelénye a helybeli fogyasztáson túl más vidékekre is elhordatik. A különféle festékföldek leginkább *Velenczében* (*Monte-Baldo, Montechio maggiore*), *Tirolban* (*Kitzbüchel* táján), *Csehországban* stb. találtatnak.

Gipsz és mészrétegek szintén hatalmas telepekben vonulnak át a birodalom egyes részein, jelesen *Salzburgban*, hol trágyázásra szükséges gipsz is nagy mennyiségben nyeretik, 1860-ban 200,000 mázsa (*Mossegg, Grubach, Ober-Langerberg, Scheffau* táján), továbbá *Tirolban* (*Nassereith, Reutte és Brixlegg* vidékén), hol szinte egy része az évi nyereménynek trágyázási czélokra készítették. Ujabban a *Troppau* melletti sziléziai gipsztelepek is bányászati művelés alá kerültek és nagyszerű jövővel kecsegtetnek, különben sem a *galicziai* (*Szczerzec, Czartowiec, Wolczyniev*), sem a *bukovinai*, vagy magyarországi gazdag lelhelyek nem aknázthatnak ki úgy, mint a mezőgazdaság érdeke azt méltán igényelné; még a *salzburgi* és *tirolai* trágyázási gipsz is jobbára *Bajorország* felé szállítatik, és nem a birodalomban használtatik fel; így hazánkban is több helyen gipsz elegendő mennyiségben és jó minőségben találtatnék ugyan, de eddigelé csak egy bánya műveltetik *Tornamegyében* *Jablonzán*. — A mészégetés mindenütt nagyobb kisebb mérvben üzetik, de kivált nagy fontosságú a *hydraulikus mésznek* előállítása, mely különösen *Alsó-Ausztriában* és *Tirolban* ujabban nagyszerű lendületet nyert, e két tartomány évenként mintegy 500,000 mázsa homokos meszet szolgáltatván, és *Alsó-Ausztriában* mesterséges kőragasz is készítették; *Salzburgban* (*Gar-*

tenau) és Bukovinában is, de kivált termőállapotban s különös jósággal Szlavonia Szerem hegységén, névszerint *Cerevic* mellett találtatik a pesti lánczhidhoz és a ferencz csatornához is használt hydraulikus mész; egyéb mészégetések nagy terjedtséggel és jelentékenyebb üzlettel Morva a), Szilézia b), Galiczia és Bukovinában taláthatnak, melyeknek jeles termelénye nagyrészen külföldre is szállítatik. Hazánkban is a messze nyuló mészrétegek mellett igen sok és helylyel-közzel jeles minőségű mész állítatik elő, így a dunántuli kerületben 1857—59-ig 371,500 mérő mész termeltetett, legtöbb Medgyesen, Pécsen és Sopronban (60—90,000 mérő). Az egész birodalomban 3500 *mészégetést* lehet felvenni évi 9 millió mázsa termeléssel.

Orografi viszonyai a birodalomnak méltán sejtetik annak úgy a közönséges, valamint különféle építészeti és műtani czélokra szolgáló kövekben nagy gazdagságát, a mi jelesen a mind nagyobb fontosságra emelkedő *palaköveket* illeti, ezzel különösen a cseh-morvai hegyek és a sudeták kedveskednek, Csehországban legújában *Rabenstein* domanialbirtokon egy hatalmas telep nyitattott meg, mely a legbecsesebb palát szolgáltatja, Morvaországban még terjedtebb a palafejtés, csak az olmüci kamarai kerületben 54 kővágás számíttatván, szintoly terjedt a sziléziai kőfejtés, hol 31 palakőfejtés taláttatik (a legnagyobb Neu-Zechsdorf, Freihermersdorf, Eckersdorf, Boydensdorf stb.); de sem ezen tartományokban, sem másutt, jelesen Tirol, Hall és Landeck járásában vagy hazánkban (jelesen borsodmegyei Visnyó táján Aranyidkán, Meczenszéken, Szántón, Abaujtán s másutt) nyeretni szokott pala nem képes még a belszükségletet fedezni, a külföldivel pedig azért nem versenyezhet, mert nem oly vékonyra hasítható, mint az elhírhedt angolhoni, és azért aránylag sokkal nehezebb is, miért házfedelekre nem úgy ajánlkozik, mint a kétszer-háromszor vékonyabb és könnyebb wallisi pala c).

Építésre, kövezetre és különféle művészeti czélokra való kövek, nagyobb kisebb mértékben minden tartományban töretnek, így Csehországban csak a budveisi kamarai kerületben 637 kőbánya van, a pilseni kerületben Lochetin, Lobes, Manetin, Wirschin, Potworow vidékén és másutt, jelesen Mireschau domanial-jószágon igen becses építő, és malomkövek fejtetnek; Stiahlau, Sterovitz, Worlik és Csehország egyéb déli vidékein, valamint Sziléziában (Setzdorf, Friedberg, Schwarz- és Rothwasser körül) igen becses gránitkő töretik, és nagyrészen Poroszország felé szállítatik. Galicziában, (Polona, Brodki, Gluchovice, Hucisko, Szczerzec, Trembovla körül), valamint Bukovinában (Babin táján) nagy-szerű kőfejtések taláttatnak, melyeknek termelényei még az ország határain kívül is feldolgoztatnak. A két ausztriai főherczegségben szintén számos kőbányák vannak tetteleges mivelés alatt, és Bécsvárosa ebbeli nagy szükségletét a badeni, brünni, wöllersdorfi, hundsheimi, mannersdorfi és sommereini, részben még a magyarországi, oszlippi és sz. margaréthai kőfejtésekből fedezi. Legújában Krems közelében igen becses malomkőbánya nyitattott meg, mely az eddig jelentékeny volt külső versenyt tetemesen fogja megszorítani, egyáltalán a legutóbbi időkben Magyarországon is e tekintetben igen becses felfedezések tétettek, és a régtől

ismeretes és ásatni szokott bars megyei geotekni malomköveken kívül ujabban hol Sáros-, hol Abauj megyében oly kovarcs-malomkőre akadtak, mely az eddig legjelesebbnek tartott francia-termelénynél is jóval becsesebbnek mutatkozik, névszerint mind Lácay Szabó Károlytól *Sárospatak*-ról, mind *Thror*-nak Eperjesen levő gyárából a londoni ipartárlaton kiállítva volt malomkövek általános elismerésre találtak, és az utóbbi gyár, miután a csak 1857-ben feltárt *főnyi* kőbánya mintegy 6 mföldre van Tokajtól, és csak 3 mföldre a vaspályától, és malomkövei jóval keményebbek és olcsóbbak, mint az eddig csaknem kizárólag használt francia kövek, nem pusztán a külföldnek ebbeli czikkeit piaczainkról végképen kiszorítani, hanem a külforgalom piaczeit is általán meghódítani lenne hivatta, különben hazánk egyéb vidékei is becses ház- és utépítési anyagokkal ellátvák d), névszerint a fehér megyei sóskuti és sokorói bányák kövei mindinkább vívják ki megérdemlett jó hir-nevöket, de márványtörések is sok helyen találhatók, jelesen Nyerges-Ujfalú melletti Piszken, Tata és Pécs táján a dognácskai fehér-márvány a carraraival vetekedik.

A mi azonban a márványtörést illeti, nemzetgazdasági szempontból legjelentékenyebb az Salzburgban, hol névszerint Glanach melletti *Untersberg*, *Sz.-Jakab*, *Adnet* és *Wiesthal* környékén felettesok és jeles márvány töretik, és nagyrészt Bajorország felé szállittatik, ugyanazon hgségben 6 malom kizárólag márvány-golyók gyártásával foglalkozik; de még nagyobb fontossággal bírnak a márványtelepek Lomb.-Velenczében, Verona tartományában fehér, vörös és egyéb színezetű márványon kívül még sárga is töretik, mely egész Olaszthonban egyedül itt fordul elő, és mind a nyers és pallérozott márványtáblákkal, mind márvány-készítményekkel és különféle faragványokkal nem csak Dél-Olasz-, hanem Németország felé is élénk kereskedés üzetik e), Vicenza tartományban még könyomdászatra való kövek is ásatnak, habár ezekre nézve a birodalom még korántsem nélkülözheti a külföldet, jelesen az e czikkel nekünk leginkább kedveskedni szokott Bajorországot. Alsó-Ausztria is szép márványokat szolgáltat (Lilienfeld, Tirnicz, Zögersbach) és forgalmi szempontból még fontosabb a márványtörés Tirolban (Eben, Friendsberg, Bürs, Schoppert, Morter, Ampass táján); kevésbbé Karantánban, az illyr-tengerparton és Dalmátthonban, noha ez utóbbi igen becses fehér márvánnyal bír.

Még a félneemes- és drágakövekből is az ausztriai birodalomnak annyi jutott, hogy kevés europaí állam dicsekedhetik nagyobb gazdagsággal, a mármaros- és bereg megyei hegykristály, a csehországi gránit f), a sáross megyei vörösvágási opál g) egész Európában ritkítják párjukat; kevésbbé becses a zemplén megyei Nagy-Mihálynál található opál; különösen az agat, amethyst, hyacinth, jaspis, karneol, rubin, saphir, smaragd, topas és egyéb drágakövek sok helyen, jelesen Cseh-, Magyar-, Erdélythonban, Tirolban, az alpesi vidékeken és Galicziában találattik, de kevés kivétellel még sehol nem vergődtek oly jelentőségre, hogy akár műipari, akár kereskedelmi tekintetben a helybeli érdek felett kiemelkedve, általános statisztikai fontosságú bányászati termelények közt sorakozhatnának; az eddig keringett becslések jobbára túlzottak, és az összes drágakövek évi nyeménnye, odaértve a nemesítés értékét is, alig több mint 1 mil. ft-ra tehető.

A töredékes adatoknál, melyek a különféle föld- és kőnemek kiaknázása iránt keringnek, felette nehéz azoknak valódi értékét csak hozzávetőleg is megállapítani, miért *Hain* statistikusknak ebbeli becslését, miszerint azoknak évi nyereménye legalább 40, sőt oda érve az azokból előállított szokott készítményeket, 50 millió forintra tehető, mint a valóság mögött álló minimumot vehetjük *h*); annál is inkább, mivel épen azon a téren a legutolsó évtizedben félreismerhetlen törekvések észlelhetők a természet dús kincseinek az eddiginél nagyobb mérvbeni kizsákmányolására.

a) Csak az olmüci kamara területében 86 mészégető vállalat évenként 360,000 mérőt szolgáltat.

b) Az 59 mészégető vállalat közt legjelentékenyebb a Teschen melletti lischnai; egész Széziának mésztermelése évenként 292,000 mérőre becsültetik, és oly jeles minőségű, hogy a birodalom legbecselesebb termelényei közé sorakozik.

c) Egy négyszögölnyi tábla nálunk 3—4 mázsát nyom, holott hason nagyságú angol pala soha többet nem nyom, mint legfőlebb másfél mázsát; csak Észak-Wallisnak négy helyén 1861-ben 285,000 tonna, hol hártya-vékonyaságú, hol 3—4 hüvelyk vastagságú, de több ölnyi nagyságú táblákban fejtetett ki palakő, mely legujabban zománcokra, különféle ékitményekre fordítatik.

d) Az egész birodalomban mintegy 344 kőbánya vagy különféle kőfejtési telep számíttatik, és az önálló kőfaragók száma 2000-re rughat, mintegy 6000 segédmunkással.

e) Velence királyságban 1856-ban 357 márvány- és kőfaragó találtatott, de Lombardiának elestével az ausztriai márványipar is nevezetes csorbát szenvedett, mert ezen tartományban ugyanazon évben 1258 kőfaragó és munkás számíttatott, kik jobbára márványtöréssel foglalkoztak.

f) A gránitkő csiszolásával Csehországban Svétla, Turnau és Dlazskovitz táján 9 közsörűmalom foglalkodik, melyekben 50 köszörűkő és 150—300 munkás segélyével történik meg az első köszörűlés, az értékesebb darabok műtani csiszolásával azonban mintegy 200 önálló köszörűs foglalkozik, és az évi gyártás értéke 420,000 frtra tehető.

g) Az opál Sárosmegyében bányászatilag is nyeretik, mi végett 17 külön alag van művelésben, melyek mintegy 150 bányamunkást foglalkodtatnak.

h) A bécsi stat. hivatal (Industrie-Statistik der oest. Mon. 1857.) a kőiparnak értékét következőleg szabja meg :

az építőköveket	8.5 mill.	drágaköveket	1.5 mill.
az iparköveket	15. »	a mészt . .	5. »
márványt . .	8. »	a gipszt . .	0.4 »
palaköveket .	0.5 »		
		összesen :	38.4 mill. frtra.

III. SZAKASZ.

A m ű i p a r .

A műszorgalom állapota általánvéve.

65. §. A nemesítő iparnak haladása az összbirodalomban és a kereskedelmi mérlegre való befolyása.

A műipar, mely követve korunk műtani röppant haladásait, Europa legtöbb államaiban óriási fejlődést mutat, és napjainkban a közvagyonosságnak oly főjelentőségű tényezőjévé vált, hogy a társadalmi és állami intézményeknek nagyrésze a nemesítő ipar, mint tengelyük és sarkuk körül forog, abban lelven kiinduló és nyugpontjukat, az ausztriai birodalomban is *félreismerhetlen haladást tanusít*, főleg, mióta a törvényhozás elhagyva a tiltó és czéhrendszer szűkítő ösvényét, előbb a védvám- és iparengedélyezési rendszer útjára tért át, majd legujabban a kereskedelmi és iparszabadság üdítő eszményéhez többet, kevesebbet törekszik közeledni. Minél inkább tételeztetik fel az iparosság terén a régibb korból fennmaradt békák aluli kiszabadulásnak lehetősége a műipar életrealizációjától és jelen versenyzési képességétől, annál komolyabb feladata a Statistikanak a jelen iparállapotokat minden részrehajlás, minden elfogultság nélkül megismertetni.

Pedig épen e tekintetben leghiányosabbak a birodalom hivatalos forrásai, 1846 óta, midőn az 1843-ik évi adatok folytán legelőször a birodalmi iparnak kimerítő statistikai rajza megkísértetett, a legujabb időkhig alig történt valami e kép kiegészítésére, csak az egyik másik fontosabb ágra nézve az utóbbi években elszigetelt felvételek nyertek helyet, az iparkamarák tudósításai szintén csak töredék-anyagot szolgáltatnak; úgy, hogy befejezett, kikerekített iparábra a fennlévő adatok segélyével legkevésbé sem nyerhető a). Mindazonáltal az ausztriai műiparnak, névszerint a legutolsó évtizedben mutatkozó gyors fejlődése, folytonos megerősbulése és a világforgalom terén elkerülhetlen küzdelemre való öröndetes előkészítése számos mozzanat nyomán elég világosan kideríthető.

A mi legelől is a műszorgalom, mint egyik főkeresetnemnek terjedelmét illeti, a népességnek a foglalkodás szerinti osztályozása, csak az 1857. népszámláláskor vétetett legelőször eszközölbe, minélfogva annak eredményei koránsem felelnek meg a valóságnak; mindamelltt az ezen uton nyert adatok fonalán állitható, hogy az iparral közvetlenül és folytonosan foglalkodók száma, oda értve az illetők családtagjait is, mintegy 5.209,157 főre rúg, úgy hogy épen 15%-ja az összes lakosságnak a műipar után él, mennyire növekedett legyen e szám a legutolsó időben, midőn az iparosságnak rekeszei leginkább nyíltak meg, épen oly kevésbé mutatható ki, mint az, hogy milyen mértékben gyarapodtak az iparosok sorai egész

1857-ig b). A fennebbi számarány mindenesetre szemközt más európai államok hason arányával mindig még elégszerénynek mondható, s további növekedése valamint lehetséges, úgy nemzetgazdasági szempontból kívánatos is c). A nagy különbség, mely az iparosságra nézve a birodalom német-szláv és többi részei közt fennforog, az iparüzők arányában is elég szembetűnően tükröződik vissza, míg t. i. amott a népességnek 21,2%-ja a műiparban leli keresetének főforrását, emitt csak 11,4%, vagy aránylag majd csak félfannyi él a műipar után, mint amott.

Az ausztriai műiparnak fejlődése az alkalmazásban levő gőzerőműveknek ujabban észrevehető elég jelentékeny szaporodásából is kitűnik, míg t. i. 1852-ben 630 gőzgép 8473 lóerővel állott szolgálatában, az előbbieké száma 1863-ban 2841, az utóbbiaké pedig 44,410-re emelkedett d), és ennél fogva az erőszaporodás e 12 év alatt 424 percentet mutat, igaz, hogy a mezei iparnál e műtani erőnövekvés ugyanazon időközben még jóval hatalmasabb volt (t. i. 5466%-li), de nem szabad szem elől téveszteni, hogy a mezei ipar terén tulajdonlag csak is az 1852-ik év után kezdődik a géperőművek meghonosulása, midőn a műipar azokkal már évtizedek előtt megbarátkozott. Mindenesetre, ha, mint közönségesen számittatik, egy lónak munkaerejét egyenlőnek vesszük 7 ember munkaképességével, a műiparnál használt gépek 310,870 férfinak munkájával érnek fel. A gőzerő használatában legkézzelfoghatóbban nyilvánul a magyar és nemmagyar tartományok közti nagy különbség a műipar mezején, míg amott 1863-ban csak 480 gép volt elfoglalva a gyéren talált ipartelepeken, összesen 8134 lóerővel, a többi nemmagyar tartományokban 2361 gép 36,276 lóerővel dolgozott az ott bőven fennlevő iparvállalatokban; de még feltűnőbb a magyar koronaterületnek sajnos iparszegénysége, ha a mezőgazdasággal közvetlenül összekötött iparágaknál alkalmazott gépektől elnézünk, a midőn a magyar iparosság szegény volta egész mezetelenségben áll elő, a fennebbi 480 gépnek csaknem kétharmada (308), egyedül a tápszerek és italok gyártásánál levén alkalmazva, mi marad tehát a többi tulajdonképeni gyárüzletre!

Hogy az ausztriai műipar, mely a nyers anyagok és tüzelőszerek bőségében, az északi és nyugati tartományok lakói fokozottabb szorgalmában, és műtani foglalkodásokra való hajlamukban, valamint a készítményeknek a belfogyasztás által nyíló biztos és szabályszerű kelendőségében elég ösztönt nyer örvendetesebb fejlődésre, daczára a zsidbasztólag kiható számos akadályoknak, mégis szembetűnő felvirulásnak indul, nem csak az értéknövekvésből tűnik ki, mely az összes iparágaknál, főleg a legutóbbi időben mutatkozik, 1843 óta több iparágaknál a gyártmányok pénzértéke 40—100%-al emelkedvén olyannyira, hogy míg a mondott 1843-ik évben az összes műipar szüleményei hivatalosan 874 millió, 1861-ben pedig 1321 millió forintra becsültetik; hanem az időközben vett fejleménynek legszólóbb tanúsága a birodalmi külforgalomnak az előbbi szenvedő állapotból lett kiemelkedése, mi leginkább a gyárüzlet félreismerhetlen kibontakozásának kedves szüleménye, így az egész gyártmányok vagy telje, iparczikkekből :

	1851—60	1861	1862	1863
behozott	395.7 mill.	35	39.5	42.1 mill. frt
kivetett	943.9 „	141	131.8	127.3 „ „
a kiviteli többlet :	548.2 mill.	106	92.3	85.2 mill. frt e)

és csak a legutolsó két évben a mezőgazdasági cikkek is tetemesb részt vettek a külforgalmi többletben, t. i. a kiviteli többletben :

	1862	1863
a műipar	56.5 %-al	56. %-al
az őstermelés	43.5 %-al	44. %-al részesült,

holott ezelőtt az egész activ mérleg pusztán a nemesítő iparnak műve vala, miután a mezei ipar külforgalma mind azelőtt, mind utóbb 1851—1860-ig is állandóan szenvedőlegesenek mutatkozott.

Midőn fenebb az 55. §-ban a birodalmi mezőgazdaság világforgalmi jelentőségéről szóltunk, nem ok nélkül csupán az utolsó három évre szorítkoztunk, melyek rendkívüli lendületöknél fogva a mezei ipart némi kecsegtetőbb színben tüntetik fel; egészen más kép merül fel, ha a lejárt utolsó évtized forgalmát vesszük vizsgálóra, és a mezei ipar külforgalmát a műiparéval egybevetjük, így 1851—60-ig a mezőgazdasági cikkekből 490 millió forintára több hozatott be, mint innen kiment, és ha a tüzelő- és építőfa kiviteli többlete 72 mil. frttal levonatik, még mindig *418 mil. vagy évenként átlag 41.8 mill. forint behozatali többlet marad*; ehez járul még a pamut- és gyarmati árukért ugyanezen évtizedben a külföldnek fizetett 441 mill. forint, vagy évenként 44.1 mill. for.; ezen szenvedő mérleg a nyers selyem és gyapju kiviteli többlete által némiképp mérsékelte, ugyan, mely átmérőleg egy-egy évre 59.1 mill. frtot eredményez, de még ugy is évenként 26 millió forintnyi deficit marad. Ezen hiányt pedig egyedül az ausztriai műipar által fedeztetik; az ausztriai gyártmányok t. i. a szóban levő évtized fonalán évenként 52.7 mill. frt kiviteli többletet szolgáltatottak, miből levonatván a fonalok és irodalom-művészeti cikkek, valamint a dohány-gyártmányok által előidézett szokott 21.8 mill. évi keveslet, minden évben marad mintegy 31 millió kiviteli többlet, mely a fennebbi deficitet nem csak végképen fedezi, hanem átmérőleg minden egyes évre valami 5 mill. forint activumot szül. Tehát *a mezei ipar által támadt deficit csak is a műipar által pótolható helyre*, és ha ezért még nem skarjuk is némelyeknek azon állítását magunkévé tenni, hogy Ausztria nem is tekinthető kitünőleg agricol-államnak; mégis el kell ismernünk, hogy nem azért kiválólag földmivelő állam, mintha közigazgatási budgetje valóban tulnyomólag a mezőgazdaságra fektetve lenne, hanem mivel valamennyi európai államok közt talán egy maga képes volna eddigi megbecsülhetetlen földmivelői deficitjét önjerejéből s saját mezei ipara által nem csak tökéletesen kipótolni, hanem tetemes activumokat is előidézni, mi az 55. §-ban idézett legutolsó évek forgalma után már is közel kilátásba helyezettnek tartandó.

a) A kereskedelmi kamarák szétszórt tudósításaiból, bármennyire is azoknak egyike másika tekintve az ipar-statisztikát, nem csak tanulságos, hanem elég részletes és kimerítő is, az iparnak megnyugtató ábrája azért nem készülhet, mivel ezen tudósítások

több iparcikkék kivitele örvendetes arányban emelkedett, ez csak új érv arra, hogy az ausztriai iparosok a haladás ellenállhatatlan áradatától elkapva, megkettőztetett iparral igyekezzenek a világforgalmi téren kiállani a valuta hullámmzása által nem csekély mértékben megsulyosodott versenyt. A tapasztalás tanusította, hogy az ezüstágio, valamint az ép és egészséges iparvállalatokat szerencsés kifejtésekben gátolja, úgy a kóros iparüzleten tartósan nem segíthet, amazoknak versenyképessége sajnosan békákba veretvén, emezeknek versenyképessége pedig a természetellenes védelem alatt ki nem bontakozhatván.

2) *A rendelkezésre álló tőkék és a hitel hiánya vagy felette drága volta.* A pénz szükének eltávolítására és a pénzforrások az iparüzők érdekében való könnyebb megnyílására irányozva volt a kereskedelem és ipar javára 1856-ban részvények útján 60 mill. forint alaptőkével létesített *ausztriai hitelintézet* (oestr. Kredit-Anstalt für Handel und Gewerbe), mely alapszabályai értelmében jogosítva van nem csak állam-hitelpapírokra, földtehermentesítési kötvényekre, és egyes országok s községek hitelpapírjaira, hanem belföldi vállalatok részvényei és kötvényeire is, sőt *nyers terményekre és árukra is kamatozó előlegezéseket adni*, mely továbbá jogosítva van különféle ipar- és egyéb vállalatokat létesíteni, az e célra fennálló társulatokat részvényes társaságokká átalakítani, valamint minden efféle vállalatok létrehozására részvényeket és kötvényeket kibocsátani, mindennemű belföldi iparértékeket és magánkötelezvényeket megszerezni, eladni vagy más értékekkel felcserélni stb. E feladatnál fogva ezen ausztriai Credit-mobilier a pénzzorultságban levő iparvállalatok felette jótekonny forrásául ajánlkozott, de eddigi működése, kivéve némely elazigetelt eseteket, sajnosan mutatta, hogy a hitelintézet nem a belföldi ipar és kereskedelem hathatós gyámolítását, mint inkább a banküzletet és az állam-hitelpapírokkal való forgalmi üzletet, melyre szintén jogosítva van, tekinti főfeladatának. Miért is az e egyszerű Concepciohoz kötött remények koránsem teljesültek, sőt a 60 mill. forintnyi tetemes pénzösszegnek központosítása által a szükséges beruházási tőkék a kisebb vállalatoktól elvonattak, a tőzsdei ingadozásoknak új és pedig hatalmas tápanyag nyújtott, az összehalmozott s azért mozdulatlan tőke oly csatornába vezetett, mely kevésbé arravaló, hogy az iparnak a kívánt lendületet megadja, mint inkább, hogy az improductív papirforgalomnak megannyi új lüktéseit idézze elő b). Csak a decentralisatio és egyes kisebb társulatoknak az ipar közvetlen istápolására leendő alakítása, valamint fiókintézeteinek az egyes országok szerinti szaporítása által válhatnék ezen nagy tőkebirtokos azzá, minek eredetileg teremtvé lett c).

Jóval inkább felel meg az ipar és gyárosok hiteligenyeinek az 1853. nov. 16-án alapított alsó-ausztriai *leszámitólási társulat* (Nieder-Oester. Escompte-Gesellschaft.), mely befizetett 7 millió forintnyi alaptőkével legelső vonalon hivatva van oly alsó-ausztriai iparosok és kereskedőket a hitel ma'aszttjában részesíteni, kik nem képesek bankszerű váltókra a nemzeti banknál hitelt maguknak kieszközölni, de különben teljes biztosságot nyújthatnak. Habár ezen hitelintézet kiválólag a bécsi piac igényeit tartja szem előtt, leginkább az oda intézvényezett vagy telepített váltók

kerülvén leszámítolás alá, de miután mindazon birodalmi városokra is kiterjesztí hitelműködéseit, melyekben a nemzeti banknak egyik fiókjintézete létezik, a birodalom többi részei, jelesen hazánk iparosai és kereskedői is ez intézet hitelmalasztjában résztvesznek, az 1863-ik év végén a tárczában talált 22, mill. forintnyi váltók 10,495 czég közt oszlott fel, melyek közül 3482 Bécs városra, és 2711 Magyarországra jött, a biztosítási alap ugyanazon év végén 2.401,543 frt készpénzbeli tartaléktőkéből, és az egyéb biztosítékokkal, névszerint a kezességi nyilatkozatokkal együtt 51, mill. forintba rugó fedezetből állott, ugyanaz év folytán 77, millio frtról szóló 127,560 váltó escomptiroztatott d).

Elnézve azon intézetektől, melyek részben az iparosok hiteligenyeire is némi tekintettel vannak, mint jelesen a bécsi nemzeti, és a magyar kereskedelmi banktól, melyekről a kereskedésnél szó leendő, elnézve továbbá a másutt előforduló takarékpénztáraktól, itt különösen még ama hitelintézetek érintendők, melyek tüzetesen a műipar érdekében működnek, és ezek közé sorolandó a *morvaországi leszámítolási bank*, mely (2 millió forintnyi tőkével) csak az 1862-ik év végén életbeléptetve, az iparosokra nézve főleg az által mutatkozik oly jótékonynak, hogy rendesen 6 óra szülő váltókat számítol le, míg a nemzeti bank fiókjainál csak 3 hónapra szólók escomptiroztatnak; pedig ezen fiatal bank már létele első évében (1863) nem kevesebbet, mint 13, mill. forintról szóló váltókat escomptirozott. Hasonkecségtő jövőjünek ígérkezik a csak 1864-ik év derekán részvények utján 600,000 frt alappal létrejött *első magyar iparbank*, mely kiválólág hivatva van a budapesti iparosokból keletkező hiteltulajdonosok váltóit leszámítolni; csak amennyiben azoknak hiteligenye teljesen kielégítve volna, másoknak váltóit is leszámítolás végett fogadhatja el; hivatva és jogosítva van továbbá árukra, értékpapírokra előlegezéseket, sőt még jelzálogra, különösen iparosok birtokában levő budapesti fekvőségekre kölcsönt adni; letéteményeket, és a mi maholnap legbecse-ebb emeltyűje leendő, még kamatoztatás végett pénzeket átvenni; ez által az iparosoknak szánt valóságos takarékpénztár természetét magára ölti, és a takarékosági hajlam élesztése folytán befolyandó pénzbetételeknek a kölcsönüzletre való fordítása által azt fogja eszközölhetni, hogy az iparosok hiteligenyei maguk az iparosok pénzeiből nyerjenek kielégítést, mi tulajdonkép a legegészségesebb pénzkörözés, az önségélyzés legfényesebb diadája.

A kisebb iparosok hitelszükségleteire végre a legutóbbi időkben sokhelyütt előlegezési és segélyzési pénztírak és egyletek keletkeztek, mint például Brünn városában 1863-ban az ottani iparegyesület kebléből kiindult hitelegylet, mely még ugyanazon év végeig a kisebb iparosokat már 71,183 forintba menő előlegekben részesítette; szükséges is, hogy ezen, a kölcsönös segélyzés alapjára fektetett egyesülések Ausztriában is minél nagyobb elterjedést nyerjenek, mert a mint a tömeggyártás napról napra inkább váltja fel a kézműipart, annál nehezebb a versenyfutás a csekély tőkével és korlátolt hitellel dolgozó kisebb kézművesnek, a tetemes üzlettké és a műtan annyi hatalmas közgei felett rendelkező gyárossal, pedig e tekintetben Ausztria nagyon is hátramaradt a szomszéd

államok mögött, miután 1862-ben az egész monarchiában *csak 16 efféle előlegezési egylet szdmittatott*, míg az annnyival kisebb Poroszbirodalomban ugyanezen évben 260, sőt még a kis Szászkirályságban is 63 számítottatott, az egész német-birodalom végre ugyanazon évben már 511 efféle egyesülettel birt, melyek közül csak 243 ugyanazon évben 35 millió forintnyi előlegeket adtak.

a) *Jeiteles* i. m. az egyes évek kivitelét az ugyanazon évben volt ezüstérték állásával párhuzamozván, tüzetesen megmutatja, hogy az ezüstnek értéknövekvése vagy csökkenése nem vesz oly döntő befolyást sem a külföldi gyártmányok behozatalára, sem a belföldiek kivitelére, és hogy az egyik-másik ágait kivételesen mutakozó látszólagos jótékony befolyás, az egész nemzetgazdászatra háramló hátrányok által több mint paralyisáltatik. Ugyanazon szerző a birodalmi külforgalom activ voltának egyedüli biztosítékát csak a gyártmányok kivitelében tartja lehetőnek, melynek tartóssága jobbára az iparosok nagyobb értelmiségétől és az üzlet ésszerűségétől függ, nem pedig a jó vagy szűk terméstől, mely egyedül a vakesetnek szüleménye, sőt szerinte a Cerealiák kivitele nem egyéb, mint egy új nyereség a lottók minden nemeivel elárasztott birodalomban! Mennyi tulzás rejlik ez állításban, alig szükséges bővebben mutogatnunk.

b) Semmiféle értékpapir nem mutat oly folytonos ingadozást és hanykolódást, mint a hitelintézeti részvények, melyek a bécsi tőzsdének valóságos hőmérőjévé lettek. Hogy a műipar a kereskedésnek koránsem nyújtja ama kedvezményeket, melyek méltán lettek volna várhatók, a pénztőzsze üzlet eredményéből világosan kivehető; így 1861-ben a 467. millió frtra rugó összes üzletből csak 32.9 millió forint, és 1862-ben az 599.1 millió forint revirementből csak 29.9 millió forint, végre 1863-ban 513.4 millió frt összüzletből épen csak 21.7 mill. frt jött árucikkre adott előlegezésekre; hivatalos kimutatások szerint :

	1861	1862	1863
a bizottmányi üzlet	401.6	452.	424.9
a váltóüzlet belföldi	76.9	94.	198.9
" külföldi	38.1	84.9	88.4
kölcsön hitelpapírokra	21.4	60.9	85.9
" árakra	32.9	29.9	21.7
forogtmányi (giro) üzlet	108.1	111.9	87.9

mindamelltt sem a terjedt váltóleszámitolás, sem az egyéb börzeüzlet nem nyújtott eddigelőly tisztza jövedelmet, hogy a részvényeseknek nem csak vérmes kilátásai nem valósultak, melyekkel magukat elejétől fogva kecsegtették, hanem mérsékelt igényeik sem találtak teljes kielégítést, így :

	1861	1862	1863
az intézetnek jövedelme	7. mill.	6.9	5.9
" kiadásai	4.7	1.4	1.9
tiszta nyereség : 2.9 mill.		5.9	4.9

forintra rugott.

c) Az ausztriai hitelintézetnek hazánk iparvilágára való kihatása legjobban tünik ki az intézet *pesti fiókjának* forgalmából, itt t. i. :

	1860	1861	1862	1863
váltóleszámitolásra fordittatott	13. mill.	12.9 mill.	16.9 mill.	16.9 mill. frt
előlegekre és pedig értékpapírokra	0.9	0.9	0.9	1.9
" árakra	10.9	9.7	5.1	1.1
a bizományi üzlet tett	14.4	13.9	9.9	9.9
az összes pénztári forgalom	23.9	24.9	27.9	26.9

ebből kitünik, hogy a pesti fiókindézet a kölcsönadásnál különös figyelemmel van az árakra, de sajnos, hogy e forrás is mind jobban elapad, a kölcsönzött üzletek évről évre kevesbedvén.

d) Az alsó-ausztriai leszámítolási társulatnak az 1863-ik évre vonatkozó üzlete következő volt: Az év december utóján volt 2021 részvevő tag 48 mill. frt hitelrészvételével; a rendelkező hitel 18.3 mill. frintra rugott; az év folytán leszámítolás végett beadatott 171,024 váltó 97.7 mill. fortról; elfogadtatott és escomptiroztatott 77.923,000 forintról szóló váltó, 8.6 millió forinttal kevesebb, mint a megelőző 1862-ik évben. Ezen társulat tulajdonkép az 1848-ban szűkülködő iparosok felsegélésére Bécsben keletkezett és 1854-ben megszüntetett bizottmány helyébe lépett, és már eddig is a híjére szorult iparvilág különös jótéteményeül bizonyult be.

67. §. A termelési költségekre befolyó intézmények: vámpolitika, forgalom, associatio és képviselése az iparnak.

Mindaz, a mi a termelési költségeket akár tekintve közvetlenül az iparczikkek előállítását, akár tekintve az őstermelést, mesterségesen növeli, magát a műipart is érzékenyen sújtja, míg másrészt a termelési költségeknek csökkentése annak felvirágoztatására hat ki. Ha ennél fogva már magában a belföldi mezőiparnak tespedése vagy éppen hanyatlása a műipar terén is magát sajnosan érezteti, annál érezhetőbbé válik a nyers anyagoknak bármely mesterkéltséggel való megdrágulása. Így jelesen a *vámpolitika* erre tetemes befolyást vesz. Ha mindjárt a jelen mérsékelt védvámrendszernél számos, ezelőtt magas illetményekkel megrakott gyártási anyagok, vagy egészen vámentesen kerülhetnek be, mint a festő-, gerjedési anyagok, valamint a vegytani termelések többjei (gubacs, kénkö, hamuzsir, borkő stb.), a sző- és fonási anyagok (pamut, gyapju, nyers bőrök), vagy csak felette csekély beviteli vámmal terhelvők (mint péld. buzér, vadsáfrány, s egyéb festőszerek, len és kender stb.), mindamellett számos gyárányagon jelenleg is nyugvó behozatali illetékek nem csekély mértékben gátolják az iparüzlet szabadabb fejlődését, így péld. a műtani célokra szolgáló olajak, szék- és timsó, s általában az annyira szerepvivő különféle savak, az érczek és ásványok, nevezetesen a vas, de kivált a félgymántmányok, mint a fonalak, különféle metall-készítmények (vas-, réz-lemezek, sodrony, acél stb.) és némely teljes iparczikkek még jelenleg is olyformán terhelvők, hogy az e félgymántmányokra szoruló belföldi ipar jóval magasabb termelési költséggel kénytelen küzdeni, mint a külföld iparosai.

De még súlyosabban érezhető a birodalmi vaspályáknak minden józan mértéken túl felcsigázott szállítási tariffája nem csak a gyártásra közvetlenül szolgáló nyers anyagokra, jelesen a kőszénre a), hanem a többi közvetlenül fogyasztásra szánt terményekre nézve is; mert miután a birodalom egyik része kiválólag agronomikus, a másik tulnyomólag iparüzleti jellegű, minden intézmény, mely az egyiknek termelő és ezzel egyszermind fogyasztási képességét alakítja, a másakra is annyiban károsan hat ki, hogy készítményei előtt elzárván a legtermészetesebb piacot, magát a gyárüzletet is kérdésbe teszi, és ezen érdekviszonosságnál fogva a magas szállítási díjak kétszeresen támadják meg a birodalom productiv képességét.

A termelési költség nem kis mértékben gyarapodik általa is, hogy a belföldi nyers anyagok a mezei ipar hiányos voltánál fogva drágábban

és rosszabb minőségben állítatnak elő, mint külföldön, miért a belhoni földművelés, baromtenyésztés és bányászatnak feltételes eszközei általi felvirágoztatását még a műiparnak érdeke is hangosan követeli, de ezen megdrágulás épen úgy, mint a munkabérnek szerfeletti magassága, egyezsersmind legközvetlenebbül a pénzérték rosszabbulását szüleménye; az agio emelkedésével, úgy a kül- mint a belföldi termények árai, és pedig rendszeren amazt felülszárnyaló progressióban öregbedvén, de az agio leszálltával nem mindig egyenlő arányban kevesbedvén, miért a valutának helyreállítása még parancsolóbb követelmény az iparüzők, mint a földművesek részéről. mivel míg az iparos a külversenynél fogva az agio duzzadását csak ritkán fordíthatja teljes mértékben a maga javára, annak apadása rendszeren az ő hátrányára üt ki, a mint a magas agio uralma alatt beszerzett anyagból készült czikkein nem képes hirtelen tuladni.

A műiparnak, mely jóval kevésbé, mint az őstermelés, szorítkozhatik a helybeli fogyasztásra, egyik főléltető eleme a *könnyű forgalom*, mind az tehát, mi a csereüzletet megkönnyebbiti, mint kiképezett vaspályahálózat, helyes pósta- és távirati szervezet, egyenlő súly- és mértékrendszer kifejtett consulsági ügy, értéktőzsdék stb. épen úgy mint maga a kereskedelmi iparnak önálló s tökéletesen kifejlődött létszere, a műszorgalom valóságos regulatorának tekinthetők, a vállalkozói szellemnek éber működése, vagy elsatnyulása leginkább a kereskedelem mivoltától függő nyereséges vagy folytonos veszteséggel járó káros üzlettől tételeztetvén fel; de mindezekről helyesebben a kereskedelem statistikájában leendő szó.

A műiparnak egyik hatalmas lendítője az *associatio*, a módnélküli munkafelosztás és elaprózott tőkeerőnek e becses correctivuma, mely az iparost a merő technikai dressirozásból és társadalmi elziláltságából ama közösségbe vezeti, hol áthatva a testületi érzettől, azon magasztos öntudatot nyer, hogy mint hasznos tagja egy nagyobb társulatnak, hivatva van tevékenyen közreműködni, és hol az egyesek kellően védetnek az egyedáruság és tőkehatalom megsemmisítő elnyomásai ellen. Az ausztriai birodalomban az egyesülési szellem egyáltalán nem, de kivált iparos czélokra még nincsen elegendőleg felköltve, csak legujabban az iparszabadság folytán kezdenek a szunyadozó erők mindenütt hatalmasan ébredezni; és nem csak a tőke, hanem a munkaerők is kezdik meghódítani a sikerbiztos associatio eddig elhanyagolt terrenumát; így számos gyárüzleti czélokra fennálló részvénytársulatokon kívül b), itt különösen az *iparegyesületek* felemlítendő, minőkkel a birodalomban csaknem minden tartománya dicsekszik, és melyek az iparosok anyagi, szellemi szükségleteiről szakiskolák alapítása, népszerű előadások, kiállítások rendezése által stb. gondoskodnak, igyekeztvén az egyesek, valamint az ipartársulatok érdekeit mindenképen érvényre juttatni, ily *országos iparegyesületek* az 1861-ben volt tagjaik száma szerint e következők:

az alsó-ausztriai . . .	889 taggal	karantáni (Klagenf.)	233 taggal
a steierhgggi (Grác) . . .	454 „	veronai . . .	174 „
a csehboni (Prága) . . .	400 „	salzburgi . . .	124 „
a felső-auszt. (Linc) . . .	338 „	brünni . . .	— „

továbbá még a reichenbergi 97 taggal, a laibachi 1856-ban 41 taggal, és Erdélyhonban a brassói ugyanaz évben 298 taggal, n.-szebeni 217, segesvári 106, gyergyó-sz.-miklósi 90 és medgyesi 40 taggal. Magyarországon csak imént keletkezék egy országos iparegylet c), mely tekintve az élén álló férfi alkotó-szellemét, dúshajtásu és nagy horderejü társulatnak ígérkezik. — Csehországban az iparosok élesztésére jótékonyan hat a Prágában létező központi választmány az óriás- és érczhegyi lakók keresetképeségének előmozdítására, mely a neudeki ipartanoda segélyével ezen nemes cél valóstítása körül sikeresen fáradozik, és a londoni utolsó világkiállításra általa beküldött csipkék, paszománt és kötött munkák többször kitüntetve, és nemes törekvései érdem szerint elismerve lettek.

Ily roppant szegény a birodalom oly egyletekben, melyek az ipar összerdekeinek szemmeltartására szánvák, alig hihető, hogy egész tartományok, mint Galiczia Bukovinával együtt, Tirol grófság, Horvátország, Dalmáthion, Szilézia stb., az ily egyletet nélkülözik, sőt legujabbig még a műszorgalom belterjűségét tekintve Csehhonnal első vonalon sorakozó Morvaország is az ily egyesületnek teljes hiányával volt; nem is vethető latba, hogy egyes specialis célokra, névszerint az iparüzők fölsegelésére, betegápolására, vagy erkölcsavallásos nemesbitésére legtöbb tartományban külön egyletek fennállanak, névszerint az ujabban mind jobban terjedő egényegyletek, melyek csak 1852-ben honosultak meg legelőször, mindamellet 1857-ben már 55 létezett a birodalom külön városaiban d), ugyanazon évben 36 oly egylet számíttatott, mely tüzetesen az ipar- és gyárüzletnél alkalmazott munkások és legények segélyezésére keletkezett, de ez is mily sovány termés az önsegélyzés másutt, jelesen Angolhonban és a szomszéd Némethonban oly sürűen bevetett földjén! e)

Az ipar érdekeinek képviselésére léteznek ugyan más közlegek, t. i. az *ipar és kereskedelmi kamarák*, melyek 1850-ben honosulván meg a birodalom nem olasz tartományaiban, lételük másfél évtizede alatt oly jótékonyaknak bizonyultak be, hogy az iparigényeknek és jogosult kívánalmaknak legtöbbjei pusztán e testületek közbenjárása folytán nyertek valósulást, ezen kamarák egy egész évtizeden át mint egyedüli organumai a különben elnémult közvéleménynek elismerésre méltó szabadelvűséggel jártak el a socialis bajok, az ipart és forgalmat nyűgbentartó viszályok, és még a politikai életre is kihatott visszás intézkedések leplezetlen feltárásában, úgy hogy azon korszakban, midőn az alkotmányos élet a monarchia egész területén mély álomban ringadozott, a minden évben, utóbb minden harmadévben beadott kam.rai tudósítások egyedül hangoztatták vissza az elfojtott panaszokat és jámbor óhajokat. Ezen kamarák t. i. hivatvák az ipar, kereskedés és forgalom érdekeit folytonosan szemmel tartani, az illetők kívánalmait saját véleményök és javaslaik kíséretében a közhatalóságok tudomására juttatni, a körületekben létező iparvállalatokat nyilvánosságban tartani, üzlet és forgalmi terjedelmök, valamint a segédszemélyzet felett statist. adatokat gyűjteni és időszaki tudósításaikban közzé tenni, az áru- és váltó-alkuszokat vizsgálat alá venni, és azokat felsőbb megerősítés fenntartása mellett kinevezni, a kereskedelmi és váltótörvényisékek keresk. ülnökei kinevezésénél közreműködni,

keletkezendő részvénytársulatok, ipar és kereskedelmi telepvények, közlekedési eszközök és minden az ipar és kereskedelemre vonatkozó fontos ügy iránt meghallgatva szakértő véleményt adni, a szabadalmak, mintavédelem és egyebek felett lajstromokat vezetni, végre a kormánynak az ipar vagy forgalomra vonatkozó rendeleteit az érdekeltekkel tudatni, valamint minden reájok bízott ebbeli intézkedéseket foganatba venni; végre az iparosok és segéd munkásaik közti peres villongásokban az illetők beleegyeztével választott bírósághépen járhatnak el.

Van jelenleg az egész birodalomban 48 ily kamara f), melyeknek mindegyike az iparosok és kereskedők osztályából, minden másod- és fele részben ujra választott 10—30 rendes és felényi póttagból áll; cselekvő választási joggal a körületben levő és a polgári s politikai jogok teljes élvezetében álló minden iparüző és kereskedő bir, a mennyiben ausztriai állampolgár, a szenvedő képséghez pedig azonkívül 30 évi életkor, valamely ipar vagy keresk. telepvény birtoka vagy öt év ótai önálló vezénylete, és a kamarai körületben, sőt a póttagoknál a kamara helyezinen való állandó lakás kívántatik. A csőd alá kerültek, vagy büntett és nyereségből elkövetett vétség vagy kihágás miatt elítéltek nem választathatók és választva elvesztik képviselői minőségüket. A kamara a maga kebléből, tekintettel az iparüzők és kereskedők két külön osztályaira, évenként választja elnökét és alelnökét, az előbbi képviseli a kamarát külfelé és vezényli a tanácskozást és az egész ügykezelést belfelé, mire nézve ötlet éri a felelősség is, ő, valamint az összes többi tagok ingyen hivataloskodnak, egyedül az életfogytig választatni szokott titkár, ki a jegyzői tisztet teljesíti és tulajdonlag mind a tudósítások szerkesztésére, a levelezésre, az adatok gyűjtésére, mind a különbeni belügyvezetésre nézve lelke e testületnek, nyer állandó rendes fizetést. Az ülések tartása, a szavazás és határozathozási képesség iránti intézkedést, mint alábbrendelt momentumot elmellőzve, még csak azt említjük, hogy az ülési jegyzőkönyvek, melyek gyakran igen tanulságosak, rendszeren közzétételnek; a kamarai költségek pedig az előre készített és hatóságilag jóváhagyott költségvetés szerint a körületbeli választóképes iparosokra és kereskedőkre kivetve, a keresetadó szerint hajtának be.

a) A kőszénzállítási tarifák méltatlanságára nézve valamennyi ausztriai vaspályák közt, fájdalom, első helyen sorakozik a tiszai pálya, mely jobbra az ausztriai hitelintézetnek, tehát oly intézetnek birtokában van, mely első vonalon lenne hivatva a nemzetgazdasági fejlődésnek nagyobb lendületet kölcsönözni, azután az államvaspályának megint, fájdalom, magyarországi része következik, majd az északi, galicziai és nyugati pálya, mint következő összeállításból kiderül, egy 200 másszával terhelt kocsi után fizetendő szállítási díj fejében :

	10 mfdre	20 mfdre	30 mfdre	40 mfdre
a tiszai pályán	16. kr.	28. kr.	41. kr.	54. kr.
állampálya magyar részén	19. »	32. »	39. »	48. »
északi pályán	14. »	27. »	36.7 »	44. »
galicziai pályán	13. »	22. »	32. »	43. »
nyugati pályán	12. »	22. »	32. »	42. »
déli pályán	11. »	19. »	24. »	32. »

azonfelül még egyik másik pályán mellékletmények követeltetnek, mint a fel- és lerakodási, biztosítási díj stb. melyek más pályákon már a szállítási bérbe betudnak.

Addig, míg vaspályatársulataink általán nem fognak alkalmazkodni a külföldön mindinkább meghonosuló és a szomszéd Poroszthonban is elfogadott fillérrendszerhez, főleg míg az észak Ferdinánd-féle társulat nem fog uttörőképen fellépni, mind köszénbányászattunk, mind összes iparosságunk ezen egyedáruság méltatlan kizsákmányolása alatt kárhórtatva leend sinlóféle életet tengeni.

b) Így 1857-ben a csupán iparos célokra levő részvénytársulatok száma már 115-re ugrott, melyek úgy, mint az ujabban keletkezettek, az egyes iparágaknál fognak szoba kerülni.

c) Miképen van az 1857-iki államnétárban említett nagy-károlyi iparegylet az ugyanott említett 5222 tagjaival, valamint a szinte ott érintett 12,800 forint részvénytőkével alapított szinyérváraljai iparegyesület, utóbbi adatok hiányából nem tudjuk.

d) Jelesen Bécavárosán kívül volt kath. *legényegylet* :

Alsó-Ausztriában . . .	5	Tirolban . . .	8
Felső-Ausztriában . . .	11	Csehhonban . . .	3
Salzburgban . . .	3	Morva-Szléziában . . .	7
Steierhgségben . . .	6	Galicziában . . .	2
Karantánban . . .	1	Magyarhonban . . .	6
Krainában . . .	1	Horvátorsz. . .	1

e) Mily roppant termékeny az egyesülési szellem e téren például Németországban, jelesen Poroszországban, hol *Schulze Delitzsch* ernyedetlen törekvései folytán a legkülönbözőbb ipartársulatok és munkás egyesületek gombákként keletkeznek, úgy hogy csak Poroszthonban (1860) nem kevesebb, mint 2141 segélypénztár, önálló iparüzők, és 2096 efféle pénztár legények és segédmunkások számára létezett, az utóbbiak 156,723 taggal és 258,172 tallér évi adakozással. Sőt legujabban (1868) Schulze az összes németthoni ipar- és munkás-társulatokat épen 1000-re teszi évi 33 millió forint forgalommal.

f) A 48 kamara így oszlik meg az egyes tartományokra :

ország	szám	székhely
Velenecze . . .	8	Velenecze, Udine, Treviso, Padua, Vicenza, Belluno, Rovigo és Verona.
Magyarország . . .	6	Pest, Pozsony, Soprony Kassa, Debreczen és Temesvár.
Csehország . . .	5	Prága, Budweis, Reichenberg, Eger, Pilsen.
Tirol . . .	4	Innsbruck, Bozen, Roveredo, Feldkirch.
Galiczia . . .	3	Lemberg, Krakó, Bródny.
Horvát-Tótorsz. . .	3	Zágráb, Eszék, Fiume.
Istria . . .	3	Görz, Triest, Rovigno.
Dalmatia . . .	3	Zara, Spalato, Ragusa.
Erdélyország . . .	2	Kolozsvár, Brassó.
Morvaország . . .	2	Brünn, Olmütz.
Stiria . . .	2	Grac, Leoben.
Alsó-Ausztria . . .	1	Bécs.
Felső-Ausztria . . .	1	Linz.
Salzburg . . .	1	Salzburg.
Karantán . . .	1	Klagenfurt.
Krajna . . .	1	Laibach.
Szléczia . . .	1	Troppau.
Bukovina . . .	1	Czernovics.

Összesen : 48; a katonai őrvideken egy sem létezik; első alapításakor 60 volt, és Lombardia elveszte előtt még 56.

68. §. Az iparos értelmiség fejlesztésére szolgáló intézmények.

A műipar felvirágzása, jelesen a teljes iparszabadságnak hátrány-
küli meghonosulása biztosan csak úgy várható, ha az iparüzők és

gyárosok, úgy mint a segéd munkások oly elméleti és gyakorlati szakképzettséggel bírandnak, hogy képesek legyenek egyrészt a külföld haladásait gyors és biztos léptekkel követni, az ottani vívmányokat szakértően elsajátítani, másrészt a műtani képesség magasabb polczán álló népekkel még foganatteljesen sikra is szállani.

Ezen cél elérésére a magas kormány éppen úgy, mint az egyes községek, testületek, jelesen az iparegyesületek nemes buzgalommal egyaránt törekszenek, nem csak hogy az elemi oktatás ujabban egyáltalában inkább real-alapokra fektetve a), és még a gymnasiumokban is a real-irány jobban előtérbe lőn léptetve, hanem külön reáltanodák, melyek 1848 előtt Ausztriában egészen ismeretlenek voltak, létesítették, és 1851-ben újja szerveztettek b), pedig azok, tekintve mind a tanintézetek, mind a tanuló ifjuság létszámát, évről évre gyarapodnak, de a felsőbb műtani intézetek is mind nagyobb látogatottságnak örvendeznek, mert ha azokon a tanuló száma a legutóbbi időben látszólag csökkent is, ez egyedül onnan magyarázható, hogy a reáltanodák keletkeztével a műegyetemmel összekapcsolt s idővel végkép megszüntetendő előkészületi osztálynak növendékei évről évre jobban megriktnak, különben a fennálló 7 műegyetem népesedési mozgalmái következő összeállításból vehetők ki; volt:

	1851	1855	1861	1862	1863
a bécsi	1218	1293	1011	933	1016
gráci (Johanneum) . .	158	159	178	176	157
prágai	1154	543	671	763	813
brünni	141	170	206	253	243
lemburgi	97	147	186	186	211
krakói	109	143	288	206	225
budai (József polyt.) . .	76	76	163	210	199
összesen :	2953	2531	2703	2727	2864

de a bécsi műegyetemen az utolsó évre még 1296 vendég van kimutatva, melyeknek betudásával az összes tanulói szám 4165-re, tehát jóval többre rúg, mint még tíz év előtt, noha az előkészületi osztályban az utolsó évre a tanulók már annyira meggyérültek, hogy péld. a bécsi főtanintézetnél csak 25, a budainál éppen csak 16 számíttatott.

De még jóval gyorsabb fejlődést mutatnak a *reáltanodák*, a műtani kiképezés e tulajdonképeni medenczéi, így az egész birodalomban volt:

	1851	1855	1858	1862	1863
reáltanoda . .	16	36	44	55	56
tanuló . .	3302	7617	10,431	12,147	12,125

tehát 12 éven át a tanodák száma több mint háromszor, és a tanulóké csaknem négyszer annyira emelkedett, különösen örvendetes, hogy a felső vagy teljes real-tanintézetek olyannyira szaporodtak, és hogy hazánk e tekintetben nem maradt a többi tartományok mögött, noha aránylag véve még igen sok tennivalónk van, hogy oda jussunk, hol az iparos Csehország e tekintetben is áll; mert az utolsó évet elemezve, a fel- és alreáltanodák tanulói létszámával együtt következőleg oszlanak meg az egyes tartományok közt; volt 1862, illetőleg 1863-ban:

az ország neve	fel-	alrealtanoda	együtt	tanuló
Csehország . . .	7	1	8	2984
Magyarország . .	4	13	17	2335
Alsó-Ausztria . .	4	2	6	1829
Morvaország . . .	2	2	4	1570
Galiczia	1	4	5	811
Stiria	1	1	2	506
Slézia	1	—	1	461
Velencze	1	—	1	318
Felső-Ausztria . .	1	—	1	265
Tirol	1	1	2	238
Karantán	1	—	1	210
Erdélyország . .	—	3	3	198
Salzburg	—	1	1	131
Kraina	—	1	1	124
Horvátország . .	1	—	1	112
Dalmatia	—	1	1	56
összesen : 25	30	55	12,147	

Egyedül még Bukovina és a katonai őrvidek van minden reáltanoda nélkül, de az alpesi tartományok és Dalmáthon is elég szembetűnő szegénységet árultak el, főleg számbevéve az e pályára készülők csekély töredékét.

A reálistiskolák azonban még koránsem elégitik ki az e tekintetben nyilvánuló kívánalmakat; Ausztriának oly gyakorlati ipar- és szaktanodák kellenek, melyekben az egyes iparnemeknél szükségelt műtani ügyesség, az ipartelepek vezetésére és a készítmények tökéletesbitésére kívánt gyakorlati képesség szerezhető, ezek jobbra még egészen hiányzanak, pedig már azon ministeri előterjesztésben, mely a műtani oktatás ujjaszervezése tárgyában 1851. febr. 12-én kelt, ki van mondva, hogy efféle iskolákban az iparosok kiképeztetésére egyik fölényeges és elutasíthatatlan közeg kínálkozik. Csak a legujabb időkben fejtenek ki az egyes iparüzletek és kamarák e tekintetben is dicséretes buzgalmat, és már is több helyen efféle iskolák jöttek létre; különösen a brünni kamarát illeti az ebbeli elsőbbség dicsősége, a sürgetésére ott még 1852-ben létre jött ipartanoda átlag 1385 növendéktől látogattatik, kik közül átmérőleg 110 a szövésre fennlévő osztályt, 62 a könyvvezetés és váltóosztályt, 52 a műtani, 33 az építészeti és 18 a vegytani osztályt látogatják; ugyanazon kamara igyekvése folytán 1860-ban az *első ausztriai felsőbb szövés-tanoda* alakult meg a szövés minden ágaiban, valamint mintarajzban és egyéb iparsegédtanulmányokban való felsőbb oktatás eszközzésére, mely 38—40 növendéktől látogattatik és választékos rajz-, minta- és gépgyűjtemény felett rendelkezik, közönséges tanodák szövésre, másutt is, jelesen Csehonban léteznek, mint a reichenbergi, melynek felsőbb intézetté való átalakulása tervben van. Az iparüzletnél alkalmazott segéd munkások és tanoncok részére azonban jobbra csak rajztanodák léteznek, mint a gráci, mely 1862-ben 528 növendéktől látogattatott, a linczi (293), salzburgi (209), a klagenfurti, villachi. A prágai iparegyesület egy cseh és német ipartanodát s külön rajziskolát

létesített (1859 összesen 857 növendékkel), sőt az alsó-ausztriai egyesület az ottani iparkamara közreműködése mellett több ipartanoda létesítésén fáradozott, melyek nem csak rajzolási, hanem szövés és egyéb műtani célokra is irányozták, azonfelül mind a prágai, mind a brünni, gráci és más iparegyletek még szakkönyvekkel elég dúsan felszerelt könyvtárakkal bírnak és külön folyóirat kiadása által is az ipar érdekein telhetőleg lendíteni törekcszenek. Sajnos, hogy az államigazgatás részéről ezen tanodák erélyesebben nem istápolitatnak, mert sok iparosban az adakozási hajlam, melyet az elébbi czéhkényszer legalább annyira mennyire élesztett, ujabban az iparszabadság folytán tetemesen gyöngülvén; sokhelyütt ezen zsege teremtmények léte koczkán áll, sőt számos efféle szaktanodák, mint péld. az oly üdvös szalmafonási iskolák (Hochstadt és Zinwaldban) már is elenyésztek, mások közelállnak a végpusztuláshoz, pedig mennyire szegény még e tekintetben Ausztria szemközt más államokkal, névszerint a német vámszövetséggel f)!

Az izlés nemesbitésére, a művészet elemeinek az ipar teréni meghonosítására, és ez uton annak kieszközlésére, hogy belföldi gyártmányaink remekiebb és tetszőbb alakban kiállitva, a külföldi iparcikkekkel könnyebben megfuthassák a versenyt, melyek különösen művésziebb minőségknél fogva olyannyira haladják felül a birodalom készitményeit, ujabban az ipar és művészet érdekében Bécsben külön *Museum* lön alapitva, mely nem rég (1864 nyárszakában) *Bok* mürégésznek szövetek és himzett egyház-öltönyök becses gyűjteményeinek birtokába jutott, miáltal az iparosok és művészeknek kedves alkalom nyílt a középkor mintáival és szövési technikájával megismerkedni. Ezen muzeumban tehát izlésük és művészeti képességük nemesbitésére valóságos gyakorlati iskolát találnak, annál is inkább, mivel az egyszersmind az iparosok és művészek remekműveinek koronkénti kiállitására is rendelve van, és e célra igen dicséretesen fel is használtatik, a szemlélők nem csekély buzdítására és a fogékonyabbaknak tanulságos továbbképeztetésére.

a) Az 1849. sept. 6. kelt legfelsőbb elhatározással.

b) A műtani oktatás szervezése egyáltalán, jlesen a reaktanodák létesítése 1851. martius 2-án kelt cs. rendelettel vétetett legelőször foganatba.

c) A magyarországi realiskolák statistikája az 1868-ki adatok szerint a következők:

felreáltanodák			
a pesti	518 tanulóval	a győri	81 tanulóval
a budai	342 "	a pozsonyi	74 "
a kassai	217 "	a körmöczi	65 "
a pozsonyi	209 "	a n.-kikindai	61 "
összesen : 1286	"	az esztergami	60 "
		a sz.-fehérvári	53 "
alreáltanodák		a sopronyi	49 "
a szegedi	161 "	a zsolnai	45 "
a pécsi	158 "	a sümegi	27 "
a verseczi	120 "	összesen : 1049 tanulóval	
a zombori	95 "		

d) A brünni ipariskola (Gewerbeschule) statistikája a tíz utolsó évről a következő:

1853-ban	1278	1858-ban	1483
1854-ben	1197	1859-ben	1471
1855-ben	1421	1860-ban	1523
1856-ban	1439	1861-ben	1341
1857-ben	1467	1862-ben	1233
1863-ban végre volt 1113.			

e) A Bécsvárosban levő 5 efféle külön ipartanoda már 1859-ben 1967 tanulótól látogatott, a leMBERGI ipartanoda ugyanez évben 279, a salzburgi 167, a linczi 140, a klagenfurti 70 tanulót számított, vannak különben több helyen még képzőiskolák tüzeten a tanoncok részére, mint Schönberg és Prosnitz városában (Morvaországban), melyeknek elseje 1859-ben 394, az utóbbi 866 tanulóval dicsekedett.

f) Igy péld. csak Bajorország 26 ipartanodáiban 1857—58-ban 3858 tanuló számított; Poroszországban a központi műtani intézetén kívül 1861-ben 25 ipartanoda 1349 tanulóval, 123 felsőbb polgári és realtanoda 24,908, és 98 művészet-, ipar-, kereskedés- és hajózási iskola 5639 tanulóval, sőt 589 mesterembereket képző tanoda 31,058 tanulóval számítatik, és mennyivel több a realoktatásra szoruló az ausztriai birodalom annyival nagyobb népessége közt! pedig szakiskolák sem hiányzanak Poroszthonban, jelesen 7 fonó, 4 építészeti, 2 rajztanoda stb.

69. §. A törvényhozásnak az iparrai közvetlen kihatása.

Legnagyobb lendületet azáltal nyert az ausztriai műipar, hogy a törvényhozás legujabban elhagyva az annyi évek során át sajnos következetességgel őrzött alapot, amaz ösvényre vergődött, melyen mainap egyedül virágozó ipar képzelhető. Az 1859. dec. 20-án kelt cs. parancscsal a belföldi ipar kiszabadított, a jelen korszellem irányában kirívó pleonaszusként jelentkező, a szabad fejlődést békákba verő *czéhrendszer* vaskarjai alól. Az 1860-ik évi január elseje óta a birodalomban is lengedez az *iparszabadság* lobogója, és a csak egynéhány évi uralma alatt annyi dicseretes tevékenység, annyi nemes törekvés, annyi pályázati ösztön mutatkozik az összes iparosság terén, hogy a czéhintézmény által elkényeztetett, a fiatal erőkkal való versenyzéstől annyira tartott iparosaink is elkapatva a szabadság ellenállhatatlan áradatától, belesodorva a haladás örvényébe, az erőnövesztő békés harcz alatt mind jobban neki bátorodnak olyannyira, hogy már most önkényt keresik az ipartársaikkal való diadalmas mérkőzés babérjait, és így az iparszabadság legmegrögzöttebb ellenei azzal mindinkább megbarátkoznak, a tapasztalás fonalán arról győződven meg, hogy valamint a szabad pályázat által megnyitlt rekeszekben át beömlő új iparerők nem képesek a szilárd alapra fektetett, a korral folyton haladó ipartelep meggingatni: ugy másrészt a szabad versenyben kivivott diadal nem csak nagyobb dicsőséget és emeltebb öntudatot, hanem még gazdasági nagyobb előnyt is nyújt, mint a czéholtalom alatt fáradság nélkül szerzett, de azért becsnélküli érdem.

A mondott patenssel 1860-ban az egész birodalomban (Velenczét és a katonai örvidéket kivéve) életbe lépett iparrendtartás szerint minden iparág a) szabadnak és csak egynéhány (számszerint 14) köz- és magánbátorléti tekinteteknél fogva közhatósági engedélyhez kötöttnek kijelentetett b). Amazok minden önjogú és vagyona felett szabadon rendelkező belföldi által, a mennyiben valamely büntetett, vagy nyereségből elkövetett vagy a közerkölcsiség ellen irányzott vétség, kihágás, vétkecsőd, vagy

sulyos jövedékhágás miatt el nem marasztaltatott, vagy hatósági végzéssel attól el nem tiltatott, pusztá bejelentés, és annak folytán kiállítandó iparjegy alapján üzethetnek; ugyanazon egy személy többféle, de külön bejelentendő iparnemekre vállalkozhatik, jogi személyek is erre képesítvők, a mennyiben külön ügyvezetőt kirendelnek, a nem-, vallás- s születési különbség nem jelenkezik többé akadályul c). Csak az engedélyezett iparágaknál előszabvák, azonfelül bizonyos kellékek, melyeknek kimutatásához az engedély kötve van, szintugy némely vállalatoknál a telepvény maga bizonyos rendészeti szabályok alá esik. Az iparüzlet minden előbb fennállott korlátok alól felszabadult, és az iparüző ugyanazon községben több műhelyt vagy telepet nyithat, készítményeit szabadon eladhatja, és más községbeli iparosok által is bizományképen elárusíttathatja, szintugy fióktelepvények létesítése, valamint az ipartelepnek máshová való áthelyeztetése iránt szabadabb mozgalom van engedve; egyúttal az iparosok és segédszemélyzetük közti jogviszony világosan és a józan nemzetgazdálzati kívánalmak értelmében kifejtve és arról törvényhozásilag gondoskodva lett, hogy az elesett czéhek helyébe a különféle társadalmi, erkölcs-vallásos és segélyzési czélok valósitására a hason- vagy rokoniparok közt szabad társulatok keletkezzenek, melyek az elzilált iparosokat a társulati kötelék közös kapcsával egybekössék, miért minden iparos magától az e közélra fennálló társulat tagjává válik, csak hogy épen ezen üdvös intézkedése a törvénynek még legkevésbbé vált gyakorlativá, ugy hogy a még a régi időből fennálló czéhek és testületeknek az új iparosok iránti közönyössége, valamint ez utóbbiaknak amazok iránti idegenkedésénél fogva a legfontosabb társadalmi és rokon kereseti érdekek a közvetítés kívánt közegét teljesen nélkülözik d).

Nem kevésbbé üdvös hatással van az iparosoktól annyira ohajtott és 1858-ki dec. 7-én kelt cs. patensekkel nyújtott amaz oltalom, melyben az ipar és kereskedelmi kamaráknál elészabott módon bejegyzett iparos *jegyek* (Marken) és *minták* részesülnek, miután azáltal a belföldi hirneves vállalatok saját gyártmányaik megjelölésére, valamint mindenféle, gyakran csak nagy áldozatok mellett szereshető új minták három éven át kirekesztő használhatására nézve az előbb végkép nélkülözött biztosítást élvezik, a gyár és iparjegyeknek minden jogosítlan használatára, valamint a minták és rajzok jogtalan utánzására érzékeny büntetés szabotván, csakhogy kívánatos lenne, miszerint ez oltalomnak a német szövetséggel kötendő államszerződéssel nagyobb terjedés adatnék, a belföldi gyártmányok névszerint az ausztriai jeles kaszák jegyeivel rajnai és poroszthoni gyárosok részéről gyakran megbocsáthatlan visszaélések követtetvén el.

Az ipar fejlesztésében nem kis osztályrésze volt és van jelenleg is az 1852. aug. 15-én kelt *szabadalom*-törvénynek, mely által az ipar- és szorgalom terén tett felfedezések, találmányok és javítások kellő oltalomban részesíttetvén, a fáradságnak megadatik az illő jutalom, és a feltalálásokra való inger élesztetik. A szabadalom legfőlebb csak 15 évre adható, vagy ennyi időre meghosszabbítható, minek lefolytával a találmány mindenesetre közkinccsé válik, a szabadalomért járó illetmények, kivált az első öt évre, oly mérsékeltek, hogy kieszközlése az által legkevésbbé sincs megnehe-

zitve, azoknak a másod és harmad ötévre való fokozatos emelkedése pedig valamint méltányos, tekintve a szabadalmazottnak abbéli nyereségét, úgy indokolt korlát a kiváltság tulkiterjesztése ellen. A szabadalmazandó tárgy ujdonsága és éltrevalósága eleve nem vizsgálta meg, az a szabadalomkérőnek dolga, ki maga kárára vesz privilegiumot oly eljárásra, mely vagy általán már ismeretes, vagy korábbi szabadalom által védve van. A szabadalomszorgalmazó egyébiránt köteles a találmányt úgy leírni, hogy az a leírás fonalan minden nehézség nélkül utánoszható legyen, különben szabadalma visszavonható, de ezen leírás kívánatára titokban is tartatik, és épen ez egyik főgyengesége a törvénynek, mely különben az ujabbkori birodalmi törvényhozás egyik fénypontjának szokott tekintetni e).

Az évenként kiadatni szokott találmányi patensek létezámból főleg azoknak folytonos és tartós növekedéséből méltán következtetés vonható az ipar terén mutatkozó nagyobb kisebb felfedezési munkásságra, miért érdekes azoknak statistikáját szemügyre venni, amidőn azonban nem tévesztendő szem elől, hogy 1860 előtt a még fennállott czéhrendszert miatt sok szabadalom mindenféle haszontalan javítás ürügye alatt váltatott csupán azért, hogy a szabadalom örve és czége alatt oly üzlet szabadon gyakoroltassék, melyből a patentirozott különben kizárva lett volna, minek szüksége utóbb az iparszabadság uralma alatt végkép elesett, úgy hogy az 1860-ik év előtti és utáni adatok feltétlenül nem párhuzamoszhatók egymással.

Annál örvendetesebb, hogy mind az ujonnan szorgalmazott, mind a meghosszabbittatni kért szabadalmak száma a mondott sarkalatos év után is nem csak magában igen jelentékeny, hanem folytonos és állandó gyarapodást tanusít, így :

	uj szabadalom adatott	meghosszab- bittatott	átruházta- tott	megszünt.
1860-ban . . .	510	504	50	721
1861-ben . . .	569	445	30	733
1862-ben . . .	612	453	33	561
1863-ban . . .	615	471	30	596
1864 nyolcz első hónapjaiban . .	431	310	21	365 f)

az engedélyezett uj szabadalmak ennélfogyn évről évre szép gyarapodást mutatnak, jeléül annak, hogy az iparosok kifogyhatatlan találekonyasága a birodalomban is folyton tevékeny, az évi meghosszabbítások, valamint az átruházások jelentékeny száma a találmányoknak éltrevalósága mellett szól, mivel összhangzásban áll a megszüntetéseknek folytonos kevesbülése, mert minél több szabadalom kéretik meghosszabbittatni, annál kevesebb szűnik meg az időtartam lejártá miatt, és így ezen körülmény is a mellett tanuskodik, hogy a szabadalmazott találmányok nagyobbbrészt világravalóknak bizonyultak.

Hogy Bécs városa a birodalmi műszorgalomnak gyúpontja és a felsőbb iparos értelmiségnek főképviseleje, és hogy a magyar tartományok a többi testvérországok, valamint a külföld irányában felette szerény

szerepet játszanak a műipar terén, azon arányból is tűnik ki, melyben az évenként kiadatni szokott találmányi szabadalmakban részesítvék, mert az ebbeli osztalék Bécs városára 41.%, a többi nemmagyar tartományokra 28., a külföldre 21., és a magyar korona területére csak 9. százaléket juttat.

A magas kormányuk az ipar felvirágoztatására célzó egyéb intézkedései mellett még csak amaz a világ körüli utat említjük meg, melyet a *Novara* hadi gőzös ő felsége parancsából 1857—59. az ipar és kereskedés érdekében tett, ez által egyrészt az ausztriai ipar többrendű czikkei oly vidékeken i-mertetvén meg, melyekre hírük még soha nem hatott, másrészt kedves összeköttetések és új piacok szereztetvén szám. s a külkelet hiánya miatt szenvedőleges állapotjukból oly nehezen kibontakozható iparágaknak.

a) Az iparrendtartás csak is a szoros értelemben vett műszorgalomra vonatkozik, s azért sem a mezőgazdasátra és azzal összekötött iparágakra, sem a bányászatra, vagy irodalmi tevékenységre, vagy művészetre, sem a napszámrá, vagy okleveles egyének foglalkodásaira, ügyvédi, orvosi gyakorlatra, magánoktatásra stb. stb. nem vonatkozik.

b) Az engedélyhez kötött iparágak e következők: 1) minden az irodalmi és művészeti termelényekkel való üzlet, mint a kő-, könyv-, réz-, fa- és aczélnyomatás, könyv-, mű- és zenésru-kereskedés stb.; 2) kölcsönkönyvtárak; 3) személyek időszaki szállítására való vállalatok; 4) bérkocsi, hordári és egyéb közszolgálati üzlet; 5) a hajók üzlete; 6) az építészeti ipar (kőmives-, ács- és építőmesterség); 7) kéményseprői üzlet; 8) csatornatisztítás és 9) nyuzóhelytartás; 10) a fegyverek gyártása és eladása; 11) tűzijáték és szerek készítése és eladása; 12) a zsidáruskodás és zálogkölcsönözlet; 13) méreg- és gyógyárakkal való üzlet; végre 14) étel- és italmérő üzlet.

c) Az 1860-ki jan. 10-én kelt legfelsőbb elhatározással minden megszorítás megszüntetve lett, mely a zsidókra nézve még némely iparágaknál, mint péld. gyógyszer-tári, bormérés, serfőző, malom- s egyéb üzletre néhol fenmaradtak; iparüzési képességük a törvény értelmében mindenütt érvényesíthető lévén, hol tartózkodási s telepíthetési joggal bírnak, mely jog a zsidóknak a galicziai, krakói és bukovinai síkságra nézve egyuttal megadatott. Az izraeliták birtokképesége, valamint a bányahelyekeni tartózkodás iránt hazánkban fennállott tilalom szintén megszüntetve lett (1860. febr. 10.).

d) Ez oknál fogva a pesti iparkamara utolsó tudósításában az ipartársulatok felállításra a kívánalmak közt foglal helyet, a kamara részéről még 1860-ban beadott, de elintézetlen maradt alapszabályi tervezet fonalán az ügy végzervezése sürgettetvén.

e) A titoktartás joga valamint a feltalálóra nézve merő szűkkebltséget tanusít, úgy másrészt egészen hiábanvaló sőt kártékony, mert kizárja a lehetőséget, hogy más iparosok azzal a szabadalomidő lejártá előtt eleve teljesen megismerkedjenek, és így a szabadalombírtokos tetleg még egynehány évig találmánya egyedárús kizsákmányolásának igazolatlan élvezetében megmarad, holott másrészt a leírás nyilvánossága által a szabadalomtulajdonosra a szabadalom egész ideje alatt semmi hátrány nem háramlik, minden ez idő alatti utánzás ellen érzékeny büntetések által teljesen biztosítva lévén. A leírások a keresk. minisztérium levéltárában őriztetnek, és azok, a mennyiben titoktartásuk tüzetesen nem kéretett volna, vagy a mennyiben a szabadalom ideje lejárt volna, bárki által betekinthető, sőt le is másolhatók.

f) Az iparszabadság előtti időszakhoz képest kétségkívül némi csökkenés állott be, jelesen az ujadományzott szabadalmakra nézve, de legszembetűnőbb a megszünt privilegiumoknak 1860. és 1861-ben mutatkozó nagy száma, nyilván azért, mert számos oly szabadalommal hagytak fel, mely pusztán azért szorgalmaztatott, mivel különben az illető a czéhrendszer folytán azon iparüzletből ki lett volna zárva; összehasonlítás végett ideigtatjuk az 1858-ik évi szabadalmak statistikáját, ez évben 790 új privilegium adatott, 629 meghosszabbított, 67 átruházott és 577 lett megszüntetve.

Az egyes iparágak statisztikai rajza a).

I. Gépek, szállító-eszközök és különféle szerek gyártása.

70. §. A gépgyártás.

A gépgyártás, mely ezelőtt csak kapcsolatosan más iparvállalatokkal vagy mellékesen egyéb műhelyeken üzetett, mióta az ausztriai ipar egyáltalán nagyobb fejlődést vett, mind önállóbb és terjedelmesebb iparággá vált, olyannyira, hogy dacára a számos nehézségeknek, melyekkel kivált a nyers vas és aczél drágaságánál fogva kénytelen küzdelem, a belföldi szükséglet nagyobb részt már belhoni gyártmányokkal fedezhető. Kivéve a fonó- és szövőgépeket, névszerint az önmozgó takácsszékeket, melyek iránt még egészen a külföldre vagyunk utalva *b*); a többi mezei és műipari gépek és erőművek mind a birodalomban, és pedig gyakran oly jeles minőségben állíttatnak elő, hogy némely gépgyáraink, tekintve beszerkezeteket, méltán mérkőzhetnek bármely külföldi hasonvállalattal.

Tulajdonképeni gépgyár az egész birodalomban 112 van, melyek közül mintegy 40 évenként átlag 400 gőzgépet állít ki, azonkívül számos más telepeken és műhelyeken mellesleg még a legkülönbözőbb erőművek készíttetnek, vagy igazíttatnak ki, mely telepeknek száma már 1857-ben mintegy 550-re rugott. Mily gyors fejlődést vett a gépipar, névszerint az utolsó évtizedben, kivált tekintve úgy az álló mint a mozgó gőzgépeket, már onnan is tűnik ki, hogy az összes mezei gazdaság, bányászat; műipar és vízvezetések körül alkalmazott 3791 gőzgépek között 3064 vagyis 81% belföldi, és csak 727 vagy 19% külföldi gyártmány, és míg az 1852-ig alkalmazásban állott összes gőzgépek erőképességéhez a belföld csak 69%-al, a külföld ellenben 31%-al járult, az utóbbi 1863-ik évben a belföld már 89, a külföld ellenben csak 11 százalékkal volt részesítve az ez évben hozzá került gőzgépeknél; legnagyobb ezen ipargépek gyártása Csehországban, Alsó-Ausztriában és Morvahonban, mik után még Steierhercegség és Magyarország következik.

Az ausztriai vaspályákon használt 1329 mozdony kétharmadrészen belföldi, egyharmadban külföldi készítmény, belföldön névszerint 3 gyár, t. i. az államvasuti társulatnak bécsi, *Sigl* gyárosnak bécsi és bécsujhelyi gépgyára, valamint két műhely, t. i. a nyugati pályának bécsi és a délinek veronai műhelye foglalkodnak gőzmozdonyok készítésével *d*). Másként áll ez a gőzhajókon levő gépekkel, melyek még tulnyomólag külföldről kerülnek be, ámbár a haditengerészet szolgálatában levő 66 gőzgép közül 44 belföldi gyárakból került ki *e*), de a Lloyd- és a dunagőzhajózási társaság hajóin talált gépek, és pedig az előbbié kizárólag, az utóbbié tulnyomólag külföldről kerültek ide, csak a csavargőzősök gépei készítték nagyobb részt belföldön, különösen az ó-budai hajógyárban. A gőzgépgyártásnak u. n. *motorok* évi értéke 10 millió forint, az a körül foglalkozó munkások száma 8000 főre becsültetik.

A szorosan vett iparos célokra szolgáló gépek, készülékek és különféle szerszámok gyártásával a fenebb mondott gépgyárakon kívül még számos egyéb vállalatok foglalkodnak, jelesen Alsó-Ausztriában, hol valami 109 ipartelepen liszt- és fűrészmalomok, czukorgyártás, szeszégetés és sörtermelés, bánya- és hutászat, sőt fonás és szövés körül használt gépek oly mennyiségben állíttatnak elő, hogy még Porosz- és Törökország felé is indíttatnak; ugyanott 4 varrógépgyár létezik; a különféle metsző, furó, vágó és reszelő szerszámok és alkatrészeik készítésével maga Alsó-Ausztriában 200 telep foglalkodik, jelesen Ybbs vize mentében *Waidhofen* és *Ybbsitz* táján, szintugy Felső-Ausztriában *Linz* és jelesen *Steyr* városában, Stiriában valami 9 telepvenyen, Csehország számos gyárai és önálló gépészei, malomépítői és szerkovácsai, Morvaországban a *blanskói* (*Salm herczegé*) és más öntőműhelyek, Sziléziának négy nagyobb gyára (*Ustron*, *Messendorf*, *Freudenthal* és *Würbenthalban*), Galicziában, jelesen *Fiumében* a négy kisebb és 12 nagyobb vasöntőműhekben, nemkülönben hazánk több gépgyára és öntőműhelyein a legkülönbélebb iparos célokra szolgáló gépek és géprészek gyártatnak, ugy hogy ez iparág az összes birodalomban évenként közel 20 millió frt értéket állít elő és mintegy 13,000 munkásnak nyújt keresetet f).

Még nagyobb lendületet mutat a *mezőgazdasági* gépek, készülékek és szerek gyártása, mely a robot megszüntével mesés arányban emelkedő belszükségletben további fejlődésre épen oly hatalmas ingert, mint biztos alapot nyert, a különféle vető-, arató-, cséplőgépek, szecskavágók stb. oly mennyiségben állíttatnak elő, hogy például csak Alsó-Ausztriában számos szerkovácstól készíttetni szokott gépeken kívül 8 gyár tüzetesen csak gazdasági eszközök előállításával foglalkodik (évenként 1000—1200 darab gépet szolgáltatván), Galicziában 5 efféle gyár van, jelesen a *czortkovi*, Bukovinában 3, Magyarországon pedig, mely épen e tekintetben a legjobb vevő, ezen iparág felette öröndetes virulásnak indul, jelesen vannak ily gépgyárak Soprony, Mosony, Győr városában, Marczaliban, M.-Óvárrott, N.-Czenken, Temesvárrott, különösen Pesten, Budán, az itt levő 20 gépgyár közül 18 kizárólag, vagy csak kiválólág gazdasági gépeket állít elő g).

Miért a mezőgazdasági gépek és erőművek gyártása, oda sem értve az alantabb említendő kasza és sarlók tömeggyártását, évenként mintegy 12 mill. frt értéket állít elő, minek körülbelől fele részé maguk a gyárakra esik, s azon ágba több mint 15,000 munkás lel állandó s biztos keresetet.

Ha tehát a *gépgyártás mindahárom ágát egybe foglaljuk*, annak összes évi értéke mintegy 42 millió forintba, és a vele foglalkozó munkások összszáma 36,000 főre becsülhető. Közös érdekük képviselésére létezik az ausztriai gépiparosok külön egyesülete, mely hivatva van a kölcsönös igényeket istápolni és lehetőleg érvényre juttatni h).

De daczára annak, hogy a gépgyártás egyrészt elég terjedelmes, másrészt folytonos haladásban van, miről már azon körülmény is tanuskodik, hogy az ezen iparágnál használt gőzerőművek az utolsó évtizedben létszámra és képességre tetemesen szaporodtak, 1852-ben csak 50 gép 336 lóerővel, 1863-ban ellenben 110 gép 1251 lóerővel lévén alkalmazva; az évi gépbehozatal mégis jóval felülhaladja az évi kivitelt, miután :

	a bevétel	a kivitétel
1841–50-ig átlag évenként .	45,487 mázsára	1346 mázsára
1851–60-ig „ „ .	117,975 „	10,042 „
1862-ben	3.166,000 forintra	2.440,000 forintra
1863-ban	2.820,000 „	864,000 „

rugott, úgy hogy gépekért még az utolsó évben is majd 2 millió forinttal több folyt kifelé, mint gépeinkért külföldről nyertünk.

a) Az iparstatistikában azon osztályozást követjük, mely a bécsi stat. congressuson megkedveltetve újabban a közp. stat. bizottmány által is munkálataiban elfogadva lön. és mely szerint a legutóbbi keresk. forgalmi kimutatások is összeállítvák. E szerint a sokágu ipar VIII főrovat alá hozatik, és az egyes csoportozatokba vágó iparnemek nagyobb kisebb közgazdászati fontosságukhoz képest bővebben vagy csak rövideden tárgyalatnak.

b) Leginkább még a gyapjufonásra és szövésre szolgáló műtani székek gyártásában tapasztalható, jelesen Cseh- és Morvaországban sikeres haladás, mi ezen ott leginkább meggyökeredzett gyapju-iparra nem téveszti el üdvös kihatását.

c) A productionál és szivattyuzásra használt belkészitményü 8064 gőzgép 45,705 lóerővel következő tartományokból került ki :

tartomány neve	nagyobb gépgyár	gőzgép	lóerővel
Csehország	25	1177	15,836
Alsó-Ausztria	20	896	12,544
Morvaország	12	605	11,553
Stiria	4	101	1,747
Magyarország	18	91	1,422
Velence	1	102	845
Istria	1	21	733
Slézia	4	20	721
Galiczia	10	15	101
Tirol	3	7	57
Felső-Ausztria	—	11	55
Erdélyország	4	2	48
Karantán	2	12	24
Kraina	1	8	13
Salzburg	1	1	6 stb.

d) Az 1829 gőzmozdony közül a belföldön előállított 871 következő gyár és műhelyekből került ki, és pedig :

- 498 az államvasut bécsi gyárából
- 370 Sigi bécsi és bécsujhelyi gyárából
- 6 a nyugati vasutárs. bécsi műhelyéből
- 2 a déli vasut veronai műlyéből

együtt : 871. — Csak a három első gyár képes évenként 200 mozdonyt készíteni.

e) É. pedig 29 a triesti stabilimento technico

- 3 a fiumei „ „
- 1 Fletscher bécsi gyárából
- 5 Sigi „ „
- 6 Ruston prágai „

f) A különféle gyárgépek és szerszámok előállításában Ausztria még legtovább hátramaradt a többi Culturállamok mögött, és ez nem csekély hátrányára van magának az összes iparnak, miután tökéletesebb eszközök segélyével tökéletesebb iparczikkek is előállíthatók, s nem is áll az, hogy azok a külföldről is behozhatók; közönyösség, a forrásoknak nem ismerése, a szállítással járó költség és vesződség, s számos egyéb okok gyakran az iparost a behozataltól visszariasztják, miért itt, kivált nagyobb előretörök-

vés és magasabb tökély felé haladás felette kívánatos lenne. Helyesen jegyzi meg a londoni kiállításon az e szakba vágó ausztriai készítményeket bíráló tag, hogy a szerzőgyártás Ausztriában még igen alant áll, és hogy ennek egyik főoka a belföldi gépgyártás sokoldalúsága, és ezért általános felületessége; a másik főok pedig a műtani iskolák inkább elméleti, mint gyakorlati iránya; kellő munkafelosztás és a gépészetnek egyes specialitások közti helyesebb eloszlása, valamint az u. n. technikusoknak gyakorlatiabb kiképzetése e bajon segíthetne.

g) A gazdasági gépek gyártásával Pest-Budán foglalkodnak: Bablicsko, Dobos, Farkas, Gubicz, Giczey, Hoffman, Knutzen pesti gépraktár, Ratsch, Röck, Schlick, Schwabel, Strobl, Szijj, Temlin, Ungar, Werther és Vidacs hírneves gyára, azonfelül Clayton Schuttleworth és Garret raktárakat tartanak jobbára gazdasági gépekkel v. ö. Pester Lloydkalender für das Jahr 1865. 75. l.

h) Dr. *Arenstein* a motorok, szerszámok és gazdasági eszközök gyártására nézve Ausztria és a többi európai államok közt következő párhuzamot tesz:

	az egyévi gyártás. értéke	a munkások száma	esik egy mun- kára
Ausztriában . . .	42 mill. frt	36,000	1167 frt
Angolországban . .	124.8 » »	84,000	1483 »
Franciaországban .	83.5 » »	54,800	1523 »
Belgiumban . . .	24.0 » »	14,000	1714 »
Ész.-amer. szöv. .	50.5 » »	27,500	1836 »
Helvetiában . . .	20.7 » »	12,000	1725 »

Az utolsó londoni világkiállításnál a gőzgépeken észrevehető volt számos javítás, jelesen a tüzelőanyag megtakarításában nyilvánult. Az egészen új hálókötő-gépek a legszebb találmányok egyike, minden egyes gép 4—5000 hálókötőné munkájával érven fel, szintugy a jégkészítő-gépek, melyek a sertermelést a forró égőv alatt is lehetőséggé teszik stb. — Ugyanazon világtárlatnak egyik főjellemezőjéről a *gőzekéről*, valamint annak viszonyainak közti alkalmazhatásáról, és egyáltalán hazánk a gépgyártási szakban volt képviseltetéséről v. ö. *Kautz* jelentését az 1862. londoni világtárlat felett Budán, 1863.

71. §. Szállító-eszközök gyártása.

Minél nagyobb szerep jut mainap a közlekedés terén a vaspályáknak, annál komolyabb kérdés merül fel, hogy mikép felel meg a belföldi ipar a vasutak létesítéséből, valamint az üzlet akadálytalan fenntartásából támadó igényeknek: és e tekintetben az ausztriai vasipar csakugyan képes lenne, daczára a yers anyag drágább voltának, mind a sinek, karika és lemezvasból alkatrészek, mind a szállítási eszközöknek kívánt mennyiség- és minőségben való előállítására, mire tanulságul szolgálhat azon nagy lendület, melyet az abbeli gyártás 1857-ben a nagyobb szükséglet folytán egyszerre beállott, mely évben az egész birodalomban 1.300,000 mázsa közönséges és 62,000 m. keréksinek (tyres), s 56,000 mázsa tengely lett előállítva, de hogy a külfölddel még nem versenyezhet, jelesen nem tekintve a készítmények olcsóságát, és hogy annál fogva vasműtelepeink, a mint a vaspályahálózat hirtelen fejlődést vesz, nem képesek a felfokozódott szükségletet nyomban kielégíteni, már onpan is tűnik ki, hogy a vámmérséklés, melyben az ausztriai vasutársulatok némelyei 1857-ben részesítették, a bevétel egyszerre oly magasra rugtatta, miszerint 1857-ben 811,000 1858-ban 1.562,000, 1859-ben 528,000 mázsa sinek és keréksinek (tyres), kerültek be a külföldről, és mig

1841—50-ig átlag évenként	. . .	11,114 mázsa
1851—60-ig „ „	. . .	367,114 „
1862-ben megint csak	. . .	20,670 „
1863-ban „ „	. . .	18,699 „

sinek és karika-vas hozatott be a), a kivitel ellenben 3—4000 mázsa közt ingadozik. A vasutépítéshez kívánt egyéb vasalkatrészeket a belföld szolgáltatja; szintugy a személy és szállító kocsik is a belföld, névszerint a Bécs városában és Simeringen létező 4 gyár által lennének kiállíthatók, azonban e gyárakban, melyek képesek volnának évenként 600 személyszállító-kocsit készíteni, az 1857. és 1858-ban volt tömeges behozatal folytán a gyártás annyira megesökkent, hogy 1859-ben már csak 106 db. készítettett, a reá következő évben pedig ezen gyártás végképen megszünt, 1860-ban egyedül még teherszállító-kocsik (2000 darab) készítettén; különben még Csehországban névszerint Smichov és Karolinenthalban, Sziléziában, Troppau városában és hazánkban Reviczén szinte vasutkocsik készítésével foglalkodnak. A vasuti készülétek és üzleti eszközök évi gyártása 20 mill. forintnyi értékre, és az a körül foglalkozó munkások száma 25,000 főre becsültetik b).

A kocsigyártás a birodalom fővárosában elég jelentékenyen van képviselve, jelesen Bécs városában 10 nagyobb vállalat és mintegy 160 kocszi- és kerékgyártó évenként közel 2000 darab különféle járművet készít. Steierhercegségben 2 gyár és számos kisebb iparos ez ággal foglalkozik, Prágában, Pesten, Temesvárott és más nagyobb városokban külön kocsigyárak léteznek, de hazánkban is igen elterjedt ezen üzlet, így csak a sopronyi kam. kerületben egy gyáron kívül 2339 kocsigyártó a legkülönbözőbb szekereket készítik, Felső-Magyarországon pedig mintegy 450 bognár és kerékgyártó jobbára gazdasági szekereket, taligákat és egyéb járműveket nagyban készítenek, névszerint Kassa és Lőcse városában. Az összes kocsigyártás úgy tekintve a teherszállításra és gazdasági célokra szolgáló szekereket, szánkákat stb. mint a fényűzési hintókat, társzkocsikat az egész birodalomban évenként mintegy 20 mill. forint értéket szolgáltat, és valami 25,000 munkást foglalatatoskoddtat, és nem csak a belsőükségletet teljesen fedezi, hanem jelentékeny kivitelt is eredményez, így :

	behozott	kivitelt
1841—50-ig átlag évenként	77 darab	1463 darab
1851—60-ig „ „	497 „	2699 „
1862-ben pedig . . .	— „	3102 „
1863-ban	— „	2815 „ c).

A hajógyártás is elég terjedt a birodalomban, melynek összesen 37 hajógyárában évenként átmérőleg 550 tengeri hajó állíttatik elő, mintegy 10,000 tonna-térfogattal. A hadi tengerészeti járművei a pola és velenzei tengeri hadtárakban és a muggiai hajóépítő-műhelyben állíttatnak ki és szereltetnek fel, mire a szükséges anyagokat, mint az építőfát, a köteleket, vitorlákat stb. a belföld szolgáltatja. A tengeri gőzösök építésére szolgál a Lloyd-társulatnak triesti hajógyára, a folyó-hajózási gőzösök építésére és kitaroztatására pedig a dunagőzhajózási társulat ó-budai fő- és a korneuburgi, pancsovai és turnseverini fiók-hajógyarai, valamint a

főállomásokon, jelesen *Zimonyban* levő műhelyei. — Az ó-budai gyártelep nagyszerűségében egész Európában ritkítja párját, van itt 11 gőzgép működésben 156 lóerővel és 1300—1400 munkás nyer folytonos foglalkozást, külön 9 műtelep a hajótestek teljes felszerelésére kívánt mindennemű alkatrészeket szolgáltatván, köztük egy kötélverésre nagyszerűen berendezett telep. Különben *Linzben* is létezik egy hajógyár (Mayeré), mely szintén gőzösök gyártásával foglalkozik, 1860-ban péld. 4 gőz- és 9 vontatóhajót állított ki, de a hozzá szükséges gőzgépek Zürichből kerültek oda; nemkülönben Rustonnak *Florisdorf* és *klosterneuburgi* hajógyáraiból is gőzösök és vontatók kerülnek ki. Egyéb vízijárművek több helyütt, jelesen az istriai tengerparton építtetnek s tataroztatnak ki, a rovinei kamarai kerületben 14 erre szolgáló gyár és Lussinban külön hajóépítő-részvénytársulat létezik. Csehországban, jelesen Aussig és Bodenbach táján, Galicziában a Dniester mentében nagyobb kisebb hajók, sajkák és kompok készíttetnek, az előbbieket Hamburg, az utóbbiak Oroszország felé szállíttatnak, és itt gabonaszállításra használtatnak, Galicziából évenként mintegy 1000 ily jármű építőanyaggal megrakodva Oroszország felé, és ottan gabonával megrakva, Odessába veszi útját; szintugy hazánkban a Duna, Tisza és más folyók mentében sok hajó, és még több tutaj állittatik elő, főleg *Szegeden*, hol mintegy 500 egyén hajó és malomépítéssel foglalkodik. Horvátországban, Eszéken, Portoré, Bucariban, de kivált Fiumében virágzóbb ez iparág; az ittlévő 13 telepen évenként 1.500,000—1.800,000 forintára hajók gyártatnak. Egyáltalán a különféle vízijárművek kiállítása, felszerelése és kijavitása az egész birodalomban mintegy 15,000 munkásnak nyújt keresetet és körülbelül 15 millió forintra való évi értéket képvisel *d*); hogy pedig ezen iparág a belföld eddig igaz, hogy szerény szükségletét teljesen képes fedezni, a be- és kivitelből tűnik ki, így volt:

	a bevitel	a kivitel
1851—60-ig átlag évenként	3922 tonna	92,940 tonna
1862-ben pedig	— „	102,175 „
1863-ban	— „	154,575 „

ugy hogy a kivitel az utolsó évben 3.125,000 forintot tisztán eredményezett *e*); ámbátor másrészt nem tagadható, hogy a belföldi kevésbbé fejlődött kereskedelmi tengerészet még koránsem jelentkezik oly rugójaúl ezen iparnemnek, mint az akár a hajógyártás, akár a forgalmi üzlet érdekében kívánatos lenne.

a) A sinek és tyres behozatala az utolsó három éven át 1861—63-ig 578,862 forintra, a kivitel ellenben csak 64,886 forintra rugott; tehát az utolsó háromévi behozatalnak átlaga 192,787 forintot tett, ellenben 1851—60-ig a behozatal átlag volt = 2.769,792 forint.

b) Dr. *Arenstein* a vasuti készülétek gyártására nézve Ausztria és más államok közt következő párhuzamot von :

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra esik
Ausztriában	20 millió frt	25,000	800 forint
Franciaországban	28.4 „ „	25,200	1128 „
Poroszországban	26.5 „ „	22,500	1177 „
Esz-Am. szöv.	24.7 „ „	13,000	1900 „
Helvetiában	4.4 „ „	4,400	1005 „

c) Értékre nézve a kocsí és egyéb járművek kivitele 1841—50-ig átlag csak 310,000, ellenben 1851—60-ig 760,000 frtra rugott, legnagyobb volt 1857-ben 1.131,000 forinttal, mihez közel áll az 1861-ik évi 1 mill. forinttal, de azóta csak 8—900,000 frt közt ingadozik. — A francia ebbeli ipar ennél fogva tetemesen meghaladja az ausztriai, miután annak kivitele évenként 4 mill. frankra, vagyis 1.600,000 frtra megy.

d) Dr. Arenstein a hajógyártásra nézve Ausztria, Angol- és Franciaország közt következő párvonalat húz :

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra esik
Ausztriában	15 millió frt	15,000	1000 forint
Angolországban . . .	45 „ „	27,000	1667 „
Franciaországban . .	40 „ „	28,000	1480 „

e) Az 1841—50-ki évtizedben a *hajók kivitele* csak 2.023,000 forintot, ellenben 1851—60-ig összesen 18.7 mill. forintot eredményezett, legnagyobb volt azonban 1860-ban, mely évben 3. mill. forintra, ellenben 1862-ben csak 2 mill. frtra rugott, és csak a legutolsó évben megint közel állott az 1860-ki nagy exporthoz.

72. §. Órák, mérnöki, műtői, természettani, mű- és zenészeti szerek gyártása.

Az óragyártás, mely közgazdászati fontosságot csak úgy nyer, ha, mint Sveiczban, vagy annak példájára Franciaországban, a zsebórák, vagy mint Baden nagyhercegségben és legújában Szászkirályságban a falórák tömeges productio által egész vidékeknek bőkeresetforrásává válik, Ausztriában ily népgazdászati alakban sehol sem jelentkezik. A zseboragyártás ugyezőlván egészen hiányzik, a birodalom fővárosaiban levő órások jobbára csak a genfi órárések összeillesztésével és külföldi óraművek kiigazításával foglalkodván; jóval inkább képviselve van a lógony- és ingás órák gyártása, mely ágban névszerint Bécs városa jeleskedik, az ott létező mintegy 185 nagy és 88 kis óraművesek készítményei (évenként 200,000 frt értékben), nemkülönben a Gráczvárosában létező egy óragyárnak és 112 órásnak, Pest, Prága és más városok hasonkészítményei a birodalom határain kívül is elismerésre és kelendőségre találának. Az u. n. schwarzwaldi falóráknak tömeges gyártása csak Alsó-Ausztria *Karlstein* községében és környékén honult meg olyannyira, hogy az évenként készíttetni szokott 50—60,000 darab karlsteini óra nem csak a szomszéd tartományokban, jelesen Magyarországon, hanem legújában még Törökországban is kész vevőkre akadnak. Karlstein és környéke, hol a népesség legnagyobb része tisztán az óragyártás utánél, legszólóbb tanúsága annak, mennyire lenne kívánatos ezen, vagy hason iparágak tömegítése által egész vidékeknek biztos keresetforrásokat nyitni, főleg a szegény érc- és őriáshegyi lakosok javára ily népiparbeli üzletnek meghonosítása kiáltó szükségnek mutatkozik. A toronyórák készítése is, kivált Bécs városában virágzó, mely orosz- és törökbirodalomból is számos megrendelést nyer; egyáltalán az óragyártás évi értéke 700,000 forintra és a vele foglalkodó munkások száma 6000-re becsültetik a).

A különféle *tudományos czélokra* szolgáló mér-, természet- és láttani szerek gyártása leginkább csak a birodalom fővárosaiban, névszerint Vencze, Pest, Prága, Lemberg, Grácz, de mindenek fölött Bécs városában

talál kellő képviseltetést, itt valami 130 iparos ily tudományos szerek és készülékekkel mintegy 240.000 frt évi értéket állít elő, a bécsi látszerek, természet- és vegytani készülétek tetemes mennyiségben kifelé vándorolnak és csak színházi látszövek és alárendelt optikai szerek kerülnek nagyobb mértékben Franciaországból ide; mindamellett ezen iparág, mely mint jobbra kézi munkára szorító, egyedül az értelmiségen gyökerező s csekély tőkét igénylő iparnem kevésbé szenved a külföld hatalmas versenye alatt, koránt sincs úgy kifejtve, hogy Ausztria az előhaladt nyugati államokkal egy vonalon sorakoznék; a belföldi készítményeknek műtani hiányos szerkezete jobbra oka annak, hogy a birodalom határain kívül alig nyernek alkalmazást, és gépészeinknek a tudomány legújabb haladásai mögött maradása még számos természet- és vegytani szereknek külföldről való behozatalát teszi szükségessé (évenként 4 – 500,000 frtára); különben a tudományos szerek készítésével foglalkodók száma több mint 2000-re, a készítmények évi értéke közel 3 millió forintba becsültetik c). Jobban haladt elő a szintén kiválólag Bécs és csak még Prága városában honos készítése a különféle sebészeti-, szülészeti- és műtői szereknek, melyek több ausztriai találmány segélyével oly jelesen és egyszerűen állíttatnak elő d), hogy habár a nagyobb tőke felett rendelkező, és azért új eszmék testesítésére több áldozatokat tehető francia és angol iparosok célirányosabb szereitől tetemesen felülhaladtatnak, olcsóságuknál fogva évenként nagy mennyiségben szállíttatnak kifelé; a sebészi szerek gyártásával az egész birodalomban csak mintegy 500 munkás foglalkodik, de a gyártás évi értéke átmérőleg félmillió frtra becsültetik.

Hang- és zeneszerek legnagyobb mértékben Bécs, Prága, Salzburg és Pestvárosában, nemkülönben Königrätz és Csehon egyéb vidékein készíttetnek. A bécsi zongorák épen úgy egyszerű, de becses belszerkezetűk (bécsi mechanizmus neve alatt ismeretes), mint olcsóságuk miatt igen keresett cikket képeznek; az évenként csak e városban készíttetni szokott 2600 darabnak több mint harmadrésze külföldre megy e); nemkülönben az alárendelt hangszerekből, harmonikákból, melyeknek évi productiója közel félmillió forintba rúg, nagy mennyiségek keletre, sőt Amerikába is szoktak szállíttatni; a különféle fúvószerkek gyártásában Csehon, névszerint Königrätz jeleskedik, és orgonák Salzburgban és Vicenza városában készíttetnek leginkább. — Pestvárosának, jelesen a világműkiállításokon annyiszor kitüntetett *Beregszászy* műhelyének elhírhedt zongorái szintén nem megvetendő kiviteli cikket képeznek. Egyáltalán a zenészi műszerek gyártásával mintegy 10,000 munkás foglalkodik, kik évenként körülbelül 5 millió frt értéket állítanak elő f).

Ha ezen I. csoportozatban előforduló iparcikkeknek külforgalmi üzletét egybefoglalva vesszük vizsgálóra, azt találjuk, hogy a kivitel folytonos emelkedést, a bevétel ellenben, hol egyenlő megállapodást, hol csökkenést tanusít, így a gépek, szerszámok, szállító-eszközök, hang- és egyéb tudományos szerek

	behozatala	kivitele
1858-ban .	8.380,000 frtra	4.766,000 frtra
1859-hen .	3.983,000 „	4.217,000 „

	behozatala	kivitele
1860-ban .	3.303,000 frtra	5.846,000 frtra
1861-ben .	3.734,000 „	7.039,000 „
1862-ben .	4.052,000 „	9.336,000 „, rugott.

a) Helvetia tanúságul szolgál, hogy mennyire prosperálhat egy iparág, ha a kormány és az egyesek törekvései annak népszerűsítésében találkoznak, Genf, Locle, Neufchatel és Chaux de Fonds óragyártása világforgalmi jelentőségre emelkedett, és minden elkövetetik, hogy a tulemelkedő francia ipartól el ne nyomassék, mert az országban is az óragyártás főleg Savoie-ban már népipar jellegével bír. Szászkirályság legújabbán Drezda melletti Glashütte táján létesített gyár segélyével és egyéb eszközök által a zsebórák tömeggyártásának meghonosításán dicséretes és sikertígérő buzgalommal törekszik, míg másrészt Angolhon is kezd az olcsóbb óraművek terén versenyt futni Helvetiával. Dr. *Arenstein* e tekintetben Ausztria és más államok közt következő parallelát von :

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztriában	0.7 millió frt	6,000	125 frt
Angolországban . . .	22.0 „ „	14,800	1486 „
Franciaországban . .	9.4 „ „	6,500	1446 „
Sveiczthonban	40.0 „ „	40,000	1000 „

A kis Helvetia tehát 40 millió forint értéket állít elő, és pusztán azért, mert az óragyártás ott a szó teljes értelmében *népipar*. Pest városában különösen *Kralik* műhelye dicséretesen kiemelendő, melynek becses készítményei mind a müncheni, mind az utolsó londoni világkiállításon érmeek által lőnnek kitüntetve.

b) Hain szerint az egész birodalomban csak 800 mechanikus találhatók, mi hihe tőleg tetemesen a valóság mögött marad. A szemészeti szerszöket, melyeknek némelye (mint a Plössel czéegéi) jó hirben állanak, a jobbára Francia- és Sveiczthonból behozatn szokott csötüvek nem kis mértékben drágítják meg.

c) Dr. *Arenstein* szerint a tud. szerszöknél

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztriában	3 millió frt	2000	1500 frt
Angolországban . . .	5.5 „ „	2596	2150 „
Franciaországban . .	3.6 „ „	2362	1539 „

a sebészeti szerszökre nézve

	a sebészeti szerszökre nézve	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztriában	0.5 millió frt	500	1000 frt
Angolországban . . .	1.5 „ „	1042	1450 „
Franciaországban . .	1.1 „ „	800	1403 „

d) *Lenoir* és *Voigtländer* helyesen berendezett bécsi telepei mutatják, hogy a tudományos készülétek előállítására is Ausztria iparosai ujabban mind nagyobb gondot és figyelmet fordítanak.

e) Az ausztriai zongorák és egyéb zeneműszerek az utolsó londoni kiállításon is általános elismeréssel találkoztak, névszerint a *Streicher*, *Bösendorf*, *Ehrbar*-féle zongorák, *Cerveny*-féle fuvószerkek, a pesti iparosnak *Brandl* ismételtén már kitüntetett hegedűi stb.; egyáltalán 13 ausztriai kiállító érmmel, 10 dicséretes megemlítés által lőn kitüntetve; csak Pest-Budán 30 mőhelyben hol zongorák, hol egyéb zene- és hangszerszö készíttetnek.

f) Hain a zenészeti szerszöknél évi értékét csak másfél millió forintra becsüli miből 6 600,000 forintot a munkára számít. A zongorák kivitele igen tetemes, így 1863-ban 611 darab külföldre szállított 308,000 forintnyi hivatalos becsüértékben, a megelőzőtt 1862-ik évben 406,000 frt értékkel birt a zongora-kivitel.

II. Az ásványipar termelényei.

73. §. Az agyagból való árúk készítése.

A téglavetés a birodalom minden tartományában igen terjedt ugyan, de nagyobb részt csak melleleg, mint a mezei iparral járó foglalkodás üzetik, és csak a népesebb városok körül találta-nak műszerűleg elrendezett tégláégető műhelyek. Az egész birodalomban mintegy 4300 ily műhely számíttatik, melyeken évenként átlag mintegy 1000 mill. db különféle téglá készíttetik; aránylag legtöbb Bécs város köré pontosul össze, főleg mióta a birodalmi székváros nagyszerű átépítése és e célra engedélyezett többféle kedvezmények folytán az ebbeli szükséglet tetemesen emelkedett, 1860-ban 36 műhelyében 135 mill. darab állíttatott elő, míg gyártási képességük 200 mill. darabra becsültetett. Csehországban több mint 1400 tégláégetés számíttatik, melyeknek évi, több mint 200 mill. darabra menő készítményei nem csekély mennyiségben Poroszország és a többi német államok felé szállíttatnak. Szilézia 42 nagyobb telepein, valamint a síkon levő égetéseken épén ugy, mint Galiczia és Bukovinában szintén tetemes számú téglák állíttatnak elő és hogy Magyar- és Erdélyhonban is elég terjedt ez iparág, már onnan tűnik ki, hogy péld. a sopronyi kam. kerület 183 tégláégetői három éven át (1857—59) nem kevesebbet, mint 103 mil. darabot szolgáltattak, és hogy Temesvár, Lippa, Oravicza és Bogsán táján évenként mintegy 5 mill. darab téglá készíttetik, hogy végre a brasói kamara tudósítása szerint az ottani kerület 285 tégláégetőjében az egy évi gyártás egyremásra 18 mill. darab. — Horvátországban 63 tégláégetés van, melyek évenként 6 millió darabot égetnek, némelyei gyárilag felszerelvek, mint péld. a vukovári, mely évről évre mintegy 300,000 darabot a dunai fejedelemségek felé szállít. Egyáltalán a magyar korona területén hivatalos becslet alapján 975 téglavető-műhely találtatik évi 207 mill. darab gyártással; és Magyarországgal e tekintetben vetekedik Velencze 527 égetőjével és 150 mill. darab évi gyártásával a). Tűzhatlan téglák különösen Steierhgségben (Tüffer, Voitsberg, Mureck és Graczkörül), valamint Csehországban, alagsóvek itt és Sziléziában gyártatnak leginkább, és a téglagyártás azonfelül még Istriában és Velenczében is elég jelentékeny, miért a kivitel tetemesen felülmulja a bevitelt, így 1863-ban 365,940 mázsa szállíttatott ki 43,913 frt értékkel, holott semmi sem került be és még ezelőtt is mindig activ volt az ebbeli forgalom, miután

	a bevitel	a kivitel
1831—40-ig évenként	82,700 frt	98,000 frtra
1841—50-ig „	100,000 „	168,000 „ rugott.

A közönséges agyagárúk a birodalom egyes tartományaiban a belsziükséghez mért arányban állíttatnak elő mindenütt, az egész birodalomban mintegy 8500 göröncsér s még néhány nagyobb vállalat nem csak különféle cserépedényeket és kályhákat, hanem építési és kerti díszítményül szolgáló terra cotta, terrulith és syderolith-féle agyagcikkeket is készíttetnek, névszerint Alsó-Ausztriában 3, Salzburgban 1, Csehországban 8—10,

Sziléziában 2, L.-Velenczében egynehány s Magyarországon a pesti gyár stb. ily terracottai ékítmények gyártásával foglalkodnak; hazánkban különösen a közönséges cserépedények sokhelyütt kivitelre is gyártatnak, mint péld. Mohács, továbbá Veszprém, Palotán, Pécs stb. Valamint egyáltalán más iparágaknál az egyik másik gyár, úgy a cserépedény készítésénél az agyag lelhelyei ama gyúpontok, melyek köré azon gyártás tömegül össze. Ily gyúpontok péld. Rév, Telegd, Csátár, Biharmegyében, Misztótfalu, Szinnyeváralja, Lakonca Szathmárban; a jolsvai völgy és Rimaszombat Gömörben; Dévény s N.-Lénárd Pozsonyban; Nádasd, Vaasar Baranyában; Sümegh, Bagonya, Dobronok és Zala-Lövő Zalamegyében stb., *Kőhalom* vidéke Erdélyben stb. Közönséges pipák nem csak Selmecezen, Körmöczön és Felső-Magyarország több helyein, jelesen Podrecsányon, hanem Debreczenben, Pápán, Pesten, Szigetvár, Mohács és Bonyhádon, valamint Szlavónia három helyén is nagy mennyiségben készíttetnek; Mezőtúr az egész alföldet látja el közönséges korsóival, és Szlavóniában *Orohavicán* és *Ivanics* táján az ottani igen becses agyagból készülő árúk a külforgalomban is szerepelnek; mindamellett a közönséges cserépedényből több kerül a birodalomba, mint innen kifelé szállittatik b).

A *kőedénygyártás* mind mennyiség, mind minőség szempontjából még nem sorakozik a birodalom előbbre haladt iparágai közé, hivatalos adatok szerint ez ággal 54 gyár foglalkodik 105 égetőkemenczével; aránylag legtöbb van Cseh- és Magyarországon, az előbbi 10 részben egyuttal porcellánedényt is készítő gyárral bir, az utóbbi 13-al c); nemkülönben Erdélyhon is ez ágban jeleskedik, csak a brassói kam. kerületben 5 gyár áll működésben; kőárúkban a csehországi *königszaali* és morvahoni *hruschau* gyárak különösen jeleskednek; a *porcellángyártás* pedig egyrészt Csehbonban központosítva találattik *Károlyfürdő* környékén, hol 10 gyár 36 kemenczével igen becses és felette olcsó árúkat szolgáltat, másrészt pedig 5 nagyobbszerű gyár által képviseltetik, t. i. a bécsi kincstári, a prágai, a csehországi tanavai d), a magyarországi telkibányai és a chinai porcellán szerencsés utánzása, valamint gyártmányai jelesvolta és nagy olcsósága miatt több vilákiállításon ismételve kitüntetett *herendi* gyár (Veszprém megyében a Bakony mellett Fischer Mór), ez utóbbinak üzlete a folyton növekedő megrendelések folytán évről évre gyarapodván. Az összes birodalmi porcellángyártás egy-egy évben 30,000 mázsára rúg. A kő- és porcellánedénynyel való forgalmi üzlet activ természetű, több kerülvén ki, mint be, így péld.

	a bevétel	a kivétel
1862 ben	402,700 frt	786,000 frtot
1863 ban	475,288 „	870,430 „ tett.

Az összes agyagipar évi értéke közel 30 millió frtra e), és a vele foglalkozók száma, odaértve a némbereket és gyermekeket is, mintegy 60,000-re tétetik f). Valamint egyrészt az újabb időkből haladás, melyet, kivált a csehországi érczhegység táján levő gyárak kétségtelenül tanusítanak, a bevétel kevesedése mellett mind nagyobb kivitt tész kilitásba, úgy másrészt a birodalmi gyárak csak úgy fognak tartósan felvirulhatni, ha jobban a kőszénbányák közelébe fognak jutni, miután egyrészt a tüzelő-

anyag oly fontos tényezőt képez e gyártmányok olcsóbb kiállíthatásában, másrészt a szénrétegekkel rendszeren a legkitünőbb fehér és s. ines agyagból való telepzetek vegyülve találtnak, melyek eddigelé még oly keveset méltattak figyelemre. Kivánatos is lenne, hogy Ausztria becses grafitás-tagját, mely jobbára nyersen szokott kivitetni, itthon dolgozná fel, mert a bevételnek nagy része az efféle külföldről jövő grafitedényekre esik, és ha valamely iparágban, bizonyosan az agyagneműek gyártásában Ausztria egészen függetlenné válhatnék a német vámszövetségtől, melynek eddigelé még mindig egyik rendes és jó vevője. Oly tömeges agyagárúgyártás, például minővel Angolhon Poterie nevű vidéken dicsekszik, nálunk egészen hiányzik, és a wegwood s porcellángyártásunk még nagy mértékben nélkülözi a kiállítás ama hibátlan, csinos, változatos és művészeti alakzatát, mely párosulva az ár jutányosságával, kell, hogy a külpiazcokat is meg-hódítsa.

a) Az ausztriai tégladatelések statistikája az 1857-ki hivatalos adatok folytán a következő :

Csehország	1464	égetés	236	millió tégl	évigyártással
Magyarország	610	»	185	»	»
Velence	527	»	150	»	»
Morvaország	334	»	67	»	»
Alsó-Ausztria	309	»	124	»	»
Erdélyország	260	»	13	»	»
Steierhgség	154	»	18	»	»
Felső-Ausztria	146	»	8	»	»
Galicziában	86	»	25	»	»
Krainában	60	»	8	»	»
Horvát-Tótország	63	»	6	»	»
Sziléziában	42	»	18	»	»
Katonai örvidék	42	»	3	»	»
Tirol	26	»	5	»	»
Istria	22	»	13	»	»
Dalmatiában	18	»	1	»	»

stb. stb., mely rövid vázlatból már következtetés vonható az égető műhelyek nagyobb vagy kisebbszertü berendezésére.

b) A téglagyártás ujabban az építési hajlam hatalmasabb felébredése folytán inkább emelkedett ki régi passivitásából, mint a cserépedényé, így míg 1852-ben még sehol sem alkalmaztatott gőzgép a téglaegetésre, ellenben az agyagárúk gyártásánál legalább egy gőzgép használtatott 14 lóerővel, az 1863-ik évben már 6 téglaegetésnél a gőzerő szerepelt (76 lóerővel), holott az agyagárúk gyártásánál a gőzgépek száma csak 5-re és erőképességük 46-ra emelkedett, legjelesebbek a budweisi és hruschaui.

c) A magyarországi köedénygyárak : a nagy-mártoni, kőszegi, pápai, pécsi, ros-nyói, murányaljai, hollóházai, iglói, apátfalvai (Borsodm.), körömöczi, miskolczi, lippai és tatai ; horvátországi kettő pedig a zágrábi és krapinai.

d) A porcellángyártásnak Csehországban haladását már azon körülmény is tanúsítja, hogy még 1852-ben csak az egy alsó-chodauai gyár dolgozott gőzerővel, 1863-ban még más 6 gyárban gőzgép alkalmaztatott, jelesen a smichovi, schlagenwaldi, pirkhammer, dalvitz, ó-rohlaui és klösterle-félében összesen 99 lóerővel.

e) Hivatalos adatok szerint az agyagipar következő statistikát mutat : az évi gyártás

	menyisége	értéke	munkások
téglákból . . .	68.6 millió mázsa	15.6 mill. frt	30,000
alagcsövekből .	1.4 » »	1.5 » »	800

	mennyisége	értéke	munkások
terracotta-árúkból	60,000 mázsá	0.6 mill. frt	200
tűzment. téglákból	0.1 millió »	1.3 » »	600
kályhák és pipák	0.8 » »	10.6 » »	20,000
kőedényből . . .	42,000 »	0.8 » »	3,500
kőszertükből . .	40,000 »	0.2 » »	300
porcellánédény .	32,000 »	1.6 » »	4,000

f) A tekintélyes somma, mely mint az ausztriai agyagipar évi értéke szerepel, kevésbé még ez iparág virágzó voltának, mint azon körülménynek tulajdonítható, hogy nálunk még a téglaegetés évi értéke is belevonva van, mely másutt mint a mezei iparnak egyik járuléka a valódi műipar catalogusába fel sem vétetik, azt szem előtt tartva, következő párhuzam vonható Ausztria és más államok közt :

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra jő
Ausztriában	30 millió frt	60,000	500 frt
Angolországban	16.3 » »	26,800	607 »
Franciaországban . . .	9.8 » »	16,550	592 »
Belgiumban	1.4 » »	2,000	750 »
Ész.-Am.-szöv.	4.6 » »	5,000	800 »

v. ö. a londoni kiállításról való tudósítást.

74. §. Üvegyártás.

Az *üvegyártás*, mely az ausztriai birodalomban, jelesen Csehországban fényes multtal, és tekintve egy nagyszerű felvirágzásra szükségelt tényezőknek lételet, kecsegtető jövővel bír, jelenben is a birodalmi iparoság mezején kitűnő helyet foglal el; készítményei a világforgalom piaczaín daczára a francia, belga, angol és német szövetségi hatalmas versenyzésnek, jelenleg is tekintélyes szerepet játszanak. Az üvegyártás azon kevés ausztriai iparágoknak egyike, mely tömeges productió, helyes munkafelosztás, a külföld haladásainak szerencsés utánzása és aránylag olcsó termelés által egyrészt, legalább Csehországban valóságos *népiparrá* vált, az óriási hegység szegény lakói ez ágánál találván a különben végkép hiányzó kereket, mely iparág másrészt a már is legyőzhetetlennek látszó külversenynek leküzdését még mindig lehetővé teszi. Mulhatlan egyik feltétel azonban, hogy az üveghuták a Steierhgségben ujabban keletkezettek példájára mindinkább a köszénbányák közelébe hozassanak, hogy továbbá az olvasztásra azon égető ásvány, és a hamuszir helyett a szikso mind nagyobb mértékben használtassék a).

A nyersüveg 210 üveghutában (közel 2000 olvasztódával) készítetik, ezekből legtöbb Csehországra jő (83), hol a tüzelőszér és a munkabér olcsósága, a felette jó minőségű kvarcz és a széko jutányosabb ára miatt az üvegyipar régóta meggyökeredett, utána következik Magyarország (33 hutával), Galiczia, Morva- és Steierország stb. Ezeknek némelyei csak közönséges öblös, mások csak táblaüveget, mások mind a kettőt, míg mások azonkívül kristály-, színezett, öblös és köszörülésre való üveget, valamint üvegpépet és rudakat készítenek; az összes nyersüvegyártás, mely 1856-ban 552,000 mázsára rugott 7 mill. frt értékkel b), jelenleg 650,000 mázsára becsülhető, miből 40—43% Csehországra, és mintegy 10% Magyarországra, 14% Velenczére, a többi a birodalom egyéb tartományaira esik.

A nyersüveg csak részben kerül közvetlen forgalomba, nagyjából még további finomítás és iparszerű feldolgozás tárgya c), és épen ezen ágban leli a munkafelosztás elve leginkább valósulását; Csehországban egész vidékek vannak, hol a finomítás, köszörülés, színezés, zománczolás és aranyozás nagyban üzetik, miről különösen elhírhedt *Gabloncz, Haida, Tachau* vidéke stb., hol köszörült üvegyöngyök, u. n. csehdágakövek és egyéb ékmények nagyban készíttetnek, mire valami 22 üveghutánál 2715 köszörűk áll működésben, míg a zománczgyönggyártás legterjedtebb Velence és ahhoz közellevő Murano sziget 7 gyárában, e czikkekkel igen élénk kereskedés üzetvén, jelesen a török és ázsiai vidékek felé. — A *tükörgyártás* Alsó-Ausztrián kívül, hol 4 tükörgyár létezik (kettő Bécsben, egy Nussdorffban és egy Viehhofenben), jobbára csak Csehhonban virágzó, hol valami 20 tüzetesen ez ággal foglalkodó hutánál a tükörüveg csiszolása és simítására külön finomító művek léteznek, míg más művekben tisztán a tükrök foncsorozása és keretbe való foglalása történik, mire külön valami 12 foncsorozó telep létezik, sőt újabb időkben az egy ideig egészen elhanyagolt tüköröntési ipar is mind jobban kezd lábra kapni d), úgy hogy azon egyetlen czikkben is, melyre nézve Ausztria némi függőségbe került a külföldről, nem sokára a teljes emancipatio ki lesz víva. A mi végre a homorú s öblösüvegnek további finomítását illeti, vannak részint némely üveghutákkal egybekapcsolt művek a csiszolásra és metszésre, névszerint 53 ily üveghuta van, melyek a csiszolást maguk eszközlik, és azok közt különösen kiemelendő a neuwelti (gr. Harraché), Eleonorenhain, Adolfshütte, Silberberg (gr. Bucquoié) stb., részint vannak külön vállalatok, melyek csupán az üvegcsiszolással és metszéssel foglalkodnak, és ezek különösen Csehhonban legnagyobb számmal képviselve, a fennebb mondott Hayda, Steinschönau, Gabloncz, Svetla és Pollerskirchen vidékén mintegy 7000 efféle csiszolási és metszési telep található, melyeken az önálló iparosok a hutáktól vett, vagy az üvegárusoktól eleikbe adott nyersüveg további finomításával foglalkodnak, és így némileg bérben dolgoznak, úgy hogy ezen iparág, oda sem értve a napszámosokat, 11—12,000 embernek önálló keresetet nyújt, főleg, ha még a színezés és aranyozás is tekintetbe vétetik, mely nem csak a gyárakban alkalmazott metszők és színezők, hanem sok iparos által önállólag is üzetik. A külfölddel való versenyzés érdekében mindazáltal ohajtandó lenne, hogy a csiszolás az eddig általán használt vizerő helyett minél nagyobb mérvben és mielőbb gőzerővel eszközöltessék e), és hogy a fényüzési üvegczikkek előállítására a nagyobb városok, jelesen Bécs, Prága, Pest közelében nagyjából gyárvállalat létesüljön, hol finomabb s művészetibb izlés egyrészt valamint a nagyobb áldozatképesség még a fényüzési czikkekre is lehetővé tenné az előbbrehaladt külfölddel való sikeres pályafutást.

Az ausztriai üvepiparnak fontossága különben már azon körülményből is tűnik ki, hogy több mint 60,000 munkásnak állandó keresetet nyújt és a gyártás színhelyén való árak szerint évenként több mint 18 mill. frt értéket állít elő f), mely fontosság még az által tetemesen felfokozódik, hogy az évi gyártás közel két harmadrésze külfelé megy, úgy hogy, tekintve a csekély bevitt, a belföldi üvepipar nem csak a birodalmi szük-

ségletet teljesen fedezi, hanem tetemes mennyiséggel a világforgalom piacain is megjelenik, így az üveg és üvegárúkból

év	be-	kivitett	év	be-	kivitett
1858-ban	1, mill.	12, mill. frt	1861-ben	0,6 mill.	12,6 mill. frt
1859-ben	0,8 „	13, „ „	1862-ben	0,7 „	12,6 „ „
1860-ban	0,9 „	15, „ „	1863-ban	0,7 „	11,6 „ „

tehát évenként 11—14 millió forintba rugó kiviteli többlet.

Az összes, a II. csoportban előforduló nem metall ásványból való iparczikkek külforgalma következő üzletet tüntet fel :

	a behozatalban	a kivitelen
1858-ban . . .	7.431,000 frt	16.388,000 frt
1859-ben . . .	4.692,000 „	19.810,000 „
1860-ban . . .	7.187,000 „	23.898,000 „
1861-ben . . .	7.106,000 „	16.049,000 „
1862-ben . . .	8.156,000 „	14.124,000 „

a) Már 1856-ban 17 üveghutánál kőszén használtatott, jelesen Steierhgségben 5, Csehországban 10, Morvaországban és Velenczében egy-egy hutánál, a többi még fával élt, mire évenként 333,600 öl szükségeltetett; minél jobban ritkulnak Ausztria erdei, vagy minél inkább értékesíthető a fa más uton, annál parancsolóbb szükség áll elő az üveggyártást inkább a kőszénhasználatra fektetni. — Az alkatelemek szerint pedig ekkép oszlanak meg a nyugat-északi és keleti tartományok; felhasználtatott :

	hamusár	székes	csudásó
cseh-német tartom. .	27,000 mázsa	40,000 mázsa	74,000 mázsa
keleti tart.	23,000 „	5,000 „	— „
egészben :	50,000 mázsa	45,000 mázsa	74,000 mázsa

a csudásónak és még inkább a sódának nagyobb mérvben használása felette kívánatos lenne. Az ólomélegnek a belga, francia és német iparosok példája szerinti nagyobb használása különösen javasolható.

b) Az 1856-ki adatok szerint kipuhalt 560,000 mázsa nyersüveg következőleg oszlik fel az egyes tartományokra :

	az üveghuták száma	az összes nyersüveg mennyisége mázsa	pénzérték e. p.
Csehország . . .	83	228,090	3.077,000 forint
Magyarország . .	33	56,660	623,200 „
Galiczia-Bukov. .	21	34,730	385,700 „
Morva-Szilézia . .	14	42,480	512,800 „
Steierherczegség .	13	30,560	325,600 „
Velence	9	69,500	1.046,000 „
Erdélyország . . .	9	16,710	188,900 „
Alsó-Ausztria . .	8	22,790	294,700 „
F.-Ausztr. Salzburg	6	10,170	122,100 „
Tirol	5	15,870	194,500 „
Karant. Kraina . .	5	15,110	184,900 „
Horv.-Tótország .	4	8,550	95,700 „

összesen : 210 552,020 7.000,000 forint

ezen kimutatásból önként derül ki, hogy a finomabb és értékesebb üvegek leginkább Csehországban és Velenczében, a többi, különösen a magyar tartományokban ellenben a silányabb és olcsóbb nyersüvegek készítettnek; így péld. a csehországi nyersüvegek értéke ötször nagyobb, mint a magyarországiaké, holott mennyiségre amazok gyártása

csak négyszer akkora, mint a magyarországi stb.; a legolcsóbb üveghuták hazánkban : a zlatnói, parádi, szihlai, selmeczi, kis-kocholnai, bzuvai, színóányi és tomesi; Horvátországban a vucsiní, osrodoki, velíkuí, és ujabban keletkezett eszéki.

c) Az 1856-ki gyártás következő alkatrészekre oszlik :

60,000	mázsa üvegpép és rud,
13,320	» kristály és színes öblös üveg,
59,000	» közsűrűlő-üveg,
205,000	» közöns. öblös üveg,
176,400	» közöns. táblatüveg,
46,500	» tükörtlüveg.

Ezen egész iparágról v. ö Industrie Statist. der Oestr. Monarchie. I. füz. 1857. Daczára, hogy csak a finomított üvegnek nagyobb kúlforgalomnak tárgyai, mindamellett még a közönséges nyersüveggel is nem megvetendő külfekereskedés üzetik, jelesen Erdélyhónból sok vitetik Oláh-Moldvaországba, pedig az egy *krassnai* kivéve, a többi, mint például a felső drpási, búkszádi, bárkányi, zalán-pataki, borszéki, görgényi stb. mind csak közönséges árúkat szolgáltatnak.

d) Igy Csehországban még 1857-ben Elisenthalban egy tükörlöntőgyár jött létre, mely már a reakövetkező évben 3588 mázsa öntött tükört szolgáltatott, ujabban még több keletkezett, és számuk nyilván még inkább fog jövőben emelkedni.

e) Ujabban már többféle üvegyárban gőzgépek jönnek alkalmazásba, igr mig 1852-ben még sehol gőzerő nem használtatott, 1863-ban Csehbon öt gyáraiban (Bras2), Settenz, Fichtenbach és Pollerskircheniben), Kraina, Morva- és Magyarország (Thalheim) egy-egy, végre Velence két gyárában gőzgépek lettek használva, összesen 68 lóerővel.

f) Ausztia és más európai államok, jelesen Belgium közti párvonalból kivehető, mennyivel magasabb ott az egyes munkásoknak fejenkénti keresete; igr dr. Arenstein szerint :

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jö
Auszttriában	18.3 millió frt	60,000	306 frt
Angolországban	4.9 » »	9,000	550 »
Francziaországban	18.1 » »	23,000	788 »
Belgiumban	6.4 » »	3,700	1729 »

mi világosan arra mutat, hogy nálunk ez ágnál is igr, mint sok másnál, a kézi munka tulnyomó, holott Angol-, jelesen Belgaországban a gyári üzlet bir tulsulylyal.

III. A fémipar.

75. §. A vasipar.

A birodalmi vasbányászatnak, ha mindjárt lassu, de folytonos emelkedése mellett természetesen a vas finomításának is kellett öregbúlnie, olyannyira, hogy sokhelyt, névszerint az alpesi tartományokban már lassankint a népipar természetét kezdi magára öltetni. A finomított vas-művek már 1854-ben, oda értve a nyers, vert, öntött és cement-aczélt is, 3.407,834 mázására becsültettek, mintegy 35 mill. forint értékkel a), azóta pedig az évi termelés igr növekedett, hogy

	a frisitett vas- és vassinekből	az aczélből
1856-ban	4.049,000	236,000 mázására
1857-ben	4.442,000	253,000 „
1858-ban	4.244,000	170,000 „
1859-ben	3.892,000	198,000 „

tétetik. A sokágú vasipar szükségessé teszi, hogy az egyes főágak külön tekintetbe véssenek.

Az *öntöttvasművek* gyártása hol külön öntőműhelyekben, hol a gyárakban az ott felállított kupolkemenczéken üzetik, és legterjedtebb Csehországban, Morva, Sziléziában; de Alsó-Ausztriában, Magyarországon és az alpesi tartományokban is elég jelentékeny, így csak Alsó-Ausztriában 18 vasöntőde számittatik, Steierhgségben a gráci, máriaczei és St. Stefan-féle öntődék terjedt üzlettel bírnak; de az ausztriai készítmények, tekintve az öntés finomságát és műszerű alakzatát, nem mérkőzhetnek az angol, belga, francia vagy vámszövetségi gyártmányokkal, noha némely telepek, mint névszerint a csehoni neujoachimsthal, komorai stb. jelesen az öntöttvasból edényekre nézve bátran kiállhatják a versenyt a külfölddel; egészben az öntött vasárú gyártása az összbiradalomban mintegy 720—780,000 mázsára becsültetik 4. mill. frt értékben, mihez még az átolvasztás után előállítatni szokott 180—200,000 mázsa öntöttművek járulnak b).

A *sodronygyártás* csak Alsó- és Felső-Ausztriában bír némi jelentőséggel, de azon körülmény, hogy a készítmény nem egyenlő minőségű, s a külföldi sodronnyal nem állja ki a versenyt, valamint azon körülmény is, hogy a Levantében mindinkább csökken a kelendőség, zsidbasztólag hat ki ez ágra; az alsó-ausztriai 7 sodronygyár 1860-ban már 40,000 mázsa, a felső-ausztriai 4 gyár ugyanazon évben 14,000 mázsa sodronyt szolgáltatott: Steierhgség szintannyit állít elő (jeles az ofenzi és liczeni gyár); továbbá még Karantán, Cseh-, Morvaország és Szilézia is sodronygyártással foglalkodik, mindegyik évenként átmérőleg 150,000 forint értéket állítván elő; végre még Galiczia, Magyarország és Tirol is e téren jelenkezik; az összes évi gyártás átlag 74,000 mázsára becsülhető, mintegy másfélmillió frt értékben c). Drótkötélgyár van jelesen Alsó-Ausztriában (sz. Egydi), melynek üzlete, valamint némely más gyáraké, azon mértékben gyarapodik, a mint a szén- és egyéb bányászat mélyebbre terjed.

A *szöggyártás* Ausztriában két oknál fogva különös fontossággal bír, először mivel a gépszöggyártás, mely csak 1842-ben honult meg, azóta igen jelentékeny lendületet vett, és tetemes kivitelre nyújt alkalmat, másodsor mivel még a kézi munka is tömeges alkalmazást nyer ez ágon, és a kézi munka mellett gyártott szög a gépkészítménynél becsesebbnek tartatik. Alsó-Ausztriában 1861-ben 7400 mázsa gép-, 1400 mázsa sodrony-, s 20 millió darab kovacsolt szög gyártatott, melynek tetemes része a dunai fejedelemségek felé veszi útját, és Bécsen kívül úgy, mint az összes vasipar Gaming, Scheibbs és Ybs melletti Waidhofen táján összpontosulva találhatik; Felső-Ausztriában e tekintetben is Steyr városa és környéke tűnik ki, 1860-ban 28 gépszög-műhelyben 1333 millió darab gép-, s 231 kovácműhelyben 1313 millió darab egyéb szög készítettett, mintegy 1.300,000 frt értékben; Steierhgségben évenként átlag 25,000 mázsa szeg és valami 15—20 mill. db peczezszege állítatik elő, Krainában 12,587 mázsa szög készül évenként, és még terjedtebb ezen üzlet Csehországban d); különben még Galiczia és Magyarország is jelentékeny

adagokkal járulnak hozzá, úgy hogy az évi szöggyártás az egész birodalomban már 1857 körül harmadfélmillió frtra becsültetett. Különben czövekszegek, csavarok és egyéb kisebb vasszerkek legnagyobb mennyiségben gyártatnak a párját ritkító neunkircheni gyárban Alsó-Ausztriában, mely más 8 gyárral a birodalom legtöbb tartományait látja el az efféle czikkekkal.

A *tűgyártás* Ausztriában jobbára még iparszerűleg üzetik, de daczára a tücsinálók elvitázhatlan képességének és szerény igényeinek, mind keskenyebb körre szorittatik, miután a legügyesebb és még oly kevéssel beérő tücsnek készítménye sem belső jelességre, sem olcsóságra nem versenyezhet a gyári munkával; tűgyár pedig a birodalomban csak négy létezik, kettő Alsó-Ausztriában (Fischamend és Hainburg), melyek 1861-ben 70 mill. darab varró-, 35 mill. darab gombos- és 12 mill. darab hajtút gyártó tak; egy harmadik gyár Tirolban (Füssen) van, mely évenként mintegy 10 mill. darab, végre a morvai schönbergi 18—20 mill. darab különféle tűt szolgáltat, a kelet felé való kivitel mindinkább csökkenik, noha a tapasztalás tanúsága szerint a tűgyártás életrevaló s sok ezernek keresetet nyújtó ipárnak igérkeznek.

a) A vasfinomításra 1851-ben 893 vas- és aczélhámor volt működésben 2284 olvasztó-kemenczével és 2248 pörölydével; továbbá számittatott 29 pudlingtelep 87 pudlingkemenczével, 53 hengerpárral és 63 izzasztó-kemenczével; 68 hengertelep és 18 aczélöntőde. Az 1854-ik évi finomított vasműnek mennyisége úgy oszlott meg az egyes tartományok közt:

	mázsa		mázsa
Steierhgség . . .	811,246	Tirol . . .	59,072
Karantán . . .	588,524	Krajna . . .	46,111
Magyarország . . .	499,689	Erdélyorsz. . .	42,351
Csehország . . .	441,241	Salzburg . . .	41,963
Morvaország . . .	388,824	Galiczia . . .	34,420
Alsó-Ausztria . . .	226,669	Bukovina . . .	22,277
Felső-Ausztria . . .	64,844	Velenze . . .	4,000
Slézia . . .	64,823	Horvátorsz. . .	360

Ugyanazon évi termelés következő alkatelemekre oszlott:

	mázsa		mázsa
goromba vas . . .	503,590	mozdonyok . . .	13,668
rudvas . . .	1,629,824	aczél . . .	223,305
szálvas . . .	27,642	fehér lemez . . .	14,431
fekete lemez . . .	173,867	gépek . . .	51,891
hajó lemez . . .	72,387	kov.szer és lakatosmunka	19,036
vassinek . . .	581,647	szög . . .	12,186
karika-vas . . .	86,922	sodrony . . .	44,468

b) *Fridau* közlése szerint az öntött vas-árúk gyártása volt:

	Ausztriában	Poroszországban	Franciaországban
		v á m m á z s a	
1855-ben . . .	703,804	2,265,000	5,292,000
1856-ban . . .	607,907	2,353,000	5,491,000
1857-ben . . .	717,224	2,521,000	5,451,000
1858-ban . . .	703,274	2,957,000	4,632,000
1859-ben . . .	784,832	1,999,000	4,749,000
1860-ban . . .	724,882	2,103,000	—

Söt Nagy-Britanniában, a honnan 1858-ban 1,563,000, 1859-ben 1,624,000 és 1860-ban 1,496,000 mázsa öntött vasművek vitettek ki, az évi gyártás legalább 14—15 millió

mázsára rughat! Pest-Budán 7 vasöntő műtelep létesik, köztük a peati hengermalom-társulaté, és jelesen Ganz telepe annyira szerepel, hogy az utóbbinak szabadalmazott vasutkereiből évenként 4—5000 darab Európa minden vidékei felé vándorol, és e gyárnak nagyszerű üzlete már néhány év előtt a keresk. kamarától 300,000 forintra becsültetett.

c) Fridau szerint vassodrony készítettett.

	Franciaországban mássa	Poroszországban mássa	Angolhonból kivitetett mássa
1857-ben . . .	490,756	342,850	226,600
1858-ban . . .	422,044	479,619	204,400
1859-ben . . .	471,096	443,941	247,120
1860-ban . . .	—	439,779	278,329

az angolországi sodronygyártás ennél fogva bizvást tehető 2.700,000 mázsára, — mily különbség Angolhon és Ausztria közt!

d) Így csak a prágai kam. kerületben 1856-ban a gyárokon kívül 198 szegkovács mintegy 18,336 mássa szeget állított elő.

76. §. Folytatás : a kovácsolt vasból, valamint az aczél- és vasból való gyártmányok.

A vasból való gyártmányok sokféleségénél fogva nehéz ezen ipárnak csak megközelítő képét is adni, és így csak a főmozzanatok emelendők ki. Alsó-Ausztriában, mint már fentebb érintetett, Bécs városa, továbbá Ybs melletti Waidhofen, Gamming és Scheibs tája tömeges vasgyártásnak székhelye, itt mintegy 514 különféle kovácsműhelyen kívül, 4 gyár tűzhatlan pénzszekrények gyártásával foglalkodik, évenként 1 mill. frt értékű és tetemes kiviteli cikket képző készítményeket szolgáltatván*); 4 gyár vasbutorokat állít elő évi 180,000 frt értékkel, melyeknek keletre való kivitele azonban ujabban érezhetőleg megcsökkent; 13 serpenyő- és üst-hámor, valamint 11 kovácsműhely a mélyített vasedények gyártásával foglalkodnak, évenként mintegy 140,000 forint értékben, míg 4 gyár a zománczott vasedényekből évenként 200,000 forint értékűt szolgáltat, 3 gyár egyedül a légszeszvilágításra szükséges csövek és egyéb készülékek gyártásával foglalkodik. A lakatos munka még csekély mértékben üzetik gyárilag, hanem a kézművesek üzlete is oly terjedt, hogy csak a Bécs környékén levő mintegy 800 önálló lakatosműhely évenként 4.664,000 frtára árúkat szolgáltat, melyeknek nagyrésze a törökbírodalom felé szállíttatik. Felső-Ausztriában Steyr városa, ezen ausztriai Birmingham környékén tömegül össze a vas- és aczélipar, a 2111 önálló telepből 856 e vidékre esik; a gyártás évi értéke 8 mill. forintnál többre rúg, miből több, mint 7.200,000 frtra való forgalomba bocsáttatik a). 1860-ban ez ág körül 5500 munkás volt elfoglalva, és habár a gyártás legnagyobb része az alantabb említendő kaszák, sarlók és egyéb metszőszerekből áll, a kovácsolt szerek évi gyártása is igen tetemes b); nemkülönben Steierhercegség is ez ágban jeleskedik, több mint 4000 munkás abban lelvén keresetet c).

*) Pesten is birnak raktárakkal; azonfelül van itt egy külön tűzhatlan vas-szekrények gyára.

Jóval fontosabb a *kasza, sarlók és szecskavágók*, valamint a finomabb *reszelők* gyártása, mely kiválólag a két ausztriai tartomány fenebb érintett vidékének főiparágául jelentkezik, és a birodalomnak soká érezhető túlsúlyt szerzett, kivált az orosz és török birodalom főpiaczain, de a keleti háboru és a legutóbbi lengyel mozgalmak folytán, névszerint pedig az olcsóbb, habár jóval silányabb, gyakran azonban az ausztriai gyárak utánzott czéggjelölése alatt megjelenő francia és német szövetségi készítményeknek győztes versenyzése következtében a birodalomnak e felülkerekedése ujabban tetemes csorbát szenvedett, és ezen külpiaczoknak újbóli meghódítása nem csekély erőfeszítést igényel a belföldi aczélgyártásnak drágább voltánál fogva amugy is nem kis mértékben megnehezített versenyzetésnek lehetővé tételére.

Alsó-Ausztriában 26 kaszaműhelyben évenként 6—700,000 darab kasza, 4—500,000 darab sarló, két reszelőgyár, és 17 műhelyben mintegy 380,000 frtára finomabb fűrészek és reszelők készíttetnek, 5 külön gyárban évenként mintegy 8 mill. darab halászhorog állittatik elő, melynek több mint felerésze Olasz-, Görög- és Törökországba szállittatik. A két gyárban jobbra külföldi anyagból készíttetni szokott *aczéltollak* távol sem fedezik a belazükségletet, e cikkekre nézve egyáltalán a birodalom, még az angol, belga és rajnai porosz tartományokra van utalva, míg a zongora-aczélhúrok gyártásában egy bécsi cég (Müller fia) annyira túltesz a külföld hasongyártmányain, hogy évi 100,000 frtra menő készítményei még Német-, Francia- és Angolországban is keresett cikket képeznek.

Felső-Ausztriában 50 műhely 1860-ban 2.632,000 darab kaszát, 156,000 sarlót, 200,000 szecskavágót állított elő, azonfelül a 217 késművestől ugyanez évben 2.808,000 darab késvas és penge, 10.405,000 darab asztali kés, 6 mill. darab zsebkés, 36,000 tuczat borotváló, 34,000 csomag olló, és mintegy 1000 mázsá egyéb metszőszer készíttetett, az öntött- és egyéb aczélból finom reszelők és közönséges fűrészek gyártása is felette élénk, az utóbbiakból évenként 226,000 darab igen jutányos áron állittatván elő d).

Steierhgség valami 32 kaszagyárában a legutóbbi időkben több mint 8.600,000 darab kasza, sarló és szecskavágó gyártatott, de a reszelők készítése itt is mindinkább hanyatlik, minthogy a gyári üzlettel, mely Krainában e), Karantánban, Csehországban és Tirolban honos, nem képes kiállani a versenyt; a kasza- és sarlógyártás ezen most nevezett tartományokban együttvéve évenként mintegy 1.500,000 db-ra tehető, úgy hogy ezen összes vas- és aczéliparnak évi értéke jóval többre rúg, mint *Hain* által fel van véve (3.074,000 frt): miután csak az aczél- és késművesárúk gyártása mintegy 25,000 munkást foglalkodtat, és évi értéke közel 12 millió forintra becsültetik.

Mint egyik specialitás, még a *fegyvergyártás* említendő külön, ez Bécs, Prága városában és egyáltalán Alsó- és Felső-Ausztriában leginkább van képviselve, Alsó-Ausztriában 10 gyár a katonaság számára való fegyvereket szolgáltatja, névszerint a puskacsöveket, melyeknek tökéletes felszerelése a bécsi cs. kir. arsenalban történik, mely nagyszerű műtani berendezésére nézve ritkítja párját; továbbá 4 gyár és számos kardcsiszár,

puskaműves és egyéb iparos által sok fényüzési fegyver állittatik elő, így csak 1860-ban nem kevesebb, mint 206,601 darab katonai puská és 27,438 darab kard gyártatott; Felső-Ausztria 7 telepén ugyanazon évben 17,000 puskacső, 150,000 szurony f), 35,000 lándzsa, 160,000 puskaavessző, 12,000 kardlapát és 250,000 kisebbnemű fegyver-alkatrészek állittattak elő, számba sem véve az ottani, valamint a többi tartományokban mintegy 422 fegyver- és sarkantyuművesek részéről készítetteti azokott különféle fegyverzetet, úgy hogy e czikkekre nézve nem csak a bevétel, mely ezelőtt főleg Lüttichből, Angol- és Franciaországból igen jelentékeny volt, mind jobban csökkenik, hanem a kivitel is mind nagyobb jelentőségre emelkedik, így míg 1851—60-ig a fegyverkivitel átlag csak 329,000 forintot eredményezett egy-egy évre, 1862-ben 908,000 frt bevétel mellett 2.253,000 frt kivitel volt, mely csak a legutolsó 1863-ban megint némileg, tudniillik 1.286,000 frtra szállt le. A tüzérség és tengerészet számára kívánt ütegek hol a bécsi arsenálban, hol a máriacelli öntőműhelyben állittatnak ki; a kincstári intézeteken kívül a katonai és polgári lőszerek a egyéb fegyverek gyártásával az egész birodalomban mintegy 5000 munkás foglalkodik és a gyártás évi értéke legalább 2 mill. forintra tétetik, de nyilván kétszer annyira rúg, miután az elég terjedelmes belszükségleten felül az évi kivitel, mint fentebb láttuk, a 2 milliót meghaladja.

Ha még a fekete és fehér lemezből való különféle bádogos munkák tekintetbe vétetnek, melyekre nézve a birodalmi készítmények, mint jobbra kézimunkának szüleményei korántsem mérközhetnek a francia, belg, angol, vagy csak rajnamelléki gyártmányokkal, és melyek csak nagyobb városokban állittatnak elő gyárilag, mint péld. Bécsben. hol 2 pléhárúk gyarán kívül 12 nagyobbyszerű bádogműhely és 2 lámpagyár a vaslemezárúk gyártásával nagyban foglalkodik, ha továbbá még a többi kisebbnemű vaskészítmények számbavétetnek, melyek egyes iparizók és kézművesek által állittatnak ki, az *összes vasipar*, oda sem értve a sineket és vaspályai készülékeket, valamint a másutt érintett gépeket, erőműveket és szállítóeszközöket, több mint 40,000 munkásnak nyújt keresetet és kerek számmal évi 20 mill. forintnyi értéket képvisel.

a) Az ausztriai acélgártás néhány év előtt 299,800 mázsára becsültetett 4.297,000 frt értékben, miből levonatván a nyers anyag értéke (1, 2 mill.) mintegy 3 millió frt marad tisztán; a gártásban részesítvük :

Steierhség .	118,800 mázsával	Tirol	12,000 mázsával
Karantán . .	89,000 „	L.-Velence . .	7,000 „
két Ausztria .	57,000 „	Magyarország .	2,000 „
Kraina . . .	32,000 „	Erdélyország .	1,500 „

ezen mennyiség közt továbbá volt : 85,000 mázsa nyers, 208,000 mázsa vert és 6800 mázsa öntött acél.

b) A línsi kamara tudósítása szerint 1860-ban többi közt : 6 mill. darab doromb, 27 mill. darab ár, 1 mill. darab furó, 183,000 tuczat vaskarika és lánczok, és számos más kárpitos, és vargaszeg és egyéb számszámok gártatnak.

c) A Steierhségben legujabban a Bessemer-féle öntött acél utánzásával sikeresen tett kísérletek az ausztriai vas- és acéliparnak tökéletes átalakulását méltán sejtetik, mert ezen eljárás mellett közvetlenül nyers vasból olvasztás utján acél állitható elő.

d) Sajnos, hogy hazánk vasiparáról, mely iparosságunk sovány lajstromán különben még legtekintélyesebb szerepet visz, újabb adatok épen nem állanak rendelkezésre; az itteni vashámorok nagyobbára kész vasárúk gyártásával is foglalkodnak; különösen kiemelendők a pohorellai, betléri és rimabrezói Gömörmegyében, a szepea-megyei hámorok és gölnici kovácsmesterek műhelyei; a dermői Tornában, az antalóczi, felső és turjaremetei Ungban, a sok abaujmegyei hámorok és meczenzéfi szerkovácsműhelyek, a szelesztói, illonczai stb. Beregmegyében, a bogszáni, resiczai, zsidóvári stb. Krassóban, a vaskohi Biharban stb. és az 59. §-ban is említett egyéb hámor- és hengely-műtelepek. — A pesti kamara tudósítása szerint Észak-Magyarország 42 hámorában nyers és öntött vason kívül 1862-ben összesen 427,000 mázsa rudvas és vaslemez állítatott elő, miből 40,000 mázsa fekete lemez; a diósgyőri kincstári hámor ugyanaz évben 9615 mázsa vasárút, a tiszolczi 6199 mázsa, a rohnici végre 121,672 mázsa különféle öntött- sin-, nyújtóvasat, aczélt, műszerárút és géprészeket szolgáltatott. — B. Csörni g szerint a kincstári 29 vassfinomító művekben 1860-ban lett előállítva : 288,480 mázsa nyújtott vas, 25,824 m. pléh, 27,885 m. szervasarúk, 2210 m. öntött és 91,275 mázsa egyéb aczél.

e) Jelesen kiemelendő a neumarkti gyár; Steierhságben kiemelendő a *leobeni* vasműtelep (Mayré), a *seltwegi* és a cs. kir. neubergi, de mindezekben 1863-ban tetemes hanyatlás tapasztalható, több mint 200,000 mázsával csekélyebb termelés volt 1863-ban mint 1862-ben.

f) *Wörndl* testvérek szuronygyára Steyr városában talán első efféle gyártelep az egész Continensen és európai hírű, még Belgium és Angolhonból is kap megrendeléseket, készítményeikkel sem az angol, sem a belga szuronyok nem versenyezhetvén. Egyáltalán Steyr városa és vidéke virágzó vasiparnak színhelye, hol 12—15 ezer munkás az ágban nyer foglalkodást, és évenként 5—6 mill. forint tőke jó forgalomba. Csehországban, jelesen *Weipert* táján terjedt fegyvergyártás létezik.

77. §. Egyéb metallgyártás, réz-, ón-, horgany- és nemes fémekből gyártmányok.

A rézművek gyártása legterjedtebb Alsó-Ausztriában, majd Cseh- és Magyarországon a réztáblák és rézlemez jobbra a rézhámorokban és hengerművekben készíttetnek, hol azonban még különféle mélyített és homoridomu rézárúk is állítatnak elő, ámbátor ezekkel hol külön gyárak, hol egyes iparüzők, névszerint a birodalom minden tartományaiban levő mintegy 3000 rézműves, foglalkodnak; Alsó-Ausztriában 3 gyár és szinte annyi hengermű évenként 600 mázsa vassodronyt és 18,700 mázsa rézműárúkat szolgáltat, a sodronykészítés valamint itten, ugy a többi tartományokban is mióta a távirvánál jobbra vassodrony használtatik, mindinkább csökken, és az évi gyártásnak legnagyobb része kifelé szállittatik; Felső-Ausztriában két rézhámor 1860-ban 27,000 db különféle rézedényt szolgáltatott; Steierhság 5 hámorában évenként több mint 2—3000 mázsa rézgyártmányok készülnek. Kraina két rézhámorral bir; Csehországban csak a prágai kamara-kerületben 3 rézhámor és 5 nagyobb telep évenként 6—700,000 forintára veres és sárgarézműveket állítanak elő, de Morva-Sziléziában és Galicziában is hol hámorok, hol iparművesek által tetemesb mennyiségű réz dolgoztatik fel, mely majd Hamburgon át külföldről, majd Magyarországból kerül oda. Hazánkban a besztérczebányai, szomolnoki, felsőbányai, a csiklovai hámorok és ottani rézművesek által, valamint Berzétén Gömörmegyében és másutt gyárilag rézkazánok, serpenyők és egyéb mélyített edények készíttetnek; de jóval élénkebb az ebbeli üzlet Erdélyországban, jelesen Sz.-Domokos, Tömös, Brassó, N.-Szeben, Orlát,

Szászsebes és más városok környékén. Még terjedtebb a rézműipar Velence királyságban, mi természetes következménye az ottani rézbányászatnak. Ide némileg sorolandó még a rézpénz verése, mely úgy, mint a nemes ércpénz gyártása, a kormány kezében van, rézpénzdarabokból a bécsi, körmőci, velencei és károlyfehérvári kincstári pénzverőházakban az 1857-ik évi pénzgyezmény óta egész 1863-ki október végeig összesen 916.887,100 darab lett kiverve, együttesen 9.613,581 frt értékben a).

A sárgarézgyártásnak főszéke Alsó-Ausztria, hol 4 gyárban különféle csövek, 7 gyárban pléhsodrony és tompák, 15 nagyobb műhelyben öntött árúk, és általán 80 telepen különféle öntött és préselt árúk készíttetnek sárgarézből, évenként mintegy 3,300,000 frt értékkel. Azonkívül 16 gyári telepen és mintegy 208 sárgarézműves által évenként 1.250.000 forintára bronzárúk, névszerint különféle bijouteriák készíttetnek, melyek főleg, mióta a párisi olcsóbb árúk gyártása szerencsésen utánzatot, nagyrészt a külforgalomban is kezdenek szerepelni. A pakfonggyártás is főleg 1857 óta épen úgy mint a chinai ezüsté, a magasabb ezüstagio mellett tetemes lendületet vett. Ot alsó-ausztriai gyár pakfonglemezt és sodronyt állít elő 300,000 frt évi értékkel, más 3 nagyobb és 14 kisebb gyárban pakfongból különféle eszközök, jelesen egyházi készülékek gyártatnak évenként 550,000 frt értékben és 48 kupakkészítő tisztán csak pipafedelek előállításával foglalkodik. Chinai ezüstárúk Bécs 6 gyárában készülnek évenként mintegy 250,000 frt értékben, és azoknak tetemes része a levantai kereskedésbe bocsátatik; ugyanott 6 más gyár és mintegy 28 műhely ezüstölt árúk készítésével, és egyáltalán ezüstöléssel, 27 iparműhely pedig csupán ezüstölt gombok előállításával foglalkodik, de mindezen iparágakra, melyek az e célra szükséges önt, rezet, ezüstötstb. külföldről kénytelenek behozatni, a valuta hullámszámai igen zsidbasztólag hatnak ki. Különben a sárgarézipar még Felső-Ausztriában, Stiriában, Csehországban és Velenczében is elég terjedt, és hogy egyáltalán az ausztriai metallgyártás felette jelentékeny, már onnan is kivehető, mivel körülbelül 600 harang-, gomb- és sárgarézöntőn, 1100 bronce és metallgyáros, és 1600 bádigoson kívül mintegy 400 gyár és nagyobb műhely ez ággal foglalkodik b) és a metallgyártásnál, oda értve az ólom-, ón-, horgany- és egyéb érczázványt is, mely jobbára csak kézművesek, névszerint bádigosok, ónművesek stb. által dolgoztatik fel, több mint 30,000 munkás lel keresetet és a gyártás évi értéke 30 millió forintra becsültetik c).

A nemes fémek földolgozása csak a birodalmi fővárosokban, névszerint Bécs, Velence, Pest, Triest és némileg Prága városában találtatik méltón képviselve. A birodalmi székvárosban az arany- és ezüstsodronygyártók száma 1856—60-ig 18-ról 26-ra emelkedett, a sodrony 13 nagyobb műtelepen és 12 fonó és ezüstölő által arany- s ezüstszővetekre dolgoztatik fel, a mondott 1860-ik évben másfél millió forint értékben, melynek tetemes része kelet felé vándorol. Arany- és ezüstművekkel mintegy 400 czég foglalkodik, azok közt 24 nagyszerű üzlettel bir, de valamiut az arany- és ezüstművesek száma ujabban csökkent, úgy az évi gyártás is részint a külföldi préselt és ennélfogva könnyebb s olcsóbb árúk emelkedő behozatala, részint a punczirozás okozta megszorítás és

termelési drágítás miatt észrevehetőleg lejjebb szállt, az évi gyártás, mely 1850-ben még 5,7 mill. frtra becsültetett, 1860-ban már csak 4, millió forintba rugott, hogy erre a magas és folyton változó agio is tetemes befolyással van, említenünk sem kell *d*). Csehonban specialitasként az igen terjedt, bár ujabban a kiviteli megszakadása folytán keskenyebb térre szorított granátkő-árúk gyártása említendő, mely némely nagyobb műtelepeken kívül, mint péld. a *maroniczi* (hg Lobkoviczé), a *dlazkoviczi* (gr. Schönborné) számos iparost foglalkodtat (v. ö. a 64. §.). Ezen iparághoz sorolandó végre még a *nemes érczből való pénzverés*, mely a birodalom 4 pénzverő-házában kincstárilag üzetik, olyformán, hogy 1857-ki sept. 19-ről való egyezvény óta, ezen egyezvény értelmében egész 1863-ki katonai év végéig veretett :

osztrák értékű ezüstpénzből	291.635,046 darab
ezüst váltópénzekből	15.652,222 „
levantai tallérokából	6.867,224 „
arany korona félkorona és aranyokból	11.274.688 „

összesen : 325.429,180 darab

együtt mintegy 250 mill. frt értékben, jelesen az utolsó évi pénzveretés eredménye e következő ; t. i. 1863-ki kat. évben veretett :

	ezüstpénz darab	ezüst váltópénz darab	tallér darab	aranyok darab
Bécsben	5.413,359	1.643,750	767,474	2.621,762
Körmöczön . . .	766,193	—	—	57,854
Károlyfehérvárt .	687,895	—	—	325,709
Velenczében . .	3.089,170	—	665,539	239,778
összesen : . . .	9.956,617	1.643,750	1.433,013	3.245,103

mintegy 27 mill. frt értékben.

Ha az arany- és ezüstműveseken kívül még a drágakömvészek és ötvösök, valamint az ékszerekkel kereskedést űző iparosok és a kincstári pénzverőházakban alkalmazott munkások vétetnek számba, a nemes fémipar mintegy 10,000 egyénnek szolgál közvetlen kereseti forrásul, és ezen iparág évi értéke, levonatván a nyers anyag értéke, körülbelül 3 millió frtra tehető, és ez a mi a nemesítő iparnak szerzeménye. A metallgyártásnak folyton emelkedő fontossága a forgalmi üzletből tűnik ki legvilágosabban, t. i. az ólom-, vas- és egyéb metallárúkból, oda nem értve a másutt említett gépeket, vassineket, szállító-eszközöket, valamint a nemesérczből árúkat,

	behozott	kivitetett
1861-ben	3.334,000	14.720,000
1862-ben	4.410,000	11.151,000
1863-ban	4.854,000	8.375,000

tehát a kiviteli többlet az utolsó 3 év átlaga szerint esztendőnkint 7, mill. forintba rúg.

A mi végre a nemesfémből való árúk forgalmát illeti, a drágakövekkel kirakott vagy a nélküli ékszerekből volt :

	bevitel	kivitel
1861-ben . . .	1.077,000 frt	4.260,000 frt
1862-ben . . .	1.446,000 „	4.245,000 „
1863-ban . . .	1.295,000 „	4.620,000 „

tehát évenként átlag 3 mill. frt többlet e).

Az összes, a III. kategóriát képző fémiparbeli cikkek külforgalmi üzlete, belevonva a nyers fémeket is, következő adatokat eredményez; volt

	a behozatalban	a kivitelen
1858-ban . . .	27.596,000 frt	11.534,000 frt
1859-ben . . .	13.346,000 „	12.609,000 „
1860-ban . . .	10.849,000 „	13.550,000 „
1861-ben . . .	8.049,000 „	20.428,000 „
1862-ben . . .	10.250,000 „	15.589,000 „, f)

a) Jelesen az utolsó három évi váltó rézpénzbeli verés a következő volt; *verett darab* :

	1861	1862	1863
Bécsben . . .	56.914,375	34.770,000	856,875
Körmöczön . . .	76.144,808	26.921,461	—
Károlyfehérvárott . . .	24.864,139	9.055,002	9.264,947
Velenczében . . .	—	11.809,500	—
összesen :	157.913,322	82.055,963	10.121,822

b) Csehországban jelesen Schlukenauban egy metallszövetgyár is létezik, de a lisztipar és egyéb iparnek a finomabb szövetekre nézve mégis a külföldről függnek.

c) A birodalmi vas- és metallgyártás együttvéve dr. *Arenstein* által következő párhuzamba tételik más államok hasonlóival :

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztria	50.000,000	70,000	714 frt
Angolország . . .	150.000,000	81,000	1852 „
Franciaország . .	84.000,000	60,000	1400 „
Belgiumban . . .	25.630,000	13,200	1941 „

d) Mily terjedten üzetik az arany és ezüstárúk gyártása, jelesen Bécs városában, tanulságul szolgálhat *Bolziani* gyára, melyben több mint 100 munkás által egyedül aranylánczok készíttetnek jeles minőségben, továbbá *Nolz* Bernátnak még nagyobb jelentőségű gyára, mely a legszebb izlésű aranygyűrűk öntésével foglalkodik, és még Angol-, Franciaországra is kiterjedő évi 600,000 frtnyi forgalmi tüzettel bír. Hogy pedig ez ág a birodalomban a művészet és finom izlés magasabb fokán áll, tanulságul szolgálhattak *Kobek* bécsi drágaközművesnek a londoni ipartársulatban kiállítva volt ékszerei, főleg a francia császárnétól megvett gyémánttolla. De a cseh- és magyarországi arany és ezüstipar is a londoni kiállításon dícséretesen volt képviselve, és egy pesti aranyműves (*Egger*) művei csinosasága, jeles és *correct* rajzánál fogva éppen úgy mint két prágai czég érmeikkel lettek kitüntetve. Különben hazánk fővárosában az arany- és ezüstművesek száma, oda értve a czéhen kívüli ipartársakat és önálló segédmunkásokat, nemkülönben az aranyhimzőket és Buda ikervárosa ez ágbeli iparossait is, éppen 100-ra rúg; v. ö. Lloydkalend. 1863. é. f. Azonkívül még 11 iparúzó arany, ezüst és drágakö-műárúkkal pusztán kereskedik, anélkül, hogy azok gyártásával foglalkodnának.

e) Az arany- és ezüstpen k és érme behozatala és kivitele a nyers arany és ezüsttel vagy arany és ezüst töl darabokkal együtt volt :

	behozatal	kivitel
1860-ban	36.834,000 frt	61.724.000 frt
1861-ben	31.723,000 „	35.692,000 „
1862-ben	24.103,000 „	32.593,000 „
1863-ban	28.844,000 „	21.710,000 „

De különösen jelentékeny a drágaköveknek évi behozatala, így például 1862-ben

	behozott	kivittetett
gyémántokból foglalás nélkül	5.239,600 frt	439,700 frt
korallokból „ „	1.067,760 „	101,800 „
gyöngyökből „ „	270,000 „	45,000 „
egyéb drágaköv. „ „	6,600 „	— „

f) A metallgyártásnak műteni haladása mellett azon körülmény is szól, hogy ezen ágánál alkalmazott gőzerőművek újabban oly nagy lendületet nyertek, mint nem egy-könnyen más iparágánál, így 1852-ben csak 72 erőmű használatott 1583 lóerővel, ellenben 1863-ban : 487 gép 13,347 lóerővel, és ezekből legtöbb esik :

Csehországra	103	gőzgép	2761	lóerővel
Steier hggre	90	„	2785	„
Morvára	84	„	2418	„
Magyarországra . . .	64	„	2100	„ stb.

Hazánkban névszerint még gőzkalapácsok is vannak alkalmazásban, a fennebb érintett 64 erőműből 56 a vasárúk gyártásánál van alkalmazva, névszerint :

a matragi vashámor- és hengely-műtelepen	4	90 lóerővel
a resiczai „ „	13	466 „
az aninai „ „	13	358 „
a rimamurányi „ „	4	164 „
a tapolczai „ „	1	18 „
a csirokabélai (Zempl.m.) „	3	76 „
a borossebesi vashám. „	2	33 „
a rohniczi „ „	3	62 „
a pécsi „ „	3	64 „
a pesti gépgyárakban	3	22 „
a sopronyi „	1	10 „
a tűzhatlan pénztárak pesti gyárában . .	1	4 „
a pesti vasöntödében	1	10 „
a budai „	2	26 „
a pesti sodronygyárban	1	3 „
a pesti ólomárúgyárban	1	2 „

IV. Vegytani termelények gyártása.

78. §. Kén- és egyéb savak, széksó és szorosán vett vegyeszeti cikkek gyártása.

A vegytan korunkbani haladássinak sikerült az összes műipart gyökerestől olyformán átalakítani, hogy az jelenleg nagyrészt egészen más alapokon nyugszik, mint csak egy-két évtized előtt. A tudomány és elmélet szövétneke csaknem évről évre új anyagokat, különféle fémleget, színeket és savakat derít napfényre, melyek az iparüzleti műfolyamok teljes átídomítását teszik szükségessé. Mi sem idéz elő annyi mozgalmat, annyi reformot, annyi revolútiót az iparnak különben is zajló nagy tengerén, mint a vegybontás. Minden e téren, hacsak pillanatnyi megállapodás is, nehezen helyreüthető hátramaradás. Szerencse ennél fogva, hogy Ausztria is e téren a cultur-államokkal előretörni igyekszik, legújabban e vidéken több hódítás is tétetvén, mint ezelőtt évtizedeken át.

A széksó, ezen annyi iparágak fő éltető eleme, mióta a konyhasó e czélra jutányosb áron szerezhető, mind emelkedőbb mérvben gyártatik; az

első gyár 1851-ben keletkezett Hruschauban Sziléziában, és ez jelenleg 42,000 mázsa széksón kívül 45,000 mázsa kénsavat, 70,600 mázsa só- és salétromsavat, 70,000 mázsa kénsavas nátron és több ezer mázsa egyéb vegytani termelényt állít elő, a vele összekötött hirneves agyaggyár pedig a vegyhontásra kívánt különféle edényeket jeles minőségben szolgáltatja. Rövid idővel reá, t. i. 1857-ben jött létre egy részvénytársulat vegy- és ércztani termelésre, mely Csehonban Elba melletti *Aussig* városában nagyszerű vegyészeti gyárt alapított, mely jelenleg már évenként 96,000 mázsa kénsavat 117,500 mázsa kéneget, 86,000 mázsa mésztített, égetett és jegesedett széksót, 145,000 mázsa sósavat, 23,000 mázsa méshalvag és legélegsavat a számos egyéb savnemeket készít évi mintegy 1.200,000 frt forgalomüzlettel. A Triest városában valami 20 év előtt egyiptomi nyers salétrom finomítására keletkezett gyár 1859-ben a déli vaspálya egyik állomáshelyére (Hrastnig) tétetett át, és nagyszerűen felszereltetett olyformán, hogy 140 munkás és gőzerő segélyével évenként 24,000 mázsa salétrom, 14—15,000 mázsa széksó állítható elő, azonkívül a kat. őrvideken Dubova táján ujabban felfedezett hatalmas chrom-vas-kőtelepnek festéleggé való kizsákmányolására fordítja figyelmét. Nagyszerű, a tudomány mai színvonalán álló gyártelep a Bécs melletti *liesingi* (Wagenmann és Seybelé), mely az évenként mintegy 50,000 m. gyártani szokott kénsavak segélyével a legkülönbözőbb vas-, ón-, réz- és chrom-készítmények, az anilin és más legujabb felfedezésű festékvegyületek előállításával dicséretesen foglalkodik évi 1 mill. frt forgalmi üzlettel. Fiumében az 1851. részvények útján létrejött Stabilimento di prodotti chimici római és szicíliai kénből és tengeri sóból különféle vegytani termelényt állít elő (14—15,000 mázsa kénsavat stb.), de a széksó gyártásában, mi alapítóinak főcélja volt, előbb a magas sóár által megakasztva volt, jelenleg vele egy szappangyár köttetett össze, melynek termelényei nagyobbbrészt kifelé szállíttatnak. Pesten a Wagner-féle műtelep nagyobbbrészü gyárüzlettel bír, és különféle vegytani termeléseket állít elő. A számos gyógyszerészeti műhelyen kívül, melyek főleg a fényképezésre szükségelt vegytani szerek előállításával foglalkodnak, vannak nagyobb kémiai gyárak, Alsó-Ausztriában 10, Csehországban az aussigin kívül 8 (jelesen a brási, karolinen-thali, prágai stb.), és 4 festékgyár a), különben még Galicziában, Magyarhonban, Bazin és Csalán Pozsonymegyében, hol különösen kénsav termeltetik stb. Borkósav Alsó-Ausztriában, Steierhgségben és másutt is készíttetik; egyáltalán felvehető, hogy Ausztria kénsavi szükségletét (évenként 300,000 m.) nem csak teljesen fedezi, hanem kivitelre is szolgáltat, szintugy a sósav is a belfogyasztáson felül (10,000 m.) kivitelre is marad, de a széksóval a belipar még jelenleg sem éri be, jöllehet, hogy e czikk még korántsem használtatik oly mértékben, mint az kívánatos és szükséges is lenne, az egész évi termelés a termősdával együtt 150,000 mázsára becsültetik egy-egy évben, holott Angolhon 50 külön gyárban évenként 200,000 tonnát szolgáltat, mi több mint 20 millio forinttal növeli évenként a közvagyon; de hogy a belgyártás évről évre örvendetesen emelkedik, onnan tűnik ki, hogy míg 1858-ban még 1.259,000 forintára széksó hozatott be, ezen bevétel 1860-ban és a reá következő években 700,000 frtra szállt le. De a többi szorosan vett vegyész czikke Ausztriá-

ban még oly gyéren és szórványilag állittatnak elő, hogy ezekre, valamint a különféle illatszerekre, égényekre, festőszerekre stb. nagyrészt még a külföldről függ, a bevétel rendesen felülmulván a kivitelt, így a mondott termelésekből

	hozott be	vitetett ki
1858-ban . . .	2.140,000 frt	1.295,000 frt
1860-ban . . .	1.806,000 „	1.572,000 „
1862-ben . . .	2.039,000 „	2.066,000 „
1863-ban . . .	2.505,000 „	1.809,000 „

még jóval kedvezőtlenebb a mérleg, ha a nemvegyészeti úton előállítottot, hanem termőállapotban talált különféle festő és gerjési anyagok vétetnek szemügyre, melyekért évenként 10—11 mill. frt foly ki a birodalomból.

a) Az egyéb vegytani termelések mellett festőszereket is kiállító gyárakon kívül vannak a birodalomban, még különösen Alsó-Ausztriában, Csehországban, Sziléziában stb. külön festékgyárak, névszerint Alsó-Ausztriában 18, melyeknek évi üzlete 5—600 ezer forintra tétetik; ásványfestékek Csehön több gyáraiban Aussig vidékén 3 műtelepen (jelesen a türmiczin) csak az u. n. ultramarin, a terscheni, doberni, herms-kre-tscheniben az u. n. Orseille, Persis és Indigo-Carmin-féle festékek gyártatnak. A sziléziái *freudenthali* gyár főleg kékfestékeivel nem csak a birodalomban, hanem külfelé is terjedt üzlettel bír, a *peterswaldi* gyár pedig horganyfestékek előállításával foglalkodik. Magyarországon jelesen Pesten van két nevezetesebb festékgyár, az egyik *Sztribencz* testvéreké, mely 60—70 munkás és gőzerő segítségével terjedt üzlettel bír, a másik *Kaiseré*, mely úgy mint az előbbi is, még keményítő gyártásával is foglalkodik, és melynek készítményei épen úgy, mint a Strobenczé, az utolsó londoni világkiállításon dísz-érem által lettek kitüntetve. Egyik specialitás a karantán húségi olmacs (Bleiweiss), az ottani gyárak, mint a villachi, klagenfurti, wolfsbergi, st.-veiti s mások készítményei általános elismerés tárgyai, és a londoni kiállításon is érmeikkel tüntetvék ki.

79. §. Műtani célokra szolgáló olajak, gyertya- és szappangyártás.

Valamint élvezetre, úgy műtani célokra szolgáló olajokban is szegény Ausztria; mihez járul még, hogy a külföldi zsiradékok a drága szállítás miatt sem dolgozhatók fel úgy, mint az kívánatos és lehetséges is lenne. A belföldi állat- és növénybeli zsiradékokkal nem tudunk oly gazdaságosan bánni, mint Francia- és Angolhonban, hol a csontokról minden zsiradék gondosan leszedetik és gyűjtetik, hol továbbá a kisajtolt olajhuladékok, melyek nálunk vagy elhanyagolnak, vagy, mint a tengerpart vidékén, tüzelőanyagul használtatnak fel, még igen kecsesetű nyereséggel műtani célokra való olaj készítésére fordítatnak. Igaz, hogy az olajsajtoltas ujabban Ausztriában is folyton növekedőfigyelemre méltattatik, mi az olajgyáraknál alkalmazásba jövő gőzerőművek öregbüléséből kitűnik, 1852—1863-ig a gőzgépek száma 14—38-ra és erőképeasségek 107—533-ra emelkedvén, de mégis legkevesebb történik ott, hol, mint a velencei királyságban, Istriában és jelesen Dalmáthonban, különben minden előzménye meglenne egy nagyszerű olaj- és szappangyártásnak. Első helyre e tekintetben is Csehország emelkedett, hol 10 városban nagyszerű olajgyárak találhatók, névszerint Carolinenthal-községben; hazánkban 9 olajgyár gőzerővel dolgozik a); hogy mindazonáltal beliparunk az itten készített

olajban nem lel kielégítést, a kereskedelmi lajstromokból kézzelfoghatólag vehető ki. Így a rozmarin- vagy terpetinnel kevert, tehát tisztán műiparos czélokra szolgáló olajból 1858—62-ig 15.746,000, vagy átmérőleg évenként 3.150,000 frtára hozatott be. De legalább a szappankészítésre az olaj hiányát némileg pótolja a Stearin és egyéb vegyületű gyertyagyártás, mely az olajnyert (Elaint), mint a szappankészítésnek egyik felette becses alkatelemét szolgáltatja. A gyertya és szappangyártás ujabban igen öröndetes haladást tett főleg Bécs, Prága, Triest, Pest és némely más főváros környékén b). Bécsben az első ausztriai szappanos-egyesület jelenleg annyi faggyut fogyaszt el, mint azelőtt valamennyi bécsvárosi gyertya- és szappangyárosok együttvéve; a székvárosban és környékén levő 28 nagyobb gyár jelenben évenként 40,000 m. stearin c), 28,000 m. faggyugyertyát, 67,000 m. mosdó és 7800 mázsa cocus-szappant, 24,000 mázsa faggyutáblát és 14,000 mázsa olajanyasavat szolgáltatnak 6.630,000 forint értékben. A tengerpartvidéken 4 gyár (Rovigno, Görz, Dignano és Lussingrandeban). Velenczében számos kisebb telepen kívül négy nagyobb gyár kivitelre is tetemes mennyiséget szolgáltatnak, névszerint a *veronai*, mely maga 5—600,000 fontot szolgáltat évenként. Magyarországon is több helyt a milly és egyéb vegyületű gyertyák nagyban gyártatnak, nevezetesen Temesvárott, de kivált terjedt a faggyugyertyakészítés Erdélyben, névszerint Brassó és N.-Szebenben, hol egy nagyszerű gyáron kívül több mint 111 szappanos és önálló iparúzó ez ágban foglalkodik, az évenként gyártatni szokott több mint 20,000 mázsa gyertya nagyrészt nem csak a birodalom többi tartományai, hanem a dunafejedelemségek felé is veszi útját d), sajnos, hogy hazánkban a Szeged táján hajdan oly virágzó szappangyártás annyira hanyatlott, miszerint annak kivitele, mely ezelőtt 50 egész 60,000 mázsára rugott, jelenleg alig megy többre, mint 5—6000 mázsára, mi nem pusztán a gyári készítménnyel való versenyzési nehézségnek, hanem sok tekintetben a szappan silányabb minőségének egyik sajnos szüleménye, és a még jelenben is Szeged táján ez ág után élő 250—300 családnak érdeke kívánná, hogy a félreértett versenygésben elhagyott hajdan jelesebb készítmódhoz mielőbb térjenek vissza. A birodalom ez ágbeli iparának a belszükségletre való elégségessége, de egyszersmind hatalmas kivitelre való elégtelensége eléggé constatirozva van az által, hogy a be- és kivitel egyenlően 4—500,000 forint között ingadozik e).

Az *illatszerárúk* csak kevés helyen állíttatnak elő gyárilag, Alsó-Ausztriában 3, Steierhgségben 2 gyár terjedtebb s még a külföldre is kiható üzlettel bírnak, különben csak egyes iparosok és gyógyszerészek foglalkodnak ez ággal, így például Alsó-Ausztriában 38 illatszerész létezik, kik az idevágó anyagokat készítik. De ezen pipereasztali czikkekre még mindig tetemesen adózunk főleg Francia- és Angolországnak, hová évenként 5—600,000 frt vándorol illatszerekért f),

a) A pestiek, rákospalotai, ercsi, nagyvárad, győrszigeti, pozsonyi, pusztasasszonyi (Szabolcsban) olajgyárak gőzerővel dolgoznak.

b) Steierhgségben mind újabb szappan- és stearin-gyertyagyárak keletkeznek, így legújabbán Gráz mellett (*Algersdorfban*), egy gráci szappanfőző-műhely pedig legközelebb gyárrá változtatott át.

c) Jelesen kiemelendők a bécsi *Apollo*, a liesingi és stockeraui gyertyagyárak, melyeknek készítményei még a legutolsó londoni világiállításon is ritkították párjukat; épen oly becseseknek találtattak az ausztriai szappanok is; és ha igaz, mit a nagy vegyész *Liebig* állít, hogy a szappanfogyasztás fokmérője lehetne valamely nép culturéletének: Ausztriának a szappangyártás és fogyasztásbani nagy haladása mindenesetre culturtörekvéseinek szép bizonyoságául tekinthető.

d) Daczára annak, hogy a belföldi faggyu évenként 1 millió mázsára becsültetik, tetemes mennyiségek, különösen az Oroszbirodalom és a dunai fejedelemségekből hozatnak be; így 1862-ben 132,000 m., 1863-ban 154,000 mázsa; mire évenként 2,5—2,7 mill. frt szivárogoz külfelé; megint új szomorú tanuság belbaromtenyésztésünk sinló állapota mellett.

e) A gyertya és szappangyártásnál 1852-ben csak 5 gőzgép volt használatban 68 lóerővel, 1863-ban ellenben 21 gép 143 lóerővel.

f) Az enyv-, keményítő-, csontlisztgyártást, mint szintén e kategóriába vágó iparnemeket, egészen elhallgatjuk, nem mintha ezen ipar nem volna kellőleg képviselve, mert péld. Csehországban (Carolinenthal, Leitmeritz, Jungbunzlau, Freihöfen és Hassov) gyáraiban, Morvában két, és hazánk 3 gyárában keményítő, és a birodalom 10 gyárában a csontliszt nagyban állittatik elő, hanem a többi ágakhoz képest mégis alárendelt természetűek.

80. §. Égő- és gyúszerek gyártása.

A növényolajak mellett ujabban hatalmas lendület az ásványolajak gyártása körül, valamint másutt, úgy az ausztriai birodalomban is örvendetes mértékben mutatkozik. A légszeszvilágítás a birodalom fővárosaiban nem oly általános ugyan, mint a nyugat-európai államokéban, de folytonos haladás itt is észlelhető, főleg 1854 óta, a midőn az első ausztriai légszeszvilágítási részvénytársulat keletkezett, és már 1855-ben az egész birodalomban 154,230 légszeszláng égett; legtöbb Velence-tartományban és Alsó-Ausztriában a). Ezen vállalatokon kívül ujabban számos külön gyár keletkezett, kivált Csehországban, és még nagyobb mértékben Galicziában, melyek a photogen, kamphin, paraphin és más nevű kő- és földolajak finomításával foglalkodnak. Galicziában már 1856-ban 5 gyár az ottani hegyvonulat egész mentében dúsan található kőolaj finomításával volt elfoglalva, és számuk azóta tetemesen emelkedett; előfordul a paraphin-gyártás Magyarországon is, jelesen Oraviczán.

A gyúszerek gyártásában Ausztria már az 1851-ki londoni kiállításon annyira tündöklött, hogy ötet illette az elsőség pálmája, két gyárosa *Preschel* és *Pollák* folytonos javítási törekvései folytán ez iparüzlet oly dimenziókat nyert, hogy e két cégnek épen oly czélszerű és díszes, mint mesés olcsó készítményei világforgalmi fontosságú cikké váltak, azóta a birodalom minden részeiben a legujabb műtani haladások övényén járó számos új gyártelepek keletkeztek, olyannyira, hogy míg 1851-ben az egész birodalomban csak 2000 munkás nyert alkalmazást a gyufák gyártásánál, jelenleg egy gyáros (Fürth) Goldenkron és Schüttenhofenben (Csehorsz.) ujabban létesített két nagyszerű telepén egy maga annyi munkásnak nyújt alkalmazást, a szintén Csehországban Prága melletti Smichovban (Polláktól) ujabban létesített hasongyár 600 munkást foglalkoztat; és az ausztriai ipar ez ágban műtanilag úgy haladtott elő, hogy az

utolsó 1862-ki londoni kiállításon is első vonalon sorakozott. Alsó-Ausztriában a gyúszerek gyártása évenként 600,000 forintra becsültetik, Csehországban már 15 nagyobbserü gyártelep jeleskedik ez ágban, ezek közül 5 már 1858-ban több mint másfél millió ládácskával állított elő gyufát, jobbra a külforgalom számára; hason iparkodás még a Steierhgségben a tengerparton, sőt Galicziában és másutt is mutatkozik b), olyannyira, hogy jelenleg csaknem 15,000 *öl fa* dolgoztatik fel évenként gyúfácskákká, és az évi 150,000 *mázsára* becsült készítménynek fele része a külforgalomba bocsátatik, és csakugyan míg a gyúszerek bevitele évenként alig 60—80 ezer forintra rúg, sőt 1863-ban végképen megszűnt; a kivitel 1860-ban 2.638,000 forintra, 1861-ben 1.790,000, 1862-ben 1.909,000 és 1863-ban 2.356,000 forintra rugott c).

Az összes, a *IV. kategoriába eső iparágak együttvéve*, oda értve még a deget- és különféle fénymázak-, enyv- és mézganeműek-, tinta- és viaszpecsét gyártását is, körülbelül 50,000 munkásnak adnak keresetet, és az összes évi érték 50 *mill. frtra* becsültetik; mindamellett a kereskedelmi mérleg ezen productióban, kivált ha a vegyészeti gyárananyagok, műtani czélokra szolgáló olajak, a festés és gerjési nyers terményekkel való forgalom is számba vétetik, tetemesen *szenvedőleges*, miután ily értelemben a chemiai terményeknek

	behozatala	kivitele
1860-ban . .	18.892,000 frtra	9.787,000 frtra
1861-ben . .	18.927,000 „	7.337,000 „
1862-ben . .	19.389,000 „	7.545,000 „

rugott, és így egész 12 millió forintig emelkedő évi kiviteli hiánylat merül fel, mely habár jobbra az őstermelés mulasztásainak szüleménye, mégis fokozottabb ipar által, ha nem is végképen megszüntethető, de tetemesen mérsékelhető lenne.

a) Az 1855-ki kimutatások szerint volt légszeszvilágítás Bécsben 60,000 lánggal, jelenleg több mint 70,000-el, továbbá Fünfhaus, Krems, Vöslau, Marienthal, Ebenfurth, Rohrbach és Neunkirchen községekben; Felső-Ausztriában Lambach és Theresienthalban, továbbá Grác, Laibach, Triest, Prága, Reichenberg, Brünn, Witkovitz, Schönborg, Friedland, Velence, Verona, Vicenza, Padova, Esterno, Udine, Temesvár és Fiume városokban. Pesten, hol csak 1856-ban jött létre a légszeszvilágítás, az ausztriai társulat azt 25 évre, és Buda városára nézve csak 1862-ben ugyanannyi időre vevén át, és jelenleg a fővárosban mintegy 15,865 lángot éleszt, egy-egy évben 160,000 mázsa kőszent fogyaszt el, és körülbelül 95,000 mázsa coakszot, 6—7000 m. kátrányt, és több mint 1000 m. könlegecset (ammoniak) állít elő évenként.

b) Az utolsó londoni nemzetközi ipartárlaton a magyarországi gyúszergyártás is képviselve volt, és *Zarszitzky* pesti gyáros dicséretes megemlítésben részesült, és pedig főleg az ezen iparágban hazánkban elmozdítása tekintetéből, ugyanazon megtiszteltetésben részesítették *Achleitner* salzburgi, *Bode* és *Hermann* bécsi gyárosok; *Fürth* és *Pollák* pedig érmeeket nyertek.

c) Az e cikknek nagy fogyasztása egyrészt a mindinkább terjedő szivarozás, másrészt az e gyártmánynak példátlan olcsóságának természetes következménye, így Bécs városában 100 darab közönséges, de azért jeles szerkezetű gyúfa 1 krajczárba jó. Az ily olcsó termelés csakis azért vált lehetővé, hogy bizonyos *Weilhöfer* a bécsi egyetemen alkalmazott volt asztalos és természettani szolga, külön szerkezetű gyalút talált

fel, melynek segítségével a fácskák oly gyorsan és oly olcsón állíthatók elő, ő neki persze sejtelve sem volt találmánya roppant horderejéről, és ő épen oly kevésbé élvezte találmányának gyümölcsét, mint az egy szegényházban ismeretlenül kimult francia gyógyszerész *Le Blanc*, ki a széksógyártás módját találta fel, mely mai nap is az általa kijelölt eljárás szerint történik, és melyen most annyi ezer ember meggazdagodik. Sic vos non vobis stb.

V. Táp- és fogyasztási anyagok gyártása.

81. §. Répaczukorgyártás a).

A répaczukorgyártás, mely tekintve a földtermények értékesítését, valamint a gyártási hulladékokban kínálkozó marhatenyésztési anyagot, közvetlenebb összefüggésben áll a belföld mezei iparával, mint bármely más iparág, Ausztriában szép fejlődést mutat ugyan, de korántsem olyant, minő az itteni kedvező előzmények után lehetséges, és tekintve a birodalom keleti részének különbeni iparszegénységét, valamint a külföldnek e téren való haladását, okvetlenül szükséges is lenne.

A cukoripar haladása kevésbbé a gyárak számából, mint az évenként feldolgoztatni szokott répamennyiségnek folytonos növekedéséből, valamint a gyarmati cukor behozatalának folytonos kevesbüléséből következtethető, ugyanis míg

1840-ben . .	60	gyárban	2.144,000	mázsa	dolgoztatott fel
1854-ben . .	128	„	7.262,000	„	„
1861-ben . .	125	„	14.317,000	„	„
1862-ben . .	130	„	18.577,000	„	„
1863-ban . .	136	„	15.383,000	„	„

ennél fogva a termelési haladás leginkább a fennállott iparvállalatok emeltbb üzleti képességének eredménye, mi mellett még azon körülmény is szól, hogy a cukorfinomító és répaczukorgyárak csaknem ugyanazon száma mellett az arra használt gőzerőművek 1852—63-ig 172—757-re, és erőképességük 1576 lóerőről 5869 lóerőre emelkedett; a legörvendetesebb gyarapodás mind a munkaerőben, mind a répafogyasztásban Cseh-, Morva és Sziléziában, meg Magyarországon mutatkozik, noha hazánkban a gyártelepek száma inkább megfogyott, mint a következő összeállításból kivehető b):

	a gyárak száma		a gőzgépek lóereje		a fogyasztott répa	
	1854	1863	1852	1863	1854	1863
	m á z s a					
Csehországban	57	67	537	2323	2.471,800	8.329,367
Morvahonban .	34	32	312	1502	2.365,100	3.308,434
Magyarországon	23	20	214	855	1.062,900	1.614,156
Sziléziában . .	5	9	84	538	469,700	1.234,390
Galicziában . .	3	3	56	287	488,300	481,600
Alsó-Ausztriában	2	4	165	316	333,800	389,367
Felső-Ausztriában	1	1	—	—	16,600	25,826
Horvátországban	2	—	8	—	44,600	—
Erdélyhonban .	1	—	—	—	10,000	—
összesen :	128	136	1456	5821	7.262,000	15.383,140

Hogy a termelés még nagyobb mérvben nem emelkedik, jelcsen, hogy a magyar tartományokban pangás, sőt tagadhatlan hanyatlás is mutatkozik, egyedül adórendszerünkben keresendő. Ha egyrészt a cukoradó 5 krtól fokunkint 8, 12 18 és 1863 óta a 30°/o pótlék által 40 krajczárig felemeltetett minden mázsa feldolgozott répa után; ezen folytonos emelése az adónak, az üzletet ingataggyá tévé, és csak a magas ezüstagioban a gyarmati cukor versenyzése ellen nyújtott oltalom következtében nem rázkódtatta meg végkép az ausztriai cukoripart c); másrészt az adónak sujtó természete leginkább a kivetés módjában rejlik, a fogyasztási adó t. i. a nyers anyag után szedetik, és ebben fekszik annak igazságtalan volta, mivel a magyar cukoripart jóval súlyosabban éri, mint a cseh-morvai vagy sziléziai látszólag egyenlőképen megadóztatott hasonipart, mivel a magyarországi répa korántsem bir annyi cukortartalommal, mint a mondott tartományokbeli; mivel a répának cukordússága függ annak nagyobb kisebb termelési gondjától, a több kevesebb trágyázástól, ezt hazánkban jelenleg még el nem érhetni, a gyáros nem képes oly cukordús répát itt szerezni, mint Cseh-Morvában, a különbség oly nagy, hogy nálunk a cukortartalom csak 6—7°/o, ott pedig 9—10, tehát nálunk csaknem 15 mázsa répa kell egy mázsa cukor előállítására, míg az amott már 10¹/₂ mázsa répából kerül ki, tehát a magyar cukor közel 2 forinttal magasabbra van megadóztatva mint a cseh-, morvai vagy sziléziai termelény; hozzájárul, hogy amott kisebb a munkabér, olcsóbb a hitel, könnyebb a közlekedés, csuda tehát, ha csak áldozattal folytatható azon iparág, mely ha az adó, ugy mint a magyar gazdasági egyesület ismételve kérelmezte, a készítmény után vétetnék, hazánkban is virulásnak indulhatna.

Bármennyire is igazságos, hogy a kormány a cukorliszt behozatalának csökkenéséből támadt jövedelmi hiánylatért kárpótlást keressen, miután :

1841—50-ig átlag még	568,881	mázsa
1851—60-ig „ „	551,334	„
1861-ben ellenben csak	27,765	„
1862-ben „ „	124,000	„
1863-ban „ „	44,000	„

nyers cukor hozatott be, és így míg az előbbi évtizedekben átlag 4—5 mill. frt vám fejében folyt le, az utolsó, 1863-ik évben csak 606,799 frt volt az összes cukorvám, mindazáltal nem szabad másfelől szem elől tévesztetni, hogy mennyi nemzetgazdászati előnnyel jár a külföldi cukornak csökkenő bevitele, mert míg az előbbi évtizedekben átmérőleg minden évben 8—9 mill. frttal adóztunk a külföldnek : 1863-ban már csak 1.053,000 frt sőt 1860. és 1861-ben csak 7—800,000 frt ment ki e czikkért; pedig a kincstár már most a vámvesztéséért teljes kárpótlást lel a cukoradóban, mely 1861-ben 5.7 millió frtot hozott, és 1863-ban közel 7 millió forintra rugott (6.989,000 frt); a finomító gyárak is azon veszteséget, mit a külföldi cukorliszt kevesbüléséből szenvedtek, lassankint azzal pótolják helyre, hogy, kivéve a velencei és illyrtengerparti gyárakat, jelenleg a répacukort finomítják, és pedig éppen oly előnnyel és tiszta haszonnal, mint ezelőtt a cukorlisztet d). A cukoripar már azon tekinteteknél

fogva különös kiméletet igényel, mivel egyrészt ez üzlet mindig nagyobb risicoval jár, a gyáros csak a legközelebbi környékről nyerhetvén a nyers anyagot, minden, még helybeli rossz termés tehát érzékenyen sújtja az üzletet, a répa messziről nem szállítható, és ez oknál fogva a 1.-velencei finomító gyárak sem boldogulhattak, az ottani talaj répaültetésekre nem ajánlkozván, másrészt mivel ez ágban tetemes kivitelre való termelények kínálkoznak, főleg ha, mint a cukoriparosok egyesülete azt legujabban szorgalmazta, a kivitel a fogyasztási adónak teljes visszaszolgáltatása által megkönnyebbítettnek, mert már a jelen gyártás mellett, hol évenként mintegy 1.200,000—1.460,000 mázsa cukor termeltetik e), nyereséges kiviteli forgalom lenne lehetséges, mennyire öregbülne pedig csak némi kedvezmények mellett a belföldi üzlet, holott jelenleg a ki nem folyható cukor-mennyiség a piaci árakat még inkább nyomja, és a gyárosnak különben is csekély tiszta hasznát csak még kevesbiti. Hazánkban, hol a köölajak napról napra terjedtebb fogyasztásával a repczetermesztés okvetlenül hason arányban fog csökkenni, nem mutatkozik egykönnyen becsesebb pótszer a repczéből elesett telkek hasznosítására, mint a burgundi répa, a cukoripar ennél fogva itt kétszeresen igényli, hogy minden telhető módon istápoltságuk f).)

a) A liszt s sajttipar már másutt említettén, itt leginkább azon iparnemeket soroljuk elő, melyek egyfelől nagyobb közgazdasági fontosságúak, másrészt mint adó alá eső üzletek statisztikailag könnyebben is feltüntethetők.

b) A legnagyobb üzletű cukorgyár a *tlumaczi* Galicziában, mely 1861-ben 408,395 m. répát dolgozott fel, utána jó a csehországi *berszkoviczi* és *czakoviczi* 373,000 illetőleg 361,000 mázsával, azután a magyarországi *nagy-surdnyi*, mely 22 gőzgéppel dolgozik és 1861-ben 320,761 mázsa répát fogyasztott, azután a *sz.-miklósi* (b. Szinái) 298,000 mázsával, az *edelényi* 176,000, a tatai 160,000 m., a többi gyárak e következők: a *mosonyi*, *pusztá halapi*, *bőösi*, *szigetli*, *pázmándi*, *szolcsáni*, *szeredi*, *targi*, *csáktornyai*, *n.-czenki*, *siegenderfi*, *hirmi*, *sajtoskúti*, *sopronyi*, *kassai*, *debreczeni*, *n.-szombati*, *füzüti* és *tatai*; a sassini, szeredi, vilkei és pesti az utolsó hivatalos kimutatásokban nem szerepelnek már, úgy a soproni kam. tudósításban említett harvagyí sem.

c) Igaz, hogy a német vámszövetségben is a répacukor csaknem annyival meg van adóztatva, mint Ausztriában, t. i. 39 krral, a feldolgozás alá kerülő répának minden mázsája után, hanem nem szabad felejtetni, hogy 1-ór ott ez iparág már annyira meggyökerezett, hogy ezen adót könnyebben megviselheti, 2-or mennyivel olcsóbb ott a tőke, a közlekedés és a munka, 3-szor, hogy mennyivel belterjesebb ott a mezőgazdaszat, és ennél fogva mennyivel cukordúsabb az ott termesztett répa; 4-er mennyivel könnyebb ott a szükséges készülékek, gépek és erőművek megszerzése, és mennyivel kifejtettebb az üzleti mechanizmus; 5-ször végre mennyivel jutányosabb ott a nálunk még oly drága csontliszt, és ennél fogva mennyivel olcsóbb ott a finomítás! - De mennyivel haladja is Poroszthon Ausztriát felül, tekintve úgy a gyárak számát, mint az évi gyártás nagyságát, 1863-ban már 221 cukorgyára volt, melyek több mint 20 millió mázsa répát dolgoztak fel, miért a vámszövetségtől már 38—40,000 mázsa cukor vitétik ki, midőn nálunk alig még csak kezdete van egy annak nevezhető kivitelnek.

d) Az Alsó-Ausztriában levő 6 finomító gyár, úgy mint a gráci vagy a csehországi *smichovi* és a magyarországi *sopronyi*, mind répacukor finomításával foglalkodnak, a görcei, veronai, udinei, velencei megakadtak, vagy csak sinlőfélben vannak, úgy mint a megszűnt pesti, a morvaországi cukorgyárak jobbra maguk kezdik termelényeiket finomítani.

e) Mennyivel nagyobb lehetne Ausztriában a cukorgyártás, mely nem kénytelen tekintettel lenni cukortermelő gyártmányaira, úgy, mint Franciaország, mely daczára

annak 334—349 gyárban évenként 2—3.4 millio mássa czukrot, tehát több mint kétszer annyit termel, mint a coloniák nélküli Ausztria. De mutatkozik is szép emelkedés az ausztriai cukorktermelésben, így :

1857-ben csak	617,406	mássa	cukor	termeltetett
1859-ben »	995,465	»	»	»
1861-ben ellenben	1.207,341	»	»	»
1863-ban »	1.459,962	»	»	»
1864-ben »	1.218,330	»	»	»

Az egész európai *répacukorktermelés* a három utolsó évben a következő volt :

	186 ¹ / ₂	186 ² / ₂	186 ³ / ₂
	v á m m á s s a		
Németszövetség	2.515,000	2.760,000	3.070,000
Franciaország	2.928,000	3,473,000	2.147,000
Ausztria	1.087,000	1.460,000	1.218,000
Oroszország	969,000	606,000	700,000
Belgium	357,000	439,200	400,600
Svéd és Lengyelország	200,000	200,000	200,000
Németalföld	30,000	37,900	50,000
összesen :	8.088,000	8.977,000	7.786,000

v. ö. Ausztria 1864. é. f. 42. számát.

f) Épen midőn ez iv sajtó alá jött, a birodalmi tanács elé törvényjavaslat került, mely szerint egész 1865. dec. végeig a visszafizetendő adóilletmény minden kivitel alá kerülő mássától és pedig a nyers cukornál 4 frt 55 krról 5 frt 30 krra, a finomított cukornál pedig 5 frt 59 krról 6 frt 51 krra felemelendő; minek folytán a cukoriparosok már a szükséges lépéseket teszik egy közös cukorkiviteli társulat létesítésére.

82. §. Szeszgyártás.

A cukoriparral, tekintve a földtermények hasznosítására, valamint a baromtenyésztés felvirágzására való jótékony befolyást, ugyanazon vonalon sorakozik a *szeszgyártás*, mely még azonfelül kiváló fontosságu azon oknál fogva is, mivel a szesz az ipar terén csaknem hason szerepet visz mint a székső, számtalan iparágnak felvirulása a szesznek fogyasztásától tételeztetvén fel, és mivel a szesziparnak termelényei külforgalmi mérlegünket még inkább cselekvővé tehetnék, mint a belföldi anyagból készült cukor, melynek a világforgalom piaczaín a gyarmati cukorban jóval erősebb versenytárssal kell küzdenie, mint a csak belföldi termelényekkel versenyző szeszeknek.

Sajnos, hogy ezen jelentékeny iparág az adónak súlyos volta, jelesen az adókivetés és kezelés nyomasztó kihatása alatt legujabban nem csak pangásnak, hanem félreismerhetlen hanyatlásnak indul. Az 1862-ki julius 9. a birodalmi tanács hozzájárultával kelt törvény az adót a dolog természete szerint a termelény szesztartalmára fekteti ugyan, minden 40 pintes akó és 12 + Raum. szerinti hőmérsékletnél minden egyes fok után 7., kr szabattván illetményül, de ugyanazonévi october 29. kelt törvény a sikon gyártott szesz folyadékokra, ha a zárt városokba, a gyárüzletnek ^{széke}zkébe szállittatnak, minden fok után 2., kr. illetményt szab, és az azon városokban előállított szeszeket Bécaben 11, minden egyéb

birodalmi zártvárosban, tehát Pest-Budán is 8., krral adóztatja meg minden egyes fok után, mihez még a községi pótlék járul (Pesten akónként 63 kr.), mely még a folyadékok kivitelénél sem térítettik vissza, holott az országfejedelmi adó a kivitel alá kerülő készítményektől egészben visszafizettetik. De az adó mennyiségénél jóval nyomasztóbb annak behajtása, és az annak folytán elészabott adóköteles eljárás. Az ugyanazon törvények folytán behozott ellenőrködési készülék oly zsibbasztólag hat maga a gyárüzletre, annyira kockáztatja még a legszemesebb és lelkiismeretes iparos érdekeit, hogy a szeszgyárosok ezen eljárás módosítása végett már ismételve a magas kormányhoz folyamodtak.

Hogy az említett adórendszer befolyása alatt a szeszégetés folytonos hanyatlásnak indul, leginkább onnan tűnik ki, hogy nem csak a pálinkafőző-intézetek száma egyáltalán, jelesen a mellékfoglalkodásképen üzött főzéseké tetemesen lejjebb szállt, mi a birodalmi bortermelés érdekében, valamint közerkölcsiségi szempontból csak kívánatos, hanem az iparszerűleg berendezett vállalatok száma is folytonosan kevesbül, így:

	szeszégető	iparszerű vállalat
1852-ben volt általán . .	116,538	köztük 8533
1854-ben „ „ . .	115,768	„ 8325
1856-ban „ „ . .	115,508	„ 8558
1859-ben „ „ . .	103,780	„ 6122
1861-ben „ „ . .	96,503	„ 5216
1863-ban „ „ . .	97,294	„ 6393

A brünni kamara 1863-ik évi tudósításában egyenesen mondja, hogy ezen iparnak sorsa kockán áll, hogy a jóval kedvezőbb viszonyok között termelt angol, porosz és ujabban orosz szeszek e czikknek külfelé való szállítását lehetőtlenné teszik, hogy ennél fogva a nyomott belforgalmi árak mellett a gyáros nem képes világos kár nélkül ez üzletet folytatni, pedig Brünnben a közepes piaciár mégis fokonként 57—60 kr. közt ingadozik, és mi történjék a magyar szeszüzlettel, midőn itt a középár 40 kr. egy-egy fok után!

De még a nagyobb gyárüzletek is évről évre csökkennek, tehát nem mondható, hogy nagyszerű vállalatok keletkeztével a kisebbszerűek, — mint ez különben természetes lenne, — elenyésznek, mert még a szeszgyáraknak száma is 1858—61. 398-ról 381-re olvadt le, tehát két év alatt 17 gyár a mostoha befolyások alatt megszűnt.

Ezen befolyás pedig leginkább a magyar korona tartományaiban érezhető, mert épen ez iparágban a birodalom többi részei felett határozott túlsúllyal bírnak, így az 1861-ik évi szesz- és pálinkaégetések következőleg oszlanak meg; számíttatott:

	szeszgyár	iparszerűleg	mezőgazdaságilag
		folyt	égetések
a magyar korona tartományaiban	230	3177	59,389
a birodalom többi tartományaiban	151	1658	31,898
összesen : 381		4835	91,287 b)

és az évenként 100 frtnál több adót fizető vállalatoknál a magyar tartományok épen fele részben vannak részesítve, sőt a 10,000 forintnál évenként több adót fizető 23 birodalmi gyárból 18 a magyar tartományokra, jelesen Erdélyhonra (16) jő c).

Az évi gyártás 3—4.000,000 akó közt ingadozik, jelesen 1857-ben 3.753,000, 1858-ban 3.612,000, 1863-ban 3.905,000 akóra rugott; különben az adóösszetétel folytonos, és pedig 1860-ban hirtelen beállott növekedésből semmi következés nem vonható maga a termelés emelkedésére, mert ez nem mindig a termelés gyarapodásának, mint inkább az időszakonkénti adóemelésnek szüleménye, így a szeszadó, levonatván a visszapótolt adóilletmény, jövedelmezett:

1851-ben . . .	4., millió frt	1860-ban . . .	14., millió frt
1854-ben . . .	7., „ „	1861-ben . . .	12., „ „
1856-ban . . .	9., „ „	1862-ben . . .	14., „ „
		1863-ban . . .	15., „ „

sőt az 1864-ki budgetben azon évre 17., millió frt van felvéve.

Mindezek folytán a szesz folyadék kivitele csak kevés mértékben haladja felül a bevitt, így például:

	a bevitt	a kivitelt
1858-ban . . .	401,000 frtra	721,000 frtra
1862-ben . . .	605,000 „	569,000 „
1863-ban . . .	510,000 „	713,000 „

ment, és pedig az oly iparágnál, melyre annyi különben nem is egykönnyen értékesíthető nyers anyag kínálkozik d).

a) Egyéb szesz italok, mint a magasabb cukortartalmu liqueurök, rosoglio, rum, arac stb. jobbra nagyobb városokban és pedig gyárilag állítatnak elő, így pl. Alsó-Ausztriában évenként mintegy 19,000 akó rum, 28,000 akó különféle édes szesz-tartalmu folyadékok, 7000 akó rosoglio, 7000 akó liqueur és 4000 akó egyéb léltalok gyártatnak. Steierhögben ezzel 7 gyár és 29 iparos foglalkodik, Sziléziában valami 28 gyár és műipari vállalat liqueurök készítésével foglalkodik, szintugy Galiciában is igen sok léltal készül. Az eczetgyártás is elég terjedt, így péld. csak Alsó-Ausztriában évenként közel 170,000 akó gyártatik; de több tartományban, jelesen Magyarországon még elég zsenge ez iparág, úgy hogy mind iparossági, mind közegészségi szempontból a belföldi eczetiparnak gyöngye voltát sajnosan érezhetni. Általán a birodalmi ipar, tekintve az eczetet, megfelelő, miután a bevitt csak 7—8000 forintra, a kivitelt pedig 25—28,000 frtra szokott rugni.

b) A birodalom egyes tartományaiban van szeszégetés:

	gyár	iparvállalat	mellékfogl.	összesen
Magyarországon . . .	202	2338	33,329	35,864
Erdélyországon . . .	28	830	10,874	11,732
Horvátországon . . .	—	13	10,634	10,647
Tirolban	—	333	8,362	8,695
Stíriában	2	69	6,816	6,887
Alsó-Ausztriában . . .	14	97	5,436	5,547
Salzburgban	—	102	3,523	3,625
Karantán-Krajinában . .	1	115	3,509	3,827
Csehországon	84	275	141	500
Morva-Sziléziában . . .	17	206	119	344
Galícia-Bukov.	10	174	501	685 stb.

c) Mennyi törekvés létezik különben a szeszgyártás felvirágoztatására, onnan következtethető, hogy a szeszégető, pároló és finomító gyárakban alkalmazott gőzgépek az utolsó évtizeden át szép gyarapodást vettek, ugyanis 1852—63-ig a gőzerőművek 16—126-ig és erőképességük 80—778 ló erejéig emelkedett; a magyarországi nagyobb gyárakban alkalmazva volt, és pedig:

a pest-budai gyárakban	10	gőzgép	108	lóróval
ujpesti	»	4	»	42
temesvári	»	5	»	46
bátorkeszi-i	»	2	»	16

azonfelül sz.-lőrinczi, kajmadi, csobánkai pusztán a derecskei, nagyvászonyi, urkuti, sz.-jános, baktai, nyitrai, gyomai stb. gyárak. Egész Magyarországon 1868-ban 38 gőzgép 297 lóróval működött a szeszégetésnél. — Ebből egyszerűen kitűnik, hogy Magyarországon a szeszgyártás még csak ott foly nagyban, hol mint péld. a pusztákon a marhahizlalással áll összeköttetésben, vagy ahol, mint Buda-Pesten, Temesvárott élesztőkészítéssel áll összefüggésben. — Szlavóniában a hajdan oly jelentékeny szilva-pálinkagyártás szintén a viszonyok folytán tetemesen összezsugorodott, most évenként mintegy 14,000 akó slivovicza, vagyis alig fele állítatik ki annak, mi ezelőtt silvorum neve alatt gyártatott; 1841—50-ig a közbeszó vámsorompón át az égetett folyadékokból évenként átlag 4740 mássa szállított 57,000 forint értékben. Pest-Budán 10 nagyobb szesz-, liqueur- és eczetgyáron kívül még 123 iparos hol pálinka és egyéb szesz folyadékok égetésével, hol csak eczetkészítéssel iparszerűleg foglalkodik.

d) Épen ez iv sajtó alá kerültével intézkedések tételnek a tulajdonságzott adó néhány százalékának kiengedése iránt. — Miután az *élesztő*, melyből az egész birodalomban 1868-ban 35,739 mássa állítatott elő, egészen adómentes, és ez által a városbeli szeszégetések a sikon lévő irányában tetemes előnyben vannak, ez utóbbiak kelet hiányánál fogva élesztőt nem készíthetvén, ezen terméknek megadóztatása legujabban a birod. tanács által egyenesen javaltatott.

83. §. Sörtermelés.

A sörtermelés a gyártási hulladékok által a baromtenyésztésre szintén jótékonyan hat vissza ugyan, de korántsem bir oly nemzetgazdasági fontossággal, mint a szeszipar, egyrészt mivel termékénye pusztán fogyasztási és nem egyszerűen iparossági cikket képez, nem is képes annyi különben veszendőbe menő földterményt értékre emelni, mint a szeszipar, másrészt, mivel külforgalma a dolog természete szerint szűkebb körre szorítkozik, mint a világforgalmi cikkek jelenkező borszeszé. Mindamellet ez iparüzletnek felvirulása is nem csak a birodalom borszegény, hanem bordús tartományokban is méltán üdvözlendő, miután a sörfogyasztás terjedtével az inkább külforgalomra szánt borok jobban kiméltetnek és a nemzetvagyon becses kincsei gyanánt gyűjtethetnek.

E termelési ág a birodalomban jobban prosperál, mint a szeszipar, miután a söradó sem nem változott meg annyira, sem a kivetés és kezelésben nem érezteti magát oly zsibbasztólag, mint a szeszadó, noha általános kívánalma a serfőzőknek, hogy a terméknyadó helyett a Bajorországban oly kedvező eredménnyel dívatkozó malátaadó hozatnék be. A sörtermelésnek gyarapodása azonban pusztán a főzőintézetek számának változataiból legkevésbé sem következtethető, miután újabban a serfőződékek száma inkább tetemesen csökkent, de csak a kisebbeszerű vállalatok enyésznek el, melyek a nagyszerű gyárüzletű telepekkel nem lévén képesek versenyezni,

a küzdterről inkább szerényen visszavonulnak, miért tekintettel kell lenni az üzlet terjedelmére is, és e tekintetben tapasztaljuk, hogy az egész birodalomban volt *sörfőzőtelep* :

	általán	100 frton alul évi	100f.—5000	5—10,000	azonfelül fizetők
1852-ben .	3844	578	3001	187	78
1856-ban .	3387	377	2779	128	103
1859-ben .	3343	185	2562	498	98
1861-ben .	3278	228	2489	437	124
1863-ban .	3230	166	2332	559	172 a)

A legnagyobb vállalatok Bécs környékén pontosulnak össze, hol az egyik másik telepen évenként 2—300,000 akó termeltetik, és egyáltalán Alsó-Ausztria 32 oly serfőző intézettel bir, melyeknek mindegyike évenként 10,000—150,000 frtot és azonfelül is fizet adó fejében. Csehonban ily nagyszerű vállalatból épen 63 találtatik, és egyáltalán ezen ország egy-maga jóval több mint egy harmadát szolgáltatja az összes birodalmi sernek; Felső-Ausztriában is 16, sőt még Magyarországon is már 9 oly roppant üzletű vállalat találtatik. Ugyanezen üzleti haladás mellett azon körülmény is szól, hogy a gőzerőművek alkalmazásában talán egy iparnemnél sem észlelhető oly gyors és tekintélyes gyarapodás, mint a serfőzésnél, míg t. i. 1852-ben ö-szesen csak 3 gőzgép 41 lóerővel használtott sertermelésre, 1863-ban már 638 lóerejű 65 gép állott Gambrinus szolgálatában és azokból 10% hazánkra jött.

A sörtermelés, mely hivatalos adatok szerint 1852—56-ig 8₁—10₁ mill. akóra ment, jelenleg 14 mill. akónál többre rúg b), miután a seradónak egyformábban történt emelése mellett, az e forrásbeli jövedelemnek szakkonkénti gyarapodásából a termelés öregbülése biztosabban következtethető, a söradó pedig 1852-ben 7₁ mill., 1856-ban 7₃, 1862-ben 16 és 1863-ban 16₁ millió forintot jövedelmezett; az 1864-ki budgetben pedig 16₁ millió frt van tervezve. A külforgalom e termelénynyel habár nem is igen jelentékeny, de mégis kecsesgetőbb mint a szeszekkel való üzlet, így

	a bevitel	a kivitel
1858-ban . . .	112,000 frt	230,000 frtra
1862-ben . . .	74,000 „	545,000 „
1863-ban . . .	75,000 „	588,000 „

ment, tehát egész félmillió forintig activ a forgalom.

a) A serfőzőházak következőleg vannak elosztva az egyes tartományok között; találtatott :

	1861	1863		1861	1863
Alsó-Ausztriában . .	133	131	Morvában	295	289
Felső-Ausztriában . .	280	282	Sziléziában	82	74
Salzburgban	76	77	Galicziában	310	313
Stíriában	134	135	Bukovinában	19	18
Karantánban	209	207	L.-Velenczében . . .	36	36
Krainában	28	25	Magyarországon . .	330	310
Istriában	5	5	Horvát-Tótorasz . .	27	27
Tirolban	147	152	Erdélyben	93	90
Csehonban	1036	1025	Kat. végvidéken . .	38	34

az alsó-ausztriaiak közt a bécsi, liesingi, brünni, hüttelsdorfi és schwechatiak legtöbb gőzgéppel dolgoznak, egész Alsó-Ausztriában 21 gép 272 lóerővel, Csehonban a pilseni, leitmeritzi és prágai, Magyarországon a pesti, temesvári és pápai főzödék stb.

b) B. Czörnig szerint a sörtermelés 1857-ben : 11.895,662 akóra, 1858-ban 12.279,000 és 1859-ben 12.602,000 akóra rugott. — Az 1862-ik évre vonatkozó hivatalos tudósítás szerint 14.151,394 és 1863-ban 14.407,908 akó sör termeltetett.

84. §. Dohánygyártás.

A *dohánygyártás* kincstári egyedáruság, és pedig az 1851-kimartius hó elejétől fogva a birodalom egész kiterjedésében. Ha már ez év előtt az egyedáruság a többi nemmagyar tartományok dohánytermelésére annyiban megszorítólag hatott ki, hogy egyedül Galiciában a Dniszter táján, Tirol és Velenceze némely községeiben engedtetett meg a dohánytermelés, és az is csak a kincstári beváltás feltételezése alatt, annál érezhetőbben kellett a monopoliumnak a magyar korona területére lett kiterjesztésének az ott virágzott dohányiparra kihatnia, nem csak a terjedt magángyári ipar, hanem a dohánytermesztés is ez által súlyosan illetetvén, minek is az lett következménye, hogy a körülbelül 50,000 kat. hold ültetvények mindjárt a monopolium behozatala után 35,000 holdra olvadtak le. De egyrészt a megváltozott mezőgazdasági viszonyok, jelesen azon körülmény, hogy sem a gabonának sem egyéb terménynek kelendősege nem vala, másrészt pedig azon körülmény, hogy a kormány a beváltási díjakat tetemesen felemelte, a birtokosok figyelmét a már felhagyott dohánytermelés felé ujra irányozta, és 1857-ben már 89,000, sőt a reá következőt 1858-ik évben épen 125,712 holdon dohány lett termesztve. Ez évnek tömeges productiója azonban (1,479,000 mázsa és a többi tartományokéval együtt 1.711,000 mázsa) a kormányt arra indítá, hogy az ültetőknek igen súlyos hátrányára a termelési engedélyt tetemesen megszorítsa, olyannyira, hogy 1859-ben már megint csak 76,000, 1860-ban 66,900 holdon lett megengedve e növény termesztése a); igaz, hogy a dohánykertészek a hiában tett költséges beruházásokért némi kárpótlást nyertek, de a nemzetgazdasági nagy veszteség nem vala helyre pótolható, mely ezen a dohánytermelésre mért csapásból keletkezett. Az 1860-ik évi márc. 27-én kelt császári rendelettel a monopolium szigorán az által lőn jótékonyan tágitva, hogy a dohány nem pusztán kincstári beváltásra, hanem kereskedelmi célokra is természetközének jelentetett ki, és egyszersmind az e czikkkel való forgalom többféle megkönnyebbitésekben részesítettet.

Miután egyuttal a szükséges intézkedések megtétettek, hogy az államigazgatás saját szükséglete iránt biztosítva legyen, remélhető, hogy a belfogyasztáson felül évenként tetemesebb mennyiségek fognak külfelé vitetni, az ebbeli forgalom eddigelé következő volt :

	bevétel	kivétel
1841—50-ig átlag évenként	1.471,000 frt	875,234 frt
1858-ban	6.598,000 „	300,000 „
1860-ban	3.860,000 „	950,000 „
1862-ben	4.938,000 „	664,000 „
1863-ban	4.611,000 „	1.096,000 „

tehát az utolsó évben a kivitel már magasabbra rugott, mint átlagosan a monopolum előtti évtizedben, és remélhető, hogy ezen lendület csak kezdete egy folyton növekedő dohánykivitelnek, csak ohajtandó lenne, hogy ezen gyarapodással a bevitelnek hason arányu kevesbedése is karöltve járna, mire szintén az 1863-ki forgalom kilátást nyujt.

A magyar tartományoknak a monopolum folytáni vesztesége azonban nem pusztán azon keveselet szerint ítélhető meg, melyet a kivitel a birodalom határain át szenvedett, hanem azon kivitel is latba veendő, mely azelőtt a közbenső vámvonalon át helyt nyert, így :

1831—40 ig átlag évenként innen 2.412,000 frtára

1841—50-ig „ „ „ 2.087,500 „

dohány szállítottatott a többi örökös tartományok felé; igaz, hogy ez jelenleg a kincstári beváltás utján szivárog be, de ebben a monopolum és nem a forgalmi piacok árai rejlenek b); különben az 1851—59-ki időkorben a kormánytól átmérőleg évenként beváltatott :

a magyar korona tartományaitól . 595,436 mázsa

Galicziától 83,438 „

Velencze tartománytól 4,587 „

Tirolgrófságtól 3,385 „

összesen : 686,846 mázsa

mihez még a külföldtől járul : 96,422 „

és 12 millió darab havannah-szivar.

Ellenben 1860-ban a belföldtől 760,131, a külföldtől csak 65,000 m. 1861-ben attól 699,242 mázsa, a külföldtől 66,700 mázsa, végre 1862-ben 438,000 mázsa bel- és 60,000 m. külföldtől lett megszerezve; világos tanuságaul annak, hogy a kincstár a külföldi dohánylevelek bevitelét mind jobban megaszoritani törekszik, sőt az 1864-ik évre a bel-beváltás mennyisége 800,000 mázsában állapittatott meg 8.634,000 frt értékben.

A gyártás 25 gyártelepen c) mintegy 21,800 munkás segélyével kincstárilag akkép történik, hogy például :

	feldolgoztatott dohánylevél mázsa	e b b ő l burnót mázsa	g y á r t a t o t t pipadohány mázsa	szivar darab
1860-ban .	651,323	53,213	518,156	903 millió
1861-ben .	646,217	56,146	511,153	863 „
1862-ben .	642,656	53,167	522,271	862 „

eladatott pedig az illető raktár-igazgatóságok, fő- és altőzsérek által d) :

	mázsa	burnót és	mázsa	pipadohány és szivar
1860-ban .	54,000	595,080		
1861-ben .	53,940	„ „	585,710	„ „ „
1862-ben .	53,560	„ „	603,368	„ „ „

a *brutto jövedelem* 1860-ban 64. mill. frt; a *tiszta* 35. mill. frt
 „ „ „ 1861-ben 61. „ „ „ „ 36.7 „ „
 „ „ „ 1862-ben 62.3 „ „ „ „ 40.6 „ „

volt, sőt az 1864-ki budgetben a brutto jövedelem épen 80. millió frttal van felvéve, miből egyszersmind következtethető, mennyiben lenne lehetséges a monopoliummal való felhagyás mellett a dohánytermelésnek egyenes megadóztatása által hason tiszta jövedelmet biztosítani az efféle bő forrásra annyira utalt államigazgatásnak e).

Ha az V. ipar-csoportba eső üzleteket összefoglaljuk, és oda még a különféle táp- és egyéb fogyasztási anyagokat soroljuk f), azt találjuk, hogy a külforgalmi üzlet nem csak tetemes kiviteli többletet nem mutat, hanem némely években épen elég jelentékeny keveslet mutatkozik, így mindezen anyagokból :

	a bevitel	a kivitel
1858-ban . .	16.654,000 frtra	9.109,000 frtra
1860-ban . .	9.354,000 „	9.922,000 „
1862-ben . .	10.288,000 „	10.265,000 „

rugott, és így rendszerint passiv a mérleg.

a) Valamint alig van Magyarországon megye, mely egyik másik jeles borfajjal nem dicsekednék, úgy alig van megye, melyben jeles dohányfaj nem talátnék, vagy természetű nem lenne, különösen Torontál, Csongrád, Békés, Csanád megyékben, melyeknek dohányja szegedi név alatt ismeretes; Hevesmegyében, jelesen a debri, véghe, kápolnai, verpeléthei, tótfalui; Sopronmegyében vitnyédi; Hontban a füzessgyarmati és kospallagi, Gömörben a csetneki; Szathmár, Szabolcs és Biharban jobbra debreczeni név alatt ismeretes szép fajai, szokoli szikulai (Aradban), pécsi stb.

b) B. Csörnignek azon számítása, hogy Magyarország 1851—59-ig 45. mill. frtára dohányt adván el a Monopoliumnak, és csak 82. millió frtára dohánygyártmányokat fogyasztván, nem csak semmivel nem járult a dohányadéhoz, hanem még 12. mill. frt nyereséget huzott, téves calculuson nyugszik, mert a hivatalos kimutatások fonalán Magyarország 1860-ban a bevétel és kiadás egymással mérlegezése szerint 9. millió forinttal, és 1861-ben 5. millió forinttal járult a tiszta egyedárúsági jövedelemhez, tehát Magyarország becsületesen viszi ezen köztehernek is reá eső részét; és ha a fogyasztási osztalék, mi hazánkban jut, látszólag kisebb is; miután itt a saját használatra való dohánytermelés meg van engedve, és azzal a termelők élnek is, ez szintén nem ingyen történik, a termelési engedélyért járó illetmény adván meg a kárpótlást, az eleső monopoliumi nyereségért. Így 1864-ben a magyar korona területén beváltandó volt 8.634,000 frtára dohány, a fogyasztás pedig tesz 14.750,000 forintot,

marad tehát 6.116,000 frt, melylyel ezen tartományok az adóban részesítvők.

c) A 25 gyár e következő helyeken vannak : Bécsben 3, Hainburgban a legnagyobb, Stein, Lincz, Fürstenfeld (Steier), Sedlec (Csehorsz. szintén nagyobb vállalat), Gőding és Igló (Morvában), Winiki Jagielnica és Monasterzyska (Galicziában), Velen-cze, Pozsony, Pest 2, Kassa, Temevár, Kolozvár, Varasd és Fiume városokban, összesen 9 gőzgéppel és 208 lóerővel. Az eladás eszközöltetik 69 raktárigazgatóság, 506 fő és nagy tőzser és 70,162 altőzser által.

d) Tekintve az 1851—59-ki időkörben volt fogyasztást, fejenkint jó :

	szivar	pipadohány	burnót
a német-szláv tartom.	227 darab	15. font	1. font
az olasz	„ 210 „	8.4 „	8. „
a magyar	„ 161 „	10. „	0. „

vagy pénzértékben fejenkint tesz a fogyasztás a német-szláv tartom. 12.4 frtot; az olasz tart. 10. frtot, és a magyar tart. 6.7 frtot.

e) A dohányjövedéknek nyeresége 1860-ban volt a burnótnál 358%, a pipadobánynál 108% és a szivaroknál 157%.; 1861-ben 360, illetőleg 110 és 152%, különben Franciaországban a dohánymonopolium egyre-másra 89—90 millió frtot hoz évenként. A gyártmányok némelyei oly jók, hogy Hollitzer szerint kiviteli cikket képezhetnének, jelesen Angolhonba, melynek dohánygyártása nem a legsikerültebb, és péld. a cubaszivarok Angolországba szállítva, a magas vámmal együtt az ottani szivarokkal versenyezhetnének.

f) E kategoriába való még a *chocoládé*-gyártás, mely némely tartományokban igen jelentékeny, névszerint Alsó-Ausztriában, Csehországban és némileg Magyarországon (Pesten 3 gyár van), egészben mintegy 8 gőzgép 38 lóerővel e cikk gyártásánál működik; a bodenbachi és trieszti gyár készítményeit külföldre is küldi, és a londoni kiállításon is elismerésre akadtak. Még terjedtebb a *pótkávé*-gyártás, melynél nem kevesebb mint 16 gőzerőmű van alkalmazásban 108 lóerővel, legtöbb Cseh-Morvában, Alsó-Ausztriában, ez utóbbi évenként 10—11,0 0 mázsát termel, sőt Csehorsz. reichenbergi kamarai kerületében évenként 120,000 mázsa pótkávé készíttetik répából és kátángból (Cichoria). Az alpesi tartományokban különösen Steierhség és Tirolban igen terjedt a *füge-kávé*-termelés, melylyel e tartományok még a szomszéd országokat is bőven ellátják, névszerint a gráci sultánfügeből való kávégyárak; a 25—28,00 ft., melylyel a kávé a kiviteli lajstromban szerepel, csakis a pótkávéra vonatkozik.

VI. A szövésipar.

85. §. A pamutfonás és szövés ipara.

Daczára a gyapottal mint külföldi, sőt jobbára Európán kívüli termelénynyel járó kereskedelmi válságoknak és könnyen beállható megrázásoknak, valamint másutt, ugy az ausztr. birodalomban is a *gyapotipar* az utolsó két évtizeden át folytonos és a többi iparágakat meghaladó gyorsaságu fejlődést vett, és pedig leginkább azon a téren, melyről a bel-földi lenipar általa szöveményei olcsósága és a divat hatalma segélyével lassankint leszorítottatott. De minél inkább sikerült a külpiaczi nyers anyagon sarkalló gyapotiparnak a lenipar által azelőtt elfoglalt vidékeken befészkelődnie és vetélytársa felett győzedelmeskednie, annál inkább vonatott be Ausztria is a gyakori világforgalmi krízisek vészes hálójába, és az amerikai hadjárat folytán általános lett pamutválság itt is hatalmas érezteti lázas löktetéseinek romboló befolyását, ugyanazon tetemes tökéért, mely jelenleg is pamutért kifelé szivárog, fele annak sem nyeretvén, mi csak egyppár év előtt vala szerezhető a); és így a költség emelkedésével a gyártási anyag kevesbülése, a szövemények megdrágulása, és a mi legsajnosabb, számos gyár megakadtával a keresetforrások bedugulása karöltve jár.

Igy a nyers *pamutból* behozatott:

	mázsa	értékkel
1841—50-ig átlag évenként	450,272	évi 13., mill. frt
1851—60-ig „ „	724,463	„ 22., „ „
1861-ben	880,770	„ 35., „ „
1862-ben	386,107	„ 27., „ „
1863-ban	306,443	„ 30., „ „

az utolsó évben ennélfogva közel nyolcz millió forinttal több folyt ki

pamutért, mint az utolsó évtized átlag bármely évében, és mégis azon jóval kevesebbet nyertünk, mint felerészét az akkori egy évi bevitelnek b).

A *gyapotfons* főszéke Alsó-Ausztria, Csehország és Tirolgrófság; ezenkívül még csak Felső-Ausztriában, Steierhgségben és Velenczében bir némi jelentőséggel; a fonóintézetek ugy, mint a műtani finom orsók száma ujabban inkább csökkent, kivált azért, mert ezen iparág Lombardiának elestével jelenleg jóval szűkebb térre szorítkozik, míg 1854-ben Lombardiával együtt 189 fonóda számíttatott 1.533,000 orsóval, 1859-ben Lombardia nélkül már csak 164 fonóintézet maradt fenn 1.499,000 finom orsóval c), és hogy még a pamutválság előtt is a birodalmi fonás félreismerhetlenül hanyatlásnak indult, onnan tűnik ki, hogy a *fonal- és czérna-gyártás* már 1859-ben az előbbi évekhez képest tetemesen megcsökkent, mert míg 1841-ben 214,896 mázsa, 1850-ben 407,160 mázsa, és 1856-ban 606,602 mázsa fonal és czérna állíttatott elő, 1859-ben 515,900 mázsa volt az ebbeli gyártásnak szüleménye d). Hogy egyáltalán a birodalmi fonóintézetek nem képesek a belföldi szövés szükségletét fedezni, főleg nem a finomabb szálakkal, tanúsítja azon körülmény, miszerint, daczára a magas vámnak, melylyel a belföldi fonás a külföldi versenyzés ellen védve van, évenként 12—13 millió forintára gyapotfonal kerül a birodalomba, és pedig jobbra a magasabb számu, vagyis finomabb fonalból, miután fonóintézeteink felette ritkán mennek tovább a 40. számú finomságnál e). Ily körülmények közt mennyire hátrányos a külföldi fonalra szabott magas védvám a gyapotszövésre és egyéb pamutiparra nézve, mely a belföldön elő sem állíttatni szokott finomabb fonalt, jelesen a színezettet okvetlenül a külföldről kénytelen vásárolni, mondanunk sem kell, főleg érezhető lett ez a legutóbbi években, hol a nyers anyaggal együtt a fonal is egyenlőkép megdrágulván, az évi 12—13 millió forinton fele sem szerezhető annak, mi ugyanazon pénzen még egy-két év előtt szereztetett f). — A fonóintézetek többjei m. llsleg még pamutczérnát is állítanak elő, egyedül egy telep foglalkodik kizárólag czérna előállításával (Csehonban a *haratitzi* 8000 orsóval és talán a legnagyobb hasonvállalat az egész continensen), különben Csehonban, jelesen Schönlinde táján sok gyapotczérna kézművileg állíttatik elő.

A *gyapotszövés* mint jelentékeny gyári üzlet, leginkább Alsó-Ausztriában és Csehországban, mint tömeges kézműipar meg Cseh-Morva és Sziléziában jelentkezik, miért Alsó-Ausztriában ugy, mint Csehország több vidékein a műtani szövőgépek mindinkább erőt vesznek a kézműszövésen, míg Csehon némely más vidékein, jelesen pedig Morva-Sziléziában a mind jobban megszoruló kézi szövést a gépekkel élethalálra küzdeni látjuk, névszerint Alsó-Ausztriában a Bécs városában, Nagy-Sieghard, Neunkirchen és Margarethen körül összpontosuló pamutszövésnél 1860-ban alkalmazva volt 7776 szövőszék közül már 1623 géptani szék számíttatott (poverlooms és jaquard székek), és a gyártmányok évi értéke, oda számítva a csehországi ipartól mindinkább háttérbe szorított szalaggyártását is, 8—9 millió forintra rug. Jóval fontosabb ez iparág Csehország reichenbergi kamarai kerületében, habár itt is a műtani szövés évről évre több terrenumot nyer, és ezáltal a szegény hegyi lakók fő keresetforrása mind

jobban megszükül, mégis a gépek gyarapodása mellett is igen tekintélyes népszám ez ágban leli habár sovány keresetét, mert noha a közönséges szövőszékek évről évre több tért engednek a géptani székeknek, úgy hogy míg 1852-ben egész Csehhonban a műtani szövésnél csak 8 gőzgép volt alkalmazva 216 lőerővel, 1863-ban az előbbieik száma 42-re, erőképeségük pedig 1087-re felszaporodott, és jelesen Reichenberg vidékén:

	közönséges szövőszéken	regulator	műtani	végpamut- szövmény
1856-ban . . .	56,874	1238	570	1.526,000
1860-ban . . .	55,656	8400	4700	2.162,400

gyártatott, mégis ez utóbbi évben 70,000 munkás nyert a pamutszövéskörül alkalmazást; hozzá járul, hogy a szalaggyártás oly lendületet vett, miszerint 6 nagyobb gyártelep 612 jaquard és műszövőszékkal, valamint 77 szalagszövő iparos oly értékeket állítanak elő, hogy csak e vidéknek összes pamutipara 23—24 millió forintnyi évi értékre becsültetik; de Csehhonnak egyéb részein, kivált pedig Morvában, hol a pamutszövéskörül *Trebitsch*, *Zwittau* és *Trübau* körül csoportosul össze, a géptani székeknek költséges megszerzése, és azért lassabb terjedése, a fonalnak drágasága, mely csak Csehországtól szerezhető, és egyéb mostoha befolyások magukat oly zsibasztólag éreztetik, hogy a morvahoni, mintegy 4055 bérszövő eddigi, habár felette szerény, de a csekély mezőgazdasági jövedelem mellett mégis kecsegtetőnek látszott keresetükben magukat megtámadva érezik, pedig Morvának pamutszövményei évenként mintegy 4—5 millió forint értékét képviselnek. Hason viszonyok fenyegetik Slézia iparát is, hol, valamint Morvában, habár gyapotfonással alig bírnak, a pamutszövéskörül kivált a bérrendszer alapján oly terjedelmet nyert, hogy *Friedek* és *Freudenthal* környékén mintegy 2.000,000 forintára különféle pamutszövetek állíttatnak elő évenként.

Ezen tartományokon kívül a szövés nagyobb mérvben még csak Felső-Ausztriában üzemel, hol 7 gyárban 1860-ban 79,200 darab különféle gyapotszövet és 6000 tuczat kendő készítettett; Steierhgségben, Istriában és Tirolban csak az egyik másik gyár foglalkodik nagyban a szövéssel, különben itt, valamint a többi ausztriai tartományokban csak kézipari szövéssel találkozni, miért is a használt szövőszékek legnagyobbbrészt csak primitív szerkezetűek, jelesen a házi szövésnél egész Ausztriában alig van 15,000 regulator alkalmazásban, ellenben a közönséges szövőszékek száma meghaladja a 200,000-et; mindazonáltal a gyártásnál több mint 25,000 regulator és körülbelül 15,000 gépszövő használatban; igaz, hogy ezen szám összetörpül szemközt a brit szövőszékei roppant seregével, melyek közel 300, cziaország szövőgépei (looms) is már 80,000-
használatban;
mechanic

A birodalmi gyapot-gyárak többjei az szövményeket is, vagy csak len- és gyap állítanak elő, és jobbára mind saját, min továbbbi elkészítésével, t. i. azoknak fehérít vagy festésével foglalkodnak, noha mindezt

is léteznek, névszerint legjelesebb és az újabb műtani haladások szerint felszerelt fehérítők találhatók Csehországban, mely 12 helyen, jelesen Hohenelbe táján már most gőzerővel dolgozó gyapot-símító és fehérítő intézetekkel dicsekszik (20 gőzgéppel és 188 lóerővel); továbbá Sziléziában, különösen Freiwaldau, Freudenthal, Zuckmantel táján; különben ezek jobbára a lenszövetek fehérítésével foglalkodván, és azért a következő 5-ban szóba kerülendvén, itt csak még a *szinnyomatás* említendő meg, mely inkább a pamutárúkra vonatkozik; ezen iparág legvirágzóbb Cseh-, Morvahonban és Alsó-Ausztriában; Csehön többféle nagyszerű telepekkel bir, melyek 1863-ban már 611 lóerejű 40 gőzgép segítségével tisztán a pamutkelmék szinnyomatását eszközlék, köztök különösen kiemelendők a jó hírnevű *kosmanosi, smichovi, warnsdorfi, holleschovitzi, cseh-leipai* stb. Alsó-Ausztriában, hol a pamutszövetek jobbára egyéb kelmékkel vegyülve szinnyomatás alá kerülnek, csak a *neunkircheni* gyártelep az, mely kizáróbban a gyapotárúk nyomtatását eszközli, és üzletében évről évre gyarapszik. A szinnyomatás más tartományokon kívül még Magyarországon is lel némi képviseltetést; Ó-Budán t. i. két gyár létezik, melyeknek egyike már több mint 70 év óta folytatja szakadatlanul öregbülő üzletét, és gőzerőmű s valami 50 munkás segélyével évenként 1 millió frtot meghaladó értékű gyapotkészítményeket szolgáltat, a másik is növekedő mértékben valami 130 munkással évenként mintegy 50,000 darab szövetet és 25,000 tucat kendőt állít elő, egy harmadik gyár végre Szegeden van, melynek üzlete évenként mintegy 200,000 frtra rughat.

Mily fontos a birodalmi pamutipar, daczára annak, hogy a gyapotválság, a műszövének a kézimunkával való küzdelméből keletkező vajadások, a szegény hegyi lakosság keresetének kockáztatása, kivált a kifejtett britt, francia, belg, német és schveiczi iparral való versenyzésnek nehézségei ez iparnemre oly nyomasztólag hatnak vissza, már onnan is kivehető, hogy a pamutfonás és szövé, valamint a pamutárúk elkészítése, festése és szinnyomatása még jelenleg is mintegy 350,000 *egyént foglalkodtat*, és évenként 100—120 millió forintra menő értéket képvisel g), melyből levonatván a gyapotra és külföldi fonalra eső költség, mindig még 60—80 millió frtot eredményez, mint amaz értéknövekvést, mely tisztán a gyapotiparnak szüleménye, miért a pamutárúkkal való külforgalom is, habár még elég szerény körben mozog, mégis határozott activ jeleggel bir; így a *gyapotkészítményeknek*

	behozatala	kivitele
1858-ban . .	2.383,000 frtra	4.353,000 frtra
1860-ban . .	1.836,000 „	7.948,000 „
1862-ben . .	1.500,000 „	3.650,000 „
1863-ban . .	1.329,000 „	3.526,000 „

rugott; az utolsó éveknek csökkent be- és kivitele eléggé jellemzi a pamutkrisisnek a birodalomban is sajnosan érezhető befolyását.

a) Gyapottermeléssel ujabban a birodalom több vidékein, jelesen Dalmáthionban terjedt kísérletek tétettek. Valamint más államok, ugy Ausztria is a legutóbbi időben az amerikai polgárháboru miatt kénytelen vala más pamutforrás után nézni, és 1863-

ban a behozott gyapot nagyrészt macedoni és egyiptomi volt, tekintve jelesen a vidékeket, melyeken át közvetlenül jött be, azt találjuk, hogy behozatott :

		1858	1860	1862	
a déli német államokon	át	2.3	3.3	3.3	mill. frt
a Szászkirályságon	»	9.7	11.9	11.1	» »
Poroszországon	»	1.6	3.4	3.1	» »
Helvétian	»	0.3	0.6	0.9	» »
Triesten	»	7.6	8.1	6.9	» »
Velenczén	»	1.3	0.9	0.4	» »
Fiumén	»	0.3	0.1	0.3	» »

a többi hol a török birodalomból, hol a többi olasz tartományokon át, és különös, hogy éppen a behozatal közvetlenül a török tartományokból oly csekély, hogy alig egynéhány ezer forintra megy. Annál parancsolóbb szükség, hogy a pamuttermesztés érdekében minden megkísértessek, pedig *Molin* paduai tanár jelentése szerint a velencei déli részekben, névszerint felső és alsó Polesine táján tett kísérletek annyira sikerültek, hogy e hó folytán (dec. 1864.) Rovigoban külön pamutkiállítás terveztetik, szerinte egész Olaszországnak jelen pamuttermése már 24 millió forintra rugna; a dalmáthoni ez évben ismételt kísérletek szintén igen kedvező eredményre vezettek, nem különben a kat. végvidékiek is, tehát csak tovább kell haladni ez ösvényen.

b) Nagy-Britanniában a pamutfogyasztás 9-12 millió mázsa közt ingadozik, Franciaországé 2—2.4 millió mázsa, mily különbség e két állam és Ausztria közt. Angolhon pamutárukból és fonalból évenként 380—400 mill. frtárut csak kifelé szállít, és azonfelül nagyszertű belfogyasztását is teljesen fedezi.

c) A főfontintezetek és finom orsók így oszlanak meg az egyes tartományok közt :

	főfontint.	fin. orsó		főfontint.	fin. orsó
Alsó-Ausztria	49	551,932	Csehország	75	548,670
Felső-Ausztria	10	90,772	Tirol	21	217,072
Steierhgség	2	27,912	Velence	2	28,464
Kraina	1	10,000	Magyarorsz.	1	2,100
Istria	2	18,800	Erdélyorsz.	1	1,920

legnagyobb Alsó-Ausztriában a *pottendorfi* 58,000 orsóval (egy részvénytársulattal), *mölleldorfi*, *trumau*, *marienthali* (30—32,000 orsóval), *teesdorfi*, *schevadorfi* *felixdorfi* (22—24,000) stb.; Csehországban : *morchensterni* (42,000), *svarovi* (35,300), *schlani* és *tanvaldi* (20—24,000); Felső-Ausztriában a *kleinmüncheni* 3 nevezetes főfontintezet (együtt 64,000 orsóval); Tirolban, a hová ez iparnem a szomszéd Helvétiából átszivárgott a *kennelbachi*, a többi tartománybeliek csak kisebb neműek; Magyarországon csak egy van mosonmegyei Neudorf-községben, de annak egész gyártmánya évenként csak mintegy 970 mázsa fonalra rug. Mily szegény még a birodalmi pamutfonás, kitetszik, ha azt más államokéval összevetjük, így az óriási Brittországon 28—30 millió, Franciaországban 8 millió finom orsó számíttatik, orosz birod. 1.600,000, Poroszorsz. 1.200,000, a kis Helvétiában 1.350,000.

d) A nyers és színezett gyapotfonalnak behozatala e következő volt, behozatott vámmázsa :

évszám	nyers	színezett fonal	évszám	nyers	színezett fonal
1854.	44,825	9,233	1859.	77,233	12,857
1855.	106,264	10,216	1860.	112,680	13,690
1856.	144,403	17,256	1861.	182,668	14,745
1857.	144,704	17,437	1862.	107,102	10,919
1858.	144,321	16,775	1863.	90,521	8,925

ugy hogy az utolsó évben fonalért 13.889,000 frt folyt ki a birodalomból, holott a kivitt csekély mennyiségű s jobbára durva fonal nem többet mint 1.057,000 forint ért. tehát 12.832,000 frt beviteli többlet volt, pedig a vám 2 frt 62 kr.—13 frt 15 kr. minden mázsa után, és a fonalból való vám ez évben 415,000 frtot szolgáltatott.

e) Hogy az ausztriai fonás jobbára csak a 44. számon alul levő finomságu fonalakat szolgáltat, következő adatból tűnik ki; gyártatott:

	1—44-ig	azonfelül	egészben
1856-ban . . .	546,712	59,890	606,602 mázsa
1859-ben . . .	471,168	44,736	515,904 „

tehát az utóbbi évben csak valami 8 percent a 44. számot meghaladott fonalra jött, sőt a 44 szám alatti fonalnak mintegy $\frac{3}{4}$ része csak 1—24 számig terjed, tehát lehető legkevesebbé finom szálú.

f) Így 1863-ban csak 90,521 mázsa nyers fonal hozatott be, és az 11.7 mill. frtba került, holott péld. 1858-ban 144,000 mázsaért csak 8.7 mill. frt fizettetett.

g) A birodalmi pamutipar zsenge volta legjobban tűnik szembe, ha más államokéval tétetik párhuzamba, így dr. *Arenstein* szerint:

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jő
Ausztriában . . .	120 mill. frt	350,000	343 frt
Angolországban .	600 „ „	400,000	1500 „
Franciaországban	240 „ „	250,000	960 „
Belgiumban . . .	15 „ „	14,680	1000 „
Helvetiában . . .	60 „ „	60,000	1000 „

Az ausztriai pamutiparnál alkalmazott munkásoknak aránylag nagy és a fejekénti osztaléknak csekély száma onnan magyarázható, hogy egyrészt a fonás jobbára csak a durvább fonalra szorítkozik, a szövés pedig másfelől jobbára csak mellékfoglalkodásként üzemel, a mostoha földjük mellett ily mellékjövedelemre szoruló cseh-morvasziléziai lakók által.

86. §. A len- és gyolcsipar.

Nincs a birodalomban oly iparnem, mely, tekintve a vele foglalkodó munkások tömegét, tekintve a nyers anyag feldolgozásából a mezei iparra hármló előnyöket, tekintve a birodalomnak a külföldtől való teljes függetlenítésének lehetőségét, tekintve végre a népfoglalkodásnak és korát és régi virágját, annyi fontossággal, annyi nemzetgazdászati jelentőséggel bírna, mint az őszerejű *len- és gyolcsipar*. És mégis ezen annyira meghonosultnak látszható ipar is, melynek czikkeivel Csehország már a XV. században szerepelt a világ piaczaín, kedvezőtlen viszonyok behatása alatt lassankint összesatnyult. A continentalis rendszer, a skála és az ezüstárak hullámzatai, a pamutipar gyors felvirulása, kivált pedig Brittországnak, jelesen Skót- és Irhonnak e téren is kivívott hatalmas felülkerekedése, valamint a műtani haladásoknak iparosaink részéről való teljes ignorálása tönkre tévék Ausztriának e népiparát. És csak a szívósságnak, mely minden a néppel oly bensőképen összeforradt iparosságot jellemez, köszönhető, hogy nem csak a végpusztulástól ment maradt, hanem napjainkban, főleg a gyapotárúk megdrágulása, és ennek következtében a megváltozott divatnál fogva, nemkülönben a lenfonás- és szövésre igényelt műtani gépek szerencsés feltalálása folytán phoenixként saját hamvaiból kiemelkedve, megújult erővel szép virulásnak indul elé, mezőgazdaságunk nem csekély vigasztalására.

A mi ez ipar nyers anyagát illeti, a birodalom azon kedvező helyzetben lenne, hogy a belső szükségletet, bármennyire növekedjék is az,

teljesen képes fedezni, ugyanis a *lentermesztésre* sehol nem kínálkozik alkalmasabb talaj, mint minővel a birodalom keleti és északi részei dicsekszenek, és mégis eddigelé Morva-Sziléziát, és némileg Csehországot kivéve e hasznos növény belterjesb miveltetésére még sehol sem fordítottatott kellő figyelem és ápolási gond, még kevésbbé helyes a lenáztatás, szárítás, törés és tisztogatás körüli eljárás, oly kezdetleges ezen egész kezelési mód, hogy a szapora hulladékokban roppant tökevesztesség rejlik a); és habár Galiczia és Magyarország már jelenben is a termelés terén, tekintve a termés évi mennyiségét, első helyen sorakoznak, mégis éppen itt a teendőknél legtágasb mezeje nyílik, mert csakis az északi és némileg a nyugati megyékben találkozni terjedtebb lentermeléssel, holott nincs növény, mely a mezőgazdára nézve kecségtetőbb, a telek hasznosítására alkalmasabb lenne, mint az észszerűen mivelt len és kender; ez utóbbi különösen a temesi Bánságban, valamint Bácsmegyében már régtől oly jeles minőségben természetetik, hogy Apatin, Hódság, Filipova, Kula, Cservenka és a Ferencz-csatorna mentében elterülő helységek jóformán Bologna városával osztozkodnak a jeles kender dicsőségében; de azzal is az eddig szokásos bánásmód olyannyira a culturállamok előhaladt kezelése mögött maradt, hogy nem csak a flandriai, angol és irhoni, vagy franczia, hanem a németszövetségi gyárannyal sem képes többé mérközni b).

A mi a len- és kendertermelés évi mennyiségét illeti, erre megint hiányzanak a biztos adatok. B. Czörnig a lentermelést 1.700,000 vámmázásra becsüli, a legutóbbi hivatalos adatok 1859-re vonatkozólag azonban csak 991,000 b. mázsát vesznek fel, melyből Magyarországra 263,000, Galicziára 254,000, Csehhonra 137,000 mázsa, a többi a birodalom egyéb tartományaira esik. — A kender évi termése ugyanazon adatok fonalán 1.582,000 mázsára rugna, miből

Magyarországra . . .	570,000
Galicziára.	478,000
Erdélyországra	235,000

mázsa, a többi a birodalom egyéb részeire jönné; az évi lentermelés értéke ugyanazon hivatalos kimutatásban 22.8 millió frt; a kenderé 29.7 mill. frt, együtt tehát 52 mill. frtra becsültetik. Hogy a beltermés, bármennyi is legyen az, nem képes tökéletesen fedezni a belgyártás szükségét, elég világosan mutatják külforgalmunk lajstromai, így a legutolsó évtizedben átlag minden évben csak 70,000 mázsa len és kender ment kifelé, ellenben 174,000 mázsa került be külfelől, és jelesen mind a be-, mind a kivitel a legutolsó (1863.) évben legmagasabbra rugott, mely évben 104,352 mázsa került kivitel, és 274,451 mázsa bevétel alá, tehát földünk minden dúsága mellett e termelény is szenvedőlegessé teszi kereskedelmi mérlegünket, névszerint:

	behoztunk	kivittünk
1861-ben . . .	3.789,000 frt	1.990,000 frtra való len és kendert
1862-ben . . .	4.300,000 „	2.710,000 „ „ „ „ „
1863-ban . . .	6.867,000 „	2.540,000 „ „ „ „ „

A *lenfondás* a birodalomban most éli átalakulása korszakát, még egy évtized előtt tulnyomó volt a kézi fonás, most azonban ez jobbra háttérbe

van szorítva, legalább Csehországban, Morva és Sziléziában, hol a gépfonás oly hirtelen és folyton növekedő fejlődést vett, hogy míg 1855-ben az egész birodalomban Lombardiával együtt csak 21 len-fonóintézet számmittatott 82,000 finom orsóval, 1863-ban Lombardián kívül 33 nagyszerű fonóházban több mint 200,000 finom orsó volt forgásban, úgy hogy Ausztria, ha mindjárt még távol áll N.-Brittania mögött, mely már 1.252,000 finom orsó felett rendelkezik, mégis Poroszországot és a német szövetséget tetemesen felülszárnyalja, melyek együttvéve 1862-ben csak 138,000 lenorsóval bírtak; de a gépfonásnak haladása nálunk onnan is kitűnik, hogy 1852—1863-ig a lenfonásra használt gőzerőművek száma 7—47-re és lőerejü képességek 186—1913-ra emelkedett c). Ebben is Csehországot illeti a csaknem kizáró elsőbbség, olyannyira, hogy 19 fonóintézetei maguk 1400 lőerejű gőzgépeikkel és 102,000 finom orsókkal képviselik a birodalmi gépfonást; és *Hohenellbéné* fonalai a londoni világkiállításon érdemjellel lettek kitüntetve, szintoly nagyszerű fonótelepek még a *schatzlari*, *trautenau*, *jungbachi*, *parchnitzi* stb. A szomszéd Morva és Sziléziában hason haladás tapasztalható a már most elutasíthatatlan gépfonás meghonosításában és a londoni világkiállításkor szintén kitüntetett *heidenspiltschi*, továbbá a *brün*ni, *schönbergi*, *friedlandi*, *tescheni*, *bieliczi* stb. fonóintézetek mind gőzerővel dolgoznak. Csakis a gépfonás teljes meghonosultával remélhető a lenipar hajdani fénykorának megújulása, pedig a többi tartományokban, jelesen Galicziában, Magyarországon, valamint a német és illír ausztriai tartományokban csaknem kirekesztőleg még kéziparilag üzetik ez ág, az összes egyévi lenfonalgyártás 220,000 mázsára becsülhető. — A gépfonásnak különben szerencsés haladása legjobban a be és kiviteli forgalomban tükröződik vissza, míg t. i. egyrészt a külföldi lenfonal behozatala mindinkább csökken, másrészt a belföldi fonalnak kivitele és pedig a legutolsó években érezhetőleg emelkedett, így a *nyers lenfonalból*:

	behozott mázsa	érték	kivitetett mázsa	érték
1858-ban . .	49,387	2 ₆ mill. frt	24,561	1 ₃ mill. frt
1861-ben . .	27,424	3 ₂ „ „	29,526	2 ₉ „ „
1862-ben . .	28,117	3 ₂ „ „	43,916	3 ₂ „ „
1863-ban . .	28,587	2 ₉ „ „	65,299	4 ₂ „ „

tehát a lenfonalra nézve kereskedelmi mérlegünk egészen másként áll, mint a pamutfonalnál (85. §.), nem csak hogy nem adózunk a külföldnek, hanem már kiviteli többletünk is van, és minden további haladás e téren még inkább kivivandja a teljes emancipációt d).

Egészen más színben tűnik fel a *lenszövés*, ebbe még nem hatott be a másutt többlet kevesebbet már befejezett átalakulásnak reformszellemé, nálunk alig kezdete mutatkozik a gépszövésnek, holott az újabb műtani haladásoknak sikerült már oly lenszövőgépeket szerkeszteni, melyeken nem csak mint az előbbi szerkezetűeken, durvább, hanem a legfinomabb gyolcskelmék kitűnően szöhetőek, pedig N.-Brittaniában már több mint 15,000 gépszövőszék áll működésben, nálunk ellenben a szövés tiszta kézi munka; hogy mindamellett a lenárúk gyártása oly tömeges és a szövemények oly kitűnő szépségűek, egyedül azon körülménynek köszönhető,

hogy a csehországi, meg a morva-sziléziai takácsok kellő ovatossággal járnak el a fonal kiválasztásában, és hogy a gyolcsszövésben, mint a néppel összenőtt iparban oly ügyességgel bírnak, és oly csekély munkabérrel beérik, hogy a rumburgi, schönlindei, landskroni, jarovitz-i és általán a csehországi kézi munka még mindig kiállhatja a versenyt a külföldi gyártmányokkal, annál is inkább, mivel a német szövetségben sem igen terjedt még a gépszövés. De soká ezen egyenetlen versenyfutás nem képzelhető, a legcsekélyebb bér mellett sem állhatja ki a kézi munka a concurrentiát az egyenlőbb fonalu és összehasonlíthatanul olcsóbb gépszövettel, már is az irgyolcs- és vászonnemek még belpiaczunkon is kezdenek hatalmas vetélytársul szerepelni.

De habár a lengyártás csak kézműiparilag történik, mégis felette terjedt, különösen Csehországban, minthogy itt a munka saját szerűleg organizálva van, léteznek t. i. a síkon takácsok, kik csak mellékfoglalkodásként üzik a fonást és szövést; vannak továbbá kereskedelmi takácsok, kik egyedül az eleikbe adott fonalnak szövésével foglalkodnak, vannak azután külön lengyárak, elkészítő és fehéritő intézetek stb. így csak a jicini, königrácz-i, bunzlau-i és leitmericzi kerületekben 1860-ban 30,373 szövőszéken 1.523,800 vég len a gyolcsárú lett előállítva, mi valami 20 millió frt értéket képvisel. Morvában *Zwittau*, *Triebau* és *Gewitsch* táján, Sziléziában *Freudenthal* és *Freuwaldu* vidékén pontosul össze az ott szintén jelentékeny lenipar. Galiczia is azon osztrák tartományok közé sorakozik, melyek terjedt leniparral bírnak, csak hogy itt a fonás és szövés is tisztá kézi munka, egyedül *Krasieczyn* nagyobb gyár létezőn, de a lengyártás annyira befészkelődött, hogy némely vidékeken, jelesen *Jaroslav* táján minden helység azzal foglalkodik, és így valódi népipar színével bír; szintén terjedt a házi szövés a magyar tartományok, főleg az északi megyék lakói közt, és közönséges vászon a házi szükségletre nagy mennyiségben szövik, hazánk fővárosában egy külön gyár van vízhatlan, és Fiumében egy, vitorla-vászon gyártására. Különben mind Magyar-, mind Erdélyországban a kötélgyártás igen el van terjedve, és a kenderárú gyártása itt, valamint a birodalom egyéb részeiben oly dimenzióban üzetik, hogy nem csak a belszükségletet fedezi, hanem évenként még 10—15,000 mázsa kőtélárú kifelé is szállítatik.

A mi a fehéritést illeti, az a nagyobb gyáraknál együttesen az apraeturával maga a gyár által eszközöltetik ugyan, de Cseh-, Morvában és Sziléziában vannak elkülönözve egyes bérfehéritők, valamint erre rendelt és kellőleg felszerelt ipartelepek, melyek a műtani haladások fonalán a külföld mintájára ezen iparágat nagyban üzik, csak hogy a kívánt szerek mint a széksó, szappan, kénsav, keményítő stb., jelesen a tüzelőanyagoknak nálunk drágább voltánál nem oly előnyösen üzhetik ez ágat, mint a külföld, jelesen íróni hírneves fehéritők, egyedül az olcsóbb munkabér nyújt némi előnyt a külföld felett. A színnyomatás és festés rendesen a pamutárúkkal egyetemleg is ugyanazon intézetekben történik. Legjelesebb az ausztriai lenipar a damast és habos szövetekben, a rajz csinosága, a szövés correctnessége és a damast-szöveteknek általános jelessége oly elismert tulajdonok, hogy ezekben Ausztria az angol és francia szöveteken tultesz, és épen

ezen tulajdonoknál, valamint a szövetek tartósságánál fogva az ausztriai készítmények még mindig sikeresen pályázhatnak a szövőgépeknek ezen előnyöket nélkülöző készítményeivel.

Fontossága az ausztriai leniparnak különben nem csak azon nemzetgazdasági nagy jelentőségben rejlik, hogy az abban állandó vagy csak időleges és mellékkeresetet leelő egyének száma még jelenben is közel 4 millió főre tétetik, hanem abban is, hogy ez iparágnak évi gyártása 150 millió forintra becsültetik e), és hogy készítményei nem kevés mértékben járulnak külföldi munkát aktivvává való tételéhez, így a len- és kenderárúkból:

	a bevétel	a kivitelt
1858-ban . . .	546,000 frtra	6.481,000 frtra
1861-ben . . .	216,000 „	9.344,000 „
1862-ben . . .	234,000 „	8.074,000 „
1863-ban . . .	263,000 „	8.866,000 „

rugott, tehát 8—9 millió frt kiviteli többlet.

a) A nemzetgazdaság és társadalmi élet terén tevékeny jeles hazánkfia Trefort Ágoston 1864-ik év első hónapjaiban szakértőleg felszólalt a kendertermesztés országos érdektű ügyében, és ezen korszerű lépése újra mozgásba hozta a len és kendertermelésnek, fájdalom, elég soká elhanyagolt kérdését, és az eszmecserének az lett üdvös gyakorlati eredménye, hogy a magas kormány részéről egyik értelmese kendertermesztőnk Térey Pál külföldre lett kiküldetve, az e növény körüli kezelési módokkal külföldön való közelebb megismerkedésre és tapasztalatainak országunkban való érvényesítésére, s így remény nyílik, hogy ezen hasznos kereskedelmi növénynek szakalapos meghonosulása által, úgy a birodalmi iparosoknak jóval becsesebb fonás és szövési anyagnak, a magyar földmivészeknek pedig egy új nagyon is szükséges gazdasági jövedelemnek bő forrása fog megnyílni.

b) Előbb még, mint a len- és kendertermelés érdekében kiutaztatott hazánkfia Térey-nek gyűjtött tapasztalatai a földmivészeknek tudomására juttattak, már a pesti keresk. kamara 1860—2. évre vonatkozó jelentésében igen üdvös intések adtak, jelesen a *mesterséges áztatók* létesítése iránt, mi által el lehetne kerülni, hogy az áztatás merő esetleges-égtől függjön, és hogy a kender sem szállás vagy tisztátalanná ne váljék, sem meg ne rozsdásodjék; ugyanazon tudósításban az elcsomagolás és a különben is már magasabb tökélyre emelkedett gerebenezés körül is jó célzatu ujjmutatások is foglalvák. A törekvések e téren annál szükségesebbek, minthogy kenderünk hire külföldön már is megállapítottnak tekinthető, tehát a tér már meg volna hódítva, csak védeni kell azt és szakértelemmel kiaknázni.

c) A gépfonásnak ezen örvendetes gyarapodása annál őszintébben üdvözlendő, minél nehezebb és költségesebb nálunk a fonóintézeteknek műtani felszerelése, minden finom orsó nálunk legalább 24 forinttal költségesebb mint Angolhonban, és az itteni fonó, elnézve a valuta ingadozásaitól, minden egyes orsó után legalább 4 frttal hátrányban van az angol fonó irányában; az utóbbi időkben leginkább a magas agio védte a belföldi fonást a hatalmas angol verseny ellen, de nem az agióban kell az állandó oltalmat keresni, hanem a lenfonó gépeknek behozatala vámmmentesség által lenne előmozdítandó, és a gépfonásban kellő oktatás főleg a műtani iskoláknál volna eszközölendő.

d) A lenczérnakészítés leginkább Csehországban, jelesen Kreibitz, Schönfeld, Daubitz, Schönbüchel, Nixdorf, Lobendau, Schönaue; de különösen Schönlinde táján csoportosul össze, és részint gépgyártás, mely 13 vállalkozó által 400 munkás segítségével üzemik, részint kézimunka, melylyel mintegy 1300 család foglalkodik, az előbbi évenként 100,000 frt, az utóbbi 1.600,000 forintára czérnát szolgáltat, úgy hogy a gépczérna még csekély szemközt a kézipari czérna mennyiségével.

e) Más államokkal következő a párhuzam :

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jő
Ausztriában	150 mill. frt	4.000,000	37 frt
Angolországban . . .	142 » »	80,000	1780 »
Franciaországban . .	95 » »	60,000	1583 »
Belgiumban	66 » »	60,000	1096 »

v. ö. dr. *Arénstein* t. i. ért.

87. §. A gyapjuipar a).

A leniparral, tekintve lételének őkorát s hajdani virágját, tekintve jelenlegi tekintélyes geographiai terjedelmét, tekintve a legujabb időben észlelhető megújult felvirulásnak örvendetes jelenségeit, tekintve végre a külforgalomra szolgáltatni szokott készítmények bőségét, egy vonalon sorakozik a *gyapjuipar*, mindkettő még a bel mezei iparra való üdvös kihatásban és további fejlődésük lehetőségében szerencsésen találkozik; mindkettő végre ugyanazon mostoha viszonyok alatti elsatnyulás közös sorsában osztozkodott.

Nincs iparüzlet, melynél a műtani haladások ujabban nagyobb forradalmat idéztek volna elő, mint a gyapjuiparnál; a nyers anyag feldolgozásának minden stadiumában újabb szerkezetű gépek találtattak fel, melyek olcsóbban és szebben dolgoznak, mint a csak nem rég alkalmazásba jöttek, új mosó és szárító készülékek, új fonógépek (Selfactor), új szövőszékek, melyek a kallózott kelmékre is használhatók, új kallózó hengelyek stb., miáltal lehetségessé vált, hogy noha a gyapjuárak folytonosan emelkednek, mindamellelt a gyapjukészítmények felette jutányos áron állíthatók elő, anélkül, hogy a gépek a munkások számát tetemesen megszorítanák.

Ezen műtani haladások az ausztriai gyapjuiparosok részéről legkevésbé sem tévesztettek szem elől, sőt nem csak a birodalom valamennyi iparágai közt legörvendetesebb lendület épen a gyapjугyártás körül mutatkozik, hanem Ausztria e tekintetben az utolsó évtized alatt gyorsabb haladást tanusít, mint bármely európai állam, magát Angolhont sem véve ki, és ezen ipar kiválólag három vidéken tömegül össze, *Reichenberg* körül a finomabb posztó- és egyéb divatkelmek, *Igló* és *Bielitz*, *Biala* táján a középszerű posztó-árúk, végre *Brünn* városában és környékén kiválólag a posztószerű divatczikkek (*Peruvienne*, *Toskin*), valamint a gyaratott fonalbeli szövemények (*Orleans*, *Tibetins*, *Merinos*, *Cachmir* stb.) tömeges gyártásával; a többi tartományok némelyében csak az egyik másik ág üzetik gyárilag, mint Alsó-Ausztriában nagykendők (*Schawls*) és Festféle török-sipkák, másutt a szőnyegek és pamuttal kevert divatárúk, stb., míg másokban, mint jelesen a keleti tartományokban rendszeren csak közönséges posztónemek és pedig nagyobbbrászt háziparilag állíttatnak elő.

A nyers anyagról már az 52. §-ban volt szó, itt tehát csak a fonás és szövés jelen állapota veendő tekintetbe. A gyapjufonás, főleg a mi a posztónemű szöveményekre kívánt *szálfonalt* illeti, nincs ugy elválasztva a szövéstől, mint azt péld. a gyapotczikkeknél látjuk, hanem rendszeren a

nagyobb posztógyárak egyuttal a szükséges fonalt is szolgáltatják, és ez oly terjedt a birodalomban, főleg a fennemlített három fő iparvidéken, hogy a *szákfonalorsók* száma már mintegy 600,000-re rug és a belföldi fonalnak egy része már kifelé is szállítható; másként van az a különféle divatárúkra szükségelt *gyaratott* fonallal, mire csak 9 külön vállalat létezik, összesen valami 30,000 orsóval, úgy hogy e tekintetben tetemes csökkenés észlelhető, miután 1854-ben már 39,360 orsó volt alkalmazásban, de részint időközben több fonóintézet megszűnt, részint a szákfonalra tért át, miért gyaratott fonallal nem vagyunk képesek a belső szükségletet kielégíteni, hanem a külföldre szorulunk, az évenként behozatni szokott gyapjufonal jobbára csak gyaratott, és pedig e behozatal évről évre emelkedik, holott a szákfonalnak kivitele csak legujabban némi lendületet tanusít, így nyers *gyapjufonalból* :

	behozott		kivitetett	
	mázsa	érték	mázsa	érték
1858-ban . .	20,741	4.096,000 frt	1825	331,000 frt
1861-ben . .	34,833	8.413,000 „	3940	734,000 „
1862-ben . .	34,888	8.500,000 „	5144	936,000 „
1863-ban . .	34,093	8.211,000 „	11,505	1.999,000 „

tehát az utolsó 3 évben egyre 7 millió forintot meghaladó beviteli többlet mutatkozik.

A gyapjuszövést illetőleg első helyen említendő *Brünn* városa és környéke (Namiest, Butschowitz, Lomnitz, Raussitz stb.), hol ezen iparág oly gyors fejlődést vett, hogy az utolsó tíz év alatt sok tekintetben háromszor annyira emelkedett, mi következő összevetésből tűnik ki :

	1861	1861
a fonóintézetek száma volt	334	540
az orsók száma	116,000	150,000
a nagyobb gyárak száma .	20	62
az évi gyapjufogyasztás mázsa	80,000	180,000
az évi gyapot „ „	1,500	8,000
az elfoglalt munkások száma	16,000	25,000
az évi gyártás értéke	18 mill. frt	55 mill. frt

ezen szép haladás az által eszközöltetett, hogy a posztógyártástól idejekorán történt meg az átmenet a divatkelmék és pedig jobbára középfinomságúaknak tömeges gyártására, az üzlettelepek akkép szereltetvén fel, hogy közönséges szövetek lehető olcsó áron szolgáltatathatók, miért is *Brünn* városa és környéke egyfelől a birodalom csaknem összes piacait látja el szöveményeivel, másfelől a dunai fejedelemségek, kelet és még Amerika felé is nem megvetendő kereskedést üz; a gyártásnak megváltoztatása folytán pedig jobbára csak belföldi, névszerint magyarországi gyapjút szokott feldolgozni. Morvaországnak egy másik gyapjuiparos vidéke t. i. *Igló* és környéke (*Zwittau*, *Trübau*) a kor emeltebb igényei mögött maradt, és itt jobbára csak a közönséges posztóipar honol.

Annál nagyobb iparral találkozni megint a szomszéd Sziléziában, itt a posztó és posztószertű anyagok készítésének gyúpontja *Bielitz* városa

és a vele összekötött, habár már Galicziához tartozó *Biala* városa, mely két hely maga valami 10 millió forintára árúkat állít elő, jobbára oroszországi gyapjuból, míg Jägerndorf, Troppau, Odrau és Wagstadt városokban nagyjából magyar gyapjuból szintén igen sok posztóárú gyártatik. Bielitz és Freudenthal gyáraiban azonfelül különböző színezett ágy- és asztalterítők Mousselines delaine, Tibets és egyéb divatkelmék nagy választékkal készíttetnek, úgy hogy Sléziának gyapjuipara évenként már 14 millió ft értéket képvisel, vagyis kétszer annyit mint tíz év előtt.

Geographilag véve még terjedtebb a gyapjuipar *Csehországban*, mely posztóival már a középkorban játszott szerepet a világ főpiacain; a posztók gyártásának mai gyűlhelye *Reichenberg* városa és környéke, azután Gabloncz, Niemes, Braunau, Reichenau, Senftenberg, Cseh-Leipa és Kamenicz stb., nagyszerű posztógyárak, kallózásra, nyírásra és egyéb elkészítésre szolgáló műhelyek, és egy társulatba egyesült külön posztósok részint magyar, részint morva-sléziai, részint külföldi gyapjuból évenként mintegy 140,000 darab sima s egyszerű posztóneműeket gyártanak 13, millió ft értékben. De a gyártott, valamint a vegyes fonalu szövetek gyártása is ujabban nagyszerű lendületet nyert, nem csak Reichenbergben és környékén, hanem még Aussig, Tetschen, Teplitz, Rumburg és Wandsdorf táján is, ezen vidékek 47 gyártelepén és kisebb vállalatán évenként mintegy 8 mill. forintára különféle divatkelmék állíttatván elő. A neugedeini gyárban többnyire csak nagykendők (Shavls), a *Strakonice*-ben török sapkák gyártatnak nagyban, sőt ezen utóbbi gyár az olasz és francia versenyzésen fényesen diadalmaskodva csaknem az egész keletnek és a barbarországok piacait állandóan hódította meg; az évi gyártás mely gőzgépeken kívül 5—600 munkást benn a gyárban és ugyanannyit a gyáron kívül foglalkodtat, nem kevesebbre, mint 100,000 tuczat különböző alaku töröksapkára tehető b). Az ország többi, jelesen déli és nyugati részében lévő gyárak és egyes iparosok jobbára csak közönséges, főleg a katonaság számára való posztószöveteket készítenek és pedig oly jutányos áron, hogy a londoni világkiállításon is az ausztr. hadsereg posztóféléi legolcsóbbaknak bizonyultak be, különben a katonai kincstár még *Galicziából* is láttatik el a szükséges posztókkal, miután itt *Bialán* kívül még egyebütt is terjedt posztógyártás létezik, névszerint 6 gyáron kívül, melyek finomabb nemeket is szolgáltatnak, a köznép sűrűen foglalkodik, u. n. halinaposztó készítésével, miből évenként mintegy 500,000 rőf állíttatik elő, jelesen Jaroslav táján, hol még különösen u. n. Tales-féle imaköpenyek nagyban gyártatnak és Lengyelország s Poroszország felé szállíttatnak.

Magyarországban is a gyapjufonás és szövés részint mint házi, részint mint kézi ipar még jelenben is elég terjedt, azonban mind a több magyar városban, jelesen Szokolczán, Tatán, Fehérvárott, Pápán, Kőszegen stb. nagyobb számmal volt posztósoknak, mind az időről időre keletkezett gyáraknak, mint a győri, szegszárdi, pápai, kőszegi, pozsonyi, kassai, ungvári és szepesmegyeieknek stb. üzlete a morva-szléziai becsebb, olcsóbb, az izlés s divat irányát inkább követő szövemények győztes versenyzése folytán jobbára vagy egészen megszűnt, vagy a csnek ig

szerény körbe vonult; pedig, ha valamely iparág, csakugyan a gyapjúgyártás legelőbb prosperálhatna, mire kivételes tanuságul szolgálhat országunk legrégibb, de mégis üzletét folyton gyarapító és az utolsó londoni világiállításon is kitüntetett *gácsi* gyára, mely 30 lóerejű gőzgéppel dolgozik, továbbá a zayugróczy stb., a halina posztót s pokróczot készítő *majki gyár* (Esztergammegyében), egyáltalán csakis ezen durvább nemek foglalkoztatják még a nyugati és északi megyék gyárait és csapóit, jelesen Pinkafőn, Veszprém, Palota, Soprony, Pozsony városában s másutt, színtugy Horváthországban is hason viszonyok léteznek, de Erdély déli vidékén, jelesen Brassó városa és környékén, N.-Szeben, Medgyes, Segesvár, de különösen Nagy-Disznódon a posztógyártás oly terjedt, hogy a különféle gyapjuszövények évenként két millió forintnál nagyobb értéket képviselnek, jobbadán közönséges szűr- és zekeposztók, melyek ugy mint Magyarországon gubák, ködmön és bundák varrására felhasználtatnak; az élénk forgalom, mely a szomszéd dunai fejedelemségekkel folyik, ez ágat folytonosan éleszti és a gépfonásnak is mindinkább rést nyit, mind N.-Szebenben, mind Guararon helységben, külön géptani gyapjufonó-intézetek léteznek.

Alsó-Ausztriában leginkább a nagy kendők, ruha- és butorkelmék, bársony és töröksipkák gyártatnak nagyban, Felső-Ausztriában 4, Stíriában 2 nagyobb gyár találtatik, de egyáltalán az alpesi tartományokban ez ág épen nem virágzó, legtöbbször csak a belszükségre kívánt áruk állítatván elő; valamivel jelentékenyebb *Lombard-Valenczében*, hol a múlt század virágjának csak némi árnyéka maradt fenn, a schioi, thieri, valdagnoi és más némely gyárak kivált a többi Olaszhon részére, a Bastano kerületben és másutt lévő számos takács a mezei lakók számára szolgáltatván a szükségelt posztóárúkat.

A szövésnél összesen az egész birodalomban körülbelül 65,000 *szövőszék* van használatban, közülük 15,000 a gyaratott fonatok feldolgozására, legnagyobbbrészt természetesen csak kézi, és kivételesen az előhaladtabb iparvidékeken és nagyobb gyártelepeken még géptani székek is, az egész gyapjuipar, ugy a fonás mint a szövés, de a szőnyegeken kívül mintegy 400,000 *munkásnak* nyújt keresetet s évenként, odaértve a vegyes fonalu szöveményeket is, közel 140 mill. frtnyi értéket képvisel c).

A szintén ide sorolható *szőnyeggyártás*, miután a szőnyegek használata a birodalomban korántsem oly általános, mint Angol, Franciaországban, vagy csak a német államokban, jobbra csak házi iparnak szüleménye, noha Bécs városában, Linczbén, Csehonban d) és Morvaországban ez ág gyárilag is üzetik és a géptani szövőszék itt is lassankint meghonosul; az összes szőnyegipar, odaértve a pokróczgyártást is, mintegy 3000 munkást foglalkoztat, és 2 millió forint évi értéket állít elő, míg például Angolországban, hol ez ágban is tömeg-productióval találkozunk, 40000 ember foglalkodik a szőnyeggyártással, mely ott évenként 26 millió frt. értékkel lép fel; Franciaország pedig, mely híres Gobelins-féle szövetekinek művészi tökélyére és izletes kiállítására páratlan, csak 2000 munkás segélyével évenként mintegy 8 mill. frt értéket állít elő.

A mi végre a gyapjuszövetek festését illeti, habár léteznek külön vállalatok, melyek csak a fonat és szöveteknek, jelesen az u. n. török-veresre való színezését eszközlik, mint a st.-veiti Alsó-Ausztriában, a feldkircheni (Vorarlbergben), Karantánban, cseh-aichai stb., e műfolyam rendszeren már maguk a posztó- és gyapjугyárok által szokott teljesített, és e tekintetben különösen Reichenberg, Jungbunzlau, Liebenau és a morvaországi gyárok annyira jeleskednek, hogy a londoni vilákiállításon az ausztriai posztó-félék, tekintve úgy a világos, mint a sötét színek tűzét és tisztaságát, első vonalon sorakoztak, és e tekintetben Ausztria, az annyira előhaladt Francziaországot nem csak utólérte, hanem sok tekintetben már túl is szárnyalta, nevezetesen fehérszínű posztóival, melyekkel ugyanazon nemzetközi küzdőtéren páratlan volt, míg a sokszínű butor- és divatkelmekre, nevezetesen a színek elevenségére és csinosságára nézve még messze maradt az u. n. Haute-nouveautésben utólérhetlen Francziaország mögött. Egyáltalán a különféle szövetek színezésével Ausztriában mintegy 100,000 munkás foglalkodik.

A birodalmi gyapjuiparnak szerencsés fejlődése és mai jelentősége e) egyrészt az e sokágu üzletnél alkalmazásban levő gőzerőművek tetemes gyarapodásából, másrészt a külforgalom folytonos emelkedéséből legvilágosabban tűnik ki, az előbbieket t. i. 1852—1863-ig 1419 lőerejű 97 géptől 2979 lőerejű 185 gőzgépre emelkedtek, az utóbbi tekintetben pedig következő üzlet mutatkozik, a gyapjárúkból t. i.

	behozott	kivitetett
1858-ban . .	4479,000 frtára	7.913,000 frtára
1861-ben . .	2.940,000 „	17.653,000 „
1862-ben . .	3.599,000 „	17.151,000 „
1863-ban . .	4.365,000 „	17.525,000 „

az utóbbi években tehát 13—14 millió frt kiviteli többlet.

a) Az ausztriai gyapjuipar jeles monographiája találtatik Oester. Revue 1864. évf. II. kötetében dr. Heym a brünni keresk. kamara titkárától.

b) Ezen iparvállalat 1818-ban hozott létre, és tulajdonosa Fürth ernyedetlen törekvéseinek sikerült az előbb Pisa, Livorno városokban, Tunis és Francziaországban befészkelődött iparágat Strakonitzban annyira meghonosítani, hogy Pisa és Livorno már végképen felhagytak e sikeretlen versenynyel, Francziaország készítményei pedig legalább a levantei piacokon szintén háttérbe lettek szorítva.

c) Ha Ausztria és a nyugat-európai államok közt párhuzam vonatik, önkényt tűnik szembe, hogy mennyire szükséges, miszerint e téren minél gyorsabb léptekkel haladjon elő; így a gyapjuszövetekre nézve :

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra jut
Ausztriában	140 millió frt	400,000	350 frt
Angolországban . . .	300 „ „	160,000	1875 „
Francziaországban . .	285 „ „	370,000	770 „
Belgiumban	38 „ „	23,000	1435 „

d) Csehország Reichenberg városa környékén, jelesen Maffersdorf és Dörfel helységben két nagyszertű ipartelep létezik, mely a még egy-két évtized előtt alig megcsirázott szőnyeggyártást már is tekintélyes iparaggá fejlesztette.

e) Ausztriának a gyapjúipar terén az utóbbi időben tett haladása a londoni világkiállítás alkalmával teljes elismerésre is talált, nem kevesebb, mint 61 iparos díszérmek és más 14 dicséretes megemlítés által lett kitüntetve.

88. §. A selyemipar.

A selyemipar az ausztriai birodalomban nem csak a nyers anyagnak Lombardia elveszte után felényire leszállott kevesbülése folytán, hanem azon oknál fogva is a birodalmi szövésipar egyes ágai közt legalantabb fokon áll, mivel a selyemárúk gyártása nem csak a világforgalom külpia-czain még nem képes versenyt futni a nyugat-európai államokéval, hanem még a belszükségletet sem fedezheti úgy, mint ez kereskedelmi mérlegünk érdekében kívánatos és tekintve ez iparág kedvező belföldi előzményeit, lehetséges is lenne.

A mi magát a nyers anyagot illeti, Ausztria ezelőtt jóformán legelső selyemtermelő állam volt egész Európában, míg t. i. Lombardia birtokában volt, a selyemgubók évi termelése félmillió mázsára becsültetett, miből több mint fele rész Lombardiára jött, sőt, tekintve annak értékét, mely mintegy 43 millió frtra rugott, még nagyobb a beállott veszteség, miután Lombardiának valamennyi közt legbecsesebb termelénye 25 millió frtra becsültetett. Jelenleg a selyemtenyésztés csak Velence-tartományban és Dél-Tirolban üzetik nagyban, a többi részek még csak parányi adalékokkal szerepelnek; így a hivatalos kimutatások szerint a selyemgubók évi termelése tesz :

	mázsát		mázsát
L.-Velenczében . . .	163,786	Horvát-Tótorsz. . .	61
Tirolban	35,000	Kraina-Karant. . .	56
Magyarországban . .	5,615	Alsó-Ausztriáb. . .	11
Kat. örvidéken . . .	2,900	Erdélyben	10
Istriában	1,250	Csehlonban	7
Dalmáthonban . . .	650		
		Összesen :	209,346

mintegy 21., millió forint értékkel.

A lombardiai osztalék elvesztéséből keletkezett hiány kipótolására valamennyi tartományok közt leginkább Magyarország lenne hivatva, melynek kedvező éghajlati és területi viszonyai virágzó selyembogártenyésztést lehetővé tesznek. Nem is hiányoztak törekvések úgy a multban, mint a jelenben, hogy a mezőgazdák munkásságát csak rövid ideig igénybe vevő, csekély beruházási tőkét, és még csekélyebb munkaerőt igénylő, ennél fogva mellékfoglalkodás gyanánt üzhető selymészet az országban mélyebb gyökeret verjen. II. Józsefnek korát tuluszárnyaló nemzetgazdászati szelleme mindent elkövetett, hogy a selyemtenyésztés a katonai örvidéken úgy, mint Magyarországon meghonosuljon, és a sokféle kormánybeli buzdításoknak sikerült is első alapját lerakni egy iparágnek, mely, ha ugyanazon mértékben tovább fejlődik, hazánk dús jövedelemforrásává válik, de fájdalom, ezen, mint minden iparág, mely egyedül a kormánybeli ápolásban leli lételének egyedüli támját, az utóbb bekövetkezett

politikai viszályok, nevezetesen a pénzügy és ezzel karöltve a merő kincstári beváltásügy válságainak sorvasztó kihatása alatt mindinkább össze-sugorodott, míg boldogult József nádor főherczeg hazafias szelleme az elhamvazott szikrát újra felélesztvén, a Budán létrehozott selyemtenyésztői bizottmány közreműködése mellett, tojások és eperfamag ingyen osztogatásával, oktatás, jutalmak és egyéb serkentő eszközök által hatalmas lendület kölcsönöztetett: a már véghanyatlásnak indult epreseink és azokkal egyformán ellankadt selyemtenyésztésünk új virulásnak indultak, olyannyira, hogy 1844-ben Magyarországon, odaértve még a katonai örvidéket, már 5220 mázsa gubó váltattott be, de újra pangás állott be, melyből az ország csak legközelebb kezd kiemelkedni, miután a lombardiai veszteséggel párosuló hernyórágály a selyemiparos világot, főleg az ausztriai gyárosokat új selyemforrásokról való gondoskodásra kényszeríti. A magyar gazd. egyesületnek kezdeményezésére, mely e tekintben is dicséretes tevékenységet fejt ki, a magas kormány mindent elkövet, hogy hazánk a selyemtenyésztő országok közt méltó helyet foglaljon el, névszerint selyemtenyésztési díjak állapítottak meg, és azokból 1862 és 1863-ik évben 690 folyamodó közül már 467 tenyésztő részeltetett, továbbá ugyanazon évben az országos alapból nyert 3000 frt erejéig hernyótojások osztattak ki a nép között (800 lat hol tenyésztési célokra, hol honosítási kísérletekre) és még más serkentési eszközök is alkalmazásba vétetnek, melyek azonban csak úgy ígérkeznek tartós hatályuaknak, ha sikerülend a selymészetet a folytonos felsőbb gyámkodás alól tökéletesen felszabadítandó népiparrá átalakítani, különben csak üvegházi növény fogna maradni, mely megint az élet viharai közt el fog fonnyadni a). Jelenben legszebb és leggyorsabb terjedés Pestmegyén kívül a dunán tuli megyékben mutatkozik, hol már ezelőtt a sopronmegyei N.-Czenk, a tolnamegyei Hidja, Baranyamegyének több helyei, mint selyemtermelő vidékek szerepeltek.

A többi tartományokban sem hiányzik a nyers selyem előállítására irányzott igyekezet, úgy a kormány, mint egyesek, különösen az e célra fennálló egyletek részéről b), ily külön selyemtenyésztői egyletek vannak Grác, Troppau, Lincz, Boizen városokban, azonfölül a csehországi, alsó-ausztriai és más gazd. egyesületek külön osztálylyal bírnak a selymészet érdekében. Alsó-Ausztriában például 1856—60-ig 78,000 szederfacsemete lett kiosztva; és e tartományban 1862-ben már több mint 1 millió darab fiatal szederfa volt kiültetve, Hitzingben továbbá 1863-ban 20 érem és 18 pénzjutalom lett kiosztva az eperfaültetés körül különösen érdeme-sültek között c).

Lombardiának elesésével, valamint a selyemgubók, úgy a nyers selyem és hulladékok évi nyeresége is egyenlő arányban kevesült, sőt e tekintetben még érezhetőbb a szenvedett veszteség, mivel legtöbb és a legnagyobb gombolydák és motóláló- valamint fonóintézetek épen a nevezett tartományban találtattak, Lombardia maga 3068 nagyobb és sok kisebb gombolydában 40,000 üstöt vett igénybe; holott jelenleg az egész birodalomban alig 30,000 üst van használatban, melyeknek nagyobb része Velenczére esik (20,000), a többi Tirol grófság és Istriában csak csekély,

mértékben még a magyar és többi ausztriai tartományokban, miért is a magyar országos kormányshoz a tisztviselőket ujabban oda utasította, hogy közreműködjenek. miszerint Debreczen, Arad, Temesvár, Szabadka, Pécs, Sz.-Fehérvár, Győr és Sopron városokban selyem-legombolyításra és a gubók beváltására alkalmas intézetek akár magánosok, akár a község által állíttassanak fel. Nagyobb gombolyító intézet most az egész birodalomban csak mintegy 83 számíttatik; miért a nyers selyem és hulladékok évi termelése, mely ezelőtt 46—47,000 mázsára ment, jelenleg csak 20—23 ezer mázsára becsültetik; még érezhetőbb a selyem felfonásában való hátramaradás, mert ebben legtulnyomóbb vala Lombardia, most csak Velenczében és Istria-ban: léteznek nagyobb fonóintézetek; és holott előbb a czérnázott selyem évi gyártása 33—34 ezer mázsára ment, most alig 8—10 ezer mázsára tehető d); érezhető is ezen tetemes fogyatkozás kiviteli forgalmunkban, miután a selyemgubóknak, továbbá a fonatlan és fonott nyers selyemnek és selyemhulladékoknak

	behozatala	kivitele
1858-ban . .	1.810,000 frtra	52.164,000 frtra
1861-ben . .	6.352,000 „	7.464,000 „
1862-ben . .	4.376,000 „	8.672,000 „
1863-ban . .	3.208,000 „	9.715,000 „

rugott; mily különbség tehát az 1859-ik év előtti és utáni időszak közt! mindazonáltal a legutóbbi 3 évben újra mutatkozó folytonos emelkedése a kivitelnek reményt nyújt, hogy a selyemtenyésztésnek meggyökerezésével, a legombolyítás és fonás is jobban el fog terjedni, és így a belsziükség fedezésén felül kivitelre való anyagot is fog szolgáltatni.

De a nyers selyemnek emelkedő kivitele csak úgy lenne feltétlen örömdetes jelenség, ha azzal egyenlő mérvben a selyemszövetek belföldi gyártása is emelkednék, mi azonban korántsem állítható, sőt éppen az ellenkező, mert Alsó-Ausztriában, jelesen Bécs városában, hol csaknem az összes ebbeli birodalmi ipar összpontosul, kivéve a szalaggyártást, inkább folytonos hanyatlás észlelhető, úgy a könnyű, mint a nehéz szövetekben e); miért is ezen főleg a drága munkabér miatt nem prosperálható iparág lassankint az olcsóbb bérek honába, t. i. Cseh- és Morvaországba kezd átköltözködni, és több bécsi gyáros Reichenberg iparos vidékén és morvai Schönberg táján kezdenek selyemárú és szalaggyárakat létesíteni. Jelenleg Alsó-Ausztriában valami 2283 egyszerű, 3720 jaquard, 1466 malomi és 40 géptani szövészék van elfoglalva selyem-bárony-szalag és félselyem árú gyártásával, melyeken évenként 10—12 mill. frt érték állíttatik elő. Ezenkívül csak még Istria-ban, jelesen a görzsi területben és L.-Velenczében honos a selyemszövetgyártás, az utóbbi tartományban azonban alig halavány árnyéka maradt fenn a hajdan fényes, de a continentalis zárlat által tönkre tett selyemparnak. Az egész birodalomban az összes selyemparnak évi értéke 25 mill. frtra, és az a körül hosszabb rövidebb ideig (rendesen csak 50 napon át) foglalkodó munkások száma 100,000-re becsültetik. Magának a szövet-iparnak fennemlített hanyatlása legvilágosabban a forgalmi üzletből, névszerint a bevétel emelkedésével párosuló kiviteli csökkenésből tűnik ki; így a selyemszövetekből:

	hozott be	vitetett ki
1858 ban . .	3.887,000 frtára	5.737,000 frtára
1861-ben . .	6.211,000 „	4.758,000 „
1862-ben . .	7.333,000 „	4.757,000 „
1863-ban . .	8.329,000 „	5.731,000 „

úgy hogy, daczára a magas védmárnak, mégis évenként 3—4 mill. frttal többet adózunk a külföldnek, mint onnan nyerünk.

a) A pesti keresk. kamara utolsó tudósításában őszintén kimondja, hogy a helytartótanács azon, különben dicséretes intézkedéseitől, melyekkel a hivatalnokok e tárgybani buzgalmét felfokozni, a beváltást hivatalosan szabályozni, és a szederfaültetvényezést terjeszteni törekszik, nem sok eredményt vár, itt egyedül csak a gazdasági egyesületek buzgólkodása teremhet biztos és maradandó gyümölcsöt.

b) Denkschrift über die Entwicklung der Seidenzucht in den nördlichen Ländern. Dr. Holdhaus és Panzertől. Bécs, 1864.

c) A londoni utolsó világiállításon, az azon osztályra esett kitüntetések jobbra a nyers selyem-kiállítóknak jutottak, jelesen a görzsi kerület, Tirol, Verona-tartom. és még Magyarországból a n.-czeni selyemfonóintézet, továbbá Schey bécsi nagykereskedő érdemjelet nyert a magyarországi selyemtenyésztés körüli fáradozásai jutalmául.

d) Harris Velenczében volt angolországi főconsulnak 1852-re vonatkozó hivatalos tudósítása szerint az ausztriai nyers selyemtermelés és ipargyártás akkori évben 62.500,000 frtra volt becsülhető, és mintegy 800,000 embernek nyújtott keresetet. Hain is kézi könyvében 60 mill. frt évi értéket és ugyanannyi munkás számot vesz fel; míg jelenleg csak egy harmada az értéknek és egy nyolczadrésze a munkásoknak vehető fel; miből könnyen megítélhetni, hogy mit áldozott fel a birodalom a villafrancai stipulatióval.

e) A bécsi gyárak közt a legrégibb és egyszersmind legelőbbre haladt *Hornbostelé*, továbbá *Lehmann*, *Bujatti* és *Woitiché*, ez utóbbi különösen szálgyártásban jeleskedik. A bécsi gyárak egyesülten közös selyemszárító intézetet hoztak létre, mely szép részvétnak és folyton növekedő tüzletnek örvend.

f) Hogy Ausztria, tekintve a selyemipart, nem mérközhetik Franciaországgal, nem csuda, mert ez a francia iparosság legrégibb és legkifejlettebb ága, és a nyers selyemtermelés is inkább meggyökeredzett, mint bárhol, de hogy Angolhon is, mely maga a selyembogártenyésztéssel épenséggel nem foglalkodik, annyira tulzárnyalja a birodalmat, mindenesetre tanúsága bizonyosága annak, hogy a selyemipar függetlenül a nyers anyagtól is virágzó lehet, csak érteni kell annak meghonosításához, e tekintetben a következő párhuzam felette érdekes:

	az évi gyártás értéke	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztriában	25 millió frt	100,000	250 frt
Angolországban	84 „ „	60,000	1400 „
Franciaországban	280 „ „	175,000	1600 „

89. §. Csipke-, paszománt- és különféle szőtt, kötött és varrott árúk gyártása.

A *csipkeverés*, mely az érczhegyi lakók közt épen úgy mint Magyarország kárpátvidéken hajdan igen terjedt iparüzletként jelentkezett, mióta a birodalomban is a géptani szék (bobinetszék) alkalmazásba jött (1831 óta) tetemesen meg lőn szorítva, és míg a jelen század elején csak az

érczhegyek mentében mintegy 60,000 egyén élt a csipkekészítés után, jelenleg alig több mint 8000 talál abban keresetet; ezen valóságos nép-foglalkodássá vált iparágnak az ottani keresetszűk vidéken nagyon is érezhetővé vált megszorulása közel fektette a szükségét, más keresetforrásokról gondoskodni, és teljes méltánylást érdemel az e vidékbeli lakók közti iparosság előmozdítására a Prágában fennálló központi bizottmánynak ama dicséretes igyekezete, melylyel hol a csipkekészítést újra feléleszteti, hol a himzést a köznép közt nagyban meghonosítani törekszik *a*); és csakugyan az érczhegységbeli nők közül már mintegy 8000 iparszerű himzéssel foglalkodik, és Graslitz, Gossengrün, Hirschenstand, Neudeck és más csehországi helyek táján a csipkegyártás és himzés új virágzásnak indul; ez országon kívül csak Alsó-Ausztriában, névszerint Bécs városában, Sziléziában *b*) és különösen Vorarlbergben van, hol gyárilag, hol kéziparilag képviselve. Ezen egész iparnem jelenleg az összbírodalomban mintegy 40 ezer, jobbára nőnemű munkásnak nyújt keresetet és 8 millió forint értékű, majd kizárólag a belföldi fogyasztásra szánt pipereárúkat szolgáltat *c*).

A *paszomántipar* különféle készítményeivel szintén a belfogyasztást teljesen kielégíti, sőt az arany és ezüst sodrottfonalból való czafrang, rojt és egyéb fonat és szövetárúkból, miknek évi gyártása 4 millió forintba becsülnék, évenként közel egy millió frtára kelet felé (különösen Smyrnába) szokott szállíttatni. Ez iparág azonban daczára az agio igen érezhető zsibbasztó befolyásának jóval nagyobb terjedelmet és versenyképességet nyerhetne, ha a repunczirozás fejében fizetendő illetmények a kivitelnél olyformán visszatéríttetnének, mint ez a cukor-, szesz-, sör- és egyéb termelények utáni fogyasztási adóval történik, és ha fennmaradván az eddigi ellenőrködés, melynek leginkább köszönhető, hogy e czikke a keleten keresettebbek, az ugyanott legkelendőbb halvány aranyású fonatoknak a felhasználandó arany mennyiség iránt némi könnyebbségek nyújtatnának.

A különféle szőtt, kötött és varrott árúk többnyire azon nagy kategóriába sorolhatók, mely a soknemű *ruházati* tárgyakat foglalja magában, a hová a különféle fehérneműek, női divat és pipereárúk, művirágok, nap- és esernyők, férfi és női öltönyök, kesztyű, cipő és egyéb lábbelik, nemeztalpok, selyem és szőrkalapok s egyéb süvegek, valamint számtalan más öltözké-árúk tartoznak, melyeknek gyártása főleg a varrógépek mind nagyobb elterjedése, nemkülönbben számos nagyszerű műtelepek és gyárvállalatok létesülése folytán Ausztriában is oly tömegproductióvá vált, hogy oda számítva a mintegy 80 ezer cipészt és 60 ezer szabót, oda számítva továbbá az egyéb önálló iparosokat és segédmunkásokat, a ruházati tárgyak előállításával mintegy 350,000 ember foglalkodik, és eltekintve a feldolgozott szövetek s félgyártmányok értékétől, csupán ez iparosságból folyó értéknövekvés évi 70 millió forintba tehető; miért, daczára annak, hogy a bírodalmi ebbeli ipar, jelesen a cipészet terén, korántsem oly haladást tanusít, mint például Angol- vagy Franciaország, vagy a német szövetség némely államai *d*): mindazonáltal a tetemes belfogyasztást teljesen fedezi, és még azonkívül nem megvetendő kivitellel dicsekszik,

főkép a dunai fejedelemségek és Törökország felé, így az öltözk- és pipereárúkból:

	behozott	kivitett
1858-ban . . .	913,000 frtára	5.681,000 frtára
1861-ben . . .	442,000 „	6.665,000 „
1862-ben . . .	648,000 „	7.829,000 „
1863-ban . . .	861,000 „	6.388,000 „

a) Mily igen alkalmas a csipkeverés, jelesen a himzés arra, hogy népiparrá váljék, a többi közt tanuságul szolgálhat *Helvetia*, hol valami 50,000 nőszemély a fehér-himzéssel foglalkodik, kivált St. Gallen és Apenczel cantonban, és mintegy 8000 nőszemély a csipkék készítésével foglalkodik, névszerint Neuenburg, Bern, Schvyz, Genf és Waadt cantonokban; v. ö. *Franz* i. m. 346. l.

b) Sziléziában 1855-ben a kormány istápolása folytán külön tanodák alapítottak a csipkevarrásban való oktatásra, és erre cseh oktatónék hívtak meg, azóta ez iparág itt is igen gyorsan terjedt el.

c) Mennyire válhatik a csipke-, paszománt- és himzőmunkák gyártása nemzetgazdasági jelentőségű iparággá, Angol- és Franciaország szolgálhatnak tanuságul, melyeknek irányában dr. *Arenstein* szerint következő párhuzam áll fenn:

	a gyártás évi értéke	a munkások száma	egy munkásra jutó
Ausztriában	8. millió frt	40,000	200 frt
Angolországban	28.4 „ „	28,400	1000 „
Franciaországban	200. „ „	300,000	670 „

d) Az ausztriai lábbelik nem csupán a silányabb bőr, hanem a silányabb varrás és kevésbé elegáns formák miatt is annyira állnak az angol vagy francia, sőt még az orosz készítmények mögött is, hogy az ausztriai árúk tekintetben a levantei kereskedésben már nagyon is háttérbe szorítottak, kivált a talán kevésbé tartós, de tetézőbb alaku és igen olcsó francia készítmények által.

VII. Egyéb szerves anyagokat feldolgozó iparok.

90. §. A bőrgyártás.

A bőripar, ha mutat is ujabban némi lendületet a), korántsem áll a tőkély azon fokán, hogy akár a nyugateurópai államokéval mérközhethék, akár, tekintve a haladás gyorsaságát, a birodalom egyéb kifejtettebb iparágai mellé sorakozhatnak. Oka ennek: 1) mivel a nyers anyag elhanyagolt baromtenyésztésünknel fogva nem csak mennyiségileg, hanem a csekély gond mellett, mely a nyers bőrök épnyerésére fordittatik, minőségileg is ez ipart a külföldtől s ez által a külforgalom mindannyi válságaitól teszi függővé (v. ö. az 54. §.). 2) A cserzés a birodalom csaknem összes bőrgyártó tartományaiban fenyő-, bükk- vagy fűzfahéjjal és gubacscsal, nem pedig, mint Francia-, Angol-, Belgországbán és a rajnai tartományokban a jóval jutányosabb és alkalmasb cserfahéjjal történik; ez utóbbi nálunk, noha kiterjedt cseresekkel birunk, noha csertölgyeink ez utoni hasznosítása uj jövedelmi forrást nyitna az amugy is alig értékesíthető erdőtalaj birtokosának, csak igen kivételesen jó alkalmazásba, egyedül még Lombardiában volt általán használatban, és e tartomány elszakadtával a birodalmi bőripar érezhető veszteséget szenvedett; 3) miután a bőr annál jelesebb, minél tovább hagyatik a csávagödörben, mely idő alatt

tetemes tőke holtan fekszik, nálunk ez annál nagyobb veszteség, minél drágább a tőke, miért a cserzés ideje rendszeresen tetemesen megrövidítettetik, a bőr minőségének nem kis hátrányára, kivált a csekély üzletlőkével dolgozó timárok, tobakok és cserzővargák részéről; a *Strassburg* környékén és másutt már meghonosult rövidebb folyamú vegyészeti eljárás pedig nálunk jobbára még egészen ismeretlen; mindezekhez végre 4) névszerint Magyarországon még a magas munkabér járul, mely az oroszországi és egyéb külföldi, sőt még a jóval olcsóbb napi bérrel rendelkező cseh-, morva és sziléziai iparosok készítményeivel felette nehezíti a versenyt, s gyakran egészen lehetlenné teszi; miért hazánkban, hol a főváros 7 gyárán kívül Sz.-Fehérvárott, Pécsen, Kismartonban, Lovasberény, Veszprém, Soprony, Győr, Dunaföldvár, Tata, Losonc, Brezova, Német-Próna, Trencsén és különösen Rosnyó, Jolsva, Csetnek és egyéb gömörmezei helyek táján a bőrgyártás szépen el van terjedve, jobbára csak gubacsos cserzett fontostalpbőr, bagaria, fekete borjubőr, kordovány és szattyán készítettik, míg a finomabb fénytett, ripós, bakkecske, zerge és fénymászos bőrneműekre épen úgy, mint az egész birodalom, jobbára a külföldre van utalva. A többi tartományok közül leginkább Velenczében, Alsó-Ausztriában, Cseh-Morva és Sziléziában találkozni virágzóbb bőrgyártással; maga Alsó-Ausztria 47, részben gyárilag berendezett timárműhelyében évenként 6—7 millió forintára bőrt szolgáltat; szintoly terjedt a gyárüzlet Velenczében és Istriaiban is, ez utóbbi 8 nagyobb gyárt és 50 cserzőműhelyt számítván; a közönséges bőrből igen sok állittatik ki még Galicziában, jelesen *Bolechow* táján (Stry kerületben); még Felső-Ausztriában is igen szép haladás mutatkozik; ellenben Tirolban és Steierherczegségben tagadhatlan hanyatlás állott be; végre Erdélyben, jelesen *Brassó* táján igen emelkedett bőripar székel.

Mindazonáltal a birodalom még a közönséges bőrről sem képes belső szükségletét fedezni, így az utolsó évtizedben 1854—63-ig átlag évenként 10,495 mázsa kivitel mellett 51,503 mázsa, vagy közel ötször akkora behozatal vált szükségessé, és csak azért, hogy mind a közönséges, mind a finomabb bőrkészítményekből tetemesen több vitetik ki, mint be, a bőripar külforgalmi üzlete némiképp activ mérleget tanusít, mert a mintegy 12 ezer önálló timár, varga és kordoványosító kívül, valami 6500 nyerges, szíjgyártó és bőröndös, 1500 kesztyűs, a már másutt érintett cipészek, és a fővárosokban, jelesen Bécsben nagyszámmal (320) levő bőrdiszáróművesek oly értéknövekvést idéznek elő, hogy az összes bőripar a birodalomban, oda érte a mind nagyobb fejlődésnek induló diszarugyártást is, 80 millió forintba becsültetik, a vele foglalkodók száma pedig 150,000-re tétetik. Mindezek folytán, daczára a bőr évi nagy bevitelének, az összes bőr- és mészgyártmányokból:

	bevitetett	kivitetett
1858-ban . .	7.594,000 frtára	8.116,000 frtára
1861-ben . .	6.230,000 „	12.686,000 „
1862-ben . .	7.107,000 „	9.656,000 „
1863-ban . .	6.743,000 „	9.141,000 „

és így minden évben néhány mill. frt kiviteli többlet mutatkozott b).

a) A bórgyártás körüli haladás ez ágnál alkalmazásában levő gőzgépek gyarapodásából tűnik ki, míg t. i. 1852-ben csak 3 gőzgép használtott 20 lóerővel, 1863-ban azoknak száma 19-re emelkedett 202 lóerővel.

b) A kivitelnek emelkedése is elég világosan mutatja, hogy csakugyan tetemes haladás állott be, mert 1841—50-ig átlag csak 1 millió forintára árúk vitettek ki; és még nagyobbra ütne ki, ha ama finom bórdiszárúk is ide vonatnának, melyek más anyagokkal ékitve, rendszeren a rövid árúk neve alatt kerülnek forgalomba (v. ö. a 94. §.).

91. §. A papirgyártás.

A *papirgyártás* a belfogyasztásnak a culturélettel egyenlő léptekkel haladó folytonos gyarapodása következtében, valamint más államokban, úgy az ausztriai birodalomban is tagadhatatlan emelkedést tanusít ugyan, de korántsem oly arányban, hogy ez által a nyers anyagra ez iparág érdekében kivetett magas vám igazolva lenne. Hogy t. i. a papirgyárosoknak a szükséges rongy biztosíttassék, minden mázsára 4 frt 20 kr kiviteli vám szabott, holott maga a rongy értéke mázsánkint csak 6—7 frtra becsültek, ez pedig azon célból történt, hogy e nyers anyag bőségesen ki ne szállíttassék, hanem a belföldi ipar javára fennmaradjon; ez azonban visszás vámpolitika; mert az által a birodalomnak, jelesen Magyarországnak egyik tetemes kiviteli ága tönkre lett téve, anélkül, hogy a szándékolt cél elérte. — Midőn tudniillik 1841—50., míg a közbenső vámsoromp fennállott, a magyar tartományokból évenként átmérőleg 54 ezer mázsa rongy szállíttatott a többi ausztriai tartományok felé, és a mellett a birodalomból még évenként 32,000 mázsa ment kifelé, ezen kivitel csaknem végképen megszűnt, és mégis a papirgyárosoknak a drága rongy miatti panaszaik legkevésbé sem szűntek meg, sőt a rongyoknak piaci ára nem csak hogy lejjebb nem szállt, hanem folyton emelkedett; csak midőn ujabbán a fennebb mondott vámmilletmény a magyar tartományokból kifelé kerülő rongyra felényire t. i. 2 forint 10 krra leszállíttatott, mutatkozik megint némi csekély kivitel, jelesen 1862-ben az egész birodalomból 5995 és 1863-ban 6010 mázsa ment kifelé.

Ezen balfogás következtében a magyar tartományok elűtettek egy kiviteli cikiktől, mely évenként 600,000 forintnál többet jövedelmezett, számba sem véve, hogy hány szegény ember fosztatott meg ezáltal azon sovány keresettől, melyet a rongyszedés nyújtott nekik; előbb a közbenső vám- és harminczadilletmény együ téve csak 2 és fél krt tett egy-egy mázsa után, és most 2, illetőleg 4 frt 10 krt. — A rongyszedés ennél fogva egészen abbahagyatott, és ennek következtében ama sok, különben egészen értéktelen foszlány és hulladék, mely ezelőtt oly tetemes tőkét képviselt, most veszendőbe megy, s így a kínálat kevesbülésével természetesen a piaci árnak annál magasabbra kellett szökkennie, épen azon iparüzők közvetlen kárára, kiknek javára állítólag ez intézkedés tétetett, tehát a magyar tartományoknak egy egészen ártatlan s jövedelmes foglalkodása, a rongygyűjtés lehetlenné vált, másfelől pedig a rongyoknak megdrágulása mesterségesen idéztetett elő oly birodalomban, mely a nagy vászon és gyolcs fogyasztásánál fogva különben oly gazdag rongyokban a).

Maga a papirgyártás kétségtelen haladást mutat az által, hogy a géptani gyártás mindinkább erőt vesz a meritett vagyis malmokban előállított papíron, így jelenben 45 nagyobb papirgyárban már 74 gőzgép áll működésben 1019 lőerővel, holott 1852-ben összesen csak 83 lőerejű 8 gőzgép volt használatban; azonfelül még 202 malom papirgyártással foglalkodik. A gyárüzlet leginkább Alsó-Ausztriában, Cseh- és Steierországban van képviselve, míg a magyar tartományokban tulnyomóbb a malompapirgyártás, itt is azonban gőzerővel dolgozó nagyobb gyárak találhatók, névszerint a *nagy-szlabosi*, a *hermaneczi* és kivált a *fumei*, mely első honosította meg a birodalomban a géppapirgyártást, és jelenleg oly nagyszerű üzlettel bír, hogy gőzerő és 5—600 munkás segélyével évenként 30,000 mázsá, jobbra magyarországi rongyból 250,000 rizma papírt állít elő, melynek legnagyobb része kelet felé és Dél-Amerikába, sőt még Angolhonba is szállíttatik, vannak e gyárnak Triest és Velenczén kívül még Ancona, Konstantinápoly, sőt London városában is külön raktárai b).

Az összes birodalmi papirgyártás egy-egy évben 500,000 mázsára rughat összegy 8.600,000 frt értékben, és így Ausztria még mennyiségileg is messze áll a többi culturállamok mögött c), még kevésbé mérkőzhetik akár Angol és Franciaország, akár a németszövetség vagy Belgium papirjaival, tekintve a készítmény jelességét és olcsóságát, mert a drágább tüzelő anyag, a kevésbé megfelelő enyvezési mód, különösen pedig a munkafelosztás és a munkások ügyességének hiánya miatt az ausztriai papírok drágábbak és kevésbé becsesek, mint a nevezett országokéi, hol a munkafelosztás üdvös elve szerint némely gyárak csupán finom, mások merőben durva, csomagolási vagy itatós papírok készítésével foglalkodnak, mi által a munkások nagyobb ügyességet szereznek maguknak, és többet is teljesítenek; mindamellet papirforgalmunk nem csak hogy activ, hanem folytonos és pedig gyors emelkedést mutat, kivált a kivitelben, így az utolsó évtizedben (1854—63) a bevitel átlag évenként 21,374 mázsára, a kivitel ellenben 85,275 mázsára, vagyis épen négyszerannyira rugott, és mig ezen időszak első évében, t. i. 1854-ben a kivitel csak 53,000 mázsát tett, 1863-ban már 124,000 mázsára emelkedett, ugyanazon utolsó évben 1.212,000 frt beviteli érték mellett 4.720,000 frt kiviteli érték, vagy 3,5 millió frt kiviteli többlet mutatkozván.

A papírárúk, jelesen a különféle diszművek jobbra csak kéziparilag, a *játékkártyák* ellenben, hol műhelyekben, hol gyárilag, különösen Bécs, Pest és más fővárosokban oly mennyiségben állíttatnak ki d), hogy az évi 2 millió játékra menő belkészítményből évenként több mint 200,000 forint ára külföldre vándorol, holott a magas vám és fogyasztási adó mellett külföldi kártya nem szokott behozatni, annál több hozatik be a papírkárpitokból, melyeknek előállításával 5 bécsi és néhány más fővárosi gyár dicséretesen foglalkodik ugyan, de mely ágban Ausztria a külföld által érezhetőleg felülhaladtatik.

a) Hogy a rongyokra vetett beviteli vám pusztán a papirgyárosoknak nyújtandó biztosításon és nem fiskális érdekeken gyökerezik, már azon vámöszelet csakélyességéből is kiténik, melyek e czim alatt az államkincstárba folynak, így 1861-ben csak

28,000, 1862-ben szintén 28 és 1868-ban épen csak 22,100 forint folyt be rongyvárn fejében; annál több ok, hogy ezen oly csekély finansziális előnnyel, és annyi nemzetgazdasági hátránnyal járó vámok Franciaország legujabb példájára, ha nem egészen megszüntessenek, legalább tetemesen lejjebbállítassanak.

b) Alsó-Ausztriában a schöglmühli, kleinneusiedli, bécsujhelyi, ebenfurthi, pittneri; Steierhgségben a gráci, voitsbergi, st.-stephani és guggenbachi; Csehországban a wrani, bubenci (Prága mellett), arnau, hohenelbi, komottai stb. gyárak kiemelendők. Az 1854-ik évre vonatkozó hivatalos kimutatás szerint volt Lombardiával együtt 47 papirgyár és 350 papirmalom, miből Lombardiára 5 gyár és 85 malom jött, mindenesetre ez ágban is érezhető Lombardiának elvesztése.

c) Némely más országokhoz képest az ausztriai papirgyártás és fogyasztás még csekély, így Angolhonban 1850–59-ig a gyártás 141–217 millió fontra emelkedett, ott tehát 2.1 mill. mázsa vagy épen négyszer annyi állítatik elő és el is fogyasztatik, mint a birodalomban; a papirfogyasztás arányából pedig következtetik a szellemi Cultura fokát, néha nem mindig helyesen. — Franciaországban 210 géppel 1.7 millió mázsa, tehát több mint háromszor annyi gyártatik mint Ausztriában. — A németszövetség 230 gyára 276 géppel közel 1.5 millió mázsa papirt állít elő, vagy épen háromszor annyit mint Ausztria.

d) Miután a játékkártya az adó tárgya, ezen iparág örökös alatt áll, és azért annak üzlete pontosan meghatározható, így :

1860-ban . . .	1.597,165	játék kártya
1861-ben . . .	1.442,490	»
1862-ben . . .	1.439,171	»

került bélyegzés alá: mi 216–240,000 forinttal növeli a kincstár évi jövedelmét; és ennél fogva, oda számítva a bélyegzés nélkül külföldre menő kártyákat, bizvást felvehetni, hogy évenként épen 2 millió játék állítatik elő.

92. §. A faárúk gyártása, meg a szalma és egyéb fonatok.

A birodalom terjedt erdei és tekintélyes fabősége közel fektetik a faárúk virágzó gyártásának úgy lehetőségét, mint, tekintettel az erdőtulajdonosok érdekeire, szükségét is. Mindamellett a deszkák, léczek, zsindelyek és egyéb épületi fák nagybani előállítását illetőleg csak ujabban találkozunk emeltebb törekvésekkel; így fűrészmalmok már azelőtt nagy számmal léteztek ugyan, főkép a fagazdag vidékeken, de a gőzmalmok jobbra csak az utolsó évtizednek szüleményei, míg t. i. 1852-ben az összes fűrészmalmoknál csak 15 gőzgép használtatott 169 lóerővel, 1863-ban csaknem tizszer annyi volt használatban, t. i. 109 gép 1610 lóerővel a); legtöbb Cseh-, Morva- és Magyarországon, az utóbbiban Szolnokon, Pesten és Uj-Pesten, Temesvárott, Hommanik (Sárosmegyében), Győr, Sz.-Fehérvár, Akina, Pápán és másutt gőzerővel dolgozó nagyobb szerű fűrészmalmok találhatnának. Horvát-Tótországban is ez iparnem szép haladásnak indul, különben még Alsó-Ausztriában, Steierhgségben és Galiciában is találhatnának nagyobb üzletű gőzfűrészmalmok, közönséges malmok pedig, különösen déli Erdélyországban.

Alsó-Ausztriában, jelesen Bécs városában, Csehországban (Prága és Nebřin), Magyarországon (Pesten és Ghymes-Kosztolányon), valamint másutt, léteznek nagyszerűen felszerelt külön gyárak talaj-koczkák (padlat) készítésére, mikből sok a dunai fejedelemségekbe is kivitetik.

Továbbá vannak még gőzerővel dolgozó gyárak, különféle asztalosmunkák nagybani előállítására, így csak a bécsi iparvállalatok (számszerint 1830) évenként 4 millió frtára árúkat szolgáltatnak, részint építészetre, részint butorokat és asztalos-disz műveket, és kivált a butorok nevezetes kiviteli cikket képeznek, még nagyobb mértékben kerestetnek a bécsi (mintegy 900) esztergyárosok jó hírben álló fa- és csontból való művei, melyeknek évi értéke 3.600,000 forintra becsültetik. Prága és méginkább Pest városa is a butorok és kárpitosmunkákkal diszes helyet foglalnak a birodalom iparszékei között, ez utóbbiban több asztalos és kárpitos-egyesület ez ág emelésére dicséretesen közreműködik, és a kelettel jelentékeny forgalmi összeköttetésben áll; egyáltalán az egész birodalomban a különféle asztalos és kárpitosmunkákkal mintegy 60,000 ember foglalkodik, és készítményeik közel 30 millió frtnyi évi értéket képviselnek.

Elmellőzve a sokhelyt, jelesen Magyarország felsővidékén előforduló tömeges productióját a különféle faedényeknek és közönséges faeszközöknek b), itt csak még a *gyermekjátékszereknek* azon tömeges gyártását említjük, mely egész vidékeknek keresetet és nem megvetendő külforgalomra alkalmat nyújt; nem kevesebb mint 3000 munkás foglalkodik ez ággal, de készítményeik mesés olcsóságánál fogva az előállított évi érték félmillió frtot alig halad meg; ez ágban, különösen Tirolgrófság *grödni* völgye, Felső-Ausztria *Trauntó, Salzburg, Hallein* vidéke és Csehon *Oberleitenadorf* környéke jeleskednek. A *grödni* völgyben minden család nagyja, apraja faragványok és játékszerek készítésével foglalkodik, melyek jobbra Nürnbergbe szállíttatnak, és mint norinbergi árúk kerülnek forgalomba, de mióta a grödni völgybe egy előbb hiányzott ut lett vezetve, a kivitel közvetlenül Francia-, Angol- és Törökország felé indult meg. Szintoly terjedt ezen házi ipar Oberleitenadorf táján, hol jeles munkaszervezés és felosztás igen kecsegtető eredményeket szült.

Mindezek folytán a faárúk ipara nem csak a belszükséget képes fedezni, hanem kiviteli képességgel is bír, jelesen a faárúkból:

	behozott	kivitetett
1858-ban . . .	1.889,000 frtára	4.923,000 frtára
1861-ben . . .	1.722,000 „	4.366,000 „
1862-ben . . .	1.975,000 „	4.228,000 „
1863-ban . . .	2.062,000 „	4.354,000 „

tehát minden évben kiviteli többlet van c), noha nem tagadható, hogy a jelen kivitel még semmi arányban sincsen a birodalom roppant fabőségével, pedig az ausztriai butorok, főleg a legelőször Bécsben megkezdett hajlott és szétbontható butorneműek nagyon is kiállhatnak a külföldiekkel a versenyt d).

A *szalma* és egyéb növényiszalak *fonása, kötése és szövése* gyárilag leginkább csak Bécs városában és Velence-tartományban, jelesen a sette communi lakóik közt üzetik, ott a szalmakalapok keresett cikket képeznek; mint népipar pedig különösen Csehországban bír nagyobb jelentőséggel, hol az ércz- és óriáshegyi lakók iparosságának emelésére törekvő prágai bizottmány több helyen (Hochstadt, Zinnwaldban) külön tanodá-

kat hozott létre a szalmafonás- és szövésben való gyakorlati oktatásra; nagyon is ohajtandó lenne, hogy hazánkban is, hol annyi a szalma, ezen példa utánoztatnék, annálisinkább, miután ez iparág, jelesen a kukoricza-szalmafonás ujabban még ott is végképen elenyészik, hol az hajdan, mint például györmegyei Csanak és Ménfőn, elég terjedten üzetett e).

a) A fűrészmalmok szolgálatára levő gőzerőművekből jó :

	gép	lóerő		gép	lóerő
Csehországra . .	42	553	Horvát-Tótországra . .	6	92
Magyarországra . .	15	349	Stiriára	6	77
Morvaországra . .	16	261	Galicziára	6	72
Alsó-Ausztriára . .	8	98	Krainára	4	46

stb. Horvát-Tótországbán évenként mintegy 2 mill. köbláb deszka, 3 mill. db zsindey, lécz és deszka állittatik elő és nagyrészt kivitel alá kerül. Erdélyhonnak csak brassói kam. kerületében 617 fűrészmalom van, természetesen, mivel itt még legkönnyebb alkalom nyílik a készítmény eladására.

b) Magyarország felvidékén, Árva, Liptó, Hont, továbbá Nógrád, Bereg, Ungh megyék sok faeszközt és edényt szolgáltatnak, jelesen mezőgazdaságiakat, mint lapátokat, villákat, taligákat stb., nemkülönbben kanalakat, dézsákat, teknőket és más mindennemű edényeket, melyek a Vág és más felső-magyarországi vizeken szállittatnak tova; a Tisza vidékén sok hordó és donga készül, a tiszafürediek, Körömcz és Bajmócz táján lakók pedig nyergeket, a nógrád- és zólyom megyeiek szitákat és rostákat, mindenek felett pedig a bakonyhátiak különféle faárúkat készítenek nagyban. Erdélyhonnak leginkább a déli és délnyugati vidékeken találkozni terjedt faiparral, jelesen ládák, skatulyák, hordók és különféle butorok oly mennyiségben gyártatnak, hogy tetemes mértékben a dunai fejedelemségekbe hordatnak.

c) Ezen kiviteli summa is jóval magasabbra rugna, ha a különféle más ékményekkel díszített fadiszarúk e rovat alá vonatnának, de ezek is a rövid drúk ruganyos czime alatt jegyzékeltetnek, miért ott szóba veendő, (v. ö. a 94. §.).

d) Egyik elvitázhatlan oka a magyarországi faipar lassubb emelkedésének azon körülményben is rejlik, hogy erdeink minden fadűssága mellett az iparos czélokra való fanemekben még nagy a szegénység.

e) A különféle szalmafonatokból azelőtt jóval több szállittatott kifelé, mint a legutóbbi időkben, így 1859. és 1860-ban még 1.3 milliói frtára, 1862. és 1863-ban csak 3—400,000 forintára ment kifelé.

VIII. A művészet-iparnemek.

93. §. A könyv-, kő- és réznyomdák.

Az e kategóriába tartozó iparágak virágzó vagy tespedő állapotából némileg következtetés vonható a szellemi élet nagyobb kisebb lükte-téseire. A könyvnyomdák száma és üzleti terjedelme bizonyos tekintetben fokmérője a szellemi munkásságnak. És épen e mozzanatra nézve az ausztriai birodalomban még korántsem találni oly tevékenységet, különösen nem a nagy területe és népességéhez képest geographilag elegendően szétszórtott oly iparosságot, mely a szellemi élet mozgalmait különös kedvező színben feltüntetni képes lenne. Az irodalmi élet jobbára csak a fővárosokban fejt ki nagyobb élénkséget, mihez képest annál szembetűnőbben tűnik fel az egész tartományok szegénysége. — E tekintetben is

a culturélet magasabb fokra egyáltalán vergődött Lombard-Velencze tett dicséretes kivételt, és Lombardiának vesztesége ez irányban is sajnosan érezhető, Velencze pedig mai nap is nem csak aránylag, hanem Magyarországon kívül valamennyi tartományok közt még abszolút véve is legtöbb könyvnyomdával dicsekszik (63).

A könyvnyomdákra nézve is Bécs városa a birodalom gyúpontját képezi; csaknem egy tizedrésze az összes 350 birodalmi nyomdáknak a székvárosnak jutván; a mintaintézetnek mondható államnyomda-intézeten kívül 30 nyomda Bécs városában székel, évi 1 millió frt értékű termelésekkel, melyek némelyei külön betüöntödével bírnak, mely ág különben egész Ausztriában felette elhagyatott, egyedül még Prága városában lelven képviselést. Bécs után második helyen sorakozik hazánk fővárosa, Buda-Pesten 19 könyvnyomda gyűjtven az irodalom kincseit; utána következik Prága városa 10 könyvnyomdával, és a többi tartománybeli városok. Magyarországon a fővároson kívül elég szerény szerep jut ez iparágaknak, mindazonáltal a nyomdák száma körülbelül 62-re rug, mihez ha még a horvát-tótországi 10 és erdélyhoni 12 hozzáadatik, a magyarkorona egész területén több mint 100 nyomdатеlep áll az irodalom rendelkezésére. Igaz, hogy ezen még elég kecsegtető adat nem keveset vesz jelentőségéből, ha az egyes vállalatoknak üzlete vétetnék bonczkés alá, de erre, szerencsénkre hiányzanak a kívánt statisztikai források.

Még gyöngébb lábon áll a birodalomban a *kü-* vagy éppen a *rézmet-szet-üzlet*; könyomda egész Ausztriában mintegy 150 számíttatik, és e tekintetben különösen Bécs városa olyannyira magasul ki, hogy egymaga 53 vállalattal bír, melyek évenként mintegy 800,000 frt értéket állítanak elő, utána megint hazánk fővárosa sorakozik 15, és Prága szintén annyi könyomdával, míg a rézmetzés csakis Bécs és Prága városokban van képviselve, amott 37, emitt 10 réznyomtató jobbára kották s különféle jegyek s mintázatok készítésével foglalkodván.

Ezzel karöltve jár a *könyvkereskedésnek* szintén zsengébb üzletköre, mely természetesen megint Bécs városában pontosul leginkább össze, hol összesen 36, részben jelentékeny forgalmu könyv- és 17 mű- és zeneárúkereskedés számíttatik. Hozzá legközelebb áll, a mi a könyvkereskedések számát illeti, hazánk fővárosa 17 könyv-, de csak 4 mű- és zeneárúkereskedéssel. Egyáltalán felvétetik, hogy a birodalom irodalmi és műárúi forgalmát egészben mintegy 500 kereskedelmi telep eszközli a).

a) A könyvkötés az egész birodalomban igen kevés kivétellel még általán csak kéziparilag üzetik, csak ujabban némely vonalzó intézetekben kapcsolatosan a könyvkötőmunkák is gyárilag végeztetnek, mint például *Rollinger* alsó-meidlingi, vagy *Poerner* pesti vonalzó-intézetében; egyes műhelyek szintén géperőművekkel felszereltek, és a diszkötésekben Bécs és Pest városa bizvást kiállhatják a versenyt Európa bármely városával.

94. §. A taneszközök, térképek, színnyomtatás, fényképek és rövid árúk előállításával foglalkodó ipar.

Szerencsés eszmének mondható, hogy az utolsó londoni világkiállításon a közoktatásra szánt különféle taneszközök külön osztályba egybefoglalva lettek feltüntetve, és ezen osztályban az ausztriai époly czélszerű mint tanuságos kiállítás általános elismerés- és megérdemlett kitüntetésben részesült. Több bécsi és brünni czégek által kiállított irkák, a bécsi és pesti vonalzó-intézetek készítményei, a különféle rajz és számolási készülékek, az oktató falképek, jelesen a katonai földrajzi intézetnek jeles térképei, a bir. geologiai intézetnek és másoknak tanodák számára helyesen berendezett ásvány- és jegeczgyűjteményei, *Hyrtl* bécsi tanárnak remek boncztani készítményei, dr. *Liharzik* az ember növekvése törvényeit fejtegető mintázatai, *Simony* tanárnak a jegesek viszonyait feltüntető képlete stb. mindannyi bizonyosságai a birodalom e téren újabban tett haladásának.

Hardtmuth budweisi nagy ipartelepe elismert jelességű fekete és színes rajzónai, és ruganyos számtáblái a londoni kiállításon is kitüntetések. — A *színnyomatási képek* előállításában is dicséretes törekvés észlelhető, a lithochromiában különösen uttörőnek mondható az államnyomda-intézet, mely nem csak a közigazgatás részére a szükséges nyomtatványokat, a birod. törvénytáblát, törvénykönyveket, közrendeleteket, hiv. kimutatásokat, stat. közléseket, bélyeg- és postajegyeket, állampapírokat stb. szolgáltatni hivatva van, hanem egyik rendeltetése még a nyomtatási üzlettel rokon egyéb rajzművészeti ágakban mintaintézetül szolgálni, és a magánintézeteket tekintve művészeti haladásukat telhetőleg gyámolítani a). A magánvállalatok közül ez ágban még *Hartinger*, *Reiffenstein*, *Sieger*, különösen pedig *Zamarsky* és *Dittmarsch* nagyszerű artistikus műhelyei kiemelendők, melyek lépést tartva a kor haladásával, ezen iparnem emelésére dicséretesen törekszenek.

A *fényképészet* is szép haladásnak indult, kivéve a vegytani szereket és papírnemeket, melyek nagyrészt még külföldről hozatnak, a többi szükséges szerek és készülékek jobbra belföldön, névszerint Bécs és Vencze városában állíttatnak elő; ez iparág is kiválólag Bécs városában leli képviseltetését, hol azzal iparszerűleg foglalkodó 400 fényképész számíttatik; hozzávető becslet szerint az egész birodalomban 2000 fényképész vehető fel, évi mintegy 3 millió frt értékre menő készítményekkel. E tekintetben hazánk fővárosa, bár itt is egypár év óta a fényképészek száma tetemesen gyarapodott, még messze áll Bécs mögött. Buda-Pesten az e téren iparszerűleg működő vállalkozók összes száma csak 28-ra rugván.

Mindezen eddigelé elősorolt iparágak azonban jobbra csak a bel-szükségletet és kevésbé a külföld igényeit veszik szemügyre, mi legvilágosabban a forgalmi üzletből tűnik ki, mindazonáltal ama tetemes emelkedés, úgy a be- mint a kivitelben, mely a legutolsó évtizedben az előbbi időszakhoz képest észlelhető, valamint egyrészt a szellemi szükségletek

növekvéséből méltán következtethető kulturhaladásoknak, úgy másrészt az e kategóriába való iparágak szerencsés fejlődésének kedves tanúsága, mert az irodalmi és művészeti tárgyakból:

	behozott	kivetett
1831—40-ig átlag évenként	347,000 frtára	378,000 frtára
1841—50-ig „ „	807,000 „	543,000 „
1861-ben . . .	6.118,000 „	3.073,000 „
ellenben : 1862-ben . . .	6.864,000 „	3.342,000 „
1863-ban . . .	6.447,000 „	2.909,000 „

legtöbb kerül be a német vámszövetségből, a honnan a könyvek, zeneműdarabok, tér- és egyéb képek vámmentesen küldetnek ide. Kereskedelmünk e tekintetben passiv állása, valamint egyfelől nem hátrányos, minden művelődési közeg dúsan kamatozó tőkét képezvén, bár honnan is kerüljön az elő, úgy másfelől a dolog természetében fekszik, miután a polyglot ausztriai literatura termelényei nem számolhatnak nagy kelendősegre a birodalom határain túl.

E kategóriába végül némikép még mindazon iparkészítmények sorolhatók, melyek nem annyira a közönséges műtani ügyességnek, mint a nemesített izlés és művészeti conceptionnak köszönhetik létüket és kelendőségüket; mint az arany-ezüsttel, bronz-, drága- és egyéb kövekkel, gyöngyökkel, rajz és képekkel ékített különféle fa-, bőr-, csont-, papir-, tajték- és egyéb anyagból való diszárúk, melyek „*rövid árúk*“ sajátlagos elnevezése alatt kerülnek forgalomba. Ezen iparnem Bécs városában leli csaknem kizárólagos képviseltetését, hol mintegy 5000 munkás évenként 4 millió forintára efféle, jobbára fényüzési pipereárúkat állítanak elő, melyek sajátszerűségöknél fogva specialitásként jelenkeznek, és „*genre viennois*“ czím alatt már is európai elismerést vívtak ki maguknak. Ezen és hason idevágó tárgyaknak gyártása már azon körülménynél fogva is nagy jelentőségű, mert még a nagyobb iparágak közt alig fordul elő egy is, mely oly tekintélyes kiviteli többletet képes lenne felmutatni, mint a *rövid árúk* jelentéktelen neve alá foglaltatni szokott iparczikkek, így nevezetesen találjuk, hogy ezen rövid árúkból:

	behozott	kivetett
1858-ban . . .	4.623,000 frtára	13,627,000 frtára
1861-ben . . .	2.262,000 „	26.955,000 „
1862-ben . . .	2.916,000 „	28.671,000 „
1863-ban . . .	3.054,000 „	32.484,000 „

mely iparág dicsekedhetik közel 30 mill. frtra rugó kiviteli többlettel! Igaz, hogy nem minden e ruganyos czimrovat alá soroltatni szokott tárgy épen a művészetnek szülöttje, de kevés kivétellel mindannyi a kézi iparnak és így az egyéni szakképesség, nagyobb kisebb művészeti értelmiség és genialitásnak szüleményei, már pedig a kézművesek önállóságán keresztül gyökerezik az ausztriai polgárrend önállósága.

a) Ezen intézet, melynél a typographia és vele rokon minden ág, mint a Xylographia, galvano-plastica, galvano-, stylo-, hyalo-, glypho-, Chalko- és Siderographia is üzetik, mintegy 832 egyénből álló személyzettel bir, és szüleményei általános elismeréssel találkoznak.

IV. SZAKASZ.

A kereskedelmi ipar.

A) A birodalom külkereskedése.

95. §. A birodalmi külforgalomnak általános természete és legujabb fejlődése.

Valamely állam külforgalmában leghivebben tükrözik vissza annak belső nemzetgazdasági élete, kivált ha azon állam, úgy, mint az ausztriai birodalom, első rangu hatalom, mely hivatva van a világforgalom piaczaiban mindenütt állomást venni, és versenytársaival küzdeni az elsőbbségért, vagy legalább az egyenjoguságért ezen különben békes harctéren.

Az évi bevitelnek nagysága, jelesen annak folytonos és tartós emelkedése a külföldtől való függőségének, ellenben a kivitel magossága és állandó gyarapodása a versenyképességnek biztos fokmérője. A belállapotok consolidatioja, a productiv erők fejlődése, az összes gazdasági életnek örvendetes kibontakozása, úgy mint annak pangása vagy elszibbadása legelől a külforgalmi hullámzatokban nyilvánul. A beliparnak megerősbulése, valamint a társadalmi és állami belviszonyok minden egyéb tényezőinek kifejlése vagy tespedése közvetlenül a külforgalom activ vagy passiv szerepében válik érezhetővé.

Előbb, míg a birod. külkereskedés elemezésébe bocsátkozunk, a létező többféle vámterületeket kell megkülönböztetnünk; *Dalmátország* t. i. a hozzá tartozó szigetekkel együtt geographiai fekvése és alakzatánál fogva külön vámvidéket képez, az 1857-ki jan. 1-én életbe lépett külön vámtarifával; továbbá *Triest*, *Velence*, *Fiume*, *Buccari*, *Zengg*, *Carlopagó* és *Portoré* mint szabad kikötők, továbbá *Brody* városa (Kelet-Galicziában), nemkülönben *Istria* félsziget és a *quarneroi* szigetek, melyek 1853-ban a közös vámterületbe belevonattak, de 1860. dec. 27-én kelt legfelsőbb elhatározással onnan megint kivétettek, u. n. vámkülzeteket képeznek, melyek a többi birodalomra nézve külföld gyanánt tekintetnek, minden áru és kereskedelmi javak oda megvámolás nélkül levén szállíthatók, melyek csak akkor kerülnek vámkezelés alá, midőn a közös vámvonalon át a birodalom felé indittatnak, nem pedig ha újra a külföld felé veszik útjukat. Végre a többi tartományok együttevén képezik a közös vámterületet, miután a magyar és a többi tartományok közt előbb fennállott közbelső vámсорomp 1850. október 1-jével megszűnt, és így a magyar koronai terület a többi birodalmi részekkel egy közös vámvidékbe összefolyt, melybe az 1860. jun. 30. még az előbb vámkülzetnek vett erdélyországi ojtizontúli vidék is belevonattott b).

A külforgalom megbírálásánál továbbá szem előtt tartandó, hogy egész 1852-ig a prohibítív rendszer állott fenn, mely szerint mintegy 70

áru czikknek bevitele, és más 10 cikknek kivitele egyenesen tiltva, a legtöbb iparczikknek behozatala pedig az értékhez mért tulmagas vámok által felette nehezítve volt, a mondott év január elsejével új vámtariffa lépett életbe, mely a *védvámrendszeren* nyugszik, a tilalmak elejtettek, az *értékvám* helyébe a *sulyvám* fogadtatott el, legtöbb be- és kiviteli vámdíjak tetemesen lejjebb szállítottak, vagy egészen megszüntettek. Két évvel reá, t. i. 1854-ki január 1-ével megint egy új vámdíjszabály lépett életbe, mely t. i. a német vámszövetséggel 1853. febr. 19. kötött és 1865. dec. 31-ig érvényben maradó szerződésnek lett szüleménye, és mely által a beviteli vámok, főleg a német szövetség irányában újra és pedig jelentékenyül alábbszállítottak, a kiviteli vámok csaknem egészen elejtettek, az átszállítási vámok pedig felette mérsékeltek c); az utóbbiak elvégre 1863-ban voltaképen felhagyattak, miről alantabb többet. Ugyanazon alkalommal a vámkezelés iránt is szerződés kötött, mely, kivált a csempészet megszüntetésére van irányozva, ugyane célra törekszik az 1851-ben Bajorországgal, továbbá ugyanazon évben Bajor, Baden és Würtenbergiával a bódni tó szemmeltartására kötött szerződvény, míg az 1860. sept. 2-án Oroszországgal és 1862. máj. 22-én Török birodalommal létrejött keresk. és hajózási szerződés a forgalom általános érdekeinek istapolására irányozvák. A forgalom könnyítésére végre vámszedés szempontjából ama sommás eljárás is célloz, mely a vaspályai szállitmányok vámkezelésére (1857. sept. 18. és 1861. nov. 8-án) megengedve lón. Azon folytonos vámmérséklések is, melyek időről időre engedélyeztettek, valamint az 1858-ban beállott új pénzrendszer, nemkülönben az ez időtől fogva megszünt árúbélyegzés, épen úgy, mint az európai nagyszerű események, jelesen a keleti háboru, az 1857. és 1858-ki kereskedelmi válság, de kivált az olasz háboru és ennek folytán Lombardiának elesése érezhető befolyással voltak a birodalom külforgalmára.

Ezen, hol fejlesztőleg, hol zsidbasztólag kihatott mozzanatok uralma alatt az egyes évek forgalmában nagy hullámzások észlelhetők ugyan, egészben véve azonban igen örvendetes fejlődés mutatkozik; a productiv erők belfelé való felszabadulása még azon években is a keresk. mérlegre kedvezőn folyván be, midőn annyi mostoha kül- és belviszony sulyosan nehezedett az ingadozó mérleg egyik serpenyőjébe. Hogy a külforgalom legújabbban évről évre növekvő activumban legvilágosabban *visszatükördző gyarapodást tanusit, következő összeállításból tűnik ki. Így osztrák értékre visszavezetve volt:

	az összes bevétel	kivétel	kiv. többlet v. hiánylat
1841—50-ig átlag évenként	119.282,000 fr.	100.832,000 fr.—	18. mil. fr.
1851—60-ig „ „	247.918,000 „	250.876,000 „	+ 2. „ „
1861-ben	248.422,000 „	325.885,000 „	+ 77.4 „ „
1862-ben	263.067,000 „	325.571,000 „	+ 62.5 „ „
1863-ban	262.348,000 „	303.018,000 „	+ 40.6 „ „

Mig tehát 1841—50-ig, daczára a prohibitiv rendszer szűlte nehézségeknél, a bevétel mégis a kivitelt annyira tulszárnyalta, hogy átmérőleg évenként 18 és félmillió frt több folyt ki a külföldre, mint onnan nyere-

tett, a reá következő évtizedben szabadelvűbb vámtörvényhozás uralma alatt, noha a bevétel 107%-al emelkedett, mégis a kivitel oly tulsulyra vergődött, hogy átlag évenként közel 3 millió frt kiviteli többletet eredményezett, miután a kivitel még gyorsabb arányban emelkedett mint a bevétel, amaz t. i. az utolsó évtizedben a megelőzőthöz képest 148%-al gyarapodván; világos tanuságaul annak, hogy a *birodalom közérdeke inkább a szabad kereskedelem és vámmérséklés felé közeledést, mint magas vámtételekhez való gazdaszkodást igényel d).*

Ha azonban az utolsó három évnek áruforgalmát kellőleg méltányolni akarjuk, a nemes fémeknek és a vert pénznek tetemes be- és kiviteli üzletétől el kell néznünk, miután az semmi összefüggésben nincs az áruüzlettel, és mint egyedül a pénzforgalom időszerinti állapotától függő mozzanat csak utjában áll a valóságos árúkörfőzés kellő megbírálásának; annak letudtával pedig tesz :

	a bevétel	a kivitel	kiviteli többlet
1861-ben e) . . .	243.847,000 frtot	276.734,000 frtot	32. ₉ mill. frtot
1862-ben . . .	238.964,000 „	292.978,000 „	54. ₀ „ „
1863-ban . . .	233.503,000 „	281.319,000 „	47. ₈ „ „

De így is az utolsó három év kiviteli többlete, valamint magában igen tekintélyes, úgy a birodalom kereskedelmi történetében *páratlan*; jóllehet, hogy az utóbbi időben eszközölt új becslések, melyek az egyes cikkeknel az előbb hivatalosan megszabott áráktól olykor egész 160%-ig eltérő árakon sarkalnak, nem csekély befolyással lehettek a be- és kiviteli növekedésre.

Feltéve azonban, hogy az új értékszabásnál az egyenlékenység elve szerint úgy a be-, mint a kivitt javak becslára egyforma modorban állapított meg, bátran állithatni, hogy a külforgalom a bevétel folytonos csökkenése mellett mutatkozó kiviteli öregbülés által örvendetes fejlődést tanusít, mely még jobban tűnik szembe, ha az átszállító kereskedelem is tekintetbe vétetik, mert azzal együtt, oda értve a nemes fémek és vert pénzek forgalmát is, az egész birodalom *közös vámtérületének összforgalma* 1860-ban 683.949,000 frt, 1861-ben 688 mil, frt és 1862-ben 705 mill. frtra rugott, mihez még Dalmátországnak, valamint a bizonytalan eladásra vagy a további kikészítésre be- és kivitt javak forgalma járul, mindezekről külön-külön szó leend.

a) Nincs a birodalomban társadalmi intézmény vagy művelési ág, melyre nézve bővebb statisztikai anyag állana rendelkezésre, mint a kereskedelmi ipar, és az összes forgalmi élet. Nem csak, hogy az „Ausztia” című folyóiratban a folyó év forgalma havonként a lehető legnagyobb gyorsasággal kimutatattatik, hanem az egész évnél sommás átnézete röviddel reá, amint az év lejár, a finantz-miniszterium számvevő osztályától össze szokott állíttatni és a központi statisztikai bizottmány részéről kiadatni, péld. Übers. der Waaren-Ein- und Ausfuhr im Jahre 1863., kiadva 1864-ki martius hóban. Továbbá az évi kimutatások részletesebben kidolgozva előbb a pénzügyi miniszterium, most a központi statisztikai bizottmány részéről bocsátatnak közre, sőt kétízben már a pénzügyi miniszterium által külön bótartalmu kimutatások adattak ki, melyekben egy egész évtizednek forgalmi adatai egybeállitva, oly részletességgel nyújtatnak, hogy kevés európai állam dicsekedhetik hason munkálatokkal, az utolsó efféle közlemény ezen czim alatt jelent meg : Ausweis über den auswärtigen Handel Oesterr. in den Jahren

1851 bis 1860. Bécs, 1863., és a forgalom alaposabb tanulmányozására szolgáló becses adatok dús tárházát képezi. Azonfölül kevés más szakma dicsekszik Ausztriában oly gazdag rőpirati irodalommal, mint a kereskedelmi viszonyok illusztrációja, főleg a legutóbbi időben, midőn a német vámszövetséggel eddig fennállott szerződés nem sokára lejárván, a kereskedelmi és vámpolitikának új korszaka látszik beállani.

b) A szabad kikötők koronkint szűkebb körre szorítottak, így nevezetesen 1853. nov. 1-ével a triesti, 1855-ben pedig a fumei, zenggi, carlopagoi, buccarii és portorei szabad terület tetemesen megszükittetett, míg az 1851-ben visszaállított velencei szabad kikötő előbbi kiterjedésében meghagyatott; hogy ezen időszakonkinti változások a forgalmi üzletre érezhető befolyást vettek, említenünk sem kell; de még érezhetőbb azon befolyás, melyet a közös vámvidéknek egyfelől azon megnövelése gyakorlott, hogy 1852. aug. 1. a *Lichtensteini* fejedelemség, 1853. febr. 1. pedig a *modenai és pármai* hercegség az ausztriai vámterületbe bekebelezettek, másfelől a közös vámvidéknek azon kibővítése, mely az utolszor nevezett két hgységnek 1857. október végével történt ismétli kilépése által okoztatott; míg a *Lichtensteini* fejedelemséggel a vámszerződés 1864-től új 12 évre meghosszabbítva lőn.

c) Az 1853. dec. 5. kelt legf. elhatározással jóváhagyatott és 1854-ik évi január 1-én életbe lépett vámtariffa helyesebb beltartalmánál fogva is örvendetes haladásként tűnik fel; az egyes osztályok és szakaszok száma tetemesen lejjebb szállítva, és az egésznek rendszeresebb alak lőn kölcsönözve; névszerint a forgalom oly különböző árucikkei 22 osztály és 80 külön szakasz alá olyformán sorolva, hogy a fogyasztási tárgyakból az átmenet történik a gyártási anyagokra, majd a félgyártmányokra, mi után az egész gyártmányok és kész iparcikkek, majd az irodalmi és művészeti tárgyak, végre a különféle hulladékok következnek, mely helyes elrendezésnél a vámkezelés, úgy, mint a forgalom kimutatása is megkönnyebbítve lett.

d) Ha a birodalom és más államok külkereskedése közt párhuzamot vonunk, következő eredményekre jutunk: Brittországnak forgalma, ha mindjárt pusztán a valódi brit készítmények és termelények kivitelét tekintjük, óriási; így 1861-ben 1250 mill. frtra és 1862-ben 1240 mill. frtra rugott, tehát majd még egyszer akkora, mint az ausztriai be-, kiviteli és átszállító kereskedés együttesen véve; az egész forgalom pedig 1862-ben a bevitelben 2257 millió, a kivitelben 1661 mill. frt, *együtt tehát 3918 mill. frt* és ebbe még a 600 mil. frtra rugó nemes fémekkel való üzlet nincsen beszámítva, mely-lyel együtt a brit forgalom *ötdélfélmiliárd értékre* emelkedik!!

Franciaország csak special, nem általános kereskedése.

1862-ben a bevitelben 880 mil. frt, a kivitelben 896 = 1776 mil. frt

Német vámszövetségé:

1861-ben " 604 " " " 531 = 1135 " "

Olaszországé:

1862-ben " 328.5 " " " 191.5 = 520 " "

Németalföldé:

1862-ben " 378 " " " 327 = 705 " "

Oroszbirodalomé:

1861-ben " 270.5 " " " 286.7 = 557 " " stb.

e) Az 1862-ben és 1863-ban felvett árak szerinti értékben, mi azért történt, hogy egyformaság idéztessék elő, és így az összehasonlítás annál lehetőbbé váljék, mert különben az 1861-ik évre vonatkozó hivatalos kimutatás szerint ugyanaz évben a nemes fémek nélküli bevitel: 216.699,000 forintra rugott,
a kivitel: 290.293,000 " "

és így: 73.594,000 forint maradna kiviteli többletnek, mi által ama nagy különbség megmagyarázthatik, mi különben az egyrészt kimutatott 77.5 és másutt csak 32.5 mil. frtnyi többlet közt fennforog, az tehát csak a forgalmi javak becslésének különbségén sarkallik; a §. szövegében pedig szántszándékosan mindkét tétel vétetett fel, mert az egyik és a másik is a hivatalos közlemények két különböző kiadásában külön-külön fordul elő.

B) A tengeren való ausztriai kereskedés.

96. §. A tengeri forgalom és a tengeri hajózás mozgalmái.

A tengeri forgalom megbírlására nem elégséges csupán azon üzletet venni szemügyre, mely a szabad kikötőkből és a tenger felől a birodalmi határon át beérkező, vagy ugyanazon vámvonalon át a tenger felé kiindított árúk értékében mutatkozik, mivel ez csak egy része az össztengeri forgalomnak, hanem azonfölül az ausztriai kikötők általános hajózáti és forgalmi üzlete is tekintetbe veendő, minthogy az utóbbiban azonkívül még amaz üzlet is foglaltatik, mely a szabad kikötők egymás, és az ausztriai vámkülzetek közt, valamint a szabad kikötők és a többi európai államok közt közvetlenül foly, a nélkül, hogy az e forgalom tárgyát képező javak a közös vámterületet csak érintenék.

A közös vámvonalon át a tenger felől beérkező és azon uton kifelé menő árúk alig többet, mint egy ötödét képezik az összes birodalmi külforgalomnak, úgy hogy continentalis külkereskedésünk több mint négyszer akkora, mint az ily értelemben vett tengeri forgalmunk, mert ilyformán következő arány mutatkozik a tengeren és szárazon át folyó forgalmunk közt; így az 1851—60-ig terjedő évtizedben átmérőleg évenként

	b e h o z a t o t t	k i v i t e t e t t
a tengeri határokon át:	59 ¹ / ₂ mil. frtára vagy 24 ⁰ / ₁₀₀ ;	43 ¹ / ₂ m. fr. v. 17 ⁰ / ₁₀₀
a continentalis „ „:	188 ⁴ / ₁₀ „ „ 76 ⁰ / ₁₀₀ ;	207 ⁶ / ₁₀ „ „ 83 ⁰ / ₁₀₀

együtt: 247⁹/₁₀ mil. frtára v. 100⁰/₁₀₀; 250⁸/₁₀ m. fr. v. 100⁰/₁₀₀

a reá következő két évben ezen arány csak annyiban mutat némi változást, hogy a bevitelben a tengeri forgalom valamivel alábbszállt, a kivitelben ellenben némileg emelkedik, így:

	1 8 6 1 - b e n		1 8 6 2 - b e n	
	a bevitelnél	kivitelnél	bevitelnél	kivitelnél
a tengeri határokon való forgalom	18 ⁰ / ₁₀₀ -al	28 ⁰ / ₁₀₀ -al	18 ⁰ / ₁₀₀ -al	19 ⁰ / ₁₀₀ -al
a continent. „ „ „	82 ⁰ / ₁₀₀ -al	72 ⁰ / ₁₀₀ -al	82 ⁰ / ₁₀₀ -al	81 ⁰ / ₁₀₀ -al

volt részesítve, úgy hogy egészben a tengeren át folyó forgalmi üzlet, főleg 1862-ben inkább érezhetőleg csökkent; általán tehát állithatni, hogy a be- és kiviteli forgalom együttesen véve egyremásra 20⁰/₁₀₀-al vagy éppen egy ötödrészben a tengeren át; ellenben 80⁰/₁₀₀-al, vagy négy ötödrészben a continentalis határokon át üzetik.

Egészen más színben tűnik fel a tengeri forgalom, ha a tengeri hajózás mozgalmái vagyis az osztrák kikötőkben évenként megforduló járművek száma, térfogat és a szállítmányi érték szerint vétetnek figyelembe. Egész 1851-ig csak 15 kincstári kikötő vala a közlekedésnek olyformán át adva, hogy forgalmi üzletük evidentiában tartatott, azóta a többi kikötőhelyek is államkikötőknek kijelentettek, és jelenben 111 számíttatik a). Tekintet nélkül arra, valjon a járművek kereskedelmi vagy egyéb mellékcélból fordulnak meg kikötőinkben, valjon üresen vagy megrakodva, ausztriai vagy idegen lobogó alatt, egyáltalán

k i k ö t ö t t			e l i n d u l t		
hajószám	tonnatér- fogát	szállitmány- érték	hajószám	tonnatér- fogát	szállitmány- érték
1861-ben	92,031 3. ₄ mill.	170 mil. frt	92,239	3. ₄ mill.	135 mil. frt
1862-ben	92,266 3. ₇ „	162 „ „	92,618	3. ₇ „	132 „ „
1863-ban	90,375 3. ₈ „	155 „ „	91,131	3. ₈ „	132 „ „

De az évenként kikötni és elindulni szokott hajóknak egy egész ötöde nem kereskedelmi célból, hanem vagy kitataroztatás, vagy vész elleni oltalom, vagy élelmi cikkek, viz és kőszén beszerzése végett, vagy más nem forgalmi okból keresik fel kikötőinket (di rilascio); így efféle tétlen hajó:

k i k ö t ö t t			e l i n d u l t		
	di rilascio	keresk. célra	di rilascio	keresk. célra	
1861-ben . .	17,041	74,990	17,074	75,165	
1862-ben . .	17,223	75,232	17,623	74,995	
1863-ban . .	16,078	74,297	15,908	75,223 b)	

természetes, hogy a nem forgalmi célból kikötő vagy távozó hajóknak szállitmánya, ha talán lenne is, nem szokott számba vétetni, ezek tehát legfőlebb csak a forgalmi élénkséget növeszthetik, de nemzetgazdasági szempontból keveset nyomnak. De a kereskedelmi célból ide érkező vagy távozó járműveknek is felette nagy része üresen jó vagy megy, és ezen momentum már némi tájékozást nyújthat a forgalom, jelesen a visszaszállíthatás nagyobb kisebb nehézsége iránt, így:

k i k ö t ö t t			e l i n d u l t		
	megrakodott	üres	megrakodott	üres	
	hajó	hajó	hajó	hajó	
1861-ben . .	46,548	28,442	44,462	30,703	
1862-ben . .	46,761	28,273	44,815	30,180	
1863-ban . .	46,665	27,632	45,326	29,897	

A nagy számmal üresen közlekedő hajók, főleg az üresen elindulni szokott hajók emeltebb száma, valamint egyrészt a tengeri forgalom különbeni jelentőségét tetemesen mérsékli, úgy másfelől világosan arra mutat, miszerint a biztos visszaszállitmány hiányában kell egyik főokát keresnünk kivitelünk kevésbé gyors fejlődésének c); noha az üresen jövő és menő hajók legnagyobbbrészt ausztriaiak, melyek csak az egyik kikötőből a másikba evedzenek minden kereskedelmi szándok nélkül, így a lobogó szerint *üres hajó*:

k i k ö t ö t t			e l i n d u l t		
	ausztriai	idegen	ausztriai	idegen	
1861-ben . .	27,475	967	29,922	781	
1862-ben . .	27,122	1151	29,131	1049	
1863-ban . .	26,640	992	28,935	962	

Természetes, hogy a gőzösöknél jóval ritkábban fordul elő, hogy üresen érkezzenek, vagy szállitmány nélkül hagynák el a kikötőket, egyáltalán a mi a gőzösök részesülését illeti, az e következő összevetésből tűnik ki:

	k i k ö t ö t t				e l i n d u l t			
	gőzös	mil. frt értékkel	más hajó	mil. frt értékkel	gőzös	mil. frt értékkel	más hajó	mil. frt értékkel
1861-ben .	4522	55	70,468	114	4498	37	70,667	98
1862-ben .	4398	46	70,636	117	4450	39	70,545	94
1863-ban .	4612	45	69,685	111	4584	42	70,639	91

tehát közel egy harmadrésze a kivitt értéknek, és jóval több mint egyharmad, sőt 1861-ben csaknem fele része a behozott értéknek gőzösök által eszközöltetett d). Mi a lobogót illeti, különösen az ausztriai oly tulnyomólag van képviselve, különösen az innen elinduló hajók közt, hogy majd háromnegyedrésze a kiszállíttatni szokott értéknek ausztriai lobogó alatt megy, így képviselve volt:

	1861-ben		1862-ben		1863-ban	
	bevitelben	kivitelb.	bevitelb.	kivitelb.	bevitelb.	kivitelben
a külföldi lobogó	39%	28%	40%	26%	37%	24%
az ausztr. „	61%	72%	60%	74%	63%	76%

Ellenben, tekintve a forgalom irányát, az érték, mely ausztriai parthelyekről Ausztriába vitetik, és amaz érték, mely külföldről külföldre szokott évenként szállíttatni, igen közel állanak egymáshoz, mert e tekintetben azt tapasztaljuk, hogy:

	1861-ben		1862-ben		1863-ban	
	a bevitel	kivitel	a bevit.	kivitel	a bevit.	kivitel
millió forintokban tett:						
ausztr. parthelyekről Ausztriába	78	73	71	67	71	68
külföldről külföldre	92	62	91	65	84	64
összesen :	170	135	162	132	155	132

Érdekes még a külföldi lobogónak részesülését ismerni az ausztriai tengerparti üzletben, valamint az ausztriai hajóknak a külföld kikötőiben való megfordulását, mind a két tekintetben csak az 1861-ik évre vonatkozó adatokat közöljük, a mondott évben a hajók száma szerint sorolva:

micsoda lobogó alatt	k i k ö t ö t t		e l i n d u l t	
	megterhelt hajó	értékkel frt	megterhelt hajó	értékkel frt
nápolyi	1075	8.276,000	983	5.985,000
pápai	905	2.900,000	1360	8.680,000
görög-jóniai . .	651	8.550,000	538	5.110,000
britt	147	24.030,000	142	8.282,000
török	129	1.755,000	90	955,000
németalföldi . .	96	8.135,000	101	3.142,000
svéd-norvégi . .	40	1.952,000	53	1.332,000
dán	22	2.171,000	24	612,000
északamerikai .	20	1.080,000	25	620,000
hannoverai . .	21	867,000	21	339,000
porosz	14	656,000	22	718,000
orosz	12	1.043,000	18	545,000
francia	12	690,000	13	267,000
spanyol	10	880,000	11	304,000

micsoda lobogó alatt	k i. / k ö t ö t t megterhelt hajó	értékkel frt	e l i n d u l t megterhelt hajó	értékkel frt
oláh	8	160,000	7	48,000
szárdiniai	8	286,000	17	250,000
samioti	8	206,000	11	108,000
meklenburgi . . .	7	331,000	12	420,000
hanzai	6	658,000	8	158,000
portugalli	5	810,000	4	136,000
moldvai	5	51,600	3	43,000
oldenburgi	4	132,000	4	85,000
jeruzsálemi	3	80,000	3	14,000
belg	2	356,000	1	12,000
szerb	2	22,000	1	18,000
perui	1	176,000	1	14,000
toskánai	1	8,000	—	—
összesen : 3214	66.000,000	3473	38.000,000	

E kimutatásból egyszersmind a be- és kivitt érték, valamint az és a hajók száma közti különbség is önkényt szembevetünk, miből következtethetni, valjon kisebb vagy nagyobb járművek-e az egyik másik lobogó alatt partvidékeinket meglátogató hajók.

Az ausztriai lobogó más európai államok parthelyein való megjelenését illetőleg általán mondhatni, hogy a Levante, valamint az olasz partvidékek ama terrenum, melyen kiválólag az osztrák lobogó szerepel, mely azonkívül még a Földközi és Feketetenger többi partállamait is sürűbben szokta felkeresni, jóval csekélyebb mértékben azonban az atlanti ocean ölelte enrópai statusokat, vagy a Németségert vidékét, és egészen érintetlenül hagyja a Baltitenger hullámain, éveken át egy ausztriai hajó sem fordulván meg a Keleti-tenger küzdterén; a következő szintén 1861-re vonatkozó összeállításból e forgalom részletesebben kivehető, t. i. a hajók száma szerint sorolva :

a gibraltári szoroson innen	osztrák lobogóju megrakodott hajó kikötött	a bevitelnek értéke frt	a kivitelnek értéke frt
a török birodalmi kikötőkben	2282	81.825,000	79.165,000
a görög-jóniai „	1605	9.280,000	8.746,000
a pápai birodalmi „	427	3.160,000	1.833,000
a franciaországi „	370	12.944,000	2.833,000
az oroszbirodalmi „	334	425,500	14.386,000
a dunafejedelemségi „	274	5.652,000	3.640,000
az egyiptomi (alexandriai)	251	9.747,000	8.210,000
a szicíliai kikötők	134	881,000	146,000
a toskánai „	91	2.020,000	46,000
az angolhoni (gibraltari)	90	65,000	6,000
a spanyolországi kikötők	24	123,000	6,000
a berberországi (tripolisi)	14	22,000	23,000
összesen : 5896	126.142,000	119.100,000	

<i>a gibráltári szoroson túl</i>	osztrák lobogója megrakott hajó kikötött	a bevételnek értéke frt	a kivitelnél értéke frt
a britt birodalmi kikötőkben . . .	531	14.863,000	1.008,000
az észak-am. szöv. „ . . .	50	285,000	77,000
a belgországi „ . . .	41	2.246,000	1.920,000
a franciaorsz. (Bordeaux) kiköt. .	34	430,000	180,000
a németalföldi kikötőkben . . .	7	335,000	264,000
<hr/>			
összesen : 663		18.158,000	3.449,000
<hr/>			
együttvéve : 6559		144.300,000	122.490,000

Ebből világos, hogy az ausztriai lobogó leginkább csak a Gibráltáron inneni téren szereplő, azon túl egyedül a britt kikötőkkel van sűrűbb forgalom, és pedig szemben a tetemes odaszállítással, csekély kivitellel, jele annak, hogy az angolországi portékák részint saját hajóikon, részint egyáltalán még csak csekély mértékben kerülnek közvetlenül birodalmunk kikötőibe; biztos és rendes visszaszállítás pedig első kelléke egy tartós forgalmi összeköttetésnek, ugyanily viszony van Franciaországgal is, melynek déli kikötőibe, jelesen Marseillebe ötször annyi vitetik osztrák hajókon, mint onnan elhozatik, itt is a viszonyosság okvetlenül nagyobb közeledést és sűrűbb forgalmat szólna, míg ellenkezőleg a külfelé elzárkozó és a cselekvő kereskedés terén az angol vagy francia suprematiához képest még alárendelt szerepet vívó Oroszbirodalom kikötőiből (névszerint Odessa, Berdiánszk, Mariapoul és Taganrogból) összehasonlítlanul több vitetik ki ausztriai járműveken (jobbára a *Lloyd* gőzösein), mint oda kerül; végre a többi államok kikötőiben a be- és kiviteli jóformán egyensúlyozza magát, szóló tanúsága annak, hogy leginkább ezen partvidékekkel van Ausztriának szabályos és állandó kereskedelmi összeköttetése, és ezek közt különösen az európai és ázsiai török parthelyek emelkednek ki olyanmire, hogy az osztrák járműveken kivetetni szokott összes értéknek 56%-ja, és a máshonnan elvitetni szokott értéknek 65%-ja a török kikötőkbe megy, vagy onnan jó, névszerint 1861-ben

a főkikötők neve	a bevétel	a kiviteli
Konstantinápoly . . .	38. mil. frtot	39. mil. frtot
Trapezunt (Trebisond) 11. „ „	„ „	7. „ „
Smyrna	9. „ „	12. „ „
Beurut	6. „ „	5. „ „
Salonich	2. „ „	2. „ „
Varna	3. „ „	1. „ „

tett stb. stb.

a) A közlekedésnek átadott 111 ausztriai kikötő az egyes partvidékekre következőleg oszlik meg :

a velencei partvidéken van	9 ily kikötő
az ausztriai (istria) partvidéken van	36 „ „
a horvát „ „	6 „ „
a katona-végvidéki „ „	5 „ „
a dalmáthoni „ „	55 „ „

összesen : 111 ily kikötő.

b) A korábbi időszakkal való egybevetés nem igen lehetséges, miután 1827—33. csak Triest és Velenczének, 1834—57-ig pedig egyedül 15 kincstári kikötőnek forgalma van kimutatva; 1858. és 1859-ikhez képest kevés emelkedés mutatkozik, miután e két évben a kikötött és elindult hajók tonna-térfogata egyenkint 3. millió tonnára rugott, tehát csak 4—500,000 tonnával való forgalmi öregbülés állott be.

c) A tulajdonképi forgalom megbírlására ennél fogva csak a cselekvő és tehert szállító hajók veendői tekintetbe, és ilyformán nagy a különbség; így a beérkezett és kiindult hajók s térfogatuk mennyisége együttesen volt:

1861-ben	91,010 hajó	4.029,000 tonnával
1862-ben	91,576 »	4.152,000 »
1863-ban	91,991 »	4.243,000 »

és csak az utolsó évben az elindult hajók térfogata közel akkora, mint a kikötöttek, a többi években mindig jóval kisebb.

d) Mily parányi még Ausztriának tengeri forgalma, egy kis párhuzamból legjobban tűnik ki, míg t. i. itt átlag 91,000 hajó fordul meg összesen 4 millió tonnával, Brittország kikötőiben a külforgalmi hajók száma 1862-ben 114,000 hajóra és 27 millió tonnára, azonkívül a parthajózásban 155,000 hajóra rugott 18 millió tonnával, tehát a forgalmi üzlet tizszer nagyobb mint az osztrák kikötőkben; *Franciaország* közel 10 millió tonna forgalommal bír.

97. §. Az ausztriai kikötőknek részesülése a tengeri forgalomban.

Nem csekély fontosságú kérdés, hogy miféle arányban vesznek részt a birodalom egyes kikötői a tengeri forgalomban, miután ez nem csak ama kikötők nagyobb kisebb jelentőségének, hanem az egész forgalmi irányulatnak kellő megbírlására vezet, tekintve egyedül a kereskedelmi célból megforduló és teherrel járó hajók évi mozgalmát, valamint a tovaszállított áruk értékét *Triestnek* a többi kikötőhelyek felett oly tulnyomósága van, hogy az összes tengeri forgalom által eszközölt bevitelnek több mint fele része, a kivitelnek pedig csaknem kétharmada ezen emporiumon át folyik, utána sorakozik *Velencze*, melyen át azonban a bevitelnek csak egy ötöde, a kivitelnek épen csak egy tizedrésze eszközöltetik; még jóval zsengébb üzletű ama kikötő, mely az *Adrianak* szintén egyik fénypontjául látszik rendelve lenni, eddigelé azonban a politikai és közlekedési viszonyoknál fogva csak alárendeltebb szerepre kárhozthatva, alig mérközhetik még a többféle kedvezmények által ápoltt s nagyra növesztett vetélytársával, értjük a régtől fogva *Triesttel* vetekedő *Fiumét*; és még csekélyebb a többi kikötők üzlete; ugyanis, tekintve csak a megrakott hajókat, a tenger-forgalmi üzlet:

jelesen : a triesti kikötőé

	k i k ö t ö t t			e l i n d u l t		
	hajó	érték mil. fr.	az össz. behozott értékből	hajó	érték mil. fr.	az össz. kivitt értékből
1861-ben	7838	94.	55%	8293	86.	64%
1862-ben	8259	90.	55%	8666	85.	65%
1863-ban	8335	85.	55%	7968	83.	64%

V e l e n c z e k i k ö t ő é

	k i k ö t ő t t hajó	érték azössz. behozott mil. fr. értékéből	hajó	e l i n d u l t érték azössz. kivitt mil. fr. értékéből
1861-ben . .	3595	34. 20%	2064	15. 11%
1862-ben . .	3245	30. 18%	1666	13. 10%
1863-ban . .	3082	28. 18%	1767	13. 10%

F i u m e k i k ö t ő é

1861-ben . .	3367	5. 3%	3477	6. 5%
1862-ben . .	3621	6. 4%	3248	7. 5%
1863-ban . .	3541	5. 4%	3462	5. 4%

a többi ausztriai kikötők együttesen

1861-ben . .	31,748	37. 22%	30,628	28. 20%
1862-ben . .	31,636	36. 23%	31,235	27. 20%
1863-ban . .	31,705	36. 23%	32,129	29. 22%

a többi 108 kikötőben tehát csak a be- és kivevett hajók száma jelentékeny, de nem a körözésbe jött árúk értéke, úgy hogy csak valamivel több mint egy ötöde a forgalomnak esik azokra együttesen, és közülök még jelentékenyebbek a *zenggi, spalatoí, polai, ragusai, fortopus, zdrai, porto-levante, gravosa, porto-tolle, chioggia, monfalcone* és *meglinei* kikötő stb. Tehát nem a hajószám, hanem az általuk eszközölt áruforgalom döntő, mert Dalmáthion kikötőiben péld. évenként mintegy 60,000 hajó köt ki és indul el, de köztük rendszeren van valami 32,000, mely vagy nem kereskedelmi czélokra törekszik, vagy legalább minden rakmány nélkül van a).

Tekintve mindazonáltal a birodalmi kikötőkben az utolsó három éven át közlekedett járművek *térfogatát*, mint a forgalom legsajátabb fokmérőjét, az egyes partvidékek részesülésére nézve azt tapasztaljuk, hogy az istriai partvidéknek föltulnyomóssága leginkább a teherrel elindult hajóknál mutatkozik, világos jeléül annak, hogy a szoros értelemben vett activ tengeri üzlet leginkább csak Triestből és a többi istriapartvidéki kikötőkből (Pola, Rovigno, Pirano, Duino, Capo d'Istria, Lussin piccolo stb.) indul ki; utána mindjárt a dalmát, és csak harmad helyen a velencei, negyed helyen a horvát b), utolsón végre a katona-határőrbeli vidék sorakozik; így a tonnatér-tartalomban részesítvük:

	a hajók általános mozgalmánál	a szállítmánynyal terhelt hajók forgalmánál	a gőzösök moz- galmánál
az istriai partvidék kikötői	53%-al	50.6%-al	52.0%-al
a dalmát	27 „	24.2 „	32.1 „
a velencei	13 „	19.6 „	13. „
a horvát	5 „	4.4 „	1.7 „
a kat.-határőri partv.	2 „	1.2 „	0.7 „

a magas arányosztalék, mely a dalmát partvidékre, tekintve a gőzhajózást, esik, leginkább szüleménye azon sűrűbb közlekedésnek, mely a dalmát

kikötők és szigetek közt egyrészt és Triest közt, másfelől a Lloydtársulat gőzösei által eszközöltetik, és egyáltalán valamint a dalmátiai, ugy a horvát és az örvidéki parthelyeknek forgalma jobbára csak a belparthajózásnak és kevésbé a világforgalmi hajózásnak szüleménye, mely utóbbi nagyobbára csak az istriai és velencei partvidéknek jut osztályrészül, mi következő egybevetésből tűnik ki legvilágosabban, így a kereskedelmi célból az osztrák kikötőkbe idegen lobogó alatt érkező, valamint innen távozó hajók összámból esik:

az istriai partvidékre	62 százalék
a velencei „	20 „
a dalmátorsz. „	8 „
a horvátorsz. „	8 „
a kat.-határőri „	2 „

és csaknem ugyanazon arányban vesznek részt az idegen partvidékek közt közlekedő ausztriai járművek évi mozgalmában, miután ebből is

az istriai partvidékre	63 százalék
a velencei „	20 „
a dalmátorsz. „	8 „
a horvátorsz. „	7 „
a kat.-határőri „	2 „

esik, mely két utóbbi mozzanat különösen jelzi az osztrák kikötőknek a külforgalomban való nagyobb kisebb mérvben részesülését.

a) Ez azon magas arányból is tűnik ki, mely a tétlen vagyis nem kereskedelmi célból kikötő és kivevő hajók számából a dalmát partvidékre jó, így az utolsó években ezen di rilascio-féle hajózásban részesült:

az istriai partvidék	51. százalékkal
a dalmatia „	46.4 „
a velencei „	1.4 „
a horvát „	0.8 „
a kat.-határőri „	0.7 „

b) Felette sajnos, hogy a horvát partvidék, mi alatt csak Fiume kikötőnk szerepel, oly mostoha viszonyok alatt kénytelen sínlódni. miszerint ugy látszik, nem minden számítás nélkül, oly csekély figyelem fordítatik e becses kikötőre, így péld. a 3864 megrakott gőzösből, mely 86,000 tonnával 1861-ben fordult meg az osztrák kikötőkben, Fiuméra csak 131 esett 15,000 tonnával, tehát csak 1.7%; 1862-ben 3923 gőzös közül 981,000 tonnával csak 134, szintén 15,000 tonnával; sőt 1863-ban 4087 gőzös közül 1 millió tonnával hasonlólag csak 132, összesen 16,000 tonnával Fiuméba vete-medett; persze, hogy a gőzhajózási forgalom leginkább csak a Triestben székelő Lloyd hatalmas társulat által eszközöltetik, és így felesleges minden Commentár. — Halljuk, hogy nyilatkozik erre vonatkozólag egy ausztriai író, ki nem épen szenvedélyes hódolója a magyar érdekeknek: „Triest ist so generos, Fiume nur eine zweimalige Communication wöchentlich zu gewähren, eine Vernachlässigung, die Triest doch nicht zu Gute kommt, so eifersüchtig es auch die aufstrebende Rivalin überwacht, weil Triest als Metropole dieses weiten Küstengebietes, die es immerhin bleiben wird, durch einen lebhafteren, mehr ausgebildeten Küstenverkehr doch nur gewinnen könnte;“ — és másutt: „Triest genießt seine Vorrechte, ohne der mit ihnen verbundenen Pflichten gegen das Gesamtreich auch nur zu gedenken, vielleicht sogar, ohne deren sich selbst bewusst worden zu sein“ stb. *Jeiteles* i. m. 30. és k. l.

98. §. A kereskedelmi tengerészet, diszlobogó, fénytornyok, biztosítótársulatok és tengerhajózási iskolák.

A birodalom keresked. tengerészete ugy általánvéve, mint, jelesen, tekintve a birodalom parthosszát és tartományainak productivitasát, legkevésbbé sem mondható tekintélyesnek; nem csak más tengeri államokhoz képest Ausztria szegény, hanem a fejlődés oly lassu, hogy az utolsó évtizedben alig észlelhető némi gyarapodás, sőt a legutóbbi három évben inkább hanyatlás mutatkozik, ugy hogy daczára a másutt (71. §.) említett elég terjedt belföldi hajógyártásnak, a tengeri közlekedésre szánt járművek száma felette stationarius, miután az évenként gyártatni szokott hajók alig pótolják helyre a hajótörések, hasznavehetlenné váló válás, eladás és egyéb veszteségek által okozott évi hiánylatot. — Az összes tengeri hajók száma és térképessége volt :

	hajó	touna		hajó	tonna
1855-ben . .	9980	334,689	1861-ben . .	9803	341,972
1856-ban . .	9658	356,366	1862-ben . .	9825	331,337
1857-ben . .	9635	378,516	1863-ban . .	9643	331,287

a tonnatérképesség ennélfogva inkább tetemesen csökkent, semhogy emelkedett volna a).

Ha már a tonnatérfogatnak általános mennyisége, egybevetve más államokéval, elég jelentéktelen, annál kedvezőtlenebb viszony áll elő, ha a járművek egyes kathgoriák szerint elemezve, vétetnek szemügyre, mert így az első pillanatra kecsgetetőnek látszó hajószám igen eltörpül, azok csak csekély részben világforgalmi czélokra levén rendelve, legnagyobb-részt pedig egyszerű bárkákból állnak, melyek másutt a kereskedelmi tengerészet diszes lajstromában nem is szerepelnek. A kereskedelmi czélokra szánt ausztriai hajók tudniillik három csoportra oszlanak, olyanokra, melyek a *hosszu tengeri hajózásra* képesítvék (di lungo corso), azaz, melyek előtt a világ minden tengerei és oceánjai nyílnak meg, ahová a gőzösök is sorolhatók; továbbá a *nagy parti hajózásra* jogosított járművek (Cabotaggio grande), melyek a földközi tenger minden kikötőit meglátogathatják, tehát három világrész közti forgalomra minősítvék; végre a *kis parti hajózásra* (Cabotaggio piccolo) jogosított hajók, mi ezelőtt csak az osztrák partvidék közti forgalomra szoritkozott, 1863-hi október 1-jétől azonban az egész adriai tengeren nyugat felé egész St. Maria de Leuca fokig, kelet felé pedig Morea partvidékeig, névszerint Clarenza-fokig való hajózásra jogosit. — Valjon valamely hajó az egyik vagy másik forgalmi üzletre jogosittatott-e, az a hajó műtani megvizsgálása és a hajóvezetőnek elészabott próbatétele után a triesti központi, vagy valamelyik kikötői tengeri hivatal részéről nyerendő engedély tartalmától függ. A többi járművek csak halász- vagy számozott bárkák, melyek annál kevésbbé sorolhatók a tengerészethez, miután tételes intézkedések folytán határozottan tiltva van azokon kereskedelmi árúkat tovaszállítani, ez egyenesen csempészetnek vétetvén.

Ha e szerint sorozzuk az osztrák kereskedelmi tengercsészet alkatelemeit, azt találjuk, hogy volt :

	1861-ben		1862-ben		1863-ban	
	hajó	tonna	hajó	tonna	hajó	tonna
hosszu tengeri hajózásra	571	218,752	537	207,628	527	205,085
nagy parti „	349	34,487	345	34,529	348	37,031
kis „ „	2345	44,304	2357	44,446	2358	45,127
tengeri gőzös . . .	59	21,338	59	21,338	59	21,368

összesen : 3324 328,881 3298 307,941 3292 308,611

Ebből kitetszik, hogy a hajók általános számának csak körülbelül egyharmada kereskedelmi forgalomra való, a többi halászati és egyéb czélokra, névszerint volt :

	bárka	tonna	bárka	tonna	bárka	tonna
halász-bárka . .	2604	10,696	2647	11,050	2482	10,396
számozott bárka .	3875	12,395	3880	12,346	3869	12,280

együtt : 6479 23,091 6527 23,396 6351 22,676

Tekintve ennél fogva a kereskedelmi forgalomra szolgáló járművek létszámát s tartalmát, Ausztria, elnézve a német és ész.-amerikai szövetségtől, csak 10-ik helyen sorakozik az európai államok közt, nem csak a majd huszszor akkora flottával dicsekvő Angolhonnak, a több mint háromszor hatalmasabb tengerészettel bíró Francia- és Svéd-Norvégországnak, a birodalomét kétszer felülmúló Olaszországnak és Hollandiának, hanem még Orosz-, Spanyol- és Dánhonnak is engedvén elsőbbséget, a mennyiben ez utóbbihoz még a holstein-schlesvigi hajósereg számíttatik; különösen feltűnő csekély még a tengeri gőzösök száma, N.-Brittania gőzlégiója negyvenszer nagyobb mint az Ausztriáé! b) Ez azon tér, melyen nagyszerű haladás leginkább ohajtandó, mi csak az általános kereskedelmi üzlet emelkedésével remélhető, miután a keresk. flottának gyarapodása inkább okozottja, mint okozója az összes forgalmi életnek; nagyobb lendület annnyival inkább ohajtandó, minthogy azért a hajózásra utalt és arra különösen képes, különben szegény partvidéki lakosságnak bővebb kereseti forrás nyílnék, jelenleg az összes tengeri hajók legénysége csak 33—34,000 főre rúg, kik közül csak 15—16,000 a forgalmi czélokra szánt járműveken van alkalmazva, a nagyobb fele rész pedig inkább a halászatnál foglalkodó kisebb járműveken nyer alkalmazást c).

A tengeri hajózás körüli érdek megjutalmazására és serkentésül nagyobb buzgalomra külön *diszlobogó* lőg megalapítva, a *fehér* azok számára, kik új kereskedelmi összeköttetések megnyitása, a hajózás vagy forgalom különös lendítése körül érdemesültek, a *vörös* azon hajóvezetők részére, kik kalózok vagy tengeri háboru alkalmával az ellenséges hajók ellen diadalmasan csatároznak. A előbbi „*merito navali*,” az utóbbi „*fortitudini navali*” és a másik oldalon „*viribus unitis*”-féle felirat fordul elő, és mindegyik a hajóvezetőt egyéb személyes kitüntetésekön kívül arra jogosítja fel, hogy minden általa kormányzott járműre a diszlobogót kitűzheti, mi az üdvözléseknél szokásos diszlővésekre nézve némi megtiszteltetésekkel jár, és halála után a diszlobogó szülővárosa községtermében örökmé-

kül feltűzetik; azonfelül a legénység közt 500 – 2000 forint jutalmak, az egyéb érdekletteknek diszokmányok osztogatandók; az érdemültség felett a triesti közp. hatóságból kiinduló külön bizottmány határoz.

Tengerhajózási szerencsétlenségek elkerülésére az ausztriai partvidék több helyein léteznek *fénytoronyok*, melyeknek száma jelesen a legutóbbi években tetemesen szaporitva lón d), a legtöbb fénytorny tüzét a trieszti tőzsede-küldöttség tartja, miért minden kikötő hajótól megszabott illetmény vétetik; továbbá 1863. junius 1-jével egy, a britt és franczia kormány nyal szerződésileg megállapított közös jelzési és hajózáti rendszabály léptetett életbe, melynek főczélja minden, a tengeren járó hajók közt összeütközést, főleg köd, sötétség, vagy vihar idejében telhetőleg elmellőzni. A csempészet megszüntetésére szintén többrendű intézkedés létezik, jelesen a hajók kikötésére, a hajóvezető részéről szerkesztendő okmányokra és az árúk ki- és berakodására nézve, mikre ügyelni, hol a pénzügyi közlegeknek, hol különösen a kikötő-hivataloknak jutott feladatul, miről maga helyén szó leend.

A hajók s szállitmányok tengeri és egyéb elemi károk elleni biztosítására, azon általános biztosító intézeteken kívül, melyek többi közt azon ággal is foglalkodnak, vannak Ausztriában e célra külön *biztosító-társulatok*, névszerint 20, melyek közöl 18 Triestben, 2 Lussin Piccolóban székel; legnagyobbbrést (13) csak az utolsó évtizedben jöttek létre, kétségtelen jeléül annak, hogy az utóbbi időkben ez iránt valamint nagyobb szükséglet, ugy fokozottabb fogékonyág is mutatkozik, legrégibb köztük és egyszersmind legterjedtebb üzletü az u. n. *adriatico banco d'assicurazione*, melynél 1860-ban 23 mill. frt szállitmányi érték biztositva, 275,600 frt díj fejében befizetve, és 180,000 frt kártérítésül kifizetve lett, utána az üzleti terjedelemre nézve a két *stabilimento commerc. d'assicurazione*, a *providenza* és a többi külön nevü trieszti társulatok sorakoznak; mind a husznál 1859-ben 85 mill. forintára érték volt biztositva, mi után biztosítási illetmény fejében ugyanazon évben 2.043,000 forint lett befizetve, a megtérített tengeri károk és veszteségek pedig ugyanaz évben 850,000 forintot vettek igénybe.

Tengeri hajózáti ismeretek és a hajók építésére s vezetésére szükséges gyakorlati képesség megszerzéseül külön *tengeri iskolák* léteznek, melyek 1852-ben uj tanterv szerint szervezve, vagy mind a felsőbb hajókormányzásra, mind a hajóépítésre irányzott külön tanfolyammal birnak, mint a *triesti Academia*, mely egy előkészüöl és egy kereskedelmi s nautikus osztályban 1863-ban 32 tanárt és 122 hallgatót számított, továbbá a realtanodával egybekötött *velencei* (11 tanulóval), a *fumei* (13 tanulóval) és a *lussin-piccolói* (36 tanulóval); vagy csak a parti hajózásnál szükséges ismeretek eszközlésére és a hajólegénység elméletgyakorlati kiképeztetésére rendelvek, mint a *zarái*, *ragusai*, *spalatói* és *cattarói* nautikus iskolák, melyek 1863-ban összesen 33 tanulóól látogattattak. Nem csekély előnyére szolgál a hajózásnak azon csillagászat-hajózáti észlelő állomás is, mely Triestben lón felállitva, és többi közt a dél-tájnak pontos megismeretése által a tengerészetnek kedves szolgálatot tesz e).

a) Valamint a tengeri forgalom általán, úgy a tengeri hajók birtokára nézve is főosztályrésze van az istriai partvidéknek, sőt a hosszú hajózásra való járművek kirekesztőleg e vidéknek jutnak, a kis parthajózási járművekre és számozott bárkákra nézve Dalmáthont illeti az elsőbbség, így az 1863-ik évi kereskedelmi tengerészet ekképen oszlik meg:

	hajó	tonna	legénység
az istriai partvidéké . . .	2517	256,367	13,982
a dalmát » . . .	5118	31,933	13,172
a velencei » . . .	1546	37,877	5,515
a horvát » . . .	310	3,617	788
a kat.-határőri » . . .	152	2,483	520
együtt : 9643		331,287	33,977

mily szegénység a horvát és kat.-határőri partvidék részéről!

b) A kereskedelmi tengerészetre nézve a legujabb adatok szerint így sorakoznak az európai államok :

	hajó	gőzös	tonna
Nagy-Britannia	28,637	(köztük 2228)	5.308,000
(a gyarmatokkal	40,147	» —	6.619,000)
Franciaország	15,132	(» 338)	982,500
Svéd-Norvégia	8,537	(» 228)	900,000
Olaszország	16,552	(» 52)	682,800
Németalföld	2,500	—	540,000
Spanyolország	4,840	(» 91)	368,000
Oroszország	3,000	—	350,000
Dánhon (Schlesw.-Holst.).	5,460	—	320,000
Görögország	4,153	—	268,000 stb.

c) Tengerhajózási szolgálatra csak azon 18 évet meghaladott legények bocsátatnak, kik magukat a történt első és másodízbeni beoltás, valamint az iránt igazolják, hogy a Fiume táján honos scarlievo kórságban nem szenvednek, és a mennyiben katonaköteles korban állanak, hogy az ujonczozástól mentek, vagy hogy magukat megváltották, vagy hogy feltétlenül alkalmatlanoknak nyilvánítottak; ezen intézkedés mindenestre nehezíti a hajószemélyzetnek kiegészítését. — A hajóvezetésre kívánt jogosítvány kinyerésére elélszabott próbatét iránt többféle, az 1851. és 1852-ik évben kibocsátott miniszteri rendelet és triesti közp. hat. hirdetmény intézkedik. Az 1864. május 3-kán kelt miniszteri rendelettel a hajólegénység részére külön szolgálati könyvek szabattak elő, melyekkel minden ausztriai keresk. hajón alkalmazott ausztriai alattvaló meghatározott alakban okvetlenül ellátva tartozik lenni.

d) Az ausztriai fénytornyok többjei csak az 1854-ki és utána következő években jöttek létre, a triestin kívül van Pirano s Rovigno mellett, az istriai félsziget déli csúcsán, a Sile torkolatjánál (Bocca di Piave), a malamoccoi töltésen, a Lagosta, Isola grossa szigetén és a boche di Cattaro bejáratánál (Punta d'ostro).

e) Mindezekről többet *Csörnig*: Oesterr. Neugestaltung 236 és többi lapjain.

99. §. A Lloyd és Dunagőzhajótársulat. a)

A birodalom tengerészet-történetében kitűnő helyet foglal el az 1836-ban 1 millió forint tőkével megalakult és rövid idő alatt az európai tengerhajózási társulatok egyik legfontosbikává vált *Lloyd* gőzhajózási társaság, mely jelesen *Bruck*, utóbb lett kercak. miniszter erélyes és szakavatott vezénylese mellett járművei 7—62-ig lett folytonos gyarapítása, hajózási vonalainak az Adria keleti partjai hosszában Corfuig, valamint a Török- és Görögország minden nevezetesebb kikötői felé való kiterjesz-

tése, Triest közt egyfelől és az osztrák parthelyek, valamint Konstantinápoly, Trapezunt, Alexandria és egyéb európai emporiumok közt másfelől szabályzott és rendes összeköttetés helyreállítása, szóval forgalmi hálójának mind nagyobb kiterjesztése és csavargözösök megszerzése által, az ausztriai kereskedelmi tengerészetet azzá tett, melynek azt jelenleg találjuk, a birodalom tengeri forgalma legnagyobb részét e vállalat vállain nyugván. A más államok jobbra tetemes subventióval istápoltt hasonválalataival való versenyzésnek nehézségei, a társulati tőkének, hol részvények kibocsátása, hol kölcsönfelvétel után lassankint egész 20 mill. frtig szükségessé vált emelése, és ennek folytán a társulatra nehezedő terheknek tetemes gyarapodása, de kivált azon visszaszám körülmény, hogy a társulat előbb kénytelen levén csak külföldi, névszerint angol kőszénnel élni, ez a keleti háboru miatt felszökkenett szállítási költségnél fogva 1854-ben már közel 3 millió forint terhet szült, a társulat pénzvizonyait annyira megzavarták, hogy a vállalat léte kockán áll, ha a magas kormánytól államsubventiót nem nyer vala, mely 1855-ben 10 évre, és pedig 1 mill. frttal ígérve, de 1860 óta és pedig utóbb a birodalmi tanács hozzájárultával tetemesen magasabbra emelve lőn; 1860-ban 1.825,000 forint, 1861-ben 1.994,000 frt, 1862-ben 2.024,000 forint, végre 1863-ban 2.037,000 forint engedélyeztetvén; mindamellett a tiszta jövedelem most felére sem rúg annak, mi például 1850-ben minden államsegélyzés nélkül fennmaradt, mint ez a következő, a társulat szállítási forgalmát kimutató összeállításból legvilágosabban tűnik szembe:

t o v a s z á l l i t o t t :							
utas	érték mil. fr.	árúk mázsa	folyadékok hordó	jövedel. frt	kiadás frt	maradék frt	
1850.	251,752	46.	489,684	37,440	2.810,000	2.150,000	659,000
1860.	354,362	91.	1.791,000	49,000	6.833,000	6.758,000	75,000
1862.	310,960	104.	1.981,000	42,000	7.870,000	7.492,000	378,000
1863.	301,210	104.	2.080,000	39,000	7.729,000	7.499,000	230,000

legnagyobb és tartós emelkedés ennél fogva a tovaszállított árúk mennyiségénél mutatkozik, mi épen legkedvesebb észlelet, ezen rovatnak duzzadása leginkább a forgalom élénkülése mellett szólván; továbbá az értékek és pénzek elszállításában is örvendetes gyarapodás észlelhető, 1860-ig pedig még a levélszállítás is általa eszközöltetett (évenként 8—900,000 levél); a fenn kimutatott jövedelemben 1861—63. az államsegélypénz már bennfoglalta ik, és daczára annak a tiszta maradék csak 1862-ben némileg magasabbra emelkedett b).

Noha a tengeri hajózásnál a *dunagőzhajó-társulatról* tulajdonképen szó sem lehet, a tárgyrokonságnál fogva mindazonáltal itt azt is együttesen szóba vesszük, annál is inkább, mert kelte első szakában csakugyan a fekete és aegai tengeren is járatta gőzöseit, és most is a Lloyd járműveihez való közvetlen csatlakozás által nem keveset lendít a tengeri forgalmon. A dunagőzhajózási társulat, mely 1830-ban egyedül egy gőzössel kezdé meg szerény működését, rövid idő alatt oly tevékenységet fejtett ki, hogy 1845-ben, noha birtokában volt tengeri hajóit a Lloyd-társulathoz engedte át, már 28 gőzös felett, öt évvel reá 49, megint öt évvel ké-

sőbb 86, és jelenleg (1864) 132 gőzös és azonfelül 530, jobbára vasból való vontató felett rendelkezik, a már másutt említett ó-budai hajógyára és egyéb műhelyei, a szintén másutt szóba jött Pécs melletti hatalmas kőszéntelepe a Mohácsig vezető vaspályával a részint új részvények kibocsátásával, részint kölcsönfelvételek folytán már több mint 33 millió forintra felszaporodott tekintélyes alaptőkéjével, jelesen pedig a Duna egész vidékén szerzett bő tapasztalatai és kivitt különféle üzleti előnyeinek fogva oly nagyszerű természetes egyedárússág birtokába jutott, hogy a tételes kiváltság megszűnte után is alig lett volna képes bármely társulat kizáró uralmával sikeres versenyt futni, és mindezen kedvező helyzetéből folyó előnyök mellett a társaság tetemes államsegedelemben részesítettik.

Miután t. i. a párisi Congressuson 1856-ban a Duna teljes felszabadulása elvképen kimondatott, és ez által e társulatnak 1852-ben egész 1880-ig megújított szabadalma is megszüntetettnek vala tekintendő, az államigazgatás a társaságnak az elesett szabadalomért az által nyújtott több mint teljes kárpótlást, hogy külön szerződésben (1857. május 20.) egész 1880. évi tiszta jövedelem fejében 1.920,000 frt (körülbelül 8% a részvényalap után) kormányilag garantírozva és megengedve lőn, hogy a kölcsönöket egész 33 millió frt magasságig tovább fenntarthassa, egyuttal a katonai igazgatással mérsékeltbb szállítások iránti szerződés a társaság javára megszüntetve lett; másrészt azonban a társulat köteles gőzöseit a Duna minden hajózható mellékvizein járattani, és hajóinak létszámát csonkítlanul fenntartani, a postát ingyen szállítani és szállítási díjszabását a kormány jóváhagyásától függővé tenni.

Igaz, hogy egyszersmind kikötöttet, miszerint azon államsegélyezés, mely a tiszta jövedelemnek egész 1.928,000 frtig való kiegészítésére esetről esetre fog adatni, csak előlegezésnek veendő, mely kamatostul meg lesz térítendő, a mint a tiszta jövedelem a fennebb mondott sommán felül emelkedik, de ez csak 1880-ig áll, mert ha akkora a kormánynak fennmaradna valami követelése az ügylet után, ez csak annyiban lesz kielégítendő, a mennyiben ez által az egész kezességi időre garantírozott tiszta jövedelmi öszlet meg nem csorbíttatik. Már pedig a társaság, dacára a felszámításokra nézve kikötött feltételeknek, gondoskodik arról, hogy a tiszta jövedelem túl ne szaporodjék, legalább 1860 óta a forgalom és azzal a bruttójövedelem nagyszerű fejlődése irányában mégis a tiszta jövedelem nem csak hogy egészen elmaradt, hanem még évenként, és pedig folyton emelkedő deficitek merültek fel; holott azelőtt fényesen állott a társulat budgetje és helylyel közel több mint 2 mill. frtra rugó tiszta jövedelem maradt, mint az a következő összeállításból kitűnik:

s z á l l í t t a t o t t :

	utas	árú máza mil.	érték mil. fr.	sértés darab	jövedelem frt	kiadás frt	maradék hiánylat frt
1850.	1.715,914	19	56. ₆	239,000	9.733,000	7.504,000	+2 millió
1860.	1.152,532	37	48.	109,000	10 265,000	10.444,000	—179,000
1861.	1.829,065	26	51.	147,000	9.374,000	9.826,000	—452,000
1862.	1.534,773	26	43. ₆	127,000	9.202,000	9.898,000	—696,000
1863.	1.426,729	25	54. ₂	167,000	9.584,000	10.037,000	—453,000

tehát 1860-tól fogva minden évben tiszta jövedelem helyett positiv veszteség van kimutatva, úgy hogy államsubventio fejében 1860-ban 524,000 frt, 1861-ben 776,000 frt, 1862-ben 1.180,000 frt és 1863-ban 989,500 frt volt fizetendő.

a) Ezen két társulat történelmi fejlődésére v. ö. *Czörnig* előbbi §. jegyz. említett munkájának 12. §-át és *Statist. Jahrb. der oestr. Monarchie für 1863.* 253. l.

b) E társulatnak Triest melletti Muggia tengeröbölben levő nagyszerű hajógyáráról, melylyel egy tengeri szertár van összekötve, már a 71-ik §-ban tétetett említés.

C) A continentalis külkereskedés.

100. §. A continentalis határokon való forgalom a szomszéd államok részesülése szerint.

Már fennebb érintetett, hogy a birodalmi külkereskedés jobbára continentalis jellegű, miután átlag 80%-ja az egész forgalomnak ezen határokon át folyik, szükséges ennél fogva e forgalmi üzlet természetét részletesebben megismertetni.

A külön államvidékek közti áruközörzés nem egy-két évnek, hanem kölcsönös érdekek alapján hosszú évek során át fejlődött szükségletek lassu szüleménye, miért megfordítva a forgalmi viszony két államterület közt szintén nem egy-két évnek, hanem csak évtizedek üzletéből ismerhető fel, azért itt kiválólág a két utolsó évtized forgalmát fogjuk szemügyre venni, mihez még az egyes államvidékeknél a további két évnek eredményét külön fogjuk párhuzamba tenni, előlegesen csak még megjegyzendő, hogy itt csak a határos államterületek jöhetnek szóba, miután forgalmi kimutatásainkból biztosan ki nem deríthető, mennyiben például a német szövetségen át ide kerülő javak német termelény és készítmény-e, vagy pedig egyéb államból való-e? a) A nem határos államokkal való forgalmi összeköttetés egyedül a tengerhajózási üzletből lenne némi biztonsággal következtethető (97. §.). A continentalis határokon át folyó keresk. forgalom kerekszámokban és millió forintokban volt, és pedig:

	a b e v i t e l			
	az 1841 – 50 évi átlag	1851 – 60 évi átlag szerint	az 1841 – 50 évi átlag	1851 – 60 évi átlag szerint
	általán	%	általán	%
a német vámszövetségből	37,7 mil. frt	55,1	124. mil. frt	66.
Oroszországból	3,8 „ „	5,9	10. „ „	5,3
Törökországból	12,9 „ „	19,0	28,6 „ „	15,2
Olaszországból	11,7 „ „	17,1	21. „ „	11,2
Helvétiaiból	1,9 „ „	2,9	4,8 „ „	2,8
az összes egy évi cont. behozatal :	68,0 mil. frt		188,2 mil. frt	

	a k i v i t e l			
	az 1841 – 50 évi átlag	1851 – 60 évi átlag szerint	az 1841 – 50 évi átlag	1851 – 60 évi átlag szerint
	általán	%	általán	%
a német vámszövetségbe	36. mil. frt	47,1	98,5 mil. frt	47.
Oroszországba	3,7 „ „	5,4	10,8 „ „	5.

	a k i v i t e l			
	az 1841—50 évi átlag	1851—60 évi átlag szerint		
	általán	%	általán	%
Törökországba	8. ₅ mil. frt	11. ₁	34. ₈ mil. frt	17.
Olaszországba	11. „ „	14. ₄	27. ₅ „ „	13. ₃
Helvétiaiba	15. ₈ „ „	20. ₀	36. ₂ „ „	17. ₄
az összes egy évi cont. kivitel : 76. ₄ mil. frt			207. ₈ mil. frt.	

Ezen tanulságos kimutatás szerint a legsűrűbb forgalom van a *német vámszövetséggel*, innen a bevitel az utolsó évtizedben főleg az 1853. évi febr. 19-én kötött vámszerződésben nyújtott vámkedvezmények folytán annyira emelkedett, hogy 1851—60-ig éppen kétharmada az egész continentalis bevitelnek ezen határon át jött be, és a behozatal az előbbi évtizedhez képest több mint háromszor annyira emelkedett, míg az ausztriai kivitel a vámszövetség felé távol sem gyarapodott hasonló arányban b); miért is még 1841—50-ig az átlagos bevitel csak 1., millió frttal haladta felül a kivitelt, az utolsó évtizedben átmérőleg évenként már 25.₅ mil. frtra rugott a *beviteli többlet*, úgy hogy ezen tetemes passiv eredmény leginkább a német szövetséggel való egybeolvadás reménye fejében hozott tetemes áldozatok sajnos vívmánya. Igaz ugyan, hogy a tetemes beviteli öszletben oly javak is foglalvák, melyek nem a német birodalom termelényei, mint jelesen a nagy mennyiségű gyarmati árúk, déli gyümölcs, gyapot és selyem, melyek csak a német államok területén át kerültek ide, és ha ezen cikkekre eső évi mintegy 18 mil. frt letudatik, a passiv állás is tetemesen megjavul, annál inkább, minthogy az ausztriai kivitel Németország felé jobbára csak osztrák termelények, s készítményekkel üzetik, de az már magában is felette sajnos, hogy mi a gyarmati árúkat, pamutot és selymet nem a legtermészetesebb uton t. i. Triest, Fiume és a többi kikötőnkön át, hanem Hamburg és egyéb észak-német emporiumokon át a német szövetség vassinein nyerjük, ha más nem, már ezen visszas észlelet vaspályatársulatainkat cifra tariffájuk feletti komoly gondolkodásra bírhatná c). Ez azonban még legkevésbé sem szól a mérsékelt vámrendszer ellen, kivált nem, ha a viszonyosság elve szerint az áldozatokért, másrésről kellő kárpótlás adatik, főleg pedig, ha mód és alkalom nyújtatik a birodalom dús terményeinek könnyű kiszivárogtatására, mivel a szép haladásnál, melyet az ausztriai ipar minden ágban tanusít, még a mérsékelt vám mellett sem lehet többé tartanunk a vámszövetség tulszárnyalásától, mutatja ezt leginkább a reá következő két év forgalma, melyben bár a behozatal még magasabbra emelkedett, mégis kereskedésünk a német államokkal szembe-tűnően activvá lett, így a vámszövetségből volt :

b e h o z a t a l			k i v i t e l		kiviteli többlet
1861-ben	148. ₆ mil. frt	73. ₀ %	169. ₇ mil. frt	64. ₇ %	+21 mil. frt
1862-ben	143. ₁ „ „	73. ₃ %	163. „ „	68. ₄ %	+19. ₅ „ „

tehát egész 21 millió frtig terjedő kiviteli többlet volt, és a bevitelnek szembeötlő nagy tulnyomósága vagyis forgalmunk passiv volta csak 1853—58-ig tartott, tehát a vámmérséklés csak legelső stadiumában. 1859-ben már a teljes egyensúlyozás szaka állott be, ez évben 110 millió frt bevitelnek éppen 110 millió frt kivitel felelt meg, sőt 1860-ban, hol

szemközt 119 millió frt bevittel, 139 millió frt kivitelt volt, ez utóbbi már 19 millió frtnyi túlsúlyra vergődött, legezölőbb tanúsága annak, hogy mérsékelt vámok soha sem tévesztik el a forgalom élénkítésére és a kölcsönös érdekek kiegyenlítésére való jótékony kihatásukat d).

A chinailag elzárkózott *Oroszbirodalommal*, melyben legtöbb czikkeink számára egy új világ nyilhatnék, az utolsó két évtizeden át elég stationarius forgalmunk volt e), noha 1851–60-ig úgy a be- mint a kivitelt már szemlélatomást növekedett és a mérleg is legalább egész évenkénti 600,000 frtig cselekvővé vált, ezen irányulat tartóssága mellett a reakövetkező két év eredménye szól, melyben különösen a kiviteli többlet igen örvendetes mérvben növekedett, így *Oroszbirodalomból* és oda volt:

a b e h o z a t a l	a k i v i t e l	kiviteli többlet
1861-ben 8,1 mil. frt 4 ⁰ / ₁₀	19,4 mil. frt 7,4 ⁰ / ₁₀	+11,3 mil. frt
1862-ben 9,9 „ „ 5 ⁰ / ₁₀	16,5 „ „ 6,9 ⁰ / ₁₀	+ 6,6 „ „

kedvező vámszerződés a muszka birodalommal, valamint külkereskedésünk egyik főigénye úgy kellene, hogy külpolitikánk egyik vezéreszméje is lenne.

Török birodalommal a forgalom nem azon progressióban emelkedik, mint ez állammal való intézkedésünk hoassa, Ausztriának iparos tulnyomósága és a közvetlen szomszédságból folyó előnyöknél fogva kívánatos és lehetséges is lenne, noha nem tagadható, hogy jelesen a kivitelt e cultura szegény vidékre évről évre örvendetes mérvben gyarapszik, és azzal a keresk. mérleg activ volta is jobbra fordul, így míg 1841–50-ig a continentalis határon át a török tartományokból évenként 4–5 millió frt több hozatott be mint innen kivetetett, 1851–60-ig évenként átlagos kiviteli többletünk már 6,2 mill. frtra rugott, és

a b e h o z a t a l	a k i v i t e l	kiviteli többlet
1861-ben 33,2 mil. frt 16,4 ⁰ / ₁₀	52,7 mil. frt 19,5 ⁰ / ₁₀	+19,5 mil. frtra
1862-ben 29,5 „ „ 15,2 ⁰ / ₁₀	39,8 „ „ 16,4 ⁰ / ₁₀	+ 9,8 „ „

ment f). Ezen tetemes kiviteli többlet által ama hiánylat több mint fedezve van, mely ugyanazon tartományokkal a tenger felől folyó üzletben mutatkozik (96. §.); ha pedig a tengeri üzlet is latba vétetik, az ausztriatörök forgalom jóval magasabb jelentőséget nyer, mert azzal együtt bizonyosan egy negyedét teszi az összes birodalmi külforgalomnak.

Olaszországgal ujabban az ottani politikai átalakulás folytán, valamint Lombardia elestével a keresk. folyam visszas helyzetbe jutott, mind a be-, mind a kivitelt tetemesen alább szállt, mindamellet a kereskedelmi mérleg, mely 1841–50-ig évenként 700,000 frttal passive, de 1851–60-ig már évi 6,2 millió forinttal active állott, ujabban is megtartá activ természetét, így volt:

a b e h o z a t a l	a k i v i t e l	kiviteli többlet
1861-ben 11,5 mil. frt 5,7 ⁰ / ₁₀	18,6 mil. frt 7,1 ⁰ / ₁₀	+7,1 mil. frt
1862-ben 10,7 „ „ 5,6 ⁰ / ₁₀	18,2 „ „ 7,6 ⁰ / ₁₀	+7,5 „ „

a viszonyok megszilárdulásával az érdekviszonosság itt is mindinkább utat törend magának.

Legfeltűnőbb változás állott be a birodalomnak *Helvétia*val való forgalmában, míg t. i. 1841–50-ig az összes continentalis kivitelnek egy ötöde, 1851–60-ig még mindig 17 percentnél több a sveiczi szövetség fe'é vette útját, és az előbbi évtizedben átmérőleg esztendőnkint 13–14, az utóbbiban éppen 31–32 mill. frt kiviteli többletet eredményezett, jelenleg a be- és kivitel jelentéktelen kis öszletre olvadt le, így volt:

	a behozatal		a kivitel	kiviteli többlet
1861-ben	1.5 millió frt 0.7%		1.7 millió frt 0.8%	+ 200,000 frt
1862-ben	2. „ „ 1.0%		1.8 „ „ 0.7%	– 400,000 „

és ez kivált a nyers selyem megszűnt kivitelének szüleménye, mert főleg ezen Lombardiából oda került czikk okozta az előbbi kedvező kereskedelmi mérleget, hozzá járul, hogy éppen e tartomány elestével a határvonal is tetemesen megszűkülvén, a kölcsönös érintkezés és forgalomra való alkalom is érezhetően megkevesebült g).

a) Ausztriának más államokkal való forgalma még amaz idegen államok keresk. kimutatásából is némikép kideríthető, így például *Angolországgal* az adriai direct összeköttetés útján következő internationalis viszony mutatkozik:

	behozott		kivitetett
1861-ben Ausztriából	12.5 mil. frtára	Ausztriába	18 mil. frtára
1862-ben „	11.8 „ „	„	13 „ „

Franciaországgal a specialis és valóságos érték szerinti kereskedésben:

	behozott		kivitetett
1861-ben Ausztriából	5.4 mil. frtára	Ausztriába	2.3 mil. frtára
1862-ben „	12 „ „	„	2.1 „ „

Belgiummal

1861-ben	„	0.4 „ „	„	0.9 „ „
1862-ben	„	0.7 „ „	„	0.9 „ „

Németalfölddel

1861-ben	„	1.4 „ „	„	5.4 „ „
1862-ben	„	1.3 „ „	„	4.3 „ „ stb.

b) Tekintve a forgalom főczikkeit 1861. és 1862-ben átlag a *bevitelben* leginkább szerepelnek

	mil. frt		mil. frt
a fonalak . . .	21–24	egyéb iparczikk . . .	25–26
a pamut . . .	22–23	vegyészi anyagok . . .	8–12
az érczek . . .	21–25	földi termék . . .	6–7
gyüm.-árúk . . .	9–12	tüzelő és építőfa . . .	5–6
szövmények . . .	8–11	irod. és művészeti . . .	5–6
a <i>kivitelben</i>			
iparczikk . . .	47–55	tüzelő és építőfa . . .	13–19
gyapju stb. . .	26–44	érczek és ásvány . . .	14–21
földi term. . .	28–30	állatok és állatfélék . . .	9–10 stb.

c) Hogy mennyire sikerült a német vámszövetségnek a gyarmati áruknak irányát lassankint Triest kezéből kicsavarni, következő összevetésből derül ki; a *gyarmati árukból* behozott:

	a német szövetségből	Triest felől
1851-ben . . .	3.7 mil. frtára	11. mil. frtára
1852-ben . . .	4.9 „ „	11.1 „ „
1853-ban . . .	7.3 „ „	13.4 „ „

	a német szövetségből	Triest felől
1860-ban . .	8.4 mil. frtára	4.6 mil. frtára
1861-ben . .	8.8 » »	4.6 » »
1862-ben . .	12.8 » »	5.4 » »

d) A német vámszövetséggel való birodalmi forgalomnak ezen folytonos javulása még kecsegtetőbb jövővel ígérkezik, mert az egyszer megalapuló irányrendszert tartós is szokott lenni, és a forgalom activ maradására annál több kilátás nyílik, minél tovább kezd terjedni a birodalmi vaspályahálózat, mi által új vidékek nyilván meg, a forgalom új tárgyaival okvetlenül az üzletnek is kellőregebbülnie. — Ezen kilátásnak egyszersmind a német vámszövetség irányában ezentúl is követendő vámpolitika Regulatorának kellene lennie.

e) Az orosz birodalommal való nemzetközi üzletben, és pedig a bevételben a gyapju, szarvas- és igásmarha, bőrök, faggyu, thea, kender, serte és koralok, a kivitelben mű-, fa, hajók, len és gyolcszövmények, vas és rövid árúk, üveg, konyhasó, hangszerek, borok stb. szerepelnek, ez utóbbiakból azonban 1858 óta évenként csak 210–250,000 frtára megy Oroszthonba, míg péld. 1852-ben még 1.231,000 frtára kelt el.

f) A török tartományokkal való continentalis kereskedésben, jelesen a bevételben szerepvivők, gyapju, sertés, ökrök s tehének, bőrök, tengeri, faggyu, gubacs, tajték, elkészített gyümölcs stb.; a kivitelben : rövid és pipereárúk, öltönyök, gyapju-, len- és pamutszövetek, fa-, vas- és üvegárúk, hangszerek, kötelek, liszt, gyúszérárúk, konyhasó stb. stb.

g) A schweiczi szövetséggel való áruforgalomnál, jelesen a bevételben : pamut, bőrök, legfinomabb rövid árúk, gépek, sajt és tehének ; a kivitelben jelenleg ugyanazon cikkek fordulnak elő jelentékenyebb mérvben, miután az előbbi nagy selyemkivitel egészen megszűnt, így még 1858-ban 33 mil. frtára, 1859-ben 9 mil. frtára nyers selyem ment ki, most pedig semmi sem.

D) Az összes külkereskedés minősége szerint.

101. §. A külkereskedés a be- és kivitel fő tárgyai és az egyes tartományok jutaléka szerint.

Jóllehet, hogy e munka több helyén már az egyes termelények és iparczikkek be- és kivitele szóba jött, itt mindazonáltal a forgalom fő tárgyai együttesen tekintetbe veendőek, miután a négy külön csoportra oszló áruczikkek növekedő vagy apadó forgalmából némely általános következtetések vonhatók ; ha t. i. a gyarmati cikkek, a dohány és dohánygyártmányok, kerti és földi termények, állatok és állatországi termelények, olajak s zsiradékok, valamint italok és tápczikkek egy közös rovat alatt mint *fogyasztási cikkek*; továbbá a tüzelő, építő és iparanyagok, a festési, gerjedési és vegyszereti segédszerek, az érczek s ásványok, a szövési és fonási anyagok, végre a fonalak, mint *gyártási közegek*, szintén egy közös rovat alá vonatnak; továbbá a különféle iparkészítmények, szállító eszközök, gépek s hangszerek mint *gyártmányok* szintén külön rovatban csoportosíttatnak; végre az *irodalmi és művészeti tárgyakat* is egy külön rovatba helyezzük, akkor négy fő áruosztály keletkezik, mihez még csak a be- és kivitelben egyaránt jelentéktelen szerepet vivő *hulladékok* járulnak; noha nem tagadhatni, hogy az egyes javaknak szigorú elkülönzése nem egykönnyen lehetséges, miután például a fogyasztási cikkek között gyakran gyártási anyagok fordulnak elő, mint a bőrök, iparos olajak stb.,

szintugy a gyártási közegek közt sokszor nem csak fél, hanem egész gyártmányok is szerepelnek, mint például czernázott selyem, len és pamutfonal stb. de a forgalom általános megbíralására ezen csoportozás mindenestire elég jellemző; azért először az utolsó évtizednek, majd a reákövetkezett 3 évnek forgalmát fogjuk e szerint ecsetelni; t. i. az 1851—60-ig terjedő évtized átlaga szerint évenként volt:

	a bevétel		a kivétel		keveslet többlet mil. frt
	általán frt	%	általán frt	%	
a fogyasztási cikkekből .	91.478,000	36. ₉	33.488,000	13. ₂	—57. ₅
a gyártási közegekből . .	109.364,000	44. ₀	119.245,000	47. ₆	+ 9. ₈
a gyártmányokból . . .	41.401,000	16. ₇	95.087,000	38. ₀	+53. ₇
az irod. és műv. cikkekből .	5.946,000	2. ₄	2.841,000	1. ₁	— 3. ₁
hulladékokból	160,000	—	215,000	0. ₁	— —
összesen :	247.918,000		250.876,000		+ 2. ₉

Ha ezzel párhuzamba tétetik a legutóbbi három évnek szintén átlagos eredménye, mely szerint 1861—1863. átmérőleg évenként volt:

	a bevétel		a kivétel		keveslet többlet mil. frt
	általán frt	%	általán frt	%	
a fogyasztási cikkekből .	83.260,000	35. ₀	58.407,000	20. ₀	—24. ₈
a gyártási közegekből . .	106.655,000	44. ₆	99.326,000	34. ₂	— 7. ₈
a gyártmányokból . . .	42.220,000	17. ₆	129.271,000	44. ₇	+87. ₀
az irod. és műv. cikkekből .	6.477,000	2. ₇	3.108,000	1. ₀	— 3. ₃
hulladékokból	168,000	0. ₁	231,000	0. ₁	— —
összesen :	238.780,000		290.343,000		+51. ₆

azt találjuk, hogy a fogyasztási cikkekből a három utolsó évben jóval kevesebb került be, mi leginkább a répacukorgyártás folytán a külföldi cukor- és cukorlisztnek mindinkább csökkent behozatalának következménye, mint ez már másutt érintetett, míg a fogyasztási tárgyak tetemesen növekedett kivitele különösen a három évbeli dús gabonakivitelnek szüleménye, miért is az utolsó évtizednek e rovatbeli jelentékeny évi deficitje a legutóbbi három esztendőben több mint felére szállt le. A gyártási anyagokból a be és kivitel megkevesbült, mire leginkább a nyers selyem folyt be módosítólag, főleg a kivitelnél, mely, noha a gyapju, kender és len emeltebb mérvben kerültek kifelé, az utolsó trienniumban évenként 20 millió forint kevesletet mutat fel, miután az előbbi évtizedben a nyers selyem kivitele 60—70, sőt 1853-ban egész 80 millió frtra, ellenben az utóbbi három évi időszakban csak 8—9 mil. frtra rugott, mint az szintén már másutt említettett, nem csuda tehát, ha a felette szép öszletig (46 millió frtig) ujabban emelkedett gyapjukivitel sem vala képes e veszteséget teljesen helyre hozni, különben e rovat egybevetésénél nem szabad szem elől tévesztetni, hogy az 1851—60-igi időközre vonatkozó kimutásban a nemes fémek és vertpénz is bennfoglaltatik, nem pedig az utóbbi trienniumra vonatkozóban, ha azt amott is lovonjuk, azon évtizedben átlag a behozatal 95, a kivitel 99 millió forintra rugott, és így legujabban csak a bevétel emelkedett, természetesen a kívülről emeltebb mérvben bekerülő

selyem miatt, de úgy is az 1851—60-ki évtizedben esztendőnkint legalább 4 millió frt kiviteli többlet, az utolsó trienniumban ellenben határozott szenedő mérleg mutatkozik.

Annál öröndetesebb kép merül fel a gyártmányokat tartalmazó csoportnál, mely jóformán egyenlő bevitel mellett 30 millió frttal növekedett kivített tñntet fel, úgy hogy a már előbb is igen tekintélyes kiviteli többlet évenként még további 30 millió frttal gyarapodott, egyedül tehát a gyártmányok, mint már másutt megmutatva volt, a birodalom külforgalmát határozottan activvá teszik. A növekvés, melyet az irodalom és művészet termelényei úgy a be- mint a kivitelben mutatnak, ha mindjárt csekély, mégis öröndetes jele az emeltebb szellemi szükségletnek és termőképességnek, e rovatnak passiv volta ennélfogva még legkevésbé sajnós, sőt kívánatos lenne, hogy minél többlet adózzunk a külföld szellemi hatalmának. Hogy végre még a hulladékok kivitele is, daczára nagy szövetfogyasztásunknak, oly szerény körben mozog, ennek okát már a papirgyártásnál megfettettük.

A mi az egyes osztrák tartományoknak a külkereskedésben való részesülését illeti, ez biztosan csak akkor lenne meghatározható, ha minden kívülről behozott tárgynál annak rendeltetési helye, minden kiszállított javaknál pedig származásuk helye pontosan feljegyeztetnék, mi azonban csak oly ártknál történik, melyek, mint nevezetesen a bevitelnél az iparcikkek, kivitelnél a vám vagy fogyasztási adó alatti tárgyak, bizonyos fővámhivatalhoz utalványképen intéztetnek, és ezen szokásos eljárás egyedül lehetővé teszi, oly tartományoknak külforgalmát is némileg feltűntetni, melyek, mint Alsó-Ausztria, Steierhgség, vagy a szorosán vett Magyarország, nem érintkeznek közvetlenül a külfölddel, és hogy ezen utalványozás fonalán Alsó-Ausztriára valamennyi birodalmi tartományok közt a legnagyobb jutalék esik, t. i. egy ötöde az egész bevitelnek, sőt épen egy negyedrésze az összes kivitelnek, mindenesetre Bécs városa mint a birodalom mű és kereskedelmi iparának fő gyűpontja mellett tanuszkodik. Természetes azonban, hogy ezen az uton valamely tartománynak részesülése tökéletesen ki nem puhatolható, főleg nem, ha a forgalom kiválólag nyers termények és félgyártmányok körül forog, melyek nem szoktak az utalványozásnak tárgyai lenni. Másrészt azon tartományoknál sem lehet a részesülési arányt teljes biztossággal meghatározni, melyeknek határai a birodalmi határszéllel összeesnek, miután számos a mögöttük levő tartományokból odakerülő kiviteli, vagy a hátukban levő tartományoknak szánt beviteli tárgy az ő rovásukra tétetik, és így a határ szélén levő tartományoknak osztalékaránya rendesen magasabbra, a belfelé levő tartományoké ellenben rendszerint kisebbre üt ki, mint ez valóban van. Ezt szem előtt tartva, vizsgáljuk meg a külön tartományok részesülését, a midőn a magyar korona területét egybefoglaljuk, a mely mégis hivebben tñnteti fel a jutalékot, mint ha pl. Magyarország külön vétetik szemügyre.

Az utolsó évtizednek, valamint az 1861. és 1862-ik évnék összforgalmában részesültek, és pedig:

	az 1851—60. átlag szerint		1861-ben		1862-ben	
	bevitelben	kivit.	bevit.	kivit.	bevit.	kivit.
a német-szláv tartományok	68 ⁰ / ₀ -al	65 ⁰ / ₀	79 ⁰ / ₀	85 ⁰ / ₀	78 ⁰ / ₀	85 ⁰ / ₀
az olasz	20 „	26 „	7 „	6 „	8 „	5 „
a magyar	12 „	9 „	14 „	9 „	14 „	10 „

Legnagyobb változás a villafrancai stipulatiók folytán megcsonkított olasz területre állott be, és részesülésének csökkenése, miután a magyar területé alig változott, csak a német-szláv tartományok javára esett, melyeknek ez által még tulnyomóbb részük lett a külforgalomban. Tekintve pedig az egyes tartományokat, azoknak be- és kivitele, úgy általán, mint a részesülés százalékja szerint az utolsó 1851—60-ki évtized átlaga után következő kimutatásból felismerhető volt, t. i. évenként átmérőleg:

	bevitel		kivitel		keveslet	
	általán	%	általán	%	többlet	%
	mil. frt		mil. frt		mil. frt	
Alsó-Ausztriában	50.4	20.3	63.5	25.	+13.1	
Felső-Ausztria és Salzburgban	9.1	3.6	5.8	2.	— 3.5	
Steier, Karantán, Krajnagség és Istria	22.1	9.	14.7	6.	— 7.4	
Tirol (Lichtensteinnal)	10.8	4.	7.1	3.	— 3.7	
Csehországban	49.3	20.	40.7	16.	— 8.6	
Morva-Sziléziában	9.2	3.7	7.8	3.	— 1.4	
Galiczia-Bukovinában	17.2	7.	22.3	9.	+ 5.1	
Lombard-Velenczében	46.6	19.	64.3	25.8	+17.7	
(Parma-Modena)	2.1	0.8	1.3	0.5	— 0.8	
Magyarországban	20.2	8.2	12.9	6.	— 7.3	
Horvát-Tótországban	5.5	2.2	4.7	1.8	— 0.8	
Erdélyországban	5.4	2.2	5.8	2.1	+ 0.4	
	247.9		250.8		+ 2.9	

Ámbátor Magyarországnak terményei nagyobbrészt a többi ausztriai tartományokba kerülnek közvetlen fogyasztásra, és ha külföldre is vándorolnak, más tartományok határán át lépnek ki, szintugy az idekerülő iparcikkek jobbára a szomszéd országok készítményei, vagy ha a külföldről is kerülnek be, nem mindig közvetlenül ide szoktak utaltatni, hanem Bécsbe, és mi azokat rendesen csak másod kézből szoktuk kapni, mégis érdekes hazánk a birodalmi külforgalomban való részesülését a be- és kiviteli cikkek szerint részletezni, mert azon feltűnő eredményre jutunk, hogy kitűnőleg agronom létünk daczára, legkevesebb nyers terményt szállítunk ki, sőt azokból tetemes adagokat veszünk, az utolsó 1861-ik és 1862-ik évben t. i. a szorosán vett *Magyarországban* volt:

	bevitel		kivitel	
	1861-ben	1862-ben	1861-ben	1862-ben
	1.3 mil. fr	1.3 mil. fr	— mil. fr	— mil. fr
gyarmati árúkból	0.5 „ „	0.7 „ „	0.2 „ „	0.3 „ „
dohány és dohánygyártm.	0.4 „ „	1.1 „ „	0.7 „ „	0.9 „ „
földi terményekből	10.4 „ „	10.3 „ „	0.7 „ „	1.9 „ „
állatok és állatorsz.beliak	0.6 „ „	0.7 „ „	0.8 „ „	0.3 „ „
olajak és zsiradék	0.2 „ „	0.4 „ „	0.4 „ „	0.3 „ „

	b e v i t e l		k i v i t e l	
	1861-ben	1862-ben	1861-ben	1862-ben
gyártási anyagok . . .	6. ₅ mil. fr	4. ₈ mil. fr	10. ₄ mil. fr	14. ₅ mil. fr
gyártmányok . . .	1. ₇ „ „	2. ₄ „ „	6. ₂ „ „	4. ₅ „ „
irod. és műv. cikkek .	0. ₆ „ „	0. ₇ „ „	0. ₂ „ „	0. ₁ „ „
összesen :	22. ₄ mil. fr	22. ₆ mil. fr	19. ₉ mil. fr	21. ₈ mil. fr

Habár ezen összeállításból a fennebb mondottak után következtetések teljes biztossággal nem vonhatók is, mindamellett sajnos észlelet, hogy a bevételnek csaknem fele része állatok és állatországbeli termelényekre esik, és mindenesetre sajátos, hogy a kivitelben a gyártási anyagok (jobbára gyapju) után mindjárt a gyártmányok sorakoznak (nagyobbrészt szőtt kelmék), miből azonban korántsem következik, hogy hazánk külforgalma csakugyan az iparcikkek felé gravitál, és hogy e téren kell keresnünk külforgalmunk biztos jövőjét; a fennebbi kimutatás csak felette halavány képe valódi külforgalmunknak, mely a főcikkekben nem a magyar, hanem a többi tartománybeli fő és másodrangú vámhivatalok útján eszközöltetik, és így hiven ki sem mutatható, csak ha fővárosunk valaha a rég ohajtott szabad raktárnak élvezetébe fog jutni, a szorosan vett Magyarország külfelé való forgalma némi biztossággal lesz kimutatható.

E) Transito és bizonytalan célú kereskedés.

102. §. Az átszállító kereskedés az árúk mennyisége, értéke és a vidékek szerint.

A birodalom geographiai fekvésében, vizei bőségében és a nyugat-európai culturtörökvéseknél a kelet felé átültetésére való természetes rendeltetésében annyi kedvező mozzanat ajánlkozik nagyszerű átmeneti kereskedésre, hogy nincs Európában állam, mely inkább lenne hivatva Continensünk forgalmát saját területén át olyképen közvetíteni, mint az észak és dél, nyugat és kelet Európa közé beékelt osztrák birodalom. És mégis az átmeneti kereskedés, mely, tekintve a vaspályai és egyéb közlekedési vállalatok jövedelmezését valamely országra, kiszámíthatlan előnnyel bír, sem eddigi fejlődése gyorsaságára, sem jelenlegi terjedelmére nézve, nem vergődhetett még a nemzetgazdasági fontosság ama polczára, melyre könnyen eljuthatna, és melyre kell, hogy a birodalom érdekében mihamarább emelkedjék.

Hogy az átmeneti kereskedés csak lassan fejlődött, legvilágosabban az átvitt árúk mennyiségéből tűnik ki, mely az áthajtott s darabszám szerint kimutatni szokott marhán, a hajók tonna szerinti térfogatán és a kereszttől szállított fémennyiségek köbláb szerinti mértéken kívül

	mázsát
az 1841—50-ki átlag szerint évenként	1.343.000
az 1851—60-ki „ „ „	1.483.000
1861-ben	1.859.000
1862-ben	2.272.000

Tekintve pedig az értéket, még csekélyebb emelkedés mutatkozik, ugyanis átszállított:

az 1841—50-ki átlag szerint évenként	63—71 mil. ftára
az 1851—60-ki „ „ „ „	117 „ „
1861-ben	114 „ „
1862-ben	116 „ „ árú.

Ausztria jóformán egyike az utolsó európai államoknak, melyek a transito-forgalom jelentőségének kellő felismerésében minden átszállító vámot megszüntettek, 1863-ban a birodalmi tanács javaslatához képest ezen, amugy is egy-egy évben csak 60—70 ezer forintot szolgáltatott vám végképen ejtettén el, mi leginkább vasutaink áruforgalmára nem fogja eltéveszteni érezhetően jótékony befolyását.

A mi az átszállító kereskedés irányát illeti, ez jobbra az európai culturömlésnek nyugatról keletre való természetes folyamat követi, az árúk legnagyobbrészt a német vámszövetség határai felől kerülven be, és még valóságos világvaspálya hiányánál fogva, leginkább a kikötők és mintegy harmadrészben Törökország felé vevén utjukat. míg megfordítva csak a kikötőkön át sok transito-árú kerül be, de egyáltalán kelet- vagy délről nyugat és észak felé igen csendesesen mozog az átmeneti forgalom folyama, így az 1851—60-ki évtized átlaga szerint az évenkénti transito-kereskedésben részesül, és pedig:

	a bejövethél	a kimenethél
a német vámszövetség	57%-al	5%-al
Helvétia	14 „	4 „
az osztrák kikötők	14 „	37 „
az olasz államok	12 „	10 „
az orosz birodalom	2 „	11 „
a török birodalom	1 „	38 „

Vége az árúk minőségét illetőleg a dolog természete szerint tulnyomólag iparcikkek képezik az átszállítás tárgyát olyannyira, hogy átlag közel kétharmada az átvitelnek (60—66 százalék) a műforgalom és gyáripár ter-
melényeire esik.

103. §. A további elkészítés, vagy bizonytalan eladás végetti be- és kivitel.

A kereskedés ez ága egyrészt a bel- és külföldi ipartelepek kölcsönös igénybevételét, másrészt a forgalom nagyobb kisebb bizonytalanságát tünteti fel; és ugyan a mi a további elkészítésre szánt árúkat illeti, az 1851—60-ki évtized eredménye után jóval több, t. i. csaknem négyszer annyi árú kerül a birodalomba, hogy itt tovább elkészíttessék, mint ugyane célra innen a külföldre szállíttatik, így a tízévi átlag szerint a bevétel 8, millió, a kivitel ellenben 2, millió forintra rug; bekerül legtöbbnyire fonal, szövési és fonási anyag és szőtt kelmék, de gabona is, kivált oroszbirodalomból, hogy itt liszté őrlve, újra Oroszország felé vándoroljon, a kivitelben többnyire különféle szövemények szerepelnek, melyek jobbra a határos német államokba vitetnek további kikészítésül.

A bizonytalan eladásra való forgalomnál megfordítva a birodalom jóval magasabb mérvben van képviselve, mint a külföld, míg t. i. onnan a tízévi átlag szerint esztendőnkint csak 460 ezer forintára javak kerültek be ily bizonytalan eladás végett, mi közt legtöbb állatországi termelény szerepel, melyek Oroszhonból ily kétes eredménnyel kerülnek ide, másfelől innen 2., millió forintára árúk vitetnek külföldre, jobbára a lipcei, boroszlói és egyéb németországi vásárookra, melyeknek elkelése nincsen biztos kilátásba helyezve, úgy hogy a birodalom kereskedelme külfelé jóval ingatagabb, mint a külföldé Ausztriával, mely forgalmi czikkei jobbára csak biztos és meghatározott keletre indítja Ausztriába, noha e viszony egészen más alakot vesz magára, a mint a birodalmi szabad kikötőkbe érkező, de onnan megint visszakérülő árúk nagy mennyisége is vétetik szemügyre, mert ha ez pontosan meghatározható lenne, bizonyosan a külföldnek az ily határozatlan célból ide menesztett árúknak forgalmából is tetemesen magasabb osztalék jutna.

F) Dalmátországnak külforgalma.

104. §. Dalmátiának kül- és transitó kereskedése.

Dalmátország, daczára a mögötte elterülő s jobbára csak általa a tengerrel közlekedő török tartományok fokozottabb szükségleteinek; daczára pompás kikötőinek, melyeknek egyike (Ragusa) hajdan a büszke Velenczével szembe szállhatott, külforgalmában oly sinlő állapotokat mutat, hogy ebben legszólóbban tükrözik vissza azon sajnos pangás, azon félreismerhetlen hanyatlás, melynek e tartomány egész nemzetgazdasági élete elé megy. Ha mindjárt az utolsó évtizedben az általános forgalom elvitáztatlan fejlődést tanusít is, de ez semmiképen sem szolgál a tartomány javára, hanem inkább csak annak általános elszegényedését még kirívóbban tünteti fel; ugyanis volt:

	bevitel	kivitel	átszállító keresk.
az 1841—50-ki átlag szerint	3. ₈ mil. fr	5. ₄ mil. fr	2. ₂ mil fr
az 1851—60-ki „ „	8. ₂ „ „	6. „ „	3. ₅ „ „
1861-ben	9: „ „	4. ₈ „ „	4. ₁ „ „
1862-ben	8. ₃ „ „	6. „ „	3. ₉ „ „

Mig tehát a tartomány 1850-ig évenként közel 2 millió forintig többet vitt ki, mint be, 1851—60-ig átlag évenként 2 millió forintnyi deficittel küzködött, mely hiányt 1861-ben épen 4.₂ millió forintra szökkent fel, és oly passivitásba ejti ez országot, hogy évenként legalább két millió forinttal kénytelen adózni, és pedig nem épen a testvér tartományoknak, hanem egyenesen a külföldnek, mert ha a bevitelt elemezzük, azt tapasztaljuk, hogy közel fele része a bevitelnek a közvetlen életszükségek közé tartozó fogyasztási cikkekre, névszerint a föld, kerti és állatországi terményekre esik, miután e soványföldű és mezőgazdaságszegény ország maga nem táplálhatja magát, a másik fele rész csaknem egészen a gyártmányok és iparkészítményekre jó, mivel ez országban a műipar még cairájában sem lelhető fel; a gyártási anyagokból alig kerülven be valami — A

gyártmányoknál pedig sajátyszerű, mondhatni leverő észlelet, hogy a külföld a birodalom tartományait tetemesen felülszárnyalja, azokból a külföld 72 százalékot, a belföld csak 28-at szolgáltatván, és ez onnan van, mivel Dalmátia vámkülzetnek tekintetik, tehát az osztrák készítmények, midőn oda szállíttatnak, épugy vám alá kerülnek, mint a külföldi cikkek! sőt még a liszt, mely a német vámszövetség felől a közös vámvidékbe vámmentesen kerülhet, ha a birodalom egyik testvértartományából, péld. Fiuméből Dalmáthónba szállíttatik, mázsánként 40 krt fizet vámfejében! Igaz, hogy ez tetemes jövedelmet szolgáltat a kincstár részére, de egyrészt a birodalmi iparosok, másrészt a legszegényebb birodalmi ország rovására; a határvám Dalmátországban évenként 278—290,000 forintot hoz, mi fejénként 65 krt tesz évenként, midőn a többi birodalomban alig 40 krajczár esik fejénkénti vámmilletményül a).

A kivitelnek pangása, sőt ujabban észlelhető fogyatkozása az olajültetvények mindinkább elharapódzó sajnos elhanyagolásából és a szőlőkór-ság folytán a dalmát borok kivitelében beállott csökkenésből könnyen megfejtethető, e két cikknek és halakon kívül pedig nem igen van az országnak egyéb kivitelre alkalmas terménye. Az átszállító kereskedelem zsenge volta végre könnyen megmagyarázható, ha meggondoljuk, hogy ez ország a vassinek jótéteményében eddigelé még épen nem részesül, egyéb közlekedési eszközei pedig szintén nem a remekművek közé sorolhatók.

a) Jeiteles többször i. m. szokott modorában Dalmátiát *ultima Thule*-nak mondja, mely maga nem képes magán segíteni, mely a birodalomtól várja nem az alamizsnát, hanem az önszenntartási szükséges segélyt, mely szerinte a birodalom saját érdekében legcélszerűbben áltál nyújtható, ha *egész Dalmátia szabad kikötőnek kijelentetnék*. Ugyanaz kiszámítja, hogy míg a közös ausztriai vámterületben az 1851—60-ki évtized átlaga szerint az összes bevitelből minden egyes főre 6 frt 20 kr., a kivitelből pedig 6 frt 60 kr esik, mi egy 6%-li *nemzetgazdászati plusz* eredményez: Dalmáthónban ugyanazon időszakban minden egyes főre 20 forintnyi bevitel és csak 14 frtnyi kivitel-ozs-talék esik, mi egy 30%-li *népgazdászati mínusz*, vagy hason mértékű évi *tőkefogyatkozást* eredményez, annak pedig természetesen kell, hogy teljes depauperationra vezessen.

G) A birodalom belkereskedése.

105. §. A birodalom magyar és nemmagyar tartományai közötti áruforgalom.

Minél nagyobb nemzetgazdászati fontossággal bír valamely államnak belkereskedelmi forgalma, mely épen úgy, mint az emberi testben a vér-körzés, szabályos vagy viaszás forgása által legbiztosabb symptomája a kóros vagy egészséges állapotnak: annál sajnosabb, hogy a belkereskedelmi üzletnek pontos kimutatása a statistikának egyik legnehezebben megfejthető feladata. Míg a magyar és nemmagyar tartományok közt a közbensői vámsoromp fennállott, legalább e két terület közötti áruforgalom volt feltűntethető, de mióta mindkettőnek saját érdekében e választfal ledőlt és forgalmi területük egybefolyt, minden biztos támpont hiányzik a kölcsönös árucseré lüktetéseinek kellő felismerésére.

Miután azonban a magyar területnek a birodalom többi részeivel egész 1850-ig volt forgalmi üzlete nem pusztán történeti érdekek bir, hanem némileg alapul szolgálhat, a terhes közbensői vámok megszűntével kétségtől annál nagyobb lendületet vett jelenlegi kölcsönös csereviszony megbírlására is, helyén látjuk, az 1841—50-ki évtizednek ebbeli viszonyait röviden megismertetni.

A mondott évtized átlaga szerint a magyar tartományoknak évi kivitele a többi társországok felé 51.327,000 forintra, az amazokból való behozatal pedig 52.586,000 forintra rugott a), úgy hogy a magyar tartományok területe átlag évenként 1.250,000 frtárával többet vet a testvérországoktól, mint azoknak eladott, miből egyrészt az tűnik ki, hogy, tekintve az egész évtizedet, e közös árúforgalom a magyar területre határozottan szevedőlegesen állott, a kivitel innen az egész időközben 12.590,000 frtnyi kevesletet tüntetvén fel, másrészt méltán következtethető, hogy a közbensői soromp megszűntetése még nagyobb nemzetgazdasági előnyére vala a magyar, mint a többi örökös tartományoknak, annál is inkább, mivel a behozatali többlet nem tisztán a kölcsönös szükséglet és érdekviszonyosság természetes, hanem nagyrésztben a vámrendszernek mérsékelt műve volt, miután a magyar termények és kiviteli cikkek aránylag jóval magasabb vámilletmények által lettek megadóztatva, mint a többi tartományok ide került készítményei, mi a nélkül, hogy szükséges lenne a fennállott egyes vámtételeket külön megrostálni, már onnan is félreismerhetlenül kiderül, hogy a magyar tartományok kisebb kivitele csaknem kétszer annyi vámjövédelmet nyújtott, mint a többi tartománybeli behozatal, így ugyanazon évtizedben a magyar kivitel egy-egy évben 1.979,000, ellenben a többi tartományok behozatala csak 1.128,000 frtot szolgáltatott vám fejében, *ennek elestével tehát elesett egy tetemes adóösszet, melyet a magyar területbeli őstermelésnek az ausztriai ipar javára kellett viselnie.*

Tekintve a csereüzlet tárgyát, még világosabban tűnik szembe, hogy a túlbehozatal egyedül a gyártmányok rovására jött, így ugyanazon időköz átlaga szerint volt évenként:

	a kivitel a magyar területről	a bevétel magy. területre	kiviteli többlet keveslet
mezőgazd. és nyers terményekből	24. mil. fr	5. mil. fr	+19. m. fr
gyártási anyagok s félgyártm.ból	25. „ „	6. „ „	+19. „ „
egész gyártmányokból	1. „ „	40. „ „	-39. „ „
irodalmi és műv. cikkekből	—	0. „ „	-0. „ „

összesen : 51. mil. fr 52. mil. fr — 1. m. fr

tehát az iparkészítmények tulbehozatala nem csak hogy felemésztette a nyers anyagok kiviteli többletét, hanem az irodalmi és művészeti tárgyak odaszámításával csaknem évi másfél millió frtnyi deficitet szült.

Tekintve az örökös tartományokat, melyekkel ez üzlet közvetlenül folyt, legnagyobb osztulék a ki- és bevételben Alsó-Ausztriának, majd Morva-Sziléziának, Steier, Karantán, Krainának jutott, mint ez a következő egybevetésből derül ki; jött évenként:

	a magyar kivitelből	bevitelből a magyar területre
Alsó-Ausztriára . . .	34. ₅ mil. frt	35. ₇ mil. frt
Morva-Sziléziára . . .	8. ₉ „ „	8. ₆ „ „
Steier és illyr királys. . .	4. ₇ „ „	3. ₈ „ „
Galiczia-Bukov. . .	2. ₅ „ „	4. ₂ „ „
Lomb.-Velenczére . . .	0. ₅ „ „	0. ₀₆ „ „
Csehországra . . .	0. ₁ „ „	0. ₁ „ „
Tirolra s F.-Ausztr. . .	0. ₁ „ „	0. ₀₄ „ „
összesen : 51. ₃ mil. frt		52. ₃ mil. frt

Cseh-, Morva-Sziléziával ennél fogva inkább egyenlő volt a kölcsönös csereüzlet, sőt Steierhgséggel és illyr királysággal, valamint Lombard-Velenczével határozottan cselekvőleg, ellenben Felső- és Alsó-Ausztriával és még inkább Galiczia-Bukovinával határozottan szennvedőleg állott közlekedési forgalmunk mérlege. Végre még csak ama különbség emelendő ki, mely a bizonytalan eladás végett kivitt és ide érkezett javak közt ez évtizeden át mutatkozott, míg t. i. a magyar tartományokból ily kétes keletre évenként csak 230—250,000 frtra való javak szállítottak a többi tartományokba, onnan ide ily bizonytalan eredménnyel évenként 3.₅ mil.—4 mil. forintára árúk lettek szállítva, világos jelül annak, hogy a magyar szállítmányoknak a többi örökös tartományokban biztosabb piac kínálkozik, mint az ottaniaknak itt nálunk, mi igen természetes is, miután az első életszükségek fedezésére vagy további feldolgozásra szolgáló nyers termények megszerzése rendszeren parancsolább szükség, mint a könnyebben nélkülözhető iparcikké. A jól értett kölcsönös érdek azonban e különbséget is meg szokta szüntetni, a mint a forgalom természetes medrében minden mesterkéltséget és gát nélkül szabadon folydogálhat.

Miután a *vásárok*, melyek az egyes tartományok városaiban hol évenként, hol egyéb időszakokban tartatnak b), a mint a vaspályahálózat jobban elágazik, és a mint a gőzhajózás és egyéb közlekedési alkalmak öregbülnek, mindinkább vesztenek előbbi jelentőségükből, és annak folytán a megváltozott kereskedelmi irány mindig más-más gyúponctokat teremt elő, melyek az előbb nevezetesebb forgalmi piaczként szereplett helyektől elvonván az üzlet fő súlyát, azt más-másfelé fekteti, annál kevésbé kínálkozik biztos vezérfonal a belforgalmi élet mozgalmainak kellő méltánylására, legfőlebb még a vaspályákon és a dunai gőzösökön mutatkozó áruforgalom szolgálhatna némi tájékozásul, noha annak tetemes része nem a bel-, hanem a külkereskedés rovására esik; hogy mennyire emelkedett pedig vasutainkon az áruszállítás, már csak onnan is kitetszik, hogy azokon, beleértve a gyors szállítmányokat is

1840-ben összesen . . .	2.360,000	vámmázsa
1850-ben „ . . .	28.830,000	„
1860-ban „ . . .	142.147,000	„
1863-ban „ . . .	169.500,000	„

szállítottatott tova, mihez még a dunagőzhajótársulat szállítmányai sorolandók, melyek 1840-ben csak 240,000 m., ellenben 1863-ban több mint 25

millió mizsa árúra rugtak c)! mi elég világosan mutatja, hogy mily szép fejlődést vett ez áruforgalom az utolsó két évtizeden át, miről többet a legközelebbi §§-ban.

a) Ha ennél fogva a belforgalom a magyar és nemmagyar tartományok közt ma is csak annyira tétetik, mint innen 14 év előtt volt, és a külforgalmat hozzá számítjuk, hazánknak be- és kivitele saját geographiai határain át közel 150 millió forintba rug egy-egy évben.

b) Habár a vásárok jelenleg nem is bírnak oly jelentőséggel, mint ezelőtt, mind-ammellet nemely árucikkekre nézve az egyik másik piac jelenleg is főforgalmi hely szerepében jelenkezik, így jelesen a nyers terményekre nézve Pest, Győr, Pozsony, Soprony, Debreczen, Kassa, Lemberg, Zimony, N.-Szeben stb., iparcikkekre Bécs, Prága, jelesen gyapjuszövetekre Reichenberg, Brünn, Bielitz, ezekre és mindenféle más cikkekre az igen látogatott pilseni, brody, a lincozi, olmticzi, troppauai vásárok; a selyemre és egyéb iparcikkekre Mantua, Padua, Verona stb.

c) A birodalom forgalmi életének 1847 óta lett gyarapodását B. Czörnig Das oesterr. Budget czimű munkájában következő adatokkal iparkodik illusztrálni: összeállítás szerint a dunai gőzhajótársaság járművein, valamint evezőhajókon 1847ben 15. mil. és a vaspályákon 18. mil., összesen tehát 33. mil. mizsa árú bocsátott forgalomba, míg 1861-ben összesen 218. mil. mizsa, vagyis csaknem hétszerannyi forgalomba jött. Tüzetesen Magyarországon 1847-ben összesen csak 15. mil., ellenben 1861-ben 74. mil. mizsa javak hol vizen, hol vaspályákon lettek tova szállítva, mi körülbelül ötször nagyobb mennyiség, mint 1847-ben; tehát mindenesetre Magyarországon még b. Czörnig adatai után is a forgalmi élet kisebb progressióban emelkedett, mint a birodalomban egyáltalán, ha midjárt b. Czörnig támaszkodva ezen adatokra, állítja: in keinem anderen Kronlande wurden seit 1848 die Communicationsmittel so sehr vermehrt und verbessert, als eben in Ungarn.

H) A kereskedést előmozdító eszközök.

I. A közlekedés gyorsítására.

106. §. Az állam- és országutak.

Helyes utak a könnyű és akadálytalan közlekedésnek első kelléke. E tekintetben is a birodalom a legutóbbi időben örvendetes fejlődést tanúsít, nem annyira a kincstári, mint a többi országos utak folyton növekedő hálózatában. Állam- vagy kincstári utak azok, melyeknek építése és jó karban tartása a birodalom költségén eszközöltetik a), míg a többi utak az illető ország vagy járás költségén jönnek létre, és tartatnak járható állapotban, ezek is jobbára macadamizált utak levén, mint a forgalom becses közegei érintendők, volt pedig hossza:

	a kincstári utaknak	egyéb utaknak
1850-ben	2808 folyó osztr. mfd.	9,033 folyó osztr. mfd.
1860-ban	2951 „ „ „	9,733 „ „ „
1863-ban	2996 „ „ „	11,342 „ „ „

a kincstári utak hossza ennél fogva 1850 óta 188, a többieké 2309 mért-földdel gyarapodott b).

Legtöbb készített utakkal dicsekszik Lombard-Velencze királyság, melyben nem csak aránylag, hanem általánvéve is legtöbb ut található,

utána sorakozik Csehország, majd Magyarország és a többi tartományok, mint ez következő összeállításból kitűnik:

	államutak mfd	egyéb utak mfd	összesen mfd	egy □ osztr. mfdre esik
Lomb.-Velenczében	212	2416	2628	6. folyó mfd
Csehországban . .	560	1745	2305	2.5 „ „
Magyarországban .	514	1527	2041	0.5 „ „
F.-Ausztr. Salzb. .	137	1048	1185	3.5 „ „
Galiczia-Bukov. .	444	1030	1474	0.9 „ „
Morva-Slèziában .	150	830	980	2.0 „ „
Steierhgségben . .	110	552	662	1.7 „ „
Alsó-Ausztriában .	130	538	668	2.0 „ „
Erdélyben . . .	160	450	610	0.6 „ „
Karant.-Krajinában.	135	413	548	1.5 „ „
Istriában	75	388	463	3.3 „ „
Tirolban	173	123	296	0.6 „ „
Dalmátiában . . .	117	173	290	1.3 „ „
Horvát-tótorszáiban	72	102	174	0.5 „ „

Valamennyi tartományok közt tehát jelenleg is a magyar korona alattiak legszegényebbek utak dolgában, alig több mint félmértföld készített ut esvén egy-egy □ mértföldre, de e tartományokban az újabb haladás is e téren jóval csekélyebb, minthogy már 1850-ben a magyarországi állam- és egyéb utak hossza 1994 mértfölddel van kimutatva, tehát az egész növekvés 13 éven át csak 47 mfd! és csakugyan az 505,000 frtból, mely 1861-ben az egész birodalomban új utak építésére fordított, Magyarországra csak 28,000, és 1862-ben az e célra fordított 474,000 forintból egészben 36,900 frt jött, egyáltalán az egész birodalomban az utépítési és fenntartási összes költség 1862-ben volt: 7.973,626 frt c)

a vízépítési költség . . . 3.141,880 „

együtt: 11.115,600 frt,

mihez a saját jövedelmen (99,646 frt) és a vámfelesleg (3.080,698 frt) felül a közkinccsár 7.935,000 frttal járult.

Ha mindjárt a magyar tartományokban az utolsó évtizedben az utak létesítésében nem mutatkozik is különös gyors haladás, mégis másrészt nem tagadhatni, hogy az abbeli hátramaradásnak egyik főoka az, miszerint azon úgy ez előtt a municipiumokra bízva maradt, és azért a megyei és városi hatóságok koronkénti nagyobb-kisebb erélyétől függött, de még a lehető legnagyobb törékvés mellett is összevágó és egymásba folyó utrendszer alig fejlődhetett volna ki, minthogy ebben is, mint az anyagi érdekek terén egyáltalán, centralisatio nélkül nagyszerű eredményekre nem igen juthatni. — De ha előbb, midőn az utak előállítása és fenntartása csak az adózó nép vállain nyugodott, a rossz közlekedés miatti panaszok némileg igazolást nyerhettek az akkori politikai viszonyokban, ezen igazolás jelenben végképen hiányzik, a midőn a közmunkákra való kötelezettség hazánk egyik privilegiált adóját képezi, és a megváltásból is tetemes évi pénztőke keletkezik, mely kellőleg felhasználva csakugyan képes lenne minden igazságos kívánalmat telhetőleg kielégíteni. Mert az

igás és kézimunka, mely közmunka czime alatt teljesítendő, csak a szoros értelemben Magyarorszában több mint 6 millió munkanapot tesz d), mi a hivatalosan meghatározott váltásárák szerint: egyenlő negyedfél millió forintnyi tőkealappal e).

a) A német-szláv tartományokban az államutak fenntartása első vonalon a vámilletményekből eszközöltetik, melyek az 1820-ki dec. 30-án kelt legf. elhatározás szerint minden államutakon fizetendők; Magyarhonban ezen jövedék nem létezik, hanem itt a kincstári utak fenntartása is a közmunkák alapjából, a kormánytól fizetendő évi kárpótlás mellett eszközöltetik, olyformán azonban, hogy ezen kárpótlási sommából azon öszlet levonatik, mely az utvám megváltására Magyarországtól az államutak hossza szerint átlagképen fizetendő, és 1861-ben például 368,000 forintban lón megállapítva, úgy hogy ezen évben a fenntartási költség fejében a központi kormánytól járt 878,150 frtból levonatván az alább említett vámaequivalens, a birodalmi pénztár tulajdonkép csak 510,150 frttal járult a magyarországi államutaknak jókarban tartásához, különben ez még korántsem meríti ki a magyarországi utépítési budgetet, mert péld. 1862-ben szorosan vett Magyarországon az utak jókarban tartására:

kiadatott	1.545,589 frt
a kezelési költség volt	80,259 »
új épített utakra lett fordítva	36,906 »
<hr/>	
összesen : 1.662,754 frt	
ahoz a saját jövedelem és utvámszeleség adatott 67,069 »	
<hr/>	
kellett tehát még az állampénztárból	1.595,685 frt

b) Poroszbirodalomban 1863-ban volt összesen 3791 mértföld macadamizált ut, közte 1829 mértföld államut.

c) Az 1864-ki budget szerint az utak fenntartására 7.707,964 frt, utak építésére 849,512, összesen 8.557,496 frt van felvéve, mihez még a kezelési költség járul, úgy hogy együttesen az utépítési rovat 9.071,000 frtot tartalmaz.

d) Az 186³/₄-ik évi kivetés szerint a szoros értelemben vett Magyarországon közmunka fejében

a megyékre 1.457,994 kétfogatu	16 egyfogatu	4.302,199 kézi napsz.
a városokra 44,529 »	364 »	439,745 » »

együtt : 1.502,523 kétfogatu 380 egyfogatu 4.741,944 kézi napsz.

esett, az 1864-ki megváltási árak szerint, a mint azok a közmunka váltásdíjával hivatalosan meg vannak alapítva, a fennebbi közmunka nem kevesebbet, mint 3. s mil. frtnyi összeget képez, sőt *Keleti Károly* a Stat. közl. VI. köt. 1. füzetében foglalt igen becses cikkében az egész magyar korona területre hozzávető számitással mintegy 5. s millió frt alapot hoz ki. Ennyi tetemes somma, vagy hasonértékű természetbeni munka áll rendelkezésre, és oly zsenge az utjavulásnak évi eredménye.

e) A műutak, melyekkel főleg a birodalom nem magyar tartományaiban sürűben találkozhatni, a vaspályák terjedtével mindinkább vesztenek előbbi jelentőségükből és minél tovább nyulik a vassinek hálójá, annál nagyobb szükség áll be, kevésbé a remekművekről, mint a jó szerkezetű községi és mellékutakról kellőleg gondoskodni. Legyen szabad reménylentünk, hogy a magyar területen is a Mária Ludovika, József, Károly és egyéb műutak nem sokára felülzárnyalva a velők versenyző vasutaktól, statitikai szempontból elsőbbséget engedendnek a most még tuluszerénykedő megyei, járási és községi utaknak.

107. §. A vaspályaugy.

Az ausztriai birodalomban, mely Continerstünkön első fogott a vasutak építéséhez (a lincz-budveisi 1825—32-ig jött létre), a vaspályaugy

különféle állam és nemzetgazdászati érdekek befolyása alatt, hol gyorsabb, hol a szomszéd államok mögött maradt lassabb fejlődést vett, mert ha már az 1838-ban kelt vasut-engedélyezési törvény által a magánvállalkozásnak felette szűk tér engedtetett, az 1841. dec. 19-én kelt legf. elhatározással, melylyel az állam költségén létesítendő vaspályák külön rendszere lön megállapítva, és még inkább az 1845. jul. 10-én kelt legf. elhatározással, mely egyenesen kimondta, hogy 1850-ig új vasuti concessio nem lesz engedélyezendő, a magántevékenység még keskenyebb határok közzé lett szorítva; sőt miután a magánvasutak részvényei beváltására 25 mil. frttal külön államalap hozatott létre, és a pénzsorultságba került magánvállalatok mind készebbek lettek pályáikat a kormány kezére bocsátani, történt, hogy az államigazgatás lassankint valamennyi sinutak birtokába jutott. De az államháztartásnak szorongatott viszonyai mellett a vasuti ügy korántsem vehetett oly gyors fejlődést, mint a magánvállalkozások segítségével éléhaladt szomszéd államokban, úgy hogy ezen felülkerekedés illetőleg Ausztriának érezhető hátramaradása mind közgazdászati, mind hadászati tekintetekből a kormányt az eddigi rendszer teljes megváltoztatására indítá, és 1854-ben egy új vasutengedélyezési törvény jött létre, mely az engedély tartamának 50-től 90 évre való kiterjesztése, a fontosabb vonaloknál kamatbiztosításnak kilátásba való helyezése és egyéb kedvezmények által az ellankadt vállalkozói szellemet telhetően felébreszteni törekedett, ugyanazon évben a legfelsőbb helyen jóváhagyatott vaspályahálózat megállapítva lön, minek folytán eddig nem ismert lendület állott be, úgy, hogy a tervezett, részben meg is engedélyezett vaspályák hossza, az akkor már megvolt vonalok hozzászámításával, nem kevesebbe mint 1564 folyó mértföldre rugott, de a bekövetkezett pénzzavarok és vizályok nem csak a magántevékenységre zsibbasztólag hatottak ki, hanem az államigazgatást arra indították, hogy előbbi elveitől eltérve lassankint minden, hol az állam költségén létesített, hol a magántársulattól beváltott vasutakon túl adjon, olyannyira, hogy jelenleg az összes vonalok magántársulatok kezében vannak, és valamint Franciaországban és másutt is az e téren érvényre jutott központosítási hajlam szerint nálunk is a vassinek mind kevesebb és azért annál veszedelmesebb egyed-áruság birtokába jutott társulatok közt oszlanak meg a). Csak legujabban mutatkozik különféle viszonyok kedvező befolyása alatt megint fokozottabb mozgékonyság és éber vállalkozási szellem, mely a keresk. miniszterium részéről kidolgozott és a keresk. kamarákkal, valamint a vasut-igazgatóságokkal véleményezés végett közlött, annak idején a birodalmi tanács és a legfelsőbb szentesítés elé terjesztendő új hálótervezetben nyeri legszólóbb kifejezését.

Ezen rendszerváltozatok kihatása alatt nem egyformán növekedett a vassinek ausztriai hálójá b), így jelesen a közlekedésnek át volt adva :

		növekvés
az 1840-ki év végén	56., folyó oszt. mfd	
az 1845-ki év	141. „ „ „	151. %
az 1850-ki év	297. „ „ „	110. „
az 1855-ki év	372. „ „ „	25. „

az 1860-ki év végén	693. ₃	folyó osztr. mfd	növekvés 80. ₇ %
az 1863-ki év „	794. ₃	„ „ „	14. ₀ „

jelenleg pedig (1864) van 801 mértföld megnyitott és 97 mfd épülőfélben levő vaspálya c), a tervezett vaspályák hossza pedig a fennérített miniszteri emlékirat szerint 922 mértföld, mik közül 117 már is engedélyezve van d), másokra nézve legalább az előmunkálatok megtételnek, vagy csak az első lépések most történnek az engedély mielőbbi kieszközlésére, és így minél szegényebb volt az 1864-ik év új pályák létesítésében, (az egész évben csak 6.₃ mfd új pálya adatván át a közlekedésnek), annál nagyobb mozgalom mutatkozott az előkészületek és kívánalmak terén.

Az 1863-ki év végével üzletben állott ausztriai vaspályákon, melyeknek építési és felszerelési összes addig volt költségük 653 mil. frttal van hivatalosan kimutatva e), és melyek ugyanazon évben 1985 gőzmozdony, 3545 személy, és 27,954 teherszállító kocsi felett rendelkeztek, ugyan azon 1863-ki évben következő szállítmányi forgalom mutatkozott: f)

	a vonalok hossza	szállított személy	szállított gyors és közöns. árú
Nándor északi vaspálya g)	82. ₅	1.739,300	32. ₃ mill. mázsa
déli állam. lomb. velen- csei és közp. olasz vas- pályatársulat vonalain }	246. ₄	5.262,954	41. ₃ „ „
ausztr. államvasp. társulat	174. ₅	2.045,754	37. ₆ „ „
Erzsébet nyug. vaspálya	73. ₃	1.194,577	10. ₃ „ „
Grác köflachi	5. ₃	113,641	2. ₃ „ „
dél-észak-német ösz- szeköttetési pálya }	25. ₃	271,556	4. ₁ „ „
Bustehradi pálya . . .	10. ₃	105,506	11. ₆ „ „
cseh-nyugati „ . . .	25. ₆	269,009	4. ₄ „ „
aussig-tepliczi pálya . .	2. ₄	160,078	7. ₉ „ „
Brünn-Rositz „ . . .	3. ₁	53,792	2. ₄ „ „
Lajos-Károly galic. pálya	47. ₅	294,110	5. ₀ „ „
Pozsony-N.-Szered „ .	8. ₄	? ?	? „ „
a tiszai vaspálya . . .	76. ₃	321,282	5. ₂ „ „
Pécs-Mohácsi vaspálya .	8. ₀	36,438	4. ₁ „ „
Zittau-Reichenbergi . .	2. ₃	? ?	? „ „
összesen : 794. ₁		11.847,997	169. ₃ mill. mázsa
1862-ben . . . 755. ₄		11.465,928	175. ₃ „ „
1861-ben . . . 735. ₄		12.245,471	176. ₇ „ „
1860-ban . . . 712. ₀		12.363,568	143. ₄ „ „

A mi az üzlet fináncz-oldalát illeti, az 1863-ki évben az összes vaspályákon együttvéve volt:

	bevétel	kiadás
személyszállításból .	19.4 mil. frt	által. kezelésre 3.3 mil. frt
kat. szállításból .	1.3 „ „	a pálya kezelésére 7.7 „ „

	bevétel	kiadás
árú-szállításból . . .	46. ₉ mil. frt	szállítási költség 17. ₉ mil. frt
egyéb bevétel . . .	0. ₉ „ „	
		összesen : 28. ₉ mil. frt

összesen : 68.₉ mil. frt bevételi többlet : 39.₉ mil. frt

kevés kivétellel minden vonalon az árúszállítás kétszer-háromszor-annyit jövedelmez, mint a személyszállítás, itt is amaz általános tapasztalás bizonyulván be, hogy fiatal pályákon rendszeren a személyszállítás jövedelmezőbb ugyan, de az árúforgalom mindinkább tulnyomóságra vergődik, még finanziaális szempontból is, a hol pedig ez be nem áll, ott rendszeren abnormis viszonyok zavarják fel a dolog természetes folyamatát, így például ugyanazon 1863-ik évben :

	a személyszállítás	az árúszállítás
az északi vaspályán . . .	3. ₃ mil. frtot	11. ₉ mil. frtot
a bécs-triesti vonalon . . .	3. ₄ „ „	8. ₉ „ „
az állam vasp. dél-keleti . . .	2. ₃ „ „	4. ₇ „ „
az „ „ északi . . .	2. ₃ „ „	4. ₉ „ „
a galicziai pályán . . .	0. ₈ „ „	2. ₆ „ „
a tiszai „ . . .	0. ₈ „ „	1. ₆ „ „
ellenben		
a bécs-passaui . . .	2. ₁ „ „	2. ₃ „ „
a velencei vonalokon . . .	1. ₉ „ „	1. ₃ „ „
a tyroli „ . . .	0. ₅ „ „	0. ₅ „ „

hozott, úgy hogy ebből maguknak a pályáknak a forgalom közvetítésére való nagyobb kisebb hivatottsága önkényt szembetűnik h).

Valamennyi ausztriai tartományok közt egyedül Dalmát- és Erdélyország eddigelé még teljesen ki van zárva a közpályák hálózatából, míg a katonai végvidék, Horvátország és Salzburg csak legujabban vonattak a birodalmi sinutak rendszerébe, de ezen tartományok épen úgy mint Karantán-Kraina és Tirolgrófság még igen aránytalan csekély mértékben részesülnek a gyors közlekedés e jótéteményében, midőn hazánkban, mely különben, tekintve térnagyságát, jövedelmező szállításra kínálózó kincsei dússágát, és a vasutak kevésbé költséges építkezésének lehetőségét, szintén még távol sem vesz oly tetemes részt a birodalmi sinek jóvoltában, mint ez a birodalom közérdekében kívánatos lenne, legalább ujabban igen dicséretes tevékenység mutatkozik az eddigi mulasztások helyrehozására, mint ezt az előkészületeiben már szerencsesen előhaladt, és egy valóságos világpálya becses szemeül ígérkező alföldi pálya körüli fáradozások elég fényesen bizonyítják; a nem csekély nemzetgazdasági fontosságú est-loanoczi pálya végleges befejezésének indul elé, vajha ugyanazt lehetne állítani a két magyar testvérország közös kívánalmától istápol, gazdasági, világkereskedelmi és hadászati főfontosságú érdekek által egyaránt gyámolított és mégis annyira háttérbe szorított nagyváradi-kolozsvár-brassói vonalról, mely, bármely más vonal is eleibe tétesék, parancsoló szükség gyanánt előbb-utóbb, akarva nem akarva, létre fog jönni, mert a nemzetek életében az efféle vállalatok létesülése legfőlebb egyidőre akadályoztatható, de végképen fel nem tartóztatható.

Valamennyi európai államok közt leggyorsabb haladás a vasutak

létesítésében *Helvétia*ban észlelhető, mely csak a jelen központosítási államszervezetnek megállapítása után, tehát csak az utolsó évtizedben foghatott a vaspályák építéséhez, de azt oly erősen vette eszközövé, hogy már mintegy 180 mértföldnyi pályahálózattal bír; pedig, tekintve a középeurópai transito-kereskedést, Helvétia hatalmas vetélytársa Ausztriának. Mily különbség mutatkozik Ausztria közt egyfelől, és a vele versenyző szomszéd államok közt i) másfelől, különösen a vasutak aránylagos terjedelmét illetőleg, következő összeállításból kivehető, *egy-egy mértföld vaspálya jő* :

Helvétiaiban . .	5.	□ mfdre és	17,100 lélekre
közép német állam.	4.	„ „ „	19,800 „
Poroszországban	6.	„ „ „	24,500 „
Ausztriában . .	14.	„ „ „	44,300 „ k).

a) Nincsen Európában állam, melyben azon sokat vitatott elv, valjon a vasutak a kormány vagy magánérők által létesítendők-e, oly gyakorlati illusztrációt nyert volna, mint Ausztriában, mely e kérdés minden phasisait átélte. Legelőször is az államépítés elve jött alkalmazásba, és az állam költségén a brünn- és olmütz-trübau-prága-boden-bachi (63 mfd), a glognitz-triesti (66), a pozsony-vácsi és czepléd-szegedi (88 mfd), a krakó-trzebiniai (18 mfd); a verona-cocagliói pálya stb. lön kiépítve, majd a magánvállalatok az állam részéről megegyeztetettek, mint 1850-ben a magyar központi pálya mintegy 20 mil. frtért, a krakó-felső-szilésiai, a milano-comoi, a velencze-verona-man-tuai, a bécs-glogniczi, és sopronyi stb. úgy hogy 1854 végén az *államvaspályák*, oda-értve az épülőfélben voltak is, 402 mfdre terjedtek; de a reá következő évben az ellenkező nézet vergődött tulsulyra, és az első elidegenítés történt azon szerződés fonálán, mely 1855. jan. 1., egy jobbra francia tőkepénzesekből álló Consortoriummal kötöttet, és melynek erejével mindazon vonalok, melyek jelenleg az ausztriai államvasutársulat kezében vannak (a bécs-ujszőnyin kívül), továbbá a gazdag kladnoi és brandeisi kőszételepek, az oraviczai, csiklova, dognácska, moldava és szászkai dús rézbányák, a domani, steierdori széntelepek, a reschiczai, bogschani és más több becses vasműtelepek és hámorok, a Bánságban a bánya és kamarai kincstárt illető terjedt birtokokkal és erdőségekkel együtt, névzerint mintegy 118,000 hold földet s épületek és 97,000 hold erdők 80 azaz *nyolczvan millió* frtért lőnnek átengedve! és még azonfelül az államigazgatás az egész vételár utáni 5 1/4 százaléki évi kamatot biztosított! Ha valahol, bizonyosan Ausztriában azon nemzetgazdasági elv, hogy az idegen tőkéknek az államba való beszívárogztatása különös előnynek tekintendő, nem valósult be, mert az idegen tőke addig nem gyümölcsöző az államra nézve, míg az ott voltaképen meg nem honosul, és kivetkőztetve internationalis természetéből, véglegesen nem denaturalialatik. Fájdalom, Ausztria az idegen tőkének átnemzetesítését, vagyis ausztriai tőkévé való átalakítását, legalább a francia társaságnál korántsem érte el; és ha valahol, különösen a birodalomban, az államvasutak árnyoldalai keserű modorban váltak érezhetőkké; a pillanatnyi szorultság ily roppant áldozatokat és veszteségeket vonván maga után. Nem csekély veszteséggel járt a többi az állam birtokában volt pályavonalok elcsajátítása is; mire nézve azonban *Cöörnig* t. i. munkájára (Oest. Neugeest.) utalhatunk.

b) A vassinek gyarapodása Ausztriában sem nem egyenlő, sem nem állandó és tartós, nem úgy mint Angol-, Francia-, Belg- vagy Németországban, hol egyenlő és tartós öregbülés észlelhető, így például Franciaországban a vasúthálózat csaknem minden évben 136 mértfölddel gyarapszik, a birodalomban ellenben nyitattott meg új pálya :

1854-ben . .	26.3 mfd	1860-ban . .	72.3 mfd
1855-ben . .	28.3 „	1861-ben . .	42.3 „
1856-ban . .	53.3 „	1862-ben . .	19.3 „
1857-ben . .	74.3 „	1863-ban . .	40.7 „
1858-ban . .	97.3 „	1864-ben . .	6.3 „
1859-ben . .	32.1 „		tehát az utolsó évben legkevesebb.

c) Az 1864-ik év lefolyta alatt épülőfélben volt 97.4 mfd pálya e következők:

	mfd		mfd
Bozen-insbrucki . . .	16.4	Turnau-kraluji . . .	11.4
Soprony-kanizsai . . .	22.	Mitterteich-Eger-Asch . . .	5.
Zágráb-károlyvárosi . . .	6.	Pest-losonczi . . .	20.
Padua-rovignoi . . .	5.4	az alföldi . . .	10.

A már engedélyezett vaspályák közül e következők legközelebb kerülnek kiépítés alá, u. m. a leemberg-czernoviczi 34 mfd, a fehértemplom-sileini 16 mfd, a grammatneusiedlbécsujhelyi 4.4 mfd, összesen tehát 64 mfd.

d) A miniszteri emlékirat kétrendű vonalokat különböztet meg, olyanokat, melyeknek létesítése a kormány nézete szerint annyira sürgős és elkerülhetlen, hogy azoknak a legközelebbi két-három év alatti lehetségesítésére államszegélyezést, vagy kamatbiztosítást, és a szükséges előmunkálatokra kormánybeli felbatalmazást javul, és ezeknek sorába a következőket iktatja:

Bécs-Budweis-Pilsen-Karlsbad szász határig	56.
Horn-Znaimit	5.
Brünn-Prerauit	18.
Prága-Karlsbad-Egerit	24.4
Bruck-Leoben-Stayr-Haagit	19.
Insbruck-Imstfeldkirch-Dornbirnit	23.
Brixen-Villachit	26.
Villach-Udineit	4.4
Locara-Legnagoit	15.
Szeged-Eszék-Sziszek-Károlyváros-Fiumeit	73.
Kanizsa-Pécs-Eszékit	33.
Eszék-Zimonyit	23.
Arad-Alvincz-N.-Szeben-vöröstoronyi szorulatig	41.
Alvincz-Károlyfehérvárit	1.1
Debreczen-Szigeth a birodalmi határszélig	59.
Kassa-Oderbergit	42.

Összesen: 465.

A többi 457 mfdnyi vonalokat másod vagy alárendeltebb természetűeknek állítja, melynek az állam részéről való segélyezése csak azon esetre javaslatik, ha az előbb említett vonalak létesítése már megkezdett, vagy csak véglegesen megállapított, és ezen másodrendűekhez többi közt a magyar korona alatti területen e következők soroltatnak: a nagyvárád-csaba-szegedi, a székesfehérvár-pécs-eszéki, zágráb-kottori, sz. péter-fiumei, n.-kikinda-erdődi, arad-temesvári, károlyfehérvár-kolozsvári, kolozsy-szigethi, károlyfehérvár-brassói egész a határszélig, kassa-tarnovi, pest-miskolczi, beszterczebánya-szucsáni stb.; az építési és felszerelési összes költség valamennyi tervezett vonalokra nézve 684 millió ffrtal, a legelőli létesítendő vonalokra pedig 355 mil. ffrtal van felvéve. Legelőhaladtabb stadiumban van az u. n. Ferencz József-féle (Bécs-Budweis-Pilseni).

e) E sommában azonban még nincsenek belefoglalva a lambach-gmundeni, lincz-budweis, zittau-reichenbergi, cseh-nyugati és pozsony-n.-szombati vonalak költsége. Átlag az egész birodalomban 1862-ig egy-egy mfd vaspálya 801,000 ffrtba került, odaértve a lőerőre építettek is, a gőzerőre építettek közül legkevesebbe került a tiszai pálya, mindenint 645,000, és mégis e pálya úgy az árukörzésre, mint jövedelmezőség szempontjából a legnagyobb pangásban van, legdrágább volt aránylag az aussig-teplíczi, mindenint 1.380,000 ffrt, és az Erzsébet-pálya 1.309,000 ffrt, nyilván az expropriált telkek drágább volta miatt. Különben a bécs-triesti és egyéb művonalak remek építkezéseiről, valamint egyáltalán az ausztriai pályák történeti keletkezése, műtani haladásai, és közgazdasági momentumairól tüzetesebben és behatóbban értekezik báró Czörnig Oester. Neugestaltung 365—447. lapig.

f) Oda nem értve az utasok podgyását és a katonai szállítmányokat; ez utóbbi tekintetben évenként 1.3—1.4 millió legény szokott az összes ausztriai vaspályákon szállíttatni.

g) Az említett vaspályatársulatok egyes vonalai a következők:

a *Ferdinand-északi társulati* bécs-lundenburg-oderbergi, florisdorf-stockeraui, günsendorf-marcheggi, lundenburg-brünni, prerau-olmützi, schönbrunn-troppai, oderberg-krakói, a Bielitz és Nikolisig, valamint a határszélig terjedő mellékágakkal.

A *déldőllam, lomb.-velencei és kösp. olasz vasúttársulati*: a bécs-triesti, a laxenburg- és bécsujhelyi, katzelsdorfi, valamint a marburg-klagenfurti szárnyakkal; az ujazóny- és buda-székesfehérvári, fehervár-kanizsa-pragerhofi vonal és katzelsdorf-sopronyi szárnyvonal, a velence-berona-trient-botzani fővonal, a mestre-nebresina, verona-peschiera-és verona-mantuai mellékágakkal, az insbruck-kufsteini, végre a steierbrück-zágráb-sisseki; úgy hogy e társulat közel egy harmadát az összes birodalmi pályáknak egy maga bírja.

Az *ausztriai államvaspályatársulati*: brünn-trübau-prága-bodenbacher vonal, a trübau-olmützi szárnyvonalal; marchegg-pest-csegléd-szeged-temesvár-báziási vonal, a jaszenova-oravicza-steierndorfi mellékággal; végre a bécs-győr-ujszónyi; e társulatnak kezében tehát csaknem egynegyede az összes pályáknak létezik.

Az *Erzsébet-nyugati vaspályatársulati*: bécs-lincz-salzburgi vonal a wels-pasau, lambach-gmundeni, és lincz-budveisi mellékágakkal.

A *dél-észak-német összeköt. pályatársulati*: Pardubitz-Josefstadt-Svadicz a cseh-északi határszélig, és Josefstadt-Reichenbergig, a honnan a határszélig az u. n. reichenberg-zvittai vonal a szász királyság államigazgatási kezelése alatt van.

A *bustehradi pálya* a kralup-kladnoi és prága-lahnai vonagra oszlik.

A *cseh-nyugati pálya* a prága-rokiszan-pilseni vonal egész Fürthig Bajorhonban

A *Lajos-Károly galicziai vaspályatársulati*: a krakó-leMBERGI fővonal a Wilezka és Niapolicieig vezető mellékágakkal.

A *tisza-vaspályatársulati*: a csegléd-szolnok-püspökladány-n.-várad, a püsp.-ladány-debreczen-nyiregyház-tokaj-miskolci, a miskolcz-kassai, végre a szolnok-aradi vonalak.

h) Ezen társulatok közül következő kamatbiztosítás kedvezményével élnek: 1) az államtársulat, és pedig 79.5 mil. frt tőke után $5\frac{1}{4}\%$ kamat és törlesztési osztalék biztosítva van egész 1946-ig; 2) az Erzsébet-pályatársul. szintén $5\frac{1}{4}\%$; 3) a dél-észak német kapcs. vasp. 18.5 mil. frt tőke után $5\frac{1}{4}\%$ egész 1946-ig; 4) a tiszai vaspályatárs. 72.4 mil. frt tőke után $5\frac{1}{4}\%$ ugyanannyi időre; 5) a galicziai; 6) a déli állampálya, és végre 7) a cseh-nyugati, 8) a reichenberg-zvittai pálya; 9) a leMBERG-czer-noviczi pályatársulat.

i) Hogy mennyire maradt a birodalom a vasp.-ügyben az európai culturállamok mögött, nem csak a e tekintetben óriási Angolországgal való egybevetéséből, mely jóval több mint háromszor terjedtebb sínhálóval bír, és melynek 2800 mfdnyi sinein évenként 160—180 mil. személy és 1800—2000 mil. mássa javak szoktak szállíttatni; nem az 1600 mfdnyi pályákkal dicsekvő Franciaországgal, hanem a szövetség Poroszországgal való egybevetéséből is kitűnik, mely már 1860-ban 737, 1862-ben 859 mfdnyi vasutakkal bírt (melyeknek közel fele része, hol közvetlen az állam tulajdonában, hol csak az államigazgatás alatt áll), és ezeken az 1861-ik évben 21.5 mil. személy, és 296 mil. mássa javak lettek tovaszállítva, tehát éppen még egyszer annyi, mint az annyival nagyobb területű és népesebb ausztriai birodalomban! Ha ennyi szállítás mellett a jövedelem mégis az ausztriai mögött maradt, t. i. csak 57 mil. frt, ez legszölvbb tanúsága annak, hogy mennyivel mérsékeltbbek a porosz vaspályákon a szállítási díjak, és hogy ez még financiaális szempontból is előnyösb, tanusítja ama további észlelet, miszerint ott mégis a tiszta jövedelem ugyanazon évben 32 mil. frtra rugott, tehát nem sokkal kevesebb, mint a felségázott tarifáikról elhírhedt ausztriai pályáknál; pedig a porosz pályákon mfdenkint a személyek után csak 35, sőt az árúk után éppen csak 3 fillérnyi jövedelem számíttatik.

k) Egyik legsajnosabb elhanyagolás az ausztriai vaspályágyben, hogy a kikötők még nem vonattak be a köspálya-hálózatba, különösen sajnos, hogy Fiume eddigélg még egészen kitagadva maradt ezen lételenek egyik feltételét képző kedvezmény élvezeté-

ból, noha Sz.-Pétertől, vagyis a birod. sínek rendszerébe való beleillesztésének főpontjától csak 8 mfdre van távol. *Jeitales* t. i. m. erre vonatkozólag így nyilatkozik: Fiume entbehrt dieser Einfügung sehr lange schon, so lange, dass es thatsächlich darüber verarmt, dass es Schmerzschreie hinausruft nach Oesterreich, von dem es abgeschnitten, dass es deputirt, antichambriert u. supplicirt, dass es ausseinem Wenigen schon eine Beisteuer sogar bietet, für den Bau dieser kurzen Bahnstrecke, und all dieses — vergebens; weil es der französischen Gesellschaft nicht passt, weil der Handel, weil der Wohlstand des zweiten wirklich oesterreichischen Hafenplatzes von dem Belieben dieser Franzosen abhängt, die sich selbst eine Konkurrenzbahn zu bauen, sich eben nicht beeilen. — A pályatervezetek iránt névszerint a n.-várad-kolozsvári, a kassai-oderbergi felett is érdekesek a szerzőnek nézetei, v. ö. i. m. 353 és köv. lapjait.

108. §. A postaügy.

A forgalom élénkítésére, mint egyik hatalmas tényező, a *postaügy* jelenkezik, melynek helyes szervezésétől a levélforgalom nagyobb kisebb könnyűsége, és ennél fogva a kereskedelmi üzletnek elevebb vagy haloványabb volta közvetlenül függ. Az osztrák birodalomban 1848 előtt a postaügynek csak államgazdasági oldala vétettet tekintetbe, de ezen év után, annak közigazgatási igényei is mind jobban nyomultak előtérbe, olyannyira, hogy nincs egykönnyen a birodalomban államintézmény, melynél a fiscalis szempontok félretevésével a nemzetgazdasági érdekek ujabban inkább érvényre juttattak volna, mint a postaintézménynél. Ha mindjárt voltaképen még nem fogadtatott is el a *pennyrendszer*, mely a súly- és távolságai tekintet nélkül felette mérsékelt és egyenlő díjaztatásban áll *a*), mégis Ausztria ahhoz azáltal igen közel jutott, hogy postavidékét geographiailag kiterjeszteni és Európa nagy részét a közös díjszabás hálójába belévonni sikerült. Szerződések folytán t. i. keletkezett a német-ausztriai közös postavidék, melyhez a németszövetségben kívül az egész ausztriai és porosz birodalom tartozik; miután pedig ismételt értekezletek folytán számos újítások és megkönnyebbitések kiköttek, mindezen kölcsönös kedvezmények az 1860-ik év augusztus 18-án kelt és 1870-ig terjedő szerződésben egybefoglalva, egyszersmind a postaegyleti, valamint a nemzetközi levelezés körüli eljárás megállapítva, a közös postadíjak behajtása, felosztása, a hírlapok és szekérposta-szállítmányok kezelése, az utánvét és pénztalványozások, valamint más államokkal kötendő szerződvények iránt a vezérelvek körülményesen és szabatosan kifejtve lőnnek; ennek folytán az egyszerű levelek után az egész postaegyleti területen csak 5, 10 és 15 kr. fizetendő illetmény fejében, a szerint a mint a levél egész 10 vagy 20 mfd, vagy azonfelüli távolságra szól. A kereszti alatti és mustrahirdetmények, valamint a bérmentesítés iránt is a legmegfelelőbb intézkedések köttettek ki, jelesen egyforma súly, pénz és mértékrendszer lőn megállapítva. Mindezen szerződés, mind pedig azon czélszerű reformok folytán, melyek jelesen a pénzküldemények, az utánvét, a hírlapokra való előfizetés, a postajegyek használata, a szekérposta szállítmányai, különösen a közönség rendelkezésére levő postaállomások és hivatalok, úgy szaporítása, mint berendezések körül időről időre létrehozattak, végre azon számos egyéb postaszerződések folytán, melyek ujabban más államokkal is köttettek, mint Görög- és Spanyolországgal (1865-ben), Helvétiaival (1852.)

Oroszbirodalommal (1854.), Franciaországgal (1857.), Németalfölddel (1860. és 1864.), a levélforgalom, de különösen a pénz- és egyéb székérpostaküldemények oly lendületet vettek, hogy elnézve a hivatalos levelezés és pénzzárlitmányoktól, a birodalom postaintézetei által szállítottak:

	magánlevelek	székérpostai magánküldemény.	magán-pénzkül- demények	személy
1840-ben	24. mil. db	2. mil. font	186 mil. frt	179,269
1850-ben	32. „ „	4. „ „	333 „ „	237,470
1860-ban	79. „ „	8. „ „	1845 „ „	206,592
1863-ban	86. „ „	8. „ „	1614 „ „	233,659

De ez még korántsem meríti ki a posta forgalomképét, mert azonfeül hogy a kormány részéről is a postahivatalok csaknem ugyanazon mértékben vétetnek igénybe, a hivatalos levelezés, csomagok s pénzzárlítások eszközzésére, még a kereszt alatti küldemények és hírlapok forgalma is tekintetbe veendő, mire nézve az utolsó 1863-ik évben következő munkássággal találkozunk, az 1863-ik évben tovaszállított, és pedig:

a levélposta útján	a székérposta útján
magánlevél . . 86. mil. darab	magánküldemény . 8. mil. font
hivat. levelezés . 24. „ „	hivatalos „ . 6. „ „
kereszt alatti küld. 4. „ „	pénzküld. magán 1,614 „ frt
hírlap 34. „ „	közhatósági . 1,149 „ „
staffeta 7616 „	utas 233,659 személy b).

Legnagyobb fejlődést vett a pénzküldés ügye, úgy a magánosok c) mint az államigazgatás részéről, míg t. i. 1848 előtt az egyes pénztári felesleg-gek jobbra tisztviselők és fegyveres fedezet kíséretében igen költséges és hosszadalmas uton szállítottak a főpénztárakba, az most a legegyszerűbb módon egyenesen a posta útján, névszerint a vaspályákon levő postakocsik segítségével eszközöltetik, mi végre külön szervezett 14 járó postahivatal (u. n. Ambulance) létezik, miért még 1830-ban a kormány részéről csak 30, 1840-ben 93 mil. frt posta által lón szétküldve; 1859-ben 2138 mil. frt, és azóta mindig 1600—1700 millió forint lett évenként a posta útján tovaszállítva.

De sehol sem lelt ama sarkelv, hogy a nemzetgazdasági érdekek kellő szemmel tartása még a fiskális érdekekre is jövedelmezőleg hat ki, fényesebb igazolást, mint a postaügynél, mert, noha a kezelési költségek tetemesen szaporodtak, miután a különféle postahivatalok, állomások és expedíciók száma évről évre gyarapittatik, olyannyira, hogy míg például 1849-ben összesen csak 1800 állomás és hivatal létezett, 1860-ban 2662, és 1863-ban éppen 3023, vagyis 1223-mal több számított, mint 14 év előtt d), noha továbbá a posta által járt utnak hossza, valamint a postajáratok száma is évről évre növekszik, úgy hogy 1863-ban már 7447 postamértföldön 304 levélposta, 215 gyors- és teherkocsik, 11 postakocsi és 1339 Cariol és személyszállítási járat számított e), mégis a tiszta jövedelem jóval többre üt, mint azelőtt, így az 1861-ben 12. millió forintra ment brutto jövedelemből, habár a költség 9 millió forintnál többre rugott, 3. millió forint tisztán maradt, és 1862-ben 12. millió forint nyers

jövedelem és 9., millió forint kiadás mellett 3., millió forint maradt tiszta bevételképen, míg 1848 előtt a postajövedelem ritkán emelkedett csak két millió frtra is, így névzerint 1843-ban 1.912,000 frtot, 1846-ban 1.963,00e frtot, 1847-ben 2.028,000 frtot jövedelmezett; a hiány ennél fogva, melyns az államháztartás a reformok első idejében szenvedett, már most teljese0 helyre van pótolva, számba sem véve azon előnyöket, melyek a levél- és postaforgalom élénkülése által az összes forgalmi életnek kölcsönzött lendületből a kincstárra még különben indirect uton háramlanak f).

a) Hill (Rovland) az angol postaintézetnek nagy reformatora, és a penny-rendszerek genialis alkotója, üdvös eszméjét legelőbb 1837-ben közzétett munkával elméletileg, 1839-ben pedig a miniszteriumba meghivatva gyakorlatilag kezdé foganatba venni, és oly szerencsés sikerrel, hogy Angolhonban a levélforgalom 1840-ben már 75 mil. — 169-re, a reá következett évben 196, és 1864-ig 600 millió darabra emelkedett. Ezáltal Angolhon postalis mintaállammá vált, és a penny-posta legtöbb culturállamban utánzásra talált. Van is az angol kormányban és népben elismerés, mert midőn Hill legközelebb hivatalos pályájáról lelépett, a kormány évi 20,000 frt egész fizetésének meghagyásán kívül ötöt 200,000 frt államjuttalomban részesíteni, és így nagy érdemét hálásan elismerni sietett; a nép részéről pedig elhatározottat a nagy férfinak szülő-városában, Birminghamban, még élte korában emléket emelni, hogy már a jelen nemzedék is hálával megemlékezzék egy szegény iskolamesternek fiáról, ki oly nagy jótéteményt szerzett hazájának, kitartó erélye és genialitása által. — Ez aztán hatalmas buzdítás hason hazafias törekvésekre!

b) Daczára minden dicséretes törekvéseknek, melyeket a kormány a postatgy körül kifejt, a birodalom még igen hátra van az európai culturállamok, és pedig nem csak Angol- és Franciaország, hanem Poroszország mögött is, ugyanis Poroszország postáin szállítottatott :

	1860-ban	1861-ben	1862-ben
levél . . .	135 mil. db	140 mil. db	148 mil. db.
hirlap . . .	62 » »	67 » »	72 » »
pénz . . .	1775 » frt	1908 » frt	2355 » frt
utas . . .	3 » szem.	3.1 » szem.	3.3 » személy.

Mennyivel több mint Ausztriában! De van is az annnyival kisebb Poroszthonban 2300 postahivatal, 706 államposta-épület, 1119 postaállomás, 6810 hivatalnokkal, 9631 alattas tisztviselővel, 4267 postalegénynyel, 12,244 postalovakkal stb. De hogy arányitva még a legtöbb kisebb német státusokkal sem áll egy vonalon, jelesen, hogy mennyivel haladatik felül a kis Helvétia által, következő egybevetésből tűnik ki; esik t. i. egy-egy lakóra :

Baden n.-hgségben . . .	6.3 levél és 4.3 hirlap
Würtembergben . . .	5.5 » » 4. »
Bajorországban . . .	4.6 » » 7.3 »
Sászkirályságban . . .	5.3 » » 2.7 »
Poroszországban . . .	7.4 » » 3.3 »
Helvétiaiban . . .	10.7 » » 7.3 »!!
Ausztriában . . .	3. » » 1.1 »

Angolhonban egy-egy főre 24 levél jő, és N.-Brittaniában a postán szállított levelek száma 1862-ben 605 millió darabra ment, évenként azonfelül 73 millió darab hirlap és 11 millió röpirat; de van is Brittországban 11,441 postahivatal! és 25,380 főből álló postaszemélyzet és penny-rendszer!!

c) Tekintve az egyes tartományokat, a magánszállitmányokból természetesen legnagyobb osztalék Alsó-Ausztriának jut a birodalom székvárosa miatt, és e tekintetben Bécs városa még inkább, mint bármely más téren, mutatja, mennyire tulnyomó és egész tartományok forgalmát felülzárnyaló az e városnak kereskedelmi tülete; így, ha az 1863-ki adatokat elemezzük, azt találjuk, hogy a magánküldeményekből szállított posta utján, jelesen :

	levél	hírlap	szekérpostai szállítmány	pénzküldemény
Alsó-Ausztriában	18. mil.	14. mil.	0. mil. font	433.7 mil. frt
Magyarországban	16. »	6.7 »	1. » »	281. » »
Csehországban	15. »	5. »	1.7 » »	270. » »
L.-Velenczében	8.7 »	1. »	0. » »	71. » »
Morva-Sziléziában	5. »	0. »	0. » »	117. » »
Galicziában	6. »	0. »	0.7 » »	120. » »

stb. A levélszállítás jóformán fokmérője a többet kevesebbet élénk eszme- és keresk. forgalomnak, a hírlapoké a szellemi élet szükségleteire mutat, és mindkét tekintetben elég kedvező viszonyok mutatkoznak hazánkban, míg a szekérpostaszállításnál azt tapasztaljuk, hogy az ottan vétetik leginkább igénybe, a hol a vassínek még nem igen terjedtek; miért is a magasb osztalék ezen rovatban inkább az egyéb szállítási alkalmak sajnós hiányára mutat, mint azt valóban az Alsó-Ausztria, Morva-Szilézia és L.-Velencze közt egyfelől, és Magyarország közt másfelől fennforgó különbség világosan tanúsítja.

d) A postaigazgatás és kezelésre rendelt hivatalok és állomások koronkénti szaporodása következő egybevetésből tűnik ki; volt:

	1861.	1862.	1863.
postaigazgatóság	18	18	18
kincstári postahivatal	94	105	112
postaállomásokkal egybekötött postahivatal	1121	1134	1128
postaexpeditiók és állomások	1478	1572	1688
ambulans és vízi postahivatal	10	10	14
külföldön levő postaexpeditiók	—	—	63
összesen : 2721	2839	3023	

a külföldön levő expeditiók Törökországban, Egyiptomban, a Dunafejedelemségekben, egyáltalán Levantében vannak, és hol a bécsi, triesti, hol a zarái és temesvári Directio alá rendelvek. A postaintézetnél alkalmazott tiszti személyzet létszáma 1864-ben e következő volt: a postahivataloknál mint igazgató, kezelő és ellenőrködő hivatalnokok 1501, mint postamester és postakiadó 2741, mint posta-administratorok és expeditorok 877, végre mint postavezetők (Conducteurök) 563, összesen 5682 főre rugó személyzet, azonkívül 657 levélhordó; de a postamesternek és expeditoroknak inkább magánzók és a postatigyei kezeléseért a kormánytól kárpótlást nyerne, mire az 1864-ki budgetben 590,900 frt van felvéve. Előbb a postaállomások, jelesen Magyarországon valóságos hűbéradomány jellegével bírtak, és örökös joggal olyformán adományoztattak, hogy nemzedékről nemzedékre szálltak, s adásvevésnek tárgyát képezték. Jelenleg ez csak a már előbb ily joggal bírt postaállomásokra vonatkozik, újabban a postaállomások vagy az illető éltefogytáig, vagy csak haszonbérbe, vagy egyéb kikötések alapján, de minden örökösödési jog nélkül szoktak adni.

e) A postaútak terjedése következő összevetésből kivehető, volt:

	1860-ban	1861-ben	1862-ben
a posta járat általán	7441 mfd	7447 mfd	7587 mfd
a szekérposta	4925 »	6284 »	6620 »
levélposta	303 járat	304 járat	314 járat
gyors- és teherkocsi	213 »	215 »	210 »
postakocsi	6 »	11 »	82 »
Cariolposta	1267 »	1339 »	1450 »

f) Az 1862-ik évi postajövedelem következő alkatelemekre oszlik:

	bevétel		kiadás
levéldíjból . .	6.574,000 frt	tisztek fizetései .	2.614,000 frt
transito-levél .	84,500 »	nyugdíjazások .	185,600 »
szekérposta-díj .	4.070,000 »	elengedések .	95,600 »
személyszállítás.	1.158,000 »	szállítási költség .	4.763,000 »
	154,800 »	hírlapokra kiadás .	211,000 »
hírlapokból . .	617,000 »	egyéb kiadások .	1.532,600 »
egyéb bevétel .	858,700 »		

Jóval tekintélyesebb lenne a tiszta jövedelem, ha a hivatalos levelezés és küldemények után is a járó illetmények befizettetnének, minthogy annak fejében hivatalos nyomozás folytán már 1847-ben 4.4 millió frt járt volna, most pedig, hol legalább ötször annyira rug a hivatalos levelezés és pénzküldés, igen szép őszlettel növesztené az évi jövedelem feleslegét, de a postaintézet finanszoldalának megbírálásánál ezen ingyen szállításból a kincstárra háramló költségkímélés is latbaveendő.

109. §. A távirati ügy.

Az eszmecsere gyorsítására varázserővel ható *távirati* ügy, korunk ezen nagyszerű találmánya körül is az ausztriai kormány részéről hasonló, sőt némileg még fokozottabb törekvéssel találkozni, mint a postaügy körül. Habár a távirat annyiban regaljog tárgyának vétetik, a mennyiben valamely távirati állomás létesítése egyedül a kormánynak van fenntartva, a vaspályatársulatoknak kivételesen csak az üzleti czélokra szolgáló telegrafnak létrehozása levén megengedve: mindamellett az állam részéről fennálló vonaloknak magánczélokra való használata oly készségesen és jutányos díjak mellett engedtetik meg, hogy itt a nemzetgazdasági érdeknek méltánylásában még fényesebb diadal vivotott ki, mint a postaintézet közhasznosítása terén.

Ugyanis a már 1850-ben megalakult német ausztriai távirati egyesület évenkénti értekezletek folytán oly közös elvekben állapodott meg, melyek az 1863-ban ujitott államszerződvényben nyertek teljes kifejezést, és melyek szerint a használat annyira megkönnyebbítettett, a díjak annyira mérsékeltek, hogy jelenben az egyesület egész területén csak 4 fokozat vétetett fel, t. i. egész 10, 45, 100 mértföldig és azontul terjedt távolság szerint, és mindegyikben egy 20 szóból álló egyszerű sürgöny után csak 40 kr., tehát 100 mértföldnél nagyobb távolságra összesen csak 1 frt 60 krnyi illetmény szabott meg; járult pedig ezen egylethez Ausztria és Poroszországon kívül, Szász, Hannovera, Bajor és Würtemberg királyság, Baden és a két meklenburgi nagyhercezség, valamint Németalföld. — Az egyesület saját területén kívül is telegrafállomásokkal bir, azonfelül sikerült neki távirati vonalait különszerződések fonalán Helvétia, Belgium, Francia-, Olaszország, Dánia, Svéd és Norvégia, Britthon, Spanyolhon, Portugallia és Törökország, valamint az orosz birodalom, tehát csaknem egész Európának vonalaival czélszerű összeköttetésbe hozni a).

Mily nagyszerű fejlődést vett a távirati ügy Ausztriában következő egybevetésből tűnik ki:

	a távirati vonalak hossza	távirati állomás	magánsür- gönyök	államsür- gönyök	bevétel
1850-ben	487 mfd	60	3,045	10,004	26,000 frt
1860-ban	1661 „	192	471,200	115,200	933,000 „
1862-ben	1906 „	237	804,500	139,900	1.271,000 „
1863-ban	2157 „	290	882,000	149,600	1.267,000 „ b)

Az utolsó 1863-ik évben fennállott vonalak összesen 3789 mfd sodronyhosszával bírtak és az 5 külön irány szerint ekkép oszlottak meg:

	vonal	sodrony
az észak-nyugati irányban van	258 mfd	471 mfd
az északkeleti „ „	320 „	534 „
a keleti „ „	491 „	886 „
a déli „ „	489 „	828 „
a nyug. s délnyugati „ „	599 „	1070 „
összesen : 2157 mfd		3789 mfd

miből kitűnik, hogy az ausztriai vonalak jobbára kettős sodronnyal ellátva, és hogy a telegrafügy aránylag még legkevésbé van kifejtve a keleti irányban, vagyis a magyar tartományok felé c), noha Erdélyország szintén már bele van vonva a birodalmi telegrafvonalok hálózatába, az egyik vonal Temesvártól N.-Szebenen és Brassón át a tömösi határszélig, a másik főág Szászsebestől Károlyfehérvár, Kolozsvár, Sz.-Ujvár és Deézsén át egész Bukovináig húzódván, de az ország belseje, épen úgy mint hazánk több vidékei még csak a közel jövőtől várják ebbeli igényeik teljes kielégítését, annál is inkább, minthogy már a jelen magyarországi állomások is, különösen a pesti, temesvári, pozsonyi, győri stb. jelentékeny tűzetükkel tekintélyes helyet foglalnak el a birodalom telegrafállomásai között d).

a) A német ausztriai telegrafegylet belvonalai már 1861-ben 3864 mértföldre terjedtek, miből 1726 mfd Ausztriára, 1038 mfd pedig Poroszországra esett.

b) A tiszta jövedelem azonban jóval csekélyebb, miután a kezelési költség tetemes részét nyeli el a bruttó jövedelemnek, így például 1862-ben a tariffailetményeken kívüli egyéb bevételekkel együtt az összes nyers jövedelem 1,821,000 frtra, a kiadások ellenben 1.548,000 frtra rugván, csak 273,819 frt maradt tiszta bevétel fejében.

c) A magyarországi fővonalak a következők : Pozsony-Pest-Szeged-Temesvár, Cegléd-Szolnok-Debreczen-Miskolcz-Kassa-Bártfa-Dukla; Püspök-Ladány-Nagy-Várad-Szolnok-Temesvár-Báziás-Szeged; Baja, Ujvidék, a Zombor-Berdán és Apatin mellékággal; Érsekujvár-Komárom-Ujszóny; Lugos-Orsova-Mehádia; Kikinda-Pétervárad; Zimony, a szerb határig; Uj-Becse-Pancsova-Nagy-Becskerek és a titeli mellékvonallal; Bécs-Ujszóny-Fehérvár-Buda; Fehérvár-veszprémi mellékággal; Eszék-Mohács-Kaposvár-Pécs.

d) Az összes, 1863-ban feladott magán és állami sürgönyök, odaértve az átzállított nemzetköziek is, 21.4 millió szóból állottak, jelesen az egyes állomások közt legnagyobb üzlettel bírtak :

	telegram	szavak	bevétel
a bécsi . .	237,506	4.467,000	309,239 frt
a triesti . .	65,797	1.358,000	133,324 »
a pesti . .	42,869	877,067	73,092 »
a velenczei .	36,948	792,000	44,163 »
a prágai . .	28,117	568,969	38,420 »
stb. stb.			
a temesvári .	8,661	190,341	10,094 »
a pozsonyi .	6,406	180,871	5,681 »
a győri . .	4,879	98,576	6,412 »
a szegedi . .	4,534	96,774	5,791 »
stb.			

II. A hitel támogatására.

110. §. A csőd és kereskedési törvények, a bukások, a suly- s mértékrendszer, meg a pénzegyezhvény.

Szilárd kereskedésnek egyik főkelléke a megrendíthetetlen alapu hitel. Mindazon törvények tehát, melyek a hitelnek megszilárdítására, a kereskedelmi viszonyok szabályozására, a csődeljárás és a váltóüzlet szigorítására irányozvák, egyszersmind a forgalmi élet ép lüktetéseit is közvetlenül érintik. Ezek közt első vonalon sorolandó az általános *kereskedelmi törvénykönyv*, mely a német államok és Ausztriának küldöttjei részéről kidolgozott, és a szomszéd német államokban már előbb új törvény erejével felruházott tervezet alapján a nemmagyar tartományokban 1863-ki július 1-jével léptetett életbe, miáltal azon tartományoknak korábbi, annyira egymástól eltért külön kereskedelmi törvényei hatályból kiléptettek, és egy Közép-Európának nagy részére kiterjedő egyforma törvény meghonosultával bensőbb kereskedelmi összeköttetésre kedves alkalom nyújtott, annál is inkább, miután az 1850-ik évről való váltórendtartás által már ezelőtt is a birodalom szorosabban kapcsoltatott a németszövetség ugyanazon váltótörvényével élő kereskedelmi és hitel világával. Magyarországon az 1860. októberi diplomával visszaállítatván az autonóm törvénykezés, a legfels. helyen jóváhagyott országbirói kétrendű értekezlet folytán, mind a váltó, mind a kereskedelmi ügyekre az 1840 : 15, és 1844 : 6. törv.cikkben foglalt jogszabályok jelentettek ki jogforrássul, azon némely utóbb kelt kegyes kir. leiratokban foglalt utasításokkal és szabályrendeletekkel, melyek a tapasztalt hézagok kipótlására, a magyar hitelviszonyoknak a többi birodalombeliekkel való megegyeztetésére, jelesen a kereskedelmi cégek bejegyzésére és egyéb kereskedelmi ügyekben való eljárásra vonatkoznak.

A kiegyezkedési eljárás, mely 1859-ben jött létre, miután annak visszas kihatása a gyakorlati életben igen sajnosan vált érezhetővé, 1862-ben a birodalmi tanács javaslatához képest, még a nemmagyar tartományokra nézve is kellőleg átídomittatott, és így a szaporábban előfordult színlett bukások ellen szükséges gát emeltetett; mert bármennyire is kétszék némelyek a mondott eljárást kimenteni, és bármennyire is igaz, hogy jelenleg is a csődesetek szomorú növekedést tanúsítanak, mindamellett nem tagadható, hogy ez eljárásban kínálkozott alkalom nem csekély mértékben járult a bukások statistikájának sötétebb színben való feltüntetéséhez. Miután 1860 után a magyar tartományokban az igazságügyi statistika elejtetett, ezen és a reákövetkező évben erre vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésre, de 1863-ban legalább Magyar- és Horvát-törországban a törvénykezési statistika megint a szabályos feljegyzések medrébe visszavezettetvén, ez évre megint az egész birodalomra vonatkozó adatok egybeállítva találhatók, az egy Erdélyhont kivéve, és ezek fonalán az egy évben előfordult, részint befejezett, részint függőben maradt *csődesetek* száma volt :

1856-ban . . . 4629

1857-ben . . . 4996

1858-ban . . . 5620

1863-ban . . . 5962

tehát mindenesetre sajnos növekvés, mely az 1864-ki általános pangású és válságos évben nyilván még nagyobb dimenziókat nyert; az 1863-ki évben előfordult bukások közül szorosán vett Magyarországra 2372 jött, mi az itteni forgalmi élethez mérve, kétséggel felette jelentékeny osztalék a). Habár korunk általános kereskedelmi krízise nem maradt befolyás nélkül a birodalmi csödesetekre, félre nem ismerhető, hogy erre, a hiteltörvényhozás kevésbé megfelelő szervezete is volt, és pedig döntő befolyással, miután például 1863-ban nem kevesebb, mint 382 személy hamis bukás miatt lőn elítélve, és ezek közül Magyarországra az itteni köztudomás szerinti enyhébb eljárásnál fogva csak 8 hamis bukás miatt elítélt jött.

Egyenlő súly- és mértékrendszer szintén egyik eszköz a kereskedelmi hitelnek, a különben könnyebben előfordulható megrövidítések gátlása általi megszilárdítására, főleg, ha a mértékhiteljesítési ügy kellően szabályozva van b). A birodalomban, az egy Lomb.-Velenzét kivéve, még nem létezik ugyan a tizedrendszer, sőt a kormány minden törekvései dacára még egyéb súly- és mértékrendszer sem tudott valamennyi tartományokban általános és egyenlő érvényre vergődni, mindamellett sikerült, hol többrendű, kormánybeli intézkedéseknek, jelesen a vámtariffában és a postaküldeményeknél alapul vett vámegyleti súly elfogadása által, hol pedig a gyakorlati életnek, főleg a vaspályatársulatok által szintén befogadott ugyanazon egyleti súlyrendszert általán mrá a világi forgalomban meghonosítani, mi által Ausztria a tizedrendszerhez is közelebb jutott, az egyleti vámmázsa=50 kilogramm némileg a decimalis rendszeren nyugván; miért is a forgalom érdekében felette kívánatos lenne, hogy a vámsúly minél általánosabban és mielőbb végképen szorítaná ki a beforgalomban még jobbára használt bécsi mázsát, a tizedrendszertől jóval távolabb álló felosztásával. Legnagyobb a különbség a száraztestekre nézve; a mérő, véka, köböl stb. nagyon is különböznek egymástól, még legnagyobb homogeneitás van a földmértékre nézve, csaknem az egész birodalomban a katastralis hold 1600 bécsi öllel divatozván, csakhogy az ölnök 6 lábra, és ennek 12 hüvelykre, meg ennek 12 vonalra való felosztása a francia mértéknek alapul való vételét nem keveset nehezíti. — A folyadékokra használt s szintén felette eltérő tartománybeli mértékekre nézve legalább annyiban egyenlőség vivotott ki, hogy az adó tárgyát képező folyadékokra rendezen a bécsi akó van elészabva, csakhogy ez is az ital minősége szerint változik, más levén a bor és szeszes égetett folyadékoknál, más a sörre nézve, és hogy a pint, itcze, meszely és egyéb felosztások nagyon messze állnak a tizedrendszer igényeitől c). Legszebb haladás történt a teljes decimalis rendszer meghonosításában a pénzügy terén.

Az 1858-ki nov. 1-jétől fogva, t. i. a német birodalommal kötött pénzgyezmény értelmében egy közös, a súlyra fektetett és a tizedrendszer szerint elosztott pénzláb honos, mely szerint t. i. nem többé a kölni márka, hanem az egyleti font (=500 gramm) képi pénzverésünk alapját, egy-egy font ezüstműl 45 forint veretvén, míg a porosz birodalomban és az északi német államokban 30 tallér, és Dél-Némethonban 52 és fél frt veretik egy

fontból. Ausztriában tehát a 20 frtos pénzláb helyébe a 45 frtos lépett. Az egyezvényben egyszersmind a verendő pénzek nagysága, sulya és finom ércztartalmuk, valamint az ötvözés módja, az évenként verendő pénzdarabok minimuma és egyebek iránt követendő szabályelvek megállapítva lettek. Mint egyleti pénz, az egy és két talléros darabok tüzetek ki=1 frt 50 kr. és 3 forint. Az aranyból verendő *egész és félkoronák* ($\frac{1}{2}$ és $\frac{1}{4}$ fnt arany) egyleti kereskedelmi pénznek ismertettek el, melyeknek értéke épen úgy, mint az Ausztriában ezentul is veretni szokott aranyoké nincsen meghatározva, hanem a kereset és kínálattól függ. — A levantei tallérnak, mint merő kereskedelmi pénznek további veretése szintén Ausztriának lett fenntartva, melyek ezentul is az 1780-ki évszámmal mint eddigelé olyformán verethetők, hogy egy bécsi márk finom ezüsthől 12 darab kerül ki, az előbb volt suly és finom tartalom szerint. Különben még a váltópénzekre is iránytadó közös szabályok köttettek ki, miből Ausztriában és pedig ezüsthől 5 és 10 kros darabok, rézből 4, 1 és $\frac{1}{2}$ kr darabok veretnek. Egy ausztriai értékű forint=100 kr. és 4 frt=5 frank, miáltal nem csak a német szövetség, hanem Francia-, Belg-, Schveicz- és Olaszország pénzrendszeréhez igen közel állunk d).

a) A bukások statistikájához némi adalékot találunk az alsó-ausztriai escomptársulatnak feljegyzéseiben is, ezen társulat t. i. az 1854–63-ig terjedő évtizedben 3162 bukás által volt érintve, ezek közül 2477 czég a nem hitelrészesekre jött, tehát átlag évenként a társulati tagokon kívül 247 bukás fordult elő, melynél a nevezett hitelintézet érdekelve volt, és ezekből Alsó-Ausztriára 34, Magyarországra pedig 82% jött, az összes magyar koronaterület ezen bukásoknál 40%-al szerepel! A társulat csak ovatos eljárásának köszönheti, hogy mindamellett vesztesége aránylag felette csekély volt, mert az egész 10 éven át escomptirozott 948 millió forintnál az összes veszteség 488,880 frtra rugott, vagyis körülbelül 5 krra minden 100 frt után; de mindenesetre szomorú, hogy hazánk oly feltűnő szerepet visz a bukások lajstromában.

b) A suly és mértékek ellenörküdésére léteznek a birodalomban külön rendeletek azoknak hitelesítése iránt (Zimentirung), mi erre kirendelt külön hitelesítő hivatalok által eszközöltetik, a hivatalosan nem hitelesített mértékeknek használata pedig megfenyittetik, v. ö. *Stubenrauch Handb. d. oesterr. Verw. gezetzk.* Bécs, 1861.

c) A bécsi öl=6 láb; 1 bécsi láb=140.13 párisi vonal; a bécsi rőf=2.8 bécsi láb. A mérő, és pedig bécsi mérő=1.8 köbláb; a Triestben divatos *Stajo*=1.8 bécsi mérő. A magyarországi pozsonyi mérőnek fele véka, a pesti mérőben 3 ily véka van, tehát a pozsonyi mérő= $\frac{1}{3}$ pesti mérővel; köböl=2 pozsonyi mérő. Az akó, és pedig a bornál 41, sörnél 42.8 pint. A bécsi mázsa=56 kilogramm, a vámmázsa=89.8 bécsi font (56 kilogramm), a vámfont 80 lattal=500 Gramm. Lomb.-Velenczében a tizedrendszer honos. A hossz mérték *Metro* 10 palmi, 10 diti, 10 atomi; a trabucco=2.8 metri. A *Miglio*=1000 metri; a tornatura (hectar)=100 □ metri. Száraz és folyótestekre való köbmérték a *Soma* (Hectoliter) 10 mine, 10 pinte, 10 coppi stb.

d) A pénzegevény értelmében 1857. sept. 19-én kelt császári nyiltparancsral a további intézkedések megtétettek, az ausztriai pénzügy végleges szervezése körül. A pénzverés alapját képző egyleti font 1000 részre oszlik, és ezen részek decimalis fokozat szerint osztódnak fel, úgy hogy azoknak tizedrésze ass-nak nevezetik. A 45 frtos láb szerint vert pénzek képzik a már most az egész birodalomban létező egyedüli törvényes értéket, az u. n. *osztrák értéket*, ellentétben az előbb fennállott conventiók értékkel, mely csak annyiban tartatott fenn jövőre is, a mennyiben az külön kikötetnék, a midőn osztrák értékű pénzekkel, hanem átvezetés mellett történhetik a fizetés, olyformán, hogy 105 o. é. frt=100 frt p. p. Egyuttal számos rendelet által a társadalmi életben valósságos revolution átment pénzviszonyok és folyó fizetések kellően szabályoztattak. Az ausztriai pénzek nagysága és ezüsttartalma akkép van megszabva, hogy a

két és egyfrtos darabok, valamint az egy és kéttalléros egyleti pénzdarabok $\frac{200}{1000}$ részben finom ezüstöt, és $\frac{100}{1000}$ részben rézet, a negyedforintos darabok pedig $\frac{120}{1000}$ ben ezüstöt, és $\frac{180}{1000}$ rézet tartalmaznak, úgy hogy $20\frac{1}{4}$ kétfrtos, $40\frac{1}{4}$ egyforintos és $98\frac{1}{10}$ negyedfrtos darabnak súlya = 1 font, a kétforintos darabnak nagysága 36, az egyfrtosoké 29, a negyedforintosoké 23 millimeter. Minden egyéb remediumnak használata a pénzverésnél eltiltatott, és ha mégis mulhatlanul szükséges lenne, a maximum meg van határozva, melyen túl nem szabad menni, és mindenesetre a remedium használása miatt nem szabad sem a súlyt, sem a finom tartalmat legkevésbé sem megváltoztatni. Ezáltal a birodalmi ezüstpénzre helyesebb ötvözesi rendszer fogadtatván el, nem egykönnyen történhetnék, hogy az ausztriai ezüstpénz pusztán beolvasztás végett külföldre szivárogon, mint ez hajdan történt, hol huszasaink és talléraink a hozzátégyített réz miatt, mely a pénzverésnél nem vétetett kellő figyelembe, Helvétia és a déli német államokba sűrűn vándoroltak, hogy ott nyereséggel beolvasztassanak, a hozzátégyített volt réz ingyen maradván meg, úgy hogy azt lehet mondani, miszerint az ausztriai ezüstpénz azelőtt kelletlenül jobb volt, és e miatt gyakran a forgalomból kivonatott. A váltópénznél azonban jóval nagyobb részvegyülés van, névszerint a 10 krajcsáros darabok $\frac{1000}{1000}$ részben ezüstöt, $\frac{500}{1000}$ részben rézet, az 5 kros darabok $\frac{175}{1000}$ rész ezüstöt és $\frac{825}{1000}$ rész rézet tartalmaznak, úgy hogy a 10 kros darabokból 250, az 5 krosokból 375 darab egy vámfontot nyom (v. ö. b. t. l. 1857. évf. 169. számát.).

111. §. Az ausztriai szabadalmazott nemzeti bank.

Ha már egyáltalán a bankügy a hitel és forgalmi életre azáltal döntő befolyással van, hogy a bankok ama nagy tökemenedenczét képezik, melyből a hitelnek annyifelé szétágazó csatornái ápolandók; annál inkább vált a birodalomban a központosítás elve szerint létező egyedül egy bécai bank a birodalmi pénzforgalom ezen egyedüli eszközlője, az összes, a monarchiában levő hitelügyeknek és kereskedelmi érdekeknek valódi regulatorává; mert a nemzeti bank nem pusztán letéti, forgamányi, kölcsön-leszámitolási és földhitelbank, hanem egyszersmind egyedüli *jegybank* a birodalomban, ezen utolsó tulajdonánál fogva tehát nem csak a legbefolyásosabb hitelintézet a birodalomban, hanem a pénzforgásnak fő-főszabályzója.

Hogy a nemzeti banknak majdnem félszázados létele alatt nem sikerülhetett a birodalom forgalmi köreit úgy átvillanyoztatni, a közhittelt oly szilárd alapra fektetni, és ezáltal a kereskedés és iparnak oly lendületet kölcsönözni, mint azon oly hatalmas monopolium védelme alá helyezett és gazdagon dotált társulattól méltán várható lett volna, sőt, hogy ama nagyszerű felvirágzás is, melyet keletkezése első szakában az összes forgalmi életnek kölcsönözni tudott, utóbb teljes elsatnyulás és paralyásulásnak engedett helyet, leginkább azon körülménynek tulajdonítható, miszerint ezen részvények után létre jött magántársulat mindjárt keletkezteték annyira belevonatott az államigazgatás financerdekei körébe, hogy valóságos államüzletté alakult, a társulat magánérdekeinek a kormány érdekeivel való azonosodása pedig főforrása ama válságok hosszú sorának, melyek veres fonalként szövődnek át a nemzeti bank szenvedéstörténetén. Már első conceptiójánál főfeladatául jutott ezen különben kereskedelmi célokra rendelt társulatnak, hogy a tulzaporodott állampapírpénz beváltására és a forgalomból való kivonására közreműködjék, mivel a banknak a kormány ellenében való követeléseinek utóbb mindig továbbra nyult

hosszu sora vette kezdetét a). A banknak a közigazgatás részéről való sűrűbb igénybevétele által már 1848 előtt az intézetnek hitele nem csekély mértékben megrázkodtatva, a mozgalmas 1848 és 1849-ik években pedig nem minden alap nélkül annyira megtámadva lón, hogy jegyei csak kényszerített folyam mellett valának fenntarthatók, e kényszerített árfolyam az egész nemzetgazdászati életre és a közvagyonosságra oly károsan kihatott ágio-hullámzások szomorú kíséretében egész 1867-ig tartatott fenn, mert az 1862-ik év végén kelt szerződés folytán, mely a lejárt szabadsalom új 10 évre való meghosszabbítása iránt a kormány és a bank közt létrejött, a mondott évtől fogva a bankjegyek ezüstre való köteleességszerű beváltásának újra helyt kellend nyernie.

Az 1848 és 1849-ik év után úgy a köz- mint a magánviszonyokra nézve beállott teljes átalakulás, főleg a szorongatott államháztartásnál fogva évről évre növekedett állam-hitel-igények és a legkülönbözőbb finánczműködések nem csak a banknak ismételt igénybevételét tevők szükségessé, hanem az állam-értékpapiroknak eddig nem ismert terjedelmet adtak, a bank pedig, mely ezen hitelpapirokra mérsékelt (5%) kamatra kölcsönöket engedett, az ipar és kereskedelem nem csekély hátrányára, a papirforgalmat még súlyosabbá tévé. Noha utóbb a kormány részéről ismételve azon elv állíttatott fel, hogy a bank nem fog többé általa igénybe vétetni, mindazonáltal a külesemények hatalma erősebb levén, mint a kormány szándoka; az államtartozások mind tekintélyesb öszletre emelkedtek, főleg miután 1854-ben az összes forgalomban volt állampapírpénzeknek bankjegyek általi beváltása találtatott szükségesnek, mi által a bankkövetelések amúgy is elég jelentékeny rovata még inkább felduzzadt, és a kölcsönös viszony az állam és bank közt annyira bebonyolult, hogy annak rendezése többféle szerződésekre vezetett, melyekkel, hol az államjavak egy nevezetes része 155 millió frt értékig olyformán átengedve lón, hogy azoknak bevételeiből és szakonkénti eladásából a kamatok és a követelések lassankint megtéríttessenek, hol egyéb államjövödelmek, hol a felosztatott törlesztési alapnak egy része e célra fordítandónak rendeltetett.

Mindezeknek tetőzéseül szolgál ama már fennebb érintett szerződés, mely az állam és a nemzeti bank közt kötöttetett, és 1862-ki dec. 27-én kelt törvénnyel közzététetett, mely által az akkoron létezett 221., millió frt bankkövetelések mikénti teljes letisztázása iránt a szükséges modalitások megállapíttattak, a bank szabadalma, mely 1866-ban lejárt volna, egész 1876-ig meghosszabbítva, de egyuttal új alapszabályok által a banknak úgy jogai, mint köteleességei, névszerint az ezüsfizetésnek legalább 1867-ben leendő újbóli felvétele iránti kötelmek szabatosan meghatározva és mindazon intézkedések kikötte lettek, melyek szükségesegek, hogy egyrészt a nemzeti bank az államigazgatástól mind függetlenebbé és azzá váljék, minek már keltétől fogva lennie kellett volna, és hogy másrészt a kölcsönös viszony az államigazgatás és a bank közt a birodalmi népképviselés éber őrködése alól többé ki ne vonassék, és így a történt szabályozásnak tartóssága iránt a kívánt garancia meglegyen.

Az új alapszabályok értelmében a bank 150,000 részvény után befizetett, és a törvényhozás jóváhagyása nélkül sem fölebb nem emelhető, sem lejjebb nem szállítható 110.250,000 frt alap és ennek legalább tizedrészét tevő tartaléktőkével bir, melybe az évi jövedelemnek a részvénytőke után járó 5% kamat felülmaradó öszletének egy negyede foly, a többi háromnegyedrész mint osztalék (Dividende) szolgál, csak ha a tartaléktőke az alaptőkének 20%-jaig emelkedik, ezen külön jövedék megszűnik. Mind a két alap képi a bank vagyonát, melylyel az minden kötelezettségeiért kezeskedik. — A bankjegyek 10 frtnál kisebb sommáról nem szólhatnak, a jelenleg forgásban levő 1 és 5 frtos jegyek legfőlebb 1866. dec. utójáig a forgalomból kivonandók, a banknak oly ezüstalapról kell gondoskodnia, hogy legalább 1867-ki január 1-jétől kezdve a forgalomban levő jegyeit bármikor ezüstpénzre pontosan beválthassa, különben szabadalma elenyészik; ezen ércalap negyedrésszben aranyrudakból, vagy vert-aranyból állhat, az ezüstalapnak azonban mindenestre akkorának kell lennie, hogy a 200 millió frton felül forgó jegyek ezüstpénzzel vagy ezüsttel teljesen fedezve legyenek, sőt a forgalomban levő azon jegyek is, melyek a fémkészletben nem találnak teljes fedezést, legalább a banktárczában levő értékpapirokban kell, hogy fedezetet találjanak.

A nemzeti bank jogosítványai a váltók, hitelpapírok és szelvények leszámítolására, zálog melletti kölcsönadásra, letétemények átvételére, a forgamányi és utalványozási üzletre és jelzálogos hitelre vonatkoznak, az államigazgatási irányábani viszonya ezentul csak arra szorítkozik, hogy a finanszigazgatástól kiállított váltókat az alapszabályok értelmében leszámítolhat, és az állam részére teljesítendő ügyleteket, de csak bizományképen elvállalhat, amidőn, ha efféle ügyvezetésből valami követelés támadna, ez minden hónap végén kölcsönösen kiegyenlitendő, mi által a bank és államérdekek bensőbb összeszövetkezésének és ebből keletkezhető bonyolódásoknak jövőre eleje van véve c). Egyuttal a népképviselőnek befolyása is megóva, másfelől pedig aziránt is gondoskodva lőn, hogy az egyes tartományok a bankhitel malasztjában azáltal jobban részesíttessenek, miszerint a banknak kötelességül tétetett az escompte, kölcsön és utalványozásra való fiókintézeteket létesíteni, mindenütt, ahol csak annak szüksége, a kormány részéről egyetértőleg a bankigazgatósággal, fel fog ismertetni; a már fennálló fiókintézetek ellenben a privilegium tartama alatt csak a finanszigazgatás beleegyezttével szüntethetők meg. Van pedig jelenleg 23 fiókintézete, melyek közül 14 a leszámítolás és Lombard (kölcsön) üzletre, 5 csak a leszámítolásra, 4 végre csak a kölcsönüzletre, és mindannyian az utalványozási és jegybeváltási üzletre jogosítvák, mindezeknek, valamint magának a banknak üzletét rövideden fogjuk feltüntetni.

A mi legelől is a banknak az állam elleni követelését illeti, ugyanazon eddig tárgyalt szerződés nyomán az egész államtartozásból 80 mil.frt levonandó, mely kamatnélküli oly kölcsönnek tekintendő, mely csak a privilegium jelen tartamának lejártával, t. i. 1876-ki december utóján lesz visszatérítendő, ezzel tehát, valamint a korábbi szerződések szerint évenként helyt nyelő visszafizetések által, e követelések úgy módosultak, hogy:

1861 végén	249. ₃ mil. frt	1863 végén	105. ₂ mil. frt
1862 „	217. ₂ „ „	1864 „	94. ₄ „ „

A bankkövetelések az állam irányában a két utolsó év végén következő alkatelemekre oszlanak fel:

	1863	1864
a bécsi értékű papirpénz beváltásából eredt államadósság maradványa . . .	27. ₄ mil. frt	18. ₃ mil. frt
ezüstben visszafizetendő államadósság . .	20. „ „	20. „ „
jószágok által fedezett „ . .	57. ₈ „ „	56. ₁ „ „
együtt:	105. ₂ mil. frt	94. ₄ mil. frt

mihez járul még azon . . . 80 mill. frt, mely a bankszabadalom idejére kölcsönképen adatott, és melyre a szerződés értelmében az államigazgatás évenként 1 mil. frtot fizet a bankintézetnek addig, míg ez a részvények közt kiosztandó kamat és osztaléknak egész 7%-ig való kiérszítésére szükséges leend.

A fémkészlet és a forgásban levő jegyek nagysága, valamint egymás közti viszonya a különböző időszakokban következő összeállításból kivehető; volt:

az év végén	fémkészlet	jegyforgalom	arányviszony
1847 . .	70. ₂ mil. frt	218. ₉ mil. frt	1 : 3. ₁
1850 . .	32. ₃ „ „	255. ₃ „ „	1 : 7. ₉
1855 . .	49. ₄ „ „	377. ₈ „ „	1 : 7. ₆
1860 . .	89. ₁ „ „	474. ₈ „ „	1 : 5. ₃
1861 . .	99. ₁ „ „	467. ₃ „ „	1 : 4. ₇
1862 . .	105. „ „	426. ₈ „ „	1 : 4. ₀
1863 . .	110. ₇ „ „	396. ₆ „ „	1 : 3. ₆
1864 . .	112. ₂ „ „	375. ₈ „ „	1 : 3. ₃

Ha ezen kimutatásból egyrészt azon kedves tapasztalás merithető, hogy a fémkészlet folytonos emelkedése mellett a forgásban levő bankjegyek mennyisége mindinkább fogy, és így mind helyesebb arányviszony helyreálltával a bank fizetése képessége mind biztosabb alapra tétetik, másrészt nem tagadható, hogy a közcsereüzletnek csaknem egyedüli eszközét képző bankjegyek folytonos kevesbülése nem csekély mértékben teszi magát érezhetővé a hitelvilágban, miről többet a következő 112-ik §-ban.

A mi a banküzlet egyes aágait illeti, az az illető év végén következő volt; és pedig:

	leszámitolási	kölcsön-	utalványozási	letét-	forgamán-	összes egy-
	ml. frt	mil. frt	mil. frt	mil. frt	mil. frt	évi üzlet (Revirement)
1847 végén	88. ₆	10. ₁	65. ₂	76. ₄	184. ₁	2244
1850 „	87. ₅	20.	46. ₈	89.	86. ₈	2372
1860 „	58. ₁	54. ₄	118. ₄	93. ₇	34. ₆	3949
1862 „	66. ₉	53. ₄	74. ₄	101.	51. ₃	4939
1863 „	89. ₁	50. ₇	73. ₆	105. ₁	40. ₇	5008
1864 „	95. ₆	51. ₄	77. ₈	103. ₉	34. ₈	4738

Ebből kitetszik, hogy a nemzeti banknak és 23 fiókintézetének évi összes üzlete már az 5 milliárdot meghaladja és ezen összes pénztári mozgalmából legnagyobb osztalék jut a leszámítolási üzletnek, mi a fennebbi kimutatásból nem annyira tűnik ki, mivel ez csak a minden év dec. utóján talált állapotot tünteti fel, maga az escomptüzlet jóval tekintélyesebb összeleteket hoz mozgásba, ha az egész évi üzlet vétetik tekintetbe, így például az utolsó két évben, annak egész folyama alatt, névszerint:

	escomptiroztatott	behajtatott
1863-ban . . .	366. ₃ mil. frtóra	344. ₇ mil. frt
1864-ben . . .	479. ₃ „ „	473. ₅ „ „

A nemzeti bank ily roppant üzleténél természetes, hogy valamint egyfelől az egyes részvények utáni osztalék felette kecsegtető, úgy másfelől a bankintézet activumai, névszerint pedig a tartalék és nyugdíjazási alap folytonos emelkedést tanusít, így jelesen:

	a tartalékalap	a nyugdíjintézeti alap
1861-ben . . .	12. ₃ mill. frtra	1. ₃ mill. frtra
1862-ben . . .	12. ₁ „ „	1. ₃ „ „
1863-ban . . .	13. ₀ „ „	1. ₃ „ „
1864-ben . . .	11. ₃ „ „	1. ₃ „ „

rugott, de csak névszerinti értékben, mert ha ezen alap állagát képző értékpapírok időszerinti piaci árfolyama vétetik zsinórmértékül, akkor például a tartalékalap 1863-ban csak 10.₃ millió forintot, 1864-ben 11.₃ millió frtot tett d).

A bank vagyonához továbbá azon épületek és fekvőségek is tartoznak, melyeket Bécs, Pest és Triest városában bir és ötödfél mil. frtra becsülvők, nemkülönbén a birtokában levő különféle értékpapírok és ingóságok, melyek értékesítendők, úgy hogy ezen, a passivumoknak mindenkor megfelelő vagyonállás is, időről időre változik, és míg egyrészt az activák és passivák 1848—60-ig 261 mil. frttól 638 m. frtig emelkedtek, másrészt legujabban az állam-tartozások koronkénti lerovása által megint tetemesen lejjebb szálltak, mint ez a két utolsó évnek erre vonatkozó kimutatásából tűnik ki:

	1863. év végén forint	1864. év végén forint
A c t i v á k		
a fémkészlet	110.709,584	112.191,238
külföldi piacokra szülő váltók	567,654	5.172,480
a déli vasutársaság vitelrészletei	16.000,000	10.000,000
az állam ezüstletéteménye hasonértékű jegyekért	1.814,450	—
leszámított váltók és értékpapírok	89.131,534	95.533,775
kézizálogon való kölcsönök	50.781,900	51.447,400
államkölcsön a bankszabadalom idejére	80.000,000	80.000,000
a bécai bank beváltása utáni államadósság	27.410,371	18.273,581
ezüstben visszafizetendő „	20.000,000	20.000,000
államjavak által fedezett „	57.795,036	56.142,567
államjavak utáni vételrészletek	5.449,286	4.501,906
értékesítendő ingóságok	13.366,784	7.251,706

	1863. év végén forint	1864. év végén forint
A c t i v á k		
jelzálogi kölcsönök	62.319,269	58.502,862
a tartalékalap értékpapirjai	10.334,639	11.267,354
a nyugdíjalap „	1.356,728	1.356,728
a galicziai Laj. Kár. vasp.társ. tartozása	12.463,605	11.078,760
az 1864. adókölcsön kötelezvényei	— —	765,600
a bécsi, triesti, pesti banképületek stb. és az összes fundus-instructus	4.581,286	4.531,189
folyó számla	712,197	2.075,965
összesen :	564.794,323	550.093,117

P a s s i v á k		
a bank tőkealapja	110.250,000	110.250,000
a bank tartalékalapja	10.336,157	11.267,900
forgásban levő bankjegyek	396.655,626	375.828,020
beváltandó bankutalványok	1.279,801	1.607,175
forgatmányi követelések	3,440	648
még fel nem vett osztalékok	4.260,093	4.510,381
forgásban levő záloglevelek	39.644,900	44.153,370
fel nem vett zálogleveli kamatok	1.007,578	1.118,895
nyugdíj-alap	1.356,728	1.356,728
összesen :	564.794,323	550.093,117

A bankintézetnek évi jövedelme természetesen azon mértékben szaporodott, amint összes üzlete évről évre gyarapodott, így jelesen :

1847-ben	5., mil. frtra	1862-ben	12., mil. frtra
1850-ben	7., „ „	1863-ban	11., „ „
1860-ban	11., „ „	1864-ben	11., „ „

rugott, mihez legtöbbet szolgáltat a leszámítolási és a kölcsönüzlet mindegyik évenként 3—4 mil. frtot, és a jövedelemnövekvéshez képest természetesen a nyereségyképen maradó évi tiszta jövedelem is folytonos öregbülést vesz, így a fennebbi években tiszta jövedelem fejében maradt, és pedig :

1847-ben	4., mil. frt	1862-ben	10., mil. frt
1850-ben	5., „ „	1863-ban	8., „ „
1860-ban	8., „ „	1864-ben	8., „ „

mely a részvényeseket illető osztalékokra, valamint a tartalékalapnak járó szabályszerű jutalékokra fordíttatik.

Az egyes országoknak az escompt- és lombardüzletben a bankfiókok általi részesülését illetőleg, itt csak a magyar koronaterületnek az 1863-ik évre vonatkozó üzletét mutatjuk be :

	az escompte-üzletnél leszámított váltó	behajtatott váltó	a lombard-üzletnél adott-köl- csön	visszafizetett kölcsön
a pesti fiók-intézetnél	15., mil. fr.	14., mil. fr.	365,000 fr.	229,200 fr.
a debreczeni „	1., „ „	1., „ „	— „	— „
a temesvári „	1., „ „	1., „ „	176,700 „	132,000 „

	az escompte-tízletnél		a lombard-tízletnél	
	leszámitott váltó	behajtatott váltó	adott-köl- csön	visszaíratott kölcson
a kassai fiókinézetnél	— mil. fr.	— mil. fr.	174,500 fr.	119,300 fr.
a brassói „	3 ₅ „ „	3 ₆ „ „	15,800 „	15,700 „
a n.-szebeni „	— „ „	— „ „	76,200 „	112,500 „
a zágrábi „	— „ „	— „ „	111,200 „	73,700 „
a fumei „	1 ₆ „ „	1 ₆ „ „	— „	— „
együtt :	24 ₀ mil. fr.		919,400 fr.	c).

míg tehát egyrészt a nemzeti bank az egész 1863-ik év folyama alatt 366₃ mil. frtról szóló váltókat leszámított, és Bécsen kívül az összes koronaországokban ugyanaz évben közel 96 millió forintról szóló váltókat escomptirozott, az utóbbi sommából épen csak egy negyedrészt a birodalom felé tevő magyar koronaterületnek jutott, és míg ugyanazon év lefolyta alatt egészben 29₇ millió frtot, és Bécs városán kívül 4₂ mil. forintot fordított kézi zálog melletti előlegezésekre, ebből a magyar korona tartományainak még egy negyed sem jutott egészen, az összes, ez évben nyert kölcsönöslet Magyar-, Horvát- és Erdélyhonra nézve még egy millió forintba sem rugván!

Szintoly aránytalan a többi birodalmi részeknek a bankmalasztban való részesítése szemközt a tulfavorizált székvárossal, így például a fennmondott 1863-ik évben *escomptirozott* váltókból

Bécs városának . . . 271 mil. forint, vagyis $\frac{3}{4}$ rész
az összes többi részeknek 96 „ „ „ $\frac{1}{4}$ „

a kézi zálogra adott ugyanazon évi kölcsönökből:

Bécs városának . . . 25₃ mil. frt, vagyis $\frac{5}{6}$ rész
a többi birod. részeknek . 4₂ „ „ „ $\frac{1}{6}$ „

jutott, csuda tehát, ha ily hitelkedvezmények mellett Bécs városa oly ipar- és kereskedelmi tulnyomósságra vergődött a többi birodalom irányában, csuda, ha ily mesterségesen növelt monopolium mellett nehéz a birodalom összes ipar és kereskedelmi világának kiállani a szabadalmazott székvárossal az annyira egyenlőtlen versenyt! f).

a) Már a nemzeti banknak létesülése első stádiumában észrevehető az állam és a bank érdekeinek ama sok bonyolódású összeházasodása, mely minden utóbbi bajoknak főforrásává vált, ugyanis a részvények után 1000 frt papírban, 100 frt pedig ezüstpénzben vala befizetendő, a befolyt papírpénz a kormánynak adatott át, mely azért 2 $\frac{1}{2}$ % államkötvényeket állított ki, mik koronkint amortisáltattak. A bankintézetnek tulajdonkép 100,000 részvény alapján kellett volna létesülnie, de csak 50,621 darab adatott ki, minthogy az ily módon létrejött alap elégségesnek találtattott a szándékozott hitel-működések teljesítésére és a részvényeseknek nyeresége is annál jelentékenyebb volt, minél kevesebb részesek közt oszlott meg az évi nagy osztalék. 1853-ban azonban a többi részvények kibocsátása elhatározottatott, olyformán, hogy az eredeti részvényeseknek előjoguk volt minden részvényük után egy új 800 frtba került részvényre; 1856-ban és 1857-ben még további 50,000 részvény bocsátatott ki, és így az alaptőke jelenleg 150,000 részvény közt oszlott meg. Részletes történetét a bankoperációknak, valamint az államigazgatás irányabani viszonyának többi közt találhatni b. Czörnig Oesterreich. Neugestalt. 247. és köv. l.

b) Egyik igen üdvös intézkedése az új bankstatutumoknak az, hogy a forgalomban levő jegyeknek és fedezetük állapota hetenkint közzé teendő, mi tényleg már

azelőtt is történt, de nem történt pl. még 1848 előtt, mi nem csekély mértékben járult a bankintézet elleni bizalmatlanság táplálásához.

c) A bankkövetelések keletkezésök szerint kétféle természetűek, t. i. I. azon követelés, mely a forgásban volt bécsi értékű papírpénz beváltásából származott, és mely 1848-ban még 98, ellenben 1863-ban 27, 1864 végén csak . . millió frtot tett, és II. azok, melyek folytonos előlegezések és kölcsönadások útján keletkeztek, és jelesen a forgalomban volt összes állampapírpénzek bankjegyekkel való felcserélése következtében tetemes gyarapodást vettek, olyannyira, hogy összesen egész 1860-ig 614 millió frtot tesznek, miből azonban időszakonként nevezetesebb öszletek, hol a vámjövedelem egy részének ezüstben való átengedése, hol államjavak és egyéb értékek átadása, hol egyéb törlesztési és hitelműködési operatiók által megtérítettén, ezen szakonkénti letisztázások folytán az egész bankkövetelési öszlet 1864-ik év végeig . . . mil. frtra olvadt le, mi a többször említett szerződés értelmében, a bankszabadalom idejére adott 80 mil. frt kölcsön kivételével, legfőlebb 1866-ki dec. utolsó napjáig rendbe lesz hozandó, és csak akkor fogja a nemzeti bank egészen függetlenül a státustól kereskedelmi feladatát egész kiterjedése szerint valósíthatni.

d) Összehasonlításul a berlini bank fiókjaival együtt 1863-ban 1881 millió tallér vagy 2882 mil. frt összüzlettel bírt, de itt azon kedvező elosztás van, hogy a fiókbankok csaknem kétszerakkora üzletet mutatnak fel, mint a főbank, ez utóbbinak csak 686, amazoknak pedig 1137 mil. frtig terjedő öszletük levén; ott tehát jóval helyesebb felosztás és nem oly túlhajtott centralisatio létezik, mint az osztrák birodalomban, sem pedig a birodalom egyes részeiről nincsen oly mostohául gondoskodva, mint Ausztriában; az üzleti pénzalap ugyanaz évben volt 69 mil. frt, a forgó bankjegyek 168 millió frtot tettek, és az arányviszony volt = 1 : 2.4-hez; a tiszta jövedelem végre közel 4 mil. frt volt, vagy 7.1% osztalék. De Poroszországban nem ismerik a kényszerített keletű bankjegyeket!

e) A birodalom többi tartományaiban következő helyeken vannak a nemzeti banknak külön fióktézeit; mint Prága, Brünn, Triest, Lemberg, Grätz, Lincz, Olmütz, Troppau, Klagenfurt, Krakó és Innsbruck városaiban, mind az escompte, mind a lombardüzletre Laibach és Reichenberg városában csak az escompte, végre Salzburg városában csak a kölcsönüzletre; az 1864-ik év folytán létesítettett egy új fióktézet Bielitzben úgy, hogy jelenleg 23 bankfiók van.

j) Legujabban a nemzeti bank a reformok terén igen sikeres lépést tett azért, hogy a *Clearinghouse*-féle intézmény meghonosítására 1864-ki dec. 1-étől u. n. folyószámlai termet (Saldo-Saal) nyitott, melyben t. i. Bécs városának 4 főpénztézetete, t. i. a nemzeti bank, az ausztriai hitelintézet, az angol-ausztr. bank és az alsó-ausztriai escompte-társulat naponként a forgamányi számlabirtokosoktól behajtás vagy kifizetés végett benyújtott váltókat és utalványokat egymás közt kicserélik és csak a differenciákat egyenlítik ki készpénzben, miáltal a kifizetések merő átíratás által történnek, és a legnagyobb öszletek kifizetésére aránylag csekély summák fordíthatnak. Mennyire üdvös ezen intézkedés, már onnan is kitetszik, hogy ezen teremben a megnyílása első hónapjaiban, t. i. 1864-ki december hóban nem kevesebb mint 27.7 mill. forintra való váltók és utalványok ily kölcsönös felszámolás útján lőnnek kiegyenlítve.

112. §. A többi kereskedelmi bankok, a takarékpénztárak, a hitelkinálat és kereslet közti aránytalanság.

Ezek közt első vonalon említendő a *magyar kereskedelmi bank*, korántsem üzletének jelen terjedelménél, mint inkább azon oknál fogva, mivel habár leginkább csak a pesti piacra, tehát semminemű hiteles kedvezményekben nem részesülő forgalmi helyre, és egyedül saját tevékenységi ruganyosságára utalva, mégis üzletének gyors és tartós fejlődésénél fogva nem csak kecsegtető jövőt ígér, hanem már jelenleg is a többi testvérinté-

zetek közt tekintélyes helyet foglal el. Keletkezett 1841-ben és újabban 1853. jul. 21., 1854. apr. 20. s 1865. jan. 5-én kelt legf. elhatározásokkal módosított alapszabályai kegyes megerősítését nyéré ki. Főfeladata a kereskedelem emelése, jelesen a pénzforgás megkönnyebbitése és gyorsítása. A 2.100.000 frtra menő és részvények után keletkezett alaptőke segítségével elég jelentékeny üzlettel bír, névszerint az 1863. május 31-től egész 1864. május 31-ig terjedő évben a leszámítolási üzletnél 15 $\frac{1}{2}$ mil. forintról szóló váltó escomptiroztatott, és 12 $\frac{1}{2}$ mill. forintnyi váltó kifizettetett; kölcsön értékpapírokra és árúkra adatott 2 $\frac{3}{4}$ mil. frt, vissza lett fizetve 1 $\frac{1}{2}$ mil. frt, a folyó betételek 9 $\frac{3}{4}$ mil. frtra, a kivett summák 6 $\frac{3}{4}$ mil. forintra rugtak; a folyó számla a befizetésekben 2 $\frac{1}{4}$ mil. frt, a kifizetésekben 2 $\frac{1}{2}$ millió frtot, végre a jelzálogi kölcsönök 122.000 forintot, és így egészben az 186 $\frac{3}{4}$ -ki összes pénztári mozgalom 44 $\frac{1}{2}$ mil. frtot tett, és 287.673 forint bevétel és 232.505 frt kiadás mellett a részvény-kamatokon felül 55.172 frt maradt tiszta jövedelem, illetőleg osztalék fejében.

A triesti kereskedelmi bank, mely 4 $\frac{3}{4}$ mil. frt alaptőkével dolgozik, természetesen jóval terjedtebb üzletnek örvendez, annál is inkább, miután Triest, mint a birodalom annyira pártolt főtengerszeme, jóval bensőbb kereskedelmi összeköttetésben áll Bécs városával, mint hazánk fővárosa, mi már a birod. székvárosra intézett váltók leszámítolásából tűnik ki, ugyanis a triesti banknak üzlete 1863-ban e következő volt :

	bevétel	kiadás
Triestre szóló váltók leszámítolása	26 $\frac{3}{4}$ mil. frt	24. mil. frt
Bécsre „ „ „	9 $\frac{3}{4}$ „ „	9 $\frac{3}{4}$ „ „
kézi zálogra való kölcsönzés	2 $\frac{7}{8}$ „ „	2 $\frac{3}{4}$ „ „
forgamányi üzlet	79 $\frac{5}{8}$ „ „	79 $\frac{5}{8}$ „ „
folyószámlai betételek	10 $\frac{1}{2}$ „ „	9 $\frac{7}{8}$ „ „
együtt : 128. mil. frt		125 $\frac{3}{4}$ mil. frt

az összes pénztári mozgalom tehát 253 mil. frtra rugott. A mi ezen, még pénztári utalványokat is forgásba tevő tekintélyesb üzletű banknak *vagyonállását* illeti, az a forgalomban levő utalványok fedezetét képző fémkészlettel és készpénzzel, a tárczájában levő váltókkal és egyéb követeléseivel együtt 1863. év végén 9 $\frac{3}{4}$ mil. frtra ment, ugyanazon évből való összjövedelme 395.000, kiadásai 152.900 frtra rugván, maradt az alaptőke kamatján felül, mint osztalék-ösztet 242.000 frt.

Ezekhez legújabbán sorakozott még egy új bankintézet, t. i. az 1863. október 3-án kelt legfelsőbb elhatározással engedélyezett *anglo-ausztriai bank a*), melynek székhelye szintén Bécs városa, és melynek üzleti forgalma 1864-ben, mint fennállása első évében 300 mil. forintra ment, mire nézve azonban eddigelé hivatalos kimutatással nem birunk (1865. jan. 12.).

Miután jobbára csak az olasz területre szorítkozó *velencei* keresk. bankintézet üzlete iránt újabb adatok nem állnak rendelkezésre, a birod. hitelügyeknek kielégítésére rendelt s 1863-ban a főintézeteivel együtt 513 $\frac{3}{4}$ millió forintnyi pénztári mozgalmat tanusított *ausztriai hitelintézet-ről*, valamint az újabban keletkezett és 1863-ban már 34 millió forintnyi

összfordalommal birt morvai escompte-bankról már a 66. §-ban szó volt, itt még az *alsó-ausztriai escompte-társulatról*, mely szintén az idézett §-ban már tárgyalva volt, hozunk fel némelyeket; a birodalom ezen, leg-egészségesebb szervezetű és legserényebb tevékenységű hitelintézete csak 7 millió forintnyi alaptőke mellett évi 530 mil. frtra menő pénztári forgalmat képes felmutatni! Fennállása első évtizedében (1853–64) nem kevesebbet, mint 948 millió frtról szóló váltókat számított le, tehát évenként átmérőleg 94.₈ mil. frtára váltót; az e tízévi időközben kiadatott és beváltott pénztárutalványok 1454 millió frtot, vagyis egy-egy évben átlag 145.₄ mil. frtot tettek. A társulatnak activái 1863 végén 32.₈ mil. frtra, ugyanazon évből való összes jövedelmei pedig 2.₁ mil. frtra rúgnak, úgy hogy levonván a kiadások, 350,000 frt maradt, mely az alaptőke kamatain felül a részvényesek közt osztalékképen lett elosztva.

A takarékpénztárak eredeti rendeltetésöknél fogva tulajdonképen csak annyiban, mint hitelkészítő-intézetek tekinthetők, a mennyiben általuk a takarékosági hajlam ápolása folytán a tőkeszaporodás és így közvetve a hitelmegszilárdulás eszközöltetik, Ausztriában azonban az itteni tényleges viszonyoknál fogva a takarékpénztárak annyiban még a közvetlen hitelintézetek közé is sorolhatók, amennyiben főleg a terjedt üzletű takarékpénztárak bevételei rendszeren váltók leszámítására és lombardüzletre fordítanak, és ez által az ipar és kereskedelmi világ hiteligényei közvetlenül gyjelembe vétetnek.

A birodalom nemmagyar tartományai 1863-ban 104 takarékpénztárral bírtak, melyeknek összes bevételei ugyanez év végén 114.₅ mil. frtra, összes forgalmi vagyonuk pedig 126.₈ mil. frtra rúgott, mihez még a magyarterület 54 takarékpénztárának legalább is 30 mil. frtra menő forgalmi vagyona járulván, átlag mintegy 150 mil. frt áll a közhitelnek rendelkezésére, és hogy ez csakugyan e célra fordittatik, már azon körülményből következtethető, minthogy ezen tetemes pénztömeg jobbára csak néhány nagyobb üzletű takarékpénztár közt oszlik meg, így csak a *bécsi* (38.₇ mil.), a *prágai* (26.₈ mil.), a *pesti* (12 mil.) és a *grácsi* (10.₈ millió forint forgalmi vagyonukkal), majdnem $\frac{3}{5}$ -ét a fennebb érintett sommának maguk nyelik el, ezeknél pedig a betételi summák csakugyan jobbára kereskedelmi és hitelügyi célokra fordítanak, különben a takarékpénztárakról mint a pauperismus elleni óvszerről többet a rendészetről szóló szakaszokban.

De mindezen elősorolt hitelintézetek távol sem képesek a forgalmi életnek ujabbán észlelhető élénkülése mellett felmerülő nagy tőkeszükségletnek még csak részben is megfelelni, ugyanis az összes tőkekinálat, mely az itt és másutt már említett pénzforgalmi intézetek részéről, úgy az ipar és kereskedelem, mint a mezőgazdaság számára mutatkozik, alig haladja meg az egy miliárdot, midőn Poroszországban és a többi német birodalomban legalább 1500 mil. frtnyi kínálat létezik, számba sem véve az ott forgásban levő, az osztrák birodalomban ellenben a forgalomból végkép eltűnt metallpénzt; míg másrészt csak az értékpapirokkal való egyévi forgalom 4–5 ezer mil. frtot, az őstermelés ipar- és egyéb keresked. üzlet

pedig szintén 4—5 ezer, együtt tehát közel 10 ezer mil. frtot igényelnek. A kínálat és kereslet közti nagy aránytalanság ennél fogva már általánvéve felette érezhető, de még kirívóbb, ha Bécs városának a fennlévő hiteleszközökben való túlrészeltetése latba vetetik, mert annyival törpül össze a többi birodalmi részeknek ebbeli jutalékuk.

Ezen, a birodalom összes közgazdasági életére nyomasztólag súlyosodó tőke és hitelkínálat szegénységének egyik főoka a hitelműködéseknek egyes szabadalmazott intézetek kezében való összehalmozása, és az abból folyó nehezékes fizlet, a tulfelhalmozódott tőkék mozdulatlanságukban nem annyiszor és nem oly gyorsan levén forgathatók, mint azoknak kellő tagosítás szerint többféle csatornába való átszivárgása mellett; egy másik főok pedig abban keresendő, hogy a gazdagon dotált különféle előjogok és államkedvezmények által nagyranövesztett hitelintézetekkel felette nehéz levén a sikeres versenyzés, a birodalomban még nem honulhattak meg ama számos forgalmi eszközök, melyek másutt, jelesen Angolországban (Cheks. Warrants. stb.) oly termékenyítőleg hatnak ki a forgalom élesztésére. Hozzá járul, miszerint eddigelé még a kormány részéről is felette kevés történt, hogy a nagyrészt egészen holtan fekvő, vagy csaknem elég gyorsan keringő pénztömegek a közhitel javára nagyobb mozgásba kerüljenek, és ha már az állampénztári készletek nem fordíthatók e célra, vannak más heverő pénzek, melyek sebesebb folyásba hozva, fokozottabb termőképeséget nyerhetnének, oda lenne jelesen az árvavagyon sorolandó; pedig csak a szorosabb értelemben vett Magyarországon az árvavagyon 1862-re hivatalosan 58., mil. forinttal van kimutatva; az egész birodalomban ennél fogva elég tekintélyes összletet szolgáltatna, a hiteligényeknek kellőbb máltánylására.

a) Grenfell-Glyn György, Somerset Baumont hg., Sapieha Leo, gr. Kinsky Jenő, báró Tinti, gr. Zichy Ödön, báró Ergalet, Klein és Zinner által alapítva, követeléseinek valósítására az 1864. júl. 23-n kelt legfelsőbb elhatározással némely a köztörvényeken tulmenő kedvezményekben részesített (b. t. l. 1864. évf. 67. sz.).

III. A forgalom közvetítésére.

113. §. Az árútőzsdék, consularisügy és a kereskedelmi társulatok.

A forgalom közvetítésére, névszerint a kereskedelmi üzletnek biztos alapra való fektetésére különösen rendelvek az *árútőzsdék* és az *árúalkuszintézmény*, melyek az ausztriai birodalomban az 1860. február 26-án kelt törvénnyel nyertek végleges szervezést. Ezen törvény értelmében az árútőzsdék mindennemű kereskedelmi árnak, oda értve a nem vert aranyat és ezüstöt is, adásvevéseire, a zálog-, biztosítás-, fuvarozás-, és szállítási ügyletek eszközlésére rendelvek, és azon helyeken, hol külön pénztőzsde nem létezik, még a vert pénzek és váltókkal való üzérkedés is hatáskörükhöz tartozik, minden egyéb értékpapírok azonban kizárva. Árútőzsdék minden tartomány fővárosában, valamint a kereskedelmi és iparkamara javaslatára, vagy csak annak meghallgatásával a pénzügyi

miniszterium engedélye folytán mindazon helyeken létesíthetők, a hol kereskedelmi és iparkamara székel, és a fenntartására megkivánt költség kellőleg biztosítva van; ugyanazon központi hatóságnak fenn van tartva meghatározni, miféle feltételek alatt keletkezhetik valahol árú- és pénztőzsde, vagy a két külön tőzsde egybeolvasztható. Az árútőzsdék közvetlenül az országos politikai hatóság alá rendelvek, mely külön kirendelendő országfejedelmi biztos által magát képviselteti, ki egy, a miniszterium által megállapítandó szervezet szerint alakult igazgató test hozzájárultával a tőzsdei rendszabás és megszabott fegyelem fenntartására és az üzlet vezényletére felügyel.

Az árútőzsdék látogatására minden fizsemély jogosítva van, ki a köztörvény szerint vagyona felett szabadon rendelkezhetik, kivéve a csőd alá kerülteket, vagy vétkes bukás miatt elítélteket, valamint egyéb büntett, vétség vagy nyereszkesedésből kiágás, csempészet vagy súlyos jövedék-rövidítés végett megfenyített, vagy csak e miatt nyomozás alatt levő személyeket, kivéve továbbá azokat, kik a valamely tőzsdei ügyletnél elvállalt kötelességet annak idejében nem teljesítették, vagy kiktől a börzei szabályok áthágása miatt a megjelenési jog elvonatott. Ugyanazon törvény az idő iránt is intézkedik, mely alatt a tőzsde nyitva tartandó és melyben a börzeüzletnek vége szakasztandó, egyuttal a bírságok és egyéb büntetések is mindezen szabályok áthágására szabotván meg a).

Árúalkuszok, kik a szükséghez képest oly helyeken is kirendelhetők, hol külön árútőzsde nem létezik, eleve csőd utján azon 24 évet meghaladott, feddhetlen erkölcsi ausztriai alattvalók közül a keresk. kamara által szemeltetnek ki és a politikai közhatóság által erősítettnek meg és hivatalos eskü alá vétetnek, kik valamely kereskedelmi kamara előtt az erre előszabott vizsgálatot jó sikerrel kiállották, egyszer alkalmazva pedig törvényes ok és az illető hatóság formaszzerű ítélete nélkül hivatalukból ki nem tehetők.

Minden alkusz köteles a reá bizott ügyet pontosan, lelkiismeretesen, kellő gondnal és mindennek elkerülésével teljesíteni, mi az általa kiállítandó okmányok hitelessége iránti közbizodalmat megingatni képes lenne, miért ismeretlen személyektől, mig azonosságuk iránt teljesen meg nem győződtek, vagy fizetésre képtelen egyénektől megbízásokat el nem vállalhatnak, merő szinlett ügyleteknél közbe nem járhatnak, a csak előttük történt aláírásokat hitelesíthetik, maguk számára ügyeket nem köthetnek, azokban nem részesülhetnek, kezességet vagy egyéb kötelességet el nem vállalhatnak, és azért külön ipar- vagy kereskedelmi ágat nem üzhetnek, vagy abban alkalmazást nem kereshetnek; minden alkusz köteles az előtte kötött ügyek feletti titoktartásra, továbbá minden közbenjárásával létrejött ügyletet tartozik kellően hitelesített könyvébe pontosan bevezetni, a felek által aláíratatni és a felett teljes bizonyítékot képező okmányt (Schlusszettel) a feleknek kiszolgáltatni, ezen könyv és okmányban minden vakarás, kihagyás vagy kiigazítás szigoruan tiltva van, a szükséges helyreigazítás csak a felek és az illető közhatóság beleegyezésével és aláírásával eszközölhető; ezen bejegyzések a felek beleegyezése nélkül sen-

kivel sem közölhetők, kivéve hivatalos felszólításra az erre jogosított közhatóságoknak, a feleknek is csak az őket illető ügyeletről való tudomásvétel megengedhető, és kívánatukra erről jegyzőkönyvi hiteles kivonat is kiszolgáltatható. Az alkusz a közhatóságilag megszabott illetményeken kívül egyebet nem igényelhet, sem magasabb díjt magának ki nem köthet, de járandóságát követelheti, ha mindjárt a felek az érvényesen létrejött ügylettől utóbb visszalépnének is.

Ezen törvény értelmében többi közt hazánk fővárosában is egy *drú- és értéktőzsde* jött létre, és vele a gabnacsarnok tétetett összeköttetésbe, az e tőzsdén eszközlött vételek névszerint a forgalomba került magyar értékpapírok árkelete külön jegyzékeltetik, és sok tekintetben az intézet segítségével már ugy a terményekre, mint a magyar értékpapírokra önálló árfolyam képeződött ki. Mint *pénztőzsde* tulnyomó az egész birodalomban a *bécsi*, melynek jegyzékelései az európai főforgalmi helyeken is figyelembe vétetnek, továbbá a *triesti* és a *velencei*.

A forgalom közvetítésére felette jótékonyan hat ki a *consularis* ügynek helyes szervezése, mert a consulok közvetlenül a keresked. érdekek szemmel tartására és a feletti örködésre hivatvák, hogy a nemzetközi forgalomban az államszerződésileg kikötött előnyök és kedvezmények meg ne rövidítettessenek, hogy az ausztriai alattvalóknak igényei külföldön kellő érvényre juttassanak, hogy a birodalmi iparosok és kereskedők a külpia-
ciatok szükségletei- és igényeivel megismertessenek, hogy a belföldi gyárosok és kereskedők a külpia-
ciatokon felmerülő különféle esetlegességekre eleve figyelmeztessenek b), azóval, hogy a birodalom forgalmi érdekeinek közvetítői és kalauzai legyenek, mihez még a levantei consuloknál külön joghatóság járul, miről többet az igazságügyről szóló szakaszban.

A consularis ügy ujabban az által vett örvendetes fejlődést, hogy egyrészt a consularis állomások tetemesen öregbítették, oly helyeken is új állomások létesítettvén, hol a kereskedelmi érdekek ezelőtt minden képviseltetés nélkül voltak, másrészt a jelöltek kiképeztetésére nagyobb figyelem fordittatik, ugyanis 1863-ban az európai és más világrészekkel főforgalmi helyeken volt 31 főconsulság és két főügynökség az alájuk rendelt 17 consulatussal, 65 viceconsulatussal, 99 consularis ügynökséggel és 19 starostiával; továbbá 36 önálló consulatus, 24 alájuk rendelt viceconsulatussal és consularis ügynökséggel, 3 önálló viceconsulatatus az alájuk rendelt 4 consularis ügynökséggel, végre még Kelet-Indiában és Chinában 3 önálló consularis ügynökség, összesen tehát 303 consularis állomás c).

Miután a külföldön levő ausztriai consulok még arra is rendelvék, hogy a tengerhajózási szabályoknak az ausztriai hajóvezetők részéről való pontos megtartása felett örködjének, minden hajóvezető, kinek járműve oly helyen köt ki, hol consularis közleg létezik, 24 óra alatt magát bemutatni, és hajóokmányai iránt magát igazolni tartozik, a consulok tengeri károk felett hiteles bizonyítványokat állithatnak ki, a legénységek közti peres villongások, vagy elkövetett vétések, vagy előfordult kimulások eseteiben, némi jurisdictiót gyakorolnak; azon helyeken, hol követségi

állomás nincsen, a consuloikat illeti az utleveleknek láttamozása, sőt szükség esetére azoknak kiállítása is; mindezen eljárásoknál bizonyos megszo-
kott illetményeket igényelhetnek.

A consularis szolgálatra képes jelöltek megnyeréseül 8 gyakornoki állomás rendszeresített, miknek elnyerésére a jog és államtud. tanfolyamnak jó sikerrel lett befejezése az államszolgálatban töltött legalább egy évi fogalmazási praxis, 30 éven aluli életkor, nőtlen állapot, szellemi képesség, feddhetlen erkölcs, a német-, olasz- és franczianyelv tudása, és jó sikerrel kiállott írásbeli külpályázati vizsgálat kivántatik, mely a nemzetközi jogból, a tengerhajózási szabályokból és a nemzetgazdászattól vagy az ipar és kereskedelmi statistikából vett három kérdésnek a fenn-
érintett három különböző nyelven leendő írásbeli megoldásában áll. A keleti Akadémiának növendékeitől, kik számára 3 ily állomás fenn van tartva, ez nem kivántatik, ezek csak a befejezett akadémiai tanulmányok iránt a rendes iskolai bizonyítványok által igazolják magukat. Az ily gyakornokok rendszeren egyideig a triesti központi tengeri hatóságnál, majd a keresk. miniszteriumnál jönnek alkalmazásba, és csak az ily uton szerzett tapasztalatok folytán jutnak valamely consularis hivatalhoz d).

A kereskedelmi társulatok ügyében a birodalom felette szegény, a külforgalom érdekében működő associatiók, ha a már másutt említett Lloyd és dunagőzhajózási társulattól elnézünk e) csak legujabban kezdenek némi megállapodást nyerni, egy nagyobbserű kiviteli társulat, valamint a *Dunaforgalmi és kiviteli egyesülés* jelenleg szervező félben vannak f), a már szervezett társulatok pedig vagy csak a belüzlet egyik-másik ágára vonatkoznak, mint az 1851-ben (8 millió forint tőkével) keletkezett ingatlanságok első társulata Bécsben, mely a földbirtok adásvevéseire és a fekvőségekkel való üzletnek közvetítésére fordítja főfigyelmét, vagy éppen csak helybeli érdekűek, vagy végre ha eredeti conceptiojuknál fogva a szűk helybeli korlátokon felül emelkedve az összes kereskedelem lendítésére irányozvák is, mint péld. a *velencei kereskedelmi társulat* (15 millió lira tőkével), vagy a hazánk fővárosában 1852-ben alakult és 1854-ki május 25-én kelt legf. elhatározással megerősített *pesti Lloyd-társulat*, melynek feladata a magyar kereskedelem gyűpontjául szolgálni és e célra külön kereskedelmi lap által is tevékenyen kihatni, az eddig fennforgott viszonyok nem engedik, hogy e cél a társulatnak valóságos életfeladatává válhatott volna. Miért a birodalom csakis az egyesek válllvetve közreműködő törekvésein nagyra emelkedhető forgalmi életének érdekében nagyon is ohajtandó, hogy a varázsserejű egyesülés ezen annyira parlagon heverő cselekvőségi mezőt mielőbb és minél tartósabb sikerrel hódítsa meg, és a birodalom összes közgazdászatanak javára minél nagyobb mérvben aknázza ki.

a) Az árutőzsdéknek a forgalomra való egyik jótékony hihatása abban is nyilvánul, hogy a börzebiztosnak egyik feladata, a minden nap kötött ügyletek árfolyama szerint a forgalom főtárgyainak közepes piaci árát kitudatni, és azt a keresk. kamara utján közzétételni, úgy hogy ez uton a főcikknek átmérő piaci árai a közönség tájékoztatásul köztudomásra kerülnek.

b) Az ausztriai consuloznak rendszeren igen tanulságos tudósításai időszakonként az „*Ausztria*“ című folyóiratban közre szoktak tételni, azonfelül a külön szakavatott

figyelmztetéseket vagy az iparosoknak szóló ujjmutatásokat magukban foglaló tudósítások gyakran a kereskedelmi kamarák útján közvetlenül az érdekeltek tudomására szöktak juttatni.

c) Az ausztriai consularis állomások következőleg oszlanak meg; van jelenleg :

állomás	állomás
Törökbirodalomban 65	Algiriában 6
Francia- és Spanyolhonb. . . 47	Britt-Afrikában 4
Sziciliában 36	Dániában 2
N.-Brittaniában 19	Toskánában 2
Németbirodalomban 16	Haitiban 2
Pápai birodalomban 16	Kelet-Indiában 2
Ész.-am. szövetségben . . . 14	Belgiumban 1
Oroszországban 11	Britt-Ész.-Am. 1
Szardíniában 11	Argenti köztárs. 1
Görögthonban 11	Montevideo 1
Brasiliában 8	Chiliben 1
Portugalliában 8	Peruban 1
Németalföldön 6	Venezuelában 1
Svéd-Norvégiában 6	Chinában 1
Maroccoban 6	

Összesen : 303

d) A kereskedelmi és hajózási szerződések némelyei már másutt érintve lettek, itt azokat együttesen soroljuk elő, a mennyiben jobbra még mai napig érvényben állnak : a hanzavárosokkal (1839), Meklenburg Schwerinnel (1846), Toskánával (1847), pápai birod. (1825), Szardíniával (1851), Sziciliával (1846. 51. és 56), Franciaországgal (1841), Belgiummal (1854), Németalfölddel (1850. 1855. és 56), N.-Brittaniával (1838), Dánhonnal (1844 és 51), Svédhonnal (1831), Oroszországgal (1846 és 1860), Görögországgal (1835 és 56), Persiával (1857), Tunissal (1856), Braziliával (1827), Chilivel (1851), Mexikóval (1842), az északamerikai szövetséggel (1850), törökbirodalommal (1862); v. ö. különben *Vesque v. Püttlingen Übersicht der Verträge Oesterr. Bécs, 1854.*

e) A gőzhajózási két nagyobb társulatról már másutt volt szó, itt még csak a többiek érinthetők, mint a prágai gőz- és egyéb hajózási társulat 600,000 frt tőkével és 5 gőzessel, 22 vitorlahajóval stb. (Wappaeus Handb. der Geogr. und Statist. 7. kiad. 182 lap); a *Balaton-gőzhajózási társaság*, a *wörthi tó gőzhaj. társaság* és a *Dnieszter-gőzhajó-társaság*. Végre a hajózási két társaság Lussin-grande és Spalato városában.

f) A duna-keresk. társulat, melynek alapszabályai legközelebb (1865) megerősítve lettek, 90 évre alakult, alapja 500,000 font sterl. vagyis 25,000 részvény útján befizetendő 5 mil. frt, mely 20 mil. frtig öregbithető, azonfelül üzleti tőkéjét kamatozó kötelezvények kiadása által is növesztheti, melyek azonban 200 frtnál kisebb öszletről és egy évnél rövidebb időre nem szólhatnak, és a befizetett társulati tőke felényiét felül nem haladhatják. A részvényesek évenként Bécs városában gyűlekeznek össze, rendkívüli közgyűlés a kormány jóváhagyásával Pest, Lemberg, vagy London városában is tartható. Az igazgatótanács legalább 8 és legfőlebb 24, három évre választandó tagból áll, kiknek fele része, kell, hogy Ausztriában lakjék; az angol tagok London városában külön bizottságot képeznek, a tanács elnöke az ausztriai kormány által megerősítendő. Az első igazgatótanács tagjai az alapszabályok által jelöltetnek ki.

IV. Az értelmiség fejlesztésére.

114. §. A kereskedelmi tanintézetek az ausztr. birodalomban.

Mennyivel bizonyosabb az, hogy az alapos kereskedelmi szakképzettség és a merő üzleti ügyességen felül emelkedő világnézet egyik főfeltétele a virágzó kereskedelmi iparnak, annál sajtószertibb, hogy a

birodalomban a kereskedőjelölteknek fontos feladatukhoz mért szakbeli kiképzetetéséről a legujabb időkig legalább a kormány részéről legkevésbé sem lett gondoskodva. Egész 1856-ig nem volt az egész császári birodalomban nyilvános felsőbb keresk. tanintézet, egyedül a bécsi, leMBERGI és krakói műegyetemen, valamint a triesti hajózáti Akademián külön osztály létezett, melyek némi figyelemmel a mercantil szakismeretekre a magasabb műveltségre törekvő mercur-hírnökök szellemi igényeivel, de csak mellékesen foglalkodtak. Miért a mindennapiságon tulemelkedni vágyó jelöltek kénytelenek valának vagy magánintézetekben, vagy a külföldön keresni azt, mit a belföldi nyilvános intézetekben nem találhattak. A prágai kereskedelmi testületet illeti e tekintetben az iniciatívának dicsősége, az egyesek közreműködéséből 1856-ban keletkezett a birodalom első keresk. főbb tanintézete Prágában, e nemes példa nem maradt utánzás nélkül, és hazánk fővárosa nyomban követte Csehhon fővárosát, az itteni kereskedelmi kebelből hason tanintézet indult ki, mely az itteni kereskedelmi testületek és intézetek nemes adakozása folytán *magyar keresk. Akademia* neve alatt 1857. novemb. 1-én nyílt meg, és mint merő hazafias vállalat, egyedül magán erők segélyével nőtt nagyra; a harmadik főtanintézet *Bécsben* hasonlólag magán adakozások útján 1858-ban jött létre, úgy hogy a triesti hajózáti akademiával egybekötött commercialis osztálylyal együtt jelenleg 4 kereskedelmi akademia létezik, melyek közül a *bécsi* 1862-ben 329, a *prágai* 210, a *triesti* 110, a *pesti* végre 1862²/₈-ban 126; 1863²/₈-ban pedig 168 tanulóól látogatattott a). Ez tehát azon tér, melyen az önszegélyzés elve legalább eddigelé a legnagyobb tevékenységet fejtette ki, három legelső kereskedelmi tanintézete a birodalomnak a kormány minden hozzájárulása nélkül tisztán magáncselekvőség útján keletkezvén és dicséretes buzgalomból egyesült dús javadalmazással tartatván fenn.

De éreztetik a kereskedelmi szakképzés szüksége másutt is, és több városban, hol a kereskedelmi gremiumok, hol egyes magánzók részéről több osztályokra szakadozó kereskedelmi tanodák tartatnak, melyek elég sürűen látogatattanak, és e tekintetben különösen hazánk jeleskedik, itt a kebelbeli és magánkereskedelmi tanodák, valamint az azokban talált tanítványok létszáma a többi tartományokéit tetemesen felülhaladja; így az 1859-ik évre vonatkozó hivatalos adatok szerint a birodalomban talált 60 magánkereskedelmi tanodából szorosán vett Magyarországra 27, Horvát-Tórországra 4. Erdélyre 5, és így a magyar koronai területre 36 esett, tehát jóval több mint fele része az összes birodalombeli hasonintézeteknek; mind a 36 tanintézetben ugyanazon évben 2406 tanoncz találtatott b). A többi tartományok közül van Alsó-Ausztriában 10, köztük a bécsi gremialis iskola a leglátogatottabb (1642 tanulóval), Csehonban van 5, Morva-Sziléziában 6, Galicziában 1, Felső-Ausztriában 1, végre Krainában 1. Némelyei ezen intézeteknek csak mint vásárnapis iskolák, vagy esti tanfolyamok működnek, melyeknek látogatására az egyes kereskedelmi üzleteknél alkalmazott gyakornokok (Commis) épen úgy köteleztetnek, mint a mesterembereknél, s gyártelepeken levő tanonczok kötelesek a közönséges vásárnapis tanodákat látogatni és a hitoktatásban résztvenni.

Nagyobb érdekeltség azonban kivált a kereskedelmi czégek részéről, valamint egyáltalán kívánatos lenne a nagy áldozattal létrehozott nyilvános intézetek felvirágoztatására, úgy különösen a dicséretesen működő felsőbb tanintézetek, jelesen a magyar kereskedelmi Akadémia biztos haladása kétszeresen igényli a magyar kereskedelmi világnak abban leginkább nyilvánulandó gyámolítását, hogy ezentul ezen hazafias vállalat buzgó törekvései a magyar kereskedők részéről azáltal kellőbben méltányoltassanak, hogy a segédszemélyzet alkalmazásánál az akadémiai bizonyítványokra, mint magasabb képességi fokról legbiztosabb tanúságot tevő okmányokra több súlyt fektessenek.

a) A magyar kereskedelmi akadémia történeti fejlődésére, igényei és statistikájára nézve v. ö. *Wenninger* szakavatott cikkét a statist. közleményekben. Az 186³/₄-ki tanév statistikája hivatalos adatok fonalán e következő :

	tanár	tanuló
Az előkészítő osztályban	1	44
Az akadémiai I. tanfolyamban . . .	5	66
„ „ II. „ . . .	3	31
„ „ III. „ . . .	8	27
Összesen :	17	168

a tanulók közt volt 28 magyar, 189 német és 6 szerb; vallásra pedig 27 római kath., 3 görög n. e., 13 evang. és 125 Mózes-vallású; 19 volt tanpénzmentes, a többiek a díjt fizették, t. i. 63 frtot az előkészületi és 105 frtot az akadémiai tanfolyamban. A köteles tantárgyakon kívül az angol nyelvből leczkékre 71, a szabad rajztanra 35, a gyorsírásra 25 tanítvány járt. — Van az intézetnek vegyészeti, természet-, ásvány-, fűvész-, áruismerettani, térkép- és rajzminta-gyűjteménye, meg egy kézi könyvtára a tanárok és tanulók számára. Az iskolai pénzeiből nem fedezhető költségeket (évenként mintegy 10,000 frtot) a keresk. gremiumok és néhány más iparosintézet szolgáltatják.

b) A magyarországi magán és gremial keresk. tanodák 1859-ben volt tanulóik számával együtt következő összeállításból kivehetők, volt ez évben :

Pesten magán kereskedelmi tanoda . .	7	1147 tanulóval
Pesten izraelita „ „ . . .	1	55 „
Budán magán „ „ . . .	1	54 „
Sz.-Fehérvároott kebelb. „ . . .	1	56 „
Esztergamban „ „ . . .	1	41 „
Szegeden „ „ . . .	1	54 „
Miskolczon izraelita „ „ . . .	1	33 „
Kecskeméten „ „ . . .	1	36 „
Pozsonyban kebelb. „ „ . . .	1	44 „
Pozsonyban izraelita „ „ . . .	1	25 „
Eperjesen kebelb. „ „ . . .	1	40 „
Sopronyban magán „ „ . . .	1	61 „
Mohácson „ „ . . .	1	30 „
Aradon „ „ . . .	1	88 „
N.-Váradon kebelb. „ „ . . .	1	76 „
Szathmáron „ „ . . .	1	26 „
Debreczenben „ „ . . .	1	90 „
Szabadkán „ „ . . .	1	45 „
Verseczen „ „ . . .	1	15 „
Temesvároott magán keb. „ . . .	2	41 „
Összesen :	27	2057 tanulóval.

II. FEJEZET.

A szellemi mivelttség.

115. §. A szellemi mivelttség fontossága egyáltalán és statisztikai feltüntetésének nehézsége.

A szellemi mivelttség ama nagy nemzeti tőke, mely legbiztosabban és tartósan állapítja meg az egyes államok közti rangfokozatot. Az értelmiség magasabb polczára vergődött nemzetek minden tekintetben tulsúlyra emelkednek, miután fokozottabb szellemi képesség egyszersmind hatalmas emeltyűje az anyagi jólétnek. A szellemi felsőbbtség az észszerűbb közgazdasátnak valamint természetes szülője, ugy szükségképeni szüleménye. Minél inkább lengik át a culturélet árjai a nép összes rétegeit, minél szélesebb alagra van fektetve az észbeli tehetségek általános kimivelése, minél inkább részesül a nép nagy tömege a tudomány, az-irodalom, az aesthetikai és művészi kiképezés szellemi élvezetében, minél általánosabb a lelki szükségleteknek közérzete és méltánylása, annál nagyobbra növekszik azon varázserejű, dúsan kamatozó tőke, mely hódítva, de nem pusztítva a nemzeteket a békés hatalom ama fokára emeli, melyen nyugottan nézhetik társaik nemes versenységét, örömmel üdvözlük a szellemi mérkőzés kedves alkalmát.

Sajnos, hogy épen ezen drága nemzeti kincs szellemies lényénél fogva leginkább kifog a statisztikai fényképezés mesterségén, a szellemi élet összes mozgalmái, a folyvást hullámozó culturömlengések merő számadatokkal nem lévén teljes hűséggel bemutatathatók a). Mindazonáltal vannak tényezők és támpontok, melyek szerint az államnak szellemi cultur-állapotjai is legalább megközelítőleg felismerhetők, ezek leginkább a népnevelés, a közoktatásügy jelen állásában, valamint a körül mutatkozó köztörekvésekben, a köznépnél mutatkozó és különféle alkalommal nyilvánuló képzettségi fokozatban, a sajtó mozgalmában, a szellemi téren való egyesülésekben, névszerint pedig azon intézetek és társulatok cselekvőségében kinálkoznak, melyek a tudomány zsoldjában a szellemi mivelttség érdemkeny magjának kihintésén fáradoznak.

Miért legelőbb a népoktatás ügyét az egész birodalomban és annak egyes részeiben, majd a felsőbb tanítás és a tudományos tanintézeteknek állását, majd a többi képző-intézetek, társulatok és egyletek állapotját, végre a szellemi termelényeket, az irodalom és művészet statisztikailag feltüntethető nyilvánulásait fogjuk szemügyre venni, mindezekben a birodalom és egyes részei culturéletének ha nem is hű, legalább reáismerhető képe tükrödzvén vissza.

a) Ha már egyáltalán nehéz a szellemi élet lüktetéseit statisztikai adatok keretébe szorítani, e nehézség az ausztr. birodalomban még az által növekszik, hogy épen a tanügy statisztikája a birodalmi hivatalos statisztikának egyik legkevésbé kiképezett

része, nem mintha erre vonatkozó kimutatások hiányoznának, hanem hiányosak, kivált a népiskolákra vonatkozók, így a statisztikai táblázatok csaknem minden évfolyamában külön füzetekben a tanügyi adatokat egybeállítva találjuk, de alig van egy, mely minden tartományra nézve teljes lenne, hol az egyik, hol a másik tartománynak adatai vagy egészen hiányzanak, vagy korábbi évről valók, ez, tájdalom, különösen a magyar tartományokra nézve áll, úgy hogy elég sajnosan épen hazánk e téreni haladását legkevésbé sem lehet megnyugtatólag feltüntetni.

I. A tanintézetek mint a szellemi műveltség főtényezője.

116. §. Az elemi tanodák és a népoktatás állapota a birodalomban és annak egyes részeiben.

Az elemi tanodák, melyek elszigetelve és egyenkint véve alárendelt fontosságúaknak látszhatnának, egyetemen véve a közműveltség ama biztos alapkövét képezik, melyen az egész tanügy nagyszerű alkotmánya sarkal. Az elemi oktatás, valamint a magasabb tanulmányokra törekvőkben tudományos kiképezésük első alapját rakja le, úgy ama nagy néptömegnek, mely az elemi tanodákban kezdő és fejező be szellemi kimivelése rövid folyamát, szerzi az egész szellemi kincset, melylyel be kell érniök, és melynek dús tartós voltától tételeztetik fel a köznépeknek polgári és társadalmi állása. A népiskolák többé kevésbé megfelelő szervezete ennél fogva kimondhatlan társadalmi és állami fontossággal bír, miután attól függ a közművelődésnek nagyobb kisebb terjedelme és alapossága.

Az ausztriai birodalomban már régtől fogva a magas kormányának a népoktatásügy körüli különös gondoskodásával találkozni, és hogy legujabban, midőn az összes tanügy gyökeres átalakuláson ment keresztül, az elemi tanítás inkább érintetlenül maradt, ez kevésbé az ebbeli gondoskodás csökkenésének, mint azon körülménynek szüleménye, hogy egyfelől azoknak szervezete, mint az jelesen a német szláv tartományokra nézve az 1805. és későbbi években egész 1847-ig, Magyarországra nézve az u. n. systema scholarum norm. 1845-ben és utóbbi k. leiratok által megállapítva lőn, helyesebbnek találtatott. semhogy gyökeres reformnak szüksége fennforgott volna a), és hogy másfelől a főszulypont az elemi tanodák iránt, legalább a katolikus népességre nézve az ausztriai concordatum folytán inkább az egyház kezébe lőn áttéve, meg sem említve, hogy a birodalom finánczállapota erre különösen érezhető befolyással volt; miért is az államigazgatásnak a néptanodák körüli újabb törekvései csak czélszerűbb tankönyvek kiadása, a tanodákra vonatkozó természetbeni tartozások megváltása, és a magyar korona területén az u. n. fassiók vagy az iskolai alapítványok és létszerűk hivatalos felvételének eszközlése iránti gondoskodásra szorítkozvák.

Az elemi oktatás körüli haladás legjobban a néptanodák létszámának, valamint látogatottságuk növekedésében tükrözdik vissza. annál sajnosabb, hogy ez az egész birodalomra egyenlően fel nem tüntethető, a magyar korona területéről csak egyik másik évben kínálkoznak hivatalos adatok, holott épen ezekre nevezve legérdekesebb lenne a koronkénti szaporodást statisztikailag bemutatni, a magyar népiskolák állítólagos elhagya-

tottsága iránt a leghibásabb nézetek jutván teljesen igazolatlan érvényre: de ha nem tudjuk is a magyar tartományokbeli néptanodák szakonkénti fejlődését évről évre, úgy kimutatni, mint a többi testvértartományokban b), vannak mégis elég biztos támpontok ez ügy részrehatatlan felderítésére, miután vannak hivatalos felvételek úgy az 1851, mint az 1857 és 1859-ik évből. A többi német-szláv tartományokban, oda értve a katonai határörvidéket is, de Lombardia letudtával, melylyel több mint 5000 népiskola elesett, találatott:

	elemi iskola növekvés		tanuló növekvés	
1851-ben . .	15,271	—	1,593,650	—
1854-ben . .	15,661	2,5%	1,662,068	4,8%
1857-ben . .	16,154	3,1,,	1,718,684	3,4,,
1860-ban . .	16,811	4,0,,	1,818,018	5,8,,
1862-ben . .	17,144	2,0,,	1,806,472	—0,8,,

A magyar tartományokban volt, és pedig:

	1851-ben		1857-ben		1859-ben	
	tanoda	tanuló	tanoda	tanuló	tanoda	tanuló
Magyarországban	8,083	647,954	8,870	703,290	8,870	703,290
Horvát-Tótorsz. .	229	16,440	288	21,615	288	21,615
Erdélyben . . .	2,216	80,718	2,556	125,210	3,315	156,425
együtt:	10,528	745,112	11,714	850,115	12,473	881,330

A hat éven át ennél fogva a tanodák a magyar tartom. 11,2%, az iskolás gyermekek száma pedig 14%-al emelkedett, mi, hacsak nem a pontosabb felvételnek eredménye kedves jelenségül veendő, mindenesetre a magyar tartományok az elemi oktatás ügyében korántsem tűnnek fel oly sötét színben, mint az közönségesen vélelmezett, főleg ha a magán-elemi iskolák is számba vétetnek, milyen 1863-ban csak a legszorosabban vett Magyarországon 81 számított 2070 tanulóval.

Ha ennél fogva a magyar tartományokban még 1859-ben fennállott népiskolák s tanulók akkori száma a többi testvértartományokban 1862-ben talált néptanodák s tanulóik számához hozzá adatnak, az egész birodalomban mintegy 29,618 és a mennyiben Horvát-Tótországban 1862-ben 200-al több elemi tanoda van kimutatva, tulajdonkép 29,817 elemi tanoda találatik, sőt a mennyiben még a többi magyar tartományok is időközbeni növekvése számba vétetik, a birodalmi összes elemi tanodák legalább is 30,000-re tehetők, az azokat látogató mindkét nembeli gyermekek száma pedig 2.700,000 fölé rug, mi szemközt a 3, — 4 millió fölé menő tanköteles gyermekek létszámával, átlag 66—68%-ot eredményez, azaz átmérőleg 100 a 6—12 évben mint tanköteles korban álló gyermek közül 68 valószínű járja az iskolát, ellenben 100 tanképes gyermek közt 32 minden oktatás nélkül lézeng, és így közel egyharmada a birodalmi ifju nemzedéknek nélkülözi az elemi oktatás malasztját; természetesen, hogy ezen arányra felette nagy különbség létezik az egyes tartományok közt, legkedvezőbb arány találatik Alsó-, Felső-Ausztria és Salzburgban, meg Cseh-, Morva-Sziléziában, hol az iskolázási kötelesség teljesítésére fennálló kényszereszközök uralma alatt csak igen csekély töredéke az ifju

világnak lézeng minden oktatás nélkül, sőt Tirolban azon sajátosság évek során át észlelhető, hogy ott az iskolában talált gyermekek száma a tanköteleseket még felül is szárnyalja, miután ott a gyermekek rendszeren még a 12-ik éven túl is az iskolában hagyatnak, a nélkül, hogy ebből a tyroli nép általánosabb szellemi műveltségére következtetés lenne vonható; Karantán Krainában és Istriában már jóval kedvezőtlenebb viszony mutatkozik, Dalmatiában és Lombard-Velenczében alig több mint egyharmadrésze a tanképes gyermekeknek járja valóságosan az iskolát, sőt Galicziában alig egy ötöd, és Bukovinában meg alig egy 10-ed része az ifju sarjadéknak részesül az elemi tanításban; Magyarország mint sok másban, ebben is középuton jár, itt 27 százaléka az ifju nemzedéknek vagy 100 gyermek közt 27-en semmiféle oktatásban nem részesülvén, mint ez következő, az 1859-re mint e tekintetben legteljesebb adatokat szolgáltatató évre vonatkozó összeállításból kitűnik; találtatott az elemi tanodákban a tanköteles

	gyermekek k ö z ö l	leányok	általán
Tirolban	105 ⁰ / ₁₀₀	102 ⁰ / ₁₀₀	104 ⁰ / ₁₀₀
Salzburgban . . .	99 „	100 „	100 „
Alsó-Ausztriában .	101 „	97 „	99 „
Felső-Ausztriában	99 „	99 „	99 „
Morvában	100 „	99 „	99 „
Csehthonban . . .	97 „	96 „	97 „
Sziléziában . . .	96 „	95 „	95 „
Stiriában	90 „	84 „	87 „
Karantánban . . .	83 „	78 „	81 „
Magyarthonban . .	75 „	70 „	73 „
Erdélyben	76 „	67 „	72 „
kat. őrvideken . .	64 „	46 „	55 „
Krainában	59 „	52 „	55 „
Istriában	54 „	37 „	46 „
Horvátótországban	51 „	39 „	46 „
L.-Velenczében . .	61 „	7 „	33 „
Dalmatiában . . .	38 „	9 „	24 „
Galicziában	27 „	15 „	21 „
Bukovinában . . .	12 „	7 „	9 „
átlag : 72 ⁰ / ₁₀₀		63 ⁰ / ₁₀₀	68 ⁰ / ₁₀₀
1854-ben 68 „		59 „	64 „

Miből egyszersmind kiviláglik, hogy a gyermekek elemi oktatásáról keblőbben van gondoskodva mint a leányokéról, és noha a nőnembeni ifjuságnál e hiányt hol a házi nevelés, hol a nagyobb számmal levő magántanintézetek némileg kipótollják, mégis a birodalmi népnevelés terén a nők kiképezéséről való csekélyebb gondoskodás, a társadalmi életben is sajnos modorban teszi magát érezhetővé, a semmi oktatásban nem részesült nőszemélyek jóval magasabb mérvben szerepelvén az elitelt büntetett nők közt, mint az oktatás nélküli fizemélyek a férfibüntetettek közt.

Az elemi tanodákat azonban sok tekintetben az *ismétlési (vasárnapi)*

iskolák helyettesítik, vagy csak az ott megkezdett, félbeszakadt, vagy hézagos maradt elemi oktatást folytatva kiegészítik, ezeknek létszáma pedig, valamint mindkét nemű tanonczaik száma igen szép fejlődést mutat, így volt

	1857-ben	1859-ben	1862-ben
	ism. iskola tanoncz	ism. isk. tanoncz	ism. isk. tanoncz
a német-szláv tartom.	11,918 672,540	12,156 696,704	12,365 746,556
a magyar tartományokb.	2,057 88,045	2,140 91,015	? ?

együtt : 13,975 760,585 14,296 787,719

tehát az ismétlési iskolák évenként 8—900,000 tanoncztól látogattnak, mely szám, hogyha az elemi tanodák népszámához hozzáadatik, az elemi oktatásban résztülők összszáma mintegy *negyedfél* millióra megy, miáltal az elemi oktatás nélkül lézengő gyermekek fennebb kimutatott számaránya némileg megjavul ugyan, de az ismétlési iskolák tanonczeit nem lehet egészen számba venni, miután azok egyrészt jobbra a tanköteles koron túl vannak, és így a tanképes gyermekek viszonyára ki nem hathatnak, másrészt pedig köztök sok olyan is van, kik a népiskolákban már voltak, úgy hogy nehéz meghatározni, mennyire javul az által a közoktatásban nem részesülési viszony, annyi bizonyos, hogy úgy a hadkiegészítési ügynél, mint az elítélt bűnösök közt még elég jelentékeny azoknak száma, kik sem írni sem olvasni nem tudnak, az utóbbi tekintetben legujabban félreismerhetlen javulás mutatkozik, miszerint az egészen tudatlanok számviszonya az elítélt büntetettek közt úgy az egész birodalomban, mint jelesen a szorosan vett Magyarországon mindinkább csökken, miután a sem írni, sem olvasni nem tudók az összes elítéltek közt

	1858.	1859.	1863.
az egész birodalomban . . .	60. ⁵ / ₁₀₀ -al	61. ⁰ / ₁₀₀ -al	52. ⁸ / ₁₀₀ -al
szorosan vett Magyarországon	73. ⁵ / ₁₀₀ „	72. ⁰ / ₁₀₀ „	58. ⁴ / ₁₀₀ „

szereltek c), mely csökkenés világos tanúsága a népoktatás nagyobb terjedésének, mert hogy e viszony kétségtelen vonatkozással van a néptanodák látogatásához, legvilágosabban a legutolsó évi adatok további elemzéséből derül ki, miszerint épen azon tartományokban, melyekben az iskolás gyermekek számaránya igen magas, a minden oktatás nélküli büntetetteknek számviszonya igen csekély és megfordítva, így 1863-ban az elítélt büntetettek közt van :

	kik sem írni sem olvasni nem tudnak	kik csak olvasni tudnak
a német-szláv tartományokban . . .	32. ⁰ / ₁₀₀ -al	5. ⁰ / ₁₀₀ -al
szoros ért. Magyarországon . . .	58. ⁴ / ₁₀₀ „	19. ⁰ / ₁₀₀ „
Lomb.-Velenczében	70. „	2. ⁰ / ₁₀₀ „
Galicziában	84. ⁵ / ₁₀₀ „	3. ¹ / ₁₀₀ „
Horvát-tótországon	86. ⁰ / ₁₀₀ „	0. ⁰ / ₁₀₀ „
Bukovinában	95. ⁴ / ₁₀₀ „	0. ³ / ₁₀₀ „
Dalmatiában	96. ⁴ / ₁₀₀ „	— „

átlag : 52.⁸/₁₀₀ al • 10.⁰/₁₀₀-al

Valóban hű tükre a népoktatás nagyobb kisebb elhanyagolásának, miután a fennebbi adatoknak az elemi iskolák látogatásával való tagad-

hatlan összefüggése mellett még hangosabban szól azon körülmény, hogy a német-szláv tartományok közül megint ott legcsekélyebb az arány, hol az iskolalátogatási arány a legnagyobb, tehát Tirolban, hol minden 100 elitelt közt csak 12 fordul elő minden oktatás nélkül.

Az ujonczozás alkalmával szőnyegre kerülő adatok is a nép közt elterjedt miveltségi fok iránt szolgáltatnak némi tájékoztatást; a birodalomban a kiállított ujonczok felől legujabban hivatalosan szokott feljegyezteni, hogy hányan értenek közölők az íráshoz; ezen adatok szerint az 1863-ban kiállított ujoncz közt az egész birodalomban csak 30 százalék írástudó volt, az 1857-ik évhez képest némi haladás észlelhető ugyan, mert ez évben összesen csak 27 százalékkal írásképes ujoncz találtatott, mindazonáltal szemközt az iskoláztatott gyermekek számviszonyához mindig igen sajnos arányosztalék, és e tekintetben az egyes tartományok árnyékatai époly szembetűnőleg lépnek előtérbe, így 1863-ban találtatott *írásképes ujoncz*

kat. parancsnokság	területe	százalék
a <i>bécsi</i> (a két Ausztria Salzburg és Stiria)		70.
a <i>prágai</i> (Csehország)		62.
a <i>brünni</i> (Morva Szilézia)		50.
a <i>udinei</i> (Velencez, Tirol, Karant. Kraina, Istria)		27.
a <i>budai és temesvári</i> (Magyarorsz. és kat. örvid. egy része)		22.
a <i>zágrábi</i> (Horvátótország és kat. örvid. egy része) . . .		9,5
a <i>n.-szeceni</i> (Erdélyben)		8,9
a <i>zárai</i> (Dalmáthonban)		5,1
a <i>lembergi</i> (Galiczia Bukovinában)		3,2

míg tehát a két Ausztria és Steierhgségből kiállított jutaléknál 100 közt 70 tudott írni, a Galiczia és Bukovinából kikerülteknél csak 3—4 értett száz közül e mesterséghez, mily roppant különbség, és mennyire constatalja az a lengyel tartományok népiskoláinak fennebb ecsetelt szomorú állapotját; de hazánkban is elég tág mezeje nyílik a teendőeknek, miután az ujonczoknak még egy negyed része sem találtatik annyira oktatottnak, hogy írni képesek lennének d).

a) A népiskolák szervezése 1805. aug. 11. kelt legfelsőbb elhatározással a nem magyar és olasz tartományokra nézve megállapítva lón; az időszakonként kelt rendeletek pedig 1847-ben egybegyűjtve e czim alatt adattak ki: *Verfassung der deutschen Volksschulen für die k. k. oesterr. Provinzen mit Ausnahme von Ungarn, Lombardie, Venedig und Dalmatien*, miben minden az elemi tanodákra vonatkozó rendszabályok egybefoglalvák, úgy hogy az a mondott tartományokra nézve valódi iskolai Codexnek nevezhető. Az 1856. május 24-én kelt miniszteri rendelettel az egész birodalomban Lomb.-Velencez és a kat. határörvidék kivételével az eljárás szabályoztatott, mely szerint a népiskolákban a magántanulókkal a megkívánt vizsgálatok megtartandók, mi alól csak azon tanulók vannak kivéve, kik államérvényes bizonyítványok kiállítására feljogosított magánintézetben nyerték az elemi oktatást. Irodalmi szempontból különösen *Helfertnek* a birod. néptanodákról szóló terjedelmes munkája megemlítendő.

b) A statisztikai közleményekben ugyan a magyarországi népiskolák állása iránt az 1862-ik évre vonatkozó adatok közölve. Dr *Barai* József több czikkek során át az elemi tanügy állását az egyes püspöki megyék szerint a magas kormánysszékéről készségesen átgondolt hivatalos kimutatások fonálán részletesen mutatá be; de

részint mivel ezen cikksorozat még korántsem befejezve, részint mivel csakis a kath. néptanodákra vonatkozik, ezen töredékes alakban nem voltak használhatók az elemi tanügy befejezett képeinek kiállítására, csak itt-ott levén párhuzamra az egyes megyebeli adatok használhatók.

c) Franciaországban a minden oktatás nélküli büntetettek (completement illetés) jóval mérsékeltabb arányban szerepelnek, mint Ausztriában, és ott több évtizedbeli adatokból az elemi oktatás folytonos haladása félreismerhetlenül kivehető; így volt egészen oktatlan büntetetes:

1826—1830-ig	61.5%	1846—50-ig	50.5%
1831—1835-ig	58.4 »	1851—55-ig	45.6 »
1841—1845-ig	52.3 »	1856—60-ig	43.4 »

az ujonczok közt pedig 1837-ben 31.5%, 1856-ban 30.6% volt minden oktatás nélkül. Angolországban 1841-ben 100 esekett közül 40.5%, 1858-ban 33.5%, 1859-ben 32.5% nem volt képes nevéét aláírni; míg Franciaországban (1854 és 55) fele része a menny-asszonyoknak, és egyharmada a vőlegényeknek nem értett az írás mesterségéhez. Poroszországban ellenben az egy évben kiállíttatni szokott ujonczok között csak 4% találattik minden iskolai oktatás nélkül, 20% hiányos és 76% elegendő képesséssel. Igaz, hogy ezen viszony némileg természetes szüleménye a Poroszországban honos ujonczozási rendszernek, mely mindenkit, még az egyetemi tanulókat is egyaránt éri, de tagadhatlan tanúsága a porosz elemi oktatásügy helyes szervezetének, azon alig több mint az osztrák birodalom népesség felével dicsekvő állam elemi tanodáiban csaknem épen annyi gyermektanuló találattván, mint Ausztriában (2.5—2.7 mil.) miért itt már 82%-ja a tanköteles ifjúságnak valóságosan iskolában találattik.

d) Az 1868-ki adatok egybevetve az 1857-ik évbellel, jelesen Magyarországon igen ürvendetes haladást tanusítanak, ugyanis 1857-ben csak 15, ellenben 1868-ban 22% írástudó volt, pedig az utóbbi évben a Bánság és a volt szerbvajdaság is bele van számítva, mely jóval rosszabbul áll az elemi oktatás ügyében, mint Magyarország egyéb részei. Mindenesetre sajátságos, hogy még az osztrák-német tartományokban is, hol már 1842-ben a tanköteles gyermekek 87%-ja az iskolát valóságosan járta, 1857-ben még több mint fele része az ujonczoknak (52%) nem volt írásképes!

117. §. Az elemi tanodák confessionalis szempontból, a prae-parandiák, az elemi oktatás költségei, meg a tanodai kormányzat.

Felette sajnos, hogy a hivatalos táblázatok után rendelkezésre levő adatok fonalán az elemi tanodák állapotja az egyes vallásfelekezeteknél szabatosan be nem mutatható, miután a hivatalos kimutatásokban csak két főrovat van, egy a kath. tanodák, és egy az összes nem katolikus iskolák számára, úgy hogy ezen utóbbi közös rovatban nem csak a mindkét felekezetű evangyelika egyháznak, hanem a görög egyesülteknek és a mózes-vallást követőknek tanodái is együttesen egybefoglalvák, mi nem keveset nehezíti jelesen az evang. tanodáigynék kellő méltánylását, minthogy a görög nem egyesültek köztudomás szerint legrosszabbul állanak iskola dolgában, a zsidó lakosság részéről pedig eddigelé leghézagosabbak a felvételek a). Mindamellett még ily hiányos szerkezetű kimutatásból is félreismerhetlenül tűnik ki, hogy az akatholikusok aránylag több elemi tanodákkal birnak, mint a katolikusok, ámbátor ezeknél is e viszonyt nem keveset zavarja meg azon körülmény, hogy a római kath. tanodák is az e tekintetben felette szegény görög katolikusaival közösen és egyetemleg kimutatvák.

Ezt szem előtt tartva, találjuk, hogy az 1859-ki, illetőleg 1862-ki adatok után fennlevő összes 29,417 elemi tanoda közül:

katholikus tanoda van	23,388	vagy	egy tanoda 1154 kath. lakóra
akatholikus „ „	6,429	„	1104 akath. lakóra

tehát az akatholikus tanodák száma arányítva a felekezetek létszámához, tagadhatlan nagyobb b), pedig azok közt csak 288 izraelita iskola van felvéve, úgy hogy azoknál csak 3611 mózesvallásura esnék egy elemi tanoda c), miáltal a többiek aránya is kedvezőtlenül influaltatik; és hogy csakugyan az evangélikusoknál, jelesen az ágostai hitvallásuaknál kellőben van gondoskodva az elemi oktatásról, adatilag is bebizonyítható, így az 1856-ik évre szóló udvari és állam kézikönyvben a magyarországi ág. hitv. 4 superintendentiában 1033 elemi tanoda van kimutatva 89,404 tanulóval, és így az ugyanott kimutatott 790,127 ágost. hitval. lakókhoz arányítva, már minden 813 lélekre egy elemi tanoda jutott.

Ha az elemi tanodákat tovább részletezzük, azt találjuk, hogy van :

	példány- és főiskola	falusi vagy trivialis iskola	merőben leányiskola
katholikusoknál . .	608	21,538	1242
akatholikusoknál . .	73	6,018	338
együtt :	681	27,556	1580

A példány- és főiskolák, egyszersmind a népoktatók kiképezésére levén rendelve, mi végre az 1848 sept. 17. és 1849. jul. 13. kelt miniszteri rendeletekkel két évi külön tanfolyam lön szervezve d), azoknak száma nagyobb fontossággal bír, és e tekintetben a többi ausztriai tartományok jóval gazdagabban ellátvák, mint a magyar tartományok, amott 438, emitt csak 243 példány- és főiskola számíttatván; de ezen hiányt nevezetesen Magyarországbán az itt fennálló külön tanintézetek u. n. *praeparandák* dusan pótolják helyre, milyen a *pesti* 1844 ben alapítva és 1856-ban újjászervezve, egy másik ugyanott nőnembeli tanítók kiképezésére 1856-ban lön alapítva, a már 1828-ban alapított *egri*, az 1846-ban alapított *szegei*, az 1856-ban létesített *esztergami* és *kalocsai*, továbbá a *sopronyi*, *pécsi*, *győri*, a *szepességi*, (mely úgy mint az *egri Pyrker* volt nagyérdemű főpásztorunk által lett alapítva), a *besztercebányai*, *nagyvárad* *szathmári* és *verseci*, a görög kath. *ungvári* és *n.-várad*i, valamint a g. n. e. *aradi* és *zombori*, végre az ág. hitv. *soproni* és *brassói*, valamint a *helv. hitv. kecskeméti* és *n.-enyedi* e).

Nem csekély lendületet nyert az elemi tanítók további kiképzése az 1851. május 26. kelt miniszteri rendelettel kellően szabályoztatott időszakai értekezletek által, melyek a kölcsönös tapasztalatok kicserélésére, javaikatok tételére, és minden az oktatásügy előmozdítására czélzó intézkedések feletti tanácskozássra rendelvek. Az összes néptanodái személyzet mind a két rendből az egész birodalomban, oda érte a hitoktatókat és segédtanítókat is, az 1859, illetőleg 1862-ik évi adatok fonalán :

a nem magyar tartományokban . . .	33,187 főre
a magyar tartományokban . . .	20,582 „

együtt : 53,769 főre rug.

Az elemi oktatás költségeit illetőleg, ezek, miután ujabban egyetemleg az összes tanügy költségeivel fordulnak elő, külön ki sem mutathatók, hanem átlag 5—6 millió frtra ruagnak, jelesen 1859-ben hivatalos közlés folytán 5.657,000 ftot tettek, miből 1.686,000 forint a magyar, és közel 4 mil. frt a többi tartományokra esett *f*); de ezen kiadások korántsem terhelik az államkincstárt, miután a magyar tartományokban a polgári és vallásközségek és csak részben a tanulmányi alap viselik e terhet, a többi tartományokban pedig erre külön iskolai alapok léteznek, névszerint a többi örökös tartományokban Erdélylyel együtt az iskolai alapok activ vagyona hol fekvőségek, hol értékpapírok és magánkövetelések után 4., millió pengő forintra rüg, míg a tanulmányi alapok az egész birodalomban a magyar tartományokat is oda értve, 36 mil. frtra menő activ vagyonnal birnak, mint ezt az évi jövedelemmel együtt részletesebben alantabb az összes vallás- és tanügy legutóbbi költségvetését tárgyzzó 137. §-ban bővebben fogjuk megmutatni. A többi örökös tartományokban azonfelül a költségek hol az iskolai pénzek, hol egyes alapítványok, hol azon illetmények által fedeztetnek, melyek az egyesek részéről majd természetbeni szolgáltatások által az iskola javára fennállanak, majd minden hagyaték után bizonyos megállapított mértékben az iskolai alapba folynak, és mihet 1851 óta még a katonai kötelék alatti személyek hagyatékjai is tartoznak járulni.

A mi végre a néptanodák kormányzását illeti, a nemmagyar tartományokban, az országos politikai hatóságok alatt közvetlenül főfelügyelők vannak, és pedig a róm. és görög kath. elemi iskolákra nézve 45, a görög nem egy. iskolák számára 4, az evangélikusokéira 7 főfelügyelőség van; ezek alatt vannak kerületi felügyelők, és pedig mind a két szertartású kath. iskolák felett 988, a gör. nem egy. tanodák felett 22, az evangélikus mindkét felekezeti néptanodák felett végre 23; az izraelita iskolák csak Istriában és keleti Galicziában külön inspectorok, egyébütt a kath. kerületi felügyelők alá vannak rendelve *g*). Magyarország, tekintve a latin és görög szertartású kath. néptanodák kormányzatát, 5 tanulmányi kerületre oszlik, melyeknek élén tanulmányi főigazgatók állanak; az evang. tanodákra az illető superintendentiák gyakorolják a közvetlen felügyelést, a görög nem egyesültek néptanodái, kivéve a püspöki megyéket legközelebb érdeklő ügyeket, közvetlenül a magyar kir. Helytartótanács által igazgattatnak, míg végre a zsidó népiskolák a kath. felügyelet alá helyezvők. Horvátországban vannak fő- és kerületi felügyelők, úgy mint a többi örökös tartományokban, névszerint 5 fő- és 43 kerületi felügyelőség a mindkét szertartású katolikus iskolákon, 3 fő- és 14 kerületi felügyelőség a gör. nem egy., és 1 főfelügyelőség az evang. iskolákra nézve. Erdélyhonban végre a kath. tanügy vezetésére van egy külön országos bizottmány, mely a kormányzó elnökleite alatt a Gubernium több tanácsosai s titkáraiból, valamint egy papi előadóból összeállítva, egyszersmind a kath. egyház- s alapítványügyekkel foglalkodik *h*). A népiszkolai tanköny-

vek kiadása a nem magyar örökös tartományokban közvetlenül az állam-miniszterium alá rendelt iskolakönyvek kiadására való igazgatóságnak van fenntartva, míg Magyarországon ezen jog a magyar kir. egyetemi nyomdát illeti, mely az egyideig felfüggesztett ebbeli jogosítványnak birtokába 1860 után újra visszahelyeztetett i). A néptanodákra végül legujabban az 1863-ban megalakult cs. kir. oktatásügyi tanács sem maradt idomító kihatás nélkül, melynek szervezete s feladatáról többet a 122-ik §-ban.

a) A nemzetiségek szerint jóval részletesebbek a hivatalos kimutatások, csak sajnos, hogy Erdélyhonra nézve a kívánt adatok e tekintetben teljesen hiányzanak, úgy hogy ethnografi szempontból nem lehet tökéletes képét az összbírodalmi népiskoláknak bemutatnunk; Erdélynek hiányával van az egész bírodalomban az 1859., illetőleg 1862-ki adatok szerint

	a nemmagyar tartomá- nyokban	magy. és horv.tót tartományokban	összesen
német tanításnal . . .	6,501	1280	7,781
szláv » . . .	4,800	2715	7,515
magyar » . . .	2	3767	3,769
olasz » . . .	2,931	3	2,934
oláh » . . .	104	440	544
görög » . . .	—	2	2
vegyes » . . .	2,804	972	3,776
együtt : 17,142		9179	26,321

már ebből is az oláh nemzetnek tanügybeni szegénysége kézzelfoghatólag tűnik ki, habár Erdélyországnak ebbeli jutaléka nyilván tetemesen kedvezőbbre teszi a különben felette kedvezőtlen arányt.

b) 1854-ben az egész bírodalomban 4540 akatholikus elemi tanoda számíttatván, a szaporodás az utolsó 8 éven át majd 2000 új tanoda, feltéve, hogy az utóbbi éveknek nagyobb száma nem merőben a felvételek nagyobb pontosságának szüleménye.

c) Igen kíváncsatos lenne ha a zsidó községekben levő tanodák is egyszer pontosan felvétetnének, mint az például legutóbb Sopronmegyében történt. V. ö. a statist. közl. VI. köt. 2. füz. De addig míg ez töredékesen történik, az ily elszigetelt adatok semmi hasznót nem hajthatnak a tudománynak. Vajha az evangélika egyház is a gyakran félremagyaráztatni szokott autonómián a mindenkor közös kaptafára verendő összkimutatás javára önnön saját érdekében tágitana, és ne vonakodnék tanügyeinek összevágó kimutatásától, mely iránt semmi oka sincs akár titkolódnani, akár Autonomiáját legálább ez oldalról féltetni. — Hogy a zsidó iskolák nem csak a magyar, hanem a nem magyar tartományokban is igen hiányosan kimutatvák, onnan derül ki, hogy amott 1862-ben nem több mint összesen 87 népiskola van kimutatva, mi az ottani mózesvalásnakhoz arányítva csak 7280 zsidó lakóra egy néptanodát eredményezne, sőt egész Galicziára nézve 448,900 zsidó lakó mellett egyedül 8 zsidó-iskola ki van mutatva; vagy a kimutatás egészen hamis, vagy a mózes-felekezetiüknek saját elemi oktatásügye felette szomorú még akkor is, ha a zsidógyermeknek nagyrészen az úgy is csekély számú más vallásbéli iskolákat látogatják.

d) A praeparandiak elmélet-gyakorlati tanfolyam egész szervezete oda irányul, hogy a növendékek néptanítói fontos feladatukhoz képest kellőleg kiképzettessenek. Maga az elemi tanításmódra nézve az idézett Codexben az irányelvek tüzetesen megállapítvák, a *Bell-Lancaster*-féle tanmód általán tiltva és elészabva van, hogy a néptanítók nem annyira gépezetű könyv nélküli tanulásra, mint az ész és szív alapos kimivelésére törekedjenek; v. ö. *Stubenrauch* Handb. der oestr. Verw. 357. és köv. §§.

e) A praeparandiák látogatottsága e következő volt :

	1856.		1856.
a pesti finővelde . . .	85 tanítv.	az egri finővelde . . .	45 tanítv.
a pesti leányővelde . . .	20 »	az esztergami finőv. . .	40 »

1856.	1856.
a kalocsai finővelde . . . 10 tanítv.	a n.-várad finővelde . . . 9 tanítv.
a szegedi » . . . ? »	a szathmári » . . . 10 »
a beszt.bányai » . . . ? »	a verseczi » . . . 81 »
a sopronyi » . . . 19 »	a g. e. ungvári » . . . 35 »
a pécsi » . . . 48 »	a g. e. nvárad » . . . 18 »
a győri finővelde . . . 91 »	a g. n. e. aradi » . . . 191 »
a szépeességi finővelde . 16 »	a g.n.e. zombori » . . . 23 »

az ágostai hitvallásuaknak van Sopronyban és Brassón Erdélyben, a helvét-hitvallásuaknak Kecskeméten és Erdélyben N.-Enyeden külön praeparandiájuk. — *Porossorszdg* 1861-ben 58 néptanító-seminariummal birt, melyek 3405 növendéktől látogatattak, ott tehát jóval nagyobb a tanítójelöltek évi új jutaléka.

f) A nem magyar örökös tartománybeli népiskolák költségei 1859-ben például a következő forrásokból fedeztettek :

saját jövedelem után	1.505,934 frt
kamarai kincstárból	87,343 »
a rendek és községekől	1.542,609 »
nem javadalmazott alapokból	163,454 »
vallás-tanulm. és példányiskolaalaphól	552,349 »

együtt : 3.851,589 frt.

g) A német-szláv tartományokban az elemi tanodákban a tanítók az erre jogosított személyek ajánlása folytán, a kerületi felügyelő (esperesek) meghallgatása után a Consistorium által alkalmaztatnak; ha az illetők a bemutatásra kitűzött 4 heti határidőt, mely az esperes által 14 nappal meghosszabbítandó, praesentatio nélkül elmulasztják, a tanító az esperes ajánlására hivatalból rendeltetik ki; a példányfőiskolák igazgatói és tanítói a miniszterium, egyéb főiskolákon az országos hatóság által egyetértve az ordinariatussal neveztetnek ki. A kerületi felügyelők a Concordatium 8. cikke szerint a megyés püsp. által ajánlott férfiak közül ő felsége által neveztetnek ki, és a mennyiben a néptanodában a hitoktatásról kellőleg nem lenne gondoskodva, a püspök jogositva van erre külön lelkész kirendelni; egyáltalán ugyanazon egyezmény 6. cikke értelmében a hitoktatásra vagy vallás tanítására, akár nyilvános akár magánintézetekben mindig külön a megyés püspöktől kinyerendő jogositvány vagy egyházi küldetés kívántatik, mely, ha szükségesnek látszanék, bármikor visszavonható. Ugyanazon elvek az 1857-ki október 27-én kelt miniszteri rendelettel a magyar tartományokra is alkalmazva lettek, itt névszerint a példány főiskolák igazgatói és a praeparandiák tanítói is a magy. udv. kancellária, egyéb főiskolák igazgatói, tanítói és altanítói a magyar kir. Helytartótanács által külön pályázat és a megyés püspök javaslata folytán neveztetnek ki, kik csak három évi sikeres tanítás után tekintetnek véglegesen alkalmazottaknak. A trivialis iskolák tanítói a megyés püspöktől a patronus vagy egyéb jogosultak bemutatása fonálán neveztetnek ki, kamarai jóságokon a pénzügyi hatóságokat, alapítványi jóságokon az országos polit. hatóságokat illeti a bemutatási jog; kegyur nem léteben a helybeli lelkésznek és hol az eddig szokásban volt, a közégi előjárásúgnak véleménye kikérendő, az altanítók a járásbeli iskolafelügyelő által rendeltetnek ki, külföldiek Ausztriában egyáltalán csak legfelsőbb engedély mellett alkalmazhatók. A tanítási képesség kellőleg kiállított praeparandiai bizonyítványok által igazolandó, és a folyamodványok az illetők által mindenkor sajátkezűleg irandók, különben el sem fogadtatók. Ugyanezen szabályok a nyilvános leányiskoláknál alkalmazandó tanítókra nézve is állanak.

h) Az elemi és pedig falusi tanítók fizetését a fennczimzett Codex 130–150, a segédtanítókéét 70 pengő forintra állapítja meg, odaértve azonban minden mellékjövedelmet, és így számba véve az iskolapénzeket is; hogy ez nem igen fényes ellátás, mondanunk sem szükséges, és nagyobb anyagi jövedelmezés mindenesetre maga az oktatás érdekében lenne. Az iskolapénz alóli felmentésre igen szabadelvu intéskedések vannak, nemkülönben a szegénysorsnak gyermekei a szükséges tankönyvekkel is ingyen láttatnak el; az ilyen könyvekkel megajándékozottatandók azonban csak $\frac{1}{4}$, legföllebb $\frac{1}{2}$ részét tehetik a tanköteles gyermekeknek; ezen kedvezmény az 1856.

dec. 4. kelt miniszteri rendelettel még bővítettett, és például 1857-ben 197,219 darab könyv ingyen lett kiosztva.

i) Az 1856-ik évben, a midőn az iskolai könyvek eladására fennállott bécsi igazgatóság a magyar egyetemi és a kolozsvári lyceumi nyomda kizáró kiadási jogosítványának élvezetében volt, tehát az egész birodalomra nézve a népiiskolai könyvek kiadásának monopoliumát űzte, egészben 2.534,000 darab könyv lőn eladva, és pedig német nyelven szerkesztett tankönyvekből 1.076,000, szláv nyelven 706,000, olasz 545,000, magyar 184,000; oláh nyelven végre 23,000. V. ö. *Czörnig Oest. Neug.* 621. l.

118. §. A középtanodák; névszerint polgári iskolák.

A középiskolák hivatvák vagy a gyakorlati élet különböző foglalkodásaira kívánt ismereteket közvetlenül nyújtani, vagy a felsőbb műtani és tudományos képzettségre szükséges előkészülést közvetíteni, előbbi tekintetben a polgári és reáliskolák, utóbbi tekintetben szintén a reáltanodák és a gymnasiumok említendők. A reáltanodák ennél fogva mind a két célra törekcszenek, mintán egyrészt számos tanulók azokban véglegesen fejezik be műtani kiképezésüket, míg mások magasabb technici miveltiségre törekvén, a reáltanodát csak előkészítő tanfolyamnak tekintik; a reáltanodák és műegyetemokról mára 68. §-ban tétetvén említés, a gymnasiumokról pedig a következő §-ban leendvén szó; itt csak a szorosán vett polgári iskolák veendők tekintetbe.

A *polgári iskolák* az ausztriai tanügynek leggyöngébb, legelhangyaltabb részét képezik; a gyermekek számára, kivéve az árvaházakat, a mennyiben egyszersmind tanintézetek, kivéve a némely szerzetrendek részéről fennálló convictusokat, kivéve a jobbára mindkét nemre rendelt siketnémák és vakok intézeteit, alig van az egész birodalomban nyilvános polgári iskola, egyedül magántanintézetek ez oktatásnimmel foglalkodván. A finembelieknl a reál- és egyéb tanodák e hiányt némileg helyre-pótolják, de nem a nőbeli ifjuságra nézve, melynek nyilván-tanintézetekben való felsőbb oktatásáról épen nincsen gondoskodva, kivéve a bécsi cs. kir. polgári, a hernalei és sopronyi tanintézetet, katonatiszti leányok számára és a veronai collegiumot, csak nőszerzetek és magánzók intézeteiben nyílik elég sovány alkalom főleg a női magasabb kiképzés eszköz-lésére. A legutóbbi adatok fonalán az összes ausztriai nem magyar tartományokban 578 ily polgáriskola számíttatott 28,448 leánynövendőkével a), de ezen tanintézetek közt legkevesebb van a magasabb mívelés eszköz-lésére irányozva, egyedül a magán nevelőintézetek és a csehhoi nyilvánintézeteknek némelyei tesznek dícséretes kivételt, sőt a fennebbi öszletben számos oly iskola bennfoglaltatik, melynek feladata pusztán női munkákra való oktatás, így csak az alsó-ausztriai 263 nőtanintézet közt 138, az istriai 63 közt 42 merő nőbeli munkára való tanintézet találtatik, mások csak a nőnembeli cselédek, meg mások női árvák nevelésével foglalkodnak, tehát legkevésbbé sem középtanodáknak vehetők, még valamennyi tartományok közt legjobban el van látva L.-Velencze, Csehország és Galiczia. Hazánkban 1863-ban csak 86 polgári magán-nőtanintézet állott fenn, azon felül még női munkára oktató 45 iskola volt 890 tanítványnyal. Mily szegénység más államok, jelesen például Poroszország irányában, mely

utóbbi 1861-ben 269 nyilvános középtanodával birt leányok számára 50,442 tanulónéval, azonfelül 345 magasabb nevelő-magánintézetben 23,846 leány részesült a felsőbb oktatás malasztjában évenként, tehát közel 80,000 nőnemben az elemi oktatáson túl emelkedő kiképeztetést nyer, úgy hogy nem csak aránylag, hanem abszolút véve is háromszor négyszer annyi talál a nővilágból közintézetekben felsőbb kimivelési alkalmat, mint az ausztriai birodalomban.

A *siketnémák* és *vakok* intézetei tulajdonképp a jótékony intézetek közé sorolandók; a mennyiben azonban egyszersmind oktatással foglalkodnak, a tanintézetek sorába is tehetők, annál is inkább, miután Ausztriában igazgatási szempontból csakugyan a közoktatás ressortjába tartoznak. Mind a két nemű intézetből a birodalom csak keveset mutathat fel. A siketnémák javára fennálló nyilvános és magántanintézetek száma 1854 óta egynehánynyal szaporodott ugyan, jelesen Klagenfurt, Leitmeritz, Przemyśl és Verona városában új intézetek keletkeztek, mindazonáltal a jelenleg fennlevő 18 intézet összesen 931 mindkét nemű növendékekkel korántsincs arányban akár az oktatásra szoruló szegényeknek akár a más államokban található hasonló intézetek létszámához, és még kevésbé kielégítő a vakok részére fennálló intézeteknek, és azokban oktatást lelőknek felette csekély száma (8 intézet 271 növendékkel) b).

a) Az 578 szerzetbeli és magán-leánynevelő intézet következőleg oszlik meg az egyes tartományok közt, volt 1862-ben :

	tanintézet tanulónó			tanint. tanulónó	
Alsó-Ausztriában . . .	263	11,889	Tirolban . . .	13	628
Felső-Ausztr. Salzb. . .	8	460	Csehorsz. . . .	62	3063
Stíriában	30	1,611	Morvában	12	479
Karant. Kraináb. . . .	8	459	Galicziában . . .	52	2107
Istriában	68	1,070	L.-Velenczéb. . .	67	6679

b) A *vakok* és *siketnémák* intézetei úgy oszlanak meg az egyes tartományi intézetek közt volt 1862-ben :

siketnémák	növendék		vakok	növendék	
intézete	fiú	leány	intézete	fiú	leány
bécsi	54	33	bécsi	44	25
meidlingi	27	22	lincozi	32	20
lincozi	40	29	prágai	16	16
grácz	34	29	brünni	16	8
klagenfurti	26	—	lembergi	14	—
görczi	36	12	paduai	20	—
halei	21	16	vicenzai	—	16
trienti	33	—	pesti	28	16
prágai	83	45			
leitmeritzi	17	7	együtt : 170		101
brünni	124	—			
przemysli	2	—			
lembergi	22	17			
veronai	38	—			
»	—	16			
»	88	16			
váczi	88	—			
pozsonyi	7	—			
együtt : 690		241			

119. §. Gymnasiumok.

A gymnasiumi tanügy az utolsó évtizedben gyökeres átalakulást nyert. Az 1849-ki szeptember 6. kelt legfelsőbb elhatározással ideiglenesen életbe léptetett és ötévi tapasztalás után 1854-ki dec. 9-éről való legfels. határozvánnyal véglegesen megállapított tanterv az észbeli tehetségek összehangzatos kimivelésére, a humanistikus irány mellett a reáltanulmányoknak inkább mint ezelőtt előtérbe való léptetésére, és minden egyes tudományvidéknek kellőbb méltánylásával magasabb és általánosabb tudományos készségtség eszközzésére van irányozva. Az előbb fennállott külön két évi bölcsészeti tanfolyam megszüntetve, a gymnasialis tanpálya pedig két évfolyammal megtoldva lőn, mi által különbség támadt a teljes vagy *felső* 8 évi és nem teljes vagy *alsó* gymnasium közt 4 évi tanfolyammal, ez utóbbiakhoz mindazon gymnasialis iskolák is sorolhatók, melyek 4 évnél hosszabb vagy rövidebb tanfolyammal bírnak, jelesen a magyar tartományokban számos gymnasium számíttatván, mely 5, 6, és 7, mások, melyek 2 vagy 3 évi tanfolyamuak. Az algymnasium tulajdonkép csak előkészítő tanfolyam a felsőbb gymnasialis osztályokra, egyedül ezekből engedtetvén meg az átlépés valamely egyetemi vagy felsőbb tudományszakra, de egyuttal önálló és befejezett tanfolyamnak tekinthető, a menyiben különféle életpályákra közvetlenül innen nyílik a kilépés. A humanistikus irány azáltal lőn magasabb érvényre juttatva, hogy az óklasszikai jelesen a görög nyelvre nagyobb súly fektetve és a bölcsészeti tanulmányok többjei, a bölcsélet kivételével, a gymnasialis tantárgyak sorába igtatva lettek, a reáliránynak pedig az által lőn hódolva, hogy a matematikai és természettudományok, valamint a történelem egyenlőbb tért nyertek a többi tantárgyak közt, az összehangzatos kimivelés végre azáltal szándékoltatik elérteni, hogy az összes gymnasialis tanterv a szaktanítás elvére fektettetett, mindannyi külön szaktanárokkal. Miért ugy a tanárok létszámára nézve (felgymnasiumnál legalább 12, alsóbbnál legalább 6 tanító), mint azoknak minősítésére, és az egyetemi vagy felsőbb tanulmányokra való átléphetésre mulhatlanul szükséges érettségi vizsgálatoknak egész elrendezésére nézve a szakképzettség eszméje a főirányelv.

Azon kényszer, mely az oktatási nyelv iránt azáltal gyakoroltatott, hogy az 1854-ik és a magyar tartományokra nézve különösen az 1855. január 1. kelt miniszteri rendelettel a német nyelv nem csak tanköteles tárgynak kijelentetett, hanem rendeltetett, hogy több egyéb tanszaknál, névszerint a felsőbb osztályokban tulnyomólag a német nyelv mint oktatási közleg használtassék, utóbb az 1859. aug. 8. kelt rendelettel megszüntetve lőn, a didactikus közegnek választása azokra bizatván, kiket az illető gymnasium feletti felügyelet illet, és a német nyelv s irodalom csak annyiban rendeltetett különös figyelembe veendőnek, amennyiben az minden osztályban tanköteles tárgyat, és az abbani járatosság az érettségi vizsgálatok jelöltjeiben egyik kelléket képez; különben ez ügy, jelesen Magyarországon több újabb helytartótanácsi intézmény által kellően szabályoztatott.

A gymnasiumok vagy *nyilvánosak*, amelyek államérvényes bizonyítványok kiállítására és érettségi vizsgálatok megtartására jogosítvák, vagy *magánosak*, melyeknek tanítványai államérvényes bizonyítvány kinyerésére valamelyik nyilvános gymnasiumon a vizsgálatokat kiállani tartoznak. Miután a nyilvánossági jog megadása azon feltételhez kötve lett, hogy a tanterv a nyilvános intézetekéhez lényegileg idomíttassék, a magyar tartományokban előbb fennállott gymnasiumok azon mértékben léptettek a nyilvános tanintézetek sorába, a mint e feltételnek megfelelni siettek, az 1860-ki októberi Diploma folytán azonban legtöbbjei a nyilvános intézetek közé léptek. A nyilvános intézetek közt továbbá azok, melyek egészen, vagy nagyobb részt az állampénztárból vagy valamely közalaphól tartatnak fenn, *államgymnasiumoknak* nevezetnek, szemközt a többiekkel, melyek vagy valamely egyházméltóság, intézet, testület, polgári vagy vallásközség költségén állanak fenn.

Tekintve a gymnasiumok létszámát, oda értve a nyilvános és magán, állami és egyéb gymnasiumokat, újabb időkben tagadhatlan növekvés mutatkozik, ugyanis elnézve Lombardiának az 1859-ben elveszett részétől, mely tartomány 50 gymnasiummal bírt, következő szaporodás mutatkozik, volt t. i.

	gymn.	tanuló		gymn.	tanuló
1851-ben	212	39,609	1858-ban	233	48,319
1854-ben	229	41,003	1863-ban	244	60,725

Mind a gymnasiumok, mind a tanuló ifjúság számára nézve tehát tetemes öregbülés állott be; sőt amennyiben az utolsó hivatalos kimutatásban elő nem fordul 6 erdélyi hely. hitv. és a brassói gör. nem egyes. gymnasium tanuló ifjúsága is tekintetbe vétetik (1856-ban 2031), az összes birodalmi gymnasisták száma 62,756 főre tehető. Az egyes tartományok közt ekkép oszlanak meg a gymnasiumok és tanulók:

	fel-	al-	összes ifjúság
	gymnasium	gymnasium	
Alsó-, Felső-Ausztria és Salzburgban	11	2	4,225
Stíriában, Karantán Krajnában . .	6	2	2,748
Tirolban	7	1	2,103
Csehorazágban	17	7	7,509
Morva-Sziléziában	9	3	4,204
Galiczia Bukovinában	11	8	6,742
Dalmatiában, Istriában	6	3	1,470
Lombard-Velenczében	15	10	5,986
Magyarországban	44	46	21,052
Horvátországban	4	2	1,116
Erdélyországban	14	13	5,159
Katonai határőrvidéken	3	—	,442
összesen :	147	97	62,756

Az utolsó 1863-ik évben számított 244 gymnasium közt tehát 147 *felgymnasium* fordul elő, a többi hol 4, hol több évfolyamu *algymnasium*. Tekintve pedig azt, valjon állam, vagy községi, egyes szerzetrendi, püspöki,

vagy vallásfelekezeti stb. gymnasium, azt találjuk, hogy van az egész birodalomban :

államgymnasium	80	Bazil-rendüeké . .	1
kegyesrendüeké	38	Mechitaristáké . .	1
benedek „	15	város községi . .	8
ferencz „	10	érs., püsp. v. magán	15
premontrei,,	8	evang. és unit. . .	47
cziszterc. „	4	g. n. egyesült . .	4
jezsuita „	5	gör. egyesült a) . .	2
minorita „	3	erdélyi egyéb kath.	
Ágoston „	2	gymnasium . .	6

Tekintve a tanulókat és pedig minőségre nézve, csak csekély számmal fordulnak elő *magántanulók*, kik t. i. magánoktatás mellett bizonyos feltételek alatt az érettségi vizsgára bocsáttatnak. Legtöbb van Lomb.-Velenczében, hol egyáltalán igen szokásos a házi oktatás, és hol nem csak a 11 magán gymnasiumok tanulói, hanem a nyilvános intézeteknél is nagyobb számmal találhatunk, olyanmilyre, hogy a 4865 összes magántanulók közel három negyedrésze (3300) L.-Velenczére jő. A népszámhoz arányítva, ha a birodalomnak általános népessége a legujabb időben 36,3 millió fővel vétetik fel, átlag minden 587 lélekre egy gymnasialis tanuló számíttatik; de ezen arány nagyon változik az egyes nemzeteknél, mert, ha a tanuló ifjúságnak az utolsó évből való ethnographiai rajzát vesszük szemügyre, azt találjuk, hogy aránylag *legtöbb gymnasiumi tanuló a magyar népnél*, majd az olaszok, továbbá a német és lengyel nemzet közt, legkevesebb az oláh és ruthen nép közt fordul elő, így volt 1863 ban

	egy tanuló ugyanazon nemzetből való
18,586 magyar-ajku tanuló, aránylag	262 lakóra
7,259 olasz „ „ „	348 „
15,809 német „ „ „	489 „
3,924 lengyel „ „ „	540 „
8,198 cseh-tót „ „ „	734 „
4,205 szlovén, horv. szerb tan. „	924 „
2,581 oláh-ajku tanuló, „	1006 „
2,081 ruthen „ „ „	1296 „
113 egyéb nemzetségű tanuló,,	— „

együtt : 62,756

A magyarországi gymnasiumok nagy száma és látogatottsága szintén ez észleletet igazolja b), sőt ugyanarra azon arányviszony is mutat, mely a gymnasiumbeli ifjúság valláskülönbségére nézve confessionalis szempontból fennforog, ugyanis elnézve az izraelitáktól, a legmagasabb arányosztalék a helvét és ágostai hitvallásuakra esik, mely két felekezethez jobbra a magyar elem járul, ellenben legcsekélyebb jő a görög egyesült és nem egyesültekre, melyek a ruthen és oláh elemből nyerik a főjutalékot, pedig volt 1863-ban :

	egy tanuló ugyanazon hitvallásu
3,723 mózesvallásu tanuló, aránylag	279 lakóra
5,485 helv. hitval. „ „	351 „
3,316 ágost. hitval. „ „	362 „
44,071 róm. kath. hitv. „ „	534 „
3,445 gör. „ „ „ „	1007 „
2,277 gör. nem egyes. „ „	1264 „
439 egyéb hitfelek. „ „	— „

együtt : 62,756

Tekintve a tanerőket, szintén folytonos növekvés tapasztalható, így az összes tanítói személyzet, oda értve úgy az igazgató és rendes, mint a helyettes és altanítókat, 1858-ban 2875; a reá következő évben 2947, és 1863-ban 3127 főre rugott, ezek közt 1450 papi, a többi 1677 világi személy, úgy hogy közel fele része a tanítóknak az egyházrendből valók, továbbá a tanító-személyzet harmadrészben helyettes és altanítókból áll (1134). A tanítói képesség megbirálására az 1856-ki ápril 17-kén kelt legfelsőbb elhatározással az egész birodalomra nézve külön vizsgálat rendeltetett el, melynek minden tanárjelölt magát alávetni tartozik, kiből az érettségi vizsgálatnak sikeres letétele után legalább 3 az egyetemen, jelesen a bölcsészeti karnál töltött tanfolyam, kellő bölcséleti előkészülés és az oktatási meg a német nyelvben való gyakorlottság igényeltetik. A tanárjelölti vizsgálatok a bécsi, prágai, lemergi, insbrucki, paduai és 1863/4 óta a pesti egyetemen fennálló külön bizottmányok előtt folynak, és pedig a tantárgyak öt csoportozata szerint d), két a források használatával otthon, és egy, a bizottmány felügyelete alatt segédforrások nélkül készítendő írásbeli dolgozatból, szóbeli vizsgából és próbaelőadásból áll, melynek sikeres kiálltával még egy évi próbaszerű gyakorlati alkalmazás kívántatik, és csak akkor, ha a jelölt mindezen stadiumokon szerencsésen átment, történhetik meg annak végleges alkalmazása e).

A tanárjelölti vizsgálatot letette :

1857-ben .	181 és közölök	17 visszautasított
1862-ben .	80 „ „	12 „
1863-ban .	94 „ „	12 „

A tanítók fizetései is 1850, 1854 és 1855-ben kellőleg szabályoztattak, és az 1863/4-ki tanévtől kezdve a többi örökös tartományokban azáltal javítottak, hogy az iskolai pénz 50%-al felebb emeltetett (t. i. 12 forint 60 krról a felgymnasiumban évi 18 frt 90 krra és 8 frt 40 krról az algymnasiumban 12 frt 60 krra) és ezen többlet a felsőbb tanítók fizetéseinek öregbítésére fordítandónak határozatott (1863. február 21-én kelt legfels. elhatár.); míg a többi illetmény azontul is a tanulmányi alapba folyik; az iskolai pénz pedig a szegények kivételével f) minden nyilvános és magántanulótól, és némely magyar és erdélyországi gymnasium kivételével minden gymnasiumon fizettetik, és 1863-ban 299,533 forintba rugott, míg ugyanazon évben 3577 ösztöndíjas 296,113 forintot ösztöndíjak fejében huzott, az ösztöndíjasok ennél fogva csak 5—6 százalékját képezik az összes gymnasialis tanulóknak.

Tekintve a tanuló ifjuság tanelőmenetelét, 1857-ki martius 11. kelt miniszteri kibocsátvánnyal rendeltetett, hogy egy-egy osztályban 50-nél több tanuló ne legyen, különben parallel osztályok létesítendők, továbbá gondoskodva lőn, hogy jól szerkesztett tankönyvek legyenek, miért a bécsi kiadóhivatalnak erre vonatkozott szabadalma megszüntetve és azoknak kiadása szabadnak kinyilatkoztatva lőn. Az előmenetel pedig leginkább az *érettségi vizsgálatok* eredményében tükrözik vissza; ezen vizsgálatot kiállotta:

		nem érettnnek találtatott	
1857-ben . . .	2266	283 vagyis	12,5 %
1859-ben . . .	2096	177	8,4 „
1863-ban . . .	3452	338	9,8 „

A vizsgálati jelölteknek tetemes számnövekvése, ha mindjárt részben szüleménye annak, hogy a legutolsó évnek felvételei, névszerint a magyar gymnasiumokra nézve jóval teljesebbek, mindamelllett emeltebb törekvésre mutat, annál is inkább, miután a vizsgáltak számnövekvésével karöltve jár a visszautasítottaknak aránylagos kevesbülése. Mindenesetre azon körülmény, hogy jelenben több már mint 3000 pályavégzett növendék évenként sikeresen állja ki a magasabb tanulmányokra képesítő érettségi vizsgálatot, megnyugtató biztosítékot nyújt a várható jutalék elégségességére, miután, ha az összes egyetemi rendes hallgatókat, a minden hitfelekezeti papnöveldek, jogakademiák és egyéb felsőbb tanintézet tanulóit együttesen körülbelül 12,000-rel vesszük fel, az éretteknak talált ifjainak száma azoknak épen 25 százalékját képezi, mi az egyetemi jelen látogatottságnak tartóssága iránt teljes kezességet képes nyújtani g).

a) A két görögkatholikus gymnasium a belényesi és balászfalvi, a négy nem egyesült pedig a szuczavai (Bukovinában), ujvidéki, karleviczi és brassói.

b) A következőkben adjuk a magyarországi gymnasiumok Statistikáját 1863-ra vonatkozólag:

Állam, országos, városi és érseki gymnasiumok osztály tanuló		Állam, országos, városi és érseki gymnasiumok osztály tanuló	
a budai . . .	8 371	a jászberényi . . .	4 140
a pesti . . .	8 346	a selmeczi . . .	6 156
a beszterczeb. . .	8 246	a szakolczai . . .	4 102
a pécsi . . .	8 479	a kaposvári . . .	4 90
a lőcsei . . .	8 346	a szilágysomlyói . . .	4 70
az eperjesi . . .	8 264	a bártfai (városi) . . .	3 40
az ungvári . . .	8 443	a félegyházi . . .	2 72
a szathmári . . .	8 259	az aradi (városi) . . .	8 344
a szabadkai . . .	8 399	a bajai (») . . .	8 340
a pozsonyi . . .	8 414	a lugosi (városi) . . .	4 126
a belényesi g. k. .	8 286	a n.-szombati (érseki) . . .	8 420

a kegyesrend által következő gymnasiumok láttatnak el:

a pesti . . .	8 667	a váci . . .	4 143
a szegedi . . .	8 705	a debreczeni . . .	4 91
a kecakeméti . . .	8 183	a n.-károlyi . . .	4 93
a nyitrai . . .	8 353		
a temesvári . . .	8 468	a szentgyörgyi . . .	1 19
a tatai . . .	4 104	a trencséni . . .	4 70

	osztály	tanuló		osztály	tanuló
a lévai	4	152	a s.-a.-ujhelyi	4	178
a n.-kanizsai	4	119	a m.-szigeti	4	125
a veszprémi	4	170	a n.-becskereki	4	130
a m.-óvári	4	103	a kis-szebeni	2	43

A benedekrendűek által láttnak el :

az esztergami	8	298	a győri	8	403
a komáromi	4	119	a kőszegi	4	116
a sopronyi	8	180	a pápai	4	101

a premonstrói rendűek által :

a szombathelyi	8	481	a n.-váradi	8	575
a kassai	8	898	a keszthelyi	4	109
a rosnyói	8	235			

a ciszterci rendűek által :

az egri	8	467	a sz.-fehérvári	8	391
-----------------	---	-----	-------------------------	---	-----

a minoriták által :

a miskolczi	4	163	az aradi l. fenebb (városi)		
a n.-bányai	4	180			

a ferenczrendűek által :

a gyöngyösi	5	186	az érsekújvári	4	91
			a kalocsai	6	263

az evangel. gymnasiumok, és pedig ágost. hito.

a pozsonyi	8	360	a pesti	5	169
a selmeczi	8	219	a miskolczi	4	93
a sopronyi	8	320	a modori	4	38
a rosnyói	8	194	a sajógömöri	3	37
a késmárki	8	270	a rőczei	2	42
az eperjesi	8	229	az iglói	5	106
a szarvasi	8	359	a nyíregyházi	2	45

a helvid hitvallásuké :

a n.-kőrösi	8	324	a h.-m.-vásárhelyi	8	138
a miskolczi	8	318	a k.-ujzállási	6	87
a kecskeméti	8	287	a kiskunhalasi	6	71
a pápai	8	458	a kun.-sz.-miklósi	6	48
a sárospataki	8	799	a csurgói	6	106
a szigetesi	8	123	a győnki	5	83
a debreczeni	8	676	a szathmári	6	145
a pesti	7	223	a zilahi	8	184

minkét felekezetű :

a losonczi	6	145	a rimaszombati	6	169
			görög nem egyesült : az újvidéki	4	98

nem érett

az érettségi vizsgálatot letette a kath. gymnas. . . .	666	82
» » » » akath. » . . .	499	36

összesen : 1165 118

ösztöndijas volt 1190 összesen 72,075 forint ösztöndíjilletményenyl, az iskolapénz tett 89,441 forintot.

c) *Poroszbirodalom* aránylag jóval több gymnasiummal és több gymn. tanulóval bir, mint az ausztriai birodalom, ott t. i. 1861-ben volt 144 gymnasium és 33 Progymnasium együtt 46,552 tanulóval, tehát viszonyitva az általános népszámhoz már minden 397 lakóra egy gymnasista jó.

d) Az öt csoportozat, melyek egyikének választása a tanárjelölt szabad tetszése-től függ, az 1856-ki törvény szerint e következők: a) a klasszikus philologia (latin és görög nyelv és irodalom), b) a történelem és földrajz vidéke; c) a matematika, természet-tudomány vidéke; d) a bölcsészeti, egybekötve az előbb említett tudományvidék egyikével; e) a német vagy egyéb élő nyelv vidéke összeköttetésben a latin vagy görög és általános nyelvészeti szakismeretekkel (v. ö. b. t. l. 1856. 143. sz.).

e) A pesti egyetem oldalán csak egy-két év óta létezik külön vizsgáló bizott-mány, azelőtt a magyarországi tanárjelöltek vagy a bécsi vagy a prágai vagy a többi bizottmányok előtt kénytelenek valának a vizsgálatot kiállani, és pedig itt mindjárt az első évben 11 tette le a vizagát, 186³/₄-ben pedig 34 jelentkezett, egy a vizaga előtt viz-szalépett, 6 egészen vagy részben reprobáltatott 27 pedig képesítettnek találtatott. Azóta egész 1865-ki január végeig mintegy 45 új jelölt jelentkezett.

f) Hogy a tanpénz-mentesség körül elég szabadelvűen járnak el, már onnan is kitetszik, hogy például 1859-ben az akkoron számított 51,121 tanuló közül 19,869, vagy közel 39% a tanpénz alól felmentve volt, és miután ezen évben mégis iskolapénz fejé-ben 274,372 frt folyt be, méltán következtethetni, hogy 1863-ban is a tanpénzöszletnek a tanuló ifjuság számára való aránya után a tanulók körülbelül ugyanazon mértékben részesítették a mentesség kedvezményében.

g) A gymnasiumok fenntartására való költség ujabban elkülönítve nem egykönny-en feltüntethető, annál kevésbé, miután az nagyobbbrést az egyes szerzetrendek, községek, püspöki és egyéb alapítványok által fedeztetik, a többi pedig a vallás és tanulmányi közalapból vétetik, közvetlenül a birodalmi kincstár felette csekély mérték-ben érintetvén; 1859-ben a nem magyar tartományokban a gymnasiumok a tanulmány és vallásalapból 982,000 frtot igényeltek.

120. §. A tudományegyetemek.

A birodalom valamennyi tanintézetei közt ujabban a tudomány-egyetemek a legelső és leggyökeresebb átalakulást nyerték. Az előbb fennál-lott tanfegyelem helyébe a tanszabadság elve lett léptetve, miáltal az egyetemek kibontakozva a kényszer és iskolai vizsgák szabta korlátok alól, merő szaktanulmányi és anyagi keresetre előkészítő tanintézetekből a tudomány magasabb ihletétől átszellemült hírnökeivé váltak a tudomá-nyosságának. Az 1849. sept. 30. kelt miniszteri rendelettel az egyetemi ügyek vezényletével megbízott akadémiai hatóságok a szabadság és füg-getlen önkormányzat szellemében szervezve és az előbb fennállott, a sza-bad mozgást szűk térre szorított karbeli igazgatók megszüntével a tanár-testületek és azokból szabad választás útján kiinduló Dékánok a tanügy kormányzásával lettek megbízva, a kari Dékánok és prodekánok (a meg-előzőtt évi dékánok), a szintén szabad választás által minden évben más-más karból kikerülő Rector és a megelőzőtt évi Rector (Prorector) elnök-le alatt képezik az akadémiai tanácsot, mint a kari érdekek felett őrködő és a szétfutó igények egységes s összhangzatos egészszé való egybeforrasztására meghívott legfelsőbb egyetemi hatóságot, csak a bécsi és a prágai egyetemen történeti hagyományok alapján még a tudorok testülete oly-formán hagyatott fenn, hogy azok keblükből választott dékánjuk által részt vesznek az egyetemi tanács (mely a bécsi egyetemen Consistorium-nak nevézt viseli) tanácskozáisaiban. Ezen szervezet azonban csak a német-szláv tartományokra és csak 1860-ban a magyar királyi egyetemre is kiterjesztetett, úgy hogy a pesti egyetem több mint egy évtizeden át a

szabad választás malasztjából kitagadva maradt és csak 1860-ban jutott hason szabadelvű szervezet élvezetébe.

A tanszabadsággal a dolog természete szerint az egyes tanszakok többszörös képviseltetése, a több tanárok közül szabad választathatás joga, a magántanári intézmény ezen, a szakavatott tanároknak legbecesebb növeldeje, és a többi örökös tartományokban ezelőtt divatozott iskolapénz helyett a magántanárság lehetőségének legbiztosabb alapját képző tanpénz-intézmény a német egyetemek példájára az ausztriai egyetemeken is meghonosítva, végül még a magántanári habilitatio körüli eljárás szabályozva lőn a). A tanulási szabadság csak a tudorozás vagy az államvizsgálatok igényei által van némileg korlátozva, egyedül a jog és államtud. karnál az 1855-ki sept. 15-én kelt legfelsőbb elhatározással bizonyos meghatározott tanmenet szabott elé, négy évi folyamattal, és minden évfolyamhoz kötött némely tanköteles tárgyakkal, és a másod év végén kötelezőleg megszabott jogtörténelmi államvizsgálattal; különben is Colloquiumok, Repetitoriumok, vitatkozások és egyéb didaktikus módok által bő alkalom nyújtván a hallgatóknak tanelőmenetelük iránt ugy saját meggyőződésük megszerzése mint a felől netalán kívánt igazolásukra.

A magántanulás csak igen kivételesen és egyedül a jogtud. karnál tartatott fenn, lehetővé tétetett azonban az egyetemi előadásoknak látogatása olyanoknak is, kik az érettségi vizsgálatot le nem tévén, rendes egyetemi polgároknak fel nem vétethetnek, és kik sem a szigorlatok, sem az államvizsgák, hanem csupán önkimivelésük miatt az egyetemi tanleczkéket rendszeren látogatni kívánják, hogy mint rendkívüli hallgatók felvétesse nek.

Az előbb fennállott kétévi köteles bölcsészeti tanfolyam megszűntével és a gymnasiumi folyamba való beolvasztásával a bölcsészeti tanulmányoknak egy külön, az összes egyetemi élet alapzatát tevő karba való egybefűzése vált lehetővé, melynek megfelelő hallgatóságáról azáltal lőn gondoskodva, hogy némely tanszakok az orvos és gyógyszerészet, mások a joghallgatók számára tankötelesekké tétettek. A külön tudományágak és specialitások belterjesb mivelésére pedig nem csak az erre különösen meghívott docensek sajátlagos intézményében, hanem azon intézkedésben is nyílik kedves alkalom, hogy minden fizetéses tanár legalább minden harmadfél évben valamely specialis szak felett ingyenes leczkét köteles hirdetni.

Mindezen reformok folytán annyira elűt az ausztriai egyetemek jelen szervezete a régítől, hogy az utóbbi évtizednek eredményei az előbbi évtizedbeliekkal voltaképen nem tehetők párhuzamba. Van t. i. jelenleg, miután az *olmüci* egyetem 1854-ben feloszlott, a *páviai* pedig Lombardiával együtt 1859-ben elesett, összesen 8 egyetem, melyek közül a bécsi, pesti, prágai, gráci, krakói és paduai teljese, mind a négy (sőt a paduai külön matematikai, tehát 5) tanulmányi karral, míg az insbrucki és leMBERGI egyetemen az orvosi kar hiányzik. — A látogatottság az ausztriai egyetemeken, mindenütt a téli félévet vévén alapul, következő volt; számitottott hallgató:

	1851.	1857.	1860.	1863.
a bécsi egyetemen .	2416	2925	2612	2583 <i>b)</i>
a pesti „ .	695	838	974	1894 <i>c)</i>
a prágai „ .	1480	1078	1093	1239 <i>d)</i>
a páduai „ .	1574	1348	827	1080
a lemergi „ .	699	608	607	739 <i>e)</i>
a krakói „ .	240	216	403	469 <i>f)</i>
a gráci „ .	457	302	322	404 <i>g)</i>
az insbrucki „ .	218	211	290	374 <i>h)</i>

összesen : 7779 7526 7128 8282 *i)*

Tehát az összes egyetemi hallgatók száma a birodalomban 7 és 8000 közt ingadozik, és az utolsó év növekvése leginkább a magyar egyetemi tanulók számnövekvésének szüleménye, mely annyira felülemelkedett, hogy most már másod helyen sorakozik a birodalom testvérintézetei közt, jelesen tekintve a joghallgatók folyton emelkedett számarányát, mert míg egyrészt a prágai egyetemnek 1851-ben még 795-re rugott jogtanulói 1863-ban 546-ra olvadtak le, a pesti egyetem jogászai, dacára az itt létező kir. jogakademiának és többrendű evang. jogtanintézeteknek 115-ről 1851-ben 870-re 1863-ban, 982-re 1864-ben, sőt 1009-re szaporodtak fel a jelen 186 $\frac{1}{2}$ -ki tanévben; és ha az egyetemi hallgatótságot az 1863-ik évi adatok szerint az egyes tanulmányi karok szerint tovább elemezzük, azt találjuk, hogy volt

		hittani	jogtani	orv.tani	bölcs.kari
		h	a l l	g a t ó	
a bécsi egyetemen .	226	1014	874	469	
a pesti „ .	74	870	323	127	
a prágai „ .	182	546	253	258	
a páduai „ .	126	455	121	378	
a lemergi „ .	259	378	—	102	
a krakói „ .	29	196	117	127	
a gráci „ .	96	269	—	39	
az insbrucki „ .	145	164	—	65	

együtt : 1137 3892 1688 1565
1857-ben : 785 3196 1399 1454

A legnagyobb számmal vannak tehát a jogtanulók, kik az 1857-hez képest leggyorsabban szaporodtak is, utánok sorakoznak az orvostanulók, míg a bölcsész kar csak annyiból megelőzi a hittani kart, a mennyiben a fennebbi számban egyrészt a gyógyszerészeti, másrészt a paduai matematikai kar hallgatói bele vannak vonva *k)*, mert ezek letudtával csak 929 marad mint sajátképen imatrikulált bölcsészethallgató, mi azonban korántsem meríti ki e karnak hallgatótságát, mert ha a jog- és orvostanulók nagy létszáma vétetik tekintetbe, melyek e kar egyes előadásaira járnak, épen ezen kar a leglátogatottabbá válik valamennyi tanosztályok közt *l)*; a hittan hallgatók száma végre távol sem képviseli a papjelöltek létszámát, mely jóval nagyobb mértékben a külön seminariumok s hittani intézetekből nyeri jutalékját, mint ez a Clerus viszonyait tárgyazó szakaszban megmutattatik *m)*.

Az egyetemi hallgatók csak csekély részben külföldre valók, 1863-ban összesen csak 373, vagy 4,5% számíttatott külföldi, legtöbb van még az insbrucki, a krakói, a bécsi meg a prágai egyetemen, legkevesebb a magyar és az olasz egyetemen n). Tekintve az egyetemi polgárok ethnographi viszonyait, azokból a birodalom különböző nemzeteire eső jutalék kevésbé biztos következtethető, miután a más államokból valók is gyakran ugyanazon ajku belföldiek közt kimutatva találhatók, miáltal az arányviszony nem csekély mértékben influatik, így jelesen az orosz- és poroszországi lengyelek a lengyelajkuakhoz vonatván ezeknek osztalékját tetemesen öregbitik, habár másrészt nem tagadható, hogy valamint a gymnasiumoknál láttuk, ugy az egyetemi tanfolyamra nézve is tapasztalható, miszerint a lengyel nemzetnél inkább a tudós, mint a realis életpályák iránti hajlam van különösen kifejtve, míg az oláh nemzetből a legcsekélyebb osztalék kerül ki, e tekintetben is az olasz és a magyar nemzetet kitünőbb hely illetvén, jelesen 1863-ban az egész birodalomban átlag minden 4650 lélekre volt számítható egy egyetemi tanuló o), ellenben, tekintve az egyes nemzeteket, ugyanazon évben találtatott:

		egy egyetemi tanuló ugyanazon nemzetségi
olaszajku	1275	vagy 2000 lakóra
lengyelajku	835	„ 2535 „
magyar „	1523	„ 3200 „
német „	2352	„ 3290 „
cseh-, morva-, tótajku .	1108	„ 5430 „
ruthénajku	356	„ 7295 „
szlovén, horv., szerbajku.	441	„ 8800 „
oláhajku	93	„ 27903 „

mindenesetre e fokozat mutatja, hogy a déli szláv és román népek még csak csekély töredéke keresi fel a birodalom egyetemeit, noha e tekintetben is ujabban felette örvendetes javulás észlelhető, jelesen, tekintve a bécsi és pesti egyetemet p).

Confessionalis szempontból az egyetemi látogatottságra nézve is a mózesvallásnak valamennyi többi hitfelekezetbelieket messze haladják felül és ujabban nem csak az orvossebészeti és bölcsészeti, hanem a jog- és államtudományi osztálynál is mind jelentékenyebb arányban szerepelnek, utánok viszonylagos számerőre a római katolikusok, majd az ágostai hitvallásnak következnek, a reformatusok a görög katolikusok által azon oknál fogva szárnyaltatnak túl, mivel a lemergi hittani karnál a görög-katolikusok nagy száma erre döntő befolyással van, utolsó helyen az egyetemeken is a görög nem egyesültek sorakoznak, ugyanis 1863-ban számíttatott:

		egy egyetemi tanuló ugyanazon nemzetségi
mózesvallásu	767	vagy 1356 lakóra
római katolikus	6215	„ 3785 „
ágostai hitvallásu	242	„ 4970 „
görög katolikus	510	„ 6800 „

			egy egyetemi tanuló ugyanazon nemzetiégű
helvét hitvallásu . . .	240	vagy	8025 lakóra
görög nem egyesült . .	120	„	24000 „
egyéb hitfelekezetű q) .	57	„	— „

Semmiféle tanintézetnek virágzó vagy tespedő állapota nem annyira közvetlen szüleménye a működő tanerőknek, mint az egyetemeké; egyedül jeles szakemberekből álló tanártestületek alapítják meg az egyetem hirnevét, gyakran ugyancsak az egyik másik koryphaeusa a tudománynak elégséges valamely főtanoda fénykorának előidézésére, de részint mivel az efféle csillagok ritkán szoktak soká elszigetelve maradni, hanem kölcsönös viszonyosság által rendszeren több más homogen elemű tud. tekintélyeket maguk köré szoktak gyűjteni, másrészt pedig mivel csak az egyes tanerőknek egységes közreműködése szokott nagyobb tanhatályt szülni, azért rendszerint a tanárszemélyzetnek számnövekvése magában is már biztos tanúsága az egyetemi tanműködés szerencsés fejlődésének, főleg, ha azzal a tanelőadások sora is egyenlő mérvben növekszik. Az ausztriai egyetemeken a szabad verseny elvén gyökerező tanszabadság és ezzel karöltve a tanárok anyagi helyzetének a tanpénzek általi javulása r) folytán az utóbbi évtizedben a tanerőknek folytonos gyarapodása észlelhető, jelesen a *docensek* száma szép növekedést vett, így 1851-ben az egyetemi összes tanártestületek 485, ellenben 1863-ban 605 egyénből állottak, köztök volt:

	rendes t a n á r	rendkiv. t a n á r	helyettes t a n á r	segéd t a n á r	magán tanító	tanító
1851-ben .	217	49	48	67	78	26
1863-ban .	303	62	20	86	104	30

ezzel kapcsolatosan a tanelőadások száma 562-ről 861-re emelkedett, úgy hogy az utóbbi évben 300 al több külön előadás szerepelt az ausztriai egyetemek tanrendjeiben, mint egy évtized előtt.

Az egyetemi tanítás sikere leginkább a szigorlatok s tudori felavatások, valamint az elméleti államvizsgálatok létszámában és eredményében tükrödzik vissza. A mi a *szigorlatok* számát illeti, ez, tekintve a birodalom összes egyetemeit, nem csak az okból tetemesen csökkent, mivel a páviai egyetem elestével tekintélyes száma a tudori felavataásoknak kiesett, valamennyi egyetemek közt a páviai évenként legtöbb promotio fordulván elő, hanem különben is félreismerhetlen fogyatkozás észlelhető, nevezetesen az orvostanulmányi szakban, mint az következő összeállításból kitünik, volt a páviai egyetemen kívül helyeslő, tehát jó sikerrel kiállott szigorlat és felavatas:

	a hittani karban szigorlat felavatas		jogtani karb. szigorlat felavatas		orvostani karb. szigorlat felavatas		bölcseészeti szig. felav.	
1857-ben .	64	12	986	217	1494	668	414	100
1862-ben .	85	26	1163	296	919	223	487	119
1863-ban .	73	10	1166	223	584	218	263	82

összesen tehát volt:

	szigorlat	reprob.		felavatás
1857-ben	2958 jó sikerrel	158 vagy	6.4%	998
1862-ben	2654 „ „	110 „	4.1%	664
1863-ban	2086 „ „	97 „	4.7%	563

De ezen látszólagos fogyatkozás nyilván onnan való, hogy az előbbi években a fennebbi számokban alkalmasint a gyógyszerészeti, sebészeti és szülészeti magisterium, valamint a szülésznők részére évenként kiszolgáltatott okmányok, részben még a felavatók és szigorú vizsgálatok közt bennfoglalvák, holott ezek az utolsó évi kimutatásokból a dolog természete szerint egészen kimaradtak, már pedig az utolsó évben

műveői sebészi oklevelet nyert	32
mesteri oklevelet a sebészetből	15
„ „ a gyógyszerészetből	187
„ „ a szemészetből	6
„ „ a szülészettől	104
„ „ a fogászatból	6
szülésznői okmányt nyert	492

összesen : 842

A mi az államvizsgálatokat illeti, ezeknek statistikája következő, a többi tartományoknál az 1863-ki, a magyarországiaknál az 1864-ik évre vonatkozó kimutatásból vehető ki:

	a jogtörténelmi bírósági osztályból	államtud.	megvizgáltak	összesen	vizsautattak
a bécsi egyetemen	232	131	88	451	91
a pesti „	240	165	117	522	44
a prágai „	125	73	71	269	11
a páduai „	119	111	95	325	17
a lemergi „	71	51	51	173	16
a gráci „	58	60	45	163	17
az insbrucki „	25	33	35	93	7
a krakói „	25	18	15	58	—

együtt : 895 642 517 2054 203

ehez járulnak még a jogakadémiai bizottmányok előtt

megvizgáltak és pedig : a zárai bizottmány előtt .	11	—
a zágrábi „ „ .	15	1
a n.-szebeni „ „ .	18	—
a pozsonyi „ „ .	34	—
a kassai „ „ .	25	—
a n.-várad „ „ .	35	—

együtt : 2192 204

vagyis 9—10%-ja a megvizgáltaknak nem találtatott még képesnek, és a vizsgálat ismétlésére lön utasítva. — Tekintve a vizgáltak számát, valamennyi egyetemnek közt első helyen áll a magyar egyetem és pedig az államvizsgálatok mind a három osztályánál, mi annál feltünőbb, mint-hogy a jogtörténelmi vizsgálatot minden végzett másodéves jogtanuló

okvetlenül tartozik letenni, a bécsi egyetemen pedig, mely 1863-ban egyáltalán még 140-nel több jogászt számított, mint a pesti, a másodévi jogászok száma is nyilván nagyobb lehetett mint a pesti egyetemen s).

A mi az egyetemek fenntartására szükségelt évi költséget illeti, egyedül a magyar királyi egyetem bir oly nagyszerű alappal, hogy abból nem csak összes kiadásai teljesen fedeztetnek, hanem még tetemes felesleg is marad, míg a többi egyetemek vagy semmiféle, vagy oly csekély saját jövedelemmel bírnak, hogy az összes költség a birodalmi budgetet, tehát minden tartományok lakóit terheli. A magyar egyetem t. i. a sajátját képző egyetemi nyomdaintézet alapjával együtt mintegy 6 millió forint értékkel bir; a dunaföldvári, pécsvárad, selye, triumszlecs, bozói s znyováraljai uradalmak és erdőségeken kívül még tetemes activ követeléseai vannak, ugy hogy

a fekvő birtok értéke . .	2.902,967	frt	osztr. ért.
az államkötvényeké . .	2.335,024	„	„
a magán kötelezv. után .	369,229	„	„

együtt : 5.607,220 frt osztr. ért.

mihez járul az egyetemi nyomdai alap 4—500,000 frt, az 1862-ik évi budget szerint az évi jövedelem 220,611, a kiadások 218,413 forintra, az 1864-ki budget szerint pedig a bevétel 239,611 frttal a kiadások 231,240 frttal fel vannak véve, ugy hogy 8371 frt felesleg marad, holott a többi egyetemek átlag következő, végképen a birodalmi kincsből vagy a tanulmányi alapokból viselendő öszleteket igényelnek, névszerint :

a bécsi egyetem mintegy . .	372,000	forintot
a páduai „ „ . .	130,000	„
a krakói „ „ . .	114,000	„
a prágai „ „ . .	112,000	„
a lemergi „ „ . .	67,000	„
a gráci „ „ . .	45,000	„
az insbrucki „ „ . .	42,000	„

együtt tehát : 882,000 forintot

pedig mégis a magyar egyetemen az elméleti és gyakorlati oktatás szorosan vett igényleteire évenként csak 33—34,000 frt fordittatik t).

a) A docensek habilitatiojára vonatkozó rendeletek 1849. jan. 15. október 15.; 1850. april. 27. és október 4. stb. keltek és a magyar egyetemre is kiterjesztettek, a bécsi és prágai tudományos akademiák rendes tagjai habilitatio nélkül egyetemi előadásokra jogosítvák.

b) A bécsi egyetem N. Rudolf osztrák herczegtől 1365-ben V. Orbán pápa jóváhagyásával alapítva ez idén ülendi ötszázados fennállása ünnepét, II. Ferdinand alatt a jezsuita collegium pragmatica sanctio utjáni bekebeleztevel (1623.) tetemes reformon ment keresztül. Mária Terézia alatt mind a négy tanulmányi kar korszerű átalakulást és az egyetem külön épületet nyert, joghatósága azonban 1783-ban lön megszüntetve. Az egyetemi könyvtár 159,600 kötettel átlag évenként 50,000 olvasótól szokott látogattni.

c) A magyar egyetem Pázmány Péter bibornok és esztergami érsektől 1635-ben alapított N.-Szombatban, megerősített II. Ferdinándtól 1685. okt. 18. A jogikar

Losy Imre és Lippay György esztergami érsekek alapítványából 1667-ben alakult meg. *Mária Terésia* bold. eml. királyasszony az addig érseki főtanodát 1796-ban kir. egyetem rangjára emelvé, azt a földvári apátság javaival gazdagon dotálta, és az orvosi kar létesítése mellett az egész tanintézetet új tanterv szerint átszervezte, mely 1770. életbe lépett. A hittani és bölcsészeti tanszékekkel ellátott jezsuita rend feloszlatásával a nagy fejedelemasszony ezen rend nagyszombati társnővédelmének összes ingó és ingatlan javait az egyetemnek adományozá (1775. febr. 13.) és annak Budára való áthelyezését elrendelvé; 1780. jun. 25. Budán történt a magyar egyetemnek tünnepélyes beiktatása fényes pompa kíséretében, mely alkalommal a pécsváradai apátság javaival tetőzött előbbi adományokat megerősítő, az egyetem jogait és kiváltságait tartalmazó és az egyetemnél drága ereklyeként fennlevő 1780. ki mártius 25-éről való okmánya felolvastatott, és mely újjáalakulása tünnepének emléke a halás utókor által évenként június 25-én nagy solemnitással megülik, és midőn az 1849–60-ig elmaradt, a választás-szabadság visszanyertével 186 $\frac{1}{2}$ -ben *Pauler* rectorátusa alatt az ószokás szerint kegyeletteljesen megint visszaállított. II. József alatt 1784-ben Budáról Pestre tételtett át. A hittani kar, mely a pesti központi papnővédelmének 1790-ben lett megszüntetése után elenyészett I. Ferencz alatt 180 $\frac{1}{4}$ -ben kapcsolatosan az óbudai prépostság javaival dotált központi Seminariummal megint visszahelyeztetett, v. ö. *Fejér* historia univers. hung. Az 1665. jezsuitáktól alap. és Kolonics érsektől bővített nagyszombati *nyomda-intézet* *Mária Terésziától* ajándékozott az egyetemnek. Az egyetemi könyvtár, mely a jezsuiták és egyéb feloszlott szerzetrendek könyvgyűjteményeiből keletkezett, jelenleg (1865) a *Frank*-féle könyvtárral együtt bir 106,209 kötettel és 11,010 miscellaniákkal. — Évi 2100 forint dotatioja újabb an az által tetemes szaporodást vett, hogy a már több mint 10,000 forintnyi tőkére rugó beiktatási díjalap évi jövedelmének fele része, valamint az évenként befolyó immatriculationalis illetményüzletnek szintén fele része a könyvtárnak jár javadalmazása üregbitésül; a könyvtár 1861-ben 13,941, 1862-ben 18,212, 1863-ban 19,120 és 1864-ben 14,895 olvasótl látogatott, mely szám ez évben tetemesen fog emelkedni, miután a tanulóifjúság kérvényezésére a kellően szaporított olvasótermek már most esteiken át is egész 8 óráig és még hétéfn is rendelkezésre állanak; de a házi használat iránt a többi egyetemen fennálló 1849-ik évről való rendszabály az itteni könyvtárra nem nyert alkalmazást. — Leggyöngyösebb oldala egyetemünknek a rendelkezésre álló kórodák szűk és elégtelen volta, nem csak hogy a bécsi egyetemmel nem képes kiállani a versenyt, melynek a székvárosi közönséges kórház áll rendelkezésre, hanem a prágai egyemtől is tetemesen felülhaladtatik, mi következő összevetésből tűnik ki; van külön ág

	a pesti a prágai egyetemen
a belgyógyászati kórodában orvosok számára	28
a " " " sebészek "	20
a sebészeti kórodában	28
a szemészeti "	24
a szülészeti "	31
a szülészeti iskola részére a szülésházban	—
együtt : 132	220

tehát a prágai egyetem 88-al több ág felett rendelkezik, mint a pesti, pedig semmi nemű saját vagyonnal nem bir, és a magyar kir. egyetem, tekintve sajátját, nem csak a birodalmi, hanem legtöbb európai egyetemek közt egyike a leggazdagabbaknak!

d) A prágai egyetem IV. Károlytól 1848. alapítva, első német birodalmi egyetem volt, és univ. *Carolinea* név alatt állott fenn egész 1662-ig, mely évben I. Ferdinándtól külön hittanulmány alapítva és a sz. Kelemenről címzett jezsuita collegiumnak átadva, 1623-ben pedig a Carolinai egyetem is ezen *Clementinum*ra átruházva lón, 1654-ben azonban a jezsuiták kezéből mind a két tanintézet kivétetett, és egyesülve *Ferdinand-Károly*-egyetem neve alatt megállapítva lón; kanczellárja az egyetemnek az időszertinti prágai érsek. Az egyetemi könyvtár, mely 126,000 kötettel és mintegy 3450 kéziratral bir, átlag évenként 40,000 olvasótl látogatattik, évi dotatioja 2500 forint. A fluvész kert 14,300 specissel, valamint a különféle muzeumok, kabinetek és klinikák helyesen berendezvék.

e) A *lembergi Ferencz-egyetem* II. József alatt 1784-ben alapítva ugyan, de I. Ferencz alatt 1817. reorganisálva lett, a honnan neve is; az egyetemi könyvtár mintegy 39,160 kötetből áll.

f) A *krakói vagy jagellói egyetem* 1364. Nagy Kázmér alatt alapítva, 1400-ban jagellói László alatt végképen organizálva tetemes alappal, névszerint a muszkabirodalomban fekvő mintegy 3.690,000 frt értékű javakkal bírva, de bár azoknak kiadása a bécsi congressus alkalmával kilátásba téve, eddigelé még nem volt valósítható, az egyetemi könyvtár mintegy 102,820 kötettel és éremgyűjteménnyel bír.

g) A *grácsi vagy Ferencz-Károly-egyetem* könyvtára 48,800 kötetből, 4450 füzetből stb. áll, köztök 1744 kézirat és 1840 incunabulák.

h) Az *insbrucki vagy Ferencz-Lipót-egyetem* I. Lipót császártól 1678-ban alapítva, 1810-ben a bajor kormánytól megszüntetve, 1826-ban I. Ferencz alatt, de csak két tanulm. karral helyreállítva lón, mihez utóbb a Brixenbe áthelyezett hittani kar is ujlag csatoltatott. Könyvtára, mely Mária Teréziának köszöni létét, 57,800 kötettel és évi 600 frt dotatioval bír.

i) Ha az összes egyetemi ifjúság számát az 1848-ik év előtti létszámmal összevetjük, tetemes csökkenés ugyan észlelhető, így péld. 184 $\frac{1}{4}$ -ban az olmczi, krakói és páviai kivüli osztrák egyetemeken nem kevesebb, mint 13,751 tanuló számított; a bölcsészeti obligát folyam megszüntetése és a reáliránynak ujabban lett nagyobb felkarolása könnyen megfjetheti e fogyatkozást.

k) A bölcsészeti tanuló közt mint rendkívüli hallgatók a gyógyszerészet-tanulók fordulnak elő, és pedig:

a bécsi egyetemen	131	az insbrucki egyet.	4
a pesti "	96	a krakói "	16
a prágai "	41	a grácsi "	14
a páduai "	112		
Összesen: 418			

a páduai egyetemen pedig a bölcsészeti hallgatókhoz hozzá vannak adva a matematikai külön karnak hallgatói is, számszerint 223. Miután a gyógyszerészek egyáltalán mint rendkívüli hallgatók jegyzékeltek, az egyetemi rendkívüli hallgatók száma az által tetemesen gyarapszik, így az 1863-ik évi 8282 egyet. hallgató közt 6968 mint rendes, és 1814 mint rendkívüli van kimutatva. A gyógyszerészeti tanulmányok 1859. május 29-én kelt legfelsőbb elhatározással szabályoztattak, ugyanakkor a gyógyszerészeti tudásra, a vegyészeti tudásra kívánt tanulmányok 1864. júl. 5. kelt minisztr. rendelettel szervezvék.

l) Így például a magyar egyetemen 1863-ki téli szakban a bölcsészeti karnál 17 hittani, 667 jogtani és 318 orvostani hallgató járt el bölcselkedési tanszakokból folyt előadásokra.

m) A *pesti egyetem hallgatói legujabb statisztikája*:

	186 $\frac{1}{4}$ téli félévb.	186 $\frac{3}{4}$ téli félévb.
a hittani karnál	76	75
a jog és államtudományi karnál	982	1009
az orvostani "	871	897
a bölcsészeti "	185	154
	1564	1635
hozzájárul még sebészstanuló	193	195
" " szülésznő	74	71
Összesen: 1831		1901

n) 1868-ban volt külföldi:

az insbrucki egyetemen	117	a prágai egyetemen	33
a bécsi "	107	a pesti "	3
a krakói "	106	a páduai "	5

a külföldiek közt volt:

Oroszországból . . .	147	Svédországból . . .	9
Porosországból . . .	76	Görögországból . . .	6
többi németáll. . .	54	Németalföldről . . .	4
Helvétiaiból . . .	29	Törökországból . . .	3
Olaszországból . . .	13	Moldvából . . .	2
Francziaországból . .	11	Angolorazágból . . .	2
Szerbországból . . .	6	Amerikából . . .	2

9 iránt nem volt kimutatva, hogy honnan valók. Kivéva a krakói egyetemet, melyen a szomszéd Lengyel- és Oroszországból valók jobban egyformán oszlanak meg az egyes tanulmányi karok közt, a többi egyetemeken, jelesen a bécsi és insbruckin csak egyik másik kar az, mely külföldiektől szokott sűrűbben látogattatni, névszerint Bécsben a jeles tanárai és kórodái miatt jó hírnevű orvosi kar, és Insbruckban a tiszta katolikus jellegénél fogva keresettebb hittudományi kar.

o) Hason arány létezik körülbelül Poroszországban is, hol 1861-ben 4457 bel-földi egyetemi tanuló mellett minden 4249 lakóra jött egy egyetemi polgár; de Poroszthonban utjabban a hittani és jogtanulók száma tetemesen megfogyott, míg az orvosi és bölcsészettanulóké érezhetőleg növekedett, holott Ausztriában éppen az ellenkező tapasztalás teszi magát érezhetővé.

p) A testületi szellem az ausztriai egyetemeken csakis a jelen tanszabadság folytán fejlődött ki hatályosabban az ifjúság részéről és az alantabb említendő segélyegyleteken kívül, nem csak a bécsi, hanem a magyar egyetemen is külön dalárda létezik, a bécsi akadémiai olvasókör példájára a pesti egyetemen külön irodalmi kör van alakulófélben, de külön „Landmannschaft” nevű egyesülések csak a bécsi egyetemen képződtek ki, ott t. i. van a Saxonia, Concordia, Iglavia, Germania, Teutonia, Moravia, Hilaria, Silesia, Markomannia, Rhaetia és Alemannia nevű jobbra utjabban keletkezett associatiók, saját jeligével, saját színekkel és külön társulási célokkal.

q) Az egyéb hitfelekezetűek közt van 33 unitarius, mi, tekintve azoknak általános létszámát igen kedvező arányviszony, miután már minden 1500 unitariusra egy a felsőbb tudom. kimivelésre törekvő egyetemi tanuló esik, és pedig legtöbbször a bécsi egyetemen, névszerint az orvosi karban fordul elő. A mózesvallásúak közt találtatott 1863-ban:

		az illető osztálybeli hallgatók
orvos-sebészethallgató	435 vagy	25.8%
joghallgató	288	7.4%
bölcsészethallgató	44	2.1%

Összesen : 767

jellemző, hogy még a páduai egyetemen is az évben 15 zsidó jogász számíttatott, míg ugyanott csak 5 izraelita volt az orvosi tanulmányokra bejegyezve; a magyar egyetemen 1863-ban 55; 1864-ben 160; 1865-ben végre 81 mózes-vallású joghallgató számíttatott.

r) Hogy a tanpénzek által, melyek egyrészt a szabad versenynek, a magántanárság lehetőségének, és így a fizetések tanárok folytonos buzdításának egyik főrugója, másrészt magának az oktatásnak nagyobb megbecsülésére vezetnek, maga a tanulói ifjúság nincsen túlságosan terhelve, azon arányból tűnik ki, mely a bő mértékben adadni szokott tanpénzmentességben részesülők és annak fizetésére szorított hallgatók közt fennforog, így 1863-ban 3381 hallgató, hol az egész tanpénz, hol annak fele alól fel volt mentve, vagyis az összes egyetemi hallgatóknak 40%-ja; igaz, hogy a tanpénzmentesek közt a páduai egyetem összes hallgatósága, meg a hittani hallgatók csaknem összes száma bennfoglaltatik, de elnézve is azoktól, a többi hallgatóknak átlag egy negyedrészre szokott e kedvezményben részesíttetni, és míg 1863-ban az összes befizetett egy félévi tanpénz 98,454 frtra rugtak, az ösztöndíjak fejében járt illetmények ugyanazon félévre 127,160 forintot tettek. Különben a szegény egyetemi tanulók segélyezése egyébként egyleti uton is eszközöltetik, így a bécsi egyetemen

mind a három világi kar szegénysorsu hallgatói felségelésére külön segélyző-egylet létezik, szintugy a prágai egyetemen is; ezen üdvös eszme a magyar kir. egyetemen is talált szerencsés utánzásra, és 186¹/₂-ben a joghallgatók, majd az orvostanulók, majd a sebész és gyógyszerészethallgatók számára mindannyi külön segélyegyletek jöttek létre; névszerint a joghallgatókat segélyző egylet következő eredményekre jutott fennállása rövid három első éve alatt, 186¹/₂-ben bevétel volt 4341 frt, segélyzésre fordított 1734 frt, maradt tőkésítésre 2606 frt; 186²/₂-ban bevétel a múlt évi maradvánnyal együtt = 7781, kiadás = 2441, maradt 5340 frt; 186³/₂-ben a múlt évi maradvánnyal együtt = 7904 frt; segélyzésre és egyéb kiadás = 1804 frt, maradt 6100 frt, mi részben földhitel-záloglevelekbe fektettetvén, a tartaléktőke az 186⁴/₂. tanév kezdetén már 7100 frt névszerinti értékre emelkedett, mihez az idei táncszvigalom közel 8000 frtot tisztán szolgáltatván, az egylet létele rövid ideje alatt 10.000-nél magasabbra rugó törzsvagyonra tett szert, az egyleti könyvtár 1104 kötetből áll, melyek a szegénysorsu-aknak ki szoktak kölcsönöztetni; ezen ifjú, de sokban már pályatörő egyletnek történetére nézve, v. ö. az *Oroszág tükre* IV. évf. 5. számát. Az orvostan halg. segélyző egyletnek volt a

	186 ¹ / ₂	186 ² / ₂	186 ³ / ₂
tőkepénztári bevétel . .	2118 frt	2116 frt	904 frt
külön „ . .	413 „	1000 „	1079 „
„ kiadás . .	345 „	907 „	939 „

ugy hogy 186⁴/₂ elején 5577 frt, 203 arany tőkével és 1066 kötetből 288 füzetből álló könyvtárral birt.

a) A leghíresebb német egyetemnek összes hallgatói nem ütik meg a pesti jogászok számát; így 1861. a *hallesi* egy. egészben 735; a *bonni* 835; a *göttingai* 735; *alipszei* 864; a *heidelbergi* 558; a *jenai* 425 tanulót számított; sőt *Pestén* több jogász van mint *Porosbír. mind a hal egyetemén* (832).

b) Vannak még a magyar egyetemnek egyéb alapítványai, melyek, hol az összes egyetemre kiterjednek, mint a *Pasquich-féle* = 11,151 frt, melynek kamatai jutalomdíjakra fordíttatnak, mind a négy kar által évenként kitűzendő pályakérdésekre; a *beiktatási díj-alap* = 10,240 frt, a könyvtár és az egyes karok javára; a *Pray és Goczig-féle* segélyzésekre; a hittani karnál a *Horodih-féle* = 15,200 frt pályakérdések díjazására, a *Dercsik és Szabó-félék*; a jogi karnál a *Kelemené* szegény deákok számára, a *Schwartner-féle* pályadíjakra, és *Pauler* tanáré hason czélra; az orvosi karnál a *Bene-féle* 2000 arany és 1000 frt utazási ösztöndíjakra, a *Csasz-féle* = 12,600 frt ösztöndíjakra, a *Schordan-féle* = 54,155 frt különféle tud. czélokra stb.

121. §. Külön szakiskolák.

(jogakademiák, sebész-, szülészet, állatgyógyászat-tanintézetek, keleti akademia stb.)

Mint külön szakiskolák szerepelnek azon tanintézetek, melyek bizonyos miveltebb keresetmódokhoz kívánt ismereteket közvetítvén, nagyobb tudományos készültséget igénylő életpályákra közvetlenül szolgáltatják a szükséges jutaleket; ide jelesen sorolandók a hittani pályára készülőek számára fennlevő intézetek, melyek azonban az egyházügyekről szóló legközelebbi fejezetben fognak megemlítettetni, továbbá a katonaképző intézetek, melyekről a hadügynél szó leend, a földmivelői és bányász-főtanodák, mikről épen ugy mint a műegyetemekről már másutt szó volt; hátra van ennélfogva csak a többieket említeni, névszerint:

A magyar tartományokban levő *jogakademiák*, melyek 1850-ki okt. 4-én kelt miniszteri rendelettel, mint két évi merő átmeneti jogtanfolyam szervezve, utóbb az 1855-ki október 2-án kelt miniszteri rendelettel 3 évi tanfolyamu befejezett jogiskolákká alakíttattak át, olyformán, hogy az

átlépés azokból valamely egyetemre rendszerint csak a befejezett teljes folyam után lehetséges, a midőn kell, hogy az illetők még további két éven át az egyetemen a jogtanulmányokat folytassák, az 5. évnél elengedése azonban az egyetem jogkari tanártestületére van bízva, a tanfolyam befejezte előtti átlépésre helytartótanácsi engedély kívántatik, és az akadémiai jogtanulók a bírósági államvizsgálat letételével minden államszolgálatra vagy ügyvédi vizsgára bocsáttatnak ugyan, de nem a jogszigorlatokra, melyek mindenestre legalább egy évi egyetemi tanulmányt feltételeznek a). Az evangélikus jogtanintézetek közül csak azok ismerettek el nyilvánosaknak és jogosítottak fel érvényes bizonyítványok kiállítására, melyek a kir. jogakademiákra nézve elészabott tantervhez alkalmazkodtak, eddigelé az ágostai hitvallású collegiumok közül az *eperjesi*, a *helv. hitv. közöl* a *kecskeméti*, a *sárospataki*, a *pápai* meg a *debreczeni* láttattak el nyilvánossági joggal, ugy azonban, hogy az ott végzett jogtanulók közhivatalra vagy ügyvédi vizsgára való bocsáttatás iránti igényt csak a valamelyik kir. jogakademián, vagy a magyar egyetemen jó sikerrel kiállott államvizsgálat után nyerik; a protestans jogtanintézetek csak ujabban nyervén a nyilvánosság jogát, egyedül a királyi jogakademiák látogatottságáról közölhetjük az adatokat; volt tudniillik joghallgató:

	1859.	1862.	1864.
a pozsonyin	91	60	163
a kassain	113	31	124
a n.-váradin	48	84	122
a zágrábin	34	35	59
a n.-szebenin	158	125	125 b)

összesen : 444 335 593

az államvizsgálati eredmények már az előbbi §-ban közöltettek.

Sebészek kiképeztetésére vannak külön tanintézetek, melyek hol valamelyik egyetem mellett, mint orvossebészeti tanfolyam külön igazgatóság alatt, hol egészen függetlenül léteznek c), mind a kétféle tanintézetek következő hallgatószámmal bírtak :

	1859.	1863.
a salzburgi sebészeti tanintézet	60	95 tanulóval
a gráci	130	179 „
az insbrucki „	23	38 „
az olmüci „	112	141 „
a lemergi „	74	98 „
a pesti „	197	147 „
a kolozsvári „	38	? „

együtt : 634 698 tanulóval

A *szülésznek* kiképeztetésére hasonlólag részint az egyetemeken és sebészeti tanintézeteknél külön tanfolyam van, részint önálló iskolák léteznek, mint Lincz, Klagenfurt, Laibach, Triest, Velenze városokban stb.; e pályán következő számú hallgatónéval találkozunk :

	1859.	1863.
a bécsi szülészeti folyam	214	155
a linczi „ iskola	28	30
a salzburgi „ folyam	11	12
a gráci „ „	47	29
a klagenfurti szül. iskola	13	15
a laibachi „ „	19	31
a triesti „ „	33	33
alle-laste (Trient melletti) iskola	36	8
az insbrucki szülészeti folyam	20	18
a prágai „ iskola	240	193
az olmücsi „ „	122	91
a krakói „ „	22	38
a lemergi „ folyam	35	44
a czeruoviczi „ iskola	21	33
a zárai „ „	23	26
a velenczei „ „	28	39
a páduai „ folyam	21	34
a pesti „ „	101	75
a kolozsvári „ „	33	?

együtt : 1067 904 d)

Az *állatgyógyászat*ra nézve a birodalom, miután a milánói állatgyógyintézet elesett jelenleg csak két tanintézettel bir, az egyik *Bécsben* közvetlenül katonai igazgatás alatt áll, miért is úgy, mint a József-féle orvossebészeti akadémia a hadügyi szervezetnél jöend szóba, a másik *Pesten* II. József alatt 1787-ben mint az egyetemnek alárendelt tanintézet alapítottatott, de 1851-ben ettől önálló intézet gyanánt külön választva, az 1857-ki jul. 16-án kelt legfelsőbb elhatározással megállapított állatgyógyászati tanterv szerint új szervezetet nyert, és az 186³/₄-ki tanévben következő hallgatószámmal birt:

az állatgyógyászatot tanulóké	74
a patkólast „	9
a járványtant tanuló egyetemi hallgatóké	98

összesen : 181

ugyanazon év folyama alatt állatorvosi oklevelet nyert összesen 27 e).

Mint külön szaktanintézetek megemlíthetők a *keleti nyelvek bécsi akadémia*ja, mely közvetlenül a külügyek miniszteriuma alatt a keleten levő diplomatiai és consularis állomásokra készülők kiképeztetésére van rendelve, de rendszeren csak 9—10 növendékkel bir f). A Bécs és Prága városokban levő *torndszati iskolák* (összesen 4, évenként 3—400 növendékkel), a *szépirásra* tanító iskolák, melyenek Bécsben (5) és más fővárosokban léteznek, a *nyelvészeti* iskolák, melyenek a tartományi rendek költségén levő két *gráci*, az ugyanott és másutt is létező lovaglóló-, vívó-, és testgyakorlóló tanintézetek; a számolástan részére Linczbén, valamint a természet- és vegytan számára Triestben fennálló külön tanszék, meg a neveléssel egyuttal foglalkodó collegiumok és convictusok, mint például

a bécsi gróf löwenburgi, a kalksburgi (jezsuitaké), lilienfeldi, kremsi, heiligenkreuz, göttweig és herczenburgi Alsó-Ausztriában, a Col. Boro-maeum Salzburgban, és Grácban az admonti, st. lambrecht Stíriában, a veronai papnövelde-nél létező világi collegium, a Tyrolban levő két convictus stb.; ide sorolható végül a Mária Terézia által a nemesrendű ifjúság polgári államszolgálatra való kiképzetéseül 1749. és 1751. alapított, 1784. megszüntetett, de 1797-ben megint visszaállított és 1849-ben ujja szerveztetett, közvetlenül az államminiszterium alá rendelt bécsi *Terézia-féle lovag-akademia*, mely azonban jelen szerkezeténél fogva úgy, mint a fönnebb érintett társnöveldek és collegiumok, inkább a nevelő-, mint a tanintézetek közzé sorolandók.

a) A jogakademiák történetére és előbbi látogatottságára nézve v. ö. a magyar Encyclopaedia a szerzőtől való *Akademia* cikkét; az *egri* érseki jogtanintézet is helyre-állított és 1864-ben már 67 tanulóval birt. A kir. jogakademiákon a magántanulás helytartótanácsai engedély folytán olyképen meg van engedve, hogy a nyilvános hallgatókkal egyformán egész és félévi vizsgálatokat kell kiállaniok, és mint pályavégzetteknek a bírósági államvizsgálatot ki kell állaniok. A kir. jogakademiák saját, jobbára jogszaktani könyvtárakkal is bírnak, névszerint a pozsonyi 3410 kötet és füzetrel és évi 420 frt pénzsegélyvel, azonfelül minden újonnan belépő a könyvtár javára 2 frt 10 kr beiratási díjt fizet. — Az öt jogakademiának összes egy évi költsége 53—54,000 forint. A kolozsvári jogtanintézetre nézve hiányzanak az adatok. Az *egri* Lyceumra nézve megemlíthető, hogy az Eger városában létező érseki könyvtár 31,330 munkából és 45,449 kötetből áll, melyek közt 372 kézirat található.

b) A két *kolozsvári, nagy-enyedi, ss.-udvarhelyi* jogiskolákról hiányzanak az adatok, a *marosvásárhelyi* ez idén 73 jogtanulót számít.

c) A központi kormánynak újabb törekvése oda irányul ezen mai időben valóságos anachronismusképen jelenkező sebészeti tanintézeteket mindinkább megszüntetni, és a helyett teljesen szervezett orvostani karokat létesíteni, így a krakói hason tanintézet már megszüntetve lett, az insbrucki, lemergi, olmtüci és salzburginak elosztatása pedig tervezetett, ellenben Grácban tökéletes orvostani kar már is létrehozott, az insbrucki és lemergi egyetemen pedig csak tervezve van; a magyar egyetemen is a külön sebészeti tanfolyamnak megszüntetése az egyetemi hatóságok részéről javaslatba hoztatott.

d) Az évenként okmányokkal elláttatni szokott szülésznők száma, valamint magában, úgy jelesen más államokhoz képest csekély, így péld. 1859-ben 973 láttatott el szül. okmányokkal. A sebészeti- és szülészeti tanintézetek évenként 88—90,000 forint költséget okoznak.

e) Az 1864-ki költségvetés szerint a pesti állatgyógyintézet ez évi kiadásai 15,645 forintban állapítottak meg, mihez az intézet 4050 frttal, mint saját jövedelemmel járulván, marad még 11,565 frt, mi a tanulmányi alaphoz fedeztetik.

f) A keleti akademia fenntartására az 1864-ik évi budgetben 18270 forintot fel van véve.

122. §. Az oktatásügyi tanács.

Az összes tanügy reformjára nézve, mélyen beható befolyás jutott újabban azon tanácskozó és véleményező testületnek, mely a tanügy didaktikai és tudományos feladatainak egységes és összhangzatos tárgyalására az 1860-ki oktoberi diploma folytán, *oktatásügyi tanács* neve alatt létesítetett, és melynek alapszabályai a többi nem magyar tartományokra nézve az 1863-ki jun. 30-án kelt államminiszteri rendelettel kihirdettetek, melynek hatásköre azonban a magyar korona tartományaira is tény-

leg az által terjesztetett ki, hogy idevaló férfiak is a testület kültagjainak legfelsőbb helyen kinevezve lettek. E testület, mely a közoktatás egyes ágai szerint 5 külön osztályra szakad, és részint Bécsben lakó (33), részint másutt tartózkodó, vagy kültagokból áll, kik fontosabb ügyeknél közös tanácskozássra meghivhatók, és mely az ügyeket vagy az egyes osztályok szerint külön és önállólag, vagy közös ülésekben tárgyalja, a központi hatóságok részéről minden a tanügyre vonatkozó kérdéseknél meghallgatandó a), jelesen körébe tartozik: véleményadás minden a tanintézetek alapítása, átalakítása vagy megszüntetése iránti törvényjavaslat és rendelet felett, felsőbb tanintézetek tanárainak, és igazgatóinak kinevezése vagy áthelyeztetése, magántanárok megerősítése, a tankönyvek megbírlása, a vizsgálati bizottmányok kirendelése és összeállítása, a tanintézetekkel összekötött könyvtárak, gyűjtemények, muzeumok s egyéb intézetek berendezése és öregbitése; mindezen tárgyakra nézve az oktatásügyi tanácsot illeti a didaktikai s tud. szempontból való véleményezés és ezekre nézve kezdeményezési joggal is bír, de javaslati és határozatai, melyek mindenkor az illető minisztérium vagy az udv. kancelláriák elé terjesztendők, csakis ezeknek jóváhagyása folytán vétethetnek fogantatba, és a központi hatóságok az ügybeni intézkedései mindig az okt. tanács tudomására juttatandók, akár annak véleménye egészen vagy részben elfogadtatott, akár nem, miért e testülettel a különféle tan és egyéb intézeteknek végtudósításai is tudomás végett közlendők. Minden osztálynak joga van esetről esetre az elnök jóváhagyásával maga keblén kívül is szakférfiakat a tanácskozássra felkérni, kik ez esetben ugymint a tagok határozó szavazattal bírnak, szavazategyenlőségnél az elnöké döntő, ki a köz- és osztálybeli ülésekben viszi az elnökséget, a tanácskozást vezényli, és a határozatokat, ha szükséges, saját véleménye kíséretében a központi hatóságokhoz juttatja.

a) Az oktatásügyi tanács öt külön osztályai e következők: a) az egyetemek, b) a gymnasiumok, c) a felsőbb műtani és szakiskolák, d) műakademiák és tanintézetek, e) népiskolák számára, melyeknek némelyei, jelesen az egyetemeké, még több alosztályokra szakadnak, a sectiók vegyes üléseket is tartanak; a tagok három-három évre hivatnak meg, mely időköznek lejártával a bécsi tagoknak egyharmada kilép, de a kilépők újra kinevezhetők, a kültagoknak új kinevezése iránt is ezen három év után lesz gondoskodva; a tagok a tanácselnök javaslata folytán ő felsége által neveztetnek ki (h. t. l. 1863. 56. sz.). Az okt. tanács, mely 1864. márc. 2. kezdte működését, ugyanazon év végeig, tehát 8 hó alatt, 2 teljes és 169 osztályülésben 454 véleményt adott, 42 esetben pedig kezdeményezési jogával élt, és a néptanodától kezdve egész az egyetemig, számos reformterveket beható tárgyalás alá vont, és az egyes intézetek végtudósításából (132 ügydarab) meritett különféle hiányok eltávolítása körül véleményező nyilatkozatait a közp. hatóságokkal közölte; mindenben a kültagok nézetei is eleve szorgalmaztatván, v. ö. a kórenyomatott előadását az elnöknek az 1865. jan. 7. tartott teljes tanácsülésben.

II. A szellemi műveltség egyéb tényezői.

123. §. Tudományos és képzőintézetek és társulatok, névszerint a tudomány-akademiák.

A tudomány-akademiák közt, melyek mint közmedenczék gyűjtik a szellemi munkálkodások szétszórt kincseit, hogy onnan a társadalom

különnféle rétegeibe szivárognak át, első helyen említendő a *bécsi cs. akademia*, nem mintha akár tekintve korát, akár saját jövedelmei bőségét, akár irodalmi tevékenységét, a magyar tud. akademiát meghaladná, hanem mint a birodalom központjában levő tudományos testület, amannál tágasabb működési körrel bir. A bécsi akademia I. Ferdinánd alatt 1846-ban alapítva, 1847. május 14-ki legf. határ. megerősített alapszabályaiban és az 1853. ápril 24-én jóváhagyatott ügyvezetésében nyeré végleges szervezetét; Rainer főherczeg és az államminiszter gondnoksága alatt három évre választott egy első és másodelnökből és két titkárból, továbbá 24 tiszteletbeli és két osztály t. i. a mathem. természettudományi és a bölcsészet-történelmi osztály szerint elosztott 60 rendes és meg nem határozott számú bel- és külföldi levelező tagokból áll (jelenleg 119). Keblében négy külön bizottmány áll fenn, egy az ausztriai történetforrások, egy a XV. századbeli egyházgyülekezetek, egy az egyházatyák iratainak és egy negyedik az ausztriai bölcsmondatok kiadására, azonfelül összeköttetésben van a már másutt említett közp. meteorologiai intézettel és a műemlékek fenntartására levő közp. bizottsággal. Mennyire törekszik e tudós társulat megfelelni a tudományosság képviselésére és terjesztésére irányzott feladatának, azon számos nyomtatványok mutatják, melyek létezése rövid ideje alatt hol közvetlenül az akademia által indítottak meg, hol csak onnan nyert lendület folytán közvetve kerültek szőnyegre és becses, tartalmas közléseik által már is annyira ébresztőleg hatottak a szunnyadozó fiatalabb erőkre. E testület kevés kivétellel egészen az állam költségén tartatik fenn, és az 1864-ki budgetben a mintegy 6800 frt saját jövedelmén kívül 63,000 frt évi költség van felvéve a).

A magyar tud. akademia, nagy hazánkfia gróf Széchenyi István egyik monumentuma aere perennius és a magyar nemzet hazafias érzületének egyik legszólóbb emléke. E tudós intézetnek, mely 1830-ban alapítva, 1854-ben új alapszabályok szerint szervezve és a nemzet lelkes adakozása folytán 1.100,939 forint és 800 aranyra rugó alaptőke és a magyar név diszére való nagyszerű palota birtokába jutott, főczélja a *tudomány és szépirodalom művelése és terjesztése*, egyszersmind a *magyar nyelvnek egész gondadal csinosítása és gazdagítása*. E célra mind tud. vizsgálatok és kísérletek tétele, mind eredeti munkák iratása, régi s új remekművek fordítása által törekszik; a történet, nyelv, irodalom s művészet emlékeit gondosan felkeresi, és jutalomtételek által igyekszik a tud. és szépirodalmi, jelesen a drámai munkásság élesztésére hatni; az évenként nyomtatásban megjelenő magyar munkákat osztályonként szoros vizsgálat alá veszi, a legjelesebbeket megjutalmazza; munkálkodása eredményeit nyomtatásban terjeszti el, és pedig az akademiának jelen közleményei: annak évkönyvei (eddig X kötet), jegyzőkönyvei, almanachja (évenként), az értesítő (három külön csoportozat szerint), továbbá a nyelvtudományi közlemények (eddig III kötet), archaeologiai (eddig IV. kötet), statistikai (VI kötet), mathem. és természettudományi (II kötet), Monumenta Historiae hung. (XV kötet), török-magyarkori tört. emlékek, magyar történelmi tár; a magyar nyelv nagy szótára (valódi nyelvészeti kincs, eddig III kötet), a magyar birodalom természeti viszonyainak

leírása; a Hunyadiak kora Magyarországon; a Strategia elvei; Petényi hátrahagyott munkái stb.

Az akadémia továbbá a pártolólág bemutatott kéziratokat megvizsgálja s azokat a körülmény szerint vagy tiszteletdíj mellett kinyomtatja, vagy kijövetelöket illő segedelmezéssel támogatja; tudományos czélok végett, különösen a haza minden tekintetbeni bővebb megismertetésére benn és a külföldön utazásokat tétet vagy pártol stb.

Az akadémia, tekintve munkássága irányát, 6 osztályra szakad, t. i. a nyelv és széptudományok, a philosophia, a törvénytudomány, a történet, a mathem. és természeti tudományok osztályára, mindegyik legalább 7, tehát összesen 42 rendes, 24 tiszteletbeli és meg nem határozott számú bel- és külföldi levelező tagokkal *b*); azonkívül léteznek állandó bizottságok, névszerint a nyelvtudományi (1856. felállit.), történettudományi (1854.), archaeologiai (1858.), statistikai (1860.) és mathem.-természettudományi (1860. felál.) *c*). Az akadémia vezényletére van egy három évre az igazgatótanács ajánlatára 6 felségétől kinevezett elnök és alelnök, 24 tagból álló igazgatótanács, titoknok és jegyző, pénztárnok, fő- és alkönyvtárnok, ügyész és egyéb tiszti személyzet, melyeknek úgy, mint a rendes és levelezőtagok munkakörét és kötelmeit, az ülések sorát és folyamát, a pályadíjak és jutalmak körüli eljárást egy külön ügyrend szabatosan határozza meg. Az évi költség, mely egyedül nagyaink hazafias alapítványai és a nemzetnek lelkes adakozásaiból összegyűlt alaptőke kamataiból fedeztetik, és a birodalmi budgetet egy fillérrel sem terheli meg, 1865-ik évre 60,515 forintban lőn megállapitva, szemközt a bizton remélhető 64,305 forintnyi bevétellel, úgy hogy e tekintetben a magyar akadémia csaknem egészen azon egy vonalon áll a bécsi tudományos akademiával *d*), csak azon nagy különbséggel, hogy amannak költségei a birodalom vállain nyugszanak, míg a magyar akadémiai költségek saját vagyonából fedeztetnek.

Általános tudományczélokra törekvő birodalmi intézetek és társulatok még e következők : a tudományok csehoni társulata Prága városában 1784-ben megállapitva 22,000 forint törzsvagyonnal és 141 taggal; a velencei tudományos intézet, mely az állambudgetből nyeri fenntartása közegeit (1864-ben 17,106 forint és 78 taggal), a velencei és trevisoi athaeneumok (304, illelőleg 128 taggal), a paduai és rovignoi tudományos akademiák (274, illelőleg 428 taggal), a bovolentai társulat dei concordi (281 taggal), a vicensai academia olympica (263 taggal); Tirolban az 1750-ben alapított roveredoi tudományos akademia degli agiati (1036 taggal), a triesti Minerva-féle Cabinet (43 taggal); a gróf Ossolinsky-féle irod. nemzeti intézet Lembergben 1817-ben alapitva, és 1826-ban életbe léptetve, valami 360,000 forint törzsvagyonnal, főczélja : munkák, kéziratok és irodalmi s műrégiségek gyűjtése, kiadása; a tudományos pályára készülő szegénysorsu ifjak segélyezése stb.; végre az 1815-ben alapított, 1855-ben megerősített krakói tudós-társaság tudományos tételek tárgyalására szóbeli előadás és saját utján (298 taggal).

a) Az akademiának tevékenysége leginkább bő közleményeiben nyilvánul, így az 1865-ik évi Almanach szerint a bölcs. történ. osztály már XII, a mathem.-természettud. osztály XXIII kötetre terjedő közleményeket bocsátott közre, azonfelül amaz üléseiről való értesítvényül 1848–64-ig 45, emez pedig több füzetre terjedő 49 kötetet indított meg. Azonkívül az Archiv für Kunde oest. Gesch. Quellen közleményekből eddig 31 kötet, a fontes rerum austr. két osztályban 5, illetőleg 22 kötet; a monumenta habenburgica két részben 3 kötet, a mon. conc. gener. saec. 15-ki közl. I kötet és az almanachból 15 kötet jelent meg. Eddigelé továbbá az akademia költségén 25 nagyobb és nyomatékossabb munka adatott ki, köztök *Arneth, Hammer Purgstall, Hebra, Petsval, Karajan, Scherzer, Unger* és mások hírneves művei, valamint a Jahrbücher der k. k. Central-Anst. für Meteorologie u. Erdmagnetismus; 39 más munkának megjelenhetése pedig segedelmezése folytán lehetővé vált; ily sokféle és jeles munkálkodás által e tudományos intézet a birodalmi német irodalom és tudomány valóságos központjává jelenkezik, és az évenként reá fordított költség méltán productiv beruházásnak mondható.

b) Az 1865-ki almanach szerint :

	tiarsteletbeli tag	rendes tag	levelezőtag bel-	kül-	összesen
nyelvosztály	3	10	42	14	69
philosoph.	2	4	17	—	23
törvénytud.	7	5	17	7	36
történettud.	8	6	34	20	68
mathemat.	1	7	14	7	29
természettud.	4	8	43	20	75
együtt : 20	40	167	68	295	

mihez még az elnökség járul az igazgatótanáccsal együtt jelenleg 23, összesen tehát 318 egyén. A külső levelezőtagok közül jó :

a többi örökös tartományokra 6	Törökországra	2
Németországra 20	Keletindia	2
Franciaországra 14	Dánhonra	1
Angolhonra 10	Belgiumra	1
Olaszországra 3		
Oroszbirodalomra 3		
Amerikára 5		

c) Hogy a jelen jövedelem még korántsem felel meg a magyar akademia iránt méltán támasztatni szokott igényeknek, nem nehéz bebizonyítani; így péld. az 1865-ki budgetben a rendes tagok, tisztviselők és szótárszerkesztők fizetésére 17,300 frt van fel véve, és még hány rendes tag nem huz semmiféle fizetést? a cselédek bére 2000 frttal, a jutalmak 675 arannyal, a nyomtatási kiadások 4000 frttal, az írói tiszteletdíjak 3000 frttal, az egyes bizottságok kiadásai 13,115 frttal vannak számítva, úgy hogy tudományos folyóiratok és munkák beszerzésére csak 1000 forint marad, holott csak a legszükségesebb folyóiratok 600 frtot igényelnek, tehát van még elég tág mező hazafias adakozásokra a tudomány és irodalom érdekében.

124. §. A specificus tudományos vagy irodalmi czélokra törekvő intézetek és társulatok.

Az előbbi szakaszban említett általános tudományosságú intézeteken kívül vannak a birodalomban még egyéb intézetek és társulatok, melyek az egyik-másik tudomány- és irodalmi ág mívelésére, meg mások, melyek tüzetesen a hazai történelem és országisme terjesztésére törekszenek, némely egyesületek végre a népoktatásra szánt könyvek kiadásán és terjesztésén fáradoznak, névszerint az első helyen említett társulatok között sorolhatók : a Bécs városában 1836-ban alakult orvosok társulata, az or-

vostudományok kimivelésére külön folyóiratot indit, és 198 rendes és 590 levelező taggal bir; az ugyanott 1846-ban létrejött hasonszenvi orvosok, és az ujabban létrejött fogorvosok egyesülete (94, illetőleg 70 taggal), a szintén Bécében 1851-ben alapított *állat- növényteni* (1080 taggal), és ugyanott 1853-ban létrejött *régiségteni* egylet (397 taggal); a *mérnökök és építészek* 1848-ban alakult egyesülete, mely külön szaklap kiadása, műtani munkák, eszközök és gépek gyűjtése és összeállítása s többfeffélék által a technikai ismeretek terjesztésére törekszik 720 taggal; a *gyorsirók* 1849-ben alakult s 1855-ben újjászervezett központi egyesülete (313 taggal); az 1841-ben keletkezett *jurid. polit. olvasó-egyesület* (321 taggal), valamint az ujabban keletkezett egylet a *törvénykezési szónoklatban való kiképeztetésre* (43 taggal). A Prága városában 1851-ben megalakult *Lotos* nevű és a reichenbergi természettud. társulat (356, illetőleg 78 taggal), a Brünn városában 1854-ben alakult *Matica Moravska*-féle társulat a csehszláv irodalom gyámolítására jeles iratok kiadása és terjesztése által (134 taggal); a triesti Schiller-egylet (639 taggal); a Pest városában 1836-ban létrejött *Kisfaludy*-társulat, melynek célja a szépirodalom ösztönzése, névszerint igyekszik a társulat az izlés nemesbitésére, részint jeles magyar szépirodalmi művek kiadása, és külföldi remekművek fordítása, részint azáltal hatni, hogy a szépirodalom és költészet köréből vett pályakérdésekre jutalmakat tűz ki, és a szépirodalmi műveket szigorú bírálat alá vevén, a művészeti formák tökéletesbitésére törekszik; törzsvagyona 23,000 forintba rúg. A szintén Pest városában 1826-ban a szerb irodalom javára létesült *Matica Serbska*, mely egyuttal a Tököly-féle intézet, valamint a Nákó és Joannovics-féle alapítványok iránt a gondnoki tisztelet teljesíti (161 taggal) a). A hazánk fővárosában az orvostudományok kimivelésére 1841 óta fennálló budapesti orvosi társulat (101 taggal), nemkülönben az ugyanazon évben keletkezett magyar kir. *természettudományi társulat* (202 taggal), valamint a magyar gyorsirók egylete szintén Pesten (35 taggal). Az 1850-ben létrejött *földteni társulat* (172 taggal). A pozsonyi *természetvizsgáló társulat* (376 taggal), a zágrábi *matica ilirska és Narodni dom*, mely a keletkező félben levő dél-szláv akademiával egybefolyandván, saját 30,000 forintba menő vagyonával az e célra már eddig aláírt összeget 300,000 forintig fogja növesztetni, és ezzel kapcsolatosan egy külön dél-szláv tudom. egyetem is tervben van; a N.-Szebenben 1848-ban alakult természettud. társulat 288 taggal és a Zárában 1862. alakult *Matica dalmatinska* (300 taggal) stb.

Tüzetesen történelmi és országismei célokra következő társulatok és intézetek találtnak, a bécsi *földirati társulat* (445 taggal), a közigazgatás, és Statistika, valamint az alsó-ausztriai országisme érdekében ugyanott létrejött egyesület; az országisme egylet Salzburgban (108 taggal); a klagenfurti, laibachi és prágai történettud. egylet (462, illetőleg 348 és 1830 taggal); a Zágrábban 1850 óta, a dél-szláv történet és művészet érdekében működő társulat (542 taggal); a N.-Szebenben 1840-ben az erdélyi országisme terjesztésére alakult egyesület (26 taggal). Továbbá a többrendű földisme és bányászati társulatok, mint a *grácsi* (232 tag.), a brünni *Verner*-féle egyesület (126 taggal) stb.; ide tartoznak végre az

országos *museumok*, melyek az ország mindennemű tudományos, irodalmi, történeti, régészeti, természet- és műtani, valamint művészeti kincseinek egybegyűjtése és szem elé állítására rendelve, nem csekély lendületet kölcsönöznek a szellemi életnek egyáltalán, jelesen a szorosabban vett haza megismertetésére irányzott buvárlatoknak; milyen péld. a Lincz városában 1833-ban alapított *Francisco-Carolinum* (372 taggal), a Salzburgban levő *Carolino Augustanum* (549 taggal), az Insebruckban levő *Ferdinandum* (477 taggal), a csehországi *muzeum társulata* (387 taggal és 33,600 frt törzsvagyonnal); a brünni Ferencz-féle *muzeum*, mely a földmívelés, természet- és országsíme számára fennálló morva-sziléziai társulattal van összeköttetésben, és mely társulat, mint már másutt érintetett, az ország több helyein külön fióktársulatokat számít; a *magyar nemzeti muzeum*, mely gróf Széchenyi Ferencztől 1802-ben alapítva, az 1836-ki országgyűlés határozata folytán palotaszerű épületet, és ujabban tetemes javadalmazást nyert; áll a Széchenyi-féle, időközben számos új szerzeményekkel gyarapított b) országos könyvtárból, mintegy 100,000 kötet nyomtatott munkával, 8000 kézirat és 4000 oklevéllel, továbbá egy, közel 90,000 darab érem- és egyéb régiség-gyűjteményből, természettani gyűjtemény és külön képcsarnokból c) az erdélyi és a n.-szebeni b. *Bruckenthal-féle muzeum-egyletek*; végre a *zágrábi nemz. muzeum*. Vannak továbbá a birodalomban külön egyesületek, melyek olcsó népszerű könyvek kiadásával foglalkodnak, mint a *bécsi*, mely 1849-ben alapítva s 1851-ben új alapszabályokkal ellátva, mintegy évi 4300 frt jövedelem felett rendelkezik és 1574 taggal bír; az 1847-ben létrejött *Sz.-István-társulatnak* is egyik főtendentája a nép számára való könyvek olcsó kiadása, arra különösen törekedvén, hogy kath. szellemben irt, az erkölcsiséget előmozdító könyvek kiadása és terjesztése által a vallásos érzület a köznépben megszilárduljon, tagjai száma 7136-ra rúg, ugyane célra törekszik a sz. *Hermagoras-egylet* Klagenfurtban, tekintve a szlovén irodalmat, vagy a *Cyrrill és Method-társulat* Brünnben a cseh nyelven kiadására nézve stb.

Végül említendő még, hogy számos olvasó-egyletek és körök d), jelesen pedig az egyetemi, gymnasiumi és egyéb u. n. tanulmányi könyvtárakon kívül e) levő némely nagyszabású könyvtárak, mint a bécsi cs. kir. udvari 358,000 kötettel, a San-Marco-féle Velenczében 114,200 kötettel nem csekély lendületet kölcsönöznek az alaposabb tanulmányozásra irányzott szellemi törekvéseknek, míg másrészt a különféle egyesületek, népszerűt az írók és szépelmék közti egyesülések, mint a bécsi Concordia, valamint a társalgási célokra fennálló számos *Casinók* és nemzeti körök nem keveset lendítenek a polgárisultság és a társasélet finomabb műveltségén, pedig efféle egylet az egész birodalomban már 1856-ban 798 és csupán Magyarországon 123 számított, sőt 1862-ben a magyar casinói és társalgási egyletek nem kevesebb mint 12,688 taggal bírtak.

a) A szerb tanulók számára levő Tököly-féle intézet 126,000 forint alaptőkével és évi 9—10,000 forint jövedelemmel bír. A Nádkó-alapítvány 5000 forint évi kamatja jutalomdíjakra; a 22,700 forintnyi Joannovic-alapítvány évi kamatja pedig műegyetemi szerb tanulók segélyezésére van szánva.

b) Így már 1818-ban *Kitaibelnek* becses kéziratgyűjteménye, 1839/40-ki ország-

gyűlés határozata folytán *Jankovich* Miklós gazdag könyv- és régiséggyűjteménye, 1838 és 1844-ben *Vessierle* és *Kiss* éremgyűjteményei, 1851-ben *Horvák István* 30,000 kötetnyi könyv- és oklevél-tára vétetett meg, míg 1835-ben *Illésházy* gazdag könyvtára, és 1836-ban a *Pyrker*-féle dús képtárlat adományképen jutott a múzeum birtokába. A természet- és kézműtani gyűjtemények szintén felette gazdagok és választékosak.

c) Az 186 $\frac{1}{2}$ -ki országgyűlés választmányt bízott meg a magyar nemzeti múzeum vagyonállapotának kiderítésével, jelentésének kivonatát lásd stat. közl. II. köt. 301. lap. A múzeumnak alapja az 186 $\frac{1}{2}$ -ki költségvetés szerint 191,933 forint készpénz és 17,615 forintról szóló kötelezvény, a bevételek 35,200 forint, a kiadások 30,508 forint. Stat. közl. V. köt. 72. lap.

d) Aránylag legtöbb olvasó-társaság, nép- és nemzeti olvasó-körök és egyesületek Magyarországon léteznek, névszerint 1862-ben nem kevesebb mint 70 efféle egyesület számított 6994 taggal, holott volt nem minden egyesület felől a tagzám hivatalosan tudva, azokkal együtt legalább 8000 taggal bíró mintegy 80 magyarországi olvasó-egyesület áll fenn.

e) Külön tanulmányi könyvtárak még e következők, az 1860-ban talált kötet-számmal :

a linczi . . .	37,830 kötet	a görög . . .	10,000 kötet
a salzburgi . .	50,141 „	a triesti . . .	28,000 „
a klagensfurti .	31,627 „	az olomúci . .	54,362 „
a laibachi . . .	33,585 „	a kolozsvári .	43,397 „
a mantuai . . .	40,910 „	stb. stb.	

Többhelyt, mint péld. Zombor városában külön közkönyvtári egyesületek léteznek.

125. §. A sajtó mozgalmái.

Nincs kétség, hogy a sajtó alól évenként kikerülő szellemi termelések nagyobb kisebb bősége némiképp fokmérője az irodalmi tevékenységnek, de ha valahol, bizonyosan a szellemi élet e küzdterén a pusztaság számok nem lehetnek döntők; nem a munkák mennyiségétől, hanem azok tartalma és belbecsétől tételeztetvén fel a tudományos haladás gyors vagy lassu menete, gyakran egy-két epochális mű nagyobb varázserővel bír a szunyadozó erők ébresztésére, mint egész legioja az epigon-irodalom alárendelt szülöttjeinek; mindamellett még a könyvirodalom számbeli statistikája is tájékoztat nyújthat a szellemi munkásság fejlődő vagy tespedő állapotja felett, ha a nyomtatványok számviszonya szakadatlan s tartós növekvést, vagy pangást és csökkenést tanúsít; még inkább azonban az időszaki iratok körüli sajtó-mozgalom nagyobb kisebb irodalmi éberség, valamint az olvasó közönség nagyobb kisebb irodalmi érdeklődése mellett tanusodik, annál is inkább, minél bizonyosabb, hogy korunkban a folyóiratok a szellemi kiképezésnek egyik fő-, sőt a nép nagy részénél egyedüli forrását képezik.

Sajnos, hogy a birodalmi könyvészetnek dr. *Wurzbach* által az évenként beküldetni szokott köteles példányok után szerencsésen megkezdett és három éven át 1853—55-ig folytatott statistikája utóbb abban hagyatott a), úgy hogy erre vonatkozólag hiányzanak az utóbbi évekből az egész birodalomra terjedő adatok, de vannak adatok a napi sajtó hullámszámaira nézve, és e tekintetben csakugyan nem megvetendő fejlemény félreismerhetlenül mutatkozik, így hírlapok és időszaki iratokból az egész birodalomban jelent meg :

1846-ban . . .	155	1859-ben . . .	362
1854-ben . . .	375	1863-ban . . .	454

a két évnek, t. i. az 1859-ki és 1863-kinak adatai részleteiben egybevetve következő eredményeket tüntetnek fel, a megjelent lapok és folyóiratok közt volt :

politikai tartalmu				nem polit. tartalmu			
1859. 1863.				1859. 1863.			
német . . .	54	71		német . . .	132	178	
olasz . . .	21	13		olasz . . .	86	29	
magyar . . .	9	19		magyar . . .	25	55	
szláv . . .	9	18		szláv . . .	21	60	
oláh . . .	2	3		francia sorosz	2	1	
görög . . .	1	2		görög . . .	—	1	
héber . . .	—	1		héber . . .	—	2	
együtt : 96 128				266 326			

A magyar irodalomra nézve a Vasárnapi Ujság dicséretes statisztikai szemletartása folytán a legújabb időre vonatkozó adatok állanak rendelkezésre és ezen forrás után a megjelent *magyar lapok száma* és pedig :

	1864	1865.
a politikai napi lapoké	6	7
a „ heti lapoké	8	6
vegyes tartalmu képes lapoké	2	7
egyház és iskolai lapoké	8	4
szépirodalmi „	10	9
humorisztikus „	2	3
szaklapoké	16	18
vidéki nem politikai s szaklapoké	12	14
összesen : 64	68	

azonfelül még 7 folyóirat, úgy hogy az összes ez idei hirlapok és folyóiratok száma 75-re rúg.

Tekintve a megjelenés helyét, ebben is a birodalmi székváros, mint az időszaki irodalomnak főgyűpontja jelenkezik, utána pedig mindjárt másod helyen hazánk fővárosa, majd Prága és Triest sorakoznak; így 1863-ban megjelent :

	politikai	nem pol.	összesen	
Bécs városában . . .	21	99	120	hirlap és folyóirat
Budapest „ . . .	17	46	63	„ „ „
Prága „ . . .	10	25	35	„ „ „
Triest „ . . .	7	13	20	„ „ „

A fennebbi növekvés annál öröndetesebb, miután Lombardia elestével oly tartomány szakadt el a birodalomtól, mely a napi sajtó terén is kitűnő helyt foglalt el a testvérországok közt, 1853-ban például 41 lap és folyóirat kerülván színre Lombardiában, úgy hogy akkoron Alsó-Ausztria után (50 lappal) közvetlenül Lombardia sorakozott, és mennyire emelkedett a hirlapok és folyóiratok száma a fennérintett birodalmi fővárosokban, következő párhuzamból tűnik ki, megjelent lap és folyóirat :

	1858.	tíz év után vagy 1868.
Bécs városában . . .	50	120
Budapest „ . . .	19	63
Prága „ . . .	13	35
Triest „ . . .	11	20

Ugyanezen sorozatban következnek a városok és az illető országok, tekintve a hirlapforgalom üzletét, így az 1863-ik évben posta útján szállított és pedig :

	példányhirlap		példányhirlap
Alsó-Ausztriában	14.955,000	L.-Velenczében	1.682,000
Magyarországban	6.773,000	Tirolban . . .	1.439,000
Csehországban .	5.184,000	Istriában . . .	1.085,000

stb., összesen 34., millió példány, és ezen mennyiség jobbra a birodalom határain belül kering, miután a külföldi lapok behozatala még elég jelentéktelen és még jóval parányibb a birodalmi lapok külfelé való szállítása, így péld. 1860-ban összesen csak 20,952 példány külföldi lap került posta útján a birodalomba, sőt épen csak 2471 példány ment az inneni lapokból kifelé; ha mindjárt a könyvkereskedés útján is szoktak hirlapok és folyóiratok úgy behozatni, mint kivitetni, mégis a birodalmi szellemi életnek a külfölddel való érintkezése még igen szerény körben mozog.

a) Az 1855-ik évre vonatkozó adatokból itt közöljük, hogy az egész birodalomban 4673 munka jelent meg 6244 kötet és füzetben; azok között volt :

ajátatos munka . . .	791	szindarabok . . .	122
statistikai művek . .	507	költemények . . .	130
nevelés s ifjus. iratok .	477	encyclop. s irod. műv. .	109
jog és államtud. műv. .	316	nyelvészeti művek . .	106
történelmi „ . . .	291	természettani „ . . .	80
orvostani „ . . .	266	földtani „ . . .	73
naptárak	232	művészeti „ . . .	62
alkalmi iratok . . .	232	térképek	54
szépirod. „ . . .	156	építészeti művek . . .	48
regények	151	hadászati „ . . .	28
hittani és egyháztört. .	151	bölcsészeti „ . . .	25
mezőgazdászati . . .	123	mathemat. „ . . .	21
keresk. és ipar . . .	122		

összesen : 4673

Nyelvre nézve volt :

német nyelven . . .	1896	ruthén nyelven . . .	13
olasz „ . . .	1497	latin „ . . .	187
magyar „ . . .	640	görög „ . . .	1
oláh „ . . .	25	heber „ . . .	30
cseh „ . . .	208	örmény „ . . .	9
lengyel „ . . .	116	francia „ . . .	30
szerb „ . . .	31	spanyol „ . . .	1
horvát „ . . .	29	angol „ . . .	4
szlovén „ . . .	41	é-szláv „ . . .	5

A magyar nyelven ez évben megjelent munkák száma elég jelentékeny volt, és sajnos, hogy nem lehet azoknak ez időtől volt folytonos haladását vagy apadását felmutatnunk. Magyarországra az 1863-ik évben 613 munka jelent meg magyar nyelven, névszerint :

szépirodalmi	131	ifjúsági irat	36
tört. földism. és rég.	97	ó-klasszikai	23
jog- és államtudom.	52	vegyes tartalmu	23
naptár és apróság	49	mennyiségtani	14
vallás és közoktatási	47	gazd. ipar és keresk.	11
természett. és orvosi	40	művészeti	8
nyelvtudományi	35		

végre hadtudományi 4 és bölcsészeti 3, miből, tekintve a tudományos műveket, a történelmi és jogtanulmányok iránti nagyobb hajlam, de egyszerűságra a természet, nyelv és mennyiségtani munkáknak elég jelentékeny képviselése kivehető.

III. A művészet mint a szellemi műveltség tényezője.

126. §. A művészeti tan- és képzőintézetek.

Az izlésnemesbülés és az aesthetikai műveltség, mely a művészetnek közvetlen szüleménye, átídomító befolyást vesz a nemzetek összes cultur-életére, úgy hogy minél terjedtebb, minél általánosabb a muzsák cultusa, annál magasabb polczra emelkedik azon nemzet nem csupán a szellemi, hanem az anyagi, jelesen az iparvilágban is; fontos ennél fogva statistikai megvizsgálása annak, hogy miképen van gondoskodva a művészeti képzettség megszerezhetése és kellő terjesztéséről. Az ausztriai birodalomban, noha a mi a művészet felvirágoztatására irányzott tan- és képzőintézeteket illeti, még sok tekintetben a német s más nyugat-európai államok mögött áll, főleg mióta Lombardia, ezen a művészet egyik főszékhelye elesett, mindamellett jelenleg is több tan- és egyéb képzőintézetekkel bír, melyekben bő alkalom nyílik a magasabb művészi tökélynek, a birodalom határain belüli elsajátítására, habár másfelől nem tagadható, hogy a műtanodáknál, különösen a nagyobb terjedtség és általánoság leginkább nélkülöztetik, úgy hogy a művészet ihlete nem oly mértékben lengheti át a nép összes rétegeit, a művészi képzettség nem úgy válhatik a nép közkincsévé, mint ez a birodalmi ipar érdekében kívánatos lenne, a műtanodák jobbra csak egyes társulatok és egyesületek, magán, és csak felette csekély részben a kormány költségén tartatván fenn a). Ez utóbbiak közé sorolható jelesen a birodalom két fő műintézete, t. i. a *képzőművészetek bécsi akademiája*, mely 1704-ben mint festész-akademia alapítva, Mária Terézia alatt átalakítva, 1812-ben mint legfőbb művészeti hatóság szervezve, végre 1850-ben, mint merőben felső művészeti tanintézet megszerveztetve lett, 17 tanár mellett 1863-ban 208 növendéktől látogatottatott, kik közül 25 tanítvány évi 9465 frt ösztöndíj-illetményben részesült, a másik főbb tanintézet a *szépművészetek akademiája Velenczében*, mely ugyanazon évben 10 tanár működése mellett 355 tanulót számított, mindkét intézet a birodalom költségén tartatik fenn, és az 1864-ki budgetben az előbbire nézve 58,800 frt, az utóbbira 36,000 frt van felvéve, azonkívül említendő a *veronai* szobrászat és festészeti academia 1863-ban 24 tanítvánnyal, valamint a *krakói* műtani intézettel összekötött szép művészetek iskolája; különben csak magán- vagy társulati tanodák vannak, melyekben, hol csak a rajzművészet tanítatik b), mint a Bécs városában létező 9 magán-rajziskola, a gráci, a prágai egyetemi rajziskola a steinschönau (üvegipa-

rosok számára) stb., hol pedig a zenészet taníttatik, mint a számos conservatoriumok, zene, hangászat és ének-iskolák, melyek jobbra a zene- és dalegyletek részéről léptettek életbe és azok által is tartatnak fenn, a nem magyar tartományok ebbeli tanintézeteiben 1862-ben, oda nem érve a fennebb érintett akademiákat, 3842 tanuló számíttatott c).

A mi magukat az egyleteket és képzőtársulatokat illeti, ezeknek úgy mint tagjaiknak száma évről évre növekszik, így az általános művészeti képzésre irányzott intézetek s társulatok az u. n. műegyletek száma 1862. 16-ra ment 22,646 taggal; közülök különösen kiemelendő a pesti *műegylet* 3450 taggal, és a *magyar képzőművészeti társulat*, mely jelenleg már 780 tagot számít, valamint a nemzeti képcsarnok alakítására fennálló egylet (57 taggal); továbbá a különféle zene-, hangműi, egyházzene és dalegyletek, dalárdák s többféle dalkörökből volt 1859-ben összesen 56, mintegy 11,362 taggal; ellenben 1862-ben már 112, nem kevesebb mint 20,114 taggal, sőt a mennyiben ez öszletnél a magyar tartományok még régibb adataikkal szerepelnek, az utóbbiak száma jelenleg bizvást 25,000-re tehető d), és ezen évről évre való gyarapodás nem fogja eltéveszteni a zenészetbeni oktatásra való üdvös kihatását, épen úgy mint a műegyletek részéről időszakonként rendeztetni szokott műkiállítások nem keveset táplálják a festészet és szobrászat iránti hajlamot, és hatályosan mozditják elő a művészeti tökélyre irányzott nemesb törekvéseket.

A *színházak* is nyelvesinosító, erkölcs- és izlésfinomító befolyásuknál fogva mint művészeti képzőeszközök jelenkeznek, miért azoknak statisztikája szintén némi támpontokat nyújt a népmívelés és a közpallérozottság hozzávető megbírlására; az ausztriai birodalomban (Franz i. m. szerint) összesen 59 színház számíttatik, míg az annyival kisebb Poroszbírodalom 61, a többi német államok pedig 80 külön színpaddal dicsekszenek; az ausztriaiak között az udvari főkamrás vezénylete alatt álló és gazdagon javadalmazott két udvari színház valóságos műintézet; továbbá kiemelendő a *magyar nemzeti színház*, mely közel 400,000 forintra rugó saját pénzalappal bír. Az 186 $\frac{1}{2}$ -ki országgyűlésen külön bizottmány küldetett ki a nemzeti színház ügyében teendő vizsgálatra, és annak jelentése szerint 35,821 forintnyi tőkefogyatkozás derítettett ki, melynek fedezése, valamint az évi javadalmak öregbitése addig is, míg az ügy országgyűlésileg fog rendeztetni, legfelsőbb elhatározással elrendeltetett e). Vannak külön egyesületek is, melyek hol a színügy érdekében egyáltalán, hol bizonyos színház létesítésére és fenntartására keletkeztek, mint a görcki, capodistriai stb., hazánkban a debreczeni színügyi egylet 340 taggal, a miskolczi részvénytársulat 300 taggal; a magyar színészetet pártoló sz.-fehérvári egylet 186 taggal stb.

a) Az 1863-ik évi financztörvényben legelőször 10,000 frt vettetett ki művészeti ösztöndíjakra, és az államminiszteriumban külön bizottmány szakemberekből állíttatott fel a folyamodó, tehetségdús, de szegény művészek érdemültségének megbírlására. Az 1863-ki szeptember 26-án kelt legfelsőbb elhatározással pedig megengedetett, hogy 10,500 frton részint megrendelések tétessenek belföldi művészeknél, részint azoknak művei megvétessenek. Mindkét célra az 1864-ki budgetben 25,000 frt lón kirendelve, az istápolás ennél fogva ezentul nem fog hiányzani.

b) A rajztanodáknak aránylag csekély száma, jelesen azoknak kevésbé megfelelő elrendezése, névszerint pedig a rajzműnek a realtanodák részéről még ki nem elégítő csekély méltánylása leginkább okozza a legtöbb ausztriai iparágak a külföld mögötti maradását. A rajz correctnessége és csinosága az első és főkéllék legtöbb műiparczikknél.

c) Igen érezhető a külön *építészeti* akademiák és tanintézeteknek teljes hiánya, ezen oly fontos művészeti ág a szobrászattal együtt csak a polytechnicumoknál lel némi sovány képviselést, holott péld. Poroszország 10, a többi német államok 16 külön építészeti tanintézetekkel dicsekszenek.

d) Az 1862-ki hivatalos adatok szerint Magyarországon következő zeneegyletek, dalárdák, dalkörök, koszu és más név alatti egyletek találtattak :

	tagszám		tagszám
Budapesten . . .	484	Eperjesen . . .	50
Pozsonyban . . .	547	” ” . . .	40
” ” . . .	288	Győrött . . .	114
” ” . . .	221	Aradon . . .	95
Debreczenben . .	210	Beszterczebányán .	60
Kőszegen . . .	212	Egerben . . .	60
N.-Szombaton . .	195	Csabán . . .	41
Pápán . . .	160	Kőszegen . . .	28
Nyitrán . . .	150	Apatin . . .	30
Lugoson . . .	143	Pécsett . . .	?
Eperjesen . . .	134		

e) Az országos bizottmányi jelentés szerint a hat utolsó éven át a drámai előadások napi jövedelme a napi költségek levonása után tett 258,687 frtot,
a drámai személyzet fizetése tett 289,758 ”

	maradt felesleg :	18,929 frt,
idegen nyelven volt drámai előadások tiszta jöved.	16,321 frt,	
	együtt :	35,250 frt,
ellenben az operai előadások jövedelme tett . .	289,251 frtot,	
az énekesek fizetése	314,787 frtot,	
	maradt hiánylat .	35,534 frt,
a ballet napi bevétele tett	24,585 frtot,	
a személyzet fizetése tett	31,496 frtot,	
	maradt hiánylat :	7,081 frt,

mely hiánylatokhoz még 28,506 frt építési költség járulván, a szövegben érintett tökefogyatkozás derül ki, v. ö. Stat. közl. III. köt. 279. lap. Legujabban ő felsége a magyar színháznak kellőbb javadalmazására, addig is, míg ez úgy országgyűlésileg fog szabályoztatni, évi 40,000 forintnyi segedelmezést, az országos alaphól utalványozni kegyeskedett.

III. FEJEZET.

Az erkölcs-vallásbeli műveltség.

127. §. Az erkölcs-vallásbeli műveltség statistikájának lényge.

Az erkölcs-vallásbeli műveltség oly mozzanat, mely habár a társadalmi és államélet főalapját képezi, statistikailag még nehezebben feltün-

tethető, mint a szellemi műveltség. Minél terjedtebben és minél mélyebben hatja át az erkölcs-vallásos érzület valamely nemzet összes rétegeit, minél szilárdabb alapon nyugszik a közerkölcsiség, minél inkább lengi át az erényesség és való hitbuzgalom a köz- és magánélet egyes köreit, annál nagyobb ama belső lelki kincs, mely egyedüli biztosítéka az egyesek úgy, mint egész nemzetek és országok valódi jólétének. De éppen ezen szellemi kincs számokkal meg nem mérhető, a külső jelenségek is, melyek a közerkölcsiség, mintegy fokmérőjeül szolgálhatnak, egyfelől csekélyebb számmal kínálkoznak, másfelől csalékonyabbak, semhogy azok után mindenkor biztos következtetés lenne vonható. Mindazonáltal vannak külső jelek, melyek szerint a statistika ezen, különben felette kényes terén nagyobb kisebb biztonsággal eligazodhatni, és egyfelől a kormánynak úgy, mint a magánköröknek, a nevelés és a humanitás sugallta kötelmek teljesítése körüli gondoskodása, az államnak és az egyháznak az erkölcsrontó tényezők eltávolítása, valamint a tisztta, szeplőtlen erkölcsök fenntartása, a vallásos érzület ébresztése és folytonos élesztése körüli közreműködése, másfelől az egyháznak szervezése, a Clerusnak az államhatalom irányábani állása stb. némi támpontokat szolgáltathatnak e mozzanat megbírálására. Leghívebb tükre azonban a közerkölcsiségnek a bűnvádi statistika, itt már a számok nagy jelentőséggel bírnak, és sok tekintetben az erkölcsállapotok elég hű képét adhatják.

Mi tehát ezen néhány vezéradatok után a jelen fejezetben legelől a nevelőintézetekről, majd a nem szorosan a rendészeti igazgatáshoz tartozó jótékony intézetekről, a közerkölcsiség ellen intézett merényletek eltávolítására irányzott intézkedésekről, a birodalom bűnvádi statistikájáról, majd a Clerus létszámáról és annak egyéb viszonyairól, végre az egyháznak az állam irányábani állásáról fogunk szólni, annálisinkább, miután így az egyház szerkezete némikép a legtermészetesb átmenetet képezi az egy is a következő III. részben tárgyalandó államszervezetre.

128. §. A nevelőintézetek, árvaházak, kisedővodák, bölcsődék, lelenczházak stb.

A nevelés szempontjából tulajdonkép mindazon intézetek lennének tekintetbe veendő, melyeknek növendékei benn az intézetben lelik eltartásukat a physikai úgy, mint erkölcsi nevelésüket, tehát a papnőveldek, vakok, siket-némák intézetei, a társnőveldek és egyéb collegiumok, melyek azonban egyszersmind tanintézetképen szerepelvén, részint már előbb szóba jöttek, részint még szóba fognak vétetni, úgy hogy a nem magyar tartományokban 1862-re kimutatott 225 nyilvános és 149 magánnevelőintézetek mintegy 18,000 mindkét nemű növendékeikkel, már a tanintézetbeli ifjuság számában bennfoglalvák, miért az ismétlés elkerülésére itt csupán azon nevelőházakat említjük külön, melyekről eddigelé még nem tétetett említés, és melyek tulajdonkép a humanitás szüleményei.

Árvaházak a birodalomban csekély számmal találtnak, Lombardia elestével, valamint egyáltalán mindennemű egyéb jótékony czélú intézetek

teteses csorbát szenvedtek, miután a humanitás dolgában valamennyi ausztriai tartomány közt páratlanul állott Lombardia, így míg ez ország a birodalomhoz tartozott, annak nem magyar részeiben 56 árvaház számított több mint 4000 közköltegen nevelt árvákkal, míg jelenleg csak 40 intézet találhatik összesen 2170 árvával, sajnos, hogy a magyar tartománybeli árvák számára fennlevő intézetek felől semmi biztos tudomásunk nincsen.

A *kisdedovó-intézetek* eszméje, mely mint az égi harmat szállt le az emberi nemre, csendesesen és pompa nélkül, de áldásdúsan hintvén ki a jónak magvát, az ausztriai birodalomban is gyors terjedést nyert, 1830 óta, midőn jóformán az első kisdedóvoda jött létre a székvárosban, különösen pedig 1832 óta, midőn Bécs városában ezen intézetek érdekében külön központi egyesület alakult, számuk évről évre növekedett, sőt Magyarországon semmiféle jótékony intézet nem karoltatott fel oly lelkesedéssel, mint a kisdedóvodák, gróf *Festetic* Leo már 1838-ban Tolnamegyében külön tanintézetet hozott létre a kisdedóvó intézetek számára kívánt oktatók kiképzésére, és jelenben is Pesten fennáll külön egylet a kisdedóvó-intézeteknek hazánkban terjesztésére (120 taggal); de részint a bekövetkezett közönyösség folytán tagadhatlan hanyatlás állott be, részint pedig a magyar tartományokban az újabb átalakulás után elharapódzott sajnos elhanyagolása minden statisztikai műveletnek teljesen lehetlenné teszi ezen intézeteknek újabb állapotát csak megközelítőleg is felismerni; különben az egész birodalomban

1842-ben 106 kisdedóvoda volt 10,208 gyermekkel

1847-ben 125 „ „ 13,116 „

1851-ben 151 „ „ 11,571 „

és 1862-ben csak a nem magyar tartományokban 149 intézet számított 15,130 kisded gyermekkel a). Magyarországon az 1862-ik évre keringő legkevésbé tökéletes adatok szerint csak 15 ily intézet léteznék, tehát nem több mint ezelőtt 10 évvel felvétetett, és négyszer kevesebb mint 1846 végén Fényes adatai után fennállott, akkoron 61 számítottván.

Jóval lassabban még honosult meg a birodalomban a szintoly üdvös, sőt szemközt a lelenczházakkal, mint azoknak *Correctivuma* tekinthető *bölcsödék* eszméje, mely csakis a székvárosban tudott kellően meggyökerezni, hol az e célra 1847-ben alakult központi egyletnek sikerült már mintegy 10 bölcsödét (*Creches*) megalapítani, holott különben csak Csehország 6 helyén, meg Brünn, Grác, Triest, Pest városában és N.-Váradon találhatnak ily jótékony intézetek, és azoknak létesítésére törekvő egyletek. *Francziaországban* péld. 84 ily ápoloda van 2071 bölcsővel.

Még szegényebb a birodalom ily intézetekben, melyek az elhagyott gyámolatlan gyerkőczök, cselédek, fegyenczek és elesett személyek erkölcsi rehabilitációjára, jelesen pedig a munkaösztön ébresztésére szánvák, u. n. *mentőintézetek* (*Rettungshäuser*) Ausztriában alig ismeretesek, holott Poroszthon már mintegy 50, Bajorhon 41, a kis Helvétia 40, Württembergia 22 efféle intézettel dicsekszik b). A munkás osztályok közti miveltség terjesztésére az egész birodalomban csak mintegy 58 egylet és valami 8

védegyelet működik közre, és e tekintetben különös dicsérettel megemlítendő a birodalom minden részeiben nagyobb számmal levő *nőegyletek*, már 1856-ban, hol ezen, hol más társulatok kebléből kiindult szorosan jótékony egyesületek száma 159-re rugván. Magyarországon is a nőegyesülés dús eszméje termékeny földre talált; itt nem csak számos városokban, hanem több helyen egész megyei nőegyletekkel találkozni, melyek a humanitás szolgálatában lelik nemes hivatásuk főélvezetét; így az 1862-ik évi kevésbbé tökéletes adatok szerint a szorosan vett Magyarországon 18 efféle egyelet mintegy 3000 nemeskeblű hölgygyel állana a jótékonyság szellemének zsoldjában c).

Jobban van a birodalom ellátva *lenczkházakkal*, melyek, mint állam-intézetek, közköltségen tartatnak; a mennyiben ez intézetek még sokféle tekintetben a gyermekgyilkolás és magzatelhajtás elleni óvszernek szoktak tekintetni, alapításuk ennél fogva vagy csak fenntartásuk a közerkölcsiség szempontjából praeventiv célból történik, annyiban itt szóban veendő, erre nézve is csak a magyar tartományokon kívüli intézetek jöhetnek tekintetbe; 1863-ban a birodalom többi tartományaiban összesen 26 lenczkház állott fenn, melyek ugyanazon évben következő számú lenczeket részint közvetlenül az intézetben, részint a sikon ápoltak és következő halandóságot tanusítottak:

	az intézetben		az intézetben kívül		lenczek
	mindkétne- lencz	halandó- ság	mindkétne- lencz	halandó- ság	összes száma
a bécsi	10,583	10.1%	23,986	27.1%	34,569
a linczi	1,016	6.1 „	3,442	16.3 „	4,458
a gráci	1,437	17. „	4,249	15.3 „	5,686
a krajnai	254	26.3 „	1,239	5. „	1,493
az istriai	917	43. „	2,396	6.3 „	3,313
a tirol	396	7. „	2,010	7. „	2,406
a csehországi . .	2,876	38. „	4,104	26.7 „	6,980
a két morvai . .	1,660	21.4 „	3,718	24. „	5,378
3 galicziai . . .	149	9. „	4,855	12.8 „	5,004
5 dalmáthoni . .	411	17.6 „	1,843	12.5 „	2,254
8 lomb.-velencei	3,266	17.3 „	12,379	6. „	15,645
1 horvátországi .	1	— „	130	27. „	131
együtt : 22,966	17. %		64,351	18. %	87,317

Ebből kitűnik, hogy mind magukban az intézetekben, mind azokon kívül elég jelentékeny a halandóság, átlag egy évben 17—18 százalékja a lenczeknek elhalálozván, kitűnik továbbá, hogy sok helyen, jelesen mind a két Ausztriában, Morvában és Galicziában a kizajkálás végett faluhelyre kiadatni szokott gyermekek közt még jóval nagyobb a halandóság, mint az intézetben ápoltak közt, különben mindenütt a mezőn nevelteknél kedvezőbb halálozási viszony mutatkozik, kitűnik továbbá, hogy a birodalomban is a lenczek száma évről évre tetemesen szaporodik, így a lenczek száma, Lombardiától elnézve, volt:

1854-ben . .	83,812	1859-ben . .	84,059
1857-ben . .	79,880	1863-ban . .	87,317

tehát folytonos növekvés, és ennél fogva az államkiadásnak is folytonos gyarapodása, így 1859-ben az ápolási összes költség 1.736,662 forintot, 1863-ban pedig 1.801,455 forintot igényelt; ha igaz is, hogy a gyermekgyilkolási és magzatelhajtási büntettek aránylag szaporábbak a magyar tartományokban, hol lelenczházak nem léteznek, mégis nagyon kétségbe vonandó, valjon az ilyenek létesítése hazánkban egyáltalán ajánlható-e, miután még azon államokban is, hol lelenczházak fenállanak, a szomorú tapasztalások inkább azoknak megszorítására, sőt végképeni megszüntetésére, és e helyett a protestáns államok, jelesen Brittország példája után azon elv felállítására vezettek, miszerint minden község maga tartozik gondoskodni talált és kitett gyermekeiről, e mellett philantropikus uton csak arra irányoztatván minden törekvés, hogy az elesett személyek, vagy szegénysorsú nők államsegélyezések által magzatjuk önnevelésére serkentessenek. Jóval inkább tehát hazánkra nézve is, hol még eddig e tekintetben tabula rasa van, az egyleti uton nyújtandó segély, jelesen a mentő- és szül-házak, bölcsődék, kisedővodák gyarapítása, mint a nagy summákat elnyelő és mégis az erkölcsi rehabilitációra oly kétes hatású, az anyai szeretetet és a magzat-nevelési sz. érzetet elfojtó lelenczházaknak létrehozása lenne javallható e).

Sokkal jobban felelnek meg a *közzsülházak*, milyen a birodalom nem magyar tartományaiban 32 számíttatik (1666 ágygyal), legtöbb Lombard-Velenczében, hol csaknem fele része ez intézeteknek találtatik (t. i. 15); az 1863-ban felvett szülőanyák száma 19,838-ra ment f), a szülőnők közt ugyanaz évben csak 1. százalékkal, ellenben a szülöttek közt 5. százalékkal halandóság mutatkozott, az ápolási költség 264,000 frtra rugott; a szülházak közt is a bécsi épen oly tulnyomósággal bir, mint az ottani lelenczház, majd fele része, a 19,838 szülőanyának a bécsi intézetre esvén.

a) Mily szegény e tekintetben az ausztriai birodalom, kitetszik, ha *Poroszországgal* tétetik párhuzamba, azon annyival kisebb területű s népi államban

1851-ben már	382 kisedővoda volt	25,630 gyermekkel
1861 végén pedig	448	30,745

Franciaország mintegy 2700 kisedővodával bir 250,000 gyermekkel, mily roppant különbség!

b) Csak kevés helyen vannak egyesületek a kibocsátott fegyenczek felsegélésére és erkölcsi istápolására, mint például a gráczi, mely 1847-ben jött létre és 198 taggal, s mintegy 2000 frt vagyonnal bir.

c) A magyarországi nőegyletek a székhelyek betűszerinti sorozata után a következők:

	taggal		taggal
Aradon	140	Sopronyban	450
» (héber) . . .	200	»	326
Budán	27	S.-A.-Ujhelyen . . .	300
Egerben	53	Szabadkán	60
Eperjesen	?	Szathmárban	278
Kassán	40	M.-Szigetben	240
N.-Bányán . . .	25	Ungvárott	124
N.-Szöllősen . .	58	Vácson	400
Pesten	28		
Pozsony	289		
		együtt : 2988	..

igaz, hogy például Szász királyság csak egy kis részében 70 helybeli és 13 főknőegylet

teljesíti a humanitás sugta női kötelemeket. — A magyarországiak közt egyike a legrégibbeknek a *budai*, mely 60,931 frt kamatozó kötelezvényeken kívül 4 házának birtokában van, melyeknek becsértéke mintegy 70,000 frt, és melyeknek ketteje kisdédóvó, egy pedig sinlók intézetének van szánva, ez utóbbi jelenleg 36 külön javadalommal.

d) Kétséget nem szenved, hogy a magyar tartományokban a magzatelhajtás, a gyermekkitévés és gyilkolási bűntények gyakoribbak mint a többi örökös tartományokban, miután az 1859—63-ik évi adatok átlaga szerint az egész birodalomban e miatt elítéltek több mint fele része a magyar tartományokra esik, holott a birodalmi nólakosságnak jóval kisebb része jut a magyar tartományoknak; így a mondott átlag szerint évenként elítéltetik :

	a magyar tartományokban	a nem magyar tartományokban
gyermekgyilkolás miatt mintegy	125 személy	120 személy
magzatelhajtás miatt „	32 „	20 „
gyermekkitévés miatt „	32 „	28 „

de ezen összes magyar tartományokbeli szám, vagyis az évenként mintegy 189 elítéltetni szokott személyek száma alig igazolná a még különben is kétes eredményű lelenczházügy meghonosulásának kísérletét.

e) A lelenczházak üdvös hatása iránti vélemény, mely ezelőtt jóformán általános volt, napjainkban ellenkező tapasztalatok és szomorú statisztikai adatok által már tetemesen megingatva van, e tekintetben érdekes a Jahrbuch für Gesetzg. und Statistik című folyóiratban dr. Hügel-től megjelent értekezés : das Findelwesen Europas, melyben ezen intézetek mellett felhozatni szokott érvek ellenkező érvekkel rendre megczáfoltatnak, az ott közlött kimutatás szerint csak egy Franciaország, Spanyol- és Olaszország haladja meg, hol általán, hol csak aránylag, a birodalom lelenczügyét, jelesen Franciaországban még 101 lelenczház áll fenn 102,000 gyermekkel; de ott is az intézetek száma 275-ről 101-re szállíttatott le, a lelenczek más vidékre áthelyeztettek, a házi segélyezésnek intézménye pedig mindinkább meghonosittatik, Brittanian ellenben csak 2 lelenczházzal bír nem egészen 1000 lelenczczel, és erre alig 100,000 forint kell egy évben, míg Franciaország e célra 3.3 mil. frtot költ.

f) Azon kötelezettség, mely az ausztriai szülházakba felvett nőkre nézve fennáll, hogy a lelencz-intézetbeni dajkálásra szoríttatnak, nem csekély mértékben rontja meg ezen jótékony intézeteknek üdvös hatását, a saját magzatuk iránti anyai kötelemek nem kis hátrányára. *Franciaországban* péld. 67 szülház van.

129. §. A közerkölcsiség egyéb tájmjai és a birodalom bűnvádi statisztikája.

Azon gyámkodó befolyás, melyet a központi kormány a birodalom minden társadalmi köreire egész az újabb időkig vett, arra szoktatta a népet, hogy még a közerkölcsiség terén is inkább a kormánybeli intézkedésekben, mint önnön magában, jelesen az erkölcsi célokra való egyesülésben keresse egész üdvét és egyedüli oltalmát, miért is a részegség, a henye csavargó élet, a hazard játékok, különféle csalások, a fajtalanisági bűnökre ingerlő csásberek, valamint az elvadulásra vezető állatkinzások elleni védelem jóval inkább az ide vonatkozó kormánybeli rendeletek hosszú sorában kínálkozik, mint az erre irányzott egyletek erélyes működésében. Ez oknál fogva a másutt oly jótévőleg ható *mértékletességi egyesületek* nálunk alig névre ismeretesek, négy helybeli érdeklélő bíró egyleten kívül sehol nem létezvén a szeszkes folyadékok mértéktelen fogyasztása ellen kijózanítólag működő associatio. Szintoly elhanyagolva van az erkölcsrómásra indító *állatkinzások* elleni társulati törekvés, a Bécsben 1847-ben keletkezett központi, és a linzi egyleten kívül, mely kettő sajtó

utján, névszerint külön lap megindítása, ifjúsági iratok terjesztése, jutalomtételek kitűzése által és egyéb módon a bárdolatlan állatkinzásoknak törekszik útját szegni, még csak Prága, Triest és Velence városokban hason humánirányu, de nem nagy részvétre támaszkodó egyletekkel találkozni. Miért a munkaosztón ébresztése, valamint az erkölcsrontó egyéb emberi gyarlóságok és káros indulatok fékezésére a birodalomban jobbra csak rendészeti praeventiv, vagy törvényhozási repressiv szabályok után eszközöltetik, az előbbieket a rendőri igazgatásnál jöendvén szóba, itt csak az utóbbiaknak hatályát a bűnvádi statistika fonalán fogjuk bemutatni.

A *bűnvádi statistika* a) egyáltalán ugyan hű tükre az erkölcsi állapotoknak, a mennyiben azonban legnagyobb része a büntetteknek a vagyon ellen irányzott merényletek, melyeknek főrugója nem annyira romlott erkölcsben, mint inkább a gazdasági viszonyokban keresendő: itt csupán azon büntényeknek statistikájára szorítkozunk, melyek közvetlenül erkölcsi elfajulásnak kifolymányai, minden egyéb büntettekről öszhangzólag ott leendő szó, hol az összes igazságügy együttesen fog tárgyalás alá vétetni.

Kétséget nem szenved, hogy a büntettek miatt elítélt személyeknek tetemesb száma, főleg annak folytonos növekvése az erkölcsiség szempontjából is kórjelnek tekintendő, még akkor is, ha e növekvés leginkább a vagyonbátorlét ellen intézett bűnös cselekvények gyarapodásának szüleménye, és e tekintetben a birodalomban nem épen kecsegtető erkölcsi viszonyok mutatkoznak, miután a büntett miatt *elítéltek* száma 1856-tól 1863-ig 28,620-tól egész 33,536-ig *emelkedett*, pedig ezen utóbbi számban még nincsenek bennfoglalva Erdélyhonnak elítélt büntettestei, kik az előbbi években 2400-ra rugtak, úgy hogy ezeknek hozzászámításával, az 1863-ik évnek elítéltei közel 36,000 főre rugnak, mi szemközt a legujabb népszámmal (36, millió fővel) minden 1024 lakóra egy elítélt büntettest eredményez, holott 1858 és 1859-ben csak 1077 egész 1075 lakóra egy elítélt számított, és e tekintetben a magyar korona tartományai jóval kedvezőtlenebb viszonyokat tüntetnek fel, miután itt az utolsó évben (a népességet 14, millió fővel számítván) már minden 860 lakó után egy elítélt találtatik b), de a többi örökös tartományokban is évről évre sajnos gyarapodás észlelhető, így volt elítélt büntettest:

	a többi örökös tartományokban	a magyar tartományokban
1858-ban . .	17,864	14,226
1859-ben . .	16,040	15,017
1860-ban . .	16,382	?
1861-ben . .	17,534	?
1862-ben . .	19,101	?
1863-ban . .	18,738	17,200

Tekintve az utolsó évnek adatait, melyek jobbra az előbbi évekkel összevágók az elítélt büntettest közt a *nőnem* 18, százalékkal találtatik képviselve c), ennél kedvezőbb az arány Magyarországon, hol csak 11, százalék jő a nőnemre, míg a többi örökös tartományokban 100 elítélt

közt 15., a gyöngye nemből való; a nők részesülési aránya pedig kétségkívül nagyobb erkölcsromlásnak, valamint szüleménye, úgy okozója is, miután egyfelől a nők leginkább arra hivatvák, hogy gyermekeiknél az első nevelés alapját rakják le, másfelől pedig a büntényesnők nagy száma mindenestre a női világban még szükségesebb erkölcsszelidség hiányára mutat. Az elítéltek *polgári állapotát* illetőleg nem megvetendő mozzanat a *házaseletűek részesülési aránya*, minthogy rendszerint a házaselet erkölcs-tisztító befolyásánál fogva egyszersmind mentő hatálylyal szokott birni a büntettek ellen. E tekintetben azt találjuk, hogy Ausztriában elég nagy számú házasság személy találta a büntettek sorában, mi természetes következménye annak, hogy Ausztriában egyáltalán tekintélyesebb része a népességnek házaseletű, és ezen arány még jóval magasabb Magyarországon, mely egyáltalán is testvértartományainál több házaseletűekkel bir, így az 1863-ki és jóformán a megelőzőtt évbéli elítéltek közt van:

	az egész birodalomb.	Magyarorsz.	a többi tartom.
nőtlen állapot	55%-al	46. ⁸ %-al	61. ⁸ %-al
házasság	40 „	47. ⁶ „	35. ⁸ „
özvegy	5 „	6. ¹ „	3. ¹ „

mi összehasonlítva a birodalmi népesség közt fennforgó hasonviszonnyal, mutatja, hogy az egész birodalomban, de kivált Magyarországon, a házasságállapotnak aránylag jóval magasabb mérvben képviselvék a büntettek közt, mint a lakók közt egyáltalán (v. ö. a 31. §-t), és ez felette sajnos észlelet, miután a nagyobbbrészt fiatalabb korban köttetni szokott házasságoknak kevésbé erkölcsmentő kihatásáról tanuskodik *d*), és még sajnosabb azon további észlelet, hogy nem csak a nők férfiak, hanem, fájdalom, a férjezett nők is elég nagy mértékben szerepelnek büntetéseink lajstromán, így, ha a nem szerint választjuk el az elítélteket, van:

	a birodalomban		Magyarországon	
	fi-	nőnem közt	fi-	nőnem közt
nőtlen állapot	54. ⁵ %	58. ⁴ %	45. ⁸ %	47. ³ %
házasság	42. ¹ „	31. ¹ „	47. ³ „	37. ³ „
özvegy	3. ⁴ „	10. ⁵ „	7. ⁴ „	15. ⁴ „

a feltűnő nagy osztalék, mely a magyarországi özvegyasszonyokra esik, összefüggésben áll ugyan az itt általán nagyobb számmal található özvegynek arányával, de mégis szomorú észlelet és a szövetségi frigynek reájuk gyakorlott erkölcsidomító befolyása mellett legkevésbé sem szól.

A *körülbocsátás* is némi támpontokat nyújthat a közerkölcsiség megbirálására, miután a fiatal büntettek nagy száma sajnos elkorcsosodásra, a hajlott kornak nagyobb szereplése teljes eliszapolódásra mutat. Az egész birodalomban a fiatalok elég jelentékeny szerepet visz az elítéltek sorában, és e tekintetben a többi örökös tartományok még kedvezőtlenebb viszonyt tüntetnek fel, mint Magyarország, noha, tekintve az általános népesedési arányfokozatot a 14—20 évesek közt, alig forog fenn körülbocsátás a magyar és nem magyar tartományok közt, volt pedig az 1863-ki, és azzal jóformán egybevágó előbbi évek agatai után az elítélt büntettek közt:

	a birodalom- ban	Magyarország- ban	a többi tartomá- nyokban
14—20 éves	16.1 ⁰ / ₀	15.1 ⁰ / ₀	16.6 ⁰ / ₀
21—40 „	64.9 „	68.5 „	62.5 „
41—60 „	17.2 „	15.1 „	18.6 „
60 éven felül	1.8 „	1.3 „	2.1 „

A legnagyobb jutalékot ennél fogva az életkor teljében állók szolgáltatják ugyan, a midőn a féktelen indulatok felett legnehezebb az uralom, és a higgadtság korszaka, melyet inkább a szenvedélyek lecsillapodása jellemez, sem jelenkezik nagyobb mérvben, mint e korosztálynak az általános népesedési viszony szerint szokott jutni, mindamellett a fiatalság percentuatioja elég aggasztó, és sajátoszerű verőfényt vet a többi örökös tartományokra azon körülmény, hogy, daczára az ott rendszerezettebb elemi tanügynek, a fiatal büntettek gyakoriabbak, névszerint Alsó-Ausztriában, hol nyilván Bécs városa miatt egész 23%-ig emelkedik a fiatal kor részesülési aránya. — Hogy az aggkor mérészeltebb aránnyal éri be, az természetes következménye annak, hogy a magas korúak egyáltalán csekélyebb képviselést lelnek a birodalomban, mint számos európai culturállamban e), és ugyanaz okon sarkal a többi örökös tartományoknak e tekintetbeni tulnyomósága hazánk felett is.

A büntettek ismételéseiből is némi következtetés vonható a közerkölcsi állapotokra, az ismételten a Themis sorompói elé kerülők nagy számáránya nem csak a fenytő törvények csekélyebb hatálya, hanem mélyebb erkölcsromlottságra is mutatván, és e tekintetben hazánkban kedvezőbb viszony mutatkozik, mint akár a birodalomban általán, akár különösen a többi örökös tartományokban, így az 1863-ki és azzal sokban megegyező előbbi évek adatai szerint az elítéltek közt volt:

	a biroda- lomban	Magyar- orsz.	a többi tartom.
a ki előbb még épen nem volt bűnvádilag elítélve	62.7 ⁰ / ₀	71.0 ⁰ / ₀	56.6 ⁰ / ₀
ki valamely büntett, vétség, vagy kihágás miatt	.	.	.
már máskor elítélve volt	37.3 ⁰ / ₀	29.0 ⁰ / ₀	43.1 ⁰ / ₀

Általán tehát több mint egy harmadrésze az elítélteknek már megrögzött büntettes, sőt a többi örökös tartományokban közel $\frac{2}{3}$ -e az elítélteknek e kategóriába valók, és erre nézve már feltűnő a különbség hazánk és a többi tartományok közt.

Mindenek felett a közerkölcsiségre való vonatkozás a bűnvádi statisztika azon részéből tehető, mely akár különös vadságot, akár fokozottabb ravaszságot és gonosz szándékot, akár végre különös erkölcssúlyedést tanusító büntettek miatt elítéltekkel foglalkodik, az első kategóriába valók a szándékos gyilkolások, emberölés és súlyos testi sértések esetei, a másodikba valók a rablási, sikkasztási és csalási büntettek, a harmadikba a szemérmességet sértő bűntények, erőszakos nemi közösködés, bigamia, magzatelhajtás, gyermekkitevés és egyéb fajtalansági bűntettek. A *gyilkolás, emberölés* úgy, mint a *súlyos testi sértések* esetei, valamint a birodalomban általán, úgy különösen Magyarországon is, elég sajnosan évről évre gyarapodnak, így elítéltetett e büntettek miatt:

	1858-ban által. %	1859-ben által. %	1868-ban által. %
a birodalomban . . .	4029 12. ₅	4135 13. ₈	6280 18. ₇
Magyarországon . . .	1499 13. ₁	1630 13. ₇	3032 21. ₈

rablás, család, sikkasztás miatt

a birodalomban . . .	3956 12. ₈	3615 13. ₈	3197 9. ₅
Magyarországon . . .	1224 10. ₇	1181 9. ₈	1166 8. ₄

magzatelhajtás, gyermekkitévés, kettős házasság és különféle fajtalansági bűntettek miatt:

a birodalomban . . .	562 1. ₇	478 1. ₅	467 1. ₄
Magyarországon . . .	107 0. ₉	103 0. ₈	153 1. ₁

Mikből következtetések maguktól szökve szembe, e tárgyat annál inkább elhagyhatjuk, miután a bűnvádi statistikáról amugy is még másutt szó leend f).

a) A bűnvádi statistikára nézve a bő hivatalos kimutatásokon kívül, különösen a szerző többrendű értekezéseire utalhatni, melyek a Magyarország előbb fennállott 5 közigazgatási kerületének bűnvádi statistikáját részletesen tárgyalják, és hol az akadémiai értesítőben, hol a statist. közleményekben foglalják.

b) Sőt miután az elítéltek közt a katonai határőrvidék büntetéseinek nincsenek bennfoglalva, ezek beletudtával, valamint az elítéltek száma általánosan emelkedik, úgy a lakószám, mely után már egy elítélre akadni, annyival csökkenik.

c) Franciaországban a büntett miatt vádoltak közt a nőnem 1826–30-ig 19%-kal, 1846–50-ig 16, és 1851–60-ig 18%-al volt képviselve.

d) Franciaországban a büntettek miatt vádlott személyek közt az 1851–60-ki adatok átlaga szerint találtatott:

	fibüntettes	büntettes nő	egyáltalán
nőtlen állapotú	52.6%	53.1%	52.7%
házas "	42.4 "	36.7 "	41.4 "
özvegy "	5.0 "	10.2 "	5.9 "

e) Franciaországban az 1851–60-ki adatok átlaga szerint a vádlottak közt volt:

14–21 éves	15.5%	a népesség közt	24. %
22–40 "	55.6 "	" "	37.3 "
41–60 "	24.8 "	" "	27.5 "
60 éven felül	4.1 "	" "	11.3 "

a második rovat egyik-másik tételre valamivel eltér a 110. lapon b) jegy. felhozott adatoktól, az itt közölttek a ministeri tudósítványban foglalvák, mely az igazságügy felett 1862-ben a császárhoz intéztetett.

f) A közérkölciség ellen irányzott büns cselekvények azonban koránt sincsenek a merő büntetnek tekintetni szokott törvényszegések által kimerítve. Még hosszú sora létezik a sajnos elaljasodást, s elvetemedést tanúsító oly socialis bajoknak, melyek ellen méltán fellázad az emberi méltóság, értem jelesen a birodalom fővárosaiban is annyira elharapódzott *prostitutiót*, ezen modern lélek- vagy inkább testvásárlást. De ezen a Culturállamnak hátlapját tevő büns üzlet rendszeren csak kihágásnak szokott vétetni, és mennyire terjedhet el ezen és ahhoz rokon közérkölc-ellenes merénylet, már onnan is kitetszik, hogy csak hazánkban, melyről egyedül az 1868-ki évre vonatkozó adatok állanak rendelkezésre, nem kevesebb mint 9985 személy a közérkölciség ellen elkövetett kihágás miatt lón elítélve!!

130. §. A szorosan vett vallásos műveltség szemközt a statistikával.

A vallásbeli műveltségnek nagyobb kisebb foka tulajdonkép azon benső lelki erő hatályától függ, mely egyedüli rugója minden nemes, erényes, áhitatos cselekvénynek. A vallásos érzelemnek, az üdv ezen ki-meríthetlen forrásának mélysége, a hitmalasznak, ez égi adománynak bősége vagy kopársága, határozza a lelki erőnek nagyobb kisebb rugan-yosságát, ez pedig képi a vallásosság és ennek legközvetlenebb kifoly-mányának, a vallásos műveltségnek fokmérőjét. Tehát belső lelki kincs az, melylyel magát a lélekben honuló valláskincset kellene mérnünk, de ez nem lehet feladata egy halandónak, ez csak a mindenható és mindentudó teremtetnek lehet műve. A statistika ennél fogva nem vetheti fel magát bírónak oly belső mozzanat felett, mely magát bírálata alól teljesen ki-vonja, sőt nem szabad a statistikának még azon külső jelenségek után sem következtetéseket vonni, melyek némiképp arravalóknak látszanak, hogy bennök a vallásos érzületnek fokozata mintegy visszatükrözdik, mert minden efféle okoskodás, álokoskodás és a szabad határokon tuli sajnos felülemelke-dés, azért sem a büntetettek valláskülönbségéből, sem egyéb a külön hitfe-lekezetűek közt mutatkozó társadalmi jelenségekből nem akarunk a vallás-míveltség állapotára legkisebb következtetést sem vonni. A statistikának egész feladata e kényes téren arra szorítkozik, kilesni, hogy miféle intézkedések találtatnak a vallásélet különféle szükségleteinek kellő méltánylására, miképp törekszik a kormány, miképp az egyes társadalmi körök a hitélet igényeinek kellően megfelelni, mi történik a hitbuzgalom istápo-lására és felfokozására, szóval miféle küllátható támpontok kínálkoznak a különböző hitéletbeli szükségleteknek kielégítésére. Mindez feladatává teszi a statistikának, megvizsgálni, a lelki szükségletek fedezésének ma-gasztos feladatával foglalkodó osztályok, az egyháziaknak állapotát, ugy mennyiség, mint minőség szempontjából; megvizsgálni az egyházkormány-zat alkatát, megvizsgálni különösen az állam- és egyházhatalom közti jog-viszonyt, megvizsgálni végre azt, hogy mit tesz a kormány, mit az egye-sek aziránti tisztelet fényének emelésére, ki minden való fénynek örökfénye.

A Clerus viszonyai.

131. §. A világi papság a róm. és örménykatholikusoknál.

A római kath. egyház az ausztriai birodalomban, valamint már régibb időkben, ugy annál inkább a közegyházjog ösvényén haladó concordatum után az egyik lényegét képző hierarchiai szerkezet alapján nyugván, az egyházkormányzat legszorosabb értelemben a püspökség kezében van; jelesen van Ausztriában 13 római katolikus érsekség, 50 püspök-ség, egy Praelatus nulliusnak püspökmegyéhez hason önálló területe, t. i. a pannonhalmi főapátságé, meg 3 önálló érseki s püspöki köz-helynökség. Az egyes érsekségek a sufragán püspökségekkel együtt a következők:

I. A *bécsi érsekség*, mely az 1469-ben alapított bécsi püspökségből XIII. Incze alatt (1722) alakult, és Alsó-Ausztria két kerületére terjed ki (U. W. W. és U. M. B.); érseki tartományához tartozik:

1) a *St. Pölteni püspökség*, mely Alsó-Ausztria többi két kerületére kiterjed a);

2) a *linczi püspökség* (1784. alap.) egész Felső-Ausztriára terjed ki, csak egynéhány község a seckai püspök hatósága alá tartozik.

II. A *salzburgi érsekség*, mely 580 körül alapítva, idővel Bajorország egy része, Stiria, Karantán és Pannonia egy része felett egész Rába, Dráva és Száva folyókig terjedt ki, 1803. saecularisálva, de 1807-ben visszaállítva és 1818. a mai salzburgi hercegségre és Tirol-grófság egy részére megszorítva lőn, az érsek hercegi czimmel él, Németországnak primása, a római szent szék szül. követje, és a seckai, gurki, lavani püspököket ő felsége praesentatioja folytán ő nevezi ki, erősíti meg, ő igatja be; az érseki szék a káptalan választása útján töltetik be; sufragán püspökei:

1) a *seckai hercegi czimmel*, területe jelenleg, miután a *leobeni püspökség* azzal kánonszerűleg úgy egyesítettett, hogy ezen utóbbi püspökség még névre is suprimáltatott (1857), egész Steierhgségre terjed ki, néhány a lavani püspökséghez tartozó szlovének lakta esperesi kerületeket kivéve, a püspöknek székhelye Grác város;

2) a *trienti hercegi czimmel*, kinek megyéjéhez a trienti és előbbi botzeni kerület tartozik;

3) a *brixeni hercegi czimmel*, kinek megyéje az insbrucki és brixeni kerület némely részeire és Vorarlbergre terjed ki, de ezen utóbbi területre nézve *Feldkirchben* külön püsp. közhelynökség áll fenn;

4) a *gurki hercegi czimmel*, Karantánhség nyugati részeivel, mint megyei területtel és Klagenfurt székhellyel;

5) a *lavanti szintén hercegi czimmel*, a megye kiterjed Karantán keleti és Stiria szlovén részeire, a püspöki székváros Sz.-Andrä Karantánban.

III. A *görcki érsekség* 1752-ben a megszűnt aquilėjai helyébe alapítva, 1787-ben megszüntetve és 1830-ban újra felélesztve, megyekörűlete a Görce és Gradiška régi grófságokra terjed ki; az érsek hercegi czimmel él és sufraganusai:

1) a *triest-cupodistria püsp.* székhelye Triest városa, és megyei területe még a pisinói és görcki kerület egy részét foglalja magában;

2) a *parenzopolai*, 3) a *laibachi*, mely 1787—1807-ig érsekség volt, de 1807. exemt püspökséggé átalakítva, 1830-ban végre meg bővített területtel a görcki érsek alá rendeltetett; kiterjed jelenleg egész Krajnára, a püspök hercegi czimmel él; 4) a *vegliai püsp.* Veglia, Cherso, Lussino és Arbe szigetekre terjedő megyei területtel.

IV. A *zárai érsekség* (1146 óta) 1828. ujjaalakítva 1) a *sebenicói*, 2) a *spalato-macarsiai*, 3) a *lesinai*, 4) a *ragusai*, és 5) a *cattaroi* sufrag. püspökökkel.

V. A *prágai* érsekség, mely a 971 körül alap. püspökségből 1344-ben alakult és 1561. majd másfél századon át tartott üresedés után újra helyreállított, megyei kerülete több csehországi kerületen kívül még a porosz *Glatz* grófságra terjed ki; az érsek hercegi czimmel él, Csehhon-nak primása, a római sz. széknnek szül. követe és a prágai egyetem kan-czellárja, suffrag. püspökei 1) a *leitmeritz*i, 2) a *königgrätz*i, és 3) a *bud-veisi* püspök.

VI. Az *olmüci* érsekség, mely 1777. visszaállított, az érsek a káptalan által választatik, hercegi czimmel él és érseki megyéje Morva és Szilézia némely részein kívül még a porosz-sziléziai tartomány némely vidékeire terjed ki, suffraganusa a *brünni* püspök. Különben Sziléziának nagyobb része a poroszországi poroszlói exemt. püspökség elé tarto-zik, melynek itt külön közhelynöksége van.

VII. A *lembergi* érsekség 1361-ben Haliczban alap. és 1411-ben áttéve Galiczia keleti részére és Bukovinára terjedő megyei kerülettel, suffraganusai:

1) a *przemisli* l. sz. püsp. (1375 óta), 2) a *tarnovi* és 3) a *krakói* püs-pökség, mely részben még az Orosz-Lengyelországban levő kieliczi apos-toli vicariatus területére is kiterjed.

VIII. Az *esztergami* érsekség sz. Istvántól 1000-ben alap., e kitűnő egyházi főpásztor Magyarország hg-primása, a római sz. szék szül. követe, fő és titkos kancellár, sz. István vitézrend főpapja, Esztergamm. örökös főispánja, az ország egyik közbirája, a magyar kir. Helytartótanács egy-házügyi bizottm. elnöke, a fejedelem koronázója stb., megyéje, melyből utóbb számos más püspökségek kihasítottak, jelenleg még Esztergam, Pest, Komárom, Bars, Hont, Nógrád, Nyitra, Pozsony és Győrmege egy részére terjed ki; suffraganusai: 1) a *veszprémi* p. (1009. alap.), ez hazai törvényeink szerint a magyar királyné kancellárja; 2) a *sz.-fehérvári* (1777-ben az esztergami és veszprémiből kihasítva); 3) a *beszterczebányai* (1776-ban az esztergami megyéből alakítva); 4) a *nyitrai* (sz. Istvántól alap.); 5) a *pécsi* (1009-ben alap.), e püspök külön kiváltság alapján ér-seki paláttal ékeskedik; 6) a *szombathelyi* (1777. alap.); 7) a *győri* (1001. alap., de az előbb nevezett püspökség alapítása folytán megszo-ritva); 8) a *váci* (sz. István korából való); 9) a másutt említendő *mun-kácsi* és 10) az *eperjesi* g. sz. p., végre 11) a sz.-mártoni *pannonhalmi* főapátság, mint Praelatus nullius-féle valóságos püspöki terület; azonfelül van *N.-Szombathán* külön érseki közhelynökség, szabályszerűen szervezett vicarialis hatósággal.

IX. Az *egri* érsekség, mely a sz. István korában keletkezett és dúsan javadalmazott egri püspökségből 1804-ben lón alapítva, és hatósága alá tartoznak: 1) a *szathmári*, 2) a *kassai* püsp. (mindkettő kihasítva az egri püspökségből 1804-ben); 3) a *rosnyói* és 4) a *szepesi* püsp. (mindkettő ki-szakítva az eszterg. megyéből 1776-ban).

X. A *kalocsa*i érsekség, mely mint püspökség még a 11-ik században alapítva, de egy része még ugyanazon század vége felé a bácsi érsekség, egy másik része pedig a 13-ik században a szerémi püspökség alakítására

lőn fordítva, 1735-ben a bácai érsekséggel kanonszerűleg egyesített érsekséggé lett; suffraganusai : 1) a *n.-várad*i l. sz. p. (sz. István alap. 1693. visszaállítva); 2) a *csanádi* (1035. alap. III. Károly alatt helyreállítva); 3) az *erdélyi* (1003-ban alap. 1601. saecularisálva, de 1715. visszaállítva); a püspöknek székhelye *Károlyfehérvár*.

XI. A *ságrábi* érsekség, mely csak 1853-ban az előbbi püspökségből lett azzá, alája rendelvek : 1) a *zeng-modrusi* püsp. b); 2) a *diakovári* vagy *szerem-boszniai*, és 3) a *kőrösi* g. sz. püspökség.

XII. A *velencei* érsekség, az érsek patriarkai méltósággal bir, Dalmáthonnak primása, suffraganusai : 1) a *paduai*, 2) a *vicenziai*, 3) a *veronai*, 4) a *rovigoi*, 5) a *chioggiai*, 6) a *concordiai* (Portogruaro), 7) a *bellunofeltrei*, 8) a *cenadai*, 9) a *trevisei* és 10) a *mantuai* püspökség.

XIII. Az *udinei* érsekség végre annyiban csak czimzetes érsekség, a mennyiben nincsenek suffraganusai, kik felett a metropolitai hatalmat gyakorolhatná.

Az érsekek a püspökök oldalán léteznek székes káptalanok, melyek mint a főpásztornak tanácsadó testülete minden fontosabb egyházkorm. ügyekben a közönséges egyházjog rendelményei szerint meghallgatandók, némely ügyekben a püspök azoknak beleegyezéséhez kötve levén, a püspöki szék megüresedvén, úgy mint a *aedes impedita* némely eseteiben az összes kormányzati joghatóság a káptalanra száll; vannak azonban a birodalomban még számos társas káptalanok is, melyek úgy, mint a székesek, több egyházméltóságokkal, u. n. oszlopos és egyéb valóságos és czimzetes kanonoki állomásokkal és javadalmakkal bírnak c), mint péld. a *salzburgi* érsek-megyében a *mattseei* és *seekircheni*, a *trienti* püsp. megyében a *botzeni* és *arcoi*; a *brixeni* megyében az *innicheni*; a *gurki* megyében a *maria-saali*, *strassburgi*, *friesachi* és *völkermarkti*; a *laibachi* megyében a *neustadti*; a *parenzoi* megyében a *rovignoi*, *montonai*, *altonai* és *barbanai*; a *prágai* érsk.-megyében a *wysehradi*, *altbunzlau*i és *in castro Pragae*; az *olmüci* megyében a *kremsiri*; a *budveisi* megyében a *nikolsburgi*; végre a magyar tartományokban a *pozsonyi*, *n.-szombati*, *sopronyi*, *fiumei* és *chasmai* társas káptalanok, úgy hogy az 1860-ik év elején az egész birodalomra 85 káptalan van hivatalosan kimutatva, 751 javadalmassal. A püspökök oldalán levő consistoriumok és u. n. szent szék pedig az egyháztörvénykezés gyakorlására vannak, miről az igazságügynél szó leend.

Az örmény-katholikusok számára van *Lembergben* 1626 óta külön érsekség, mely *Galiczia* keleti részére és *Bukovinára* terjed ki, előbb, míg az ország *Ausztriához* jutott, még két suffragan püspöksége volt, a *kamenieci* és *mohilevi*, most azonban nincsenek alárendelt megyés püspökei.

Az egyes püspök-megyéek különféleképen oszlanak el, hol fő és esperesi kerületekre, vicarialis járásokra, hol egyéb név alatti területekre, melyekben az illetők felügyelete alatt a lelkészet, majd plebaniai, majd önálló helybeli kápláni állomásokon, majd bekebelezett javadalmakban a maga módján kirendelt lelkészekre bízva van. Az egész birodalomban hivatalos adatok fonalán van róm. és örmény-kathol.:

	plebánia	helyb. káplánság
a nem magyar tartományokban . . .	8150	1523
a magyar tartományokban . . .	3612	821

együtt : 11,762 2344

Az összes róm. és örm.-kath. világi papság száma pedig, oda értve a papnöveldekben levő kis papokat is, ugyanazon hivatalos kimutatásban az 1860-ik év elejére fel van véve és pedig :

	fővel
a nem magyar tartományokra nézve . . .	24,130
a magyar tartományokra nézve . . .	6,580

együtt : 30,710

ugy hogy, tekintve a birodalombeli római és örm.-katholikusok általános létszámát, átlag minden 780, a nem magyar tartományokban már minden 704, ellenben a magyar korona területén csak 1000 ugyanazon vallásu lakóra egy világpapi személy jő.

a) E püspök területe hajdan a passau püspökséghez tartozott, de 1784-ben az akkori passau püspök minden Ausztriára vonatkozó jogairól lemondván, az 1468-ban alapított bécs-újhelyi püspöki szék Sz.-Pöltenbe tétetett át, a midőn Pius pápától külön püspök-megyévé alakíttatott.

b) A modrusi püspökség 1460-ban a corbavai széknél áthelyeztetésével keletkezett, 1498-ban Noviba tétetett át, 1499-ben a segniai püsp. kezelése alá került s 1888-ban állandóan a püspökséggel egyesítettet. A bosnyiai püspöki szék 1468. Diakovára tétetvén át, a diakovári püspökség keletkezett, melylyel 1773-ban a szerémi püspökség állandóan egybekötve lett. A kőrsi püsp. a szvidnicziai püsp. helyébe lépett 1777-ben; egész 1858-ig az esztergami érseki tartományhoz tartozott.

c) Az egyes káptalanok szervezetét, jelesen az azoknál fennálló méltóságokat és különféle tisztségeket, valamint ezen állomásoknak osztogatását illető további intézkedések az egyházjog vidékébe tartoznak; mire nézve a kanonjogi munkákra, névszerint a szerző egyházjogban kézikönyve stb. Pesten 1863., s statisztikai szempontból különösen Schutte Lehrb. des kath. Kirchenrechts Giessen 1863. című kézikönyvre utalhunk. Nehol, mint jelesen Magyarországon a káptalanok még politikai és törvénykezési szempontból is hiteles helyekként a jogéletbe vágó fontos szereplésre hivatnak. Vannak továbbá Ausztriában, névszerint megint Magyarországon még számos világi praelaturák és szerzetek, és pedig fekvő javakkal ellátott valóságos apátságok és prépostságok, melyek tüzetesen megismerhetők a Hof és Staatshandbuch egyes kötetéből, valamint az egyetemes magyar- és erdélyországi kath. egyházi névtárból, Pest, 1863. Sajátságként felemlíthető, hogy a magyar király több czimzetes püspököt a római curia minden hozzájárulása nélkül nevez ki, v. ö. egyházjogi munkám 140. §-át.

132. §. A szerzetrendi papság.

A szerzetrendek közt legelől a birodalom területén még fennlevő 3 egyházvitézrend említendő, jelesen :

1. A német vitézrend, mely Morva-Sziléziában, valamint a két ausztriai főhercegségben levő több uradalom birtokában maradt a); az 1835-k évi legfelsőbb elhatározás folytán fő- és nagymesterét saját káptalana által az uralkodóház tagjai közül szabadon választja (jelenleg Vilmos főhg), ki még a porosz-sziléziai tartományban és Maina melletti Frankfurt városa határában levő némely rendi javadalmak élvezetében van; a rend kan-

czelláriája saját tagjai után maradt hagyatékokra nézve, mint hagyatéktárgyalási törvényhatóság működik.

2. A *joanniták* vagy *máltai* souveraine-rend, mely egy *Prága* városában székelő perjel alatti Conventtel, és mind Csehország, mind Ausztria, Steierhgség és Karantán területein, nemkülönben Velenczében több javadalmakkal bír; souverainatása e vitézrendnek még mai nap is abban lel némi kifejezést, hogy az ausztriai udvarnál külön megbízott követség útján diplomatiiai képviselést nyer.

3. A *vörös csillagról* címzett keresztéseknek rendje, melynek vezérnagymestere *Prága* városában székel, és Csehországnak egyik praelatusa; ezen merőben ausztriai vitézrend cseh-morvai és ausztriai több javadalmon kívül b) még Magyarországon a budai várkapolnához csatolt sz. Zsigmond-féle prépostság javait bírja; e vitézrend egyik tagja mint budavári plebános őrizvén sz. István apost. király szent jobbját.

A különféle szerzetrendek a birodalomban a múlt század folyama alatt annyira megsaporodtak, hogy 1780 körül a klastromok, monostorok és egyéb telepvények száma 2163-ra rugott, a Josefinismus befolyása alatt a szerzetrendi élet teljes átalakuláson ment keresztül, számos szerzetházak, sőt egész rendek megszüntetve lettek, több telepvény egyesített vagy egyéb czélokra fordított, olyannyira, hogy egy évtized alatt több mint egy harmadrésze a fennállott monostoroknak elenyészett; utóbb azonban, jelesen a mostani század elején több eltörlött rend visszaállított, főleg azok, melyek a népneveléssel, betegápolással és egyéb emberiségi művek teljesítésével foglalkodnak, még nagyobb mérvben történt ezen restitutio in integrum a legutóbbi időben, midőn a concordatum folytán minden megyés püspök feljogosítva lőn bármely szerzetrendet az államhatalom beleegyeztével maga megyéjében létesíthetni, a kormányi beleegyezés pedig, ha egy a birodalom területén már fennállott rendről van szó, maguk az országos hatóságok részéről adható. Az egyes szerzetrendi zárdák és telepvényekre, valamint azoknak népességére nézve következő összehasonlítás nem minden érdeknélküli, a római és görög kath. *fiszerzetekből* volt:

	1837-ben		1850-ben		1860-ban	
	telepvény	szerzet tag	telepvény	szerzet tag	telepvény	szerzet tag
a nem magy. tartom.	439	5296	446	6471	500	7717
a magy. korona terül.	?	?	264	2574	228	2500
együtt :			710	9045	728	10217
	<i>nőszerezetekből :</i>					
a nem magy. tartom.	93	2169	125	3405	245	5696
a magy. korona terül.	?	?	16	412	38	767
együtt :			141	3817	283	6463

miből világos, hogy a nőszerezetek úgy, mint az apácák száma jóval gyorsabban növekedett, mint a fiszerzeteseké, egy évtized alatt, feltéve, hogy a számok hívek, mind a két tekintetben csaknem kettőztetve látjuk a nőszerezeteket c).

Ezen fennebbi sommában mind a szerzetes papok és fogadalmasok, mind a rend- és szerzettársak és novitiusok (ujoncok) bennfoglalvák, és így általánvéve szemközt a római, görög és örmény-katolikusok általános létszámával minden 1620 *ily vallásu lakóra* egy fi- vagy nőszerzetbeli tag számíttatik. Ha az utolsó évi adatokat tovább taglalgatjuk, azt találjuk, hogy van:

	fi-	nőszerzetekben
fogadalmas és áldozár vagy apácza	6,552	3816
noviczius és papnövendék . . .	1,506	1011
rend- és szerzettárs v. társnő . .	2,159	1636
együtt :	10,217	6463

Tekintve a rendeltetést, a físzerezetek legtöbbjei, hol a lelki pásztorkodás körül munkálkodnak, így a fennebbi áldorszámból 1083 tag különféle plebaniai állomásokon voltak alkalmazva a zárdán kívül, míg maguk a szerzetházakban levők is nagyrészt a lelkészet tisztét teljesítik, hol pedig az ifjuság nevelésével foglalkodnak, mint ez a 119. §-ban megérintve volt, hol betegek ápolásával, mint az irgalmas barátok; hol csak szemléleti és merőben ascetikus életet élnek. Tekintve a rendszabályt, melyet követnek, szintén nagy különbség mutatkozik, és pedig a físzerezetek közt van az egész birodalomban :

	kloster	tagszám		kloster	tagszám
ferenczrendi . . .	207	2639	vazul-rendi . . .	19	120
kapuczinus . . .	97	1344	somaskiak . . .	5	118
benedekrendi . . .	28	1099	mechitaristák . . .	3	96
piaristák . . .	59	634	keresztesrendi . . .	2	82
jezsuiták . . .	19	541	redemptoristák . . .	6	97
cziszterciták . . .	16	519	oratorianusok . . .	6	61
premontreiek . . .	13	455	isk. r. (Schulbrüder)	13	66
irgalmas barátok . . .	33	480	barnabíták . . .	4	39
minoriták . . .	41	452	németrendiek . . .	1	32
domonkosrendi . . .	40	219	máltarendiek . . .	1	28
karmeliták . . .	12	177	tertiariusok . . .	5	25
bernát-rendi . . .	16	136	lazaristák . . .	2	17
szab. kanonokok . . .	8	281	kamalduliak . . .	1	11
szerviták . . .	16	141	pálosok . . .	1	4d)
ágost-rendi . . .	11	133			

Az apácák 32 különböző rend szerint oszlanak meg, tehát még többre mint a físzerezetek, legtöbb fordul elő irgalmas nőszerezet, és ezek jobbára betegápolással foglalkodnak e).

a) A német vitézrend javadalmi : Freudenthal és Eulenberg uradalom, a bécsi, Lech melletti, gráci, linzi, laibachi, groszsonntag; mötlingi és tschernembi commendák, v. ö. Springer Statist. d. oestr. Kaiserstaates 1840. 335. l.

b) A keresztesek rendje (ordo crucigerorum de rubra stella) Csehországban Eger és Brix commendákat, továbbá a culmi prépostságot, Morvában a pöltenbergi prépostságot, és Bécsben a boromei sz. Károlyról címzett egyházat és javadalmat bírja.

c) Az egyes tartományok közt ekkép oszlanak meg a szerzet klostrok, van :

	fi-	nőszerez. kl.		fi-	nőszerez. kl.
Alsó-Ausztriában	52	21	Dalmatiában	58	9
Fel.-Ausztr. Salzburgban	23	24	L.-Velenczében	54	53
Stíriában	25	13	Magyarországban	164	32
Karantán-Kraina, Istriában	28	12	Horvátótország	22	5
Tirolban	63	30	Erdélyben	38	1
Csehországban	75	35	kat. határörvid	4	—
Morva-Sziléziában	36	19			
Galicziában	86	29	együtt : 728	283	

aránylag tehát legtöbb van Dalmatiában, Tirolban, Lomb.-Velenczében, Galicziában meg Csehországban.

d) Érdekes itt csak Magyar- és Erdélyország szerzetrendi statistikáját részlete- sen adni. A benedekrendűek egy főapát alatt állnak, kinek 3 főkapát alá van rendelve a bakonybeli, tihanyi és dömölki; a premontrei rend két csoportra oszlik a jássói és a csornai prépost alattira, a ciszterciaták a zirczi apát alatt vannak, a sz.-gothárdi össze van kötve az alsó-ausztriai sz. keresztesi apátsággal, a göttseihí apát sz. Adrián szala- edri, a skoti benedekrendi apát pedig telki apát, vannak pedig Magyar- és részben Er- délyhonban az 186²/₄-ki adatok után :

	társ- v.	szerez.ház	tagaz.		társ v.	szerez.ház	tagaz.
sz. Benedek rendből	7	174		Szüz Máriáról címz. tart.	20		368
premontrei	5	125		sz. Lászlóról »	7		83
ciszterczita	3	80		sz. Istvánról » »	23		123
kegyes tanítórendből	27	313		sz. János-rendűek (irg.)	13		166
szent Domokos »	3	9		jezsuita-rendűek	2		?
minorita »	17	152		kapuczinusok	7		113
Szent frenczrendűek :				serviták	3		26
Üdvösítőről címz. tartom.	25	380		karmelita (Győrött)	1		14
Kapisztrán Ján. címz. »	10	120		Vazul-rendiek g. k.	5		40

A minoriták tart. főnöke Miskolczon, a barátok és pedig Salvatorianusoké Gyöngyösön, kapisztranusoké Budán, marianusoké Pesten, Ladi-lai Csáktornyán, és sz. Istvánról való tart. főnök Kolozsvárott, a serviták kormányzója Pesten, az irgalmasoké Budán, a Va- zul-rendi Csernakon Bereg megyében székel. — A hajdan híres specíficus magyar rend, t. i. a Pálosok rendje Ausztriában nem állítottatott többé vissza, egyedül Krakó városá- ban bírnak egy zárdával, és a krakói területnek megszerzésével e szerzetrend újra a birodalmi szerzetek sorába került, hol hajdan oly fényes szerepet vitt, kivált a magyar korona területén, mely egyáltalán, valamint szülőföldje, úgy tudományos cselekvőségé- nek legkiválóbb szinpada vala.

e) Ide tartoznak még a nemes nő-szerzetek, mint a herczeg szabaudiai Bécsben urhölgyek számára, a gráci, klagenfurti, görcei, kivált a Mária Teréziától alapított prágai nemes nőszerezet, kinek fejedelemszonya kiválóbb jogokkal bír, époly jelenté- keny a brünni nőszerezet, melynek azonban polgárrendű tagjai is vannak.

133. §. A görög kath. és görög-keletgyházia) Clerus.

A görög catholica egyházban a hierarchiai szerkezet, épen ugy ki- fejtve találtatik, mint a l. sz. egyházban, van pedig két érsekség : a lom- bergi (1808. alak.), mely Kelet-Galicziára és Bukovinára terjed ki, és melynek suffraganusa a przemysli g. k. püspökség (1218 körül alap.); a másik a fogarasi püspökségből 1850-ben alakult gyulafehérvári érsekség, melynek alárendeltetett az előbb az esztergami érseki hatóság alá tarto- zott n.-váradai g. sz. püspökség, továbbá az 1850. és utána való években alapított lugosi és szamosújvári püspökség. A munkácsi, eperjesi és kőrösi

püspökségekről már a 131. §-ban szó volt. A püspökségek épen úgy, mint a római egyházban tökéletes szervezettel bírnak, mindenütt a püspök oldalán külön káptalan és consistorium létezik, ugyanazon tiszti működéssel, mint a latin szertartásuak, csak hogy a magyarországiak soha hivatalos pecséttel nem bírtak, és azért hiteles hely gyanánt sem működtek. A plebániák száma 3732, a helybeli káplánságoké 981, az összes világi papságé pedig a növendékekkel együtt 4858, úgy hogy már minden 714 gör. katolikusra egy világi papszemély vagy papjelölt esik.

A görög keleti egyház szervezete épen most alakuló-félben van, eddig csak egy metropolitai székhely létezett, t. i. a *karloviczi*, melynek főpásztora, valamint czimre, egy méltóságára nézve is valóságos patriarka, miután tőle mindeddig (1865 elejéig) hit- és egyházfegyelmi ügyekben a suffraganus püspökökön kívül még az *erdélyi*, a Czerveniczben székelő *bukovinai* és a Zarában székelő *dalmathoni* püspökök is függtek; az érsek a 100 küldötthől álló karloviczi nemzeti congressuson egyhangú szavazatok alapján választatik, különben a királytól kineveztetik, a választott ő felségének legfelsőbb megerősítése után országfejedelmi biztos által hivatalába beigtattatik.

A román nemzetnek egyik régi ohajtása legujabban azáltal ment teljesezésbe, hogy egy külön *oláh metropolitáság* Erdély és Magyarország részére felállítva lőn, mely teljesen elválasztva a szerbek számára fennmaradt karloviczi metrop. széktől, saját területtel, egyházakkal és alapítványokkal bírand; az elkülönzés, valamint a szervezés további részletei iránt épen most folynak az e czélra ő felsége által külön egybehivatott karloviczi congressuson a beható tárgyalások. A magyarbirodalmi suffragan püspökök, mint a *budai*, *aradi*, *temesvári*, *pákraczi*, *károlyvárosi*, *újvidéki* és *verseczi* eddigelé az egyházi zsinaton lettek választva, rendszerint a szerzetesek közül, és fejedelmileg megerősítve, királyi biztostól igtattattak be hivatalukba; káptalanok nem léteznek, hanem consistoriumok, melyek egyházkormányzati és törvénykezési szempontból a püspökök segédjei, a keleti egyházban a házassági ügyek szintén a püspöki szent székhelyé tartozván b). Van az összes görög keleti egyházban jelenleg 3289 plebánia és 124 kirendeltség; a világi clerus a növendékekkel együtt 3933 főre rúg, úgy hogy minden 732 görög keleti hitsorsosra egy világypapi személy jő; a szerzetes papság (kalugerek) száma pedig Erdélyen kívül 232-re rúg, kik 43 klastromban és pedig mindannyian szent Vazul rendszabályai szerint élösködnek c).

a) Az 1864. nov. 26. kelt legf. elhatározás folytán (b. t. l. 1864. évf. 91. sz.) a görög nem egyesült egyház és ahoz tartozó személyek és dolgok ezentúl a hivatalos érintkezéseknél *görög-keleti* kifejezéssel megnevezendők, miért a tudománynak is kell, hogy e megnevezéssel éljen.

b) Az 1853-ki októb. 5. kelt miniszteri rendelettel az egyházi vagyon biztosítása és nyilvántartása tekintetéből minden püspökségben az egyháziak közül levő epitropokon kívül még két, a világiak közül választandó epitropos nevű templomatyának kirendelése elrendeztetett.

c) A *Bukovinában* Biala, Kiernica, Klimoutz és Dragomirna helységekben külön plebániákkal bíró *lipovani* vallásközösség a fontyna-albai klastrom főnökének, a *Suczava* községben levő n. e. örmény felekezet pedig az Etschmiazini patriarka korm. alatt áll.

134. §. Mindkét felekezetü evangélika egyház.

Az *evangélika egyház* a német-szláv tartományokban az 1861. april 8. kelt császári patenssel és april 9. kelt min. rendelettel nyerte létszeres szervezését. Minden község vagy az összes szavazatképes tagok, vagy 6 évre választandó képviselők gyülekezetében szabadon választja papját, a segédlelkészt és a tanítókat, kik a főegyháztanács által egyetértőleg az országos hatósággal megerősíttetnek, azonkívül minden plebániái községben még egy világi előjáró (curator) választható. A község képviselésére és az összes vallásközségi ügyek tárgyalására 8—32 tagból álló presbyterium választatik négy-négy évre, mely a lelkész elnöklete alatt az egyház-, iskola-, alapítvány és szegényügy felett intézkedik; több község egy *Senioratust* képez, egy 6 évre választott seniorral, és ennek elnöklete alatt évenként egyszer gyűl egybe a senioralis kerület összes lelkészeiből és minden presbyteriumból küldött ugyanannyi számú világi képviselőből, és a kerületben netalán levő gymnasium vagy reáltanoda egy-egy küldöttjéből álló gyülekezet (sen. convent), mely a folyó ügyek folytonos vezetésére maga kebléből két tagot négy évre választ, és ezek a senior elnöklete alatt képezik a *senioralis választmányt*. Több senioratusból keletkezik a *superintendentia*, milyen az ágostai hitvallásuakra nézve 4 van, a *bécsi* (5 senioratussal), a *brünni* (3), a *prágai* (2) és a *lembergi* (4 sen.); a helvét-hitvallásuakra pedig három, t. i. a *bécsi*, az *ingroviczai* (2) és a *prágai* (3 senioratussal), az élte fogytaig választott és ő felsége által megerősített superintendentus vagy a superint. curator elnöklete alatt minden harmadik évben gyűl egybe superint. gyülekezet, mely a seniorok, curatorokból és a sen. convent. választott lelkész és két világi küldöttből áll, ha a gyűlés helyén evang. tanintézet létezik, az is képviseleti joggal bír; a folyó ügyek elintézésére és a megyei kormány vezetésére maga kebléből választ négy évre két tagot s ugyanannyi póttagot, kik a superintendentus elnöklete alatt képezik a *superint. választmányt*.

Az egyháztörvényhozásra és a fontosabb vallás- és hitügyek elintézésére minden hatodik évben Bécs városában a minisztériumnak a főegyh. tanács utjáni egybehívására mindkét felekezet részéről *közssinat* tartatik, és pedig mindkét felekezetre nézve külön-külön, némely ügyekben közös tanácskozásnak is hely adható, de az ily módon kelt határozatok nem köthetik a külön zsinatokat, ha csak azon a tagok többsége reá nem áll; a zsinat országfejedelmi biztos jelenléte nélkül tartatik, de az egyházfőtanácsnak egyik tagja mindig jelen lehet a szükséges felvilágosítások megadására, de minden szavazat nélkül; a közssinat áll a superintendentusokból, a seniorok és egy senior. világi képviselőből, meg a bécsi evang. hittanikar egyik küldöttjéből, elnökét, jegyzőjét stb. maga választja; az egyháztörvények ő felségének szentesítését. a liturgiai, szertartásos és hittani határozatok pedig az egyházfőtanács jóváhagyását igénylik, a zsinat két tagból álló *választmányt* rendel ki, mely a legközelebbi zsinatig az egyházfőtanács oldalán mint véleményező s tanácsadó testület működik.

Az egyházfelügyelet, kormányzat, és igazgatás legfőbb vezényletére van végre Bécsben egy világi elnök alatt legfőbb helyen élethossziglan

kinevezett mindkét felekezeti tanácsosokból összetett *cs. kir. evang. főegyháztanács*, mely a hányszor valamely közös elvi kérdés alapítványi s egyéb ügy, vagy a kölcsönös érdekek közvetítése forog szőnyegen, közösen, különben a confessiók szerint külön működik; a tanács egyszersmind az ev. egyház képviselésére és jogai érvényítésére hivatva van, valamint minden halasztást nem szenvedő esetben a legközelebbi közzsínatig egyetértve a zsinati választmánylyal, a szükségesekeket megrendelheti, végre ezen tanács a legfőbb törvényhatóság minden oly egyházperes ügyben, mely elsőbíró-ságilag a senioralis és másod folyamodásban a superintendent gyülekezetben lett elintézve; de a házassági ügyek, mig külön evang. házassági jog anyagi és alaki tekintetben létre nem jön, a polgári törvényhatóságoknak fenntartva maradnak.

Magyarországban mindakét evang. egyház a bécsi és linczi békekötés 1608 : 1. és 1647 : 5. országos törvény erejére emelkedett intézkedései és az 1791 : 26. t. cikkben sarkaló alaptörvény értelmében *tiszta presbyterialis szerkezettel* bir, itt t. i. minden anyaegyháznál a lelkész és világi felügyelő elnöklete alatt a földesurak, iskolai igazgatók, tanárokból és a község idősbejéből álló belső és külső gyülekezet létezik, mely a lelkipásztort, világi felügyelőt, pénzkezelőt stb. szabadon választja, minden az egyházra vagy iskolára vonatkozó ügyet tárgyalás alá von, a község és lelkésze közti villongások elintézéséről, az alapítványok hí kezeléséről, a jövedelmek behajtása, a templomok, paplak, iskolaház stb. jó karbani tartásáról gondoskodik, szóval figyelmét az egész egyházéletre kiterjeszti. Több anyagyülekezet az ágostaiaknál *senioratus*, a helvéthitűeknél *tractus* nevű egyházvidéket képez, melynek élén áll az anyagyülekezetek által a lelkészek közül szabadon választott *senior* és a világi rendből az ágostaiaknál u. n. *felügyelő*, a reformata egyházban *Curator*, kik minden felsőbb megerősítés nélkül foglalják el állomásukat, fontosabb ügyek a mindketőnek elnöklete alatt tartatni szokott senioralis conventeken intéztetnek el, melyek az anyagyülekezetek lelkészei és világi küldötteiből állnak. Több senioratus vagy *tractus* egy superintendentensi kerületet képez, van pedig az ágostai és helvét hitv. az országos törvények alapján négy-négy ily kerület, t. i. az ágostai hitv. a *dunamelléki*, *dunántuli*, *bányakerületi* és a *tiszáninnen-tuli*, és miután az 1859-ki sept. 1-én kelt a magyar evang. egyházat ujonnan szervező, utóbb felfüggesztett patens hatálya azon községekre fenntartatott, melyek ezen patens szerint szerveződtek, e csekély számú patentalis községek pedig egy superintendentens választására feljogosítottak, tetteleg még egy 5 superintendentia létezik (a pozsonyi); a helv. hitvallásuaknál azonban megmaradt az előbbi 4 superintendentia, t. i. a dunáninnen-tuli és tuli, tiszáninnen-tuli és tuli. Ezen kerületek élén áll egy *superintendentens* és *főfelügyelő*, illetőleg *főgondnok*, kik mindannyian az egyes ekkleziák szavazata szerint legtöbb voksot nyert három jelölt közül ugyanazon egyházgyülekezetek szavazattöbbsége által választva, felsőbb megerősítés nélkül foglalják el állomásaikat; az évenként legalább egyszer tartandó és a senioratusok egyházi és világi küldötteiből álló *superint. gyülekezet* a legfontosabb egyházügyekkel foglalkodik, ugy hittani és kormányzati, mint törvénykezési szempontból, a házassági ügyek kizártával,

melyek hazánkban is tetteleg a polgári törvényhatóságoknak fenntartvák. A magyar protestáns egyházban az ágostaiaknál van még egy az egyes anyagyülekezetek szavazata alapján szabadon választott *general felügyelő* és az ő elnöklete alatt a legfontosabb egyházi s iskolai ügyek tárgyalására évenként egyszer Pesten egybegyülekezni szokott *general convent*, mely az egyházkerületnek közgyűlésileg választott és utasításokkal ellátott világi és papi küldötteiből áll, mind ezen conventnek, mind a superint. gyűlések jegyzőkönyvei a magyar kir. helytartótanács elé terjesztendők. A helvét hitvallást tartók ily general gondnokkal és conventtel nem bírnak.

Erdélyhonban végre különbség van az *ágost.* és *reformata* egyház közt, amaz a többi örökös tartományok mintájára az 1807; 1855 és 1856-ban kelt miniszteri rendeletek alapján a *consistorialis*, emez hazai törvények fonalán a *presbyterialis* rendszer szerint van szervezve; amazoknál t. i. a presbyteriumok csak választott 8—29 képviselőből állnak, van továbbá 16 káptalan egy két évre választatni szokott esperesttel, ki a seniorral és jegyzővel a superintendens választásánál képviseli a káptalant, és az első folyamodásu bíróságot képezi, még pedig a házassági ügyekre is; honnan a felebbezés megy a superintendens, a főesperest és tetszése szerint meghívott egy káptalani tagból álló feltörvényszékhez; az egyházkormányzati ügyek pedig a 16 káptalانبól képezett 9 járásközségi gyűlésben, majd a superintendens által egybehivatni szokott partialis és közzsínaton intéz-
tetnek el; szoros összefüggésben azonban a superintendensből, a káptalani esperesekből, némely, a superintendenstől kiszemelt plebánosból és a kormányssék ág. hitv. főbb tisztjeiből, valamint a szász nemzet közönségének néhány tagjaiból álló *egyházi főtanácsból*. Ellenben a *reformata egyházban* a szabadon választott presbyterium a kormányzat főalapja, és itt a szorosan vett közigazgatási és kormányzati ügyekre van a *kerületi egyháztanács* és a *főtanács*, míg a szorosan egyházi és bíráskodási ügyekre és pedig a házassági pörökre is a *kerületi zsinatok*, továbbá a püspöki czimmel élő superintendens alatt évenként egyszer meghatározott helyen és időben egybegyülekező *közönséges zsinat*, végre a *főtanács teljes gyűlése*, mint kormányzó, bíráskodó és törvényhozó hatóságok rendelvek a). Az egész birodalomban van 3052 mindkét felekezetű evang. plebánia, és a papság száma, oda értve a növendékeket is, 3671 főre rúg, úgy hogy csak minden 855 evang. lakóra egy papi személy jő.

a) Az evangelika egyház szerkezetére v. ö. Klein Tentamen jur. eccles. Evang. A. C. addict. Lipcse, 1840.; Blázy : Egyházi törv. mindkét felekezetű prot. számára. Pesten, 1844.; Heyser, de különösen Dósa Elek az erdélyhoni evang. reform. egyház jogtanát. Pest, 1863.

135. §. Az unitaria egyház, meg a Mózes-vallás.

Az *unitaria* egyház, mely nem csak Erdélyhonban teljes államjogi érvénnyel bír, hanem az 1848 : 20. t. cz. által a magyar korona összes területén bevett vallásnak nyilvánított, egy *főtanács* kormánya alatt áll, mely a superintendens és főgondnok elnöklete alatt a szorosan vett egyházügyekben mint *zsinat*, egyéb ügyekben, névszerint váló és más

pörökben, mint *főconsistorium* működik, és áll 8 tractus vagy Dioecesis élén levő esperesek és jegyzőkből, 17 tractualis és 9 tanintézeti gondnokból, és a különböző helyeken tartózkodó 100 egyháztanácsosból; a folyó ügyek elintézésére van Kolozsavárott állandó képviseleti consistorium, mely a superintendens és főgondnok, mint előlül alatt, a főjegyzőből és a helyben levő tanácsosokból áll, határozathozásra legalább 7 tanácsostagnak jelenléte szükségeltetik.

A *mózesvallású* községek csak kevés tartományban birnak létszeres szervezéssel, jelesen Morva-Sziléziában van egy tartományi fő, 6 kerületi s 37 községi rabbi, itt tehát az egyes községek országos kapocs kötelékével egymáshoz fűzvék, époly létszeres összefüggés Erdélyhonban is létezik, hol a károlyfehérvári tartományi főrabbiág, mely alatt 4 rabbi és 7 helyettes rabbi áll az alárendelt községekkel, az egész országra terjeszti ki igazgatási hatóságát; továbbá Csehthonban van 13 kerületi és egyes helybeli rabbi, szintugy Galicziában is, míg a többi tartományokban hiányzik az egyes községekben működő rabbik közti kölcsönös közreműködés, sőt a hol hazánkban léteztek is megyei rabbiállomások, ezek ujabban, mint például Baranyamegyében községekre oszlattattak fel, csak N.-Váradon van egy főrabbi, a város és Biharmegye néhány járására terjedő hatáskörrel, különben Magyarországon az udvari és államkézikönyv kimutatása szerint 346 községi rabbi a lelkészet körül foglalkodik. A hol pedig a zsidók ezelőtt külön politikai községet képeztek, mint péld. Bécs, Prága városában stb., e viszony 1851-ben meg lett szüntetve és azok merőben vallásközségekké lőnnek átalakítva.

136. §. A papjelöltek számára fennálló tanintézetek.

A fontos lelkészi állomás hivatásszerű, tudományos előkészülést különösen igényel, miért fontos megvizsgálni, miként van erről gondoskodva. A hittani tanulmányok az 1850. april 23. kelt cs. rendelettel és ugyanazon évi ministeri rendelettel lettek szervezve, és a papnöveldék ügye az egyes püspökmegyében a concordatum által előtérbe lőn léptetve. A római kath. egyház részére létezik Bécsben a *sz. Ágostonról* czimzett, 1816-ban alapított felsőbb képzőintézet (Augustineum), mely az egyes tartományok válásalapjából nyervén javadalmazását, a birodalom összes megyéinek határozott számú papjelöltjeinek magasabb kiképeztetésére van rendelve; a magyar megyebeli papság számára pedig létezik *Pázmány* b. e. hgprimásunk által 1623-ban alapított *Pazmaneum*; a görög kath. papság számára továbbá 1852-ben nyitattott meg Bécsben egy közös *cs. kir. papnöveldé* az egyes megyék 45 papjelöltjei számára a); végre a két evangelika egyház részére van a *cs. kir. evang. hittani kar* Bécsben, mely 1819-ben alapítva, 1850. októb. 3. kelt legfels. elhatározással a tanszabadság szellemében új szervezést és 1861-ben tudorfelavattatási jogot nyert, rendeltetése az ev. papjelölteknek magasabb kiképeztetése a birodalom összes tartományaira nézve, mi czélra külön 15 császári ösztöndíj és 20 convictusi állomás létezik; az intézet államköltségen tartatik fenn. Azonkívül vannak az egyes püspökmegyékben külön papnöveldék az illető megyebeli püspökjelöltek

számára b), sőt egyes szerzetrendek is u. n. háztanulmányokkal bírnak, melyeknek nagyobb része azonban csak egy-két évfolyamu tökéletlen tanintézetek; 1863-ban számított papnövelde:

	püspökmegyei	szerzetrendi	a növ. száma
a római kath. egyházban . .	54	37	2967
a görög „ „ . .	5	1	174
az örmény kath. „ „ . .	—	2	49
együtt : 59	40	3190	

A görög keleti egyház részére van *Czernoviczon* egy cs. kir. hittanintézet, továbbá *Karloviczon* egy érseki, *Verseczen* két püspöki (egy a román, egy a szerb nemzet részére), *N.-Szebenben* egy megyebeli, *Zomborban* szerbek számára, és *Plaskin* püspöki hittanintézet, végre *Pakrácz*, *Aradon* és *Zára* városában egy-egy clericalis tanoda, összesen 510 növendékkel. Az evang. egyház részére van Debreczenben, Sárospatakon, Kecskeméten, Pozsony és Eperjes városában, végre az ágostai és helvét hitvallásuakra egy ev. Seminarium Pesten összesen 477 növendékkel; az unitariusoknak van Kolozsvárott külön collegiumok (29 növ.), végre az izraeliták csak *Padua* városában külön rabbi-convictussal bírnak, melyben azonban 1863-ban csak 3 növendék számított, összesen tehát a seminaristák száma 4209-re rúg, mihez, ha az egyetemeken tanuló hittanhallgatók (1137), valamint a Róma városában levő német-magyar collegiumban talált ausztriai papnövendékek hozzászámítottak, az egész birodalomban mintegy 5354 papjelölt találtatik, mi az összes 53,636 főre rugó clerushoz mérve épen 10°. o-ali jutalekot eredményez.

a) Ezen egyházi ügyekben a lemergi g. sz. érsek hatósága alá rendelt, és a bécai városi plebánus igazgatása alatt levő Seminariumban a lemergi érseki megyéből 10 növendék, a przemysli megyéből 10, a fogarasiból 8, munkácsiból, nagyvárad és eperjesiből négy-négy, a kőrösiből 2, és a Vazul-rendi tartományból 3 növ. küldhető.

b) Hazánkban legtöbb püspökmegyében három külön alap létezik, a püspökmegyei, a papnöveldei és elaggott papok javára való alap, mire a megyei statutumok szerint az egyháziak jobbra kötelesek bizonyos összegetek hagyományozni, v. ö. egyháztanulmányok. A kath. papnöveldekre a concordatum XVII. cikke azt rendeli, hogy a hol jövedelmük ki nem elégítő, annak gyarapításáról gondoskodva leendő, teljes jog adatván a püspököknek, azokat az egyháztörvények értelmében szabadon kormányozhatni.

137. §. A vallás és közoktatás budgetje.

Azon pénzösszegek, melyek vallásos célokra, névszerint a lelki szükségletek fedezésére évenként fordítanak, sok tekintetben fokmérőül szolgálhatnak a közgazdasági és kulturállapotok megbíráására. Ezen évi kiadások azonban a birodalomban megközelítőleg sem határozhatók meg, minthogy legcsekélyebb részben az állampénztárból vétetnek, hanem legnagyobb részben vagy a vallásalapból, vagy az egyháztanulmányok és szerzetintézetek saját dús vagyonából, vagy egyéb bőkezű alapítványok és javadalmazásokból, vagy végre, mint valamennyi akatholikus egyháznak nézve, a hitsorsosoknak vallásbuzgalom-táplálta adakozási készségéből folynak.

A *vallásalapok* részint javadalmazott, részint nem javadalmazottak, a mint t. i. az államigazgatás a saját jövedelmükön felfülmárado hiánylat fedezéséhez kénytelen járulni vagy sem. Az adatok, tekintve a vallásalapok vagyónállását, a legujabb időkre nem állnak rendelkezésre, de igenis, tekintve az évi jövedelmet és kiadásokat, így a *dotált vallásalapok* 1859-ben az egész birodalomban 100.898,000 forintra menő vagyonnal birtak, miből a magyar vallásalapra 25. mil. forint jött; a *nem dotált vallásalapok* pedig, oda érte a többi nem magyar tartományokban levő világi és szerzetbeli javadalmak és egyházi alapítványok értékét is, 304.658,000 frtra rugtak, közel 20 mil. frtnyi évi jövedelemmel, miből a magyar nem dotált vallásalapra 18.515,000 frtnyi vagyon esik, de mennyire növekednék még ezen somma, ha a magyar kath. clerus széles vagyona vétetnék számba, mire nézve azonban a tájékozó támpontok végképen hiányzanak a). A fennebbi kettős értéksommából nem kevesebb, mint 192 mil. frt az ingatlan, fekvő javak értékére jő, úgy hogy a magyar egyház- s szerzetjavadalmak fekvőségein kívül a többi egyházbirtok közel 200 millió forintra becsülhető b).

Az 1864-ki budget szerint a vallás-alapoknak ez évi jövedelme:

	Magyarországb.	az egész birod.
állam- és magánkötelezvények utáni kamatból	724,005 fr	3.844,431 fr
fekvő birtok után	300,350 „	543,816 „
egyéb források után	36,919 „	440,655 „
	együtt : 1.061,274 fr	4.828,902 fr
a vallásalapokból fizetendő volt	1.059,716 „	6.394,362 „

marad felesleg : 1558 f. hiány : 1.565,460 fr
mihez járul még kegyuri és egyéb cultus czé-

lokra való kiadás c) 754,060 frttal,
az összes az állam által viselendő vallásköltség tehát

1864-ben tett 2.319,520 frtot,
és a saját alapokból folyt jövedelemmel együtt az összes cultus-budget 7.148,422 frtot igényelt.

A közoktatási ügy is csak csekély mértékben veszi igénybe a közbirodalom financerőit, miután itt is gazdagon ellátott alapok állnak rendelkezésre; jelesen az iskolai és tanulmányi dotált alapok az egész birodalomban az 1859-ki hivatalos adatok nyomán 36.674,000 forint vagyonnal birtak, miből szoros értelemben Magyarország 13.088,600 frt törzsvagyon jutott, és a birodalmi összvagyonból 11. milliő az ingatlan birtok értékét képi, sőt a nem dotált iskolai és tanulmányi alapok vagyona 55.372,000 frttal van kimutatva, miből valami 20 millió forint a fekvőségek értékét teszi.

Az 1864-ki budget szerint az *iskolai és tanulmányi alapok* ez évi jövedelme volt, és pedig :

	Magyarországb.	az egész birodalomban
állam és magánköt. utáni kamatból	279,095 frt	1.255,035 frt
fekvő birtok után	95,711 „	307,748 „

	Magyarországb.	az egész birodalomb.
tanpénzekből	35,410 frt	341,002 frt
egyéb forrásokból	47,020 „	474,302 „
együtt :	437,209 frt	2.378,087 frt
az iskolai és tanulmányi alapból fedezendő költség	465,915 „	4.937,702 „
maradt fedezendő hiány :	28,676 frt	2.559,615 frt
ehez járul még az iskolatanácsosokra	112,140 „	
különös segédelmek oktatási célokra	566,583 „	
szakbeli államtanintézetekre	116,911 „	
tudom. és művészeti felsőbb képzőintézetekre	213,966 „	
összesen :	3.569,215 frt	

ennyi tehát az állam részéről közoktatási szempontból viselendő, úgy hogy az egész teher a mi a közbiródalom vállain nyugszik, úgy tekintve az egyház- és vallásügyet, mint az egész közoktatást, 1864-ben nem többre, mint együtt 5.888,735 frtra rugott, sőt 1862-ben cultus és oktatásra valóságosan csak 4.364,875 frt adatott ki, tehát 205,375 forinttal kevesebb, mint ugyanazon évre praeliminálva volt; noha a valóságos kiadás, mely e célra 1864-ben szánva volt, t. i. az illető alapok jutalékával együtt 13 mil. frtnál többre rugott. De épen az, mit a kormány e célokra fordít, nem csak a biróalmi roppant kiadási budget egyéb rovataihoz képest felette csekély, az egyház és oktatás abban csak szerény 2—3%-al szerepelvén, hanem más culturállamokhoz mérve is igen csekély, miután b. Czörnig szerint a vallás és oktatási kiadásokhoz fejenként véve minden lakó járul:

Spanyolországban . 1 frt 50 krral	Bajorországban . 68 krral
Németalföldön . . — 93 „	Portugalliában . 52 „
Belgiumban . . . — 87 „	N.-Brittaniában . 51 „
Francziaországban . — 82 „	és Ausztr. csak . 34 „

ha mindamellett nem csak a kath., hanem kevés kivétellel a többi hitfelekezetieknek is az egyház és iskola anyagi javakkal gazdagon ellátvák, az nem csak eldődeink, hanem a most élő nemzedéknek is dúsan fakadó vallásos érzületéről és az egyház iránt hagyományos kegyelettel viseltetni szokott ausztriai népek lankadatlan hitbuzgalmáról dicséretesen tanuskodik.

a) A Wiener Kirchenzeitung 1861-ik évből való egyik közleménye szerint :

	vagyona	passivái	évi jövedelme
a világi javadalmak	113. mil. frt	2. mil. frt	8.7 mil. frt
a szerzetrendek	62. „ „	3. „ „	4. „ „
az egyházak	101. „ „	3. „ „	6. „ „
a vallásalapok	68. „ „	0. „ „	3. „ „

de itt csakis a német tartományokról lehetett szó, mert ennyi körülbelül a hivatalos kimutatásokban is fel van véve, a magyar tartományi egyházaké e summákban nincsenek bennfoglalva. A javadalmak jövedelme közt nagy különbség van, így az olmtüzi érseknek püspöki asztala 200,000 frtra, a prágaié 100,000, a bécsié 40,000, a salzburgié 20,000 frtra, ellenben az esztergami több mint 300,000 frtra becsültetik. A szerzetek közül a benedekrendi mülki apátság 190,000 frt, a bécsi skotteni 197,000 frt, a klosterneuburgi szerzet 158,000 frt jövedelemmel stb.

b) Hogy mily tekintélyes lehet az egyház fekvő birtoka, már onnan is kiderül,

hogy csak a megszüntetett urbériség fejében járt kárpótlás közel 80 mil. frtra rugott, miből mintegy 20 mil. frt a magyar tartománybeli clerusnak és alapoknak jutott.

c) A 754,060 frtból, melyekkel az államkincstár különben a vallás-céllokkoz járul, 338,102 frt, a kath. papságra, 167,442 forint az evangel. és 65,115 forint a görög-keleti Clerusra jó.

138. §. A vallásosság egyéb támjai.

E tekintetben is a kormány gyámkodó befolyása mellett több tám-pont kínálkozik a törvények tételes intézkedéseiben, mint a szabad egye-sülés szolgálta eszközökben, ámátor az utóbbi időkben a socialis téren egyáltalán kibontakozott szabadabb mozgással a vallásos érzület is hatal-masabban ébredvén fel, mind több egyház és vallásos czélokra irányzott egyelet jön létre. A kormánynak a vallásérzelmelek élesztése körüli gondos-kodása részint praeventiv szabályokban, névszerint a vásár- és ünnepna-pok szentnek tartására, az isteni szolgálat és az egyház szolgálai iránti kö-teles tiszteletnek megadására vonatkozó rendeletok hosszú sorában nyilvánul a), miben a megyei és tartományi zsinatok és egyházhatóságok szoros intézkedései által is erélyesen istápoltatik, részint repressiv szabá-lyok jönnek alkalmazásba; jelesen a vallásháborítás súlyosb esetei mint büntettek, megsértései pedig valamely törvényesen fennálló egyháznak, vagy vallásfelekezetnek, valamint ellenségeskedésekre való minden bujtogatások vétség gyanánt fenytettnek meg, és e tekintetben kedvez-en tapasztalhatni, hogy, főleg a vallásháborítási büntények a birodalomban csekély számmal fordulnak elő, gyakoriabbak a vétségek esetei, így a három utóbbi évnek átlagos adatai szerint átmérőleg elíteltetve lett az összes birodalomban:

		az összes elítéltnék
vallásháborítás bünténye miatt	83 vagy	0,2 százalékja
sértés v. bujtogat. vétség „	150 „	5,3 „

A vallásos türelem még fényesebb tanúsága a 18. §-ban kimutatott szapora vegyes házasságok, melyek a birodalomban egyáltalán, különösen a ma-gyar korona területén a különböző vallásfelekezetűiek közt évenként szok-tak kötetni.

Az egyleteket illetőleg, a vallás és egyházi czélokra fennálló külön-fele egyesülések száma 1856-ban már 3537-re rugott, vagyis több mint fele része az akkorra számított összes egyleteknek vallásos érzületek tanusitá-sára vala irányozva, ezek közül 1926, vagy jóval több mint fele rész Lombardiára jött, és e tartomány letudtával maradt a többi birodalomra 1611 egyelet, de ezekből is 974 Velenceze tartományban van, úgy hogy a többi ausztriai országokban összesen csak 637 ily czélt egyelet található; ezek közt névszerint megemlitendők a hittérítés, és a szent földre zárán-doklók ügyében tevékeny egyletek, mint Bécs városában a Leopoldina-alapítvány, a szent földnek generalbizottmánya, a szent Bonifác-egylet; Linczben a sz. Vincze-, Bonifác- és sz. gyermekség egyletei, Salzburg-ban a sz. *Rupert* és sz. *gyermekség* egylete, Magyarországon a sz. László társulat stb., hazánkban egyáltalán a legényegyletekkel együtt 25 számít-atik b). Emlitendők továbbá a catholicismus és általán a hit emelésére és

megerősítésére törekvő szent *Szever*-féle egylet Bécsben 7 fiók-egylettel 4—5000 taggal, a *linczi* központi egylet 20 fiók-egylettel és külön kath. lappal; a sz. *Alajos*-egylet és két *Mária*-féle testvérülés Salzburgban; sz. *Pál* egylete Grácban, a sz. *Vincze* és a kathol. *törzs-egylet* Inabruckban 23 fiók-egyesülettel; a *brünni* szláv központi kathol. egylet, a sz. *István*-társulat stb. stb.

Ide tartoznak végre az egyház, jelesen a székesegyház-építési egyletek (Dombau Vereine), mint péld. a linczi; a már másutt említett legényegyletek és a legkülönbözőbb nevű áhitatos művekre fennlevő társulatok, nevezetesen a bold. szűz *Mária* tiszteletére a szent szűz szivéről címzett társulatok, melyeknek, kivált hazánkban való élesztése körül jelen hg-prímásunk *Sczitovszky* ő emin. különösen érdemesült c). De az evangélika egyházban sem nélkülöztetik az egyház és vallás érdekében működő egyesületek, névszerint a *Gusztáv Adolf*-féle felette jótékony célú associatio mind Bécs városában egy főegyletet, mind az egyes tartományokban több fiók-egyletet számít; a 380—532 ev. község közt, mely ezen egyesület által átlag évenként segélyeztetik, mindig több ausztriai, jelesen magyarországi község szerepel. Végre a mózesvallásuak is, különösen hazánkban több tiszta vallásos célú egyesületekkel birnak, úgy hogy általán állíthatni, miszerint a többi társadalmi mozgalmak közt a vallás és egyház körüliek is mind nagyobb jelentőséget kezdenek kifejtetni, egyedül a németbirodalomban annyira elterjedt szabad kőművesség nem igen hontul meg a birodalomban.

a) E tekintetben különösen iránytadó, a mi a Concordatum XVI. cikkében ígértetik: Aug. Imperator non patietur, ut eccl. cath., ejusque fides, lyurgia, institutiones sive verbis, sive factis, sive scriptis contemnantur, aut ecclesiarum Antistites vel ministri in exercendo munere suo pro custodienda praesertim fidei ac morum doctrina impediatur. Insuper efficax auxilium praebebit, ut sententiae ab eppis in clericos officiorum oblitos latae executioni demandentur. Desiderans praeterea, ut debitum s. ministris honor servetur, non sinet quidquam fieri, quod dedecus eis offere possit, imo mandabit, ut omnes magistratus Clero reverentiam et honorem dignitati debitum semper exhibeant stb. Nemkülönben jellemző ugyanazon egyezménynek XV. cikke, mely így hangzik: Ut honoretur domus Dei, qui est rex regum et dominus dominantium, sacrorum templorum immunitas servabitur stb.

b) Ezen és több más birod. helyen létező egyletek többet kevesebbet összefüggésben állnak a kath. missio ügyében különösen tevékeny Xaver-egylettel Lyonban, mely a világ minden részeiből bőven folyó adakozások után évi 6—7 mil. franknyi jövedelemmel bir, mi a hittérítés különféle céljaira fordíttatik.

c) Az 1856. jun. 27. kelt legfelsőbb elhatározással a keresztény felebaráti szeretet és ájtatosság művei gyakorlására jogkötelezettség nélkül egyházi vezénylet alatt keletkező kath. egyesületekre nézve az egyleti törvény hatályból kiléptetve és megengedve lón, hogy efféle egyesülések pusztán a megyés püspök jóváhagyása mellett keletkezhesenek, az ordinarius csak arra köteleztetvén, hogy erről az országfőnököt értesítse; miért is ezen egyletek statitikája is jelenben nem oly határozottan adható, az országfőnököktől erre vonatkozó kimutatások eddigelé nem tétetvén közzé.

139. §. Az állam és egyházhatalom közti viszony.

A szabadabb fejlődés és önkormányzat elve, mely a birodalom minden egyéb társadalmi intézményeinél az újabb átalakulások folytán nagyobb

kisebb sikerrel érvényre jutottak, az egyházat sem hagyták érintetlenül, jelesen a római sz. székkel 1855-ki aug. 18. kötött Concordatum az előbb kormánybeli befolyások által sokban megszorított kath. egyháznak visszaadta az önállóság és szabad önkormányzás azon mértékét, mely a dolog természete szerint tulajdonlag minden egyházat egyaránt illet.

Ezen egyezmény értelmében az előbb fennállott *tetszvényjog* (jus placeti) meg lett szüntetve, és a püspökség, papság és a nép közt egyrészt és a római Curia közt, másrészt, valamint a nép és főpásztoraik közti szabad érintkezés minden szorosan vett egyházügyekben a polgári korlátozások alól felszabadítva lett; ugyanezen szabad közlekedés állítottott helyre a szerzetrendek és a Rómában székelő vezérfőnökök közt is.

Az egyházkormányzat, tekintve ugy a papjelöltek felvételét, valamint a hitélet vezényletét, a megyei vagy tartományi zsinatok tartását, ájtatosságok elrendezését, vagy kisebb javadalmak alapítását, felosztását vagy egyesítését, egészen a püspökség kezébe lett letéve, miáltal a magyar sz. korona előbbi jogaiban némi megszorítást szenvedett, ezt illetően a javadalmak alapítása vagy megszüntetése, ha mindjárt a plebániák alapítására nézve a kormánynak beleegyezése kikötöttet; ugyezintén a kath. ifjúság oktatására, a hittanításra, a hitéség fenntartására, jelesen a hit- és erkölcsellenes könyvek eltiltására az ordinariusnak a kánonok igényelte teljes befolyás lön megengedve. Az egyháztörvényhozás a szorosan vett egyházi, házasság- és kegyurasági ügyekre, valamint az egyházbiróságnak fenytő hatósága az egész birodalomban viseza lön állitva, de minden törvényhatósági szabadalom nélkül, tekintve a papok ellen támasztandó polg. vagy büntetőjogi pereket, kivéve egyedül a püspök által elkövetendő súlyosb vetségeket, mik iránt a fejedelem egyetértve a római pápával esetről esetre fog intézkedni.

Az apost. sz. szék feljogosítva lett egyetértésben a cs. kormánynyal új megyéket alapítani, vagy a fennállók határait kiigazítani, miáltal megint a magyar korona egyik jogáról lemondott, továbbá a székes és társaskáptalanoknál az első méltóságot (a nagypréposti állomást) a pápa osztogatja, mi szintén előbb pusztán a fedelmet illette, a püspökök kinevezésénél pedig az uralkodó a tartományi püspökök tanácsát meghallgatni ígérte, a kinevezettek azonban pápai megerősítés előtt a javak kezelésébe nem bocsátkozhatnak.

A concordatum által továbbá az egyháziak szabad végintézkedési joga és a holt kézről szóló törvényeknek megszüntével az egyháznak birtokszerzési, valamint az egyházjavak szabad kezelési joga el lön ismerve, egyedül az egyházjavak elidegenítésére, vagy megterheltetésére a curián kívül a kormánynak beleegyezése köttetvén ki. Az üresedésbe kerülő javadalmak jövedelméről, mely a magyar korona területén előbb a kir. fiscust illette, a fejedelem a vallás-alap javára készségesen mondott le, mely alap ugy, mint a tanulmányi alap, egyháztulajdonnak ismertetett el, jövedelmeik egyedül kath. egyházi és oktatási czélokra fordittatni, és azoknak kezelésére a püspököknek kellő befolyás engedtetni, sőt amennyiben ezen alap elégtelen lenne, annak kellő gyarapítása ígértetett. Végül minden az egyházi személyeket vagy dolgokat illető ügyekben a közöns. egyházjog

és az apost. széktől jóváhagyott egyháztan teljes érvényre juttatva, minden ellenkező törvény pedig vagy szokás hatályból kiléptetve lön.

Az *evangelika egyház* és az államhatalom közti viszony nem csak a magyar tartományokban van a vallásgyakorlás teljes szabadsága és az önkormány szellemében alaptörvény természetével bíró államszerződés és hazai törvények által szabályozva, hanem az 1861. apr. 8. kelt cs. patenssel a többi örökös tartományokban is hason szellemű alapon lön szervezve, jelesen a vallásnak szabad, nyilvános gyakorlása, templomok építése torony és órával vagy a nélkül, a lelkészet és egyházi ünnepek vagy ájtatosságok szabad elrendezése, szertartásos és hittani könyveknek saját vallásuk szerinti szabad használata, egyházközlönyeik szabad kirendelése, az egyház-törvényhozás és törvénykezésnek bizonyos korlátok közti gyakorlása örök időkre biztosítva lön. Az evangélikusok mindenütt iskolákat alapíthatnak, a tanítókat azokon kinevezhetik, a hitoktatásnak módját és terjedelmét azokon meghatározhatják, és nem csak ezen tanodáknak confessionalis jellege biztosítva, hanem ígérve lön, hogy az állam költségén eddig létesített vagy ezentúl létesítendő ev. tanintézeteken is csak ev. tanítók alkalmazhatók; egyuttal kijelentetett, hogy az ev. alattvalók a külföld ev. tanintézeteit az e tekintetben fennálló általános szabályrendeletek megtartása mellett szabadon és megszorítás nélkül meglátogathatják. Az evang. nem köteleztethetnek valamely más egyház, vallás, oktatás vagy jótékonyági céljaira való teljesítésekre, és minden ellenkező szokás megszűntnek kijelentetett, ellenben saját alapítványaik szabad élvezete és tisztán ev. célokra való fordítása biztosítva lön; az ev. egyházközsegeknek tulajdonszerzési joga elismerve, sőt kimondva lett, hogy mindkét felekezet egyházszükségleteinek fedezéséhez, azonfelül a mi már jelenleg e célra az állampénztárból fordíttatik, a birod. kincstár évenként a megkívánt összegekkel fog járulni.

Az állampolg.-jogok, névszerint az általános hivatalviselési képességnek telje az ev. hitűekre olyformán mondatott ki, hogy biztosítva lön, miszerint a minisztériumnál mindkét felekezetű hitsorsosokból álló külön osztály fogja az ő felségét illető legfőbb felügyeleti jogot gyakorolni és az ev. iskolákra való felügyelés csak ugyanazon hitű közlegekre fog bízni, szóval világosan kimondatott, hogy minden az evang. államjogi állását illető ügyek, a minden törvényesen bevett egyház és vallástársulatot illető önállóság és confessionalis szempontból biztosított önkormányzás elve szerint lesznek mindenkor elintézendők.

A többi vallásfelekezetek államjogi helyzetére nézve, noha némi megszorítások, jelesen a mózesvallásuakra még máig is fennmaradtak, irányadó azon a későbbi államintézkedéseknek is alapjául szolgáló elv, mely az 1851. dec. 31. kelt cs. nyiltparancs következő kijelentésében elé van szabva: „Kinyilatkoztatjuk, hogy a törvényesen elismert minden egyházakat és vallástársulatokat a közös, nyilvános vallásgyakorlat jogában, továbbá ügyeik önálló igazgatásában, valamint istentiszteleti, oktatási és jótékonyági célokra rendelt intézeteik, alapítványaik és tőkéik birtokában és élvezetében megtartani és védeni akarjuk.“

HARMADIK RÉSZ.

A birodalom szervezete.

I. FEJEZET.

AZ ALKATIDOM.

Bevezetés.

Az állam *alkat- és kormányidoma* képi annak *létszerét*. Az államszervezet ennél fogva mindkettőnek fejtegetését teszi szükségessé. Az *alkatidom* az államfőhatalom és a népképviselőnek, a *kormányidom* a közigazgatási gépezetnek műszerén sarkal. Az egyik és másiknak joglányát az államszervezet alapjául szolgáló törvények nyomán kifejteni tulajdonképp a tételes államjognak feladata, a mennyiben azonban az államkötelék valamint a statusszerkezet az összes társadalmi körökre, a nép anyagi, szellemi jólétére tetemesen kihat, a statistika nem nézhet el a közjogi viszonyoktól, kivált nem azon mozzanatoktól, melyek a népelettel való szorosabb összefüggésöknél fogva egyrészt nagyobb statistikai fontossággal bírnak, másrészt a statistikának közvetlenebb tárgyát képezik. Miután azonban az alkatidomnak részletesb taglalása jóval inkább a közjognak tüzetesb feladata, Ausztriának államszervezete azonfelül az átalakulás műfolyamát még át nem élte, e részben csak a legszükségesebbek közlésére szorítkozunk a).

a) Az állam alkatszerve csak a népelethez való viszonyítása szerint képezvén a Statistika tárgyát, mi sem közjogi discussiókba, sem a jelen szerkezetnek jogalapokon való megfejtesébe nem fogunk bocsátkozni, és így tetteleg kideríteni hibás voltát azon az utóbbi évtized alatt gyakran vitatott nézetnek, mintha az egész államjog a statistikában bennfoglaltatnék, mi, főleg alkotmányos államra nézve, éppoly téves, mintha állítatnék, hogy az államjog egyszersmind ugyanazon államnak statistikája is, épen e téves felfogás helyreigazítására a közjognak szoros érdekébe való kérdéseknél a lehetőségig rövidke leszünk, erre a közjogi munkákra, névszerint Magyarországot illetőleg *Cziráky* Consp. juris publ. R. Hung. Bécs 1861. és e munka után *Hegedűs* és *Suhajdától* magyar nyelven 1861-ben megjelent dolgozatokra, *Virozsil* Jus pub. R. H. 1864. és magyarul 1861.; végre *Récsi* Magyarország közjoga, Pest, 1861. című munkára hivatkozván, a többi tartományokra nézve v. ö. *Pauler* Jog és államtudomány Encyclop. Pest, 1862. 157. és köv. lapjain.

I. SZAKASZ.

Az államfőhatalom.

140. §. Az uralkodóház, a trónörökösödési rend, nagykoruság, ideigl. kormányzás.

Az uralkodóház az *Ethiko* fenséges törzből származó *Habsburg-Ausztria-Lotharingiai* család a), mely az 1723, illetőleg 1724 évről való *pragmatica sanctio* alapján az egyes tartományokból, mint a *geneticus* összefüggés kapcsával elválhatlanul egybefűzött alkatrészekből álló egységes és osztatlan örökös császári birodalom felett, az ág és elsőszülöttségi örökösödési rend szerint akként uralkodik, hogy csak a férfiág teljes kihaltával megy át a női ágra a trónöröklési jog, a női ágban is a férfiak megelőzvéen a nőket, és ez esetben is a közelebbi ág kizárván a távolabb-ágiakat. Az uralkodó család mindkét ágban teljes kihaltának esetére a cseh- és magyarországi rendeknek a szabad fejedelemválasztási jog biztossított, ugyanaz hazánkra nézve minden *inauguralis* okmányban ígértetvén; míg a többi tartományok felett a szabad rendelkezési jog a házi törvények értelmében állana fenn, sem az októberi diplomában, sem a februári patensben az ellenkező nem köttetvén ki.

A *nagykoruság* iránt általános alaptörvény nem rendelkezvén, a trónörökös az 1379. sept. 6., 1386. október 10., és más időben keletkezett házi szerződések értelmében, mint *ausztriai főherceg* az eltelt 16-ik évvel nagykorunak tekintendő. Csehország tartományszabványai a 14-ik évvel, a magyarországi törvények az *aetas legitimával* tartják a nagykoruságot elérettnek. Mikor válik ennél fogva a trónörökös, mint *ausztriai fejedelem* nagykoruvá, valjon, mint némelyek állítják, az eltelt 18 évi életkorral, nincsen világosan meghatározva. Ha kiskoru a trónörökös és az utolsó fejedelem a gyámság és helytartói kormányzás iránt nem intézkedett, a nem magyar örökös tartományokban a házi rendtartások szerint a legközelebbi fiági, ilyennek nem létében a legközelebbi nőági rokont, Magyarországon az 1485 : 2. t. cz. szerint az ország nádorát illeti a gyám- és kormányzói hivatal b).

a) *Ethiko* alemaniai és alsatziai (elsassi) herceg ivadékeitől származó *Habsburg* grófi ház, *Rudolf* fiainak az osztrák tartományokkal, mint hűbérré lett megadományoztatása után az *ausztriai*, és *Mária Teréziának* *Ferencz-István lotharingiai* hggel való egybekelése után a *lotharingiai* díszes ragasztékkal bővült meg. Az örökösödés rendje szerint a fiág magvassakadtával a *pragmatica sanctio* értelmében legelől III. Károly, majd I. József, utána I. Lipót nőágbeli maradékai hivatván a trónöröklésre.

b) Az uralkodóház szerződvényei és házrendtartásai soha közzé nem tévetvén, és a nagykoruság, gyámság, ideigl. kormányzás iránt birodalmi törvény nem intézkedvén, ezen kétségkívül fontos közjogi viszonyok nincsenek még minden kételyt elhárító módon kifejtve, és alkotmányos megállapításukat nagyon is igényelnék; annál is inkább, miután az 1849. marc. 4. kelt patensben határoztatott, hogy erre vonatkozólag a házi törvények intézkedései tartatnak fenn, mely patens maga azonban utóbb az 1851. dec. 31. kelt cs. kéziratok által hatályból kiléptetett.

141. §. A trónralépés módja az uralkodó vallása, czimje, a bir. czimer.

A trónralépés alkalmával szokásos egyházi szertartások, jelesen a leteendő fejedelmi és hódolati eskü az állam alkotmányát felsőbb hatalom örve alá helyezvén, nem csekély garantiaul szolgálnak a kölcsönös jogviszony békés s higgadt kifejlése iránt. Ausztria 1848 előtt nagyrészen korlátlan alkatidommal bírván, a birodalmi trón elfoglalása, ámbátor az 1804. aug. 11. kelt pragmaticai rendelet császári koronázást elé szab, eddigelé minden ünnepélyesség nélkül ment végbe, egyszerű manifestummal adatván tudtul a trónelfoglalás ténye, annál inkább, miután az előbb fennállott foederativ rendszer szellemében az egyes tartományokban amugy is helyt nyert szertartásokon felül külön császári koronázás kevésbé ismertetett el szükségesnek; az egyes tartományokban azonban hol külön hódolás, hol formasszerű koronázás vala szokásos, az előbbi a két Ausztriában, Steier-, Karantán-Krajnahgységben, Tirol- és Erdélyhonban, az utóbbi Csehországban, Lomb.-Velenczében a), és kivált Magyarországon; itt az 1791 : 3. t. cz. szerint a fejedelemelek trónraéléptétől számított 6 hónap alatti megkoronáztatása annyira szükséges kellék, hogy a magyar közjog csakis a koronázott király szabadságait ismeri el teljes jogvényűeknek. A koronázás előtt az ország sarkalatos jogait biztosító hitlevél az e célra egybehívott népképviselőnek kiszolgáltatandó, mely okmányban az ország szabadsága és igazsáinak, valamint a magyar korona területének épentartása, illetőleg kiegészítése, a szent koronának az ország határain belül két országgyűlésileg valláskülönbség nélkül választandó koronaőr általi őriztetése; az uralkodóhoz magvaszakadtával a nemzet szabad királyválasztási joga, végre a királyutód által hason koronázási hitlevélnek leendő kibocsátása ígértetik és biztosittatik.

Mag a koronázásnak egyik lényeges része, hogy az ország hercegsprimása és nádorfőispánja által a szent István koronájával elészabott szertartások szerint ékített fejedelem szabad ég alatt az ország törvényeinek és jogainak hű megőrzését, a haza védelmét eskü alatt megígéri, mely eskü, miután a törvénybe igttatatik, decretalisanak mondatik, megkülönböztetéstül azon eskütől, melyet a koronázandó fejedelem a pontificáló primás kezébe tesz le, az egyház és intézményeinek lelkes oltalmára (juram. de justitia et pace) b).

Az uralkodó vallása a házi szerződvények értelmében a római kath. hitvallás, melyre a fejedelemisszony is, ha más hitben neveltetett, esketés előtt át szokott térni, mindkét nemi gyermek is e vallásban nevelendő. Az ausztriai fejedelem mint magyar király, apostoli czimvel él, mely diszcim XIII. Kelemen pápától a pragmatica sanctio után Mária Terézia és ivadékai részére ujra megerősítve lón c). Az ausztriai uralkodónak különben háromrendű czimét megkülönböztethetni, a nagyot, mely hódolások, fontosabb államcselekvények, nemzetközi szerződések, császári patensek és nyomosabb rendeletek kihirdetése alkalmával használtatik, a középczimet, mely kevésbé ünnepies hirdetményeknél, végre a kis czimet,

mely közönséges fejedelmi aláírásoknál és a vert pénzeken jó alkalmazásba. A nagy czim nem csak a birodalom egyes tartományait, az egy katonai határörvidéket kivéve, hanem némely országoknak hajdan önálló területet képezett egyes alkatrészeit külön-külön, sőt oly vidékeket is foglal magában, melyek valaha az ausztriai vagy a magyar fejedelem kormánya alatt állottak, és mikre nézve hol fennmaradtak, a koronának némely jogigényei, hol nem; a czim iránt az 1804. aug. 11-én kelt pragm. rendelet, továbbá I. (V.) Ferdinad 1836. és a most uralkodó I. Ferencz József 1849. marc. 4. és nov. 18-án kelt cs. patense intézkedik, az utóbbi két cs. nyiltparancscsal a krakó n.-hercegi, bukovina hgi, és szerb nagyvajdai ragaszték illetetvén a nagy czimhez, mely jelenleg így hangzik: *Isten kegyelméből ausztriai császár; Magyar- és Csehország, Lombardia és Velencze, Dalmát-, Horvát-, Tótország, Galiczia, Lodomeria és Illyria s Jeruzsálem stb. királya; Ausztria főhercege; Toscana és Krakó n.-hge; Lotharingia, Salzburg, Steier, Karantán, Krajna és Bukovina hercege; Erdély nagyfejedelem; Morvaország örgrófja; Fel- és Al-Szlézia, Modena, Parma, Piacenza és Guastalla, Osvieczin és Zator, Teschen, Friaul, Ragusa és Zára hercege; Habsburg, Tirol, Kyburg, Görs és Gradiaka hercegetített grófja; Trient és Brixen fejedelme; Fel- és Al-Lausitz, és Istria örgrófja; Hohenembs, Feldkirch, Bregenz, Sonnenberg stb. grófja; Triest, Cattaro és a szláv örgrófság ura, a Szerbvajdaság nagyvajdája stb. stb.* A ritkitott betűkkel nyomtatott tartományok a közép czimben foglalvák, míg a kisebb czim következőleg hangzik: *Isten kegyelm. ausztriai császár, Magyar- és Csehország, Lombardia, Velencze, Galiczia, Lodomeria és Illyria királya, Ausztria főhercege stb.*

A fejedelmi czim szerint a *birodalmi czimer* is háromféle, a nagyon az uralkodóház czimere köré nem csak a nagy czimben elősorolt tartományok és részeknek, hanem még a magyar korona alá hajdan tartozott Ráma, Kún, Bolgár- és Szerbországnak, nem különben Indiának, a két Szicília, Castilia, Arago, Calabria és Anjouház czimerei csoportosulnak, míg a kis czimer a kétfejű koronás sas mellén nyugvó paizeon egyedül az uralkodó család házi czimerét tünteti fel, t. i. közepén vörös mezőn fekvő ezüstgerendát, jobbra aranymezőn ágaskodó, koronázott vörös orosz lányt, balra szintén aranymezőn vörös résgerendát három egymás felett levő ezüst sassal, az egész körül folytatva a birodalmi főbb vitézrendek diszjeleitől.

Magyarország két paizsu czimerének egyik, t. i. vonalzott oldalán vörös mezőn fekvő négy ezüst keresztgerenda, a másik szintén vörös mezőn koronázott hármás dombon nyugvó ezüst patriarka-kereszt. Horvátországé vörös és ezüstre kockázott paizs, Tótországé kék mezőn két ezüsfolyam, melyek közti zöldmezőn futó nyest, a felsőbb folyam fölött ezüst csillag (a Mars jelképe). Erdélyhoné végre keskeny vörös fekvő gerenda által két mezőre osztott paizs, melynek felső részében kék mezőn egy kiterjesztett szárnyu sasnak félteste, jobbról arany nappal, balról ezüst félholddal, mint a magyar és székely nemzet czimere, az alsó aranymezőn hét vörös torony mint a szász nemzet czimere.

a) Csehországban, ha nem is alaptörvény, hanem hosszú szokás folytán a koronázás Prága városában az ottani érsek által a leitmericzi és königgrázi püspök segédlete mellett olyformán teljesített, hogy itt a fejedelem a kath. egyház fenntartására és annak, úgy mint az országnak védelmére, nemkülönben az igazság szerinti uralkodásra esküt tett. egyúttal ez alkalommal érdemes férfiak sz. Venczeslav lovagává avattak fel; Lomb.-Velenczében a Monza városában őriztetett vaskoronával történt a koronázás, és pedig Milano városában az ottani érsek által, miután előbb a rendek az ország nevében ünnepélyesen hódoltak.

b) A koronázás szertartásait, névszerint az annál működő országnagyaink a zászlócsinok szereplését, az ahoz lényegesen szükséges *szent István koronáját*, a királyi méltóság és a jogcontinuitásnak ezen jelvényét, hazánk e sz. ereklyéjét, valamint az ország egyéb ékességeit illetőleg az érintett közjogi munkák és azokban idézett irodalomon kívül, v. ö. *Fényes, Schwarzer* és *Springer* statist. munkáit. A magyar koronázás alkalmával sz. István kardjának megérintése által némely érdemesült hazánkba arany-sarkantyus vitézekké szoktak felavattatni, kik azonban külön vitézrendet époly kevésbé képeznek, mint a fennebb érintett Wenczel-lovagok. Kevés magyar közjogi tárgyról létezik annyi monografia, mint a szent koronáról, mely két részből áll, az alsó nyílt korona, görög művű karika, I. Dukas Mihály bizantzi császártól, a felsőbb csukott római faragványú korona II. Serestély pápától eredetnek tartatik, v. ö. Récsi i. m. 195. és köv. l.

c) Megszólításban e czim használtatik : Császári és apostoli királyi felség legkegyelmesebb urunk.

d) A birodalom nagy és közép czimeinek, valamint az egyes tartományokéinak leírását nem adom, azt csekélyebb jelentőségűnek tartván, e tekintetben elég *Springer* statist. munkájára utalnom, egyedül a czimképeken netalán metszve és nem színezve előforduló ábrák megértésére ide igdtatom azon régi verseket, melyeket még boldogult Horvát István a diplomatika és heraldikából volt elfelejthetetlen tanáromtól tanultam; a czimertan szerint t. i. a színek következő jegyekkel jelöltenek meg :

Pontok aranyt tesznek, a jegy kihagyása ezüstöt
Állva verest, kékszint fekvé vonáska jelent,
A zöld balra ledől, a bíbor balra megyen fel,
Koczkázott négyeseg bús feketére mutat.

142. §. Az uralkodó udvartartása.

Az ausztriai uralkodó udvara belső és külsőre szakad, amazt a négy udvari törzs, az alárendelt organumokkal, az udvari tisztségek és hivatalok, a testőrök, az ausztriai vitézrendek tagjai, a belső titkos tanácsosok és aranykulcsosok, emezt a cs. kir. udvarnokok, a nemes apródok és a szolgáló személyzet képezik, mindezekről röviden következők jegyzendők meg :

I. A *főudvarmesteri* törzs, külön szervezett főudvarmesteri hivattalal a), vezénylete alá tartozik az udvari kápolna, a valóságos és czimzetes udvari káplányokkal; az udvari és házi orvosok s sebészek, a kamara és teremszolgálatra rendelt tisztség; a szorosan vett háztartásra levő gazdasági személyzet; az udvari könyvtár, zenekar, az udvari palota és várnagyi hivatalok és felügyelőségek b), az udvari állatsereglet igazgatása, az udvari gyógyszerár igazg.; külön udvari fizető-, ellenőri, számvevői és építészeti hivatal; végre a kamarai és udvari művészek, valamint udvari czimvel élő gyárosok és kereskedők. E törzs alá tartoznak még a *főpálca*-, *fővadász*- és *főszertármesteri* tisztség, mint külön udvari szolgálatok és a heroldok c).

II. A *főkamarási törzs* szintén szervezett külön kamarás-hivatallal, vezénylete alá van rendelve az udvari kincskamara, az állat-, növény- és ásványtani, érem és régiség, s az ambrasi gyűjtemény, a természettani és csillagászati cabinet, a képcsarnok, a két udvari színház igazgatósága, végre a kamarai énekesek és művészek. A főkamarásnak egyik tiszti hivatala 6 felségénél kihallgatásokat kieszközölni.

III. Az *udvar-főnagyi törzs* külön szervezett és némely esetben bíróságképen működő udvari főmarschalli hivatallal, miről többet a törvénykezésnél; az udvari főmarschall egyszersmind az udvari cselédség feletti felügyelettel van megbízva.

IV. A *főlovászmesteri törzs* külön hivatallal, vezénylete alatt vannak az udvari istállók, ménesek, lovardák, a baromrovosi osztály stb., idevalók még az iparosok és gyárosok, kik, mint szállítók szerepelnek, a nélkül, hogy udvari czim ragasztékkal élhetnének. Az udvartartáshoz végre még 6 felségének vezére és szárnysegédei, a központi katonai iroda, a családi jószágok igazgatósága, végre a családi és hitbizományi alapok magánpénztára tartoznak.

A *testőrsegek* szintén a főudvarmester, mint ezredesük alá rendelve, van pedig az *Arciere*, a *darabont* és *zsandár-testőrség*; a Mária Teréziától 1760. alapított *magyar nemes testőrség*, melynek kapitánya hazánk törvényei szerint az ország főzászlósa közé sorakozik, valamint az 6 felsége Ferdinánd által 1836-ban alapított *olasz testőrség* az 1848. évi mozgalmak után tényleg elenyészett.

Azonkívül vannak az egyes országokban külön korona- és udvari isztségek, melyek a német-szláv tartományokban némely főuri családokhoz hűbérként örökjoggal kötve, ily örökös tartom. tisztség Alsó- és Felső-Ausztriában mindegyikében 17, Tirolban, Stiria és Krainában 12, Karantánban 11, Csehországban 10 létezik; azonfelül van Csehországban még 18, Galicziában 17, Lomb.-Velenczében 6 koronai és országos díszhivatal, melyet 6 felsége kitűnő férfiaknak élte fogytáig szokott adományoztatni, és mindnyájan a császári udvar fényének emelésére szolgálnak, a mennyiben az illető ország határai közt tartózkodó fejedelem legmagasabb személye körüli szolgálatokra hivatvák. Hason rendeltőségük van a magyar király felséges személye irányában a magyar udvarhoz tartozó országzászlósoknak, kik közt a négy első mint főzászlós urak következőleg sorakoznak: a *nádor*, *országbíró*, *horvátországi bán* és a *kir tárnokmester*, a többi 7 pedig kinevezésük rendje szerint a *kir főlovászmester*, *főpohárnok*, *főkamarás*, *főasztalnok*, *főajtónálló*, *főudvarmester* és a *testőrök kapitánya*; az utóbbiak, jelesen a koronázás alkalmával szerepelnek, csak a főlovászmesternek országgyűléseken a rendészeti, a főajtónállónak rendtartási teendők jutván; ellenben a négy első főzászlós egyszersmind az államigazgatásba vágó fontos kormányzati hatósággal bír, jelesen a *nádor* az országból távol, vagy gyámság alatt levő királynak törvényes helytartója, a király és a nemzet között közbenjáró, és annak koronázója, előbb elnöke volt a főrendűeknek, mi 1848: 4. tcz. által megváltoztatva lett, továbbá elnöke 6 a magyar kir. Helytartótanácsnak, főgondviselője az

országos levéltárnak, Pest-Pilis- és Soltmegyék örökös főispánja, a jászok, kunok grófja, hajdan a magyar felkelésnek vezére; a nádor különösen az ország első nagy birája, és mint ilyen a hétszemélyes táblának főelnöke, a kir. táblához pedig alnádort és nádori ítélőmestert nevez ki; előbb még nemesi jószágokat is adományozhatott stb. A nádor a királytól kijelölt két kath. és két evang. főrendűek közül szabadon választatik a népképviselőt által. Második helyen van az *országbíró*, ki szintén egyik nagybirája az országnak, hivatalos pecséttel ellátott hiteles személy, nem lévén jelen a nádor, elnöke a hétszemélyes táblának, és a magyar helytartótanácsnak, a kir. táblához alországbíró és ítélőmestert nevez, ezelőtt még az országgyűlésen is a nádor távollétében elnökölt. Harmadik helyen van a *bán*, ki Horvát-, Tót- és Dalmát egyesített országoknak nagybirája, a magyar kir. helytartótanács tagja, királyi megegyezéssel a hármass országban közgyűléseket hirdet s azokon elnököl; a nemesi felkelésnek főparancsnoka stb. A kir. *tárnokmester*, ezelőtt a tárnoki városok nagybirája gyanánt működött, elnöke volt az országgyűlésnek, a nádor és országbíró akadályozásával, ő különben a magyar kir. helytartótanács és a hétszemélyes táblának tagja, és az előbbinek rendes elnöke stb. Nem ugyan az országzászlók közt, hanem közvetlenül utánok a *pozsonyi gróf* és a *két koronaőr* sorakozik, mint szintén a magyar király udvarához tartozó főtisztok.

a) Az udvari törzsök alá rendelt hivatalok nem államhivatalok, hanem merőben udvari tisztiségek, csakhogy az alkalmazott főbb tisztviselők jobbára az államhivatalnokok szerinti tiszti rangot nyernek, például valóságos udv. tanácsosi, titkári, fogalmazói jelleggel és címmel.

b) Vannak pedig ily várnagyi és palotai felügyelőségek (Schlosshauptmannschaften): Bécsben, Laxenburgban, Schönbrunn és Hetzendorfban, Belvederen, Budán, Prágában, Innsbruck és Ambrasban, Salzburg, Mirabell, Klessheim és Hellbrunban, mindezen helyeken fejedelmi paloták vagy hajlékok találhatók. A gazdasági állomások közt a *tarcsált* udv. szőlőhegy kezelőtisztje is fordul elő.

c) Van egy ausztriai császári, egy-egy magyar, cseh, és lomb.-vel. királyi, végre egy ausztriai főhercegi herold.

143. §. A vitézrendek.

Vannak a birodalomban udvari diszrendek, és vannak katonai és polgári érdem-vitézrendek, mindkét rendűeknek tagjai a belső udvartartáshoz számítvák; az előbbiekhöz tartozik:

1. Az *aranygyapjasrend* (Toisonorden), kegyes Fülöp burgundi hercegtől 1430. alap., I. Miksa, a burgundi herceg örökösneje Máriával való egybekelése folytán a habsburgi házhoz jutott, a badeni békekötés által az ausztriai ágnak e rendre való joga elismertetett, csak kath. vallású főrangú és nemes születésű, jobbára csak uralkodóházból valóknak adatik, nagymestere az uralkodó császár; a rend jele aranylánczon lefüggő aranygyapju, praetium laborum non vile felirattal. Ünnepeleken a vitézek saját rendi diszöltönnnyel élnek.

2. A *csillagkereszt* rendje, I. Lipót neje által főrangú hölgyek számára 1668-ban alapítva. A rend jele császári sas, mellén kékre zománczott ke-

reszt s arany szívvvel rajta az üdvözítő egybefont szent neve, a sas feletti fehérre zománczolt szalagon „Salus et gloria“ felirat a).

3. Tiszta katonai vitézrend a Mária Teréziától 1757. a kollini ütközet emlékeül alapított *Mária Terézia rendje*; csak valóságos szolgálatban álló katonatiszteknek adatik, kik a csatatéren különös vitézség és hősi tettek által magukat kitüntetik, és pedig közönségesen a rendkáptalan javaslata folytán, de az uralkodó, mint a rend nagymestere, azt különben is osztogathatja; a rend akkép van javadalmasza, hogy 8 nagykeresztes évi 1500 pfrt., 16 középkeresztes 800 frt, és 100 kiskeresztes évi 400 frt fizetést huz, melynek fele az özvegyre száll; a megüresült fizetésekben a tagok az időbség szerint lépnek elő; a tagok mind, még a kiskeresztesek is, a belső udvarhoz tartoznak és a lovagi, sőt kérelmükre a bárói rangot örökösödési joggal nyerik; a rend jele: fehérre zománczolt nyolczszögű kereszt, előlapján vörös mezőn fekvő fehér kereszt-gerenda „fortitudini“ fölirattal b).

A polgárérdemeknek szánt vitézrendek közt első helyen sorakozik:

I. A sz. *István* vitézrendje, Mária Teréziától 1764. máj. 5. alapítva, úgy hogy mult 1864-ik évben fennállásának százados ünnepe megülett c); három osztályra szakad, a nagykeresztesek azonnal valóságos belső titkos tanácsosokká, a középkeresztesek pedig decretalis tanácsosokká válnak, a kiskeresztesek végre kérelmük folytán díjmentesen a bárói rangot nyerik, mindannyian az udvari ünnepélyekben résztvesznek; a rendnek nagymestere a magyar apostoli király, főpapja az ország hercegprímása, kancellárja az ország főkancellárja, van azonfelül még külön kincsrője, heroldja s írnoke. A rend jele: zöldre zománczolt nyolczszögű kereszt, közepén vörös mezőn koronázott hármás dombon nyugvó kettős patr. kereszt *M. T.* betűkkel és „*publicum meritorum proemium*“ körirattal, hátlapján *S. St. R. A.* betűk; viseltetik szalagon, a nagykereszt azonfelül aranylánczon, és azzal külön diszöltöny is jár; a tagok száma, tekintve a belföldieket, 100-ra van megszorítva, de nem a kültagokra nézve, rendesen azonban csak koronásfőknek, hercegi vérből való vagy kitünő magas állásu államférfiaknak adatik, mert az aranygyapju rendén kívül, ez a legbecsesebb rend, melyet az ausztriai fejedelem osztogathat. Testületileg ezen rend a Lipót vaskorona- és Ferencz József-rendet megelőzi, az egyes vitézek azonban ugyanazon osztályból maguk közt a feldisítés korrendje szerint rangoznak d).

II. A *Lipót-rend* I. Ferencztől 1808. alapítva, a haza és az uralkodóház iránt szerzett mindennemű polgári és katonai érdemek megjutalmaztatásaul. A nagykeresztesek szintén valóságos belső titkos tanácsosokká válnak, a középkeresztesek kívánalmukra a bárói, a kiskeresztesek végre a birodalmi lovagrendbe díjmentesen felvétetnek, mindannyian pedig résztvesznek az udvari ünnepélyekben. A rend jele: vörösré zománczolt nyolczszögű kereszt fehér foglaltvánnyal, előrészén *F. J. A.* betűkkel és „*Integritati et merito*“ körirattal, hátrészén „*Opes Regum corda subditorum*“ császári jeligével. A rendet az uralkodó, mint nagymestere, szabadon osztogatja, érte folyamodni nem lehet.

III. A *vaskorona rendje* I. Ferencztől 1815. hason név alatt Napoleon-tól alkotott rend helyébe alapítva, ugyanazon érdemek kitüntetésére, melyekre a Lipótrend szól, ezért sem lehet folyamodni; ugyanazon megtiszteltetések járnak az egyes osztályokkal, csakhogy ezek nem nagy- közép- és kiskereszteseknek, hanem I. II. és III. rendű vitézeknek neveztetnek. A rend jele a vaskorona, mely felett a koronás cs. sas *F.* betűvel mellén és hátrészén az alapítás éve (1815).

IV. A *Ferencz József rendje*, a mostani uralkodótól trónralépése évforduló napján alapítva, mindennemű, a haza és uralkodó család körüli érdemek kitüntetéséül, születés-, vallás- s rangra való tekintet nélkül. A rend szintén három osztályra szakad, nagy, közép (Comthurok és nem mint a többi rendeknél *commendeurek*) és kiskeresztesekre, mindannyian az udvari ünnepekben épen úgy résztvesznek ugyan, mint a megelőzőtt rendek tagjai, de semmi rangemelés nincs azokkal egybekötve; nagymestere az uralkodó. A rend jele vörösre zománczolt aranszegélyű kereszt, melynek közepén fehér mezőn *F. J.* betűk, a kereszt négy ága közt részben arany, részben feketére zománczolt kétfejú koronás sas, orrából lefüggő és csukott kezekkel végződő aranyláncz a császári jelige betűivel: „*viribus unitis*,” hátrészén az alapítási év (1849.); a kereszt felett a császári korona lebeg, a rendjel vörös szalagon viseltetik e).

A *belső valóságos titkos tancsosok*, ugymint a *cs. kir. kamarások* vagy *aranykulcsosok*, szintén a belső udvarhoz tartoznak, az előbbi czim a főpolgári, katonai és egyházi nagyoknak különös kitüntetésül ő felsége által szokott adatni, és e czimmal kizárólag jár a fő- vagy nagyméltóságú (*excellentiás*) diszmegszóllítás; a kamarási méltóság a főnemeseknek adatik ő felsége által f), mindkét méltósággal felruházottak nejei és özvegyei a császárné udvarához tartoznak épen úgy, mint a palota és udvari hölgyek.

A *cs. kir. udvarnokok*, mely intézet Magyarország részére *aulae regiae familiares* czime alatt Mária Terézia által 1773-ban újra felélesztett, az udvari diszelgésre vonatkozó kitüntetésben részesülnek ugyan, de úgy mint a *nemes apródok* (kik rendszeren a Mária Terézia-féle lovag-akademiában neveltetnek) a külső udvarhoz számíttatnak.

a) A rend legfőbb védasszonya vagy az uralkodó neje, vagy az előbbi uralkodó időse özvegye, jelenben Karolina Augusta, I. Ferencz császár özvegye és az uralkodónak mostoha nagyanyja.

b) A rendjelek egyáltalán különböző színű szalagon viseltetnek, és pedig a nagykereszteseknél rendszeren 4 hüvelyk széles szalag jobb vállról a mellén át részsuton balfelé foly le, azonkívül a mell bal részén a rend (emblemje, devise) jelvénye esztét himzett csillag formájában viseltetik, azon a vaskorona rendnél avita et aوتا-féle felirat, különben a rendjel előrése szokott előfordulni; a középkeresztesek megint a rend jelét a nyak körül folyó két hüvelyk széles szalagon, a kiskeresztesek végre azt másfél hüv. széles szalagon a mell bal oldalán viselik.

c) A rend alapításának történetére, statutumaira és egyéb érdekes momentumokra nézve ajánlható a százados ünnep alkalmával kiadásában megjelent (tudós hasáhnkha Toldy Ferencz műve) *Memoria Insignis ord. St. Steph. Hung. Regis ap. saecularis, Bécs, 1864.*

d) A vitézrendek osztogatásában az ausztriai kormány, főleg saját alattvalói irányában, mindenkor bölcös mérséklettel járt el, de annál nagyobb bőkezűséggel osztogattnak azok, főleg ujabbban a külföldieknek, mily szaporodás állott be az ausztriai rendjelekkel feldíszített bel- és külföldi tagok számában, következő összevetésből tűnik ki; volt:

	1837-ben		1857-ben	
	belföldi	külföldi	belföldi	külföldi
Mária Terézia-rendből	162	61	86	23
Szent István-rendből	116	64	100	127
Lipót „	255	472	555	852
Vaskorona „	74	175	1000	1133
Ferencz József „	—	—	666	347
együtt:	607	772	2407	2482
	1879		4889	
csillagkeresztes hűlgy . .	861		945	
aranygyapjas vitéz . . .	40		46	
összesen:	2280		5880	

e) Az előbb létezett arany és ezüst polgári érdemjel és érem helyett 1850. febr. 16. kelt legfelsőbb elhatározással alapított arany és ezüst érdemkereszt koronával vagy korona nélkül, nem képes vitézrendet, hanem polgári, katonai, egyházi, irodalmi és egyéb érdemek megjutalmazására adatik, tulajdonosi azonban sem az udvartartáshoz nem számíttatnak, sem rendi tagoknak nem tekinthetők. Az érdemkereszt oly formájú, mint a Ferencz József-rendé, csakhogy a sas hiányzik, és a közép mező körüli fehér szalagon a viribus unitis jelige tűnik fel, az egész vagy arany- vagy ezüstből van, és felette, hol a cs. korona lebeg, hol nem, előbbi esetben a kereszt alakja is nagyobb, mint ha korona nélkül adatik; már 1858-ig több mint 3200 érdemkereszt volt osztogatva. A katonai érdemkeresztről és az Erzsébet Terézia-rendről alantabb a hadügyről szóló szakaszban.

f) Belső titkos tanácsos 1837-ben 235, 1858-ban 274, és kamarás 1426, illetőleg 1416 számíttatott.

144. §. A fejedelemnő, az uralkodó család tagjai meg az udvartartás évi költsége.

A fejedelemnő, midőn a *pragmatica sanctio* értelmében fiörökös gyanánt trónra jut, a teljes *souverenitást* nyeri, és azért a hódolat és koronázás is némi csekély eltéréssel olyformán foglal helyet, mint a férfi uralkodónál, de mint a fejedelem neje Cseh- és Magyarorszában szintén koronáztatik ugyan, de amott a prágai nemes nőszerzet fejedelemasszonya által, emitt saját kancellárja, a veszprémi püspöktől, és pedig a házi diademával, az ország koronája a herczeg-primás és nádor által csak vállaikra tétetvén. Különben az uralkodó neje osztja férjének rangját, méltóságát és címét, saját udvarral bir, jövedelme ugy, mint özvegytartása előbb magától az uralkodótól, most a népképviselőt hozzájárultával állapittatik meg. Csehországban özvegyiség fejében IV. Károly rendelkezésből 9 város jövedelme van szánva a). Az uralkodó család tagjai császári királyi, az estei ág ivadécai csak királyi fenségednek czimeztetnek, a trónörökös az ausztriai császárság császári, Magyar- és Csehország királyi koronaherczege és ausztriai főherczeg czimmal él, rangja ugy, mint a többi főherczegeké az uralkodótól szabatik meg b); jövedelmük azonban (apa-

nages) úgy, mint a főhercezségasszonyok kiházásitása, a népképviselőt hozzájárultával határoztatik, miután az udvartartás költségei (civillista) a közbudgettel együtt a birodalmi tanács által évről évre állapittatik meg, névszerint az 1862-ki budgetben vagy helyesebben az 1863-ki nov. 2. és dec. 17-én kelt finansztörvényben e célra 6.127,200 frt volt kivette c), valósággal azonban 6.983,665 frt lón fordítva, az 1864-ki budgetben pedig, vagy az 1864-ki februar 29-én kelt finansztörvényben 7.454,800 frt lett megajánlva, jelesen:

a legmagasabb cs. család javadalma és apanageaira	1.625,895 frt
a ház- és udvartartás költségeire	5.365,500 „
egyéb udvari kiadásokra	463,405 „

együtt: 7.454,800 frt

a) A kilencz város (Leibgedingstädte) e következők: *Chrudim, Hohenmauth, Jaromírca, Kőniggrätz, Kőniginhof, Melnik, Neubitschow, Póllitsha és Trautenau.*

b) Egész 1849-ig *Toskana* nagyhűség másod-, *Modena* harmadszülöttégtől tavék az ausztriai uralkodóháznak, a mennyiben államszerződés szerint az ottani ágaknak fűmagvában leendett fogyatkozásánál, az ausztriai császár másod-, illetőleg harmadszülött fiára szállna a korona.

c) B. Csőrnyig számítása szerint a *Civillista* következő sommakat igényel:

		az összes állam- kiadásoknak
N.-Brittaniában	7.360,000 frt vagy	1.44%-ja
Franciaországban	10.600,000 „ „	1.44 „
Poroszországban	5.360,000 „ „	2.44 „
Belgiumban	1.861,000 „ „	2.44 „
Németalföldön	765,000 „ „	1.44 „
Spanyolországban	5.469,000 „ „	2.44 „
Ausztriában	6.127,000 „ „	1.44 „

hozzájárul, hogy Ausztriában az udvartartási költségből tetemeseb öszletek oly célokra fordítandók, melyek más államokban rendszeren a közbudget egyéb rovataiban fordulnak elő, mint a vitézrendek (54,000 frt), az udv. színházak (294,000 frt), az udv. könyvtár, képcsarnok és egyéb gyűjtemények (183,000 frt), az udvari ménesek (224,000 frt) és a testőrségek (367,000 forint) részére kívánt kiadások; nem is tévesztendő szem elől, hogy ő felsége Ferdinánd császár külön udvart tart Prágában. — Előbb mignem a birod. népképviselőt utján állapittatott meg a Civillista, az udvartartásra és pedig 1864-ben 7. mil., 1866-ben 6.7 mil., 1866-ban 6.4 mil., 1867-ben 9.1 mil., végre 1860-ban 7.3 mil. frt volt számítva.

II. SZAKASZ.

A népképviselőt.

145. §. A birodalmi és országos népképviselőt törvényes alapja.

Az ausztriai birodalomban 1848 előtt egyedül a magyar korona területén, az ott évszázadokon át fejlődött alkotmányos létszer országos képviselőti alapokon nyugodt, a többi örökös tartományokban csak rendi intézményen alapult, merő tanácsadasi, nem pedig határozási szavazattal

felruházott képviselőlet létezett, az összes birodalomra kiható egyetemleges képviselőlet pedig végkép hiányzott. — Az 1848. ápril 25-én kihirdetett birod. alkotmánylevél, és ugyanazon évi május 11. kelt választási rend, ephemer tünemény volt; ezt rövid idő alatt az 1849. márcz. 4. az öszszbirodalom részére engedményezett alkotmány váltotta fel, ugyanazon évben az egyes tartományok számára külön alkotmánylevelek adattak ki, de ezen okmányok, anélkül, hogy foganatosításuk csak megkísérletetett volna is, az 1851. aug. 20. kelt kab. iratok által felfüggesztve és ugyanazon évi dec. 31. kelt kabineti irattal, mint az állam viszonyaival meg nem egyeztetetők, és ki nem vihetők, hatályon kívülieknek nyilvánítottak, egyuttal a birod. szerves törvényhozására nézve megállapított elvek közzétetettek a).

Csak az 1860-k i október 20-án megerősített birod. tanács előterjesztései folytán kelt *diplomával* lépett Ausztria az alkotmányos államok sorába. Ezen alaptörvényképen kihirdetett okmányban kijelentetik, hogy a törvényhozási jog ezentul az uralkodó által csak a birodalmi, illetőleg országos népképviselőlet közreműködésével fog gyakoroltatni, egyuttal a birodalmi és országos törvényhozó-testületek alkotmányos jogköre elvileg megállapittatik és kijelentetik, hogy *minden nem közös törvényhozási ügy a magyar korona alá tartozó országokban azoknak előbbi alkotmányuk szerint lesz elintézendő*. Ezen októberi diplomával egyidejűleg Stiria, Karinthia Salzburg és Tirol számára külön országos rendtartások bocsáttattak ki.

Az 1861. február 26-án kelt hét czikkből álló és annak idejében cs. diploma alakjában kiadandó cs. nyiltparancscsal először a birodalmi képviselőlet szervezetét és hatáskörét szabályozó alaptörvény, másodsor az egyes tartományok országos képviselőletét, még azokét is, melyek az októberi diploma folytán külön rendtartást nyertek, ujra rendező tartományi szabályok szentesítve és kihirdetve lettek, úgy hogy e februari patensen, mint az októberi diplomát hol kiegészítő, hol módosító okmányon sarkal, úgy a birodalmi, mint az egyes tartományoknak jelen alkotmányos szerve, kivéve Lomb.-Velenczét és a magyar korona országait, melyeknek előbbi szervezete hol meghagyatott, hol utóbb átídomittatott, hol még kölcsönös egyetértés fonalan csak ezentul leszen véglegesen megállapítandó b).

a) A birodalom szervezetét meghatározó törvények- s rendeletekben 1848 óta időről időre beállott változásokra nézve, v. ö. *Hauer* több rendű értekezéseit Über. d. Veränd. in der Verf. d. oestr. Mon. Bécs 1851.; *Czörnig* t. i. Neugest. Oestr. Rövid áttekintését adja: *Pauler* Encyclopediája 175. és köv. §§-aiban.

b) Magyarország alkotmányának jogtörténeti alapja épen oly világosan, mint higgadtan kifejtve találattik *Deák* jeles czáfiratában, Budapesti Szemle ujf. I. füz., melyben *Lusikandl*-nak a magyar közjog körüli tévállitmányai helyreigazittatnak.

146. §. A birodalmi tanács.

A birodalom *törvényhozó-testülete* a *birodalmi tanács* a két ksmarai rendszer elve szerint az *urak és képviselők házából* áll. Amannak tagjai a császári ház nagykoru herczegei, az ő felsége által örökös joggal felruházott terjedt birtokuknál fogva kitünő nemes családok nagykoru fejei, mint

az urak házának örökös tagjai; az érsekek és hercegi czimmel élő püspökök, egyházméltóságuknál fogva, végre az állam, az egyház, a tudomány vagy művészet körül érdemesített férfiak közül a fejedelemtől, éltük fogytáig tetsző számmal kinevezett bir. tanácsosok. Első és másod elnökét a ház tagjai közül a császár nevezi ki.

A *képviselők* háza az egyes tartományok országgyűlésein saját keblükből általános szavazattöbbséggel, közvetlenül és pedig tekintettel az országos képviseletnek bizonyos vidékek, városok és testületek szerinti alkatrészeire, 6 évre választott képviselőkől áll; kivételes esetben, midőn a birodalmi követek választása az országgyűlés részéről nem eszközölhető, azoknak megválasztása közvetlenül az illető vidékek, városok vagy testületek által is elrendelhető. A tagok száma az egyes országok szerint akkép van meghatározva, hogy odaértve Magyar-, Horvát-tórországot és Lomb.-Velenczét is, kik eddigelé még nem vettek részt, 343-ban van megállapítva a). Első és másod elnökét a ház tagjai közül a császár nevezi ki, a többi közlegeket maga a ház választja.

A birodalmi tanács ő felsége által évenként hivatik egybe. Hatásköre kiterjed a törvényhozás minden tárgyaira, melyek valamennyi országok és tartományoknak közös jogokra, kötelmek és érdekekre vonatkoznak, névszerint hatásköréhez tartoznak 1) a katonakötelezettség módja és rendjére vonatkozó ügyek; 2) a pénz-, hitel- és jegybankügy, a vám- és kereskedelmi ügy, nemkülönben a posta- vasutak- és távirati ügyre vonatkozó elvkérdések; 3) a birodalmi pénzügy, jelesen az állambudget, a bir. pénzkezelés és a befejezett számadások felülvizsgálása, új kölcsönök felvétele, az államadósság átváltoztatása, az állam fekvő javainak elidegenítése, felcserélése vagy megterheltetése; új adók, illetmények és jövedékek megállapítása, vagy a fennlevők felemelése. — Az államadósság felett a birod. tanácsot illeti az ellenőrködés.

A törvényhozó-testület némely ügyekben, mint *szűkebb birodalmi tanács*, vagyis mint a nem magyar koronai tartományoknak közös képviselete működik, a midőn csakis a nem magyar tartományok követeiből áll, és a fenn elősorolt némely ügyeken kívül a törvényhozás mindazon tárgyakkal foglalkodik, melyek az egyes országgyűléseknek nincsenek fenntartva, és a tartományokat közösen illetik, vagy ha az egyes országgyűlésnek fenn vannak is tartva, amennyiben az illető országgyűlés azoknak közös tárgyalását javalná; ide tartozik különösen a jogtörvényhozás, az anyagi és alaki jogforrások fejlesztése stb. Ha valamely tárgyra nézve a szűkebb tanács és az abban képviselt ország illetékessége iránt kétség támadna, a felett a szűkebb tanács javaslatára ő felsége határoz.

A kezdeményezési jog, valamint a koronát, úgy a birodalmi tanács mindkét házát illeti, a korona ezen jogot kormánybeli előterjesztések által gyakorolja. Érvényes határozatra a teljes és szűkebb tanács mindkét házában a jelenlevők általános szavazattöbbsége kívántatik, de a birodalmi tanácsot szabályzó alaptörvény módosítására vonatkozó indítványok kétharmadát a voksoknak igénylik; a tagok csak személyesen szavazhatnak, és pedig a képviselők minden utasítás nélkül küldöik részéről. Minden

törvényhez a két háznak beleegyezése, és a császárnak szentesítése szükséges, a fejedelem abszolút vetoval bír.

A képviselők megbízása azonnal megszűnik, amint az általa képviselt országnak új törvényhozótestülete egybegyűl, de újra választhatók, a meghalt, követi képeességét veszített vagy tartósan akadályozott képviselő helyett új választás eszközölendő.

A fejedelem a birodalmi tanács üléseit akárhányszor elhalaszthatja, sőt a képviselőházat fel is oszlathatja, a midőn új választásnak helye van, anélkül, hogy az alaptörvényben a határidő meg volna szabva, mely alatt kell, hogy a birodalmi tanács újra egybehívassék. Ha pedig időközben a népképviselőt körébe vágó ügyekre nézve sürgős intézkedésnek szüksége forogna fenn, a minisztérium csak arra köteleztetik, hogy a legközelebbi birodalmi tanács elé az intézkedés okait és eredményeit terjeszse, és ebben áll egész felelőssége az ausztriai kormánynak. A miniszterek különben, úgy mint az udvari korlátnokok és a központi hatóságok főnökei jogosítvák minden tanácskozásban akár személyükben, akár meghatalmazottjuk által résztvenni, és akár mikor kívánják, meghallgatandók, de szavazattal csak úgy bírnak, ha azon háznak különben is tagjai. Az ülések mindkét házban nyilvánosak, de mindkét háznak jogában áll a nyilvánosságot kivételképen kizárnia, ha az elnök, vagy legalább 10 tag kívánatára a hallgatóság eltávozta után az illető ház arra határozatilag reááll b).

a) A képviselőház 343 tagja úgy oszlik meg az egyes tartományok közt :

	száma a képvis.	főbirtokosok és fejenkénti			keres. kamarák	egyéb városok	faluhelyek
		vokssal bírók	fővárosok	székely			
		o	s	z	t	á	b
Alsó-Ausztria . . .	18	5	4	1	3	5	
Felső-Ausztria . . .	10	2	1	1	2	4	
Salzburg	3	—	1	—	—	2	
Tirol	10	3	—	—	2	5	
Vorarlberg	2	—	—	—	1	1	
Stiria	13	3	1	1	3	5	
Karantán	5	1	—	—	2	2	
Kraina	6	1	—	—	2	3	
Triest	2	—	2	—	—	—	
Görz, Grad.	2	1	—	—	—	1	
Istria	2	1	—	—	—	1	
Dalmátország	5	1	—	—	1	3	
Csehország	54	15	1	4	15	19	
Morvaország	23	6	1	1	7	7	
Slézia	6	2	1	—	1	2	
Galiczia	38	13	1	1	5	18	
Bukovina	5	2	—	—	1	2	

együtt : 203 56 13 9 45 80
 ehez járul : 85 Magyarországra
 9 Horvát-tótországra
 26 Erdélyországra
 20 Lomb.-Velencsére.

b) A tanácskozás, vitatkozás és szavazás rendjét, valamint a választmányok és bizottmányok kirendelése módját stb. külön ügyvezetési rendszabályok határozzák.

147. §. A német-szláv tartományok országgyűlése.

A német-szláv tartományokban a népképviselőt az egy kamarai elv szerint van szervezve, az országgyűlés t. i. csak egy kamarából áll, melynek meghatározott számú tagjai részint virilvokssal bírnak, mint névszerint az érsekek, püspökök és az egyetemek rectorai, részint a nagy vagy főbirtokosok osztályából, a fő- és egyéb városok, a keresk. és iparkamarák végre a többi helységek részéről hat-hat évre választatnak a), és pedig ezen utóbbiak kétfoku, a többiek egyenes választás útján, bizonyos meghatározott választói kerületek szerint. Némely tartományok egyes vidékei külön képvisellel bírnak, így például Görcz Gradiskának külön, Istriának külön, sőt még Triest városának is külön képviselője van, jelesen az utóbbi közvetlen birodalom alatt való (reichs unmittelbar) városban az ottani községi tanács országgyűlésként szerepel; szintugy Vorarlbergnek a többi Tirol-grófságtól különvált képviselőt jutott. A községi képviselők választására való képeség rendesen a követválasztási cselekvő és szenvedő képességet is szűli, a mennyiben a választandó 30 éves és ausztriai állampolgár; a kik valami büntett, vétség vagy nyereségből elkövetett kihágás miatt elítélve, vagy csak bizonyítékok hiányából felmentve lettek, kik csőd vagy kiegyezkedési eljárás alatt állnak, vagy a kik a tárgyalás befejeztével nem találtattak vétségnélkülieknek, sem oselekvő, sem szenvedő választási joggal nem bírnak. A választási jog csak egy választókerületben gyakorolható, a történt választás többé vissza nem vonható, de 6 év lejárván, vagy az országgyűlés eloszlatatván, új választásoknak van helye; a midőn a volt követek újra választhatók b).

Az országgyűlés császári egybehívás alapján évenként egyszer az ország fővárosában gyűl össze. Elnökét, ki Dalmathonon kívül *Landeshauptmann*, Alsó-Ausztriában *Landmarschall*, Csehonban *Oberstlandmarschall* címzet viseli, valamint helyettesét az országgyűlési tagok közül a császár nevezi ki 6 évre, ki az országgyűlést megnyitja, azon elnököl, a tárgyalásokat vezényli és azoknak bevégeztével vagy legf. meghagyás folytán az országgyűlést befejezi; de elosztatása új választások megindítása mellett csak a fejedelmet illeti; az elnök kezébe a képviselők a császár iránti hűségre, a törvények megtartására és kötelemeik pontos teljesítése iránt eskü helyetti fogadást tesznek.

A követek szintén utasítás nélkül és személyesen szavaznak, az országgyűlést illetőleg is, indítványozás jogával bírnak, közösen a kormánnyal, melynek javaslatai előterjesztés alakjában kerülnek az országgyűlés elé; országos ügyeknek pedig tekintendők: 1) a mezőgazdaságra, az ország költségén teljesítendő középítkezésekre, az országalpból javadalmazott jótékony intézetekre, valamint az országnak fekvő birtokból, országos czélokra való megadóztatásból és az országos hitel útján folyó jövedelmei és kiadásai iránti költségvetés és számadásra vonatkozó intézkedések; 2) a köztörvény határain belül teendő további intézkedések tekintve a községi, egyház- és iskolai ügyet, valamint a katonaszállásolási, élelmezési és előfogati ügyet; 3) egyéb az ország jólétét és szükségleteit érdeklő oly

ügyek feletti intézkedések, melyek külön rendeletek által az országos képviseletnek fenntartvák. Mindezen ügyekben a népképviselet határozatokat hozhat, mire, hogy érvényes legyen, több mint a tagok fele részének jelenléte, és a jelenlévőknek abszolút többségének hozzájárulása szükséges, a tartományi rend módosítását tárgyzó határozatra a tagok $\frac{3}{4}$ részének jelenléte és a szavazók $\frac{2}{3}$ -a kívántatik; országos törvény csak 6 felsége által szentesített érvényes határozat alapján keletkezhetik, az egyszer visszautasított törvényjavaslat ugyanazon sessio alatt nem kerülhet többé szinre.

Azonfelül minden országgyűlés jogosítva van: tanácskozni és indítványokat tenni a felett, hogy a közbirodalmi törvények mily különös hatással vannak az ország jólétére, és ennek specificus java miféle köztörvénynek keletkeztetését igényelné; jogosítva van továbbá mindazon ügyek felett véleményt adni, melyek a kormány részéről különösen tanácskozása alá bocsáttattak. A képviselet gondoskodik az országos alapok, intézetek és törzsvagyon fenntartásáról, minden elidegenítés vagy megterheltetés azonban császári jóváhagyást igényel; ő kezeli a domesticalis, ország- és földtehermentesítő-alapot is, működésének teljesítésére szükséges pénzeszközökről gondoskodik, e célra jogosítva van az országfejedelmi directadó 10%-áig adópótlékot kivetni, magasabb pótlékra vagy egyéb országos adónemekre a császári helybenhagyás szükségeltetik.

A folyó ügyek folytonos tárgyalására, névszerint az országos és rendi alapok, intézetek és tőkék kezelésére, az arra kirendelt tisztviselők feletti őrködésre, valamint az országgyűlési határozatok foganatosítására minden tartományokban külön *országos választmány* van, mely az országgyűlés tartamára a népképviselet kebeléből választott 4, 6, és Csehbonban 8 tagból és ugyanannyi póttagból áll, kiknek megbízása, lejárván az országgyűlés ideje, vagy eloszlátván, azonnal megszűnik ugyan, de mégis addig tovább működnek, míg az országgyűlés más választmányt kirendel; a követi minőség elvesztésével a választmányi tagságra való képesség is megszűnik; elnöke azon országos választmánynak a Landeshauptmann, ki helyettesét maga rendeli ki a választmányi tagok közül. Ezen országos választmányok az előbb fennállott rendi választmányok teendőit is teljesítik, az országgyűlési tárgyakat előkészítik, az országgyűlést a jog- és peresügyekben képviselik, a kegyuri jogokat gyakorolják, az országgyűlés elé hozandó javaslatokat előleges tanácskozás alá veszik és mint *verificationalis testület* működnek; de az általuk kezelt országos intézetek és alapok, valamint a népképviseleti határozatok mikénti foganatosítása felől az országgyűlésnek számolni tartoznak.

a) Az egyes országok képvisellete következő számú tagokból áll:

az ország neve	viril- voksú tag	nagybir- tokosok o s	fővá- rosok t	keresk. kamr. á l y	váro- sok a b	faluhe- lyek ó l	össze- sen
Alsó-Ausztria .	3	15	12	4	12	20	66
Felső-Ausztria .	1	10	3	3	14	19	50
Salzburg . . .	1	5	3	2	7	8	26
Tirol	4	14	2	3	11	34	68

az ország neve	viril- voksú tag	nagybir- tokosok o s z t á l y á b ó l	fővá- rosok r o s k	keresk. kamr. s o k	váro- sok l y e k	faluho- lyek b ó l	össze- sen
Vorarlberg . . .	1	—	—	1	4	14	20
Stiria . . .	3	12	4	6	15	23	63
Karantán . . .	1	10	2	3	7	14	37
Kraina . . .	1	10	2	2	6	16	37
Görz Gradiska . .	1	6	2	2	3	8	22
Istria . . .	3	5	—	2	8	12	30
Dalmáthon . . .	2	10	1	3	7	20	43
Csehhon . . .	5	70	10	15	62	79	241
Morvahon . . .	2	30	4	6	27	31	100
Szilézia . . .	1	9	2	2	8	9	31
Galiczia . . .	9	44	4	3	16	74	150
Bukovina . . .	1	10	2	2	3	12	30
együtt : 39	260	53	59	210	393	1014	

b) A főbirtokosokhoz Tirolban és Bukovinában némely szerzetfőnökök is sorol-
vák, egyáltalán a választási kerületek működési iránt úgy tekintve a hitbizo-
mányjóságok birtokosait, valamint a városok, keresk. kamrák és egyéb községek
küldöttjeit minden országra szóló tart. rendtartásban tüzetesen meg van határozva;
bir. törv. lap. 1861. 21. szám egyes mellékleteiben.

148. §. Magyarország törvényhozótestülete.

A magyarországi törvényhozótestület a két kamara rendszerén sar-
kal, van t. i. *felső* vagy főrendi és *alsó* vagy követek táblája a).

A *főrendi* tábla tagjai, kik mindannyian külön királyi meghívóleve-
lek által hivatnak meg : az egyháznagyok, t. i. az érsekek, megyés püspö-
kök, és pedig a római és keleti egyházból, a választott, felszentelt és
czimzetes püspökök, a sz.-mártoni pannonthalmi főpát, a zágrábi prépost
mint auraniai perjel és a premontreiek nagyváradi prépostja (jászói pre-
post); továbbá a világi főurak, t. i. a zászlós urak, a pozsonyi gróf, a két
koronaőr, az örökös, meg a többi főispánok beigtatásuk ideje szerint,
azután a született mánások (hercegek, grófok, bárók); 1848 előtt még a
magyar tengerpart kormányzója és Horvátország egyik követje, az utóbbi
helyett az 1848-ki törvények két a tartományi gyűlésen választott követet
kivánnak. Előbb elnöke a felső háznak az ország nádora volt; az 1848-ki
törvények szerint első és második elnökét a ház tagjai közül, és pedig az
előbbit az országgyűlés egész folyamára, az utóbbit egy évre a király
nevezi ki, jegyzőit saját tagjai közül titkos szavazás útján egy évre maga
a tábla választja.

Az *alsó tábla*, melynek alkatelemeit 1848 előtt a királyi személynök
elnöklete alatt a kir. tábla, a kapcsolt részek két követje, a székes- és
társas káptalanok küldöttjei, a kir. kinevezésű világi valóságos apátok és
prépostok, a vármegyék és szabad kerületek két-két követje, a szabad kir.
városok küldöttjei, végre a távollévő főpapok, főurak és ezek özvegyeinek
képviselői tették, az 1848-ki törvények által a tiszta népképviselő alap-
jára lőn fektetve, miszerint az alsó tábla most már csak képviselőkkel, és
pedig három évig tartandó egy országgyűlésre és annak mindhárom évi

üléseire választott képviselők^{ből} áll; az országgyűlés évenként Pest városában, mennyire lehet téli hónapokban hivandó egybe, a három év eltelte után a legközelebbi országgyűlés első ülését megelőző hat hétben új választások eszközölnö^{ők}, amidőn az előbbi képviselők újra választhatók. Ezen törvények folytán a kir. tábla, a káptalanok küldöttjei, az apátok és prépostok, valamint a távollevők megbízottjai megszűntek az alsó tábla tagjai lenni. Elnökét, két alelnökét valamint a jegyzőket tagjainak sorából titkos szavazás útján a tábla maga választja, és pedig az elnököt, ki úgy mint a főrendi elnök az országos pénztárból dijt huz, az országgyűlés egész folyamára, az utóbbiakat egy-egy évre.

A követek, kiknek száma, oda érte Horvátországot és a katonai örvidéket is, de Erdélyen kívül 377-re van meghatározva ^b), és kik a törvényben kijelölt módon és bizonyos választói kerületek szerint választandók ^c), mindannyian egyenlő szavazattal bírnak, napdíjakat és lakbért az országos pénztárból nyernek.

Cselekvő választási joggal azokon kívül, kik már 1848 előtt e jog élvezetében voltak, minden benszületett vagy honosított 20 éves férfi lakó bir, ki sem atyai, sem gyámi, sem gazdai hatalom, sem pedig elkövetett hűtlenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás és gyújtogatás miatt fenyték alatt nem áll, ha szabad kir. és rendezett tanácsossal bíró városokban 300 frt értékű házat vagy földet, egyéb községekben egynegyed telket vagy hason terjedelmű birtokot tulajdonul bir, vagy mint kézműves, gyáros és kereskedő saját műhelylyel vagy teleppel bir, és legalább egy segéddel dolgozik; vagy ki ezen osztályokba nem való, ha saját földbirtok vagy tőkéje után évi 100 frt állandó jövedelmet kimutatni képes; jövedelemre való tekintet nélkül végre választási joggal bírnak az u. n. okleveles emberek, tudorok, sebészek, ügyvédek stb. és már azelőtt volt városi polgárok. — A szenvedő választási képességgel minden választó bir, ki a 24-ik évet betöltötte, és a magyar nyelvet bírja, mely kellektől azonban utóbb eltérés történt.

Az 1848-ki törvények a magyar minisztereket feljogosítják, hogy mindkét táblánál megjelenhessenek, és nyilatkozni kívánván, meghallgandók, de köteleztetik is a megjelenésre és a szükséges felvilágosítások megadására, sőt a hivatalos iratok közlésére is a hányszor az egyik vagy másik ház azt kívánja, szavazattal azonban csak azon esetben bírnak, ha a felső háznak törvény szerinti tagjai, vagy követül az alsó táblához választattak; a minisztérium köteles végre az ország budgetjét és a befejezett számadásokat évenként az alsó táblánál megvizsgálás, illetőleg jóváhagyás végett bemutatni.

A törvénykezdeményezés joga a királyt és az alsó táblát egyiránt illeti, ő felsége e jogot ezelőtt már az országgyűlés megnyitásakor átnyújtott királyi előterjesztések, az 1848-ki törvények értelmében azonban a miniszterek által bármikor előterjeszthető törvényjavaslatok által gyakorolja: a képviselőház bármely tagja az 1848-ban megállapított házi rendszabályok megtartásával törvényjavaslatot hozhat indítványba, a felső tábla azonban, valamint azelőtt úgy most sem bir iniciatívával, az csak a

képviselőház által határozatilag elfogadott és vele közlött javaslatokat saját házrendszabályai figyelembentartásával veheti tanácskozás alá, és csak miben mindkét ház megállapodott terjeszthető királyi szentesítés alá, mely hajdan csak az országgyűlés befejeztével eleve concertatio után adott meg, most az ülés folyama alatt is helyt nyerhet.

A királynak joga van az évi ülést prorogálni, és berekeszteni, sőt az országgyűlést el is oszlatni, de ily esetben új követválasztás és pedig olyformán rendelő, hogy a feloszlástól számított három hónap alatt újabb országgyűlés összeüljön; az 1848: 4. 6. §-a még azon garantiát tartalmazván, hogy az előbbi évről való számadásnak és a következő évi budgetnek előterjesztése s az iránti határozatok meghozatala előtt, feloszlásnak helye sem lehet.

Az ülések valamint 1848 előtt, úgy most is mindkét táblánál nyilvánosak, gondoskodva van azonban a netaláni visszaélések gátlásáról jelesen azon rendszabályokban, melyek mindkét ház tanácskozás módjára és ügykezelésére még az 1848-ki országgyűlésen lettek alkotva; azokban a követválasztások igazolása, a központi és külön bizottmányok kirendelése, az indítványok tárgyalása, valamint az előadások, vitatkozás és szavazás stb. körüli eljárás, épen úgy, mint az elnök, jegyzők és egyes követtagok parlamentaris kötelmei pontosan határozottatván meg.

a) V. ö. *Récsi* i. m. 58. s köv. §§., továbbá *Pauler Alsó tábla* című értekezését a magyar egyetem. Encyclopédiában II. 1009—9. l.

b) A 377 követből 344 Magyarországra jő, oda érte az Erdélytől visszakapcsolt részeket, meg a drávántuli kerületet és Fiumét; 18 Horvátországra, 15 pedig a katonai határőrvidékre; Erdélyről l. alább. Az 1861. febr. 14. kelt kir. meghívólevéllel ugyanez év ápril 2-án Budára összehívott országgyűlés, miután Horvátországnak a magyar közgyűlésre leendő meghívása iránti legf. elhatározás csak utóbbra volt kilátásba téve, csakis a szorosan vett Magyarország követeiből állott; az 1861. január 7-én kelt legf. határozat folytán, t. i. a városok és községek részéről (Eszék elmellőzéseivel) 59, a megyék és kerületek részéről pedig (a drávántuli megyék, Horvátország, Fiume-kerület és a katonai határőrvidék elmellőztével) 274, összesen tehát 333 képviselő lévén megválasztva.

c) A választókerületek megállapítása a megyei és kerületi közgyűlésre és a városi tanácsra lett bízva. A választások eszközzésére minden megyében, kerületben és sz. kir. városban külön *központi választmány* rendelő, mely maga kebléből 3 tagból álló küldöttséget nevez a választók összeírására, mely ez ügyben az 1848-ki törvényben pontosan elszabott mód szerint köteles eljárni; a választás vezérletére pedig ugyanazon központi választmány minden választókerületre egy elnököt és jegyzőt rendel ki, ezeknek a választás foganatosítása körüli eljárását még preguansabb modorban maga a törvény szabja elé, minden eltérés magát a választást kérdésessé tévén, mi felett a képviselőház határoz. A megválasztott követnek a kezéhez juttatott választási jegyzőkönyv megbízólevél gyanánt szolgál, úgy hogy az előbb szokásban volt külön megbízólevelek egészen megszűntek, a mondott jegyzőkönyv alapul vétetik a követválasztás országgyűlési megbírlásánál is. A követségre való ajánlás, a szavazatszedés és a választás módjáról stb. részletesen intézkedik 1848: 5. 1—55. §.

d) Mindkét ház rendszabályait egész kiterjedésükben közli *Récsi* i. m. 418. és következő lapjain.

149. §. Erdély- és Horvátországnak törvényhozótestülete.

Erdélyhon három nemzetét képviselt országgyűlése 1848 előtt egy kamarából állott, jelesen az országos elnökből, mint előülője, a kormány-szék tanácsosaiból, a kir. táblából, a vármegyék, magyar vidékek és szé-kelyszékek főtisztjeiből (főispánok, főkirálybírák s kapitányok), a királyi hivatalosokból u. n. regalistákból, a megyék, vidék és székek két-két követeiből, a szászszékek és vidékek két-két követeiből, végre a sz. kir. városok és más kiváltságos mezővárosok (összesen 36) követeiből.

Az 1848 : 7. cikkben Erdélyhonnak Magyarországgal a nemzetegy-ség és jogazonosság alapján teendő teljes egyesülésének eszközzésére ren-deltetett a), hogy a legközelebbi magyar országgyűlésen az 1847-diki erdélyi országgyűlésre meghiva volt kir. hivatalosok a magyarországi főrendi táblán üléssel és szavazattal birandnak, a kir. kormány-szék és a kir. ítélőtábla tagjainak és katonai egyéneknek kizártával; az alsó táblán pedig 69 képviselő által résztveendő olyformán, hogy a 9 magyar, 5 szé-kely és 11 szász megyét, széket és vidéket, valamint Kolozsvárt, Maros-Vásárhely és Fejérvár szab. kir. várost két-két, együtt tehát 56, a többi képviseleti jogot gyakorló városokat, névszerint 13-at, egy-egy szavazat illet.

Az 1863-ik évi jul. 1-én N.-Szebenbe egybehivatott erdélyi ország-gyűlésre ugyanazon évi april 21-én kelt legfelsőbb elhatározással külön ideiglenes rendszabály octroyaltatott, mely szerint az évi országgyűlés a 40 számot meg nem haladó regalistákból, kiket ő felsége a trón, állam, egyház és tudomány iránt érdemesült férfiak közül vallás- és nemzetiségi különbség nélkül meg fog híni, és 125 egyenes uton választandó képviselőlől fogott állani, kik utasítás nélkül szavaznak; a ház elnökét és két alelnökét ő felsége nevezi ki hat, az országgyűléstől maga kebléből választott kijelölt közül, a kir. tábla megszűnván az országgyűlés tagja lenni, a jegyzők választása az országgyűlésre bízott; az országgyűlést kir. orsz. biztos nyitja meg, ki különös legfelsőbb megbízásból azt elnapolhatja és be is zárja stb. A kezdeményezés joga a kormányt (előterjesztések által) és minden képviselőt illet, az ülések nyilvánosak stb. Egyáltalán, miután a szóban levő szabályzat csak amaz országgyűlésre vonatkozott, méltán nézhetünk el annak többi részleteitől, csak azt jegyezvén meg, hogy az azzal egyidejűleg octroyalt házasabály és választásrend nem csak a 125 képviselői állomásokat bizonyos vidékek szerint felosztotta, hanem még a választókerületeket tüzetesen meghatározta, továbbá a választóképeségre oly csekély censust szabott elé, hogy minden 8 frtot adózó 24 éves filakó. ott, hol legalább 40 ily csekély adót fizető nem találtnék, még annál is kisebb adót fizető cselekvő, és ha a 30-ik évet meghaladta, szenvedő ké-pességgel felruházthatott; hogy a magyar elem mennyire találta magát azáltal háttérbe szorítva, és mennyiben volt ezen szabályzat, valamint a választásoknál helyt foglalt eljárás egyike azon okoknak, mely a magyar nemzetet arra bírta, hogy az országgyűlésben való részesüléstől magát voltaképen távol tartsa, ez, valamint a legutóbbi országgyűlésnek egész működése nem a statistikába, hanem a legujabb idők történetébe vág.

Horvát- és Dalmát egyesült országnak már 1848 előtt némely helyhatósági ügyeik elintézésére és az országok határain belül királyi megerősítés folytán kötelező erejű municipális statutumok alkatasára külön *tartományi gyűlésük* volt, mely eleve kinyert királyi helybenhagyás alapján a mondott czélra a háromegy ország bánja által koronként egybe lőn hiva. Ezen az 1848-ki törvények csak annyiban változtattak, hogy a Szlavóniát tevő három megye egyszerűen a többi magyar megyék közé soroltatván, ezen régenten mindig a szorosan vett Magyarország. drávan-tuli kerületét tett egyik alkatrésze mintegy tényleg régi közjogi viszonyába visszahelyeztetett, hogy továbbá a Horvátország részéről a magyarországi alsó táblához küldendő 18 követnek a Zágráb-, Varasd- és Kőrösmegyék, valamint a kebelökben levő sz. kir. városok, és a túrmezei, buccari és vinidoli kerületek közötti felosztása a tartománygyűlésre bízott, melyen, mint az előbbi §-ban érintett, a főrendi táblához küldendő két követ is választandó, magára a tartománygyűlés elrendezésére egyéb intézkedés nem tétetett, csak hogy a nemesek fejenkénti szavazatjogát megszorító 1845-ki szeptember 14-ről való kir. udvari rendelet hatályból kileptetett b).

A két báni értekezlet, az 1861. febr. 26., május 9. és november 8-án kelt királyi leiratok és utóbbi intézkedések által a tartományi gyűlés teljes országgyűléssé való kifejllesztése körül történt módosítások, mint még meg nem állapodott közjogi mozzanatok nem képezvén a statistika tárgyát, itt csak az 1848. május 8-ról való országgyűlési rendtartás által a horvát-szlavon törvényhozótestület alkatrészeinek kijelentett elemeket soroljuk elő; annak értelmében t. i. külön báni meghívólevél által az országgyűlésre meghívandók : a római és keleti egyház püspökei, a három királyság alkaptányai, a teljeskoru mágnások, a fumei kormányzó, a megyék főispánjai (Zupan), a zágrábi és fumei kamarai jószágok igazgatói, az albán, a báni tábla ítélőmestere és többi ülnökei, a zágrábi királyi ítélőszék és a fumei kir. váltótörvényszék elnökei, valamint a túrmezei gróf; továbbá minden megye annyi követet küld, a hány járással bír, vagyis összesen 58-at, minden horvát-szlavon vidéki ezred négy követet, vagyis egészen 44-et; a szab. kir. városok, privilegiált mező- és katonai végv. törzsvárosok együtt 78-at, végre a káptalanok és consistoriumok 11-et és a zágrábi jogakademia egy követet, úgy hogy a személyes megjelenési joggal bíró személyeken kívül 192 tagból állana. De a katonai részekre az 1861-ki országgyűlésen is csak a közjogi kérdésekben való részesülhetésre szorítkozott, a Dalmáthion iránti államjogi viszony pedig még teljességgel nincsen megállapítva.

a) Az erdélyi unióról v. ö. *Kemény, Szilágy* értekezéseit, jelesen *Dossa Elek* erdélyhoni jogtudomány I. könyvét : erdélyhoni közjogtan, Kolozsvár, 1861.

b) Horvátországnak Magyarországhoz viszonyára vonatkozó és *Récsi* i. m. több helyen idézett munkákon kívül, erről újabban értekeztek : *Deák Ferencz* Zágrábmegye körlevele és az egyesülés. Pest, 1861. — *Kvaternik* das hist. dipl. Verh. des Königr. Kroaten zu der ung. St. Steph. Krone, Zágráb, 1861. Különösen : *Szalay* a horvát kérdéshez, Pest, 1861. stb. Különben a háromegységes ország közjogi megállapodása körüli vajudási történetére legtöbb adat kínálkozik az e tárggyal különösen e perczben (márczius hó eleje 1865.) sürűen foglalkodó napi sajtó különböző színezetű termelényeiben.

150. §. Lomb.-Velenczének tartományrendi képvisellete.

Lombard-Velencze részére az 1815-ik évi ápril 24-én kelt patenssel egy *központi* és minden *Delegatioban* külön *tartományi congregatiok*, mint merőben tanácskozó, felügyelő és kezelő testületek létesítettek, és 1855-ki jul. 15. kelt császári rendelettel, miután 1848 óta felfüggesztve voltak, újra életbeléptettek. Az 1856-ki nov. 2-án kelt császári rendelettel a központi congregationnak némileg tágasabb hatáskör és 1860. május 31-én kelt császári rendelettel a kezelési ügyben nagyobb önállóság jutott, de valóságos népképviselőt élvezetéből ez ország mind eddig kitagadva maradt; az 1861. február 26. patensben egyedül a bíróalmi tanácsba küldendő 20 képviselőnek megválasztása bízott a központi gyülekezetre; egyuttal az államminisztériumnak meghagyatott ugyan, hogy ez ország számára is egy a többi országokhoz hasonló képviselői szerkezetet terjeszsen annak idejében legfelsőbb helyre, mi azonban mindeddig még nem történt; tehát jelenleg is a fennmondott patens, az utóbbi módosításokkal képezi alapját az itt fennmaradt tartományrendi szerkezetnek a).

A központi *congregatio*, minden egyes tartománynak egy a nemes és egy a nem nemes földbirtokosok között és minden kir. városnak egy ő felsége által a községek részéről kijelöltek közül 6 évre kinevezett képviselősből áll, (összesen tehát 28 tagból); a *tartományi congregatiok*, és pedig a velenczei, verona és udinei delegatioban 8, a paduai, vicenzai, treviso és mantuai delegatioban 6, végre a rovigoi és bellunoi delegatioban 4 felében a nemes, felében a nem nemes jószágbirtokosok közül és egy a tartomány keblében levő kir. város részéről 6 évre választott küldöttből állnak, és pedig az illető községek az állomásokra többeket hoznak javaslatba, kik közül maga a tart. congr. hármát jelöl ki, és ellenök a központi congr. részéről nem tétetvén kifogás, az első helyen ajánlott választottnak tekintetik és a helytartóság részéről megerősítetik; ha pedig akár a közp. congr., akár a Helytartóság részéről nehézség tétetik, az ügy legfelsőbb helyre terjesztendő; a képviselőkben a lomb.-velenczei állampolgárság, 30 évi életkor, és a központi congregatióra nézve 4000, a tartományiakra nézve 2000 scudi értékű fekvőbirtok vagy a városokban annyit érő gyár vagy keresk. telep kívántatik. Papok, állam- és községi tisztviselők, gondnokság alá jutott tékozlók, csőd vagy bűnvádi nyomozás alá kerültek, ha ártatlanoknak nem találtattak, és valamely nem türt vallást követők ki vannak zárva, azonkívül ő felsége mindazokat kizárhatja, kik a bennök helyzett bizodalomra nem mutatkoznak érdemeseknek, minden harmadik évben fele része a tagoknak kilép és ujak által pótoltatnak, a közp. congr. tagjai az országos alaphól évi (2000 frt) fizetést huznak.

Mindkétrendű congregatiok nem mint különben más képviselőtestület, koronkint gyülekeznek egybe, hanem állandóan működnek a közhatóságok oldalán, és a helytartó, a központi, a delegatio főnöke pedig az illető tart. congregationnak elnökei, kik a tanácskozást vezénylik, a tárgyalás folyamatát és tárgyait meghatározzák, és szavazategyenlőség esetére döntő vokssal birnak. A közp. congregatio határozatai csak a helytartó-

sági, illetőleg legfelsőbb megerősítés folytán nyernek kötelező erőt, s jegyzőkönyvei közvetlenül, a tartományi congregatiókéi pedig a közp. Congr. útján a helytartóság elé terjesztendők; egyáltalán a tart. congregatiók mindenben alárendelve a központinak, melytől utasításokat kapnak, és melyhez jelentéseket tesznek.

A közp. congregatio hatásköréhez tartoznak: 1) a maga módján megállapított adók kivetése és az állandó kataster foganatosítása végetti adópótlékok meghatározása; 2) az országos alapra vonatkozó minden ügy, jelesen a költségvetés, a számadások átvizsgálása, új terhek elvállalása, a rendkívüli kiadások megvitatása stb. 3) a községek vagy az állam felügye-
lése alatt álló jótékony intézetek vagyonát illető ügyek; 4) a királyi és egyéb municipalis hatósággal bíró városok költségvetésének megállapítása valamint a vagyonkezelési számadásoknak felülvizsgálása, végre 5) a tart. congregatiók által első bíróságilag elintézett villongásokban másod bírósági eljárás stb. Mindezen ügyekre a központi congregationnak előbb csak tanácskozó, most azonban határozó befolyása van, és kivéve az országalap költségvetését, melynek jóváhagyása az államigazgatásnak fenntartott, minden egyéb határozatait elnöke aláírása alatt közvetlenül kibocsáthatja, fennmaradván az illető határozatok ellen a minisztériumhoz intézendő fellebbezés.

A tartom. congregatiók a tartománynak már különben rendszeresített adóügyében, a városok és községek vagyonkezelése tárgyában, a tartomány költségén létesítendő viz- és utépítések, végre a köz-jótékony intézetek körüli felügyelet és kormányzat ügyében működnek közre; de azok inkább véleményező, mint határozó közlegek. miután hatáskörük a legutóbbi időkben semmiféle gyarapodást nem nyert; sem pedig a közp. congregatio irányában való alárendeltségi viszonyukon semmi változás nem történt.

a) Lombard-Velenczének jelen szerkezetére nézve v. 8. *Springer* i. m. 51. §-át, továbbá a birodalmi törvény-lap 1855. évi foly. 130-ik szám.; 1856. évi foly. 205-ik. és 1860-ik évi foly. 143-ik számát.

II. FEJEZET.

A KORMÁNYIDOM.

Bevezetés.

A *kormányidom* tulajdonképen csak az államigazgatás gépezetének alaki megismertetését tenné szükségessé, vagyis e részben egyedül a kormányközlegek műszeri alkatása és munkakörük terjedelme lenne szemügyre veendő; miután azonban a közigazgatás közvetlen eredményei gyakran nem annyira a magán- és társadalmi, mint az összes állami köröket érik, és általános, az egész birodalomra vagy csak egyes országokra

terjedő egyetemleges kihatásuknál fogva e munka II. részében nem vétethettek tekintetbe, azokról is, mint például a szegénységi, közegészségi, rendészeti, törvénykezési, államháztartási, had- és egyéb igazgatási ügyről itt kapcsolatosan szó leend. Világosabb, némileg átlátszóbb előadás végett a központi, közép és helybeli hatóságokat nem elkülönítve egymástól, hanem együttesen úgy fogjuk megismertetni, hogy az igazgatás egyes ágainál, úgy a központi, mint a többi hatóságok szervezetét egymásután fogjuk szóba venni; és kezdjük a tárgyalás sorozatát azon közlegekkel, melyek az uralkodó közvetlen környezetében vagy mint merő kezelő tiszt-ség, vagy mint merő tanácskozó testület szerepelnek.

I. SZAKASZ.

A merő kezelési és tanácskozási közlegek.

151. §. A kabinetiroda, meg az államtanács.

Az ő felségének legmagasabb személyéhez nem katonai ügyekben intézett beadványok átvételére, valamint a legfelsőbb határozatok és császári parancsok kiadására van rendelve a *kabinetiroda*, mely enrölfogva merőben segédhivatal jellegével bir épen úgy mint a *katonai központi iroda*, mely ő felsége, mint a hadak legfőbb ura legmagasabb tudomására juttatandó vagy legfelsőbb határozványt igénylő hadügyi beadványok és felterjesztvények elfogadására, valamint a legfelsőbb határozatoknak az alárendelt közlegekkel, közvetlen vagy a hadügyi minisztérium utjánai közlésére az első szárnysegéd elnöksége alatt létezik.

Az 1851-kí april 13-án kelt patenssel, mint ő felsége és a korona legfőbb tanácsa szervezett, és 1851. aug. 20-ról való kabinetirattal némileg módosított, az 1861. febr. 26-kí patenssel pedig megszüntetett *birodalmi tanács* helyébe ugyanazon cs. nyiltparancscsal az *államtanács* léptetett a), melynek rendeltetése tagjainak ismeretei és tapasztalatai által a császárt és minisztériumot tanácsadólag istápolni higgadt, érett és összhangzatos elvek elérésére. Miért minden törvényjavaslat, mely a birodalom vagy az egyes országok képviselete elé hozandó, vagy ezek által indítványozva legfelsőbb szentesítés alá bocsátandó, nemkülönben minden fontosabb közigazgatási szabályrendelet előbb az államtanács tárgyalása alá vonandó; ő felsége azonkívül magának fenntartotta azt más ügyekben is meghallgatni. Az illetékességi villongások és közjogi peres ügyek körüli hatásköre iránt különös törvény fog intézkedni, mely eddigelé azonban létre nem jött. A véleményezési meghagyások az államtanács elnökéhez a minisztérium elnöksége által kerülnek, és pedig vagy közvetlenül ő felsége parancsából vagy a miniszteri tanács határozatából. Az államtanács áll egy elnökből, kí miniszteri ranggal bir, és úgy mint a többi államtanácsosok, tekintettel a politikai, fináncz-, igazság- és hadügyigazgatás terén tanusított külön képességre, valamint az egyes országok és tartományok körül szerzett ismeretekre ő felsége által neveztetik kí, jogosítva van egyéb kitünő férfiakat is a tanácskozásban részesíttetni, a mennyiben azok szakismeretük és bölcs tanácsuk által az ügy

alaposabb tárgyalására kedvező befolyást vehetnek; ő továbbá osztja ki a tanácskozás tárgyait, ő határozza meg, hogy valamely ügy az egész tanács előtt vagy csak egyik osztályában veendő-e tárgyalás alá, ő végre a tanács véleményét vagy közvetlenül ő felsége vagy a minisztertanács elnökéhez intézi.

A miniszterek és központi hatóságok elnökei jogosítvák a hányszor ressortjukba vágó ügy az államtanács tárgyalása alá kerül, abban résztvenni, sőt meghíva a tanácselnök által, abban kötelesek is résztvenni, de szavazásnál az ő véleményük nem jó tekintetbe; nem csak az államtanács testületileg véve, hanem annak minden egyes tagja is véleménye és nézeteiben teljesen független s önálló, az lévén leginkább hivatásuk, hogy belső meggyőződésük szerinti véleményüket férfiasan, komolyan, minden mellékérdekekre való tekintet, és habozás nélkül kimondják b).

a) Hogy mikép lett az eredetileg puszta tanácsadó testületként létesített, utóbb (1860. márcz. 5. és jul. 17.) bővített birodalmi tanácsból, az államtanács és az előbbinek neve hogy ment át a birodalmi képviselőre, és ez utóbbi hogy támatta meg koronkint a druszájából kiindult államtestet, ez a legújabb idők történetébe vág, mire különösen *Unsere Zeit* és egyéb folyóiratok hasábjaira kell utalnunk.

b) Az 1848 : 3. 19—24. §-ai *Budapesten* ő felsége vagy a nádor s kir. helytartó, vagy a miniszterelnök elnöklése alatt létesítendő *magyar álladalmi tanács* iránt intézkednek, melybe a magyar kir. udv. kancellária tagjai lettek volna átteendő, és melynek két tanácsosának ő felsége személye körül leendett magyar miniszter mellé kellett vala alkalmaztatniok, a felelős miniszterrel együtt az ő felségének fenntartott tárgyakat kezelendő; v. ö. a 154. § a) jegyzékét.

152. §. A miniszteri tanács.

A miniszterek és központi hatóságok főnökei már 1860 előtt a császár vagy miniszterelnök alatt koronkint összegyülekeztek a birodalom ama közérdekű ügyei fölötti tanácskozásra, melyek nem az egyes minisztériumok külön szakmájába vágtek, és ezen gyülekezetek *miniszteri tanácskozmány* neve alá foglaltattak. Az 1861-ik év óta azonban, midőn *Rajner* főherczeg az elnökséggel lón megbizva, a *minisztertanács* alakszerűbb idomot nyert, jelenleg t. i. minden fontosabb ügy ezen tanácsban kerül tárgyalás alá, melynek rendes tagjai ugy a tárczás, mint a tárczanélküli miniszterek, az udvari koraltnokok és az államtanács elnöke, az utóbbi azonban minden szavazat nélkül; a minisztertanács elnöke különben az államtanács egyéb, sőt valamennyi tagjait a minisztertanácsi ülésekre meghíhatja, és a minisztertanács határozatait majd közvetlenül ő felsége elé terjeszti, majd a birodalmi népképviselőt elé hozza, majd az államtanács elnökéhez további meghányatás és véleményadás végett teszi át.

A *kabineti levéltár*, mely már előbb, mint a birod. tanács irományrendezési ügyeinek kezelésére rendelt segédhivatal egyszersmind a minisztérium szabad használatára volt, jelenleg is mind az állam-, mind a minisztertanács közös használatául van rendelve.

Az egyes miniszterimok 1848 óta, midőn az elosztatott régibb államtanács és az akkoron feunállott egyéb központi hatóságok helyébe legelő-

ször a szakminisztérium intézménye léptetett, a legujabb időkig, úgy számra, mint az egyesek szakmájába utalt ügyek elosztására nézve, többféle változásokon mentek keresztül a), jelenleg van a *császári ház és külügyek minisztériuma*, az *államminisztérium*, a *pénz-, igazság-, hadügy*, *rendészeti minisztérium*, a *kereskedelem és közgazdaságtudományok minisztériuma*; végre a *tengerészet minisztériuma* (melynek megszüntetése tervben van); azonfelül létezik a *legfőbb számoló és ellenőri hatóság*, nemkülönben a *magyar, az erdélyi és horvát-tó-dalmátországi udvari kancellária*, mindannyi központi hatóságok. Az egyes minisztériumok élén egy, ő felsége által kinevezett miniszter áll, kinek helyettese hol egy államtitkár, hol a legidősbik osztályfőnök, mert a minisztériumok osztályokra szakadnak, élükön egy *osztályfőnök*, az osztályok departementokra és ezek bureaukra oszlanak, amazok egy *miniszteri tanácsos*, az utóbbiak *osztálytanácsos* vezénylete alatt, a melléjük rendelt titkárokkal fogalmazók s egyéb alárendelt tisztséggel. A miniszteri felelősség iránt, noha már az 1849-ki bir. alkotm. oklevélben erre vonatkozó külön törvény tétel volt, később azonban elvileg kimondatott, a közelebbi határozatok mindaddig még mindig hiányzanak, holott a magyar minisztériumra nézve az 1848-diki törvények a felelősséget nem csak elvképpen kimondják b), hanem a 3. törv. czikk 32. §-ában az eseteket is tüzetesen elősorolják, melyekben és a 33. 34. §-ban a módot megszabják, mely szerint azoknak elítéltetése történik, a midőn t. i. az alsó tábla általános szótöbbséggel a minisztereknek vád alá helyezettetését elrendelvé, a felső táblát illeti a bíraskodás, mely tagjai közül 36-ot választván, és azok közül 12 az alsó tábla által közzádlóképpen kiküldött biztosok részéről, 12 a bepanaszolt miniszterek részéről visszavettétván, a maradt 12 tag képezi a bíróságot, az elítélt miniszterekre pedig csak általános közbocsánat esetére gyakorolható a királyi kegyelmezési jog.

a) A nem magyar tartományokra legelőször az 1848. márc. 17. kelt legf. elhat. által miniszteri tanács léptetett életbe, mely egy miniszterelnök alatt, a külügyek és cs. ház, a bel-, igazság-, pénz- és hadügyi min. állott; az 1848. márc. 23. kelt legf. elhat. által a közoktatási, utóbb a közmunkák és a földmívelés, ipar s keresk. minisztériuma alapított; 1848. nov. 19. a bányászat és földmívelés számára külön min. alakított, de 1853. jun. 17. megint megszüntetve lett, egyáltalán 1854. után, főleg 1860-ban és utána felette gyakori változások állottak be, a rendészeti minisztr. egyideig megszüntetve, újra felélesztve lőn, szintugy a keresk. minisztérium; és ez utóbbinak hatásköre hol tágítva, hol megzúszva lőn; a hadügymin. a hadsereg főparancsnokságává lőn átváltoztatva, majd megint régi neve alatt visszaállított, a tengerészeti minisztr. majd keletkezett, majd elenyészett, ez, valamint az összes beligazgatás tág mezeje a conjecturalis politikának legkedveltebb tere vala; v. 8. Czörnig Oesterr. Neugestaltung számos helyein, jelesen 8. §-át.

b) Az 1848. márc. 16-án kelt kegyes királyi leirattal legelőször a magyar külön minisztérium alakulása lőn legkegyelmesebben megengedve; az országgyűlésnek erre vonatkozó törvényjavaslata, mely márc. 23. kir. szentesítés alá terjesztetett, és márczius 28. kelt kir. leirattal némely módosítások eszközzésére visszautasított, új felterjesztésében a többi törvényczikkkel ápril 11-kén legf. helyen szentesített. Áll pedig a magyar minisztérium a 11–14. §§ szerint egy elnökből, és ha ez maga tárczát nem vállal, kivül még 8 miniszterből, t. i. egyike a minisztereknek hivatva van folyvást ő felségének személye körül lenni, felelősség mellett az országot mindazon viszonyokban képviselendő, melyek a hazát az örökös tartományokkal közösen érdeklik, továbbá van

a belügyek, országos pénzügy, közmunka, közlekedés és hajózás, földmivelés, ipar és kereskedelem, vallás és közoktatás, igazság- és kegyelemügy, végre a honvédelem külön minisztere. A miniszterelnököt ő felségének az országból távollétében az ő jóváhagyásával a nádor s kir. helytartó nevezi; többi miniszterétársait pedig legfels. megerősítés végett a miniszterelnök maga teszi javaslatba; a kebelébeni ügykezelés módjának meghatározását végre a 16. § magára a minisztériumra bizza stb.

II. SZAKASZ.

A közigazgatási hatóságok.

I. A politikai igazgatás.

A) Központi hatóságok.

153. §. Az államminisztérium.

Az 1848 előtt jogtörténeti alapon fejlődött *tartományi* rendszer helyébe ez év után léptetett *központi igazgatás* szellemében az ausztriai kormánynak egész 1860-ig általános törekvése vala főleg a politikai igazgatást olyformán öszpontosítani, hogy az előbb fennállott három külön udvari dicasterium, jelesen az egyesített cs. kir., valamint a magyar és erdélyi kir. udvari kancelláriák teendői a közös *belügyi minisztérium* körébe vonattak, és így ezen központi hatóságnak hatásköre a birodalom minden országaira kiterjesztve lön. A belügyi minisztérium munkaköre egyrészt az 1852-ben létesített külön rendőri legfőbb hatóság által, tekintve a közrendészetet, megszorítva, másrészt azonban a földmivelés és bányászat minisztériumának 1853-ban történt felosztása folytán tetemesen öregbitve lön. Az októberi diplomával visszaállítottván a magyar és erdélyi udvari kancellária, és 1861. jan. 5-én kelt legf. elhatározással a háromegy ország részére is külön udvari hatóság létesítettván, a belügyi minisztérium helyébe az *államminisztérium* léptetett, mint a nem magyar örökös tartományok legfőbb vezénylő politikai hatósága, egyuttal ugyanazon tartományokra nézve a vallás- és közoktatás- minisztérium teendői is az államminisztériumra bízatik; de a bányászatra és mezőgazdaságra vonatkozó ügyek utóbb az 1861. april 10-én kelt legfelsőbb elhatározással keletkeztetett kereskedelmi és közgazdászati minisztérium körébe utaltattak.

Az *államminisztérium* ennél fogva két főosztályra szakad, az egyik a publico politikai, a másik a vallás és oktatási ügyekkel foglalkodik, amaz továbbá a népképviselőre vonatkozó teendőket a szorosán vett közigazgatás tárgyaitól elválasztja, úgy hogy ez utóbbiakkal külön, legalább névszerinti külön miniszter (Verwaltungsminister) meg van bízva, ki úgy mint a többi tárczás miniszterek, tagja a minisztertanácsnak. Ennél fogva az államminisztériumnak hatáskörébe tartozik: minden a birod. tanács, valamint a nem magyar tartományok országgyűléseire vonatkozó tárgyak előkészítése, azoknak egybehívása-, elnapolása- és elosztása, valamint a képviselőválasztások megindítása iránti javaslatok; a népképviselő költségvetésének összeállítása; a törvények kihirdetése és végrehajtásának

eszközlése; miért a birod. törvénylap szerkesztősége, mely előbb az igazságügyi minisztérium alá volt rendelve, jelenleg a dolog természeté szerint az államminisztériumba van bekebelezve stb. Az összes legtágasabb értelemben vett *közigazgatás legfőbb vezérlése* a minisztériumot illeti, tehát nem csak az országos és egyéb politikai hatóságok feletti felügyelet, hanem azoknak körébe vágó ügyeknek legutolsó folyamodásban való elintézése, oda névszerint sorolhatók: a birodalom és az egyes országok határainak szemmeltartása, a népesedési mozgalmak, jelesen a születési, esketési és halálozási lajstromok nyilvántartása; állampolgári jogozat, névváltoztatás, rangemelés és a nemességre vonatkozó legfőbb tárgyalás; az associatio és egyetek ügye, továbbá azon tartományokra nézve, hol még fennmaradt egy neve a hűbéri viszonyoknak, az államminisztérium a legfőbb *hűbéri hatóság* (Oberster Lehenhof), minden pörönkívüli hűbérügyekre; a jótékonyági politianak egész köre e miniszt. teendői közé tartozik, jelesen a *szegényügy*, a *közegészségügy*, a *fog- s javítóházak*, valamint egyéb *nyilvános s jótékony intéz tek* feletti legfőbb örködés s vezérlés. Az országos dotált és nem dotált, valamint a tart. rendi *alapok* kezelésének legfőbb ellenőrzése, valamint az országos alapokból teljesítendő *középitkezések* legfőbb vezetése. A községügyek feletti legfőbb örködés. A hadsereg *kiegészítése, élelmezése és beszállásolása* iránti közreműködés és az *előfogati ügy* stb., végül az összes közigazgatási budget szerkesztése a).

A vallás és közoktatás szempontjából az egyház-, nevelés- és tanügynek legfőbb vezérlése e minisztériumot illeti, jelesen minden felekezetek vallásügyeire, a hadseregét kivéve, a vallásközségek, testületek és javadalmak vagyonkezelésére, valamint a vallásalapok és egyházalapítványokra való befolyás, természetesen a kath. egyházat illetőleg a concordatum, a többi egyházakat illetőleg az államtörvények szabta korlátok közt; az államsegélyben részesülő szerzetrendek és egyházintézeteknek javadalmazásának és egyáltalán az összes vallásbudgetnek összeállítása. Az összes nyilván és magántan- és nevelőintézetek feletti felügyelet, a keleti akademia és a katonai tan- és nevelőintézetek kivételével; az egyetemi és egyéb legfelsőbb helyen kinevezendő tanárok állomására való kijelölés és felterjesztés a választott egyet. rectorok és dékánok, valamint a magántanári habilitációknak megerősítése, az elméleti államvizsgálat és tanárjelölteket vizsgáló bizotmányok megalakítása; gymnasium és realtanodai tanárok kinevezése stb. mindenben természetesen az oktatásügyi tanács eleve meghallgatása után; végre az összes iskolai és tanulmányi alapok kezelésére és az oktatási budget szerkesztésére való közreműködés stb.

Miért e minisztérium oldalán létezik egy *állandó orvos-egészségi bizotmány*, mint az orvosegészségi ügyekben véleményező szaktestület; áll az a gyógyászat administratív ügyeiben előadó min. tanácsosból, az orvostanulmányok rendezésével, valamint a vesztegintézet ügyeivel megbízott miniszteri tanácsosokból mint állandó tagokból, és három-három évre kinevezett több orvostudor, sebész, állatorvos és gyógyszerész tagokból; hason czélra létezik minden országos politikai hatóság oldalán szintén

állandó ily bizottmány, az e szakmába vágó orvos műszaki tárgyak, mint péld. a gyógyforrások, fürdőhelyek, kórodák, élelmi szerek, közegészségi, rendőrségi és egyebek körül felmerülő kérdések elméleti és gyakorlati szempontból való megvitatására.

Egy másik állandó bizottmány létezik a vegyes járási hivataloknál alkalmazott tisztviselők személyes ügyei vezényletére, mely a dolog természetéhez képest az állam- és igazságügyi minisztérium tagjaiból van összeállítva b).

Közüktatási célokra pedig a minisztériumnak közvetlenül alárendelvék: az állam- és tanárjelölti vizsgálatbizottmányok, a felsőbb hittanintézet és a gör. kath. közp. seminarium, a Therézia-féle lovagakademiának, a bécsi történelmi és nyelvbuvárlati seminariumnak, valamint a meteorologiai intézet igazgatósága, végre a már másutt említett iskola-könyvek kiadására való igazgatóság c).

a) Az államminisztérium terjedt hatáskörének további részletezése azon oknál fogva felesleges, mivel alantabb úgy is gyakran alkalom van mind az országos, mind a közép és helybeli hatóságoknál azon ügyeket tüzetesen megérteni, melyek e minisztérium ressortjába tartoznak.

b) Vannak még az államminisztérium alatt működő egyéb állandó bizottmányok is, mint a többi minisztériumok tagjaiból összeállított bizottm. az *egyleti ügyekre*; a földterhek megváltása és szabályozása körüli villongásoknak utolsó folyamodásban való elintézésére kirendelt bizottmány; egy hason bizottmány a *legelzési szolgalmak* (pensionatico) megváltása iránti felülfolyamodások elintézésére. E minisztérium kebelében van az *administratív könyvtár* is, mely a köteles példányokból, ajándékok s más uton szerzett munkákból, jelesen a külföld törvénygyűjteményeiből mintegy 20,00 kötettel bír, és különösen a minisztériumok használatára, valamint a könyvészeti statistika szerkesztésére szolgál.

c) Mindezen közlegekről már a II. részben szó levén, többé nem fognak tárgyalatni.

154. §. A magyar kir. udv. kancellária.

A *magyar kir. udv. kancellária*, mely 1848 előtt mint a magyar apostoli király felségjogainak, jelesen a legfőbb királyi felügyelésügy és az összes végrehajtói hatalom gyakorlására hivatott közleg működött, a nélkül, hogy szerves hatóság jellegével birt volna, az októberi diplomával vissza lón állítva, úgy azonban, hogy a magyar kir. Helytartótanácsnak, ezen, a hazai törvények értelmében hazánk tulajdonképi legfőbb kormányzóhatóságának hatásköre tetteleg mind szűkebb korlátok közé szorítatván, a magyar kancellária nem többé mint ő felsége legmagasabb akaratának közvetítője, hanem valóságos központi kormányhivatal gyanánt jelenkezik, sőt napjainkban azon elvnek tetteleges alkalmazása által, miszerint mindaz, a mi 1848 után egész 1860-ig az osztrák minisztérium körébe való volt, a kancellária hatáskörébe tartozónak tartatik, a magyar országos kormányzék az 1848 előtti törvények folytán nyert állásából lassankint kivetköztetve és a fősuplypont a kancellária működésére áttétetve lón. Az 1848-ig fennállott magyarországi kormánysszervezet szerint, t. i. a magyar király a kancellária mint saját organuma utján országgyűlést

hirdetett, azzal folytatta a tárgyalásokat, eszközölte a törvényczikkek szerkesztését és közzétette a szentesített törvényt. Közbenjárásával a magyar honpolgárok jogai külföldön, valamint a külföldnek igényei az országban érvényesítették; a belügyekben a kir. felség kegyelmétől függő intézkedések, mint jelesen az egyházméltóságok és javadalmak osztogatása, és a legfőbb egyházkegyuri jog gyakorlása, nemességlevelek, honfiusítási és egyéb kiváltságok adományozása, kir. kinevezéstől függő hivatalok és méltóságokra való kinevezések, érdemrendek, dízcímek és egyéb kitüntetések osztogatása, megkegyelmezések, gyermektörvényesítések, korengedély és gyámrendelés körül kelt legfelsőbb határozatok a kancellária útján adattak ki, ugyanaz uton a királyi felségnek egyéb, akár a közigazgatás, akár a törvénykezés, akár a közrendészet, akár a közgazdaszat, akár végre a katonai igazgatás tárgyában az ország törvényhatóságaihoz intézett kegyes rendeletei bocsáttattak közre, szóval ez uton gyakorolta ő felsége a főfelügyelési jogot, úgy az egyház és közoktatás, mint egyéb közügyek kormányzatára. A legfelsőbb akarat pedig hol ő felsége aláírásával kelt *kir. leiratokban*, hol legkegyelmesebb meghagyására kelt *udvari rendeletekben* nyilvánult. Azonfelül a magyar kancellária még hiteles hely gyanánt is szerepelt, hivatalos pecsétje alatt különféle birói parancsok adatván ki és egyéb jogügyletek köttetvén, ugyanott vezettettek a *királyi könyvek* (libri regii), melyek I. Ferdinánd óta minden adományi, nemesi és más fontosabb okleveleket magukban foglaltak, azoknak hiteles másolatai az egész országban törvényes hitelességgel bírván. Végül a nemessejtvitató és sommás visszahelyezési perekben a kancellária utolsó folyamodásképen járt el, tehát nemét a törvénykezésnek gyakorolta.

Mindezen functiók, kivéve a hiteles hely és biráskodás szereplését, most is a magyar kancellária működését képezik, csakhogy önállóbb kormányhatósági cselekvésege mind jobban előtérbe nyomul, annál is inkább, miután ujabban többféle ügyek saját körében való végelintezésére bizattak, mint jelesen a heti és országos vásártartási jogositvány megadása, kebelében megüresedett állomások betöltése, a hatóságoknak való utasításadás, a törvények foganatosítására való felügyelet; névváltoztatásokraik engedély stb. Annak élén áll egy fő- és másodkancellár egy vagy két alkancellárral, több referendariussal és a megkívántató tiszti személyzettel. A hivatalos teendők jelenleg 10 külön osztály szerint kerülnek tárgyalás alá b), melyek szerint a munkakörébe vágó sokoldalú tárgyak az egyes referensek közt eloszloznak c).

a) Mintán a magyar udv. kancelláriának mindenkor egyik főfeladata vala a magyar ap. királynak a hazai törvények értelmében fenntartott felségjogok gyakorlásának törvényes eszközeül szolgálni, azon felségi jogok pedig az 1848-ki törvények előtt nem minden kétséget kizáró módon voltak meghatározva és kellőleg formulázva, e testület főtörekvésének oda kellett irányulnia, hogy sem a királyi főhatalom és tekintély, sem az ország alkotmányos jogai valami csorbát ne szenvedjenek. Az 1848: 3. 7. és 8. §§-ai szerint ő felségét az országban távolléte esetére, csak az egyháznagyok és zászlósok kinevezése, a kegyelmezési jog, a nemesség, címek és rendeknek osztogatása, a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazása, és a katonai hivatalok betöltése, mint fenntartott jogok illetik, az illető felelős magyar miniszter ellenjegyzése mellett; minden egyéb tárgyak pedig, melyek ezelőtt végelhatározás végett ő felségéhez szoktak volt felterjesztetni, a nádor helytartó elhatározása alá tartozóknak rendeltettek.

b) A kancellária jelen hivatalszervezete következő: Az elnökség-, elnöki iroda-, sajtó-ügy;

- I. osztály egyházügyek, jótékony intézetek, szegényügy.
- II. „ ipar és kereskedés, szabadalmak-, iparkamarák, katonai szállásolás, előfogat-, egyenes- és mellékdó;
- III. „ tanügy-, művészeti és egyéb ösztöndíjak, Weisz alapítv.; Theresianiumi helyek, muzeum-, magyar tud. akadémia, színház-, egyleti, takarékpénztári ügy, hitelintézetek-, zálogházügy, statistika, népszámlálás, hébevállás és tanügy;
- IV. „ polg. törvénykezés, nemességügy, árvaügy, nagykorúság-, görög-keleti egyház ügyei;
- V. „ Codificatio, bánya-, keresk. váltó- és fenytőtörv. nézve, az ügyvédi kar; a törvényszékek személyzete-, fegyelmi, nyugdíjbeliak;
- VI. „ a polit. hatóságok személyzete, helytartótanács, kitüntetések, kegyelmiak;
- VII. „ középítéset s közmunkák, közlekedés, folyószabályozás, hajózat-, vasut-, posta-, táviratügy, telepítés-, erdészet-, mezőgazdaság- és gyógyszer-ügy;
- VIII. „ megyeigazgatás-, főispánok és egyéb megyei tisztek személyi ügyei, város- és községi ügy, protestans egyház- és tanügy;
- IX. „ büntetőügyek-, közbátorléti rendészet-, csendőrség-, fegyverszabály-, fegyházak, ki- és bevándorlás-, telekkönyvek- és országos alap;
- X. „ urbéri ügyek.

c) A magyar udvari agensek, kik a magánügyleteknek, a magyar kancellária elosztásával megszűnt közvetítésére az 1856. jun. 15. kelt min. rendelettel megint feljogosítottak, és a belügyi minisztérium alá rendeltettek, most a dolog természetén szerint a magyar udv. kancellária alá rendelvek, épen úgy, mint az erdélyhoni udvari agensek az erdélyi kancelláriától függenek.

155. §. A magyar kir. Helytartótanács.

Ámbátor a viszonyok tetteges fejlődése folytán a magyar kir. udv. kancellária mindinkább központi hatóság természetét látszik magára öltetni, mindazonáltal az 1723 : 97, az 1741 : 11. és 1791 : 14. törvényczikk értelmében, az októberi diplomával épen e törvények alapján visszaállított magyar kir. Helytartótanács Magyarország tulajdonképi legfőbb kormányhatóságának tekintendő, mely a reábizott ügyekben felterjesztéseit egyenesen ő felségéhez intézi, és ő felsége válaszait kir. leiratok vagy rendelkezések alakjában közvetlenül veszi, csak hogy az a magyar kancellária, mint az apostoli király közlönye utján eszközöltetik, de azért semmiféle udvari hivataltól, hanem csak ő felségétől függ, s mint ilyen, a fennebbi törvények szerint jogosítva van, sőt köteles, ha hozzá netán törvénytelen parancsok bocsáttatnának, a fejedelem és az ország iránt tartozó hűségénél fogva, a körüli észrevételeit ő királyi felsége elé terjesztetni, efféle előterjesztvényeknek kellő tekintetbevétele a fejedelem részéről törvényképen megígértetvén.

A magyar kir. helytartótanács ügytárgyalására nézve azon főelv törvényképen tüzetvén ki, hogy a tanácsban szavazattöbbséggel hozott végzéseket a tanácson kívül ne legyen szabad megmásítani és megváltoztatni, ezáltal reá valóságos főpolitikai kormánysszék jellege ruházott; főtisztja pedig : 1) arra ügyelni, hogy az ország törvényei és a királyi rendelkezések kellően megtartassanak, különösen a megyei és városi igazgatás felett felügyel, az illetőket köteleik teljesítésére, a megyei és egyéb

országos törvényhatóságokhoz szóló intérvények fonalán szorítja, a nem engedelmeskedők iránt felterjesztést intézvén ő felségéhez, miért a megyei és városi hatóságok jegyzőkönyvei a helytartó tanács elé terjesztendők. 2) Az egyház- és vallásalapítvány igazgatása a primás elnöklete alatt oldalán levő egyházi bizottmány útján, valamint a nevelés- és tanulmány összes ügyének vezénylete a helytartótanácsot illeti, melyhez az evang. egyházhatóságok jegyzőkönyvei is felküldendők; 3) a mezői és műipar, a kereskedelem, közlekedés, folyók szabályozása, mocsárok kiszáritása, az országutak, csatornák stb. jó karbani tartása, szóval az összes közgazdászati körüli gondoskodás ezen országos kormányzék hatásköréhez tartozik; 4) a belbátorlét és közrendészetre vonatkozó kir. rendeletek fogantatása felett örökös, és a többi hatóságokat azoknak megtartására utasítja, névszerint a fog- és javítóházak, börtönök állapota iránt kellő tudomást magának szerez és a szükségeseket elrendeli; 5) a hadsereg kiegészítése-, beszállásolása- és elhelyezésére közreműködik és az előfogat-ügy iránt intézkedik; 6) az országos alap kezelése, a középítészet és a közmunkák körüli intézkedés; 7) gondoskodik az ország egészség-orvosi állapotáról, miért az ország főorvosa ezen kormányzék tanácsosai közt sorakozik, ki az e tekintetben szükséges intézkedéseket javaslatba hozza; 8) a népösszeírás és a népesedés szemmel tartása hasonlólag a kormányzék hatásköréhez tartozik; 9) a jótékony intézetek, szegény- és árvaügy, takarékpénztárak, zálogházak és egyletek felett örökös, végre 10) ide tartozik még a község- és adóügy.

Ezelőtt még főgondja volt a közadóalapnak csonkítatlan fenntartására, és ennél fogva az összes urbéri, még peres ügyek is tág körébe tartoztak, nemkülönben a nemességet mutató perekben is nemét gyakorlotta a törvénykezésnek.

Mai széles munkaköre legjobban tűnik ki azon ügykezelésből, mely ujabban a hivatalos tárgyaknak az elnökség és a felállított 4 szakosztály alatt rendszeresített 22 külön ügyosztály szerinti elosztása iránt megállapítva lőn, és mely szerint az egyes szakosztályok élén álló tanácsosok mint annyi alelnökök az alájuk rendelt osztályügyeket vezénylik, melyeknek élén egy-egy helytartótanácsos van, a melléjük adott titkárokkal, fogalmazók, gyakornokok s egyéb tisztai személyezettel, a hivatalos teendők köre a) jegyzetben részletesen előadatik. A helytartótanács élén 1848 előtt a nádorfőispán, jelenleg azonban az ország kir. helytartója állván, és ez utóbbinak hatásköre régebbi törvényeink szerint is mindenkor a legfels. megbízás tartalmától függvén, az elnöki teendők köre jelenleg szemközt a kormányzék hatáskörével, jóval terjedtebb, mint azt különben hazai törvényeink megszabják, mi a jegyzetben közölt ügyvezetés sorából önkényt tűnik szembe.

A magyar kir. helytartótanács mellé, vagy közvetlenül alája rendel-
vők: a földtehermentesítési pénzalap igazgatósága, melynek a kormányzékkel közös elnöke és külön helyettes elnöke van, az országos tanulmányi bizottság, a magyar kir. országos építészeti igazgatóság az alája rendelt 48 magyarországi államépítészeti hivatallal, 4 kiküldöttséggel és a béga-csatornai államfelügyelőséggel (Temesvárott); továbbá a tiszaszabályozási

közp. felügyelőség; a magy. kir. orsz. műszaki számvevői osztály; Buda-Pest szabad kir. városok politikai szempontból; az 5 bányakapitányság (budai, kassai, n.-bányai, oraviczi és besztercebányai); az egyetemi tanács, a keresk. és iparkamarák stb.

a) A m. k. helytartótanács tárgyalásügyeinek legújabb elosztása e következő:

A. Elnökileg tárgyalandó ügyek 1) a fels. uralkodóházat illető ügyek; 2) diplom. ünnepélyességek; 3) kitüntetések általán; 4) országlejedelmi, rendőri, államszámvevő-ségi tisztek személyes ügyei; 5) Államrendőrség és közbiztonság felsőbb vonalban; 6) Sajtó- és színházi ügy (előadásokra való engedélyt illetőleg); 7) különös titoktartást igénylő vagy egyéb oknál fogva elnöki elintézés alá tartozó tárgyak; 8) külföldi utlevél-ügy; 9) a helytartótanácsi tisztviselők, a megyei kormányzók és a megyei s városi főbb tisztviselők kinevezései körüli tárgyalások; 10) helytartótanácsi elnökök, tanácsosok és titkárok szabadságengedélyei; 11) jutalom és segélydíjai az elnökséghez beosztott tisztviselőknek; 12) az 1862. országos alap maradványai feletti rendelkezés; 13) a kat. törvényszékek kivételes működését érintő tárgyalások.

I. Szakosztály következő ügyosztályokkal:

1) a kormányzók összes személy, fegyelmi s járuléki ügyei; 2) közjogi ügyek (megyék, kerületek szervezése, területi felosztások, határügy, nemességi ügy, kegyelmi adományok); 3) megyei belkormányzat (költségvetés, börtön-, közpénztári ügy stb.); 4) az utépitészet (állam- és országos utépit. alap kezelése, közmunka, utak, hidak, kompok fenntartása, utépit. rendőrség, út-, híd- és révvám, posta-, vasut- és telegrafügy); 5) a vízépítészet és bányászat összes ügyei (folyószabályozások, mocsárkiszáritások, csatorna-ügy, tiszaszabályoz. kölcsönügy, gőz- s egyéb hajózás, folyamrendőrség, államépit. hivatalok fegyelmi ügyei; a bányászatra nézve a helytartótan. a főbányahatóság).

II. Szakosztály.

6) kath. egyházkormányzat (egyházi megyék belkormányzata, a Clerus személyes ügyei, papi illetmények, papnöveldek, deficientiák, szerzetrendek s zárdrák, anyakönyvek, ünnep- és normanapok, vegyes házasságok, hitváltozások, vallásos czélokra való hagyományok); 7) a kath. egyházvagyon, (egyházbirtok nyilvántartása, vallás- és tanulmányi alap, egyházépítészet, kegyuri villongások, segedelmezés és számadásügy, egyház és tan. alapítványi javak gazdaszat-ügyei, praeparandiák, elemi iskolák és növeldek); 8) felsőbb szaktanodák s világi alapítványok (tud. egyetemek, jogakademiák, lyceumok, polytechnicum, keresk. akademia, real- és ipartanodák, süketnémák int., ezen tanintézetekre vonatkozó ösztöndíjak, minden világi alapítv.); 9) középtanodák (kath. gymnasiumok és ösztöndíjak); 10) görög-keleti egyház és igazságügy (gör. kel. egyh.-megyék belkormányzata, világi és szerz. papság ügyei, egyházépíték, papnöveldek; összes tanügyök, szerb nemz. és egyéb alapok és alapítványok, árvaügyek, hitbizományok, holt-nyilvánítások, kivégzések, kegyelmezések, rögtönítélő bíróság, telekkönyvi hirdetések, vagyonlezárolások, bírói letétemények, és bírói közidézéssek); 11) protestans egyház és zsidóvallás meg az urbéri ügyek egyh. és tanügy, házassági dispensatiók, convent és zsinatügy, urbéri és földtehermentesítési ügy, kisebb királyi haszonvételek stb.); 12) inégi ügy.

III. Szakosztály.

13) a rendőrség összes ügyei (toloncügy, dologházak, stb. utlevél-, cselédügy életmentés-, ragadozóállatok elejtése stb. fegyvertartás és árulás, gőzkazánok vizsgálata, színházügy stb.); 14) fegyintézetek, népszámla be- és kivándorlások, névváltoztatások; 15) kereskedelem és közgazdaszat (lóversenyek, mintagazdaságok, iparkisállítások, gyarmatosításügy; erdszet, földmivelés, borászat, selymeszet, marhatenyésztés, vadászat, halászat, mezsei rendőrség, biztos. és hitelintézetek, zálogházak, tőzsdék, suly- és mértekek, takarékmagttárak, kereskedelmi és iparkamarák, ker. testületek és czégek, gyárak, ipartületek, szabadalmak stb.); 16) a hadpótlásra nem vonatkozó katonai és csendőri ügyek (kat. szervezések, hadfogadó kerületek, szállásolás, élelmezés és előfogatügy; kat. kórházak, börtönök, nevelő- és tanintézetek, aggastyánok; szabads. és tartalék-legények nyilvántartása és behívása; kat. alapítványok betöltése, kat. kihágások, hagyatéki ügyek és kat. házasságok, az összes csendőri ügy stb.); 17) ujonczsodás, hadpótlás és katonák elbocsátása.

IV. Szakosztály.

18) szab. kir. városok összes ügyei; 19) községi és adóügyi (a rend. tanácssal bíró városok szervezése és tisztai belviszonyai, mezővárosok s falvak rendezés- és számadás-ügyei, határvillongások; egyenes és indirect adónemek kivetése, behajtása és ebbeli panaszok elintézése); 20) az egyletek összes ügyei, oda értve a takarékpénztárakat is, a hivat. helyiségek feletti rendelkezés stb.; 21) philantropia és orsz. alap ügyei (szegény, s kórházi ügy, gyógyszer-tári számadások, lelencz- s tébolydaügy, az országos alap kezelése általános tekintetben); 22) közegészségi ügy (himlőoltás, járványok, fürdők és ásványvizek, orvosi személyzet és bábák, gyógyszer-tárak és számadásaik felülvizsgálata in linea medica; közegészségi rendőrség, véleményezések orvostudományi tekintetben stb. stb.).

156. §. Az erdélyi és horvátországi kancellária, meg az erdélyi gubernium és a horvát helytartótanács.

Az erdélyi udvari kancellária, mely szintén az októberi diplomával az 1848 előtt birt szerkezettel visszaállítva lőn, mint a fejedelem közvetlen organuma, a felségi jogok gyakorlásával Erdélyhon politikai kormányzásának legfőbb vezényletét köti egybe. Ő felsége parancsait és rendeleteit az erdélyi kormányzésekhez épen úgy juttatja, mint a magyar udvari kancellária és azzal egészen homogen szervezettel és hatáskörrel bír, csakhogy annak élén álló udv. főkancellár ő felsége által az országgyűlés részéről tekintettel az előbbi törvények értelmében bevett négy vallásra, e tisztai állomásra ajánlott (12) jelöltek közül neveztetik ki, annak helyettese és a többi (6) referens udv. tanácsos is a fejedelemtől neveztetvén ki. Az erdélyi kancellária továbbá 1848 előtt még több polgári és fenytő ügyekben bíraskodott, most azonban csak az igazságügyi minisztérium teendőit, vagyis a törvénykezés administratív ügyeit épen úgy intézi el, mint ez Magyarországra nézve a magyar udv. kancelláriát illeti. Az országnak legfőbb kormányhatósága a kir. gubernium Kolozsvárott, mely a kormányzéken kívül az igazságszolgáltatással is foglalkodik, miről maga helyén; annak elnöke az ő felségétől kinevezett kormányzó, a 16 kormányzékeni tanácsos közül ketten mint másodalelnökök annak helyettesei; a szász nemzet grófja mindig egyszersmind a kormányzéseknek egyik tanácsosa. A guberniumnak melléje, illetőleg alája rendelvek, a már másutt említett róm. kath. bizottmány; az országos építészeti igazgatóság 9 építészeti hivatallal; a földteherment. pénzalap igazgatósága, az orsz. számvevőség; a tartományi biztosság (ujonczozás, katonai beszállás és élelmezés tekintetében); végre a protomedicus elnöksége alatti állandó orvosi tanács.

A háromegy országra nézve a magyar apostoli király fenntartott felségjogait egész 1848-ig a magyar udv. kancellária útján gyakorolta, 1861-ben azonban külön udvari dicasterium és 1862. febr. 3. kelt legfels. elhatározással külön udv. kancellária létesített Horvát-, Szlavon- és Dalmátország számára egy első és másod kancellárral és 3 udvari tanácsossal; hatásköre kevés különbséggel ugyanaz, mint a két többi kancelláriáé. Az országos legfőbb politikai hatóság pedig az 1862. márcz. 14-én kelt legfelsőbb elhatározással létrehozott horvát-szlavon helytartótanács

Zágrábban, melynek elnöke a politikai és törvénykezési igazgatás élén álló *bán*, helyettese pedig egy udv. tanácsos, van azonkívül 6 helytartó-tanácsos, továbbá kellő számú titkárok, fogalmazók stb. a kormánysszékkal egybe van kapcsolva a horvát-szlavon földteherment. pézsalap igazgatósága, egy protomedicus a közegészségi, egy iskolatanácsos pedig az iskolai ügyek felügyelésével foglalkodik stb. a).

a) Már Mária Terézia alatt külön horvátországi helytartóság lett alapítva 1767. jul. 7., de 1779-ben megint megszüntetve, az 1790: 58. t.cikk minden teendőit a magyar kir. helytartótanácsra ruházta át, azon kikötéssel, hogy annál mindig a háromegy országból valók is kellő számmal alkalmaztassanak.

B) Országos hatóságok.

157. §. Az országos politikai hatóságok a német-szláv és olasz tartományokban.

A német-szláv és olasz tartományokban a politikai igazgatás hol *helytartóságokra*, hol u. n. *országos politikai hatóságokra* van bízva, ezen utóbbiak a kisebb tartományokban léteznek, névszerint *Karantán, Kraina, Salzburg, Szilázia* és *Bukovina* hgségeken, hol az előbb létezett „Landesregierung“ nevű hatóságok 1860-ban megszüntetve, de 1861-ben újra „politische Landesbehörde“ név alatt felélesztve lettek, a kettő közti különbség egyedül a személyzet létszámában, a főbbtiszték rangfokozatában és azon körülményben rejlik, hogy az utóbbiak némely ügyekre nézve egyszersmind elsőfolyamodásilag járnak el.

A *helytartóságok* az 1853. jan. 19. és 1856. márcz. 30. kelt minisztr. rendeletek szerint testületi szervezettel bíró hatóságok ugyan, de az élükön álló *helytartó* külön fenntartott és a helytartósági határozatokra is érezhetően kiható hatáskörrel bír; ugyanis ő reá van bízva a közbátorléti és biztonsági rendőrség kezelése az ország egész kiterjedésében, ő gondoskodik a közrend és csend fenntartásáról, ő ügyel fel a sajtó és azzal összefüggő ipar és kereskedelmi üzletek, az egyletek, színházak és nyilvános előadások, az utlevél- és idegenügy felett; ő adja az engedélyt nyomdák, könyv-, mű- és zeneárúüzlet létesítésére, színházi és egyéb nyilvános előadásokra; ő nevezi ki a politikai tisztviselőket a IX. rangfokozattól lefelé, a többiekre ő teszi meg a felterjesztést a minisztériumhoz, az általa kinevezetteknek ő adja a hivatalcserére való engedélyt, és fogadja el feltétlen lemondásaikat, jelesen ő veszi fel a fogalm. gyakornokokat és látja el azokat segélydijakkal, ő jelöli ki az általa kinevezett tiszteteknek és gyakornokoknak a hivatalos állomást, azokat a hivatal igényei szerint más-hová is elhelyeztethetvén; ő vezényli ügykezelésüket és gyakorolja felettük a fegyelmi hatalmat; ő 100 forintig érő jutalmakat és segélyzéseket, fizetési előlegezéseket, utiköltségeket és távozási szabadságot adhat; ő vezényli a középítészeti ügyet és az építészeti úgy mint az ellenőri hivatalnokok felett ő gyakorolja a fegyelmi hatóságot; ő végre a helytartóságnál is az ügykezelés egyes tárgyait az illetők közt osztja fel. Ezen saját körébe vágó ügyek iránt a helytartóságot meghallgathatja ugyan,

de nincsen kötve tanácsához; sőt a helytartóságnak fenntartott körébe vágó ügyeknél is joga van a helytartónak nem csak a szavazást azon sorrendben elővenni, mely neki leghelyesebbnek látszik, hanem a szótöbbséggel kelt határozatot, ha azt nem találja felelősségével egyeztethetőnek, felfüggeszteni, vagy amennyiben a késedelemmel veszély járna, még az ellenkezőt is saját belátása szerint elrendelni, de ily esetben a határozat elleni intézkedését és az a körül volt tárgyalást azonnal a minisztérium tudomására tartozik juttatni.

A *helytartóság* gondoskodik a törvények és rendeletek pontos megtartásáról; mindazon politikai ügyekben felsőbb folyamodásban jár el, melyek egyik alája rendelt hatóságtól első vagy másodfolyamodásilag intéztettek el; a helytartóság az országos hűbéri hatóság, nemesség és czimbitorlások felett ítél, elemi csapások által megkárosodottak javára gyűjtéseket indíthat az egész tartományban; életmentésekért meghatározott jutalmi illetményeket engedélyezhet; a fegy- és javítóházak, jótékony és minden egyéb nyilvános intézetek felett felügyel; örökös és kormányzati hatóságot gyakorol a községek és alapítványok felett; egyházi ügyekre nézve ő osztogatja az országfejedelmi és vallásalap-kegyuraság alá tartozó javadalmakat bizonyos korlátok közt, a congruának kiegészítését, szerzetrendek javadalmazását eszközli stb.; a helytart. felügyel az összes nem katonai tan- és nevelőintézetek felett; az ipar- és kereskedésre, a felsőbb rendeletek által kiszabott befolyást veszi, minden igazgatása alá rendelt tárgyak és intézetek költségvetésére befoly; az építkezések elrendelése, bérszerződések jóváhagyása, vétlen pénztári hiánylatok elnézése és behajtatlan követelések elengedése szintén bizonyos határok közt a helytartóság körébe tartozik, de mindig egyetértve az illető pénzügyi hatósággal. A helytartóságok végre a főbányahatóságok, tekintve a bányaregaljogra vonatkozó nem peres bányászati ügyeket, és ezekre nézve a kereskedelmi és közgazdászati minisztériumnak vannak alárendelve, tőlök pedig az egyes országokban levő bányakapitányságok függnék a).

Ugyanazon hatáskörrel bírnak a kisebb tartományokban levő országos politikai hatóságok és az élükön levő tartományi főnökök vagy alelnökök. Van pedig helytartóság Alsó-Ausztriára nézve *Bécs* városában, Felső-Ausztriára *Linczb*en, Steierhgségre *Grác*zban, Istria örgrófságra *Triest*ben, Tirol és Vorarlbergre *Insbruck*ban, Csehhonra *Prág*ában, Morvára nézve *Brünn*ben, Lomb.-Velencze tartományra *Velencz*ében, Dalmáthorra nézve *Zárá*ban, végre *Galicziára* nézve szintén csak egy helytartóság van ugyan *Lemberg*ben, melynek hatásköre egész Gácshonra terjed ki, mindazonáltal *Krakó* városában székel még egy 5 kerületre terjedő külön *helytartósági bizottság*, mely közvetlenül a galicziai helytartónak van alárendelve. A helytartóságoknak pedig a kór-, szül-, lelencz- és árvaházak igazgatásai, valamint a zálog-, fegy-, javító-, önkénytes- és kényszermunkaházak kezelőségei, több helyen még a világi alapítványpénztárak közvetlenül alá és a már másutt említett orvos-egészségi állandó bizottmány, néhol még nagyobb bizottmányok, valamint a csendőrség utasítászerülleg mellé rendelvek.

a) A 155. §-ban említett 5 magyarországi bányakapitányságon kívül vannak még St. Pölten, Leoben, Celli, Klagenfurt, Laibach, Hall, Prága, Pilsen, Ellbogen, Komotau, Kuttentberg, Olmütz, Krakó, Lemberg, Zágráb és Zalatna városában bányakapitányságok; Zárában az ottani kerületi hivatal, Bellunóban pedig az ottani delegatio mint bányakapitányságok szerepelnek.

C) Középhatóságok.

158. §. A kerületi és megyei hatóságok.

Mint középhatóságok a német-szláv tartományokban az 1852-diki sept. 14-én kelt legfelsőbb elhatározással és 1853. jan. 19. kelt miniszteri rendelettel a *kerületi hatóságok* rendeltettek ki, melyek minden a helytartóságok körébe utalt ügykezelési ágban az igazgatásuk alá rendelt területen mint administratív felhatóságok olyformán működnek, hogy az élére állított helytartótanácsosi ranggal bíró és fejedelmi kinevezésű főnök, maga vezényli az összes ügykezelést, egyedül őtet éri a felelősség és helyettese a szinte fejedelmi kinevezésű első biztos, ki úgy mint a többi a minisztériumtól a helytartó ajánlata folytán kinevezett biztosok mindenben a főnök utasítása szerint járnak el, és egyrészt ezen burokraticus szervezetenél fogva, másrészt azon oknál fogva, hogy amugy is az összes közigazgatás a járási hivatalokban pontosul össze, és már az eredeti conceptionál csak felette kevés ügy elsőfolyamodásilag a kerületi hivataloknak tartatott fenn, azok merő átmeneti oly állomásnak jelentkeztek, melyek csak az ügyfolyamot lassuvá nehezékes és aránytalanul költségessé teszik, miért is legtöbb tartományban megint megszüntetve lettek, és ott is, hol mint Csehországban a volt kerületi főnökök még egyideig fenntartattak, a kerületi hatóságoknak megszűnése legalább elvképen kimondatott (1862. okt. 19-én kelt legfelsőbb elhat.). E szerint jelenleg még csak *Galiciában* (és pedig 17), *Dalmáthionban* (4) és *Lomb.-Velenczében* maradtak fenn, jelesen ez utolsóban 9 u. n. *Delegatio* létezik, melynek élén levő *delegatus* egy melléje adott aldelegatus és két vagy több biztossal és fogalmazó segédekkel épen oly burokratilag intézi el az egy-egy tartományra terjedő delegatióban előforduló közigazgatási ügyeket, mint valamely kerül. főnök (1850. dec. 31. k. cs. rendelet).

Magyarországban az 1853-ki jan. 10-én kelt legfelsőbb elhatározással a megyei hatóságok ugyanazon elvek szerint lettek szervezve, mint a többi tartományokban a kerületi hatóságok, csakhogy a vármegyei czim meghagyatott, sőt az akkoron még külön volt Temesi bánság s szerbvajdaságban még névre is eltűntek ezen az 1848-ki év előtt az alkotmány legbiztosabb bástyáinak tekintetni szokott municipiumok. Az októberi diplomával a megyei szervezet visszaállított ugyan, de jelenleg sem az 1848-ik év előtt, sem az e törvények által módosított szervezet nem áll fenn teljes épségben, hanem a megyék időleges utasításokon sarkaló alkat szerint szervezvék.

A vármegyék t. i. 1848 előtt mint a kebelbeli főpapok, meg az ország fő és köznemeseinek közönsége a megyei tisztséggel együtt törvényes

kormányzók alatt tartott közgyűléseken, melyekre mind a megyében lakó vagy birtokos nemes, néhol még a honoratorok, szavazat jogával megjelenhettek, tárgyalták és intézték el az összes közigazgatási ügyeket és a politikai kormányzás minden ágait, meg az adóügyet is. A megye feje és kormányzója a *főispán*, ki hol örökös, t. i. hivatalánál vagy születésénél *a*), hol külön kir. kinevezés folytán e méltóságra emeltetvén, hivatalos eskü mellett ünnepélyesen beigtatva lőn; tisztii teendői az 1723 : 56. t. cz. és 1770. évi hivatalos utasítás értelmében az összes megyei közigazgatás vezérlése, az igazságszolgáltatás iránti gondoskodás és felügyelet, a közbátorság, csend, rend fenntartása, a törvények és kir. parancsok fogantatása, az adó- és pénztárkezelésre való felülörkődés, a megye köz- és kis gyűléseinek egybehívása, azokon való elnöklés, és a tanácskozások vezénylete, tisztujtó székek tartása és a tisztii állomásokra való kijelölés stb. Annak helyettese az első *alispán*, ki hármaskörénél fogva mint megyekormányzó, közigazg. tisztviselő és bíró, mindenben a főispán helyét pótolta, és úgy mint a másodalispán, a fő- és alszolgabírák, jegyzők, tisztii ügyészek, fő- és aladószedők stb. stb. a tisztujtó székeken három-három évre a megyeközönség által lőnnek megválasztva.

A vármegyék hatósága az 1848-ki törvények által épségben hagyott ugyan, de azok törvény útján leendő végszervezéséig a magyar közönség czime és hatásköre ideiglenesen egy a közgyűlésen a községi képviselők hozzájárulásával választandó megyei bizottmányra ruháztatott, mely a megyei tisztviselőség hozzájárultával addig is a megyeközönséget illető teljes hatóság gyakorlásával megbízott. Az októberi diplomával visszaállítatván az előbbi törvényhatósági szerkezet, a megyei bizottmányok is az 1848-ki törvények alapján rehabilitáltattak, 1861-ben azonban ugyanazon évi nov. 5-én kelt legfelsőbb kéziratánál fogva azoknak felosztása elrendeltetvén, a megyék élére állított hol főispán, hol főispáni helyettes, hol kir. biztos című kormányzók ideiglenes utasítással az összes közigazgatási, törvénykezési és adózási kormányzat önszemélyében és önfelelőssége alatti vezérlésére jogosítottak fel; ő nevezi ki és esketi fel a régi név alatti tisztekből álló megyei és szabad kir. városi tiszteket *b*), Buda-Pest kivételével, melyeknek polgármesterét és bíráját a helytartó nevezi ki; addig pedig míg a tisztviselők a megyefőnök által fogtak kineveztetni, az előbb működött megyei tisztikar további hivatalában személyes felelősség terhe alatt meghagyatott, de a kormányzó időközben is egyes tisztviselőket hivataluktól felfüggeszthet, és állomásukba másokat helyettesíthet; szintugy a választott bírák helyett is, ha visszalépőnek, másokat kinevezhet, a megyei törvényszéki ülésekben elnökölhet, akadályoztatása esetében ötet az egyik vagy másik alispán helyettesíti. Az egyenes adóztatásra vonatkozó ügyekben a főispánt ugyanazon hatáskör illeti, mely e részben a volt megyei főnökök számára volt kitűzve; ő jelen a közcsend, rend és biztosság fenntartásáról tartozik gondoskodni, a felsőbb rendeletek fogantatását saját felelőssége alatt eszközli; tisztii feladata továbbá magának a közigazgatási, törvénykezési és adóbeli ügyek meneteléről folytonos tudomást szerezni, és a körülményekhez képest a szükségesekeket intézni stb.; a közigazgatással járó kiadások felett a költség-

vetést elkészítetteti és azt a helytartótanácsához jóváhagyás végett felterjeszti stb.; végre a megyekormányzó, hazánk fővárosát kivéve, minden egyéb, a megye területén levő szabad kir. város irányában kir. biztos minőségében működik. A most fennlévő vármegyék sora, felosztásuk és kormányzójuk állása a c) jegyzetből vehető ki c).

Horvát-Szlavoniában a 7 vármegye (Zágráb, Varasd, Körös, Fiume, Pozsega, Verőcze és Szerén) élén van a királytól kinevezett főispán és három évre választott két alispán, fő- és aljegyzők, tiszti ügyészek és többi tisztviselőség. *Erdélyben* végre a három nemzet szerint három különböző igazgatás van; a magyar megyék (8) élén főispánok, a két kerületben főkapitányok, a székely székek élén végre fő királyi bírák állnak, kiket a gubernium javaslata folytán a fejedelem nevez ki, a megyék kertületekre oszlanak, élükön egy főbíró és egy rangra utána levő alispán, a járásokban pedig albirák működnek, míg a vidékeken egy alkapitány és a járásokban szintén albirák, végre a széki kerületek élén alkirálybírák és a járásokban Dullones nevű tisztviselők viszik az igazgatást. Az előbbi congregatiók és markalis sedriák helyébe megyei, kerületi és széki *választmányok* léptek, melyek nagybirtokosokból, továbbá a főbirtok, egyes városok, falvak, a kereskedelem és ipar képviselőiből állanak, és a belügyek felett tanácskoznak és határoznak, kivéve az államjogi, pénz-, hadügyi, törvénykezési és a közös birodalmi érdekekre vonatkozó kérdéseket; a főnökökre ők jelölik ki választás utján az illetőket, a többi tisztviselőséget pedig maguk szabadon választják. A szászok területén létezik közvetlenül 6 felségének alárendelt és 9 szék és 2 kerületnek két-két köldöttjéből, összesen tehát 22 tagból álló *közönsége a szász nemzetnek*, élén a szabadon választott s a fejedelem által megerősített *gróf*; a nemzet universalitása évenként egyszer, a Comes egybehívására különben is N.-Szebenben gyűl egybe, midőn a nemzeti ügyek felett tanácskozik és határoz, a fejedelmi jóváhagyás fenntartása mellett, egyuttal helyhatósági szabályokat alkothat és a nemzet javai kezelése iránt intézkedik, ezen állásánál fogva némileg felülfolyamodást képez az egyes székek és kerületek élén álló egy polgármester, vagy királybíró, vagy főbíró nevű főtisztból és több szék- vagy kerületi bírókból, néhol tanácsnokokból álló szék- és kerületi magistratusok felett.

a) Hivataluknál fogva főispánok az ország nádora *Pest-Pilis-Solt*-megyében, ennek helytartója az 1848: 28. t. cz. által a többi főispánságokkal egyenlő rangra emeltetett, az esztergami érsek *Esztergom*-megyében, az egri érsek *Heves*-megyében, a pozsonyi gróf *Pozsony* m. (Pálffy család), a temesi gróf *Temes*-megyében; születésénél fogva van örökfőispánság; *Beregh*-megyében (Schönborn gr. család), *Komáromban* (Nádasdy gr. család), *Soprony* (Eszterházy hgi család), *Szepes* (Csáky gr. család), *Vas* (Batthyány család) *Thuróc* (b. Révay cs.) és *Varasd*-megyében (Erdődy gr. család).

b) A központi tisztviselőség, mely jelenleg a megyei kormányzó alatt hivatalban van a megyeigazgatásra, nem egyenlő alkatrészekből áll, a § szövegében már említett tisztviselőkn kívül vannak fő- és alpenztárnokok, főszámvevő, fő- és almérnökök, levéltárnok, ígatók, kiadók, irnokok, főorvos, haromorvos, sokhelyt központi szülész-nő, várnagy stb.; a járásoknál uti biztosok, csendbiztosok, gyámnokok, alorvosok, szülész-nők stb. Az összes megyei és járási szorosan vett tisztviselők száma Magyarországon 1864-ben volt 2792.

c) A vármegyék sora a következő (f. i.=főispán, f. h.=főispáni helytartó, k. b.=királyi biztos k. i.=ker. igazg., f. k.=főkapit. k. k.=ker. korm.) betűszám szerint:

	főszolgabir.	szolgabir.		főszolgabir.	szolgabir.
	járás	kerület		járás	kerület
Abauj f. h.	5	15	Pest-Pilis-Solt f. h.	5	20
Arad k. b.	4	17	Pozsony f. h.	6	18
Árva k. b.	4	9	Sáros f. h.	6	18
Bács f. h.	5	10	Somogy f. i.	6	15
Baranya k. b.	6	18	Soprony f. h.	5	16
Bars f. i.	5	16	Szabolcs f. h.	4	16
Békés f. h.	6	—	Szathmár —	4	16
Beregh f. h.	4	12	Szepes f. h.	4	11
Bihar f. h.	5	26	Temes f. h.	5	14
Borsod f. h.	4	16	Tolna f. h.	5	11
Csanád f. h.	2	4	Torna k. b.	2	4
Csongrád f. h.	2	5	Torontál f. h.	5	15
Esztergom f. h.	2	6	Trencsén f. i.	5	18
Fehér k. b.	3	9	Turócs f. h.	2	4
Gömör k. b.	5	18	Ugocsa k. b.	2	4
Győr f. i.	3	6	Ungh f. h.	10	—
Heves f. h.	4	16	Vas f. i.	6	24
Hont f. i.	4	14	Veszprém f. h.	4	12
Komárom f. h.	4	12	Zala f. h.	6	24
Köz.-Szolnok f. h.	3	9	Zaránd f. i.	5	—
Krassó f. h.	5	16	Zemplén f. h.	6	20
Kraszna f. h.	2	6	Zólyom k. b.	3	6
Liptó k. b.	4	7	Jászkun ker. f. k.	—	3 járás
Máramaros k. b.	5	19	Hajdu-ker. k. k.	—	—
Moson f. h.	3	4	Kővárvidék f. k.	—	6 »
Nógrád k. b.	4	16	Szepesi gr.ág k. i.	—	—
Nyitra f. h.	6	—			

van tehát összesen 49 vármegye (a drávántuliakkal volna 52). A jászkun kerület élén van egy főkapitány, a jász-, nagy és kiskunjárásokban pedig egy-egy kapitány, esküdtek stb.; a hajdu ker. élén kerületi kormányzó, a 6 város (Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Hadrász, Dorogh és Vámos-Pérce) fő- és alhadnagyok, tanácsosok és jegyzőkből álló tisztviselőséggel bir; kővárvidék élén van a N.-Somkúton székelő főkapitány; a szepesi grófság kormányzója a kerületi igazgató, a 16 városban (Igló, Szepes-Ólasi, Sz.-Váralja, Béla, Gnezda, Lubló, Podolin, Leibitz, Ménhárd, Durand, Ruszkán, Felka, Matheócs, Sz.-Szombat, Sztráca és Poprád) külön szervezett magistratus igazgatása alatt van, melynek élén egy polgármester és főbíró vagy csak főbíró áll, egy városi kapitánynyal, több kevesebb tanácsnokkal és egyéb városi tisztviselőkkel.

D) Járasi és községi organumok.

159. §. A járásbeli hivatalok szervezete.

A német-szláv tartományokban, miután, mint az előbbi §-ban érintve lett, a kerületi hatóságok jobbra megszüntetve lettek, a közigazgatás főszálpontja annál inkább a járási hivataloknál keresendő, minthogy azok kevés kivétellel egyszersmind a törvénykezéssel is elsőbírósággal foglalkodnak a). Ausztriának t. i. még nem sikerült azon kormányalkatra szertenni, mely az igazságszolgáltatásnak a közigazgatás egyéb ágaitól való teljes elkülönzését tenné lehetővé; legalább a szláv-német tartományokban a járási hivatalok még vegyes természetűek, melyek nem csak az összes,

már az országos hatóságoknál taglalgatott, politikai igazgatás bokros teendőivel, hanem, mint másutt látni fogjuk, a polgári és büntetőtörvénykezéssel, sőt még az egész adóügy kezelésével megbízzák, miért csakugyan e hivatalok a közigazgatásnak nem kis jelentőségű tényezői gyanánt jelenkeznek.

Felette terjedt hatáskörükbe, mely azonban a legközelebbi 5-ban előforduló legujabbi községi szervezés folytán tetemesen meg fog szűkülni, eddigelé következők vágnak : a járási hivatalnak tiszte gondoskodni, hogy az egész járásban a törvények kellően kihirdetessenek és foganatba véteszenek, hogy a közcsend és rend fenntartassék, a határok épen fennmaradjanak, minden határvillongásnál e hivatalt illetván az első nyomozás; a járási hivatalok hivatvák, ha inség vagy egyéb közbajok fenyegetődzenek, a szükséges intézkedéseket javaslatba hozni, sőt sürgős esetekben, jelesen égések, vízáradások és egyéb elemi csapások alkalmával a körülmények szerint mindent elkövetni, hogy a veszély elháríttassék vagy legalább a szenvedett kár enyhíttessék; erőszakos birtokháborítás esetében a rend helyreállítása, a földmivelés, erdőszet és vadászat feletti felügyelet, az utak, hidak, vízművek jókarbani tartása és helyreállittatása, az ipar és kereskedelem érdekei szemmeltartása, a népszámitásnál, ujonczozás, katonai kötelék alóli elbocsátásnál, a szabadságolt és tartaléklegények ellenőrzésénél, a hadsereg beszállásolása, a élelmezésénél való közreműködés, valamint az előfogati ügy feletti ellenőrködés; a jár. hivatal állítja ki a községi jegyeket, ez adja a polit. engedélyt házasságkötésre, nyilvános árverések tartására stb.; ez ügyel fel az egyletek, sajtó- és hírlapügy, valamint a vásár- és ünnepnapok szentnek tartása felett, az kezeli az idegen és szegényügyet, és gondoskodik, hogy a közegészségi rendeletek és szabályok pontosan végrehajtassanak, jelesen a himlőoltás, a szülészet, a kórházi ügy különös tárgyát képezik a folytonos hivatalbeli felügyelésnek; az erkölcsi rendészet, névszerint zene- és mutatványi engedélyek megadása, a cselédügy, a tűz- és építési rendőrség, névszerint az építési engedély megadása, a vásárok, súly és mértékek feletti ügyelet, a mezei, erdei és vadászati rendőrség kezelése; az egyház és iskolai alapítványok iránti államfelügyelet gyakorlása, az esketési kihirdetések alóli felmentés nem katolikusoknál, ha késedelemmel veszély járna, a papi és templomi illetmények behajtása, a paplak, iskola és egyház-építkezésekre való közreműködés, a tan- és nevelésügyre a kormányt illető felügyelet gyakorlása; a községek ellenőrzése, vezénylete és a községi ügyek feletti határozás, szóval minden intézkedés, melyet a politikai és rendőri igazgatás szabályos menete igényel, mivégre a járásbeli hivatalok a kívánt kényszereszközökkel, sőt nem csak a csendőri, hanem még katonai segélylyel is élhetnek. Az egész ügyvezetés pedig a hivatal élén álló főnököt és mellette adott segédét illeti, a tisztai személyzet különben még egyéb segédek-ből, jegyzők (actuariusok) és írnokokból állván.

Lomb.-Velenczében ezen járási hivatalok teendőit a *kerületi bizottságok* teljesítik, melyek hason hatáskörrel és szervezettel birnak, csak hogy tisztán politikai ügyekkel foglalkodnak, és nem egyszersmind bíróságok gyanánt is szerepelnek. Magyarországon vannak az egyes járásokban

fő-, a kerületekben *alszolgabírdk*, mint azt már az előbbi §. c) jegyzetében kimutattuk, hol az erdélyi járásbeli hivatalokról is szó volt; itt csak emlitendő, hogy némely csekélyebb ügyeket kivéve, a magyar tartományokban a járásbeli hivatalok egyáltalán nem bíraskodnak, és hogy itt a törvénykezés jóval inkább el van választva a többi közigazgatástól, mint a német-szláv tartományokban, úgy hogy az itteni járási hivatalok jobbra tiszta politikai hatóságok. Van pedig az egész birodalomban, jelesen:

	tiszta politikai járásbeli hivatal	vegyes	azoknál általán alkal- mazott hivatalnok
a német-szláv tartományban	63	791	5925
Dalmátiában	—	27	138 „
Lomb.-Velenczében	83	—	292 „
Magyarországban	813	—	2792 b) „
Horvát-tórorszában	57	—	228 „
Erdélyben	173	—	207 „
együtt : 1189		818	9582 hivatalnok.

A német-szláv tartományokban levő vegyes járásbeli hivataloknál alkalmazott tisztviselők személyes ügyeire nézve, valamint az államminiszteriumnál egy központi, úgy minden országos politikai hatóságnál egy külön országos bizottmány létezik, melynek tagjai sorában több ülnöke az országos feltörvényszéknek létezik, hogy így a politikai és törvényhatóságot illető közös befolyás legegyszerűbben érvényre juttatassék.

a) A járásbeli hivatalok szervezésére v. ö. bir. törv. lap 1853. évf. 10. számát; ügykezelésükre nézve pedig 1855 52. számát.

b) Oda értve a megyei hivatalnokokat is.

160. §. A városi és községi szerkezet.

A tulhajtott centralisationnak és azzal karöltve járó költséges igazgatási készüléknek legjobb correctivuma a *selfgovernment* elvére fektetett helyes *községi szerkezet*. Ez az ausztriai birodalomban annál érezhetőbbé vált, minél inkább az utóbbi időkben a tovább és tovább nyult összpontosítási törekvések és azok folytán a birodalmi közfinanszállapotnak évről-évre növekedett zavargásai a Lomb.-Velenczén kívüli tartományokban teljesen hiányzott municipalis szerkezet szükségét előtérbe léptették. — Miért a birodalmi képviselőlet egyik főfeladatának tekinté e hiányt kellőleg helyreépíteni, és hozzájárultával keletkezett az 1862. márczius 5-ről szóló törvény, melyben a községügynek a német-szláv tartományokban, oda értve Dalmáthont is, országos törvények alapján leendő rendezésére nézve az irányadó alapelvek tüzetesen megállapítvák. Ezen irányelvek szerint minden fekvőségnek, kivéve a császári lak és kéjpalotákat, valamely községhez kell tartoznia; az országos törvénynek fenntartatott ugyan meghatározni, valjon és mi feltét alatt a nagy birtok a községi kötelék alól kivonható, de ily esetben a kivétetett birtok a község minden tartozásait és kötelmeit köteles elvállalni, a nélkül, hogy a községi hatóság is reá szál-lana. Minden állampolgárnak kell valamelyik községhez tartoznia, a

hováhalóság viszonyai birod. törvény által határozatnak meg; a letelepedési jogot a község adja ugyan, de addig is a tartózkodást meg nem tagadhatják olyanoktól, kik feddhetlen magaviseletűek, és a közönyögrésre nem szorulnak. A község hatósága vagy *önálló* vagy *átruházott*, amaz kiterjed mindazon ügyekre, melyek a község által szabad önelhatározás szerint elintézhettek, névszerint a sajátvagyon kezelésére és a községkötelékre vonatkozó ügyek; a községi utak, hidak, révek jókarbani tartása, az élelmiszerek, a vásárforgalom, suly és mértékek feletti ügyelet, az egészségi, cselédügyi és közerkölcsiségi rendészet, a szegényügy és a községi jótékony intézetek iránti gondoskodás; az építési rendőrség kezelése, a község költségén fenntartott középtanodákra és az elemi iskolákra való törvényes befolyás, végre a perlekedő felek közt bizalmi férfiak általi egyezkedés megkísértése. Az átruházott hatáskörbe vágó ügyeket a köz- és országos törvények határozzák meg.

Több község közös ügyvezetésre egyesülhet, sőt amennyiben egyenkint a szükséges eszközökkel az önkormányzatra nem bírnának, országos törvény nyomán is egyesíthetők, de viszont az 1849. márczius 17-ről való községi törvény által egyesített községek külön válhatnak, ha képesek magukat önállólag külön kormányozni.

A község a koronkint választott előljároság és választmány által képviseltetik, csak a községi tagok bírnak cselekvő és szenvedő választási joggal; addig pedig, míg a büntetőtörvényben meg leend határozva, hogy mely esetekben áll be a választási jog elvesztése, a cselekvő választási joggal nem bírnak, kik valamely büntett miatt elmarasztaltattak, vagy a miatt nyomozás alatt állnak, vagy kik tolvajság, csalás és elsikkasztás kihágása miatt elítéltek. A szenvedő választási képesség a nagykorúságot, a polgári jogok teljes élvezetét és a cselekvő választási képességet tételezi fel, azonkívül ki vannak zárva, kik nyereszkezdésből vagy a közerkölcsiség ellen elkövetett vétség vagy kihágás miatt elmarasztaltattak, vagy az előbbi oknál fogva közhivatalukból kitétek, a csőd vagy egyezkedési eljárás alá kerültek, míg a tárgyalás foly, és annak befejezte után, ha vétkes bukás miatt elítélve lőnnek.

A választmány, melynek keletkezésmódját, kellő tekintettel a magasabb adót fizetők érdekeire, külön országos törvény szabja meg, a községnek határozó és felügyelő, az előljároságnak pedig felelősség terhe alatt annak végrehajtó közlege; minden községügyben az általános szótöbbség határoz, a választmányi ülések nyilvánosak, az előljároság vagy bizonyos számú választm. tagok kívánalmára a nyilvánosság kivételesen kizárható ugyan, de sohasem azon ülésekre nézve, melyekben a községi budget vagy számadások vétetnek tárgyalás alá. A községi vagyonból ki nem kerülő községi kiadások fedezésére a direct- és a fogyasztási adóra pótlékok és egyéb adakozások megavazathatók, mennyire ehez szükséges a járásbeli vagy országos képviselőnek, vagy külön országos törvénynek hozzájárulása azt az ország törvényei határozzák meg, szintugy a községi adó kivétele is a községet illeti.

Az államigazgatás felügyelete csak arra szorítkozik, hogy gondoskodik

dik, nehogy a községek hatáskörüket áthágják és a törvényeket megszegjék és hogy az előjáróság törvényellenes intézkedései felett határoz. Az országos politikai hatóság különben a községi képviseletet eloszlathatja, a midőn nyitva áll a fellebbezés az államminiszteriumhoz; elosztás esetére legfőlebb 6 hét alatt új választás eszközendő.

Az ország- és a községképviselet közt létezik a *járás- vagy kerületi képviselet*, mely külön törvény alapján kellő tekintettel a nagy birtokra, az ipar és kereskedelmi világ legtöbb adót fizetőire, a város, mezőváros és falvak lakóira választás útján létesítendő, és mely maga kebléből időszakonként külön választmányt, és ő felségétől megerősítendő előjárót választ. Ezen képviselet a járás vagy kerület közös érdekei szemmeltartásán kívül a községi képviselet feletti felügyelésre, névszerint a községvagyonot és a budgetet illetőleg, valamint határozataik ellen intézett felülfolyamodások elintézésére hivatva van; hol pedig ilyenek nem jönnének létre, ezen működés az *országgyűlési választmányt* illeti; sőt ez alá közvetlenül mind a járási és kerületi, mind ama fő- és népesebb városok és jelentékenyebb fürdőhelyek képviseletei rendelvek, melyek országos törvény alapján külön statutummal ellátvák, az országos törvényhozásnak tartatván fenn az efféle már előbb nyert statutumok minden megváltoztatása is, ily helyhatósági külön szabályokkal élő városok választott képviselete ő felségének megerősítését igényli. Mindezen fő- és népesebb városok és fürdőhelyek, mind a többi községek felett az országgyűlés, illetőleg az országgyűlési választmány gyakorolja az ellenőrködő felügyeletet.

Lomb.-Velenczében helyes municipalis szerkezet, mint az olasz nemzetnek egyik sajátlagos intézménye, már a legrégibb időkben fejlődött ki, és daczára minden politikai átalakulásoknak, habár tetemes módosításokkal, mai napig maradt fenn, még pedig az 1851. dec. 31-én kelt kabineti leirat is ezen leginkább 1816-ban ujlag megállapított községi szervezetet épségben hagyván. A kir. és egyéb városokban t. i. vannak *municipalis congregatiók* egy ő felsége által a községi tanácstól ajánlottak közül 3 évre kinevezett *podesta* alatt 4—6 egy-két évre választott assessorral, a többi községekben pedig vannak ugynevezett *deputatiók* egy-két évre választott és a delegatiótól megerősített előjáróval és 3 a birtokosok közül ugyanaunyi időre választott ülnökkel. A községi képviselet a városok és nagyobb községekben *consiglio comunale* név alatt 30—60 kétharmadrészen a birtokosok, egyharmadrészen az iparosok és kereskedők osztályából választott községi tanácsnokból áll, míg a többi községekben a képviselet *convocato generale* nevét viseli, melynek tagja minden a községben levő birtokos. Ezen testületek évenként kétszer, rendkívülieg a kerületi biztos vagy a delegatus egybehívására bármikor gyülekeznek össze, a községügyek, jelesen a költségvetés, számadások, adó-ügy stb. feletti tanácskozássra és határozásra. A közjótékonyági intézetek és alapok megfelelőbb kezelésére a kir. városokban az 1861. dec. 24-én kelt legfelsőbb elhatározás folytán külön 6 évre választott procuratorokból álló *congregatiók* szerveztettek, melyek a vagyonkezelésre, alamizsnaosztásra és minden jótékonyági ügy elintézésére hivatvák. Ugyanazon legfelsőbb határozattal a központi congregatio feljogosított az elészbott

irányelvek figyelembevételével minden más községben is a képviselet szorgalmazására hason jótékonyági congregatiokat létrehozni a).

Magyarországban az 1848-ik év előtt meg a szabad királyi városok szerkezete is sokban eltért az önkormányzat valódi lényétől, az egész közigazgatás a *belső tanács*, vagyis holtiglan választott tanácsnokok kezében pontosulván össze, és egyedül a polgármester, bíró és kapitány a tanácsnokok közül időszakilag választatván; a tisztségökben szintén holtiglan maradt és önmagát kiegészítő választott polgárok testülete, az u. n. *külső tanács* hatásköre felette szűk határok közé volt szorítva, azonfelül a szabad kir. városok meg a helytartótanács és a magyar kir. udv. kamara kettős gyámja alatt léteztek, és még csekélyebb önkormányzati cselekvőség a többi városok s községeknek jutott; ezen nyommasztó állásukon az 1848-ki törvények által gyökeresen segítve lőn.

Az 1848 : 23. és 24. törv. czikk t. i. a szab. kir. városokat, valamint a XVI szepesi várost és a rendezett tanácscsal bíró vagy e joggal ő felsége által ezentul felruházandó községeket valóságos, minden más törvényhatóságtól független *köztörvényhatóságnak* ismeri el, melynek rendőri, büntető és magánjogi tekintetben, kivéve a megyék székházait és a valóságos hadiszolgálatban álló katonákat, minden a város határában létező egyének és javak alárendelvék. A községi összes tisztikar tisztujtó székeken külön kijelölő választmány kijelölése mellett, a képviselőtestület tagjai pedig minden kijelölés nélkül szabadon választatnak, képviselőül a község bármely telepedett lakosa törvényesen bevett valláskülönbség nélkül megválasztható; a képviselő testület kisebb községekben egész 12,000 főnyi népességgel 30 és minden 1500 lakoson felül még egy-egy képviselőből, a közép községekben 12—30,000 lélekkel legalább 82 és minden további 400 lélek után egygyel több, a nagy községekben legalább 157 tagból és minden 800 lakos után egygyel több képviselőből áll; a tisztikarból álló tanács a megyei kis gyűlések, a közgyűlés pedig, mely a polgármester elnökelete alatt áll : a tisztviselőkből és a képviselőkből együttevée, a megyei közgyűlések hatóságával felruházattott, a telekkönyvi és törvénykezési ügyek kivételével; mind a tanácsnak, mint a közgyűlésnek ülései nyilvánosak, és a képviselők a közgyűléseken személyenkint tanácskozási joggal és határozó szavazattal bírnak; közgyűlés minden hónapban legalább egyszer tartandó, a gyűlés rendelete, vagy a tanács, vagy a polgármester egybehívása folytán, azonkívül többször is; az állandó szakbizottmányok, mint az árvai, gazdasági, szépítési stb. előbbi hatóságukban meghagyattak, azok a tanácscsal közvetlenül és ezáltal a közgyűléssel állnak összefüggésben. A rendezett tanácscsal el nem látott községekre nézve az rendeltetett, hogy az előjárók választása iránt ideiglenesen a megyék fognak intézkedni.

Hogy a megyei bizottmányok időleges felfüggesztésével a városi és községi képviseletek működése is megszüntetve lőn, már fennebb érintett, valamint az is, hogy a megyei kormányzók a szabad kir. városokra nézve királyi biztos minőségében járnak el, és hogy a rendezett tanácsu városok minden tekintetben a megyei hatóságnak tetteleg alárendelvék,

míg a többi községek felett közvetlenül a szolgabírói hivatal intézkedik, van pedig a 44 szabad kir. városokon kívül c), jelesen 50 oly község, mely rendezett tanácssal ellátott város czimével és hatóságával él d).

Horvát-Szlavoniában a szabad királyi városok (jelesen : Zágráb, Eszék, Fiume, Varasd, Körös, Kaproncza, Pozsega, Károlyváros és Bukari) az összes polgárság részéről 3 évre választott *községi tanács* (starjesinstvo) és ettől választott *magistratus* (poglavarstvo) által igazgattatnak, mely utóbbi polgármester, bíró kapitány és több tanácsnokból áll; Fiume és Bukari városban a tanács élén álló városi bíró a fiumemegyei kormányzó, mint Fiume és Bukari terület főkapitánya által neveztetik ki, a többi tanácsbeli tagok azonban itt is választatnak.

Erdélyhonban végre a magyar- és székelyföldön levő szab. királyi városok, névszerint Kolozavár, Deés, Szamosujvár, Torda, Szász-Régen (1863 óta szabad királyi város), Erzsébetváros, Nagy-Enyed, Károlyfehérvár, Marosvásárhely és Fogaras (1863 óta); valamint az u. n. taksalis helyek e) saját tanácsccsal bírnak önválasztott fő- vagy királyi bíróval és határozott számu tanácsurakkal, a kormánysszék felügyelete alatt azon tanács első folyamodásban az összes politikai és törvénykezési igazgatást viszi, míg a szász földön levő kir. és mezővárosok sok tekintetben a szék- és kerületi igazgatással egybefolyván, azokkal együtt egy egészet képeznek, miáltal a többi községi szervezettől eltérő organismussal bírnak f).

a) Bir. törv. lap. 1862. 2. sz. A jótékonyági congregatiók, procuratorok nevű tagjaik közt van 1) egy küldöttje az ordinariusnak (érsek vagy püspöknek); 2) egy a podestától kirendelt municipalis assessor; 3) néhány alkalmas és a felebaráti szeretet művei által kitűnő polgár, kik a községtanácsától ajánlva, a központi congregatiótól kinevezetnek; a megyés püspöknek és a podestának jogában áll a congregatiók ülésében személyesen is résztvenni, a midőn azonban küldöttjük nem bir szavazattal.

b) Az 1848 : 23. t. cz. 6. §-a szabja meg a kellékeket, melyek arra kívántatnak, hogy valaki választó lehessen; e szakasz értelmében a községnek mindazon nagykoru, sem atyai, gyámi vagy gazdai hatalom alatt, vagy hűségtelenség, csempészkedés, rablás, gyilkolás miatt fenyték alatt nem levő fitagjai választók, kik a törvényesen bevett valláskülönség nélkül vagy 300—700—1000 vagy Pest városában 2000 forint értékű telket egy év óta bírnak, vagy ha ily telek örökség fejében akár mikor reájok szállott, továbbá a tulajdon műhelylyel bíró és legalább egy legénynyel dolgozó kézművesek, bejegyzett kereskedők és gyárosok egy évi letelepedésük után; továbbá tudorok, sebészek, tanárok, akad. művészek, mérnökök, magyar akademiai tagok egy évi telepedés után, ha 40—60—80, Pesten 100 frtot házbér fejében fizetnek; továbbá mind a város kebelében két év óta telepedett filakók, kik 200—400—600 (Pesten 800) frt jövedelmet keresetük után képesek kimutatni; végre, kik előbb már városi polgárok voltak, ha a fennebbi képességgel nem bírnak is.

c) A szabad kir. városok betűrend szerint a következők : Arad, Bakabánya, Bártfa, Basin, Bélabánya, Besztercebánya, Breznóbánya, Buda, Debreczen, Eperjes, Esztergom, Felsőbánya, Győr, Kassa, Késmárk, Kis-Marton, Kis-Szeben, Komárom, Korpona, Kőszeg, Körmöcbánya, Libetbánya, Lőcse, Modor, Nagybánya, Nagy-Szombat, Nagy-Várasd, Pécs, Pest, Pozsony, Selmeczbánya, Soprony, Szabadka, Szakolcza, Szathmár, Szeged, Sz.-Fehérvár, Sz.-György, Temesvár, Trencsén, Ujbánya, Ujvidék, Zólyom és Zombor.

d) A rendezett tanácsccsal bíró városok e következők : Baja, Békés, Beregszász, Csetnek, Csongrád, Czegléd, Dobsina, Eger, Érsekújvár, Gőlniczabánya, Gyöngyös, Gyula, Hibba, H.-M.-Vásárhely, Jolava, Kecskemét, Mező-Túr, Miskolcz, Mohács,

Munkács, N.-Becserek, N.-Kanizsa, N.-Kőrös, N.-Rócze, Német-Lipcse, Nyiregyháza, Nyitra, Ó-Buda, Palota, Pápa, Privigye, Ráckeve, Rimaszombat, Rosnyó, Rózsáhegy, Ruszt, Somorja, Sz.-Endre, Szentes, Sziget, Szolnok, Szombathely, Tasnád, Tiszolcz, Ungvár, Vác, Veszprém, Vinga, Zenta és Zilah; v. ö. Magyarország tisztí névtára 1868. 200. és következő lapjait.

e) A takális helyek e következők : Kolos, Szik, Vizakna, Abrudbánya, Déva, Vajda-Hunyad, Hátszeg, Székely-Udvarhely, Oláhfalva, Csikszereda, Sepsí-Sz.-György, Kézdi-Vásárhely, Bereczk és Ilyefalva.

f) Mikép és mikor állott be a nem magyar tartományokban, a §. szövegében idézett birod. törvénytörvények elvek szerint a község-szervezet minden egyes tartományban, az az országos törvények keltétől és kihirdetésétől függ, és a provincialis törvénygyűjteményekből kiveendő.

E) A politikai igazgatásnak némely eredményei.

161. §. A szegényügy körüli intézkedések és a pauperismus.

Noha az ausztriai birodalom tulnyomólag földmivelő állam, noha legtöbb tartományaiban jobbára még ki nem aknázott természeti kincsekkel dúsan meg van áldva, noha népessége még korántsem oly sűrű, hogy a keresetforrások kellesténél túl kimerítve lennének, noha végre a jobbára a belsziükséglet fedezésére szánt műipar távol sincs annyira kitéve a világkereskedelmi válságoknak, mint péld. a nyugateurópai államokban, mindamelllett a *pauperismus* itt is oly dimensiokat vesz fel, hogy a kormánynak és az egyes társadalmi körök figyelmét nem kis mérvben igényli. Hogy az elszegényedés a birodalomban főleg alpesi tartományaiban csakugyan progressiv arányban terjed, nem csak az őstermelés több ágainak, különösen a bányászatnak hanyatlásából, nem csak az iparüzleti pangásból, kereskedelmi krízisekből, a csödesetek már másutt érintett szaporodásából, hanem az évről évre növekvő adóhátralékokból, név szerint pedig azon körülményből legszembeütőbbben tűnik ki, hogy azon hagyatékok száma is évről évre emelkedik, melyeknél az activ vagyon teljes hiányánál fogva minden további tárgyalás megszűnik, így volt az egész birodalomban:

	hagyatéktárgyalás egyáltalán	elintéztetett vagyon hiánya miatt	a vagyonnélküli ha- gyatéokra jött
1856– 57 átlag	720,364	199,531	27,7%
1858-ban	752,363	225,837	30, „
1859-ben	624,540	194,303	31, „
1863-ban	471,764	164,668	34, „

tehát egyrészt a hagyatéki tárgyalások létszáma egyáltalán tetemesen csökkent, nyilván, mivel a magyar tartományokban a régi törvénykezés visszahelyeztével leginkább a magyar korona területén jóval kevesebb hagyatéki tömeg került bírósági tárgyalás alá, másrészt pedig a vagyonnélküli tömegek annál nagyobb gyarapodást vettek, úgy hogy az utolsó évben már több mint egyharmadrésze a hagyatékoknak e kategóriába való volt, és e tekintetben különösen a nem magyar tartományokban igen sajnos növekvés mutatkozott; így a német-szláv s olasz tartományokban volt:

	hagyatéki tárgyalás általán	vagyonnél- küli	ez utóbbiakra jó
1860-ban	377,199	142,211	37.7%
1861-ben	421,689	158,242	37.5 „
1862-ben	411,598	156,432	37.9 „
1863-ban	379,095	151,449	40.0 „

ugy hogy az utolsó évben már 40%, vagyis két ötödrésze a tárgyalás alá került hagyatékoknak az oknál fogva lett egyszerűen elintézve, mivel nem volt mit tárgyalni. Magyarországon e tekintetben nem csak a többi örökös tartományokhoz képest kedvezőbb viszony mutatkozik, hanem a vagyonnélküli hagyatékok számaránya ujabban inkább érezhetően megkisebbedett, mi azonban nem annyira az itt netalán kevésbé beállott általános elszegényedésből, mint nyilván onnan magyarázható meg, hogy a semmi vagyont fel nem tüntető hagyatéki tömegek a magyarhoni törvényhatóságok részéről még tárgyalás alá sem vétettek, mire világosan azon körülmény látszik mutatni, hogy itten a hagyatéki tárgyalások száma ujabban egyáltalán szembetűnőleg lejeblszállt, a tárgyalás alá sem került hagyatékok jóformán mind olyanoknak mutatkozván, melyeknél pozitív hiánylat miatt minden további elintézés fölöslegessé vált, így a szoros értelemben vett *Magyarországon* volt:

	hagyatéki tárgyalás általán	vagyonnél- küliek	az utóbbiakra jó
1858-ban	183,014	34,704	18.9%
1859-ben	146,842	27,352	18.4 „
1863-ban	82,601	10,807	13.0 „

De az adófizetési képesség hanyatlása is eléggé tanúsítja a depauperatio gyors haladását, mi leginkább az adóhátralékok sajnos öregbüléséből tűnik ki, így 1862-ben az adóhátralékok 14.576,000 forintot tettek, vagy 12%-ot, 1863-ban 20.471,000 frtra, vagy 15%-ra és 1864-ben 26.433,000 frtra vagy 19%-ra emelkedtek, és azon utolsó évben hátralékban maradt:

	tartozása 12%-jával		tartozása 5%-jával
Alsó-Ausztria	2 „	Tirolgrófság	27 „
Felső-Ausztria	7 „	Istria . . .	22 „
Stíriahgység .	4 „	Dalmatia .	20 „
Karantán . .	10 „	Kelet-Galicz.	11 „
Krajna . . .	2 „	Nyugat-Gal.	24 „
Csehhon . .	2.5 „	Bukovina .	9 „
Morvahon . .		L.-Velence	

és mindezen tartományoknál még csekélyebb fizetési képesség mutatkozik a magyar tartományokban, jelesen Magyarországon a Temesi bánság és Bács megye területén kívül 10.322,000 frtnyi adó hátralékban maradt, vagyis a tartozás 32%-ja, sőt a Temesi bánság és Bácskában 5.623,000 frt vagyis az adótartozás 55%-ja, Horvátország a kivetett adóösszetből 47, Erdélyhon végre 33%-al maradt hátralékban; e kedvezőtlen észlelet, ha mindjárt egyfelől a mult évi nagy pangásnak és valóságos mezőgazdasági krízisnek közvetlen szüleménye, másfelől nem csak az adónak terhes

volta, hanem az általán megfogott adóképeség vagy a pauperismus elterjedése mellett is szomorúan tanuskodik.

Az elszegényedés némi gátlására szolgáló *takarékpénztári* ügy a birodalomban korántsem úgy kifejtve, mint más európai culturállamokban, nem csak hogy számra nézve aránylag még felette kevés takarékpénztár létezik, hanem a fennlevők is nem úgy használtatnak, hogy akár különös takarékosági hajlamra, akár a megtakarított kisebb tőkék nagy bőségére kecsegtető következtetés lenne vonható; sajnos, hogy e tekintetben csak a nem magyar tartományokra nézve vannak adataink és ezek is felette hiányosak, úgy hogy csak igen töredékes képét adhatni e fontos socialis viszonynak. A nem magyar tartományokban volt:

	betevő fél	betett tőke
az 1857-ik év végén	578,553	és 108. mil. frt
az 1860-ik „ „	627,509	„ 107. „ „
az 1863-ik „ „	572,356	„ 114. „ „

a betevők száma ennél fogva az utolsó évben tetemesen lejjebb szállt, úgy hogy csak minden 38-ik lakóra egy jött, ki a takarékpénztár jótéteményét élvezi, míg Poroszthonban már 27, Angolhonban 17, a kis Helvetiában épen 13, sőt Szászkirályságban már 8 lakó után egy betevő számittatik; a nem magy. tartományokban továbbá összesen csak 104, ellenben Poroszthonban 478, Angolhonban 584, sőt még a kis Helvetiában 167, Hannoverában 121, Szászkirályságban 110 takarékpénztár számittatik! Minden egyes betevőre Angolországban 274 frt, az ausztriai többi örökös tartományokban 200 frt, Porosz- és Sveitzthonban ellenben 130 frt, Szászkirályságban épen csak 90 frt esik, mi világosan arra mutat, hogy az osztrák birodalomban a takarékpénztárak inkább a vagyonosb osztályok által, a többt nevezett államokban pedig eredeti rendeltetésükhöz képest inkább a kevésbé módos lakók által vétetnek igénybe. Legczélszerűbb még a takarékpénztári elrendezés Csehországban található, melynek 38 efféle intézete jobbára a kisebb tőkepénzesek részéről használtatik, mint ez a betevők aránylag nagyobb számából önkényt tűnik szembe, egyáltalán az 1863-ik év végén volt az egyes tartományokban, névszerint:

	betevő	betett tőke		betevő	betett tőke
Alsó-Ausztriában	235,986	43. m. frt	Csehországban	130,551	34. m. frt
F.-Ausztr. Salzb.	46,891	8. „ „	Morva-Sziléz.	26,251	2. „ „
Stíriában . .	63,600	11. „ „	Galicziában .	16,293	3. „ „
Kar. Kraj. Istria	24,686	6. „ „	Dalmáthonban	57	—
Tirolban . .	19,460	2. „ „	L.-Velenczében	9,125	1. „ „

mily különbség, egyrészt egész Dalmatiában csak 57 betevő 6070 forint tőkével, másrészt maga egy Bécs városa 157,288 betevőféllel és 34. millió forint betett pénzzel! Mindezekből világos, hogy a birodalomban a takarékpénztárak csakugyan nem annyira mint a pauperismus ellen gátul szolgáló jótékony socialis intézmény, mint inkább a pénzforgalom egyik keresett közege jelenkeznek.

162. §. A biztosítási ügy, mint a pauperismus elleni óvszer.

Hatalmas óvszer a pauperismus ellen a *biztosítási ügynek* a társadalom összes rétegeiben való teljes meghonosulása. Minél jobban terjed el a biztosítás üdvös eszméje, minél inkább karoltatik az fel a nép nagy tömege által, annál jobban szállíthatják le a működő társulatok a biztosítási díj-illetményt, és ezáltal annál lehetőbbé tehetik a jótétemény élvezését a kevésbbé vagyonosabb osztályok részére is; itt tehát a társulatok érdeke karöltve jár a közérdekkel, a biztosítási eszmének és szükségérzetnek mi tágasabb körökben való elterjedésével maguk az intézetek biztosabb alapot, a népesség pedig mind nagyobb takarékosagra való ösztönt és természeteti hajlamot nyervén.

Kedves észlelet ennél fogva, hogy alig van Európában állam, melyben a biztosítási ügy a legutóbbi időben oly örvendetes lendülettel és hőbb felkarolással dicsekedhetik, mint az ausztriai birodalomban a), jelesen annak magyar tartományaiban, és büszkén elmondhatjuk, hogy ebben legfőbb része van az e téren 1858 óta épen oly helyes tapintattal, üzleti tájékozottsággal és szakértelemmel, mint hazafias lelkesedéssel dicséretesen működő *első magyar általános biztosítótársaságnak*, melynek sikerült, daczára az e tekintetben nálunk a legujabbig uralgott közönyösségnek, mondhatni ellenszenvnek, daczára az oly gyakori égéseknek és divatos gyujtogatásoknak, daczára az 1863-ki rendkívüli szárazság és egyéb válságok okozta veszteségek sajnos szaporodásának, oly terjedelmet adni a tűz-, szállítmány- és jégkárbiztosítási-üzletnek, hogy a biztosított érték 1863-ban már 493.439,000 és 1864-ben 467, mil. frtra, az évi díjbevétel pedig 4.297,600, illetőleg 4.228,000 frtra rugott, ügynökei száma már 3444-et tesz; az 1860-ki máj. 15-én életbeléptetett életbiztosítási osztályban pedig egész 1864-ik év végéig már 12.600,000 frt biztosítva lett b). Mennyire istápolja e hazánk diszére való nemzeti intézet még közvetlenebbül a hitelre szoruló belipart és kereskedést, már azon egyszerű adatból fényesen tűnik ki, hogy általa 1863-ban nem kevesebb, mint 3.256,000 frt, 1864-ben 3, mil. frt értékű váltó leszámítolva és e jelentékeny öszlettel a hazai hitel élesztve lön. Hogy mennyire gyarapodik mindamellett az intézetnek vagyona, és ezáltal közhitelének szilárdsága, mutatja azon kedves észlelet, hogy noha 1862-ben 2.561,000 frt, 1863-ban pedig 3.061,600 frtra, végre 1864-ben 2.230,960 frtra menő károkat a lehető leggyorsabban térített meg, saját tartalékalapja 1863 végén már 3.263,400, 1864 végén 3.586,000 frtra, és oda értve még a 3000 részvény utáni alapot, egész vagyona már *hetedfélmillió* forintnál többre rug c).

Ezen fényes eredmények nem téveszthették el a nemes példa vonzerejénél szükséges kihatást hason társulatok hazánk határain belüli keletkeztre, és közvetlen szüleménye fővárosunkban *Pannonia* czim alatt létrejött viszonzbiztosító-társulat, mely fennállása már második évében, 1863-ban közel 100 mil. forintra ment visszbiztosítás után 919,000 frtnyi bevételnek örvendezett, és tetemesb tőke- és tartalék-alapjában, valamint tapintatos vezetésében a testvérével való egyenlő felvirulásnak homogen biztosítékát bírja. Legujabban továbbá egy *második pesti biztosítótársulat* alakult; Pozsonyban szerveződött hason intézet *Hungaria* czim alatt,

Kolozsvárott az ott serényen működő kölcsönös biztosító-egyesület mellett Victoria nevű kecsegtető jövőjü társulat, legujabban végre Bécsben Securitas nevű viszont-biztosító-társulat jobbára magyar főbirtokosok által hozatott létre, és így mindenütt és mindenfelé szerencsés sikerrel terjed a biztosításnak eszméje, mi által népünkben az előbb annyira hiányzott takarékosági szellem mind hatalmasabban fog ébresztetni a társulatok magán és az ország közjává!

A birodalom többi nagyobbreszt már régebben fennálló biztosító-intézetei, részint a keleti tartományoknak a magyar társulatok általi meghódítása, részint amott is ujabban keletkezett társulatok, mint a Phönix, Anker, oestr. Gresham stb. e téren való foglalásai folytán nem egyenlő arányban fejlődnek, legtöbbjei azonban, daczára az utóbbi években minden arányon felül gyarapodott tüzkároknak, szép virulásnak indulnak, így jelesen az 1863-ik év végén a tűz-, viz- és jégkárok ellen biztosítótársulatoknál volt, és pedig:

	biztosított érték	fizetett kár- összet	bevétel kiadás millió frt
az I. ausztriai biztosítótárs.	333 mil.	1.016,000 frt	2. ₉ 3. ₀
a Phönix társulat	301 „	1.140,000 „	2. ₈ 2. ₇
Assicurazioni generali . .	747 „	2.954,000 „	10. ₉ 10. ₃
Riunione adriatica d) . .	612 „	2.326,000 „	3. ₃ 2. ₃
Azienda assicuratrice . .	— „	— „	— —
Nuova società	— „	— „	— —
I. magyar ált. bizt. társ. .	493 „	3.061,600 „	6. ₉ 6. ₈
erdélyi kölcsönös	15 „	97,137 „	0. ₂ —
a többi 8 ausztriai kölcsönös biztosító-intézetnél e) .	412 „	2.032,307 „	— — f).

Még öröndetesebb lendületet vett az életbiztosítási ág, mely meg inkább a takarékosági hajlam fejlesztése, a főkereső halálával rendesen beállani szokott nyomor enyhítése, és a biztosságérzetnek a munkásban való megszerzése által mint becses óvszer ajánlkozik a teljes elszegényedés gátlására g); e tekintetben mondhatni, hogy azon a biztosításnak nálunk legifjabb sarjadéka nem csak a többi testvér-ágainál, hanem még sok más európai állam, jelesen még a francziaországinál is gyorsabb fejlődést tanusít h), több ujabban kelt társulat kizárólag ez ággal foglalkodván, így az 1863-ik év végén volt csak halál esetére biztosítva:

az associaraz. generali czimü társulatnál .	29. mil. frt
Anker „ „ .	17. „ „
I. magyar biztosító „ „ .	12. ₆ „ „
Riunione adriatica „ „ .	10. ₉ „ „
a bécsi kölcs. tőke és kam. bizt. „ „ .	6. ₃ „ „
az I. ausztriai biztosító „ „ .	5. „ „
azienda assicuratrice „ „ .	? „ „
Nuova società „ „ .	? „ „
Oesterr. Gresham társulat (1862 óta) . .	? „ „

együtt: —. mil. frt

Elnézve a már másutt említett hajózási és tengeri károk ellen biztosító intézetektől, legujabban más téreken is, jelesen a barombiztosítás terén nagyobb mozgalom és tevékenység mutatkozik, jelesen Bécs városában egy részvények útján létesítendő barom- és általános mezőgazdasági biztosító-bank és egy viszonyosság alapjára fektetendő *Apis* című barombiztosító-társulat van alakulófélben.

*) Kivántam volna az 1863-ban, az egész birodalomban minden biztosítási ágnál összesen biztosított volt értéket kimutatni, de az *azienda* és *nuova societa* sem itteni ügynökségétől, sem triesti igazgatóságától, ismételt szó és írásbeli megkeresésemre nem kaphattam meg a kimutatásokat, és azután ily társulatok számolnak részvétre!

a) A biztosítási eszmének Ausztriában ujabban észlelhető hatalmas megfogamazása mellett nem csak a szaporán keletkező belföldi biztosító-társulatok, hanem azon körülmény is világosan szól, hogy közelebb mintegy 52 külföldi társulat a birodalom területén való letelepedési engedélyért folyamodott, csak azután a tulcsigázott versenygés ne üssön ki maga az üdvös intézmény kárára, mert nagyon is tarthatni attól, hogy majd az egyik-másik különféle fogások által, úgy a többieknek, mint az egész ügy hitelének lerontására fog törekedni; vannak példák, hanem exempla sunt odiosa. *Masius* alantabb idézett becses szakiratóban elég efféle szédelgő eljárás van érdem szerint megbélyegezve. Az első magy. bizt. társaságnak, mint szilárd alapon nyugvó intézetnek nincs ugyan mit tartania idegen, bármeanyire megszorodott concurrentiától, de az ügy érdekében ohajtandó lenne, hogy a tulhajtott versenygés ne kénytelenessé amasz ismeretes feljajdulásra: adtál esőt uram, nincs köszönet benne.

b) A biztosító-társulatok rendesen csak a következő év közepe táján állapítván meg a mérleget, eddig csak az 1863-ik év eredményei állnak rendelkezésre, kivéve az első magyar társaságét, melynek üzletét már 1864-re vonatkozólag vagyunk képesek bemutatni, jelesen itt az oly szép fejlődésnek indult életbiztosítási osztálynak legujabb kimutatását közöljük:

	1863 végén	1864 végén
érvényben levő kötvények száma	5,889 frt	7,411 frt
biztosított összeg	9.837,753 »	12.600,130 »
a volt kárösszeg	53,200 »	85,750 »
díjtartalék	483,943 »	731,152 »
évi díjösszeg	384,203 »	487,102 »
a jövő évre áttett pótlék	27,973 »	36,036 »
évi netto díj	322,346 »	407,597 »
a pótlék összege	61,857 »	79,555 »

a tiszta nyeresemény három és fél évről egész 1863 végeig volt 107,535 forint, maga 1864-ben 70,437 forint.

<i>Ezen osztály összes tartalékja</i>	1864 végén
a díjtartalék	731,152 frt
a nyeresemény-tartalék	38,709 »
biztosítási alap	30,959 »

összesen: 800,820 frt

c) A magyar általános biztosító-társaság üzletének szakonkénti fejlődése következő adatokból kivehető, volt:

	biztosított érték	fizetett kár-összeg	díjbevé-tel
1858-ban	153. mil. frt	282,100	1.252,000
1859-ben	304. » »	822,000	2.437,000
1860-ban	375. » »	1.073,000	2.733,000

	biztosított érték	fizetett kár- összeg	díjbevétel
1861-ben	471.7 mil. frt	2.405,000	3.722,000
1862-ben	465. » »	2.561,000	4.001,000
1863-ban	493.4 » »	3.062,000	4.297,000
1864-ben	467.4 » »	2.280,960	4.228,000

d) A *Riunione adriatica* di sicurtá 25 évi fennállása idejére következő üzleti eredményeket képes felmutatni :

	biztosított ért.	fizetett károk	díjbevétel
1838—58-ig	6125 mil. frt	20. mil. frt	29.4 mil. frt
1859-ben	567 » »	2.4 » »	2.4 » »
1860-ban	547 » »	2.1 » »	2.4 » »
1861-ben	606 » »	2.3 » »	3.1 » »
1862-ben	654 » »	2.4 » »	3.3 » »
1863-ban	612 » »	2.3 » »	3.4 » »

Összesen : 9112 mil. frt 31.8 mil. frt 44.9 mil. frt

e) A 39. §-ban csak 7 társulat volt említve, mert a krakói ott nem érintetett, akoron csak az 1861. évi adatok állván rendelkezésre; a §-ban említett 8 társulat tagjainak száma 1863-ban 387,356-ra ment, és ez évben minden 100 frt biztosított érték után kártérítési illetmény fejében volt fizetendő :

a bécsinél	88 kr.	gráczinál	42 kr.	brünninél	74 kr.
f.-ausztr.nál	35 »	tirolinál	21 »	krakóinál	69 »
salzburginál	15 »	prágainál	75 »		

van még Felső-Ausztriában egy kisebb Niederkapeli köles. bizt. társulat 864 taggal.

f) Az 1859-ki adatok szerint volt :

	biztosított érték	fizetett károk
az I. ausztriai bizt. társ.	434 mil. frt	1.582,000 frt
azienda assicuratrice	607 » »	1.155,000 »
assecur. generali . . .	588 » »	2.401,000 »
Riunione	567 » »	2.469,000 »
Nuova società	302 » »	1.349,000 »

Összesen : 2498 mil. frt 8.956,000 frt

de az utolsó 6 év alatt az ausztriai biztosító-intézetek nem kevesebbet, mint 50 millió frtot fizettek ki tüzkárok-okozta veszteségeikért, úgy hogy ezen ágbeli kockázatok csak a többi, jelesen életbiztosítási ág nyeresényeiből voltak fedezhetők, miért 1864-ben a társulatok közös kérvényt nyújtottak be a központi hatóságoknál, hogy a tűzveszélyek elhárítása iránt erélyesebb intézkedések vétessenek foganatba, minek folytán a magyar kir. helytartótanácsból csakugyan minden hatósághoz igen czélszerű körrendelet intéztetett, hogy e bajnak lehetőleg eleje vétséssék.

g) Az életbiztosítás hol élők közt bizonyos időben fizetendő életjáradék, vagy tőke (kiházasítási öszlet) biztosítására vonatkozik, hol, mi a szabályt képezi, a halál esetére vagyis örökség biztosítására vonatkozik ; ez utóbbinál a tagok vagy részesülnek az üzleti nyeresényben, vagy nem, természetesen, hogy a szerint a biztosítási illetmények nagysága is változik.

h) Franciaországban 1863-ban a 8 belföldi társulatnál csak mintegy 80 millió forint tőke volt biztosítva, pedig ott jóval előbb fészkelődött be a biztosítás eszméje, mint Ausztriában, igaz, hogy ha még az ott jobban meghonosult angol társulatokkal fennálló szerződés is számbavétetnek, a biztosított tőke mintegy 120 millió forintra tehető, de úgy is Ausztriában ez ágnak gyorsabb emelkedése mutatkozik, természetesen, hogy *Angolországtól* ebben is épen oly messze állunk, mint legtöbb más tekintetben, az országban, hol alig köttetik jogügylet az életbiztosító-intézmény igénybevétele nélkül, hol egész néposztályok nyugdíjaztatása a biztosító-társulatok vállain nyugazik, 1864 elején nem kevesebb, mint 143 társulat számított 2000 mil. forintnyi biztosított

tökével! Németbirodalomban 27 életbiztosító-társulatnál 1863 végén 305 millió forint volt biztosítva; v. 8. *Masius* igen becses szakfolyóiratát: *Rundschau der Versicherungen*, Lipcse, 14-ik évfolyam 1864. évrőlí egyes füzetekt, melyekben a biztosításra vonatkozó igen sok érdekes anyag található.

163. §. A munkaösztön ébresztése és gyámolítása, meg a pillanatnyi szorultság esetében való segély.

Az elszegényedésnek egyik termékeny forrása egyfelől a munkaszerzés nehézsége, másfelől a munkakerülés, főleg, ha az igen elharapódzik és egész néposztályokra terjed ki. A keresetforrások véletlen bedugulásaiból keletkező socialis bajok kevésbbé direct, mint inkább indirect uton háríthatók el, jelesen helyes munkafelosztás, és az iparszabadság elvének általános érvényesítése, meg a nemzetgazdasági jólét emelésére irányzott köztörekvés által; némi közvetlen segítségül azonban lehetnek az ausztriai birodalomban is található *önkéntes munkaházak*, melyen 1847-ben még 19 számítottak, de azoknak többjei a socialis téren kifejtett önszegélyzéstől felülszárnyalva, ujabban elenyésztek, noha nagyobbbrészt még most is fennállanak, és némelyei, mint a botzeni, insbrucki, lemergi, velencei, veronai és mantuai közvetlenül az országos politikai hatóság alá rendelvek. A munkakerülés, a tunyaság és henye, kóbor élet gátlására számos rendőri intézkedések léteznek, mint a tolórendszer, a házardjáték, részség, koldulás és csavargó élet fékentangására vonatkozó intézmények, de vannak positiv eszközök is, jelesen a *kényszermunkaházak*, mint a bécsi, linczi, gráci, insbrucki, schwatzi, prágai, brünni, lemergi, krakói, laibachi, pesti stb.; az eljárás és a feltételek, mely mellett és melyek alatt az illető egyének ily intézetbe beszoaláltathatók, külön udv. és országos rendeletek által tüzetesen meg vannak szabva, nehogy az egyeseknek különben könnyen kockáztatható polgári szabadsága merő önkény szerint súlyosan megsértessék, ugyanazon, sőt még nagyobb ovatosság szabattván elő a fennálló szabályrendeletek értelmében az elutasításügy (Schubwesen) kezelésénél is.

A pillanatnyi szorultság esetében való segélynyújtás ezelőtt szintén csak a kormánytól váratván, a *zálogházak* jobbára mint közintézetek létesítették és közvetlenül a politikai országos hatóságok kormánya alá helyeztettek, mint a bécsi, gráci, prágai, pesti, pozsonyi, klagenfurti stb., napjainkban azonban az egyesülési szellem e téren is foglalásokat tett, és nem csak több helyen a takarékpénztárakkal ily kézzálogi kölcsönintézetek köttettek egybe, hanem a birodalmi székváros példájára, hol legujabban az 1864. márc. 13-án kelt legfels. elhatározással megerősített statutumokkal és több kivételes kedvezményekkel ellátott nagyobbbreru zálogkölcsön-társulat keletkezett, mind hazánk fővárosában, mind másutt hason társulatok alakulófélben vannak.

Mindezeknél hatalmasabb segély várható ama viszonoosság és közöség eszméjén sarkaló egyletektől, melyek már most Ausztriában is kezdenek megfogamzani, jelesen hazánkban, hol a *kisczelli* segélyző-egylet 1858-ban keletkeztvén, jelenleg már három osztályban működik, 1864-ben az első osztályban már 184,597 forint, a II-ban 224,328 forint, a III-ban

169,901 frt bevételt és kiadást képes levén felmutatni; továbbá a *győrszigeti*, mely fennállása első két évében (1863—1864) már 422 tagot számit 2285 részlettel és melynek tartozási és követelési alapja jelenleg 132,610 frtot tesz a), és azóta már több megyékben, mint péld. Veszprém-ben, *Somogyban* (Kaposvár, Marczali, Csurgó, N.-Atád, N.-Bajom stb.) hason általános segélyző-egyletek, hol már keletkeztek, hol alakulófélben vannak. Erdélyhonban is már 3 ily társulat működik sikeresen, úgy hogy a tér teljesen előkészítve van az annyira jótékonyoknak bebizonyuló *nép-bankok* mielőbb és minél biztosabb sikerrel való meghonosítására, mely úgy legujabban hazánk jobbait nagy mértékben foglalkodtatja b).

a) A győrszigeti kölcsönös segélyző-egyletnek 132,610 frtnyi alapból 1864-ben 71,108 frt jelzálogra, 85,278 frt váltókra, 19,215 frt különben lett kölcsönképen kiadva, 3089 frt vissza lett fizetve és a kezelési költség tett 2418 frtot.

b) A magyar kir. helytartótanács ebbeli felszólítására ezen eszmének valósitása körüli elmékedések inkább mint valaha folyamatba jöttek, és többi közt *Csengery* épen oly jeles tudósunk, mint a gyakorlatnak embere a *népbankok* honunkban miképen létesítésének áldásdús eszméjével épen most (1865. márc. hóban) foglalkodik, adja az ég, hogy az ő és vele rokonszenvtű hazánkfai ebbeli törekvéseit dús siker koronázza. Az egyetemi segély-egyletekről, — melyek, zárjel közt legyen mondva, hazánkban nem keveset tettek a segélyzési ügynek egyáltalán nagyobb lendítésére — már másutt volt szó.

164. §. A nyugdíjazási intézetek s egyletek, a közápoló, meg a szegények intézetei.

A nyugdíjazó és gyámoló-intézetek közt első helyen áll a bécsi: „*Allgemeine Versorgungs-Anstalt*“ ezen az egész birodalomra terjedő intézet 1825-ben összefüggésben a bécsi takarékpénztárral lépett életbe, és az egy évben belépő tagok teljes 200 frt vagy részletbetétellel külön évi társulatot képeznek, melyben az egyes tagok életkoruk szerint 7 osztályban sorozvák, az életjáradéknak egész 500 frtig kellene emelkednie, de az e társulat eredeti szervezetében és egyéb körülményekben rejlő hiányoknál fogva a keletkezése által felköltött remények soha nem lettek valósitva, sőt 1848-ban az igazgatóság ellen formalis perigények támasztattak, mi végett 1851-től fogva legujabbig, midőn az alapszabályok módositva lettek, új tagok fel sem vétettek, pedig 1864 végén 32,102 teljes és 141,947 részlet-betételek után az összes tiszta betételi tőke nem kevesebbet, mint 15, millió forintot tett, holott a biztosított évi osztalék csak 399,615 frtra megy, pedig eddig csak 21 aggkorú huz évi 525 frtot a).

Nem sokkal szerencsésebbnek mondható, a mi a kilátásba helyezett előnyöknek valósulását illeti, az 1823-ban Bécsben keletkezett *özvegy és árvanyugdíjazási általános intézet*, mely már 1834-ben kénytelenült az eredetileg 150—300 — és 600 forinttal tervezett nyugpénzeket tetemesen lejjebbazállítani, és 1839-ig új tagok felvételét felfüggeszteni, miért az egész üzlet még maig is némi pangást tanusit, miután egyfelől a tagok száma tetemesen megcsökkent, a nyugdíjasoké ellenben folyton emelkedett, így 1834-ben még 2176 tag és 187 nyugdíjas volt, 1868-ban ellenben 1054 tag és 842 nyugdíjas, a bevétel ez utolsó évben 93,287 frtra, a kiadások ellenben 116,000 frtra rugtak, mindamellett az intézetnek törzsza-

gyona még mindig 1.538,000 frtra megy. Nem sokkal kecsesetűbb a *magyarországi nyugdpénzintézetnek* helyzete, mely, habár 341,313 forintnyi alappal és évi 22,330 frt jövedelemmel bír, miután a fizető tagok száma csak 172 (évi 13 frttal), a nyugdíjasoké pedig 575, nem képes ezeknek igényeit kielégíteni, és 1864-ben minden 42 forintért csak 20 forint lón kifizetve.

Annál fényesebben állnak az egyes osztályok és külön keresetnemek számára fennálló magánnyugdíjintézetek, e tekintetben Bécs városa tulajdonlólag magasul ki, hol 24 efféle, jobbára virágzó karban levő társulat létezik, névszerint az államvaspályatársulat két nyugintézete tisztviselői és szolgálai számára együtt 1. mil. frt tőkevagyonnal, az orvos- és jogkari testület özvegy- és árvanyugdíjazási társulata az előbbi 1 millió, az utóbbi 687,000 forint vagyonnal, a művészek nyugintézete 575,000 alaptőkével, egyáltalán a hivatalos kimutatások szerint az alsó-ausztriai 28 ily intézet s társulat 11,676 taggal 1863-ik évben 5. milliő forint saját vagyonnal és 553,000 forint évi jövedelemmel bírtak, és ugyanazon évben 171,476 forintot fizettek nyugdíjak fejében.

Elmellőzve a többi örökös tartományokat, melyekre nézve elég megérteni, hogy a tagok vagy özvegyeik s árváik gyámolítására irányzott efféle egylet már 1856-ban 114 számíttatott az egész birodalomban, itt még csak Magyarországra nézve említjük meg, hogy még 1856-ban összesen csak 16 efféle társulat- s intézettel bírt, ujabban e téren is az egyesülési szellem öröndetes progressióban terjed, mire legfényesebb tanúságul szolgál a *magyar írók segélyegylete*, mely 1862-ben b. *Eötvös József* alkotó szellemétől létrehozva, és honfiainknak a lelkes alapító nemes ihletétől átmelegült hazafiassága által ápolva 1864-ben már 64,352 frt jövedelemnek, és odaértve az aláírt, habár még be nem fizetett alapítványokat és a hátralékban maradt kamat és évdíjakat, működése első három éve alatt már 102,357 frt sajátvagyonra tudott vergődni, holott minden évben, jelesen 1864-ben 4870 frt lett fordítva segélyezésére a nemzet azon szellemi tényezőinek és hátrahagyottaiknak, kikről gondoskodni a magyar nemzet mindig édes kötelességének ismerte b).

A véletlenül elszegényedettekről különben nem csak egyletek, különféle alapítványok és a felebaráti könyörület által magán, hanem közintézetek által állami uton is gondoskodva van, jelesen az erő- és ügyefogyott valódi szegények, ha vagy igen magas koruk, vagy sinlődők, a *közpólló-intézetekben* (Versorgungshäuser) nyerhetnek ellátást, van pedig az egész birodalomban, Magyar- és Erdélyországon kívül 1136 ily intézet (legtöbb Csehhonban 353, Alsó-Ausztriában 137, Felső-Ausztriában, Salzburggal 157, Morvában 110, L.-Velenczében 41), melyekben 1863-ban 27,825 egyén lelt ápolást, illetőleg eltartást (11,520 fi és 16,305 nő, legtöbb javadalmas nő van Alsó-Ausztriában, Krainában, Csehhon- és Velenczében); a fenntartási költség ugyanazon évben 1. mil. frtra rugott.

Azonfelül vannak a Magyar- és Erdélyországon kívüli birodalomban *szegények intézetei* szám szerint 6845, melyek a szegényfeleket csak időszaki alamizsnában vagy rendes segélyilletményekben részesítik, így az

1863-ik évben a fennmondott intézeteknél 259,737 egyén és 203 család látatott el hol rendes, hol rendkívüli alamizsna-díjjal, mire ugyanazon évben 2.664,700 forint lőn fordítva. Különben minden községnek kötelessége maga szegényeiről telhetőleg gondoskodni, és az áthágásokra, valamint különféle törvényszegésekre szabott pénzbeli büntetések és bírságok rendszeren az illető helybeli szegényalap javára fordíttatnak. Sajnos azonban, hogy a birodalomban a szegények javára sem octroy, sem egyéb a közmutatványok és vigalmak után fizetendő illetmény nincsen elészabva, mint péld. Franciaországban, hol mintegy 11,409 u. n. bureaux de bienfaisance a mulatóhelyekre szóló jegyek utáni adóból évenként 2—3 millió forintot vesznek be, a hagyományok és önkényes adakozások is évenként jelentékeny összeleteket szolgáltatván, de részesül is évenként több mint 1 millió ügyefogyott szegény hol állandó, hol időleges segélyzésben, számba sem véve a több megyében levő koldusmenhelyet, melyek némileg az önkényes és kényszer-munkaházak természetével bírnak, és szintén több ezernek nyujtanak évenként rövidebb hosszabb menedéket és keresetet.

a) A részletbefizetések hol utánfizetések, hol koronkénti kisorsolások folytán egészítettnek ki, meghalálózván pedig a tag, a befizetett összeletek kamat nélkül annyiban térítettnek vissza, a mennyiben a fizetett életjáradékok egész összegének levonása után valami fennmarad, épen ezen intézkedés sok mással egyik forrása volt a szép remények meghiusulásának. Az intézet pénzeit a takarékpénztár teszi gyümölcsözővé; de csak 5%-al számítva a 14 mil. frt 700,000 frtot hoz évi kamat fejében, osztalékképen pedig alig több mint fele része ez összeletnek jár, hová fordíttatik a többi? — A hivatalos kimutatásban erre hiában keresünk feleletet.

b) A magyar írók segélyegylete 1864-ik évi üzleteredményei e következők:

	bevétel		kiadás
áthozat 1863-ról .	55,476 frt	segélyzésre . . .	4,870 frt
befizetett tőkében	4,060 »	kezelési költség .	1,200 »
» kamatokb.	3,899 »	különféle . . .	244 »
» évdíjakban	1,008 »		
egyéb adományok	418 »	együtt .	6,314 frt
		levon. a bevétel .	64,351 »
	együtt: 64,351 frt		
a még be nem fizetett alapítványok		maradt: 58,037 frt	
a hátralékban levő kamatok		42,000 »	
a » » évdíjak		1,834 »	
		486 »	
		az egész egyleti vagyon: 102,357 frt	

165. §. A közegészségi ügy szervezete.

Elnézve a tengerészségi ügytől, melynek szervezete, kapcsolatosan a járványok körüli intézkedésekkel, a tengerészeti minisztériumnál szóba jöend, itt jelesen a Hygeia szolgálatában levő orvossebészeti személyzetnek létszámát, a himlőoltás meg a közkórodák és gyógyintézetek ügyét fogjuk szemügyre venni.

Fájdalom, hogy e tekintetben is Magyarországra nézve legkevesebb adat áll rendelkezésre, pedig az orvosi személyzet aránylagos létszáma jóformán fokmérője az anyagi és szellemi culturállapotoknak, csak a módosabb és értelmesebb néposztályok érezvén szakképzett orvosnak szüksé-

gét, és képesek levén annak tanácsát meg is díjazni; az államszolgálatban álló, közgyógyintézetekben alkalmazott, valamint magángyakorlat után élő tudor és seborvosok száma e következők:

	1857-ben		1859-ben		1863-ban	
	orvos	sebész	orvos	sebész	orvos	sebész
a német-szláv tartományokban	2680	3718	3009	3832	3054	3839
Lombard-Velenczében	1276	352	1253	370	1226	282
Dalmatiában	64	24	64	24	75	21
Magyarországban	1064	1253	1050	1171	?	?
Horvátótországban	—	—	65	98	69	100
Erdélyben	95	160	83	158	?	?

az egész birodalomban : 5179 5507 5524 5653

Tekintve ennél fogva az 1859-ik évi adatokat, melyek még legtökéletesebbek és az egész birodalomra vonatkoznak, azt találjuk, hogy az egész birodalomban csak 5524 orvostudor találtatik, tehát átlag csak 6378 lakóra jő egy orvostudor, sőt ha azoktól elnézünk, kik az állam szolgálatában vagy valamely közgyógyintézetben alkalmazva vannak (1308), akkor a magán gyakorlaton levő összes ausztriai orvostudorok száma éppen csak 4216-ra rúg, és így csak 8360 lakóra jő egy orvostudor, és e tekintetben feletlen nagy a különbség a birodalom egyes tartományai közt, és ebben Lomb.-Velence megint szembetűnően mutatja, mennyire szárnyalja túl a többi testvérországokat, e kis tartomány több orvostudorral bir mint egész Magyarország, és míg ott már minden 1950 lakó után, hazánkban csak 9420 lakó után le lehet egy orvostudor, igaz, hogy nálunk e hiányt némileg a sebészek pótolják helyre, melyek ellenben Lomb.-Velenczében csekély számmal lehettek, de midőn éppen e szomorú észlelet egyrészt sajnos hátramaradásunkra mutat, a sebészi intézmény egyáltalán csak alantabb culturfoku országokban lehetvén a belgyógyászat házagpótlója, másrészt még azokkal együtt is az Aesculap fiának száma nálunk felette zsenegének mondható, így is a 2221 orvos és sebész mellett csak 4500 lélek után esvén egy-egy okleveles gyógykezelő, holott ezeket egybevéve az egész birodalomban átlag már 3152 lakóra jő egy az orvos-sebészeti tan felkentje. Még inkább bizonyul be ebbeli állításunk, hogy t. i. a közegészségi személyzet számaránya az anyagi és szellemi culturfok egyik hőmérője, ha például Bécs városát egész országokkal vetjük egybe, így a birod. székvárosban 1859-ben 837 orvostudor élőködött, több tehát mint egész Csehországban, sőt több mint háromszor annyi, mint egész Galicziában Bukovinával együtt; magában Galicziában összesen nem több mint 259 orvos és 365 sebész számittatván, 7370, sőt Bukovinában, hol csak 7 orvos és 18 sebész van, éppen csak 18,280 lakó után számittatván egy, ki a sinlődő emberiség szolgálatában áll.

A *gyógyszertárakat* illetőleg szintén egyedül az 1859-ik év szolgáltatja az egész birodalomra vonatkozó adatokat, mik szerint van :

	gyógyszertár	hány lakóra
a német tartományokban . . .	773	16,562
a nem német „ . . .	1515	14,306

együtt : 2288 15,400 b),

az egész birodalomban ennél fogva átmérőleg egy-egy gyógyszerháznak 5 □ mértföld terület és 15,400 főnyi népesség jut osztalékul, míg például a Poroszbírodalomban, hol 1861-ben 1536 gyógyszerháza számított, már minden 3, □ mértföldön és 11,986 főnyi népesség után van egy patika.

A *szülésznők* száma is a birodalomban mind általán véve, mind különösen arányitva az évi születésekhez elég szerénynek mondható, ugyanis számított 1859-ben :

	bába	egy okleveles bábára jött születés
a nem magyar tartományokban	15,078	57
a magyar tartományokban . .	3,439	173
együtt :	18,517	230

és e tekintetben felette nagy a különbség az egyes tartományok közt, így például Csehországban jóval több mint kétszerannyi bábasszony van, mint hazánkban, amott 4506, nálunk ellenben 2158, Morvában van 1749, Lomb.-Velenczében 1854, ellenben egész Galicziában csak 539.

A *himlő-oltás* rendőrileg kezeltetik, a szülők részint közvetve némely előnyöknek a beoltatlan gyermekektől való elvonása által, részint közvetlenül szoríttatnak gyermekeiknek a kirendelt orvosok általi beoltatására, a beoltás rendszerint ingyen történik, a költségeket az illető országalap viszi, az orvosok jutalmak által nagyobb buzgalomra ösztönöztetnek, az egész eljárás iránt, névszerint az ép oltóanyag folytonos készentartása és regenerációja iránt, a jegyzőkönyvek vezetése, a községeőljáróság és a lelkes közreműködése és az egész ügynek időszaki kimutatása iránt külön szabályrendeletek által tüzetesen gondoskodva van c). A himlőoltásnak eredménye következő volt :

	beoltatott	beoltatlan	maradt	költség	fejenkint
	g y e r m e k			frt	kr.
1857-ben	629,305	101,661		73,298	12
1859-ben	666,068	105,865		101,198	15
1863-ban	657,339	104,176		122,460	18

a beoltott gyermekek száma ennél fogva folytonos gyarapodást vett és pedig annál nagyobb, miután az 1857-ki adatokban az egész birodalom, ellenben a két utóbbi évről valóokban csak a Magyar- és Erdélyországon kívüli tartományok foglalvák d).

Kórház a birodalomban Magyar- és Erdélyországon kívül 1863-ban összesen 415 számított 26,267 ágygyal, az ugyanazon évben felvett betegek száma 202,261 főre rugott (119,445 fi és 82,816 nőbetegre), haláleset fordult elő ugyanaz évben 19,175 vagy közel 10%-nyi halandóság, az összes költség 3.676,000 forintba rugott e). E tekintetben is Lomb.-Velence dicséretesen emelkedik ki többi testvértartományai közül, nem csak aránylag, hanem Alsó-Ausztriát kivéve, hol Bécs városa nagyszerű kórodáival magasul ki, még általánvéve is legtöbb ágy felett rendelkezén, és egy-egy évben legtöbb beteget ápolván, mi következő összeállításból derül ki, volt 1863-ban :

	kórház	ágy	felvett beteg		kórház	ágy	felv. bet.
Alsó-Ausztriában	11	5043	45,877	kat. örvidék	21	1,131	9,112
L.-Velenczében	59	4760	30,179	Morv.-Szil.	18	993	9,815
Csehországban	82	3776	29,151	Stiriában	18	868	12,047
Galic.-Bukovin.	62	3434	29,744	Horv.-Tótor.	14	622	6,278
Tirolban . . .	61	2440	7,539	Kar.-Kraina	3	441	4,018
Istriában . . .	8	1328	6,855	Dalmáthonb.	4	404	2,853
F.-Auszt. Salzb.	54	1027	8,793				
				együtt :	415	26,267	202,261

Tébolyda az egész birodalomban csak 33 van, úgy hogy egész országok a szerencsétlen elmebetegek gyógyítására szánt nyilvános intézet nélkül szűkölködnek f), e tekintetben újra Lombard-Velence tesz egyedül dicséretes kivételt, egy maga 17, vagy az összes birodalmi tébolydának felénél többet bírván. Az 1863-ki évben e gyógyintézetekben összesen 6953 eszelős (3727 férfi és 3226 nő) talált ápolást és gyógykezelést; mennyiben felelnek meg ezen közintézetek, nehéz meghatározni, miután a tébolyodott, bárgyú, tompa eszű és kretin-népeesség statisztikája a birodalomban eddigelé a legelhanyagoltabb; ha azonban más államokhoz képest felvesszük, hogy nálunk is legalább 1000—1040 lakóra egy elmezavarodott vagy idiota jő, akkor az ausztriai birodalomban is jóformán úgy, mint Franciaországban, 23—24,500 ily szerencsétlen lény fog számíttatni, mely szám épen nem tulzott, sőt előbb mondhatni, hogy a valóság mögött marad, miután például Würtembergiában 943, Bajorországban már 845, Poroszhonban 817, sőt Szászkirályságban az 1861-ben eszközölt igen fontos felvétel folytán épen minden 365 lakó után egy tébolyodott találatott. Világos ennél fogva, hogy a birodalmi elmebetegek csak egy töredéke lel ápolást a köztébolydákban, és mily szegény e tekintetben a birodalom, onnan tetszik ki, hogy például Franciaországban 111 tébolyda számíttatik, és azok közt 65 álladalmi, tehát épen még egyszer annyi köztébolyda, mint Ausztriában, sőt Poroszhonban is 100 tébolyda létezik, köztük 60 nyilvános, a többi magánintézet; mindez a már évek óta alakulófélben levő Magyar- és Erdélyországi központi tébolydák mielőbbi létesülését sürgősen igényli g).

Az élet és testi épség megmentésére irányzott számos rendőri intézkedések közül itt még azon jutalmakat emeljük ki, melyek valamely életveszélyből történt megmentésekre a közkincstárból szoktak fizettetni, és miknek köszönhetni, hogy évenként több száz ember a közel halálveszélyből kiragadtatik, így felnőtt egyének és gyermekek a nem magyar tartományokból lettek megmentve, és pedig :

	fuladás	elégés	egyéb halál	fizetett jutalomdíj
1858-ban . .	447	49	8	8992 frt
1859-ben . .	307	27	60	6865 „
1863-ban . .	376	25	20	8256 „

Ugyane célra vannak a *taglia* nevű díjak, melyek az elejtett ragadozó állatokért az országos alaphól évenként fizettetnek, és pedig elejtetett a nem magyar tartományokban :

ragadozó állat

1858-ban .	368	ezért <i>taglia</i> fejében fizettetett	3274	frt
1859-ben .	402	„ „ „ „	3251	„
1863-ban .	504	„ „ „ „	3684	„

az utolsó év adataiban Horvátótország is bennfoglalva van h).

a) Mily csekély a birodalmi orvostudorok száma, már onnan kitetszik, hogy az annyira kisebb Poroszországban még absolute véve is több találattik, mint az annyival nagyobb osztrák birodalomban, így 1861-ben volt 4472 orvos és 1513 sebész, együtt tehát 5985, vagyis minden 3076 lakóra egy; Poroszországban eszentul sebészek nem is fognak többé kirendeltetni, miért számuk már jelenleg is szembetűnőleg fogy, 1849-ben még 2040, ellenben 1861-ben még csak 1513 volt, tehát Poroszországban a culturhaladásnak azon követelménye, hogy csak orvostudorok bocsáttassanak gyógykezelésre, már is valószínűsnek indul; v. ö. *Frantz t. i. munk. 46. §.*

b) Az annyival kisebb Poroszbirodalomban 1861-ben 11,429 szülésznő számított, és ez évben egy-egy bábára 63 születés jött, és mégis Ausztriában a holtanszülöttek számaránya kedvezőbben van a hivatalos táblázatokban kimutatva, jelesen a magyar tartományokban, hol pedig egy évben 173 születés jő egy bábára, vagy a feljegyzések nem helyesek, vagy a mi menyecskéink, főleg falukon úgy is átesnek a műfolyamon, a nélkül, hogy a csecsemő vessendőbe megy, de hány szülőanya, hány újszülött válik kuruzsolók keze alatt nyomorékká, az persze senki sem feljegyezve, pedig épen Magyarország több vidékein oly gyakran előforduló béna aligha nem az oktatott bábák hiányában lenné bár szomorú, de legegyszerűbb megfajtását.

c) A főntasítás, mely a himlőoltástügyre vonatkozó egyes szabályrendeleteket magában foglalja a német-szláv tartományokra nézve az 1836. jul. 9. kelt udvari rendeletben, Lombard-Velence és Dalmatiára a *Regolamento sulla vaccinazione 1821-ből* és a magyar tartom. a *summa praeceptorum in negotio variolae vaccinae per R. Hriase observandorum 1826-ból* stb. foglaltak.

d) De ezen szám még koránsem meríti ki az egy évben eszközöltetni szokott beoltásokat, mert ez csak a hivatalosan kirendelt orvosok ebbeli működésének eredménye, a magán praxisban levő orvosok ebbeli működése nem esik kimutatás alá, de van is Ausztriában évenként legalább 1.000,000 újszülött, mely az első évet túléli.

e) Poroszországban, például 1861-ben 797 közkórház és tébolyda számítottott 171,616 beteggel. — A katonai közkórházakról alantabb a hadügynél szó leendő. Az ausztriai kórházi ügy szervezését illetőleg, névszerint azok fenntartásának forrásait, és a felveendő szegények, idegenek és külföldiek körüli eljárást szabályzó rendeletek tüzetesen idézve és tárgyalva találattanak *Stubenrauch Verwalt. Gesetzk. II. rész, 282. §-ában.*

f) Azon tartományokban, melyek tébolydával nem bírnak, a közkórházban külön szobák rendezendők be az eszelősek számára, Dalmatiának elmebetegjei egyideig szintén a kórházban tartatnak, de ha gyógyíthatlanok, Velence mellett St.-Serviglio-féle intézetbe szállittatnak, mi évenként 6—7000 forintot vesz igénybe; az udvari rendeletek, melyekkel a tébolydaügy szerveztetik, *Stubenrauch i. m. elősorolják.*

g) Másutt a tébolydák statistikája igen tanulságos adatokat szolgáltat a psychiatriának; jelesen azon észleletet, hogy a házaselettűek jóval csekélyebb mértékben képviselvek, csaknem mindenütt megerősítve találjuk, így például Hannoverában 78%-a, Franciaországban 61%-a a nem házásokra jó; a nemek foglalkodásnak, socialis helyzetnek, vallásnak, városban vagy sikon való tartózkodásnak, az életkornak stb. befolyása, nemkülönbön azon körülmény, valjon születéstől való-e az elme-megzavarodás, vagy későbbben állott-e be, mennyiben gyógyítható vagy gyógyíthatatlannak mutatkozik stb., mindez egy helyesen szerkezett tébolydai statistikából kivethető. A halandóságot illetőleg az ausztriai tébolydákban ugyanazon viszony mutatkozik, mint a franciaországiakban, t. i. 12.5%. A fenntartási költség 1863-ban 1.016,000 forintba ment (Franciaországban erre kétszer annyi fordittatik), de ezen költség koránsem a közbudgetet

terheli, hanem hol a felvett betegek családja, hol az ország által fedeztetik, az 1864-ki finansztörvény szerint az állambudget a tébolydák fenntartásához még 137,062 frttal járult, de jövőre ez csak az országos alapot illeti. Az 1864. febr. 17-én kelt törvény folytán t. i. 1865. január 1-jéről mind a tébolydák, mind a szülházak az országos képviselőt igazgatása alá helyeztettek, és egyuttal határoztatott, hogy a szegénysorsu más tartományokból valók fenntartási költsége azon ország alapjából térítendő meg, melybe ama község tartozik, a hová való a felvett beteg.

h) Életmentésért rendszeren 25 frtnyi jutalomdíj adatik, de csak azon esetben, ha különös önfeláldozással vagy rendkívüli erőmegfeszítéssel járt a megmentés, mely esetben kivételes körülmények közt, még a szokottnál magasabb díjilletmény is megszavazható. Ragadozóállatok kiirtására pedig, névszerint egy medve elejtésére 10—40 frt, farkas, vagy hiuzra 10—25 frt; Galiciában különbség nélkül csak 4 frt 30 kr fizettetik taglia fejében, pedig épen ez országban legtöbb ragadozóállat ejtetik el évenként, a §-ban érintett öszletek jóval több mint felerésze évenként Gácschona esvén.

166. §. A rendőrség minisztériuma.

A közrendészetnek azon teendői, melyek a magán bátorlételre és a közjótékonyosságra vonatkoznak, mint az eddig felhozottakból láthatni, az államminisztérium és annak alája rendelt országos politikai hatóságok körébe vágnak, ellenben az államrendőrség és a közbátorsági teendőkre külön minisztérium létezik, mely az 1848 előtt fennállott *Oberste Polizeihof-Stelle*, és az 1852-ben szerveződött *Oberste Polizei-Behörde* helyébe lépett. Tiszte mindazon veszélyeket kipuhatolni, megelőzni és elhárítani, melyek az állam és az egyes polgárok bátorlételét és biztosságát fenyegetik, jelesen hivatva van e minisztérium az egyletek, a sajtó, az idegen és utlevélügy feletti legfőbb felügyelet gyakorlására; ezt illeti a legfőbb elintézés az időszakai folyóiratok kiadására, könyv- és nyomdák, kölcsönkönyvtárak, könyv-, mű- és zeneárú-üzletek, színházi vállalatok létesítésére való engedély megadásánál, valamint e jogositvány engedélyezésénél való közreműködés, mindezen vállalatok feletti őrködés is legfőbb folyamodásban e minisztériumot illetvén.

Hogy az e minisztérium ressortját képző teendők az egyes országokban a helytartó és tartományi főnök elnöki köréhez tartoznak, már másutt érintve lett, ugyszintén az is, hogy az egyes kerületekben a kerületi főnök e tiszteet teljesíti; mindazonáltal vannak e szorosban vett rendőri ügyek elintézésére az egyes tartományokban külön *rendőri igazgatóságok*, melyeknek hatásköre azonban csak az illető székvárosra és legközelebbi környékére terjed ki, van pedig Karantán, Szilézia és Bukovinán kívül, hol csak önálló rendőri biztosságok léteznek, minden tartományban egy, Galiciában két, sőt Magyarországbán 6, összesen tehát 21 *rendőri igazgatóság*, melyeknek egészen 80 rendőri biztosság van alárendelve, ezek hol mint járási biztosságok az igazgatóság körzetében, hol azonkívül mint állandó kirendeltségek működven, azonfelül a fürdői idényre még némely főbb fürdőhelyeken külön rendőri felügyelőségek szoktak időlegesen kirendeltetni.

A külszolgalat teljesítésére a rendőri hatóságok rendelkezése alá bocsáttattak a katonai és polgári őrcsapatok, amazok katonailag szervezett

8 osztályparancsnokság alatt közvetlenül a hadügyminisztériumtól függenek és 2552 legényből állnak, míg a polgári őrcsapatok csak 782 főre mennek. Ezelőtt a csendőrség is a rendőri hatóságok mellé volt adva, jelenleg azonban, mint katonai szerkezetű őrtest, egyenesen a katonai hatóságok alatt áll, a csendőrök egyedül bizonyos esetekben levén utasítászerűleg a politikai hatóságok rendelkezésére; miután azonban mind a csend, mind a katonai rendőri őrtestek fenntartása nem annyira a hadügyi, mint inkább a közbátorsági budgetet terheli, szükséges, hogy a *csendőrségről* e szakaszban tegyünk említést. Áll e hadtest egy Bécsben székelő general-felügyelőség alatt, 10 (előbb 16) ezredből és a felügyelőség személyzetével együtt 9123 főből; a 10 ezred közül 5 a magyar tartományok, 2 Lomb.-Velence, a többi 3 a többi örökös tartományok területén létezik. Az 1864-ik évi fináncztörvény szerint a közbátorlét és rendőrség kiadásai következő elemekre oszlanak:

a minisztérium személyzete (62)	. . .	558,134	frt
az országos rend.hatóságoké (818)	. . .	1.881,663	„
a katonai rendőri csapatok	834,308	„
a csendőrség	3.767,267	„

együtt: 7.041,372

azonkívül a fennírt 782 főnyi polgárőrcsapatok 232,838 forintnyi költséget okoznak.

a) A magyarországi 6 rendőri igazgatóság van Buda-Pest, Soprony, Pozsony, Kassa, Nagyvárad és Temesvár városokban, azonfölül 3 kirendelt rendőri commissariat, legtöbb ily biztosi állomás van Lomb.-Velenczében, hol a velencei Directio rayon-jában 8, azonkívül 18 commissariat létezik. A magyar korona területén levő rendőri hatóságok csak az állam- és saját-rendőri teendőikkel bízzák meg.

F) A törvénykezés.

167. §. A igazságügyi minisztérium.

A törvénykezés administratív része, névszerint az igazságügyet illető törvények végrehajtása és az összes törvénykezésnek, a hadbíráskodás és az egyháztörvénykezés kivételével, igazgatási szempontból való legfőbb vezénylete a nem magyar örökös tartományokra nézve az *igazságügyi minisztériumot*, a magyar tartományok irányában pedig a három *udv. kancelláriát* illeti. Tartozik ennél fogva e minisztérium ressortjához a jogforrások fejlődését és idomitását, valamint az anyagi és alaki jogtörvényhozás körüli reformokat illető javaslatokat előkészíteni; a törvényhatóságok és azoknál alkalmazott tiszti és szolgaszemélyzet, nemkülönben az államügyészek, közjegyzők és ügyvédek felett a legfőbb felügyelést és az utóbbiak felett a fegyelmi hatalmat gyakorolni, a törvényszéki ülnökök és közbírák felett a fegyelmi eljárás az országos feltörvényszékeket és a legfőbb törvényhatóságot illetvén; a törvénykezés ügymenete feletti felügyelés szintén e minisztériumot illeti ugyan, a nélkül azonban, hogy akár a megállapított perfolyam rendes útját megzavarhatná, akár a bíráskodásba vagy a hozott ítéletek módosításába bocsátkozhatnék, mindazon-

által a bíróságok hatáskörét felülmúló büntetési enyhítések és fejedelmi megkegyelmezések eseteiben a legfelsőbb helyre teendő felterjesztések a minisztérium és az illető udv. kanczellária körébe vág; ezek egyszersmind a törvények szabta korlátok közt befolyanak úgy a bírói, ügyvédi és közjegyzői állomások betöltésére, mint a nyomozási fogságra rendelt intézetek és az igazságügyre szánt summák kezelése feletti őrködésre. Új büntető és javítóintézetek létesítésénél vagy a fennállóknak átalakításánál, szintugy az árvavagyon és a bírói letétemények kezelésénél való közreműködés, az igazságszolgáltatás évi budgetjének szerkesztése, végre a törvénykezés minden egyéb administratív ügyeinek elintézése e minisztérium körébe tartozik.

168. §. A törvénykezés szervezése a nem magyar örökös tartományokban.

A birodalomnak az 1848-ik és utána való évben történt ujjaalakulása első vonalon a törvénykezésnek gyökeres átídomítását tévé szükségessé, az addig általános volt patrimonialis és személyszerinti törvényhatóságának a jobbágyi kötelék elenyésztével végképen meg kelle szűnnie, az igazságszolgáltatásnak a közigazgatás többi ágaitól legalább a központi hatóságnál és a főbb törvényszékeknél el kelle választatnia, a pörrendtartásnak megállapíttatnia stb., mindez, tekintettel az 1849. márczius 4. kelt alkotmányi okmányban kitűzött constitutionális alapelvekre, fogamatba vétetett, a törvényszéki szerkezetet megállapító 1849. jun. 14. kelt legf. elhatározással és az 1850. január 17-én kelt büntető pörrendtartással, melylyel többi közt az esküdtszéki intézmény is legalább a német-szláv tartományokban létrehozott, de az 1851. dec. 31. kelt kabinetirát a törvénykezésre is mélyen bemetsző kihatással volt, az alig másfél évig fennállott szerkezet gyökerestül kiforgattatott, a *jury*, mint a birodalmi viszonyokkal össze nem egyeztethető intézmény, hatályból kiléptetve, a törvényhatóságok belrendezése 1852. sept. 14-én kelt legf. elhatározással uj alapokra fektetve és a polgári törvénykezésre az 1852. nov. 20-án, a fenyítőtörvénykezésre pedig az 1853. jul. 29-én kelt pörrendtartások által uj bírói eljárás megállapítva lön. Ezen törvényhatósági szervezet a nem magyar tartományokban mai napig áll fenn, miután sem az oktoberi diploma, sem a februáriusi patens rajta semmi változást sem tett, egyedül a concordatum folytán az 1856. october 8-án kelt cs. patenással létesített uj házassági törvény által szoríttatván meg a törvényszéki illetékesség némelyekben lényegesen.

A fennálló törvényszéki szerkezet is a törvény előtti egyenlőség elvén sarkalván, kivéve a katonai kötelék és a főmarschalli hivatal illetékessége alá tartozó egyéneket, nincs többé a birodalomban személy szerinti külön törvényhatóság, egyedül csak bizonyos nemű jogügyekre nézve hagyattak fenn külön causalis instantiák. A *főudvarnagyi törvényhatóság* illetékessége alá tartoznak: az uralkodó család tagjai, ha maguk nem uralkodók, a merani gróf és grófnő, a vásai, lichtensteini hercegi család, a bourbon idősebb ágának a birodalomban tartózkodó tagjai, az 1865. január

10-én kelt ca. kézirat folytán Fülöp württembergi herceg, neje Mária Terézia, és az egybekelésükből várandó ivadék, végre a területen-kivüliség jogával élő követek az összes követségi személyzettel; ezenkívül Károly főhercegtől végrendeletileg kirendelt hitbizomány iránt, valamint a Bécs városában és környékén levő ca. udvari paloták és épületeken belül, vagy az extraterritorialis személyek lakásán végrehajtható bírósági cselekvények esetében szintén a főudvarnagyi hatóság jár el.

Még egy nemét a személyszerinti törvényhatóságnak gyakorolják az I-ső folyamodású collegial törvényszékek mindazon esetekben, midőn jogi személyek, t. i. világi vagy egyházi községek, egyházak, javadalmak, alapítványok s közintézetek, vagy a fiscus, vagy országtáblai és a községi kötelek alól kivont javak birtokosai ellen intéztetik a peresigény, az utóbbiakra nézve még a csőd, hagyaték, gyám és gondnokságtárgyalás is az elsőfolyamodású collegial-bírószéket illetvén. Továbbá a *német vitézrend irodája* (mint már másutt érintett), hagyatéktárgyalási bíróság tagjainak nem peres hagyatéktömegére nézve, végre a *bécsi és triesti keresk. törvényszék* az ott bejegyzett és ott tartózkodó kereskedők, gyárosok és nyilvános társaik hagyatékaira nézve, mint hagyatéktárgyaló bíróság működik, mely esetben a hátramaradt árvákra nézve is, mint gyámhivatal addig működik, míg az árvavagyon a keresk. vagy gyártüzletnél marad.

a) Hogy mikép volt szerkesztve a törvénykezés 1848 előtt a birodalom nem magyar tartományaiban, hogy milyen volt az, mely az utóbbi átalakulás folytán 1849—51-ig fennállott, bőven előterjesztve találhatik *Ficker Die Veränd. in der Gliederung der Justizbehörden* című dolgozatában. Mitth. aus dem Geb. der Statistik VI. évf. I. füz. Bécs, 1857. Az újabb szervezetre v. ö. *Haimeri Darst. der neuesten Competenzvorschr. für die Civilg. Bécs 1856. Schuster : Civil Jurisdictionsnorm. Bécs, 1856. ugyanattól. Civil processordn. 3-ik kiadás, és Anl. über die Einr. des Grundbuches, Bécs, 1857, valamint e tárgyra vonatkozó jogi munkákat (Pauer jogencycl. 192. §.).*

b) A német vitézrend birtokában levő frankfurti házakban lakozó ausztriai alattvalók felett azon bécsi elsőfolyamodású bíróságot illeti a törvénykezés, mely hasonló körülmények közt ugyanazon rendnek Bécsben tartózkodó szolgái iránt lenne illetékes.

169. §. A rendes polgári törvénykezés a nem magyar tartományokban.

A rendes polgári törvénykezést első folyamodásban részint *collegialis* részint *egyedbírószégek* gyakorolják. Collegialis bíróságként működnek az *országos törvényszékek* (Landes-Gericht), melyen minden tartományban egy van, csak Galicziában kettő, és a *kerületi törvényszékek* (Kreis-Gerichte), melyen minden tartományban nagyságához képest több, kevesebb van. Lombard-Velenczében minden delegatióban egy (u. n. tribunali provinciali), az országos és kerületi törvényszékek közt, tekintve a rendes polgárügyi törvénykezést, semmi különbség sincsen, mindegyik a maga járásában nem csak az összes nem causalis perekben épen úgy, mint a járásbírószégek elsőfolyamodásként járnak el, hanem a hozzájuk tartozó kerületben még következő fenntartott jogesetekben képezik az elsőfolyamodást, jelesen a nem katolikusok házasságkötéleki és válópereiben,

eszelősök, bárgyúk és tékozlóknak gondnokság alá helyezése, az atyai vagy gyámhatalom kiterjesztése, árvak ingatlan vagyonának elidegenítése és házasságon kívüli gyermekek törvényesítése eseteiben; a hitbizományi ügyekben, végre az országtáblai javak ellen irányzott dologbeli jogigények eseteiben; külföldi törvényhatóságoktól hozott ítéletek végrehajtására is ők adják az engedélyt.

Mint egyedbiróságok működnek a néhol létező járási biróságok, Lombard-Velenczében az u. n. mezei praeturák, továbbá a *vegyes járási hivatalok*, Dalmatiában az u. n. praeturák; ezek maguk járásában, a fenn-érintett kivételes jogügyleteket kivéve, minden egyéb rendes polgártörvénykezési esetekben, tekintet nélkül a pör tárgyát képző öszlet nagyságára épen úgy járnak el elsőfolyamodásban, mint a kerületi vagy országos törvényszékek, és tőlök a folyamodás szintugy, mint a kerületi vagy országos törvényszékektől közvetlenül az országos feltörvényszékekhez intéztetik a).

Azontelül csekélyebb ügyekre azon városokban, melyek egy collegialbiróságnak székhelyei, még *városilag kirendelt járási biróságok* léteznek (Lomb.-Velenczében városi praeturák), melyek ama törvényhatóságok kebeléből képezve, 500 frtig terjedő, vagy a bér- és szolgálati viszonyból származó peres ügyekben, birtokháborítási, fogadások, szállítások és utasok közti villongások és egyéb csekélységek eseteiben elsőbiróságilag úgy járnak el, hogy ítéleteik szintén az országos feltörvényszékhez felelbeztetnek b). Az eljárás mindenütt írásbeli és még a nem pörösügyek tárgyalására nézve is, mint a hagyatéki, árva- és gyámnoki ügyekben stb. bizonyos elészabott formaszorúsághoz van kötve.

a) A nem magyar tartományok törvényhatóságai jelen statistikája:

országos törvény- szék	országos törvényszék	kerületi	járás-hiva- tal	városi ki- rendeltség	
bécsi	Alsó-Ausztria	1	4	66	12
	Felső-Ausztria	1	3	42	4
	Salzburg	1	—	19	1
gríci	Steierhercezség	1	2	59	5
	Karantán »	1	—	27	1
	Krajna »	1	1	28	2
tri-	Istria örgr.	1	2	26	3
in-	Tirol	1	4	66	5
braki	Csehország	1	14	187	16
gál	Morva	1	5	70	6
prá-	Szilézia	1	1	20	2
brítal	Galiczia	2	8	167	11
kes-	Bukovina	1	—	14	1
bergi	Dalmátország	1	3	27	4
köl	Lombard-Velence	—	9	—	10
szár					
velen-					
cei					
	együtt : 15	56	818	83	

ezenkívül tiszta járási bíróság 9, és L.-Velenczében mezei praetura 73, összesen 900.

b) Ebből kitetszik, hogy a kerületi és országos törvényszékek tulajdonkép háromrendű geographiai hatáskörrel bírnak, a legszűkebb azon városra nézve, melyben székelnek, és ott csak a csekélyebb ügyeken kívüli polgári perekben képzik az első folyamodást, a szűkebb azon járásra nézve, mely hozzájuk tartozik, és abban minden polgártörvénykezési ügyben az első forumok, végre a tágasb kör, mely az egész kerületre kiterjed, a §-ban említett fenntartott ügyekre, sőt van még egy legtágasabb kör, mely az egész országra terjed némely hűbérjogi ügyekben, l. a 170. §-t.

170. §. A causalis instantiák; keresk., bánya-, tengerjogi, Elbevámi, consularis és hűbérjogi törv.-hatóságok.

A kereskedelmi törvénykönyv szabta viszonyokra és váltók körül támadó perekre nézve csak *Bécs, Prága, Triest és Velence* városában vannak külön kereskedelmi törvényszékek, különben egyebütt ezen ügyek az illető elsőfolyamodásu collegialis törvényhatóság elé tartoznak a), hol azok egy külön a kereskedők kebléből választott ülnökök hozzájárulásával képezett senatusban tárgyaltnak. A *bécsi keresk.* törvényszék különben még az ausztriai hitelintézet ellen intézett minden peres igényekre, valamint ez intézet okmányainak amortisatioját illető eljárásra illetékes. Mint békebirák a kereskedelmi és iparkamarák működnek, végre a bécsi börzeüzletből támadt peres igényekre nézve elsőbíróságilag a *bécsi börse-kamara* jár el.

Másként van a bányaugyekben való bíráskodással, erre nem minden collegialis törvényszék van hivatva, hanem csak az, vagy azok, melyek erre az egész tartomány terjedelmére kirendelve vannak, így mint bányatörvényszékek szerepelnek:

Alsó-Ausztriában	a st. pölteni kerületi törvényszék
Felső-Ausztriában	a stayeri „ „
Salzburgban	a salzburgi országos „
Stiriában	a gráci orsz. és leobeni ker. t.sz.
Karantán-Krajnában	a laibachi és klagenf. orsz. t.sz.
Istriában	a laibachi országos törv.szék
Tirolban	az insbrucki orsz. és trienti ker. t.szék
Csehországban	a pilseni, brüxeni s kuttenbergi k. t.sz.
Morvában	az olmüczki kerületi törvényszék
Sziléziában	az „ „ „
Galicziában	a krakói o. és sambori ker. t.sz.
Bukovinában	a czernovicsi kerületi törv.szék
Dalmáthonban	a zárai országos törvényszék
Velenczében	a bellunoi tribunale provinciale

a bányaperek azonban az 1854. május 23-áról való bányatörvény szerint külön senatusban a bányászat és kohászatban jártas szakemberek hozzájárultával intéztetnek el; ezen bányaugyi senatusok, egyszersmind a bánya-telek könyvekre a real- és bányabirtokosok csödeseteiben a csödbíróságot képezik.

A tengerjogi peres ügyekben elsőfolyamodásképen a triesti és velencei keresk., a zárai országos, meg a spalato, ragusa és cattarói kerületi

törvényszékek, végre Törökbirodalomban a consularis bíróságok járnak el; mindezekről a felebbezés a triesti országos feltörvényszékhez megy, mely minden feltörvényszékek közül a tengerjogi ügyekben egy maga szerepel mint főtörvényszék, különben a matrózok közti villongások és némely sürgős intézkedések eseteiben az egyes kikötőkapitányok is illetékesek.

Az *Elbe-vám* körül, jelesen a vám-, kikötő- és rekesz-illetmények, az Elbefolyamon való hajózásból származó megkárosodások és egyéb villongások iránt támadt perekre nézve e folyam menetében levő törvényszékek az illetékes bíróságok, névszerint a leitmericzi kerül. törvényszék és a melniki, raudniczi, lobbositz, aussig és tetscheni járási hivatalok.

Az ozmán birodalomban tartózkodó ausztriai alattvalók, valamint az ausztriai ortalom alatt levő idegenek felett a polgári törvénykezést peres és nem peres ügyekben az ott alkalmazott ausztriai *consulok* és pedig az osztrák törvények szerint államszerződésileg akkép gyakorolják, hogy a Jassyban levő consulok ítéletei a *lembergi*, a többi moldvai, oláh- és szerb-országi consuloktól a *bécsi*, a bosniai és hercegovinaiaktól a *zárai*, minden egyéb törökbirodalmi consularis bíróságtól a *triesti* feltörvényszékhez felebbeztetnek, mely utóbbihoz minden általuk elintézett tengerjogi ügy is felvitetik, mint ez már előbb érintetett.

A *hűbérjogi peres ügyek*, melyekben csak magánhűbér forog kérdésben, vagy legalább a fejedelem a vitás ügynél nincsen érdekelve, a német-szláv tartományokban az illető kerületi vagy országos törvényszék elé valók, de a hol egy országos fejedelmi hűbér forog szóban és a fejedelem érdekelve van, az egész tartományra nézve csak az országos törvényszék illetékes. Lomb.-Velenczében a velencei trib. prov.; ugyanazokat illeti ilyen esetben a hagyatéktárgyalás, valamint a hűbér-táblai könyvek vezetése is.

Vége a *házassági perek* (oda értve az eljegyzést is, a mennyire, mint házassági akadály jelenkezik), a római, görög és örménykatholikusoknál, melyek ezelőtt a világi bíróság illetékessége alá tartoztak, nemkülönben a kegyuraságból származó perek, a concordatum folytán a püspöki vagyis a *sz.-szék* foruma elé tartoznak, és onnan az érseki, harmad, olykor negyedfolyamodásban pedig a pápától kirendelt egyházbiróság elé vitetnek.

a) A hol külön keresk. törvényszék van, ott az illető collegialis törvényhatóság kereskedelmi és váltóügyekben nem járhat el, és azért sem a bécsi, prágai és triesti országos törvényszék, sem a velencei tribun. prov. ezen peresügyekre nem illetékes.

b) Sőt némely fejedelmi hűbérekre a bécsi és prágai országos törvényszék illetékessége még az illető tartomány határain túl is terjed, a mennyiben azokra nézve az alsó-ausztriai és csehoni helytartóság mint hűbérhatóság működik, Galiciában és Bukovinában egyáltalán nincsenek hűbérek; Dalmatiában és Lombard-Velenczében pedig nincsenek magán, hanem csak országfejedelmi hűbérek.

171. §. A büntetőtörvénykezés a nem magyar tartományokban.

A fenyítő törvénykezés az 1853. jul. 29. kelt büntető perrendtartás értelmében, tekintettel azon föelvre, hogy az elkövetett bűnös cselekvény

helye állapítja meg rendszerint az illetékességet a), ama főkülönbségen sarkal, mely szerint valamely törvényszegés az 1852-ki büntetőtörvény-könyv által hol *büntett és vétségnek*, hol csak *kihágásnak* jellemeztetik. A *büntettek és vétségek* eseteiben csak a collegialis bíróságok, tehát az *országos és kerületi törvényszékek* illetékesek; ugy azonban, hogy a tiszta járási bíróságok és minden tartományban kiszemelt néhány járásbeli vegyes hivatal, mint nyomozó bíróságok járhatnak el b), de e tekintetben felettük a collegialis törvényhatóság nem csak felügyel, hanem a *perbefogási* vagy a *felhagyási végzés* egyenesen a collegialis törvényhatóságot illeti, ugy hogy csakis azok határoznak a vád alá helyezés felett. A büntetőügyekben már van némi különbség az országos és kerületi törvényszékek közt, a mennyiben a felségárulás, felség sértés, az uralkodóház tagjainak sértése és a közszendháborítás esetei egyedül az országos törvényszék (Lombard-Velenczében a vélczei trib. prov.) foruma elé tartoznak. A bűnvádi eljárás, a nyomozási vizsgálat és a perbefogási határozathozás stadiumában írásbeli és titkos ugyan, de a végtárgyalásnál szóbeli és nyilvános c), a midőn a minden kerületi és országos törv. széknél alkalmazott *államügyészek* a közvádoló szerepét viszik, azokat illetően a büntett vagy vétség által sértett állam érdekében a közkereset d).

A *kihágások* esetei ellenben a tiszta járási bíróságokon és a lombard-velenczei mezei és városi praeturákon kívül (melyek különben a büntettek és vétségek eseteiben még nyomozóbírósként sem járhatnak el), a járásbeli vegyes hivatalok és a városilag kirendelt járásbírók alá tartoznak, az eljárás sem szóbeli, sem nyilvános, miért az államügyészeknek arra más befolyásuk nincsen, minthogy az ügyvezetés rendes folyama felett őrködnék; különben már az 1858. jun. 20-án kelt cs. rendelettel 57 kihágási eset egyenesen a politikai hatóságok körébe utaltatott e), ha pedig valamely kihágás büntett vagy vétséggel kapcsolatosan fordul elő, a collegialis törvényszék egyszerűsége a kihágás esetére vonatkozó törvényhatóságot gyakorolja.

a) A büntetőtörvénykezésre nézve még inkább áll a törvény előtti egyenlőség elve, itt a kat. kötelék alá tartozókat kivéve, személyszerinti bíróság épen nem létező; az udvarnagyi főhivatalt sem illetvén semmiféle fenytőhatóság. Azon sarkelv azonban, hogy senki másától, mint illetékes bírójától, bűnvádi fenytés alá nem vehető, Ausztriában még sok kivételt szenved, jelesen a felsőbb folyamódásoknak ebben is fenntartott bírósághatározási jog folytán; v. ö. *Rulf Commentar zur Strafprocessordn.* Bécs, 1857. Egy kivétel állott be a concordatum folytán a kath. püspökökre nézve, kiknek vétségei iránt ő felsége a római székkel egyetértőleg esetről esetre határozza meg a bíróságot, mint ez már másutt érintetett. Az uralkodóház tagjainak bűnvádi perben tanúképen meghallgatása Bécsben az udvarnagyi által, másutt az illető törvényszéknek elnöke által történik.

b) A büntett és vétségesetek nyomozásával megbízott járásbeli hivatalok száma:

Alsó-Ausztriában	9	Tirolban	15
Felső-Ausztriában	27	Csehthonban	23
Steierhgségben	18	Morva-Sziléziában	22
Karantán-Krajnában	16	Galiczia-Bukovin.	57
Istriában	26	Dalmáthonban	7

összesen 215; a városi kirendeltségek és a városi praeturák büntett és vétség eseteiben sohasem járnak el.

c) A büntetőtörvényszékek, midőn büntett vagy vétség forog kérdésben, 3, sőt öt évi börtönnel súlyosabb büntetést maga után vonó bűnesetekben öt bíró-tagból állanak.

d) Az *államügyészek* különben még jogosítvák minden tudomásukra esett büntett vagy vétség eset felől a nyomozóbiróságot értesíteni, és annak megvizsgálását eszközölni, magára a nyomozási eljárásra a törvényszabta befolyást venni, keresetet indítani a bűnvád alá helyztatás vagy a további felhagyás iránt, a bírói ítéletet a törvényszabta esetekben feleltetni, és az egész bűnvádi eljárásnál arról gondoskodni, hogy a törvény érvényre juttatassék; az államügyészt továbbá a fegyintézetek feletti felügyeletnél az igazságügyi minisztérium nevében közreműködés, és azok valamint az összes bűnvádi törvénykezés feletti statist. kimutatások szerkesztése illeti.

e) A büntetőtörvénykönyvben kijelölt kihágásokhoz utóbb (1852.) még a fegyvertörvény, és (1856.) a házasságtörv. által felállított tilalmak megszegései soroltattak.

172. §. A másod- és harmadfolyamodású törvényszékek a nem magyar tartományokban.

Másodfolyamodásképen a polgári peres és nem peres ügyekben, még a causalis instantiák elé tartozó perekben is, kivéve a szent szék előtt folyt ügyeket, valamint az összes büntetőtörvénykezésre nézve az *országos feltörvényszékek* (Oberlandes-Gerichte) járnak el, milyen jelenleg tíz van, miután gyakran egynek hatásköre több tartományokra is kiterjed, mint az a 169. §. a) jegyzetéből kivehető, csak Galicziában van két feltörvényszék, az egyik a nyugati, a másik a keleti részre, meg Bukovinára. Mind-egyiknél van egy *főállamügyészség*, mely azonban koránsem a közbíró szerepét viszi, miután a főtörvényszékeknel még a bűnvádi eljárásnál is a szóbeliség és nyilvánosság kizárva, hanem a főállamügyész csak a bűnvádi esetekre vonatkozó románokba való betekintést igényelhet, s azoknak tárgyalásánál, de nem a szavazásnál, jelen lehet; ő különben az összes feltörvényszéki körületben alkalmazott államügyészek felett a felügyeletet viszi, azoknak minden teendőikben utasításokat adhat, őket mindenben helyettesítheti, vagy azokkal más államügyészt megbízhat, azok felett a fegyelmi hatalmat gyakorolja, és a statistikai beadványokból maga körületének általános kimutatását készíti, melyeket úgy, mint egyéb jelentéseit, az igazságügyi minisztériumhoz terjeszti.

Harmad- és utolsó folyamodásban a polgári és büntetőtörvénykezés minden ügyeiben, kivéve a katonai és az egyháztörvénykezés eseteit, a bécsi *legfőbb törvényhatóság* (Oberste Gerichtshof) jár el a), mely egy első és másodelnök és 5 (senatus) tanácselnökből, kellő számú udvari tanácsosok és titkárokból és egyéb fogalmazó és segédhivatali személyzetből áll; a törvénykezési ügyek külön senatusokban kerülnek tárgyalás alá, melyek rendesen 7 tagból, két egyértelmű ítélet elleni felülfolyamodások, házasságérvénytelenítés, vagy halálbüntetést maguk után vonó büntettek eseteiben pedig 11 tagból állnak. E törvényhatóság még a törvényszékek és egyéb közbíróságok, vagy két feltörvényszék közti villongások eseteiben az illetékes bíróság, ötlet illeti továbbá a feltörvényszékekre, vagy ujonnan keletkezett hitbizományokra vonatkozó bírósági kirendelés, és némi fegyelmi hatalom a törvényszéki tagok, ügyvédek és közjegyzők

felett, valamint a tárgyalása alatt levő ügyeknél felmerülő törvényhiányok iránti javaslatoknak indítványozása.

Egyik állandó osztálya az u. n. *austrägalis senatus*, mely az első és két másod alelnök alatt 12, a főelnöktől kinevezett tanácsos és két póttagból áll, és hivatása a hányszor a német szövetség részéről felszólítatik, hogy a szövetségi tagok közt felmerült peres viszonyok felett ítéljen, az e tekintetben elészabott rendtartás szerint eljárni és a német szövetség nevében ítéletet hozni, mely azután a szövetség által végrehajtatik.

Egy másik külön senatusa a *legfőbb jövedéktörvényhatóság* (Oberstes Gefällsgericht), mely a legfőbb törvényszék első elnöke és több helyettese elnöklése alatt 3 általa kirendelt legfőbb törvényszéki tanácsosból és 3 a pénzügyi minisztériumból kirendelt finanszminiszteri tanácsosból és néhány póttagból áll; hivatása az 1835-dik évről való büntetőtörvény-szabta eljárás szerint azon jövedéki kihágások felett harmad és utolsó folyamodásban bíraskodni, melyek a pénzügyi járási igazgatóságok és azok székhelyén levő törvényszék tagjaiból képezett u. n. *jövedéki járás-bíróságok* által első, és az országos feltörvényszékek, valamint az országos pénzügyi igazgatóságok tagjaiból álló *jövedéki feltörvényszékektől*, a fentebb említett törvényben ritka jogászai apparatussal elészabott bírói eljárás mellett másodfolyamodásban intéztettek el, némely igen fontos esetekben ez utóbbiak első és a legfőbb jövedéki törvényhatóság másod és utolsó folyamodásban járnak el. Dalmáthonban ezen jövedékmegrövidítés esetei elsőbírósigilag hol a praeturák, hol a járási pénzügyi igazgatóság, hol a helytartóság által intéztetnek el.

a) Egész 1850-ig Oberste Justizstelle, innen 1851-ig Oberster Gerichts- und Cassationshof, de a jury megszüntével e törvényhatóság nem működik többé mint semmisítő ítélőszék, s azért nincs is többé oldalán az előbb ott volt general-államügyészség

173. §. A polgári törvénykezés Magyarországon.

Magyarországnak valamint politikai, ugy autonom jogélete is az 1848. és 49-ki események folytán a központosítás körébe belevonatván, törvénykezésünk ősi szerkezete teljesen kiforgatva, és az előbbi szakaszban érintett alkat szerint átidomítva, az 1861-ben volt országbírói értekezlet folytán azonban a hazai jogforrások visszahelyeztetése mellett némi módosításokkal helyreállítva lön; az értekezlet munkálatában javaslatba hozott törvénykezési szabályok az 1861-ik évi képviselőház és főrendi tábla összhangzó határozatával ideiglenes kiegészítő gyanánt használhatónak kimondatván, és a legfelsőbb megerősítés folytán mindennemű törvénykezési eljárás alapjául vétetvén.

Ezen, a régi magyar jogtörvényhozás anyagi és alaki részében némely lényeges változást előidézett új szervezet folytán a polgárjogi ügyekben I. folyamodásképen járnak el:

A) A csekélyebb v. bizonyos nemű ügyekben:

1. A csekély tárgyú sommás szóbeli eljárás alá tartozó személyes keresetekben 12 forint erejéig a nem rendezett tanácsossal bíró községekben

a helybeli bíró két előljáró közbejöttével, a felebbezés a megyei törvényszékhez megy.

2. Rendezett tanácsu és szabad kir. városokban ugyanazon peresügyekben 200 forint erejéig a városi bíró jár el két tanácsbelivel, a felebbezés szabad királyi városokban egyenesen a királyi táblához, a többi rendezett tanácsos bíró városokban a megyei törvényszékhez és onnan a Curiához megy.

3. Megyékben a 12 forinton felül egész 200 forintig terjedő szóbeli sommás eljárás alá tartozó személyeskeresetek, valamint a bérlet és haszonbér viszonyából származó némely csekélyebb perek eseteiben a *szolgabíró* jár el *esküdt-társával*, a sommás visszahelyezési keresetek is a fél tetszése szerint e bíróság előtt irdithatók. Ezáltal a szolgabírói szék előbbi tág köre csak a csekélységre szorított ugyan, a mennyiben azonban a felek szabadságára hagyatott, bármely sommáról szóló követelésekre nézve a sommás eljárásnak magukat alávetni, hatásköre jelenleg is a szerződés alapján tetemesen megtágulhat, a felebbezés mindenkor a megyei törvényszékhez megy. Különben a szolgabíró még a nem peres ügyekben, névszerint a hagyatéktárgyalások s az árvaügyekbeni eljárás illeti a).

4. Az *alispáni* szék még nagyobb megszorítást szenvedett, jelenleg t. i. az alispán, szolgabíró és esküdttel mint bírótársakkal csupán az arányosítási, urbéri, határjárási, és a fél ugy akarván, a sommás visszahelyezési perekben jár el b); a felebbvitel a megyei törvényszékhez megy.

B) Az összes polgárjogi ügyekben:

1. A szabad kir., a 16 szepesi, a 6 hajdui és rendezett tanácsos bíró egyéb városokban minden szó- és írásbeli rendes eljárás alá tartozó személyeskereseti, dologjogi és még telekkönyvi ügyekben is, elsőbírósággilag a városi törvényszék jár el, a felebbezés a 16 szepesi városi törvényszéktől a tartományi székhez, innen pedig ezelőtt a személynöki székhez, most a Curiához megy; a szabad királyi városoktól ezelőtt hol a tárnoki, hol a személynöki székhez c), most azonban ugy, mint a rendezett tanácsu városoktól, közvetlen a Curiához, végre a hajdui városokban a kerületi törvényszékhez, onnan, mint ezelőtt is, a kir. táblához intéztetik.

2. A *jász-kún kerületben* a helységi törvényszékek minden polgári ügyben járnak el és a perek a kerületi törvényszékre, onnan a királyi táblára vitetnek d).

3. A *megyei törvényszék* több törvényszéki ülnökből, mint állandó tagból összeállított collegialis bíróság, mely az egész megyében, a szabad királyi és rendezett tanácsu városok kivételével, minden, a helybeli bírák, a szolgabírói és alispáni szék körébe nem utalt, vagy a kerületi és királyi táblának fenn nem tartott polgári, személyes és birtokkeresetekben az elsőfolyamodás, a telekkönyvre nézve még a rendezett tanácsu városok területére is terjedvén ki illetékessége; de a megyei törvényszék egyzersmind másodfolyamodásu bíróság, a rendezett tanácsu városok s egyéb községek bírái, valamint a szolgabírói és alispáni szék által elintézett sommás perekben. A Kővár vidékére fennálló vidéki törvényszék mindenben a megyei törvényszék illetékességével bir.

4. Az egy elnök és hat-hat ülnökből álló négy *kerületi tábla* (nagyszombati, kőszegi, eperjesi, debreczeni), mely tisztán elsőfolyamodásu polgárjogi bíróság, mindazon, nem az ősiség alapján sarkaló perekben illetékes, melyeknek tárgya több megyékben fekvő ingatlan javak, (osztály, örökösödési, zálogkiváltási, gyámszámadási perek stb.), továbbá a szerződések betöltésére, 1000 forinton felüli világos adóssági, nőhozomány, jegybér stb. iránt támasztott perek; végre a hitbizományok feletti ügylet is e törvényhatóságot illeti; a felebbvitel történik a Curiahoz.

5. A *kir. ítélő tábla* mint elsőfolyamodásu bíróság az ősiség és kir. adomány viszonyából folyó és még jelenleg is indítható perekben, a nagyobb hatalmaskodási esetekben, a végrendeletek belső kellékhánya, azoknak és a szerződések magyarázata és érvénytelenítése iránt támasztott perekben, végre két megye közti határban történt erőszakoskodás és a zálog részbeni kiváltása eseteiben jár el.

C) A másod-, harmad-, sőt negyedfolyamodások.

A n.mélt. magyar kir. Curia az előbbi pontban érintett eseteken kívül a polgári törvénykezésnél csak feltörvényszékképen működik, áll három alkatrészből:

1. A *tek. kir. ítélőtábla elnöke, a kir. személynök*, mint a király személyes jelenlétének a törvényszékeken helytartója, tagjai két az ország herceg-primása által kinevezett birón kívül királyi kinevezésű ülnökök, kik közt két főpap, két táblabíró a világi főrendűek közül, az alnádor és alországbiró, 4 ítélőmester, a királyi ügyek igazgatója, és a bányaugyi perek előadója (összesen jelenleg 52 rendes és 3 számszeletti bíró) több tanácsbíróval, fogalmazók, joggyakornok és egyéb kezelési és segédhivatali személyzettel; hogy mely esetekben jár el első-, melyekben másod-, sőt harmadbíróskodólag, már fennebb mondatott, érvényes ítélet hozatalára 9 bíró jelenléte kívántatik.

2. A magyar kir. *váltófeltörvényszék*, mely mint a kir. Curia egyik külön álló kiegészítő része tisztán csak másodbíróskodólag jár el a felebbvitt váltó, kereskedelmi és csődperekben, áll a királytól kinevezett egy elnök és több (jelenleg 10) ülnökből, tanácsjegyzők, fogalmazók, joggyakornok és segédhivatali személyzetből; érvényes határozat hozására az elnökkel együtt öt tagnak jelenléte szükséges; az elsőbíróskodásával összehangzó határozatától nincs további felebbvitelnek helye, különben a hétszemélyes tábla váltó-osztályához történik.

3. A nagymélt. magyar kir. *hétszemélyes tábla*, mely az országbiró elnöke alatt e), a herceg-primás és a tárnokmesteren kívül, több (jelenleg 30) ő felsége által az egyházi és világi főrendűek és a világiak közül élethossziglan kinevezett bírákból, egy elnöki titkár, több tanácsjegyzőkből stb. áll, a legfelsőbb törvényhatóság, mely minden, akár a kir. ítélőtáblától, akár a váltófeltörvényszéktől hozzá felvitt perekben, ez utóbbiakra nézve a 4 előadóból álló külön váltóosztályban, a többiekre f), még a bányaugyekre nézve is, legalább 11 tagból álló szakosztályi ülésekben hol másod, hol harmad, hol éppen negyed, de mindig legutolsó folyamodásban bíráskodik. Éppen azon körülmény, hogy a legcsekélyebb ügyekben

négy folyamodás áll fenn, egyike azon elvitázhatlan árnyoldaloknak, minők hazánk jelen törvényszéki szerkezetén kétségkívül mutatkoznak; nem is segít rajta, hogy a hétszemélyes tábla jogosítva van a konok perlekedőkre a törvényes büntetést szabni, miután legtöbb esetben minden perpatvarkodás nélkül áll nyitva a négyes folyam törvényutja; továbbá a több folyamodásnak ugyanazon egy bíróságban való összehalmozása számos egyéb hiányokkal, az amugy is csak időlegesen befogadott törvénykezési szervezetünknek országgyűlési átvizsgálását nagyon is kívánatosná tennék.

a) Ezelőtt a szolgabírói székhöz még a járásbani osztály és örökösödési ügyek, zálogok, adóssági és egyéb tartozási perek egész 3000 forintig; felfogott levelek miatti panaszok stb. tartoztak.

b) Előbb az alispáni szék elé valók voltak: az osztály, osztályigazítási és örökségi s zálogperek, ha a javak ugyanazon megye több járásában feküdtek, adóssági és ahoz hason természetű perek 200—12,000 frtig; a határ-, arány-, visszahelyezési és erőszakossági perek pedig ezelőtt kizárólag az alispáni bíróság elé tartoztak.

c) A *tárnoki szék* a tárnokmester elnöklete alatt, a *tárnoki városok* néhány küldöttjeiből, a *személynői szék* a személynök elnöklete alatt néhány általa kirendelt bírói tagból állott, az előbbtől még a hét személyes táblához ment a felebbezés, de nem az utóbbtól, ez utolsó folyamodást képezvén; valjon valamely város az egyik vagy másik szék alá tartozott-e, kir. szabadalma tartalmától függött, különben némely ügyek, mint az akath. házasságügyei, már ezelőtt is a kir. Curiahoz vitettek fel.

d) A jász-kún-kerületi törvényhatóságtól ezelőtt a felebbvitel a *nádori székhöz* ment, mely egyszersmind a vármegyék közti határvillongások eseteiben is ítél.

e) A hazai törvények, jelesen 1723:24. t.cz. szerint tulajdonkép az ország nádora a hétszemélyes táblának főelnöke, és ötet illetné az alnádor és nádori ítélőmesternek kinevezése.

f) Miután az urbéri perek jelenleg magasabb folyamodásban a kir. ítélő- és hétszemélyes tábla elé tartoznak, az 1855. dec. 13. kelt legfelsőbb elhatározás által Bécs városában létesített *legfőbb urbéri törvényszék*, ugy mint az országos feltörvényszékek mellé ugyanakkor szervezetett *urbéri feltörvényszékek*, valamint minden megyében létesített *elsőfolyamodásu urbéri bíróságok* meg lettek szüntetve.

174. §. A külön törvényszékek és a büntetőtörvénykezés Magyarorszában.

Hazánkban is némely ügyekre külön *causalis instantiák* léteznek, sőt itt teljesen organisált külön törvényhatóságok vannak, név szerint:

1. Kereskedelmi és váltóügyekre *6 elsőbíróságú váltótörvényszék*, melynek mindegyike több megyére és azok keblében levő városokra terjed ki, és 6 felségétől kinevezett egy elnök és a pestin 8, az aradi, pozsonyi, sopronyi, debreczeni és eperjesinél 2 előadó bíró és 2—4 kereskedelmi ülnök és néhány pótülnök-tagból állnak, a különben szükséges segédhivatali személyzettel; a felebbezés megy a váltófeltörvényszékhez, onnan a hétszemélyes tábla váltóosztályához.

2. Bányügyekre *5 kerületi ideiglenes bányabíróság* (a budai, besztercebányai, lőcsei, nagybányai és oravicai), egy elnök, egy vagy két

előadó bíró és bányászati szakismerettel ellátott néhány ülnökkel, a felebbvitel történik a kir. ítélőtábla, onnan a hétszemélyes táblához.

3. Az egyház-, kegyuraság-, eljegyzés, házasság peres ügyeiben a római és görögkatolikusoknál, még ha vegyes is a házasság, a hamis eskü tényálladéka iránti ítélet valláskülönbség nélkül, végre a végrendeletek érvénytelenítése külső kellékek hiányában (a városiakat kivéve) a *szent szék*, vagyis a püspök, vagy közhelynöke alatt a püspöktől kinevezett több ülnökből álló egyházbiróság jár el, a felebbvitel az érseki, onnan a hazai törvények szerint, kivéve a kalocsait, a primatialis, a concordatum szerint a pápailag kirendelt szent székhez intéztetik. A görög-keleti egyházban a házassági perek a püspöki consistorium által elsőbírósággal intéztetnek el, honnan a karloviczi, illetőleg az oláh metropoli székhez vitetnek fel; a zsidók házasságügyei végre azelőtt a rabbi ítélőszéke elé tartoztak, most ellenben a rendes bíróságok elé a).

4. A *vásári bíróság*, a szabad kir. és rendezett tanácsu városokra, t. i. egy előlülő és négy tanácsbeliből, egyéb községekben a szolgabíró és esküdt társából összeállítva, némely a vásár- és kereskedelmi forgalomból folyó jogesetek felett sommás eljárás útján jár el.

5. A mezei rendőrség elleni vétkek felett bíraskodik a szabad kir. és rendezett tanácscsal bíró városokban a mezei rendőri kapitány, felebbezéssel a városi törvényszékhez, egyéb községben 12 forintig az előjáróság felebbezéssel a járási szolgabíróhoz, 12 forinton felül a szolgabíró felebbezéssel, birtokon belül, egyedül a megyetörvényszékhez és nem tovább.

A *büntetőtörvénykezést*, névszerint a *büntettek és közvétségek* eseteit illetőleg b) elsőfolyamodásban a kir. ítélőtábla csak a felségsértés, hűtlenség, a szent korona elleni hamis esküvés, a becstelenségi büntetés, meg az országgyűlési törvényes oltalom megsértése eseteiben jár el; különben minden egyéb büntett és közvétség eseteiben a megyei, illetőleg kerületi és vidéki törvényszék még a rendezett tanácsu városok területére is, szab. királyi városokban pedig a városi törvényszék az elsőfolyamodású bíróság; *kihágások* felett a szolgabíró esküdttársával, a szabad királyi és rendezett tanácscsal bíró városokban egy törvénytudó tag, illetőleg a kapitány ítél. A felebbezés büntettek és közvétségek eseteiben a királyi ítélő- és innen a hétszemélyes táblához, kihágás esetében az illető megyei, kerületi, vagy városi törvényszékhez megy c).

A kir. ügyek igazgatója (Causarum regalium Director), mint felperes (közvádoló) működik minden a királyi tábla illetékességéhez tartozó büntettek és közvétségekben, azonfölül némely más, a törvények által reá bízott közvétségekben, például az uzsora esetében, tekintve a kiszabandó büntetést.

A magyar egyetemet ezelőtt illetett fenyítőhatóság (jus gladii) az 1848. és 49-ki változások folytán elenyészett, jelenleg az egyetemi tanács csak fegyelmi hatalommal bír az egyetemi polgárok felett, némely a fennálló rendszabályok által meghatározott esetben és az ottan megszabott terjedelemben.

Végre a *jövedéki áthágások felett a pénzügyi kerületi és országos hatóságok*, és pedig nem bírói, hanem a harminczad-jövedék iránt kiszabott hivatalos eljárás útján határoznak, a honnan csak rendkívüli kegyelmezés végett áll nyitva a folyamodás a pénzügyi minisztériumhoz.

a) Az 1863. nov. 2. kelt legfelsőbb rendelet szerint a zsidók válópereiben, mindenkor az illető rabbinak háromszoros kibékítési kísérlete mellett, ha mindkét fél beleegyezik, a szolgabíró, illetőleg városbíró, ha az egyik fél bele nem egyezik, a megyei, illetőleg kerületi vagy városi törvényszék jár el; azoknak köteléki pereiben, ha a férj akár kölcsönös beleegyezésük alapján, akár házasságtörés folytán nejeinek az elvált levelet kiszolgáltatja, mindig a megyei, kerületi vagy városi törvényszék az illetékes bíróság; v. ö. Wenzel Magyarország és Erdély magánjog. Budán 1864. II. 376. s. k. lapjait.

b) *Büntettek* hazánk törvényei és törvénygyakorlata értelmében azon törvényellenes cselekvények, melyek *bűnvádi kereset* (actio criminalis) alapján súlyosabb büntetések alá vétetnek; *vétések* ellenben, melyek nem bűnvádi, hanem *tisztai közkereset* (actio fiscalis) folytán vonatnak fenyték alá, vagy melyeknek megfenytése csak a sértekt fél magánkeresetére polgári eljárás útján történik, az előbbiektől *kész*, az utóbbiak *magán vétéseknek* czimeztetnek, v. ö. *Pauler* : Büntetőjogtan. Pest, 1864. 91. §-át. Itt természetesen csak a közvétségekről lehet szó, miután a magánvétségek a polgári törvénykezés körébe vágnak.

c) A bűnvádi eljárás az országbírói értekezlet folytán rendszerint sommás és szóbeli, kivéve a főbenjáró vagy különben bonyolult eseteket, kivéve továbbá a királyi Curiaánál való törvénykezést, és kivéve azon esetet, midőn a fél maga kívánja az írásbeli eljárást. Rablógyilkosság, gyújtogatás és rablás elharapódzása eseteiben, a nádor, illetőleg királyi helytartó, az illető törvényhatóságot *rögtönbírószági hatalommal* ruháztatja fel, melynek eljárását legújabbán 1862. dec. 12. kelt rendelet szabályozza.

175. §. Horvát-Szlavon- és Erdélyországnak törvénykezése.

Horvát- és Erdélyországban az 1860-ki októberi diploma folytán az igazságügyre nézve csak a törvényszékek előbbi szerkezete állítatott vissza, de nem a hazai jogtörvényhozás is, hanem az osztrák polgári és büntetőtörv.könyv, valamint a polgári és büntetőperrendtartás épségben hagyatott, miért mindkét országban a törv.hatóságok a többi örökös tartományokban levő bíróságokkal analog hatáskörrel birnak, jelesen:

Horvát-Szlavoniában a legfőbb törvényszék 1849-ig a magyar kir. hétszemélyes tábla volt (1715 : 24. és 1741 : 24.), de 1862. april 9-én kelt legfelsőbb elhatározás által *Zágráb* városában külön *hétszemélyes tábla* lön megalapítva, mely a bán, mint elnök, és az al-bán, mint másodelnök alatt 3 ülnökkel minden polgári, még kereskedelmi, váltó-, bányá- és urbéri perekben is, nemkülönbén minden bűnvádi esetben harmad- és utolsó folyamodásban jár el. Másodfolyamodásképen mindezen ügyekben ítél az 1723 : 27. t. czikkkel létrehozott és 1862. márcz. 27. kelt kir. leirattal ujra életbeléptetett k. *báni tábla*, melynek élén is a bán, illetőleg al-bán áll.

Elsőfolyamodásképen járnak el a 7 megyében levő *megyei törvényszékek*, melyek a többi örökös tartományokban levő kerületi és országos törvényszékeket illető hatósággal felruházvák, csak hogy azok az egész megyében járnak el, miután az itteni szolgabíróságok és városi törvényszékek nem úgy mint a többi tartománybeli járási hivatalok teljes joghatósággal birnak, hanem csak az ottani városi kirendelt bíróságoknak járó

szűk körrel bírnak, a megyei törvényszékek továbbá a büntett- és vétségesetek iránt az egész megyében nem csak mint ítélő, hanem mint nyomozó-bíróság is járnak el, a szolgabírói és városi törvényszékek csak a kihágások felett bíraskodván, az osztrák bünt. törvénykönyv 58—66. §§-aiban fenntartott büntettekre pedig egyedül a *zágrábi* megyetörvényszék illetékes; végül megemlítendő, hogy itt a megyei törvényszékek az urbéri perekben is, a *fiumei* pedig egy maga az egész országra nézve a tengerjogi ügyekben illetékes.

Erdélyhonban a legfőbb törvényszék eddigelé a) a kir. országos kormányzék igazságügyi osztálya, mely minden polgári, még váltó és keresk., bányá- és urbéri perekben is, valamint az összes bűnvádi esetekben harmad és utolsó folyamodásban jár el, egyedül némely, igen nyomos ügyekben kelt ítélete ellen nyitva állván még az ő felségéhez való folyamodás.

Másodbíróság 1) a m.-vásárhelyi kir. ítélőtábla, a magyar és székelyföld területére nézve, mely egy elnök, három ítélőmester és ő felségétől az országos kormányzék javaslata folytán kinevezett ülnökökből áll, köztük a fiscalis director; e törvényhatóság minden polgárjogi és büntető ügyekben a mondott területre nézve másodfolyamodásu bíróság ugyan, de egyszersmind úgy, mint a magyar kir. tábla, a kiváltságlevelek érvénye iránt támasztott, valamint a királyi adományozásból folyó perekre nézve elsőbíróságilag jár el; — 2) a szász föld területére a szász nemzet universalitása helyébe 1862. nov. 4-én kelt legf. elhatározás által N.-Szebenben külön *feltörvényszék* léptetett életbe, a szászok grófja és helyettese elnöksége alatt 5, a szász nemzet ajánlata folytán ő felségétől kinevezett bírótaggal (egyike azoknak főállamügyész); ezen törvényhatóság úgy mint a többi tartománybeli feltörvényszékek, merőben másodfolyamodás, minden polgári és bűnvádi, peres és nem peres ügyben.

Elsőfolyamodásuak a magyar és székelyföldön a 11 megyei, 5 székelyszéki, 2 kerületi (sedriák) és 24 városi törvényszékek; a szászok területén 11 városi és széki tanács (officialatus); mindezen testületi szerkezettel bíró ítélőszékek, az egész megye, szék vagy város területén a polgári, meg a keresk. s váltóperek, a büntettek és vétségek eseteiben járnak el; ez utóbbiak iránti nyomozásra, a kihágások iránti bíraskodásra, valamint a többi tartománybeli városilag kirendelt bíróságokat illető csekélyebb polgárjogi ügyekre azonban a magyar és székelyföldön 71, a szászoknál 15 egyedbíróság illetékes b). A bányatörvénykezés az egész országban a *zalathnai* bányabíróság által gyakoroltatik. A fenntartott büntettek t. i. felségsértés, felségárulás stb. iránt a magyar, székelyföldön külön büntető törvényhatóság van *M.-Vásárhelyt*, a szász földön pedig ezen esetekben a *n.-szebeni tanács* jár el.

a) Az udv. kanczellária, mely 1848 előtt még némely polgári és büntetőjogi ügyekben legfelsőbb folyamodásban bíraskodott, jelenleg a törvénykezésre csak annyiban foly be, a mennyiben az igazságügyi minisztérium teendőit teljesíti. Az erdélyi népképviselőt hozzájárulásával a legutóbbi időben a *Bécs* városában létesítendő legfels. törv. bíróság iránt kelt határozat eddigelé még nem lett foganatba véve.

b) A nem peresügyek tárgyalására vannak még a magyar és székelyterületen külön *drvaszékek*, és a szászok területén külön hagyatéktárgyalási hivatalok ugynevez. *städtische Theilümer*.

176. §. Az ügyvédek és közjegyzők a birodalomban.

Az ügyvédi kar tudományos készség, nemes magáratartás és a testületi szellemtől átlengett öntudat, vagy mindezeknek hiánya által tetemes befolyást vehet az összes törvénykezésre, miért az ügyvédségnek többé kevésbé helyes szervezete nem csekély fontossággal bír. A német-szláv tartományokban 1849. aug. 16-án kelt cs. rendelettel külön *ügyvédi rendtartás* lön megállapítva, mely szerint az ügyvédek az igazságügyi minisztérium által neveztetnek ki, és pedig bizonyos ügyködési helyhez való kötöttséggel, tekintet nélkül azonban arra, valjon azoknak száma ezelőtt valahol meghatározva volt-e vagy sem. Az ügyvédi gyakorlatra csak nagykoru és feddhetlen erkölcsü ausztriai oly alattvalók jogosíthatók fel, kik az ügyvédi vizsgálatot sikeresen letették, mire csak azon jogtudorok bocsáttatnak, kik valamely osztrák törvényszék, vagy ügyészi hivatalnál vagy belföldi ügyvéd oldalán a tudori felavatás után töltött három évi gyakorlat iránt magukat igazolhatják. Minden országos vagy kerületi törvényszék területén levő ügyvédek egy, keblükből választott elnök alatt külön *ügyvédi kamrát* képeznek, mely az ügyvédi kar méltóságának és becsületének megóvására, a kinevezendő ügyvédjelöltek feletti véleményadásra, az ügyvédi vizsgálatoknál résztvevő ügyvédek kijelölésére és különféle javaslatok indítványozására hivatva van; a kebléből választás utján kiinduló *választmány* azonfelül az ügyvédjelöltek felett viszi a felügyeletet, és rendeli ki a szegény feleket ingyen képviselő ügyvédeket. Az ügyvédek felett a fegyelmi felügyelést az országos feltörvényszék gyakorolja, és csak annak meghagyása folytán intézhető ellenök fegyelmi eljárás; a felfüggesztés vagy elbocsátás az illető kamara meghallgatása után a feltörvényszék véleménye alapján csak a legfőbb törvényszék által rendelhető el. Minden ügyvéd a közvéddői lajstromba felvétetik, és állomása körületében köteles, azonkívül jogosítva van a közvédő tisztét elvállalni. Hason szabályok állanak Erdélyhonban és Horvátországban is, amott 1853. október 20., emitt 1852. július 24-én kelt császári patenssel homogen-szervü ügyvédrendtartás lévén megállapítva.

Magyarországban az ugyanazon patenssel életbeléptetett ügyvédi rendtartás az országbirói értekezletnek javaslata folytán megszüntetve és határozva lön, hogy az ügyvédség elnyerésére csak a jogi tanulmányok befejezése, az elméleti vizsgálatok letétele, továbbá két évi joggyakorlat kimutatása, és a kir. tábla előtt kiállott ügyvédi vizsgálat (u. n. *censura*) megkívántassék, kimondatván egyszersmind, hogy a magyarországi ügyvédek ügyködési képessége még a kapcsolt részekre is kiterjed. Az 1864. dec. 16. udv. rendelvény szerint, addig is, míg külön ügyvédi rendtartás fog életbeléptetni, 1865. jan. 1-től kezdve az ügyvédség gyakorlására még külön engedély kívántatik, mely a magy. kir. kancellária részéről csak a *censura* után töltött két évi gyakorlat után fog adatni.

Az ügyvédek létszámát illetőleg a magyar királyi Curia részéről az ország összes törvényhatóságai felszólíttatván, hogy a gyakorló ügyvédek kimutatásait küldjék be, ezek beadványai folytán az 1863-ik évre vonat-

közölg 2278 magyarországi ügyvéd lenne, mi azonban koránsem tünteti fel azoknak valóságos létszámát, miután már az 1856-ik évről való állam és udvari zsebkönyvben az osztrák törvénykezés uralma alatt 2088 feljegyezve találattik, pedig akkoron Pest-Budára csak 364 lett felvéve, holott jelenleg 566 számíttatik; jóval közelebb járunk a valósághoz, ha az 1856. akkori pontos összeírásához azokat hozzáadjuk, kik ujabban az ügyvédi vizsgát letették, pedig 1861. májustól kezdve, midőn a magyar kir. curia újra megkezdte a 12 éven át megszakadt működését, egész 1865. aprilisig 1746 tette le a censurát, ezekkel együtt tehát 3834 ügyvédünk lenne, sőt a mennyiben számos oly okleveles ügyvéd, kik az előbbi évtizedben nem éreztek magukban hajlamot az ügyvédség gyakorlására, az utóbbi időben a Themis magyar termeiben hihetőleg újra siettek a barr elhagyott székeit elfoglalni, a magyarhoni ügyvédek számát bizvást tehetjük 4000-re, és e tekintetben következő különbség van hazánk és a többi örökös tartományok közt; létezik t. i. ügyvéd:

Alsó-Ausztriában	107	Csehországban .	157
F.-Ausztr. Salzb. .	36	Morva-Szilézia	65
Stíriában . . .	41	Galic.-Bukovina	104
Karant.-Kraináb. .	32	Horvát-tórorsz. .	144
Istriában . . .	73	Erdélyben . .	127
Tirolban	82	Dalmatiában .	29

együtt : 997

Maga Magyarországon tehát legalább négyezerannyi gyakorló ügyvéd van, mint az egész többi Velenczén kívüli birodalomban, sőt fővárosunk egy maga e tekintetben az összes német-szláv tartományokkal megmérkőzhetik; prokatori tekintélyes serege Alsó-Ausztrián kívül egyenlő számmal lévén a többi tartományokbeli összes ügyvédi karral; sőt ha a censurára törekvők ugyanazon progressióban növekszenek, mint a lejárt négy év alatt, melyben átmérőleg évenként 440 ujoncz eskettetett a sz. Ivó zászlójához, akkor több európai államot együttesen felül fogunk haladni, hiszen például a Poroszbírodalomban ügyvéd és jegyző összesen csak 1733 számíttatik.

A közjegyzői intézmény Galiczia és Bukovinán kívül a többi német-szláv örökös tartományokban az 1855. május 21-én kelt császári patenssel kiadott közjegyzőségi rendtartás (Notariats-Ordnung) által véglegesen szervezve, s ugyanazon rendtartás utóbb (1858. február 7-én kelt császári nyílt parancssal) Galiczia és Bukovinára, meg az összes magyar koronai tartományokra kiterjesztve lőn. A közjegyzők, kik hivatvák az előttök létrejött jogügyletek felett közhitelességű okiratokat szerkeszteni, a felek által reájuk bízott okmányokat őrizet alá venni, és különféle tényálladékokat hitelesen tanusítani, mint például a fordítások, másolatok, aláírások, történt felmondásoknak hitelesítése, váltóóvástétel stb., azonkívül pedig a törvényhatóságoktól különféle perenkívüli eljárásokra, mint bírói zárlat, becelet, hagyatéktárgyalási és árvaügyi teendők, ingó és ingatlan javak elárverezésének stb. eszközzésére biztoskép alkalmazhatók; az igazságügyi minisztériumtól neveztetnek ki, s 1000—8000 frt biztosíték letévése mellett

bizonyos állomási helyet nyernek. Az ügyvédségre kívánt kellékeken kívül előbb még különösen a ker. hitv. kívántatott meg, mely megszorítás azonban az 1863-ki nov. 13-án kelt bir. törv. által megszüntetve lett; az ügyvédi vizsgát különben a jegyzői vizsga helyettesíti, és a jegyzői állomással sem valamely közhivatal, sem rendszerint az ügyvédség egybe nem köthető, nemkülönben a kereskedelmi, alkuszi és bizományi üzlet sem. Kötelmeik pontos teljesítésére ügyelnek az I. foly. törvényhatóságok, a fegyelmi hatalmat pedig felettük az országos feltörvényszék, és magasabb folyamodásban az igazságügyi minisztérium gyakorolja.

Az egy collegialis törvényszék kerületében alkalmazott közjegyzők külön testületet (collegiumot) képeznek, melyből választás után a jegyzőkamara indul ki, külön levéltárral a hivatalból kilépett vagy elhunyt közjegyzők irományainak átvételére és őrzésére, a hol ily kamara és levéltár még nincsen szervezve, az illető törvényhatóságnak kötelessége erről gondoskodni, és a kamara különbeni tisztét épen úgy teljesíteni, mint ez az ügyvédekre nézve is áll, mindazon kerületekben, hol az ügyvédi kamarák még nem szerveződtek. A jegyzői teendőikért járó illetmények külön díjszabásban pontosan meghatározvák, azonfelül magasabb díj sem nem követelhető, sem ki nem köthető; a birói megbízás folytán tett szolgáltatokért, vagy ha a díjszabásban nem foglalt teljesítésekre nézve a felekkel nem történt volna eleve egyezkedés, a bíróság szabja meg a díjazást, épen úgy, mint ez az ügyvédi szolgálatoknál is történik. Van pedig jelenleg, miután Magyarországon 1861 után ezen intézet megszünt, a többi tartományokban az 1854. sept. 6. és utóbb kelt legfelsőbb elhatározásokkal megszabott következő számú közjegyzői állomás:

Alsó-Ausztriában .	92	Istriában . . .	40
F.-Ausztriában . .	49	Tirolban . . .	35
Salzburg-hgségben .	9	Csehországban .	178
Steier „ .	70	Morvában . .	57
Kraina „ .	19	Sziléziában . .	13
Karantán „ .	21	Horvát-tórorsz. .	15
Galic.-Bukovinában	100	Erdélyben . .	34

együtt tehát 732. Magyarországra nézve a közjegyzői állomások száma 150-ben lett megállapítva, de, mint már fennebb érintetett, a magyar törvénykezés visszaállításával a közjegyzőség intézménye magától megszűnt lenni.

177. §. A polgári törvénykezés statistikája.

Bár igen bő rovatú táblázatokhasználatnak az ausztriai igazságügy feltüntetésére, a polgári törvénykezés folyama és főérdekü mozzanatai azokból még sem ismerhető fel, még csak az évenként indittatni szokott perek száma sem, annál kevésbbé azoknak egyes nemei, kivált nem a váló- és kötelékpereknél, ez utóbbiak már azért sem, mert az egyházbirósági működések eredményei még nem vonattak be a statisztikai kimutatások közhálójába a).

A tárgyalás alá évenként kerülő peres ügyek számát illetőleg, tapasztaljuk, hogy, odaértve a hátraléokban maradtakat is, volt összesen *pertárgyalás* :

1856-ban .	646,812	1859-ben .	503,790
1858-ban .	626,488	1863-ban .	1.053,725

A rendkívüli emelkedés a legutóbbi évben, melyben pedig sem az elesett Lombardia, sem az ebbeli kimutatásaival hátraléokban maradt Erdélyhon adatai nincsenek bennfoglalva, leginkább csak Magyarország rovására esik, hazánkban t. i. az osztrák törvények és eljárás uralma alatt évenként átlag 130,000 pertárgyalás számított, 1863-ban ellenben 572,138 van kimutatva, úgy hogy az egész növekvés csaknem egyedül a magyarországi perlekedés duzzadásából származik. Pereink gyarapodása pedig, ha mindjárt kétségtelen vonatkozással van prokátoraink túlféles számához, egyrészt onnan magyarázható, hogy az előbb itt érvényben állott perrendtartás a sommás szóbeli eljárást teljesen kizárta, míg a jelen perrendtartásban épen a sommás szóbeli eljárás a tulnyomó, miért 1863-ban nem kevesebb mint 120,574 perügy ez uton lőn elintézve, másrészt a renkívüli növekedés talán onnan is magyarázható, hogy a bírói végzés által vagy egyéb módon elintézett peresetek számára fennálló rovatba a magyar bíróságok részéről nyilván nem csak azok vétettek be, melyekkel a peres ügy véglegesen befejezve lőn, hanem alkalmasint minden egyéb a per folyamában kelt végzés is, miután az 1863-diki kimutatásban nem kevesebb, mint 275,215 oly perügy fordul elő, mely végzésképen vagy máskép elintézve lett, holott előbb e rovatban Magyarország részéről csak 17—18,000 eset van felvéve b).

Az egy évben tárgyalás alá kerülő perügyek különböző elintézés-módjai közt kiváló figyelmet érdemel a *felek egyezkedése*, mert ez egyrészt a bíróságok a perlekedők barátságos kiegyeztetésére irányzott törekvése, másrészt a nép többet kevesebbet békülékeny vagy czivakodó természetére mutat; és e tekintetben tapasztaljuk, hogy egész 1860-ig az egész birodalomban átlag 40—50%-ja, vagyis fele része a tárgyalás alá került pereknek egyezkedés által elintézve lett, de már akkor is Magyarországon csak 28—30%-ja a folyamatba tett pereknek nyert ez uton véget; de még feltűnőbb a különbség Magyarország közt egyfelől, és a többi örökös tartományok közt másfelől, ha az 1863-ik év adatait vesszük tekintetbe, mert azok után itten csak 12%-ja, ellenben a többi tartományokban 53%-ja a megindított peres kereseteknek a felek kibékülése folytán lett elintézve; mi talán szintén nem minden vonatkozás nélkül van a magyarországi ügyvédek nagy számára.

A bírói ítélet által eldöntött ügyek közt legfőbb fontossággal bírnak azok, melyek írásbeli, tehát rendes eljárás útján szoktak elintéztetni, miután ezek többnyire magasabb értékű tárgyra vonatkoznak, és ezek átlag évenként 11—12,000-re rúgnak, miből jóval több mint felerész Magyarországra esik, úgy hogy 1863-ban az egész birodalomban ily módon elintéztett perekből 6232 a szorosán vett Magyarhonra esett. A szóbeli rendes eljárás is leginkább hazánkban honos, itt ugyanazon évben 32,713

az egész birodalomban 60,026 perügy ez eljárás mellett döntetvén el. Különös érdekléssel bír még a makacsságbeli ítéletek száma, miután, ha az rendkívül magas, a perlekedési hajlamra különösen mutat, számos fél, daczára annak, hogy az ellenfél jogos igényeit beismeri, annyira hagyván érlelni a dolgot, hogy perre kerüljön; e tekintetben azonban jóval mérsékeltebb arány van Magyarországon, mint a többi örökös tartományokban, így 1863-ban az egész birodalomban 112,663, ellenben Magyarországon csak 30,195 makacssági ítélet hozatott, míg tehát az egész birodalomban az ítélet vagy véghatározatilag elintézett ügyeknek 18 százaléka makacsságbóli elmarasztalással végződött, Magyarországon a pereseteknek csak 6 százaléka nyert ez uton véget.

A törvénykezés gyors vagy lassu folyama leginkább a hátralékokból tűnő ki, érdekes e viszonyt is figyelembe venni; a mi a peresügyek tárgyalását illeti, az ausztriai törvényhatóságok részéről egyáltalán tapasztalhatni, hogy azok elég gyorsan intéztetnek el, az évenként hátralékban maradni szokott perügyek az összes pertárgyalásoknak átmérőleg csak 3—4 százalékát képezvén; annál sajnosabb az észlelet, tekintve a nem peres ügyeket, jelesen a *hagyatéktárgyalásokat*, melyek jobbra csak a vegyes járási hivatalok által kezeltetvén, azoknak a közigazgatás egyéb teendőivel való elfoglaltatása miatt jóval inkább háttérbe szorítva jelenkeznek, mint ezt akár a hátramaradt örökösök magán-, akár a társadalom közérdeke kívánná; így volt:

	hagyatéktárgyalás egyáltalán	hátralékban maradt	vagyis százalék- ban
1856-ban . .	740,748	312,989	49%
1857-ben . .	699,980	280,830	40 „
1858-ban . .	752,363	256,375	34 „
1859-ben . .	624,540	202,077	32 „
1863-ban . .	471,764	120,510	25 „

még sajnosabb azon jóval feltűnőbb arányviszony, mely a függőben maradni szokott *csődtárgyalásokra* nézve észlelhető, ha mindjárt a csődesetek bonyolultabb természetüknél fogva rendesen több időt igényelnek, mint a simább természetű egyéb perek vagy perenkivüli tárgyalások, mégis a hitel érdekében csak sajnálni lehet, hogy az igazságszolgáltatásnak épen ez ágában a legkedvezőtlenebb ügyfolyam mutatkozik; így volt:

	csődtárgyalás általán	függőben maradt	vagyis százalék- ban
1856-ban . .	4629	3424	74 százalék
1857-ben . .	4996	3783	75 „
1858-ban . .	5620	4060	72 „
1859-ben . .	4942	3574	72 „
1863-ban . .	5962	4164	70 „

Ennek ellentétjét a *telekkönyvi ügyek* képezik, ezek előbb még egy százalékkal sem maradván hátralékban, és csak 1853-ban egész 3 százaléig emelkedett a függőben maradtak számviszonya, ez pedig, jelesen Magyarország rovására esik, hol ugyanaz évben 243,984 telekkönyvi ügy-

ből 18,816, vagyis 9 százalék maradt hátra; egyáltalán legujabban a telekkönyvi ügyek szembetűnő növekvését tapasztalni; így volt az egész birodalomban :

1856-ban .	634,847	1859-ben .	568,998
1857-ben .	605,590	1863-ban .	741,815

telekkönyvi ügy tárgyalás alatt, nyilván a hitel és kereskedelmi élet fejlődésével, a jelzáloghitel-intézetek keletkeztével, de egyszersmind az eladósodás terjedtével a bíróságok e tekintetben mindinkább vétetnek igénybe.

A befejezett és befejezetlenül maradt számadási ügyek csekélyebb közérdekkel bírván, itt még csak a *gyám- és gondnoki ügyeket* vesszük figyelembe, ezeknél azonban a függőben való maradás koránsem mutat az eljárás nagyobb kisebb gyorsaságára, mert ezen ügyek inkább más körülményektől, t. i. a nagykorúságtól, a gondnokság alóli kiszabadulástól függvén, addig folynak, míg ezen vagy más módon maguktól be nem fejeződnek, miért a függőben levő gyám- és gondnoki ügyek rendesen tizszer nagyobb számmal vannak, mint az egy évben elintéztetni szokottaké, itt tehát csak általában említjük, hogy :

1856-ban .	1.095,928	1859-ben .	1.027,770
1858-ban .	1.202,775	1863-ban .	1.070,304

gyám- és gondnoki ügy maradt függőben.

Végül a törvényszékeknek többé kevésbé helyes eljárása, vagyis az alsóbb folyamodások törvénykezésének minősége leginkább azon felsőbb bírósági ítéletekből ismerhető fel, melyek az alantabbi forumnak ítéletét hol helybenhagyják, hol módosítják, hol végképen megszüntetik, miért itt még ezeknek, valamint a polgárjogi ügyekben felülfolyamodás alapján létrejött felsőbb bírósági határozatoknak három évről való számadatait egybeállítjuk, hozatott *másodbírósági* :

	helybenhagyó	módosító	megszüntető	felülfolyamod.
	i t é l e t e	k	h	h
	h	h	h	h
1856-ban .	12,883	5652	2928	32,019
1859-ben .	15,177	6687	3991	29,800
1863-ban .	12,985	6302	2826	24,157

harmadbírósági :

1856-ban . .	2920	814	222	3001
1859-ben . .	3563	807	206	3979
1863-ban . .	2398	755	113	3737

a következtetéseknek, valamint az ebbeli adatoknak az egyes tartományok szerinti további részletezése e különben is kelletinél túl terjedt kézikönyv határán kívül esik.

a) Maga a statisztikai hivatal erre vonatkozólag elismeri, hogy, miután az 1856. sept. 21-ki legfelsőbb elhatározás által kilátásba tett új felvételi mintázatok iránt a kölcsönös megállapodás még meg nem történt, az igazságszolgáltatásnak a közigazgatási és erkölcsi állapotokhoz való viszonya kellőleg nem méltányolható; v. ö. *Harum: oester. Wochenschrift* 1863. évf. és a szerzőnek értekezéseit a magyar akadémiai ért. Midőn az országbírói értekezlet folytán a magyar törvénykezés visszaállítva lón, aggo-

dalom telt el a statistika jövője iránt, tekintve a magyar törvényhatóságokat, annál jogosultabbnak érzem magamat, teljes örömmel kifejezni a felett, hogy hazánk törvényeségei nem csak lelkesen folytatják a statistikai műveletet, hanem alkalmam vala tisztelve szeretett személyünkünk *Melczér* ur ó excellentiája szíveségéből, betekint-hetni ama szelleműs mechanizmusba, melyet hazánk e fáradhatlan férfja a kir. curiának hatalmas ügyfolyamának épen oly részletes, mint hű és gyors feltűntetésére létrehozott. Ezen viszonyainkhoz ritka genialitással alkalmazott műszervezetnek köszönhető, hogy hazánk legfőbb törvényesége oly kimutatásokkal dicsekszik, melyek akár tekintve a rovatok észszerű alkalmazását, akár a tartalom bőségét, akár a feljegyzések élethűsége, akár végre az egésznek átlátszó, világos szerkezetét, nem csak a birodalom gyakorlati terén, hanem az elméletben is ritkítják párjukat. Ily specialitás azonban e könyv szűk körén kívül levén, kíváncsatos lenne, ha e dús kincsnek a statist. közleményekben a közönség előtt feltáratnák.

b) Valjon az 1850—60-ig fennállott osztrák törvényhozás és eljárás, valamint az itt működött akkori törvényeségek iránti idegenkedése a magyar népnek nem volt-e szintén egyik ok, hogy sokan peres jogaik törvény útján való érvényesítésétől tartózkodtak, valjon a magyar törvénykezés nem könnyíti-e a peres igények valószínűsítését, vagy talán nem favorizálja-e kelletlenül túl a perlekedést, a csak egy évre vonatkozó adatokból megnyugtató biztonsággal még nem következtethető, mindenesetre nagy száma azon tárgyalásoknak, melyek bírói végzés által vagy épen más uton, például a követelő fél elállása folytán 1868-ban elintézve lettek, arra látszik mutatni, hogy nyilván sok alaptalan igény hozott a bíróság elé, mire megint az ügyvédek túlságos száma könnyen lehet némi befolyással.

178. §. A bűnvádi statistika.

Bármennyire érdekes, sőt szükséges is biztos adatok fonalán a fenyegető bíróságok működését a szabadság érdekében szigorúan ellenőrizni, és az évi kimutatások alapján az egyéni szabadságot legkönnyebben veszélyeztető bírói eljárásnak hű tükrét bemutatni, mindazonáltal, részint mivel az egész birodalomra terjedő összeállítások a legújabb időkről még hiányzanak, részint mivel a nem egészen összevágó rovatok csak bővebb fejtegetés után szolgáltatnak haszonvehető anyagot, a bűnvádi eljárás ügymenetét illetőleg itt csak két évre, 1858. és 1859-re szorítkozunk, és inkább a törvénykezés eredményét elemezzük bővebben, erre egész 1863-ig levén adataink.

Büntett és vétségeset az egész birodalomban:

	1858-ban	1859-ben
bejelentve volt	185,162	165,062
nyomozás nélkül visszavetve lett . .	13,003	11,542
	maradt : 172,159	153,520
befejeztetett ugyanazon évben nyomozás	125,258	117,097
	maradt hátralékban : 46,901	36,423

A főmozzanat abban, hogy mily eredményre vezetett az előleges és általános nyomozás, és mennyi idő vétetett ez által igénybe, ebből egyrészt a merő gyanúra tett alaptalan bejelentések nagyobb kisebb összege, másrészt az egész eljárási készüléknek nehezékes vagy könnyű volta derülven ki.

A két évben befejezve lett általános nyomozás közül végződött:

	1858-ban	1859-ben
az esetnek más hatóság elé utalásával	5,478 4.4 %	4,897 4.4 %
az előleges nyomozás beállításával	81,590 65.1 „	76,388 65.2 „
a külön nyomozás elrendelésével	7,450 6.0 „	8,430 7.2 „
vád alá helyezettetéssel	30,740 24.5 „	27,382 23.4 „

együtt : 125,258 117,097

Az időtartamra nézve elintézve lett a nyomozás :

egy hónap alatt	31,514 25 „	30,485 26 „
azonfelül egész félévig	64,126 51 „	62,274 53 „
félévtől egyévig	14,736 12 „	12,466 11 „
egy évnél tovább tartott	14,882 12 „	11,872 10 „

együtt : 125,258 117,097

A bizonyos személy ellen irányozva volt u. n. *külön bűnvádi nyomozásnak* ügymenete a két évben következő adatokból tűnik ki :

	1858-ban	1859-ben
külön nyomozás alá vonatott	70,752 egyén	66,626 egyén
befejeztetett a nyomozás	59,890 „	57,697 „

maradt nyomozás alatt : 10,862 egyén 8,929 egyén

A nyomozás alá került egyének közül 1858-ban 34,090, és 1859-ben 30,697 nyomozási fogságban, a többi szabadlábon volt, amazokra nézve következő volt a tárgyalás ügyfolyama :

	1858-ban	1859-ben
a nyom. fogságból kikerült elbocsátás, halál		
vagy szökés folytán	9,971 egyén	8,921 egyén
a büntetés megkezdése által	17,196 „	16,405 „

együtt : 27,167 egyén 25,326 egyén

további nyom. fogságban maradt 6,923 „ 5,371 „

együtt : 34,090 egyén 30,697 egyén

E tekintetben legfontosabb, hogy meddig tartott a nyomozási fogság még azokra nézve is, kik ugyanaz évben hol egyszerű elbocsátás által, hol felhagyási végzés vagy felmentesítő ítélet folytán, hol bekövetkezett halál vagy szökésnél fogva, hol végre azáltal kerültek ki a fogság alól, hogy a reájok szabott büntetés alá vonattak ; és pedig a nyomozási fogság tartott :

	1858-ban	1859-ben
egy hónapnál rövidebb ideig	egyénnél 5,775 17. %	egyénnél 6,710 21.8 %
egy hónapon tul egész 3-ig	9,854 29. „	9,784 31.5 „
három „ „ „ 6-ig	6,219 18.3 „	4,986 16.2 „
hat „ „ „ 1 évig	3,328 9.7 „	2,544 8.3 „
egy éven túl	1,991 5.8 „	1,302 4.2 „

együtt : 27,167 25,326

ahoz, kik még azontul nyomozási fogs. maradtak 6,923 20.3 % 5,371 18. %

összesen : 34,090 30,697

A büntettek miatti végtárgyalásoknál nagy jelentőséggel bírnak a *felmentések*, miután azok hol a perbevonás és az előleges bünvádi nyomozás körül volt kevésbbé szabatos eljárásra, hol a fennlevő bizonyítéki módszer hiányaira, hol a végtárgyalásoknál enyhébb vagy szigorubb eljárásra mutatnak; ha a felmentettek közé nem csak azok soroltatnak, kik teljesen ártatlanoknak találtattak, hanem azok is, kik a bizonyítékok elégtelenségénél fogva a vád alól felmentettek, valamint azok is, kikre nézve a végtárgyalás felhagyási végzéssel fejeződött be, ha továbbá még a más bíróság elé utasított, az ítélet előtt meghalt, vagy elszökött, és a bünvádilag elítélt vádlottak vétetnek tekintetbe, azt találjuk, hogy:

	a bevádoltak száma	felmentettek		elítéltettek	más bíróság-hoz utasít.	elhunyt megsejők.	vádper al. maradtak
1858.	52,601	8163	19,8 %	32,090	223	704	11,421
1859.	48,601	6142	16. „	31,057	307	707	10,388
1863.	57,900	10140	17. „	33,536	1304	661	12,259

a büntetést illetőleg, a három éven át a vádlottak közül ítéltetett:

	1858	1859	1863	összesen
halálra	122	119	117	358
börtönre holtiglan .	86	106	87	279
„ 10—20 évre .	815	582	497	1,894
„ 5—10 „ .	1,909	1,827	1,447	5,183
„ 1—5 „ .	7,922	7,570	8,034	23,526
„ fél—1 „ .	21,236	20,853	23,354	65,443

együtt: 32,090 31,057 33,536 96,683

E három év alatt ennél fogva 358 egyén halálra lett ítélve, de 170 megkegyelmezve, és 188 valósággal kivégezve a), ez utóbbiak közül 151 szorosan vett Magyarországra jött, úgy hogy itt átlag minden évben 50 egyén hóhérek alatt mult ki, holott például Franciaországban több mint háromszor akkora népességnél 1851—60-ig átmérőleg egy-egy évben csak 27—28 egyén végeztetett ki, tehát körülbelül csak félannyi, mint a szorosan vett Magyarországon, sőt Poroszországban az 1818—60-ig terjedő adatok szerint átlag egy-egy évben csak 26 halálítélet hozatik, és azok közül is csak 8—9 hajtatik végre. Azon körülmény, hogy évenként épen kétharmadrésze a vádlottaknak csak egy évig terjedő börtönre szokott elítéltetni, mutatja, miszerint legnagyobb részt lopás, csalás, sikkasztás és efféle a vagyonbátorság ellen intézett büns merények képezik büntett lajstromaink főrovátát, olyannyira, hogy a vagyonbiztosság elleni büntettek 75 százalék, vagyis háromnegyedrésze az összes büntetteknek esik, ugyanis elítéltetett a három éven át t. i. 1858., 1859. és 1863-ban:

	Magyarországban	atöbbszörös tart.	együtt
felségsértés, felségárulás, uralkodócsalád tagjai megsértése miatt	260	566	826
közcsemdháborítás, zendülés és lázadás miatt .	143	751	894
nyilvános erőszakoskodási büntett „ .	1669	3964	5633
tiszti hatalommali visszaélés és csábítás „ .	127	274	401
pénz és közhitelpapírok hamisítása „ .	75	290	365

	Magyaror- szágban	a többi örö- kös tart.	együtt
vallásháborítás büntette miatt	66	182	248
erőszakos nemi közösködés s egyéb fajta- lanság miatt	198	961	1,159
gyermek-, embergyilkolás és ölés miatt	1,769	1,454	3,223
magzatelhajtás és gyermekkitevés „	137	168	305
súlyos testi sértés „	4,878	6,333	11,211
gyújtogatás „	209	417	626
tolvajság, sikkasztás és e büntettségbeni ré- szesség miatt	24,296	37,838	62,134
rablás miatt	860	567	1,427
csalás „	1,992	5,253	7,245
kettős házasság (bigamia) miatt	27	16	43
rágalmazás és büntettek elősegítése	544	395	939
	37,250	59,429	96,679
ahoz még párba miatt mindahárom éven át			4

összesen : 96,683

A gyilkolási, rablási, súlyos testi sértések eseteire nézve, fájdalom, Magyarország különösen tulnyomó; különben a további következtetések, a hely és tartam szűke miatt az olvasóra bízván, miután az elítéltek személyes viszonyairól a 129. §-ban jobbra már szó volt, itt csak az utolsó évnél adataiból még az elmarasztalt büntettek foglalkodása és vagyon-állapota körüli különbségeket fogjuk szem elé állítani, volt a büntettek közt :

	Magyarország- ban	az egész bi- rodalomb.
bizonyos kereset nélkül	1,999	3,284
gyár- s egyéb munkások, cselédek s napszámosok	6,271	18,180
mezei iparos	3,974	8,290
műiparos és gyáros	445	1,575
tudom. és művészeti foglalkozással	85	242
hivatalnok	48	214
az előbbieket nejei vagy hozzávalói	1,095	1,751
együtt : 13,917		33,536

Tekintve a *vagyonbeli* állapotot, végre volt :

	Magyarország- ban	az egész biroda- lomban
minden vagyon nélkül	9,059 65%	25,733 76.8%
némi vagyonnal	4,017 29 „	6,836 20.4 „
vagyonos	841 6 „ b)	967 2.8 „
együtt : 13,917		33,536

Kevesebb fontossággal bírnak az osztrák büntetőtörvénykönyv által *véttségnek* jelzett bűnös cselekvények, azokból kevésbé tűnő ki különös gonosz szándék vagy erkölcsi elvetemedés, sőt legtöbb esetben gondatlanság, a szükséges figyelem hiánya forrása lévén a törvényzavarnak, a

merényletnek veszedelmes volta által sem támadtatván meg a társadalmi érdek olyformán, mint a büntettekénél; még kisebb mértékben van ez a büntetőtörvény által *kihágások* neve alá foglalt cselekvények részéről miért ezekről itt részletesebben már azért sem értekezünk, mert a kihágások számos esetei tulajdonkép nem is valók a fenyítőtörvénykezés körébe; itt csak általán említjük, hogy az egész birodalomban:

	vádoltatott	elítéltetett	vádoltatott	elítéltetett
	vétség miatt	kihágás miatt		
1858-ban . . .	4,956	3,544	46,087	19,400
1859-ben . . .	3,592	2,443	40,286	16,178
1863-ban . . .	3,410	2,192	139,447	94,047

a kihágások miatt vádolt és elítélt személyeknek a legutóbbi évben feltűnő számnövekedése leginkább onnan van, hogy a magyar törvények és gyakorlat a csekélyebb vétségeknek vétetni, de birói uton és nem mint a többi tartományokban politikai hatóságok útján fenyítés alá vonatni szokott törvényellenes cselekvények az utolsó kimutatás szerkesztésénél nyilván mind a kihágások kategóriájába lettek sorolva, mert a fennebbi sommából csak Magyarországra 81,789 vádlott, és 73,498 elítélt jő.

Érdekes továbbá a *Magyarországban* jelenleg nem csak a rögtönbiróság eseteiben, de némely egyéb bűnesetekben is a polgárállapotuak ellenében rendkívüliképen eljáró *katonai törvényszékek* két évi működését vizsgálóra venni, 1862. és 1863-ban t. i. hivatalos adatok fonalán a *katonai törvényszékek* részéről birói nyomozás alá vonatott:

	1862-ben	1863-ban	összesen
felségsértés és árusítás miatt . .	108 egyén	153 egyén	261 egyén
közcsendháb. zend. lázadás miatt	245 „	333 „	578 „
nyilvános erőszakoskodás „	113 „	134 „	247 „
jogosítlan toborz. s más vétség m.	539 „	784 „	1323 „
rögtönbiráskodás esetei miatt . .	— „	868 „	868 „

együtt : 1005 egyén 2272 egyén 3277 egyén

a nyomozásnak eredménye :

elítélve lett és pedig halálra . .	67 egyén
„ „ súlyos börtönre . .	160 „
„ „ egyszerű börtönre . .	95 „
„ „ fogságra	660 „
„ „ pénzbírságra . . .	511 „
„ „ testi fenyítésre . . .	50 „
elbocsátva lett	844 „
nyomozás alatt maradt	890 „

összesen : 3277 egyén

Végül itt még a *jövedéki áthágások* körüli büntető eljárásnak eredményei veendő k szemügyre, egyrészt az évenként előforduló esetek ropant tömege és ebből az indirect adó körüli törvényhozásnak a közérkölcisre való kihatása iránt folyó következtetések miatt, másrészt azon nagy pénzbírságok miatt, melyek az eljárás folytán hol azért fizetendők,

hogy a további nyomozással felhagyjanak, hol azért, mert büntetésképen kiszabvák; és pedig a jövedékmegrövidítés miatt első bíróságilag:

	nyomozás alá vonatott egyen	nyomozással felhagyott egyenél	elitélte- tett egyen	pénzbírságok fe- jében fizetett frt	egyéb bün- tetéssel illetett
1858-ban . .	203,883	125,070	13,780	1.202,000	497
1859-ben . .	183,118	109,535	14,624	1.458,000	535
1862-ben . .	176,489	96,655	16,395	1.583,000	716

Az egyéb büntetések egyszerű vagy súlyos fogságban állanak, azonfölül súlyosbitásul majd ipar-jogosítványok elvesztése, majd rendőri felvigyázat alá helyezés, az illetők nevének közzététele, vagy épen elutasítás szokott ítéletileg kimondatni. Hogy mennyire rugnak ezek évenként, hol a pörrel felhagyás megváltására, hol kiszabott bírságok fejében fizetendő pénzeszletek, már azon körülményből tűnik ki, hogy azon alap, melybe e pénzek folynak, és mely az 1858. jun. 30. kelt legf. elhatározás szerint a pénzügyi örök és hivatalnokok gyermekei nevelésére fordítandó, 1850—1858-ig e forrásból nem kevesebbet, mint 6.179,000 *frtot* huzott!

a) Ezen roppant somma pedig nem pusztá véletlenségnek esetleges szüleménye, így *Schimmer* Biotik der oest. Mon. című munkája szerint 1851 - 57 a hadseregen kívül 1055., a hadseregnél 111 egyén végeztetett ki, ez épen egy évre 166 hóhérek alatt elvégzett egyént eredményez.

b) Magyarországbán, v. a statistikát készítő bíróságok más fogalommal vannak a vagyonosság iránt, vagy csakugyan hazánkban, fájdalom, a módosabb osztályok sürtebben népesítik a büntetettek lajstromát, mint az a társadalom érdekében volna.

179. §. A birodalmi börtön és fegyintézet statistikája

A birodalom egyes tartományaiban az elitelt büntetettek hol külön e célra fennálló fegyencintézetekben, hol a törvényszéki börtönökben, és pedig jobbára még vegyítve a mérő nyomozási fogságban levő vádlottakkal, ezeknek gyakran nem csekély romlására állják ki büntetésüket; a külön fegyintézetek rendesen közvetlenül az országos politikai hatóság alá rendelvek, mint a steini és neudorfi (büntettesnök számára) Alsó-Ausztriában, a garsteni és subeni F.-Ausztriában, a lankoviczi Steierhgságban, a capodistriaei és gradiskai Istriában; a prágai és jicini Csehországban, a lembergi egyik fi., a másik nőfegyenczek számára, a velencei két fegyintézet szintén elkülönítve a két nem szerint, és a páduai. Magyarhonban az utóbbi évtizedben több külön központi fegyintézet jött létre, névszerint a *váci*, a volt budapesti és n.-várad közgazgatási területnek, egy évnél hosszabb börtönre elitelt fegyenczei részére; a *lipótvári* 1856-ban oly fegyenczek számára létesítve, kik 1—10 évi börtönre elitelve vannak; továbbá az 1855-ben új szervezetet nyert *illavai*, az összes magyar koronai tartományok 10 évnél tovább tartó börtönrel bűnhödendő fegyenczei számára; a szintén 1855-ben fegyenczi célokra rendelt *munkácsi*, végre a nőnemű fegyenczek részére levő *mária-nostrai* fegyintézet; Horvátországban a *lepoglavai* fi- és a *ságrádi* nőfegyenczek számára; végre Erdélyben az 1856-ban országos intézetté átalakított *samosújvári* fegyház.

A német-szláv és olasz tartományok fegyencintézetei- és egyéb börtöneiben a letartóztatott fegyenczek, úgy az elítéltek mint a vád alatt levő foglyok száma e következő volt:

	fi-	nő-	össze-	bevételek	kiadás
	felegyenczek	felegyenczek	sen	frt	frt
1858-ki év végén	17,842	3091	20,933	317,000	2.660,000
1859-ki „ „	16,700	3058	19,758	283,800	2.682,000
1862-ki „ „	18,172	3132	21,304	121,800	3.041,000

ehez Magyarország megyei börtöneiben : 8,975.

A magyarországi 5 fenyítőház részére az 1864-ki budg. szerint 40,522 forint bevétel mellett 565,572 forint költség, ezenkívül a megyei rabok tartására 1.077,000 forint kívántatik; Erdélyhonra 121,137 frt, Horvátországra 110,607 frt; végre a többi örökös tartományokra nézve 1.657,448 forint, összesen 2.521,798 forint, mint a fegyintézeteknek az állambudgetet érő fenntartás-költsége van felvéve.

G) A pénzügyi igazgatás.

I. A központi hatóságok.

180. §. A pénzügyi minisztérium és a közvetlenül alája rendelt organumok.

Az összes állambáztartás minden igényei és szükségleteivel, tehát az államvagyonra, a közjövdelem és kiadásokra, a pénz- és hitelügyre vonatkozó összes teendők, az egész közadóügy a pénzügyi minisztérium kezében pontosul össze, holott 1848 előtt a directadók politikai hatóságok által kezeltetvén, az egyesített, meg a magyar erdélyi udv. kancelláriák körébe tartoztak, az akkorig fennállott közönséges udv. kamara ellenben, úgy mint Magyarországra nézve a magyar udvari kamara, Erdélyhonra nézve a thesaurarius csupán az indirect adóval, meg az államjavakkal és az államadóssági ügygyel foglalkodtak.

Ha már ez által a pénzügyi minisztérium hatásköre tetemesen megnövekedett, ressortja annál nagyobb terjedelmet nyert, minél magasabbra emelkedvén az államszükségletek, újabb források előteremtése, vagy a fennlevőknek kimerítése, és ennek folytán a kezelő finantzorganumok gyarapítása vált parancsoló szükséggá, és miután alig merülhet fel közügy, melynek nem lenne egyszersmind finantzoldala, tehát a pénzügyi minisztériumnak hozzájárulását nem igényelné, másrészt pedig a finantzügyek közössége még az októberi diploma után is fenntartatván, e minisztériumnak legfőbb vezénylése még a magyar korona tartományaira is terjed ki : könnyen elgondolható, hogy mily széles körrel bír, és hogy a közvetlenül alája rendelt hatóságok száma is jóval nagyobb, mint bármely más minisztériumnál.

Ezen minisztérium 1864. dec. 1-től fogva új beosztás szerint kezeli a tág körébe vágó teendőket, van pedig az elnöki osztályon kívül 4 főosztály, jelesen:

Az *I. főosztály* (Sectio) a közigazgatási szolgálattal és a direct adók general-directioja név alatt a *közvetlen adóztatás összes ügyeivel* foglalkodik, ide tartozik a kataster és felmérés, minden a directadók kezelésére és ellenőrzésére rendelt közlegekkel (adófelügyelők, adóhivatalok stb.).

II. osztály : indirect adó, jövedék és egyedárúságok, a dohányjövedék, tekintve a gyártási és eladási üzletet, a sójövedék, de pusztán az eladást illetőleg, minden ez ágakkal foglalkodó kezelő-hivatalokkal, bizománysokkal és felülörködő organumokkal (országos és kerületi pénzügyigazgatóságok, határ-vám-, fogyasztási adó-, sóeladási hivatalok, dohánygyárak és raktárak, pénzügyi őrség).

III. osztály : az ingatlan államvagyon general-igazgatósága, a domanialjavak, erdősegek, bánya- és hutatelepek, valamint a sóbányászat összes ügyei, azoknak kezelésével és ellenőrzésével megbízott közlegek feletti vezénylet.

IV. főosztály : az államszükségletek minden tekintetben; nyugdíjak, illetmények, központi vezénylet kezelési költségei, az államnyomda és papírgyár; az államnak az országos és egyéb közalapok irányabani jogai és kötelezettségei; előlegek, pénzsegélyzések, mindennemű pénzbeli tartozások, tehát az összes pénztári és pénzzárolási ügy; a pénzügyi ügyvédségek, végre az állambudget.

Miért ezen minisztériumnak közvetlenül alárendelvek :

1. Az első osztályába bekebelezett *telekadó-kataster igazgatóság* utján a *felmérési hivatal*, a *háromszögelési hivatalosztálylyal*, a *könyomdai intézettel* és a *térképek központi levéltárával*.

2. A *lottojövedék igazgatósága*, mely a lottojövedék műtani részét az egész birodalomban vezényli, a létező 11 lottohivatal, tekintve a begyűlt pénzek hová fordítását, és általán a pénzkezelésre nézve az országos és kerületi financiaigazgatóságok alatt állnak ugyan, de a sorjáték elrendezésére, a kisorsolásokra stb. közvetlenül e directiotól függnek.

3. A *dohánygyárak és dohánybevéltási ügynek központi igazgatósága*, mely a dohányegedárúság technikai ügyeit vezényli, úgy hogy a birodalomban levő dohánygyártási és beváltási 16 fő- és fiókpénztárak, a dohánybevéltási 36 fő- és al-felügyelőség, fő- és alhivatal, a 16 dohány és 7 szivargyár, végre az egy havannah-szivarraktár és igazgatói gazdaságot, tekintve a pénzkezelést, az illető kerületi és országos financiaigazgatóságoknak alárendelvek ugyan, de a dohány beváltására és feldolgozására közvetlenül e directiotól függnek.

4. Az *állam-központi pénztár*, mely a birodalom mind országos, mind kerületi és gyűjtő-pénztáraiból a rendelkezésre levő pénztári feleslegeket átveszi, és a nélkül, hogy maga specialis fizetéseket teljesítene, csak a többi központi pénztárakat (mint az udvartartási, külügyi, rendőri és hadi pénztárakat), valamint az orsz. pénztárakat is a szükséges pénzkészlettel látja el; ugyanettől nyeri penzjavalmazását a szintén közvetlenül a financia-minisztériumnak alárendelt

5. *kamarai főfizető-hivatal* (Universal-Kameral-Zahlamt) az összes

miniszteri és központi kiadások közvetlen teljesítésére; hasonlólag a központi pénztárból ápoltatik:

6. az *állam fő és (bankó) adósság*, valamint az *állam-letétemények pénztára* (Universal-Staats- und Banks-Schulden- és Staats-Depositen-Kasse), mindakettő az államadósság igazgatósága útján közvetlenül a pénzügyminisztériumtól ressortiroznak és az államkölsönökből származó fizetéseket stb. teljesítik, az egyes tartományokban minden országos pénztárnál erre külön hitelpénztári osztály van. Természetes, hogy ezekre is jelenleg amaz *ellenőrködő bizottmány* vesz befolyást, mely a birod. tanács mindkét házának kebléből választott öt-öt tagból áll, és az államadósság ellenőrzésére van rendelve.

7. A *dicasterialis épületek igazgatósága*, mely a Bécs városában levő kincseári és közalapítványi épületek feletti rendelkezéssel, a kívánt hivatalos helyiségek kibérlésével, valamint az irodai szerek és eszközök beszerzésével stb. van megbízva.

8. A *pénzverő főhivatal*, melynek főhivatása az arany és ezüstnek beváltása, kiolvasztása és pénzzé veretése, mely tekintetben neki közvetlenül alá vannak rendelve, úgy a pénzverőházak (bécsi, körmöczi a), károlyfehérvári és velencei), mint az arany és ezüstbeváltó főhivatalok (gráci, linczi, salzburgi, klagenfurti, laibachi, triesti, prágai, brünni, lebergi és pesti), melyek különben administratív szempontból az illető országos pénzügyi hatóságoktól függnék. — További rendeltetése a pénzverő főhivatalnak még a kormány vagy magánosok megrendelése folytán érmekeket is készíteni, mire egy külön éremmetszési akadémia van melléje adva. Az éremkémlési főhivatal (Haupt-Probir-Amt), mely a vert pénzek suly- és finom tartalmának megvizsgálására van, és a punczirozás főhivatala az arany és ezüstárúk finom ércztartalmának hitelesítésére szintén közvetlenül a minisztérium alá helyezvék.

9. Az *udv. és államnyomda* meg a *schlögelműhly papirgyár* igazgatósága, nemkülönb a vegytani termelények gyára *Unter-Heiligenstadt*-ban.

10. A *selmeczi, leobeni, pribrami, és mariabrunni* bányászat és erdészeti tanintézetek igazgatósága; valamint

11. a *stagnoi* tengersó-üzleti felügyelőség és a *turia remeti* kincstári vasgyári felügyelőség műtani tekintetben szintén közvetlenül a pénzügyminisztériumtól függnék. Végre

12. A kincstári bányatelepek és kohászat kezelése s vezényletére rendelt nagyszámu igazgatóságok és organumok. E tekintetben 13 bányá-, erdő-, só- és javak- igazgatósága közvetlenül a minisztériumnak alá van rendelve, mindazon sokágu és nevű hivatalokkal, gondnokságok, kezelőségek, raktárak és ügynökségekkel, melyek egyenesen ez igazgatóságoktól függnék c), azok között Magyarországot illetőleg van a selmeczbányai, nagybányai, marmaroszigethi és szomolnokai bányá-, erdő- és javadalmi igazgatóság, meg a sóvári sóbányák és uradalmak főkezelési hivatala és az oraviczai bizottság, melyek, mint az országos finanszhatóságtól külön álló hivatalok, közvetlenül a minisztériumnak alárendelvék. Ide tartozik végül a *bányatermények eladására Bécsben levő igazgatóság*, mely az alája ren-

delt négy ügynökséggel (a bécsi, triesti, prágai és pesti), valamint a *hradeki* bányatermények szállító és eladó hivatalával a helyszínen el nem kelt érczek és bányatermelékek eladását eszközli, egyuttal pedig az összes bányászatra nézve, mint központi pénztár működik.

a) A körműczi pénzverőhivatal különben a selmeczi bánya-, erdő- és javadalmi igazgatóságnak van alárendelve.

b) A punczirozás főhivatalának az egyes tartományokban közvetlenül alá vannak vetve főkhivatalok, mint a grácsi, linczi, salzburgi, prágai, klagenfurti, halli, triesti, prágai és lemergi.

c) A kormány bányaművelési ügletének csekély gyümölcsözése már azon költséges apparatusból önkényt tűnik ki, melylyel ez ág üzeth, kevés más államüzlet mutatván fel annyit sokféle hivatali és organumot, mint a kincstári bányászati és kohászati. Miért ujabban leginkább erre látszik irányozva lenni a kormány reformtörekvése, így 1865. jan. 23. legf. elhatározás által a *salzburgi* és *grácsi* bánya- s erdő-igazgatóság meg lett szünteth, de a még fennálló 18 igazgatóság alatt még jelenben is következő közlegek viszik ez ügy technikai és gazdasági ügyeit; van t. i. 14 igazgatósági pénztár, 4 kezelőhivatal, 131 bánya-, kohó- és hámorgondnokság, sóbányai kezelőhivatal, érczkémledei, mű-. építészeti és anyagszer-hivatal, bányakezelőségek stb. 21 só- és egyéb bányatermelény-üzleti hivatal; végre 60 bánya- és erdők és uradalmakat kezelő erdészeti, gazdasági és egyéb című hivatalok! összesen valami 782 fizetéses tisztviselővel!

II. Az országos és kerületi hatóságok.

181. §. A pénzügyi hatóságok, az országos pénztárak és pénzügyi ügyészségek.

A financiaigazgatás összes teendőire minden tartományban létezik egy országos pénzügyi igazgatóság a), csak Galiciában kettő (a lemergi és *krakói* területre), Magyarországon pedig 5 külön igazgatósági osztály, t. i. az egyesített *nagyváradi-budai, pozsonyi, kassai, sopronyi s temesvári*, Lombard-Velenczében az u. n. financia-praefectura. 1864 előtt a kisebb tartományok nem bírtak saját országos igazgatósággal, hanem csak a directadóztatás ügyeire való külön adó-directioval, ellenben az indirectadóztatás nézve más tartomány országos hatóságától függtek, a mondott évben mind Karantán, Kraina és Istria, mind Felső-Ausztria és Salzburg, mind végre Szilézia és Bukovina külön országos pénzügyi igazgatóságokat nyertek, melyek ezen tartományokra nézve, úgy mint a többi már előbb fennállottak, az összes financiaügyek vezénylésével megbízzák b).

Minden tartományban közvetlenül az országos financiahatóság alatt létezik c) egy *országos főpénztár*, Magyarországon két fő és 4 országos főpénztár, t. i. a budai és temesvári, meg a pozsonyi, kassai, sopronyi és nagyváradi. Minden ily főpénztár két osztályból áll, t. i. a bevételi osztályból, a pénzzáallitmányok és áttételek befogadására, és a kiadásoknak dotatiók által nagyból való fedezésére, valamint saját pénztári feleslegének az állam központi pénztárnak leendő átszolgáltatására; ezen osztály felett közvetlenül a financia-miniszt. rendelkezik; a II-ik osztály ellenben a kincstári vagy u. n. kamarai fizetések kicsinyben teljesíti, és egyszersmind egyéb politikai és közalapok pénztári ügyeit elintézi; az osztály

felett közvetlenül az országos pénzügyi hatóság rendelkezik *d*). Azonkívül minden tartományban több kevesebb kerületi *gyűjtő pénztár* létezik, melyek a hozzájuk utasított adó- és egyéb hivataloktól a begyűlt pénzek átvételét, az oda utaltványozott kamarai és egyéb fizetéseket teljesítik, és a feleslegeket az országos pénztárba beszolgáltatják, van pedig az egész birodalomban *68 efféle gyűjtőpénztár e*).

Az országos pénzügyi hatóságok (Magyarországban még minden igazgatósági osztály) székhelyén van külön szervezett *pénzügyi ügyészség* (Finanz-Procuratur), mely [mint a korona ügyvéde hivatva van a kincstár és a közalapok érdekeit hármas irányban szemmel tartani; a mennyiben t. i. ezen ügyészségnek rendeltetése; 1) a *jogképviselet* minden az államvagyon, vagy valamely közalapot cselekvő- vagy szenvedőleg illető peres ügyben; 2) a *jogvéleményadás*, és 3) *jogügyletek* kötése és a *jogokiratok* szerkesztése, a hányszor az államvagyon vagy közalapot illető ügy forog kérdésben, és az illető hatóság részéről közbenjárás végett felelősségteljesítik *f*). Miért minden közhatóság jogosítva van, a hányszor valamely pénzbeli közérdek forog kérdésben, ezen ügyészi hivatal közreműködését igénybe venni, mely különben magától is tartozik mindazt szemügyre és foganatba venni, mi az u. n. cautelaris jurisprudentia követelményei szerint teljesítendő, hogy a kincstár, valamint a közalapok jogigényei és érdekei teljesen oltalmazva és biztosítva legyenek *g*).

Az országos pénzügyi igazgatóságoknak még némely egyéb organumok közvetlenül alárendelvék, mint például a bécsi központi taksahivatal, a bécsi, prágai, pesti és más fővámhivatalok (mint már az előbbi §-ban érintve volt); az arany és ezüst-beváltási hivatalok administratív tekintetben; a lemergi és teemesvári állam-fióknyomdak igazgatósága; a velencei kir. paloták felügyelősége; Erdélyben a Maros-Portu hajóépítészeti igazgatóság, a marosújvári hajóépítő- és topliczai fűrészmalom-hivatallal; végre hazánkban a földadó-provisorium keresztülvitelére fennálló felszólamlás-vizsgálati felügyelőségek (Budán, Szilágy-Somlyón, Pozsonyban, Kassán és Sopronyban) stb. *h*).

a) A pénzügyi országos igazgatóságok 1850. jan. 9. kelt legfelsőbb elhatározás által lettek életbeléptetve, előbb u. n. „Camerai-Gefällen-Verwaltung“ nevű hivatalok léteztek, de csupán a jövedékekre és indirectadókra. Hatásköre ez igazgatóságoknak az 1850. május 21-én kelt min. rendelettel lett megállapítva.

b) Előbb t. i. a bécsi finantz-directio Felső-Ausztria és Salzburgra, a gráci Karantán, Krajna és Istiára, a brünni Sziléziára, a lemergi Bukovinára terjedt ki, de csak, tekintve az indirectadót és egyéb finantzügyeket, mióta azonban e kisebb tartományokban is külön országos finantzhatóságok léteznek, ezen abnormis viszony megszűnt.

c) Minden országos pénzügyi hatóság oldalán van egy külön számvevői és gazdasági osztály, néhol még más organumok, mint például Budán a *kamarai levéltár* hivatala; továbbá külön számfejtői bizottmány a haditörvényszéki elítéltek elkobozott javai részére.

d) Az országos fő és gyűjtőpénztárak szervezését illető alapelvek az 1855. május 27. és 1856. aug. 24. kelt legf. elhatározásokkal állapították meg.

e) Magyarországban van 23 kerületi gyűjtőpénztár, név szerint a debreczeni, egri, eperjesi, győri, munkácsi, nagybecskereki, nagykanissai, nagyvárad, nyitrai,

i-aradi, pécsi, pesti, pozsonyi, rózsahegy, sopronyi, szathmári, szegedi, szolnoki, temesvári, újvidéki, unghvári, váci és zombori. Azonfelül van a budai jövedéki kerületi és éteti pénztár.

f) A pénzügyi ügyészségek 1850. dec. 21-én kelt legfelsőbb elhatározás által az előbbi udvari kamarai ügyvédségek helyébe léptettek. Az 1855. febr. 16-ról való hivat. iratásítás névszerint sorolja elő mindazon hivatalos teendőket, melyek a fináncz-procuraturák körébe vágnak; közreműködésük tárgyai t. i. 1) minden országfejedelmi adó, övedék, regáljog, gyár és domanialjószág, az államhűbérjogok és minden az államháztartásra vonatkozó intézmény; 2) a fejedelmi háramlási és területi jog, valamint az országos határok; 3) minden az államhatóságoktól kezelt, vagy csak az államkincstárból javadalmazott alap; 4) az országfejedelmi organumoktól kezelt minden alapítvány; 5) az egyházvagyon és a papi javadalmak, tekintve az első alapításnak, vagy a törzsvagyonnak ép fenntartását; végre 6) az országfejedelmi kegyuraság jogai.

g) Néhol még külön ügyészégi küldöttségek állanak fenn, mint péld. Aradon, Miskolczon stb.

h) Az insbrucki országos pénzügyi igazgatóság hatásköre kiterjed még *Lichtenstein* fejedelemségre is, mely Ausztriával nem csak közös vámterületet képez, hanem vele közös jövedéki törvényhozásban is osztozkodik.

182. §. A többi finánczhatóságok, jelesen a directadóztatás ügyeiben.

A többi finánczhatóságokat illetőleg meg kell különböztetni a direct adóztatás ügyeit a közvetett adónemek és egyéb finánczigazgatás ügyeitől; amazokra nézve pedig az egyes tartományok lényegesen eltérnek egymástól; miután a directadó közvetlenül az országos pénzügyi igazgatóság alatt a politikai közlönyök által lenne kezelendő, a kerületi hatóságok pedig egyrészt több tartományban végképen meg vannak szüntetve, másrészt a magyar korona alatti tartományokban levő megyei hatóságok az adóüggyel nem foglalkodnak; azért erre következő organumok léteznek: Galiczia és Dalmáthonban, hol a kerületi hivatalok fennmaradtak, ezek valamint Lombard-Velenczében a delegatiók; Csehországban a még egyideig fennhagyatott kerületi főnökök; Alsó-Ausztriában, Steierhsgsában, Tirolban és Morvahonban külön adóbizottmányok, Magyar-, Horváltót- és Erdélyországban a pénzügyi kerületi igazgatóságok, végre azon kisebb tartományokban, melyek csak imént nyertek saját önálló orsz. finánczhatóságot, annak székhelyén levő egy vagy több adófőhivatal kezeli a directadó-ügyet; mivége melléjük *adófő- és al-felügyelők* vannak adva, alájok pedig rendelvek az *adóhivatalok*, kivéve az egy L.-Velenczét, hol sem adófelügyelők, sem adóhivatalok nem léteznek, hanem csak községi és tartományi adószedők, kik vagy mint bérlők, vagy mint a község legtöbb adót fizetőiből kirendelt községi tagok, bizonyos illetmények mellett teljesítik az adóbehajtás és átszolgáltatás teendőit. A birodalom többi tartományaiban összesen van rendszeresített 123 *adófő- és 227 al-felügyelőség*, és 1243 *külön adóhivatal* (5200 hivatalnokkal) a). Azonkívül némely nagyobb és népesebb városok számára, mint jelesen Bécs, Grác, Prága, Brünn, Lemberg, Buda-Pest és Temesvár részére külön adóbizottmányok léteznek, melyek az illető orsz. finánczhatóságnak közvetlenül alárendelten e városok és környékeik directadóügyeit önállólag kezelik.

a) Magyarország directadóztatása ügyeit kezelő hatóságok statistikája :

pénzügyi országos igazg.	pénzügyi kerületi igazg.	a d ó- fő- felügyelőség	adóhiva- tal
nagyváradi-budai osztály	budai	2	11
	pesti	3	9
	egri	2	12
	szolnoki	4	10
	szegedi	3	9
	n.-várad	3	9
	debreczeni	4	11
	szatmári	3	15
sopronyi osztály	ó-aradi	3	18
	sopronyi	4	11
	győri	3	17
	n.-kanizsai	2	12
pozsonyi osztály	pécsi	5	11
	pozsonyi	6	15
	nyitrai	8	16
	rózsashegyi	5	15
kassai osztály	váczi	5	11
	kassai	4	13
	eperjesi	3	14
	ungvári	4	14
temesvári osztály	munkácsi	5	6
	temesvári	2	4
	lugosi	1	8
	n.-becskereki	1	6
	zombori	1	3
	újvidéki	1	
összesen : 50		86	280

183. §. Az indirectadó és egyéb jövedékek kezelésére szánt közlegek.

Az indirectadók és jövedékek kezelése közvetlenül az országos pénzügyi országos igazgatóságok alatt a pénzügyi kerületi igazgatóságokra (Finanz-Bezirks-Directionen) van bízva, sőt a magyar korona területén kívüli tartományokban, ezek a directadó-ügyre be sem folyhatnak, hanem kizárólag csak az indirectadó és jövedékügyekkel foglalkodnak, míg a magyar erdélyiek mindkettőre terjesztik ki hatáskörüket. Midőn a kisebb tartományok újabban országos pénzügyi igazgatóságot nyertek, az ott előbb fennállott kerületi igazgatóságok jobbára meg lettek szüntetve, miért jelenleg az egész birodalomban van, és pedig :

Alsó-Ausztriában	5	L.-Velenczében (Intendenz)	8
Steierhgségben	3	Dalmáthonban	3
Tirolban	4	Magyarországban	26
Csehországban	14	Horvát-tótországban	4
Morvában	4	Erdélyben	6
Galicziában	16	összesen : 93	

kerületi pénzügyi igazgatóság.

A kisebb tartományokban, mint Karantán, Krainában, Istriában, Salzburg, Felső-Ausztria, Bukovina és Sziléziában az elosztott kerületi igazgatóságok hatásköre vagy maga az országos igazgatóságra, vagy az ugynevezett pénzügyfelügyelőkre ment át; a mondott tartományok többjeiben, főleg a határvidéken ujabban ily pénzügyfelügyelői állomások részint jönnek szerveztetvén, részint a fennállott határfelügyelőségek, pénzügyinspectorokká átalakítottván.

A kerületi igazgatóságok alatt nem csak a már érintett gyűjtő- és iókpénztárak, hanem mindazon különféle név alatti hivataloknak nagy tömege találtatik, melyek hol a vám-, dohány-, só- és bélyegjövedék, hol a fogyasztási adó, hol végre az állam- és községalapítványi javak s erdők kezelésére közvetlenül rendelvek, és melyek jóval helyesebben az egyes övelmi ágaknál fognak szóba vétetni; itt még csak a *pénzügyi örségről* egyen megemlítve, hogy rendeltetése a csempészetet és jövedékrövidítéseket megakadályoztatni, vagy ha megtörténtek, azokat felfedezni, és feljelenteni, a pénzügyhatóságoknak hivatalos eljárásukban segítségre lenni, kormányok nélküli, gyanús személyeket a birodalomba való becsempészkeltéstől távoltartani, szökött katonákat és egyéb jogosítlan kivándorlókat tartóztatni, és számos esetben, főleg a határvidéken közreműködni a cözbiztonsági organumokkal. — Az egész test 114 osztály vagy sectionra oszlik, melyeknek élén egy főbiztos és több biztos áll, kik egyszersmind a kerületi pénzügyi igazgatóságnál az örségi ügyeket kezelik, minden országos pénzügyhatóságnál vannak pénzügyörségi főfelügyelők, és a pénzügyi minisztériumnál központi felügyelők ez ág további képviseléséül a).

a) A pénzügyörség szerkezete és utasítása 1848-ban állapítottatott meg; v. 8 *Stubenrauch* Handb. der Verw. Gesetzsk. stb. 63. l. Valjon megfelel-e a pénzügyörség azon nagy költségnek, melybe fenntartása kerül, és mely 1860-ban 7.5 mil. frt, 1861-ben 7 mil. frt és 1862-ben 6.5 mil. frtra rugott, ez mindenesetre egy kicsiny mélyebb megfontolásnak méltó tárgya lehetne.

III. Az államháztartás.

A) Az ausztr. budget.

184. §. A közjövedelem és kiadások általános kimutatása.

Az államháztartás az összes állam és népgazdasági viszonyoknak leghívebb tükré. Minél magasabbra emelkednek a társadalmi és államéletnek a culturfejlődéssel amugy is növekvő szükségletei még természetellenesen a kevésbé rekes, bonyolult és a rendelkezésre levő államereket sajnosan túlhaladó pénzügykezelés folytán, annál nagyobb mérvben vétetik igénybe a culturhaladással különben is fokozódó arányban megfeszítendő adóképeség, melynek kimerítése megint nem csak termelési szempontból nemzetgazdaságilag, hanem szemközt a folyton öregbülő államteher elviselhetlenségével még államgazdaságilag is károsan hat vissza. Keletkezik ennél fogva valószínű circulus vitiosus, az adóképeség elgyengülése egyfelől a közjövedelemi források folytonos apadását, másfelől az államköveteléseknek a tartozási hátralékokkal egyenlő gyarapodását szülvén.

Ily sinlő finánczállapot, fájdalom, az ausztriai birodalomban is észlelhető. A kül- és belpolitikának sanyaru e-ményei az utolsó évtizedeken át oly visszás, oly káros finánczviszonyokat idéztek elő, hogy sorvasztó kihatásuk alatt az adóképesesség folytonos csökkenése mellett a termelő erő mind jobban hanyatlik, a termelésre kívánt tőke és azzal a közvagyonosság is érezhetőleg kevesbül, és ezen fogyatkozással a teherviselési képesség is évről évre alábbsszáll; a jelen században egyedül egy évet kivéve, minden egyéb évben a kiadások a közjövedelmet tetemesen felülhaladván, és így felesleg vagy csak kellő ellensúlyozás helyett, folytonos és pedig rendszeren igen tekintélyes *hiánylat* mutatkozik.

Mióta azonban az állambudget a birodalmi képviselőt hozzájárultával külön törvény alapján állapittatik meg (1862 óta), jelesen a legutóbbi 1865-ki költségvetés megrostálásánál félreismerhetlen lett a köztörékvs az államjövedelem és kiadás közti egyensúly helyreállítására, mi csakis a szükségletnek megfelelő megszorítása, és minden mulhatlanul szükségesnek nem mutakozó kiadásnak eltörlése által tartatik elérhetőnek.

Az ausztriai háztartás mibenléte három rendü okmányból felismerhető : 1) az előleges költségvetésből, mely a birodalmi tanács által átvizsgálva és megszavazva, a legfelsőbb szentesítés folytán törvényképen a bir. törv. lapban közzététetik; a budget egész 1864-ig csak a directadóra nézve brutto, a többi tételekre nézve pedig netto budget volt b), azaz a többi bevételi ágaknál csak a kezelési költség levonása után maradt tiszta jövedelem vétetett fel, a mondott év óta más európai államok példájára az ausztriai költségvetés is teljesen brutto budgetté vált, és onnan magyarázható az 1864-ki és a megelőzőtt évek közti különbség, tekintve a szükséglet és fedezet számadatát; 2) a finánczminisztérium által a pénztárak tüzlete szerint összeállittatni és a birodalmi tanács elé terjesztetni szokott finánczszámadás, melyből azon évben volt valóságos és pedig tiszta bevétel és kiadás derül ki; végre 3) a legfőbb számoló és ellenőri hatóság részéről a számvévőségileg befejezett számadások után az összes bevételek és kiadások, valamint a pénztári összmozgalom felett készittetni szokott általános kimutatás. Legbiztosabb kalauz természetesen a befejezett finánczszámadások szerinti kimutatás, miután ebből tűnik ki leginkább a valóságos tiszta jövedelem és a valóságos kiadás, valamint a hátralékok és hiánylatok nagysága is.

Mi itt jobbára a már befejezett számadások szerinti jövedelmet és kiadásokat fogjuk vizsgálorá venni, melyek eddigelé azonban csak 1862-ig terjednek, az 1863. és 1864-ki eredmények még nem állittatván össze, ezekre nézve tehát a budgetet, vagy helyesebben magát a fináncztörvényt fogjuk sinórmértékül használni; ezek szerint volt:

év	a közjövedelem	kiadások	hiánylat
1831.	122. ₂ mil. frt	187. ₁ mil. frt	64. ₆ mil. frt
1841.	143. ₉ „ „	163. ₄ „ „	19. ₅ „ „
1851.	225. ₀ „ „	296. ₃ „ „	71. ₃ „ „
1856.	290. ₂ „ „	371. ₂ „ „	81. ₀ „ „
1857.	317. ₄ „ „	370. ₉ „ „	53. ₅ „ „

év	a közjövdelem	kiadások	hiánylat
1858.	315. ₂ mil. frt	367. ₁ mil. frt	51. ₉ mil. frt
1859.	260. ₈ „ „	541. ₈ „ „	281. ₀ „ „
1860.	318. ₆ „ „	367. ₈ „ „	49. ₂ „ „
1861.	307. ₅ „ „	387. ₁ „ „	79. ₅ „ „
1862.	319. ₆ „ „	394. ₆ „ „	75. ₀ „ „
1863.	304. ₅ „ „	367. ₀ „ „	62. ₅ „ „
1864.	488. ₅ „ „	520. ₈ „ „	32. ₃ „ „
november-decemberre d)			13. ₄ „ „

Az évi *hiánylatok* ennél fogva, melyek csak hiteloperációk, vagyis államkölcsönök útján fedezhetők, az utóbbi időben oly állandóságot és artós növekvést tanusítanak, hogy 1850 óta egész 1864-ig, tehát 15 éven t több mint 1400 millió forint *hiánylatok* merülnek fel, tehát évenként álag csaknem 100 millió forint deficit!

a) Nincs egykönnyen közigazgatási ág, mely ujabban a röpirati irodalomnak nyílt anyagot nyújtott volna, mint az ausztriai pénzügyigazgatás, a sok ephemer létű s muló értékű termelény elmellőztével csak b. *Czörnig* Das oestr. budget című terjedelmes munkájára, meg az *Unsere Zeit* folyóiratban Wagnertől megjelent cikkekre karunk hivatkozni. Bármennyire lenne különben érdekes épen ezen, a népelet összes étegeit ástrengő finánczkezelés minden részleteit feltüntetni, mire a kívánt adatkészlet is teljes mértékben kínálkozik, mindazonáltal, miután a jelen kézikönyv amugy is illetlenül túlterjedt, attól ovakodnom kell, erre amugy is a statistikai közleményekben ább ízben, jelesen *Keletitől* a VI. köt. I. és II. füzetében megjelent becses cikkekben á anyag találhatván ez iránybani specialis tanulmányokra.

b) Egész 1864-ig a fináncz-év a katonai, vagy a közigazgatási évvel együtt nov. elsejétől egész október utójáig folyt, de a mondott évben a budget még két óra kiterjesztetett, s így 14 óról szól, hogy 1865-től kezdve a polgári vagy naptári év egyzersmind finánczévíül szolgálhasson. A budget továbbá több fejezetre, ezek több címre s ezek megint szakaszokra oszlanak. — Az 1864-ik évi és utána való budgetek még azáltal is térnek el elődeiktől, hogy minden bevételi és kiadási tételnél az ordinarium és extraordinarium vagyis a rendes és rendkívüli bevétel és kiadás egymástól elkülönítve találhatik.

c) A netto budget nem tükrözteti hiven vissza a sajátképeni közterhek mivoltát, ez csak a brutto budgetből tűnik ki, mert a kezelési költség is csak az adózók által viselendő, miért minden egyes jövedelmi ágnál külön fogjuk szemügyre venni, hogy mennyi a nyers, mennyi a tiszta jövedelem és kiadás, itt összehasonlítás végett csak a két év (1860. és 1861.) brutto budgetjét közöljük:

	a brutto jövedelem	brutto kiadás	hiánylat
1860.	474. ₃ mil. frt	523. ₃ mil. frt	49. ₃ mil. frt
1861.	420. ₉ „ „	500. ₄ „ „	79. ₅ „ „

mily nagy a különbség a brutto és netto budget közt; nagy továbbá a különbség a budget és befejezett számadás közt is, például 1862-ben volt:

	a budget szerint	a befejezett számadás szerint
a jövedelem	294. ₆ mil. frt	319. ₃ mil. frt +25. mil frt
a kiadás . .	392. ₃ „ „	394. ₆ „ „ + 1. ₇ „ „

d) Az 1865-ki budget épen most (ápril 1865.) tárgyalatván a birod. tanácsnál, annak megállapított tételei még nem közölhetők.

185. §. Az ausztriai állam jövedelemforrásai egyáltalán.

Ausztriában az államjövedelemnek négy főforrását különböztethetni meg, az egyenes, a közvetett adót, az államjavak utánit és egyéb bevételeket; noha ujabban a budget a fedezet alatt, a most nevezett 4 főforrást csak mint a pénzügyminisztérium utáni bevételt sorolja elő, e mellett pedig még a többi minisztériumok bevételeit egyenkint veszi fel; ezek azonban oly csekély töredéket szolgáltatnak, hogy jelenleg is méltán, mint ezelőtt, a különféle bevételek közé sorolhatók.

Érdekes mindenekelőtt megvizsgálni, hogy a direct és indirectadó közt egyrészt, valamint a többi források közt másrészt, mily arányviszony mutatkozik a birodalomban, és hogy miképen öregbült időszakonként az e forrásokból eredő jövedelem, minek kellő megbirálására meg kell jegyeznünk, hogy az ausztriai pénzügypraxis az indirectadóval jóval tágasabb fogalmat köt össze, mint akár az elmélet, akár legtöbb európai állam pénzügytörvényhozása, ugyanis az alatt nálunk nem csak több regaljog, mint a posta, uti vám, lottoregal, hanem több egyedárúság, mint a só-, dohányjövédék, sőt bélyeg és illetmények közös czime alatt még egy neme a directadónak is foglaltatik, t. i. a vagyon-átruházási és örökségi adó; mint ez alantabb még szóba fog jőni. Ezt előrebocsátva, következőben mutatjuk be a jövedelmi források szakonkénti fejlődését és arányzatát; volt netto jövedelem:

	a directadó után		az indirectadó után		államjavak után		egyéb bevételek után	
	általán	%	általán	%	általán	%	általán	%
1841.	47. mil.	33.	88. mil.	62.	4. mil.	3.	3. mil.	2.
1851.	76. „	34.	197. „	46.	11. „	5.	29. „	15.
1860.	101. „	31.	176. „	55.	7. „	2.	32. „	10.
1861.	97. „	31.	170. „	55.	10. „	3.	29. „	9.
1862.	114. „	35.	191. „	60.	5. „	2.	7. „	2.
1863. a)	109. „	36.	184. „	60.	7. „	2.	2. „	1.

ha ennél fogva az 1862-ik évet, melynek adatai még a valóságosan befolyt jövedelmet tüntetik fel, az 1841-ik évvel összevetjük, azt találjuk, hogy a directadó utáni jövedelem még magasabb arányban emelkedett, mint az indirectadóé, dacára annak, hogy a fogyasztási és egyéb indirectadónemek ujabban annyira felcsigáztattak, mert míg az utóbbiak a szóban levő két évtized alatt 117%-al szaporodtak, amazok éppen 142%-li növekvést mutatnak, mi egybevetve azon nagy arányszázalékkal, melylyel a directadók jelenleg is a közjövedelemhez járulnak, már magában eléggé világosan ismerteti fel azoknak, névszerint a telekadónak súlyos voltát, miről többet a legközelebbi szakaszban.

a) Az 1864-ki pénzügytörvény szerinti jövedelem az előbbiekkal azért nem hozható párhuzamba, mert, mint már másutt érintetett, a brutto jövedelmet tartalmazza, az előbbi évek pedig a tiszta jövedelmet, de utóbb az egyes adónemeknél alkalmunk leend mindenütt az 1864-ik évi adatokra is reflectálnunk, miután a közp. statisztikai bizottmány kiszámítván a kezelési költségeket, a tiszta jövedelmet kimutatja a statisztikai közl. XI. évf. 1. füz.

B) A közjvédelmi források egyenkint.

a) A directadók.

186. §. A telekadó.

A *telekadó*, mely a directadók közt legtekintélyesebb és a földművelésre való közvetlen kihatásánál fogva legtöbb figyelmet igényel, a *telek- és nem érték-katasteren* sarkal. Már VI. (III.) Károly idejében történt meg az első kísérlet egy állandó kataster létesítésére az akkori mailandi herczegségben az u. n. Censimento Milanesevel. A többi örökös tartományokban azonban csak a francia hadjáratok után sikerült a birtokrészletek szerinti állandó kataster létrehozásához fogni a), jelesen az 1817-ik évről való cs. patens által az eljárás körülményesen szabályozva lőn, mely szerint a teleknek trigonometriai, és az egyes birtokrészletek egyenkénti felmérése, a miveltési ágaknak meghatározása, valamint a földek minőségük szerinti osztályozása, az egyes párczellák a felvett osztályok egyikébe való sorozása, a brutto jövedelem kipuhatolása és a kezelési vagy termelési költség levonása, végre mindezek folytán a tiszta földjövedelemnek kimutatása eszközözlendő, elvül kitűzetvén, hogy az vétessék fel földterméknek, mi középszerű termékeny évben, közönséges szorgalom és a községben szokásos miveltési mód mellett bizton várható; határoztatott továbbá, hogy a nyers termények megbecslésére az 1824-ik évnek mérsékelt piaci árai vétessenek alapul, és kezelési költségképen bizonyos megszabott áranyu levonatok engedtesse meg, egyszersmind kijelentetett, hogy minden melioratio és észszerűbb miveltésmód által eszközölt magasabb telekjövedelem az állandó kataster tartama alatt épen oly kevésbé vétessék tekintetbe, mint a földjövedelemnek elhanyagolás vagy egyéb oknál fogva beállandott kevesbülése.

A kormánynak jó szándéka azonban részint a működő organumok önkényén, részint a katastralis működésnek lassu és felette költséges haladásán, részint annak Provisorium czége alatt a magyar tartományokra lett kiterjesztésén hajótörést szenvedett, Magyarországon t. i. és a szent István koronája alatti többi tartományokban 1850-ben az állandó kataster elvein sarkaló adó ideigleneg hozatott be, mely az állandó katastertől lényegesen abban különbözik, hogy az nem nyugszik a párczellák részletes felmérésén, hanem a földbirtok kiterjedése hol a tulajdonos bevallása szerint, hol urbéri szabályozások és egyéb alkalommal létrejött térképek szerint vétetett fel, csak itt-ott egész dülők méretvén fel; a becslők továbbá, névszerint a termelési költségek megállapításánál kevésbbé a magyarországi viszonyokra, mint az olyannyira eltérő többi tartományiakra levén tekintettel, a tiszta jövedelem kiderítésénél koránsem feleltek meg a birtokosok méltán támasztott igényeiknek.

Az állandó kataster, mely a katonai végvidéken és Mantua tartományon kívül az egész birodalomra lenne kiterjesztendő, tehát 10,669 ausztr. mértföldre, igen lassan halad elő, a nem magyar tartományokban az egész működés befejezve van ugyan, egyedül a becslés Tirolban és Galicziában

mintegy 900 mértföldön nem lévén még foganatba véve, ellenben a magyar korona tartományaiban az 1862-ik év végén következő volt az állandó kataster behozatala körüli működésnek állása: a térnagyság, melyen a kataster létesítendő, a magyar tartományokban 5017 ausztriai mértföldet tesz, ebből csak 2051 mfdön megtörtént a háromszögölés, marad még 2966 mértföld, melyen a mértani felmérés még meg sem kezdetett, továbbá csak 813 mfdön történt meg a részletfelmérés, hátra van tehát még 4204 mfd; a térképezés épen csak 10 mfdre szorítkozik, a becslés végre még egyáltalán meg sem kezdetett, úgy hogy ez még az egész 5017 mfdnyi térségen foganatba veendő, pedig az évenkénti haladás alig néhány száz mértföldre terjed, úgy hogy a jelen fejlődés mellett legalább még 50 év kell, hogy az állandó kataster a magyar területen is a tervezett modorban létesüljön c), holott az évi költség, melyet a katasteri működések okoznak, 1,2—1,8 millió forintba ruznak és 1817 óta ezen operatio már több mint 40 millió forintba került!

A telekadónak az eredeti fogalmazás szerint tulajdonkép mindenütt 16 száztlóját kellene képeznie a kipuhatolt tiszta jövedelemnek, mihez utóbb egy harmad, 1859-ben egy másodharmad járulván, jelenleg $26\frac{2}{3}\%$ tenne; de, tekintettel épen arra, hogy a tiszta jövedelem kipuhatolásánál nem egyforma volt az eljárás, e percentuatio (t. i. $26\frac{2}{3}\%$) csak a német-szláv tartományoknál tartott fenn, Velenczében $44\frac{1}{2}\%$ -ra emeltetett, Magyar-, Horvát-tórorszában ellenben $21\frac{1}{2}\%$, és Erdélyben $13\frac{1}{8}\%$ -ra szállított le d). Hogy ezen adólab mellett a föld és telek legsúlyosabban van terhelve, a hátralékok roppant növekvése legvilágosabban mutatja, 1862—64-ig pusztán a telekadói hátralékok 8—16,7 mill. forintig, vagyis az összes tartozás egynegyedéig emelkedvén.

Az egy évben úgy a folyó, mint az előbbi évből hátramaradt telekadóból befizetett összegek következő mértékben gyarapodtak:

1850-ben	48. mil. frt	1861-ben	59,3 mil. frt
1855-ben	62,5 „ „	1862-ben	65,8 „ „
1860-ban	61,7 „ „	1864-ben	69,9 „ „ e).

a) A katasteri működések történetére v. ö. Csörnig i. munkáján kívül *Dessdry* Grunds. d. oestr. Finanzges. Kunde, Bécs, 1855, ujabban pedig *Hock* die öff. Abgaben und Schulden 1863.; *Wagner* die Ordn. des oestr. Staatshaushaltes stb. Bécs, 1863.; továbbá az Ausztria folyóirat 1863. és 1864-ki folyamában az értékkataster iránt megjelent cikket; különösen *Wessely Oesterreichs Grundsteuerekataster* (Oesterr. Revue 1865. II. köt.). Daczára az értékkataster körül az utóbbi időben folyt sűrű tudományos vitatkozásoknak, az ausztriai kormány legujabban inkább mint valaha a birtokkatasterhez ragaszkodik.

b) Hogy csakugyan a katastralis tisztviselők önkénye a magas kormánynak jó szándékát legtöbb esetben paralyisálja, erre elégséges *Wessely* fennidézett értekezésére hivatkoznunk, ki maga a dománial javak general-felügyelője, tehát magas állásu hivatalnok, kinek bő tapasztalása lehetett e tekintetben tanulságos tanulmányokat tenni, erre vonatkozólag így nyilatkozik: „Der Grundsteuer-kataster ist ein Werk, welches gut und gerecht in seiner Grundidee, vom Bureaukratismus der alten Zeit zu nichts gemacht worden ist; von jenem Bureaukratismus, der den Regierten nichts überlassen u. alles selbst machen wollte, der den höheren Behörden in jedem Falle auch höhere Einsicht vindicirte und desswegen alles bis in's Einzelne von Oben aus regelte; von jenem

Bureaokratismus, der, eben weil seine Voraussetzungen unrichtig waren, schon so vieles, das nur gründlicher Special- und Localkenntniss gelingt, verdorben hat!" lehet őszintébben, lehet még szabadelvűbben nyilatkozni!

c) A lassu haladás legjobban tűnik ki következő háromévi eredményből; volt t. i. a haladás:

	a háromszög- lésben	a részlet-fel- mérésben	a térképezés- ben	a becslés- ben
1860-ban	12 mfddel	160 mfddel	161 mfddel	semmi
1861-ben	16 "	74 "	118 "	"
1862-ben	— "	140 "	94 "	3—8 mfddel

d) Hogy mennyire van a magyar tartománybeli telekjövedelem az itt fennálló adó-ideigleneg által a többi tartományok irányában tulbecsülve, következő összeállításból tűnik ki:

	a felvett par- cellák száma	birtokosok száma	a felvett tiszta jövedelem
a többi nem magyar tartom.	54.140,950	3.821,600	188. mil. frt
a magyar tartományokban	31.981,750	2.562,150	123. " "
együtt:	86.122,700	6.383,750	261. mil. frt.

e) Az 1864-ki adat csak a praeliminált adóösszetet jelent, az előbbi évekéi a valóban befizettetett; hogy pedig a különbség tünjék szembe a követelt és befizettetett öszlet közt, itt e kettőt párhuzamozzuk, és pedig, tekintve a brutto vagyis az összes öszletet,

	követeltetett	befizettetett	maradt hátra
1860-ban . . .	73. mil. frt	64. mil. frt	8. mil. frt
1861-ben . . .	76. " "	62. " "	13. " "
1862-ben . . .	74. " "	67. " "	6. " "

stb. stb.; de még a folyó telekadói tartozásokból is tetemes rész marad évenként befizetetlenül, így csak a currens adót tekintve, volt:

	követelés	befizetés	hátralék
1860-ban . . .	65. mil. frt	57. mil. frt	8. mil. frt
1861-ben . . .	65. " "	55. " "	9. " "
1862-ben . . .	64. " "	57. " "	7. " "

stb. stb. Ehez a három éven át járult:

	1860-ban	1861-ben	1862-ben
Magyarország .	14. mil. frttal	11. mil. frttal	15 mil. frttal

különben az 1860. és 1861-ki adatokhoz egyenkint még 1.7 millió forint hozzáadandó, mint a katonai végvidék földadója.

187. §. A házbér- és épületosztályadó.

Ezen adó, mely előbb a földadóval összevegyült, 1820-ban attól elkülönítve, csak a fővárosokban és fürdőhelyeken, 1849-ben és utána való években pedig mindenütt akkép hozatott be, hogy a népesebb városokban és mindazon községekben, melyekben legalább felerésze a lakházaknak bérbe szokott adatni, a *házbéradó* fizetendő, mely a bevallott és kellőleg ellenőrzött házbérnek (15—30 százalék a kitartozási és fenntartási költség levonása után) 18—26 $\frac{2}{3}$ száztólját képezi, míg a többi helyeken az épületek *osztályozása* szerint meghatározott mérvben fizetendő, miért ezen forrás ujabban ritka növekvést tanusit az építési hajlam nem csekély megszorítására és a társadalmi szükségletek sajnos növesztésére, így a valóságosan befizetett házbér- és osztályadó tett:

1850-ben	6.4 mil. frtot	1861-ben	16.5 mil. frtot
1855-ben	10.7 „ „	1862-ben	20. „ „
1860-ban	16.3 „ „	1864-ben	23.2 „ „

a) Az építési hajlam fejlesztésére ott, hol a házbéradó létezik, az újpült vagy átépített házak után néhány évi adómentesség adatik ugyan, de csak a városokban és nem a sikon; a dolog természeté szerint az adó szabályosabban foly be, mint a telekadó, így a brutto adó volt:

	követelés	teljesítés	hátralék
1860-ban . . .	18.1 mil. frt	16.6 mil. frt	1.5 mil. frt
1861-ben . . .	18.7 „ „	16.7 „ „	2. „ „
1862-ben . . .	21.6 „ „	20.1 „ „	1.5 „ „

Tapasztalni is, hogy az adó alatti házak száma a városokban évről évre inkább fogy; így volt:

	a házak száma a városokban	fizettetett ház- béradó	a sikon levő házak száma	fizettetett osztályadó
1860-ban	103,287	10.4 mil. frt	4.557,180	6.1 mil. frt
1861-ben	101,076	10.8 „ „	4.590,465	6.1 „ „
1862-ben	100,586	11.2 „ „	4.586,103	6.2 „ „

ezen adóhoz Magyarország nem oly arányban járul, mint a telekadóhoz, névszerint 1860-ban 2.1 mil. frttal, 1861-ben 2.4 mil. és 1862-ben 2.5 mil. frttal.

188. §. A kereset- és jövedelemadó.

A német-szláv tartományokban 1812-ben a lomb.-velencei királyságban már előbb fennállott contributo delle arti e di commercio példájára mindennemű foglalkodásokra külön-keresetadó hozatott be, mely meghatározott öszletben a szerint fizetendő, a mint a négy főrovat szerint elosztott polgári kereset a város népességéhez, az üzlet nagysága és terjedelméhez képest osztályozva van. A magyar korona tartományaiban e helyett 1850-ben u. n. személykereseti adó hozatott be, mi nem egyéb, mint valóságos fejadó, miután tekintet nélkül a munkaképességre, kevés kivétellel minden a 16-ik évet meghaladott személytől fizetendő, kereseti adónak csak annyiban nevezhető, a mennyiben a három kathegoria szerint fizetendő illetmények némi tekintettel vannak az adózók valószínű keresetére, természetesen, hogy ezen, a magyar tartományokban különösen súlyosan érezhető adó is igen gyors emelkedést mutat, így keresetadó fejében ki lett fizetve:

1850-ben	3.1 mil. frt	1861-ben	9.5 mil. frt
1855-ben	9.6 „ „	1862-ben	12. „ „
1860-ban	10.7 „ „	1864-ben	12. „ „

A *jövedelemadó* az egész birodalomban csak 1850 óta ismeretes, és akkor is csak időlegesen és az egyenlőkenység elvénél fogva oly személyszerinti jövedelem-nemekre hozatott be, melyek az eddig említett három direct adónemben nincsenek megilletve, de ezen ideigl. adó azóta teljesen meghonosult, és három osztály szerint mindazon jövedelemre terjed ki, mely akár a birtok után van, a mennyiben a telekadó által nincsen megérintve (névszerint a bérleti és bányajövedelem), akár állandó alkalmazásból ered (tisztviselők s szolgák fizetései, egyházak és javadalmasok jöve-

delme stb.), akár végre tőke utáni kamatból foly, még az értékpapírok utáni kamatból is; az adóalól hol 5%, hol fokozatos (egyedüli progressiv adó Ausztriában), az utóbb beállott igen tetemes pótlékokkal, úgy hogy e fiatal adó is igen gyors, sőt idősb testvéreit messze túlhaladó arányban gyarapodott, így a jövedelemadóból folyt be:

1850-ben	1.3 mil. frt	1861-ben	10.1 mil. frt
1855-ben	7.7 „ „	1862-ben	16.7 „ „ b)
1860-ban	9.8 „ „	1864-ben	19.7 „ „

Ezekon kívül más direct adó Ausztriában nem létezik, hanem az előbb fennállott örökségi és személy-osztályadó fejében az előbbi évtizedekből fennmaradt hátralékokból még most is történnek befizetések, úgy hogy legújabbán is e czim alatt 40—50,000 forint van kimutatva.

a) Magyarország 1860-ban 3.8 mil., 1861-ben 2.8 mil. és 1862-ben 4.4 mil. frtót fizetett személykereseti adó fejében, sőt ezen utolsó évben a magyar tartományok ebbeli adója már jóval magasabbra rugott, mint a többi tartományoké, t. i. ez évben

a kereset- s iparadó	5.841,000 forintot
a személyes kereseti adó	6.207,000 „

hozott, névszerint Erdélyhonban annak következő nemei léteznek: 1) a *protectionális taksza*, mely (u. n. miserabiles) szegényebb sorsuak által fizetendő, cselédek, kurialisták, görög-kei. egyház lelkeszei stb. 15—20 kr. fejenként, 2) a fejadó 50 kr—4 frt; 3) polgártaksa 2—10 frt; 4) az opilio-féle adó a török tartományokban legelésző marha után, v. ö. bir. törv. lap. 1865: 23.

b) A jövedelmi adóhoz járult:

	1860.	1861.	1862.
Magyarország	2.4 mil. frt	2.1 mil. frt	2.8 mil. frt

az 1862-ben az egész birodalomra nézve beállott hirtelen emelkedés onnan fejthető meg hogy ez évben legelőször az állam-értékpapírok után is hozatott be, és pedig 7 százalékkal levonat utján, úgy hogy csak a közpénztárak részéről az állam- és közalap-kötvényeknél a kamatból történt lehúzások folytán mintegy ötödfél mil. frt folyt be.

b) Az indirect adók.

189. §. Az indirect adók általán, névszerint a fogyasztási adó.

Az indirect adóknál jóval szembetűnőbb a különbség a brutto és a tiszta jövedelem közt, mint az a következő összeállításból derül ki:

	1860-ban		1861-ben		1862-ben	
	m i l l i ó f o r i n t o k b a n					
	brutto	netto	brutto	netto	brutto	netto
fogyasztási adó	54.4	51.7	49.7	46.9	56.0	53.3
határvám . .	14.3	12.1	13.8	11.3	15.3	13.2
só-jövedék . .	41.0	33.0	42.3	33.3	42.4	33.7
dohányjövedék .	53.6	35.1	53.4	36.7	62.8	40.6
bélyeg és illetékek	33.4	32.7	29.8	29.2	37.1	36.8
lotto-jövedék .	16.9	6.1	17.2	5.8	18.7	7.3
posta „ . .	11.9	2.5	12.3	3.4	12.9	3.6
ut-, hid- s révvám	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0
egyéb jöved. .	0.3	0.3	0.3	0.2	0.3	0.1
együtt :	229.4	176.9	222.	170.	249.	191.7 b)

ehez képest az 1864-ki budgetben is a brutto jövedelem 258., mil. frttal van felvéve, holott a tiszta jövedelem csak 194., millió forintba rúg b); lássuk egyenkint:

A *fogyasztási adó* a Lomb.-Velenczében már régtől meghonult „*dazio consumo*“ mintájára a többi örökös tartományokban 1829-ben, a magyar korona alattiban 1851-ben hozatott létre, és annak tárgyai jelenleg a bor, must, ser és szeszes folyadékok általán, vágó-marha, hús és belföldi anyagból készült cukor, csak a zárt városoknak kijelentett községekben még egyéb tárgyak. A fogyasztási adónak fokenkénti gyarapodása rendszeren fokmérője a közjólét és vagyonosság emelkedésének, mi a birodalomban azért nem használható mérvül, mert itt maga az adóláb folytonosan és pedig érezhető arányban emeltetett felebb, mint azt másutt alkalmunk volt megmutatni; de eltekintve attól, e forrás még ezen folytonos felcsigázás mellett sem tanusít oly növekedést, mint a direct adók legtöbbjei c), így a tiszta jövedelem volt:

1850-ben	22., mil. frt	1861-ben	46., mil. frt
1855-ben	28., „ „	1862-ben	53., „ „
1860-ban	51., „ „	1864-ben	56., „ „

a) Az indirect adók egyes alkatrészei más európai államokban egészen más arányban jelenkeznek, így jó az összes indirect adóból

	N.-Brittania-ban	Franciaországban	Poroszországban	Oroszországban	Ausztriában
határvámra . .	43. %	10. %	17. %	15. %	7.1 %
fogyasztási adóra	34. „	26. „	21. „	65. „	23. „
bélyeg és illetm.	15. „	32. „	18. „	5. „	15. „
útvámra . . .	—	—	3. „	—	1. „
posta-jövedékre .	6. „	5. „	15. „	3. „	5. „
só „ . . .	—	—	10. „	4. „	17. „
dohány „ . .	—	20. „	—	1. „	23. „
lotto „ . . .	—	—	12. „	—	6. „
egyéb „ . . .	—	2. „	0. „	2. „	0. „

b) Az indirect adóknál ennél fogva a közvetlen kezelés által 23—24% nyeletik el, mi szintén az adózók által merőben azért viselendő, csakhogy az adó rendeltetése helyére kerüljön, de ez még koránsem meríti ki a kezelés valódi költségét, ide, ha más nem, legalább még a pénzügyórság évi 6—7 mil. frt költsége is számítandó lenne, miután a pénzügyörök kiválólag az indirect adók körül lelik főalkalmazásukat, ez tevékenységük főszinpada levén.

c) Külön fogyasztásadó-hivatal csak kevés létezik a birodalomban, összesen csak 44, hanem ez adó beszedésével rendszeren a vám- és közöns.-adóhivatalok foglalkodnak; a zártvonalu városok többjeiben, mint Linz, Prága, Brünn, Krakó, Lemberg, Grác, Laibachban és legtöbb velencei városban (dazio murato) az adóbeszedés ki van bérelve; másutt egyezkedés alapján átalagok által megváltatik, jelesen Triest városa ez adóért pauschalis öszletet fizet. — A fogyasztási adóhoz járult

	1860.	1861.	1862.
Magyarország	9. mil. frttal	7. mil. frttal	10. mil. frttal.

190. §. A határvám-, só-, dohányjövédék, bélyegdíjak és illetékek.

A *határvám* egyedül az, mely valamennyi jövedelemágak közt öregbülés helyett csökkenést tanusít, és ez koránsem a vámreformnak, hanem

a cukorliszt behozatalának a belcukorgyártás felvirulása miatti kevesbülésének, Lombardia elestének, az ezüstérték hullámszásainak és egyéb kül- és belválságoknak szüleménye; így ez ágból folyt be:

1850-ben	20. ₆ mil. frt	1861-ben	11. ₅ mil. frt
1855-ben	18. ₇ „ „	1862-ben	13. ₂ „ „
1860-ban	12. ₁ „ „	1864-ben	13. ₃ „ „

A mintegy 2.₃ mil. forint különbség, mely ez ágnak nyers és tiszta jövedelme közt fennforog, jobbra a vámhivatalok fenntartására fordittatik, van pedig a birodalomban:

első és másodosztályu vámfőhivatal	68
„ „ „ vámmellékshivatal . . .	190

összesen : 258

azonfelül még néhány gyűjtő- és kerületi pénztár, mint vámhivatalok szerepelnek.

A só- és dohányjövédékről már másutt szó tétetvén, itt csak említjük, hogy a só utáni tiszta jövedelem távol sem emelkedett oly gyors arányban, mint a dohányjövédék, mi következő párhuzamból derül ki, folyt be tisztán:

	só után	dohány után		só után	dohány után
1850-ben	22. ₂ mil frt	15. ₂ mil. frt	1861-ben	33. ₃ mil. f.	36. ₇ mil frt
1855-ben	30. ₁ „ „	27. ₂ „ „	1862-ben	33. ₇ „ „	40. ₆ „ „
1860-ban	33. ₀ „ „	35. ₁ „ „	1864-ben	34. ₆ „ „	31. ₇ „ „

épen tehát azon jövedelmi forrás legstationariusabb, melynek a termelészaporítás általi bővítése leginkább a kormány hatalmában lenne, pedig még a termelési költség is jóval kevesebbet igényel a sóüzletnél (20%) mint a dohánynál (34%). Van összesen 26 dohány- és 38 sóüzleti raktár és eladó hivatal.

A nem magyar tartományokban 1840-ben a bélyeg- és taksailletmények szabattak elé; 1850. febr. 9., aug. 2. és septemb. 6. új bélyegdíjszabály hozatott létre az egész birodalomban, melynél fogva^a határozott illetményeken kívül még a jogügyletnek értéke szerint növekvő fokozatos díjak és az ingatlan javak átruházása, ajándékok, halálesetrei vagyonátruházás, telekkönyvekbe való beíratások és bírói ítéletek után közvetlenül és pedig százalékos arányban fizetendő illetékek szabattak elé; továbbá játékkártya, naptárak, hírlapok és hirdetmények után hol bélyegjegyek által, hol közvetlenül fizetendő illetékek hozattak be; 1854-ben a bélyegpapír általán bélyegjegyekkel cseréltetett fel (e tekintetben Ausztria első volt, mely Európában a bélyegjegyeket meghonosította); 1859-ben ezen adónemhez is rendkívüli pótlékok csatoltattak, sőt azóta csaknem minden évben a különben is felette bonyolult bélyegdíjszabályzat lényegesen módosítva, új és új díjszabályok által ez adónem annyira felcsigázva, minden lehető forgalmi tárgyra, és aequivalens neve alatt oly ingóságokra is ki lön terjesztve, hogy ezen adózás egyike lett a legterheesebbeknek, de fiscalis szempontból egyike a leggyümölcsösebbeknek, miután az illetékeknek megszabása és behajtására csak Lomb.-Velenczében léteznek külön

hivatalok (21 u. n. Commisurationi), egyebütt ezzel az adófelügyelőségek és az adóhivatalok foglalkodván, és így a közvetlen kezelési költség felette csakély a), a bélyegjegyek eladása bizományosok vagy dohánytőzsérek által letette mérsékelt százalékos engedések mellett eszközöltetvén b).

Ugyanezen név alatt továbbá még különféle taksák és illetékek értendők, melyek hol az 1840-ik évi patensnek hatályban megmaradt, sőt az egész birodalomra kötelezővé vált II. részében, hol utóbbi rendeletekben foglalvák, és a nemesi vagy főrendi rang, címek, hivatalok és javadalmak osztogatása, valamint különféle jogosítványok (ügyvédi, közjegyzői stb.) és feltalálási szabadalmak engedélyezése vagy bírói letétemények után fizetendők c).

Nem csuda tehát, ha ezen bőtartalmu finánczforrás az utolsó évtized óta oly szembetűnő gyarapodást tanusit, főleg, tekintve a közvetlen illetékeket, mi következő kimutatásból tűnik ki, valóságosan folyt be :

	bélyegdíj illetékek millió forint			bélyegdíj illet. fejében millió forint	
1850-ben	5. ₃	2. ₃	1861-ben	10. ₇	18. ₅
1855-ben	9. ₃	18. ₃	1862-ben	12. ₄	24. ₄
1860-ban	12. ₆	20. ₁	1864-ben	18. ₂	24. ₅

ugy hogy alig van más adózásnem, mely oly hirtelen fejlődést vett, a tiszta bevétel 1850—1862-ig 8., mil. frttól 36.₃ mil. frtra emelkedvén, sőt az 1864-ki fináncztörvény jövedelemkép épen 42.₇ mil. frtot vesz fel.

a) Igaz, hogy a bélyeg és illetékek kiszabása és behajtása annyira foglalkodtatja az adóhivatalokat és egyéb organumokat, hogy az 5 mil. frt, melybe az adóhivatalok és felügyelőségek fenntartása évenként kerül, nagyobbreszt, mint a bélyegjövédék kezelési költsége lenne tekinthető.

b) Érdekes az eladás végett átadott bélyegjegyek, valamint a bélyegezés alá került váltók, naptárak, kártyák, hirdalok és hirdetmények statistikája, így :

	1860.	1861.	1862.
eladatott bélyegjegy	59. ₃ mil. darab	48. ₃ mil. darab	54. ₇ mil. darab
váltó lett bélyegezve	53,683	121,519	416,347
naptár	1. ₃ mil.	1. ₃ mil.	2. ₁ mil.
kártya	1. ₃ »	1. ₄ »	1. ₃ »
hirdal	48. ₃ »	63. ₇ »	63. ₃ »
hirdetmény	2. ₃ »	2. ₇ »	2. ₇ »

legtöbb bélyegjegy adatik el a 6. 7. 15. és 30 krajczárosokból.

c) A közvetlen illetékek közt természetesen főszerepivők azok, melyek az ingatlan vagyon átruházásától, és pedig élők közt, akár szerződés, akár bírói ítélet alapján fizettetnek, azután az örökségi adó természetével bíró illetékek, a halál esetére való hagyaték-átruházás utániak stb. mint ez következő összeállításból kitűnik; be lett fizetve :

	1860.	1861.	1862.
vagyonátruházástól élők közt	10. ₇ mil. frt	10. ₃ mil. frt	} 16. ₃ mil. frt
» halál esetére	4. ₃ »	3. ₃ »	
tel.könyvbe való beigt. után	1. ₃ »	1. ₁ »	
egyéb (aequivalens)	2. ₃ »	2. ₃ »	

A bélyegdíjak és közvetlen illetékekhez járult :

	1860.	1861.	1862.
Magyarország	7. ₃ mil. frttal	8. ₃ mil. frttal	8. ₃ mil. frttal

191. §. A lotto-, posta-, utvámjövedék és egyéb indirect adó.

A *lotto-jövedék* nem csupán a közerkölcsiség és a józan nemzetgazdász-
 zat, hanem még fiscalitás szempontjából is kárhoztatandó egyik ága az
 ausztriai államháztartásnak, mert azonkívül hogy a népet, főleg a szegény-
 sorsuakat a házárd-játékra elcsábítja, a takarékosági hajlamot bennök
 elfojtja, és nevezetesebb tőkéket más productiv foglalkodásoktól von el,
 még oly terhet ró a népre, mely semmi arányban nincsen a tiszta jövede-
 lemmel, melyet a kormánynak nyújt, ugyanis arra, hogy az államnak
 évenként 5—6 millió forint maradjon a lotto után, a játészó közönségnek
 16—18 mil. forintot kell évenként befizetnie, tehát ily nevezetes somma
 évenként áldozandó, hogy egynehány ember váratlan nyeremény után, és
 így munka és fáradság nélkül meggazdagodjék, és hogy a státus 5—6 mil.
 forintra szert tegyen. Ha valamely közjövdelmi forrásból, ugy bizonyo-
 san a lottóból eredő tiszta államnyereségnek folytonos növekvése általános
 depauperatoria és elcsüggedésre mutat, sürűen csak azok fordulván e pil-
 lanatnyi meggazdagodás forrásához, kik más uton nem képesek munka és
 kitartás által megtakarítandott vagyonra szert tenni, pedig e forrás
 Ausztriában csakugyan sajnos gyarapodást mutat, ugyanis maradt a lotto
 után tiszta jövedelmül:

1850-ben	2,7 mil. frt	1861-ben	5, mil. frt
1855-ben	6, „ „	1862-ben	7, „ „
1860-ban	6, „ „	1864-ben	6, „ „

Ennek ellentétjét a *posta-jövedék* képezi, melynél a nyers és
 tiszta jövedelem közti különbség a beruházás közgazdászati előnye által
 teljesen igazolva van, de erről már a 108. §-ban tüzetesen szó volt, miért
 is még csak az utvámról és egyéb indirect adóról teszünk említést. Az
ut-, hid- és révvám a német-szláv tartományokban 1820 óta áll fenn; Ma-
 gyarországban, kivéve a Mura-Szigetét, utvám-jövedék épen oly kevésbé
 létezik, mint Dalmatiában vagy Lombard-Velenczében, hol még a hidvám
 is nem külön, hanem az u. n. diritti uniti-féle bevételek közt fordul elő;
 de a többi örökös tartományokban sem léteznek e jövedékre külön beszedő
 hivatalok, hanem a vámállomások rendszerint bérbeadatnak ő), csak kivé-
 telesen vannak erre külön hivatalok, mint névszerint hazánkban 4 Ferencz-
 csatornai beszedőhivatal (Bezdan, Verbász, K.-Sztupán s Földváron), miért
 is e jövedék alig okoz kezelési költséget, és már évtizedek óta 2, — 3 mil.
 forintot hoz, minek hováfördítéséről már a 106. §-ban volt szó.

Egyéb indirect adó gyanánt jelenkeznek még a lombard-velencei
 fennérített diritti uniti-féle egyesített illetmények (csatornai, hajóvonta-
 tási, rekesz-, kikötői illetmények stb.), rendesen csak 100,000—120,000
 forint évenként, végre még a *punczirozás*, mely alatt a nem magyar tarto-
 mányokban az arany és ezüstművek hitelesítése után járó illetmények
 értetnek, ide azonfelül még a sulymértékek hitelesítése után fizetendő díjak
 (Zimentirungs-Gebühren) is soroltatnak, de mindkettőnek inkább policia-
 lis, mint fiscalis rendeltetése levén, csak felette csekély tiszta jövedelmet
 nyujtanak (60 - 100,000 frtot egy-egy évben).

a) Hogy a lotto csak a szegénysorsuak, tehát éppen azok által szokott leginkább igénybe vétetni, kiknél a takarékosági hajlam különösen fejlesztendő lenne, adatilag kimutatható, így hivatalos összeállítások szerint volt:

	a játékok száma	a berakott összet	egy játékra jött betételi összet
1860-ban	91.5 millió	16.5 mil. frt	18—19 krajczár
1861-ben	100.5 »	17.1 » »	16—17 »
1862-ben	101.5 »	18.5 » »	17—18 »

a betevők száma ennél fogva mindig növekedett, és ha felvesszük, hogy ugyanazok rendszeren játszanak, és egy évben 25 sorshuzást felvesszünk, átlag 4 millió szegényebb sorsú kísérti meg ez uton szerencséséjét, hogy pedig csak szegényebbek játszanak, kitészik a csekély összetből, mely egy játékra esik, t. i. 16, egész 19 krigl de ezen csekély somma is 25-ször véve egy évben, 3—4 frtot tesz, mivel a játékok magukat, igaz, hogy önkényit, megadóztatják. Hogy végre a nyeremények nem pótolják helyre e veszteséget, elnézve attól, hogy a nyerések rendszeren dinom-dánomra szoktak fordíttatni, és legtrikábban állandó jólétet megalapítani, már onnan is kitetszik, mert a nyereségek is felette parányiak, így volt:

	nyerő	nyert somma	egy nyerőre jött
1860-ban . .	1.5 millió	9.4 mil. frt	7—8 forint
1861-ben . .	1.5 »	10.5 » »	8—9 »
1862-ben . .	1.5 »	10.5 » »	8—9 »

Nem fizetnek minden biztosítótársulat, minden kölcsön-segélyegylet, minden népbank évi 3—4 frt betétel után nagyobb és biztosabb nyereményt, mint legjobb esetben és a szerencse-istennő különös pártfogása mellett évi 8 vagy 9 frtot?!

b) Van pedig a birodalomban összesen 1367 ut- és hidvám-állomás, legtöbb Csehországban (582).

c) Államjavak, bányá- és pénzverésügy.

192. §. Az államjavak és erdőségek.

Az államjavak és erdőségek koránsem nyujtanak oly tekintélyes tiszta jövedelmet, a mennyi azoknak terjedelme és becsarához képest méltán várható lenne, mert ha mindjárt a fekvőségeknek tetemes része a nemzeti banknak lón átengedve (v. ö. a 111. §-t), mindazonáltal a mi az állam tulajdonában megmaradt, még mindig oly jelentékeny (32 s fél □ mfdnyi uradalmak és 546 □ mfd erdőségek), hogy egész önálló államok területével felér, és mindamellett ugy az állam birtokában maradt, mint a banknak átadott, vagy csak annak számára a kormány közlegeti által kezelt domanialjavak és erdők az utóbbi években nem többet hoztak, mint : a)

	brutto jövedelem fejében	tiszta jövedelem fejében
1860-ban . . .	11.1 mil. frtot	3.5 mil. frtot
1861-ben . . .	13.5 » »	5.9 » »
1862-ben . . .	13.5 » »	5.7 » »
1864-ben . . .	18.8 » »	4.9 » »

De még az államjavaknak részben a nemzeti bankra lett átruházása előtt is azoknak kezelése legkevesébbé sem vala előnyösnek mondható, 1850—55-ig rendszeren csak 2.4—3.6 millió forintot szolgáltatván tiszta bevétel fejében, de van is 116 külön gazdasági és erdei hivatal csupán a kamarai és alapítványi javak kezelésére, sőt egyedül a koronai és kamarai javak kezelésénél nem kevesebb, mint 792 fizetések tiszttviselő nyer tetteleg alkalmazást!

a) Az állam birtokában maradt domanialjóságok

	brutto jövedelmet	netto jövedelmet
1862-ben hoztak . . .	7.1 mil. frt	2.1 mil. frt
a nemz. bankéi . . .	4.3 „ „	2.3 „ „

miből világosan kitetszik, hogy azon domanialjóságok, melyek a nemzeti bank tulajdonába mentek át, aránylag már jóval többet jövedelmeztek, mint a kamarai javak, emezeknél a kezelés 68, amazoknál csak 40 percentjét nyelvéen el a brutto jövedelemnek, világos tehát, hogy még ezen nagy társaságnak is koránsem oly éber önérdéke, mint a magántulajdonosé képes vala a javak jövedelmezőségét tetemesen felfokozni; mennyivel több lenne ennél fogva eredményezhető az ausztriai domanialjóságoknál, ha azok olyformán kezeltetnének, mint a magántulajdönt tevő jóságok, főleg, ha azokon több beruházás és kamatozó befektetés történnék.

193. §. A kincstári gyár- és bányauzlet, pénzverés és távirdaügy.

Az elmélet és tudománynak azon általános állitmányja, hogy a kincstári üzlet sem köz-, sem államgazdászati szempontból nem mutatkozik előnyösnek, az ausztriai államháztartásban fényes igazolást lel; már a kincstári gyárak sem képesek valami fényes eredményt felmutatni, de még szomorúabb helyzetben van az ugynevezeteni szokott montanisticum. Mint kincstári gyárak szerepelnek a *bécsi udvari és államnyomda*, a *temesvári és leMBERGI* fiókgyárakkal, továbbá a *schlögglmühli* papir-, meg a *bécsi porcellángyár* (a linczi szőnyeggyár felhagyatott), ha ezeknek, jelesen az államnyomdának megtartása mellett nyomos műtani és művészeti érdekek harcolnak is, de bizonyosan nem javallják ezt a fiscalis érdekek, mert ha egyik másik évben nyujtanak is csekély tiszta jövedelmet, legtöbbsnyire jelentékeny hiánylatot eredményeznek, így 1850—55-ig közel 2 mil. frtra ment a fogyasztkozás, ujabban pedig volt:

	a brutto jövedelem	kezelési költség	felesleg vagy hiánylat
1860-ban .	1.862,807 frt	1.908,613 frt	— 45,806 frt
1861-ben .	1.982,754 „	1.867,746 „	+115,008 „
1862-ben .	1.726,966 „	1.786,798 „	— 59,832 „
1864-ben .	1.647,941 „	1.537,622 „	+110,319 „

Montanisticum alatt a kincstári bánya- és hutatelepek, valamint azoknak kezelése után folyó jövedelem, továbbá a 30,612 holdra terjedő bányászati domanialjavak és 1.231,000 holdnyi bányaeerdőből, végre a bányaregalból, vagyis a telepadó- és bányavámból eredő jövedelem értetik, ez pedig oly csekély, hogy daczára a több millió frtra rugó nyers jövedelemnek, évenként ritkán marad több tiszta bevételképen, mint a mennyi bányaadó fejében szokott egy-egy évben befizettetni, ez legjobban e következő összeállításból tűnik ki, volt:

	brutto jövedelem	netto jövedelem
1860-ban	33.4 mil. frt	1.062,000 frt
1861-ben	35.8 „ „	1.177,000 „
1862-ben	34.1 „ „	507,438 „
1864-ben	32.5 „ „	1.586,500 „

A csekély tiszta jövedelem egyik főokát már a 180. §. c) jegyzetében, a kincstári bányászatnak az összes bányaiparra való zsibbasztó kihatását pedig helylyel-közzel az 56—64. §§-ban eléggé kiemeltük, de még fiscalis tekintetek is javallják a kincstári üzlettel való felhagyást, miután már jelenleg is az egész tiszta jövedelem, mi a terjedt bányabirtok után oly csekély mértékben fennmarad, nem az ércztermelésből, nem a bányajavak, vagy a bányaerdők gyümölcseiből, nem egyáltalán a bányászati üzletből, hanem egyedül a bányabirtokosok által fizetendő adóból kerül ki, ez pedig a bányatelepek magánkezekre való átmenetével annyival emelkednék, annyival tartósabbá, annyival biztosabbá válnék a).

Hogy a *pénzverés* után nem marad tekintélyes tiszta jövedelem, az csak helyeslendő, sem a tudomány, sem a józan finánczpraxis nem keresvén a pénzverésügyben a közjövedelem jelentékeny forrását; a nagyobb öszletek, melyek ez ágnál úgy a bevételnél, mint a kiadásnál előfordulnak, tulajdonkép csak átmenő tételek, a kívánt nemes fémek beszerzésére költeni szokott summák az előállított vert pénzek értéke által teljesen fedeztetvén, sőt épen az utóbbiak magasabb értékében nyilvánuló különbség egyik főalkateleme az e forrás után maradó nyereségnek, volt pedig ez ágból a vert pénzek, eladott yers arany és ezüst, az agio és más forrás szerint:

	a jövedelem	a kiadás	maradt tisztán
1860-ban	52. ₃ mil. frt	50. mil. frt	2.318,000 frt
1861-ben	35. ₇ „ „	32. ₈ „ „	2.881,900 „
1862-ben	22. ₄ „ „	22. ₁ „ „	356,994 „
1864-ben	31. ₉ „ „	32. „ „	—92,869 „

Az osztrák budget az államjavak rovata alá még az *államvaspálya és táviratüzleti* jövedelmet is sorolja, természetes, hogy ez felette változik az egyes években, a szerint, a mint az állam több vagy kevesebb vaspályát birt, sőt ujabban semmiféle pálya birtokában nem lévén, ezen jövedelem is egészen elesett, és egyedül a távirdai bevételek maradtak fenn, melyek az üzleti költségek levonásával tisztán eredményeztek:

1860-ban	357,901 frtot	1862-ben	273,819 frtot
1861-ben	175,224 „	1864-ben	hiány 2. ₃ mil. frt b).

Ha tehát ezen egyes ágakat együvé vesszük, az *államjavak, bánya-, és pénzverésügyi* főrovatban következő tiszta államjövedelmet találunk:

1850-ben	10. ₄ mil. frtot	1861-ben	10. ₄ mil. frtot
1855-ben	8. ₁ „ „	1862-ben	5. ₈ „ „
1860-ban	7. ₆ „ „	1864-ben	4. ₄ „ „

a) Érdekes itt legalább az utolsó évre a jövedelemforrás egyes részleteit külön elősorolni, volt 1862-ben:

	jövedelem	költség	felesl. v. hiánylat
a bánya- és hutaüzletnél	29. ₄ millió frt	29. ₃ millió frt	+ 82,761 frt
a bánya-dom. javakból .	305,112 „	325,420 „	— 20,308 „
a bányaerdőkből . . .	3.420,551 „	3.427,811 „	— 7,260 „
a bánya-regaljból . . .	985,966 „	533,721 „	+452,245 „

a bányaadóbeli felesleg még nagyobb lenne, ha a cseh-morva-sziléziai bányabirtokosoknak az általuk előbb élvezett bányavámért járó kárpótítás fejében tetemes somma

épen a befolyt bányaadóból nem fizettetnék, mert már jelenleg is a bányaadó az 1 mil. forintot jóval meghaladja. Az 1864-ki pénzügytörvény a bányaadót nem többé a montanisticum, hanem az indirect adók közé sorolja, és pedig a bányatelep és szabadbányászati adó fejében 306,000 frtot, ámbátor mindkettő inkább direct adó.

b) Az 1864-ik évi hiány onnan van, hogy ez évben 2 mil. frt új pályáépítésekre van felvéve, de ez évben a táviratnál is 126,000 frt deficit van felvéve.

d) Különféle bevételek.

194. §. A különféle bevételek részletezése és évi nagysága.

Ezen vegyes természetű főrovat, mint igen különböző, nagyobbbrészt véletlen jövedelmeknek összekoczkáztatása, az egyes években felette eltérő öszleteket is eredményez; a legközönségesebb és csaknem évenként nagyobb-kisebb jövedelmet szolgáltató alrovatai 1) a megüresedett egyházjavadalmak jövedelme, mi azonban, miután a korona a concordatum folytán az intercalaris jövedelemtől lemondott, csak még az előbbi évekből hátramaradt követelések után utólag befolyó csekélyebb summákat tüntet fel; 2) a caducitások (évi 4 – 500,000 frttal); 3) az államkezelési költséghez való járulékok; 4) egész 1862-ig a katonamentesítési illetmények, most ezek a hadügyi etatban, mint saját bevételek fordulnak elő; 5) a felosztott törlesztési alaphoz az államra háramlott értékpapírok kamatai; 6) egyéb bevételek, névszerint consularis illetmények, activkamatok, fortificationis járulékok (jelesen Magyarország részéről), hírlapokérti bérlet-sommák stb., különösen 1860. és 1861-ben e rovat alatt 22–23 millió frt fordul elő, mint az elvesztett Lombardiára eső államadósságért Sardiniától fizetendő volt kártérítésnek utolsó részletei.

Ezen egész rovatnak esetleges és évről évre változó természeténél fogva tehát, az abból folyó jövedelem is felette változékony, így tisztán befolyt:

1860-ban	28. ₉ mil. frt	1862-ben	. . . csak 6. ₁ mil. frt
1861-ben	26. ₈ „ „	1864-ben	pedig épen csak 982,000 „

van felvéve, különben az 1862-ki pénzügytörvényben is csak 1.331,000 frt volt praeliminálva, és mégis, mint fennebb látni, valóságosan 6.132,000 frt folyt be; ez tehát azon ág, melyre, valamint nem lehet biztos támaszkodni, úgy kormánybeli befolyás által nem is szabályozható, és azért nemzetgazdasági szempontból csak alárendelt szerepben jelenkezik.

Jóval magasabb figyelmet érdemel nemzetgazdasági szempontból az ausztriai budgetnek azon sajátos, csak újabban előforduló és első pillanatra egészen ártatlannak látszó főrovata, mely *Capitals-Entwässerung* szerény czíme alatt szerepel, és valóságos tőkefogyasztást tartalmaz, idővel tehát az államvagyonnak lassu, de biztos elenyészését képes előidézni, ezen rovatban, mint bevételt, feljegyezve találunk:

1860-ban	4. mil. frtot	1862-ben	. . 1. ₂ mil. frtot
1861-ben	2. ₃ „ „	1864-ben	pedig 15. ₃ „ „

mert ez évről való pénzügytörvény kilátásba tesz:

eladandó kamarai domanialjavakért . .	310,000	frtot
„ bankbeli „ „ . .	15.000,000	„
„ kincstári épületekért . . .	12,750	„
„ bányajavakért	7,060	„

mennyire nem valósult a szándokolt eladás terve, jelesen nem a bank birtokába átment államjavaké, a legújabb idők történetéből eléggé ismeretes.

C) Az államkiadások.

195. §. Az ausztriai egyévi államigénylet egyáltalán.

Jóllehet az államigénylet az államháztartásban főjelentőségű, ehez kellvén szabni a közjövédelmet, jóllehet, hogy a kiadási budget minden egyes tételének részletes és szorgos megvizsgálása már azon oknál fogva is szükségessé válik, mivel a kulturhaladással különben is öregbülő szükséglettel folyton emelkedő évi kiadások leginkább okozzák azt, hogy az adóerő gyakran a közigazdászati érdekek rovására igénybeveendő, mindazonáltal, réazint mivel több ágaknál (mint péld. a közoktatás és vallás, udvartartásnál stb.) már alkalmunk volt a kiadási rovattal foglalkodnunk, réazint pedig a két főrovatnak, a hadügy és államadósság budgetjéről alantabb még tüzetesen szó leend, itt a kiadási budgetet csak általános szempontból fogjuk szemügyre venni, és külön csak a másutt elő nem forduló polgári közigazgatásnak és a burocratia igényletéről értekezni.

E tekintetben különösen az 1864-ki fináncztörvényt vesszük kiindulási pontul, egyrészt, mivel a közterhek legújabb állását tünteti fel, másrészt, mivel a brutto vagy összes kiadási öszletet, tehát az egész előteremtendő pénzöszletet állítja szem elé; azzal azonban az 1860—1862-ig valóságosan előfordult kiadásokat párhuzamozzuk. Valamint más európai államokban, ugy különösen Ausztriában az államadósság és a haderő igen jelentékeny igénylettel szerepelnek; de a két tétel mellett Ausztriában egy harmadik sorakozik, mely csaknem mindakét tételt együttesen feléri, t. i. a civil-igazgatás, ha ez alatt a többi sem az államadósság, sem a katonai igazgatás alá nem tartozó kiadásokat értjük, tehát az udvartartási, népképviselési és az összes közigazgatási költséget; a mondott 1864-dik évrnek egyetemleges igénylete 520. millió forinttal a három főrovat szerint következőleg oszlik meg:

	mil. frttal	%-ban
az összes civil-közigazgatásra . .	249.7	47.9
az államadósságra törlesztéssel együtt	155.9	30.0
a szárazföldi s tengeri haderőre . .	115.1	22.1

Világos ennél fogva, hogy, daczára a nagy igényeknek, melyeket az államadósság és a haderő az ausztriai budget irányában támaszt, mégis szemközt a költséges közigazgatással, több más elsőrangú európai hatalmasság mögött áll a), és miután az elvállalt kötelezettség, t. i. az államadósság egy, habár sajnos, de elutasíthatlan terhet képez, a kétségkívül még tetemesen megszorítható jelen katonai budget pedig bizonyos minimum alá nem szorítható, leginkább a civiligazgatás ama tág térnek mu-

latkozik, hol a politikai belszerkezet teljes regeneratioja varásvesszőjével keresendő és bizony található is az ausztriai tulterhelt kiadási budgetnek nevezetes megkönnyebbülése.

A mi az 1860—62-ig volt valóságos és tiszta, vagyis a megfelelő saját bevételek letudása után fedezendő kiadásokat illeti, ezek ekkép oszlanak fel a fennebbi három főrovat szerint :

	civil-igazgatásra	%	államadósságra	%	szárazföldi és tengeri haderőre	%
1860-ban	118.7 mil. frt	32.1	67. mil. frt	18.8	182. mil. frt	49.6
1861-ben	103.4 „ „	27.	116.1 „ „	30.	167.5 „ „	43.
1862-ben	114.6 „ „	29.1	140.9 „ „	35.7	139.1 „ „	33.2

az arányviszonylat ennél fogva nem egyenlő, hanem évről évre változik, és az igazgatásból eredő bevételek tekintetbevételével természetesen a katonai igazgatás, mint a legtekintélyesebb kiadási rovat jelenkezik.

a) Még a tulhajtott Centralisatio utopiáját képző Franciaországban, a nivellirozás ezen mintaállamában sem oly költséges a beligazgatás, mint Ausztriában, legalább aránylag véne nem, mert az 1864-ki budget szerint igényelt:

	az összes civiligazgatás	311. mil. frtot	az összes kiadásnak
	az államadósság . . .	242.6 „ „	41.6 %-át
	a haderő és tengerészet	199.4 „ „	82.6 „
			26.6 „

természetes, hogy még nagyobb a különbség a *Britt Birodalom* ellenében, melyben :

az államadósság . . .	36.3 %-ot	a hatalmas tengerészet	18.6 %-ot
a contin. haderő . . .	23.4 „	az összes közigazgatás	21.7 „

vesz igénybe, és ha némely példás állambáztartású országban még magasabb százalék esik is a beligazgatásra, az legkevésbé onnan van, mivel ott az administratio még költségesebb, hanem, mivel azok oly szerencsés helyzetben vannak, hogy sem az államadósságra, sem a haderő lábontartására nem kell oly roppant summákat költenők, mint Ausztriának, miért nekik aránylag több marad a beligazgatás szükségletei fedezésére, jelesen, mint Belgium, Poroszországban, Németalföldön stb. különféle hasznos közigazdasági beruházásokra; így a legutóbbi időben például fordítottot :

	Poroszországban	Belgiumban
	általán %	általán %
az államadósságra . .	23.6 mil. frt 11.6	16.6 mil. frt 27.6
katon. és tengerész. .	63.7 „ „ 30.6	13.7 „ „ 23.1
beligazgatásra . . .	122.6 „ „ 58.6	29.6 „ „ 49.6

196. §. A civiligazgatás és a burocratia.

A civiligazgatás és a burocratiának igényei egyrészt a valóságos államszolgálatban alkalmazott hivatalnokok tekintélyes létszámából, másrészt azoknak állandó fizetésére és egyéb személyes díjilletményekre évenként szükségelt pénzösztet nagyságából legvilágosabban derül ki.

A valóságos államszolgálatban az 1864-ki állambudget után hivatalosan összeállított lajstrom szerint állandó fizetéssel ellátott *tisztviselő* alkalmazva van, és pedig :

a központi hatóságok s hivataloknál . . .	4,247
a többi nem magyar tartományokban . . .	32,932
a magyar korona tartományaiban . . .	15,149

együtt : 52,328

A birodalom egyes tartományaiban hivataloskodó 48,081 államtisztviselő közül névszerint alkalmazva van :

a politikai igazgatásnál	18,003
a törvénykezés és igazságszolgáltatásnál . .	7,250
a pénzügyi igazgatásnál	16,167
a posta, távirvánál, bányakapitányságoknál	4,003
a rendőri igazgatásnál818
a tengeregészségi és kikötői ügyekben . .	.215
országos számvevői hivataloknál	1,627

összesen : 48,081.

Mindamellett, hogy az államtiszt-i organumok Ausztriában felette csekély fizetéssel bírnak, mégis nagy tömegükönél fogva igen jelentékeny summákat vesznek igénybe. Hogy pedig a hivatalnokok fizetése csakugyan csekély és semmi arányban nincsen nem csak tiszt-i állásukkal, hanem egyáltalán mindenkire, nem tisztviselőre nézve is fennforgó legszerényebb társadalmi igényekkel, következő összevetésből elég félreismerhetlenül kivehető, van t. i.

	1000 frtnál magasabb fizetéssel	1000 frtnál kisebb fizetéssel
a központi hivatalbeliek közt .	1307	2,940
a többi tart.beli tisztek „ .	2779	30,153
a magyar „ „ „ .	2278	12,871
együtt ;	6364	45,964

sőt, míg az egész birodalomban csak :

1,460 hivatalnok . .	2000—8000	frt	fizetéssel	dicsekszik,
4,645 „ . .	1100—1800	„	„	megelégszik,
20,219 „ . .	600—1000	„	„	szerénykedik,
26,004 „ végre	100—500	„	„	nyomorog ;

hogy pedig még évi 1100—1800 forint sem az államhivatalnokok minden szerény követelése mellett is, nem valami rendkívüli fényes ellátás, alig leendő szükséges nemzetgazdászati helyzetünk mellett még érvekkel támogatnunk, hát még a 26,000 tisztviselő az 500 forinton felül nem emelkedő fizetésükkal, ezek hogy feleljenek meg minden takarékoság és matematikai tehetségük mellett a tiszt-i állásuk igényelte socialis kötelemeknek!

S mindamellett a budgetnek azon rovata, mely az activ tisztviselők pusztá fizetését tartalmazza, nem épen oly tulságos szerény, 1864-ben abban 34 millió forint találtatik bejegyezve. De ahhoz járul még a sok hivatali szolga, kik majd egyharmadát nyelik el annak, mi a hivatalnokokra fordítandó, a sok gyakornok és napdijnok, kiknek megdijazása szintén elég jelentékeny, úgy hogy mindezekkel az activ szolgálatban alkalmazott polgári állásu egyénekre az 1864-ki budget 55 millió forintot vet ki, jelesen fel van véve :

a hivataln. fizetése, pótlékdíjak, lakbér s adjuták fejében	37.188,446	frt
a szolgák fizetése	11.112,232	„
a gyakornokok díjilletményei	751,362	„
a diurnisták napdíjai	2.479,030	„
a rendelkező állapotban levő hivatalnokok bevételei	536,294	„
Tantiemek s természetbeni hasznok	1.534,233	„
jutalmazások és segélyezések	1.493,518	„

együtt : 55.105,115

ahoz járulnak még a nyugdíjak, nevelési illetmény a volt tisztviselők s özvegyeik, árvaik részére	11.012,693	„
irodai eszközök beszerzése, lakbér, hiv. épületek fenntartása, utazási díjak és költségekre	16.085,238	„

összesen : 82.203,046

Mindezekből világos, hogy a birodalomban nem az alkalmazott államközlegek magas fizetése, hanem egyedül nagy számuk az, mi a közigazgatást költségesse, és a tisztí fizetéseknek korszerű felemelését lehetlenné teszi.

197. §. Magyarországnek a közbudgetben való részesülése.

Azon kérdés, valjon mennyivel részesül Magyarország az összes ausztriai államháztartásban, és mennyiben növesztetett ujabban ebbeli részesülési aránya, valamint magában véve felette fontos, épen oly nehéz annak teljesen megnyugtató megoldása, nem csak mivel a multa erre vonatkozó biztos adatok hiányzanak, hanem jelenben is nehéz, hogy mit kelljen a fennlevő adatokból felhasználni, hogy e viszony kellőleg felderíttessék. A multat illetőleg *Fényes Magyar- és Horvátország* és a kat. végvidék összes jövedelmeit és kiadásait külön-külön 34., millió forintra teszi, de elnézve, hogy ez csak valószínű felvetéseken alapszik, nem áll homogen elemekből, hanem nyers és tiszta jövedelmi tételek összevegyítvők, a birodalmi kincstár részére fizetendő 4. mil. forint hadiadóval, a deperditák betudásával 5. millió forintra számított háziadó ugyanazon rovatban sorakozik, szóval a felvett 34. millió forint jövedelem és ugyanannyira tett kiadás csak becslésen sarkaló, a valót nagyobb kisebb valószínűséggel megközelítő adat.

Ha jelenleg vesszük Magyarországot és pedig a legszorosabb értelemben, és vesszük, hogy mennyivel járul a birodalom összes brutto jövedelméhez, azt találjuk, hogy egy maga a 100 millió forintot már jóval meghaladja, 1860-ban már 108 mil. forintra rugván Magyarország összes brutto jövedelme, de ha csak a tiszta jövedelmet is szemügyre vesszük, igen tekintélyes azon részlet, mely hazánkra esik, főleg, tekintve a specíficus magyar kiadások öszletét, t. i. a magyar kanczellária igényletét. A magyarországi járulék az összbiriodalmi tiszta bevételekhez szintén évről évre gyarapodik, mint következő összevetésből világosan tűnik ki, járult Magyarország a közjövedelemhez, és pedig :

	1860-ban	1861-ben	1862-ben
a direct adókhoz .	24. ₄ mil. frttal	21. ₈ mil. frttal	33. ₁ mil. frttal
az indirect adókhoz	38. ₀ „ „	28. ₄ „ „	37. ₈ „ „
államjav. bányajöv.	2. ₈ „ „	4. ₈ „ „	1. ₈ „ „
különfélékhez . .	1. ₅ „ „	0. ₈ „ „	3. ₄ „ „
tőkeelidegenítéshez	0. ₆ „ „	0. ₆ „ „	0. ₄ „ „

együtt . 67., mil. frttal 56.₄ mil. frttal 76.₀ mil. frttal.

Ebből kitetszik, hogy különösen 1862-ben szembetűnően növekedett Magyarországnak igénybevétele, jelesen direct adóztatás útján; jelesen ez utolsó évben tisztán szolgáltatott Magyarország:

	mil. frtot		mil. frtot
direct adó fejében . .	33. ₁	lottojövöd. fejében . .	0. ₈
fogyaszt. adó fejében .	10. ₆	postajövöd. „ . .	0. ₇
határvám „ . .	1. ₁	domanialjavak . . .	1. ₃
sójövödék „ . .	8. ₉	különfélék	3. ₄
dohányjövödék „ . .	7. ₄	elidegenítések . . .	0. ₄
bélyeg és illet. „ . .	8. ₁		

együtt : 76.

ha ezen járuléki summával egybevetjük a magyar udv. kanczelláriában a saját bevételek felett kimutatott specifikus magyar kiadásokat 11—12 mil. forintot, akkor Magyarország után 50—60 mil. forint marad a birodalmi igényletre, de még azon kiadások levonásával is, melyek a közigazgatási közlegek fenntartására a hivatalos adatok szerint szükségeltetnek, még elég jelentékeny a felesleg, így 1860-ban a kiadás 27.₂ millió forintra, a felesleg pedig 40 millió forintra rugott, 1861-ben a kiadás 18 millió, a felesleg 38.₁ millió forintra ment stb.; szóval 40—60 millió forint az, mit Magyarország saját államigényletei teljes fedezésén felül, tisztán szolgáltat, minden egyes évben, a közbirodalmi egyetemleges fináncz-célok valóztatására.

a) Azon szemrehányás, mely Magyarországnak rendesen tétetik, hogy 1848 előtt csaknem semmivel sem járult a közbirodalmi terhek közös viseléséhez, mely szemrehányás némelyeknél már annyira ment, hogy a birodalom mai válságos fináncz-helyzeteért egyenesen a magyar tartományoknak előbbi particularismust akarnák felelőssé tenni, épen nincs igazolva; ha igaz is, hogy a mi Magyarországtól hadi adó fejében fizettetett, mintegy ötödfél millió forint és a háziadóba beszámított deperditák fejében járt mintegy 100,000 forint, semmi arányban nem állott a többi tartományok pénzbeli tartozásaival, nem szabad másrészt szem elől tévesztetni, hogy Magyarország, kivéve a fogyasztási adót és a dohányt, minden egyéb indirect adó és a jövedékben már ezelőtt is testvériesen osztozkodott, nem szabad ignorálni, hogy a koronai és kamarai jöszágoknak legnagyobb része magyarországiak, hogy a kincstári bányászatnak főszíntere mindig hazánk vala, de nem szabad különösen szem elől tévesztetni azt, hogy ha kevesebb került is ki ez országból, de nem is került az a birodalomnak semmibe, maga látván el szükségleteit, maga fedezvén minden költségeit. Jelenleg alig lehet többé a testvérszágoknak e tekintetben panaszuk, mert ha mindjárt Alsó-Ausztria és Csehország azon feleslegre nézve meg is haladja Magyarországot, melyet a közbirodalmi fináncz-célokra szolgáltatnak, ezen felesleg ott nem a direct, hanem indirect adó után áll elő, tehát azért, mert nagyobb ott a fogyasztási képesség, nagyobb aránylag a közvagyonosság, lássuk csak például az 1861-ik évi adatokat, járult ez évben:

	a direct	az indirect	adott feles-
	leget		
Alsó-Ausztria . . .	14. ₃ mil. frttal	29. ₃ mil. frttal	40. ₄ mil. frtot
Csehország . . .	17. ₄ „ „	30. ₃ „ „	39. ₈ „ „

	a direct	az indirect	adott feles-
	a d ó h o z		leget
Magyarország . .	21.9 mil. frttal	28.4 mil. frttal	38.9 mil. frtot
Morvaország . .	7.4 » »	11.9 » »	15.9 » »
Galiczia	6.9 » »	15.9 » »	14.0 » »
Lomb.-Velencze .	8.9 » »	14.9 » »	10.9 » »
Horvát-tórország .	1.9 » »	2.9 » »	1.9 » »
Erdélyország . .	2.9 » »	5.6 » »	4.9 » »
katonai végvidék .	2.9 » »	2.9 » »	2.9 » »
Steierhgség . . .	8.9 » »	6.9 » »	7.9 » »
Felső-Ausztria . .	2.9 » »	4.7 » »	5.4 » »

a többi tartományok csak 2—4 millió forintot szolgáltattak a saját igényeken felül.

D) Az államadósság.

198. §. Az államadósság keletkezése és mai állása.

Hogy miképen keletkezett Ausztriának első adóssága a mult század közepe táján, hogy mily arányban fejlődött az, jelesen a mostani század első éveiben oly annyira, miszerint már 1800-ban 658 millió forintot tett, míg a forgásban volt bankóczdulák 200 millió forintba rugtak, hogy ez utóbbiak a francia hadjáratok okozta rendkívüli erőfeszítés folytán mily mesés gyorsaságban szaporodtak el egész 1060 millió frtig, mi az 1811-ik évben az általános pénz és hitel megrázkodtatásával járt Scala név alatt, sajnos emlékü finanszpátenst tevő szükségessé, hogy a még tovább tartott ismételt hadkészülések és coalitionalis hadjáratok miképen zavarták meg újra az alig némileg rendbehozott ausztriai finanszviszonyokat, olyan-nyira, hogy a conventios láb megállapításával a tuláradt papirpénzfolyamnak ujolagos fékezése, a pénzürtéknek uj devalvatioja elutasíthatlan kényszerűséggé vált; ezt mind fejtegetni a finansztörténet tárgya. A nemzeti bank keletkezéssel, valamint egyfelől kívánatos gyógyszer a finanszbajok pillanatnyi orvoslására, ugy másfelől veszedelmes császer kinálkozott uj finanszbonyodalmakra, melyek a bank iránti tartozások évről évre sajnos növekedésében, a bankhitel lassankénti aláadásában és az 1848. és 1849-ki mozgalmak után tetőpontjukat elérni látszott finanszválságok mind nagyobb mérvbeni elhatalmazásában ki-ki által súlyosan érzett modorban nyilvánultak.

Hogy miként törekedett az ausztriai kormány ezen közte és a nemzeti bank közt mind szomorubb alakot magára öltött viszonyt újra szabályozni, hogy miféle európai külesemények által gátoltatott e szabályozási műnek sikeres foganatosításában, és hogyan lett kénytelen az államigazgatás újra, hol önkényes aláírások útján, az u. n. nemzeti kölcsönhöz belfelé, hol a legkülönbözőbb hitelműtétekhez külfelé fordulni, ezt részint a nemzeti bankról szóló szakaszban érintettük, részint mint az ujabb idők történetébe vágó tárgyat méltán elmellőzhetjük, és kik a külön ez időtájban egész legujabbig létrejött államkölcsönök lényével közelebb kívánnak megismerkedni, azokat b. Czörnig t. i. „Das oesterr. Budget“ című munkájára utalhatjuk, hol a 265—274 lapig részletes rajza található az ausztriai finanszoperatióknak.

Itt elég említenünk, hogy az olasz hadjárat után komoly szándok mutatkozott az államadóssági ügy teljes tisztába és rendbehozására, ugyanis az 1859. dec. 23-án kelt cs. patenssel egy független bizottmány hozatott létre az államadósság ellenőrzésére, az előbb fennállott törlesztő-alap megszüntetve és tőkái hol a bankkövetelések, hol a lebegő adósság egyrészének törlesztésére fordítottak, annak igazgatósága pedig államadósság-igazgatósággá átalakítva lőn, melynek kötelességül tétetett az államadósságot folytonos evidentiában tartani, annak kamatoztatásáról, valamint törlesztés és kisorsolás utján kezesbítéséről gondoskodni; a mondott alapnak pénztára pedig 1860. január 1-étől államletéti pénztárrá lőn átváltoztatva, és az ott letett értékpapírok nyilvántartása és kezelése is ugyanazon Directiona bízott.

Még komolyabb és egyedül biztos jövővel ígérkező lépés tétetett az 1862. dec. 13-án kelt birodalmi törvénnyel, mely az államadósságot a birodalmi képviselő, illetőleg annak kebléből induló ellenőrző bizottságnak felügyelete és folytonos őrködése alá helyezi; sietett is e test a reá ruházott alkotmányos tisztségben elismerésre méltó pontossággal és szabadelvűséggel eljárni, és fáradozásainak köszönhetni, hogy a tisztába jött államadósság koronkénti állásáról, valamint minden változásairól folytonos éber nyilvántartás nyomán lehető gyors és biztos tudomásunk van. Ezen ellenőrző bizottság tudósításai szerint t. i. az ausztriai államadósság o. é. visszavezetve következő volt:

	1862-ki október végén	1864-ki április végén
a megállapított régiebb adósság	63.964,484 frt	49.044,014 frt
a „ „ „ „ „ „	1.963.821,279 „	2.285.543,095 „
a lebegő adósság	413.285,075 „	158.866,172 „
lejárt visszafizetések, kármentesítések, más kormányoknak járó fizet. }	15.265,964 „ }	15.642,915 „ }
lombard-velencei adósság	70.391,839 „	65.828,180 „
főssomma :	2.526.718,641 frt	2.574.924,376 frt
földtehermentesítési adósság	522.669,641 „	521.518,868 „
együtt :	3.049.388,282 frt	3.096.443,244 frt

sőt 1864 végén az államadósság már 2,638.956,836 forintra és a földtehermentesítési adóssággal együtt 3160., millió forintra rugott, és így 1861 óta 233 mil. frttal növekedett; az évi kamat, oda érve a földtehermentesítő kötvényeket is, 141 mil. frtra rúg, de az 1864-ki pénzügytörvény e célra 155., millió forintot vett fel, miből 114., millió a folyó kamatra, 41., millió forint pedig tőkevisszafizetésre, tehát az adósság részbeni törlesztésére van szánva a).

Az ausztriai államadósság különben nem annyira általános nagysága és a magas kamatláb, mint azáltal vesz kedvezőtlen befolyást az üzleti világra, hogy legnagyobbbrészt nem belföldi, hanem külföldiek kezén forogván, kamat fejében évenként felette tekintélyes tőke szivárog ki az amugy is törkezegegy birodalomból, mihez még járul, hogy minden kül-, vagy belválságnál, minden politikai viszálynál a papírok tömegesen ván-

dorolnak vissza a birodalomba, miáltal az elárasztott belpiaczokon nem csak az állam-, hanem a magán-értékpapiroknak árfolyama is mesterségesen nyomatik, az ausztriai hitelpapírbirtokosoknak úgy mint a részvényvállalatoknak nem csekély hátrányára, minek még egyik igen sajnos következménye, hogy az által az olcsóvá és így előnyössé váló közhitelpapírok oly vonzó hatással szoktak lenni a birodalom jövője iránt nem oly könnyen elcsüggedő belföldi tőkepénzesekre, miszerint leginkább azok felé irányul a speculatio, és így még nagyobb mérvben elvonatik a belhoni tőke a különben is hitel- és pénzszegény vállalatoktól b).

a) Noha az ausztriai birodalom, tekintve államadósságának általános nagyságát, nem csak a britt, hanem a francia nemzeti adósság mögött is messze látszik állani, másként áll a dolog, ha e két államnak adóssága, mely, főleg a brittországi, csak 2'—3%-al kamatoz, azon kamatlábra vezetetik vissza, melyen az egész ausztriai adósság sarkal, t. i. 5 percentre, mert akkor így sorakoznak a nevezett államok :

	névszerinti nagysága	5% kamatláb szerint
Brittország	8018 mil. frt	5188 mil. frt
Franciaország	5241 » »	3415 » »
Ausztria	3160 » »	3160 » »

az államnak hitele legjobban tűnven ki főértékpapírainak árfolyamából, itt a főértékpapírok, mint az angol Consols, a francia járadék, az ausztriai nemzeti kölcsön stb. legújabb (1865.) árfolyamát adjuk, úgy mint ez mutatkozik, ha mindannyian 3% kamatlábra reducaltatnak :

Angolhonban	88.	Spanyolhonban	47.
Poroszhonban	76.	Ausztriában	40.
Franciaországban	65.	Olaszthonban	38.
Oroszthonban	52.	Észak-Amerikában	24.

b) A forgásban levő papírváltópénzek 1865. april elején 2.999,000 frtot tettek.

H) A hadügyi igazgatás.

199. §. A hadügyi minisztérium a közvetlenül mellé és alárendelt organumokkal.

A hadügy administratív részének legfőbb vezénylesére létezik külön *hadügyminisztérium*, mely a már másutt érintett központi irodából és a három különböző szolgálati ág szerint elosztott 18 osztályból áll, melynek mindegyike egy generalis vezérlete alatt meghatározott körü teendőkkel foglalkodik; oldala mellé vannak adva :

1. A *főhadszállásmesteri törzsigazgatóság* (General-Quartiermeister-Stabs-Direction) az ahoz tartozó hadi levéltárral, melynek főfeladata a hadtudomány haladását, főleg hadműködési szempontból figyelemmel kísérni, a bel- és külföldi szakirodalom jelesebb termelényeit megszerezni, a vaspálya és távirati vonalokat nyilvánosságban tartani, uttérképeket tervezni, új közlekedési vonalok felett hadászati szempontból véleményt adni, és a hadügyminisztériumot e szakba való tárgyalásoknál istápolni.

2. A *tüzérségi, mérnöktesti és katonai egészségi bizottság*, melyek hivatvák a maguk szakjába vágó tudományos vívmányokat szemmeltartani, megvizsgálni és a mennyire életrevalóknak ajánlkoznak, utánzásul

javaslatba hozni, a hozzájuk utasított tárgyak felett szakalapos véleményt adni, az utasításokat kidolgozni stb. a); továbbá mint a hadügyminisztérium segédhivatalai jelenkeznek:

3. a *lovasság, a tüzérség és az egészségi hadtest főfelügyelősége* (General-Cavallerie-Artillerie-Sanitäts-Truppen-Inspection);

4. a *ruhászat és a katonai ménesügy főfelügyelősége*;

5. a *katonai szekerész és utásztest főfelügyelősége*;

6. az *apostoli tábori helyettes* a tábori consistoriummal.

Közvetlenül pedig a minisztériumnak alárendelvek:

1) a *katonai földtani* intézet (militär-geographisches Institut).

2) a *hadi iskola*, meg a többi alantabb előforduló felsőbb katonai tanintézetek igazgatóságai; végre

3) a *mainczi és rastadti várparancsnokságok*.

200. §. Az országos katonai hatóságok.

A hadsereg katonai és administratív ügyeinek főbb vezérlésére az egész birodalomban létezik 10 *főhadikormányzók* (General-Commando), név szerint:

Bécsben Alsó-, Felső-Ausztria, Salzburg és Steierhgség részére,

Prágában Csehország részére,

Brünnben Morva-Szilézia részére,

Lembergben Galiczia és Bukovina részére,

Udineben L.-Velencze, Tirol, Karantán, Krajna és Istria részére,

Zára városában Dalmáthion részére,

Budán az 1860-ik év előtti értelemben vett Magyarország részére,

Temesvárott az 1860-ig fennállott Szerbvajdaság és a szerb-bánsági katonai határőrvidék részére,

Zágráb városában Horvát-tórorság és horvát-szlavon végvidék számára, végre

N.-Szebenben Erdélyhonra nézve.

Ezen országos katonai kormányzéseket közvetlen alárendeltségben a hadügyi minisztérium alá a hozzájuk tartozó kerületben elhelyezett hadtestek, katonai hatóságok és intézetek felett nem csak a főbb közigazgatási, hanem a katonai főbb kormányzat is illeti, miért élükön egy magasabb generalis áll, mint főparancsnokló tábornok. Ezen országos katonai hatóságok rendszeren 6 osztályban (katonai, igazságügyi, gazdasági, élelmezési, egészségügyi és hadépítészeti) intézik el az administratív és katonai szolgálat teendőit; a 8 hadtesti parancsnok csak háboru idején egyszeresmind administratív hatóságok, különben csak tisztán katonai közlegyek merőben taktikai vezényletre. A főhadikormányzók és az egyes ezredek és hadtestparancsnokságok közt mint ellenőrködő középhatóságok szerepelnek a *dandár-parancsnokságok* (Brigade-Com.), melyeknek létszáma és elhelyezése a szükséghez képest időről időre változik. Ide végre, mint katonai hatóságok még a város-, hely- és várparancsnokságok is tartoznak, melyek azonban más tekintetben a hadintézetek közt is szerepelnek (l. a 202. §-t).

a) Az ő felségének vezérsegédsége (Generaladjutantur) is kat. hatóság jellegével bír, az „Armee-Beörden“ közt foglalván helyet. A §. szövegében elősorolt állandó bizottságokon kívül vannak még időlegesen alakíttatni szokott vagy csak nem állandó szervezettel bírók is, mint péld. a várerődítési központi bizottmány, a tábori kar és várnoki törzs főbb tisztjeiből, a várak és erődítvények rendszeres kiépítésére, jelesen a birodalom északkeleti részének hadászati tekintetben való védelmi állapotba helyeztetésére. A birodalom több elsőrangú várakkal bír, melyek hol fedezetül, hol hadműködési vonalul szolgálnak, névszerint nyugat-észak felé *Josefstadt* és *Theresienstadt* meg *Olmütz* városok szerepelnek, melyeknek kiegészítésül *Prága* városa és *Königgrätz* erődítvényei szolgálnak; a nyugati s délnyugati rész a természetből ugyan hatalmas havasok s könnyen védhető hegyzorosok által fedezve van, mindamellett *Kufstein* mint elsőrangú vár, továbbá *Salzburg*, és a Miksa-féle tornyokkal körülvett *Lincz* a védelmi rendszer helyes kiegészítésül szolgálnak, Tirolnak pedig Lombardia eleste után még nagyobb hadászati fontosságú völgyzsorulatai *Brixen* és *Nauders* mellett újabban különösen megerősítve lőnnék. Az agresszív politikájánál fogva nagyobb veszélylyel fenyegető olaszkirályság ellenében van az ismeretes várháromszög *Mantua*, *Peschiera* és *Verona* elsőrangú várak, meg *Velence*, *Belluno*, *Legnago* erődítvényei; a birodalom beljében jelesen *Komárom*, e valóban szűz vár, és több másodrangú várak, vagy csak erősített helyek, mint hadászati becses pontok jelenkeznek, névszerint: *Arad*, *Ó-Gradiška*, *Brood*, *Károlyváros*, *Cattaro*, *Zara*, *Ragusa*, *Czettin*, *Lippa*, *Eszék*, *Knin*, *Pétervárad*, *Temevár*, *Károlyfehérvár*, *M.-Vásárhely*, *Krakó* stb. A várak fenntartására az 1864-ki finansztörvényben 1.817,930 frt, a németszövetségi várak, jelesen *Mainz* és *Rastadt* fenntartásához való járulékul 289,000 frt; végre új erődítések fogantatására 1.514,300 forint, együtt tehát a várerődítvényi célokra 3.121,230 forint van felvéve.

201. §. Az ausztriai hadsereg szervezete.

Az 1857-ki január 27-ről való legfelsőbb elhatározással a cs. kir. ausztriai hadsereg számára kelt külön alapszabályban a szervezés főelvei lőnnék megállapítva, melyek szerint 4 főalkatrész különböztetendő meg, t. i. az állandó hadsereg, a hadintézetek, hadi hatóságok és a hadtörzs.

A hadsereg maga, mint fönnebb érintetett, 8 testre (Corps) oszlik, melyeknek élén álló parancsnokok néhol (mint az 1. 2. és 4-ik testnél), egyszeremind az országos hadi kormányshéz parancsnokai, másutt (mint a 6. és 8-iknél), attól különvalók, jelesen a 3. 5. és 7-ik test, mely az olasz ármádiát képi, külön Veronában székelő és közvetlenül a hadügyminisztériumnak alárendelt főparancsnok alatt áll. A haderő és pedig a szárazföldinek szervezése és létezése, más béke, más had idején, a béke és hadi láb közti különbség, mely részint az 1857-ik évi szabályzatón, részint az utóbbi rendeleteken sarkal, következő egybeállításból tűnik ki:

I. gyalogság.		békelábon fővel	hadlábbon fővel	
80 ezred sorgyalogság & négy zászlóaljjal	}	204,528	433,744	
14 „ határőrvidéki gyal. 3. és 4. sz. a.				
1 „ tiroli vadászok				
1 zászlóalj határvidéki (Titeli)				
32 „ tábori vadász				
10 század egészségügyi sereg	}	39,183	41,903	
II. nehéz és könnyű lovasság.				
12 ezred vasasok . 5 escadronnal				
2 „ dragonyosok 6 „				
14 „ huszárok . 6 „				
13 „ dzsidások . 6 „				

III. tüzérség.		békelábon fővel	hadlábon fővel
12 ezred tüzérség	}	31,958	56,947
1 „ röppentyüs és hegyi tüzérség			
1 „ tengerparti tüzérség			
20 tüzérszer-parancsnokság és a törzse			

IV. műtani sereg.			
2 várnoktesti (Genie) ezred a directiókkal együtt	}	9,933	15,002
6 zászlóalj utászok (Pionier) a törzsszel együtt			
a hadszekerészeti test		3,307	22,670
10 ezred csendőrség		9,123	9,123
8 katonai rendőrség-osztály		2,552	2,552
a ruhászati bizottságoknál, ménes, kórházak s egyéb katonai intézeteknél, valamint a hadi köteléken kívül lévő vezérkar stb.	}	20,199	31,585

összesen : 320,783 613,526

51,479 lóval béke és 116,937-el had idején.

A vezérkar 1865 elején következő alkatelemekből állott:

	valós.	szolgálatb.	szolgálaton kívül.
tábornagy	3	—	—
hadszernagy és lovasság vezére	16	27	—
altábornagy	75	128	—
vezérőrnagy	124	175	—
együtt :	218	330	—

összesen : 548

a fel- és alattas tisztek száma pedig a hadseregnek és a tengerészetnek az anyatörzskönyv szerint 1864 elején 16,981 főre rugott.

A hadsereg kiegészítése az 1858. sept. 29. kelt és nov. 1. hatályba lépett szabályzat és némely utóbb létrejött pótrendeletek szerint a) akkép történik, hogy legelől a katonai képzőintézetek növendékei soroztatnak be, továbbá önkényes beállítás, vagy hivatalból való kiállítás, a korosztályok, és pedig a 21 – 27-ki, mint katonaköteles korban levők közül a sorsrende szerinti kiállítás, végre a már teljesített szolgálati kötelezettség önkényes megújítása által. E szabályrendeletekben részletesen meg van határozva, hogy kit illet és miféle feltét alatt a törvényes mentesség, hogy miféle eljárás szerint kell az avatásra felhívottaknak összezeratniok, a sorshuzásnak, valamint a hadkötelesek orvosi megvizsgáztatásának végbemenie stb. b). A helyettesítés ügye 1856. febr. 21-én kelt rendelettel lön szabályozva, és csak a megállapított váltságdíjnak (mely évről évre külön határoztatik meg, jelesen 1865-re 1200 frt) annak idejében történt lefizetése nyujt teljes katonamentességet, ezen taksákból, melyek évenként 2 – 3 millió frtra rugnak, külön alap képződött, melyből az uj 8 évi hadszegédésre magukat kötelezők részint emeltebb zsoldot, részint egyéb pénzbeli előnyöket nyernek, ugyanaz uton a már valóságos szolgálatban álló legények concertatio utján elbocsáthatók.

A nyolczévi hadszegődés után a legény még két évig a tartalékban eles szolgálni, mivégett a tartalék-legények különös evidentiában tartak és fegyver alá szólítva bármikor újra beállani tartoznak. A kiszolt katonák, a mennyiben sérvvitézek vagy a rokkant katonák számára álló intézetek egyikében láttatnak el, van pedig 3 fő- (Bécs, Prága és Szombat városában) és 3 fő *agghadhsz* (Neu-Lerchenfeld, Cividale Szakolczán), vagy csak u. n. patentalis illetményenyl láttatnak el; a többi szolgálatra képesek pedig az 1853. dec. 19-én kelt legf. elhatározás értelmében kiváló igényenyl birnak az állam vagy közalapítványi állgai állomásokra, mi végett a hadügyminisztériumnál külön bizottmány ezek az erre igényt tartó kiszolgált legények kellő nyilvántartásaul.

a) A hadkiegészítésre vonatkozó összes szabályrendeletek s hivatalos utasítások ybefoglalva legujabban a magyar kir. helytartótanács által egy kötetben adattak ki, ntegy vezérfonalul az e szabályrendeletek szerint eljáró polit. közhatalóságoknak.

b) A hadkiegészítés statistikája az ausztriai birodalomban még koránsem szoltat oly részletes és becses adatokat, mint más némely culturállamban, jelesen Poroszmban, mindamellett a közleményekből elég tanulságos következtetések vonhatók, iért itt csak röviden az utolsó évtized kezdő és befejező évének némely ujonczozási latait egybeállítva adjuk, volt :

	1853.	1863.
összeirt katonaköteles egyén	1.136,156	932,163
ebből alkalmatlan a mértékhiány miatt . . .	76,816	82,427
» » más testi v. lelki baj » . . .	257,172	298,829
» katonamentes a törvény szerint . . .	290,412	158,594
és pedig papok, tanárok, tisztviselők s deákok . . .	9,909	11,691
birtokviszonynál fogva	38,544	45,651
családi viszonyoknál fogva	241,959	101,252

Az évenként szedetni szokott ujonczok száma csak keveset változik egyes években, így volt például :

	1853.	1863.
az önkénytesen beállottak	1,733	1,861
a hivatalból kiállítottak	2,453	2,733
sors utján »	76,778	76,150

együtt : 80,964 80,264

A kiegészítő legénységnek mindenik katonasállító járásra eső száma rendszerint az első és azután a második korosztályból a 21 és 22 évesek közül kiállítandó; a magasabb korosztály fokonként csak annyiban veendő igénybe, a mennyiben az mulhatlanul szükséges; a közönséges ujonczozásnál az öt korosztályon túl nem kell menni; minél inkább vétetnek ennélfogva a magasabb korosztályok igénybe, annál inkább jele az annak, hogy a 21 és 22 évesek vagy egyáltalán csekélyebb számmal vannak, vagy hogy köztök sok szolgálatra alkalmatlan található, e szerint az 1863-ki ujonczozásnál kikerült

az I. korosztályból	59,387	vagyis 74. %
a II. »	13,771	» 17. »
a III. »	3,629	» 4. »
a IV. »	2,745	» 3. »
az V. »	732	» 1. »

együtt : 80,264.

202. §. A hadintézetek (Armeeanstalten).

A hadintézetek közé számíttatnak :

1. A *hadipénztárak*, van pedig a főhadi fizetőhivatalon kívül jelenleg 12 önálló hadipénztár;

2. Az *élelmezési* ügyre nézve, mely egészen a katonai kormány kezében van : 5 felügyelőség alatt (Bécs, Buda, Prága, Lemberg és Veronában) 58 fő-, 17 vár-, 20 készlet élelmezési raktár és 12 külön ágyraktár létezik, összesen 107 mindannyi külön katonai parancsnokság alatt levő raktárak a).

3. A *ruhászati bizottmányok*, t. i. a bécsi főruhászati rakhelyen kívül van 7 bizottmány (Stockerau, Prága, Brünn, Ó-Buda, Grác, Velence és Jaroslav városokban) külön-külön parancsnokok alatt.

4. A *katonákórházai* ügyre nézve van 32 várőrségi és 103 hadseregbeli kórház, mindannyi külön katonai parancsnokok alatt.

5. A *gyógyszerészeti* intézetek, jelesen a gyógyszerek kezelési igazgatósága Bécsben a gyógyszerek főrakhelyével (Medicamenten-Haupt-Depot), továbbá az egyes főkrakhelyek, vár és őrségi, valamint agghadházi gyógyszerházak, összesen : 44 b).

6. A katonai *fürdőházak*, van pedig a sinlődő katonai egyének számára 20 efféle kat. vezénylet alatti fürdőház c).

7. A *szállítandók gyűlházai* (Transport-Sammel-Häuser), ujonczok, tartaléklegények, maradozók stb. gyűjtésére és a rendeltetés helyére való szállítására, összesen 16 d).

8) *Fegyelmi század* (Disciplinar-Compagnien) van jelenleg 5, azon legények számára, kik büntetésül ilyenbe rövidebb, hosszabb időre besoroltatnak e); továbbá 56 külön katonai parancs alatti *fogház* (Stockhaus).

9) A *tüzéri, szekeresi és utászi szerparancsnokságok*, összesen 30, továbbá a várközi test és a tüzérség műtani részének, jelesen a löszerek és fegyverek gyártásának igazgatására van 48, illetőleg 9 igazgatóság (Genie- és Artillerie-Directionen), az utóbbi közt van a bécsi nagyszerű fegyvertár (Arsenal) igazgatósága is.

10) A *katonai ménesügy*, névszerint a katonaménlovak 9 rakhelye és 5 kir. ménes-parancsnokság f).

11. A *katonai nevelő- és tanintézetek*, miről alantabb, és a már érintett agghadházak parancsnokságain kívül van a gyalogság kiegészítésére 80 *haditoborzás-járási parancsnokság*, és a vadászok részére 33 *pótcapat-parancsnokság*; végre

12. a *vár, városi, helybeli és várerődítvényi parancsnokságok*, milyen összesen 70 van g).

a) Háboru idejében még külön kincstári húskezelési üzlet szokott szerveztetni.

b) Hadjárat idejében a szükséghez képest tábori gyógyszerházak szerveztetnek és hol a bécsi fő-, hol a főkrakhelyekből, hol a fennálló gyógyszerházak által láttatnak el a szükséges orvosságokkal.

c) Azonfelül vannak a főfürdőhelyeken hol állandó katonai felügyelőségek, mint Baden, Gräfenberg és Freivaldauban, hol csak a fürdőidényre, mint Karlsbad, Teplicz (Cseh) Póstyén, Teplicza, Füred, Mehadia, Ischl, Marienbad stb.

d) Szállító- és gyűjtőházak vannak Bécs, Grác, Brünn, Laibach, Prága, Olmütz, Krakó, Lemberg, Triest, Velence, Udine, Verona, Pest, Pozsony, Temesvár és Nagyszombat városokban.

e) Fegyelmi századok következő helyen vannak, kettő Theresienstadtban, egy polyfahérvárott, egy végre Olmüczben; az ötödik Csehországban invalidusok zére van.

f) A 9 ménlórakhely van Lambach melletti Stadl, Grác, Nimbürg, Brünn, Dro-wice, Székesfehérvár, Nagy-Körös és Seps-Sz.-György helyeken; az 5 ménes pedig nezóhegyesi, bábolnai, kisbéri, radauczi és piberi.

g) Ezek tulajdonképen a katonai hatóságok közé sorakoznak, de a várak fenntartására és erősítésére vonatkozó intézmények és erre kívánt költségek a budgetben is hadintézetek számára levő rovatokban szerepelnek.

203. §. A hadtörzs (Armee-Stab).

A hadtörzsnek alkatelemei e következők:

I. a vezérkar, ahoz pedig nem csak a hadvezérség és a külön testek, mint a tüzéri, várnoki, utászi, szekerészeti test törzsei, hanem még az ezred-, vagy külön hadtestek kötelékén kívül akár állandóan, akár időle- gesen alkalmazott minden törzs- és főtisztek számíttatnak; kik t. i. ugy- nevezett békeállomáson, mint péld. a hadi levéltárnál, vár- és városi parancsnokságnál, őrségi kórházakban, ruhászati bizottmánynál stb. alkalmazvák;

II. a katonai felek, a hová tartoznak:

1) a *tábori papság*, t. i. a tábori apostoli vicarius és oldalán levő consistorium főkörmányzata alatt, minden főhadi kormányzék mellett (a temesvárit és zárait kivéve) van egy *tábori főpap* (Feldsuperior) az egy- ház-administratív ügyek vezényletére, továbbá 20 őrseregi lelkészen kívül minden ezrednél, önálló hadtest- és intézetnél vannak tábori papok (öss- szesen 96), mint az illető test- vagy csapatnak lelkészei, és az akatholiku- sok részére evang. őrségi predikátorok (összesen 12) a);

2. a *hadbiztossági* hivatalnokok, van pedig 76 ily biztosság, melyek- nél egy osztályfőnökön és 11 general-hadbiztoson kívül, 86 fő- és 183 hadbiztos, 126 hadbiztosi segéd és alárendelt tiszti személyzet van alkalmazva;

3. a *hadbírósdági* tisztek, jelesen 7 generaltörzs, 32 főtörzs és 39 törzs hadbíró, végre 310 auditor; mindezek nem bírnak többé, mint ezelőtt, megfelelő katonatiszti ranggal, hanem a katonai felek közé sorolvák, szintugy

4. a *tábororvosi és egészségi személyzet* is, van pedig a hadügyminisz- térium és az egyes országos katonai hatóságok oldalán levő 1 general és több főtörzshadorvoson kívül, ugy a hadseregnél, mint azonkívül állan- dóan alkalmazott, és pedig 87 törzs-, 358 ezred-, 306 tábori főorvos és 353 főseborvos b).

III. *Katonai tisztviselők*, a hová tartoznak a hadpénztári, élelmezési, kat. számvevőségi és irodai, építési és szerigazgatási hivatalnokok, a gyógyszerkezelési tisztviselők, a tüzérség és a földtani intézet technikai tisztviselői, végre a katonai ménesek gazda- és erdőtisztviselőisége;

végre IV. *katonai alfelekhez* soroltatnak, a kat. alorvosok és orvosi segédek, a fegyenczek és foglyok felett felügyelő személyzet, a hadintéze-

teknél alkalmazott mesteremberek és alsóbb technikai személyzet és a katonai szolgák.

a) A tábori papság szervezetére v. ö. egyházjogi munkám 156. 157. §§-ait. Az 1861. jun. 13-án kelt legfelsőbb elhatározás által az I. és II. osztályú tábori lelkészek száma üregbitve és az evang. órségi predikátorok száma 12-re megállapítva lón, holott ez év előtt csak egy evang. predikátor volt alkalmazva (birodalmi törvénylap, 1861 : 66. sz.).

b) Érdekes itt a hadseregnek mutatkozó morbiditásról némely adatokat följegyezni, a betegek száma volt :

	általán	egyhavi átlag	a sereg létszá- mához mérve
1861-ben	473,329	36,244	8.6%
1862-ben	345,718	25,869	6.4 "
1863-ban	301,626	22,293	?

a megbetegedettek közül :

	felgyógyult	nem gyógyult	más kórházhoz áttétetett	meghalt
1861-ben	314,401	3226	128,957	6682
1862-ben	280,444	8671	32,462	6203
1863-ban	243,633	7829	27,655	5811

és így a halálozás és gyógyíthatatlanság eseteire következő arányviszony mutatkozott :

	halálozás	gyógyíthatatlanság	együtt
1861-ben	1.1%	0.7%	2.8%
1862-ben	1.8 "	2.4 "	4.2 "
1863-ban	0.8 "	2.8 "	4.6 "

végre előfordult ugyanazon három évben :

	öncsonkítás	öngyilkolási kísérlet	öngyilkolás
1861-ben	65	111	291
1862-ben	33	97	287
1863-ban	32	94	256

204. §. A katonai nevelő- és tanintézetek.

Hogy a hadtudomány folytonos haladásához képest a hadsereg szakavatott fel- és altisztek felett kellő számmal rendelkezhessék, és hogy a katonai egyéneknek alkalom nyujtassék gyermekeik a katonai pályára való ingyenes kiképzetésére, az 1852-ki febr. 12. kelt legf. elhatározással az összes tan- és nevelési ügy gyökeres átalakulást nyert, csak hogy az e szervezés folytán életbeléptetett intézetek közül számos megint mint felesleges, megszüntetve és a fennmaradtak is gyakran más városba áthelyeztetve lettek, úgy hogy e tekintetben is a legutolsó évtizeden át igen sok változással találkozni, jelenleg t. i. mint nevelőintézetek vannak :

1. *Alsó katonai nevelőházak*, eredetileg 12, utóbb 10, jelenleg azonban csak 4, t. i. Fischau és Lajtha melletti Bruck városában Alsó-Ausztriában, Prerauban (Morvaország) és Fehértemplom városában (katonai őrvid.) katonai árvák és katonák fiai számára, négyévi folyamattal, felvétetnek a 7 éves koruk, mind államköltségen neveltetik, és a kitűnő képességük közvetlenül a hadapród-intézetbe, a többiek a felsőbb nevelőházakba lépnek át.

2. *Felső nevelőházak* elein szintén 12, jelenleg 5, Strass (Stiriában) Kuttenberg, Kőszeg, Kassa és Kamenitz (kat. végvidék) városban, hasonlólag 4 tanfolyammal, de ezekbe magánosoktól is felvétetnek növendékek (11—15 életkorig), az elméleti tanfolyam befejeztével ezelőtt rendszeren a fennállott századbeli tanodába történt az átlépés, a gyakorlati képesség megszerzésére.

3. A gyakorló *századbeli iskolák* (Schul-Compagnien) száma is tetemesen leolvadt, elein t. i. minden fegyvernemre külön és pedig 20 lett hatályba léptetve, jelenleg csak 8 áll fenn, kettő a gyalogság számára (Hainburg és Olmützben), négy a tüzérség szolgálatára (Prága, Olmütz, Krakó városában és Liebenauban Steterhgségben), egy-egy a várnoki (St.-Pöltenben) és utaszi test részére (Tullaban).

4. A *hadapródok intézetei* (Cadeten-Institute), milyen 4 létezik (Hainburg, Marburg, Kismarton és Fiumé városában), mint középtanodák szerepelnek, melyek a felsőbb tanulmányokra kívánt előkészülést közvetítik, a katonai, állam- és országrendi, valamint magánalapítványok után ingyen tanításban részesülő növendékeken kívül fizetési növendékek is vétetnek fel, a mennyiben 11—13 éves életkoruk.

5. Felsőbb tanintézetek gyanánt van a három katonai akadémia, tudniillik a *bécsujhelyi* (gyalogság és lovasság számára); a *znaimi várnoki* (Genie-Akademie) és a *weisskircheni* tüzéri akadémia, mindegyik 4 évfolyammal az illető fegyvernemre szükségelt tisztek elméletgyakorlati felsőbb kiképeztetésére; a két utóbbi tanintézeten van még azonfelül felsőbb tanfolyam azok számára, kik mélyebb tanulmányozás által magasabb hadtudományi készségre törekcszenek.

6. Vannak azonkívül felsőbb specialis tanintézetek, jelesen a *bécsujhelyi* katonai tanítókat képző tanintézet; katonai igazgatási tanintézet Bécsben az adminisztratív közlegek szakavatott kiképeztetésére; a hadbiztossági és hadbírószági gyakornokok kötelesek, az élelmezési tisztek és hivatalnokok pedig jogosítvák e tanintézet látogatására; továbbá a *lovasság központi iskolája* Bécsben. Ide tartozik még a *József-féle orvosbészeti akadémia*, mely 1848-ban megszüntetve ugyan, de 1854-ben, mint katonai felsőbb tanintézet ujlag szervezve lett, rendeltetése a katonai orvosok kiképeztetése, nemkülönben a bécsi *állatgyógytanintézet*, végre mint legfelsőbb tanintézet némileg tekinthető a *hadi iskola* Bécsben. oly tisztek számára, kik legalább két éven át a seregnél kitünően szolgáltak, az élészabott vizsgát sikeresen letették és a 26-ki életkort még tul nem haladták, főrendeltetése a tábori kar igényelte magasabb tudóm. képzettség közvetítése.

A felsőbb tanintézetek, ugymint a kadét-intézetek és a Hernalsban levő felső képző-intézet katonatiszti leányok javára közvetlenül a hadügyi minisztériumnak alárendelvék, melynek oldalán a tanintézetek egy külön felügyelője létezik. A tetemes csökkenés, mely főleg a katonanevelőházak és századbeli iskolák részéről beállott a növendékek létszámában leginkább válik érezhetővé, mi legvilágosabban következő párhuzamból kitünik; volt:

	1854-ben		1863-ban	
	általán	köztük fizetési	általán	köztük fizetési
a katonai akademiákon . . .	937	279	636	98
felőbbsepecial. tanintézetek	780	—	656	—
kadet. intézetekben . . .	399	80	700	43
századiskolákban	1904	293	881	115
felőbb nevelőházakban . .	1982	462	987	90
alsóbb „ . . .	925	32	443	1
összesen :	6927	1146	4303	347

ebből különösen a polgári állapótuak részéről a katonai pályához való hajlamnak az utolsó évtizeden át beállott tetemes csökkenése világosan kivehető a); mindamellett a katonai képző-intézetek kiadásai az 1864-ki budgetben is nem sokkal kisebb summával jelenkeznek, mint 1854-ben t. i. 1.600,000 forinttal, míg 1854-ben az annnyival több intézet 1.900,000 forintba került.

a) A katonai képző-intézetekből 1859—62. valóságos katonai szolgálatba lépett 2206 növendék, azok közül 1977 tökéletesen megfelelt, 130 csak középszorúen, 99 épen nem, és 77 meghalálozott. Az egyes fegyvernemek szerint jutott ebből :

a gyalogságnak . . .	995	utásztetnek	58
a vadásztetnek . . .	202	csendőrségnek . . .	2
a lovaságnak . . .	176	egészségi seregnek .	1
a tüzérségnek . . .	639	szekerészeti tetnek .	3
várnoki tetnek . . .	112	képzőintézeteknek .	18

205. §. A katonai érdemek kitüntetése.

A katonai érdemek kitüntetésére a Mária Terézia-féle, már másutt megemlített vitézrenden kívül létezik az 1849. október 22. kelt legfelsőbb elhatározással alapított *katonai érdemkereszt*, mely csak oly katonai tiszteknek adatik, kik vagy hadjárat alkalmával külön bátorság, férfias elszántság, magasabb értelmiség, vagy béke idején jeles buzgalom és cselekvőség által magukat különösen kitüntetik; nem jár vele ugyan sem valami rangemelés, sem egyéb előjog, de mint a valódi katonai érdemek elismerésére szolgáló egyedüli diszjel nagy becsben tartatik; áll egy ezüst nyolczszögű keresztből, vörösre zománczolt szélllel, *Verdienst*-féle körirattal, ugyanazon szalagon viseltetik, mint a vitézségi érem; a hadjárat alkalmával nyert kereszt még egy borostyánkószorúval diszlik, a vele díszesítették azt nem csak rendjel gyanánt hordják, hanem annak tulajdonosának czimeztetnek is.

Van továbbá még külön *szolgálati jel*, ugy a legénység, mint a tisztek számára, amazok t. i. ha a második 8 évi hadszegődésre magukat köteleztetik, bronz-keresztet római VIII-al, kik a másod capitulatio után pedig még harmadszor szegődtek magukat, hason keresztet nyernek, ezüst közép-mezőn XVI-féle római számmal; a tiszteknél a kereszt szintén bronzból való, de a császári cimér és a kétfejű sas rajta ezüsthől ha 25, aranyból ha 50 valóságos szolgálati évet képesek kimutatni, a midőn

az ellenség előtt töltött minden év kétévi szolgálatnak vétetik, ezen szolgálati jelek úgy, mint a rendjelek, a mell baloldalán, és pedig feketesárga szalagon viseltetnek.

Van végre 21 hajlott koru és érdemteljes generális vagy törzstiszt számára az *Erzsébet Mária*-féle alapítvány, mely némileg nyugintézetnek tekinthető, a menyiben azzal 500, 800 és 1000 forintnyi díjilletményre való igény jár; alapított 1750-ben VI. (III.) Károly özvegye Erzsébet által, ujtitatott és évi 1600 forint jövedelem erejéig öregbített leánya Mária Terézia által 1771-ben. A kinevezés a hadügyi miniszt. ajánlatára ő felsége által történik. A rend jele egy félig vörösre, félig fehérre zománczott nyolcz csúcsu csillag, közepén hosszukás fehérmező és azon egy korona alatt E. C. és M. T. betűk (Elisabetha Christina, Mária Terézia). „*Maria Theresia parentis gratiam perennem voluit*“-féle körirattal.

Azonkívül a többi ausztriai vitézrendek is épen úgy katonai, mint polgári érdemek megjutalmaztatására adathatnak, és aránylag elég bő mértékben adatnak is.

206. §. A katonai törvényszékek szerkezete.

A katonai törvénykezésre nézve az utóbbi időben koránsem állott be oly lényeges átalakulás, mint azt a polgári hatóságokra nézve másutt megmutattuk, mert, habár 1851. dec. 22-én kelt cs. patenssel új katon. törvényhatósági szabály létre is jött, ez nem igen tér el a már előbb fennállott rendtartástól, csak hogy a törvényhatóságok más nevet és szerkezetet nyertek, de az 1855. január 15-éről való császári rendelettel hatályba léptetett új katonai büntetőtörvénykönyvvel már észrevehetőbb haladás tetetett az igazságügy-reform terén.

A katonai törvényhatóság azonban, kivéve a kat. határőrvidéket, merőben személyszerinti, miután a katonai kötelék alá tartozó egyének csupán személyes viszonyain alapuló polgári és fenytő-keresetekre, nem pedig a tulajdon és birtokviszonyból származó peres igényekre terjed ki, miért a fekvőségek iránt támasztott dologjogi keresetekben, a bérlet, birtokháborítások és megkárosodások után keletkezett peres esetekben, a hűbér-, vagy hitbizományi javakra, a bányatörvénykezésre, vagy váltók és közhitelpapírok megsemmisítésére vonatkozó esetekben a katonai személyek az illető civil jurisdictio alá esnek; azonkívül a polgári törvényszékek illetékessége katonai egyének felett még visszkereset, és a pertárgyak összefüggése, valamint a pernek a katonai szolgálatba való belépés előtt történt megindítása által is megállapittatik, végre csődeljárásra is a polg. hatóságok illetékesek, a hányszor a csőd alá került katonai személy a birodalom határain belől ingatlan javak birtokában van, szóval a katonai végvidéken kívül az u. n. real-jurisdictio a katonai törvényszékeket nem illeti. Végre a jövedéki áthágásokra nézve, valamint a rögtönbiróság eseteiben is a katonai egyének a közönséges törvényszékek foruma alá tartoznak.

A katonai törvényszékek szervezete következő; a valamely ezred, hadtest, vagy intézet köteléke alatt levő katonai egyének, nejeik, gyermekeik és családjuk felett a polgári és büntetőtörvényhatóságot első folyamodásban az ezredtulajdonos felügyelete alatt és annak nevében azon ezred vagy intézetnek rendes törvényhatósága gyakorolja, ily törvényhatóság van minden gyalogság, lovasság, vadász, tüzéri, várnoki és határőrvidéki ezrednél, összesen tehát 162 ezredbíróság, melyeknek közlege a hadbíró (Auditor); a titeli zászlóaljnál egy zászlóalji bíróság, továbbá a három kat. akadémia és ugyanannyi sérvvitézház külön bírósága, végre a testőrség és a csendőri főfelügyelőség külön hadbírószága). A katonai végvidéken még a 12 szabad községben a városi tanács, illetőleg a syndicus. E hadbíróságok minden személyeskereseti polgári ügyekben, kivéve a kathol. házassági ügyeket, és a büntetőtörvénykezés összes eseteiben járnak el, és pedig a fenyítő ügyekben mint hadi törvényszék, mely ugyanazon hadsereg egyéneiből tétetik össze, a büntetés enyhítése és a kegyelmezés bizonyos esetekben a tulajdonost illetvén.

A valamely ezred köteléke alá nem tartozók, jelesen a főbb tisztek az ezredestől fölfelé, a nem valóságos szolgálatban levő katonatisztek, valamint azon egyének, kik a 202. és 203. §-ban említett hadintézetek és hadtörzshöz számíttatnak, a mennyiben valamelyik ezred vagy tanintézet köteléke alá nem tartoznak, ugymint azoknak háztartásában levő egyének, végre bármiféle katonai személyeknek hátramaradt özvegyei s árvái mind polgári, mind bűnvádi törvénykezés szempontjából külön forummal bírnak, t. i. tiszta polgárjogi ügyekre van *10 országos katonai törvényszék* (Landes-Militär-Gericht, hajdan u. n. judicia delegata militaria mixta), t. i. minden főhadikormányzók területén egy-egy, és ez a személyeskereseti esetekben jár el; ugyanezen törvényhatóság mindazon esetekben is illetékes, a midőn egy egész hadtest, intézet vagy a katonai kincstár ellen támasztatik peres igény, ugyanaz egyszersmind gyám- és gondnokhatóság gyanánt is működik.

A bűnvádi esetekben az előbb említett egyének külön *várőrségi hadbírószág* (Garnisons-Auditoriat) alá tartoznak, milyen az egész birodalomban jelenleg 48 van, mik közül 17 a magyar tartományokban (Budán, Szegeden, Sopronyban, Pécsen, Pozsony, Komárom, Kassa, Nagyvárad, Debreczen, Arad, Temesvár, Zágráb, Eszék, Zimony, Pétervárad, Nagy-Szebenben és Károlyfehérvárott).

Mint másodfolyamodás, az egész birodalomra nézve, és pedig a polgári és büntetőjogi ügyekben a Bécs városában levő *kat. főtörvényszék* (Militär-Appellations-Gericht) és harmadfolyamodásban a hadügyminisztérium négy osztályát képző *legfőbb katonai igazságügyi tanács* (Oberster Militär-Justiz-Senat, ezelőtt Justiz-Section des Hofkriegsrathes) jár el, és kivéve a kathol. házasságügyeket, minden egyéb polgári és fenyítő perben az utolsó folyamodás, mely a kat. örvidékre nézve még a bányatörvényhatóságot is legfőbb folyamodásban gyakorolja. — A katonai végvidéken t. i. vannak causalis instantiák is, a mennyiben t. i. a 12 szabad községben a tanács két keresk. ülnök hozzájárultával a váltó s keresk. ügyekben is bíraskodik, sőt a zengi tanács mellett formalis keresked. és

váltótörvényszék létezik, mely egyszersmind a horvát-szlavon határfőri partvidékre nézve a tengerjogi bíróságot képezi; a bányatörvényhatóság pedig ugyanazon végvidéki területen a zágrábi országos kat. törvényszék által, a szerb-báni területen pedig a fejrtemplomi ezredbíróóság által gyakoroltatik. A kathol. házassági perek végre az apostoli tábori helyettes törvényszéke elé tartoznak, a honnan a concordatum és pápai kirendelés folytán a felebbezés a bécsi metropolitai székhez, és a mennyiben a tábori vicarius mint kirendelt bíróság másodfolyamodásban ítelt volna, a salzburgi érseki székhez megy a felebbvitel.

A katonai törvénykezés eredményeit illetőleg, a dolog természete szerint igen pontos kimutatások állanak rendelkezésre, mik szerint az összes katonai törvényhatóságoknál, oda értve a határfővidéket is, a polgári törvénykezésénél:

	1861.	1862.	1863.
a pertárgyalások száma volt	7905	7252	6949
a felek egyezk. folytán elintézt.	2243	3311	2997
	28%	45%	43%
ítélet által elintéztetett	2638	2826	2769
hátralékban maradt	1024	1115	1183
	13%	15%	17%

a hátralékok ennél fogva folyton növekedtek, daczára annak, hogy a pertárgyalások száma általán csökkent, és a barátságos kiegyenlítések a megindított perek csaknem felének ily rövid uton véget vetettek; még magasabb arány mutatkozik a hátramaradó hagyatéktárgyalásokra nézve, ugyanis volt:

	hagyatéktárgyal.	hátramaradt	%
1861-ben	6971	2234	32
1862-ben	6531	2204	34
1863-ban	6127	2242	36

a gyám- és gondnokságügyek száma elég jelentékeny, nemkülönben az árvavagyon is, így a gyám és gondnokság alatti személyek száma volt:

1861-ben	25,519	11.,	millió forint vagyonnal,
1862-ben	25,439	11.,	„ „ „
1863-ban	25,165	12.,	„ „ „

ugy hogy a gyám vagy gondnokság alatt levők mindegyikére fejenként 490 forintnyi vagyon esik.

A büntető-törvénykezést illetőleg, bűnvádi nyomozás alá került :

	1861.	1862.	1863.
katonai büntett vagy vétség miatt	6,007	5,808	5,384
közönséges „ „ „ „	12,627	12,684	14,802
együtt :	18,634	18,492	20,186
ezekből felmentetett egészen v. csak a vád alól	1,935	1,763	2,037
megkegyelm. v. ítélet nélkül elbocsáttatott	821	776	1,183
elítéltetett	13,308	12,741	13,423
együtt :	16,064	15,280	16,593
nyomozás alatt maradt	2,570	3,212	3,593.

Az elmarasztaltak íteltettek el, és pedig :

	1861.	1862.	1863.
halálbüntetésre, névszer. akasztófára	12	9	20
agyonlövésre	17	5	16
súlyos börtönre	653	652	670
egyszerű börtönre	611	625	646
fogságra	2109	2006	2439
testi fenyítésre	9450	9000	9252
lejobbításra (Degradirung)	369	367	310
elbocsátásra	79	64	55
pénzbírságra	8	13	15
együtt :	13308	12741	13423

a) A katonai hagyatékok tárgyalására vonatkozó magyar törvényhozást illetőleg v. ö. *Wenczel Magyar Erdélyi magánjog* II. köt. 499. §-át.

207. §. A katonai határőrvidék szervezete.

A katonai határőrvidék, mint valóságos katonai gyarmat első lényeges szervezését az 1807. aug. 7-kén kelt alapszabályzatban nyerte a), de az 1850. május 7-én kelt cs. patens által engedélyezett új alaptörvénnyel e szervezet sokban lényegileg módosítva lőn, noha eredeti rendeltetése egészen fennhagyatott, és nem csak az egész végvidék az örökös monarchia egyik elválaszthatlan alkatrészének kijelentetett, hanem a határőr-intézmény, mint a hadsereg egyik kiegészítő része, elismertetett.

A birtokviszonyra azon lényeges változás állott be, hogy míg a birtok előbb valóságos katonai hűbér természetével bírt, a birtokosokat csak a hasznvételi és használati jog illetvén, most a házközösségnek tulajdonát képi, a hűbéri viszony végképen meg lett szüntetve, és a tulajdonjog meg lőn alapítva. Fekvő birtokot a végvidéken csak azok szerezhetnek, kik a határőri fegyverkötelezettséget magukra vállalják, kivételesen tisztek, hivatalnokok és papok egész 3 holdig, iparosok és kereskedők, kik a házközösségen kívül léteznek, egész 6 holdig szerezhetnek földeket. A birtok *törzs- és tartozékföldekre* oszlik, amazokat azon telkek képezik, melyek valamely végvidéki házhoz, mint annak törzsvagyona telekkönyvileg be vannak jegyezve, vagyis a tulajdonképeni katonai telep, a többi földek, jelesen szőlők stb. tartozéknak tekintetnek; a törzstelep, a vég-szükség eseteit kivéve, elidegeníthetlen, és csak bizonyos feltételek mellett becsára egy harmadrészeig adósságokkal terhelhető, de a tartozékföldek az elészabott módon eladhatók. A közlegelő a község tulajdonát teszi, melyből egyes telepvények számára bizonyos esetekben a mulhatlanul szükséges ház- vagy kerti telek kihasítható, de egész felosztása, vagy elidegenítése csak törvény útján történhetik, a meddő-telkek is a község tulajdonába esnek, az erdőségek ellenben az államé, de a határőrvidékiek előbb volt ingyenes faizási és makkoltatási joguk további élvezetében meghagytak, valamint a magánerdők nevelése és ezentuli bírása is megengedettik.

A patriarkális életen sarkaló házközösség, ezen a communismusnak egy nemét képző intézmény az újabb alapszabály által is épségben fennhagyatott, mely szerint a valamely telepre összeirt családok, ha köztük nincs is akár vérkapocs, akár házassági vagy egyéb szorosabb kötelék, egy házközösséget képeznek, a család által választott legidősbik szolgálatmentes férfitag, mint a ház atyja, gazdája (Gospodar) és annak neje, vagy más arra alkalmas nő, mint házi anya, a rend és csend fenntartására ügyelnek és a közös vagyont kezelik, minden, a mi közös erővel szereztetik, közszerzeményt képez, és a családtagok fenntartására szolgál; a tagok a házi atya beleegyezése nélkül nem mehetnek keresetre a házon kívül, különben az egész keresményt kötelesek a ház javára átengedni, de az engedély mellett a házon kívül tett keresményből is egy bizonyos rész a közösség alá bocsátandó; fekvőséget az egyes tagok külön nem szerezhetnek, azok mindenkor közösökké válnak, ha csak a szerző a házközösségből ki nem lép, de ingó vagyont ki-ki maga számára szerezhet, és azok jogosan megszerelve, péld. ajándék, nőhozomány, vétel útján stb., a szerző külön tulajdonát képezik; az egyes tagok közt a házi atya osztja ugyan fel egy a teljesítendő munkát, mint a közjövédelmet, de azért felelősségre is vonható; eladásoknál, bérbeadás, terhek elvállalása, vagy egyéb a közvagyont illető fontosabb ügyeknél, minden, a 18-ik évet meghaladott fitag meghallgatása és a többségnek beleegyezése szükségeltetik; a házközösség felosztása pedig csak határozott feltételek alatt, a községi hatóság közbejárása mellett foglalhat helyet; a házközösségbe csak olyanok vehetők fel, kik a határőri kötelezettségeket magukra válladják, a számadás és házfőnöki engedély feltételezése alatt az egyik házközösségből a másikba való átlépés is meg van engedve, de a kilépő elveszti a ház fekvőségeire való további igényeit; kik engedély nélkül kilépnek, szökevények gyanánt tekintendők.

Addig, míg valamely házközösségben férfitagok vannak, azok egyforma joggal bírnak a ház ingatlan birtokára, de arról végrendeletileg nem intézkedhetnek, hanem a férfitagok kihaltával a jog a nőtagokra megy át, kik vagy maguk közt közösen tovább folytathatják a gazdálkodást, vagy a határőri szolgálatra köteles és képes férfiakat férjül vagy különben is a házközösségbe bevétethetnek; ha csak egy nőszemély maradna hátra és ez oly férjhez menne, ki magát a végvidéki szolgálatnak alá nem veti, a fekvő birtok két év alatt szolgálatra képes személynek eladandó, ha pedig egy házcommunio egészen kihal, végrendelet nem léteben az ausztriai törvénykönyv szerinti törvényes örökösödés áll be, a midőn az örökös vagy a szolgálatnak magát alávetni, vagy az örökséget két év alatt szintén arra alkalmas egyénnek eladni tartozik, végrendelet és törvényes örökös kiányában végre az urafogyott vagyon a végvidéki intézetre száll, és vagy földszegény családok felségelésére, vagy új telepvények alapítására fordítandó.

Az örvidéknek főrendeltetése levén, hogy az őrvonal (Cordon) folyton szemmel tartassék b), miszerint a csempészkedés, a pestis behurczolása, ellenséges becsapások stb. távoltartassanak, másrészt a hadsereg gyors és olcsó kiegészítésének növelését képezvén, a határőri kötelezettség

mindkettőre terjed ki, egyfelől t. i. az őrvonalon, valamint a belső ezred- és századbeli szolgálatok teljesítésére, másfelől a végvidéken kívüli fegyverkezésre és a csatatéren való alkalmaztatásra, miért minden 20 évet meghaladott férfitag fegyverköteles, és pedig bizonyos meghatározott besorozási rendszer (Enrolirung) szerint, de e tekintetben az 1850-ki cs. patens által a végházaknak többrendű kedvezmények nyújtának, nem csak hogy a szolgálat ideje rövidebbre lőn szabva c), hanem az őrkatoná jelenleg még akkor is, midőn az őrvonalon, vagy az ezred-szolgálatra alkalmaztatik, rendes zsoldot és kenyérváltást nyer, holott ezelőtt a végház köteles volt minden a Cordonon és belső szolgálaton levő tagját ellátni; egyedül századbeli járásában most is ingyen szolgál; továbbá minden őrkatoná a katonai kicstártól nyeri a ruházatot, fegyvert és lőszereket, midőn előbb ez is, a fegyvert és bőrneműeket kivéve, a végház terhére esett; végre a házcommunio minden besorozott tagja után 1 frt 20 kr—6 frtnyi évi járulékot nyer, vagy ugyanannyi évi adójából kiengedtetik; mert a másutt létező birodalmi adónemek a katonai végvidékre is, ha mindjárt némi megkönnyítésekkel, kiterjesztve lőnnek, de az előbb fennállott közmunkára való kötelezettség és a közlegelői illetmény meg lett szüntetve, a határvidékiek egyedül adminisztratív czélból az előfogat adására ugy köteleztetnek, mint Magyarország egyéb lakosai; ezen, bár szabályszerű díj melletti teljesítés, mint a természetbeni adónak egyik neme, itt ugy, mint a magyar korona tartományaiban egyáltalán még jelenleg is divatozik d).

Közigazgatási szempontból a végvidék a *horvát-szlavon és szerbbán-sági* területre oszlik, melyekre nézve a zágrábi, illetőleg temesvári főhadi kormányshék, mint országos katonai hatóság működik, mire egy külön osztály áll fenn, egy-egy iskolai, építészeti és erdőigazgatósággal. Mind-egyik területen több ezredjárás van, névszerint a horvát-szlavoniai területen 10, (az első és másod-báni, gradiskai, brodi, szent-györgyi, körösi, szluini, ogulini, likai és otocsáni), a szerbbánságban 4 (a pétervárad, német, oláh és szerbbánsági), azonkívül még a titeli zászlóalj-járás. Az ezred parancsnoka a melléje adott fő- és alattas tisztekkel viszi az összes katonai és politikai közigazgatást, az iskolák felügyelésére oldalán külön bizottság létezik; minden ezredjárás 12, a titeli 6 századjárára oszlik, melyekben a századparancsnokló kapitány a politikai, fináncz és rendőri közigazgatással meg van bízva, a melléje adott igazgatási tisztt az iskolák felett ügyel fel. Az egyes községekben a kiszolgált legénységből ki-rendelt bíró az idősb községi tagokból álló képviselőlet hozzájárultával intézi el a községi ügyeket, csak a 12 szabad katonai községben (Zengg, Carlopago, Bellovár, Ivanich, Petrinia, Kostainicza, Brod, Zimony, Karlovicz, Pétervárad, Pancsova és Fejérttemplom) rendezett tanács van, s ezen községek lakosaira nézve, kik a határőri szolgálatot nem teljesítik, a katonakötelezettség az általános ujonczozási szabályzat szerint képződik. A végvidék fináncz állapotát illetőleg volt :

	jövedelem	kiadás	felesl. a bir. közs. finánczcseleokra
1860.	6 ₅ mil. frt	3 ₆ mil. frt	1 ₉ mil. frt.
1861.	5 ₅ „ „	2 ₉ „ „	2 ₆ „ „
1864.	3 ₄ „ „	4 ₆ „ „	—1 ₄ „ „

a) A katonai végvidék történeti fejlődésére és az 1850-ki patens előbbi szerkezetére nézve v. ö. *Hitzinger Statistik der Militärgrenze*, Bécs, 1823. 116. s. k. lap. — *chwartner* i. m. 76. s. k. §§. — *Fényes Magyarország. Statist. II. rész* 168. s. köv. lap; gyanannak Magyarország. leírása 1847. 64. és köv. §§.

b) A Cordon azon csaknem 200 mfd vonal a törökbirodalom felé határszállón, nelyen jellővési távolságon galambházforma órállomások, csárdák (Tsardak) vannak és z egyik őrháztól a másikig őrcsapatok folyton-czirkálnak; a cordon éjjel-nappal való rzésére a veszedelem fokához képest 4—10,000 fegyverviselő szükséges.

c) Az 1850-ki patens szerint minden határvidéki ezred rendszerint két tábort zászlóalj 12 századdal, és egy tartalékszázlóját 4 századdal állit ki; azonkívül a négy csárolyvárosi, a két báni, és az oláhbanási ezred mindegyike két század *Szeradnusokat*, a német és szerbbánási, valamint a többi horvát-szlavon ezred egy csapat (Division) könnyű lovasságot állit ki, a csajkások (titeli) zászlóalja végre egy tábort zászlóaljat 6 századdal és egy tartalék-zászlóaljat 4 századdal tartozik szolgáltatni.

d) A szolgálatban megbetegedett határőriek a katonai kórházba való ingyenes felvételre való igénynyel bírnak, és a katonai végvidéken levő fürdőket ingyen használhatják. Az ellenség előtt megsérült és e miatt, vagy különben a szolgálat által kersetre képtelenné vált végvidékiek a sérvtitési ellátásra épen úgy bírnak igénynyel, mint a többi katonák.

208. §. A hadügyi budget.

Már másutt megmutatva lett, hogy a hadügy magas kiadási budgetje egyike azon tényezőknak, melyek a birodalmi finánczállapot kedvezőtlen voltát okozzák, szintugy ki lett mutatva, hogy mikép növekedett az évről évre a jelen nagyságig, miért jelenleg csak az utolsó fináncztörvényben e czélra kitűzött 106.⁸ millió forintnyi öszletet részletezni fogjuk, hogy az alkatelemek szerint lássuk, mire fordittatik e jelentékeny somma; a mondots törvényben ez összegből 89.⁷ millió frt a rendes, és 17.¹ millió frt a rendkívüli kiadásokra van szánva.

Tekintve a hadsereg kiegészítő részeit, igényeltetik:

maga a hadsereg	58. ⁷ millió forint
a katonai hatóságokra	3. ¹ „ „
a hadi intézetekre	21. ³ „ „
általános hadi kiadásokra	23. ⁴ „ „

együtt: 106.⁷ millió forint

névszerint:

a kat. tisztek és felek fizetése	14. ⁹ mil. frt
azoknak pótilletményei	0. ⁵ „ „
„ lakbérilletményei	2. ⁸ „ „
	18. ² mil. frt
a legénység zsoldja	10. ⁵ „ „
a számfeletti tisztek, felek és legények	0. ⁷ „ „
különf. hasznok (emolumentum) s jutalm.	1. ⁶ „ „

együtt: 31.⁰ mil. frt

nyugdíjak, nevelésiilletm. patentilletékek	10. ⁵ „ „
házbér, kat. épületek fenntartása, szalma-	
pénz, irodai szerek beszerzése, utazási és	
szállitási költségek, napdíjak stb.	10. ⁴ „ „

a legénység élelmezése, ruházata és felfegyverzése	25. mil. frt a)
a lovak megszerzése, felszerelése és fenntartása	9.7 „ „
a ménés-intézeti gazdaságok kezelési költsége	1.8 „ „
egészség és gyógykezelési költség	1.6 „ „
ujonczozás és helyettesítés	1.9 „ „
a katonai képzőintézetek növendékei fenntartására	0.9 „ „
üzleti és egyéb eszközök beszerzésére	5.8 „ „
fegyverszerzési költség	5.3 „ „
váráépítésre és egyéb katonai építésekre	2.2 „ „

együtt : 54.6 mil. frt

A mennyiben azonban az új fegyverek beszerzésére kimutatott 5. milliő forint csak átmeneti tétel, miután ugyanannyi eladott fegyverekért bevétetett, mindenkor csak az eladott fegyverek árán szereztetvén új fegyver, a tulajdonképi kiadások csak 101.5 milliő forint. Egyáltalán a hadügyi igazgatás saját bevételei közt nem csak az eladott fegyverekért, hanem az évenként eladatni szokott lovakért, puskaporért és különféle termények és anyagszerekért tetemesb summák szoktak bevétetni, úgy hogy ezek után, oda értve a katonai határőrvidék jövedelmeit is, a szolgálati illetékeket stb., az 1864-ik évben mint bevétel 14.3 milliő forint fel van véve.

a) A fegyver és munitio beszerzése	5.142,000 forint
annak fenntartására való költség	824,000 „
élelmezésre (Menage)	11.791,000 „
kenyér sütés és kenyérrelutum	7.661,000 „

együtt : 25.4 milliő forint.

I) A tengerészeti igazgatás.

209. §. A tengerészet minisztériuma.

A *hadi tengerészetre* nézve 1856. aug. 5-én kelt legf. elhatározással külön főparancsnokság lön létesítve, valóságos közp. hatóság jellegével, míg a kereskedelmi tengerészet ezelőtt és ezután is egész 1862-ig a kereskedelmi minisztérium ressortjához tartozott, a mondott évben azonban, jelesen 1862. aug. 30 és nov. 20-án kelt legfelsőbb elhatározás folytán mindakettőre nézve egy közös minisztérium jött létre, melynek egyik osztálya a hadi, a másik a kereskedelmi tengerészet ügyeivel foglalkodik; amaz egy központi iroda és 6 alosztály segélyével a hadi tengerészet adminisztratív és műtani ügyeit vezényli, míg az alája rendelt *triesti tengerészeti parancsnokság* (Marine-Commando) a hadi tengerészet tiszta katonai és igazsági ügyeit elintézi, miért ennek közvetlenül alá vannak rendelve: a triesti tengerhatósági felügyelőség, a főhadbiztosság, a felszerelt hadi hajók parancsnokai, a tengerészeti főpap és a hydrographi intézet igazgatósága.

Ugyanezen osztály alá tartoznak a matrózok teste, a tengeri hadszer és gyalog-ezred parancsnokai, továbbá a triesti, pola és velencei tenger-

ség (Hafen-Admiralat) a pola és velencezi tengerész-hadbíróssággal a), egy hadbizottsággal, vízépítészeti és erdészeti igazgatósággal, nem-önben a lissai és lacromai várparancsnokság, 2 tengerállomási parancsnokság (Marine-Stations-Commanden Pesten és Peschierában) egy anyag-ellenőri hivatal és külön hadi pénztár a tengerészet számára.

A másik osztály a kereskedelmi tengerészettel, névszerint a tengeri józás, a tengerhajó-építés, végre a tenger-egészség és vesztegintézetivel érdekeivel foglalkodik. E tekintetben közvetlenül alája van rendelve a tengerészeti ágaknak vezényletére kirendelt *triesti közp. tengeri hatóság* (Central-Seebehörde), mely 1850. január 30-án kelt legfelsőbb határozás folytán a tengerhajózás feletti felügyeléssel és annak szabályozásával, nemkülönbén a hajóépítés és a tengeri halászat igényeinek megemeltartásával, végre a tenger-egészségi ügynek folytonos nyilvántartásával és minden ezekre vonatkozó rendszabályok foganatosításával megbizva; a közlegek, melyek segélyével e tisztséget teljesíti, 11 *ikötő- és tenger-egészségi hivatal* (Hafen- und See-Sanitäts-Aemter) b), a fölök függő 8 küldöttséggel (Deputationen), 89 ügynökség és 65 kirendeltséggel, valamint 4 külön teng. kórházzal (See-Sanitäts-Lazarethen), udniüllik a velencezi (Poveglia), triesti, meglinai és Fiume melletti martinschizzai.

a) A *triesti tengeri hadbíródság* (Marine-Auditoriat) az 1865. február 26-án kelt legfelsőbb elhatározás folytán 1865. ápril végével feloszlott, és teendői a polai hadbírórságra ruháztattak át.

b) Az előbb fennállott velencezi, fiumei, zenggi és ragusai tengeri felügyelők hatásköre az 1863. február 18-án kelt miniszteri hirdetmény szerint az ugyanazon helyeken levő kikötői és teng. egészségi hivatalokra lön átruházva, a külön tengeri felügyelőségek ennél fogva megszűntek (bir. törv.lap, 1863. évf. 21. sz.).

210. §. Ausztriának tengeri hada.

Egész 1848-ig az ausztriai kormány nem fektetett különös súlyt a tengeri had kifejtésére, elégségesnek tartván annyi hadi hajót és legénységet készen tartani, a mennyi a tengeri partvidéknek, meg a kereskedelmi hajóknak védelmére és az osztrák lobogó tekintélyének kellő érvényesítésére mulhatlanul szükségesnek látszott; de a veszteség, mely az 1848. és 49-ki mozgalmas években, névszerint a hajóhadat illetőleg, beállott, az e mozgalmak után a politika és közkormányzat terén általán bekövetkezett reformtörekvés, a gyökeres átalakulás végre, melyen a legutóbbi időben valamennyi tengeri hatalmasságoknak hajóhada kereszttul ment, az ausztriai kormányt is indíták, elhanyagolt tengerészetének az ujabbkori roppant műtani haladásokhoz mért, költséges ugyan, de már elkerülhetlennek látszott átídomítására.

Ezen átszervezés műve jelesen legnagyobb hévvel akkoron karoltott fel és vétetett foganatba, midőn *Miksa* főherczeg kezébe tétett a tengerészet főparancsnoksága, ki erélyes természetének egész súlyával lépett fel a mindenkor kedvencz-eszméjének, egy hatalmas ausztriai tengerészet

létesítésének lehető gyors és biztos valószínűsítésére, minek a lett következménye, hogy míg 1848 előtt az összes tengeri had 57, jobbra vitorla-hajóra szorítkozott, összesen 586 ágyúval, jelenleg van:

		lőerővel	ágyúval
a tengeren hadi gőzös . . .	38	10030	598
a lagunákon „ „ . . .	13	540	26
a Garda tón „ „ . . .	8	330	34
a Dunán „ „ . . .	5	425	20
épülőfélben „ „ . . .	2	1800	68
együtt gőzös : 66		12625	736
nagyobb vitorlahajó . . .	51 a)	—	348

összesen : 117 jármű 1084 ágyúval,

tekintve a gőzhajók minőségét, mitől mainap leginkább függ a tengerészeti ereje, van köztük:

1 csavar sorhajó	19 csavar ágyusajka
5 „ fregatta	19 gőzös kerékre
7 páncélozott freg.	8 ágyusajka kerékre
2 csavar-naszád	2 egyéb gőzös
3 „ (Schooner)	együtt 66.

A tengeri hadsereg pedig következő elemekből áll, van az 1864-diki állapot szerint valószínűsítés szolgálatban:

	törzs- és fő- tisztok	altisztok és legények
a tengerőrnöki kar (egy altengerőrnagy, 4 ellen- admiral, 1 vezérőrnagy)	6	—
törzstisztok	37	—
főtisztok	399	—
a matróz-test b)	50	6100
tengerhadser-test	45	1876
egy ezred gyalogság	82	6015
együtt : 619		13991,
tengerészeti felek, papok, hadbiztosok, bírák, orvosok, hivatalnokok s több alfelek és szolgák		947

összesen : 15557 fővel.

Ellenben 1857-ben összesen csak 8174 egyén volt alkalmazva a hadi tengerészetnél, létszámuk ennél fogva 7 év alatt csaknem megkettőztetve lett. Ezen a hajók és a legénység számában, valamint a tengerészeti telepvények berendezésében c) észlelhető gyors emelkedés természetesen a tengerészeti költségnek is érezhető növekedését azúlé, így míg 1848 előtt évenként csak 1., egész 2 mil. frt e célra költetett,

1860-ban a kiadások már	10., millió frtra
1861-ben „ „	15., „ „
1862-ben „ „	17., „ „

rugtak; miért ezen a birodalom maritim érdekével és az összes többi

letekkel semmi arányban nem álló nagy költség az 1864-ki fináncz-nyben több mint felénnyel leszállított, a mondott évben e célra 1,000 frt vétetvén fel). A hadi tengerészet azonban mai állásánál is, daczára a különösen e téren szükséges takarékosági törekvések-és már is foganathá vett többnemű reductiooknak, még évek során át zetesebb pénzüszleteket fog igényelni, ha a gyijjtött tőkét nem akar-égkép hagyni veszendőbe menni, mert még a legtekintélyesebb ten- had is rövid idő alatt tönkrejut, ha folytonos beruházások által kellő an nem tartatik, és új szerzemények által a rongált járművek helyre pótoltatnak, mint ezt Ausztriának saját 1814 után a velencei köztár- g területével nyert tekintélyesebb hajóhadán alkalmá vala szomoruan sztalhatni.

a) Vannak különben még egyéb járművek, melyek részint kisebbneműek, részint yobbak ugyan, de nem hadászati célokra, hanem szállításra, a tengertárok közti ekedésre stb. szánvák, ezekkel együtt a vitorlahajók száma 245-re rúg.

b) A hajólegénység ujonczozás által szegődttetik, az 1857-ben elvileg már meg- pitott összeirási rendszer eddig még nem honosult meg, mint az jelesen Franciaor- zban divatos, és példájára már Angolhonban is utánoztatik.

c) 1848 előtt *Velence* nagy tengertárával volt egyedüli hajóállása az ausztriai i tengerészetnek, azóta *Pola* lett a birodalom főhadikikötője, itt nagyszertű raktá- , tengeri és fegyvertár, még egy tetemes hajógyárműhely hozattak létre, és Ausz- inak első gőzsohajója innen került ki; Triest melletti Muggia szigetén is külön ógyár rendeztetett be. Velenczén és Polán kívül még Lissa és a cattaroi öböl hadi ötők, melyekből az idegen hadi hajók a tengeri vész sürgős eseteit kivéve, ki vannak rva. Az ausztriai hadi lobogó két vörös és közepén fehér vonal, egyik szélén a vörös zón levő fekvő gerendát, vagyis az ausztriai czimert feltüntető paizszal tetőztetv, császári koronától.

d) Az 1864-ki budget egyes alkatrészei e következők :

	forint
I. a tengerészeti hivatalok s hatóságokra .	805,023
II. a tengerészeti hadseregére	1.116,484
III. a tengerészeti intézetekre	112,227
IV. a felszerelt tengerképes hajókra	1.252,589
V. a hajó- és fegyvertár-anyagok beszerzése	2.108,248
VI. termények és egyebek	62,740
VII. különféle nyugdíjak	184,494
VIII. a szárazföldi és vízi építések fenntartása	82,800
IX. új építésekre szárazon és vizen	1.000,000
X. új hajók építésére	1.542,795
összesen :	8.262,486.

211. §. A tengerkikötői és egészségi ügy, jelesen a veszteg- intézet szervezése.

A tengerkikötői és egészségi ügy kezelése az 1851. május 15-én kelt ca. rendelettel gyökeres átalakulást nyert, míg előbb ezen ág a politikai hatóságokra volt bízva, melyek csak néhány kirendelt közleggel jártak el, miután 1851 előtt csak 13 kikötő, mint államkikötő szerepelt, a többi mind az illető község gondjaira és felügyeletére volt bízva; a mondott császári rendeletek a közlekedésnek számt összes parthelyeket államkikötőknek

jelentették ki, a partvidék egyes járásokra felosztva, és minden járásban külön kikötő és tenger-egészségi hivatalt lőn létesítve, melyek a kikötőrendőri szolgálatot teljesítik, az erre fennálló szabályok áthágásai felett ítélnék, statisztikai adatokat gyűjtenek, az e körbe vágó ügyekben javaslatokat és véleményes jelentéseket tesznek, járásuk egészségi állapota felett őrködnek, a kikötő hajókra nézve az elésezabott egészségi eljárást kezelik és vezénylik, a kiinduló hajók részére a kívánt okmányokat kiállítják, végre az alább érintendő tonna- és egészségi illetményeket beszedik és számon tartják a); alattuk a kevésbé fontos ügyek elintézésére a deputatiók és agenturák rendelvek, melyek különben ugyanazon hatáskörrel is bírnak a hozzájuk utasított eljárásban, mint a kikötői hivatalok, csak hogy mindenben azoknak utasításaitól és felügyelésétől függnék; végre oly parthelyeken, melyek a közlekedésnek nincsenek ugyan átadva, de a hol gyakran tengeri vész miatti kényszerűségből járművek szoknak kikötni egyes u. n. felügyelő Guardianok ki vannak rendelve (Exposituren) a sürgős intézkedések megtételére és az egészségi felügyelet gyakorlására, különben késedelemmel veszély járván, minden közlege a kikötői igazgatásnak jogosítva van a mulhatlanul szükséges rendkívüli intézkedéseket saját felelőssége alatt megtenni, de a fölébe helyezett hivatalt azonnal köteles erről hitelesen értesíteni.

A tengeregészségi és vesztegintézeti szabályzatot illetőleg 1851. dec. 13-án kelt császári rendelettel azon elvek tüzetesen szabattak elé, melyek szerint a hivatalos közlegeknek e fontos ügy kezelésénél el kell járniok, és melyek egyrészt ugyan, midőn komoly veszély fenyegetődzik, hogy a pestis, vagy sárgaláz könnyen behurczolható, lehető szigorú és teljes biztosságot nyújtó intézkedéseket tartalmaznak, másrészt azonban kedvező egészségi állapot idejében a hajózásnak a lehető szabad mozgást megengedik; az eljárás a szerint különböző, a mint az egészségi okmányból, melylyel minden a birodalmi parthelyeken kikötő hajónak ellátva kell lenni, vagy az derül ki, hogy a hajó minden gyanu nélküli vidékről érkezik „*di patente libera*,” vagy gyanus vidékről ugyan, de a hol a hajó elindulása előtti 21 nap alatt gyanus köreset nem fordult elő „*di patente netta*” vagy „*di patente brutta*,” ha ez idő alatt a járvány ott uralkodott, vagy csak azon vidékkel a járványos helyről jött jármű veszteglés nélkül érintkezett; végre „*di patente brutta aggravata*” azon esetet jelenti, midőn az ide érkezett hajón a járvány dühöngött és az idejöttét megelőzőt 21 nap alatt végképen meg nem szűnt. Ehez képest az eljárás is különböző, és a jármű, valamint a rajta levő árúk és személyek vagy csak egyideig figyelés (Observations-Reserve), vagy a veszteg eljárás (Contumazverfahren) alá helyeztetnek, és e szerint a mint a pestis vagy sárgaláz-féle járvány forog kérdésben, a veszteglés ideje is különböző, 10—40 nap közt ingadozván, a személyek és árúk, valamint a barom, a levelek és egyéb forgalmi eszközök miképeni tisztítására nézve szabatos és szigoruan követendő szabályrendeletek léteznek, melyeknek megszégése a haditörvényszékek illetékessége alá eső vétséget szül.

A veszteglésre nézve a már érintett 4 tengeri kórodán és két másodrendű kórházon kívül (Spalato és Ragusa) vannak a kat. határőrvidéken

külön *veszteghivatalok* (Malievac, Zavalje, Kosztanicza, Brood, Zimony, Pancsova és Zupanek) és külön *drútisztító-hivatalok* (Rastell-Aemter, Ó-Gradiska, Mitrovic, Prosiceni-Kamen és Arzano) 38 alkalmazott hivatalnok és orvossal és 260 Quardiannal; az 1863-ik év folyama alatt 347 hajó és 439 személy hol veszteglő, hol figyelet alá került, a veszteglői illetmények az orvosi és egyéb személyzeti szolgálatokért az illető felek által, és pedig külön dijszabások által meghatározott mérvben fizetendők.

A kikötő és tengeregészségügyi igazgatással járó költségek az államtól viseltetnek ugyan, részben azonban erre amaz illetékek szolgálnak, melyek minden a birodalmi parthelyeken kikötő bel- és külföldi hajótól tonna- és egészségi illetmények neve alatt fizetendők, és melyek legújabbban 1865. február 25-én kelt birodalmi törvény folytán szabályozva és akkép lettek megállapítva, hogy minden belföldi, vagy azokkal egyenlőnek tartott külföldi jármű után, mely 10 tonnánál nagyobb térfogattal bír, egész 50 tonnáig 4 kr., az 51—100 tonnásoktól 7 kr., a 101—200 tonn. 12 kr., a 201—400 tonn. 15 kr. és az ennél is nagyobb hajóktól 20 kr. jár tonnaileték fejében, és pedig minden egyes tonna után; az idegen hajóktól pedig 1 frt 10 kr. minden tonna után, és pedig annyiszor, mennyiszor, azaz a hányszor valamely ausztriai parthelyen kikötnek; *tengeregészségi illetmény fejében* pedig maga a hajó után 2—5 krajczár tonnánként, az árúk, pénzek és egyéb a hajón szállított forgalmi czikkok után értékük, más-, egész harmadfél ezred része (per mille) fizetendő; hogy mikép határozandó az árú és portékák értéke, mely hajók vannak felmentve az egyik és másik illeték alól, hogy az elészabott díjilletmények mikép és mikor hajtandók be stb., magában a törvényben tüzetesen meg van határozva (birodalmi törvénylap. 1865. évfolyam 13. sz.); a veszteglői díjilletményeken ezáltal semmi változás nem történt, és azok a helybeli dijszabások szerint a mondott kétrendű illetményen kívül, azontul is fizetendők. A belföldi 10 tonnánál csekélyebb térfogattal bíró járművek a mondott törvény értelmében a tonna- és egészségi illeték alól fel vannak mentve ugyan, de ugyanazon nap kelt miniszteri rendelet értelmében 1865. marc. 1-sejétől kezdve az engedélyért, melylyel okvetlenül ellátva kell lenniök, évenként tartoznak engedélyi illeték czime alatt 20 krajczárt fizetni minden tonna után; mentességük tehát csak arra vonatkozik, hogy a tonna-illetményt nem annyiszor, a hányszor itt kikötnek, hanem egyszer azon évben, az egészségi illetéket pedig épen nem fizetik; különben még az időszaki közbensői közlekedésre, vagy a halászatra használt belföldi járművek is némi kedvezményben részesíttetek, jelesen megengedtetett, hogy a járandóság átlagképen meg is váltható. Az egész dijszabályzat a birodalmi tanács hozzájárultával, tehát a birodalmi törvény alapján 1865. márczius 1-jével lépett életbe.

A tengerészeti minisztériumnak kereskedelmi tengerészeti osztálya az 1864-ki finansztörvényben 1.384,319 frtnyi budgettel jelenkezik, miből

az osztály központi igényleteire esik .	30,000 frt
a triesti közp. tengerhatóság és a kikötői s egészségi organumokra . . .	367,961 „

a kikötői építmények fenntartására	565,913 frt
uj építésekre	420,445 „
<hr/>	
összesen tehát : 1.384,319 frt.	

a) A kikötői és tengeregészégi személyzet áll : a) *tiszteviselőkből*, t. i. kikötői kapitányok és hadnagyokból (Hafen-Capitane és Hafen-Lieutenant), kik a megvizsgált kereskedelmi hajók kapitányai közül szemeltetnek ki, a hadi tengerészet tisztjei, valamint a diszlobogóval ékeskedő polgári kapitányok elsőbbséggel bírnak; b) *kikötői szolgákból*, t. i. a sajkások (Bootsmänner), révkalauzok (Lootsen), kikötő-biztosági örök és hivatalbeli szolgák; c) *Guardiamokból*, az egészségi örökből kiszemelve; d) a csak időlegesen alkalmazott egészségi örök és kórház-tisztító szolgákból.

b) A tonna-, egészségi és egyéb illetmények a kikötői hivatalok által ezentul az erre kirendelt országos és gyűjtőpénztárakba beszoigáltatandók, holott ez előtt az e célra fennállott külön kikötői és tengeri pénztárak által kezeltettek, de az 1864. dec. 14-én kelt legfelsőbb elhatározás által a volt triesti, velencei, fumei és ragusai efféle pénztárak meg lettek szüntetve, és helyettük ez ággal megbizattak, és pedig :

az <i>istriai</i> partvidékre nézve . . .	a triesti országos pénztár,
a <i>velencei</i> » » » » »	a velenc., udinei, rovinogói pénzt.,
a <i>horvát</i> és kat. vid. partv. nézve	a fumei gyűjtőpénztár,
a <i>dalmát</i> partvidékre nézve . . .	a zárai országos pénztár.

K) A közgazdasági igazgatás.

212. §. A kereskedelem, ipar és közgazdaszat minisztériuma.

Ezen a jelen szerkezete szerint csak 1861. april 10-én kelt legfelsőbb elhatározással ujjaalakított minisztérium körébe tartoznak mindazon intézkedések, melyek az ipart, kereskedést, szárazon és vizen való közlekedést, meg a messze terjedő közgazdaszatot illetik; névszerint, tekintve az ipart, kereskedést és hajózást, hivatva van közreműködni a kereskedelmi és vámszerződések kötésénél és azoknak foganatosítása felett ügyelni; e minisztériumot illeti a kereskedelmi és iparügyek, társulatok és testületek legfőbb vezénylete; minden e célra keletkező egylet alapszabályainak átvizsgálása és megerősítéséhez való hozzájárulás, valamint az efféle egyesületek feletti közgazdaszati szempontból való felügyelés; közreműködés a börze, leszámítoló, hitel és forgalmi intézetek létesítése és szabályozásánál; a hajó- és árualkuszok kinevezése és azok feletti fegyelmi hatóság; közreműködés továbbá a kereskedelmi váltó és tengerjogi törvényhozás átvizsgálásánál, real-, ipar-, műtani és hajózáti iskolák szervezésénél, a consulok kinevezésénél és a consularis illetmények meghatározásánál; a feltalálási szabadalmak, minta-oltalom és a súly s mértékek szabályozására vonatkozó ügyek elintézése, végre a folyamokon és tavakon való hajózás összes ügyei (a tengeri hajózás, mint az előbbi §§-ban mutattuk, az időközben létrejött tengerészeti minisztérium körébe vonatván).

A közlekedési eszközöket illetőleg, e minisztérium hivatva van, uj, fontosabb vonalak létesítésénél vagy a fennállók felhagyásánál közreműködni, vaspályaépítési szerződések kötését előkészíteni és azok foganatosítását ellenőrizni, a díjszabásra a kívánt befolyást venni, a vaspályaüzleti rendtartás foganatbavétele felett örködni, és közreműködni ugy az uj tör-

vények, mint államszerződések keletkezésénél, melyek a posta- és távirda-üggyre vonatkoznak.

Gazdasági szempontból e minisztérium hivatva van a földmivelést, a telkek összesítését és tagosítását, a vizek lecsapolását és a földek öntözését; szóval a vízjogot és a gyarmatosítási ügyet illető törvényjavaslatokat előkészíteni, az erdei és mezei rendőrség legfőbb kezelése; a lótenyésztési jutalmak, a lóhagatási ügy közigazgatási szempontból, mezőgazdasági kiállítások, a vadászat és édesvizekbeni halászat, az összes gazdasági tanügy, (kivéve a mariabrunni erdei tanintézetet), valamint a gazdasági-, hitel-, biztosítási és egyesületügy e minisztérium ressortjába vágnak. Végre mint legfőbb bányahatóság a bányaregaljog hűbéri és rendészeti ügyeit vezényli és a bányászati, földismeai egyletek felett viszi a legfőbb felügyelést.

Mint segédhivatalai e minisztériumnak jelenkezik a *posta-járatok hivatala* (Post-Cours-Bureau), mely a postajáratok meghatározásával és azoknak a vaspályai és gőzhajózási vonalokkal való összeköttetésével foglalkodik, továbbá a *postagazdászati kezelésége* (Post-Oekonomie-Verwaltung), mely az összes birodalomban a postaszolgálatra szükséges fundus instructus és egyéb jelentékenyebb eszközök beszerzéséről gondoskodik.

Közvetlenül e minisztériumnak alá van rendelve: 1) az *államtávírdák igazgatósága*, mely 1856 óta áll fenn, hatásköre az egész birodalomra kiterjed, és a távirati ügy adminisztratív és műtani részét vezényli, mely tekintetben az egyes országokban levő felügyelőségek közvetlenül tőle függenek; 2) a *magyar-óvári* felsőbb gazdasági tanintézet.

A minisztérium egyéb teendőire, jelesen az ipar-, kereskedés- és mezőgazdasági ügyekre nézve az országos politikai hatóságok, az alájuk rendelt ipar- és kereskedelmi kamarákkal, a bánya-regaljogra az országos politikai hatóságok és azok alatt levő bányakapitányságok, a postaügyekre végre a postaigazgatóságok és ezektől függő postahivatalok, expeditiók stb. mint további közlegek jelenkeznek, melyekről már másutt említés tétetvén, itt még csak azt jegyezzük meg, hogy épen ezen minisztérium, melynek, tekintve a birodalom közigazgatási igényeit, lehető legbővebb budgetről kellene rendelkeznie, nem csak a legszegényebb, hanem a többi testvérmisztériumokkal semmi arányban nem álló kiadási budgettel jelenkezik, az 1864-ki fináncztörvényben e miniszteri szak egészben csak 601,331 forinttal szerepelvén, miből 241,030 forint a központi vezényletre, 208,895 forint a bányakapitányságokra és 151,406 forint a Landes-cultur feliratu közigazgatási rovatra jó! a).

a) Igaz, hogy mint a 40. §-ban megmutatva lett, az egyes országok még jelentékeny summákkal járulnak a közigazgatási kiadásokhoz, de ezáltal koránsincs helyreállítva a sajnos aránytalanság, ezen árvánhagyott közigazgatási ág szegény és a többi adminisztratív ágak dús álladalmi javadalmazása közt. Az 1864-diki kiadások közt az erdei rendőrség kezelése 81,244 forinttal, és a baromtenyésztés előmozdítása 48,485 forinttal fordul elő.

L) Az ellenőrködés.

213. §. A legfőbb számoló ellenőri hatóság.

Az államellenőrködés eszközzésére az 1854. márczius 25-én kelt császári rendelettel az előbb fennállott General-Rechnungs-Directorium helyébe egy a minisztériumokkal hason állású és hatáskörű, közvetlenül ő felségének alárendelt *legfőbb számoló és ellenőri hatóság* (Oberste Rechnungs-Controls-Behörde) léptetett, melynek főfeladata gondoskodni, hogy az államszámvevősegi ügyben és annak minden egyes ágainál, oda értve a katonai igazgatást is, kellő rend és ügyvezetési pontosság helyt nyerjen; hogy az államjövdelem és kiadásoknak nyilvántartása kellőleg biztosítottassék; hogy végre az államvagyonnal való mindennemű kezelés a kívánt ellenőrködés alá helyeztessék, miért egyik főkötelessége a közigazgatás minden ágairól, a pénzkezelési és üzleti eredményeket az átvizsgált és befejezett számadások segítségével legfelsőbb tudomásra juttatni, ezekből évenként egy sommás végkimutatást véleményes jelentés kíséretében legfelsőbb helyen bemutatattván a).

Miért nem csak az egyes közigazgatási ágakon fennálló külön központi, hanem az egyes országokban levő számvevői hatóságok is közvetlenül e központi hatóságtól függnek, az illető országos hatóságok azokra semmi befolyást nem vehetnek, hanem csak az országos főnökök, mint Delegatusa a központi hatóságnak, de ezek is csak annyiban, hogy a létszeres central-rendeletek, valamint a hivatalnokok személyes viszonyaira vonatkozó intézkedések az ő kezükön át intéztetnek az illetőkhöz; van pedig jelenleg 14 ugynevezett *országos államszámvevőség* (Landes-Staats-Buchhaltung), t. i. a nagyobb tartományok mindegyikében egy, csak Galicziában kettő, a kisebb tartományokban pedig, jelesül Salzburg, Karantán-Krajnában, Szilézia és Bukovinában csak számvevői osztályok vannak (Rechnungs-Departements), melyek az illető országos államszámvevőséggel (névszerint a linczi, gráci, brünni és lemerbergivel) függnek össze. Minden az államszámvitelben létesítendő reformok, számadási kárpótlások elengedései úgy mint az országos fő- és gyűjtőpénztáraknak és a hadi pénztáraknak kiszolgáltató abszolutoriumok csakis a központi számoló hatóságok részéről indulhatnak ki közvetlenül.

Vannak azonfelül egyes igazgatási ágakra nézve külön központi számvevőségek, névszerint: 1) az *államhitel és központi udvari számvevőség*, mely a központi állampénztár, meg az államhitelügy felett (oda értve a földterhermentesítést is), gyakorolja a számtiszti ellenőrködést; 2) a *kamarai főszámvevőség*, mely a kamarai alap, a csendőrség, a consularis kiadások, a közigazgatási kiadások, a magyar tartományok dotált közalapjai, a kamarai fő- és a külügyi s rendőri fizetőhivatalok, a tudományok és a művészetek bécsi akadémiája, a gazdasági és erdei tanintézetek, végre a bécsi államnyomda és a schlöglmühli papírgyár irányában viszi az ellenőrködést; 3) az *udvartartási számvevőség*, mint az udvartartás költségeit ellenőrző organum, miről már volt szó; 4) *jövdelek és dománialjavak udvari számvevősége*, mint ellenőrző közleg a fogyasztási adóra nézve a

határvám és sójövedékre, a pénzügyi őrség és pénzügykezelésre, a pénzbirság-alapra, út- és hidvámjövedékre, végül a lemergi állam-fióknyomdára nézve; 5) a *pénzverés és bányászat udvari számvevősége*, az összes bánya és kohászati üzemek, oda értve a bányajavakat és erdősegeket, a bányaadót, a bányagyarakat és a sótermelést is, meg a pénzverés és puncrirozásnak ellenőrzésére; 6) a *dohány és bélyeg udvari számvevősége* a dohánygyártás és eladási üzemnek, a bélyeg és illetékek, valamint a lottojövedéknek számműtani ellenőrzésére; 7) a *közlekedési eszközök központi számvevősége* a postajövedék és távirati ügynek, nemkülönben az állampostai üzemnek ellenőrködéséül; 8) a *katonai központi számvevőség*, mire nézve megjegyzendő, hogy 1857. január 25-én kelt legfelsőbb elhatározással az előbb fennállott Hofkriegs-Buchhaltung helyébe léptetett „Central-Militär-Rechnungs-Departement“ a számoló főhatóság alól kivéve és közvetlenül a hadi főparancsnokság alá helyeztetve lön, az ellenőrködésre egy külön központi felügyelőség létesítettén, de az 1860. február 21-én kelt legfelsőbb elhatározás által az egyes katonai számvevőségi osztályok a számoló főhatóság alá rendeltettek, végre 1863. márczius 25-én kelt legfelsőbb elhatározással az egyes osztályok egy hivataltestté összesítettettek, k. k. Militär-Centralbuchhaltung czime alatt, és közvetlenül a számoló főhatóságtól függővé tétetett, úgy hogy ezen a katonai közigazgatás minden ágaira terjedő központi hivatal által a legfőbb számoló hatóság az összes katonai számadások felett is a kívánt ellenőrzést gyakorolja; végre 9) a *tengerészet számvevősége*, mely az 1856. ki auguszt. 5-én kelt legfelsőbb elhatározás folytán a tengerészet összes ágainál előforduló számadások s számműveletek ellenőrzésével van megbízva.

A legfőbb számoló és ellenőri hatóságnak továbbá még közvetlenül alá vannak rendelve : a bécsi porcellángyár külön számvevősége, és az 1852. november 11-én kelt rendelettel az egyes országok fővárosában az államszámvevőségi tanból létesített *vizsgálati bizottmányok* b).

a) Bármely czél szerű ellenőrködés mellett tekintetbe veendő a költség is, melyel az efféle ellenőrzési apparátus jár, pedig az nem csekély Ausztriában, főleg ujabban, hol a katonai számvevőségek költsége is a központi hatóság ressortjába tartozik, míg t. i. 1850 – 60-ig csak 2—3 millió forintot tett, 1861-ben már 4.866,000 forintra, 1862-ben 4.751,000 forintra rugnak, az 1864. ki pénzügytörvényben pedig e czélra fel van véve, és pedig :

a központi hatóságra	245,661 forint
a közp. statist. bizottmány és hivatalra	57,979 „
a közp. és udvari számvevőségekre	1.414,948 „
az országos államszámvevőségekre	1.743,874 „
a katonai ellenőri organumokra	1.105,450 „

összesen : 4.567,912 forint.

b) Az államszámvevőtanból a számvevőségi hivataloknál alkalmazást kereső jelöltekkel tartandó államvizsgálatok számára külön bizottmányok rendeltettek Bécs, Lincz, Grác, Triest, Innsbruck, Prága, Brünn, Lemberg, Zára, Buda, Temesvár, Zágráb és Nagy-Szeben városokban.

214. §. A központi statisztikai bizottmány és az administratív statisztika igazgatósága.

Az ausztriai birodalomban már 1829-ben alakítottatott külön *statisztikai hivatal*, mely 1840-ben Direction der administrativen Statistik czime alatt az akkori Gen.-Rechnunga-Directoriumnak alárendelten új szervezést nyert, az 1848-ki dec. 5-én kelt császári rendelettel azonban gyökeresen átalakítva, a kereskedelmi minisztérium alá helyzetetett. Az 1863. január 31-én kelt legfelsőbb elhatározással a statisztikai congressusokon egy központi statisztikai bizottmány iránt ismételve kifejtett ohajtás teljesedésébe ment, miután a közkormányzat egyes ágainak képviselőiből összeállított és közvetlenül a számoló és ellenőri főhatóság elnöke alá rendelt *központi statisztikai bizottmány* hozatott létre; ezzel a birodalom statisztikájára közigazgatási és tudományos szempontból új korszak támadt, mely részben már most is érezteti jótékony befolyását, még inkább pedig a közel jövőben létesülésének szükségességét fényesen fogja igazolni, főleg, ha sikerülend a Magyarország részére tervezett külön statisztikai hivatalban a központi bizottmánynak egy új, hazánk sajátlagos viszonyai közt hatálysabban működhető becses közleget megszerezni.

A központi statisztikai bizottmánynak főrendeltetése a közigazgatásnak a bel- és külföld viszonyai felett kívánt statisztikai kimutatásokat a lehető legrövidebb uton és lehető tökéletességgel szolgáltatni, és azért főhivatása a központi hatóságoktól statisztikai tekintetben hozzája intézett kérdésekre felelni, a gyűjtött statisztikai anyagot azoknak rendelkezésére bocsátani, és arra törekedni, hogy a közigazgatás egyes ágai és az administratív Statistika közt egységes, összhangzatos eljárás hozassék létre; hivatva van továbbá a birodalom tökéletes administratív statisztikájához szükséges tervezetet előkészíteni és annak foganatosítását eszközölni; mi végett feladata a felvételekre szánt mintázatokat megrostálni és azoknak fogalmazását egyetértőleg az illető központi hatóságokkal megállapítani, az e mintázatok alapján, vagy a központi hatóságoktól közvetlenül nyert statisztikai anyagot egybegyűjteni, megvizsgálni és annak feldolgozását, valamint közzétételét eszközölni.

Ezen szerencsés conceptio által a birodalmi statisztika nagyobb egyformaságot, egyöntetű és a tudomány szellemétől is átlengett czélszerűbb alakzatot nyerend, annál is inkább, miután a közp. bizottmányban nem csak a közigazgatás minden egyes ágai, hanem az elmélet és tudomány is kellő képviselést nyer; áll t. i. egy ő felsége által kinevezett elnökből (jelenleg az ausztriai statisztika körül annyira érdemesült b. *Czörnig*) minden központi hatóságnak, tehát minden minisztériumnak, az udvari kancelláriák és a legfőbb számoló hatóságnak az illető központi hatóság főnökétől erre kirendelt egy-egy képviselőjéből, a *statisztikai hivatal* (mely mint a központi bizottmány végrehajtó organuma maradt fenn) időszerinti igazgatójától (jelenleg az ausztriai statisztika terén szintén bőérdemű Dr *Ficker*), és egy a statisztikai hivatal személyzetéből a központi bizottmány által választott titkár s jegyzőből. Azonkívül tudományos készültségek vagy közigazdászati foglalkodásuk által kitűnő férfiak közül rendkívüli

gok szemelhetők ki, sőt még azonfelül jogosítva van a központi bizottmány egyéb szakemberek hozzájárulását is kieszközölni, akár azáltal, hogy a tárgyalásokra őket meghívja, akár azáltal, hogy véleményüket egyes specialis esetekben kikéri a).

A központi statisztikai bizottmány rendesen egyszer havonként, azonkívül az elnök meghívására különben is szaküléseket tart, melyben megállapított ügyvezetés szerint folynak a tárgyalások; az érintkezés közte a közigazgatási hatóságok, valamint a statisztikai hivatal közt, másfelől rövid uton az illető képviselő tagok által eszközöltetik, és épen ezen egyszerűbb szervezetben fekszik a gyorsabb és sikeresh működésnek főgaranciája, úgy a központi hatóságoknak, mint a közp. bizottmánynak statist. szempontból való kívánalmaik jóval könnyebben levén a közvetlen érintkezés, mint a bureaukratikus tárgyalás hosszú útján érvényesíthetők b).

a) A központi statisztikai bizottmány a szövegben érintett szervezés alapján (bir. törvénylap 1863 : 24.) jelenleg következő férfiakból van összeállítva :

Elnöke : b. Czörnig, val. titkos tanácsos,

rendes tagok :

a külügyi minisztérium részéről . .	b. Palmrose min. tan.
az államminisztérium » . .	Aicha » »
» » . .	Hausler » »
az igazságügyi miniszt. » . .	b. Haan » »
a rendőri » » . .	Born » »
a pénzügyi » » . .	Peter » »
a kereskedelmi » » . .	Stahl udv. tan.
a magy. udv. kancellária » . .	Pápay » »
a horv. udv. kancellária » . .	Daubachy » »
az erd. udv. kancellária » . .	b. Friedenfels » »
a hadügyi minisztérium » . .	Fischer alezredes,
a » » » . .	Wilhelmi őrnagy (teng.)
a tengerészeti miniszt. » . .	b. Cattanei min. tan.
a legfőbb számv. hat. » . .	Rudolff udv. tan.
a statisztikai hivatal » . .	Ficker a stat. hiv. igazg.

rendkívüli tagok :

Springer udvari tanácsos és nyugalmazott egyetemi tanár.

Neumann kormánytanácsos és egyetemi tanár, végre

Stein, Stubenrauch és Brachelli egyetemi tanárok.

A bizottmány saját igen tanulságos tárgyalásait elismerésre méltó gyorsasággal teszi közzé, így jelesen az 1864-ik évben volt tárgyalásai a statisztikai közlemények 11. évf. 4. füzetében jelentek meg, és pedig mindjárt a jelen év kezdetén e czim alatt : Verhandlungen der k. k. statist. Central-Commission, Bécs, 1865.

b) A berlini statisztikai seminarium példájára, melynek keletkezését és történetét a szerző a statisztikai közlemények VI. kötet, 2. füzetében tüzetesen megismertette, a bécsi központi statisztikai bizottmány is hason seminariumot hozott létre, mely az idén, vagyis 1864-es tanévben kezdte meg első tanfolyamát, és pedig 14 növendékkel. Az egyes minisztériumok, központi hatóságok és a három udvari kancellária megkerestették, hogy egy-egy fiatalabb tisztviselőt, ki az elméleti államvizsgálatokat letette és statisztikai műveletek iránt különös hajlamot tanusít, növendékül kijelöljenek. Az előadások, melyek 1864. november hóban vették kezdetüket, a bizottmány elnöke és több tagjai által tartatnak (jelesen az idén b. Czörnig maga, továbbá Springer, Neumann, Stubenrauch, Stein, Brachelli, Ficker Schmitt és Schimmer részéről); az előadások úgy mint a berlini seminariumban inkább discussio és gyakorlati fejtegetés, mint tanszéki oktatás természetével bírnak, és jelesen Ausztriában a hivatalos statisztikai táblázato-

szolgálnak a magyarázó és felvilágosító értekezések alapjául, különben legnagyobb-részt a berlini seminarium elrendezése vétetett sinórmértékül, mely a fennebb idézett statisztikai közlemények 2. füzetében bővebben van megismertetve.

M) A külügyek és nemzetközi viszonyok.

215. §. A külügyek és a cs. ház minisztériuma.

A *külügyek és a cs. ház minisztériuma* (1848 előtt a Geheime Haus-Hof- und Staats-Kanzlei) hivatva van egyrészt a fenséges uralkodóház államjogi és a császári család fenséges tagjainak házrendszabási viszonyaira vonatkozó ügyek elintézésénél közreműködni, másrészt a birodalomnak diplomatiái és nemzetközi viszonyaira vonatkozó ügyeket vezényleni; ez utóbbi tekintetben, jelesen e minisztériumot illeti a birodalomnak és az egyes köz- és magánjogi érdekeknek külfelé való képviseltetésének eszközlése, névszerint az ausztriai követek és követségi személyzetnek kijelölése, a consulok és ügynököknek kinevezése, azoknak és az összes diplomatiái organumoknak utasításokkal való ellátása, más hatalmasságok követeivel való levelezés, illetőleg jegyzetváltás; külállamokkal való szerződvények kötéseggyetértőleg azonban azon minisztériummal, melynek szakába a kötés tárgya vág, valamint a fennálló államszerződések ép fenntartására és pontos teljesítésére való ügyelet; a birodalmi alattvalók külföldön való oltalmazása, külföldre szóló, vagy ottan kelt okmányoknak hitelesítése, miniszteri ut- és megbízólevelek kiszolgáltatása, kül-törvényhatóságok ítéletei és végzéseinek a birodalomban, valamint a belföldieknek a külföldön leendő végrehajtásának eszközlése; az összes consularis ügynek legfőbb vezénylete (ezelőtt csak a levantei consulokra nézve), végre a német vitézrendnek jogai feletti ügyelet és képviselet.

A minisztériumnak közvetlenül alá van rendelve:

1. a *cs. kir. ház-, udv. és államlevéltár*, melyben a császári uralkodóház és a birodalom államjogi viszonyaira vonatkozó okiratok külön igazgatóság alatt őriztetnek, és honnan egyes adott esetekben az államiratok szerkesztésére szükséges anyag szereztetik, miért a birodalmi történész (Reichs-Historiographen) címével ékeskedő férfiak is e minisztérium ressortjában fordulnak elő;

2. egy külön *fizető hivatal*, mely az összes külügyi jövedelmeket és kiadásokat kezeli;

3. a már másutt említett *keleti akadémia*, a keleten levő követségi és consularis állomásokra törekvők kellő kiképzetéseül; az e szolgálatra jelenkező egyéb jelöltek megvizsgálására az illető bizottmány esetről esetre a minisztérium által szokott alakittatni.

A titkos iratok és jegyek megfejtésével és a szükséges fordításokkal foglalkodó osztály nem annyira alárendelt, mint bekebelezett egyik hivatalosztálya e minisztériumnak, mely különben két főosztályban a tiszta-politikai és tiszta administratív ügyekre nézve, és több hivatalosztályban végzi a szakmájába vágó teendőket; közvetlenül azonban alá vannak rendelve a követségek és consularis hivatalok, miről a következő §-ban.

216. §. A birodalom külképviselése és más tartományok követségei a birodalomban.

A consulookról már a 113. §-ban és c) jegyzetében szó tétetvén, itt csak az ausztriai követségekről, valamint más államoktól az ausztriai udvarnál megbízott követek állásáról teszünk említést. A viszonzosság elve szerint, mely a nemzetközi viszonyok terén főirányadó, Ausztria csak 3 európai államban nagy követ által képviselteti magát, t. i. N.-Britanniában, Franciaországban és a pápai birodalomban; 20 állammal *rendkívüli követ és teljhatalmu miniszterek* által tartja fenn a diplomatiái összeköttetést, névszerint: Spanyol, Portugall, Belgium, Németalföld, Dánországgal, Svéd-Norvéghonnal, Orosz-, Törökbirodalommal, Görögországgal, Helvétiaival és Nápoly-Szicziáival, mely azonban a számüzt fejedelem környezetében Róma városában székel, miután Ausztria részéről az olasz királyság államjogi alakulása nem lön elismerve, miért a királysággal nem is folytatja a diplomatiái összeköttetést, az ausztriai alattvalók a porosz követség útján nyervén a kívánt oltalmat és képviselést, ujabban meg a *mexicói* császárságban; végre még a németszövetség 8 államában tart rendkívüli követet s teljhatalmu minisztert, mint Bajorországban, Hannoverában, ezen követség Oldenburg nagyhgségre és Braunschweig hgségre is kiterjed, Poroszországban, az ottani követség egyszersmind a két meklenburgi nagyhgségre terjed ki, Szászkirályságban, közösen a szászhercegségekkel, Würtemberg királyságban, Baden nagyhercegségben, Hessen nagyhercegségben közösen Nassauval és Hessen választó-fejedelemségben.

Az észak-amerikai szövetségnél, Brasiliában és közösen a 3 hanza városban (Hamburg, Bréma, Lübeck) van *székelő miniszter*, végre az anhalti hercegségekben közösen a Reus és Schwarzburg fejedelemségekkel, Maina melletti Frankfurt városában közösen Hessenhomburggal, és Lippe fejedelemségekben vannak *ügyvivők* (chargés d'affaire).

A viszonzosság nem annyira megy, hogy teljesen egyenlő számmal van a Bécsben levő külkövetek száma és állása is, mert több udvar, melynél Ausztriának vagy épen nincs képviselése, vagy csak más udvarokkal közös és egyetemleges, mégis a bécsi udvarnál külön van képviselve, úgy hogy a Bécsben székelő külállam- és udvari követek száma jóval nagyobb mint a más udvaroknál levő ausztriai követek együttes létszáma, így nagy követeket tartanak a bécsi udvarnál: N.-Britannia, Franciaország és Törökbirodalom, a pápai birod. nuncius által van képviselve; rendkívüli követet és teljhatalmu minisztert: Baden, Bajor, Belgium, Dánhon, Északam. szöv. Görögország, Hannovera, Hessen nagyhgség, a Joanniták rendje, a két Meklenburg, Mexikó, Németalföld, Orosz-, Poroszország Szászkirályság, Svéd-Norvégia, két Szicziia, Spanyolország, Toscana nagyhgség és Würtembergia; székelő minisztereket: Brazília, Hamburg, Modenahgség, Oldenburg és a szászhercegségek egyetemleg. Végre chargés d' affaire-féle közlegek által képviselvék: Braunschweig, Helvétia, Nassau, Parmahgségek, Reusz idősb és külön Reusz ifj. ága, végre Szász-

Weimár n.-hgség; sem Szardinia, sem az olasz királyság nincs Ausztriával diplomatiái összeköttetésben, hanem az illető alattvalók a svéd-norv. követség útján nyerik képviselőtüket.

A külügyi minisztérium budgetjét illetőleg, már 1862-ben a birod. képviselő több követségi és consularis állomásra nézve tetemesb reductiókat sürögösen javalt, mi névszerint a reákövetkezett 1863. és 1864-ik évi költségvetés megállapításánál ismételtetett, úgy hogy a reductiók folytán több feleslegesnek talált állomás megszüntetve, másoknál a javadalmazás nevezetesen lejjebb szállítva lön; a valóságos kiadások 1860—1862-ig következő tételeket mutatnak fel: a)

	1860.	1861.	1862.
a központi vezényletre . . .	500,551 frt	514,285 frt	538,099 frt
diplomatiái költség . . .	1.602,831 „	1.584,223 „	1.374,844 „
a keleti akademiára b) . . .	18,371 „	19,696 „	—
a consularis ügyre . . .	529,092 „	636,774 „	834 413 „
együtt : . . .	2.650,845 frt	2.754,978 frt	2.747,356 frt

az 1862-ki pénzügytörvény csak 2.644,382 frtot vett fel, a valóságos kiadás ennél fogva 102,974 frttal többre ütött ki, mint a pénzügytörvényben megállapítva lett; a növekvés nem is egyedül a consularis ügyet illeti, mert a fennebbi 834,413 frtban valami 283,000 frt bennfoglaltatik, mely mint százalékos pótlék nem csak a consuli, hanem a követségi test fizetéseit is számba véve jelenkezik; az 1864-ki pénzügytörvény e célra következő öszleteket tartalmaz :

a központi vezényletre	560,480 forint
a diplomatiái költségre	1.214,350 „
a consularisokra	537,240 „
a százalékos fizetési pótlékokra . .	111,429 „

együtt : 2.423,499 forint

a fizetési pótlékok, melyek onnan támadnak, hogy a követi fizetések ezüstben teendők, természetesen a valuta értéke szerint változnak és azért 1864-ben csakélyebb agio mellett kevesebbre is tétetnek.

a) Az 1862-ki pénzügytörvényben következő fizetések vétettek fel :

a francia követség	97,125 frt	Szász királyság	27,720 frt
az angol „	84,840 „	Bajorország	21,630 „
a törökors. „	82,635 „	Németalföld	21,210 „
a pápai birod. „	78,435 „	dánhoni	20,790 „
oroszországi „	72,450 „	belgiumi	20,475 „
porosz-mekl. „	46,620 „	svéd-norvégiai	20,475 „
német szövets. „	44,940 „	helvétiai	17,640 „
spanyolorsz. „	35,385 „	würtembergi	17,090 „
portugall „	27,300 „	észak-amerikai	15,750 „

stb. stb.; a római követség ezen és utána következő években heves tusákra adott alkalmat, a többi olasz követi állomások hol megszüntetvék, hol reducáltattak.

b) A keleti akadémiának költsége az államminisztérium budgetjébe lön átvéve, és 1864-ben 18,270 frttal van kimutatva.

217. §. A birodalom külösszeköttetései; névszerint az államszerződések.

A legbiztosabb alap az államok nemzetközi összeköttetésére azon jogkötelek és államszerződések, melyek egyrészt a jól értett saját és kölcsönös érdekek méltánylásának, másrészt a közemberiség céljainak valóztatására irányzott cosmopolitikus törekvéseknek alkuszerü kifolymányai. A határigazítási, vám-, posta-, távirati, közlekedési, hajózási, és általános kereskedelmi szerződvényekről, melyek a birodalom anyagi érdekei, jelesen forgalmi életének igényei szerint különféle időben keletkeztek, már másutt volt szó (névszerint a 113. § d) jegyzékében), itt tehát csak némely más államszerződésekről teszünk említést.

Azon szerződéseken kívül, melyek időleges természetüknél fogva csak bizonyos cél elérésére kötöttek, mint a keleti kérdés ügyében 1854. april 20. Poroszországgal kötött dacz és védszövetség, ugyanazon év dec. 2. Angol- és Franciaországgal kötött szerződés, a Dánország elleni hadjárat alkalmával Poroszországgal 1864. junius 6-án kötött conventio a közös hadmortalék feletti biráskodás és azok utáni tiszta jövedelemnek mikénti felosztása iránt stb.; valamint azokon kívül, melyek maradandó célúak ugyan, de általános természetűek, mint az 1856-ik évi párisi békekötés folytán, Angol-, Francia-, Porosz-, Törökország és Szardínia közt létrejött szerződés, a *sund-, stadi és schelde*-féle vám megszüntetésére 1857. márcz. 14-én, 1861-ben jul. 18-án és 1863. jul. 16. kötött szerződvény, a jóniai szigeteknek Göröghonhoz való csatlása iránt az öt elsőrangú hatalmasság közt 1863. nov. 14-én kötött tractatus, s más egyebeken kívül vannak specificus ausztriai érdekekben kötött újabb keltü államszerződések, névszerint: a büntettesek kölcsönös kicserélésére *Németalfölddel* (1852. aug. 28); *Belgiummal* (1853. július 16. és 1857. márcz. 18.); *Helvetiával* (1855. nov. 20.); *Franciaországgal* (1855. dec. 6.); *Modendval* (1856. jul. 31.); *a pápai birodalommal* (1857. márcz. 9.); *az északamerikai szövetséggel* (1856. jul. 3.); *Spanyolországgal* (1861. május 15.); legtöbb német állammal pedig 1855-ben azon szerződésbeli megállapodás történt, hogy az 1854. jan. 26-ról való szövetséggyűlési határozat a büntetteseknek kölcsönös kicserélése iránt az ausztriai és porosz birodalom nem német tartományaiiban is alkalmazást nyerjen, és hogy ezen kicserélés nem csupán a közönséges, hanem u. n. politikai vétkekre nézve is helyt nyerjen, holott a többi államokkal kötött szerződések csak a közönséges büntettesekre vonatkoznak. Nemkülönben az 1853-ik jul. 11-én Eisenachban legtöbb német állam közt a szerződőfél beteg alattvalói gyógykezelése és az elhunytaknak kölcsönös eltemetése iránt létrejött szerződéshez, melyhez utóbb még Bajor-, Baden, Württemberg-királyság stb. csatlakoztak, az ausztriai kormány is az 1854. jan. 5-én kelt miniszteri nyilatkozvány szerint és pedig valamennyi tartományaiival hozzájárult; 1865. jan. 20-án pedig hason szerződés kötött a *schweitz*i szövetséggel. A költözési bér megszüntetése iránt az 1817. január 23-ról való szövetségi határozat 1853. jun. 23. Hannovera ugyanaz is apr. 13., *Württembergia*, majd *Porosz, Szász-*

kir. és hgségek Szardínia, valamint 1864. nov. 26-án kelt miniszteri nyilatkozvány szerint *Schwarzburg Sondershausen* fejedelemség irányában szintén az összes birodalomra, tehát annak nem német tartományaira is ki lón terjesztve. Az egymásnak alattvalói a polgári kötelék alá való felvételére nézve *Hessen* nhgséggel (1854. okt. 27.); az egymás alattvalóik ingóságokból álló hagyatékának kölcsönös tárgyalása ügyében 1856. aug. 2. *Görögországgal* jött létre egy szerződés, ugyanaz évben ezen elv Nagy-Britanniára is alkalmazva lón. A biztonsági szolgálat teljesítésére a határvidéken, valamint elemi csapások alkalmával nyújtandó kölcsönös segélyzés iránt léteznek az újabb időkben államszerződések *Bajorországgal* (1855. okt. 3.); *Szászkirálysággal* (1856. sept. 22.); *Baden* n.-hgséggel (1863. október 22.); *Würtembergiával* (1863. nov. 6.) és *Poroszággal* (1864. márcz. 1.); hason szerződések keltek *Lippe* fejedelemséggel (1858. dec. 22.); *pápai birodalommal* (1860. febr. 16.); *Baden* n.-hgséggel (1862. april 25.). A házassági ügyekben illetékesség iránt a badenbachi és zittai pályaudvaron *Szászkirálysággal* kötött szerződévény (1863.). A csödesetek kölcsönös tárgyalása ügyében szintén *Szászkirálysággal* kötött szerződés 1854. jan. 1. A követségi láttamozás kényszerűségének megszüntetésére *Bajorországgal*, *Dánia*, *Belgium* és a *schweïtzi* szövetséggel, nemkülönben *Svéd-Norvégiával*, *Németalfölddel*, *Porosz*, *Hannovera*, *Hessen*, *Darmstadt*, *Nassau*, *Württemberg* és *Szászkirálysággal* 1862-ben és legtöbb német állammal 1863-ban jöttek létre külön államszerződések. Németalfölddel szerződés kötött a németalföldi gyarmatokon létesítendő consuli hivatalok iránt (1856. máj. 15.) A hadsereg beszállásolása és élelmezése iránt újabb időkben vannak szerződések *Bajorországgal* (1858. és 1863. febr. 1.) és *Baden* nagyhgséggel (1863. aug. 12.). A közhatóságoktól kiállított okmányok hitelesítése iránt *Bajorországgal* kötött külön államszerződés (1863. febr. 13.). *Törökországgal* 1855. febr. 7-én hét évre kötött szerződés a bolgárországban legelésztetés iránt. Az erdei, vadászat, halászat és mezei károk kölcsönös elhárítására van *Szászkirálysággal* külön államszerződés (1855. október 5.). — Azonkívül még több államokkal kölcsönös egyetértésben s a bíróságok közvetlen érintkezése és iratváltásuk iránt, a végrehajtási költségek és több más törvénykezési cselekvények iránt újabban a viszonzosság alapján történt meg az egyezkedés (v. ö. a birod. törv. lap egyes évfolyamait) a).

a) A régibb időkben keletkezett, de jelenleg is érvényben álló szerződésekre többi közt v. ö. a már másutt idézett *Vesque von Pöwlingen* Uebers. der Verträge oestr. Bécs, 1854. és azon általános munkákat, melyek a nemzetközi szerződések közt egyáltalán az ausztriai birodaloméit is tartalmazzák, és *Pauler* Jog és államt. encyclop. 3. kiad. Pest, 1865. 211. §-ban sorolvák elő.

218. §. A birodalom külső politikai rangja és államérdekei.

Ausztria külső politikai rangjára nézve az európai pentarchiának egyik legtekintélyesebb részese. Ausztria, mint évszázadok óta elsőrangú politikai hatalom, döntő befolyást vesz Európa sorsára és a főkérdések elintézésében, a régi és újabb idők történetének részrehajlatlan tanúsága

szerint, az államcsaládok körében szerepvivő helyet foglal el. A politikai egyensúly mérlegében egyik serpenyő Ausztria kezében van, és akár tekintsük területének geographiai terjedelmét, akár népeinek nagy tömegét, akár belhatalmának dús forrását, akár végre providentialis hivatásának hagyományos magasztosságát, Ausztriának tulnyomó szerepe jutott a nemzetek internationalis tág küzdterén. E hatalom biztosítása azonban, sőt a nyert hatalomfoknak önnön saját, mint a humanitás közös érdekében folytonos növesztése csak bel- és külállamérdekeinek helyes felismerése, belállapotai teljes megszilárdulásának lehet egyedül bizton tartós szüleménye.

A külérdekek csak részben a pillanatnyi külconstellatióktól, a szünet nélkül, olykor perczenkint változó külpolitikai eseményektől, legnagyobb-részt ellenben a belérdekek jólértett érvényesítésétől függenek, és e kettő talán egy államban sem áll oly annyira és oly bensőképen szoros összefüggésben egymással, mint Ausztriában. Az annyi ellentétes elemekből, annyi lényegileg eltérő tényezőkből mesés bőségű és meddő kopár telkek-ből, culturgazdag és culturszegény népekből, az alkotmányos élet légkörében meggyökerezett és azt csak legujabban élvező társadalmi intézményekből, történeti alapokon keletkezett nagy-birodalom belerejének főforrását csak az ellentétek tapintatos közvetítésében, a hagyományos institutiók kiméletes átalakításában, a nemzetiségeknek a magasabb cultura varázsa általi egyesítésében, szóval a jogtörténeti alapoknak a kor szellemének feltartóztatlan haladásai-val való ildomos megbarátkoztatásában találhatja.

Az alkotmányosság emlőin századok során át nagyra nőtt és azokhoz csak imént jutott népekből alkotott birodalom a *történeti alapon létesült jogviszonyoknak csakis alkotmányos uton az egység felé lassu, de biztos léptekkel való vezetése, a heterogen alkatrészeknek csakis a törvény és igazság útján homogen elemekké való idomitása által emelkedhetik az egységes, megtörhetetlen belhatalom, és azzal egyenlő mérvben fejlődő külhatalom tetőpontjára.*

A saját institutiók épentartása mellett, nem nivellirozás, hanem az érdekközösség ellenállhatlan ereje által egybeforradt országok testvéries kapcsán nyugvó birodalom belpolitikájának ezen iránya kijelöli egyszersmind ama pályát, melyet külfelé is megfutni, saját érdekében van. A maga tengelye körül nyugodtan forgó hatalmas államtest önkényt vivja ki magának azon köztiszteletet, melyet az önerejét belműszerében lelő nagy-szerű államalkotmánynak szabályos mozgása szükségképen gerjeszt. — Minden jogos pályakörében tolakodó, az akadály nélkül mozgó gépnek kerekai által irgalmatlanul összezúztatván.

A jogtörténeti alapok tiszteletben tartása és a conservativ elv kifejtése mellett a korszellem kívánalmainak szüntelen kilesése, a nemzetiségi külön érdekeknek a közpolgárosodás magasabb igényeivel bölcs összeházasítása, a történeti uton kelt intézményeknek az alkotmány örve alatt békés kifejlesztése, az anyagi érdekeknek a szellemi és erkölcs-vallásos

miveltség követelményeivel tapintatos összeegyeztetése csak növelhetik Ausztriának külbefolyását, jelesen a németbirodalom irányában, melyben 3588 □ mértföldnyi területével, 12.8 millió főnyi népével, 173,841 főre rugó seregjutalékával, elnöki követségével és erkölcsi befolyása roppant súlyával különben is biztosítva látja elvitázhatlan hegemoniáját. Az alakulás küzdelmei alatt vajudó olasz államokra, valamint a társadalmi állapotainak ujjaszervezésében fáradozó muszkabirodalomra, a belfelé consolidált Ausztriának nemes és tekintélyt szerző példája nem tévesztheti el varázserejü kihatását, szóval a *karöltve járó bel- és külérdekek kellő méltánylása* magától idézi el azon hatalmat szülő helyzetet, mely Ausztriának szavát az európai kabinetek hangversenyében szemközt a keleti és egyéb égető kérdésekkel, szemközt Európának közérdekü diplomatiai igényeivel, szemközt végre a császári kettős sas paizsa alá mindenkor menekült egyház és vallás jogosult követelményeivel, döntővé teszi, mely a hagyományos *A. E. J. O. U.* ausztriai jeligét örökké azon nemes értelemben fényes érvényre juttatandja, miszerint az

Aquila Electa Justo Omnia Vincet!

Némely szembetűnőbb sajtóhiba.

lap.	sor.	e helyett	olvassd :
20.	2.	felülről veroneis	veronesi
27.	6.	alulról Bastánál	Battánál
54.	16.	» tesz	teszi
72.	3.	» palingam protogam	protogam palingam
73.	6.	» irángban	irányban
76.	14.	alulról 197	107
95.	15.	felülről szitugy	szintugy
106.	16.	alulról nólakosra 97—98 filakos	filakosra 97—98 nólakos
150.	11.	» (vendi)	(rendi)
160.	1.	» évszá-	évti-
162.	10.	felülről palaeontoligilag	palaeontologilag
186.	1.	alulról 316.s	31.s
194.	23.	felülről k)	h)
205.	17.	alulról büzkesége	büszkesége
220.	21.	felülről c)	d)
231.	1.	» II. Fejezet	II. Szakasz
241.	16.	» Hotvát	Horvát
252.	29.	» 1862	1861
252.	30.	» 1863.	1862.
270.	22.	» fostónövényekkel	festónövényekkel
281.	30.	» szolgáltnt	szolgált
299.	14.	» élyeztetése	lyeztetése
299.	15.	» ss	és
299.	16.	» lzati	szati
308.	12.	alulról akadnak	akad
344.	27.	felülről általa	által
356.	1.	alulról a csnek ig	csak igen
367.	19.	felülről tübbi	többi
492.	2.	alulról agatai	adatai
496.	30.	felülről Sz. Andrä Karantánban	Marburg Steierhgségben

10/36

158

10/36

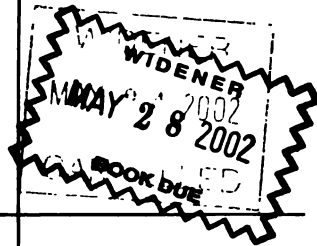

3 2044 058 282 781

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

<p>Harvard College Widener Library Cambridge, MA 02138 617-495-2413</p>

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

